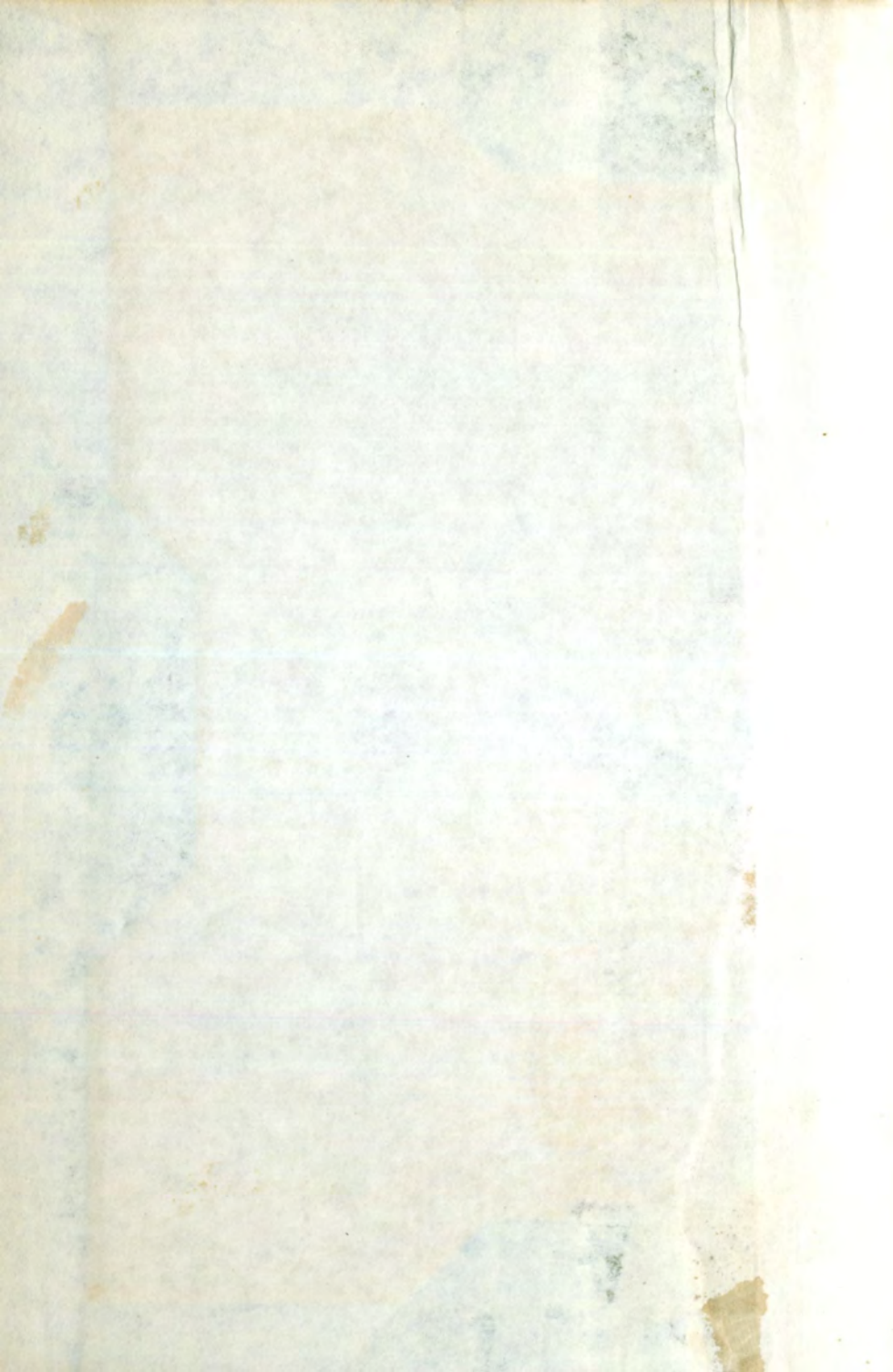

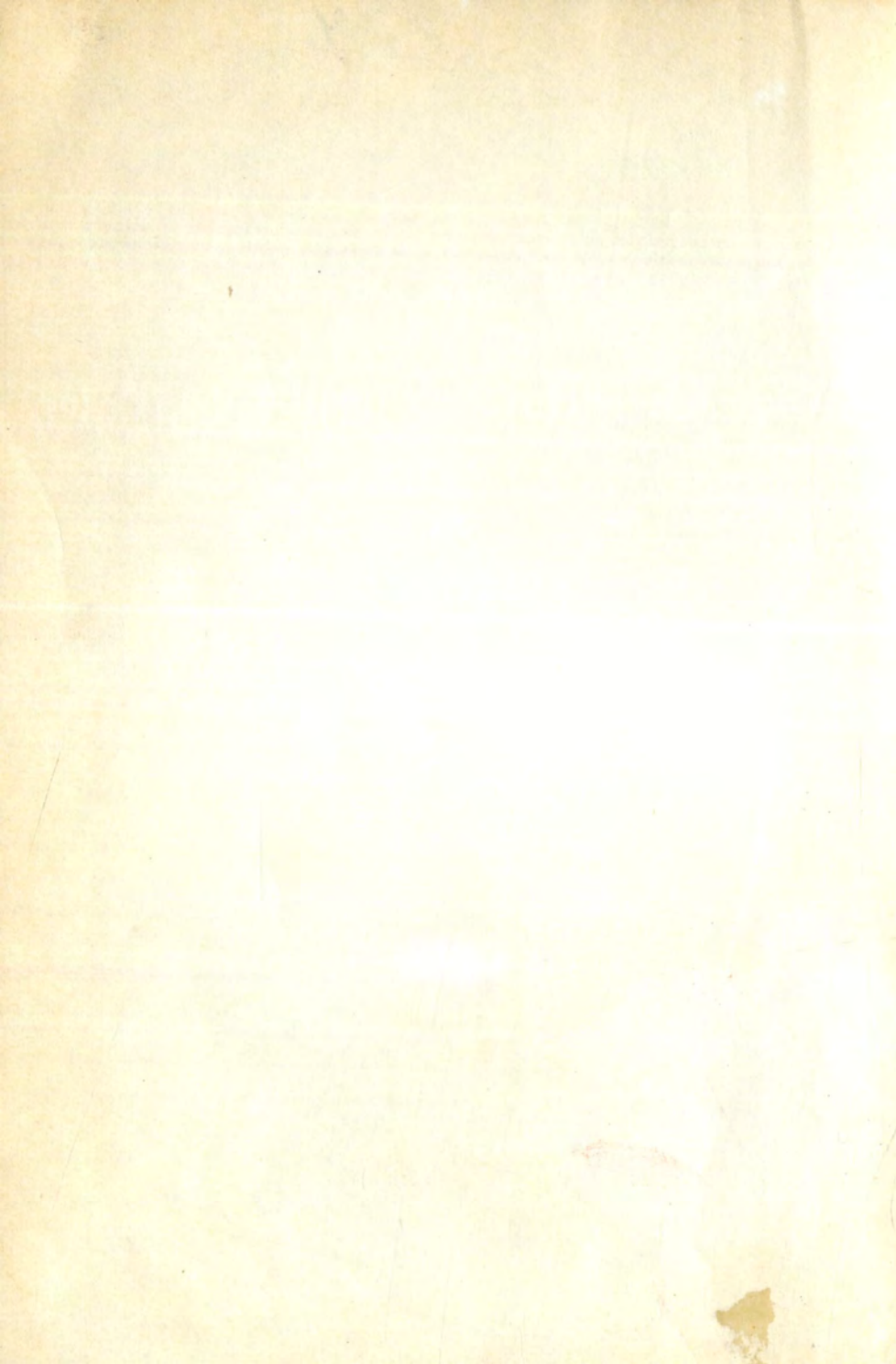
Життя
і слово

т. I-II

1894

68 08 *Мусук Иван III*
9

ЖИТЕ І СЛОВО

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІІ І ФОЛЬКЛОРУ

~~10545~~

В И Д А Е

ОЛЬГА ФРАНКО.

ТОМ I.

БІБЛІОТЕКА
Др-а С. Федака
у Львові

Л Ь В І В.

З друкарні Інститута Станіславського під зарядом І. Пухира.

1894.

05 [Жимна і Соло]

Чорно

1881
X
X-4462
Ф

Зміст першого тому.

I. Беллетристика.

- Гавлічек-Боровський К. Тирольські елегії, перекл. стор. 60—65.
Гюго Віктор, гл. О. Пчілка
Кравченко Уляна. Житє і Слово, вірш, стор. 73—74.
Кримський Хв. Із „Голістана“ Саадія, стор. 350—353.
Максвей Осип. Новик, поема, стор. 93—107, 258—270, 418—433.
Обачний М. Хмара, стор. 220—222.
Пчілка Олена. З Віктора Гюго I—III (вірші), стор. 215—219.
Сааді, гл. Кримський
Софокль. Едіп царь, стор. 321—340.
Франко Іван. Основи суспільности, повість, ч. I, стор. 1—12, 165—182, 340—349.
„ „ З подорожніх заміток, вірш, стор. 48—50.
„ „ Тирольські елегії К. Гавлічка Боровського, стор. 60—65.
„ „ Едіп царь Софокля, стор. 321—340.
Ходовицький Олекса. В світ за очі! (вірші), стор. 161—165.
Щурат Василь. Пісня про Роланда, старофранцузький епос, перекл., стор. 12—35, 183—206, 371—378.

II. Статі наукові.

- Бігеляйзен Генрик. Нові напрями в дослідях мітологічних, стор. 50—59.
Василевський Л. Із фольклорного руху в Західній Європі, стор. 233—237.
Драгоманов М. Старі хартії вільности. I. Вступні замітки, стор. 102—115, 238—258.
„ „ Поправка до его біографії, стор. 288—289.
Заневич Ів. Літературні стремління галицьких Русинів 1772—1876, I, II, III, стор. 207—215, 370.
Колесса Ол. Сліди впливу Жуковського в поезіях Б. Залеского, ст. 124—134.
Кримський Хв. Румянцевський музей у Москві I, стор. 402—417.
Фер Леон. Будда і Буддизм, переклад з франц. I, II, ст. 75—93, 270—276.
Франко Ів. Сучасні діячі словянської науки і літератури:
I. М. П. Драгоманов, стор. 148—152.
II. М. С. Тіхонравов, стор. 285—288.
Шевченко героєм польської революційної легенди, ст. 378—402.

III. Матеріали історичні, літературні і етнографічні.

- Драгоманов М. Матеріали до історії українських віршів. I. Вірші про речі церковні, стор. 36—48, 436—455.
Зубрицький М. Панщина в Мшанци в XVIII в., стор. 70—74.
„ „ Спомини про конфедератів, стор. 434—436.

- Качала Ст. Лист до Вол. Навроцького, стор. 123—124.
- ✓ Краліцкий А. Відки взяла ся жаба? Легенда, стор. 147.
- Пчілка Олена. Колядка про дівчину воячку, стор. 283—284.
- ✓ Українка Леся. Купала на Волині, стор. 276—283, 454—461.
- Федькович Юрій. Листи до ученицької громади в Станіславові 1866—1868, стор. 116—120.
- Франко Ів. Бунт аграрний в Якубовій Волі 1819 р., стор. 66—68.
- „ „ Урицькі князі при кінці XVIII в., стор. 68—70.
- „ „ Із старих рукописів:
- І. Соломон і чорти в бочці, стор. 139—140.
- ІІ. Апокріф про дитство Ісусово, стор. 223—233.
- „ „ Із уст народа. А. Пісні:
- І. Співанє, співанки, голос, стор. 140—142.
- ІІ. Смерть богача, стор. 142—143.
- ІІІ. Лукіяні Кобилиця, стор. 143—144.
- VI. Кошут і Кошутська війна, стор. 461—477.
- Франко Ольга. Початок і кінець світа, легенда 144—146.
- Шашкевич Вол. Два листи, стор. 121—123.

IV. Критика і бібліографія.

- Василевський Д. Польський фолькл. журнал „Wisła“, т. I—VI, ст. 153—157.
- Драгоманов М. Наукові методи проф. Сумцова, стор. 152—153.
- „ „ Про думу „Про бурю на Чорнім морі“, стор. 302—303.
- „ „ Непорозуміння між проф. Огоновським і його наукою, 478—481.
- Кримський Хв. Ястребова Малор. прозвища Херсонської губ., ст. 308—309.
- „ „ Тіхонравова і Вс. Міллера Биліни, стор. 481—483.
- Р. Л. Н. Твори козацьких дум, стор. 289—292.
- Франко Ів. О. Колесси Юрій Коссован, стор. 159—160.
- „ „ Візантійська література, стор. 292—300.
- „ „ Розбір думи про бурю на Чорнім морі, стор. 300—302.
- ✓ „ „ Врбля Рускій Соловей, стор. 304.
- „ „ Е. Сабовъ Христоматія угро-руська, стор. 304—305.
- „ „ Dr. Cl. Hankiewicz, Kilimweberei, стор. 305—306.
- „ „ Н. Кобринська, Наша доля, стор. 306—308.
- „ „ Jan Świętek, Lud Nadbrabski, 309—312.
- „ „ Fr. Krauss, Böhmische Korallen, стор. 312—313.
- „ „ Carl Kiesewetter, Faust in der Geschichte u. Tradition, 313—314.
- „ „ Post, Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz, стор. 483.
- „ „ Paulitschke, Ethnographie Nordafrikas, стор. 484.
- Щурат Василь. Українські весільні обряди, стор. 158—159.

V. Хроніка.

- Дрібні вісти літературні, стор. 314—315.
- Хроніка (Вистава львівська; Зїїзд літератів польських; Фольклорне товариство у Львові; Фольклорні товариства в Європі; Некрологи). стор. 315—320.
- Додатки і поправки, стор. 484.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

I.

Пані Олімпії Торській мусіло щось страшне приснити ся. Вона напруго кинула ся в ліжку, затрепала ногами мов підстрілений птах, розмахнула руками мов потопуючий, і вдаривши ся одною рукою о дерев'яну побічницю ліжка, закричала крізь сон:

— Ратуйте! Ратуйте!

В тій хвили збудила ся і прожогом сіла на ліжку. Широко розкриті очі блудили в пітьмі, що панувала у ві покою. В грудях живо трепало ся серце. Дихала швидко і важко, по цілому тілі пробігала дрож. Рука судорожно стискала ріг нічного столика, що стояв зараз обік ліжка. Сонна ще, ледво розбуркана думка не могла відразу похопити ся і мов птиця під градовою хмарою металася і билася між якоюсь темною тривоگو, а невиразною ще певністю, що все пережите перед хвилию був сон, а не ява.

— Господи переміни і заступи! Во ім'я Отця і Сина і святого Духа, амінь! — прошептала вона, хрестячись усе ще тремтячою рукою. — Як я перелякала ся! Як страшно, Господи! А то тільки сон був! Та який сон! Ще й доси трясуся. Тяфу, щезай маро!

І вона ще раз перехрестила ся і почала шептати молитву. Та молитва не успокоювала єї. Широко витріщеними очима вона силувала ся просверлити пітьму, найти вікно, визирнути на світ, де певно вже мусіло світати. Та вікно — одиноке вікно в єї спальні — було завішене килимком і не пропускало ані промінчика світла. Пані Олімпія перервала молитву на пів слові і проворкотіла гнівно:

Жите і Слово.

Львівська бібліотека

ЛН УРСР

№ 117. 71575

21525

— Ах, опять отой килимок! Господи, додай міні терпливости з отсею поганю!

І вона здушеним ще, півсонним голосом силувала ся крикнути:

— Параско! Параско!

Та голос завмирав у єї горлі. Чи то тому, що спала горілиць зо звислою в низ головою, чи під впливом сонної змори, кров єї бухала ще сильно до голови і захопувала дух у груди, а се ще збільшувало єї глуху тривогу.

— Ні, не можу! Не добуджу ся єї! — в розпучі прошептала пані. — Он як сопе! Нелюди! замучать вони мене своїм непослухом!

І гнівно зіцпивши зуби пані Олімпія добру хвилю сиділа на ліжку, обома руками стискаючи з боків свої груди, щоби прискорити диханє, і прислухуючи ся рівномірному, здоровому сапаню Параски. Ота Параска, то була молода, вісімнадцятилітня служниця, покоївка пані Олімпії. Від двох місяців, від коли у пані почали ся припадки сонної змори і приливу крові до мізку, Параска мусіла спати разом з нею в єї спальні. Пані в таких припадках почувала страшенну тривогу, кричала і кидалась, і тільки присутність другої людини могла єї упокоїти. Та Парасці, зайнятій увесь день роботою в покоях та в кухні, дуже не до вподоби була ота нічна сторожа коло вередливої пані. Вона й сама бояла ся єї сонних криків і воліла-б була супокійно спати в кухні або в гардеробі. А до того пані звикла була будити ся дуже вчасно, і в таких разях, звісно, першу розбуркувала Параску. Так ось вона взяла ся на спосіб. Що вечера, коли пані засне, вона завішувала вікно килимком і щільно затикала з боків шматами, щоби ранішнє промінє не продирало ся до спальні, міркуючи, що в таких разі пані хоч коли-не-коли проспить довше, значить ся, і їй можна буде довше поспати. І даремно пані Олімпія гнівала ся і сварила на неї. Параска з упором властивим тупій та лінивій натурі не покидала свого звичаю і тим доводила паню до розпучки, тим більше, що гробова пільма в спальні в разі єї припадків іще збільшувала єї тривогу.

— Параско! — не то кричить, не то шепотить пані. — Встань! Відслони вікно!

Та Параска і не думає встати. Вона спить на землі, на сівнику, без подушки, поклавши тільки якесь шматє під голову та накривши ся грубою веретою. Рівномірно роздає ся єї здорове сапанє; видно, що сон єї твердий та спокійний і що можна б єї й на поле винести, а вона б не збудила ся. Отой твердий, здоровий сон дівчини почав звільна вспокоювати й паню Олімпію. Вона зовсім прийшла до себе і знов лягла на ліжку та накрила ся колдрою, хоч у спальні було тепло,

аж душно. Та зо сну вона зовсім вибила ся. Уява збентежена сонною зморю почала насувати їй на ум усіляке страхіття. Спершу в її голові мигнула думка: а нж який злодіяка закрав ся до сіней, повзе до її спальні. Та ні! Що він у неї візьме? Правда, двері від спальні не зовсім щільно замикають ся, в сінешних також замок попсований. Та се пусте! Параска, лежачи тутже перед дверми спальні, притискає їх мов здорова колода: коли б хто хтів нічю вийти до спальні, то конче мусів би збудити Параску.

Прогнавши думку про злодійський напад, пані Олімпія обернула свою увагу на інші тони, що доносили ся до неї з надвору. Під церквою вартівник закричав „Осторожне з огнем!“ Чути навіть, як опісля закашляв ся и почукав чобітьми, йдучи довкола церкви, щоб опісля знов лягти на соломі під дзвінницею. В курнику запіяв когут, а за ним обізвався й другі геть там у селі. В саді і в старій липовій аллеї, що по за садом тягла ся аж до річки, лящали соловії; один із них прилетів навіть під вікно спальні і засівши в густім жасміновім корчі, виводив дзвінко, мов приговорював людською мовою:

— Патиком! патиком! патиком! Там тріс! Там тріс! Туррр! Схеменись! Схеменись!

Пані Олімпії мов мурашки по за спяною забігали. Пташина не переставала лящати, дразнила її. Чим більше вона зосереджувала свій слух на тім, щоб розібрати, як саме щечече соловії, тим виразніше причувались їй оті дивоглядні слова. І вони знов навіяли на неї те чуте холодної тривоги, яке лишило ся було по її сні. І разом з тим їй живо став перед очима й сон, усі ті огидливі картини, що від двох місяців не переставали її мучити, мов гадюки висисаючи живу кров із її серця.

Їй снилось, що вона була молоденькою дівчиною. Цвітуча мов рожа, в рожевім убраню, вона рожево глядить на світ. Усе їй усміхає ся, усе її нестить, усе любить нею. І сонце і цвіти і повітря і люде. Молодіж липне до неї, паничі з найчільніших родин у краю роєм крутять ся довкола неї. Молодечі лица, то круглі то подовгасті, обліті здоровим румянцем то сентиментальною блідістю, з чорнявими, пещеними вусиками і без них, з очима то огнисто блискучими, то немов увядаючими від горячого чутя, хмарою носять ся довкола неї, мов лица ангеликів довкола Сикстинської Мадонни. І не диво! Вона молода, вродлива, дочка графа Лісовицького, властивця обширних маєтностей і великих капіталів, — значить, хоч не одиначка, то все таки одна з перших великопанських партій у краю. І вона знає се і ходить гордо, холодно, насмішливо серед тої хмари лиць, під градом палких, заоханих поглядів, серед шепоту подиву та здавлюваного бажання. Їй

люба ота душна атмосфера подиву, зависти та бажання, але єї не тягне ані до одного з тих лиць, ані до одної з тих гнучких та елегантних фігур у фраках, ціліндрах і глянсованих рукавичках.

Сонна змора тягне єї з блискучого та запахучого світа салонів, балів та компліментів у невеличку, чистеньку и тепленьку кімнатку в обширних офіцинах, що від двора єї батька вибігли геть геть у сад, немов сховали ся під розлогими липами. Там живе учитель єї братів, молодий студент філософії Нестор ДЕРЕВАЦКИЙ. Що тягне єї туди, до єго покою, до світлички, в котрій він для графських синів та дочок устроїв імпровізовану школу, обвішану мапами і рисунками, з таблицею до писання, з м'якими кріслами в ряд уставленими перед масивним дубовим столом замість шкільної лави? Що тягне туди панну Олімпію, котрої едукація вже скінчена і котра не має обовязку, так як єї молодші брати і сестри, нудити ся над книжкою та скриптурами?

Вона й сама не знає, що єї туди тягне. Нестор, молодий чоловік літ 28, не то що некрасивий, а так собі, не поганий, та й нічим особливим не визначає ся. По верха судячи ані не рівняти єго до тих молодих елегантів, що окружують панну Олімпію. Тільки в устах єго, в мові сидять могутчі чари. Пані Олімпія ще й нині тямить, що з разу довгий час вона не звертала ніякої уваги на домашнього вчителя. Хоч він щодень обідав при спільнім столі з усею графською сімєю, вона ніколи не вимовила до него й слова; він був мов малесенька мушка, котрій вільно літати серед проміння єї світла, та котрої вона не добачала. Аж раз брати затигли єї на лекцію пана Нестора. Вона слухала з разу рівнодушно, потім чим раз цікавійше, розговорила ся по лекції з Нестором і відкрила в єго словах якусь дивну мелодійність. Від тоді почала частійше ходити на лекції, заявивши матери, що яко старша хоче пильнувати, щоб молодші брати і сестри вчили ся пильно і слухали вчителя. Та їх не треба було пильнувати, і панна Олімпія пильнувала зовсім чого іншого!

Як се сталося, що вони полюбили ся з Нестором? Хто перший сказав слово, хто і яким способом виявив чутє, що запалило серця обоіх молодих людей? Пані Олімпія і доси сего не тямить і тоді не тямилася. Тямить тільки, що цілі два місяці ходила мов сама не своя, мов потонувши з головою в якімось рожевім тумані. Се були найкрасші дні єї життя. Чом вони минули? а коли вже мусіли минути, то чом хоч троха довше не тривали?

Найменший братик Стасьо підслухав єї любовне воркування з Нестором і розповів єго матери, а мати передала батькови. Ані мати ані батько не мовили Олімпії ані слова, не сказали нічого й учителеви,

тільки коли Олімпія на другий день прийшла до знайомої офіцини, застала двері замкнені а офіцину порожною. Старий садівник Яків сказав їй, що пана Нестора нині досвіта спакували, сквітували, посадили на бричку і відвезли на дворець залізної дороги. Пані Олімпія тямить и доси ті гіркі, сердечні сльози, що проливала сховавши ся в густі корчі парку по вислуханю сеї вісти. Але і вона так само як єї родичі ані словечка не сказала нікому про свою любов, ані одною слезиною, ані одним спомином не виявила єї перед ніким із домашніх. Німо і глухо поховала своє чутє на дні серця, залила слізмами і припала пилом забутя. Була ще молоденькою дівчиною, та все таки знала, що графській доньці іменно так треба зробити, коли їй трафило ся таке нещастє полюбити плебея.

Сонна змора тягне єї кудись від тих картин, кудись, де холодно, темно, вохко. Немов вона входить у якийсь безконечно довгий корідор, погано освічений і давно-давно не провітрюваний. Сперте повітрє каменем налягає на єї груди. Дрож проходить по тілі, а єї рука стискає щось таке холодне, слизьке та огидливе... Ох, та се рука єї судженого, графа Торського, що товаришував ще з єї батьком за єго молодих часів, а розтративши по європейських столицях та ігорних місцях силу, молодість, здоровлє і маєток, вернув до краю, щоб ратувати останки надшарпаної фортуни. Побачивши єї, молоду, вродливу і посажну панночку, дочку свого приятеля, він зараз поміркував, що з усіх можливих фінансових спекуляцій ся буде мабуть чи не найліпша, і зараз же приступив до діла....

Сонна змора все далі і далі, все глубше і глубше тягне паню Олімпію по дебрах єї холодного та непривітного аристократичного житя. Ось вона графиня Торська. З батьківського дому вибирає ся з мужем у подорож послюбну до Італії. Та обоє доїздять тільки до Монако і тут муж єї програє більшу половину єї посагу. Мов важкі дощові хмари висять над душею пані Олімпії спогади єї медових місяців, прожитих з графом. Сцени, сльози, розпука... Вони вертають домів, граф грозить, що продасть остатнє село, яке єму лишило ся з єго родових маєтків — отєі самі Торки, в котрих суджено було пані Олімпії прожити решту віку. І хто знає, чи не був би їй виконав своєї погрози, бо до Монако тягло єго далеко дужше, ніж до молоді та вродливої жінки, що побіч єго спальні, в пишнім будуарі, обвішанім коврами й зеркалами та наповненім пахощами проплакувала дні й ночі. Та вийшло не так, як графови думало ся. Після одноі дуже бурливої сцени зі своїми вірителями він впав у таку лютість, що дістав удару апоплексії. Єму поразило руки й ноги, так що не міг рушити ся з місця, не міг ложки до

рота піднести. І з гулящого джентльмена, картяря, п'яниці та вівера разом зробила ся безпомочна дитина, котру треба було одягати, годувати, возити на возику, класти на ліжку і знов піднимати, а котра за все те відплачувала ся тільки цинічними жартами, лайкою та прокляттями.

Сонна змора без милосердя затоплює паню Олімпію в те страшенне ледяне море, в ту безодню муки, гризоти, понижевя і сердечного горя, що вона перейшла від того часу. Для неї почало ся жите, о якім їй перед сим і в сні не снило ся, і в казках не чуло ся. Хорій граф тиранив єї без милосердя, ломав сістематично всі єї вподобаня і привички, єї волю і єї душу. Той полу-трун, безсильний і безгомінний, власне через свою слабість зробив ся єї найлютіїшим катом. І коли б хоч іскорку співчуття, хоч крапельночку любови, признаня і тепла мав він для неї! Ні, тільки цинічні жарти, наруги і шпиганя, від котрих уся кров у ній ледом стинала ся. І чим покірнійше вона гнула ся, чим пильнійше служила єму, тим гіршим, капризнійшим робив ся той сорок-пять-літній старець і в очах єго на єї вид блискали зловіщі іскри ненависти. За що він ненавидів єї? Що вона єму злого зробила? Вона ніколи не питала єго об тім. Єї серце замкло ся до него ще від часу побуту в Монако, і не відімкло ся вже ніколи.

А тимчасом здоров'є графа значно поправилось. Правда, поражені руки й ноги ніколи вже не прийшли до здоров'я, та за те жолудок поздоровшав. Безпомочність змусила графа до правильного житя, до діети. Він не міг тепер пити ані грати в карти, мусів їсти те що єму давали і коли давали, і се вийшло єму на добре. Почув апетит, найідав ся в смак, спав спокійно і твердо, як ніколи перед тим, на щокх єго почав виступати румянець, навіть передчасно вилисіла голова зачала вкривати ся новим пухом. Граф відмолодів. Про смерть і не думав і дякував Богу, що не дав єму продати Торок. Був се, будь що будь, гарний масточок, зложений з двох фільварків, що обіймали поверх тисячу моргів вірного поля і сіножати, а надто дві тисячі моргів старого соснового ліса. За тих кілька літ, що граф лежав хорий, не їздив нікуди, не програвав і не гайнував, масток під управою совісного управителя очистив ся від довгів і давав такий дохід, що граф міг жити по панськи і ще їй відкладати дещо про чорну годину. Признати треба, що велика в тім була заслуга графині. Вона доглядала господарства, контролювала управителя і других офіціалістів, укладала весь господарський бюджет і гроші держала в своїх руках. В тій роботі находила хоч в часті осолоду після тих мук, які день у день приносило їй спільне жите з графом.

Сонна змора мов кліщами здавлює серце пані Олімнії, приводячи її на пам'ять цинічні та безсердечні наміри та наруги графа.

— Скучно вам, графине, зо мною калікою панькатись, правда?

— Скучно, — каже вона, дивлячись у інший бік.

— Ви б Богу помолили ся, щоб мене чим скорше зібрав із сего світа.

— Молюсь.

— Добре робите. Я б менше мучив ся, — додає він з їдким наміхом, — а ви б за муж вийшли, правда? Ну, скажіть по щирості, маєте вже на думці кавалера, за котрого б ви вийшли?

— Маю! — говорить вона затискаючи зуби, з запеклою злобою в серці.

— Се дуже гарно! — іронічно підить граф. — Тільки ось що лихо! Не дуже мабуть ваша молитва щира, бо я чую ся здоровішим. Може б вам, графине, діточок хотіло ся?

Сльози бризками бризкають з її очей, але вона зціплює зуби і не дає по собі пізнати тої пекельної муки, яку їй завдає її заслужений мучитель. Мовчить відвернувши ся, а граф далі торочить:

— Отаке малесеньке, рожевеньке, гарненьке дитятко — чудо, що за люба розривка була б для вас! Трепалось би, сміялось би, далі й лазити б почало. А, графине, чогож ви мовчите? Правду я говорю?

— Правду.

— То то й є. Та щож, біда моя, графине, я слабій! я немічний каліка, не можу сповнити свого обов'язку. Терпіть, графине, чень Бог і над вами змилюєсь!

Пані Олімнія дуже добре розуміла кроваву наругу над собою в тих словах. Служниці, що мусіли день і ніч пильнувати графа і почувати при нім, одна за одною приводили дітей, котрі й ховались при дворі як байстрята. Графиня добре знала, чіє се діти, гляділа на них з ненавистю, та все таки не прогонювала їх зо двора, немов почувала якусь дивну пільгу глядіти день у день на ті докази невірности свого мужа, поштуркувати їх, обходити ся з ними, з графською кровю, як зо щенятами та смієм і знати, що й на будуще жде їх жите щенят та роль смітя в суспільности. Куди, куди поділа ся рожева, запахуща атмосфера невинности, серед якої жила вона при батькові!

Сонна змора мов невиможливий кат шарпає і рве її далі, ще глибше в безодню, в непролазну пільму і гніль і чад.

— Милосердя! — просить вона. — Чи не досить міні сего некла? Чи не досить я перетерпіла?

— Ні — говорить твердий, невимолений голос. — Ще в твоїм серці один закуток цілий, не переранений, чистий, не заплюгавлений! Покажи єго сюди! Давай до моїх рук!

І знов нові картини. В хвили, коли горе єї доходило до краю, коли їй здавало ся, що ось-ось одуріє, явило ся щось мов полекша, мов проблеск надії, мов ясна поляна серед темної пущі. Явив ся він, Нестор, про котрого вона не чувала й не цікавила ся чути від часу, як бачила єго в імпровізованій домашній школі у свого батька, перед двадцятьма літами. Дивна іронія долі! Він явив ся їй таким, яким вона ніколи не надіяла ся єго побачити. Єго поява і притягала і відтручувала єї, збуджувала рівночасно пошану і обридженє. Він явив ся попом, але попом здичілим, диваком та відлюдком, що довгі літа жив у горах, з далека від усякого цивілізованого товариства, від духових інтересів. Мов жива стає ще тепер перед нею єго постать, згорблена та похилена, придавлена передчасною старістю. Єго очи, колись такі палкі, такі ясні і блискучі, з котрих так і говорив світлий ум, так і ясніла щирість та доброта, тепер погасли, запали ся глибоко і бігали в ямках мов сполохані. Чари єго бесіди щезли без сліду: на першій візиті у дворі він раз у раз путав ся в словах, гикав ся, уривав на половині реченя, так що граф по єго виході з звичайним своїм цинізмом сказав:

— То якийсь ідіот. Сему треба дати презенту!

А прецінь він при всім тім був священником. Єго духовний стан домагав ся від неї пошани, і вона була вихована в занадто побожних традиціях, щоб відмовити єму тої пошани. Та се не все. Швидко вона з уст самого о. Нестора розвідала історію єго життя — не так може розвідала, як домірковувала ся єї з єго уриваних та безладних оповідань. І ся історія ще більше зблизила єї до него. Аджеж се через неї дійшов він до того стану! Вона, хоч і не самовільно, була причиною єго зруйнованого життя, розбитих надій. О, наші Олімпія тепер добре вміла відчувати ту важку та сумовиту історію бідного здичілого попа!

Полюбивши єї і стративши всяку надію позискати єї руку, Нестор покинув філософію, вступив до семінарії і висвятив ся в celibatі. Саме тоді почув, що вона вийшла замож. Власті духовні полюбili єго; був спосібний, покірливий, працьовитий. Єму всміхала ся висока кар'єра єрархічна, та серце єго боліло, не давало єму забути втраченого щастя. Швидко дізнав ся про сумну долю своєї улюбленої, про слабість графа, хоч, звісно, і думкою здумати не міг собі всеї тої безодні горя, яка придавлювала єї душу. Він любив єї щиро і кожда звістка про неї, зла чи добра, ранила єго душу, на довгі дні відбирала єму спокій, робила єго неспосібним до праці,

до думаня. І він постановив собі перебороти себе. Пішов на катихиту до народних шкіл в однім невеличкім та глухім містечку, щоб бути далеко від неї, не чути про неї. Та спокій і тут не був тривкий. То через газети, то через усяких приїзжих людей він хоч в ряди-годи чував про неї. А чим рідше доходили вісти, тим важкішим тягаром падали на душу о. Нестора, тим довше мучили его. І він забажав ще далі втекти від світа, здичити зовсім. Попросився на парафію до одного з найглухіших гірських закутків. Десять літ прожив там безвихідно, без газет, без перепіски з ким небудь, зайнятий обов'язками свого стану та важкою боротьбою за шматок хліба. Парафія була маленька, вбога, з народа прихід був дуже мізерний, треба було зайняти ся господарством, тяжкою, мужицькою працею. О. Нестор пірнув з головою в те море буденних клопотів та заходів: орав і сів, плекав худобу, гонив воли на продаж, збирав сіно, торгував вівсом і бриндзєю, заводив у горах нові роди картоплі, був і рільником і садівником і пасічником. Та все таки серце его не могло успокоїтись. Рана була надто глибока, і хоч загоїла ся з верха, то полишила по собі важку мелянхолію, огірченє і вічне невдоволенє. О. Нестор ніколи не переставав відчувати того, що він змарнований чоловік, що з него не те могло бути. Він сповнював свої обов'язки, робив навіть більше, та все якось механічно, сердито; видно було, що всі его поступки йшли не з любови, а з погорди до людей. І не диво, що хоч він не кривдив своїх парафіян, та вони все таки не любили его, немов жахали ся того холоду, що сидів у его серці і віяв від него довкола.

По кількох літах побуту в тім гірськім гнізді о. Нестор сильно змінив ся. Постарів, згорбив ся, зробив ся зовсім непривітний і неговіркий. Зверхний его вигляд був занедбаний, одежа вбога і дуже часто не чищена. В селі говорили, що він скупий, ба й его власні слуги жалували ся, що кормить їх погано. Ему вдало ся кілька разів дуже корисно продати випасені воли. Більші суми грошей, що найшли ся в его руках, почали звільна розпалювати его жадобу. Серце, що не находило людей, до котрих би могло привязати ся, почало помаленьку привязувати ся до грошей. О. Нестор зразу і не спостеріг ся. Ему здавало ся, що він не вибігає з границь господарської ощадности, коли тимчасом душа его чим раз глибоше венсала ся в нову страсть до складання і громадженя грошей, а ум его, колись так ясний і бистрий, почав дрібніти і затіснювати ся під впливом тої нещасної страсти.

Спам'ятав ся о. Нестор аж тоді, коли було за пізно, коли запримітив, що его нова страсть пожерла его старі спомини і старі терпіння. Пристрастивши ся до збираня грошей, він забув про Олімпію, а хоч

інколи й згадував про неї, то вже не так, як уперед. Вона являла ся ему мов якась далека, бліда тінь, котра нічого вже не ворушила в его душі. І от коли по довгих літах, переглядаючи „Епархіальні відомости“ побачив, що опорожнена парафія Торки, де жила его давнійша улюблена, в серці его не обізвав ся ніякий голос, а тільки в умі почали метати ся цифри більших доходів: число моргів ґрунту парафіального, багатший народ, близькість значного відпустового місця. Він подав ся на ту парафію і одержав єї.

В пані Олімпії ще й тепер мороз переходить по тілі, коли нагадає свою першу стрічу зі своїм давнім коханем. Вона тоді була ще релігійна і попівська ряса сама по собі збуджувала в ній чуте пошани. Але сей дикар, сей немова, що на кождім слові гикав ся, путав ся, що й одного речення не вмів сказати до ладу, що говорив тільки про збіжжє, картоплю та худобу — не вже се той самий Нестор, що колись разом з нею літав у рожевий світ ідеалу? Правда, вона аж надто добре знала, які страшні зміни поробило з нею вороже житє, та все таки їй бажалось би, щоб хоч він явив ся перед нею сильний, ясний та повний співчутя. Їй так хотіло ся, так треба було оперти ся о когось, хоч хвиличку свобідно відітхнути, хоч на момент забути про те пекло, в котрім пили єї дні й ночі. А ся нещасна руїна в попівській рясі збуджувала радше почутє жалю а то й відрази, ніж те почутє, якого їй було треба. Та ні! З сеї руїни все таки блиснув огонь. Не ясний полумінь, що світить і гріє і промінистими хвилями ширить довкола себе вдоволенє, супокій, щастє. Блиснуло понуре миготінє жевріючого під попелом вугля, що пече і пожари розводить, що прогризає і нівечить усе, до чого доторкнеть ся. І до неї доторкнуло ся те вуглє, розранило остатній петкнутий доси куточок єї серця.

Вона рідко видала о. Нестора, котрий зайнятий був своїм господарством і своєю парафією. Та раз якось, ідучи зо двора на фільварок, зустріла его на леваді, що зеленою скатертю простирала ся між двірською липовою аллеєю а супротивним узгірєм, на котрім находив ся фільварок, а обік него також попівське поле. Зустріли ся, о. Нестор поклонив ся графині пизенько і якийсь час ішов мовчки, немов заляканий сусідством графині. Вона сама розпочала розмову, спершу про господарство. Розпитувала о. Нестора, як ему подобаєся нова парафія, як жилось ему в горах? Він помалу оживив ся. Набутє в горах здичіне троха вже відіпало від него. Нараз графиня закинула розмову на ту тему, котрої видимо найбільше бояв ся о. Нестор.

— А ви тямите, отче, свій побут у Горілісах?

Він заметушився. Палиця випала з його руки і він швидко схилився, щоби підняти її. Графиня зупинила ся і пильно, на вид спокійно вдивляла ся в него.

— Ясне — ве — ве — вельможна графиня... — пролепотів він, блукаючи очима, щоби зустріти ся з її поглядом.

— Ви вже мабуть навіть забули, як мене по іменю зовуть! — сказала вона зовсім спокійно і ніби жартовливо.

О. Нестор разом перестав метушити ся і витріщив на неї свої чорні колись, тепер значно вже вицвівші очі. І разом в його зачерствілому серці отворила ся давня, здавалось, зовсім загоєна і мохом поросла рана. І він заговорив, з разу з трудом, путаючись та гикаючись, але чим далі, тим плавнійше і смілійше.

— Ясне ве... ве... вельможна графине! Зволите жа... жартувати! Насміхати ся наді мною! І не по правді! Я не забув те... те, що пам'ятаю. Та по що се? Думаєте, я мало терпів? Адже через вас... усе покинув! Надію щастя родинного... І кар'єру... І людське товариство... І книжки... Все, все! В горах загріб ся, між Бойками, між волами та вівцями. Щоби вас забути! Щоби про вас не чути. А то, знаєте, кожда найдрібніша звістка про вас, усяка дрібниця бентежила мене до дна душі... на тортури мене розпинала. Що я перетерпів! А ви... ви ще сміяти ся зволите!

І сей дикун, сей руїна, сей немова, сей передчасно постарілий целібеб заплакав. Заридав мов дитина і почав утирати сльози рукавом своєї рясн.

В голові пані Олімнії все мішає ся після сеї хвили. Жаль і надія, обриджене і розквіт, гризота і радість, усе валить клубами на її душу, безладно, могутче. Вона кидає ся на ліжку і махає руками, мов прогоняючи дальші думки. Не хоче згадувати, навіть в уяві не хоче ще раз перемерювати крок за кроком сей страшний безконечник, що довів її до її теперішнього стану. Всі ті потрясаючі сцени, що промайнули над її головою від того часу — сповідь з власного життя перед о. Нестором — їх пізніші розмови і зносини, — вроджене сина — смерть мужа — пожар двора — і ті важкі літа, що потягли ся далі, і ті гадюки, що підповзають тепер до її серця, усе те разом збирає ся довкола неї в одну збиту масу, мов шкіряний міх, в котрому її зав'язано і в котрому вона дується ся, дується ся, кидає ся і кричить добуваючи остатніх сил, в передсмертній тривозі, в безтямній розпущі:

— Ратуйте! Ратуйте!

Два місяці вже оті сни, оті спомини, оті думи мучать її, і мука та за ті два місяці не то що не вменшила ся, але щораз побільшуєсь. Чим се скінчить ся? Пані Олімнія іноді в сурйоз лакає ся, щоби не

одуріла. В день її здаєсь, що ходить здорова, а скоро в ночі голова до подушки, зараз у крові починає грати горячка, в мізку ворухать ся дивні, страшні мисли. І дармо вона силує ся прогонювати їх! Вони мов налазливі оси все крутять ся довкола неї, все брелять і жужжать і сверлюють серце своїм жужжанєм.

— Чи се Бог покусу на мене насилає?—міркує пані Олімпія, — чи може злий дух до душі підступає? Господи, зглянь ся надомною!

Вона молить ся з широко отвореними очима. Боїть ся зажмурити очі в п'їтмі, бо знає, що скоро їх затулить, то зараз стануть перед нею огидні, прокляті картини, від котрих кров леденіє, а слова молитви завмирають на устах. В кінці з геройським усилом вона встає з ліжка, мацаючи підходить до вікна і відриває килимок, котрим воно заслонене.

— Ах, слава тобі Боже! — вириває ся з єї уст. — Уже свитає! От-от уже сонечко покаже ся!

І вона підходить до Параски, що простерта горілиць, скотивши ся з сінника, спить на голій долівці, і торкнувши єї босою ногою в голову кричить :

— Параско! ну, Параско! пора вставати! чуєш мене? Параско!

(Далі буде.)

Іван Франко.

Жісна про Роланда.

Старофранцузький епос.

I.

Король Карло, великий наш володар
Цілих сім літ в Іспанії провів,
По моря край здобув гористу землю;
Нема вже замку, щоб єму опер ся,
Нема цілого города ві муру
Крім Сарагоси на верху гори.
Марсіль король там, безувір: він молить
Аполліна*), він Магомету служить,
Гей не минуть єму за те біди!

*) Аполлін — бог знищення і заглади. Побіч Аполліна та Магомета згадуєсь дуже часто й Терваган. Се слово повстало изъ латинського „ter magnus“ (у Греків „τρισμύχτος“), що відносило ся у Римлян до Гермеса.

II.

А був король Марсіль у Сарагоссі.
 Ось він у сад собі тінний вийшов,
 На біло-мармуровім троні сів.
 При нім було звиш двацять тисяч люда.
 Він так сказав своїм князям та графам:
 „Панове, чули ви, яке тут лихо:
 Пан Франції солодкої, Карло,
 Прийшов в сей край, щоб нас непокоїти.
 А тут ні військ, щоб мірити ся з ним,
 Ні сил таких, щоби его побити!
 Тож радьте що, ви-ж мудрі в мене люде,
 Спасіть мене від соромної смерти!“
 Хоч би тобі один поганець слово,
 Крім Бланкандріна з замку де Вальфонд.

III.

А Бланкандрін, се був один з мудрійших
 І не аби який заразом хват,
 Готов постояти за свого пана.
 „Не бій ся,“ каже він до короля.
 „Обіцую тільки гордому й бутному
 Карлови вірну службу й приязнь щирю!
 Пішли в дарунку левів, медведів, псів,
 Сім сот верблюдів, ястребів хоч тисяч,
 Чотири сотці мулів з сріблом-злотом,
 Щоб мав его на пятьдесят возів,
 Щоб всему війську міг ним заплатити.
 Досить ему вже в сій землі сидіти,
 Пора б ему до Франції, до Ахен.
 Скажи, що й ти підеш туди за ним
 І то в сам день святого Михаїла,
 Щоби приймати там закон Христа,
 І стати ленником его зо всім,
 Зо всею честію й майном своїм.
 Пішлиш ему й закладників, сли схоче,
 Десяток-другий, най би певність мав;
 Пішлим ему хоча б і власні діти:
 А где їх смерть, то я й своє пішлю.

Чей ліпше їм позбутись там голов
 Чим мали б ми майна і чести збутись,
 Чим мали б ми зійти всі па дідів.“

IV.

Він каже ще: „Кленусь на сю правицю,
 На бороду, що повіва' на груди:
 Побачиш — зараз рушить військо Франків.
 Вони підуть в свою французьку землю,
 І всякий буде у своїй господі.
 Карло у свому Аквієграні буде;
 Він на Михайла пир задасть бучний.
 Прийде сей день, речинець промине,
 А він від нас не вчує слова й вісти.
 Король є гордий, гнів єго страшний,
 Він голови закладникам зітне;
 Та ліпше їм позбутись там голов,
 Чим нам Іспанії на все позбутись,
 Чим нам набрати ся біди і горя.“
 А всі невіри кажуть: „Може й так.“

V.

Король Марсіль скінчив свою раду.
 Він зве тепер Кларіна з Балагету,
 Естрмаріна й пера Евдроніна,
 Гарлана-бородая й Бріамуна,
 Магея вуйка свого й Махинера,
 Малбена із за моря й Жуамера,
 І Бланкандріна, — скаже їм свій намір.
 Найповажніших кличе десятох.
 „Підіть ви до Карла, пани барони;
 Стоїть табором він в Кордові-місті.
 До рук оливні віти поберіть:
 Се буде знак замирення й покори.
 Лиш сею штукою нас примиріть,
 А дам вам силу золота і срібла
 І кілька збагнете землі та лен.“
 Поганці кажуть: „Сего в нас доволі.“

VI.

Король Марсіль скінчив свою нараду.
 „Панове, каже він ще раз, підіть же
 З оливними вітками у руках
 До короля Карла й кажіть ему,
 Щоб Бога свого ради милість мав;
 Що я, нім перший місяць сей мине,
 Прийду за ним із тисячею своїх,
 Прийму закон Христа охотно й буду
 Їго підданим з тілом і душею.
 Сли схоче, то й закладників дістане.“
 А Бланкадрін: „Так все нам вдасть ся, пане.“

VII.

Марсіль велів привести десять мулів,
 Що їх прислав Сватілії король:
 Віжки із золота, сідло зі срібла.
 І сіли послали всі на білих мулів,
 З оливними вітками у руках
 Зустріли пана Франції, Карла.
 Гей не минуть Карлови сеї зради!

VIII.

Володар днесь на radoщах, на пирі.
 Здобув Кордову, мур зніс до тла,
 Своім каменем вежі поstrучав.
 Там лицарям єго припало много
 І срібла-злата й платя дорогого.
 Поганця в місті не було й одного,
 Котрий в живих остав ся-б без хресту.
 Володар вийшов у великий сад.
 З ним був Роланд, Самсун і Олівер,
 З ним був і гордий Анзеїс і Готфрід,
 Хорунжий королівський із Анжу.
 Крім них був там Жерін, був і Жерар;
 А де ті два, там зараз других повно;
 З самої Франції пятайцять тисяч.
 Засіли лицарі на білих коврах,
 Одні для розривки в варцаби грають,

Старі, поважні в шахи, а меткі
 Бакаларі стають до поєдинку.
 Ріс під ялицею рожевий корч,
 Там сів на щиро-золотому кріслі
 Пан Франції солодкої, король.
 Білобородий, голова у цвіті,
 І благородне тіло й гордий стан;
 Коли б шукав, без питання пізнав бы.
 Тут посли зсіли з мулів і витають
 Ёго всі враз облесно так і дружно.

IX.

Озвав ся перший Бланкандрін. Він каже
 До короля: „Най Бог тебе спасе,
 Тебе, поважання достойний, славний!
 Велить сказать могутий цар Марсіль,
 Що він приймати б рад закон Христа,
 І дати спорий пай маєтку свого:
 Медведів, львів, повязаних хоргів,
 Сім сот верблюдів, ястребів хоч тисяч,
 Чотири сотці мулів з сріблом-злотом,
 Щоб мав ёго на п'ятдесят возів,
 А щиро-злотих бізантинок*) стілько,
 Що зможеш всему війську заплатити.
 Досить тобі вже в сій землі сидіти,
 Пора б піти до Франції, до Ахен,
 Куди й мій пан обіцяєсь прийти.“
 Володар наш простяг до Бога руки
 І під вагою дум чоло склонив.

X.

Гей, тай понурих голову володар!
 Зі словом він не квапив ся ніколи;
 А що сказав, роздумавши сказав.
 А от простуєсь — що за смілий вид!
 І каже послам: „Добре ваше слово.
 Король Марсіль — се мій завзятий ворог,

*) Золоті монети, які бито в Візантії. Половиною такої бізантинки була мангуна, котра згадує ся в пісні трохи далі.

Так щож впевнить мене у правді слів,
 Які ви тут говорите міні? "
 А Сарацен: „Закладники впевнять;
 Дістанеш десять їх, а хоч би й дваїцять,
 А жде їх смерть, я й свого сина дам.
 Самих знатїїших будеш мабуть мати.
 Коли-ж в своїй палаті царській будеш
 Святити день святого Михаїла,
 Тоді й мій пан обіцюєсь прийти.
 У него думка є хреститись тамки,
 У ваших „Божих купелях*) святих.“
 На те Карло: „Він зможе ще спастись.“

XI.

Був гарний вечір, ясно сяло сонце;
 Карло велів відвести в стайню мулів,
 Велів поставити в саду намет,
 Казав в наметі помістити послів.
 Дваїнадцять лицарів їх там приймало;
 Там ніч до світу сонця провели.
 Підняв ся майже рівно з днем володар,
 Прослухав утрєню, прослухав службу,
 А далі вийшов під ялицю, кличе
 Своїх баронів, щоб кінчати раду.
 З баронами Карло рішає все.

XII.

Володар вийшов під ялицю й кличе
 Своїх баронів, щоб кінчати раду.
 Йде князь Ожер, Турпін архієпіскоп,
 Старенький Ришард і братанок Генріх,
 Хоробрий граф гасконський, Аселін,
 Тедбалд із Рейме, свояк его Мілон;
 Крім сих був там Жерар, був і Жерін,
 А з ними враз прийшов і граф Роланд
 Із шляхтичем, хоробрим Олівером.

*) Божі купелі значать тільки, що Ахен (Аквісгран), де після переказу з ласки божої для Карла з жерел була ключами тепла вода. В сій поемі столицю Карла є Ахен, в пізнійших Париж.

Звиш тисяч Франків з Франції було.
 Був Ганелон, котрого ділом зрада;
 Гей, тай почалась та злочасна рада!

XIII.

„Пани барони,“ каже цар Карло,
 „Король Марсіль прислав до мене послів;
 Він спорий пай дає з мастку свого,
 Медведів, левів, повязаних хортів,
 Сім сот верблюдів, ястребів хоч тисяч,
 З арабським злотом штири сотці мулів,
 Що буде звиш на пятьдесять возів:
 Він просить, щоб до Франції вернути,
 А він прийде в мою столицю, в Ахен,
 Прийме там наш спасительний закон,
 Хрестившись буде ленником моім —
 Так каже — кілька правди в тім, не знаю.“
 На теє Франки: „Тут нам стеретись.“

XIV.

Володар покінчив уже своє.
 Не годить ся на се лиш граф Роланд;
 Він схапуюсь, щоб відповісти й каже
 До короля: „Марсіляви не вір!
 Сім літ, як ми в Іспанію прийшли.
 Я Нопль здобув для тебе і Комібль,
 Здобув Волтери і Піньський край здобув,
 Туель, Сіцілію і Балагет.
 Король Марсіль був завжди зрадливий!
 Раз він прислав пятайцять щось поганців,
 У кожного була оливна вітка
 І ті самі слова їх теж були.
 Ти запитав тоді о раду Франків,
 Ну, та й нараяли-ж вони тобі!
 І ти післав двох графів до поганця:
 Один Базан був, другий був Базіль;
 Він стяв їм голови коло Гальтіль.
 Кінчи-ж війну, коли єї почав,
 Веди усі військá на Сарагоссу

І облягай єї хоча-б весь вік,
Щоб лиш їх смерть на зраднику піметити.“

XV.

Гей, тай понури́в голову володар!
Він гладить бороду і крутить вуса,
Ні сяк, ні так сестрінкови не каже.
Замовкли Франки, тільки Ганелон
Зриває ся, підходить до Карла,
І починає сміливо оттак:
„Не вір гільтаєви!“ говорить він,
„Не мій се зиск, ні чий, а тільки твій,
Коли король Марсіль переказав,
Що хоче буги ленником твоім,
І в ленні всю Іспанію приймати;
А надто він прийме і нашу віру.
Хто сій заяві ще не рад, байдуже
Єму, здаєсь, яка нам буде смерть.
Буті порада послу́ху не варта.
Лиші́м перозум, розуму держі́м ся!“

XVI.

По Ганелоні виступив князь Найм —
Вірнійшого не ма вже при дворі.
Він так до короля: „Ти чув гаразд,
Що відповів тобі граф Ганелон;
І має слушність, коб лиш послух мав.
Король Марсіль побитий у війні;
Ти всі вже кріпости єго забрав,
Ти повалив єму ка́мінем мури,
Спалив міста єго, побив війська́.
Коли-ж він милости у тебе просить,
Гріх мав би, хто б єго напастував.
Він же й закладника в поруку дасть.
Кінець завзя́тій сій війні, шабаш!“
А Франки кажуть: „Князь не зле сказав.“

XVII.

„Кого-ж післати б нам, пани барони,
 До короля Марсіля, в Сарагоссу?“
 На те князь Найм: „Скажи, то я піду;
 Лиш палицю і рукавицю*) дай.“
 Ёму король: „Ти чоловік розумний;
 Кленусь на бороду мою, на вус той,
 Не йти тобі в сім році так далеко;
 Іди, сідай, коли ніхто не кличе.“

XVIII.

„Кого б нам вислати, пани барони,
 До Сарацена, пана Сарагосси?“
 На те Роланд: „Найліпше, я піду.“
 „Ніщо не втнеш“, сказав граф Олівер,
 „За гóрда й за прудка твоя натура.
 Я все б мав страх, щоб ти не зняв там бучі.
 Коли-ж король звелить, то я піду.“
 На те сказав король: „Мовчіть оба!
 Ні ти не понесеш там ніг, ні він.
 Кленусь на бороду, що от сивіє.
 Зле там приймати будуть перів, зле!“

XIX.

Турпін із Реймс підняв ся з свого місця.
 „**Л**иши ти Франків“, каже до Карла.
 „Сім літ провів ти вже у сій землі,
 Вони знесли вже стільки трудів, горя...
 Міні дай палицю і рукавицю,
 Я йду в Іспанію до Сарацена —
 Хотів би бачити єго, який він.“
 Сердитий вже відказує володар:
 „Сиди ти там на білому коверци;
 Не говори, коли тобі не кажу.“

XX.

„Французькі лицарі“, озвався Карло,
 „Назначте-ж бо з моїх земель барона,

*) Палиця і рукавиця були знаками посольства.

Щоб вість мою Марсілеви заніс!“
 На те Роланд: „Вітчим мій, Ганелон!“
 А Франки: „Так, сей справить ся, як слід.
 Най буде він; мудрійшого не вишлеш.“
 Тай заскиміло-ж в Ганелона серце!
 Він мече з себе споре футро з кун,
 Стає в однім атласовім кабаті.
 Блискучі очі в него, гордий вид,
 Широкі груди, благородне тіло,
 А гарний — не надивлять ся всі пери.
 Та до Роланда: „Що за злість, шалений!
 Всім звістно чей, що я тобі вітчим,
 А ти б хотів, щоб я йшов до Марсіля.
 Коли дасть Бог міні вернути відтам,
 Я наварю тобі такої каші,
 Що вистане тобі на все житє.“
 На те Роланд: „Буту, шаленість чую.
 Не страх міні погроз тих, — кождий знає.
 Однак тут мудрого післати треба.
 Я виручу, коб лиш король пристав.“

XXI.

А Ганелон: „Не йти тобі за мене!
 Ти не вазал мій, я тобі не пан.
 Карло велить міні сповняти службу, —
 Я в Сарагоссу до Марсіля йду.
 Однак вперёд віддячу ся тобі!
 Чей так розвіє ся мій лютий гнів.“
 Коли Роланд почув таке, та в сміх.

XXII.

Як Ганелон почув Роландів сміх,
 Він мало що не тріс зі слости й гніву,
 Він мало що з ума там не зійшов.
 „Не люблю я тебе,“ сказав до графа,
 „Ти зрадою звернув на мене вибір.
 Володарю мій правий, ось я тут,
 Готов сповняти прикази твої.“

XXIII.

„Я знаю, що міні йти в Сарагоссу;
 Хто-ж там пішов, ледві чи верне відтам.
 А я-ж узяв сестру твою^{*)}, у мене
 Є син від неї, — кращого не здиблеш, —
 Балдвін! Тай лицар буде, всі се кажуть.
 Їму лишаю всі гонори й ленна,
 Піклуйся ним, бо я вже не побачу...“
 На те Карло: „Мякше у тебе серце!
 Коли приказую, то треба йти.“

XXIV.

„Ходи бо, Ганелоне,“ — каже цар, —
 „Приймай сю палицю і рукавицю;
 Сам бачиш — Франки вибрали тебе.“
 А Ганелон: „Роландова се справа!
 Їго любити, поки жив не буду,
 Ні Олівера, бо він друг їму,
 Ні перів, бо й вони їго так люблять.
 В твоїх очех їм се говорю, пане.“
 На те король: „Завзятий ти не в міру!
 Так що-ж, підеш, бо я тобі звелю.“
 „Я йду; однак не матиму зашити:
 Не мав Базіль єї, не мав Базан...“

XXV.

Цар подає з правиці рукавицю,
 Та Ганелон літає в думках світами:
 Бере єї, вона паде на землю.
 А Франки: „Господи, що се за знак?
 Нам вийде се посольство на погибіль.“
 „Побачите!“ промовив Ганелон.

XXVI.

„Пускай же, пане,“ каже Ганелон.
 „Коли вже йти, по що-ж баритись довше?“

^{*)} Сестрою Карла була Берта, Роландова мати.

На те король; „В імя Христа й моє!“
 Правицею его благословляє,
 А розрішивши дав ціпок та лист.

XXVII.

Граф Ганелон вертає на квартиру
 І починає надягати одіж.
 Бере, що ліпшого знайти лиш може:
 До ніг чіпляє золоті остроги,
 Свій меч, Мурґлейс, до боку припинає,
 Сідає на коня, на Тахебруна,
 А вуйко Гвінемер держить присішки.
 В слезах там вздрів би лицарів чимало;
 Всі кажуть: „Шкода нам тебе, наш пане!
 Так довго був ти при дворі Карла,
 Всі звали славним вояком тебе там;
 Сей, що тобі придумав сю дорогу, —
 Єго й Карло великий не заступить!
 Не зважив мабуть сего граф Роланд,
 З якої ти могутчої родини.
 Бери і нас, говорять далі, пане!“
 А Ганелон: „Нехай вас Бог боронить!
 Згинь сам я радше, чим хоробрих стілько.
 Ви всі в солодку Францію підіть,
 Поздоровіть від мене дома жінку
 І мого друга, пера Пінабеля,
 Й сінка Балдвіна, — знаєте єго.
 Ідіть єму як панови все в поміч.“
 Та от і шлях, — він так і почвалав.

XXVIII.

Ген-ген високе дерево оливне.
 Він взяв туди й настиг поганців-послів;
 Чекав на него тамки Бланкандрін.
 Тай дотепно-ж вони там розмовляли!
 „Чудний Карло сей!“ каже Бланкандрін.
 „Апулію й Калабрію здобув,
 Солоним морем в Англію поплив,
 Здер там подушне для Петра святого,

Чогож єму у нашої ще землі?“

А Ганелон: „Такий вже зухвал вдав ся;
І де є той, котрий би з ним рівнав ся?“

XXIX.

Тут Бланкандрін: „Ще Франки дуже чесні.
Лиш графи йїх, князі, що пану своєму
Так радять, доброї догани варті.
Вони погублять і єго і других.“

„Не знаю,“ каже Ганелон, „хто другий,
Як не Роланд; та він діжде ся ганьби.

От вчєра рано — сів володар в тїни,
Аж тут в панцирі йде єго сестрінок, —
Він власне Каркасонію здобув, —
Держить рум'яне яблуко в руці.

„На, гарний пане, — вуйкови Роланд —
Даю тобі всіх королів корони.“

Спокутує він ще свою буту,
Бо він що дня наражуєсь на смерть.
Коли єго хто вбє, в нас буде мир.“

XXX

А Бланкандрін: „Роланд не в міру лютий.
Він рад би світ цілий завоювати,
Він рад би землі всі нараз добути.
З яким же-ж військом він сєго докаже?“

„З французьким військом,“ каже Ганелон.
„Єго так люблять всі, що й не опустять.
Він дав їм стілько срібла, злота, шовку,
Так много збруї, коней, мулів дав.
Роланда волі слухає й володар;
Роланд єму здобуде все по Вєхїд.“

XXXI.

Так йїхав Ганелон із Бланкандріном,
Аж і дали собі взаїмне слово,
Що будуть важити на смерть Роланда.
Так йїхали гостинцями, шляхами,
Аж і під тисом стали, в Сарагоссі.

Там в тіні під ялицею було
 Александрійським шовком вкрите крісло;
 Там був король, Іспанії володар,
 А з ним щось дваїцять тисяч Сараценів.
 Хоч би один сказав, хоч писнув слово, —
 Такі цікаві всі на те, що вчують.
 Се йде вже з Ганелоном Бланкандрін.

XXXII.

Йде Бланкандрін, перед царя ступає,
 Держить за руку графа Ганелона,
 Та й до царя: „Спаси тя Аполлін
 І Магомет, що дав нам свій закон!
 Твое посольство до Карла сповнив я.
 Карло лиш обі руки в гору звів,
 Прославив Бога свого — тай кінець.
 А се прислав тобі знатного родом
 Барона з Франції — удаець він!
 Від него вчуєш ти, чи мир, чи ні.“
 На те Марсіль: „Я слухаю, най каже.“

XXXIII.

Граф Ганелон надумав ся гаразд,
 Він починає мову дуже зручно,
 Неначе б він у сему майстер був.
 Він каже так: „Най Бог тебе спасе,
 Тебе, поважання достойний, славний!
 Переказав тобі Карло Великий,
 Щоб ти приймив святу Христову віру;
 Він пів Іспанії тобі дасть в ленні.
 Коли-ж би ти не мав на се пристати,
 Він силою візьме тебе, скує,
 І відведе в свою столицю, в Ахен,
 А тамки суд назначить смерть тобі;
 Ти впреш там серед ганьби та огиди.“
 Король Марсіль настрашив ся до разу.
 Він мав в руках закутий в золото спіє:
 Коли б не люде, був би вбив єго.

XXXIV.

Король Марсіль зі злости аж мінив ся,
 Аж деревищем спіса замахнув ся.
 Коли се зўздрів Ганелон, за меч.
 В два пальці з похви видобув єго,
 Тай так рече: „Який ти гарний, ясний!
 Гей, та й носив бо я тебе, носив
 Такі часи на царському дворі.
 Та щоб володар Франції не мовив,
 Що я вмер сам один в чужій країні,
 То заплатять тобі вже що найліпші.“
 А всі невірн: „Не дамо їм битись!“

XXXV.

На просьби що найліпших Сараценів
 Сів рад не рад Марсіль на своєму кріслі.
 Тоді Каліф: „Ти обійшов ся зле,
 Що Франка вбити замишляв; ти б радше
 До краю вислухав єго уважно.“
 „Збач, пане,“ каже й Ганелон єму,
 „Та я за все, все золото у Бога,
 За всі маєтки вашої землі,
 Я, поки жив, не затаїв би того,
 Що цар Карло сказати раз велів
 Тобі, смертельний вороже єго.“
 На нім були Александрійським шовком
 Пошивані соболі, — він їх скинув
 На землю, з відки взяв їх Бланкандрін;
 Однак меча не випускає з рук,
 За ручку позолочену держить.
 А всі невірн: „Се знатний барон!“

XXXVI.

Зблизив ся Ганелон до короля,
 Тай так єму: „Ти сердиш ся неслухно.
 Та се-ж володар Франції, Карло
 Сказав, щоб ти приймив Христову віру;
 Він пів Іспанії тобі дасть в ленні,
 А другий пай візьме єго сестрінок,

Роланд, — лихий та гордий то сусід.
 Коли-ж би ти не мав на се пристати,
 Він Сарагоссу облягати буде,
 Він силою візьме тебе, скує,
 В столицю, в Ахен прямо відведе.
 Ні там тобі парадного коня,
 Ні мула, щоб міг їхати, не буде;
 Там посадять тебе на просту шкану,
 А суд прикаже — голову зрубати.
 Отсе тобі й володарів є лист.“
 І дав его Марсілеви до рук.

XXXVII.

Марсіль почервонів зі злости й гніву,
 Переломив печатку, кинув віск,
 Загляне в лист, а там таке стоїть:
 „Карло, володар Франції велить,
 Щоб я згадав его печаль та гнів
 Із за братів Базана та Базіля,
 Котрих я стяв коло гори Гальтіль;
 Щоб я післав ему Каліфа — вуйка,
 Коли спасати хочу душу в тілі.
 Інакше не полюбить він мене.“
 А тут і син Марсілів обізвав ся:
 „Ну, тай наплів сей Ганелон дурниць.
 Міні его! я справлюсь з ним як слід.“
 Лиш Ганелон се вчув, за меч хапає,
 І в мить плечима спер ся о ялицю.

XXXVIII.

Король побрав ся з відси до саду,
 А з ним его найліпшії вазали.
 Був там сивоголовий Бланкандрін,
 Був Журфарет, его наслідник — син,
 І вуйко був Каліф і другі вірні.
 „Покличте й Франка!“ каже Бланкандрін.
 „Він словом обіцяв ся нам служити.“
 На те й король: „Веди его сюди!“
 Він пальцями узяв его за руку,

Веде єго до короля в садок.
Тут сій поганій зраді початок!

XXXIX.

„Мій гарний папе Ганелоне,“ каже
Марсіль, „я нерозважно поступив,
Що вбити бравсь тебе в гніві великім.
Ось на тобі від мене сі соболи!
Вови звиш пять сот ліврів злотов варті;
Я завтра гарний викуп дам за них.“
„Нехай і так!“ говорить Ганелон.
„Най Бог платить тобі за се добром!“

XL.

Тоді Марсіль: „Знай добре, Ганелоне,
Що я тебе любити щиро хочу.
Я рад би вчути дещо про Карла.
Ну, тай старий бо він, прожив свій вік;
Єму, як знаю, двісті літ минуло,
Він стільки світа вже собою витер,
Щитом своїм відбив ударів стільки,
Пустив з торбами стільки королів!
Коли-ж єму досить тих бойів буде?“
А Ганелон на те: „Карло не з тих!
Єго хто раз лиш бачив і пізнав,
Той рад не рад казав: „Се бравий цар!“
Як не хвалив би я єго, не славив,
Єго честь-добрість висна наді все.
А хтож розкаже про єго хоробрість?
Се Бог єму вже дав таку відвагу.
Я-б скорше вмер, чим відступив єго.“

XLI.

Поганець каже: „Тим воно й дивнійш,
Що сей Карло такий старий та сивий;
Єму, як бачу, двісті літ, чи більш,
Він стільки світа вже собою витер,
Чи раз він коєм, спісом діставав,
Пустив з торбами стільки королів,

Коли-ж єму досить тих бойів буде? "
 „Не бути сему,“ каже Ганелон,
 „Як довго лиш живе єго сестрінок,
 Котрому рівного нема під небом.
 Хват і єго товариш Олівер,
 І пери всі, котрих Карло так любить,
 І двацять-тисячна дружина їх.
 Карло безпечний, — хто єму страшний? "

XLII.

А Сарацен: „Воно-то тим дивній!“,
 Що сей Карло так побілів, посивів;
 Єму, як бачу, двісті літ, чи більш,
 Він стільки світа витязем зійшов,
 Він острим копєм тільки раз дістав,
 Богатих королів так много вбив,
 Так много їх у поли поконав,
 Коли-ж єму досить тих бойів буде? "
 „Не бути сему,“ каже Ганелон,
 „Як довго жити буде лиш Роланд;
 Такого лицаря шукай по Вехід!
 Хват і єго товариш Олівер,
 І пери всі, котрих Карло так любить,
 І їх дружина, двацять тисяч Франків;
 Карло безпечний, — хто єму страшний? "

XLIII.

„Мій гарний пане, Ганелоне,“ каже
 Король Марсіль, „у мене-ж стільки війська,
 Що кращого не бачити тобі.
 Я можу тисячів чотири ста
 Поставити на Франків і Карла.“
 А Ганелон єму на те: „Не нині!
 Ти много втратив би своїх поганців;
 Тож кинь нерозум, хитрощів держи ся!
 Даруй добра володареві стільки,
 Щоб дивували ся єму всі Франки;
 Закладників хоч двацять, а пішли.
 Король в солодку Францію поверне,

За ним піде оддалеки сторожа,
 А там, гадаю, буде й граф Роланд
 І бравий та уцтивий Олівер.
 Пронадуть графи, лиш міні повір,
 А з тим пропаде і бута Карла,
 Не схоче він вже воювати вас.“

XLIV.

„А якже-ж, гарний пане Ганелоне,
 Як міг би я Роланда вбити, як?“
 А Ганелон: „Я можу се сказати.
 Король Сізерським вивозом піде;
 За ним піде оддалеки сторожа,
 А в ній богач Роланд, его сестрінок,
 І Олівер, котрому він так вірить,
 А з ними буде дваїцять тисяч Франків.
 Пішли на них сто тисячів своїх,
 Най заведуть відразу з ними бійку,
 Трусливе військо Франків розібють.
 Там жертвою не мало й ваших ляже,
 Та опісля вже з ним зведеш борбу.
 Коли не там, так тут Роланд не вимкнесь;
 Ти матимеш хорошую побіду,
 І поки жив не вестимеш війни.“

XLV.

„Коли б Роландови зробив хто смерть,
 Не стало б правої руки в Карла;
 Він не зібрав би сил таких по вік;
 Спочила би великая земля.“
 Коли се вчув Марсіль від Ганелона,
 Поцілував его й післав по скарби.

XLVI.

Марсіль сказав, (щож мав казати більше?)
 „Лиш сей порадник добрий, щб і певний.
 Щоб наш Роланд був, присягай на зраду!“
 А Ганелон: „Най буде так, як хочеш.“
 Присяг на святощі меча Мурглеїса,
 Свою повинність потоптав ногами.

XLVII.

Був там стілець зі слонової кости
 На нім велить Марсіль покласти книгу
 З законом Магомета й Тервагана.
 На сю присяг Іспанський Сарацен,
 Що як лиш здибле де Роланда в бою,
 Побє его з дружиною цілою,
 А власть ся, то й Роланда там же вбє.
 А Ганелон: „Най буде так, як хочеш.“

XLVIII.

Тут виступив поганець Валдабрун,
 Що то виховував царя Марсіля;
 Всміхає ся, і так до Ганелона:
 „Приймай той меч, — ледви в кого є ліпший.
 Ся ручка стоїть тисячу мангунів;
 Тобі єї по приязни даю,
 Коб лиш зробив так, щоб барон Роланд
 Понав ся нам в нечисленній дружині!“
 „Гаразд,“ відкажує граф Ганелон.
 Нуж цілуватись в борода і лиця.

XLIX.

Тут приступив поганець Кліморін,
 Всміхає ся і так до Ганелона:
 „Приймай сей щит, — ледви чи вздриш де кращий,
 Коб тільки нам як нєбудь допоміг
 Позбавити Роланда чести раз.“
 „Гаразд,“ відповідає Ганелон.
 Нуж цілуватись в лиця та уста.

L.

А там прийшла й цариця Браміунда,
 І так до графа: „Я вас дуже люблю,
 Бо вас хвалять мій пан і всі вазали.
 Се вам для жінки пара брансолет:
 Самі яхонти, аметисти, злото,
 Що варта більше всіх маєтків Риму,

Яких не мав ніколи й ваш володар.“
Він взяв і заховав їх у кишені.

LI.

Король післав за скарбником Малдвізом:
„Чи вже готові дари для Карла?“
„Досить їх,“ каже той, „досить їх, пане.
Сім сот верблюдів з золотом і сріблом,
І в заклад дваїцять найзнатнійших душ.“

LII.

Цар поплескав по плечах Ганелона,
І так рече: „Тай бравий со ти й мудрий!
Гляди-ж, про свій спасительний закон,
Не відверни від нас ніколи серця!
Я дам тобі велику міць добра,
З арабським золотом щирим десять мулів.
І стільки-ж братимеш по всі роки.
От тут тобі й ключі від міста мого.
Віддай Карлови се добро велике,
А там вкажи міні Роланда, прошу.
Коб лиш єго у вивозі заскочив,
А вже піду з ним у смертельний бій.“
А Ганелон: „Загаявсь я мабуть.“
Сів на коня тай рушив у свій путь.

LIII.

Володар рушив у свою столицю;
Він походом прибув у город Гали,
Котрий здобув і знищив граф Роланд.
Сто літ стояв він з того дня в руїнах.
Цар жде на вісти Ганелона й дачку
З великої Іспанської землі.
З зорею, ранним ранком, скоро світ,
Граф Ганелон дібрав ся на квартиру.

LIV.

Підняв ся майже рівно з днем володар,
Прослухав утрєню, прослухав службу,

Став на траві зеленій під шатром.
 Був там Роланд, був бравий Олівер,
 Був там князь Найм, було чимало й других.
 Йде й віроломний зрадник Ганелон,
 І починає хитру-хитру річ.
 Він так цареві: „Бог тебе спаси!
 От тут тобі й ключі від Сарагосси,
 А там привіз тобі маєтків силу
 І двайцять душ, — кажи їх берегти.
 Та ще-ж бо каже цар Марсіль, щоб ти
 Не зливсь на него, що нема Каліфа;
 Бо я се бачив сам на власні очі,
 Як тисячів чотириста оружних,
 А все в кольчугах, все в шоломах шільних,
 При злоголавих, різаних шаблях
 Їго до моря провозжали враз.
 Марсіля кинули вони, щоб тільки
 Христового закона не приймати,
 Не ісповідувати по неволи.
 Так ще-ж бо миль і штири не вилили,
 Коли заскочила їх з вітром буря;
 Веїх затопила, — вже їх не побачиш.
 А що король Марсіль, так сей, вір пане,
 Прибуде у твоє французьке царство,
 І там прийме той сам закон, що в тебе
 У него руки звязані, — він твій...
 Він з рук твоїх прийме Іспанське царство.“
 Король на те: „Так дякувати Богу!
 За те що справивсь, гарний дар дістанеш.“
 Проміждо військ заграло тисяч труб;
 Зняли ся Франки, злаштували коні,
 В солодку Францію пославсь їм шлях.

LV.

Карло Великий знищив край Іспанський,
 Взяв кріпости, поруйнував міста,
 А далі порішив: кінець війні!..
 Карло в солодку Францію вертає.
 Вбив граф Роланд у землю хоругов,

Сторчить вона на пригорі ік небу,
А Франки навкруги постоем стали.

.
.
А рядом йде поганців кінне військо,
Іде панцирне збитими рядами,
В шоломах щільних, ясний меч при боці,
На шиї щит, а списи в поготові.
Затрималось воно на горах в лісі;
Їїх триста тисяч тутки світу жде,
А Франкам, горе, хоч би в здогад зрада!

LVI.

Минув ся день, настала темна ніч.
Заснув Карло, могучий наш володар.
Їму і снить ся, наче-б він в Сізерськім
Був вивозі та ясеновий спіс
В руках держав. Аж тут граф Ганелон,
Як вихопить єго, об землю вдарить!
Спіс розлетівсь трісками аж під небо.
Карло-ж як спав, так снить, не пробудивсь.

LVII.

А далі снить ся ще єму, що десь
Єго у Франції в столиці, в Ахен
Медвідь вкусив у праве рамя люто.
Глядять, аж тут і леопард з Арденів
Біжить до него, мече ся завзято;
В тім вибігає з салі спорий пес,
Примчав ся високами до Карла,
Медведеви відгриз він праве вухо,
А там, гнівний, бересь до леопарда.
„Що за страшна борба!“ говорять Франки;
Не знають ще, хто верх над ким візьме.
Карло-ж як спав, так снить; не пробудив ся.

LVIII.

Минулась ніч, ось занялась зоря.
Володар йде гордо на кони

Проміждо військ і бачним водить оком.
 „Пани барони,“ каже цар Карло,
 „Чи бачите вузький сей просмик? Радьте-ж,
 Кому лишати ся за нами з військом?“
 „Роландови,“ говорить Ганелон.
 „Та-ж хоробрійшого нема вже в тебе.“
 Вчув се король, грізним поглянув оком,
 Тай так промовив: „З тебе дійсний чорт;
 Тай вічний гвів вселив ся в твою тілі.
 А хто-ж передню поведе дружину?“
 А Ганелон: „Ожер, наш Данський лицар;
 Бо й хто-ж з баронів справить ся з тим краще?“

LIX.

Коли почув сей вибір граф Роланд,
 Промовив, як на лицаря пристало:
 „Любов лиш винен я тобі, пан-отче,
 За то, що вибір твій упав на мене.
 За те-ж пан Франції, король Карло
 Не втратить, — зараз се сказати можу, —
 Ручного ні парадного коня,
 Ні до їзди призначеного мула,
 Ні огера, ні коника з під шлії
 Вперед, нім меч мій не дібе торгу.“
 А Ганелон додав тут: „Правду кажеш.“

LX.

Коли почув сей вибір граф Роланд,
 Він так, гнівний, промовив до вітчима:
 „Ой трусе, трусе, кепської породи!
 То ти гадав собі, що може в мене
 Так рукавиця випаде із рук,
 Як в тебе палиця перед Карлом?“

(Далі буде.)

Із старофранцузького переклав Василь Щурат

Матеріали для історії віршів українських.

Зібрав і впорядкував

М. Драгоманов.

Звичайно нову українську літературу починають з Котляревського. Тимчасом се не вірно: за довго до Котляревського на Україні робились проби писати простою народньою мовою і тією юмористичною манерою, котра служить ознакою „Енеїди“ Котляревського, а поряд з тим ще по крайній мірі з XVIII. в. стали на Україні складатись пісні сентиментальні в духу „Наталки Полтавки.“ Першими пробами нової української літератури треба признати драматичні інтермедії, з котрих дві, доктора Гаваттовича, були навіть напечатані в 1619 р. (Дивись тексти їх в „Кіевской Старинѣ“ 1883, N. 12, а дослід про них П. Кузьмичевського „Старѣйшія русскія драматическія сцены“ Кіевская Стар. 1885, N. 12), а також вірші на всякі теми: церковні і світські. Навіть в печаті вірша Ант. Головатого появилась раніше, ніж „Енеїда“ Котляревського! Вірші Головатого з поводу переходу козаків Чорноморських на Тамань напечатані в петерб. виданю „Новыя ежемѣсячныя сочиненія“ 1792, N. 11. під назвою „Пѣсня Черноморскаго Войска по полученіи на землю Высочайшихъ Грамотъ сочиненная,“ а початок „Енеїди“ вийшов в 1798 р.

Старі українські вірші мало ще звернули уваги наших учених. Багато з них ще остаєть ся (і гине!) по рукописах, хоч дещо цінне вже було з них напечатане, а дещо і розібране, напр. в інтересній праці д. П. Житецького „Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ.“ Тимчасом вірші не тільки інтересні як прояви нашої старішої літератури, а й по своїй чималій популярности, а також по тому, що й до самих новіших часів служать і доси літературним взірцем для простіших поетів по нашим селам, а по части й по городам.

З часів виданя „Историческихъ Пѣсень Малорусскаго народа“ ми почали збирати вірші, з котрих політичні, які підходили під рубрики того виданя, а також „Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.“ ми розібрали в названих зараз книгах. Вийїзд наш за границю

спинив зріст нашої збірки, а потім деякі варіанти єї були напечатані, переважно в „Кіевскої Старинї“, хоч і не повно. Ми тепер пускаємо в печать важніші вірші з нашої збірки, як непечатані, так і варіанти напечатаних, бо в них єсть важні одміни, і сопоставка найбільшого числа варіантів може служити для досліду того, які були первоначальні вірші і як вони з часом росли або вкорочувались. До наших текстів додаємо деякі уваги, котрі або поясняють їх, або рівняють їх з другими. Тільки-ж тими увагами ми не думаємо вичерпати всего, що слід і можна сказати про ті тексти.

I. Вірші про речі церковні.

I. Рождество Христово.

Христос народив ся,
Щоб мир веселив ся
Після Адамова гріха.
Родив ся в стайні,
5 А не в домі —
От диківина яка!

Звізда ясенька,
Гарна, кругленька
Прикотилась під Вифлеєм,
Тай там стала,
Бо вже знала,
Освітила стан (стайню?) кругом.

Пастухи із степу
Прибігли к вертепу
І по ягнятку принесли,
15 На дудки грали,
Якої знали,
Тай знов до дому пішли.

Ангели святії,
Крилаті, чуднії,
20 Та так же лепсько співали,
Що ми родились
І похрестились,
А далабї так не чували.

Віл та осел
25 Стояли у ясел, —
Адже й вони Христа пізнали,
Й дишуть на його,
Бо знають на кого,
Ще й на-в-колюшки впали.

30 А тріє царі,
Принесли дари
Христу аж з востока;
Там їх поклали
І поздравляли
35 По письменські, з висока.

Ще-ж кланялись низенько,
Просили довгенько:
„Будь ласкав, благослови нас так,
Щоб жито родило,
40 І війни не було,
Нехай би ми пожили в смак!“

Йісько старенький
Йім був раденький,
Гостинці приняв.
45 „Сядьте в нас,
Почастуєм вас,
Чим Бог нам дав!“

По кухлику варенухи,
По каганцю сввухи
50 Зараз їм підсулив;
Як хлиснули,
Сидячи й заснули —
Так Йісько й світло погасив.

Ангел божий
55 Ясний, гожий
Царям во сні шепнув:
„До дому втікайте,
Ирода обминайте,
Щоб він сього не чув!

60 „Ви в його були
І слово дали
Іще раз побувати,
Про ваші родини
І другі новини
65 Все щоб розказати.“

Царі схопились,
Перехрестились
Тай до дому почухрали:
На ліво повернули,
70 Як од ангела чули —
От так Ирода ошукали.

Ирод дожидав ся,
В вікно приглядав ся,
Що прийдуть царі до його...
75 Послі схаменув ся,
Мов од сна проснув ся,
І вгадав, що кепкують з його.

Зараз мудреців,
Світських, пан-отців
80 Юдейських постягав,
Щоб йому сказали,
Прослебезували,
Де б Христос родитись мав?

Так вони по правді
85 При всій громаді
Вліпили йому:
„В Віфліємі сее
Родить ся такеє,
Що рівні не буде йому “

90 Він так злякав ся,
Що й укаляв ся,
Почувши ті слова.
Побілів як глина,
Тече з рота слина,
95 А речі зосім не ма.

Скрегоче зубами,
Дереть ся руками
І в гору надув ся чуб,
Очі покосило,
100 Всього збісило —
Стоїть, мов дуб.

А далі закричав,
Скільки сили мав:
„Військá, до Віфлеєму махайте!
105 Та малих дітей
У всіх людей
До шири вибивайте!“

Як же в Віфлеєм
У кожний дом
110 Війська понабігали,
То кололи дітей
Од матерних грудей,
А деяких пороздирили.

Віфлеємський крик
115 Так дуже був велик,
Що до Саваофа дійшов.
Бог посила' кару
На Ирода нечупару
За дитячу кров.

- 120 Коло очей позеленіло,
Під носом почорніло,
Мов у собаки під хвостом;
Очі позападали,
Ковтуни в чубі стали,
125 Щоб не ганяв ся за Христом.

- В потилиці болячки,
По всій спині чирячки,
А в бровах гниди породились;
Уші заложило,
130 Рот йому скривило,
А в заду черви заплодились.

- Різачка докучала,
У животі бурчала,
Бо він на двір бігав;

- 135 Свинки слідом
Кричать гуртом,
Щоб швидче сідав.

- Дохтори прийїзжали,
Кров йому пускали,
140 Каплі в горло лили,
Клистирі давали,
Живіт направляли.
Тай нічого не помогли.

- Баби шентали,
145 Уроки проганяли,
До пупа клали біль,
Сояшниці виливали,
Лихоманку проганяли,
Покинули митусь на піл.

- 150 А далі згинув,
Усіх покинув
Дьяволенко, гайдамака!

- Не вмів хліба їсти,
Пропав без вісти,
155 Мов у ярмарку собака.

- В некло попхав ся,
Між чортів убрав ся
Тай хлище гарячу смолу,
Кості кусає
160 Тай проклинає
Ту, що родив ся, пору.

- А вже він там
Хлище не сам,
А йому допомагають
165 Іуда та Фараон,
Орест та Нерон, —
Бо ті там добре лелесають.

- Максиміліан,
Іюліан,
170 Арій і Савелій,
І Діоскор
І всі прокляті,
Що вели сору з Христом.

- Нехай забувають,
175 Во вік пропадають,
А ми веселім ся!
Христову Рождеству
І його божеству
Тепер поклонім ся.

- 180 А він нам з неба
(Дасть) чого треба,
Бо батько не скупий:
Хто до його,
Він до того —

- 185 От він який!

(З паперів М. А. Максимовича.)

Варіант сеї вірші напечатаний в „Кіевской Старинѣ“ 1888 р.
N. 1. стор. 275—277 по списку коротшому од нашого. Там-же пока-

зано варіант Терещенка, ще коротший. В варіанті „К. Стар.“ нема наших ст. 37—42, 61—66, 84—96, 118—119, 121—123, 140—143, 145—150, 163—176. За те там єсть кілька стихів, котрих нема в нашому варіанті. Важніші з них отсі два куплети, що мусіли б стояти після нашого 53 ст.;

Марії й Йіську
Осібну звістку
Янголь у сні віщає:
„В Єгипет тікайте
І часу не гайте,
Бо вже Прод дітей убиває!“

Йісько схопив ся,
Водою умив ся,
Ослицю осідлав,
Марію взяв,
Дуже поспішав ся,
І не оглядав ся.

2. Друга вірша про те-ж саме.

1 Чи чули ви, панове, з роду,
Що Бог прийшов до нас аж сам?
Чого-ж? Побити пику й морду
І очі виколоть бісам.

5 Бо старий чорт був з Богом
Побратав ся тай розгулявсь:
Надувсь аж очі йому лізуть рогом,
А він йому сказав: „А вон! а зась!“

Зайшов із іншого чорт краю,
10 Адама в гості попросив,
А сей кликнув його до раю
Тай яблука з ним укусив.

Очнувсь на другий день — аж лихо:
Товарищ сорочку зняв!

15 Адам питає Єви тихо:
„А з ким я вчора так гуляв?“

„Не знаю, що були за гості,
Але-ж у нас чогось нема.

Ой, буде нам, старий, по хлості,

20 Не викупимось ми із соромá.

„Бо вже-ж міні погано снилось:
Гуж укусив, аж кров текла,
І щось за мною чудне гонилось,
Я ледве, ледве уткла.“

25 Адам задумавсь, ліг в куточку,
Прийшов Господь, його збудив,
Тай каже: „Де-ж ти дів сорочку?“
„Я, тату, вчора загубив!“

„Неправду кажеш ти, небоже!
30 Я знаю, де вже ви були!“
„Прости міні і Гві, Боже,
Бо ми сорочку пропили“

„Пішов же вон, Адаме, з раю!
Обійв ся яблук, аж сопеш!
35 Се так ти доглядаєш гаю?
Без пониту що хоч і рвеш!

„І ти іди, небого, прясти!
Адам тебе щоб наглядав!
А щоб не сміла яблук красти,
40 Адаму я нагайку дав.

„Ану, іди сюди, проклятий!
А що Адаму ти зробив?
Прийшов у рай, щоб погуляти,
На смерть хазяїна прибив.

45. „Ізняв сорочку і убрання,
Зовсім Адама обголив,
І із гостей убравсь зарані,
За шкуру сала всім залив!

„Іди-ж проклятий, в блеску миру!
50 У неклі дьоготь (он) горить!
Тепер тобі я витну гиру,
Щоб знав ти, як людей дурить!

„Ось одберу і ноги й руки,
Щоб лазив ти на животі,

55 Нашлю що єсть на світі муки,
Привяжу (мов) на оброті.“

Загув у пекло чорт, у смолу,
І вже zostавсь на віки там;
А щоб одягнуть Адама й Єву голу,
60 На те Христос родив ся нам.

І ви-ж, пані, в жупанах нових,
Бо ви Адамова рідня, —
Так будьте з праздником здорові,
Скачіть, гуляйте хоч що дня.

(З паперів М. А. Максимовича.)

В „Кіевскої Старині“, 1882, XI, 398—399 напечатаний варіант сеї вірші, в котрому нема наших ст. 4—5, 21—24, 29—32, 45—48 53—56, окрім того в кількох стихах єсть у нас значні одміни. За те в нашому варіанті нема стихів, що мусіли би стояти після нашого 60:

Родивсь Христос, Адам гуляє,
Є нова свита і кожух,
І Єва в плахті похожає,
І знов радіє дух.

В кіївській газеті „Заря“, 1884, N. 284 напечатано ще один варіант, дуже скорочений, записаний недавно в с. Богдановці подільської губ. Ось він:

Чи чули ви панове, з роду,
Зайшов із іншого чорт краю:
Адама в гості попросив,
А сей кликнув єго до раю,
5 Та яблука з ним укусив.
Очнувся на другий день, аж лихо:
Сорочку хтось з його вже зняв.
Адам питає Єву тихо:
„А з ким я вчора так гуляв?“
10 „Не знаю, що були за гості,
А вже чогось у нас нема.
Ой буде нам, старий, по хльості,
Не вилізем із сорома.

- Бо вже міні погане снилось:
- 15 Вуж укусив, аж кров текла,
І щось чудне за мною гналось,
Сама я ледви утікла.
Адам задумавсь, сів в куточку,
А далі і вздрімнув.
- 20 Господь прийшов, збудив його,
Тай каже: „Адаме, де ти дів сорочку?
„Я, тату, вчора загубив.“
„Не правду кажеш ти, небоже,
Я знаю, де ви вже були!“
- 25 „Прости міні і Єві, Боже!
Сорочку ми вже пропили.“
„Пішов же вон, Адаме, з раю!
Обійв ся яблук, аж сопеш..
Ти так пильнуєш гаю:
- 30 Без пониту що хоч, то й рвеш!
І ти іди, небого, прясти,
Адам тебе щоб доглядав,
А щоб не вийшла яблук красти,
Адаму я нагайку дам.
- 35 Ану, і ти сюди іди, проклятий!
Ти що Адамові зробив?
Зайшов у гості погуляти
Й на вік хозяйїв погубив.
Ось одберу і ноги й руки,
- 40 Щоб лазив ти на животі,
Нашлю що єсть у світі муки
І привяжу на оброті.“
Загнавсь проклятий чорт у смолу
Та вже на вік зостав ся там.
- 45 А щоб Адама й Єву голу
Знов одягнуть, родив ся Сам —
Родивсь Христос.
Адам гуля у світі нові,
А Єва в плахті похожа.
- 50 Тепер у всіх жупани нові,
Бо всі Адамові рідня.
Так будьте з празником здорові!

3. Уривок з вірші про Рождество.

А Ірод барже засмутив ся,
Що нам Христос родив ся.
Кадав єго зразити
І копєм прибити...
Зане вразі погибнуть,
Московщину восприймуть,
Ми перебудем так...

(З дуже перекручених різдвяних віршів, записаних Сем Л. Метлинським. Може хто знайде по сим словам ліпший список. Поки що в сему вривку інтересні слова про Московщину, котру мусять „восприяти вразі“ (вороги) — за кару).

4. Радість Святих.

- На небесній горі
(В) прекраснім соборі — Али — Али — Алилуя!
Святі ся собрали,
Всі празниковали:
5 Архангели невидимо,
Херувими, Серафими — Господи помилуй!
- Петро з апостоли
Сидять по за столи — А — А — Алилуя!
Пред престолом владики,
10 В кутках пустельники,
На отпечках молодіці,
По-шілі них дівиці, — Г. п.!
- Всього мира батько
В трапезі порядку (порядкує) А — А — Алилуя!
15 Засіли востоки
З царями пророки;
По за столи священники,
По під стіни мученики — Г. п.!
- Микола наш чесний
20 Взяв ся до почесни, А — А — Алилуя!
Випив до Івана
Нахиливши збана,

Крикнув вельми на Параску,
Щоб подала з вином фляшку. Г. п.!

- 25 Ёвстафій з Процихов
Пють вино горщиком, А — А — Алилуя!
Панталимон, Кирик з Паньком
Попшвають з конви збанком.
Кличе отець Ігнате:
30 „Здоров, пане брате!“ А — А — Алилуя!
Яким кличе: „Василіє!
Пий до мене, буду і я!“ Г. п.!

- Сіонськіє дочки
Грала у скрипочки, А — А — Алилуя!
35 На цимбалки [яко] на (бандурки?)
Гаврил, Прокіп взявши дудки,
Григір пищить у сопілки, — Г. п.!

- Прекрививши шапку,
Взяв у танець Ганку, А — А — Алилуя!
40 Соломона князя
Підхопила Пазя,
Панько з Катеринов,
Савка із Горцинов, — Г. п.!

- А Давида цара
45 Підпоїла Сара, А — А — Алилуя!
Взяв на гусли грати,
Гопки витинати.
Татіяна плеще в руки,
Підскакуючи до дудки, Г. п.!

- 50 З Меланкою гопки тнуть,
Кроком присідають, — А — А — Алилуя!
А Параска з Демком в купці
Крешуть голубці!
Сава, Прокіп колядує,
55 З богословом бесідує, — Г. п.!

Шинкарь розуміє,
Що ся біда діє, — А — А — Алилуя!
Крикнув на винника,

Щоб була горілка ;

- 60 Винник біжить, бере шанком,
Іван біжить, бере збанком, — Г. п.!

Розточили бочку,
Дре шинкар сорочку — А — А — Алилуя!
Панько стоїть, не ратує,

- 65 Але з Химков ся цілує, — Г. п.!

Верещить Микита:

„Добра оковита!“ А — А — Алилуя!

Святні у небі,

Горілка у.... лебі...

- 70 В..... міря і без гроша!
Отто втіха нам хороша! Г. п.!

Михайло у трубу

Реве на всю губу: — А — А — Алилуя!

„Годі уже гомотіти,

- 75 Час би вечерньої піти!

Господи помилуй!“

(З галицької рукописної книги, получені од Ів. Ом. Левіцького і переданої нами В. Б. Антоновичу.)

Подібні до сеї вірші напечатані у Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ II. 497—499, 499—501. Такого-ж характеру колядки в Чубінського „Труды Экспедиція въ Югозападный край“ III, 321, 328, 340, 342, 354, 377—378, 381—382, 382—383, 426—427, 430, 484.

Подаємо тут іще один варіант повисшої вірші, хоч значно коротший, по польському списку з кінця XVIII. віку (около 1780 року), що наводить ся у д. Ів. Франка.

На небесній горі, пресвятім соборі

Алилуя, алилуя!

Святі ся зібрали, всі празникували.

Воздухами небесними

- 5 І ангели й херувими, Г. п.!

Того мира батьком Григорій порядком, Алил.

А зайшли востоки з царями пророки.

По за столи священники,

По під столи мученики, Г. п.!

10 Петро з апостоли сів по за столи. Ал.

Перед столом владики,
В кутах самі пустельники,
На припічку молодиці,
Коло них стоять дівиці, Г. п.!

65 Наш Никола чесний взяв ся до почесни, Алил.

Пропив до Івана, надхиливши збана.
Крикнув, враснув на Парашку,
Аби дала з медом фляшку, Г. п.!

А Стах і з Прокопом пили вишняк горшком, Ал.

20 Олекса з Савкою медок коновкою,
Пантелемон збаном, підливали канон,
Господи помилуй!

Кличе Стецьо: „Гнате! Здоров пане брате!“ Ал.

Кличе Федько Василя:

25 „Пий до мене, буду і я!“ Г. п.!

Сіонській дочки заграли в скрипочки, Ал.

В сурму Гаврилиско, на цимбалах Грицко,
Симон плеще, взявши дудки,
Гриць сопівку свище в руки. Г. п.!

30 Саламона князя підпоїла Пазя, Ал.

Як взяв в дудки грати, гонки витинати,
Февронія плеще в руки,
Підскакує до розпуки, Г. п.!

А Давида цара підпоїла Сара, Ал.

35 І святим на небі горілка в потребі.

Фляшка мила і без гроша,
З тим вельми бардзо хороша, Г. п.!

А Михайло в трубу крикнув на всю губу: Ал.

40 „Годі, годі гомотити,
Час юж до вечерні піти!
Благодарим, поклон дарим,
Господи помилуй!“

По нашій думці такі вірші і колядки виробились в міру того, як Рождественська драма вкорочувалась з вертепу до звізди і далі до вірші й колядки. Вірша, записана в ізюмському повіті, харьк. губ. д. Коховським і напечатана в „Основѣ“ 1862 N. VI. („З народныхъ устъ“) показує першу ступінь такого вкорочування вертепної драми. Про відносини наших празникових віршів до таких же драм, наших і західніх, ми говорили в альманаху В. Лукича „Ватра“ (Изъ исторіи вѣршѣ на Украинѣ“), де ми зібрали подрібніше одну з пасхальних вірш, напечатану в „Основѣ“ (1862, Іюнь). Тут не злишнім буде вказати на напечатану в тій-же книзі „Основи“ Рождественську віршу, інтересну власне по її близькості до вертепної драми.

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

З подорожних заміток.

На Підгір'ю села невеселі
Простягли ся долом долинами,
Мов край шляху на твердій постелі
Сплять старці обвішані торбами.

По над річку верби головаті
Довгі віті в воду похиляють;
Журавель поскрипує при хаті,
Босі діти по двору гуляють.

З поміж верб та груш та яворини
Чорні стріхи глинають нагнувшись,
Вкриті мохом, корчами калини,
Мов на вітер ті сичі надувшись.

Похилились смерекові стіни,
Там і сям стемпльовані дрючками,
Мов каліки ждуть собі заміни,
Щоб спочить розбитими кістками.

Сліповаті та тісні віконця
В старосівіцких засувах ще ходять,
Мов лякають ся ясного сонця
Ті що в тих хатах свій вік проводять.

Не видати комина на хаті:
В ранці дим всю хату заповняє,
З стріхи буха, ве ся по загаті,
Хапле очи, сльози витискає.

В хаті піч трохи не в пів кімнати
З запічком і припічком із глини,
Вічно тепла — то жолудок хати
Величезний, як живіт дитини.

Хліб і страва тут найстарша справа,
Ціль всіх змагань, замислів, турботи,
Мов родивсь той люд лиш для роботи,
А на хліб вся праця йде кровава.

Ліжко газди — пять дощок незбитих,
Сніп соломи і верета зрібна;
Тепла піч є для дітей неукритих,
А для старших постіль не потрібна.

Слуги в стайні сплять — їх коні гріють,
А дівки на лаві, на запічку;
О вигоді й думати не сміють,
Щоб лиш крижі випрямить за нічку.

І про одіж мало дбають нині;
Як кожух є й чоботи пасові,
У газдині шнур коралів в скрині,
Для дівчат хустята шалінові,

Капелюхи хлопцям повстятії, —
То й весь празник є на довгі літа;
Буднішна одежа в хаті шита
З полотна, що вироблять хатнії.

На стіні розвішані довкола
Дерев'яні давні богомази:
Страшний суд, Варвара і Микола
Чорні вже від диму, мов від мази.

Тільки й всего християнства в хаті, —
Але є й письменства в ній познаки:

Там під сволоком завитий в шматі
„Лист небесний“ писаний бог-зна-ким,

Йосифінський наказ панщизняний,
Прадідівський квіт на тридцять буків,
Діда скарга за ґрунтець забраний,
Батьків акт ліцитаційний драгий —
Ось весь спадок, що лишивсь для внуків!

Іван Франко.

Нові напрями в дослідях мітологічних.

Вже в старину люде силкували ся вияснювати собі значіне виображінь мітичних. Найширше розповсюджене було толковане приписуване Анаксагорови. Після него мітичні особи були воплощенем ідеальних прикмет людських. Зевес мав означувати розум, Атена вмілість і т. і. Сей метод допровадив до аллегорізму, що вказував у мітичній шаті таку чи іншу етичну чи філософічну думку.

Другий напрям, званий евгемерізмом, від Евгемера, автора фантастичної Держави богів, склопював ся до раціоналізму і бачив у богах — людей, давніх царів та геройів. Третій напрям, котрого особливо держали ся стоїки, підкладавав під міти фізичне, природниче толковане: Зевес означував огонь, Позейдон воду, Гадес повітріє і т. і. Коли евгемерізм стягав мітологію до розряду старих споминів та видумок, то стоїки підносили єї до значіня найзагальнійших абстракцій; перші позбавлювали єї духа, другі відбирали їй тіло.

По отях церкви і гуманістах, котрі не вийшли по за круг отсих трьох старинних поглядів, аж енциклопедісти XVIII. віку посунули наперед толковане виображінь мітичних. Поминаючи раціоналістів між ними, що в мітології бачили тільки витвори шахрайства та дурисвітства попівського, енциклопедісти вважали міти творами історичними, що на рівні з іншими подібними підлягають правам розвитку людського духа.

В нашім віці досліди над мітологією ведуть ся так широко і викикали стілько ріжних поглядів, як ніколи доси. І так сімволісти під проводом Крейцера (Creutzer, Symbolik und Mythologie, 1810), послуговуючи ся трьома методами старих Греків (раціонально-історичним, строномічно-фізичним і морально-аллегоричним) толкували міти пере-

важно як плястичні знаки незримих і безконечних ідей. По їх думці системи мітичних вірувань повинні заключати в собі глибокі правди, тайники віри і природи. Жаль тільки, що те, що вони на ділі вишували з мітів, були річі зовсім буденні і неглибокі, так що годі було й зрозуміти, по що такі банальні правди потребували мітичної драперії. Та про те школа ся держить ся й доси. До неї числять ся Ф. Ляжар (F. Lajard, *Recherches sur le culte public en Orient et Occident*, Paris 1867), Рінк (Rinck, *Die Religion der Hellenen aus den Mythen entwickelt*, Zürich 1853), Бер (Baehr, *Symbolik des mosischen Cultus*, 1874) і чимало других.

В противенстві до символістів думали раціоналісти—в Німеччині Фос (J. H. Voss, *Anti-Symbolik*), у Франції Ренан, в Англії Грот і др. — що думка не лежить схована по за мітом, оповита аллегорією, але є висказана в самому міті. Основа міту не повинна бути більша від него самого, як се лучає ся у символістів, ані менша. Вони не допускали ірраціоналізму в твореню мітів, чого, на лихо, маємо багато примірів особливо в зчіплюваню мітичних мотивів. Та особливо напірали раціоналісти на антропоморфічний характер вірувань, виключаючи думку про безпосередній культ природи. По їх думці Грек не обожав самого сонця, але бога Геліуса, що обдаровує світ добродійством світла і тепла.

В розвитку науки про мітологію важне місце займає школа метеорологічно-географічна, що повстає мітів приписує впливам клімату і землі. Переказ про смерть Геракла по думці мітологів сеї школи є тільки антропоморфозою (т. є. зображенем в людських особах) відірвання острова Еубеї від матірньої землі. Годі заперечити, що між мітами і місцем, де вони повстали, є тісний звязок, але відносячи кождий мітичний мотив до обставин якоїсь одної місцевости ми готові зовсім затемнити космополітичний характер мітичних вірувань. До тої школи належать переважно клясичні філологи, як Форхгаммер (пор. его *Hellenica*, 1837, Плас 1884), котрий цілу троянську епопею вияснює особливостями троянської площі, Рошер (статі в тижневнику *Der Philolog*, 1885), котрий Кентаврів уважає персоніфікаціями гірських потоків Тессалії, Шеман (Schoemann, *Opuscula II*, 190), котрий в Хімері вбачає силу вулканічну і т. і.

Відкрите незвісної доси а безмірно багатіи переказів і пісень протонародних зробило переворот і в толкованю мітичних виображінь. Їх почали вважати за твори людвої фантазії. На чолі того напряду стоять брати Грімми, що розпочали дослід над мітами на широкій основі індоевропейській і початок їх віднесли до часів праарій-

ської спільності. Та при тім школа Грімів сильно підкреслює питомий характер традиції людвої, порівнюючи людві вірування з людвою мовою. Тут і там нераз втисне ся чуже слово, чуже віруванє, особливо у народів пограничних. Але як мова є власністю народа, так і єго мітичні виображіння виростають з єго власного ґрунту, неподатного на чужі впливи, остають ся в загалі вірні собі самим, своєму питомому ґрунтові і духови свого народа.

Пізнанє пісень Веди, того найдавнішого поетичного памятника, який дійшов до нашого часу, творить нову епоху в розвою мітології. Поетичні порівняня явищ природи, котрих школа Грімма догадувала ся в грецькій і германській мітології, виявили ся в безмірнім багатстві в Ведах. Очаровані тим багатством учені уявили собі, що на їх очах відбуває ся акт уродин мітів, що чують живі слова тих людей, що гляділи на світ „мітичними“ очима, думали і говорили мітичними образами. В Рігведі, близькій до доби доісторичної, мали бути виразні ще сліди тої „мітичної аперцепції“: з порівнань виростали міти, що відірані від властивого їм тла — явищ природи, розсеновані дальшою традицією, із загального, постійно повтаряючого ся явища черемінювали ся в оповіданє про якийсь один конкретний злучай. Отсе толкованє мітичних переказів явищами природи дало початок двом напрямам порівнючої мітології: солярному, котрого представником є Макс Міллер (Max Müller, *Essays*, Oxford 1855) і нубілярному, на котрого чолі стоїть Адальберт Кун (Ad. Kuhn, *Die Herabkunft des Feuers*, 2 вид. 1884). Оба ті напрями мали багато спільного, відносячи все таки початок вірувань до часу праарійського і вбачаючи в їх основі персоніфікацію явищ природи.

В противенстві до лінгвістичних доказів обох сих напрямів подає найновіша школа історична докази історичні, оперті на ширших основах. Представником тої школи в Німеччині є Группе (Gruppe, *Die griechischen Culte und Mythen*, 1887), а в словянській науці Ягіч (гл. єго *Archiv für slavische Philologie*). Похожі перекази і культи не дають ще права робити заключения о праарійській релігії. Против відношеня переказів народних до часів спільності народів говорять здобутки палеонтології. Метод порівнюючих етімологів — відтворювати при помочи мови образ найдавнішої культури (в чому найдалі зайшов Пікте в своїй романтичній книзі (Pictet, *Les Origines Indoeuropéennes*) доводить до того, що малює нам стан „первісної“ арійської культури як дуже високий і цвітучий. Найновіші досліді палеонтології захитали вірність сего методу в самих основах, бо показали, що ступінь культури спільно живучих арійських народів був дуже низький. Досліді

порівнюючої лінгвістики okazали ся суперечними з дослідями етнологічними, як се показав О. Шрадер (O. Schrader, Sprachvergleichung und Urgeschichte, Jena 1883). Хто би напр. із повної схожості переказів про рай, розширених скрізь по світі, хотів вивести, що переказ той повстав в самих первісних часах, той мусів би прийняти, що в тих первісних часах огородинство і садівництво стояло вже на високім ступні. А тимчасом ми знаємо, що овочеві дерева спроваджено навіть до Греції вже в часах історичних (гл. V. Hehn, Culturpflanzen und Hausthiere der Menschheit). Против старинності сего переказу промовляють також докази історичні. В найстарших Ведах так само як і в Гомеровім епосі не бачимо ще вірування в щасливе житє за гробом; у Гомеровім Гадесі нема ще різниці між тіннями добрих і злих людей.

Дальшим доказом против шукання жерела мітичних виображінь в так стародавній добі є — сам напрям дороги, що веде з тої праєтнічної доби до часів історичних. Дорога та, котру повинні були пройти всі перекази народні, була-б подібною до ріки, що розходить в що раз то менші парості, а відношенє вірувань етнічних до проетнічних було би похоже на генеалогічне дерево. Ся форма захитана вже міцно в порівнюючій лінгвістиці так званою теорією ундуляційною, що покровність груп мовних представляє в формі кругів, котрих осередки лежать в різних точках і котрих ободи перетинають себе взаємно. Вірування і виображіння людів не розграничені мурами племенних ріжниць, а ріжниць племенні не є різнозначні з ріжницями мовними. В часах історичних перекази вандрують від одного народу до другого через навязуване зносин політичних, релігійних і економічних. Перенесенє многих культів з Орієнту до полудневої Європи виказано без сумніву в мітології грецькій і римській. А з полудневої Європи могли східні виображіння переходити на північ троякими дорогами, не говорячи вже про граничні взаємини. Насамперед доходили до нас ураз із другими предметами торгівлі через фенікійські каравани. Далі не виключена можливість переходу їх із Британії, куди вони доходили з Карфагена. А в кінці деякі вірування і звичайї східні ширила культура класична, жидівство, християнство і іслам. Всі ті впливи могли ділати разом, бо традиція людова не є така одноцільна, щоб можна допустити для неї одно, спільне жерело походження.

Супротив школи Кува-Міллера виступили з другого боку так звані демонологи, котрі відносять до перед-арійської спільности не чільні божества, як Зевес, Аполлон, але власне низші демони, що й доси живуть в т. зв. забобонах людських, як вовкулаки, упірі, русалки і т. і. Вже школа Грімів бачила в нинішніх обрядах і звичаях людських

обломки давніх вірувань — відси та старанність, з якою збирали найдрібніші подробиці з обичаєвого життя люду. Школа демонологічна приймає, що міти о богах були ділом творчої фантазії людвої. На питанє, яким світом той самий народ, котрий прецінь поступає в духовім розвою, дав занидіти своїй релігії, старші ученики Грімів твердили, що християнство затемнило та повикривлювало могуті поганські божества. Але злі духи і демони неменше супротивляють ся вірі християнській, як і ті чільні божества, а прецінь остояли ся поряд з християнством. Впрочім ми знаємо, що віра людова мала такий самий заборонний характер і у таких народів (нпр. в класичній Греції), до котрих не доходило ще християнство. От тим то молодші ученики Грімів подають іншу причину занидія первісної людвої віри. По їх думці вірування ті, коли від них відстали висні верстви народа, здичіли між простолюдєм. Се толкованє по троха суперечне само в собі, бо виходить з заложеня, що люд сам творить свою віру, а кінчить ся твердженням, що сам той люд без опіки панів не може навіть заховати в цілости своєї спадщини. До тої школи належать в Італії Анджело де Губернатіс (гл. єго книжки *Zoological Mythology*, 1874, *La Mythologie des plantes*, 1882, переклад німецький Гартмана, французький Реньо), у Франції Гастон Парі (*Gaston Paris, Petit Poucet et la grande ourse*, Paris 1875), у Чехів Громан, Гануш, у Поляків Кольберг і др.

Суперечности сеї школи що до розуміня розвою переказів силкує ся усунути В. Шварц (*W. Schwarz, Der heutige Volksglaube und das alte Heidenthum*, 1862, *Der indogermanische Volksglaube* 1885) допускаючи, що в живучих ще нині переказах людвоих заключена „низша“ мітологія. Не є вона, як се думали єго попередники, останньою луною класичних мітів о богах і героях, але противно, в ній лежать зароди тих мітів. В тім самім напрямі йшов і В. Мангард (*W. Mannhard, Wald- und Feldkulte*, 2 томи, 1877 і *Mythologische Forschungen* 1884). По єго думці вірування цілого народа з розвитком культури стають ся власністю низших верстов, котрі найдовше заховують давні духові вишлоди висних верстов і знижують їх до свого рівня. Приноровлюючи ся подекуди до нових системів релігійних вони все таки в основі своїй лишають ся незмінні.

Против сих поглядів виступив М. Ян (*M. Jahn, Die Opfergebräuche bei Ackerbau und Viehzucht* 1880) доказуючи, що в нинішніх людвоих забобонах заховали ся останки жертвоиних культів великої плеяди божеств (Порівнай *Van den Gheyn, Essais de la Mythologie comparée*, Paris 1885). Один із найгорячійших прихильників демонологічної школи, Елард Гуго Мейєр (*Elard Hugo Meyer, Indoger-*

manische Mythen, 1887), виходячи з того заложення, що в еволюції виображінь низші виображіння давніші від висших, твердить, що нинішні людські повірки старші від класичних мітів героїських а навіть від ведійських гимнів і вважає їх за останкові прояви (вираз технічний узятий із біології, а ужитий у-перше Тайлором, по англійськи survival, франц. survivance, нім. Rudiment) вірувань праарійських. До сего напряду належать у Франції Гедоз (Gaidoz) і Роллан і цілий ряд фольклористів (гл. бібліографічний огляд фольклору в книзі Gust. Meyer, Essays, Berlin 1885), у Англії Андрю Ланг (Andrew Lang, Mythology, 1886). Сей остатній виступає против розуміння мітів як виствору чисто людowego. По его думці мітологія грецька не була ніколи власністю грецького люду, котрий лишне знав ся на фетішових камінях та амулетах, ніж на божествах жерців та поетів. Намі нинішні повірки і обряди, се безпосередні потомки прастарих вірувань, що з одного боку при корисних обставинах розвивали ся в стрійні мітологічні системи для висших верстов народа, а з другого боку, в устах і житю простолюдя переходили ся аж до наших часів.

Против сеї теорії виступає головню в Англії школа Бредлея (В. Bradley, его статі в журналі Academy, 1885 і слід.), висуваючи ось які уваги. Кождий переказ складає ся з двох елементів: підмета і присудка. Коли підмет переказу потоне в вирі забутя, тоді присудок, позбавлений первісного змісту, причіпляє ся на основі психологічних законів асоціації до іншого підмета, котрий уносить его далі за собою.*) Чільні одиниці в народі раз у раз старають ся побільшити обсяг его виображінь, але через таке ширенє нових ідей тратять вірування свою первісну чистоту, наближують ся до світогляду низших верстов, мішають ся з їх забобонами. Класичний примір сего маємо в релігійних виображіннях словянських, в котрих заховали ся останки найрізнійших ступнів розвою люду від найстарших часів поганства аж до найновішої доби католицизму. Низші виображіння, притлумлені висшими, неначе мстять ся на тих остатніх, викривлюючи їх. Віра людова відроджує ся раз у раз, виступаючи що-раз у новім виді, яко цілість майже безсмертна, але зложена з подробиць дуже змінних і швидко погигаючих.

Та питанє, чи перекази про героїв повстали з вірувань людowych, чи на відворіть, о що головню перечать ся демонологи, не вичерпує ще всеї річи. Можливий ще третій злучай, що віра людова і класичні пе-

*) Значінє підмета і присудка в переказах розвинув найдокладніше Ляйтнер в журналі Göttingische gelehrte Anzeigen, 1885.

рекази йшли рівнобіжно, впливаючи на себе деколи взаємно, значить, що мотиви з віри людвої входили до мітів, і на відвороті постаті мітичні втискали ся до віри людвої. Похожість в основі переказів виявлює ся не тільки спільні їх жерела, але також наслідуванем. Протів твердження демонологів, що вже в первісній добі в устах людю жили різні перекази, противники приводять аргументи Бенфея, що переважна часть оповідань людвоих перейшла в Европу зі Сходу вже при кінці середніх віків.*)

Іншою дорогою йде школа антропологічна, котра похожість мітів і культів у різних народів виявлює однаковими способами, однаковим складом думок в цілм людськм роді. Початки тої школи відносять ся ще до спекуляційної філософії Гегеля і Шеллінга (гл. особливо Schelling, Einleitung in die Philosophie der Mythologie, і його-ж Philosophie der Mythologie, 2 томи). Одностайність духових способностей усього людського роду була також одною з основних тез учених Німців Лазаруса і Штейнтала і провідною думкою їх звісної часописи (Lazarus und Steinthal, Zeitschrift für Völkerpsychologie), в котрій вони почали прикладати до порівнючої мітології закони психології, переносючи їх з одиниць на весь загаль людєй. Виходили вони з того становища, що дитина є образом первісного чоловіка і що в поступеннім творенні виображінь кожда одиниця людська переходить в мініатюрі ту саму дорогу, яку переходили наші предки в тисячолітнім духовім розвоє. „Онтогенія не тільки в біології, але і в розвоє духа людського кидає світло на філогенію“ — отсе реченє, з Геккеля перетворене Фріцом Шульце, добре виявлює основний погляд школи антропологічної, до котрої між іншими зачисляють ся Леббок, Тайлор, Ланг і др. Школа та при дослідях над мітологією послуговує ся методом природничим, групуєчи мітологічні аналогії не після їх історичного звязку, а після самих тем мітичних, так як порівнюєче природознавство класифікує звірі, рослини, каміне після признаков добачених на них самих. По приміру наук природничих і антропологічна школа виходить з того погляду, що серед однакових обставин виростають все і всюди однакові мітичні теми і лучать ся в однакові звязки; як із ячмінного зерна при сприяючих обставинах може вирости тільки ячмінне стебло, чи то у нас, чи в Каліфорнії, чи в Полінезії, так само однакові виображіння мітичні мусять видити ся в однакові форми у всіх народів,

*) Про се подамо в слідуєчій книжці статію одного з видних спеціалістів по фольклору. — *Ред.*

бо всюди та сама логіка з однакових елементів мусить зложити однакову будову.

Школа Макса Міллера (Cox, *Mythology of the Aryan nations* і M. Bréal, *Hercule, études de mythologie comparée*) вважає міт функцією людської мови. Первісний чоловік подібно як дитина говорив порівняннями, та про те зовсім ще не уособлював явищ природи, як се загально думають, бо ж називаючи грім „гromовладним," а огонь „прудконогим“ не уявляв їх собі як людські істоти з руками і ногами. Антропоморфізм природи, се тільки порівнянє, що розростаючи ся що раз то ширше, в кінці набрало самостійного життя і відірвало ся від тих явищ природи, що були его вихідною точкою. Кожде порівнянє може стати ся мітом. На вид ранішньої зірничі, що щезає при сході сонця, творить ся образ жінчини, що тікає від горючого, а з сего витворив ся міт про сестру, що тікає перед наскакуванням влюбеного в неї брата.

Англічанин Сейс (Sayce) вважає первісним матеріалом мітів поперед усього предмети першої потреби первісних народів — огонь, оружє і т. і., обожані як фетиші. Сей погляд розвив він у своїх *Основах порівнюючої філології* (переклад французький Жосі вийшов 1884 р.). Спенсер думає, що первісні прозвища людські, уживані ще й доси у дикарів в роді „Чорна хмара," „Сонце“ і т. і. з часом брано за правдиву хмару або сонце і таким способом сплетено дійсних людей і їх події з явищами природи. Недокладність первісної мови, котра неживим істотам приписує різні чинности ніби людські (н. пр. „перун ударив," „вітер стогне“ і т. і.) причинила ся також, по его думці, до повстання мітичних переказів. Виходячи з Тайльорової теорії анімізму, т. є. з припущення, що первісні люде вірили в загробове житє душ своїх предків, Спенсер лучить се з надаванем таких прозвищ, як сонце, море і т. і. і доходить до заключення, що люде віддаючи честь з разу душам предків під тими іменами, з часом забули про тих предків і почали своїми предками вважати дійсне сонце, море і т. і. Найгорячішим прихильником мітологічної теорії Спенсера в Німеччині є Лінперт, звісний автор многотомових праць по історії цивілізації. Хоча вчені сеї остатньої групи і розходять ся в означеню матерії мітичної, вбачаючи єї то в рухах сонця, то в еволюціях атмосфери, то в предметах перших потреб людських, то в кінці в душах предків, та про те всі вони згідно признають могучий вплив первісної мови на уяву, всі приймають як річ певну, що давні „nomina," се пізнійші „numina.“ Веіх їх можна б зати, за радою Мелі (J. Mähly, *Uiber vergleichende Mythologie*, 1885) назвати номіналістами в протввенстві до школи антропологічної. Вважаючи мову жерелом мітів вони твердять, що в людськїм розвою

виготворила ся поперед мова, а тільки опісля, під єї „баламутним“ впливом виплодилось дивовижні перекази. Та тільки-ж ми знаємо, що виражіня повставали рівночасно з думкою і що, значить, як мова так і міти вирости на ґрунті не мнимого збаламученя духа через мову, але на тлі дуже низького духового стану первісних народів.

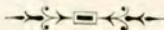
Школа антропологічна, котрої головним представником є Тайлор (Ed. Tylor, *Researches intho the early history*, London 1865 і *Anfänge der Cultur*, переклад німецький Шпенгля і Поске, Липськ 1873, 2 т.) виводить повстанє міту не з особливостів мови, але з прикмет людського духа. В виображіню сонця, що наче веслярь пливе на човні по небеснім океані, криє ся не поетичний образ, але дійсна віра люду, що відповідно до низької організації свого духа чинить усю природу подібною до себе. Таким робом антропологи виводять початок мітів прямо з духового стану первісного чоловіка без посередництва мови. Андрю Лянґ в ділі „*Custom and Myth*“ (London, 1885, 2. вид.) бачить основу всякої мітології в обичаях, а єї дикі високки в роді кровосумішки, людодійства, вовкулацтва поясняє культурним пережитком з такої доби, в котрій подібні речі справді діяли ся. Як примір може послужити переказ про Прометея. Дикі люде піддержували „вічний огонь“ тому, що добувати новий огонь трінем було дуже трудно; коли огонь вигас, треба було позичати горючу головню від сусідів; у ворогів приходилось виривати огонь силою або викрадати. Переказ про Прометея, що викрав огонь з неба, є після Лянґа відгомонам того стану первісної цивілізації. А однаковість многих переказів пояснює ся тим, що при однакових побутових обставинах у всіх варварських народів також перекази, що мов у зеркалі відбивали те жите, мусіли бути подібні.

Противники антропологічної школи, до котрих у Німеччині належить Группе (*Gruppe, Culte und Mythen*, Leipzig 1887; вступною главою сего діла ми покористували ся головню для отсеґо реферату), кладуть натиск на велику ріжнородвість виображінь і обичайів у первісних народів. Коли напр. Лянґ усім народам на певнім ступні цивілізації приписує многоженство і випливаюче з него відзначуване наймолодшого сина (середньовічне „право наймолодшого“, „*droit de jeuneignie*“, „*Jüngstenrecht*“) і з сего обичаю вияснює улюблений в переказах ріжних народів мотив переваги наймолодшого сина, то Группе вважає се поясненє хибним для того, бо ані многоженство, ані право наймолодшого не було спільною інституцією у всіх первісних народів. Впрочім обриси переказу, відповідні певному ступневи культури, не конче заховують незмінно той сам характер і на висшій ступні розвою.

Правда, буває й так, що не один прастарий людський звичай заволоче ся як культурний пережиток у пізніші часи, але ціле ядро переказу, коли не приноровить ся до сучасної доби культурної, пропадає безслідно. Коли школа антропологічна вважає звичай матеріальною причиною творення мітів, то школа історична приписує ему тільки вплив хвилиний і формальний. Коли перша в однородній духовій організації народів бачить причину схожих мотивів мітичних, то друга твердить, що і зовнішні причини могли викликати отсю схожість, приймає зовнішні взаємини переказів на дорозі історичній. По думці Группе помиляють ся ті, що забобони і обряди людські відносять до часів спільності народів, бо в тих часах первісні люди не мали ще ніяких вірувань релігійних. Згідність так широко розповсюджених обрядів, як напр. обрізання (гл. Rich. Andrée, *Ethnographische Parallelen*, 1889) або таких символічних знаків, як гачковатий хрест, що крім старого Єгипту знаходить ся мабуть у всіх частих світа, дасть ся вяснити взаємними відносинами між народами вже розділеними, вандрівками і т. і. І так перекази про потону світа, розширені майже по цілїм світі, з висемком хіба деяких племен африканських та австральських, або не менше широко розповсюжене вірування про сотворення чоловіка з глини, не повстали незалежно від себе в різних сторонах ані в часах первісної спільності народів, не розвили ся на основі однаково зорганізованої людської природи, як думають еволюціоністи, але повстали і розповсюдили ся, по думці мітологів школи історичної, в часах історичних, під впливом взаємного ділання різних народів.

В найновіших часах чим раз більше признає здобуває собі школа еkleктична, котра твердить, що міти і перекази — явища дуже складні і не дадуть ся вяснити всі однородними причинами. От тим-то школа ся в міру потреби послугує ся всіми досі вказаними методами, використовуючи ті зерна правди, які в кождім із них знаходить ся. До таких еkleктивів зачисляє ся у Франції І. Ревіль, редактор знаменитого журналу „Revue de l'histoire des religions“, а також молодий етнограф чеський Ченк Зібрт, автор діла „Staročeske vyroční obyčej, pověry“ atd. Praha 1889, співредактор журналу „Český lid.“

Др. Генрик Бігеляйзен.

Тирольські елегії

Карла Гавлічка-Воровського.

I.

Світи, місяченьку,
Світи помаленьку
З по-за сірих мряк!
Як тобі сей Бріксен сподобав ся?
Ну, не крив ся так!

Стій ще, не спіши ся,
Крихту зупини ся,
Не клади ся спать,
Щоб я міг з тобою хоч годину
Побесідувать.

Не тирольське бядло,
Се по мові видно,
Місяченьку мій!
Не бійсь, я не жаден „*treu und
bieder*,“

Я тут лиш в тюрмі.

II.

Я є з того краю,
Де музики грають, —
Грав я у трубу,
А вона на злидні
Тих панів у Відні
Вибурчала з сну.

Щоб йім в шовку й злоті
По тяжкій роботі
Було тихо спать,
В одну нічку глупу
Шлють жандармів куну,
Щоб мене узять.

Північ вже минула,
Саме третя була
Година лишень, —
Край могого ліжка
Став жандарм як свічка,
Каже: „Добрий день!“

При ліжку жандари,
Далі комісари
В ясній параді:
Золоте ковпире,
А на чаках піре,
Тай ще при шпаді.

„Ну-ко, годі спати,
Пане літерате,
Просимо вставать!
Хоч гості нічніі,
Ми не є злодії,
Ми царський уряд!“

„Здоровлять вас в Відні
Всі панове гідні,
Бах вас цілує.
„Чи здоров?“ питає,
Ось вам посилає
Писемце своє.“

В ясний час чи в темний
Я все дуже чемний.
„Ох, простіть — кажү —
Славні мої гості,
Що я лиш в сорочці
Тут при вас лежү!“

Але Джока чорний,
Мій бульдог моторний
Як не счинить крик!
Англійський апортус,
На свій Habeas corpus
Він від малку звик.

Вже ось-ось сердитий
Мав переступити
Один параграф:
На преславу владу
Кинувши ся з задуг
Гаркнув: „Гаф! гаф! гаф!“

Я не думав много,
Як шпурну на нього
Царський Gesetzbuch!
Дзвякнув, захитав ся,
Під ліжко сховав ся.
Запер в собі дух.

III.

Як підданий, братку,
Звик я до порядку —
А й мороз був, страх!
Тож поперед всього
Вдяг чулки на ноги
При славних панах.

Аж тоді те кляте
Став письмо читати —
Є в мене ось там!
Знаєш урядову
Ту німецьку мову,
Прочитай і сам!

Пише Бах до мене
Наче лікар вчений,
Що в чеській землі
Не здорово жити,
Клімат відмінити
Конче тра міні.

Що в Чехах негарно,
І душно і парно,
Дим гіркий і пиль,
Смрід страшний із тої
„Октроїованої“,
Реакційна гниль.

То він добре дбає,
Бричку посилає
По мене отсе,
Що на кошті державний
В край здоровий, славний,
Мене понесе.

Ще й жандари, брате,
Мають мя бламати,
Не щадити слів,
Сли б ту честь величню
Через скромність лишню
Я прийняти не хтів.

IV.

Що робить — не знаю!
А ще звичай маю
Глуний, їй же ну!
Жандарам, поліції
Нічого на світі
Відмовить не втину.

А ще й нан Дедера,
Друг мій не від вчора,
Просить поспішати:
„Маєм ще одного
Так як вас самого
Нині з ліжка взять.

„Ніяких пакунків,
В дорогу лаштунків
Не треба вам брать.
Вас буде держава
Мов мати ласкава
Кормить, зодягать.

„Поки чеським краєм,
Тайком йїхать маєм.“ —
Я кажу: „А вже-ж!“
Що то чемність може!
Хоч тя дусить, гложе —
Радо шию гнеш.

І ще дав тепера
Міні пан Дедера
Много мудрих рад,
Як в ріжні моменти
Баха пацієнти
Мають знати лад.

Вабить мя, благає,
Мов Сірена грає...
Чоботи я взув,
Вдяг камізьельчину,
Сурдут, козушину,
А штани забув.

Коні і жандарми
Ждуть вже коло брами,
Кличуть: „Гей!“ та „Гов!“
„Ще хвилину, братця!
Дайте попрощать ся, —
Буду гнеть готов!“

V.

Місяцю, рогачу!
Ти жіночу вдачу
Добре мусиш знать.
Що з ними на віку
Горя чоловіку —
Не тобі казать.

Ти дивив ся стиха
На так много лиха,
На так много чвар,
Біль і сум подібний
Знаєш ліпш, ніж бідний
Брат наш повістяр.

Мати, сестри, жінка,
Донечка Зденчинка,
Дитятко мале,
Коло мене стали
І тихо ридали...
Лишенько мое!

Хоч я з горем знав ся,
Твердо гартував ся,
Хоч старий козак, —
Та в тій хвили, звісно,
В грудех стало тісно,
В очех темно так.....

І я сквапно, братку,
Шапку подебрадку
На чоло натис,
Щоб „раби лукавих“
Моїх сліз кривавих
Не достереглись.

Бо жандари вражі
Край дверей на стражі
Стали наче мур,
Прибравши по праву
Сю сумную яву
В цісарський бордюр.

VI.

Трубки голос ве ся,
Туркотять колеса,
В Іглаву шлях наш;
За нами-ж, щоби ми
Дещо не згубили,
Вérхи скаче страж.

Он там видно трошки
Костелик боровський
На горі самій.
Глигнув він на мене
Крізь листє зелене:
„Ти се, синку мій?

„Та-ж при мні тут близька
Є твоя колиска,
Таж ти в мні хрестивсь,
Вікарю старому
Служив в божім дому
І шильненько вчивсь.

„А від мене, сину,
Ти пішов в чужину,
Щоб огню добыть,
Щоб містам і селам
Світичем веселим
Освічати путь.

„Як то час збігає!
Тридцять літ минає,
Як знаю тя я!
Але хлопче, пробі,
Що се там при тобі
За процесія?...“

VII.

Іглаву минав я,
А все думку мав я:
У Шпільберг, чи ні?
Над Дунаєм синим
Куфштайн став мов клином
В голові міні.

Аж коли остав ся
Куфштайн — щоб запав ся! —
Праворуч від нас,
Я почув, що в горах,
У альпейських зворах
Приємніш сто раз.

Глуна то йїздає
Тому, хто не знає,
Де йїде й за чим!
Видів чар, гра тої
Трубки поштової —
Все брехня і дим!

Всюди віз мазали
Та перепрягали, —
Матері йїх біс!
Радше-б підмазати
В Відні й поладнати
Той державний віз!

Лиш одна встанова
Гарна, ані слова,
А то — телеграф!
Все він перед нами,
Де ми стати мали,
Вісті подавав,

Щоб поліція, брате,
Мов старанна мати,
Де станем на ніч,
Нас могла приймати,
Ліжко постелити,
Натопити піч.

У Будейовицях —
Се згадять годить ся —
Я з Дедером пив,
І міні, не фразки,
Він чотири фляшки
Мельнику купив.

Чи в нім непривічний
Дух патріотичний
В той час підступив,
Чи бажав він, братку,
Щоб про Чехи й згадку
Я в вині втопив?

Мельницьке вино
Випив я давно,
А тепер італьське пю весь час,
Та в обох, мій милий,
Є той сам бурливий,
Бунтівницький квас.

VIII.

А тепер, мій друже вірний,
Киньмо тон сей елегійний,
В героїчний перейдім!
Про таку тобі погоню
Пісню я тепер задзвоню,
Що й чортам не встид би всім.

З Рейхенгалю до Вейдрінку
Мусим знати дорожкину
По тій кручі кам'яній?
Всі цісарські інтимати
Гі розоктроювати
Не потраплять, брате мій.

Там то гори, там то скелі
Огromніші, ніж усеі
Глупоті людської гнет;
А край шляху карколомна
Западня така бездонна,
Як військовий наш бюджет.

Темна ніч, немов святая
Наша церков. Шлях крігає
В низ, немов з підра на тік.
„Стій!“ не вспів Дедера крикнуть,
А втім коні як не смикнуть —
Геп! і впав з кізла візник.

Вихром коні почвалали,
Мов чорти за ними гнали,
Віз по скелі торохтить,
А візник лежить тай крехче,
Потім сів і огник креше,
Щоб хоч люльку закурить.

Стрімко в низ, немов з дзвінниці!
Віз мов хвіст той у лисиці
В право шасть і в ліво шасть!
Бачить ся, ось-ось з розгону
Нас в яку діру бездонну
Всіх ураз в архів віддасть.

Ах, а я був наче в раю!
Гріх, чи два, а я не знаю
Раю більшого над сесь,
Сли побачу, як боїть ся
Наша славная поліція,
Як вертять ся і трясесь.

Втім прийшла міні на гадку —
Біблії чтець я пильний, братку—
Йони приключка сумна,
Як єго в тяжкую скруту,
Щоб втишити бурю люту,
В море кинули з судна.

„Киньмо жереб — повідаю.
Поміж нами, як гадаю,
Дуже грішний хтось сидить.
Кого вкаже жереб, треба,
Щоби той всмирив гнів неба:
Мусить з воза вискочить.“

Ще не встиг я се сказати —
Поліцейники й чекати
Жереба не хтіли... Гов!
Зо страхом безумним в серці,
Вирвавши з повоза дверці,
Поскакали стрімголов.

Ах, зрадливий світе, клятий!
Он в рові, задравши пяти,
Славна варта вся лежить,
Арестант же у повозі
Сам саміський по дорозі
Четвернею гордо мчить.

Ах ти власти, мудра власти,
Що народи хочеш пасти
Мов телята на шнурку,
А й на те твоя не сила —
Штири коні без вудила
Кермувати у візку!

Без вудил, без почтальона,
В п'їтмі, западня бездонна
Покрай шляху без поруч,
Так чвалав я сам в повозі
Наче вихор по дорозі
Із отих альпейських круч.

Гей, чи тож міні боятись
Із житєм на ласку здатись
Полохливій четверні?
Я — австрійський обиватель!
Що-ж ще гіршого, Создатель,
Може стати ся міні?

Так я з зимним супокоєм
У горячїм серці своїм
І з сігарою в устах,
Наче цар гордий, здоровий,
Просто перед дїм почтовий
В добрих причвалав думках.

Зараз — взір всім арештантам—
Без опіки й стражі сам там
Повечеряв я ладком,
Поки варта знаменита
Вся обдряпана, оббита
Приштильгукала пішком.

Спав я смачно, але власти
Не втихали всю ніч клясти
Та стогнати залюбки;
Арніку на рани клали

Львів, у сентябрі 1888.

Та горівкою мазали
Пооббивані боки.

Оттакий кінець тієї
Епопеї! Я до неї
Не додав ніщо й на зуб.
І ще нині у Вейдрінку
Потвердить тобі все, синку,
Пан почтмейстер Далеруп.

IX.

В Бріксені ми стали,
Більше вже не мали
В дорозі пригід.
Начальство тюремне
Видало за мене
Дедерови квіт.

Ся паперу картка
Замість мене шпарко
До Чех побіжить,
Мене-же сіромаха
Двогорова птаха
В кіхтях тут держить.

Лиш тюремна влада,
Ключники й громада
Жандармерії,
Се мої пригожі
Ангели-сторожі
В тій Сїберії.

Із чеського переклав
Іван Франко.

До історії галицько-руського селянства.

Історія галицько-руських аграрних і громадських відносин за останніх 100 літ ще не написана і матеріал для неї не зібраний. Бажаючи зробити почин в тій справі, друкуємо в „Житю і Слові“ ряд документів, які маємо під руками і котрих інтерес, надіємось, із самого їх змісту кожному буде ясний. Не можучи поки-що черпати з офіціальних архівів (тай чи швидко вони у нас для таких справ будуть для історика одчинені?) ми мусимо обмежити ся на тім, що випадково з різних боків дістало ся нам у руки і думаємо, що й перепрашати за такий випадковий добір не потребуємо. Натомість надіємось, що документи, котрі тут будуть публіковані, звернуть увагу наших читачів, священників, учителів та селян, на важність подібних старих паперів, і вони схотять завдати собі труда та новигрібають чимало подібних документів, що доси лежать по церквах, по горищах парафіальних або по скринях у поодиноких мужиків, і зволють прислати нам їх для перегляду і опублікування.

Редакція.

I.

Бунт аграрний в Якубовій Воли в р. 1819.

Про факт сего бунту і его учасників довідуємось із слідуючого документу, котрий тут печатаємо дословно з відімованої копії, що находила ся перед кількома роками, коли ми її списали. в посіданю селянина з Якубової Воли, Танаса Мельника, і в перекладі на нашу мову.

Copia vidimata.

Caes. Reg. in Regnis Galiciae et Lodomeriae Appellationum Tribunal in causa subditorum communitatis villae Wola Jakubowa de tumultu et vi publica accusatorum sententiam iudicii criminalis Samboriensis die 12-a Junii 1819 N. 1016 projectatam et pro revisione appellatorea substratam — et quidem: quoad passum ejus I. ubi Basilius Pitak seu Mielnik ex capite tumultus ad poenam carceris duri unius anni condemnatur, relate ad durationem poenae eandem sententiam eo mitigandam, ut hic delinquens ad poenam duri carceris trium mensium cum substitutione loco longioris durationis poenae 25 baculi ictuum circa finem poenae infligendorum condemnatur; jam vero ad eundem passum I, ubi Bartholomeus Kuzmicz, Michael Dmitrach et Semion Kowal seu Dmytrach ad poenam duri carceris trium mensium cum substitutione Bartholomeo Kuzmicz semel de hebdomade jejunii, Michaeli Dmytrach et Simeoni Kowal per 25 baculi ictus circa publicationem sententiae longioris poenae durationis loco infligendos condemnatur, eandem sententiam relate ad durationem poenae et castigationem eo mitigandam, ut delinquentes hi solum ad poenam car-

ceris duri sex septimanarum cum substitutione Bartholomeo Kuzmich semel intra 14 dies jejunii, Michaeli Dmित्रach et Simeoni Kowal vero 10 baculi ictus circa finem poenae longioris durationis loco infligendos condemnentur. Ad passum VI, ubi 1. Joannes Mielnik seu Gurayski et 2. Thomas Przeworski seu Blaszkiewicz, quorum primus ex capite tumultus ad poenam trium mensium duri carceris condemnatur, jam vero inquisitiones ex capite vis publicae cum eodem perductae, ob defectum legalis probationis pro sublati s declarantur, nec non secundus ex capite vis publicae et tumultus ad poenam sex mensium carceris duri cum substitutione... (пару слів роді прочитати) condemnatur, eandem sententiam eo mitigandam: ut Thomas Przeworski ad poenam duri carceris trium mensium, cum substitutione loco longioris durationis poenae jejunii semel ad hebdomada sustinendi, Joannes Mielnik seu Gurayski ad poenam duri carceris sex hebdomadarum condemnatur. Jam vero passum illum sententiae, ubi inquisitiones ex capite vis publicae cum eodem Joanne Mielnik perductae ob defectum legalis probationis pro sublatis declaratae sunt, approbandum. B. Gołaszewski mp. Ex Consilio CR. Appellationum Tribunalis, die 23 Septembris 1819. Scherschnik mp. 9190.

В перекладі на нашу мову виходить: Цісарсько-королівський трибунал апеляційний в королівствах Галичини и Володимирії, в справі підданих громади села Воля Якубова оскаржених о розрухи і насильство публичне (признає, що) засуд суду карного Самбірського з д. 12. іюня 1819 ч. 1016 виданий і для ревізії апеляційної пропозицій, а іменно що до першого его уступу, котрим Василь Пітак або Мельник за злочин розруху засуджений на кару одного року тяжкої вязниці, що до тривку кари о стільки має бути злагоджений, що винуватець сей засуджує ся на кару 3 місяців тяжкої вязниці з заміною замість довшого тривку кари 25 ударів палкою, що мають єму бути вимірені при кінці кари; що-ж до сего самого уступу I, де Бантромій Кузьмич, Михайло Дмитрах і Семіон Коваль або Дмитрах засуджують ся на кару 3 місяців тяжкої вязниці з заміною Бантромівви Кузьмичеви раз на тиждень посту, Михайлови Дмитрахови і Семіонови Ковалеви по 25 ударів палкою, що в місце довшої кари мають їм бути вимірені в часі опублікованя засуду, то засуд сей і що до тривку кари і що до кар тілесних о стільки має бути злагоджений, що виноватці отсі засуджують ся тільки на кару 6 неділь тяжкої вязниці з заміною для Бантромія Кузьмича раз на 14 день посту, для Мих. Дмитраха і Сем. Ковалю по 10 ударів палкою, що замість довшого тривку кари мають їм бути вимірені при кінці кари. До уступу VI, котрим 1. Іван Мельник або Гурайський і 2. Тома Пшеворський або Бляшкевич засуджують ся, перший з них за злочин розруху на кару 3 місяців тяжкої вязниці, при чім заявлено, що слідство переведене з ним що до злочину насильства публичного було занехане задля браку доказу правного, а другий за злочин насильства публичного і розруху засуджує ся на кару 6 місяців тяжкої вязниці з заміною... — сей засуд має бути о стільки злагоджений, що Тома Пшеворський засуджує ся на кару 3 місяців тяжкої вязниці з заміною замість довшого тривку кари раз на тиждень

посту, а Іван Мельник або Гурайський на кару 6 неділь тяжкої в'язниці. А той уступ засуду, де сказано, що слідство в напрямі насильства публичного переведене з тимже Іваном Мельником за для браку доказу правного має бути заохане, потверджує ся. Б. Голашевський вр. З ради цк. Трибуналу апеляційного. Львів д. 23 септября 1819. Шершнік вр. ч. 9190.

Може деяка добра душа зможе після поданих тут чисел і дат видобути з самбірського архіва судового засуд першої інстанції з 12. іюня 1819 ч. 1016, в котрого мотивах певно мусить бути поданий докладний опис сего бунту. А опубліковане сего засуду чейже не порушить нині жадної урядової тайни!

II.

Урицкі „князі“ при кінці XVIII. віку.

У одного адвоката в Дрогобичі бачив я 1881. року і списав собі отсей документ, що кидає інтересне світло на стан економічний і громадський солтисів чи то „князів“ урицких при кінці XVIII. в. Урич або по народному Уриче, село в стрийським пов., та ближе Дрогобича, чим Стрия, в горах, славне своїми каменями, в котрих є стародавні виковані печери, кімнати і сліди фортифікацій. Документ, котрий я списав, не був оригінал, але копія. Ось він:

Copia. Provisorium.

Quoniam excelsum Gubernium sub dato 12-a Januarii, mediante Inclyto C. R. Officio capitaneali ddt. 4-a et praes. 9-a Februarii 1781 demandare dignabatur: quatenus porrecta gravamina per Scultetos vulgo Kniaziove ex villa Urycz, contra Dominium Striense inquirantur, satisfaciendo igitur mandato praefato C. R. delegata commissio die 30-a aprilis 1781 ad fundum condescendebat, et comparente tam parte actorea quam citata Inquisitionem inchoabat, ex qua patuerat:

1-mo, quod arendatoribus ex villa Urycz concessum sit, in molendino Scultetorum vulgo Kniazioz frumentum pro coquendo cremato in libitum sui molendinare; saepe saepius accidisse, quod frumentum illorum ejectum, judaicum vero impositum manserit, ac perinde magnum passi sint detrimentum.

Quoniam autem villae Urycz Sculteti vulgo Kniaziove vigore productorum Privilegiorum ddt. 4-a Julii 1617, item ddt. 14-a Augusti 1673 et ddt. ultima Junii 1674 comprobarunt jure ad molendinum in suprafata villa gaudere, igitur hisce demandatur, ne arendator judaicus in futurum imposita frumenta ejicere praesumat, sed si molendinum reperiret, in eodem uti in Pago existentibus alternative molendinet, ut ad resolutionem excelsi Gubernii praestolandam.

2-do Quod Scultetorum, vulgo Kniazioz obligationes concernit, tum ad mentem lustrationis de anno 1671 concernentia praestabunt: Dies ordinarios non laborabunt, non nisi dies eos, qui census et dationes ad Praedium Synowucko importabunt.

Pro lignis ac una ad Seram Irituariam (?) in Stynawa Nizna consistentem, pro Ponte Curiali Stryensi ac Reparatione aggerum in casu necessitatis devehunt.

Census consistit ex 73 flor. pol. Ex Mollu dominio vel arendatori nullus pendetur, et vigore inventarii de anno 1743 sequentia tenentur praestare:

In Censu de fundo . . .	95 flor. pol.
In Censu pecorum . . .	20 " " 7 1/2 gr.
In Censu apium . . .	2 " " 7 1/2 "

Dominium tamen insuper quidpiam nullo sub praetextu desiderabit. Tenebuntur tamen a proportionem pro stabulis militaribus stramen suppeditare ac illud invehere.

3-o. Si Executor intuitu census tam arendatoris quam dominicalis emissus fuerit, tunc morosum solummodo admonere et ingnoscere, citra vero opinionem si juratus pagi innocenter quempiam ad dationem Przesitki dictam et per universalia prohibitam vel quaecumque illicitam dationem adigeret, tunc sciat se ex propriis ad talia adtracturum. Caeterum recomendatur, quatenus patienter et tranquile Resolutio excelsi Gubernii praestoletur. Sign. Stryj die 10-a Maji 1781. — Rijekovski.

Переклад.

Копія. Провізорія. Позаяк вис. губернія дня 12 янв. посредством світлого цк. уряду старостинського (наказом) з д. 4., презентованим д. 9 февр. 1781 зволила поручити, щоб подані їй жалоби Солтисів чи то Князів села Урича против домінії Стрийської були розсліджені, так отсе цк. комісія, вибрана для сповнення сего поручення, д. 30 апр 1781 удала ся на місце, а коли станули перед нею обі сторони, позиваюча і пізвана, розпочала досліди, з котрих показало ся:

1. що арендарі в селі Уричі мають признане право молоти скільки хочуть збіжа на страву і хліб у млині солтисів чи як їх зовуть князів; та тільки часто лучало ся, що їх збіжжє викидали а жидівське натомісць насипали, через що їм (солтисам) велика робила ся шкода. А що солтиси чи то князі села Урича доказали силою предложених (комісії) привілейів з д. 4 іюля 1617, з д. 14 августа 1663 і з дня остатнього іюня 1674, що мають право мати свій млин у тому селі, для того поручає ся їм, щоб арендар-жид на будуче не важив ся викидати насипане збіжжє, але коли прийде до млина, нехай меле за чергою так як і в других млинах існуючих у селі, відповідно до резолюції, котрої треба ждати з губернії.

2. Що доторкаєть ся обовязків солтисів чи то князів, повинні вони сповняти те, що випадає по люстрації з р. 1671: днів звичайної панщини не мають відробляти окрім тих, що мають відносити чинші і данини до двора в Синевідську. В разі потреби мають піздити по дрова і разом до . . . існуючої в Стинаві Нижній, до будови моста цісарського в Стрию і до направи гребель. Чинш виносить 75 зол. поль. За млино ані дворови ані арендареві нічого не належить ся, а по силі інвентаря з р. 1743 обовязані вони давати ось що:

Чиншу ґрунтового 95 зол. поль.

Чиншу з худоби 20 " " 7 1/2 гр.

Чиншу з пціл 2 зол. поль. 7 $\frac{1}{2}$ гр.

По над се двір під ніяким видом нічого вимагати не має. За то будуть мусіли розмірно (до суми чиншів ?) достарчати мерви для військових стаєн і єї довозити.

3. Коли висланий буде езекутор для стягання чиншів як від арендаря, так і домінікальних, то недбалих має тільки упінути і надглянути, але коли би сільський присяжний понад те що слід силував кого небудь безмевинне до давання данини званої „переситки“ і забороненої універсалами або до якої небудь іншої недозволеної дачки, то нехай знає, що сам з власного буде мусів таке саме заплатити. Впрочім поручає ся, щоб терпливо і спокійно дожидали ся резолюції вис. губернії. Підписано: Стрий, д. 10 мая 1781. Ріковський.

Документ сей може zarazом бути невеличим причинком до історії жидів у нашім краю. Так часто чуємо тепер з боку жидів фрази: „жиди теперішні є такими, якими їх витворила історія“, „тиснені довгі віки суспільностями європейськими, в тім числі й польською, вони мусіли силою природного опору стати ся такими, якими їх нині бачимо“. В своїй статі „Żydzi o kwestji żydowskiej“, друкованій в тижневім додатку до „Kurjera Lw.“ з початку 1893. року я вказав на недоладність сего аргументу і підніс ту обставину, що мужики в цілій Європі були далеко більше утискані і що спеціально у нас, на руській землі, за польських часів жиди були расою в порівнянню з руським народом упрівілейованою, а що найменше кривдячою і експлоатуючою, а вже певне не покривдженою. Повисший документ показує, що й у панцизняній Австрії ті польські порядки не змінили ся і що „arendator judaicus“ у гірськім селі був такою силою, проти котрої не могли поради ніякі місцеві сили, а треба було спроваджувати спеціальну комісію зо Стрия, тай то аж з наказу губернії, щоб охоронити ся від очевидної кривди.

І. Франко.

III.

Панщина в селі Мшанці в XVIII. в.

Слідуючі два документи переписані з оригіналів о. Михайлом Зубрицьким з Мшанця, були вже з єго увагами друковані в „Ділі“. Подаю їх тут після давнішої копії того-ж о. Зубрицького і з єго увагами. — І. Фр.

Село Мшанець, в устах народа „Пшенець“, повіту староміського, належало за польських часів, як майже ціла Самбірщина, до дібр королівських, потім перейшло на власність камери. Були в нім війти і люде панцизняні, як по всіх селах оснований на так званім праві волооськім. Були тут і два лани по 16 прутів, що й тепер, хоч розділені поміж поодиноких господарів, називають ся „панство“. Як розповідав міні старий дяк, 80-літний старець, зайшов був сюди п. Воловський з правом до села і осів на тих двох ланах. Три родини, війти Стецковичі, Петричовичі і Гузельовичі заплатили тому Воловському 80 червінців і він шез із села. Панцизняні відробляли тим трьом родинам панщину.

За якийсь час прийшов у село якийсь Пюрківській, скарбник, що за заслуги дістав десь від когось право до села. Від того часу почала ся тяжка недоля людей, що не лиш терпіли всяку кривду від Пюрківського, але й до скарбу складали приписану данину. Недавно найшов я в місцевій церкві між паперами дві жалоби тутошніх селян, одну 1768 року, а другу без дати, котрі й подаю тут як ілюстрацію господарки того пана скарбника в наших горах.

N. I. Jasnie Wielmożny Miłosciwy Panie a Panie y Dobrodzieiu Nasz.

My ubodzy poddani ze pszanca upadami Spokorno Suppliko Naszo do Nozek Jasnie Wielmożnego Miłosciwego Pana a Pana y Dobrodzieia naszego W naszym Wielkim uciemierzeniu y krzywdzie od Imc Pana Piurkowskiego Skarbnika Upadami do nuzek.

Imo W panszczyźnie ze nas pendzo co ieno tilo potrzeba na dworskie potrzebe to iest z wołami do gnoiu od zrana do wieczora a nie wimy za co y co a iakby ktoren nie chciał wyiechac tak zaraz posyla po niego y kaze wsadzić do szpiklirza a potym biy prawie co ieno tilo nie na śmierć. Z cepami z grabiami z siekiram i z kosami z Plugami y z Bronami y co ieno tilo plugow potrzeba y Bron i iak wiesieni tak i na wiosne pendzi a pendzi puty puki niezaseie a powinności Swoiey Imc Pan Skarbnik nie pilnuie tey co ieno my Cała Gromada powinni robić.

2do Pole Gromadzkie odebrano y Do młynu dano czego przetym nie bywało Las odebrano, w Czarnym grzędzie, y na dwur Sieio gromackie

3tio odebrano u Fedia Sysy Łonki na wozow pięc na dwur Co Fedio Sysa z dziada pradziada używał te Łąkie.

4to w Drugim Miescu Las gromadzki odebrał na Dwur

5to Ilka Paraszczaka Ogrot przybudował stodołami... a by to gdzie y na wujtowstwie postawić nie na groma...

6to w Paswisku nie iezdesmy wolni bo iak gdzie zastanie czyli to robocze woły konie to zaraz zaganiaią do dworu nie tilo bydło bo więcy teraz Wuytowstwa nizeli gromackiego gruntu.

7mo Oręda ydzie dwanasie set to Arędarz niema zkąt zapłacić to na nas kładno y rachuo czy winien czy nie winien propoiu to daway a iak nie dasz to zaraz na Exekucyie posyla Imc Pan Piurkowski swoich koni trzy a Imc Pana Kraynika trzy to zaraz szesc koni stawi i daway obrok siano y kontęcacy Z kaźdey chałupy po groszy trzy na dzien boday całe wieś obiechał to day a iak nie da to co może zarwać w chałupie to nieso do karczmy y zastawiaią. to tego niemało poprzepadało a gnembio nas to Exekucyio dwa razy na rok. to iuż nas te propoie Ze wsi powyganiaio Za tego pana bo cy winien cy nie winien propoiu to daway. y Do tego ieszcze Owsa da iemi. Osypu pułmiarkow 40 na swoje miare Dworskie odbira a na terazniysze miare nie chce brac.

8vo Poczwas założenia cyrkwi S. (postawlena 1762 p.) Hrycia Bilaka Imc Pan Skarbnik Zbił okrutnie y drugih przytym to iest Zawabiłszy do dworu Hrynia Paszka Zbił śmiertelnie y Wana Para-

szczaka za robocizne w iego domu czelac y zbili go y oko wybili a niesłusznie. Fedia Chamusa ydoney z iarmarku y przeszli go na drodze y wzięli do dworu y wsadzili do szpiklirza na całe noc w zimie ledwie z niego dusza nie wyszła y Dziewięć talarow bitych od niego odebrali a nie wiedzieć za co y do dzis dnia tego niema.

9no Jacka Troska Wyiechalszy wpole z trzema sługami y kazał go wziąć do dworu y dał mu kanczukow szeszdzieśąt y pięć a nie wiedzieć za co.

10mo Michała Demuszku wzięł od woza y kołami go takoy na drodze zbił.

11mo Jacka Drohonycza kazał wziąć z domu y włanc wsadzono a potym powlikano kanczukiem piędziesiąt razy udrzeno y szesc a nie wiedzieć za co.

12mo Jasnie Wielmożny Panie Uskarzamy się Cała gromada na Iwana Kohuta Myskowego Ze Un te wszystkie fawory robi y Z Imc Panem Skarbnikiem y namawia na to wszystko bo tam zaiedno siedzi toyi y piie y Pana ynformuie a sam na nas naprowadza y cokolwiek się ziawi w Gromadzie to zaraz ydzie do karczmy y piie na nas to iak mu co ktoren muwi to zaraz muwi albo mi co ty ieden zdругim zrobisz Gromade zastawił za czerwonych złotych pietnascie abramowi Kałuskiemu a niewiedzieć na co potym pięć talerow bitych wzięł za staynie u pana Dubnuwicza Za petrowego Zubala y niewiedzieć gdzie podział y za staynie mu nic nie dał Uparaszczaka wzięł zł 21 cy to na swoje potrzebe. y teraz nam kaze dac Imc Pan Skarbnik talerow bitych pięć Owsa pułmiarkow pięć y krowe anie wimi za co ato wszystko z namowy tego kohuta y tych wszystkich propoiuw puty nie bywało puk y Iwan Kohut nie postanowił y z panem posila dawac mami y czego nie bywało to teraz poznawiali sobie y przysiężny musi siedzieć w dworze przez cały dzień y wyganiać panskcyjne anie powinien teraz suplikuieimi ażebyśmy wiedzieli iakie powinności mamy.

W tym upadami do nuk JW W MC Pana Apana Imc Dobrodzieia naszego w tey krzywdzie o łaskawe miłosierdzie nad nami poddanymi zebysmy się nie rozchodzili y dzieci nasze a my Za miłe zdrowie ydługo letnie Zycie y Panowanie Jasnie Wielmożnemu Panu Apanu y Dobrodzieiowi naszemu zdziecmi naszemi Maiestat Boski błagać będziemy iako wierni poddany.

Potym pan Kraynik słucha pana Skarbnika o co go prosi to zaraz pan kraynik sprawiedliwosc robi y z nas gromady cy słusznie cy niesłusznie a to wszystko y z pana Skarbnika poddani ze pszanca Cała gromada tudzież y wdowy podpisuiemy się

D. 26 7-mbris 1768 Anno Jacko Drahunicz Sam podał ad manus admini.. (дальші букви на загинці затерті).

Надпись: Pokorna Supplika do Jasnie Wielmożnego Pana Apana y Dobrodzieia naszego d 26. 7bris 1768 Anno Ze wsi PsZanca.

N. II. Jasnie Wielmożne Panowie y Dobrodzieie nasi

My zniczona Gromada Mszanecka Zalani krwawemy Łzamy scielimi się pod Stopy Jw. Miłosciwych Panow Dobrodzieiow naszych

zebrząc Łaskawey klemęcy y protekcyi w krzywdach naszych ktore od lat kylanascie ponosiem y cierpiem Suplikowalismi prawie corok do JWM Panow naszych kazano nam Czekac Przeswietney Komissi, ktorey doczekac sie niemozemi znosilismi krzywde y rozne kary niesłuszne pokismo mogli na lepszych Latach teraz P. Bóg przepuscil Lata nieurodzayne Rok po Roku grady inne plagi na nas ciągniemi sie abysmi skarbowi zadosci uczyniły y czyniemi grunta oplacac iakoto Komarzowe Cwierci Łosiowe cwierci Zelencakowe Cwierci ktorych uzywa Łuczka Jwankow Syn ktore to pole posprawiali insi kmiecie hryć Paraszczakow Wasyl Paraszczakow a on tego Pola uzywa Demuszkie w Polu bez zadney racij zbil Iwana Paraszczaka własney chałupie zbil ktoren bez Całe zniwa kurował się, Szefcowego Dmitra zbil na drodze kyiem bez dania racij Jwana bilaka zbil Walkami wdowy pastuszka rozbil Hrycia Wołoszczyneho własney chałupie iego zbil okrutnie Woyta Ihnata y Brata iego Łucia y Andreia y Matkie ich Sirote Stare zbil y Skrwawil na ich polu własnym Hryciowe Bilakowe klacze wziol y włuczyl nio Cały dzień sobie niedawszy Cały dzień iesc ani pić potym wziol drugie klacze y iezdził na niey do starego miasta sobie po zboza y wibil oko y te Cirpialem krzywdę poniewaz się nie było przed kym uzalic tenże Hryć Bilak poiechał u tatry Łuczka z Braciami w nocy zabral orlinia kop dwanascie y kół kop cztery y pogroził sobie ogrod a reszte popalil na to są Ludzie nietylko Całe Gromade, ale y postronych ludzi, zprowadzałem owo zgoła nie tylko na chudobę czuwał, ale y na życie zawsze codziennie mi z fuzyio chodzil y z berdyszem, iako y teraz zastapil na drodze siostrzęcowi Bilakowemu ktorego bez dania przyczyny z Braciami zaczoł bic Bilacy natenczas szli w pole na ten gwałt wpadli chcąc obronic siostrzęca swego i az zaraz ich z braciami Swemi poczo kołem zabiać gdzie iego własny Brat Iwan chcąc Bilaka Łuczkie swego Brata kołem wglowę okaliczył a teraz nas Hultaiami czyni Buntwikami co Jmc Pan Skarbnik za nami strzylał y Pa Bog kul nas Bronil dołem poszli owo zgoła wszystkich sposobow na ostatne nas zniszczenie wynachodzą chcąc tego aby dziesięci kmieciow iego się siekyro zachodziło już są y tego poczatkie gdyz się to pratkuie iezeli tedy w tym nie nastapi Łaskawa Klemęcia JW Panow y Dobrodzieiow nasz o zapobiezenie tey naszej nieszczęśliwosci my za Długie tez Panowanie y Miłe Zdrowie Błagać Maiestat Boski nie przestaniem JW Panow y Dobrodzieiow naszych Wierni poddani y podnoszkowie Gromada Mszanecka

На верху: Suplika pokorna.

Память про п. Пюріківського жива ще й тепер у Мшанці. Як він обходив ся з людьми, о тім ніхто не споминає: чи теперішні люди чули що про его поступки, не можна вивідати ся. Та про его кінець ось що ще тепер оповідають: Пан Пюріківський поїхав до Варшави, чи там до Львова, „виходжувати право“ на село. Вертав уже з письмами до Мшанця та перейіздячи Дністер понише Головецька утопив ся. Віз розірвав ся, а візник з передною телігою дістав ся на другий беріг. З паном Пюріківським поплили і всі права долі водою. „Панство“ розібрали деякі

господарі і до тепер уживають. Р. 1863 при переведеню сервітутів громаді не дали ліса, а люде і тепер собі бесіднують, що ціла Магура їх була, бо той, що віз право до села, утопив ся. Пюрківський по-строїв у місцевій церкві один вівтарь.

Михайло Зубрицький.

Жите і слово.

I.

Є щось в житю, чого не знала я!
Колись в уяві світ чудовий снів ся,
Весь блиском правди і краси мінив ся,
До него рвалась вся душа моя.

І вхопило жите мя, мов струя:
В правдивім виді світ міні відкрив ся;
Зовсім, зовсім інакше він котив ся,
І світлі мрії попрощала я.

Все своїм шляхом за чергою йде,
Все день за днем пролазить мов змня:
У день ясніє сонічко святе,

І місяць ясний у ночі сія', —
Жите моє минає молоде
Не так, не так лиш, як бажала я.

II.

До тебе рамена я простягаю,
В твої обійми сміло йду сама —
Не як коханем няне йде дівча
На зустріч любовки — я злуд не маю.

Мов друга давнього тебе я знаю,
І радість не чужа міні й журба:
Я біль і розкіш випила до дна,
Як вояк-ветеран тебе стрічаю.

Жите! В твої обійми я спішу,
Хоч ти з лиця покров улуд зірвало, —
Я в наготі грізній тебе беру.

Хоч з ясних мрій нічого не зістало,
Тобі, о правдо, віри додержу,
В життю шукати буду ідеалу.

III.

Мене чарує проста віра та,
Що під сільською стріхою вітає,
Що мову вітру, хмар і хвилі знає,
В природі бачить духове життя.

Мене чарує слова простота,
Що ясно, мітко к' серцю промовляє,
Що казкою і бавить і навчає,
Минувше із будучим враз спіта.

Мене чарує тих пісень краса,
Що з лона люду бють, мов чиста хвиля,
І їх таємна, непронаща сила.

Немов огонь, що тліє й не згаса',
Так слово рідне освічає й гріє,
Минувше і будуще в нім ясніє.

1886—1893.

Уляна Кравченко.

Будда і Буддизм.

Обрисн Леона Фера *)

Будда — слово санскрітське, значить властиво „збуджений“, „прояснений“, „такий, що дійшов до розуміння.“ В зовсім спеціальному розуміню воно означає істоту, котра не тільки здобула

*) Ми бажали б давати в нашій виданню як можна більше результатів новітньої європейської науки про релігію, як через те, що тепер наука та,

собі найвисшу мудрість, найповніше розумінє всего, всю відомість, а через те й цілковиту свободу від усіх хиб, але котра надто має силу доводити до неї й других, одним словом, значить також „освободитель.“ Слово „Будда“ не є зати́м, як думали давні́йше і як дехто може думає ще й доси, і́м'я власне; се простий прикметник, титул, і єго слід би писати малою буквою „будда.“ Правда, був тільки один „будда“ історичний, і сей титул „будда“ означає одну особну людину. Та буддизм витворив собі множество фі́ктивних „буддів“, здуманих на взір Будди реального. Оттим то ми мусимо приглянути ся сему виразови „Будда“ з двох точок погляду: насамперед говорити будемо про будду-одиницю, Будду історичного, а потім про „буддів“, що є тільки витвором вірування буддістів.

І. Будда.

(Вроджене, виховане, женитьба і вроджене сина. Чотири стрічі. Втека з батьківського дому. Практика аскетична. Здобуте „боді.“ Перша проповідь. Розширене науки и діяльність Будди. Спосіб життя і спосіб поступування. Вороги знішні і свої. Остатні роки. Нірвана Будди і похорон. Критика легенд. Канонізація.)

Після переказів найзагальні́йше прийнятих Будда, основник буддизму, жив від 622 до 542 р. перед Христом. Властиве і́м'я єго було Сіддарта; частенько єго називають також прозвищами Сакіяму́ні і Го́тама. Перше з тих прозвищ означає єго народність і спосіб життя, до котрого він пристав (Сакія було племя і́ндійське, а „му́ні“ значить

між другими студіями над людськістю, займає дуже видне місце в освічених краях, так і через те, що й для практичного життя важна справа про роль, яку грала і грає релі́гія в громаді, а справа та може вияснитись тільки всестороннім науковим дослідом усіх релі́гій, а нарешті і через те, що релі́гії тісно звязані з народною словесністю. Ми б хотіли дати огляди нові́щих дослідів науки про релі́гії в певній історичній сі́стемі, в якій вони розвивались. Та се не так легко, бо часто навіть загальні наукові огляди релі́гій, зві́сно на чужих мовах, занадто великі для нашого видання, а своїх спеціалістів сеї справи у нас нема. То ми мусимо вибирати з європейських літератур таке, що може вкласти ся в рамки нашого видання. Огляд великих релі́гійних сі́стем лі́пше всего почати з І́ндії. Так ми й робимо на сей раз, даючи переклад двох статей зві́сного французького і́ндіаніста Леона Фера (L. Féer) про Будду і Буддизм із „La grande Encyclopédie, inventaire raisonné des sciences, des lettres et des arts,“ Paris, 163-me livraison, pp. 575—609“. Зві́сно, слід би було почати з Веді́зма і Брамані́зма, та ми мусимо почека́ти до нового видання книжки Барта (Barth, Les Religions de l'Inde), котре мусить незабаром вийти. — *Ред.*

„мудрець,“ „пустинник“; значить, Сакіямуні = пустинник з племені Сакія); друге прозвище взяте з його роду, се його дійсне *nomen patronymicum*. Оба ті прозвища можна б назвати його іменами буддійськими, тільки що північні буддісти частійше вживають назви Сакіямуні, а полудневі частійше Готама. І не є се одинока ріжниця. Традиція північна багато де в чому відекакує від полудневої. Що більше, навіть та сама традиція, особливо північна, не все буває згідна сама з собою, а допускає про одну і ту саму точку різні перекази. Не наша річ розбирати ці незгідности і приводити їх до єдности. Ми на разі навіть не будемо силуватись відділити правду від вимислу в традиційній життєписі Будди, що вся оповита казками та легендовими вимислами. Ми по просту стрібуємо нарисувати картину його довгого життя і ділання, збираючи до купи характерні риси і головні факти згромаджені біографами, не забуваючи про те, що біографи ті поперед усього були панегіристами і адміраторами, чи навіть, краще сказавши, поклонниками.

Будда вродив ся в саду Лумбінті, близько гóрода Капілавасту, столиці невеличкого царства племені Сакія, положеного в північній Індії, у стіп Гімалійї. Був він сином Суддодани, царя того краю, і Майядеві, що вмерла сегого дня по його народженю.*) Брама, Індра і інші божеські особи були приєсутні при його вродженю, що зазначило ся многими чудами. Скоро тільки прийшов на світ, він зробив сім кроків у чотири головні напрями, заповідаючи тим, що має знищити слабість, старість і смерть. Рівночасно з ним уродили ся ще чотири сини ріжним царям сусіднім. Суддодана був такий щасливий вродженем сего сина, що дав єму імя Сіддарта або Сарвартасідда (сповнене всіх замислів).

Вихованєм молодого царевича заняла ся його тітка Готамі Праджанаті, сестра його матери, що також була жінкою царя Суддодани, а також друга жінка того-ж царя, мати царевича Нанди і царівни Рупананди, котрих Сіддарта, значить, був двоюродним братом. Новонароджений царевич мав на своїому тілі, як се впізнали вішуні, 32 головних і 80 побічних знаків, що виявляли в нім великого чоловіка і віщували, що той, хто їх посідає, посяде або панованє над усею вселенною (раджа чакраватін), або абсолютну мудрість, т. є. буде повним і досконалим буддою.

*) Буддісти вірять, що родив ся він не звичайним способом, але вийшов з лона матери правим боком, не зранивши його; тою самою дорогою він увійшов у лоно матери 10 місяців перед тим під видом маленького білого слона.

Вже в дитинячих літах усі дивувалися його пильності і спосібності. Він визначував ся у всіх тілесних і духових занятях, знав уже наперед усе, чому його хотіли навчати. І так коли він прийшов до школи і вчитель хотів його вчити писати, він вичислив 64 роди писання, про котрі вчитель його й не чув ніколи. Се оповідане про чоловіка, котрий зовсім нічого не написав, здавалось би чудним, коли б ми не знали, що воно знаходиться в книжці досить недавній. Ще дитиною Сіддарта роздумував про найглибші речі, і різні чудеса заповідали, що він якась особлива істота. І так тінь дерева, під котрим він сидів у глибокій задумі, не посувала ся і раз у раз заслонювала його від сонця.

Помимо всіх доказів його висшости, котра мусіла його дуже радувати і заповідала йому дуже блискучу будущину, душу його наповнювала глибока меланхолія і непоборимий сум, що дуже непокоїло його рідню. Щоби розсіяти його журбу і додати йому духа, задумали його оженити. Оженили його з молодією дівчиною, що звалась Гопа, дочкою Сакія Данданані. Але тут заходить деяка трудність. В різних оповіданнях називають ще інших жінок Сіддарти, а іменно Ясодару і Утпаліварну, прозвану також Мрідгаджою. Чи мав він три жінки, чи се була одна з трьох чи навіть чотирма різними іменами — сего на певно не знаємо. Інші оповідання говорять навіть про 60 або 80 тисяч жінок Сіддарти. Буддійська фантазія любить ся в таких величезних цифрах; але в тім не було б нічого дивного, коли б індійський царевич мав три або чотири жінки. Питане тільки в тім, чи ті чотири назви означають трьох жінок, чи тільки одну. Се питане нерішене, та правдоподібно Сіддарта мав тільки одну жінку, Ясодару, прозвану також Гопою, Утпаліварною або Мрідгаджою. Сесю версією ми й приймаємо за найправдивішу.

Та женитьба не впокоїла журби царевича, а хто знає, чи й не побільшила її. Зв'язок його з Ясодарою довго був безплідний, а коли по 10 літах замужжя вона привела йому сина, звісного під назвою Рагуля, царевичеві Сіддарті прикрило ся вже те жите і він постановив собі покинути всі його радощі. З великою журбою довідав ся він про вроджене сина: ся дитина, що мала продовжити його рід, видалась йому тільки ще одним новим вогнем у тому ланцюсі, котрий йому треба було порвати. Але і що до сеї точки є різні оповідання. Одна з наймевше важних відмін є та, що вроджене сина на якийсь час спинило його в виконанню його наміру і привязало його до світа. Далеко важніше є оповідане північних буддистів, що Рагуля родив ся не на десятому році замужжя, але в шість літ по розділі подружжя і по відході Сіддарти в пустиню. Для Індійців, а надто ще стародавніх, така пригода не видавала ся нічим чудним; їм не трудно було допустити, що син Будди

чудом пробув кілька літ в лоні матери. А в додатку зовсім безсумнівна проба усунула всякі некорисні толковання. Його ж, засмучена підозрі-
нями, що впали на неї, кинула свого новонародженого сина ураз із ослом
що його віз (а після інших оповідань, з каменем) до ставка: осел і дитя
плавали поверх води — виразний доказ, що дитя було правим сином
Сіддарті. Та про те легко зрозуміти, що царевич мав причину сумні-
вати ся про вірність своєї жінки, і ми маємо поважні причини думати,
що він не був щасливий у подружжю. Певна річ, було б за надто сміло,
коли б ми його подружжю невгодиною приписували його нагле відречен-
ня від світа, та все таки вільно нам думати, що невгоди ти мали також
на се деякий вплив. Та після буддійських переказів одинокою прави-
вою причиною тої постанови царевича були чотири стрічі. Легенда
про них дуже наглядно показує нам стан духа Сіддарті і звичайний
напрямок його думок.

Щоби розсіяти його журбу, окружене його старало ся оминати ста-
ранно все те, що могло його засмутити, силкувало ся віддалити від него
всякі прикрі видовища. Та надармо! Сирікривши собі сидіти в заперті
у своїй палаті, він одного дня захотів виїхати на прохід. Він мав те
нещастя, чи радше боги дали йому те щастя спіткати старця. Вид того
дряхлого тіла зробив на него страшне вражіння. Він зараз казав за-
вернути віз і сховав ся в своїй палаті, щоб плакати над старістю.
Вийїхавши другий раз, він побачив хорого; відразливі признаки хвороби
зворушили його не менше, як признаки одряхліня і він вернув ся додів
не озирючись, щоб оплакувати се друге горе людського життя. При
третьому виїзді очам його показав ся похід похоронний: вид тих людей у
жалобі, образ смерти потряс до глибини його душі. І третій раз він
вернув до своєї палати, стрівожений видом старості, хвороби і смерті,
про се тільки думаючи, щоб найти спосіб, як би втекти від сих трьох
лих. При четвертій виїзді він здибав пустинника, котрий поразив його
своїм супокієм; його погідний вид піддав йому думку, що йому робити, і
він постановив собі зректись усеї пишноти і всіх приємностей життя.
Почав просити у батька, щоб позволив йому жити на самоті, в пустині.
Та коли батько на се не пристав, він постановив собі тайком виконати
свій замісел, котрого йому не дозволено виконати явлю.

Маючи 29 літ, він нічю покинув палату свого батька, сів на віз,
запряжений конем Кантакою, в товаристві свого слуги Чандаки і в су-
проводі богів, котрі навели сон на сторожу і самі відчинили брами па-
лати і міста і навіть підставляли свої долоні під кінські копита, щоб
ті не робили ані якіснького стуку. Відїїхавши досить далеко він ві-
діслав назад візника і коня, мечем обтяв собі волосся, заміняв своє

царське убранє за шматє з грубої матерії, червоної з жовтими пасмами чи жовтої з червоними, котре єму радо відступив один стрілець, посланий богами єму на зустрічу. Від сеї хвилі царевич Сіддарта заслугує на назву Сакія-муні (пустинник з роду Сакія), котрою, як уже сказано, єго часто називають.

Вандруючи далі пішки в новому убраню, в котрому годі єго було пізнати, він зайшов у город Ваїсалі, де якийсь час пробув на науці у вчителя Арата Калями. Та швидко він пізнав, що єму нічого в него вчити ся і пішов далі, аж до города Раджагіра, столиці краю Магади. Єго присутність у тім городі зацікавила дуже людей. Король Бімбісара-один із чотирьох пануючих, що вродили ся в той сам час, що й він, побачивши єго і довідавши ся хто він є, предложив єму пів свого царства. Але Сіддарта сего не прийняв, і живучи самотно в поблизьких горах, приходив на науку до вченого Рудраки, сина Рами. Та й сего наука видалась єму не ліпшою від Арата-Калями. Та все таки, хоча буддісти й твердять, що наука Будди була цілком оригінальна, котру він почерпнув з власної голови, а властиво тільки пригадав собі науку попередніх Буддів, ми бачимо, що в него були вчителі. Се признають і буддісти, хоча й додають, що ті вчителі були в блуді; та про те впливу їх на него не можна заперечити. Та чи іменно тих учителів слухав Сіддарта, котрих память заховала традиція? Чи не слухав ще й інших? Чи основник буддизму не був одним із учеників Магавіри великого вчителя Джайнів, що вважає ся основником джайнізму? Головний ученик Магавіри називав ся Їотама. Чи сей Їотама не є та сама особа, що й Сакіямуні? Питанє се піднесено, та єго не рішено; може й ніколи єго не вдасть ся рішити, та все таки воно заслугує на увагу. Коли б се була правда, то лехко було б зрозуміти, що традиція замазала той факт, щоб показати буддизм як школу зовсім оригінальну і у всьому новоутворену. Та історично така претензія не дасть ся піддержати і вплив окружающих відносин на перші завязки буддизму являє ся ділом зовсім виразним.

Наприкривши собі фальшивих учителів і їх недостаточну науку, царевич-пустинник покинув столицю Магади і пішов у пустиню, на гору Їоїа, де враз із п'ятьма вірними учениками через 6 літ віддавав ся найутяжливійшим умертвєнням тіла. Дійшов до того, що не їв більш одного зерна рижу на день, задержував у собі віддих і робив інші подібні зусилля. Швидко він зробив ся посміховищем усеї околиці, котра дуже забавляла ся коштом „срамани Їотама“, т. є. аскета Їотама, друге імя, під котрим, як ми вже сказали, він також широко звісний. „Срамана Їотама ввесь почорнів“ — говорили околичні люде. „Срамана Їотама

має колір подібний до риби Мадгурси. По шести роках, вихудлий, ослаблений, похорий майже на скелет, він зрозумів, що був на хибній дорозі, що умиртвлюване тіла не дає освободження. І він надумався змінити спосіб життя, зійшов з гори до міста Урувільва на березі річки Найранджани і зійшов поживну поливку з молока і меду, котрою його угостила Суджата, дочка одного місцевого селянина. В тій хвили його товариші, обурені, покинули його, вилаявши як „ненажеру“ і „червоугодирика“ і пішли далі, щоб займатися аскетичними подвигами. Страва покріпила Сідарту. Він викував ся, здорова краса і повнота тіла вернулись йому опять і він почув себе таким, яким був давніше.

Від тепер, зрікши ся нерозумних практик, котрим віддавав ся через шість літ, та про те не вертаючи й до радощів сего світа, котрі він покинув на завсідги, але держачи ся середньої дороги яко найближшої до правди, однаково вистерігаючи ся понижуючих розкошів як і втомляючого аскетизму, окритий одною плахтою, найденою на кладовищі, він вибрав собі місце придатне для думання, щоб силою думки і екстази найти найвищу правду. І ось він сів під деревом званім ніагродою (*figus indica*), бо завсідги тільки під якимось деревом можна дійти до найвищої досконалости. Навхрест підобгавши ноги сидів він на коврі виплетеній із зілля і подарованій йому купцем зеленини, що звав ся Свастіка. Він твердо постановив собі, що хоч би його тіло мало висохнути на тріску, не встане з сего місця, поки не найде „боді“, т. є. того внутрішнього просвітління, того пізнання повного, досконого і рівнозначного з самою правдою, котре чинить чоловіка „буддою“. Місце, де відбула ся та пам'ятна подія, чи по просту сиджінє, на котрім умістив ся був Бодісатва, (той, що бажає „боді“) називає ся „бодіманда“ (істота боді) і „ваджрасана“ (діаментове сиджінє). Дерево, під котрим він сидів, називає ся деревом „боді“ (бодідрума).

Пробуваючи на „бодіманді“, недвижний і весь у глибоких думках, Бодісатва мусів видержувати напади Мари, спокусителя, зрадника, злого духа. Мара силкував ся зразу збити його з пантелику, напускаючи на него бурю, дощ і всі сили природи, далі пускаючи на него стріли, грозячи йому різнородним оружжєм і тортурами. Та Бодісатва видержав усе не поворухнувши ся і не одержавши ніякої рани. Мара бачучи, що силою нічого не вдіє, взяв ся на лагідні способи, почав спокушати його. Він послав до него свої три дочки з цілою юрбою їх товаришок, котрі старались чаруючими рухами і солодкими словами розвіяти його задуму. Та й се не захитало, не порушило його. Вийшовши переможцем із сеї сумнівної проби, о самій півночі він здобув предмет своїх горячих бажань, здобув „боді“. Він посів за чергою: 1. повне і всеобіймаюче

знане своїх попередніх істновань; 2. знищенє всіх злих забагів і божеське око досконалої мудрости; 3. пізнанє, в який спосіб сплетені з собою 12 причин, на котрих основує ся звязок усіх річей; 4. цілковите знанє в трьох частях. Він став ся Буддою і тільки від сеї хвилі (він мав тоді як раз 35 літ) він заслугує на сю назву. Доси він був тільки Бодісатвою, немов аспірантом до „боді“ і ми так его й називали в остатнім уступі; та він був ним уже з дуже давнього часу, бо вже в однім із его попередніх істновань „боді“ була єму обіцяна. Але тільки від висше описаної сцени він став ся „буддою,“ Буддою. І доси вказують місце, де мала відбутися ота великоважна подія; вона називає ся Буддагайя. Дерево, котре там находити ся, вважає ся самим деревом боді. Воно окружене огорожею. Памяткові камені з написами посвідчують, що се місце з давніх часів було метою паломництва.

Ставши ся Буддою Сакіямуні пробув іще 7 неділь на тім самім місці, чи то під деревом боді, чи під іншими поближкими деревами, чи над берегами потоків та озер. І так перші чотири неділі він провів під деревом боді, п'яту під ніагродою в вівчарській кошарі, шесту над озером Мучалінда, сему під деревом званім Тараяна. Весь той час він роздумував над найдиво-гряднійшими питаннями. Против негоди его хоронили водяні гадюки звані „нага,“ котрі з своїх сімох голов творили над ним немов дашок; против нападів Мари хоронила его власна незломність і присутність богів; від голоду забезпечувало его скріплюче посіданє Нірвани (худа пожива!) і більш насущні страви, котрі боги тайком, чудесним способом впроваджували до его тіла. Здаєть ся, що ті 7 неділь означують період неповоджень, безплідного зусилля або по просту непевности і знеохоти, що остаточно признають і самі буддійські дієписи. Та про те доба ся закінчила ся невеличким поводженєм. Два купці, що проходили тамтуди з великим набором, Трапуча і Балліка, пізнавши по певних чудесних знаках присутиність Будди, поспішились віддати єму честь і офірувати єму поживу. Будда прийняв се з подякою і дав їм при повороті обрізки свого волося і ніхтів. Бірманці й досі твердо вірять, що ті цінні реліквії є заховані в підвалинах великої пагоди в Рангуні, званої Шведагон-фра. Самі-ж Трапуча і Балліка вважають ся не то що першими учениками, але першими „упасаками“ (світськими прихильниками) Будди, першими що до часу з тих, котрі мали велику честь вшанувати Будду а особливо наділити его поживою, одежею чи притулком.

Та не досить було найти підмогу. Для Будди було конечним ділом вишукати собі учеників, проповідувати новий закон, установити школу. Будда зжахнувся такого трудного діла, єму не стало відваги. Сам Брама мусів зійти з неба, щоб переконати его о конечности сего

діла і додати йому відваги. Будда спімнув на сам перед про своїх двох колишніх учителів, Арата-Калямю і Рудраку сина Рами, котрі, як йому бачилось, були ближші правди, ніж усі другі. Та показалося, що ті два бідолахи вже були померли. Тоді думка його обернула ся до тих п'ятох учеників, що разом з ним на горі Гайя віддавали ся аскетичним подвигам. Довідавши ся, що вони пішли до Бенареса, Будда пішов туди-ж за ними. По дорозі здивав одного вандруючого браміна по імені Унака. Сей спитав його, кудиб він ішов, колиб був справді „аргат“ і „джіна“? Будда відповів, що йде до Бенареса проповідати свій закон і що справді є „аргат“ (гідний) і „джіна“ (переможець). П'ять давніх учеників, що провадили далі свої аскетичні подвиги, розпочаті на горі Гайя, близь Бенареса в гаю газель в місцевості званій Річінатана, приобіцяли собі взаємно зустріти з погордою „ненажеру і черевоугодника“ Сакіямуні; та коли він наблизив ся, вони не могли здержати ся, щоб не встати з місць і не виявити йому своєї пошани. Отсеж до них він і обернув ся зі своєю першою проповідю, котру можна також назвати його основною проповідю, бо він повтаряв її много разів і вона є підставою всієї його науки. Він вияснив їм чотири правди, а іменно: 1) існування болю, 2) причину існування болю, 3) знівечення тої причини, 4) осмиступневу дорогу, що веде до знівечення причини болю. Ця проповідь зв'язана у буддистів під санскритською назвою „Дарма-чакра-правартанам“, що звичайно перекладають дословно „порухування (або обертання) колеса закону“, але дехто в наших часах радить толкувати словами „основання царства справедливости“. Ця перша розмова навернула тільки одного із п'ятох, що звав ся Каундінья, а з сего powodu прозваний був Аджіната (той, що добре розуміє) і після Сакіямуні став ся другим „аргатом“. Щоб навернути чотирьох прочих, треба було другої промови, котра не має особного титулу, але котру можна б назвати проповідю про „не-я“. Весь час, поки тривала ця наука, ученики за чергою, по два або по три ходили до міста, щоб вижебрати страву для вчителя, для себе і своїх товаришів. Коли наука скінчила ся повним успіхом, на світі було шість „аргатів“ — Сакіямуні і його п'ять учеників. Вони звали ся: Аджіната-Каундінья, Асваджіт, Вачча, Маганана, Бадріка. Це було перше ядро величезного братства, основаного Готамою Сакіямуні, бо правду сказавши, годі в нім бачити що небудь інше, як тільки основника жебручого ордену.

Від сего часу аж до самої смерті, т. є. цілих 45 літ Будда проповідував свою науку в різних місцях, збільшував своє братство припливом нових учеників, скріпляв його своїми вказівками, управляв ним при помочі наказів видаваних як до потреби, здобув для него могучих прихильни-

ків і опікунів і сам боронив его своїми відповідями на зачіпки ворогів. Годі нам розповідати всі пригоди цієї довгої діяльності; досить буде дати тільки загальний її огляд.

Побувши якийсь час у Бенаресі і навернувши там молодого Ясу, чотирьох селян і нарешті 15 міщан, він удав ся до Урувільви близько гори Гайя, надіючи ся навернути там трьох братів: Касіану-Урувільву, Наді і Гайя-Касіану, славних учителів, що мали разом тисячу учеників, котрі носили коси і задля того називали ся „джатіля“. По дорозі він здібав юрбу забавників, 60 молодих людей, що ні про що й не думали крім забав та розкошів і котрих він напхнув на поважніші думки. Прибувши на місце, він навернув на сам перед Урувільву-Касіану і его 500 учеників, потім Наді і Гайя-Касіану і 250 учеників кожного з них. Опісля, зібравши 1000 тих новонавернених на вершок гори Гайя він чинив чудеса, щоб показати їм свою надприродну силу і виголосив до них науку про „пожар або огонь наметностей“, котрій надано назву „адітта-паріайя“ і котру можна вважати его третьою проповідю; її іноді називали „нагорньою проповідю Будди“.

Відси Будда удав ся до города Раджагіріа, де вхід его був правдивим тріумфом; сам бог Индра танцював перед ним. Его ровесник цар Бімбісара вийшов ему на зустріч, привитав его сердечно і відступив ему на пробуток для него і его монахів свій парк званий „гай бамбусовий, житло вивірок“ (венувана, калантака-нівана), і поки жив, окружав его своєю опікою. В городі Раджагіріа приєднав собі Сакіямуні двох головних учеників, з правого і з лівого боку, Саріпутру, що визначав ся мудрістю, і Модгаліану, славного своєю зручністю і силою. Коли ще жив у тім городі, его запрошено, щоб прибув до міста Сравасті, столиці краю Косаля, де багатий міщанин Судатта (більше звісний під назвою Анатапіндіка) відступив ему, на перекір пануючому цареві, свій парк званий Джетавана, де Будда справді пробував найчастіше, хоч бував і в інших околицях Індії а і в самій Сравасті мав ще інше місце притулку, зване Пурварама (огород на заході), дарований ему Вісакою.

Прихід Будди до Сравасті викликав, як і всюди, незвичайне зацікавленє. Его ровесник цар Прасенаджіт, не можучи повірити, щоб хтось у так молодих літах був уже „аргатом“, сам вийшов, щоб его побачити і розпитати. Сакіямуні розбив усі его сумніви промовою, що називає ся „дагара-сутра“ (прикладі о молодих людях) — одною з найславніших его проповідей.

Зі Сравасті він пішов до Капілявасту, свого рідного міста, котрого не бачив уже звиш шести літ. Він подав ся туди на зусильну просьбу

свого батька, свої рідні і цілого народу. Ледво не-ледво вони випросили собі у него ту ласку. Принятий з найбільшою парадом він замахав у фіговім парку, ні за що в світі не хотючи переступити порога царської палати. Їго присутність викликала неописаний ентузіазм, стала ся причиною небезпечного руху, правдивого божевільства цілих мас народніх. Всі Сакії забажали покинути світ і вступити до братства; сам цар Суддодана дав сему примір, зрікши ся корони і всіх достатків. Швидко ціле Капілявасту залунало риданем жінок покинутих мужами, братами, синами. Прийшлося охолоджувати сей надмірний запал; видано приказ, що тільки одна особа з кожної сім'ї може вступити до братства.

Між учениками, котрих здобув Сакіямуні в Капілявасту, годить ся назвати єго двоюродного брата Нанду, єго сина Рагулю, єго свояка Ананду, що став ся єго повірником і намістником, іншого свояка Девадатту, що став ся пізнійше єго супірником і противником, голяря Упалі, одного з тих, що списували єго науку, Анурудду і др. З подорожю до Капілявасту вяже ся ще один важний факт: повстане жіночого братства. Тітка Сакіямуні, Гаутамі і інші жінки з роду Сакія просили єго, щоб їй прийняв у монахині. Будда з разу супротивляв ся, але Ананда в імени тих жінок налягав на него з таким запалом, що вчитель таки уступив. Таким способом братство складало ся з жебраків-мущин (бікчу) і жебрачок-жінок (бікчуні). Та тільки здасть ся, що Сакіямуні досить мало займав ся сим відділом свого монастирського закону і обмежував ся на висшому надзорі. Ближше вмішване в діла сеї жіночої організації грозило ріжними небезпеками, і для того він полишив своїй тітці Гаутамі всі клопоти веденя і припиняня монахинь, увесь заряд сею частиною єго діла. 9.

Годить ся також зазначити, що тексти не згоджують ся при означеню часу сеї подорожі до Капілявасту. Одні кладуть єї в першому році, другі в шестому; є також згадки про побут Будди в Капілявасту в п'ятнадцятому році єго проповідництва. Нема сумніву, що Будда міг там ходити кілька разів, і не було б нічого дивного, коли б оповідання зібгали на одну подорож факти, що діяли ся в ріжні часи. І так дуже трудно припустити, щоб установа монахинь відносила ся вже до першого року проповідництва Будди.

Після сих подорожів до Сравасті і Капілявасту Сакіямуні вернув до Раджагірі, де пробув другий, третій і четвертий роки свого проповідництва. На п'ятому році він удав ся до Ваїсалі, де знаменита куртізана Амрадаріка дала єму на пробуток свій сад з мангових дерев з кількоповерхім домом над ставом малп. Слідуючий рік він пробув у городі Косамбі, в краю Каусамбіі. На сьомому році він полетів до

неба, щоби навчати свого закона 303 богів а особливо свою матір, котру передчасна смерть позбавила того добродійства, щоб могла его слухати на землі. Осьмий рік він пробув на скалі Сансумарі близько Капілявасту, а девятий опять в Косамбі, але в іншій притулку, в саду Госіка. Роки 10, 11, 12, 13 пройшли в менше славних місцевостях, в лісі Паралі, в селах Наляка і Веранія, в скалі Челія, де один бог приймав его як гостя. Чотирнадцятий рік він прожив у Сравасті, 15-тий в Капілявасту в фіговім саду. В 16-тім році він пішов до Аляви, де робив великі чудеса і де его приймали з великим торжеством. Роки 17, 18 і 19 пройшли в гор. Раджагіріа в бамбусовім гаю, дальших 6 літ у Сравасті в ліску подарованім Вісакою. В остатніх роках своєї діяльності він обходив іще різні сторони, але найчастійше пробував у Сравасті.

Загалом можна сказати, що Сакіямуні не мав постійного місця пробутку, бо навіть в тих притулках, що ми отсе вичислили, він пробував тільки одну часть року, т. зв. „варча“, т. є. пору дожджову від іюня до октябрі. Впрочім як до потреби і обставин він раз у раз ходив з одного місця у друге. Звісно, вандрівки ті ніколи не були надто далекі. Помимо смілости своєї думки, помимо дивного щастя, яке ему сприяло при основаню релігії в неоднім погляді універсальної, він в ґрунті все був Арійцем і Індійцем. Він не виходив ніколи по за границі центральної Індії, Мадіа-деси (краю середини). Раджагіріа, Сравасті, Бенарес, Капілявасту, Ваісалі, Косамбі — отсе, можна сказати, границі поля его діяльності, границі досить тісні, по за котрі він не виходив ніколи. Далекі подорожі, котрі ему приписують ся, ми мусимо віднести до ряду казок. Его вандрівки до північних країв на береги озера Анаватапта, а також на полудне на острів Цейлон не мають у собі нічого історичного. Що до знаменитого озера Анаватапта, то всі оповідання додають, що Будда літав до него по повітрю, силою своєї надприродної могутности; вже се можна прийняти за признанє, що ті вандрівки є тільки видумкою. Подорож на Цейлон, помимо чудесних обставин, що єї супроводжали, видаєсь більше подібною до правди і навіть можливою. Та про те все таки певна річ, що вона видумана буддістами, і то полудневими, котрі ні за що не хотіли попустити ся тої думки, що буддизм на їх святому острові насадив сам Будда. Сакіямуні на Цейлоні не був ніколи.

Як проводив час учитель буддизму? Рано він уставав вчасно, надівав плащ і держачи в руках посудину для збираня милостині, ходив по городі чи селі від хати до хати вижебруючи собі поживу. Те саме чинили всі его ученики. Вернувши до свого притулку (вігари), чи як

би ми сказали, до свого монастиря, він обідав у полудне, однісінький раз на всю добу. Решту дня проводив у думках або проповідував свою науку. Найпізніші книги буддійські говорять, що у него бували безмірні маси слухачів, між котрими були також боги і інші надземні істоти. Найдавніші тексти признають звичайно, що число его слухачів було не дуже велике і означають его на 1.250 осіб — цифра дивна і дуже скромна, що відноситься ся мабуть виключно до числа членів братства, а може й означає максимальне число людей, котрі могли чути голос оратора.

Зв'язок Буддових учеників в часі коли був найбільше розширений, складався з 4 розрядів осіб, чи, як їх називано, з „чотирьох громад“. Були се 1. „бікчу“ і 2. бікчуні, т. є. члени братства мужчини і жінки, 3. „упасака“ і 4. „упасіка“, т. є. світські прихильники і прихильниці, приятелі та поклонники Будди, що не покидали світових справ. Доступ до „відари“ в часі проповіді а навіть в кождім часі був, здається, досить легкий. Будда радо показував ся і не відмовляв відповіді чужинцям, що приходили его відвідувати чи то для науки чи з простої цікавості. Та інколи й его не можна було бачити; тоді его перворядні ученики і повірники, особливо Ананда, відповідали замість него а потім розповідали ему по правді все, що стало ся. Будда похваляв, що було добре сказано або зроблено, і картвав, інколи дуже остро, помімо своєї звичайної лагідності, поповненні блуди.

Але були в него не тільки могуті опікуни, ученики і приятелі, що бажали повчити ся та подивлялися его високі прикмети. Мав він і ворогів з різних боків. Поперед усього були се провідники різних шкіл, его природні сулірники і противники. Буддійські перекази називають 6 головних противників Будди, що їх зовуть „тіртіка“, а іменно: Пурана-Касіана, Маскарі-Ґосаля, Аджіта-Кесакамбаля, Ґосаля-Беллянті, Ніганта-Натапутра і Какуда-Катіяяна. У него часто бували з ними діспути, та здається, що противники не мали звичаю діспутувати лице до лица; полеміка вела ся через посередників, докази і противдокази переносили головні ученики від провідника одної школи до провідника другої. Самі провідники зустрічали ся дуже рідко, на врочистих ігрищах, що справляв який цар або князь, і там чуда являли ся важнішими аргументами, ніж розумові докази. Та сьак чи так, а боротьба була завзята, а укріплене буддизму було наслідком побіди Сакіямуні над провідниками противних шкіл.

Крім тих противників, що звуть ся внішніми ворогами, ему приходило ся бороти ся і з внутрішніми ворогами. Між его близькими також повстала против него опозиція, котру провадив его свояк Девадатта.

Сей Девадатта є для буддістів тіном злоби, віроломства і зради. Що тільки діє ся злого, що єї розстрій у ділі Будди, все приписують єму. Особливо він був тим, що викликав розлом (схізму) і розділ в лоні братства релігійного. Він трібував навіть оснувати на супір Будді новий закон, чистійший і доєконалийший від Буддового, назираючи особливо на строгу дисципліну і проповідуючи надто вибагливий рігорізм. Та Девадатті закидають не самі тільки небезпечні похибки в ділах віри та впертість і незгідливість в ділах особистих; розповідають, що він навіть напосідав ся на жите Будди. Він мав чинити стараня, щоб позбавити єго життя і чести: раз випустив на него з припову розлюченого слона, іншим разом звалив великий обломок скали на дорогу, котрою йшов Будда, а в кінці намовив одну жінку, щоб голосила, що від него зайшла в тяж. З того видно, що Сакіямуні, котрого, бачить ся, всі шанували за чистоту обичайів, строгий спосіб життя і піднеслий характер ще більше, чим за повагу єго науки, був предметом зависти і ненависти, як се завсїгди буває, і що ті низькі пристрасти виявляли ся в гидких обмовах і замахах на єго жите.

Остатні роки життя Сакіямуні були дуже сумні. Чимало болючих пригод звалило ся на него. Так як усі ті, що живуть довго, бачив він, як один за одним умирали єго найліпші приятели, найміцнійші підпори. З поміж єго учеників два найчільнійші, Саріпутра і Модгаліяяна, поперед него зійшли в могилу, чи краще сказати, в „пірвану“. Так само стратив він двох своїх могучих покровителів, царів Бімбісара і Прасенаджіта. Бімбісара був убитий своїм сином, що звався Аджатасатру. Новий цар Магади, що вступив на трон по батьківськїм трупі, був під впливом Девадатти. Під'юджений намовами сего зрадника він переслідував Будду і видав наказ, забороняючи своїм підданім ходити до великого вчителя, а навіть у своїй зайілости вбив одну з жінок свого батька, котра не зважаючи на заборону, засвітила була лямпу на честь Будди. Правда, Аджатасатру покаяв ся, поєднав ся з Буддою і навернув ся на єго віру, та все таки новоповстаюча школа перебула тяжку пробу. Смерть Прасенаджіта, царя Косалі, повела за собою інше нещастє. Єго скинув із престола начальник єго війська, і Прасенаджіт умер швидко опісля. Єго син і наслідник Вірудака, під впливом і порадою того самого начальника, що перед часом посадив єго на троні, пійшов війною на царство Сакіів. Будда на дармо силував ся довести до замирєня, не міг утїшити бурі. Країна Сакіів була здобута і спустошена, город Капілявасту зруйнований, і Сакіямуні дожив того болю, що безпомічно мусів глядіти на руйну своєї вітчизни і розсіянє свого народа.

Врешті після довгого життя, з котрого 29 літ пройшло в царських

палатах, 6 у тяжких подвигах аскетизму а 45 в тиші монастирській, навчанню і проповідуванню, він умер 80-літнім старцем. Сталось се в краю Малля, поблизько города Кусанагара, в маленькім садку, де були чотири дерева з породи „сая“. З его учеників тільки один его повірник і заступник Ананда був при его смерті. Ще перед самою смертю він прийняв до братства одного члена іменем Субадру: до остатньої хвили життя він сповнював свої обовязки начальника чернечого ордену. Причиною его смерті була нестравність: він найів ся свинячого мяса. Дивна річ! Той взір стремезливости, що жив тільки рижем, їїв тільки раз на добу, старанно вистерігав ся всякої мясної страви, на 80-тім році життя їїсть нездорове мясо! І що не менше дивне, ся необережність, сей вилом в правилах, котрих він тільки літ держав ся непохитно, були покутою. Той мудрець, що від 45 літ був в посіданю абсолютної мудрости і веіх совершенств, мусів іще прийняти кару за якусь провину. Бо припадок, що був причиною его смерті, був ему карою за якусь провину, котрої впрочім оповідання не виявляють. Нарушене власних правил, слабість, кара — ось що було для него переходом до буддійської щасливости, т. є. до нирвани. Нирвана! Слово се значить, що він скінчив своє остатнє існуванє, що замкнув що до своєї особи круг переселюваня душі. Бо коли б ми хотіли розповідати всю его історію так як єї розуміють буддісти, то мусіли б оповідати про многочисленні життя, котрі він пройшов давнійше раз в людських тілах то знов у звірячих. Те житє, котре ми отсе розповіли (здаєть ся, що й сего досить) було остатнє. Тепер він зробив ся свободний від конечности — відроджувати ся, щоб умирати, і вмирати, щоб опять відроджувати ся без кінця. Одним словом, він перейшов до спочинку, до сну, до спокою, до абсолютної безчинности нирвани.

Смерть Сакіямуні порушила людей, богів і всю природу. Его тіло торжественно спалено. Его попіл поділено на 8 частей і похоронено в 8 помертвих памятниках, що звали ся „ступи“ або „гайті“, де були предметом набожного пошанівку. По 200 літах цар Асока казав виняти єї останки з 8 давніх ступ і побудував 84.000 нових, у котрих і поміщені були часточки тих цінних реліквій.

В традиційній жителісі Сакіямуні видумки раз у раз переривають дійсну правду. Житє его повне чудес: чудеса при его вродженю, чудеса при смерті, чудеса в середні. Деякі ми привели, та могли привести йїх далеко більше. Нема майже ані одної події, в котрій виступає Будда і котра була б розказана як звичайна подія історична: міти раз у раз перемішують ся з історією. І так що до его особи ми можемо піднести ось які 4 питання: 1) чи існував він справді? 2) які були

дійсні події його життя? 3) коли він жив? 4) якого діла він довершив? Сих чотирьох питань ми не можемо тут розібрати основно, та все таки поспробуємо на кожде з них дати коротеньку відповідь.

1. Коли книги буддійські були ще незвісні або не простудіовані, можна було з деякою правдоподібністю сумнівати ся що до існування Будди а навіть прямо його заперечувати. Та тепер, коли більшу часть тих книг простудіовано, існування його не підлягає ніякому сумнівови. Та про те й доси є критики, котрі інколи виражають ся так, немов би не вірили в його існування. Деякі мітологи прямо навіть в „легенді про Будду“ вбачали переробку якогось солярного міту. Не треба й говорити, що такі теорії виходять з зовсім хибного розуміння особи і діяльності Будди, а існування його все таки заперечити не можуть. Та хоч і як далеко б ми посунули скептицизм що до цілого множення подробиць із життя і характеристики Будди, то все таки нам видаєсь неможливим перечити його існуванню і ми приймаємо його як безсумнівний історичний факт.

2. При всім тім, признаючи сей факт, треба zarazом признати, що майже неможлива річ розділити в його життєві части мітичні від історичних, котрих переплетенє ми вже нераз показували. Бо з одного боку не досить в оповіданнях про него повичеркувати всі чудесні подробиці, щоб лишили ся самі речі правдоподібні. Се повело б нас до того, що ми н. пр. включили б у життєвіє Сакіямуні його подорож на Цейлон — факт можливий, але про те видуманий. А з другого боку найдивоглядніші видумки можуть бути основані на дійснім факті, котрого вдачу нам тепер тяжко означити. Таким способом життєвіє Сакіямуні, що мала б претензію бути історичною, неохвибно мусіла б бути недокладною і неповною.

3. Що до часу, коли жив Будда, самі буддісти не можуть прийти до згоди. Дати 622—542 перед Хр., котрі ми навели, оперті на оповіданнях полудневих буддістів. Північні буддісти відсувають його житє о кілька сот літ в зад. І так по думці Тибетанців Будда родив ся в р. 969 пер. Хр. Ся ріжниця дала підставу до припущення про існування двох Буддів: основателя і реформатора релігії. Се припущенє давно вже закинено, а ріжниця рахунку в обох частях буддістів не заслугоє на те, щоб до неї привязувати таку велику вагу. Сучасна критика, беручи за основу дати полудневого буддизму, поправляє їх відомостями зачертими чи то з вказівок самих буддістів чи з інших жерел і означає рік 478 пер. Хр. як рік Нірвани, т. є. смерті Будди, так що вродженє його припало би на р. 558. Ті дві дати 558—478 хоч і не зовсім певні,

та все таки приймають ся загально як досить угрунтовані а бодай дуже зближені до правди.

4. Все в буддизмі — писання, наука, встанови — приписує ся Будді. Щож серед тої маси фактів і документів походить безпосередно від него? Скажімо з гори: він не писав нічого. Сумнівають ся навіть, чи в єго часах письмо звісно було в Індії. Впрочім певна річ, що єго наука, голошена устно, передавана була устно довгі літа після него. Значить, з проповідів ним виголошених, з відповідей даних на різні питання і з котрих многі без сумніву він повторяв много разів, деякі мусіли задержати ся в пам'яті єго учеників — але котрі? Як їх розпізнати? Вони обкутані тьмою коментарів і промов єго наслідників, що хибно вважають ся також словами самого Будди. І тут ми стрічаємо таку саму трудність, як при життєвих подіях. Коли б ми стрібували зробити вибір, то дуже легко можемо опастись в таке, що припишемо єму слова, що не походять від него, а виключимо такі, що приналежать єму. Між науками, котрих автором має бути Будда, на першій місці стоять „чотири правди,“ далі (що вже менше певне) „дванадцять нідан“ звані також „Пратітія Самутпада,“ т. є. сплетене дванадцяти суміжних причин і наслідків. Певна річ, що не одна буддійська теорія є тільки дальшим розвитком зародку, що містив ся в яком небудь реченні вчителя, але означити в кождім спеціальному випадку сей розвій майже неможливо.

Подібна трудність виходить і при встановках. Безперечно не можна для Сакіямуні відмовити назви основателя монастирського братства. Також установа світських прихильників мусіла вийти безпосередно від него і без сумніву се була одна з єго найліпших установ. Заходить уже сумнів що до встановлення жіноцького братства. Єго опір супроти сеї чудної новости, що не вийшла від него і довершила ся остаточно против єго волі — чи не значить, що се встанова була пізнішою? Можна б дуже легко склонити ся до такої думки. Але вже сама смілість сеї встанови склонює нас до здогаду, що не хто інший, як він був єї автором. Тай надто треба запитати ся, чи справді була се така нечувана новість, чи може допускаючи єї Будда по просту пішов тільки за течією часу? Аджеж звісно, що в іншому братстві, суцільному з єго братством, в т. зв. братстві „Ніганта“ кермованим Натапутрою, були також жінки. Сей Натапутра, котрий видає ся тотожним з Магавірою джайністів, був старший від Сакіямуні і вчив давніше. Отож єго братство складало ся з членів, що звали ся „ніганта“ і „ніганті,“ значить, були в ньому мужчини і жінки. Замість припущення, що він запозичив єю організацію у молодшого супірника, котрий може був єго учеником (що не є так дуже неправдоподібним) радше мусимо прийняти, що про-

тивно, Сакіямуні наслідував Натапутру. А що найменше треба признати, що Будда подав ся за течією, уступив загальному змаганню до релігійної емамінації, що було в душі его сучасної генерації.

Як з жінками, подібно стоїть діло і з кастами. Бож звісно, що Сакіямуні повстав против панованню каст. Не то, щоб піднімав якусь революцію в суспільній організації, але в своїй релігійній суспільности він зовсім не вважав на ріжниці походження і приймав без розбору людей з різних каст. Сей систем, що описля став ся мабуть одною з причин упадку буддизму в Індії, в початках причинив ся до его розросту і сиривав его розширенню по за границями Індії.

Та годі нам вдавати ся далі в розріжнюванє, що в буддизмі є власним ділом Сакіямуні, а що его наслідників. Хоч і як багато б ми клали на карб сих остатніх, то все таки Сакіямуні лишить ся правдивим творцем буддизму. Коли що запевнило тій релігії успіх, так се не стілько єї метафізичні теорії і дивоглядна премудрість (щоб не сказати педантизм) множества єї вчителів, а власне особистий вплив і повага характеру Сакіямуні. Він сильно вражав умі чистотою свого життя, простотою обичайів, поміркованєм і лагідністю, більше ще може, ніж певними принципами, що відповідали змаганням і духови его часу, а також, треба й се сказати, довготою свого життя. Се також обставина, котрої не можна лехковажити: і до него, як і до многих других підходить італіяньска приповідка: „*Chi dura, vince.*“

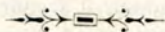
Пошана, котрою окружена память основника буддизму в Індії, а особливо по за Індією, в середній і східній Азії, не ограничила ся на крайні сумежні з его вітчизною, але дійшла й на захід, до християньскої, католицької Європи, де людей, що визнавали буддизм, уважано за поганців. І вийшло таке, що творець не християньського культу доступив тої чести, що був канонізований як християньський святий. „Коли б він був християнином — мовив Марко Поло — то був би великим святим поруч нашого Спасителя Ісуса Христа.“ І се припущенє венеціанського подорожного справділо ся: з Будди зроблено християнина і святого. Грецька повість, приписувана св. Іванови Дамаскинови п. з. „Душенілезное житіє Варлаама і Йоасафа“ оповідає для прикладу побожним історію індійського царевича Йоасафа, що зрік ся престола, щоб жити як пустинник, наклонений до того мудрим учителем Варлаамом. В тій повісті в царевичу Йоасафі помімо християньської закраски лехко розпізнати Сіддарту-Сакіямуні. Героїї тої повісті, царевич і его вчитель, зачислені були між святих і вставлені до римського календаря під днем 27 ноябрю Вони, св. Йоасаф і Варлаам, поставлені за взір християнам, а їх молитви мають допомагати грішним людям, щоб дістати ся до неба.

Отсе справді честь, якої творець буддизму ніколи не надіяв ся. Він доступив єї, ніде правди діти, дякуючи невідомости якогось немудрого панегіриста, та може ще й більше могуточому чарови своїх чеснот і своїх похибок. *)

Із обширної літератури, що трактує про жите і науку Будди, виймаємо тут тільки важніші нові книги: Csoma de Kőrös, Life of Shakyā (Asiatic Researches, XX, t II, pp. 285 – 318); Ph. Ed. Foucaux, Histoire du Bouddha Sakyamouni, Paris 1860 і друк вид. п. з. Lalitavistara в видавництві Annales du Musée Guimet, t. VI, Paris 1884; Bigandet, The Life or Legend of Gaudama, Rangoun 1858 і 1866, London 1880; Bennett, Life of Gaudama (Journal asiatic américaine, 1851, t. III); Emile Senart, La legende du Bouddha, Paris 1875 (витяг із Journal Asiatic); H. Oldenberg, Buddha, Leben, Lehre, Gemeinde, Berlin 1881; W. W. Rockhill, The life of the Buddha, London 1884.

(Далі буде.)

Із французького переклав
Іван Франко.

Н О В И К.

Оповідана.

I.

Була раз міщанка, убога вдова
І сина ховала Івана,
Одного лиш мала, а й того дала
У школу учитись на папа.

Минають два роки, учить ся Івась,
Пішли на науку дві ниви;
Минає і третій, четвертий ще рік —
Як син так і мати щасливі.

Вдоволена мати, що вчить ся синок,
І шле єму, що тільки може;
Не жаль їй і ниви, худоби не жаль —
Колись чей і син їй pomoже.

*) Повість про Варлаама і Йоасафа є темою мові докторської дисертації, котра буде опублікована в дальших книжках „Житя і Слова.“ Г. Ф.

Щасливий і син, що біди не зазнав,
 Бо мати про него журилась,
 Він добре учив ся на втіху вдові,
 Що ним перед світом чванилась.

На пятому-ж році убога вдова
 Не мала вже що їй посилати,
 Остала ся їй тільки нивка одна
 І стіни старенької хати.

Журилась вона, бо Іван прислав
 Зі школи немилії вісти:
 Не вмів собі раду у світі давать,
 А все забагало ся йісти.

В зимі простудив ся і тяжко заслаб,
 Так тяжко, що тільки вмирати;
 Два місяці він в шпитали пролежав,
 Аж ось і прийїхала мати.

Так плакала, бідна, що серце его
 Аж нило у грудях з розпуки,
 Бо мати змарніла і згорбилась так
 І з праці попадались руки...

Піднявшись з постелі враз десь пропав,
 Ні слуху про него, ні диху, —
 Побачив будучність і мабуть злякавсь,
 У вічі заглянувши лиху.

І де він подів ся, не знала вдова,
 Не мовив і слова нікому!
 Пів року питала і йїздила скрізь,
 А далі й вернула до дому.

Так пташка безпера упаде нераз,
 Як буря гніздом заколише,
 На землю, голодна залізе в лабаз,
 Там очі замкне і ще дише —

А мати літає довкола гнізда,
 Так пильно шукає дитини,
 Квилить так жалібно, нічого не йїсть,
 А далі в знесилі спочине.

Коли ж тільки голос почує з трави,
 Стрілою з гнізда там упаде,

Дитинку найде, хробачка їй подасть
І з радости там і присяде.

II.

І плакала ревне убога вдова :
„Ой сину мій, рідний мій сину !
І де-ж ти подів ся та хто міні взяв
Тебе, мою втіху єдину ?

„Бажала я вивести в люде тебе,
А вивела в світ на загладу...
Чого-ж ти злякав ся, Іваночку мій,
Що тяжко найти собі раду ?

„Було-ж повернути до дому назад,
Були-б ми обоє бідили,
А ти загорив ся між злими людьми...
І де-ж ти, мій синочку милий ?...“

Чувала вдова, що Івасьо єї
Пойїхав до краю чужого,
Учить там дітей і жие так з того
Та надієсь щастя другого.

І думка у неї була, що ось він
Вже верне небавом з чужини,
За гроші зароблені школу скінчить
І все таки вже не загине.

А вістки про себе тому не дає,
Бо гордий він дуже і впертий ;
Не знає, що мати в непевности сій
Ні жити не гідна ні вмерти.

Втішає себе як лиш може вдова,
Раз тужить, як скінка марніє,
То знов набирає відваги вона
І знову не тратить надії.

Аж чує вона від побожних прочан
Про сина предивнії речі,
Що в Красному Лузі у монастирі
Він ходить у рясі чернечій.

Дивує ся мати, мовчить цілий день...
Під ніч помолила ся Богу

І клунок на плечі — та сина шукать
Пішла у далеку дорогу.

III.

А в Красному Лузі стояв монастир
Великий, старий, грубомурий;
На криші єго там берізка росла,
А чорний був він і понурій.

На церкві висока вежа камяна
Сягала над липи високі,
На ній був годинник, що тихим черцям
Години числив одинкові.

Довкола чудовий горід був і ліс
Сосновий, старий та тінистий,
І з зимного, ясного там жерела
Струмочок котив ся срібlistий.

В тім лісі в зимі як у церкві в почі
Було так тихенько, сонливо;
Часом відізвала ся тільки сова
І крук десь закравав хрипиво.

За те-ж на весні соловії гучні
Пісні чарівні виводили
І голос їх милий по лісі лунав, —
Черці все їх слухать ходили.

І дивно їм в ухах щебетанє се,
Неначе подзвінне, звеніло,
Мов плач, що жити не знали вони
І серце їх закаменіло.

Вони не жили вже для світа сьогó,
Не чули вже розкошів земних,
Вони вже думками потонули всі
В посмертних годинах таємних.

IV.

У Красному Лузі у монастирі
Була і молодців громадка;
Вони привикали землі не любить
І в раю вітала їх гадка.

Між ними жив новик блідий і сумний,
 Наляканий злою судьбою,
 Що жаль мав до світа, бо світ запізнав
 Їго з навісною бідою.

Він був молодий і що тільки вступив
 В сі тихії мурі чернечі,
 І мрії у него були ще нераз
 Буйні і палкі, молодечі.

І з досвіду власного знав він лише,
 Що в світі не дасть собі ради,
 Бо в кого відваги нема до борби,
 Той марно, безслідно пропадає.

З думок сих на сповіді він сповідався
 Найстаршому черцеві,
 Той слухав уважно і в очі дививсь
 Блідому молодцеві.

„Два роки прожив я, мій отче, в біді
 Такий, що ховай мене Боже!
 Вже мати усе продала, що могла,
 А більше ніхто не pomoже.

„На місяць десятку я сам заробляв
 Та не поклоняв ся нікому,
 З того-ж ані жити, ні вмерти не мож
 У місті дорогому.

„І вчичесь не міг я, як нужда така
 Зловила мене в свою сітку,
 Сюди і туди я крутив ся що дня,
 Як пташка заперта у клітку.

„Не бачив я світа в рожевих красках,
 Не мав і охоти до труду,
 Не дбав, по яких то терневих стежках
 Колись ходити буду.

„Були поривання у мене також,
 Огнем вони ясени горіли,
 Та злидні зливали водою їх все,
 Димились вони, а не гріли.

„Я мешкав у сторожів бідних літа
І бачив жите їх погане;
І думка у мене взяла ся така:
Хто бідний, той бідним остане.

„Нехай і дібе ся чого, то біда
Полишить на віки признаку:
Все буде невільником більших панів,
Робітником чорним у фраку.

„І по що дала мене мати до шкіл
Тим злидням тяжким на поталу?
Ще піря на пташці не видко було,
Вже кажуть: Літай-но помалу!

„Вона розмахнулась, рванулась з гнізда —
Та в воду упала холодно!
А хвиля несе єї скоро, несе
І топить безсильну, голодно.

„В зимі простудивсь я і тяжко заслаб,
Так тяжко, що тільки вмирати,
Два місяці довгі як Лазар лежав,
Аж ось і прийїхала мати.

„Так плаче, старесенька! Серце моє
Аж нїє у грудях з розпуки!
Сама так змарніла і згорбилась так
І з праці попадались руки.

„Що-ж я їй поможу? Я сам ледви встав,
Вже стратив пів року у школі.
Де дігись тепер? що чинити тепер?
Хоч гинь між людьми і на волі!

„Вжеж воля є мила, коли чоловік
На кожному кроці їй годить.
Та хто єї має? Всі люде в ярмі
І кожний невільником ходить.

„І кажу я мамі: Тепер поки що
Не буду я в місті сидіти,
А вийїду зараз куди на село
Учити людські діти.

„Відїїхала мати до дому, а я
Шукав цілий місяць роботи,

Тай так дошукав ся, що мало не вмер
Із голоду, туги й турботи.

„Ненавиджу світ і людей не люблю
І жити для кого нема ту!
Не стоїть за крихту пустого життя
Платити нечувану плату.

„Житє те як груба, пали і пали,
Ходи коло неї і хухай
І панькай ся з нею, сли хочеш тепла,
А ні, то подзвінного слухай.

„Сли маєш здорові дрова, то гаразд:
Хоч не набереш ся простуди;
А маєш ломаче: чадить и димить —
А холод як був — так і буде.

„Прийшов я до вас і тут добре міні,
Хоч тут і не маю свободи.
Та на що міні придала ся вона?
Свобода бажає вигоди.

„Там мати бідує, не знає, де я,
І жалко міні сі дуже,
Збиравсь я писати вже кілька разів,
Бо мабуть за мною десь тужить...

„Та як тут писати? Готова мене
Між люде назад затагнути;
А я їх бою ся, боюсь мов огню,
Не хочу між ними вже бути...”

V.

Відтак сповідав ся зі своїх гріхів,
А мав він їх дуже багато,
Бо заки пристав до побожних черців,
Грішив, як попало, завзято.

Про пости не дбав, а донавши йїди
Він йїв, що аж в ухах тріщало;
І кров у нім бурилась дика нераз
І грішних думок мав чимало.

На Бога надії не мав він часом
І майже весь рік не молив ся,
Пів року до сповіди вже не ходив
І в церкві часом лиш явив ся.

І ближніх чогось не любив він як слід,
Ненавидів навіть одного;
Нераз був лінивий — і всяких гріхів
У него зібралося много.

І вислухав грішника сивий чернець,
На руку понурій схилив ся,
Мовчав, мов пагадував власне жите,
Зітхнув і зі сну мов збудив ся.

„Мій сину — промовив — не в злиднях біда,
Їх можна сяк-так перебути,
Та гірше, як люде у душу твою
Наллють необачно отрути.

„Весь світ мов завзяв ся на власний спокій
І смутку шукає гіркого;
Забув, що блукає у пралісі мрій,
І глядає виходів з нього.

„Дарма! не найде їх; бо заки найде,
Вже виростуть праліси другі,
І дармо дурити-ме тільки себе
Та вянути з вічної туги.

„Світ буде блукати все з ліса у ліс,
Як досі блукає споконвіку,
І буде шукати вдоволення скрізь,
Нігде-ж не найде на се ліку.

„Послухаєш світа — і щез твій спокій,
І віра твоя вся пропаде,
Він дасть тобі тисячі загадок, мрій,
Не дасть же потіхи, відради.

„Вдоволення в загадках тих не найдеш
І всіх ти ніяк не розв'яжеш,
За раду нещирю людей проклянеш,
В могилу з непевністю ляжеш.

„Ні, вирубай в лісі полянку собі,
Там соняшний промінь загляне,
Замучену душу твою звеселить.
І сум твій від него розтане.

„Ти загадок всіх відгадать не бажай,
Бо людська думка безсила,
Готову вже відгадку світа приймай
І вір, що вона непомильна.

„Жиєш, щоб померти; вмираєш, щоб жити;
Житє се до ціли дорога;
За цілею сею там щастє лежить,
Там рай і огляданє Бога.

„За світом марним не тужи і не вір
В зрадливу житейську принаду, —
На нашій полянці, у монастирі,
Найдеш і спокій і розраду...“

І довго єго научав ще чернець,
Простив, сказав слово о Бозі,
А той обіцяв ся поправить себе
І праведно жити по змозі.

По сповіди тій він спокійно зажив
Минали дні за днями:
Він щиро молив ся, спав, їв, не журивсь
І згадував матір часами.

Пів року пожив так у монастирі
Побожно, ліниво, в спокою...
Поправивсь на грішному тілі й душі,
Згодивсь зі своєю судьбою.

Часом лиш журив ся, коли почало
Боліти єго в середині.
І пильно він ліків домашних вживав
Та спав у спокійній „ясині“.

Була ж та ясиня зовсім не лиха,
У гірших він мешкав давнїше;
В ній ясно, просторо і чисто було,
А в студїнь далеко теплїше.

Жививсь корівцями, як давні черці,
Пів редьку, їв моркву й петрушку,
Коли куховар їх до мяса додав,
Або закришив ними юшку.

І воду він пив і то все з жерела,
В ній був нераз сок з винограду;
Наївши ся в смак він у тихому сні
Спокій находив і розраду.

Спершу лиш курити він дуже бажав, —
То так по обіді смакує,
Та диму тютюнного мусів зречись,
Бо грошей за много коштує.

Осип Маковей.

(Далі буде.)

СТАРІ ХАРТИ ВІЛЬНОСТІ.

(ІСТОРИЧНІ НАЧЕРКИ.)

I. Вступні замітки.

Вільні і абсолютно-монархічні держави Європи в XVIII. ст. — Думка про давність вільності і новину деспотизму. — Вільність стародавня в Азії і Європі. Старий восточний волячко-попівський деспотизм і теократичний лібералізм. — Вільність і деспотизм у класичних народів. — Германська і слов'янська стародавня вільність. Її хисткість. — Середньовічна вільність. — Подібність політичного строю у європейських народів в XIV. ст. Неподібність у єму з XV—XVI. ст. Зріст абсолютизму в більшій частині континентальних держав; заховання і зріст вільності в Англії, Нідерландах, Швейцарії і в колоніях північно-американських. — Велика французька революція і ввід конституційного правління в західно-європейських державах. — Різниця між старими вільними державами і новими конституційними. — Вартість науки про старі вільні порядки.

В XVIII. ст. з великих держав Європи тільки в одній Англії була державна вільність. В Іспанії, Франції, Пруссії панував монархічний деспотизм, як і в Росії. В державах корони Габсбургів, котрі тоді досить слабо були сполучені і належали до династії *de jure* на стані персональної унії, вдержувались ще кравві сойми, але на ділі сила їх була не велика перед королівсько-пісарською бюрократією, навіть у самій Венгрії, в котрій вільні класові порядки задержали найбільше сили.

*) Сі начерки печатають ся також і в місячнику „Болгарски Преглед“. Тут ми даємо їх з деякими додатками. — *Прим. автора.*

На континенті Європи вільні порядки були в силі лишень у маленьких державах, як Нідерланди, Швейцарія і олігархічні республіки італіянські: Генуезська і Венеціанська, та в Польщі, котра ледви держалась через боротьбу релігійну і сепаратизм непольських народів: Українців і Білорусів. В остатніх менших державах Європи політичні порядки зближались до порядків більших абсолютичних монархій, так що найменший князь у Германії або в Італії змагався робити з себе копію великого самодержавного короля Франції, хоч у деяких німецьких державах і зоставались ще середовічні сойми.

Такий характер політичних порядків більшої частини держав Європи в суті своїй мало відміняв ся від тодішніх порядків держав азіатських і навіть абсолютизмом своїм переражував державу китайську, в котрій абсолютизм богдыхана обмежують національні звичайі і вчена бюрократія. Державний абсолютизм у європейських народів XVIII. ст. не відповідав досить високому стану розвитку розумового, до котрого піднялись уже, з часів новонародження наук і умілостей (renaissance) по крайній мірі висші круги громади і котрий був оснований на вільности досліду. Не відповідав він і тим примірам і тим ідеям, котрі освічений Європейець міг виносити із взірцевих тоді, або класичних літератур старої Греції і Риму, в котрих був досить дужий елемент ідей республіканських. Через те серед освічених людей XVIII. ст. склали ся два круги політичних думок: по одному, абсолютна власть государів мусіла служити просвіті і громадській рівності між людьми, ломаючи зостанки середовічних „забобонів“ (superstitions) і феодалізму, — се теорія просвіченого деспотизму; по другому — принцип вільности мусів перенестись із круга життя розумового в круг життя політичного, де абсолютизм государів мусів замінити ся волею народів — се теорія лібералізму.

Теорія лібералізму в більшій частині європейських держав XVIII. ст., котрими правила абсолютні монархи, мусіла являтися в головах освічених людей, як думка абстрактна, філософська. Тільки-ж і тоді при тих зв'язках, які вже існували між ріжними європейськими країнами і які де далі все вбільшувались, піддані абсолютних держав не могли не підпадати під вплив примірів більше вільних держав. Окрім того сама вченість, а в деяких випадках фамільні спомины в аристократичних сім'ях нагадували і підданам абсолютних держав, що були часи, коли і в їх землях існували вільні порядки, подібні напр. до англійських. Пригадаймо, що і в абсолютній Франції ще в 1614. р. збирались послы від класів громадських (états généraux) і що ще в 1649—1651, в часи дитинства Людовіка XIV., найабсолютнішого монарха, короля-

сонця (*le roi soleil*, — імя мало чим відмінне від титулів царів азіатських, старих і нових,) — був заповіджений збір таких послів. Та і в самій найабсолютнішій Московщині остатній земський собор був ще в 1698 р.

Нема нічого дивного, коли в головах декого з освічених Європейців, підданих абсолютних монархій, почали складатись поряд з абстрактними, філософськими основами лібералізму і основи історичні.

У Франції вже в останні роки царювання Людовіка XIV. граф де Буленвіліє (*de Boulainvilliers*) написав працю „Історія старого правління у Франції, в купі з 14 листами про парламент або спільні собори класові.“ (*Historie de l'ancien gouvernement de la France, avec 14 lettres sur les parlements ou états généraux. Amsterdam. 1737, 3 томи.*) Це діло, як і другі історично-політичні твори того-ж автора, довго ходило у Франції в рукописах, аж поки напечатане було по його смерті за границею Франції, в Голандії. (Другі твори його були напечатані теж або в Голандії або в Лондоні). Гр. де Буленвіліє проводив аристократично-ліберальну тенденцію, що перші французькі королі були виборними проводирями франкських воєв, котрих прямими потомками являють ся французькі аристократи і що пізніші королі, а надто третьої династії, відтіснили аристократію від управи в державі і підклонили націю під ярмо (*subjuguèrent la nation*) рядом узурпацій.

Трохи згодом після виходу в світ твору гр. де Буленвіліє вчений юрист, теж панського роду, барон де Монтескіє, оглянувши державні порядки всего світа, древнього і нового, в творі про Дух законів (*Sur l'esprit des lois*; перше видання в 1748 р.) вказав своїм землякам на порядки англійські як на такі, котрі найбільше відповідають потребам громадським. Сі-ж „прекрасні порядки“ англійські Монтескіє виводив „із лісів Германії“, прямо від описаних Тацітом звичаїв старих Германців, котрі оснували майже всі нові західно-європейські держави.

Так ото ж і в тих державах Європи, що в XVII. ст. були абсолютно-монархічними, закладені були основи учення, котре кілька разів висказувалось в таких словах, що „вільність — річ стародавня, а деспотизм — річ нова.“ З XVIII. ст. така думка була підперта цілим рядом дослідів, котрі мали цілі не лишень практично-політичні, але й науково-історичні, дослідів по історії не лишень Англії з Шотландією, але і Франції, Германії, а на решті і Росії.

Науково історичний дослід, в купі з вияснюванням державно-правових думок показав, що наші теперішні думки про вільність, се про-

дукт складного міжнародного політичного і розумового процесу і не можуть бути потожесамлені ні з якими стародавніми думками, — але що дійсно в старовину були два періоди існування по своєму вільних порядків: первісний і середньовічний. Первісні вільні порядки, громадсько-племінні, подібні до тих, які описані Тацитом в его ділі про Германців, або до тих, які у південних Словян бачили візантійські писателі, і про котрих існування у руських Словян ще в XI. до XIII. ст. говорять на кожній стороні літописі руські, безспorno були в усіх європейських народів. Головна ознака таких порядків — існування народного Збору (віча, куни) з більшою чи меншою перевагою его сили над властю старшини і начальника. У старих Греків і Італійців такі громадсько-племінні порядки розвилися у свідомі республіки, в котрих, дякуючи високій культурі, покладено було початок і нашого наукового лібералізму. По правді кажучи, порядки такі — загальнолюдські, бо їх існування відкрила етнографія у теперішніх диких народів, а історія показала і у народів древнього Востока до зросту серед них вояцько-жрецьських деспотій. На Востоці древні сільські громади пережили і довгі часи сих деспотій, хоч лишень як низша інстанція адміністративно-державного життя, в котрому вищу ступінь займає священна особа царя-деспота. Се існування на Востоці громади з певною самоуправою, часто ширшою ніж та, яку дозволяє європейським сільським а то й городським громадам централізована бюрократія, нагадує нам про єдність людської природи і в крузі громадських відносин і про спільність для всіх народів вихідної точки історії державних порядків. Восточна громадська самоуправа, котру напр. в Індії можна прослідити від часів Вед до наших, показує, що і народи восточні зовсім не раби з самої природи *). Тільки що ті народи не змогли вдержати самоуправи, коли перейшли від життя невеличкими громадами-племенами, з простим економічним господарством випасним або хліборобським, до великих національних або інтернаціональних культурних держав, котрі прийняли форму деспотій. Але там, де географічні умови сприяли кантональній відрубності й по при високій культурі, напр. у Фенікії, бачимо і серед восточного народу семітської породи державні порядки подібні до тих, які були в першу добу старих грецьких і італійських городських республік

Окрім того і у народів восточних ми бачимо, що фетішістичне

*) Див. книгу англійського юриста Мена (H. Maine, Village Communities; в рос. перекладі Г. Мэнъ, Деревенскія Общини на Востоку и Западѣ).

обожане царів держить ся тільки в один період, а потім настає другий, в котрім складаєть ся наука про обов'язки царів і навіть про право підданих скидати лихих царів і замінити їх добрими. На жаль, до нас не дійшли ніякі політичні писання старовосточні окрім жидівських, індійських та китайських, але вони все таки можуть дати деякий образ думок восточних народів про царську владу.

З книг законодавчих індійських найбільше важна та, котра помічена іменем божественної особи Ману*). Ману навчає, що царь — велике божество, котре держить в руках своїх кару, безпременно потрібну для людської громади. Але „кару не може по правді прикладати той, хто не має помічників, ні людина дурна, жадна, ні така, котрої розум не здібний полішуватись, ні така, котра віддає ся тілесним розкошам.“ Через те Ману навчає, як царь мусить радитись з висшими достойниками, котрих з рештою він сам вибирає з людей благородних, з родин, котрі вже перше давали царям таких радників, як царь мусить радитись окрім того з попами (брахманами) і велить царям учити закон божий (Веди), науку про державу, науку діалектики і про висшу душу, а також навчатись од народа про суть ріжних торгів і зарібків, а надто привчатись в день і вночі здержувати свої почуття. Ману особливо перелічує 10 пороків, котрі (в царів) виходять з любови до розкошів і 8 пороків, котрі виходять з гніву; від усіх сих пороків мусить берегтись царь, бо перші шкодливі для его здоров'я і для добродітелі, а другі небезпечні для самого его житя, як напр. пристрасть до полювання, до гри, до сну в день, привычка гудити людей, пристрасть до жінок, до пияцтва, танців і музики, до нікчемного подорожя, переносництва, насильства, заздрість, оббріхування, гарбання чужого маєтку, лайка, погрози“. Ману просто каже, що „царь, котрий з дурноти притісняє державу, буде в купі з родом своїм скоро позбавлений житя і царства.“ **)

*) Закони Ману (Manava-Dharma-Sastra) переклав на французьку мову Loiseleur-des-Longchamps, а на англійську Bühler (в колекції М. Міллера Святі книги Восточка (The Sacred Books of the East, t. XXV, 30 везупом). Тепер появил ся новий французький переклад F. Strehly — в Annales du Musée Guimet.

**) З подібними умовами виставляє своє право на царство сам царь персидський Дарій І. в знаменитій надписі на Бегістунській скалі: „Аурамазда, (бог Ормузд) підсирав мене і другі боги за те, що я не був злим, ні брехуном, ні насильником, ні я, ні рід мій. Я правив згідно з законом, я не насильствував ні над праведним ні над добродійним. Чоловіка, котрий боровив мій дім, я надгороджав, а того, хто грішив, я вбивав по правді.“ (Переклад надписі cci див.: Oppert, Le peuple et la langue des Médes; Spiegel,

Сю остатню думку Ману немов розвивають китайські моралісти, а надто Менгдзи, або як его назвали Європейці на латинський лад, *Mencius*, живший в IV. ст. до Р. Хр. *). По словам Менгдзи, „народ найважніший елемент у державі, а царь — менший“, „Царя поставляє бог (небо), але через народ“. Коли один царь спитав Менгдзи: „Чи піддані можуть скидати і вбивати царів?“ то Менгдзі відповів: „Той, хто робить неспокій у громаді, зве ся розбійником, а той, хто робить не по правді, зве ся мошенником. Розбійників і мошенників ми звемо просто злочинцями. Я чув про те, як убито злочинця Шоу (остатній царь з династії Шанг), але не чув про те, щоб убито тоді царя.“ Сими словами китайський філософ хотів сказати, що лихий царь уже тим самим перестає бути царем і стає ся звичайним злочинцем. Подібне проповідували в Європі багато пізнійше клерикальні писателі, католики і пуритане, опираючись на біблійні приміри.

У народів старого Востока бачимо і проби встановити державний уряд відмінний від вояцького царства, а власне царство попівське, основане на певнім моральнім принципі — релігії, і в певній мірі контрольоване товариством попів. Приміри такого „божого правління“, теократії знаходимо в Єгипті, починаючи з XX. династії (коло 1100 р. до Р. Хр.) і потім в колонізованій Єгиптянами Етіопії (Нубії), звідки царі попи не раз забирали власть і над Єгиптом, де стара звичка задержала царство вояцьке. Так напр. коло 775 р. до Р. Хр. царь-поп етіопський Піанка покоровив собі вояцьких царів Єгипту і зробив на спомин того рельєф, котрий можна назвати найстаріjším символічним образом думки про перевагу духовної власти над світською: Піанка стоїть перед сидячим богом Озірісом, а перед царем-попом лежать повержені ниць царі світські, котрі мають на головах звичайний знак царського достоїнства — змию. В Фенікії (в Тірі) бачимо попа на престолі царським коло 800 р. до Р. Хр., в Вавилоні коло 560 р., в Ірані маг. Гаумата (Лжесмердіс Греків) захоплює власть в 521 р. **)

Die altpersischen Keilinschriften. Російський переклад, по Шайгелю в I. т. „Всеобщей исторіи литературы“ В Корша.

*) Твори его перекладені були на латинську мову в 1824 р. — *Mengtseu vel Mencius, edidit latina interpretatione Stanislaus Julien*, а з сего видання зробив французький переклад *Pauthier*. Опісля вийшов англійський переклад творів і біографія китайського філософа в праці *James Legge, The Life and Works of Mencius. With Essays and notes* (1875). Німецька монографія *Faber, Eine Staatslehre auf ethischer Grundlage, oder Lehrbegriff des chinesischen Philosophen Mencius*. (Elberfeld. 1874.)

**) Завважаємо, що всі ці проби попівського царювання являють ся

На жаль ми нічого не знаємо подрібного і точного про сі проби теократії. Грецькі писателі (Геродот, Діодор і др.) передали нам короткі спомини про гуманність деяких царів понів, напр. Сабакона, та звістки про те, як буцім то упорядкована була попами праця і життя царів, як буцім то в Єгипті був звичай після смерти царя судити его діла, при чому перед попами, котрі ховали тіло царя, міг явитись усякий скривджений царем і обвинуватити царя, через що буцім то не мало царів зоставалось без похорону, — кара страшна для Єгиптянина. *)

Важко тепер розібрати, скільки в таких оповіданнях об'явилися точні факти, а на скільки вони передають нам лишень вривки ідеалів, котрі склалися серед єгипетського понівства а надто в ті часи, коли в Єгипті панували чужі царі: Перси, а потім Македоно-Греки **). Але в усякім разі подібні оповідання, котрі чули ж писателі класичні в Єгипті входили в число тих елементів, з котрих склався теократичний лібералізм, котрий, вкупі з другими проявами клерикалізму, вироблявся в старому світі і перейшов з него в середні віки, в світ християнський.

Література індійська дає багато оповідань про боротьбу понів-брахманів з царями (кшатріями), але оповідання сі і хронологія їх такі фантастичні, що по ним не можна виробити собі точного історичного образу проб теократії в Індії. Можна лишень догадуватись, що і тут були тенденції понівського царства і теократичного лібералізму. Напр. характерне одно оповідання в Багават Пурані об тім, як один царь вдарив брахмана і як син брахмана скрикнув: „Ох! поведінка царів, котрі виховались мов ворони, річачи, що їм кидають, подібна до поведінки собак або двірників, котрі зневажають своїх господарів.“ Інтересно, що і в пізнійші часи, коли поставлявся новий царь, то брахман

зовсім не в початку історії восточних народів, як думали ще не так давно філософи історії, збиті з вірної думки оповіданнями азійської клерикальної літератури, як на пр. індійської і жидівської, а в пізнійшу добу, після доби вояцького царства, що котре напр. в Єгипті досить докладно тепер звісно з єгипетських надписів. Недавно знайдено в Вавилонії надписи, з котрих видно, що там перші володарі (патеси) були вкупі царі і попи, але ж певно функція вояцька і в них переважала над понівською як і в Єгипті. Пригадаймо, що і початкові грецькі царі мали і понівську функцію, але вона не вменшувала їх переважно вояцького характеру.

*) Див. особливо у Діодора, Бібліотека, I, 70—72.

**) З сего боку інтересні оповідання Геродота про нечестивість і деспотизм царів, що строили великі піраміди, — мов би то ті царі не давали народови ходити в храми. Тепер, коли нові учені прочитали надписи тих ца-

викликував. „Ось ваш царь, люде! а наш царь — Сома“ (бог служби церковної).*)

Найясніше ми можемо собі виобразити теократичний лібералізм жидівський, котрий склався в часи існування жидівської національно-релігійної федерації під старшинством єрусалимського храму і його собору (сінагоги) після того, як частина жидів вернулася із вавилонського полону і жила в підданстві персидській і греко-сирійській державі. Хоч деякі місця Біблії і говорять про царів, як про „помазанників божих“, але загальний настрій писателів біблійних далеко не прихильний до світського царства. Деякі псалми, напр. 72-ий, дають ідеал царя-оборонця слабійших і бідних, карателя притіснителів, але се говорить ся як молитва до бога. Другі псалми говорять про те, що дійсні царі ввиждались складачам псалмів далекими від тако о ідеалу, так що ці поети єрусалимської сінагоги кликали самого бога судити суддів-царів несправедливих (див. псалом 94 і знаменитий псалом 82 переробка котрого Державиним уважалась за „якобінську“ поезію). Постанова про царство, котру читаємо у Второзаконію, більш песимістична, ніж оптимістична. „Коли вийдеш у землю, котру Єгова дасть тобі, і скажеш: я хочу поставити над собою царя подібно до других народів, що навкруги мене, то поставиш над собою царя, котрого тобі вибере Єгова бог твій. Ти візьмеш собі царя з числа твоїх братів, але не можеш брати собі царем чужинця, котрий не буде братом твоїм. Тільки він хай не держить багато коней і хай не повертає народ у Єгипет (то б то в неволю) за для того, щоб мати багато коней... Хай не держить він багато жінок... і хай не збирає багато срібла й золота. І коли він сяде на престолі царства свого, хай напише собі у книгу список із сего закону, котрий він візьме у пошів. Хай держить він его завше перед собою і читає що дня життя свого, щоб навчився боятися Єгови бога свого і глядіти і сповняти закон сей і всі его повеління, щоб серце его не вивиснувало ся над братами его і щоб він не відступав від повеління закону ні на право ні на ліво, щоб тим продовжити дні в царстві своєму для него (царя) самого і для дітей его серед Ізраеля“. (XVII, 15—20).

Остатні слова очевидно звучать як свого рода сі по — по! але й у загалі в усею сему місці книги закону ізраельського за царем не признаєть ся власть законодавча, котра, як і вибір царя, цілком від-

рив, ці оповідання показались невірними, але вони показують, що в часи Геродота ходили серед Єгиптян побожні оповідання, ворожі царям.

*) Виписки з індійського письменства про брахманів і другі касты звідені з англійським перекладом у I. Muir, Original sanscrit texts і т. д., т. I.

даєть ся в уста бога, тоб то єго послів — священників і нарочито збуджених богам пророків. Сі пророки являють ся навіть в історичних книгах Біблії постійними контролерами царів, котрих вони через помазання ставлять на царство або й скидають із царства, як Самуїл, Елисей і дї. Але сего мало у многих місцях Біблії сама установа царства світського, вояцького, над Ізраєлем виставляєть ся як бунт проти єдиного законного царя — самого Ёгови і єго органів — попів і пророків.

Далі нам прийдеť ся не раз говорити про вплив жидівського теократичного лібералізму на новоевропейські народи і в середні віки і в часи реформації, а через те ми приведемо тепер єго характерніші вирази.

Так коли народ ізраєльський предложив Гедеонові царство, після того як той увільнив єго від Мадіамітів, Гедеон сказав: „Я не буду панувати над вами, ні сини мої не будуть панувати над вами; Ёгова буде панувати над вами.“ (Кн. Суддів, VIII, 22). Скоро після сих слів стоїть у книзі Суддів характерний аполог про дерева, котрі шукають собі царя. Аполог той вкладено в уста Іотама, сина Гедеона, після того як Сіхемські люди поставили єго брата Абімелека царем:

„Колись дерева гаряче забажали помазати собі царя і сказали оливковому дереву: „Царюй над нами!“ Але оливкове дерево відповіло їм: „Чи я мушу втратити мою оливу, котра служить на честь богу і людям, і ходити туди й сюди, щоб бути старшим над другими деревами?“ — Потім дерева сказали фіговому дереву: „Ходи, царюй над нами!“ І фігове дерево відповіло: „Чи я мушу втратити свою солодкість, свій добрий плід і т. д.? — Потім дерева сказали виноградній лозі: „Ходи, царюй над нами!“ І виноградна лоза відповіла: „Чи я мушу втратити своє добре вино, котре радує бога і людей і т. д.?“ — Тоді дерева сказали тернині: „Ходи, царюй над нами!“ І тернина відповіла деревам: „Коли ви справді хочете помазати мене на царя, то йдіть, станьте під мою тїнь, а інакше огонь вийде з тернини і пожере й кедри ливанські“. (Кн. Суддів, IX, 8—15).

Дуже характерне оповідання про конечну встанову вояцького царства серед Ізраєля: „Старшини Ізраєля приступили до Самуїла і сказали: „Постав нам царя, щоб судив над нами“. І Самуїл молив ся до Ёгови, і Ёгова сказав Самуїлу: „Не тебе відкинули вони, а мене, щоб я не царював над ними... І Самуїл сказав слова Ёгови народови, котрий просив собі царя: „Ось як буде держати себе з вами царь, котрий буде царювати над вами; він візьме ваших синів і посадить одних поганяти на колісницях єго, а других забере в кінницю і вони будуть бігати коло єго колісниць. І він візьме ще

других і поставить їх начальниками над тисячами і п'ятидесятками, а інших заставить працювати на його нивах, жати, та виробляти вояцьку зброю і всякі знадоби для колісниць. Він візьме також дочок ваших і поробить із них прислужниць коло куріва, куховарок і хлібарниць. Він візьме також ваші ниви, ваші виноградники, ваші добрі оливкові садки і віддасть слугам своїм. Він стане брати десятину зо всего, що ви посіяли і з винограду вашого, котрий ви зібрали, і віддасть своїм чиновникам і слугам. Він візьме ваших слуг і слугинь і ліпших із молоді вашої, і ослів ваших і пошле їх на роботи. Він братиме десятину з вашого скоту, — і ви станете його рабами. І в той день ви кричати мете проти царя, котрого ви собі вибрали, але Єгова не послухає вас в той день." (І. кн. Самуїла, VIII. 4—18.)

Звісно, що в конечному зводі біблійних книг, як вони тепер лежать перед нами, стоять поряд з висше-приведеними словами другі, в котрих пророк таки згоджується, по повелінню Єгови, помазати Ізраельтянам царя, але в книзі пророка Осії установа царства рішуче об'являєть ся гріхом: „Від днів Гібеї (міста, де поставлений був царем Саул) ти согрішив, Ізраелю!“ каже Єгова в тій книзі, а в другім місці тамож установа царства споминаєть ся поряд із ідолопоклонством: „Ізраель відкинув добро, ворог буде його переслідувати! Вони поставили царів без мого повеління і начальників без мого відома; вони наробили ідолів зі свого срібла й золота, — ось через що будуть вони знищені“ (Кн. Осії, X, 9; VIII, 3—4).*)

Ми побачимо далі, як сей біблійний теократичний лібералізм впливав на новоевропейські народи і як він увійшов в новоевропейський лібералізм як один з основних його елементів, і тим послужив звязком між політичною думкою старого Востоку і нового Заходу.

Обертаючись до старого Заходу ми бачимо, що народ, котрий вславив ся своєю вільністю над усіми — Греки — в початку своєї писаної

*) Ми не маємо рації тут спиняти ся на тому, як тенденційно а не історично розказано в теперішніх біблійних книгах про початок царства в Ізраелі. З гори можна думати, що і в Жидів, як у других народів, теократія була не початковою формою державного життя, а пізнішою. Навіть місця в книгах Суддів, Самуїла і Царів, у котрих заховались уривки з найбільше реальних історичних споминів, показують, як у Жидів після порядків громадсько-племінних стало зростати через війну з сусідами царство вояцьке, як далі коло царів і їх храмів впорядковалось попівство, котрого перше були тільки початки. А вже тоді, коли царства жидівські були зруйновані, попи zostались єдиними керманичами нації, і під персідською державою стали на чолі також єї світського життя.

історії покорував ся царям і устами своїх співців вимовляв монархічні думки. Гомерівські поеми наскрізь переняті такими думками, і в знаменитій картині народнього збору (ради) в II. пісні Іліади сама богиня Атена виголошує їх ось якими словами: „Не гарне многовласте! Один хай буде пан, один царь, котрого поставив син Крона“. (Іліада, II, 203—206). Важко сказати рішуче, коли складені були ці слова; чи в старіші часи, в чисто царсь у добу грецької історії, чи в часи тіраннів, коли редаговані були письмом Гомерівські поеми (при Пізістраті). Але по тому, що вишеприведені слова натякають на опозицію, котра в згаданій сцені в Іліаді проявляє себе в особі Терсита, що „завше нападав ся на царів“, можна думати, що ті слова Атени і вся та сцена була остаточно зредагована вже при початку республіканського перевороту в містах і країнах Греції. Тогдішні поети грецькі очевидно не похвалили того перевороту.

Коли на решті він довершив ся і коли потім сталося так, що вільні Греки відбили страшну силу персідських царів, котрі піднімали в грецьких городах власть царів і тіраннів і самі получали од них поміч, тоді республіканська свідомість грецька вилилась в гордій фразі Есхіла в трагедії „Перси“, де на запит персідської цариці про Атенців: „Хто пан над ними і хто господарює над народом?“ хор відповідає: „Вони не звуть ся нічийими рабами і нікому не піддані!“ (Есхіл, Перси, 211—212).

Геродот виявив се самодовольство грецького республіканця ось в яких словах, написаних з поводу війни між Атенцями і ріжними їх неприятелями, до вигнання тіраннів і послі: „Не одним приміром, а скрізь показується, на скільки добра річ рівність права: поки Атенці були під тіраніями, вони не могли перемогти на війні нікого зі своїх сусідів. Але увільнившись від тіраннів, вони стали першими над сусідами. Се показує, що поки вони були в неволі, то не напружали ся, бо робили на пана, а коли здобули волю, то кожний пильно старав ся робити на себе“ *).

Найвищу ступінь республіканської а до того і демократичної свідомости в грецькому письменстві знаходимо в драмі Евріпіда „Про-

*) Геродот, Історії, V, 78. У Геродота, як і у многих других грецьких писателів термін політична воля виражається словом „рівність права“ *ισηγορία*, власне — рівне право слова, *ισοκρατία* — рівновласте, *ισονομία* — рівнозаконне, рівноправність. В тім місці, де Геродот оповідає про скасування тіраннії на Самосі (III, 142), він уживає і загальнішого терміну вільність — *ἐλευθερία*, котрий уживає ся охоче пізнішими писателями, мало прихильними власне демократичній формі республіки, як Полібій

сительки" (*Ἰκέτιδες*) в розмові між посланцем тебанського царя Креонта і Тезеем.

"Хто тиранни сеї землі?" питає посланець, прийшовши в Аteni, а Тезей ему відповідає:

"Сеї город (держав) не править ся одним, він вільний! Народ (*δῆμος*) тут царствує,... не вважаючи багато на заможність, бо й бідний тут має рівне право!"

Коли посланець заявляє, що в его державі править один а не юрба (*ὄχλος*) і далі ганьбить демократичну управу, то герой атенський, (котрий по старим оповіданням і сам був царем), відповідає довгою промовою, з котрої ми приведемо ось які слова:

"Нема нічого більше згубного для держави, як тиранни! Перш усього в такім краю нема загального закону, а править один, котрий володіє законом лишень для самого себе, і право не рівне для всіх. Коли ж закони написані (публичні), тоді й бідний і заможний мають рівне право, і найбідніший може відповісти заможному такою-ж лайкою, як та, котру він почує; і менший подоліє більшого, коли по его боці правда. Вільність буває тоді, коли питають: хто хоче сказати прилюдно добру раду державі? Тоді хто хоче — виходить на перед, а хто не хоче — мовчить. Чи може бути в державі більша рівність від такої? Там, де народ панує над землею, він кохаєть ся в своїх дотепних, сміливих громадянах. А царь уважає такого собі ворогом, і ліпших, котрих уважає спосібними думати, вбиває, страхаючись за своє царство (тиранію). Як може бути сильною та держава, коли в ній хтось один може зрізувати, мов колоски на весняному полі, сміливих громадян і зривати молодих? Чи варто збирати худобу і засоби для дітей, коли се веде лишень до того, щоб готувати тираннови багатше житє? Або чи варто пильно виховувати дівчат-дочок, щоб утішити тиранна і принести слюзи батькові й матері? Ліпше міні не жити, ніж бачити, як моїх дочок поведуть до слюбу силою!" *)

Тільки грецьке письменство не довго встояло на таких республіканських і демократичних думках. Вже Геродот, мабуть надивившись на сварки між ріжними політичними силами в грецьких державах, покори-

*) Евріпід, Просительки, 399—455. В словах про зрізування громадян мов колосків на полі Евріпід натякає на анекдот, котрий ріжні класичні писателі привязували до ріжних тираннів у Греції і в Італії, то б то як тиран хотів передати приятелеви свою раду, як треба вправляти державою, тим, що ходючи по полю з его посланцем, збивав колоски, котрі піднимались вище. Се був тіпичний, бродячий анекдот. Див. у Геродота, V. 92; Арістотеля, Політика, III, 8, 3.; Тита Лівія, I, 54.)

стував ся пригодою, щоб виложити з певним об'єктивним скептицизмом сучасні йому доводи за й проти різних форм управи, в промовах, котрі буцім то сказали три Перси після того, як убили царя-маґа Смердіса. Можна сказати, що в сих промовах зведена була до купи політична проба клясичного світа, бо й спеціальні політики, як Арістотель і Полібій, мало прибавили до уваг Геродотових Персів. Через те ми приведемо тут сі характерні промови.

Отан би то сказав: „Я думаю, що нікому вже з нас не слід бути одновладцем (монархом); се й не приємно й не гарно. Ви бачили, до чого дійшло насильство Камбіза, і сами терпіли від насильства маґа. Та й який може бути добрий порядок при монарсії, котрий може робити безкарно все, що хоче? Коли б навіть найліпший з усіх людей здобув таку власть, то вона б лехко вивела его зі звичайного ему настрою духа. Втіхи, серед котрих живе монарх, родять у него дух насильства, а заздрість природжена всім людям. Маючи сі два гріхи, він (монарх) стає в загалі лихим: одні злочинства він робить із насильства, а другі з заздрости. Хоча чоловік, котрий має царство, мусів би й не почувати заздрости, бо має всякі втіхи, але звичайно царь інакше держить себе з громадянами, він заздрить навіть тому, на що існують і живуть ліпші громадяне, сприяє лихим і слухає з найбільшим задоволенням брехень. Найтруднійше з ним те, що коли ти не дуже его захвалюєш, то він недовольний, мов би то ти его не шануєш, а коли ти его хвалиш незвичайно, то він недовольний тобою як облесним. На решті скажу найголовніше: він (монарх) ламле батьківські звичайі, насилує жінок і вбиває без суду*). Народоправство ж перш усього зве ся іменем найліпшим з усіх: рівноправство (ізономія), а далі воно нічого не робить такого, як монарх: на уряди народ назначає по жеребу, всякий уряд у него відповідає перед ним, всяка постанова передаєть ся на громадську раду. Через те я раджу скасувати монархію і віддати власть народови.“*)

*) Замітимо, що жидівський пророк, коли виставляє царське насильство, приводить приміри з круга особистої неволі, тоді як грецький писатель ставить більше ознаки неволі державної; та все таки і Геродот і другі грецькі писателі в таких випадках виставляють також прикмети неволі особистої. Очевидно, що існування особистого невольництва в старому світі мало вплив і на державне жите, в котрому монарх брав собі за примір відносини господаря, пана, (*δεσπότης*) до рабів.

**) Завважмо, що в сій промові Отана і в дальших его словах, слова монарх, тіран і царь (*βασιλεύς*) уживають ся як однакові. Систематична різниця між ними встановилась уже пізнійше, в часи Арістотеля.

Мегабаз радив установити олігархію і промовив так: „Те, що сказав Отан про скасування монархії, сказав би і я, але коли він радить передати владу народові, то він відходить від ліпшої думки, бо нема нічого дурнішого і насильнішого, як нікчемна юрба. Нечуване діло, щоб люде, визволившись від насильства тиранна, віддалились насильству незанузданого народа. Коли тиран що робить, то хоч розуміє, що він робить, а у народа нема і того розуміння. Та і як може розуміти що небудь той, хто нічого не вчився і не знає нічого доброго і статочного, а кидаєся до справи як буйний потік? Хай установляють народоправство ті, хто бажає лиха Персам, а ми виберемо собі раду з найліпших людей і віддамо їм владу. Найліпші люде давати муть і найліпші постанови“.

Третій подав свою думку Дарій, сказавши так: „Міні видить ся, що думка Мегабаза про народ правдива, а про олігархію ні. З трьох предложених способів управи, коли кождий з них буде в найліпшому стані, то-б то демократія, олігархія і монархія, я волію остатню. Не може бути нічого ліпшого, як управа одного найліпшого чоловіка. Маючи найліпші заміри, він буде безхибно правити народом. До того вірніше буде вбережена тайна замірів проти ворогів. Напроти того в олігархії, де кілька людей достійних ведуть спільні справи, виходять гарячі сварки, кождий хоче собі первенства і хоче дати перевагу своїй раді, то їй доходить до великого ворогування. Від ворогування виходять повстання, від повстання убійства, а від убійства доходить до монархії, — з відки їй видно, на скільки вона ліпша ніж інші управи. Дальше при управі народній незбіжні пороки, а коли вони є, то порочні люде не ворогують проміж себе з поводу державного добра, а дружать ся один з одним, і звичайно лихі для держави люде стоять за одно. Так тягнеться доти, доки не явить ся один який провідирь народа і не покладе кінця такому стану. Тоді народ дивується на такого, чоловіка, а далі той на кого дивують ся, стає монархом — і з сего виять показує ся, що монархія — найліпша управа.“ — (Геродот, Історії, III, 80—82).

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

Із переписки наших літературних і політичних діячів.

Бажаючи подавати в „Житю і Слові“ як найбільше матеріалів для історії нашої суспільности, єї духового і економічного розвою, ми не можемо поминути такого важного жерела, яким нині загально признано приватну переписку більше і менше видних діячів літератури і політики. На жаль, публікація того рода жерел у нас доси ледво почата; ще більший жаль, що й самі ті жерела через різні лихі обставини переважно позатрачувались або й зовсім понищеві. Від довгих літ пильно збираючи всякі рукописні шпаргали, ми хочемо тепер опублікувати бо-дай те з них, що вважаємо важнійшим. Знаємо самі дуже добре, що матеріали, які є в наших руках, случайні і уривкові і для того не хапаємось навіть до якої небудь систематичної публікації. Одинока частина нашої збірки, котра може бути видана систематично (тай то не зовсім так, як би слід), се кореспонденція пок. Володимира Навроцького (73 листи). Та поки будемо в стані розпочати друк сеї кореспонденції, подаємо кілька листів інших наших писателів троха старшого покоління. І при сьому відділі нашого видання не можемо здержати ся, щоб не попросити наших читачів і прихильників, щоб були ласкаві доставчати нам матеріали того рода. Не потребуємо чейже й додавати, що листів живих людей або до живих людей писаних не будемо друкувати, хіба за їх виразним дозволом.

Редакція.

І. Листи Федьковича до ученицької громади в Станіславові 1866—68.

№ 1. (Аркуш синього паперу 4^о, перші дві сторони записані, з широкими відступами в низу і в горі. Лист без дати, та зі змісту видно, що з осені 1867 р., писаний до Остапа Терлецького, тоді ученика 8. гіми. класи в Станіславові. Пригода про котру Ф. згадує в початку, се мабуть недуга адресата. — І. Ф.)

Панчику!

Я чув вашу пригоду, я васъ жалую! — Шкода васъ хлопці, що такі годні, а такъ страшне мусите боротися съ тимъ солонимъ горемъ! Страдаймо, братіки, бо маємо за кого! Хіба нашъ нарідъ того не варта? — Страдаймо братіки!

Ті львівські москалі! — Мені жалко, чому Львів не Неаполь!... Тамъ найшла бися сотка лазаронівъ, щобъ насъ за два скуди відъ усіхъ москаликівъ спасла. — Хіба ви думаєте, що це діло не гарне, не до насъ? А якъ чоловікъ гадину спіткає, що зъ невъ робить?

Бувайте здорові! — Коли хто васъ жалує, то я васъ жалую! — Буду за васъ молитця та старцямъ божимъ обіди класти, аби васъ Роспятий помилювавъ та потішивъ ласковъ своєвъ невсипущовъ! — Мати Божа васъ величъ, а Русь во вікъ благословитиме ті святі імена синівъ своїхъ, що за єї долю страстей не бояця! — Слава вамъ душі молоді! — Доки за Україну такі серця рвуться, доти вона стоятиме якъ та скеля тверда-нишна, що у морі стоїть, а моря не боїця! Хіба даромъ тільки крови проллятої? не подоба!

Здоровя милого вамъ зичить

Федьковичъ.

Н. 2. (На лист О. Терлецького з д. 3. октябрі 1867, писаний на 2 аркушах листового паперу 8^о, на 7 сторонах, відписав Ф. на осьмій стороні і свою відповідь разом з листом О. Т. відіслав тому ж назад. Щоб зрозуміти лист Ф., приведемо декілька місць із листу О. Т. Він починає ся словами: „Здорові були Кобзарю нашъ славний! Батьку нашъ любий та годний!“ На стор. 3. читаємо: „Коли жігналися Ви з Б-ськимъ, обіцялися дописати дещо до нашої „Правди“. Я осміляюсь Васъ еще разъ вразъ зъ цілимъ товариствомъ просити, щобъ були ласкаві, свої праці до „Правди“ засилати.“ І далі на тій же стор.: „Читаємъ ми „Правду“, пренумеруємъ її та зъ кожнимъ номеромъ вичікуємо, чи не найдемо якого Вашого утвору у ній. А не найшовши спустимо голову, засумуємося.“ Тут же читаємо: „Ми Станіславці друкуємъ Ваші поезії у Коломні, найдальше за 2 неділі вийде І. випускъ ізъ друку“. В справі сего видання О. Т. перед тим їздив до Федьковича до Сторонця. На стор. 5. згадує О. Т. про поезійку, котру ему посвятив Федькович і так пише: „Коли передавали Ви для мене віршъ Вашъ дорогий, не знали Ви, чи дали міні фотографію, чи ні. Одже я теперъ переказую до Васъ, що не діставъ я Вашої фотографії. Будьтежъ такъ ласкаві и видписуючи на мій листъ перешліть міні свою фотографію“. Далі на стор. 6 пише знов про видане „Поезій“ Федьковича в Коломні: „Да ще одно словце объ Вашихъ поезіяхъ-Друкуецця уже І випускъ — содержить вінъ поему „Мертвець“ и „Туга на могилі званого мого брата Михайла Дучака у Заставні“. Якъ казавъ емъ, найдальше за 2 неділі скінчитця друкування першого випуску, и начнецца друкувати „Дезертирь“. Ті поезії не дали ми друкувати яко осібі брошурки, тільки такъ якъ Шевченкові поезії. Треба намъ отже більше утворівъ Вашихъ, щобъ принаймій одинъ спорий томъ надрукувати. Упрошаю одже дуже, щобъ Ви до насъ до Станіслава прислали еще кілька утворівъ більшихъ и менчихъ, кромі тихъ, що пішлете надійсь до Правди. Ті поезії, котрі увъ Відни знаходятця, загадавъ П-кий, Тернопільський професоръ коштомъ піставшого фонда літературного друкувати, розуміетця окрімъ тихъ, що ми Станіславці друкуємо. Блищого дещо о фондї літературнімъ вичитали уже

мабуть изъ „Правди“. Кінчить ся лист О. Т. ось якими словами: „Ще разъ Васъ прошу-благаю, сповніть прозьби мої — не цурайте ся насъ, бо всі ми Васъ любимъ, бо всімъ намъ Ви другий Тарасъ“. На сей лист, котрий очевидно не був відповідю на попередній лист Ф-ча, так що між ними мусимо припускати ще кілька листів затрачених, Ф-ч відписав ось-що:

Панчику!

Я васъ щире люблю але ваші тіради не конче. — „Правда“ не варта и цибулі печеної, ні що до верьха, ні що до середини, а до такихъ органівъ я не пишу. Гадаєте, що цілий „Маіоръ“ грейцарь вартъ? — Овва! — воліли би Авербаха переводити. —

Мої поезії не друкують, бо чую, що їхъ уже у Відни друкують, — на що ажъ два рази?

До пана В-ського напишіть, аби мій „Букварь“ заразъ до п. П-цкого піславъ, але заръзъ! Фотографію шлю, хоть не дуже и вдатна. Сли би ваші паничі бажали собі такожъ моїхъ фотографій, то можуть їхъ дістати у тутешного фотографа, тузинъ 5 левівъ.

вашъ

Федьковичъ.

Н. Э. (Картка білого листового паперу 4^о з вписаною маркою купецькою „ВАН“. Лист без дати, писаний мабуть в початку 1868 р.)

Аби и ви здорови, годні ледіні!

Де що мавъ, усе відославъ до відня, а відтиля, якъ мені писано, усе відослали до п. П-цкого. От що! — Я теперъ нічо а нічо не пишу, бо не маю коли, отже и не знаю, чи буду мати коли по Тарасови поменникъ написати. Перевідъ пісни Игоревої уже давно готовий, да ще не корегований; скоро буде готовий, то можу го вамъ прислати. Німецкі мої поезії не могли би ви узяти на свою ручъ у друкъ?

Фотографію діставъ, спасібі! — А мої фотографії не позволяю де инде відбивати, хіба тутъ у мене! Напишіть се и п. П-цкому. Жмурківъ най зо мновь ніхто не грає, бо я и сліпий вижу. А зновъ напишіть п. П-цкому, най до мене и словечка ніколи не пише, бо его листи нетворені відошлю му назадъ. — Най вінъ ся держить Перебендівъ и т. д. Да шкода про се и говорити.

До „правди“ не пишу и не буду писати, бо про таку Правду ще ся й лишить! — Що воно є, тота ваша правда? Якъ жидъ каже: *epes dus, epes jenes, epes gur nischt*. Та коби хоть верьхъ на ній красний, а то и того ніть. А коли у гуцулівъ така вже урода, аби увъ одно вередувати, то ще вамъ скажу, що Кармелюка такъ писавъ Марко вовчокъ (*sic!*) якъ я ось! — Марко вовчокъ Кармелюка!... А скажіт правді, аби трохи на свій верьхъ кортала; за що пси діда друкъ? —

бо шанталавий ходить, отъ що! — Коли вже живить порожний, то най хоть на животі буде гарно.

Чему ви пишете ся „Остап“ а не „Остафій“ по руськи? Але що мені до того?

Я тогидь написавъ Поменникъ по смерти Тараса, да не знаю, де вінъ дівся! Поспитаєте у Львові, а коли видрете го Львівянамъ зъ лабъ, то можете го на рікъ 1868 друкувати. Що діє п. Слюсарчукъ? Поклонітся, аби здоровъ бувъ!

Федьковичъ

(„Поменник“, про котрий тут згадує Ф., очевидно не той, що виданий був в початку 1866 р. у Львові; сей другий так і не був виданий).

Н. 4. Аркуш листового паперу 8^о, містить на 2 сторонах лист О. Т. до Ф-ча з д. 6 (18) марта 1868; на 2 стор. відповідь Ф-ча без дати. З листу О. Т. виймаємо початок: „Здорові були Кобзарю нашъ любий, Батьку нашъ годний, та щирый! Посилаємо Вамъ 20 екз. III. випуска Вашихъ поезий. Не знаємо, за для чого Ви намъ не відписали на той листъ, що вислали-мъ разомъ зъ II. випускомъ. Якъ бачимо, не хочете повірити намъ друкування Вашихъ німецькихъ поезий. Пришліть принаймій Керманича та й пісню Игореву“. На се відповів Ф ч:)

Братчики!

За післане спасибігъ! Решта нічо не готове, а то сь тої одної причини, що такъ на мене квапите! Не квапте такъ, світ не горить! Опередъ великодня пришлю вамъ німецькі поезії; буде їх до (на) 5 або 6 аркушів друкарських. А доки німецькі не будуть видруковані, то нічого вамъ білше не пришлю. Лишъ мені видиться, що ви за німецькими не дуже гинете? — Ліпше богато не політикувати але правду сказати. На цілі літературні та катъ зна тамъ на які стипендії я пишемъ своїхъ не дамъ! Що я зароблю, то мое має бути, тай годі! Зъ мене великий пессімістъ: коли гараздъ не може людей навчити, то най біда учить. Вірші мої на шестий поменникъ Тараса не друковані? Я би радъ знати чому? Послідні мої поезії, що я піславъ до П-я, а вітакъ їхъ казавъ післати П-цкому, чому не дійшли до свої адреси але дісталися до редакції нашої худої Правди? — Я васъ прошу постаратися, аби тоти поезії до П-цкого дістались, и аби він їхъ зъ другими разомъ печатавъ. Пишіть до мене май сь часта, бо я би радъ знати, що у Галиції діється. Не вийшла ще критика на мої нові поезії? Я би васъ просивъ, ту критику виволати, бо буде наука для мене.

Жийте!

Федьковичъ.

Р. S. У другімъ томі моїхъ поезий повно блудів! Замість г читали д.

Н. Ё. Аркуш листового паперу 8°, на 3 сторонах лист О. Т. писаний „на св. Вознесенне“ 1868 р., а на четвертій стороні коротенька відповідь Ф-ча, виємково з датою 24. мая. Се був остатній лист Ф-ча до станіславівської ученицької громади. Нещасні німецькі вірші, з котрими Ф-ч носив ся довго ще опісля і котрі видав тільки в 1881 році в Чернівцях п. з. „Am Tschermusch. Lieder eines Huzulen“, були кляном, що розбив приязнь Ф-ча до молодих его поклонників. Для характеристики людей і відносин наводимо дословно оба листи. Ось що писали Станіславці: „Здорові були славний нашъ Кобзарю! Батьку нашъ любий та годний! Може гнівати метеся на мене, що я такъ довго не відписувавъ Вамъ на остатній Вашъ листъ. Та невиненъ я тому, разъ щомъ хорувавъ довго по святахъ Великоднихъ, а потому що таки не було що писати, бо чекавемъ відпису на мої листи з Липська, Стутгарту и Гамбурга. Теперъ діставъ я їхъ. Зъ Стутгарту пише книгарня Коттого (Cottasch'e Buchhandlung), що друкування Вашихъ поезий на себе взяти не може, бо займається теперъ великими підприємцями. З Гамбурга відписали, що не знаючи автора и его становиска въ літературі не можуть брати на себе наклад. Зъ Липська то само відписали. О скільки міні відомо, появило ся було на Ваші німецькі поезії кілька дуже прихильнихъ критикъ въ німецькихъ часописьмахъ, мабуть въ „Reform“ що у Відні виходить підъ редакцієв Дра Шусельки и въ якійсь Allgemeine Zeitung, не знаю тільки, чи въ Augsburger Allgemeine Zeitung, чи въ Illustrierte Allg. Zeitg. Вамъ мусять бути ті часописьма відомі. Будьте отже такъ ласкаві и напишіть міні въ якъ найскоршімъ часі имя, рочникъ и число тихъ часописьмъ, що въ нихъ появились були критики на Ваші німецькі поезії. Я вишлю тоді Ваші поезії вразъ зъ цитатомъ тої часописі, а книгарникъ, коли побачить, що зникъ матиме при накладі, дуже охочо озьметця за накладъ. Просивобимъ Васъ одже Батьку о якъ найскорший відписъ, бо у насъ незабавки матура, а я хотівъ бимъ еще зъ Станіслава діло те зъ дбримъ успіхомъ закінчити. — Чи написали уже „Керманича“? Чи скоррігували уже пісню Игореву? Чи писавъ до Васъ п. П-цкий? Будьте ласкаві и обвістіть мене объ цімъ.

А поки що сподіваючись відписъ на цей листъ мій якъ найкорше повітати и заслаючи Вамъ до усеґо, що тільки для добра народа нашого руського чинити загадаєте, широкозядьке „помагай-бігъ“, остаюсь цілимъ серцемъ до Васъ прихильнимъ Остафій Терлецький“. Відповідь на сей лист прийшла швидко, та ми не знаємо, з якимъ серцемъ повітала єї станіславівська громада. Ось та відповідь:)

Такої ласки я найду и въ Параски. — ви мені писали, що вже маєте гроші складені, печатати мої німецькі поезії, а тимъ часомъ ви пустили ся в жєбри. Се би кождий дурень пографивъ.

Теперъ я вамъ такъ кажу, и то кажу! — У сей часъ маєте мені мій манускриптъ вернути!!! А если хочете кого за дурня мати, то шукайте собі такого якъ ви самі, бо я уже за старий дурень.

Більше не важтеся до мене писати, бо листи ваші не прийму. Манускриптъ заразъ мені назадъ!

II. Два листи Володимира Шашкевича 1865 і 1872 рр.

Листи оті найшли ся між паперами пок. Вол. Навроцького, забраними у него при судовій ревізії в р. 1877, а виданими міні судом львівським в 1885 р. До кого був писаний перший лист — не відомо; другий писаний був до В. Навроцького. *Із. Франко.*

N. I. (Аркуш листового паперу 8°, записаний досить щільно з усіх чотирех боків.)

Відень 16. Червня 1865.

Коханий Друже!

Збіравсь я було не разъ до Васъ написати, та годі було якось захопити вільної хвили, зразу Вістникъ забиравъ міні часу багато та другі роботи, а опісля взявсь я учитись до екзамену, котрий въ осени хочу складати, аж ось найшло ся діло до Васъ, такъ годі було довше й зволікати. Діло те у мене ось яке. Я пізнавсь тутки зъ редакторами „Zukunft“ и вони виявили мені, що такъ якъ досі, такъ и далій стояти муть на становиську „Мети“, и що будуть теперъ частійше поміщати статьи про Русь и її стосунки, тільки що просять, щобъ Русини такъ якъ другі Славяне причинились такожъ материяльно до іднесеня того дневника. Я обіцявъ имъ розписати листи въ тій справі, и гадаю що не помиляюсь надіючись, що зъ „Reisegeld-ів“*) дасть ся зложити зо 40 до 50 зол. на ту ціль, а може зъ тільки по другихъ містахъ субскрибовати-мутъ. Ходить то о те, щоби „Zukunft“ перемінилась въ „Tagesblatt“. Грошей не треба скорше посплати, ажъ поки редакция не оголосить що дневникъ стає щоденнимъ, а тільки надіслатибъ міжъ тимъ листу субскрипційну. На другий тиждень буде въ „Zukunft“ статья підъ заголовкомъ: „Die Russinen und ihre literarische (sic!) Bestrebungen“, котра надійсь нацує не мало крові кацапам!. На кожній злучай надіюсь відпишу відъ Васъ, чи можна на семінарію сподіватись. Не вадило бъ, щобъ Ви й до редакції написали дякуючи їй, що вона вступаєтця за насъ и боронить супротивъ Московщини. Тільки що до „Zukunft“, а теперъ ще одне діло, за котре прошу не згадуйте нікому тільки Климовичу. Мій Стрий**) ставъ уже зовсімъ по стороні нашій, небавомъ друкувати ме граматику котора більшъ усіхъ зберегає наші народні язикові форми, узглядняючи и укр. нар., окрімъ того працює надъ словаромъ, до котрого все, що

*) Шашк. має тут на думці гроші, котрі в семінарії духовній давали питомцям на дорогу на феріі. — *І. Фр.*

**) Совітник міністеріальний, а опісля крилошанин перемиський, пок. Григорій Шашкевич. — *І. Фр.*

тільки далось взяти з книжок українських н. пр. з Основян, Куліша Ч. р., Хмельницьки, Марка Вовчка, Котляревського и т. д. втягає. Чи не добре воно для того, щоб и семинаристи позволили ужити єму свого Словаря? Він самъ казавъ міні Васъ о те просити и вонобъ справді лучше, щобъ ця праця не лежала дурно, а коли годі єю видрюковати, так послужитибъ могла принаймій другимъ яко богатий матеріяль, закимъ деждемось лучшою пори*). Такожъ згадайте Климовичу, котрому я незабаромъ такожъ писатиму, що добре було бъ, коби вінъ боронивъ єго супротивъ Слово (в оригіналі підчеркнено, *І. Ф.*) и кацапамъ, бо якъ уважаю то старий не бувъ би відъ того навіть и грішми спирати Мету: колись ту казавъ мені писати до К., щоби не щадивъ московщини и не пропустивъ її ані на волосъ нічого; вінъ читає пильно кожне число Мети и витягає невідомі слова до Словаря свого, именно подобалась єму статя Ксенофонта супротивъ Дідицького и Страхонуда — старий не мігъ нагішитись нею; ми бъ богато зкористали зъ того, коли бъ вінъ станувъ на чолі партії нашої, приїхавши до Перемишля, що уже въ осени наступить — яжъ и працю надъ тимъ, тільки треба, щобъ Мета узнала єго заслуги для народної партії и рішительно за него вступила ся, опираючись на те, що вінъ одинъ у Відні спинаєвъ московщину. Вінъ говорить завше зъ шанобою о Ксенофонті, а коли чужимъ людямъ плативъ по кількасоть зол. довгу, то не бувъ би відъ того підмагати Мету, но ажъ тоді, коли стане незалежнимъ т. є. єпископомъ. Москалі Віденьські позабірали хвосты підъ себе и теперъ уже ані чичиркь! А що тамъ діється зъ адресою Качали, которую му до Мети заслали — пора бъ надрюковати.

NB. До новинокъ Мети: На однімъ вечері у Раєвского москва присилувала анафемскихъ хвостиків Страхонуда і відай таки саму Страхонуденцію (д. Лівчака — *І. Ф.*), знать для виявлення своїхъ демократичнихъ гадокъ а тимъ самимъ и симпатії для демократичної „хахландії“ пити за здоровля ляска москаля, відай Андреевича (па атечеству). Такъ то поступає Москва, рішительно и безъ вини на дорозі вольподумства и взаимности славянської! Закимъ що кінчаю моє письмо, бо пора на колегія, опісля напишу Вамъ більше, но не скорше ажъ дочекаюсь Вашого одвіту а міжъ тимъ остаюсь Вашимъ справдешнімъ другомъ

Володимиръ Шашкевичъ

Листу не показуйте окрімъ Клим. нікому.

*) Про словник, що укладав ся в гр. к. дух. семінарії, не маємо ніякихъ близшихъ звісток. *І. Ф.*

Н. 2. (Картка тонкого листового паперу 8° (друга картка була порожня і віддерта, так що тільки шматок лишився, записався з обох боків. Лист був адресований до В. Навроцького, що тоді пробував у Решові. — І. Ф.)

Тернопіль дня 16|10 872.

Вельми Шановний Колего и Друзе!

Виждавав я чей чей Ви озветесь словечком из Решова, та в кінці переміг вроджене нам Русинам лінивство и відгукуюсь до Вас письмом „з над Серета“. Як живете Ви тамечки між мазурами та як у бюрі? Мені в Тернополі дуже погано. В уряді ще ще пів біди. Начальник (як у нас кажуть) молодий ище парубій, живе из нами от так по людськи, так по крайній мірі бачить ся. Окрім мене єсть єще двох старих комісарів, один німець глухий другий поляк німий — німий кажу, бо рідко словом до кого озветь ся, третій жид, конценіст Ляуб. Воздух тернопільський не служить мині — так що я рішив ся подати о урлєп и поїхати хоть на 6 неділь до матери. Може бути, що писав Вам Шварц, бо я забув ёму сєго місяця іслати 1½ гульдена з титулу спільного нашого векслю, но що відволочлось те ще не утекло; буду переїжджав через Львів то усє заплачу. Чи не маєте охоти міняти ся на Тернопіль — напишіть будьте ласко, а може хто другий заміняв ся б зі мною з Решова то мав би товариша в бюрі — було б нам обом веселіше. Пишіть скоро и чимало а не забувайте щирого друга и колегу

Волод. Шашкевича

III. Лист Ст. Качали до В. Навроцького з р. 1873.

(Ми не знаємо, чи і яка була переписка між п. к. В. Навроцьким і пок. Ст. Качалою. Між паперами Навроцького нам попав ся всего один лист Качали до него. З сєго листу видно, що в декабрі 1873 р. Навроцький писав до Качали лист, просячи єго, щоб той не перепиняв єго батькови дістати якусь ліпшу паравію і сам на неї не подавав ся. Відповідь Качали на той незвісний нам) лист Навроцького дуже характерна. Се аркуш звичайного листового паперу 8°, записаний на двох сторонах — пару рядків перейшло на третю. Правописє оригіналу заховуємо зовсім докладно. — І. Ф.)

Львѡвъ 19|12 1873.

Письмо Ваше з 6|12 я отримавъ. Цѣню високо яко чинъ благородный вставленъ ся Ваше за отцемъ, но послушайте якъ рѣчи стоять.

Коли мене со стороны жичливыхъ мѣт людей запитано, чи бы я не подався на П: застаналявся я глубоко, чи въ моемъ положенію оно порадно, розбиравъ трудности на які напотикати приходило. Я если и рѣшився, головна причина тому тая, же коли бымъ узыскавъ бѣльше средствъ матеріальныхъ, тѣм не для себе але для пѣдпоры справъ народныхъ обертавбимъ.

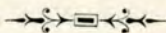
Понимаю жалке положе (sic!) Вашого отца не менше, а бôльше смутне положенне справи народної. А тую высье ставлю, якъ справу родынѣ поодинокихъ. Такъ видите же я резигновати не мôгбымъ.

Но справа такъ лихо не стоить. Я не маю такой певности, о якôй люде говорятъ. Свѣтлой княжны коляторки я не знаю, не чувъ ôдъ ней жадного слова. Длѣ суть многи кандидати съ сильнѣйшими инстанціями якъ я. Наконецъ не маю надѣѣ, аби мене Консистерія до пропозиціи (по новымъ своимъ установамъ) вложила, для моеи нынѣшней политики. Если Вашъ Отецъ якъ думаю, менше выноватый въ очахъ Консистеріи, якъ я, и до пропозиціи прійде, тогда при певности со стороны колаторки его выграна.

На певно що до пропозиціи рахувати не можна. Могло бы бути що и Вашъ отецъ до пропозиціи не прійде, я зрезигнувавбымъ, и кому пожитокъ?

Пôзно на Вашъ листъ ôдписую, бо недавно я его отримавъ. Ходивъ до Львова до Вѣдня и назадъ до Львова. Прощу пріймати мое поважанне.

К а ч а л а.

Слѣди впливу

В. ЖУКОВСЬКОГО В ПОЕЗІЯХ Б. ЗАЛЕСЬКОГО.

В першій добі поетичної творчости, між р. 1820 а 1823, написав Б. Залеский поезіи п. з. „Ludmiła“, „Lubor“, i „Arab u mogiły konia“. (Всі надруковані в журналі „Pamiętnik Warszawski“, 1822, т. I, 115 до 117; II, 130—132; III, 9—11.)

Твори сесі зачислює П. Хмельовський (Studia i szkice) до віршів, що основані на канві людової поезіи. На таку думку навели его самі заголовки віршів. „Людмілу“ називає автор „думою з української пісні“ (гл. Pisma, Lwów, 1877, t. I. 165), а „Любора“ — „баллядою з повісти люду“ (тамже, I, 162); слово-ж „наслідуване“ поміщене під заголовком поезіи „Араб над могилою коня“ можна було аналогічно так зрозуміти, що сей твір є також наслідуванем якої народної пісні.

Вже розбираючи вплив українських народних пісень на поезіи Б. Залеского висказав я переконанне, що згадані поезіи Залеского не мають нічого спільного з українською народною поезією. (Записки товар. ім. Шевч. I, 155). Тоді не знав я ще, з якого жерела вони походять; нині могу се жерело вказати рішучо. Всі три поезіи, про котрі тут говорю, се більше або менше дословний переклад або

наслідуване знаменитого великоруського романтика В. Жуковського.

В біографічних відомостях, що відносять ся до Залеского, не знаходимо ніяких вказівок, о скільки польський поет знав твори Жуковського; та певна річ, що в часі, коли Залеский перебував у Варшаві і писав згадані вірші, читано поезії Жуковського з таким самим запалом в кругах молодіжні польської як і московської*). Незбиті однак докази на се, що Залеский не лишень знав, але й наслідував вірші Жуковського, маємо в поезіях „Людміла“, „Любор“ і „Араб над могилою коня“.

„Людміла“, се наслідуване поезії Жуковського п. з. „Тоска по миломъ“. Сей вірш Жуковського не є твором оригінальним; се переробка пісні Шіллера п. з. „Des Mädchens Klage“**). Та Жуковський не зазначив, на якому первовзорі оснував сесю пісню і навіть у виданю своїх поезій з р. 1849, довершеному під его доглядом, не признав ся, що се переробка з Шіллера; тож і Залеский не знав імовірно про німецьке походження пісні Жуковського — як се впрочім виразно видко з тексту „Людмили“, що далеко більше зближений до переробки Жуковського, як до оригіналу Шіллера і так у Шіллера читаємо:

Der Eichwald brauset, die Wolken ziehn,
Das Mägdlein sitzt an Ufers Grün.
Es bricht sich die Welle mit Macht, mit Macht, —
Und sie seufzt hinaus in' die finstre Nacht,
Das Auge vom Weinen getrübet.

У Жуковського кожній строфі Шіллера відповідає подвійна строфа що творить для себе цілість:

Дубрава шумить,
Сбираются тучи,
На берегъ зыбучій
Склонившись, сидятъ
Въ слезахъ, пригорюнясь, дѣвѣца - краса.
И полночь, и буря мрачатъ небеса;
И черныя волны, вздымаясь, бушуютъ;
И тяжкіе вздохи грудь бѣлу волнуютъ.

У Залеского бачимо аналогічну метричну будову як у Жуковського: строфа розпадаєсь на дві половини, тільки що коротші вірші стоять у Жуковського на першому, у Залеского на другому місці:

Szumia i wody i gaje
Chmurna noc niebo pokryła

*) Знаємо вражінє, яке зробила під той час у кружку польської молодіжні у Вільні баллада Жуковського „Людміла“. (Порівн. I. Chodźko, Dwie konwersacje z przeszłości. Wilno, 1857. 202—208; Biegeleisen, Dzieła Mickiewicza. I. 445; Chmielowski, Adam Mickiewicz. I. 157.)

**) Перший раз появилася сеся пісня Шіллера в видавництві „Musenalmanach f. d. I. 1799“ S. 208—209. Перші дві строфи ввійшли опісля як пісня Теклі до трілогії „Wallenstein“, а іменно до III-го акту драми „Piccolomini“. Порівн. Schillers Gedichte, Berlin, 1868, IV. S. 99.

Siedząc nad Dnieprem Ludmiła
 Ciężkie westchnienie wydaje.
 Piękna jak pogoda
 W majowym poranku;
 Tak Ludmiła młoda
 Płacze po kochanku.

Натяк на красу дівчини — „Piękna jak pogoda“ — котрого зовсім нема у Шіллера, відповідає текстови Жуковського „дѣвица-краса“. У слідуєчій строфі у Жуковського як і у Шіллера є лиш загальні натяки про смерть милого, а Залеский описує ближше, як Вацлав поляг у бою з Татарами.

Важніші мотиви двох дальших строф поезії Жуковського містяться в отсих словах Шіллера:

Das Herz ist gestorben, die Welt ist leer,
 Und weiter giebt sie dem Wunsche nichts mehr.
 Du, Heilige. rufe Dein Kind zurück!
 Ich habe genossen das irdische Glück,
 Ich habe gelebt und geliebt.

Es rinnet der Thränen vergeblicher Lauf,
 Die Klage, sie wecket die Todten nicht auf..
 Doch nenne, was tröstet und heilet die Brust
 Nach der süßen Liebe verschwundener Lust,
 Ich, die Himmlische, will's nicht versagen.

Таку саму знеохоту до життя та жаль за утраченим щастем бачимо і у Жуковського:

Душа отцвѣла,
 Природа уныла;
 Любовь измѣнила,
 Любовь унесла
 Надежду, надежду, мой сладкій удѣлъ...
 Кудажь ты, мой ангелъ, куда улетѣлъ?
 Ахъ, полно! я счастьемъ мірскимъ насладилась,
 Жила, и любила, и друга лишилась.
 Теките струей
 Вы слезы горючи;
 Дубравы дремучи
 Тоскуйте со мной!

Репродукцію мотивів, що містяться в сьому уступі, подибуємо в слідуєчих двох строфах „Людмили“:

Przeszły pogodne me chwile,
 Już ja nie żyję dla świata,
 Anioł mój już mię odlata,
 Szczęście me znajdzie w mogile.
 Już ja nie obaczę
 Mojego kochania,
 Próżne moje płacze,
 Próżne narzekania.

Słodka ach! słodka nadziejo,
 Jakże zniknęłaś mi marnie!
 W życiu mem widzę męczarnie;
 Oczy me tylko łzy leją.
 Na ten próg Dnieprowy
 Ach płyncie łez zdroje!
 Wy głuche dąbrowy,
 Dzielcie żalłość moję!

Коли порівнаємо ці строфи з наведеним уступом Жуковського, бачимо, що Залеский розвинув тут многі мотиви, котрих зовсім нема у Шіллера, а котрі знаходимо у великоруського поета: натяк про розбиті надії, порівнянє милого з ангелом що відлетів, апострофа до природи, щоби з дівчиною разом сумувала, усе те показує наглядно, що першовзором була для Залеского поезія Жуковського, а не Шіллера.

Остатня строфа Шіллерової пісні передана Жуковським досить невірно:

Lass rinnen der Thränen vergeblichen Lauf!
 Es wecke die Klage die Todten nicht auf!
 Das süsseste Glück für die trauernde Brust
 Nach der schönen Liebe verschwundener Lust
 Sind der Liebe Schmerzen und Klagen.
 Ахъ скороль пройдуť
 Унылые годы?
 Съ весною природы
 Красы разцвѣтуть...
 Но сладкое счастье не дважды цвѣтеть.
 Пускайже драгое въ слезахъ оживеть!
 Любовь, ты погибла; ты, радость, умчалась,
 Одна о минувшемъ тоска мнѣ осталась.

Тут як бачимо, Жуковський впровадив новий мотив. У Шіллера сказано, що сльози не розбудять милого в могилі; Жуковський порівнує зміну людської долі зі змінами в природі: весна привертає житє і радість в природі, але людське щастє не вертає. Іменно сей мотив Жуковського, а не Шіллера, розвинув Залеский у слідуєчий строфі:

Piękne te kwiatki i smugi
 Choć świetność utracą swoją,
 Z wiosną się nową ustroją,
 Jeszcze zakwitną raz drugi.
 Lecz szczęście dla ludzi
 Nie kwitnie dwa razy
 Wiosna wszystko budzi,
 Martwe tylko głazy.

Остатня строфа поезії Залеского, що описує, як „Grom trzasł w opokę Ludmiły, Razem ją w Dnieprze zanurza” — оригінальна; подібного мотиву нема ані у Шіллера, ані у Жуковського.

Із сего порівняння бачимо, як сентиментальна афектація на тему любови — так характеристична в поезіях Шіллера з першої доби єго

творчости, прибравши ще сильнішу сентиментальну закраску у Жуковського, перейшла у Залеського в напуштний бомбаст. Бачимо отже, що походжене сеї „думи“, основаної буцим то на українській пісні, зовсім не українське.

Так само далекою від українського ґрунту є баллада Залеського „Любор.“ Мотиви її взяв Залеський знов не з переказів або пісень народних, як сего можнаб догадуватись по заголовку „ballada z powieści ludu“ — а з баллади німецького поета Улянда п. з. „Harald“ (гл. Uhland, Gedichte, Stuttgart, 1867, 366—368; Гаральд написаний 1811 р.). Посередником між поетом польським а Уляндою був знов Жуковський, котрий ще р. 1816 переклав Уляндову балладу також п. з. „Гаральд“ (Сочиненія, III, 43. З разу її друквано між оригінальними творами, та в вид. 1849. сказано, що се переклад з Улянда). Переклад Жуковського доволі вірний, так, що стосунок „Любора“ до баллади Жуковського і Улянда майже однаковий. Та все таки деякі дрібніші відтінки стилю баллади Залеського, а также аналогічний примір поезії „Людміла“ вказують виразно, що Залеський не брав мотивів сеї баллади з першої руки. Ось нпр. дві перші строфи всіх трьох версій:

Улянд: Vor seinem Heergefolge ritt
Der kühne Held Harald:
Sie zogen in des Mondes Schein
Durch einen wilden Wald.
Sie tragen manch erkämpfte Fahn',
Die hoch im Winde wallt,
Sie singen manches Siegeslied,
Das durch die Berge hallt.

Жуковський: Передъ дружиною на конѣ
Гаральдъ боець сѣдой
При свѣтлѣ полной луны
Вѣзжають вѣ лѣсъ густой.
Отбиты вражьи знамена
И вѣютъ и шумлять,
И гуломъ пѣсней боевыхъ
Кругомъ холмы гудятъ.

Залеський: Dawszy czas wytechnąć hufcom znużonym
Lubor wódz stary waleczny,
Sam w ciemnej nocy na koniu wronym
Wjeżdża w bór czarny odwieczny.
Zdała chorągwie w bojach zdobyte
Utkwione świszczą z mogiły,
Wojennych pieśni echa rozbite
Przelekłe zwierze płoszyły.

Як бачимо, Залеський переводить свобідно, радше наслідую, та наслідую не Улянда, а Жуковського; се бачимо з того, що З. так як Ж. називає лицаря „старим“, коли Улянд говорить тільки про его відвагу.

Дальше слідує у Залеского строфа, в котрій описуєсь задума Любора. Такої строфи не бачимо ані у Улянда, ані у Жуковського. В середній частині баллади Улянда Гаральд виїзджає в ліс ураз із товаришами, котрі також підлягають чарам ельфів, а Любор сам один впадає в руки русалок. Русалки карають Любора за смерть лицарів, котрих він забив у многих битвах. Сего мотиву також не подибуємо ані у Улянда ані у Жуковського. Дуже подібною у всіх трьох поетів є сцена, де ельфи-русалки отрують лицаря. І тут і там лицар приваблений шепотом ручаю гасить свою жажду і через се підлягає чарам.

У л.: In grosser Trauer ritt von dann
Der stolze Held Harald,
Er ritt allein im Mondesschein
Wohl durch den weiten Wald.
Vom Felsen rauscht es frisch und klar:
Er springt vom Rosse schnell
Und schnallt vom Haupte sich den Helm
Und trinkt vom kühlen Quell.
Doch, wie er kaum den Durst gestillt,
Versagt ihm Arm und Bein,
Er muss sich setzen auf den Fels
Er nickt und schlummert ein.

Ж у к.: И ѣдет сумрачно-уныль
Гаральдъ, боецъ сѣдой
При свѣтлѣ полныя луны
Оди-ѣ сквозь лѣсъ густой.
Но вотъ шумить, журчитъ ручай,
Гаральдъ съ коня спрыгнулъ
И снялъ онъ шлемъ, и влаги имъ
Студеной зачерпнулъ.
Но только жажду утолилъ,
Вдругъ обезсилѣлъ онъ
На камень сѣлъ, поникъ главой
И погрузилъ ся въ сонъ.

З а л.: Szumi bór stary, odwieczny;
Nie nie wie, jedzie na koniu wronym
Lubor, wódz stary waleczny.
W tem słyszy potok szumiący w dali,
Drze się przez ciemną gęstwinę,
Niezbyte jakieś pragnienie pali —
Wjechał do źródła w dolinę.
I gdy się napił, zmienił się wcale:
Sen poczał kleić powieki,
Puścił rumaka, usnął na skale,
Usnął, lecz usnął na wieki.

Тут слідує у Залеского епізод, як кінь лицаря летить до табору
Жите і Слово

та подає вістку про смерть свого пана*). Такого епізоду не бачимо в балляді „Гаральд“.

Остатні дві строфи „Любора“ — майже дословний переспів „Гаральда“.

Er schlummert auf demselben Stein
 Schon manche Hundert Jahr,
 Das Haupt gesenket auf die Brust,
 Mit grauem Bart und Haar.
 Wann Blitze zucken, Donner rollt,
 Wann Sturm erbraust im Wald,
 Dann greift er träumend nach dem Schwert
 Der alte Held Harald.

И вѣки на утесѣ тамъ
 Главу склоня, онъ спить:
 Сѣдые кудры, борода:
 У ногъ копье и щитъ.
 Когдажъ гроза и молній блескъ
 И лѣсъ реветъ густой, —
 Сквозь сонъ хватается за мечъ
 Гаральдъ, боецъ сѣдой.

Wódz zaś od wieków w jednej postawie
 Skamieniał leżąc w ustroni;
 U nóg hełm, włócznia zarosła w trawie
 Nawpół dobyty miecz w dłoni.
 A gdy z północy burza straszliwa
 Grzmi przez bór czarny, odwieczny,
 Ockniony, rdzawy oręż dobywa
 Lubor wódz stary, waleczny.

В передостатній строфі „Любора“ бачимо знов одну подробицю, котра доказує, що Залеский написав свою балляду під впливом Жуковського а не Улянда. У німецького поета нема ніякої згадки про спіє, що лежить коло ніг лицаря: сей образ взяв отже Залеский із Жуковського.

Твір Залеского п. з. „Arab u mogiły konia“ в такий самій мірі залежний від музи Жуковського, як „Ludmiła“. Се не наслідуванє, а радше переклад поезії Жуковського п. з. „Пѣснь Араба надъ могилою коня“. Сесю пісню написав Жуковский ще р. 1809. та тільки в петербургському виданю з р. 1849 сказано, що ся пісня — переклад із французького поета Мільвуа. Певно, що Залеский уважав її оригінальним твором Жуковського. Не маючи під рукою оригінального твору Мільвуа, порівняю тільки твір польського поета з великоруським першовзором, щоби показати, як близько стоїть один до одного.

*) Епізод сей пригадує аналогічний уступ української думи про смерть Коновченка, і відповідне місце фрагменту Залеского п. з. „Janusz Bieniawski.“

Сей другъ, кого и вѣтръ не обгонялъ,
Онъ спить — на зыбкій одръ песковъ пустынныхъ палъ.
О путникъ, со мною страданья дѣли!
Царь быстрого бѣга простертъ на земли
И воздухомъ брани уже онъ не дышетъ,
И грозного ржанья пустыня не слышитъ.

Spółnik mych przygód, przyjaciel stary,
Drogi mój rumak, rumak mój kary,
Lżejszy nad wiatry, niż zamieć burzliwa,
Zimny, pod zaspem piasków spoczywa.
Płacz, płacz pielgrzymie! nad niedolą cudzą,
Mięszaj twe jęki z mojemi,
Już go na boje pieśni nie zbudzą,
Już nie zatętni po ziemi.

Въ стремленіи погибель его нагнала.
Вонзенная въ выю дрожала стрѣла;
И кровь благородна струею бѣжала
И влагу потока струя обаграла.

Król biegu, w biegu wyzionął tchnienie,
Zdradzieckim pchnięty pociskiem,
Z piersi krwi czarnej trysły strumienie
Tu przy tem źródle pobliskiem.

Дальші уступи поезії Залеского переведені в такому самому дусі, як що іно наведені строфи — тож не потребуємо їх тут ставити поруч себе. Лишень остатня строфа пісні Жуковського, де сказано, що їздець поляже також побіч вірного коня та встане з гробу в великий день слави своєї вітчизни, не знайшла відгомону у Залеского.

Конець поезії Залеского тим лишень відрізняєсь від аналогічної строфи пісні Жуковського, що імя „Зара“, перемінив Залеский на „Salema“:

Ты видѣлъ и Зару — блаженны часы!
Сокровище сердца и чудо красы.
Уста вѣроломны тебя величали,
И нѣжныя длани хребетъ твой ласкали.
Ахъ, Зара какъ серна стыдлива была,
Какъ юная пальма долины цвѣла;
Но Зара пришелица плѣнилась красою,
И скрылась . . . ты, спутникъ, остался со мною. *)

Znałeś mój koniu w szczęśliwej dobie
Salemę w kwiecie urody,
Jak często, płocha, schlebiała tobie!
Z tobą biegała w zawody.

*) Сочиненія В. Жуковскаго. II. 14.

Świeższa, niż polny owoc nieźrały,
 Łekliwa sarna mniej miła,
 Pers mi ją uwiozł — ty byłeś stały,
 Stały! — Salema zdradziła!...

Порівнянє тих трьох поезій Залеского з їх першовзорами показало нам, що пишучи їх Залеский був зовсім залежний від Жуковського. Сей факт має і ширше історично-літературне значінє. Він показує, що польські романтики знайомили ся з західно-європейським літературним рухом не лиш безпосередно, але також при помочи великоруських перекладів. Правда, що безпосередний вплив західної романтики був без порівняня сильніший, що особа Жуковського представляє трохи що не одинокий примір посередника між поетами польськими а західно-європейськими. Та коли візьмемо на увагу, що Жуковський проживаючи довгий час на заході Європи в осередках літературного руху, знайомив російську суспільність майже рівночасно з важнішими проявами європейської поезії і вже в перших двох десятиях нашого століття переклав многі поезії Улянда, Бюргера, Гердера, Шіллера, Гете, Байрона і др., коли собі пригадаємо, що під впливом Жуковського написав Заи свою „Нерину“ а Міцкевич „Утечу“, то прийдемо до переконання, що в історії розвою польського романтизму треба визначити хоч малий куточок і для впливу Жуковського.

Але повернім іще до Залеского. До єго поезій, в котрих видно сліди впливу Жуковського, треба також зачислити „Думу з пісні українського люду“ (Pisma I, 181.). Залеский виправді впевнює нас, що мотивом сеї „думи“ була „знана“ єму українська пісня, що зачинаєсь словами: „Powij witre bujny (!) myły (!) — однак перешукавши всі українські етнографічні збірки я переконав ся, що така пісня не лишень не є „знаною“ — але мабуть зовсім не існує.*) Тим часом між творами Жуковського находимо пісню, котра без сумніву дала Залескому імпульс до написаня „Думи“:

Отымаєт наши радости
 Безъ замѣны хладный свѣтъ,
 Вдохновенъ пылкой младости
 Гаснетъ съ чувствомъ жертвой лѣтъ.
 Не одно ланитъ пыланіе
 Тратимъ съ юностью живою,
 Видимъ сердца увяданіе
 Прежде юности самой. (Жуков. Соч. II, 25.)

В сих словах містить ся провідна думка „Думи“:

Świat omamień mych pomąlu
 Niknie z nocnych mar drużyną;
 Coraz rzadsze dni zapału
 I łą szczęścia rzadziej płyną.

Та треба сказати, що дальші строфи Залескою під зглядом мо-ти-

*) Не міг єї найти й д. Ів. Франко (Зоря 1886, ст. 117.) і тому вважає сю зсилку видумкою с мого Залеского.

вів і поетичних образів та кольориту — оригінальні; видно в них уже тоту мистецьку форму, якою визначають ся ліпші поезії Залеского.

Дрібніші сліди впливу Жуковського можна би вказати ще в кількох поезіях Залеского;* та вони не такі виразні і важні, щоб заслуговували на ближший розбір.

Що Жуковський мав вплив на Залеского, се поява зовсім природна; дивним видаєсь нам лишень те, що у Залеского бачимо щось в роді змагання — затерти сліди сего впливу. Чому Залеский називає „Людмілу“ „думою з української пісні“, коли цілий характер її зовсім чужий українській народній поезії, і коли знаємо докладно, що вона є наслідуванем Жуковського? Чому вказує він на вірування люду як на мотив своєї балляди „Любор“ — а не згадує про властиве жерело, з котрого черпав своє вітхнене? Вправді переказ про сплячого лицаря, головний помисл сеї балляди, належить до дуже розповсюджених легенд європейських і можна би з ним стрінутись також в оповіданнях українського люду, — не дасть ся однак заперечити, що без балляди Улянда і без посередництва Жуковського не було б і „Любора“. Чому наконець Залеский перекладаючи пісні сербські друкує їх окремо як переклади, коли тимчасом кілька майже дословних переспівів українських народних пісень поміщує між оригінальними своїми творами без натяку про їх українське походжене?

Поясненя сеї появи не можемо шукати в похибці або додатках видавців, бо виданє творів Залеского, котре ми взяли за підставу нашої розвідки, довершене під особистим доглядом автора. Не маємо ще нині підстави до розвязки сих питань, не можемо так глибоко заглянути в душу поета, щоби порозуміти, що спонукало его окружати тайною факти, котрі самі про себе не перечили б ані его гідности ані талантови. Та деякі відомости позволяють бодай наблизитись до розвязки сеї загадки.

В р. 1861 появилась у Галичині збірка поезій Залеского переведених на руську мову В. Терлецьким.** Довідавшись про се написав Залеский у своїх дрібних поезіях п. з. „Pyłki“ (Pisma, II, 225) ось яку заяву:

W rzeczach moskiewskich wiecznym chcę zostać nieukiem,
Toż wyrzekam się moich dum graźdańskim drukiem.

Над сими віршами покладено заголовок: „Dumy moje po rusku“.

Перевід, до котрого відносять ся наведені тут слова, зовсім не московський, а написаний галицько-руським макаронізмом і такий нескладний, що Залеский міг его відречись для его малої літературної стійности. Однак наведені слова характеризують тодішні переконання і чутя

*) На прим. поезії Жуковського п. з. „Чорная дорога“ (II, 59) і „Жизнь“ (II, 63.) відбили ся в деяких мотивах „фантазії“ Залеского п. з. „Kalinowy most“.

**) „Думы та думки Іосыпа Богдана Залеского, переведени з польского на рідимий рускій языкъ, издани же Дромъ Владиміромъ Терлецькимъ. Черемышль. Типомъ М. Диковского, держителя печатни руск. собора крылошанъ, 1861.“

Залеского. Свіжі ще спомини подій 1861—1864 рр. настроїли его во-реже супроти всего, що російське, навіть супроти таких неполітичних річей, як гражданська азбука, задля котрої він і вирік ся книжечки В. Терлецького.

Такі переконання не дозволяли очевидно Залескому признати ся в новому виданю своїх творів до того, що колись не лишень не був неуком в річах московських, але читав в оригіналі та наслідував твори чи властиво переклади московського поета.

У Відні 20. ноября 1893.

Ол. Колееса.

Із старих рукописів.

В історії 1000-літнього розвою руського народа бачимо дивний факт: твори старої літератури, писані мовою більше або менше далекою від народної, здобули собі в протягу століть таку популярність серед мас народних, мали такий вплив на духовий розвій тих мас, якого не мали твори новітніх „народних“ писателів, не виключаючи й такого генія, як Т. Шевченко. Факт сей може видати ся дивоглядним, навіть не подібним до правди; найновітній історик нашої старої літератури, проф. Ом. Огоновський прямо заперечує его. „Руські грамотії — нише він (Історія літератури рускои, I, 234) — списували переважно такі твори фантастичні, які змістом своїм для людей неписьмених не були приступними.“ Проф. Огоновському мабуть незвісним був той факт, що ті неписьменні люде ще нині на вечерицях та досвітках оповідають собі між іншими казками також — виривки із *Gesta Romanorum*, із Книги Сімох мудреців та *Speculum exemplorum*, що многі місця із таких апокріфів, як Слово Методія Патарського перейшли в „питомений“ світогляд нашого народа „Ті книжники — читаємо дальше у проф. Огоновського — не дбали про просвіту незрячих братів, та й самі кормились недоїдками, що падали з „трапези“ роскішних Візантійців. Така пожива не була хосенна для молоді вдачі народу руського.“ Дивно тільки після сего, як се наші прості люде і доси залюбки читають, переписують та зберігають ті ж самі недоїдки, нехосенні для їх молоді вдачі“; дивно, чому різні старі легенди та фантастичні повісті стрічаємо ще й нині в нашім краю в таких сільських закутках, де й не доходила нова освіта. Дбали чи не дбали наші старі „грамотії“ о просвіту незрячих братів, а все таки в їх писаннях було щось таке, що зміло їм здобути серце тих незрячих братів, було щось тривке і довговічне, чого аж надто часто нема в творах, котрі походять із „ясної днини відродження національного“ і котрі за 10 літ по їх опублікованю роблять ся бібліографічною рідкістю, мало кому звісною й з титулу.

Ми не думаємо входити в виясненє сеї появи; досить буде тут ві тільки зазначити. Впрочім новітні студії над тою давньою літературою,

а особливо над тою її частиною, що до недавна навіть не вважала ся літературою, над апокріфами, неканонічними легендами, віршами і т. і. кинули багато світла на сей факт, виказали ясно, що ті мнімі „недо-їдкі візантійські“ були чимось далеко більшим і глибшим, були могутньою хвилею прогресу, що з різних боків набігала на нашу землю. В них доходили до нас зерна дуалістичних ересів маніхейства і богумільства, з їх недоладною мітологією та чистою і гуманною етикою, з їх протестом против клерикальної гордості і заскорузлості і против догматичної виключності візантійського православ'я. В них доходили до нас і з Заходу зерна лицарських ідеалів, ренесансу і реформації. Оттим то ми мусимо згідний відзив проф. Огоновського про сю нашу давню безіменну літературу вважати не тільки ненауковим і несправедливим, але й шкідним власне для того, що може знеохотити молоде покоління до читаня і студіюваня тих творів.

Який великий вплив мала апокріфічна і легендова література на нашу пізнішу писану і друковану літературу, на розвій релігійної драми, проповіді, а також на устну літературу людову (казки, легенди, колядки, балляди), се можна буде в повні вияснити тільки тоді, коли зібрано буде більше матеріалу устного і рукописного, що мусить бути основою для таких студій. В Росії в однім і другім напрямі зроблено вже досить багато, головню дякуючи заходам Пипіна, Костомарова (під його редакцією вийшли 3 томи цінних „Памятниковъ старинной русской литературы“, а один том під редакцією Пипіна, видані коштом кн. Кушелева-Безбородко, С-Петербург. 1860—61), Тихонравова, Срезневського, Веселовського, Порфірьєва, Попова, Соколова і др. У нас тільки проф. Сумцов розпочав систематичну роботу над южноруськими апокріфами (Кіевская Старина 1887 т. II, III.), тай то звернув увагу більше на ті сліди, які полишила апокріфічна література в устах народа, ніж на саму ту літературу. В Галичині першою публікацією того рода була книжечка д-ра Ом. Калитовського „Матеріали до руської літератури апокріфічної“ (Львів 1884). Бажаючи по змозі заінтересувати наших молодших робітників на полі історико-літературних дослідів сею частиною літератури а також дати для їх дослідів потрібні матеріали, ми розпочинаємо на лисгках „Житя і Слова“ публікацію текстів, що находять ся в наших давніх рукописах, головню тих, що заховали ся в нашім закутку Руси-України, в Червоній Русі. Звісно, ми друкувати будемо тільки такі тексти, котрі в чому небудь різнять ся від надрукованих уже в Росії, а поперед усього такі, що носять на собі більше або менше виразну печать впливу місцевої, червоноруської мови або й глибше сягаючої перерібки, так що крім загального значіння для студій над легендами вони будуть мати також місцеве, національне значіння як пам'ятники нашої мови і літератури (хоч звісно, не оригінальної). Таких текстів поки що звісно не много. До них належать апокріфи опубліковані д-ром Калитовським; ми надіємо ся також збагатити той ряд деякими інтересними причинками.

Редакція.

І. Соломон. і чорти в бочці.

Текст сеї легенди, о кілько міні відомо, доси не звівний, принаймні я не стрічав его ані у Тихонравова ані в збірці Пипіна-Костомарова. Не згадує про неї й Порфирьев у своїй книжці про апокріфи старого завіту, ані Веселовський у своїй прекрасній книжці „Сказанія о Соломонѣ и Китоврабѣ“ і пізнійших до неї доповненнях (Записки Имп. Акад. наукъ, т. L.). Рукопис, із которого єї виймаю, одержав я від селянина Гулейчука з с. Іспаса над Черемошем на Буковині. Є се невеличкий зшиток звичайного, грубого паперу, почорнілого від старости, зложеного в 4-ку, без початку і кінця, писаного двома руками, мабуть р XVIII. віці. На чистих місцях здибаємо латинськими буквами підписані назви „Gryhory Slusarczuk“, „Fedor Mochnaczuk“, а на 21. карті гесто в низу находимо підпис: „Anno domini 1732, marca 11“, очевидно час, коли писана була отся збірка. Весь зшиток тепер складає ся з 36 нумерованих карток. Текст писаний на перших 30 картках гарним і четким полууставом, в тексті досить багато рисунків, без кіноварі; уживають ся, хоч дуже неправильно, юси, і то **ж** в значінію я, навіть на початку слів, а **ж** в значінію у, рідше. Остатні 6 карток писані іншою рукою, менше старанно, без рисунків, без **ж**. В збірці містять ся ось які статі:

- 1) **О Іосифѣ Прекрасномъ** (без початку).
- 2) **Слово сѣго Іованна вѣслова** (звѣстий апокріф).
- 3) **Сказаніє дивное и живоносное о рожденіи сѣго оца прѣдѣнаго Григоріа рицера** (звѣсна легенда про кровосумішку, із Gesta Romanorum).
- 4) **Слово челоувѣческое ѡ млднствѣ Іс. Хрѣтовѣ црском** (видрукуємо в одній із дальших книжок).
- 5) **Слово ѡ патерика Іако недостойтѣ ити зѣ церкви егда поютъ оу церкви пѣснѣ, кѣію спѣваемъ у цркви** (легендовий мотив Шіллерової балляди Der Gang nach dem Eisenhammer).
- 6) **Сказаніє и повѣсть ѡ црю православномъ Яггеж** (легенда з круга соломоновських, текст майже той сам, як і опублікований Веселовським в Зап. Имп. Акад. наукъ т. L.)
- 7) **Притча ѡ когатихъ ѡ книгѣхъ оуболгарскихъ і Толкованіє притчи сѣя** (Інтересна переробка притчі о „чоловіці у балці“, що находить ся в повісті про Варлаама і Йоасафа. Притча і отсей варіант оброблені спеціально въ мойй дисертації, що буде друкована в дальших книжках „Житя і Слова“).
- 8) **Житіє сѣго Виктора пѣстелника** (без кінця).
На остатніх 6 картках, писаних іншою рукою, находять ся:
- 9) **Сказаніє ѡ црю Соломонѣ како закопа вѣси ко единой дельвѣ** (друкуємо далі).
- 10) **Прикладъ о хитрости возской** (із Gesta Romanorum).

І. Франко.

Сказаніє ѡ црю Соломонѣ како закопа вѣси ко единой дельвѣ тмаи тѣмъ тисѣщами тисѣщѣ.

Црѣхъ Голомонъ Іерлѣмскій сотвори вечерю велію и поиде на мѣсто безводное глѣючи: сатано прійди ко мнѣ на вечерю. и абіе явися емѣ сатана и поиде съ нимъ. рече же Голомонъ: азъ есмь црѣхъ надъ црѣкѣ а пан надъ пани, и нѣсть инаго подъ слонцемъ кромѣ мене. рече же дѣволъ: шожъ на томъ ижъ ти великимъ црѣмъ, гди предивного знаменія не счинишъ? ино а црѣхъ надъ црѣкѣ и панъ надъ паны, и нѣсть инаго кромѣ мене. вѣмъ такое древо ижъ ты должайшого не маешъ въ своемъ панствѣ, и тое древо естъ велми далеко, а гди бы а два рази сѣгнѣлъ, а за третимъ рекаъ быхъ абы кыло тѣтъ, и било бы. рече же Голомонъ: я естемъ моцнѣишій кроль надъ кролями и панъ надъ пани! азъ маю црѣтво ѿ востокъ слнца до запада, а гди быхъ схотѣлъ заразы, то зъ оусиго панства моего стали бы предо мною. и рече дѣволъ: еще а можнѣишій и моцнѣишій и надъ тебе и надъ всѣмъ кроль, и нѣсть инаго дрѣвого якъ а. азъ маю множество (ли) слѣгъ моихъ, а гди быхъ схотѣлъ, то стали бы вънѣть предомною вси. и такъю имамъ моць, абыхъ всѣхъ претвориа во макъ, абы сѣмъ вѣмѣстили во единѣ дѣльѣ. и посмѣлаъ сѣмъ Голомон и рече: не вѣрѣю а томѣ, абысѣ мѣлаъ слѣги свои во макъ претворити и въ единѣ дѣльѣ вѣмѣстити. а гди повелѣ сатана всѣмъ пренсподнымъ своимъ, и сташи предъ нимъ, ѿн же претвориа ихъ во макъ, и оусипавъ всѣхъ во дѣльѣ. тогда нача Голомон чѣдѣ дивити сѣмъ. потомъ вѣземъ шпѣнѣтъ и закъ ихъ добрѣ во дѣльѣ той и запечатааъ знаменіемъ и рече имъ пррѣстѣвѣючи: во нѣмъ ѿца и сѣнѣ и стаго дѣла аминь. и глаше: не изійдѣте ѿ сюда (мабуть пропушено: развѣ) силою и повеленіемъ црѣа. и попрѣкадиа ихъ на поле дѣнре, гдѣ сотвори црѣхъ Навѣходонесоръ тѣло златое, и закопа ихъ тамо. поиде же старшій сатана рѣдаа и плачаа во мѣсто свое. потомъ по оумертвѣи Голомонокѣ нача Иродъ црѣствовать. дѣволъ же зѣло тѣлаше сѣмъ, како бы могаъ слѣги свои воздигнѣти. и оузрѣ Ирода млада разѣмомъ, и поиде во црѣтво его. сидѣще же въ вѣлію и нача сѣмъ творити пищали. потомъ вѣземъ козаниа проклаѣта ѿ стада Иродованъ сотвори (жб. пропушено: жѣхъ). и въ единъ день сѣде на верѣкѣ и нача пискати. слышаша людіе и повѣдаша Иродови црѣви таковій гласъ прѣчѣдній. тогда посла црѣхъ слѣги свои видѣти что естъ. ѿни же шѣдше молахъ егѣ дабы пришѣлаъ съ ними во црѣви. и видѣ его црѣхъ прѣчѣдна воина и рече: что ти еси и ѿ коеа страны? и рече дѣволъ: азъ есмь хитрець надъ всѣми майстри и игрець надъ игрѣцами. мѣю тѣа, рече емѣ црѣхъ, живы во домѣ моемъ и весели домъ мой по всѣмъ днѣмъ, азъ же воздамъ ти мѣздѣ твою и сотворю тѣа ве-

лика во црѣвїи моемъ. и сотвори емѹ шещѹ келїю зѣло краснѹ ко стѣнѣ близь покою своего. потом сотвори Иродъ пиръ велик рѣтвѹ своимъ и созва всѹ велможѹ ѿ црѣва своего и повелѣ въбѣны бити и играти гѹдницамъ въ сѣрми и во всѹ рознїе мѹзики, и жаднїй не моглѹ оугодити Иродѹмѹ дщери Филипа брата Иродова. егдаже нача дїаволъ играти во всѹ игри нарицаемїа пиццали, еже просто рещи въ дѣди, и авїе возвесели сѹ Иродѹмѹ и нача скакати и пласати, и оугоди зѣло Иродови. рече же ей: чадо, что хоцѣши проси ѿ мене, дамъ ти и полъ црѣва моего. ѡнаже скоро тече ко матери своей и рече: что прощѹ въ царѹ, понеже нїкъ ѡбнцалъ ми полъ црѣва или ино что еже хоцѹ. [рече] ей мїти: проси на блѹдѣ главѹ Іѡанна крѣтла, то всебѣдетъ наше. шедши же дѣца и рече црѹ предъ всѣми велможамѹ: дай ми црѹ главѹ Іѡанна на блѹдѣ. слыша црѹ и смѣти сѹ зѣло, нїкъай бо его оучѣтла велика. и не хотѣше престѣпнѹти слова ради предсѣанихъ емѹ со нымъ, послаша въ темницѹ мѹчителя и оусѣкнѹ главѹ крѣтла и даша на блѹдѣ дѣици, ѡна же принесѣ мїгри своей. и возложи (въщепъ) на главѹ свою паки нача пласати предъ всѣми. ѡле дивное чѣдо! брашно и питїе многоцѣнное предъ всѣми постановленное во кровѹ претворисѹ. потом рече дїаволъ: црѹ, не печалься ничтоже сїю скорѣхъ. сотворимъ еще памѣть ѿцѹ твоѣмѹ. пойдѣмъ на поле дѣйре, возвеселѣмъсѹ тамо еще. идѹщимъ же имъ нача дїаволъ скакати и пласати предъ всѣми идѹщими. и егда прїйдоша на поле дѣйре, гдѣ тѣло злато сотвори Навъходоносоръ црѹ, прїйдеже дїаволъ на мѣсто, идеже закопа Соломонъ вѣси, и рече црѣви: что сїѹ могила? рече же црѹ: слышахъ ѿ ѡца азѹ, яко ѡцъ мой закопа тѣ вѣси. и рече дїаволъ: нѣсть црѹ еже ти глѣши, но ѡцъ твой закопа тѣ злато и сребро и каменїе многоцѣнное и рече сице: аще бѣдетъ ѿ сїновъ моихъ мѹдръ, то вийметъ то сокровище. и радъ былъ црѹ и повелѣ копати, и найдоша дельвѹ зѣло великѹю. рече же дїаволъ: запрѣкти црѹ всѣмъ ѡйти ѡнасъ. и егда ѡбнѣша шпѣнтѹ, и авїе пойдоша вѣси яко мїгла. тогда дїаволъ посмѣкасѹ зѣло безмїю Иродовѹ. и растѣписѹ земля, и пойдѣ Иродъ во пропасть со всѣмъ домою своимъ.

Лїшаючи на пїзнїйше спеціальний розбїр поодиноких мотивів сеї легенди, завважуємо тут тїлько, що сплетено в нїй кїлька тем, а іменно 1) повїсть про супїринцтво Соломона з сатаною чудесами. Сей мотив у Соломоновських легендах дуже частий, тїлько що звичайно місце сатани заступає цариця савєська або южєська, як єї звуть наші рукописї; 2) повїсть про увязненє бїсїв у бочцї і закопанє їх. Власть надбїсами являє ся в апокрїфах одним із головних атрибутів Соломона. Лі-

тературу, що сюди відносить ся, гляди А. Н. Веселовскій, „Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврастѣ“ і його-ж „Разысканія въ области русскихъ духовныхъ стиховъ“ (Зап. II. Ак. Наукъ, Л.). Спеціально тальмудичну літературу зіставив M. Grünbaum „Beiträge zur vergleichenden Mythologie aus der Hagada“ (Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 1877, Bd. XXXI.) і „Neue Beiträge zur vergleichenden Sagenkunde“, Leyden 1893. Наша повість без сумніву є переробкою тальмудичної легенди, в котрій розказано, як Соломон запер много тисяч бісів у мідяний котел і законав, а пізнійше Вавилоняне відкопали їїх, думаючи, що в кітлі є скарби. Про сю повість згадує Кізеветтер (Carl Kiesewetter, Faust in der Geschichte und Tradition, Leipzig 1893, стор. 325), хоча й не вказує, в котрій тальмудичній книзі вона находить ся. Арабські легенди про владсть Соломона над духами взяті з тальмуда, гл. Коран, сури 21, 27, 34, 38; пізнійші G. Weil, Biblische Legenden der Muselmänner 229 і д. Найбільше по-хоже на нашу легенду є оповіданє з 1001 ночи про рибаків і духа, увязненого Соломоном в мідяній посудині і вкиненого в море, гл. Tausend und eine Nacht, arabische Erzählungen, Wien, 1854, Bd. I, 60—65 і далі. В середньовічній католицькій Європі Соломон загалом уважав ся чародієм і владником над духами. Знаменитий Домініканець Вікентій з Бове прямо пише: Potest etiam daemon includi in aliquo vase, sicut includebantur per incantationes Salomonis (Speculum naturale, lib. II. cap. CXXIII), з чого видно, що якась легенда про замиканє духів Соломоном була єму звісна, та в усякім разі не зовсім похожа на нашу. Отсі „incantationes“, заклинання духів іменем Соломона грали велику роль в середньовічній чародійській практиці. І так ми находимо в середніх віках цілий ряд чародійських книжок і формул з его іменем: Salomonis liber de gemmis et daemonibus, Herbarium Salomonis, Hygromantia Salomonis Testamentum Salomonis, Liber de throno Salomonis, Clavicula Salomonis, Semiphoras Salomonis (бібліографію їїх гл. Кізеветтер, op. cit. 323—340). Замиканє духів, хоч і без імени Соломона, є також улюбленим казочним мотивом в сучасній Європі. Варіанти казок з сею темою, особливо польських і руських, зведено у Карловича (J. Karłowicz, Ze świata baśni. Tygodnik ilustrowany 1892, t. V., N. 116, 117). Д. Карлович, не знаючи мабуть доси наведених апокріфічних легенд, виводить основу сучасних людських оповідань про увязненє злих духів у різних посудинах із „замерклих віків людськості“, коли то первісний чоловік „всі сили природні в собі і по за собою уявляв собі в людській подобі.“ З оповідань наведених Я. Карловичем тільки одно сягає часів старогрецьких: про те як Цізіф зв'язав смерті руки й ноги і люде перестали вмирати, аж поки Арес єї не увільнив. Прочі оповідання — нові. Наводимо тут їїх бібліографію. Ув'язненє Смерті: Ciszewski, Zbiór wiad. do antropol. kraj. XI, 6; Kolberg, Kujawy II, 118; Chełchowski, Powieści z okolic Przasnysza, 178; Kolberg, Krakowskie IV, 135; оповіданє українське Zbiór wiad. IX, 117; Kolberg, Chełmskie II, 112; Zbiór wiad. XII, 16, XV, ??; Grimm, Kindermärchen, N. 82. Ув'язненє

Біди — оповіданє піське Zbiór wiad. IX, 52; XII, 12; Kolberg, Pokucie IV, 198. Ув'язненє Лихорадки: Kolberg Kujawy I, 188; Kolberg, Przemyskie, 240. Ув'язненє Зарази: оповіданє з острова Rugii Jahn, Volkssagen aus Pommern 1899, 36. Оповіданє про ув'язненє лісового діда, котре я чув малим в Нагуєвичах і переробив у своїй казці „Без прані.“ Руські (велико- і малоруські) перекази того рода зведені також у Афанасьєва. „Поэтические воззрѣнія Славянъ на природу“ III, 40—52. Далі маємо в нашій легенді уступ про танець Іродіади перед Іріодом і про усіченє св. Івана, взятий із євангелія Марка VI, 17—27, при чім інтересно, що Ірод являє ся сином Соломона — звязок, котрого ми доси ніде не стрічали. В кінці варто піднести також уступ про те, як сатана видумав дуди; на него, здаєть ся, натякає й народна приповідка: „Як чорт у трошу залізе, то на яку хоче дудку заграє.“ Слово „дельва“ — болгарське. Чи систематичне єго вживанє в тексті нашої легенди, помімо ві досить значного малоруського кольориту, натякає на болгарський оригінал, з котрого вона перейшла до нас?

Ів. Франко.

ІЗ УСТ НАРОДА.

Розпочинаючи в „Житю і Слові“ друкувати матеріали записані із уст народа, ми дуже добре бачимо тісні гравниці, які дає нам періодичне виданє з так широкою програмою для публікації тих матеріалів, тісні в порівнянню з величезним багатством того, що є записано у нас і у других збирачів і того, що ще можна і слід би записати особливо в Галичині, на Буковині і в Угорській Русі. Ми знаємо добре, що публікація тих матеріалів в „Житю і Слові“ може бути тільки часткова, і для того думаємо, що треба нам публікувати їх з вибором, налягаючи поперед усього на матеріали доси найменше зібрані (казки, легенди, анекдоти, місцеві перекази), на мотиви і варіанти доси незвісні і зводячи при них систематично все доси надруковане до даної теми. Задля тісних рамок нашого видання нам приходить ся здержати ся з друком нашої збірки галицько-руських приповідок, що доси обіймає около 15.000 н-рів, т. є. майже тільки, що збірка Номиса, котрою обнята вся Русь-Україна. Збірка наша в головній часті вже впорядкована, матеріал порівняний з тим західно-європейським, що зведений у величезнім ділі Вандера (K. W a n d e r, Sprichwörterlexicon, 5 томів), та все таки до неї ще треба приложити досить праці, поки буде зовсім готова до друку. Всіх прихильників нашої народної словесности, котрі або мають можливість занисувати з уст люду, або мають в руках збірки творів нашої устної словесности, просимо дуже прислати нам свої записи для

використання. Не потребуємо й додавати, що для матеріалів того рода вживаємо правопис, котра найдокладніше з усіх доси вживаних може віддати всі відтінки народньої діалектології.

Редакція.

Пісні народні.

I. Співанки, співана, голос.

- N. 1. Изродили виногради ај по під садочок;
Заспівали два јангели в небі співаночок.
Ми шче таких співаночок нигде не чували:
Сам Сус Христос на престолї співанки складаје.
Іс суботи на негільу стала темна нїчка,
Ој горіла на престолї мальована свїчка.
Ој свїчечка догараје, а зїриничка сходит,
А пречиста Гїва мати до церкви приходит.
Пришли уни бај до церкви, богу си молили,
Перед ними рајські дверці сами си втворили.
- N. 2. Кобим такиј голос мала, як співати вміју,
Тримав би нї мїј миленькиј лишень про негільу.
Кобим в лікі хлїб не пекла, а в зимі не прїала,
Ја бим свому миленькому красно заспівала.
- N. 3. Спївав би ја співаночки, та коби то вдати,
А то чуджа сторононька, будуть сї сїмїјати.
А то чуджа сторононька тај чуджії лїуде,
А як не вдам співаночки, встїдно мїнї буде.
- N. 4. Ој співаче, співаченьку, то співати вміјеш!
Чому тогди не співајеш, як ізголодијеш?
- N. 5. Ој деж ти сї, дївчинько, співанок набрала?
По під гору високују на жито орала.
Ој деж ти сї дївчинько співанок навчила?
По під гору високују жито волочила.
- N. 6. Ој як ја си заспївају, два голоси мају,
Једен пушчу по дуброві, другиј по Дунају.
Ој як ја си заспївају по врїзки, по врїзки,
Пїде голос по під колос аж на передмістьї.
- N. 7. Співаночки мої лїубі, деж ја вас подїју?
Збирав јем вас в лїсах, горах, по польу розсїју.

NN. 1 і 2 отсеї збірки записані Марією Гамораківною в с. Ясенові пов. городеньського від Івана Ганущака в р. 1890, решта записана мною в с. Нагуєвичах пов. дрогобицького. В збірці п. М. Гаморак до пісні N. 1. приплетений ще ось який кінець, очевидно попсований вивок з іншої пісні, як і в загалі весь N. 1. якийсь поплутаний:

Аж ксьондз увїшли до церкви молити ся.

„Деє тут був дяк тај паламар!“

Дяк пішов бај до міста, патамар до млина,
Стоїт церква неметена, велика провинна.
Я на того бај дьяченька нагіју, нагіју:
Буде церква заметена на другу негіљу.

До Н. 6. додам, що „по врізкѣ“ походить від Уріж або Уроже, село сусіднє до Нагуєвич. Се няткає на те, що майже кожде село в нашім краю має свої спеціальні коломийки і особні до них мелодії. На коломийки, що говорять о піснях і співанню, звернув увагу проф. Сумцов у своїй статі о коломийках (Кіевская Старина, 1866, мартъ), бачучи в них доказ великої творчої сили і самосвідомости галицько-руського народа, тим більше, що де інде таких пісень в устах народа нема. Лихо тільки, що проф. Сумцов при сьому зсилає ся переважно на коломийки зі збірки о. Щасного Саламона (Коломийки и шумки собрали Счастнй Саламонъ, Львовъ 1864), передрукованої в великій збірці Головацького (Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, Москва, т. II ст. 739—841), а збірка та в значній часті складає ся з пісень скомпонованих самим о. Саламоном, і власне пісні приведені проф. Сумцовим, переважно належать до ряду таких фабрикатів. Взагалі збірка о. Саламона мусить бути виключена з ряду етнографічних видань відповідаючих вимогам науки. До Н. 1. додати ще треба, що укр. перакази про походженє пісень від якихось надприродних істот находимо у Куліша, Записки о Южной Руси т. II, 36, у Чубінського, Труды, I, 24.

II. Смерть богача.

Оре богач на пшеничку голубими воли;
Гадав богач, шчо не зийде на біду ньколи.
Узьила си пшениченька на кукіль зводити;
Ой взыв богач помаленьку на біду сходити.
Богачеви нима біди, в богача корови,
Гадав богач, шчо не буде вмирати ньколи.
Гадав богач, шчо не буде ньколи вмирати,
Та пријшла смерть тај до него, взьала потинати.
„Иди-ко ти, грішна смерти, не ближ-ко си 'д миньї!
„Ој је в мене стадо коней на панські долини.“
А смерть того не питає, взьала потинати, —
Узьав богач свої слуги по сусідах слати.
Положили богачика на тисові лави,

Тај узьили богачеви на подзвін дзвонити, —
Посторонкі не дајут си, каже, в руці взьити.
Пірвали си посторонкі, попукали дзвони:
Такиј, брате, богач грішнїй, Господи борони!

Записала Марія Гамораківна від Параски Нашенко в с. Трійці, снятинського пов. в р. 1887. Ся пісня — відгомін дуже розширеної в староруській літературі повісти про Аніку-воїна, звісної у нас більше п. з. Казка про лицаря і смерть. Її розширенє в європейській книжній словесности показав проф. Тіхонравов (Н. Тихонравовъ „Повѣсть о прѣвнїи живота съ смертью“, Лѣтописи русской литературы и древно-

сти. Москва, 1859, т. I. стор. 183—193). Южноруський текст повісті „О человеци и смерти“ з рукописі XVIII. в. буде надрукований в одній з дальших книжок „Житя і Слова.“

III. Лукіяна Кобилиця.

- Казали нам динутати, шьо нам гаразд буде,
Збунтували всеу громаду, комісія буде.
Збунтували динутати цілују громаду,
Самі пішли до маршевки (?) усьма по раду.
5. Ци ви чули, льуде добрі, за такі побліки,
Шьо написав Кобилиця з маршевок супліки.
Ој як уни написали, дали до кризенту, —
Іде воська в Путилову аж пів ригіменту.
Будујут си у Чернівцех три доми новіјі,
10. Там сидлаје пан староста коньі вороньіі.
Ој осидлав пан староста коньі вороньіі,
І виводит в Путилову шче три кумпаньіі.
Ој виводит в Путилову, вже си згльїдували,
Молодицьі јик то вчули, всеі си позбігали.
15. Суха верба суховерха ни хоче родити;
Пішло восько аж у Плоску Кобилицю јмити.
Јмилиж уни Кобилицю, супліки читали,
Катували біле кіло, водов відливали.
Ој звјизали Кобилицю міцними ливами,
20. Провадили у Сторонец з острими шаблями.
Кујет, кујет зазуленька з долішного кіньця;
Провадили Кобилицю до старости-німця.
Староста потрокол (sic!) пише, мандатор питаје,
А Базилько Кобилицю буком потыгаје.
25. Заревіли сьірі воли, молодицьі мліјут,
Джурджуван, то пан великиј, нічого ни вгїјут.
Ој Джурджуван, то славиј пан, цыла 'го Вижницьі,
Зажурив си у неволи батько Кобилиця.
Колис хоків, Кобилице, з жінок газдувати,
30. Було не јти у Сельитин льудіј бунтувати.
Із за гори високојі зазорьали зорі;
Поховали Кобилицю у міські Гуморі.
Кујет міны зазуленька конец Рачучила;
Ој уже си Кобилиця співанка скінчила.

Пісню сю на просьбу д. Олександра Колесси записав від старих людей молодий письменний Гуцул Волошинюк у с. Сергіях на Буковині від тамошніх старих людей. Лукіяна Кобилиця був послом на сойм конституційний 1848 р. у Відні, відтак в осени тогож року счинив розрух у буковинській Гуцульщині, був арештований і суджений у Чернівцях. Докладніша розвідка про него буде опублікована в „Зорі“. Із пісень, котрі про него згадують, доси звісна тільки одна в збірці Купчанка (Записки Югозап. отд. Имп. русск. Геогр. Общ. Київ 1874 т. II ст. 555 до 556) Для пояснення пісні ще кілька уваг. Рядок 6: Кобилиця виіс в осени

1848 р. до Кромерика петіцію о сполученє Буковини з Галичиною і о урегульованє буковинських відносин. Ряд. 7. кризент — мабуть Kreisamt; д. Колесса догадує ся, що се Кромериж. Ряд. 13. злібидувати ся = стат в ряди, з ним. in Reih und' Glied. Ряд. 16. Плоска — рідне село Кобилиці. Ряд. 17—18. На ділі військо в р. 1848 не зловило Кобилиці в Плоскій. Він здужав утекти в гори і держав ся там ще цілу зиму, а тільки весною 1849 р., коли горами задумав перебрати ся на Угорщину і зайшов в Жабю до знайомого уніятського священника, той віддав его в руки стражникам фінансовим. Сцени кровавих екекуцій, описані в піснї, припислені сюди мабуть з інших подій і навіть з давнішого часу ім. з р. 1843. Ряд 26. Джурджуван поміщик, властивець многих сіл у русько-кімполонгськїм повіті. Пісня натякає на те, що військова екекуція против Кобилиці виражена була головнo на наляганє поміщиків. Ряд. 30. Сельитин — село близько Сторонця і Плоскої. Ряд. 32. Після інших звісток Кобилиця похованій у Вамі. Его засудили були на виселенє з Плоскої. Ряд. 33. Рапучило — гора в Сергіях, пів милі від Сторонця.

Ів. Франко.

Б. Легенди.

І. Початок і кiнець світа.

Сперед віку не було нічого, тільки тьма і вода. Отець предвічний був у небі. Діавол уперід був також ангел і жив з паном богом у небі. Розгадав собі господь бог за сьвјату земљу і плоди і всьакі порьадки і каже до ангела: „Іди — каже јему господь бог — у преісподнју по земљу і скажи: „Беру в імја боже!“ Він пішов і сказав: „Беру в імја своје!“ То поки вишов на гору, то вода јему всју земљу виполокала з јего пазурів. Приходить він до господа бога і каже: „Вода виполокала міні всју земљу!“ Господь бог каже: „Іди другїй раз і бери во імја боже!“ І знов вода виполокала, бо він не казав во імја боже, а тільки во імја своје. За третим разом бог розгнівав сьа і казав јему конче говорити „во імја боже“. Він пішов і як зі злісьтју сказав: „Беру во імја боже“, тогди винїє жмінку земљї. Дав він тоту жмінку господу богу до рук, і в тој час господь бог узьав тај засьїјав тоту земљу: кинув на море на всі штири части, і тогди вже стала земља рости. Як господь бог ішче зробив сонце і мїсьаць, зробив сьа день і не було тьми. Тогди господь бог лїг відпочивати на тој кавалочок земљї — а јейї було лиш тільки, шчоби мїг льагти једен чоловік. А тој ангел зачав сьа тогди дуже злостити і хотїв пана бога здрулити в воду: взьав јего в руки тај несе, шчоби веречи до води. Јје, јде, а земља все росте під јего ногами, а вода робит сьа все дальше і дальше від нього. Дивит сьа він з другого боку, там вода близько і загадав там здрулити пана бога. Знов несе, а земља знов росте під јего ногами, а вода вже далеко зробила сьа від пана бога. Тогди пан біг пробудив сьа, увидїв, шчо тој ангел такий фальчивїй тај каже до нього: „Прокльатиј вороже, а ти шчо хотїв во мнов зробити?“ А чорт

јому каже: „шчо ж, ја виньіс земљу, а ти засьіјав, то хочу мати спідку с тобою.“ А господь бог каже јему: „Добре, при кінци сьвіта ја собі возьму позады, а тобі дам чільне“. То ньіби значило, шчо јому дасьтє усьіх богатих та вельможних а злих, собі возьме бідних а побожних.

Але чорт на то то не зважав і конче хотьів тоту земљу спустошити і згубити, хотьів увесь сьвіт затрьасти. Справляв бурьу, град, бив громами, блискавицьами, заливав водами. Тогди пан біг казав јего окувати в ланьцухи і припјати в пекльї до зельзного стовпа, шчо би там стојав аж до кіньця сьвіта.

А як маје бути конець сьвіта, то будут такі знаки: сьім льїт дожджу не буде, і буде ворогувати царь на царьа, брат на брата, отець на сина, син на вітца і всьі льуде зненавидьтє сьа. Тогди чорт буде зіпјатїј з ланца, шчо на ньім стојїт припјатїј від почьатку сьвіта. А як буде зіпјатїј, тогди возьме терноньї вінець на голову, ребра собі прїбје і буде казати, шчо він господь бог. А Илија пророк — він не вмирав на землі, бо јего на огнисьтїї кольісници вьзато на небо,—то при кінци сьвіта він прїїде на сеј сьвіт умирати, і буде ходити всьуди по сьвітї і буде льудїј навчати і буде казати: „Дајтє сьа на муку, але не дајтє сьа на підмову, бо то злиј дух, бо то чорт буде јїздити, аби тє сьа не дали на підмову!“ А тој чорт буде возити с собов воду, але то не буде вода, а тьілько з великоднїї пјатницьї зола: хто в великодну пјатницьбу золит шматьє, то тоту золу чорт збіраје і ховаје, шчо би було при кінци сьвіта чим льудїј појити. Хто сьа тоїї води напје, того чорт запише собі, а хто не схоче пити, того верже у такиј зельзнійї пјецок, шчо в ньім страшнійї огонь горит. Але тој огонь не уде печи, то так тьілько чорт буде страшити льудїј, же би му сьа всьі льуде підписали.

По тьім усьім такиј сьа вишасє віл, же він сьім гір травившасє а сьім рік води вишиваје. А як тој віл згине, то шкіра з нього буде мати сьім миль довготи і сьім миль широкости. То тогди чорт скаже сьвјатого Илију злапати, і тоту шкіру простерти, і на тьї шкірі будут сьвјатому Илиїї голову стинати, а то тому, бо чорт знаје, шчо як сьвјатого Илиїї хоць једна капка кьєрви на земљу капне, то земља сьа запалит. Але як јому вітнут голову, то једна капка тоїї кьєрви бризане аж за сьім миль, упаде на земљу, і відси земља зачне горіти і згорит каміньє, дерево і гори, все згорит і цыла земља перегорит на попіл. Потому повіє вітер і зрівнаютьсє гори з долинами. Тогди затрубјат ангели в труби і кождиј мертвиј буде вставати на страшнійї суд. Приїде господь бог судити і буде казати: „Станьтє ви праведники по правици, а ви грішники по львици!“ І вни будут сьа видьїти і пізнајут, котриј грішнійї, котриј праведнійї. І скаже потьім господь бог: „Ідьїт ви праведники до вітца мого, там мајетє царство насльїдувати, а ви грішники їдьїтє ви в огонь прокльатїј, там будетє мати страх і скрежет зуба. Був јем голоднійї, не накормилистє мене, був јем прагнушчиј, не напоїлистє мене, був јем наг і не приодьїлистє мене“. А вни скажут: „Ми тєбе боже не видьїли.“ „А не видьїлистє мене, то стє видьїли ближнього свого.“ А шче по тьім усьім сьвјата Покрова шїје ризу

від початку світа до самого кінця світа. І вна з того жеї шпје, шчо хто дає до церкви, якєе будь убрание або бідному одбж, а вна з того шпје ризу. То тогди, як гсподь бог скаже тим грїшникам іти до пекла, то вна тих грїшникїв вакриє тов ризов. То тї, шчо будут накритї тов ризов, то шче будут спасенї, а лиш тї, шчо на них тої ризи не вистане, підут у вчну погибіль.

В Болеховї від служниці дївчини Марти в р. 1888 записала

Ольга Франко.

Оповіданє се очевидно зложене з кількох. І так аналогічні оповіданя про сотворенє світа гл. Чубінський, Труды I, 142—144; Драгоманов, Малорусс. нар. пред. 15, 89—91, а також болгарське оповіданє там же 429—420. Про конець світа порівнай О. М. Калитовскій, Матеріали до рускої літератури апокрифичної; Н. Тихомировъ, Памятники отреченной русской литературы II, 213—281 (чотири списки Слова Методія Патарського) і статю про сей памятник А. Н. Воселовського, Опыт изслѣдованія о развитіи христіанской легенды (Журналъ мин. нар. просв. 1876). Оповіданє про вола, що спасає 7 гір трави і випиває 7 рік (у один день) взяте з Тальмуда, а принаймі з него виводить єго руська книжечка „Басни Талмудовѣ ѿ самихъ жидовъ оузнанныя“ і т. д. (опис єї і інші виписки подамо в одній із слїдуючих книжок) видана в Почаєві 1782 р., в котрій на картї 10. recto читаємо: **Дня шестагѣ Іѣнїа шхѣдѣтѣ жидѣе праздникѣ Пѣконесѣ: сїєстѣ, недѣлю седмю по пасцѣ, кѣ кїй день должны своѣ дома оукрашати вѣтвїемъ и зелїемъ. Бнѣ даѣтѣ Талмѣдѣ сїю: іакѣ древо посѣченное оусыхаетѣ, іакѣ и жидѣе, которїи прѣжде процѣтали, нынѣ изсхоша. И поютѣ пѣснїи ѿ Левїаданѣ рыбѣ, и іакѣ стрѣотѣа аки на комедїю, єдинѣ беретѣ на себе лице Левїадана, вторїй Шорокѣра вола, третїй лице Гѣа Бѣа: и вѣснословѣтѣ, іакѣ волѣ великїй Шорокѣрѣ всегда вранѣ творитѣ сѣ прѣвѣлію рыкою Левїаданѣмъ, а вѣ то время Гѣа Бѣа приходитѣ, и закарѣтѣ оконѣхъ, и ѿ нихъ жидѣмъ оучрежденїє велїє на нѣстѣхъ солѣклолетѣ”. А польська книжка „Złość żydowska... na objaśnienie Talmudystów“ видавана кілька разів у Кракові ще перед руською брошурою, свято се зве „Szewues“ і кладе на д. 5 місяця Сївена, називає вола „Sor Hobor“ і додає: „Talmud w księdze „Szabes“ rozdz. 15 karta 120. taką o tym przywodzi, basznię. Pan Bóg stworzył Lewiosona oraz y żonę iego, poznawszy zaś, że będą mieli potomstwo, kazał żonę zarznąć y sam nasolił w beczkach mięso iey, które zachowane iest na bankiet po sądnym dniu dla sprawiedliwych żydów. Stworzył też potym... wołu wielkiego, który takiej wielkości iest, że z gór 30 na dzień trawę zjada y dwoie morza wypija“ (стр. 790—791).**

Ів. Франко.

II. Відки ваяла ся жаба ?

Коли Ісусъ Христосъ ходивъ по землі изъ св. Петроу, то онѣ пришли идъ одному валалу (селу) и сѣли собѣ подъ дичку (грушу), котра стояла на концу валала. Іде чоловікъ дорогою около нихъ и плаче.

— Што тобі небоже? каже Ісусъ Христосъ.

— Народила ся у мене дѣтина, та нехоче ніхто ити за кума, жемъ худобный.

— Неплачь, піду я

И пішовъ до нього Небесный, подержавъ дітину підъ свягу воду; пришли домівъ, а тамъ ужъ вшитко стояло на столѣ, чого требало идъ гостинѣ. Набли ся и напили ся чамяно (гарно), а потому коли Христосъ ставъ зберати ся, то знявъ изъ худобного свого кума бочкору (ходаки), завадивъ на вѣшало, а обувъ го въ нові чижмы (чоботи) и каже: обысь нигда не знимавъ очи изъ бочкірь, та добрі ті буде. — И пошовъ.

И ставъ ся изъ худобного чоловіка богачъ подъ рокомъ, а вінъ якъ збогатѣвъ, такъ и набравъ ся пыхи, ставъ ганьбити ся своихъ бочкірь и шмаривъ (викинувъ) ихъ вонъ.

Неодовго иде Ісусъ Христосъ черезъ тото село и каже Петрови: „Петре, нащивити (відвідати, з чеського „navštivit“) бы намъ нашего кума, якъ ёму веде ся.“ — Добрь, госпode, нащивме. — И зашли къ ньому по надъ вечуръ; вошли до хижы, сѣли собѣ за стілъ, а газды не было дома. — Приходить овінъ домівъ, отворяє двері и отразу згудякавъ (закричавъ):

— Вонъ изъ хижы, цундравы жобраки!

— Куме, куме — каже Ісусъ Христосъ, — не сердьте ся.

— Чортъ вамъ кумъ, не я.

— Но, кедъ чортъ тобѣ кумомъ, то идъ и ты идъ чорту, твому кумови, — и шмаривъ ёго у млаку (озеро); а изъ нього доразъ справила ся жаба.

Ажъ тогды вінъ обачивъ ся и ставъ кричати: кумъ, кумъ, кумъ!

— О, нѣтъ, не кумъ, забывъ ты на свои бочкору. — И пошовъ Христосъ далей.

Записав на Угорській Руси о. Анатоль Кралецкій.

Отсе оповідане разом з кількома іншими, котрі надрукуємо в дальших книжках, одержали ми від проф. М. Драгоманова, котрому воно ще в р. 1886 прислане було о. Анат. Кралецким з Угорської Руси для его збірки „Малорусекія народныя преданія и рассказы“, та прийшло за пізно, коли збірка вже була видрукувана. Ми друкуємо речі записані о. Кралецким, заховуючи его власну правопись.

Редакція.

Сучасні діячі словянської науки і літератури.

Хоча „Житє і Слово“ не хоче бути органом так званої „славістики“ а визначає собі далеко скромнішу програму — знайомити своїх земляків, Русинів-Українців, зі здобутками сучасної науки, в тім числі й словянської, то все таки ми вважаємо, що іменно знане важніших праць і явищ науки і літератури власне в обсягу словянського племені повинно бути одним з головних складників освіти кожного Русина. До сеї мети ми будемо підходити з різних боків. Одним із способів, що ведуть до тої цілі, є без сумніву подаване життєписів і характеристик видних діячів словянської науки і літератури. Ряд таких життєписів, до котрих по змозі додавати будемо й портрети, розпочинаємо чоловіком, котрого імя повинно бути знайоме і дороге кожному Русинowi-Українцевi без огляду на те, чи він згожуєть ся з усіми поглядами і з усіми частинами єго обширної і многоплідної діяльності.

Р е д а к ц і я.

І. Михайло Петрович Драгоманов.

Обставина, що „Житє і Слово“ має честь числити М. П. Драгоманова між своїх головних співробітників, накладає на нас певні обмеження, і для того замість обширної розвідки, на яку без сумніву заслугоє наукова і публіцистична діяльність сего мужа в рамках української мови і літератури як також і в рамках ширших, загально-словянських, ми мусимо обмежити ся на подане єго короткої біографії, котру опиравемо на дані, достарчених самим Михайлом Петровичем, по часті в єго „Австро руських споминах“, по часті в німецькій книжці Туна (Alphons Thun, Geschichte der revolutionären Bewegungen in Russland. Leipzig 1883“, стор. 310—315, примітка), а по часті в листах до нас.

Михайло Петрович Драгоманов родив ся в Гадячі, полтавської губ. в р. 1841. з небогатої дворянської сімї. Батько єго ще в 20-тих роках, живши у Петербурзі, обертав ся в тамошніх ліберальних кружках і писав навіть українські вірші, а пізніше, живучи на Україні, не покидав ся своїх ліберальних думок і сімпатій до простого люду, допомагав мужикам чим міг і списував людові пісні. Мих. Петрович ходив з разу до уїїздного училища в Гадячі, потім до гімназії в Полтаві, де єму пощастило ся найти кількох талановитих і щирих учителів, котрі розбудили в нїм замилюване особливо до старинної історії і класичних писателів. Рівночасно з тїм ті вчителі заїтересували єго й новїїшими поривами Россїян до свободнїїшої громадської праці: вже в гімназії він читав не тільки всего Тацїта в оригіналі, але також Шевченка й Герцена.

Коли від р. 1857, по смерті царя Миколи, розпочалась серед російської суспільности агітація за знесенєм кріпацтва, видавали пол-

тавські гімназісти рукописну часопись, і Драгоманов був її редактором. В осени 1859 р. він вступив на київський університет, котрого куратором був тоді знаменитий хірург Пірогов. Під его опікою університет тішився майже повною академічною свободою. Між студентами йшли гарячі дебати, всі рвалися до політичної діяльності, хоч і в різні боки. Щоб зблизитися до простого народа, почали заводити недільні школи, з разу з цілями політичної пропаганди, та переконалися, що з малими дітьми і неписьменними старшими про політику годі говорити, обернулися про просто до освіти і педагогії. Та коли в р. 1862 недільні школи покасовано, Др-ов з деякими товаришами став учителем в учительській семінарії. Але на него швидко посипалися доноси з боку попів як на нігіліста і українського сепаратиста і его відправлено з семінарії. За весь той час він не покидав університету і майже рівночасно з відставкою від семінарії скінчив університет і здобув собі право навчати в середніх а навіть у висших школах.

Чимале значіння для его дальшої долі мала мова, котру він на весні 1871 р. виголосив як делегат студентів, що вчили в недільних школах, на прощальнім бенкеті устроєнім на честь уступаючого Пірогова. Промова була вільнодумна і зробила велике вражіння; часописям заборонено й згадувати про неї при описі бенкету, а ректор університету Бунге (пізніший міністер фінансів) дістав за неї нагану. Драгоманов увійшов у круг ліберальних професорів, розширив свої студії, що доси ограничувались на старинну історію, також на новішу; ему роблено надію, що поставлений буде кандидатом на катедру професора всесвітньої історії, опорожнену в р. 1862. Та польське повстання стало на перешкоді осягненню цієї цілі. Ліберальні професори втратили вплив, висадки за границю на кошт правительства годі було дочекати ся, і Др-ов докінчив свою магістерську дисертацію про Таціта і габілітувався в р. 1864 на доцента всесвітньої історії на київським університеті.

В ту пору вмер его батько і ему прийшлося дбати о вихованні сестри Ольги Петровни, звісної письменниці Олени Пчілки). І сам він оженився, то й мусів для прожитку давати приватні лекції і заробляти на хліб пером. Крім історії его тягло й до педагогії, з котрою він основно познайомився ще з часу недільних шкіл. З педагогічного боку він висловив у петербургських часописах за тим, щоб у початкових школах на Україні розпочинати вчити по українськи і поступово йшли до російської літературної мови. Случайно стаття его видрукувана була 6 апріля 1866 р., т. є. в сам день вистрілу Каракозова. Звісний Катков зовсім сурйозно добачив в тім замаху до українського „сепаратизму“ звязок з замахом Каракозова. Куратор денунціював Драгоманова як українофіла і поставив его під свій особливий догляд. Силою зовсім природної реакції обернувся Др-ов від тепер власне до українських питань, з разу педагогічних, а далі йзагалом національних. Зачав збирати матеріали до української історії й літератури, а в політиці дійшов до демократичного федералізму. Як доцент університету він мав великий вплив на молодіж, що власне тоді була глибоко зворушена соціальними питаннями, організувала кружки, каси, бібліотеки. Найкраща з таких бібліотек у Києві, в котрій систе-

манчно підібрані були книжки як по історії і суспільним питанням, так і по українознавству, устроєна була іменно під проводом Драгоманова.

Тільки в р. 1870 уряд „відкомандував“ его за границю для доповнення студій. Др-ов поїхав через Львів, де у-перше познайомився з галицькими Русинами, побув у Будинні між лужицькими Сербами, далі в Празі, студіював у Гейдельберзі, а відтак прожив довгий час у Флоренції, відки в р. 1873 через Цюрих, Відень і Львів вернувся у Київ. Тут повстав тимчасом „Югозападний відділ географічного товариства“ і Др-ов став одним із его вайдіяльніших членів. В ту пору повстали его найважніші наукові роботи: видане двох перших томів укр. історичних пісень, доконане спільно з Антоновичем, та головню працею Др-ова, котрий додав до текстів свої многоцінні uwagi і бібліографічні вказівки, далі невеличка але дуже важна стаття „Рицарські отголоски въ укр. нар. пѣсняхъ“ — перша на Україні проба приложення нового, порівнюючо-історичного методу до вьясненя народної поезії, в кінці богата збірка народніх оповідань, казок, легенд і т. і. Рівночасно (1873—74) друкував він у „Вѣстникѣ Европы“ ряд політичних статей „Восточная политика Германіи и обрусеніе“, „Русскіе въ Галиціи“, „Литературное движеніе въ Галиціи“, а в львівській „Правді“ обширну працю „Литература російська, великоруська, українська і галицька“. Про зміст і характер его університетських викладів дає виображене стаття „Борьба за религіозную свободу въ зап. Европѣ въ XVI—XVII стол.“ друкована в „Отечественныхъ Запискахъ“. Рівночасно був Др-ов у Києві душею редакції „Кіевского телеграфа“, що тоді був певно найліпшою з провінціональних газет у Росії. Був також одним з організаторів кіївського археологічного зйїзду 1874 р. Після сего зйїзду тодішній редактор львівського, „Слова“ денунціював его як агента польської революційної пропаганди. Власті шкільні почали тіснити его закидуючи ему, що серед молодіжї ширить есціалізм. В маю 1875 р. міністер освіти велів ему подати ся в відставку, та Др-ов не схотів, виставляючи такий мств, що подаючи ся в відставку він тим самим признав би правдивість усіх тих клевет, що на него зводжено. Не дожидаючись рішення сего діла він літом 1875 р. поїхав опять у Галичину, був на першій руській вічу в Галичі, і хоч не виступав там прилюдно, найшли ся люди, котрі зателеграфували в Росію, що він говорив промову і закликав до сполученя України з Польщею і відірвання обох від Росії. Через се в сентябрі 1875 р. его відставлено від університету і визначено спеціальну комісію під проводом звісного М. Юзефовича, що мала здати справу про характер і значінє укр. письменства. Не дожидаючись рішення сеї комісії Др-ов у осени 1875 р. вийхав за паспортом за границю, прожив якийсь час у Відні, а відтак 1876 р. переселився в Женеву, де прожив цілих 15 літ. Перед его відйїздом кіївські его товариші задумали було розпочати українське політичне видавництво. Друкувати его в Росії не було що й думати, тим більше, що в маю 1876 р. вийшов звїсний „закон Юзефовича“, котрим зовсім заборонено українську літературу. І от на Др-ва положено завданє вести се видавництво за границею. З разу була думка друкувати его у Відні, де Др-ов в початку 1876 р. видав по російськи брошуру „По вопросу

о малорусской литературѣ". Та після конфіскації соціалістично-бунтарської брошури „Правдиве слово хлібороба до своїх земляків“, друкованої у Відні без його відома, він покинув сю думку і розпочав видавництво „Громади“ в Женеві. Та кієвські товариші з часом змінили свої погляди, обіцяні праці не приходили і „Громада“ виходила дуже по-малу (до 1883 вийшло 5 т. мів і 2 менші випуски). Рівночасно публікував Др-ов у Женеві багато політичних брошур про біжучі факти російського життя, налягаючи на конечність політичної волі у всіх ліберальних і революційних програмах, на конечність автономії громад, повітів і територій, а також на конечність звертання уваги на національні і місцеві особливості при всякій пропаганді і загалом при всякій політичній роботі. Найважнішою з тих його праць є „Историческая Польша и великорусская демократія“ — майстерна аналіза помилок, у які попадали найталантовитіші політики та публіцисти польські й російські стоячи на становищі т. зв. державних народностей і ігноруючи недержавні, плебейські. Праця та друкована була первісно в видаваній у Женеві ліберальній російській газеті „Вольное слово“, котрого Др-ов описля став редактором і в котрім помістив багато статей про російські і українські справи.

Крім „Громади“ видав Др-ов у Женеві по українськи роман Мирного і Білика „Хіба ревуть воли як ясла повні“, один із перлів нашої повістєвої літератури, далі твори Шевченка заборонені в Росії і ряд популярних брошур: „Про багатство та бідність“ (також по білоруськи), „Про хліборобство“, „Про те як земля поділена“, „Про те як земля наша стала не наша“, „Marija maty Isusowa“. В р. 1881 розпочав далі працю над укр. історичними піснями. Видав наперед книжечку „Нові укр. пісні про громадські справи“, а потім два випуски пісень про кінець козаччини в XVIII. віці. Від тоді він обернув ся знов до праць над укр. літературою і етнографією, друкував чимало статей в „Кіевской Старині“, „Вѣстникъ Европы“, „Русскомъ Богатствѣ“, „Русской Мысли“ (звісно, під псевдонімами), а також дещо в галицьких виданнях (Сьвіт, Товариш, Літературно наукова бібліотека).

В р. 1889 його покликало до Болгарії, де правительство задумало оснувати університет, щоб викладав усесвітню історію. Рівночасно міністерство освіти розпочало видавництво „Сборника“ наукового, в котрім Др-ов напечатав цілий ряд статей про народні пісні, казки та легенди. Найшовши ся при улюбленій своїй праці — вчителя і ученого писателя, Др-ов немов набрався вдесятеро більше сили. Та здоров'я його ще від женецьких злиднів і гризот було підкопане і перед двома роками його постигла тяжка слабість, аневрізм аорти, з котрою віденьські лікарі віщували йому нехибну і швидку смерть. Та в Парижі найшов Др-ов ліпшу пораду і поміч, хоча, звісно, здоров'я давнього не відніскав. Помимо тяжкої хвороби і не менше утяжливого лічення він і досі з неослабною і справді подиву гідною енергією і свіжістю думки читає лекції, містить щораз нові статі в болгарськ. „Сборнику“, засипує своїми працями „Народ“, пише до „Буковини“, видає популярні брошури („Шість сот літ швейцарської спілки“, „Іван Вікіф“ і т. і.) і загалом інтересує ся ходом справ українських і галицьких, літератури, науки і публіцистики так само живо, як ходом життя політичного

в Росії і західній Європі, як розвитком улюблених його наук історії і фельклористики. Кінчаючи сей коротенький, побіжний і далеко не повний начерк побажаємо нашому талановитому писателеві і вченому, нашому духовому батькові, ще як найдовше жити і працювати, і дождати ся в Росії і в Галичині кращих обставин ніж ті, против котрих він з такою енергією і з таким талантом стільки літ боре ся.

Іван Франко.

Критика і бібліографія.

I. Наукові методи пр. Сумцова.

Між руськими ученими, котрі посвячують свої праці українській народній словесности, одно з видніших місць займає професор харківського університету Сумцов. Остатніми часами він рішуче став уживати порівнюючого методу і набув собі велику начитаність у фольклорному матеріалі різних народів, так що міг би пролити багато світла на еволюцію різних фольклорних тем не лиш на Україні, але й у цілій Європі, бо звичайно західно-європейські фольклористи, навіть найбільше вчені, не знають мов слов'янських. Тим часом майже всі порівнюючі студії д. Сумцова зостають ся без результату, коли не вважати за него звіт бібліографічних вказівок, котрі по самій суті діла не завше можуть бути навіть повними.

Такий суд приходиться ся сказати про багатоочені праці д. Сумцова, напечатані в „Етнографическомъ Обзорѣніи“, як „Воронъ въ народной словесности“, „Заяць въ народной словесности“, „Мышь въ народной словесности“, в котрих автор вняв ся за ріжними птицями і звірами по фольклору всего світа, не звернувши уваги перш усього на те, що в різних байках, казках і т. п. оповіданнях властива індивідуальність того чи іншого животного грає роль підрядну, що навіть іноді в варіантах певного оповідання серед одного народу ті особи переміняють ся. Далеко більше б хісна було для науки, коли б д. Сумцов прослідив, напр. говорячи про байки і апологи т. зв. животного епосу, не особи животних, а самі фабули, в чім вони сходять ся у різних народів, в чім різнять ся, які з них мусіли скластись в різних країнах відповідно їх клімату, географії, землі, фауні, звичаям, історії, — а які запозичені були у других народів і як розходились по світу, при чому перемінялись *fabulae* *personae* з переміною кращих обставин, фауни, звичайів, а іноді і просто капризу оповідачів, їх недочуванню і т. і.

Інші студії д. Сумцова, напр. „Отголоски христіанскихъ преданій въ Монгольскихъ сказкахъ“ в „Етногр. Обзорѣніи“ (ин. VI.) викликають друге бажанє, а власне, щоб автор рівняв між собою фабули дійсно однакові або хоч споріднені, а не такі напр. як європейські казки про страшного грішника, котрі пішли від апокрифа про Лота, і монгольську казку про Шідтікур-бурхана, котра єсть ніщо інше, як устний варіант монгольської книги Шідді-к ур, переробленої з індійської Веталапанчавінсаті, про котру на диво не згадує д. Сумцов у своїй студії, — а такеж, щоб не забував, що христіансько-візантійська культура, з котрої д. Сумцов хоче виводити багато фольклорних тем, замість індійської, сама по собі складна і пізня і яко така, сама вбрала в себе багато елементів старо-азіатських (включно до індійського і навіть китайського), африканських, класичних і др. Відповідно до сеї, сподіваємось, безспорної думки, коли ми зді-

буємо напр. в середній Азії а іноді й у східній Європі фольклорні матеріали, котрі нагадують біблійно-християнські теми, то треба себе спитати: чи не могли вони піти туди і незалежно від жидівсько-християнського впливу, просто з тих жерел, котрі впливали і на самий біблійно-християнський матеріал, — напр. з Халдеї, Ірану, Індії і т. ? Вкажемо один лишень примір з тих, про котрі говорять Д. Сумцов: на віщо було Монголам ждати, поки до них зайде християнська легенда про те, як Сатана спокушає Христа, коли в Ірані була старша легенда про Арімана і Зороастра, від котрої певно пішла й буддійська легенда про Будду і Мару, як і сама євангельська легенда.

Найновіша праця Д. Сумцова „Народныя піснi обь отравленiи змѣинымъ ядомъ“, напечатана в „Кіевской Старинѣ“ 1893, Ноябрь, викликала в першій лінії сю нашу замітку своєю фальшивою мето-дою, або ліпше браком усякої методи в приложенню вченим автором порівнюуючого дослідю. Д. Сумцов потнав ся за другостепенною річю: отрутою, та ще й за зовсім припадковою — змичою отрутою, тоді як в піснях, котрі він хоче розбирати, отрута робить ся іноді і жабою, рибою, зілем, — а відвернув ся від головного, від фабули пісень, дієвих осіб єї, мотивів подій. Через те він перемішав пісні зовсім ріжних тем: отруту брата сестрою, сина матірю, чоловіка жінкою, полюбовника любовницею (у нас вдовою, — про котру була в „Кіевской Старинѣ“ 1887. N. 12., студія, пропущена без уваги Д. Сумцовим, хоч там були зведені і рукописні варіанти) і др. Через се ембріогенія і навіть географія варіантів сих усіх особних тем переплуталась у Д. Сумцова і вся єго праця звелась власне ні на віщо, тоді як вже один географічний розклад ріжних варіантів кожної теми міг би коли ще не привести автора до точного виводу, де склавсь єї первообраз, то хоч до показу, як во ни розійшлись хоч по Європі.

Д. Сумцов в кінці своєї студії нахилиється до того, щоб вивести початок пісні про отруту від казок про матір-зрадницю і притягає навіть епізод із роману про Бову, епізод, котрий знайдете в казках ріжних тем у Європі й Азії. Ми мусимо нагадати, що в варіантах тієї казки часто буває замість матері сестра, а головне: в ній отрута зовсім не завше являється ся і зовсім не єсть суцїною; часто зрадниця зарізує героя або замикає єго, або саме в той час, коли зрадниця і змий-полюбовник єї готують ся згубити героя, являють ся єго вибавителі-звірі, слуги єго і інші. Нагадаймо також, що європейські устні казки про матір або сестру-зрадницю мають собі в староруській письменности прецікавий варіант в повісті про Івана, паламарського сина, виданій Костомаровим (Памятники стар. р. литер., вып. II, 319 і д.) на котру звернув увагу і Д. Рамбо в своїй книзі *La Russie Epique*. Цікаво, що героїня сєго оповідання, котре безпримірно перекладене було на староруську письменну мову з візантійської, з вєть ся Клеопатра. Се імя не дурно відводить нас у Єгипет! Б-гато подробиць сєго оповідання і споріднєних єму устних казок, в тім числі й наших, привязує єї вєі історії до староегипетської казки про двоє братів, котра єсть найстарійша відома тепер Притча о женствѣ злѣбѣ. (Див. про се між інчим студію Коскена „Le conte égyptien des deux frères“ друковану первісно в журналі „Revue des Questions historiques“, кн. за октябрь 1877 р., і передрукованій в передмові до єго-ж „Contes populaires de Lorraine“, Paris 1884, т. I стор LVII—LXVII.

М. Драгоманов.

II. Польський фольклорний журнал.

(Wisła. Miesięcznik geograficzno-etnograficzny. T. I—VI. Warszawa 1887—1892 стор. 366, 902, 1002, 998, 1039, 1020 in 8° maj.)

В 1887 р. невеликий гурток польських літератів заклад у Варшаві географічно-етнографічний місячник „Wisła“. У першому річнику сєї часописі було заміщено кілька цікавих праць з обсягу етнографії та статистики етнографічної і трохи матеріалів етнографічних in crudo, але в загалі місячник сей не робив вражіння часописі строго науковій, які тоді вже існували у Французів, Італіянців та Англічан. „Wisła“ не мала навіть яєно поставле-

ної програми, а хотіла бути „скарбницею відомостей о тих властивостях і прикметах польського племені, котрі відрізняють его від інших.“

Та вже з початком 1888 р., коли керму редакції взяв у свої руки звісний польський вчений др. Ян Карлович, „Wisła“ зовсім змінила ся. Др Карлович задумав зробити її часописом, котраб стояла на висоті сучасної науки, була зеркалом цілого руху фольклорного в західній Європі і подавала праці не тільки з обсягу етнографії, але також з історії цивілізації в як найширшій значівю. Він рішив не обмежувати ся вузькими рамками польського племени, але звертати увагу на цілу Словянщину, а по змозі й на інші людські породи. Завдяки заходам д-ра Карловича „Wisła“ невдовзі зробилась органом відповідаючим усім науковим вимогам, одною з найкращих часописів фольклорних в загальні, коло неї згромадились незабаром не тільки всі наукові сили польські, але й деякі інше-словянські, як от приміром Чехи Зібрт, Подівка, Нідерле, Черни, Русини-Україні Франко, Сумцов, Стороженко, Янчук, Хорват Мошков, Словенець Міклавець і інші.

„Wisła“ властиво не місячник, як стоїть у заголовку, але кварталник. Кождий з чотирьох зошитів „Wisły“ містить поперед усього студії та причинки етнографічного, антропологічного та географічного змісту; далі йдуть т. з. „poszukiwania“, в котрих редакція обертаєть ся до загалу читаючої публіки з проською присилати спеціальні вказівки та відповіді і тут-же їх і поміщує; відтак слідуєть довші і коротші реферати о нових працях та часописах, що відносять ся до спеціальности „Wisły“, і обширна бібліографія. На кінці кожного зошиту подибуємо хроніку фольклорних та антропологічних звіздів, вистав і т. і., життєві і та некрологи, вирізки і передруки з давніх книжок, часописів і дньовиків провінціальних, нарешті дрібниці етнографічні, дрібні питання, замітки, т. зв. *curiosa*, і т. і.

Побіч „Wisły“ від 1888 р. виходить у неозначених з гори речинцях (також під зарядом д-ра Карловича) окреме видавництво „Biblioteka Wisły“, в котрій друкують ся або цілі збірки сирих матеріалів з якої небудь одної місцевости, або більші монографії. Досі вийшло 11 томів „Biblioteki“.

Із того, що заміщено в перших шістьох томах „Wisły“, ми вкажемо тут тільки дещо важнійше, щоби кождий з читачів знав, чого має в ній шукати. Найбільше місця уділяє „Wisła“ етнографії і то, розумієть ся, переважно польській. У тім відділі друкують ся загальні характеристики людности і місцевостей, описи звичаїв та обрядів. Наприклад побут селян седлецької губернії описує В. Гавеський (т. III); С. Василевський подає докладний образ суспільних, сусідських та товариських відносин у селі Ягодне луковського повіту (т. III); К. Смоленцувна дає опис села Хмельник у Люблинщині та его мешканців (т. III.), а І. Пйонтковська знайомить нас з життям народу середської та каліської землі (III). І. Сембидзький подає причинки до характеристики пруських Мазурів (III); Д. Надморський студіює суспільний побут, звичай і говір у Мальборщині (III); К. Скішинська описує село Криничі в Томашовським повіті (IV); С. Зелінський розказує про мішану людність села Басівки недалеко від Львова і наводить пісні у мішаній русько-польській мові, котрих співають мешканці того села (IV); відомости про життя фабричної людности Пабяниць знаходимо в статі І. Льорентовича (IV); Ф. Рейнштейн зображує в статі „Pani majstrowa z Podwala“ життя дрібних міщан ремісників Старого Міста у Варшаві (IV). Цікавий образ боротьби слов'янського елементу з германізацією показують праці: Р. Лазєнги „Ziemia Chełmińsko-Michałowska“ і „Germanizacja powiatu Olawskiego“, А. Парчевського (IV). Богато подробиць етнографічних, а побіч того і археологічних знаходимо в барвисто і займаючо написаних справозданнях і згадках з екскурсій З. Глогера „Podróż Niemnem“, „Na falach Bugu“, „W dolinie Biebrzy“ (II—IV). Богато навчаючого і цікавого подибуємо в гарних замітках Е. Ожешкової „Ludzie i kwiaty nad Niemnem“, посвячених переважно білоруській етнографії (II, V). Білорусами займаєть ся й Е. Єленська, котра в своїй праці „Wieś Komarowicze w powiecie Mozyrskim“ (V) подає докладну картину життя білоруського народу одної з найбільше відрізнаних від світа місцевостей Поліся. Статя В. Грабовського „Zadruga“ (II) знайомить нас з одною з форм родинного життя полудневих Словян — Сербів, Хорватів та Чехів. Згадаємо тут, що

про зостанки задруги у Русинів писала О. Франко в „Першім Вівку“ та В. Охримович у „Народі“. Тойже В. Грабовський (IV) подає зміст праць чеського етнографа Л. Ербена про Словаків та Ганаків у полудневій Моравії, а П. Міклавець описує життя і обряди Словінців (VI). Пані В. Маренне знайомить нас з життям Сіциліанців по монографії Дж. Пітре „Usi, costumi e pregiudici Siciliani“ (VI). „Wisła“ друкує цілий ряд статей посвячених дітям, як „Chłopskie dzieci“ і „Gry dziecięce“ К. Смоленцувни (II); „Bajki i zagadki dziecięce“ В. Масляновського (II); „O lalkach“ Богдановички (V) і т. і. Злодійським фольклором займаються праці „Przesady złodziejskie“ Вісневського (V) і „Przyczynki do słownictwa złodziejskiego i kilka próbek poezji złodziejskiej, z okolicy Dąbrowy Górniczej“ І. Земби. (IV).

Крім тих і багатьох інших менших статей, посвячених загальній характеристиці народу „Wisła“ містить велике число праць з обсягу поодиноких відділів етнографії. І так вона надрукувала багато народних пісень крім тих, котрі знаходять ся у повніших згаданих монографіях. З. Глогер подав пісні при хрестинах і похоронах у Подлясь наднапрявським (III); В. Грабовський і З. Вольський „Ліричні пісні про битву під Віднем“ (II); М. Довойна-Сильвестрович тексти (пісні) дрібної „застінкової“ шляхти польської на Жмуді (II) і т. д. З. Глогер видобуває з писань польського літописця XV. в. Длугоша всі свідчення і відомості про пісні народні (II), а Я. Карлович у статті „Systematyka pieśni ludu polskiego“ (IV—V) зводить до купи і обробляє порівняючо „dumki“ польські після знаменитої праці Американця Чайльда, (Child, „The English and Scottish popular ballads). Чайльд бере за вихідну точку англійські баллади і згромаджує коло кожної з них всі звісні ему варіанти і рефлекси в народній словесності цілого світа; він шукає не тільки пісень споріднених з даною темою пісні англійської, але також переказів та легенд у всіх народів європейських і позаєвропейських, тому то праця его має величезне значіння для науки, бо кладе міцну підвалину під усі дальші роботи на полі систематики народних пісень. Досі вийшло вісім томів того багатотомного діла, котре повинно бути в руках кожного вченого фольклориста, котрий би хотів розпочати яку небудь працю над змістом, історією і вандрівкою народних пісень. Для Русинів-Українців, для котрих діло Чайльда буде недоступне і через мову і через те, що воно дуже дороге (поверх 100 гульд.), дуже корисна буде згадана праця Карловича, котрий подавши коротко зміст Чайльдового діла, побільшує его матеріал великим числом польських та слов'янських варіантів, в тім числі й українсько-руських.

Пані В. Маренне знайомить нас з характером народних пісень Сіциліанців, подаючи обширний зміст передмови (власливо цілої спеціальної монографії) звісного італіанського етнографа Дж. Пітре до 2-го видання его збірки пісень „Canti popolari siciliani“ (VI). Звісний чеський етнограф А. Черня у споминах з вандрівки по Лужицях „За рісініа Łužyska“ (V) подає багато інтересних відомостей про музику лужицьку в загальї, а про пісні і танці почастію (V). О. Кіборт (I) наводить зразки моравських пісень (у перекладах) а С. Цішевський пісні сербо-хорватські в оригінальних текстах побіч дословних перекладів польських (VI).

„Wisła“ друкує також і тексти вертепних драм з ріжних сторін Польщі з поясненнями. До того відділу належать статті К. Матієса „Dramat gminny polski“ (I); М. Янчука „Szopka w Koznicy“ (II); С. Уляновської „Boże Narodzenie u Górali zwanych Zagórzanami“ (II); С. Василевського „Szopka i hero-dy“ (VI) і інші.

Дуже численно заступлені у „Wisła“ казки, перекази та легенди і як сирий матеріал і у порівняючій обробленю. Найбільшу наукову стійність у тім відділі мають справді взірчево оброблені студії Я. Карловича, напр. „Podanie o Madzi“ (III—IV). Карлович уважає поки що передчасними і непотрібними загальні досліди про первісне походження і значіння переказів. Доки не зведемо до купи і не порівняємо вже записаних варіантів і фрагментів, доки не пізнаємо споріднених з ними мотивів переказових у прочих Слов'ян і інших народів, доки не зрозуміємо споріднення і родоводу поодиноких мотивів, доти не будемо як треба підготовлені до загальніших заключень і виводів. Тому то ми передовсім повинні зробити ту підготовляючу працю зібрання,

порівняння і класифікації переказів. Ми звертаємо увагу читачів „Ж. і Слова“ на сю студію Карловича, бо вона може служити взірцем і дати багато цінних вказівок особливо починаючим фольклористам, котрі хотіли би познайомити ся з самою методою фольклорних дослідів. Грабовський подав дуже сумлінну статтю „Podania o związkach między najbliższem rodzeństwem“ (VI), у котрій розбирає цікавий ціл переказів про полові відносини між найближчими родичами. У надрукованій досі першій частині своєї праці він покає що обмежує ся одною з категорій того ціклу, тоб то переказами про відносини матери до сина. Обробивши порівняючо всі звісні варіанти тих переказів д. Грабовський доходить до висновків, що спільне жерело їх єсть старогрецька історія Едіпа і не згоджуєть ся з доказами д. Драгоманова, котрий посвятив тому ж самому предметові особливу студію в V. і VI. томах „Сборника болгарського міністерства просвіти“ п. з. „Славянскитѣ прѣправки на Единовата история“. *) В. Вериго роздивляєть ся в численних варіантах дуже розповсюдженої казки про сплячих лицарів і виводить заключене, що головною причиною повстання тих казок був інтелектуальний стан первісного чоловіка, котрий не розрізняв ще докладно сну від смерті (III). Б. Грабовський випишує перекази і легенди зі старих польських авторів (IV); З. Вистроль наводить польські народні перекази споріднені з легендою про св. Григорія (II), а С. Цішевський подає варіанти польських казок, нагадуючих казки 10-ї ночі. Крім того подибуємо в „Wiśle“ багато інших більших і менших праць Карловича, Завіліньського, Франка, Бігеляйзена, Мошкова, Зібрта (про шкуру Жіжки), котрих предметом є народні перекази і казки.

Народні мітології, тобто народні вірування, забобонам, чарам, заговорянням „Wiśła“ уділяє багато місця. Причини до народної мітології знаходимо в статі Сумцова „Boginki-Mamuny“ (V), Ш. Яетшембовського „Przyczynki do wierzeń ludu o życiu pozagrobowym“ (V), Ф. Крауса „Powrót umarłych na świat“ (IV), „Czary i czarownice w Polsce“ Карловича (I), „Znachory na Ukrainie“ Сарницького (I) і мн. др. Е. Маєвський у студії „Waż w pojęciach i praktykach ludu naszego“ (VI) зібрав і оглянув усе, що тільки можна було знайти в польським, а по часті і білорусько-українсько-литовським етнографічним матеріалі про гадюку і на тій підставі дав основно оброблену монографію природничо-фольклорну, котра буде дуже важним причиною до дальших студій над народними віруваннями в загальні, а передовсім над відносинами народа до звірячого світу. С. Удзедзі своєю статтею „Religia i modlitwy u ludu Poręczyckiego“ ще раз доказує, що релігійність та набожність простого люду не впливає з глибини душі, а обмежуєть ся тільки поверховною релігійною формалістикою (III).

Богатий матеріал до діалектології згромадила „Wiśła“ і в піснях, казках, приповідках і в деяких „poszukiwaniach“ і в окремих статях, як Сембицького „Gwara Mazurów pruskich“, (III) А. Закшевського „Słownik wyrazów Kurpiowskich“ (II) і інших.

„Wiśła“ друкує також чимало розвідок загального характеру з обсягу методології, систематики та історії фольклору і антропології. І так подала вона переклад цінної праці Т. Ахеліса „Die Entwicklung der modernen Ethnologie“ (V). Праця та являєть ся пробою зовсім об'єктивного зображення розвитку новочасної етнології в її головніших напрямках. Ахеліс держить ся тісних границь, обминає непотрібні подробиці і головну мету бачить у виясненню методи і найважніших питань етнологічних. Переклад праці Тайлора „О методі дослідів над розвитком і інституцій в плекладі до прав подружжя та походження“ (III) може служити за взір розбору певних суспільних явищ при помочі числової класифікації. „Szkic dziejów antropologii“ написаний одним зі звісних чеських антропологів Л. Нідерле (IV) знайомить нас докладно з початком, розвитком і сучасним станом антропології і подає багато вказівок

*) По нашій думці д. Грабовський просто покористував ся матеріалами нагромадженими в статі Д-роза, не додав від себе майже нічого нового, а те, в чім він не згоджуєть ся з Д-ровим, річи зовсім підрядні, тай то відмінні погляди д. Грабовського майже нічим не мотивовані. — Редакція.

бібліографічних з різних відділів цієї науки. С. Пішевський подає історично-бібліографічний перегляд хорвато-сербського фольклору (V і VI). Оскільки можна судити по початку цієї праці, об'єктові найбагатший відділ подунавсько-слов'янської етнографії, тобто пісні, Пішевський дасть нам таку вичерпуючу історію і бібліографію хорвато-сербського фольклору, якої ще не має ані один зі слов'янських народів. (Діло Пишіна містить багато такого, що зовсім до етнографії не належить, і має багато хиб). Добрий бібліографічний перегляд чеських праць з обсягу етнографії маємо в статті Ю. Полівки „Folklorystyka czeska“ (II). Знаходимо тут єпис не тільки чеських, але і словацьких збірників пісень, переказів, казок, приповідок, загадок і т. і. від початку сього століття аж до 1886 р. В статтях „Zdobycze naukowe etnografów-socjologów amerykańskich“ і „Nowe prace amerykańistów“ (II). О. Кшивіцький знайомить з розвитком соціології і найблизших до неї галузей знання в Америці. Стаття тогож автора „Antropologia w historii i socjologii“ (II) є критичне справоздане з цікавих праць антропологів Лапужа і Пенка, котрі намагаються при помочи антропологічних даних вияснити цілий хід подій історичних і хочуть зробити антропологію підкладом усякої політики. „Kroniki geograficzne“ В. Налковського, котрі знаходять ся в кождім томі „Wisły“, дають понятя о тім, що робить ся на полі географії в західно-європейській науці. Праця К. Стшельбідзького „Wskazówki do badań antropometrycznych nad ludem“ (VI) знайомить з принципами, методом, системою та інструментами потрібними для кожного, хто хоче справді науковим способом займатись антропометрією. „Wskazówki“ ті мають велике значіння, бо остатніми часами антропологією почала зацікавлюватись і ширша публіка, а антропометрією почали займатись не тільки вчені спеціалісти, але також лікарі, вчителі народні і інші ділетанти.

Все, що ми тут побіжно переглянули, є тільки невеличка частина того багатого матеріалу, котрий знайде у „Wisły“ не тільки фаховий етнограф, але в загалі кожний, для кого народне життя представляє який небудь інтерес.

Спеціальніші подробиці з різних відділів етнографії містять ся в „poszukiwaniach“. Завдяки тим „poszukiwaniom“ редакція „Wisły“ завязала безпосередні зносини зі своїми читачами як фаховими, так і нефаховими, котрі прислали відповіді на поставлені редакцією питання. На декотрі питання давали відповіді по кілька сот чоловіка. В перших VI тт. згромаджені відповіді до 20 „poszukiwań“. Деякі з них були оголошені в формі обширних квестіонарів, як приміром „Zwyszcza prawnicze“ (квестіонарь В. Грабовського з 686 питань, зложених на взір подібних квестіонарів Богішіча і Харузіна); два квестіонарі посвячені питанню, що читає народ. З інших „poszukiwań“ найбільше доси заінтересували загал читачів: формулки вживані дітьми при грах (mentowanie); кликанє худоби; хата (між іншими причинами до сього „poszukiwania“ заміщена вичерпуюча монографія лужицького обійстя з великим числом рисунків А. Черного); приповідки, писанки, обряди купальні і т. і.

Наукову стійність „Wisły“ побільшує те, що вона звернула особливу увагу на відділ критики і бібліографії. В кождім зошиті знаходимо масу справоздань і рефератів з нових книжок, розправ, студій і часописів, посвячених етнографії, антропології і історії релігії, історії цивілізації, географії і подорожів. Деякі з тих рефератів можна вважати самостійними розвідками, як от справоздання Я. Карловича з творів Лянга; в тих справозданнях знаходимо показаний образ здобутків, до яких дійшла наука мітології і характеристики поглядів різних шкіл мітологічних від М. Міллера до А. Лянга.

Що до бібліографії, то вона у „Wisły“ досить повна, оскільки, розуміється, тому не стоїть на перешкоді російська цензура, котра не дозволяє напр. подавати навіть заголовків українських книжок, друкованих у Галичині, або справоздань із дозволеної в Росії „Зорі“.

Л. Василевський.

III. Нові досліді про весільні обряди.

(Théodore Volkov, Membre de l'anc. Section du Sud-Ouest de la Soc. Imp. Russe de Géographie: Rites et usages nuptiaux en Ukraine. (Extrait de l'Anthropologie. Paris. Masson, éditeur.)

В передмові до цієї обширної студії про весільні обряди і звичай на Україні заявляє д. Волков, що хоче на одному примірі дати причинки до всего того, що знамениті вчені, такі як Леббок, Тайлор, Бахофен, Мак-Леннан, Морган, Летурно, Уількен, Жіро - Телон, Штарке, Зібер, Ковалевський і другі вияснили в справі первісних форм подружжя і сім'ї і їх розвитку. Далі в 11 обширних розділах він описує хід усіх церемоній весільних в різних околицях України-Руси з їх звичаями, віруваннями й піснями. В останнім, 12-тім розділі зведені до купи поясненія і виводи самого д. Волкова.

Найважливіші появи, котрих само сконстатоване і об'яснене висгарчає до осягнення цілі, котру собі поставив д. Волков у своїй передмові, се подружжя з помічю рабунку і купівлі, гетеризм і матріархат. Наведені місця старих літописців промовляють за тим, що в старій дохристіанській Русі існували первісні форми подружжя при помочи рабунку і купівлі. Д. Волков виказує і в теперішніх весільних обрядах та піснях багато слідів обох тих форм. Що в життю давно щезло під впливом нової цивілізації, існує й досі при зовсім інших семейних і суспільних відносинах як формальний звичай, „установа“, церемонія весільна: розмови старостів-довців з родичами дівчини, битва; котру будіть зводить дружина молодого з парубками, що боронять молодого і не хочуть її видати, доки не дістануть дарунків; звичай і пісні, в котрих брат або сестра молодого продають її молодому; „віно“, т. є. певна сума грошей, котру молодий перед весіллям виплачує родичам молодого а котру ті ему описля звертають; в кінці сама весільна дружина, що має старі воєдцькі назви „князь, бояре, хорунжий“, весільна хоругва і символічний меч, все те — залишки стародавніх форм подружжя рабункового і купного. Сліди іншої важкої появи — гетеризму — бачить д. Волков у Українців в т. зв. „вечерниціях“ та „досвітках“. Їх се складкові вечері, устроювані спільно дівчатами і парубками одного села, що становлять немов дві окремі, зорганізовані громади в селі (парубоцтво і дівочтво). Ті вечері тягнуться нерідко до пізньої ночі і кінчають ся частенько правдивими оргіями і спільним нічлігом дівчат з парубками. Подібне діє ся також по весільній вечері, тільки що тоді в оргії беруть участь жінки й чоловіки, а молодіж була виключена. До слідів гетеризму зачисляє д. Волков також спільне ночування парубка з дівчиною від заручин аж до весілля; звичай сей і по за Україною лучає ся часто і звисний під назвою „пробних ночей.“

Що-ж доторкаєть ся до первісного матріархату, то сліди його д. Волков бачить в тім, що у всіх укр. весільних обрядах мати займає перше і головне місце, а батько або зовсім не являє ся, або являє ся тільки побічною фігурою. Сему питанню посвятив молодий галицько-руський учений д. Вол. Охримович спеціальну студію, котрої дві перші частини вийшли в московському журналі „Етнографическое обозрѣіе“; незалежно від праці д. Волкова він дійшов до таких самих виводів.

З інших, не менше важких весільних церемоній, докладно описаних і пояснених д. Волковим, згадаю тут тільки про деякі важніші, як ось: обмін хлібами при сватанню; обдаровуване старостів хустками і рушниками при заручинах; святе деревце (гільце) і вите вінців днем перед сльобом; спрощуване гостей весільних; святой хліб (коровай) котрий, печуть, убирають і розділюють між усіх гостей при множенні церемоній, танців і пісень; похід до церкви і поворот та привязані до них обряди і повірки; обід в домі молодого, обрядовий поцілуй; розділ дарунків між гостей; уплата, котру молодий дає на користь дівочтва і парубоцтва за те, що „забирає“ з поміж них молодого; поцілочки молодого; вечерея, після котрої молоді танцюють, а старі обходять церемонії з діжею; приготування до відїзду в дім молодого, по-

сат, прощане, обрядові удари; привитане молодої пари в домі молодого, церемонії з домашнім огнищем, роззуване черевиків і знімання панчіх молодої довшене подружжя через спільне спане молодих, після якого придружно показують докази дівоцтва молодої; посольство до матері молодої; перше снідане молодих (молода іде сама по воду); поживане меду; впрочисте запрошене свекрухи, перед котрею молодий ховає ся; остатня оргія з танцями і піснями, при котрій супроти молодої виконує ся загальне „право мушчин“; звичай молоченя збіжя і т. і. Всі ті церемонії в їх найдрібніших частях показує д. Волков на підставі всіх звісних ему матеріалів, друкованих і рукописних, користуючи ся також усіма науковими обробленнями, що доторкали ся сеї теми. Хоча-ж автор в передмові заявляє, що поки що опрацював тільки українські весільні обряди, а порівнюючу студію про всі весільні обряди подасте пізніше, то все таки і в сій студії находимо на кождім кроці багато вказівок на паралельні явища не тільки у других Словян, але також у інших народів європейських, азійських, африканських і австральських, цілізованних і нецілізованних. Замітимо тут, що праця д. Волкова друкувала ся первісно в „Сборнику“ болгарського міністерства освіти, опісля-ж з деякими доповненнями появилася в французькому журналі „L' Anthropologie.“

ВАСИЛЬ ЩУРАТ.

(*Adolf Černý, Svatba u Lužických Srbů. V Praze 1893. 8° стор. 62.*) Нова праця звісного чеського етнографа д. Черного має й зверхний вигляд дуже гарний: вона ілюстрована многими малюнками, а до пісень весільних за всігди додані й ноти. Що-ж до єї змісту, то в се повна збірка обрядів і пісень весільних у Лужицьких Сербів, в котрій автор пильно використав усіх своїх попередників на тім полі, а надто подав чимало паралельних звичаїв весільних у інших Словян. Я навмисно згадую про працю д. Черного безпосередньо по обговоренню праці д. Волкова, бо майже всі весільні обряди Лужицьких Сербів зовсім похожі на обряди українські, що разом найліпше свідчать про автентичність поданого матеріалу. Годить ся тут піднести одну важну обставину: воєнний характер військової дружини, котрий у Українців уже подекуди затрачує ся і переходить в символіку, у Луж. Сербів заховав ся доси далеко виразнійше, що також промовляє на користь висновків д. Волкова про існуванє у давніх Словян рабівницького подружжя. Інтересна також подана д. Черним пісня про пташине весіле „Ptačí kwas“, котру співають підчас весільного обіду. Д. Черному сказано, що єї уложив у XVIII. віці один рільник із Правочинь, Міхал Віць. Замічу, що пісні про сю тему з давен давна звісні Русинам-Українцям а др. Фр. Краус подає, що й у Югословян загально звісна пісня „Женио се врабац подунавац“

ВАСИЛЬ ЩУРАТ.

НОВІ КНИЖКИ.

Юрій Коссован (Осип, Домінік, Ігор, Гординський де Федькович). Написав Олександр Колесса. У Львові 1893.

В нашій літературі, бідній великими талантами, маємо за те багато примірів ломаня та нидія тих талантів. Не згадуючи вже про Шевченка, котрого горе гризло і не згризло, досить буде вказати на таких талановитих людей, як Руданський, Свидницький, у нас Заревич і в кінці Федькович. Біографія сего поета, без сумніву одного з найкрасших світочів нашої літератури, аж до появилення розвідки д. Колесси, котрої заголовок ми висше написали, була майже зовсім темна і загадкова. Д. Колесса зібрав дуже важні і інтересні матеріали особливо про молодий вік поета аж до 1872 р., т. е. обхопив своїм дослідом весь розцвіт і початки упадку писательського таланту

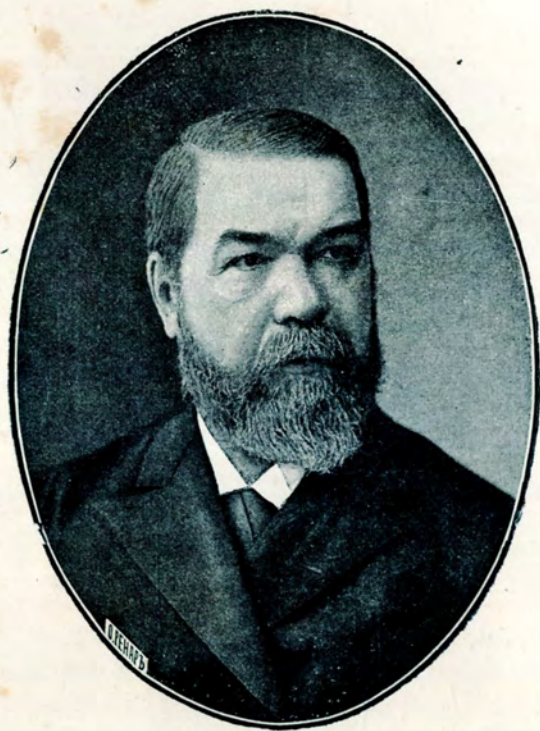
Федьковича. Він покористувався для своєї праці в першій лінії листами самого Федьковича, головню двома обширними з початку 1863 р.: до Д. Танякевича (опублікований мною в „Товариші“) і до К. Горбала, друкований в „Зорі“ 1892 р., далі его автобіографічними повістями, урядовими документами позбраними в рідних сторонах поета і споминами та оповіданнями про него ріжних людей, що его особисто знали. З того погляду праця д. Колесси дуже цінна і може служити взірцем старанности, подекуди аж педантичної. В загалі піднести ще треба тверезий, критичний, та при тім і далекий від зарозумілості суд д. Колесси про Федьковича як про чоловіка і писателя. Маючи на меті поперед усього встановлене дат біографічних, автор не дав нам образу літературної діяльности Федьковича на тлі тодішнього часу і її значіння для того часу, та за те своє тіснійше завдане сповнив совісно і гарно. Закінити б можна его розвідці хіба деяку хаотичність в розкладі предмету, особливо в початку розвідки (світлі сцени з життя Гуцулів після повісти Федьковича, історія аграрних відносин на Буковині, довгі виписки з повістей Федьковича, котрі мають показати его писательську манеру, процеси мужиків з панами із за аграрних відносин, де згадка й про Лукіяна Кобилицю, типи поїв в повістях Федьковича, порівняне способу писання Федьковича з Квіткою і Марком Вовчком і загальна характеристика повістей Федьковича — отсе зміст першої половини праці д. Колесси (стор. 3—43), і нам здаєсь, що такий розклад предметів ніхто не назве взірцевим. Друга часть скомпонувана далеко краще і робить одноцільне, навіть артистичне вражіння.

Потуючи появлене сеї гарної праці нашого товариша і співробітника окремою книжечкою (вона 1893 р. друкувала ся в „Зорі“) і бажаючи ему як найкращих успіхів далі на сьому полю та скорого викінчення нових праць, котрі він у примітках отсеї книжечки заповідає, позволимо собі на закінчене піднести деякі подробиці, в котрих его погляд нам видає ся хибним. Стор. 31. Кобилиця названий „послом ради державної, що відбувала свої засідання в Кромєрижі“ і сказано далі (31—32) „Вибухла революція на Уграх — раду державну розвязано. Посли угорські повертаючи домів, уміли з'єднати для своїх планів Кобилицю“. Факти і хронологія в тих словах зовсім спутані. В 1848 році не було ради державної, тільки сойм (Reichstag а не Reichsrath) прозваний конституційним. Він від юля до кінця октябрю засідав у Відні, і там також був Кобилиця. В Кромєрижі Кобилиця не був ніколи. Сойм розвязаний був у марті 1849 року, а революція на Уграх вибухла літом 1848. Посли угорські були в сентябрі у Відні і там міг з ними порозуміти ся Кобилиця, хоча порозуміне се по мойй думці не така ще певна річ, як се приймає д. Колесса і як думав Федькович, котрий в загалі, коли судити з его поемки „Лукіян Кобилиця“, правдивої історії Кобилиці знав дуже мало. Стор. 77. не зовсім годимо ся на суд д. Колесси про „Новобранчика“, котрий бачить в ній „свіжість правдивого поет. вітхненя“. Нам ся поемка видаєсь слабою і водянистою, так само, як і блідий „Лукіян Кобилиця“, которого підносить д. Колесса на стор. 95. Не даром обі поемки не діждали ся тоді друку. Натомісьць думаємо, що д. Колесса не зовсім справедливо вь своїм розборі поминув поезії Федьковича видані в Коломиї, особливо „Дезертира“, одну з ліпших его поем помимо наслідування Шевченкової писательської манери. І в сих поезіях розсипано чимало натяків автобіографічних, котрі варто було визискати.

ІВ ФРАНКО.

Mukona C. Mironpaboh

В світ за очі!

I.

Ранні хмари серед неба
Мерехтіли,
Як лебеді тиху воду
Сколотили.

Не лебеді злопотіли
Крилоньками :
Виходили бідні люде
З дітоньками.

У незнану вибирались
Сторіноньку,
Покидали свою рідну
Родиноньку.

Покидали рідні хати
Без опіки,
Вандрували за далекі
Гори, ріки.

„Може річку глибокою
Переплинем,
А у рідній сторіноньці
Марне згинем.

Житє і Слово.

„Ой чужая сторінонька,
Чужі люде,
Та вже гірше на всім світі
Нам не буде!

„Ой далека сторінонька
І незнана,
А у рідній що заробиш,
Все для пана.

„Опадають чорні руки
Від роботи,
Марне гинуть наші діти
По під плоти.

„Та не жаль нам працювати,
Гарувати,
Аби пальців із голоду
Не глодати!“

II.

Закувала завуленька
У городі;
Ой прощала мати сина
На відході.

„Не жури ся, не вбивай ся,
Рідна мати,
Не дам тобі старесенькій
Загибати.

„Ой буду я заробляти
Гроші білі,
Буду тобі посилати
Що неділі.

„Та хоть руки пошідходять
Мозілями,
Буду знати: що зароблю,
Все для мами.“

III.

Ой на дубі воркотіли
Голубята;
Виходили до схід сонця
Сиротята.

Хилком, нишком через лози
І яруги
Утікали із панської
Із послуги.

Забирали всі достатки
О півночі:
Робучії добрі руки,
Чорні очі.

Заробили богачеві
Повні скрині,
А втікали в полотняній
Книдячині.

„Подиви ся, мій миленький,
Берегами,
Чи не женуть окомани
Та за нами?“

„Женуть, женуть, моя мила,
Два шандарі,
Не дадуть нам молоденьким
Жити в парі.“

Стали вони по тім боці
За водою:

„Вже тепер нас не розлучать
Із собою!“

IV.

Відлітали всі ластівки
Рядочками,
Та кликали ластівочку:
„Лети з нами!“

„Ой як міні летітоньки
Аж за море,
Коли одно ластіватко
В мене хоре?“

„Як ти свого ластіватка
Не покинеш,
Ми полетим у вирейі,
А ти згинеш.“

„Почекайте, подружечки
На тій гильці,
Візьму хоре ластіватко
Я на крильці!“

То не дрібна ластівочка
З ластіватком,
Ой то мати вандрувала
Із дитятком.

Перебрили бідні люде
Через річку;
Дала мати дитинионці
В руку свічку.

Ой свічечка ледви горить,
Догарає —
Плаче мати: дитяточко
Умирає.

На дубочку буйне листє
Зашуміло;
Плаче мати: дитяточко
Скостеніло.

Розступи ся сира земле
Під ногами,
Візьми мене з дитяточком
Враз до ями!

V.

Ой від вітру дубровонька
Застогнала;
Родинонька на відході
Заридала.

„Ой нема в нас у коморі
Ані шматки!
Все забрали комісарі
За податки!“

Обшукали бідні люде
Всі куточки,
Та забрали із собою
Дві сорочки.

Зайшла мати до пустої
До комори,
Та винайшла шкірку хліба
Для дівтори.

Обходили рідну хату
На всі боки:
Обіймив їїх сиру душу
Жаль глибокий.

„Хатко-ж моя рідненькая,
Не моя ти!
Буде в тобі жид невіра
Панувати.“

Вийшли вони за ворота
З діточками,
Оглянулись, залили ся
Слезоньками.

Вийшли вони за високі
Перелази,
Вертали ся із дороги
Ще два рази.

Вернули ся, заглянули
До хатини:
Стоїть пуста, обідрана —
Голі стіни.

Вийшли вони по за село
Аж на ниву,
Та згадали свою долю
Нещасливу.

Припав батько до облогу
І ридає,
І себе й людей і світ весь
Проклинає.

„Або верніть молодую
Мою силу,
Або верніть батьківську
Рілю милу!

„Візьміть решту мого поту
Із слезами,
Верніть поле загарбане
Лихварями!

„Ріле-ж моя, кровавице,
Не моя ти!

Тяжко-ж тебе, рідна ниво
Покидати !“

Взяли свої землі грудку
У шматину,
Аби було що покласти
В домовину.

По тім боці оглянулись
Із під гаю:
„Будь здоровий, нещасливий
Рідний краю !“

VI.

Кудиж ви ся, сірі гуси,
Збираєте?
Доріженьки далекої
Не знаєте.

„Однаково загинати
У дорозі,
Або дома із голоду,
На морозі.“

Ой чого ви, бідні люде
Виходили?
Панські стрільці всі дороги
Обступили.

„Нема в світі таких стрільців
І не буде,
Та щоби їх бояли ся
Бідні люде!“

Ой верніть ся бідні люде
Від границі:
Дістанете за день жнива
Сніп пшениці.

Ой верніть ся бідні люде
В свої села!

Без вас панам годинонька
Невесела.

Ой верніть ся бідні люде
В свої хати,
Нема кому панам з поля
Позбирати!

„Деж ви тоді, приятелі,
Пробували,
Як з голоду наші діти
Умлівали?

„Ой як ви нас принимали
На зарібки,
Не мали ви тоді серця
Ані дрібки.

„Не знали ми поратунку
Ні потіхи,
Як жиди нас виганяли
Із під стріхи.

„Хоть голодно і холодно,
Болять ноги,
Не будемо вертати ся
Із дороги.

„Не дай боже за те кари
Та над вами,
Що пустили нас по світі
Ви з торбами!

„Хоть будете каяти ся
Без облуди,
Тоді для вас поратунку
Вже не буде.

„Бодай же ви не зазнали
Та ніколи,
Як то тяжко покидати
Рідне поле!

„Бодай же ви не зазнали
І на віки,
Як то тяжко йти світами
Як каліки!

Заріче 23 октября 1892.

„Бодай же вам не снило ся
Серед ночі,
Як то гірко вандрувати
В світ за очі!“

Олекса Ходовицький.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

II.

— І по що ти, бестіє, раз у раз оте вікно на ніч заслонюєш? Чи я тобі не казала, що не можу спати при заслоненім вікні? — лаяла пані Олімпія Параску, що раптом збуджена зо сну схопила ся на рівні ноги та кулаками протирала очі.

— Та бігмеж-то, що се не я! — бубоніла Параска, не рушаючи ся з місця. — Се певно Гади́на. Він тут щось поряdkував вечером у поко́ю.

— Гади́на, Гади́на! — гнівно відмовила пані. — Тобі щоб тільки на кого небудь скинути! А я певнісінька, що се ти зробила.

— Ні, скариж то мя господи, що ні! — божилася Параска.

— І не божися на дурно, ти погане насі́не! — крикнула пані.

Знаю я тебе так само, як і того твого Гади́ну. Обое ви добрі гадюки! Ну, та чого стоїш? Іди, буди других! Адже певно всі сплять, хоч уже сонце он як високо!

— Та нині, прошу ясної пані, неді́ля.

— О, так, вам аби неді́ля! То що, в неді́лю йісти не треба? Бігай, збуди Гади́ну, нехай зараз біжить до пахтяря по молоко і сметанку. Не бійся, той певно давно встав і корови подойів. Може вже й до Львова пої́хає.

— Як пої́хав, то молоко й сметанку для ясної пані лишив у пивниці, — успокоювала Параска, очевидно мало що собі роблячи з грізного голосу пані Олімпії і все ще позиваючи та чухаючи розпатлані, давно нечесані коси.

— А потому збуди Гапку і кажи їй, щоб зараз розпалювала під кухню. Старий Деменюк певно вже й без тебе встав. Ну, ти ще стоїш? Та махай, тумане!

Параска врешті рушила з місця, та коли пані відвернула ся від неї, вона підняла обі руки до лця і закрививши вказуючі пальці немов різки приложила їх до чола, а перекрививши лице, зробила огидливу гримасу в сторону пані, помахала головою і прожогом кинула ся бігти зі спальні. Та в темних сінях мало що не впала, спіткнувши ся о стару масницю, котрою були підперті сінешні дєрі.

— Тьфу! Пек тобі! — крикнула в сінях Параска, та так голосно, щоб пані могла чути. — І все якась мара ставить оту масницю під двері, бодай їй руки покривило!

І Параска люто копнула масницю ногою, так що посудина з лускотом покстила ся геть у сіни. Параска добре знала, що не хто, а тільки сама пані поставила масницю під двері, та хотіла хоч тим невинним способом помстити ся на пані за перерваний сон і ранішню лайку.

А пані Олімпія тимчасом узяла ся до своєї туалети. Вона вмила ся і причесавши перед зеркалом сиве та буйне ще волосє, наділа свою звичайно чорну сукню, котру носила вже пару літ. Давно вже перестала вона строїти ся — раз що по смерті мужа відносини масткові геть-геть поцсували ся, а по друге — не було й для кого. Сім'я єї не то відпурала ся, а так якось мовчки забула, з сусідами ще за життя графа вони не жили, тож і гості не бували в Торках майже ніколи. Убравши ся, графиня виходячи накинута поверх сукні таку-ж чорну мантильку, бо літній, росистий ранок був холодний.

Виходячи зі своєї спальні, що була разом єї канцелярією і уборною, пані Олімпія озирнула ся довкола з якоюсь турботою, мов з острахом. Вона не довіряла нікому з тих людей, що єї окружали, знала, що всі єї ненавидять, що ніхто єї не любить і добра їй не бажає, і жила між ними мов у лісі між дикими звірями. Ніколи від страшної катастрофи, що була причиною смерті єї мужа і пожару двора, вона не мала спокою. Все переслідувала єї тривожна думка: а нуж ті люде, ті дикі звірі кинуть ся на неї, розірвуть єї! Вона з разу думала лагідним обходженєм піддобрити їх, але швидко з переляком побачила, що лагідне обходженє тільки осмілює, роззухальє їх, а зовсім не привертає їх серця до неї. І вона знов вернула до свого давнього способу: держати „ті bestii“ з далека від себе, на кождім кроці давати їм почути свою погорду. От тим то й жила вона в вічній острасі. Убють, обрабують — такі картини раз у раз вертіли ся в єї уяві. Виходячи вона озирнула

свою спальню по старій привычці, хоч і знала, що рабівник, коли б в її неприсутности сюди дістав ся, не найшов би майже нічого такого, що би єму оплатило ся забрати. Правда, горіхова шафа для убрання, магонієвий викладавий столик для туалетових приборів і комода з білизною свідчили про колишню заможність. Та в шафі висіли якісь старі, давно відложені сукні, в шуфлядці столика лежало хіба пару старих і повизублюваних гребінців та слоїк помади до волося, а в комоді також не великі були скарби. На стінах висіли два чи три старі портрети, а в кутику коло ліжка пані Олімнії стояла невеличка, дубова, залізними штабами окована і міцно замкнена скринька — каса пані Олімнії. Та тільки біда, що каса та звичайно дуже бувала вбога, а нині була майже зовсім порожня, коли не числити жмені мідяних монет, що були розсипані по дві. Та про те пані Олімнія не любила нікого допускати до своєї спальні, особливо в день, і виходячи замикала віконниці з середини, а двері на колодку з надвору.

Зо спальні пані Олімнії виходило ся в вузкі і темні сіни; світло до них падало тільки крізь мале, подовгасте віконце над дверима. Колись в тім віконці були шиби з грубого, матового скла, але вони давно були повибивані, так що по полудни сонце світило прямо в сіни, але ранком у сінях було досить темно. З противного боку до тих сіней притикав „салон“ — обширна кімната, прибрана сяк-так по панськи, та звичайно замкнена. Її відчиняли тільки для „гостей“: прийіде часом у село комісар або лікар або навіть пан староста, чемність велить зайіхати у двір, і от пані Олімнія хоч в душі клине нахабників, все таки рада не рада відчиняє „салон“, провітрює і отоплює єго і приймає гостей. В остатніх часах син єї троха частійше заставляв єї відчиняти салон. Гуляючи часто у Львові, він привозив інколи з собою своїх молодих товаришів і знайомих — троха мішане, та за то голосне і веселе товариство. Тоді салон графині наповняв ся шумом молодих голосів, сміхом і жартами, димом сигар і атмосферою різних перфум, котрих уживали ті „добре виховані“ молоді люде — бо звісно, тільки з такими й товаришував молодий граф Адаєв Торський. До пізної ночі пили чай, грали в карти або вели ся широкі розмови. Пані Олімнія була одинока жінчина в тім товаристві, та все таки чула ся в своїм елементі, чула ся між рівними собі, віддыхала душею після того ненастанного пригноблення, в котрім плыло єї житє. Правда, спосіб життя сина був для неї жерелом незлічених прикrostів і турбот, та в молодій, веселій кужнанії вона забувала про все і вдячна була синові за ту розривку.

Ось і нині вона надіє ся тих гостей. Адаєв учора сам прийізджав із фільварку ще в ранці. Вчора по обіді він поїхав до Львова,

а сьогодні к обідови має вернути з кущанією. Пообідають на фільварку, де Адась отсе перший рік трібував сам завідувати господарством і провадити адміністрацію, — а після обіду зайдуть на чайок до двора. Та пані Олімнії бажало ся подати гостям замість голого чайку — каву, і ось вона замовила у жида, що арендував двірське поле wraz з худобою і торгував молоком у Львові, достаточну порцію сметанки. Знаючи добре, що ані на Параску, ані на Гадину не можна було спустити ся, вона убравши ся як мога швидше і замкнувши свою спальню, вийшла з сіней на подвірє, щоб самій усього доглянути.

— Ах, як же тут чудесно! — мимоволі вирвало ся з її уст і вона глибоко відітхнула, захопуючи в груди як мога більше повітря. Чисте, свіже повітре насичене було пахощами липового цвіту та жасміну, що здоровими кущами обплітав і вкривав сумовиті руїни — згарища панського мурованого двора. Вийшовши з сіней і заперши двері за собою, пані Олімнія поперед усього звернула очі на ті згарища. По старій звичці, без сумніву. Пятнадцять літ, від смерті мужа, оті згарища його двора стояли перед її очима — понурі та непривітні, як її згадки про графа Торського, та при тім невідступні, незнищимі. Якоюсь магічною силою тягли вони до себе її очі. Не було на світі місця, котреб вона так горячо, завзято ненавиділа, як оті згарища. Аджеж тут безсердечний тиранич мучив і катував її довгі-довгі літа! Тут убито її молодість, потоптано її красу, скалічено її душу, затроєно серце і думки! А прецінь пані Олімнія не могла перейти через подвірє, через вулицю, через сад, через алею, щоб з кожного місця не озирнути ся на ті згарища. І з кожного місця вони дивно якось вражали її серце, будили холодну дрож у всіх сугавах, мов німа, таємна а страшна погроза. По смерті графа люде в Торках довго розповідали, що небіщик граф ходить по згарищах, немов шукає чогось, голосно стогне і ридає. Графиня не вірила тому, гнівала ся, коли хто передавав їй сі оповідання, та про те смертельно бояла ся ніче вийти на подвірє і поглянути на згарища. Чи мала-ж би се бути правда? Чи мав би її мучитель ще й по смерті не давати їй спокою? Не раз і не десять збирала ся пані Олімнія усунути ті згарища. Раз уже навіть робітники були наняті. Та все якась несподівана пригода не давала виконати сей замір. То живва наглі випали, то буря робітників розігнала а потім град збіже виток і гроші відложені на випратанє згарищ ішли на іншу ціль. Немов якась фатальність висіла над ними, змушувала паню Олімнію жити під ненастанним вражінем сеї ненависної руїни.

— Та вже тепер, коли мій плян удасть ся, то певно поперед

усього сі згарища кажу вивезти і пляц очистити, — мигнула думка в голові пані Олімпії. Вона перехрестила ся і відвернула взір в протилежний бік, на подвір'є і малі офіцини — низенький а довгий будиночок, що обмежував подвір'є насупротив тої офіцини, в котрій була єї спальня і салон, і одним кінцем вганяв ся в сад. В тій самій лінії, що „велика офіцина,“ але віддільно від неї, стояла обширна стайня, а далі мурована возівня. Будинки ті з двох боків обмежували обширне подвір'є, перерізане півперек високим дощаним парканом, що на схід сонця притикав до угла возівні, а к заходови добігав до малої офіцини. Та що та офіцина була довшіа і вбігала ще в сад — очевидно пізнійше добудованим помешканєм, зложеним з двох невеличких покоїв, — то паркан на які три кроки перед тою офіциною уривав ся, припираючи до штахті, котрі обколювали маленький цвітовий городчик перед вікнами офіцини.

Пані Олімпія йшла подвір'єм, пильно озираючись на всі боки. В малій офіцині поміщалась служба локай Танаско Гади́на, кухарка Гапка і старий Юрко Деменюк, колись гуменний, а тепер, коли графиня хозяйства не вела і поле здавала жи́дови в аренду, пасічникта загальний доглядчик. Тут була, й кухня і покій для пахтаря, що арендував і поле графині. Решта господарських будинків стояла оддалік за гостинцем.

В кухні вже палило ся. Дим рівним, синьовато-рожевим струмочком плив із коми́на прямо в гору, немов силкував ся вибігти по надвершки розлогих, вікових лип, що немов величезні темнозелені голови бовваніли по за невисоким дахом офіцини. Та колиб не той дим, можнаб було подумати, що все оте обійсте, окружене старезними липами, немов відгороджене від світа, не має в собі ані живої душі. Ніде не було чути ані голосу, тільки соловії лящали між гильками липи. Пахтарь давно вже подоїв коров і поїхав з молоком до Львова, єго пастух погнав коров на пасовиско, Деменюк ще досвіта пішов кудись, а молодіж заспала трохи довше, дякуючи святій неділі, хоча, звісно, і в будні вона тут не дуже потіла над роботою. Та все таки пані Олімпії немилою була ся тиша в білий день, і вона почала пильнійше прислухувати ся і приглядати ся, що робить єї служба. Вона тихо, з вільна перейшла півперек подвір'я, колись гладко утоптаного, а тепер зарослого травою, і наблизилася до вікон кухні, щоби заглянути до середини. Вона йшла близько стіни, крадучись звільна, та роблячи вид, немов і не думає ні про що. Служба добре знала сей єї поганий звичай.

— *Zaczniście wargi wasze chwalić pannę świętą!* — роздав ся нараз в кухні побожний спів Гапки. Була се старковата вже дівка, що

виховала ся при дворі та не виїшовши замуж так і лишила ся тут. Колись вона була веселої вдачі, гуляла із паничами і з парубками, відсиділа пару літ у криміналі за страченє дитини, та вернувши відтам, як одиникий здобуток тюремної цивілізації винесла непоборимий нахил до побожності і до проклять. В єї голові спокійно жили поруч себе Христос і Беліаль: множество набожних пісень та молитов, котрі шептала раз у раз або співала якимось скрипливим, розбитим голосом, і ще може більше множество найпоганнійших проклять, котрими сипала на право і на ліво, як чорна хмара градом. Пані Олімпія аж стрепенула ся, почувши той голос.

— Ну, розспівала ся! -- буркнула вона. — Та вже, нехай співає! Ліпше, коли співає, ніж колиб мала клясти. Хоч то здає ся — мигнуло їй у думці і усміх перебіг по лиці, — що пан біг так само не слухає єї побожного співу, як і єї проклять.

Не доходячи до вікон кухні, пані завернула знов на бік, перейшла через подвірє і пішла заглянути до стайні, котрої двері були отворені. З нутра темної стайні доходив до неї якийсь шелест, помішаний з шептаннями і здавлюваним сміхом. Пані етишила ся, притулила ся до етіни близько дверей і слухала.

— Ну, та ходи, дурна Параско! Чого тобі бояти ся? — шептав Гадина.

— Не хочу, дай міні спокій! -- відмовляла Параска.

— Але ходи! Присяй богу, що тебе не одурю! В осени поберемо ся.

— Знаю я таких як ти. Поберемо ся, то тоді піду, а тепер зась тобі!

— Але не бій ся! Ходи!

Гадина очевидно силою трібував спонукати Параску, та вона була сильніша від него і похнула єго так, що він мало за двері не вискочив.

— От дурна! І говори з нею! — маркітно мовив Гадина.

— І не говори! — відмовила якось неохітно Параска, шелестячи соломкою.

— А хочеш замуж за мене йти, правда?

— Овва! Таке міні велике добро! Не візьмеш ти, то другий візьме.

-- Але за другим не буде тобі так як за мною.

— Говори! Не виділа я твоїх статків. Хіба буду тобі помагати з голоду здихати.

— Дурна, дурна! — шептав Гади́на нахили́ючи́ ся до неї. — Я вже нині маю стілько, що міг би грунтець і хату купити, а сими днями буду мати ще більше.

— Може цілі Торки купиш? — жартувала Параска.

— Торки не Торки, але буду мати стілько, що буде до смерті і для нас і для дітей наших.

— Та що ти плетеш, навіжений? — голосно промовила Параска. — Відки ти тільки гроші дістанеш?

— Відки дістану, то дістану. То моя річ.

— Ну, скажи, най і я знаю.

— Е, в тебе язик довгий.

— Присяй богу, що нікому не скажу!

— Та не присягай ся! По що тобі се знати? А в тім хто знає, може й нічого з того не буде. Ліпше зачекаємо.

— Та скажи, скажи, Танасочку! — підлещувалась Параска. — Скажи, то піду з тобою.

— Підеш? — живо скрикнув Гади́на.

— Ій богу, піду.

— Зараз?

— Ну, ні! Але потому. Нині вечір.

— Е, дуриш! Як підеш, то тоді й скажу.

— Та ні, скажи зараз. А то не піду ані нині, ані завтра, ані ніколи. І знати тебе не захочу.

— Ну, так слухай же. У нашого ксьондза — —

— У когрого?

— Та у старого, того, що тут у офіцині живе. У него є гроші. Великі гроші.

— Е, в шпаркасі!

— Те, що в шпаркасі, то осібно. Але є й готові. Він їх усе переховує, що день у інше місце. Купочку тут, купочку там. Я єго давно вже підстерігаю, та осторожний умир. А найбільше пес на перешкоді. Все, скоро я троха наближу ся, пес почує і сполошить старого. Але одну купочку я таки вже цаннув.

— А богато?

— Параско! Параско! — роздав ся в тій хвили з кухні голос Гапки. — А щоб за тебе бог забув і всі святі, як ти про роботу пам'ятаєш! Параско!

— Ой лишенько! — скрикнула Параска. — Вже Чума рипить! Післала мене по дрова, а я тут з тобою забалакала ся. Пусти!

— Та побудь іще хвиличку! — просив Гади́на.

— Нема́ часу. А то ще стара упри́ця прийде та наробить крику.

І Параска прожогом вибігла зо стайні і майже лицем в лице на-
ткнула ся на паню Олі́мпію.

— Ой Господи! — скрикнула вона і задеревіла на місці.

— Ти що тут робиш? — строго запитала єї пані. — З ким тут
розмови ведеш?

— Та ні з ким, — брехала Параска, почувши в стайні легкий
шелест і знаючи добре, що Гади́на одним скоком був уже на поді, а
другим крізь діру в даху вискочив у сад. — Мене Га́нка післала за
дровами.

— Та тут у тебе дрова?

— Та я хотіла набрати троха соломи на піднал.

— Ну, але скажи, з ким ти говорила?

— Та скариж то мя господи, що ні з ким.

— Ах ти прокляте насінє! — сердила ся пані. — І в живі очи
міні смієш брехати! Аджеж я сама чула! Ге́й ти, Гади́но! — крикнула
вона до середини стайні. — Де ти там? Ану, покажи ся сюди!

— Та де тут яєна пані якогось Гади́ну бачили? — говорила
Параска зовсім уже осміливши ся і думаючи, що пані прийшла тільки
на крик Га́нки. — Прошу поглянути до стайні, чи там є яка жива душа!

Пані ввійшла до стайні і почала роззирати ся за Гади́ною, а Па-
раска тимчасом, рада, що таким дешевим коштом позбула ся єї, побігла
до дри́вітні, що була обік возівні, швидко набрала наручє дров і по-
бігла до кухні, ще заким пані вийшла зо стайні.

Пані чогось уся дрожала. Підслухана розмова неначе сахнула
на неї чимось таким поганим та огидливим, що їй не повинно було ви-
являти ся під отсим чудовим, темносинім, погідним небом, серед пахо-
щів лип та співу соловіїв. Не бачучи Гади́ни в стайні вона мов у не-
тямі почала шелестіти соломною в жолобах, заглядати в засіки та по
під жолоби, шукаючи, чи він там десь не сховав ся. Далі зупи-
нилася ся.

— І по що властиво я єго шукаю? міркувала вона. — Чого міні
від него треба? що я єму скажу і що їй можу сказати? Погань, гниль,
огида! В них вони почались, в них родились, в них живуть, в них
і пропадуть. Чи я маю їх ви́ймати з тої калюжі? на́вертати з тої до-
роги, що так відповідає ї́х натурі? О ні, чорт з ними! Нехай їдуть,
нехай бредуть! Аджеж обоє вони — єго діти, мого мучителя, мого ті-
рана! Аджеж обоє вони, заким іще на світ прийшли, вже були наругою
для мене, вже помагали рвати мою душу, нівечити мою честь, моє до-

бре імя! Нехай ідуть тою дорогою огиди і ганьби! Я їх певно спитати не буду!

І вона взяла з жолоба стебло соломи і звільна перекусувала его зубами, випльовуючи відкушені шматочки. Думка єї тимчасом перескочила на інше.

— Але злодюга отсей Гади́на! Чи бач, уже зачав підстерігати попа. Ну, той коли зачав, то свого не покине. Та що се значить ся, що він обіцював їй сими днями мати ще більше грошей? Не вже він мав би — — ? Треба буде остерегти старого. Або ще красше — — що то pomoже его остерігати? Красше хіба самій его пильнувати. Можеб Ада́сь — — Та ну! Чорт з ними з усіма! Побачимо!

І пані махнула рукою, немов прогонювала якусь уперту, влазливую муху, і швидким ходом вийшла зо стайні, в котрій півсумерк і тепле повітря, повне випарів худоби, що тут недавно ще стояла, навівали на неї важкі, неприємні думки.

Вона пішла тепер до кухні, щоб ураз із Гапкою уложити плян нинішньої гостини. Ще на подвір'ю до неї крізь отворені вікна кухні доносив ся голос Гапки — сим разом уже зовсім не побожний спів, хоч бог і всі святі споминались і тут доволі часто.

— А дав би бог милосерний, щоб вас тут усіх громи вибили! Щоб вас холера витерла та викришила до лаби! І як іще земля свята носить вас на собі, не розпаде ся під вашими ногами та не проглине вас?

— Алеж Га́пко! — чути було голос Параски, — чого ти мене чіпаєш ся? Що я тобі зробила?

— Та мовчи, огиднице! — кричала Га́пка. — Хіба я не бачила, як ти замість до дри́вітні, та просто шмигнула до стайні? О, не бій ся, знаю я тебе! Я добре бачила, що він там був, що ти до него біжиш.

— Та який він? Хрести ся та мов оченаш! — відбіхувала ся Параска.

— Я тобі вчитаю оченаш, не бій ся! — торохтіла Га́пка. — Ей дівко! Коли вже встиду в лиці не маєш, то повинна биєш хоч бога бояти ся! Адже се твій брат! Адже ви обоє з одної гилі ягоди! І як же ти можеш собі з ним заходити? Адже тебе грім божий забє! Земля під тобою розступить ся!

— Та скариж то мя господи, коли я з ним що небудь!... божила ся Параска. — І чого ти мене чіпаєш ся?

— А нехай тебе, рибонько, той чіпає ся, що в смолі кінить! Я

до неї говорю, як до доброї, а вона міні ось як відповідає. Та пропадай ти від мене в озеро! Роби собі що хочеш! Про мене й вішай ся, то нічого тобі не скажу!

— А щоб тобі вже раз заклепило та заціпило оту хавку, то певно ліпше б було! — буркнула зтісно Параска, луснула якоюсь бляшаною посудиною, котру мабуть мила, і вибігла з кухні. Та в дверех зустріла паню Олімпію. Не бажаючи, очевидно, бути тепер з нею, вхопила коновки і побігла по воду, воркочучи по дорозі: „Чума проклята!“ Чумою в дворі і в цілїм селі прозивали Гапку.

Гапка й собі бурчала щось під носом, коли пані вийшла до кухні.

— І чого ти, Гапко, так розкричала ся? — запитала пані Олімпія, сідаючи на лавці близь печи. — Нині свята неділя, цілий світ радує ся, а ти вже кричиш і клинеш на ціле подвірє.

— Але бо то, прошу ясної пані, невитримана година з тою поганню! Я не знаю, чи є де в світі поганійші люде, як тут у нас зібрали ся.

— Ну, тай що з того? — спокійно відмовила пані. — Чи гадаєш, що криком та прокляттями їх направиш? От волілабись богу помолити ся за їх душі, щоб їм бог дав отямити ся та покинути злі дороги.

— Та хіба я не молю ся? — скрикнула Гапка, не розуміючи панинної іронії... — Аджеж молю ся й за них, бог би їх тяжко побив! Але сумління міні каже, що не варті вони моєї молитви. Що чортове має бути, того вже ніяка молитва з пекла не відкупить.

— Ну, ну, Гапко, — сказала пані встаючи, — покиньмо про се говорити. А ось ліпше поміркуймо про нинішній підвечірок!

— Та я вже дещо троха міркувала. Не знаю тільки, що ясна пані на се скажуть. Я думаю, що можна би курячу потравку з рижем.

— Як би були курята! — перебила пані.

— Та я післала Гадину в село. Чень десь напитає.

— Ну, а потому?

— Потому гербата, а до неї треба сухариків напечи.

— А маєш масло?

— Масло є, хоч і не дуже свіже. На стіл его давати не можна, а до печива вийде. Тільки клопіт, що цукру нема.

— Ну, цукру ми у жида дістанемо.

— На борг не дасть, — завважила Гапка.

— То заплатимо. На тільки грошей у мене є. Ну добре! Нехай і так буде! Тільки добре міні справляй ся!

— А багато панів буде?

— Не знаю. Може зо п'ять.

— Ну, се би ще нічого. Але як би з десять, то моглоб не вистарчити ані муки, ані рижу.

— Е, ні, Адась знає, що у мене достатки не такі, щоб можна купи гостей приймати. Ну, а нам на обід що буде?

— Та я хотіла зладити картофляну зупу —

— Ксьондз єї не любить! — замітила пані.

— Е, буду я дивити ся, що ксьондз любить, а що ні! — гнівно буркнула Гапка. — Не вхопить его, як і картопляної попойість. А на друге піріжки з сиром.

— А з мяса нічого?

— Та відки у нас мясо візьметь ся? Як будуть курята, а гості де-що лишать, то буде для ясної пані на вечерю.

— Та міні про себе байдуже, — відказала пані Олімпія. — Я й картопляної зупи попойім. А от ксьондз...

— І що так ясна пані тим ксьондзом турбують ся! — промовила Гапка. — Що він, ясної пані сват чи брат?

— Ну, Гапко, не можна так казати. Десять літ живе в мене, платить міні за ціле удержанє, то не гарно б було, як би почав жалувати ся, що его голодом мори́мо.

— Платить ясній пані! — аж скрикнула Гапка, оперши ся варшкою о ріг кухонної печі. — Той скнира платить пані! І що він платить? Певно з десять ринських на місяць за хату, страву, пранє і всю прислугу!

— Не десять, а двадцять і п'ять, Гапко. Та не в тім річ! Що платить, то платить, а коли я згодила ся, то треба свого слова держати ся.

— Двадцять і п'ять ринських! Ха, ха, ха! — реготала ся Гапка. — Адже за такі гроші єму й бараболяної зупи за багато! А ясна пані пхають в него, що тільки можуть. Рано молоко, потім каву, потім обід, потім підвечірок, потім гербату на вечерю! Ні, я на таке не годжу ся! Адже сей старий скупиндра може і по сто ринських місячно платити, і певно не збідніє.

— Ні, Гапко, — уговкувала єї пані. — Дай спокій! Ти сего не розумієш! А на обід конче треба для отця Нестора щось з мяса прилагодити. Хоч курятко одно єму всмаж.

— Єму всмаж! А ясній пані ні?

— Та вже вемаж кому хочеш! А кава готова?

— Готова.

— Ну, то давай сюди. Я сама наллю. А не знаєш, отець Нестор встав уже?

— Не знаю! — сердито буркнула Гапка, котра дуже не любила о. Нестора і вічно дивувала ся, чого се пані так про него турбує ся. Правда, вона знала по троха історію, яка скоїла ся між панею а о. Нестором. Але то колись було, а що було, се по думці Гапки процало і не повинно мати ніякого впливу на те що є. Так бодай вона дивила ся на свою власну непринадну минувшину, і такою міркою мірила й усіх других.

Пані тимчасом узяла ся наливати каву. Вона ніколи не повіряла сего Гапці. Особливо для о. Нестора вона старала ся прилагодити каву так, як він любив. Вона старанно зібрала весь кожушок зі сметанки і положила в єго філіжанку, влила також чільну сметанку і не багато чорної кави, а й цукру поклала далеко більше ніж собі. Наливши дві філіжанки решту лишила Гапці.

— А булку маємо? — запитала пані.

— Та ще окрайчик. Не багато.

І Гапка виняла з шафки невеличкий шматок булки домашнього печива.

— Ну, добре. Для о. Нестора буде й сего. А я й з хлібом виїю, — сказала пані, і поставивши каву призначену для „ксьондза“ на кухню, щоб ще троха пригріла ся, сама сіла опять на лавці, вкrojла собі шматок хліба і звільна почала пити каву, не перестаючи при тім розмовляти з Гапкою. Гапка тимчасом з квасним видом заглянула до горщиків, у котрих були зостанки чорної кави і сметанки і виливши їх у один горщик, долила праженого молока, кинула невеличкий шматок цукру і також поставила на кухню, а сама сіла на порозі і почала оббирати картоплю.

— А ти ж Гапко чому не снідаєш? — мовила пані, ледви-ледви жвнякаючи зостанками зубів черствий хліб, розмочений у каві.

— Та я маю час! — відповіла Гапка. — Я не привикла так рано.

Пані Олімпія добре знала, що Гапка бреше, що вона не для себе злагодила отсю каву, а для старого Деменюка. Той старий, мовчазливий дід, той строгий мораліст, котрий раз у раз колов Гапці очі єї власною грішною молодістю, котрий спокійно, мов крізь сон говорив їй такі річі, яких би вона не була ні від кого знесла і котрі нераз доводили єї аж до сліз, був усе таки слабкою точкою в вигаслім Гапчи-

нім серці. Гапка воліла сама не дійсти, не допити і не доспати, щоб тільки старому Деменюкови достарчити як найбільше вигоди. Пані знала се добре і їй захотілось пошпигати трохи Гапку в те слабе місце.

— А де твій Деменюк? — з усміхом запитала вона.

— Мій? Чому мій? — живо відмовила Гапка.

— Ну, та певно, що твій! Хіба я не знаю, що ти для него отсю каву лишаєш, а сама єї пити не будеш?

Гапка аж поблідла на лиці. Картопля випала єї з руки і вона не рушаючи ся з місця, підвела звільна очі на паню з виразом такої злоби, що в пані Олімнії аж мороз пішов по за плечима.

— А ясний пані хіба кривда? — процідила вона.

— Та бог з тобою, Гапко! — успокоювала єї пані. — Хіба я тобі що кажу? Глядиш на мене так, мов зійсти мене хочеш.

— А щож ясна пані мене пострікають Деменюком?

— Та я не пострікаю. Тільки так, до слова прийшлося. А видиш, ти мене пострікнула о. Нестором, а я тобі нічого не мовила. Адже у нас обох подібне діло. Обі старих дідів доглядаємо.

— Що ви, пані! — з якимось переляком скрикнула Гапка, забувши навіть про звичайну титулятуру. — Хіба можна Деменюка порівнувати з тим ксьондзом?

— А чомуж би не можна?

— Гріх вам, ясна пані, і думати про таке. Деменюк — святий чоловік! Без крихти злоби. Чиста душа. Як би не він, то я певна, що весь отсей двір, усе село давно б запали ся, в озеро б заклекотили. Із за него нас пан біг усіх на світі держить. А отой піп — прости господи гріха!... Ні, що я буду говорити! Ясна пані ліпше знають, який він!

— Нічого злого про него не знаю, — спокійно відмовила пані.

— Так? Ну, то... Та щож, не моє діло говорити на него. Як собі ясна пані знають.

Пані Олімнія тимчасом скінчила сніданє. Вона встала і не говорячи більше нічого, поставила на тацу два імбрички, один зо сметанкою, а другий з чорною кавою, поклала кілька шматочків цукру на бляшаву тарілочку, пригріту булку, і пішла з тим усім до о. Нестора. Йдучи вона думала про свої відносини до Гапки. Отся неприємна жінка, з вісповатим лицем, з вічними молитвами та прокляттями на устах, з заплямленою минувшиною, була все таки одинока людина в єї найблизшій окруженю, з котрою вона могла говорити щиро, як жінка з жінкою, без тої злоби, що ворухилась у єї серці на саму згадку про Параску, про Гадину, про пахтаря, про пастуха і інших єї знайомих.

Навіть старий Деменюк, хоч по думці Гапка святий чоловік, видавав ся пані Олімнії далеко не таким святим. А головню, пані чула, що старий не любить її, вважає її злою і грішною, і для того не могла відносити ся до него прямо і отверто. Та відки прийшла до того Гапка, що пані могла отак розмовляти, могла якось по людськи, хоч і без особливої сімпатії відносити ся до неї? Пані Олімнія і сама собі того не вміла вяснити.

— І що властиво отся Гапка? — думала вона йдучи подвірєм та ступаючи звільня і обережно з тацою. — І погана вона, і криклива та сварлива за трьох, а все таки щось мене до неї тягне. Не думаю, щоб міні широко служила. В тім пункті всі вони однакові, втопили б мене в ложці води. Ну, та в дрібницях я випробувала її — чесна. Не краде, бо не має для кого. Ну, тай пройшла не аби яку школу. Бідна жінка! Як раз тридцять літ буде, як прийшла сюди молоденькою, гарною дівчиною. Яка була гарна, весела, співуча, жартоблива! І ось що з неї зробила двірська служба. За сих 30 літ тільки раз відси віддаювала ся — тоді, коли шандарі повели її сковану до Львова, до криміналу. Відбувши кару знов сюди вернула. Граф тоді вже був небіжчик. Упала міні до ніг... „Не відгонюйте мене, пані! — сказала крізь сльози. — Прийміть, дайте роботу, а то піду і втоплю ся! Адже міні нема більше ніде світа, нема місця. До свого села вертати, до родичів, після того, що зо мною було — краще вмерти. Тут я стратила свою молодість, свою добру славу, тут і жити і вмирати буду!“

Пані Олімнія добре тямилася сю сцену. Гапка не кидалась, не кричала, не докоряла ані йій ані памяти небіжчика графа, тільки стояла близь порога і тихо плакала. Пані приняла її — і не пожалувала того. В тюрмі Гапка хоч стратила свою красу, перебувши тяжку вісну, та ва те навчила ся куховарства. Правда, там вона набрала також деяких негарних звичок, в тім числі й тих: голосно співати набожних пісень іноді до пізної ночі, і не менше голосно проклинати та лаятись. Лексікон проклонів і лайок вона винесла пребогатий і мабуть ненастанно ще збогачувала его власною фантазією. Через отсі звички проца служба дуже не любила Гапку і не називала її інакше, як тільки чумою. Та пані інстинктивно чула, що Гапка одна з усеї двірні відносить ся до неї без ненависти а навіть зі співчутєм, що розуміє її важке положінє і хоч бурчить та клине, все таки по своєму дбає про неї і про її інтереси. І се були ті таємні нитки, що сполучували тих двох жінок, так далеких від себе і суспільним становищем і традицією і житєм і характерами.

І Гапка по відході пані, оббираючи картоплю, також прийнялась по своєму філософувати.

— І мара єї зрозуміє, оту нашу графиню! Чи добра вона, чи лиха? По правді говорить, чи бреше? Ніяк не зміркую. Здасть ся, говорить часом як людина, а з боку глянеш — відьма якась. Аджеж я бачу, як вона ненавидить усіх! Навіть отого свого синочка коханого! Кажуть, що вовчиця таку має натуру, що іноді лестити ся буде, а в іншу пору кидає ся на чоловіка чи навіть на вовка і гризе та рве зубами. А до отесеї поганої руїни, до того скупиндзяги попа то так припадає, як до рідного батька. І чого вона від него надіє ся? Чи думає, що він свої гроші лишить їй і єї марнотратникови снові? О, сли так думає, то пуста єї думка! Я міркую, що старий радше попалить свої банкноти та книжки шпаркасові, а їй не лишить нічого. І що вона міні бреше, що він їй платить за хату і страву, коли я добре знаю, що вже два роки вона держить его зовсім за дурню. Господи! От іще люде бувають. Такий багатий чоловік, що міг би собі жити як найсгарший дідич, а він волить ось тут валяги ся як якийсь старець, у нужденній комірчині, без ніякої вигоди, на ласці от сеї зруйнованої графині та єї сина! Ні! Прости Господи гріха, але таким людям не можна не клясти, щоб їй тяжке безголове вкрило!

Сі побожні бажання та мірковання, котрі вона розводила голосно, з жаром, немов розмовляючи з кимось і переконуючи якусь дуже забиту голову, перервала поява досить оригінальної фігури. Се був мужик окола 35 літ, низького росту, худий та обшарпаний, з виразними слідами атькоголізму на набресклім лиці в невеличких, неприродно блискучих очах, котрими він раз у раз неспокійно водив сюди й туди. Він був у сорочці брудній та діравій, хоч сьогодні була неділя. Поверх сорочки мав такий же брудний лейбик, а на голові старий солом'яний капелюх з поломаними та пообторганими крисами. Босими ногами він ішов так тихо, як кіт, так що Гапка й не чула, коли він надійшов, і аж стрепенула ся, коли его тінь рантом перед нею впала на землю.

— Агії! — скрикнула Гапка, раптом підводячи очі. — Чи се ти, проклятий Цвяше! Тьфу, пропадь до тристенного! А ти по язу зломану голову сюди приходиш?

— Ого! По зломану голову? — глупо вемихаючись підив Цвях. А хто знає, може я тут більше право маю, як ти.

— У болоті, в синім озері певно більше право маєш, ти ледаре, ти котюго! — сварила ся Гапка, не покидаючи своєї роботи, та при тім раз у раз пильно пззираючи на Цвяха, котрий, як говорить ся,

„мав не-руш у руках“, любив потягнути все, що лежало без догляду. Гапчина сварка ему зовсім не дошкуляла. Він сів на лавці, все однаково всміхаючись і водив довкола своїми котячими очима.

— Ге, ге, ге! В болоті! Ой, брешеш Гапко! Тут мое право! Тут моя вітцищина! Аджеж признай сама, чи я не правдивіший дідич отсего двора, ніж той слинявий панич, той попович, що тепер не знати з якої рації називає себе графом Торським? Такий він граф Торський, як я твій чоловік, Гапко! Га? чи не правду я кажу?

В Цвяхових очах при сих словах на хвилю блисла дика злоба і завзята ненависть. Та проблеск сей швидко щез і він знов почав по давньому всміхати ся.

— Та йди к нечистому з твоею правдою! — крикнула Гапка. — Отто Соломона знайшов, щоб ему правду розсудив! Іди, свого вітчища поганого про се питай!

— Еге, вітчища! Коли бо ему доїхали кінця! Не бій ся, він би мене не був так на жебри пустив, як собаку вигнав, як отся проклята відьма! Але я ще єї запопаду в свої руки! Я ще їй дам себе знати!

І Цвях схопив ся з лавки і почав неспокійно не то ходити, не то кидати ся по кухні, мов та сполохана птиця, що перхає в різні боки. Гапка також устала.

— І якої дідьчої матери ти сюди приходиш, ти відміно людська, га?

— Бо так міні хоче ся! — гнівно буркнув Цвях

— А коли тобі хоче ся, то йди до неї правдати ся, а не до мене.

— До неї? Нібито до мачухи? О, ні, не хочу. Боюсь єї! Вона відьма! Вона вею кров з мене виссе.

— Не мала б чим лакомити ся, та твоею кровю! Там певно більша половина тої поганої парухи.

— Ге, ге, ге! — сміяв ся Цвях. — Я єї видів, з далека, як від тебе йшла, несла каву своєму давньому любасови! А, покарав їйх бог обоє, але ще їйх тяжше покарає за мою кривду! Іде і щось собі під носом воркоче. Певно міркує, кому б сеї ночі кров виссати з серця. Адже ти знаєш, Гапко, що вона чужою кровю живе.

— Та йди геть, поганий язиче! — накинула ся на него Гапка. — Ще пані прийде та почує, що ти тут говориш..

— А ти, собача душа, боїш ся й слухати правди! Ні, не піду, не вступлю ся, хіба даш отих кільканадцять бульбів.

І Цвях, зупинивши ся раптом коло шаплика з картоплями почав

швидко обома жменями хапати картоплі і ховати їх по за обі пазухи.

— Ого! Я так і знала, що ти пасеш тими поганими очима, щоби що потягнути. Геть від картоплі, погана паре, геть!

І вона кинула ся на Цвяха і почала видирати ему картоплю з рукі і з за пазухи.

— Алеж Гапко, Гапцуню! Бій ся бога! У мене жінка й діти — нині неділя — плачуть — нема що раз в рот вложити —

— Бо ти все пропив, собако!

— Бігме ж то нема що раз укусити! — лебедів Цвях, шарпаючи ся з Гапкою і не пускаючи нахапаних картопель. — А у вас прецінь багато є!...

— Щоб тобі так багато віку було! — кричала Гапка, та все таки згадка про голодну жінку і дітей Цвяхових зворушила троха єї серце і вона попустила троха єго руки. Користаючи з сего Цвях хопив іще кілька бараболі, а відтак прожогом кинув ся до дверей.

— Бувай здорова, ти упирице, — крикнув до Гапки, — ти худа собако, ти копчене поліно, ти вороняче горло! Дав би тобі бог ласку, щоб тебе на завтра ослінив, оглушив і онімив, міні на радість!

— А ти погана душе! — крикнула Гапка, вхопила поліно і кинула ся за Цвяхом. Та сей вискочивши з сіней хильцем перебіг подвір'я, влетів до супротивної стайні і за хвилю вишмигнув з неї тою самою дорогою, котрою недавно втікав Гадина перед панею Олімпією.

— А щоб тебе грім божий побив та поразив, щоб ти на місці мажею розілляв ся! — кляла Гапка. — От іще чоловік! потвора! І на яку кару господь бог таку худобу на землі держить? Ой, неспасенна душа того батька тай тої матери, що єго такого виховали!

Гапка добре знала, що Цвях був неслюбна дигина і що всі говорили, буцім то покійний граф Торський, у котрого служила єго мати, мав єго вроджене на своїм сумліню. Вона знала, що се була й правда, а коли б не вірила людській поговірці, то ненависть графині до Цвяха і єго матери була б єї в тім упевнила. Та проте й сама вона не любила Цвяха, а особливо ненавиділа єго за погане обходжінє з жінкою — доброю та тихою людиною.

— Господи! — міркувала вона, пораючи ся в кухні, — і десь то бог милосервний підведе першу ліпшу жінку під таке пекло, під таку страшну кару, щоби жити з отаким чоловіком! Йой! Таже коли подумаю собі про долю тої бідної Марти, жінки отсєго поганця, то моя власна щербата доля видаєсь міні раєм! Ось і нині! Неділя свята, людям радість, відпочивок, а у неї з дрібними дітьми нема що раз уку-

сити! Йой! Таже я би сікла, вішала, зелізом пекла такого чоловіка! А він певно нахапавши в мене бараболі, побіг з нею до коршми, не до дому!

Гапка очевидно добре знала Цвяхову натуру, бо й справді він сміючись дурновато та півголосом балакаючи сам до себе — все про ту „погану відьму“ та „упирицю“ — підтюпцем біг до коршми, щоб за нахапану у Гапки бараболю вижебрати у жида хоч чарку горілки. Правда, і в его уяві мигнув образ жінки — помарнілої, сумної та голодної, ситої хіба побоями та слізами, сбраз двоїх дітей, що вже кілька днів хіба тим жили, що їм з милосердя давали сусіди, — в его серці ворухнувся порив — вернути ся і занести їм хоч отсі картоплі на обід. Але в его здеморалізованій душі добрий порив не міг удержати ся довше, як вода на решеті. Він махнув рукою і засміяв ся.

— Нехай їх чорти беруть, про мене! Буду я ще ними турбувати ся! Нехай ідуть так само на роздобутки, як я! А не хочуть, то най здихають! Я про них дбати не буду!

І успокоївши таким способом своє сумління він потяг до коршми.

А Гапка виливши на Цвяхову голову повний-верховатий ківш проклять і постановивши собі в душі відвідати по обіді Цвяхову жінку та занести їй і дітям деякі недоїдки з обіду, впала в дуже покутний настрій, і пораючись коло печі затигла якимось гробово-плаксивим голосом стару аскетичну пісню:

Przed oczy twoje, Panie,
Winy nasze składamy,
A karanie,
Które za nie odbieramy,
Wyrownujemy.

Kiedy nas karzesz,
Prosimy cię, abyś się zmiłował,
A gdy się zmiłujesz,
Pobudzamy cię znowu,
Abyś nam nie folgował.

(Далі буде.)

Іван Франко.

Жісняя про Роланда.

Старофранцузький епос.

LXI.

„Володарю,“ сказав барон Роланд,
„Дай лук міні, котрий в руці держиш;
Не впаде, сподіюсь, докір на мене,
Що випав він міні на землю з рук,
Як в Ганелона палиця твоя.“
Схилив, понутив голову володар;
Він гладить бороду, він крутить вуса,
В очах не в силі довше скрити сліз.
Оттут зближає ся до него Найм —
Ледви хто був вірнійший при дворі, —
І так до короля: „Ти чув як слід.
Роланд хоробрий, бачиш, лютий дуже;
Їму припало йти за нами з військом,
А деж є той, щоб відказав ся тут?
Тож дай єму вже раз напнутий лук
І вибери єму дружину гарну.“
Король дав лук, Роланд єго приймив.

LXII.

Сестрінка свого кличе наш володар:
„Мій гарний пане, каже, знаєш що?
Я половину свого війська лишу
Тобі. Бери єго, безпечний будеш.“
„Не зроблю сего,“ каже граф. „Най Бог
Побе мене, сли скривджу кров свою.
Я возьму дваццять тисяч бравих Франків;
Ти вивозом цілком безпечно йди,
Нікого, поки я живу, не бій ся.“

LXIII.

Сів на коня хоробрий граф Роланд...
За ним іде товариш Олівер,

Іде Жерін і сміливий Жерер,
 За ними Отес, Беренгер, Сансун,
 Старенький Анзеїс іде за ними,
 І лицарський Жерарт із Руссілону.
 Прийшов сюди і можний князь Гайфер.
 „Піду і я,“ озвався архієпіскоп.
 „І я піду“, говорить граф Валтер;
 „Роланд мій пан, Роланда не покину.“
 Ті двацять тисяч лицарів дібрали.

LXIV.

З далека кличе граф Роланд Валтера.
 „Возьми з собою тисяч наших Франків
 І обсади всі просмики, всі гори,
 Щоб цар не втратив ні одного з наших.“
 „Для тебе зроблю все“, сказав Валтер.
 Взяв тисяч Франків з Франції з собою,
 Розсіяв їх по просмиках, по горах;
 На знак тривоги лиш уступить він,
 Сім сот мечів на знак тривоги блясне.
 Сьогодні Алмаріс, король Белферну
 Готує їм страшний, пагубний бій.

LXV.

Високі гори, темні яри,
 І сірі скали й просмиків без ліку.
 З великим трудом Франки йшли за дня
 Пятнайцять миль вокруг лунав їх гомін.
 Зблизились до Великої Землі.
 Ось і Гасконія, земля Карлова.
 Згадав тут кожний власні ленна й добра,
 Дівчат і гарних жіночок згадав,
 Згадав, заплакав з туги-жалю кожний.
 У всіх тривога, більша ще в Карла:
 В Іспанії лишивсь єго сестрінок!
 Карло не в силі з туги скрити сліз.

LXVI.

Лишила ся в Іспанії дружина,
 Дванайцять перів, двацять тисяч Франків;

Не лячно їм, ні смерть їм не страшна.
 Вертає ся до Франції володар,
 Вертаючи плащем лице закрив.
 Зрівнав ся з ним князь Найм і промовляє
 До короля: „І звідки ся журба?“
 Карло на теє: „Краще б не питав ти!
 Як не зітхати в тім великім жалю?
 За Ганелоном Франції не бути.
 Я мав небесний сон сю ніч. Приснилось,
 Що він сей спіс в моїх руках зломив.
 Сеж він сестрінка вибрав до сторожі,
 А я й лишив єго в чужій країні.
 Коли й Роланда втрачу, Боже мій,
 Ніхто міні єго вже не заступить“.

LVII.

Не в силі скрити сліз Карло Великий.
 Сто тисяч Франків смуток чує з ним.
 Так банно всім, так тужно за Роландом.
 Спродав єго зрадливий Ганелон,
 Взяв пишвий дар в певірного царя,
 Набрав одежі, злота, срібла, шовку,
 Верблюдів, мулів, коней, лвів набрав.

LXVIII.

Марсіль позвав з Іспанії баронів,
 Всіх полководців графів та князів,
 Емірів і синів своїх комтурів.
 В трьох днях зібрав їх кругло триста тисяч,
 І в Сарагоссі бубинити звелів.
 Ген, ген на вежу ставлять Магомета;
 Поганці славлять всі єго і молять,
 А тамки мов на взаводи спішають
 Верхи на конях, горами, ярами.
 Аж глянь, — і Франків хоругви сторчать:
 Се йде сторожа, в ній дванайцять перів.
 Гай, гай, без бою тут не обійдєсь!

LXIX.

Зближає ся сестрінок до Марсіля
 На мулі, поганяючи цінком;

Всміхнув ся любо й так до вуйка каже:
 „Мій гарний пане, тільки в тебе служу,
 Зазнав для тебе тільки горя й бід,
 І тільки в полі вже придбав побід...
 Дай в ленні честь міні — з Роландом битись.
 Сим копом острим я пробю его,
 При Магомета помочи ласкавій.
 Цілій Іспанії свободу дам
 Від Піренейських гір по Дірестан.
 Карло охляв, з Карлом присіли й Франки.
 Ти поки жив не знатимеш війни“.
 Марсіль подав єму лиш рукавицю.

LXX.

Коли сестрінок рукавицю взяв,
 Він гордим словом так до вуйка каже:
 „Мій гарний пане, дар то не малий!
 Назнач міні й дванайцять ще баронів,
 Дванайцять перів з ними я побю.“
 Тут зголосив ся перший Фалзарон,
 Марсілеви він братом доводив ся.
 „Ходім оба, мій гарний пане!“ каже.
 „Будь там, що будь, як розпічнемо бій,
 Карлових військ великую сторожу
 Нам суджено розбити — й розібем.“

LXXI.

А там озвав ся й Корсабліс, король
 З Берберії, свідущий хитрих штук,
 Озвав ся й каже як вазал хоробрий:
 „За злото в бога все не буду трусом!“
 Палкий з Бріганту Мальпріміс прискочив,
 Сей загудів знов так перед Марсілем:
 „Я також тіло в Ронсеваль несу,
 А де стріну Роланда, там і вбю.“

LXXII.

Був там один емір із Балагету.
 Стан благородний, гарний, гордий вид,
 А сяде в повній зброї на коня,
 У двоє кращий та пишніший стане.

Сей вдачаю лицарською прославивсь;
 В Христовій вірі він бароном був би.
 Він так перед Марсілем гомонів:
 „Я також тіло в Ронсеваль несу;
 Знайду Роланда — смерть йому нехибна,
 І Оліверови і перам смерть!
 Всі Франки згинуть серед ганьби й муки.
 Карло Великий німечний, постарівсь;
 Махне рукою він на сю війну,
 І лишить нам Іспанію в спокою.“
 Король Марсіль подякував за слово.

LXXIII.

Був там і Мавританський полководець,
 В Іспанії над зрадниками зрадник.
 Перед Марсілем так чванить ся він:
 „І я дружину в Ронсеваль веду.
 Є в мене двацять тисяч спісів, щитів;
 Коб лиш зустрів Роланда, смерть йому.
 Не буде дня в Карла, щоб він не плакав“.

LXXIV.

Був граф Тургіс там з Туртелюзи-міста,
 Се-ж місто власнеє єго було.
 Бажаючи всім християнам згуби,
 Він з прочими перед Марсілем став
 І так до него: „Не жури ся!“ каже.
 „Наш Магомет, то не святий Петро;
 За службу він віддасть нам честь у бою.
 І я йду на Роланда в Ронсеваль;
 Від смерти не спасе єго ніхто.
 Чи бачиш меч? Який міцний він, довгий!
 Я з Дурендалем*) зміряю єго.
 Котрий з них верх тоді візьме, почувеш.
 Здадуть ся Франки нам на ласку, згинуть!
 Старий Карло діжде ся смутку й ганьби,
 В короні не пишатись більш ему.“

*) Дурендалем звав ся Роландів меч. У всіх богатырських піснях мечі мають свою назву і бувають предметом великого пошанівку.

LXXV.

Був там і Сараценець Ескреміз,
 Володар, пан Вальтернської землі.
 Сей так з юрби перед Марсілем править :
 „Я в Ронсеваль буту піду смирити ;
 Знайду Роланда — голови позбудесь ,
 Позбудесь голови і Олівер ,
 І перам всім судилось полягти.
 Як згинуть Франки, Франція в сиріцтві
 Знайдесь ; Карло вазалів не знайде.“

LXXVI.

А далі йде й невірний Естургани
 З товаришем своїм Естрамарізом, —
 Два зрадники, яких не бачив світ.
 „Панове, каже їм Марсіль, ходіть,
 Оба підете в Ронсевальський вивіз ;
 В порядку військо вести допоможіть ‘
 Вони на те : „Ти лиш розкажуй, пане !
 Ми йдемо на Роланда й Олівера ;
 Від смерти перів не спасе ніхто.
 Мечі в нас добрі й острі — ті мечі
 В червоній крові ми закрасимо.
 Всіх Франків смерть прийме, Карла жде туга.
 Велику Землю в дарі віддамо
 Тобі, наш пане. Сам прийдеш, побачиш !
 Ми в дарі ще й Карла тобі дамо“.

LXXVII.

Надбіг і Маргаріз сюди з Сібіллі,
 Що землю сю по моря край держить.
 Їго краса для всіх жінок принада.
 І деж є та, котра б не спаленіла
 На вид єго, не усміхнулась в мить ?
 А лицарь був, як мало хто з невірних.
 Він крізь юрбу пропхавшись, гомонів
 Оттак цареві : „Не жури ся, пане !
 Я в Ронсеваль піду, убою Роланда,
 Не встигне й Олівер з житєм втекти.
 Дванадцять перів здибле люта смерть.

Чи бачиш меч, мій златоглавий меч?
 Днесь, ручу, кров єго вкрасить червона.
 Погибнуть Франки, Францію жде ганьба.
 В Карла, котрому борода цвите,
 Не буде дня без горя і журби.
 А через год ми й Францію здобудем.
 Тоді й спічнем на замку в Сент-Дені.“
 Король єму лиш низько поклонив ся.

LXXVIII.

Відтак виходить і Хернубль з Мунігрі —
 Волосєм землю замітати міг би.
 Він граючи ся тягарі підносить,
 Яких і мулам трьою двигнуть не в силу.
 В тім краю, кажуть, з рідки він приходить,
 Не світить сонце, ні земля не родить,
 Нема дошів там, не паде роса,
 Там камінь чорний, білого ж не має,
 А дехто каже, — там дідьки живуть.
 „Є в мене добрий меч“, озвався Хернубль.
 „Зачервонить ся він у Ронсевалі.
 Коли Роланда по дорозі стрічу,
 І не убою, будь я брехун по вік!
 Візьме мій меч над Дурендалем верх!
 Жде Франків смерть, а Францію сиріцтво.“
 Знімають ся усі дванайцять з місяця,
 Знімає ся єто тисяч Сараценів,
 Всі загірають ся до бою, рвуть ся,
 І йдуть оружитись в сосновий бір.

LXXIX.

На кождім з них є панцир сараценський,
 По більшій части кутий в Сарагоссі;
 Шолом у кожного тугий, потріпаний,
 Сталевий меч — вієньська славна сталь;
 Порядний щит і валенійський спіс,
 Червоні, білі й сині хоругви.
 Всі всіли з мулів і з парадних коней,
 В тісних рядах всі на воєнних йдуть.
 День ясний буз, світило пишно сонце,

Полискувала ся до сонця збруя.
 Щоб краще йти, заграли в тисяч труб;
 Пішла така луна, що й Франки чують.
 „Здає ся, друже, каже Олівер,
 Що з Сараценами прийде нам битись.“
 „Дай Боже,“ відповів єму Роланд.
 „Тут нам постояти за короля.
 За свого пана треба наразитись
 На всю біду, на спеку і мороз,
 А хоч би душу й тіло положити.
 Най кождий лиш глядить, щоб добре бив,
 Щоб злих пісень про нас не заспівали.
 За нами правда, зрада за невірним.
 Я злого прикладу не дам нікому.“

LXXX.

Став Олівер на шпилечку гори,
 Глядить на право, луг зелений бачить,
 А лугом тим погане військо йде.
 „Товаришу“, промовив до Роланда,
 „З Іспанії такий тут чути гомін!
 Що там шоломів, панцирів мигоче!
 Здаєсь, не радість Франків жеде від них.
 Знав добре се зрадливий Ганелон,
 Коли нас вибирав перед Карлом.“
 А граф Роланд: „Мовчи бо, Олівере!
 Ні слова більше, — він міні вітчим!“

LXXXI.

Став Олівер на шпилечку гори,
 Докладно бачить все іспанське царство,
 Докладно бачить Сараценів хмари.
 Горять шоломи золотом-самоцвітом,
 В огни сталені панцирі блискочуть,
 Полискують щити і списи й коня,
 А стягів, полків годі й почислити.
 Така їх сила-безліч там була,
 Що Олівер аж сам забув ся з дива.
 З верха гори до Франків збіг він живо,
 Прийшов до них і все їм розказав.

LXXXII.

„Так много, каже Олівер, невірних,
 Як я їх бачив, вже не вздрить ніхто.
 Сто тисяч буде щитоносців тамки,
 А всі в шоломах, в панцирях блискучих;
 Блищать в них бурі коня й довгі списи.
 Жде січа нас, яких ще не було.
 Нехай вас Бог кріпить, пани барони!
 Щоб не побили нас, держіть ся поля!“
 А Франки кажуть: „Горе трусам всім!
 Хоча б на явну смерть іти, ходім!“

LXXXIII.

„Поганців много, каже Олівер,
 А наших Франків, бачу, мало дуже.
 Гей затрубіть хіба, Роланде друже!
 Карло почує й верне ся тепер.“
 На те Роланд: „Не мудро б я зробив;
 В солодкій Франції позбув ся б слави.
 Волю що сил рубати Дурендалем,
 Хоч би по злоту ручку силів він кровю.
 По горе зрадники прийдуть в сей вивіз.
 Я ручу вам, їх жде нехибна смерть.“

LXXXIV.

„Гей затрубіть на Оліфанті, *) друже!
 Карло почує й верне ся ще з військом“
 На те Роланд: „Най Бог мене боронить,
 Щоб я свій рід неславою покритив,
 Щоб сорому я Франції набавив!
 Ні, я волю рубати Дурендалем,
 Отсим мечем, що тут при боці висить;
 Побачите, се вістре кров сполоче.
 На лихо постягали ся поганці;
 Я ручу вам, всі смерті пожують!“

LXXXV.

„Гей затрубіть на Оліфанті, друже!
 Карло йде вивозом тепер, почує.

*) Оліфантом зве ся Роландова труба.

Я ручу, що повернуть ся ще Франки".
 „Най Бог боронить, каже граф Роланд,
 Щоб мав сказати хто з людей, що я
 Трубив із боязни перед невірним.
 Не стріне сей докір моїх батьків!
 Коли вже раз піду в завзятий бій,
 Я вдарю тисяч сім сот раз мечем.
 Кров попливе по вістрю Дурендаля.
 Хоробрі Франки теж до бійки добрі;
 Ніщо від смерти не спасе Іспанців.“

LXXXVI.

„Щож тут за сором?“ каже Олівер.
 „Я ж бачив сам іспанських Сараценів.
 Вони собою гори й доли вкрили,
 Засіяли поляни всі й поля.
 У тих чужинців є велике військо,
 А щож у нас? Дружинонька мала.“
 На те Роланд: „За те ж завзяття більше.
 Най Бог, най ангели мене боронять,
 Щоб через мене Франція втерпіла.
 Я б мав дожити сего? Краще вмерти!
 Хто добре бесє, той в ласках у Карла.“

LXXXVII.

Роланд хоробрий, Олівер розсудний,
 Відвага незвичайна у обох;
 Хто з них у зброї раз сів на коня,
 Будь там і смерть ему, не вийде з бою.
 Хоробрі графи й горді їх слова!
 В завзяттю йдуть зрадники поганці.
 „Роланде, каже Олівер, дивись!
 Вже й маєш їх, а наш Карло далеко,
 Бо затрубіти ти не ласкав був.
 Коли б Карло тут був, не мали б шкоди.
 Гляди-но там, де сей іспанський вивіз;
 Чей бачиш? Гей, смутна дружина наша!
 Хто в сій дружині є, не буде в другій“
 „Не лихослов так!“ каже граф Роланд.
 „Злий серцем, хто трусливість носить в груди.“

Ми станьмо сміливо на сему місці,
 Бо тут нам бій почати, тут нам битись!"

LXXXIII.

Коли Роланд уздрів, що буде бій,
 Він відважнійший став від льва і тигра.
 Взиває Франків, кличе Олівера:
 „Лиши сю мову, каже, друже-брате!
 Володар, що тих Франків нам лишив,
 Він дваїцять тисяч що найліпших вибрав;
 Був певний, що нема між ними труса.
 За свого пана і найбільше лихо
 Перетерпіти треба, студінь, спеку,
 А хоч би й кров пролити й трупом впасти.
 Є в тебе спіс, є в мене Дурендаль,
 Мій добрий меч, Карловий гарний дар;
 Коли помру, новий властитель скаже
 Колись про него: „В добрих був руках.“

LXXXIX.

Тут де не взявсь Турпін архієпіскоп.
 Острогами коня бе, мчить ся полем,
 Скликає Франків і говорить так:
 „Карло лишив нас тут, пани барони!
 За свого короля і смерть хороша.
 Христову віру вам спасати днесь
 В борбі, — без неї вже не обійдешь,
 Бо чейже бачите вже Сараценів.
 Тож сповідайтесь, Богови моліть ся,
 Я вас спасення ради розрішу.
 Хто вмере, блаженным мучеником буде,
 У рай піде, вінець здобуде в раю.“
 З коня зсів кожний, ниць паде на землю.
 Турпін благословить всіх в імя бже
 А за покуту каже лиш боротись.

XC.

З землі на ноги Франки всі знялись,
 Опрощене гріхів усі приймили,
 Й благословенство бже з рук Турпіна.

На скоропадні коні посідали,
 Узброєні, як лицарям і слід.
 До бою всякий з них готовий був.
 А граф Роланд озвався до Олівера:
 „Ти, друже-брате, дуже добре знаєш,
 Що всіх нас тутки зрадив Ганелон.
 Взяв він за те маєтки, злото в дарі,
 Однак Карло пімстити нас повинен.
 Король Марсіль зробив собі з нас торг,
 Та ми єму мечем і сплатимо.“

ХСІ.

Роланд іспанським вивозом несе ся
 На борзому кони, на Вейлантіфі,
 Цілий у збруї — гарно-ж в ній єму!
 В руці барон тримає спіс пальмовий,
 Що к' небу вістрем звернений тремтить,
 А хоруговка біла аж сліпить,
 Аж по руках кутаси злоті бють.
 Сам лишній, пишний! Вид погідний, ясний.
 Слідом за ним его товариш йде.
 Спасителя в Роланді бачуть Франки.
 На Сараценів він глядить завзято,
 На Франків дивить ся він чемно й люблю,
 Ввічливим словом промовляє так:
 „За легкий хід у вас, пани барони
 Прийдуть собі невіри ті по згубу!
 Богате й гарне жде нас нині жниво,
 Якого ні один король не мав ще.“
 Сказав, а вороги вже приблизились.

ХСІІ.

„По що тут слів?“ говорить Олівер.
 „Коли не ласкав був ти затрубити
 На Оліфанті, не спасе Карло.
 Не знає добрий, тож ве винен тому.
 Тих, що далеко суть, винити годі.
 Тож далі наперед, пани барони!
 Галоп! що сили, з поля не вступайтеся!
 Я пробі молю вас, кріпите ся духом

І все ударом за удар платить.
 На тямці все Карлове гасло майте.“
 А тут всі Франки як не закричать!
 Хто б чув сей крик, се „Монжуа“*) хтоб чув,
 Пізнав би тут же їх лицарську вдачу.
 І знову в путь. А як відважно, Боже!
 Острогами що сили коней бють,
 Щоб швидше битись; що-ж робити мають?
 Не наполохались і Сарацени,
 Стрічають ся вже з Франками невірні.

ХСІІ.

Цілому війську на кони Марсілів
 Сестрінок Аелрот перед веде,
 І з наших Франків так собі кепкує:
 „Тепер вам з нами зміритись, нікчемні!
 Хто вас спасати мав, сей зрадив вас.
 Дурак ваш цар, котрий вас тут лишив!
 Днесь втратить Франція солодка славу,
 В Карла днесь правої руки не стане.“
 Коли се вчув Роланд, спихнув зі злости,
 Острогами коня ударив; кінь
 Пігнав що духу. Граф як влучить спісом,
 На скрізь ему пробив і щит і панцир;
 Прошибши грудь і положивши кости,
 Хребетну кість від спини відділив,
 І спісом душу вигнав з тіла геть.
 А вдарив так, що труп схитнувшись впав
 О спіс цілий далеко від коня,
 Й зробило ся з одної шиї дві.
 Не призабув ему Роланд сказати:
 „Так, драбе, гинь тепер! Карло не дурень,
 Ніколи зради не любив і славно
 Зробив, що вислав нас сюди, в сей вивіз:
 Солодка Франція не втратить слави.
 До бою Франки! Сей удар вже наш.
 За нами правда, зрада за поганцем!“

*) Monjoie, Карлове гасло, котре деякі толкують „гора щастя“, в про-
 чім неясне.

XCIV.

Був тамки князь, що звав ся Фалзарон;
 Король Марсіль і він — то рідні братя.
 Він в Атліоні й Балбіоні правив, —
 Гільтай, яких під небом не було.
 У него між очима так широко,
 Що спорой б пів стопи там пішло.
 Коли сестрінка свого смерть zobачив,
 З юрби сердитий вийшов сам один,
 Гукнув своє погане гасло й Франків
 Згірдливими словами привитав:
 „Днесь Франція солодка втратить славу!“
 Вчув Олівер се, гнівом закипів,
 Острогами коня що сили вдарив,
 І справивсь як баронові пристало:
 На прах ему розбив і щит і панцир;
 По деревище спіс у тіло вїїв ся,
 Бездушний труп з сідла впав стрімголов.
 Глядить на землю, бачить, як той веть ся,
 Глядить і гордо так до него каже:
 „Не лично нам твоїх погроз, ледащо!
 До бою Франки! Днесь побіда наша!“
 Знов клич Карла лунає: „Монжуа“.

XCV.

Був і король там — Корсаблісом звали,
 З Берберії, з далекої країни.
 До Сараценів він озвав ся так:
 „Ми вийдемо побідно з сего бою.
 Дивіть на Франків, — дуже їх там мало.
 Страхати ся не маємо чого.
 Карло й одного не спасе від смерти,
 Бо нині всім їм суджено умерти.“
 Зачув сю річ Турпін архієпископ.
 Ворогувати він не вмів ніколи,
 А тут коня острогами вколов,
 Завзято, сміливо пішов на него.
 Розтріскав щит ему, розбив і панцир,
 Свій спорий спіс втопив ему у тілі.
 А вдарив так, що смерть ним захитала,

На спіє далеко труп на шлях упав.
 Турпін глядять, як шибеник сей вєть ся,
 Глядять і в слід за ним промовив так:
 „Невірний трусе ти, брехню говориш!
 Наш пан Карло за нами все обстане,
 Не в гадці нашим Франкам утікати.
 А вам ні кроком далі не піти,
 Бо всіх вас, кажу вам, чекає згуба.
 Рубайте Франки, не щадіте рук,
 Удари перші наші, слава Богу!“
 І знов лунає в поли: „Монжуа.“

XCVI.

Бєсь з Енгелером Малипріміє з Брігалю.
 Щит не поміг єму ні за денара.
 Стовок галку Енгелер єму з хрусталою
 На части дві, — одна на землю впала.
 Пробив і панцир до самого тіла
 І острим спісом грудь прошиб на скрізь.
 Поганець тут же впав на місці трупом,
 Невірну душу в пекло чорт поніс.

XCVII.

Жерер товариш взяв ся до єміра,
 Щит потрощив єму, розбив і панцир,
 Свій добрий спіє загнав у серце так,
 Що геть прошиб єго. На спіє цілий
 Далеко смерть ним кинула на поле.
 „Тай славно ж бють!“ промовив Олівер.

XCVIII.

А князь Сансун побив ся з Алмазуром,
 Цвітистий, золочений щит ломав
 Невірному, й тугий не в поміч панцир:
 Сансун пробив печінку, лехкі й серце,
 Не дбав, чи лютий буде хто, чи ні.
 Турпін сказав: „Отсе міні барон!“

XCIX.

І Анзеїс пустив ся на кони
 На стрічу Тургісови з Туртелюзи,

Розбив єму понизше галки щит
І положив на нїм подвійний панцир.
Сталевий спис він так загнав у тіло,
Що вістрє геть на скрізь его прошибло,
Що трун на спис цілий далеко впав.
„Сей славно вдарив!“ каже граф Роланд.

С.

Гасконець Енгелер з Бордо коня.
Острогами бє, поводи пускає,
З Вальтериським Ескремізом в бій пішов.
На кусні щит розбив єму на шиї
І відорвав від панцира візір.
Так між два ребра вимірив у груди,
Що той з сідла упав на землю трупом.
Відтак сказав ще: „Ти прийшов по смерть.“

СІ.

Вальтер напав невіру Естурганца,
В край щита вдарив так, що той розпав ся
На части дві — червону й білу часть;
Порвав єму всі заціпки в панцирі,
А острій спис втопив так зручно в тілі,
Що впало з борзого коня пробите.
Вальтер сказав: „Шукай тепер зашити!“

СІІ.

А Беренгер допав Естрамаріза,
Розбив на ньому панцир, щит зломав,
І вістрєм спорий спис у тіло вбив.
Він трупом впав, як тисяч Сараценів.
З дванадцяти вже десять перів впало,
Живих лишило ся всего вже двох, —
Граф Маргаріз лишив ся і Хернубль.

СІІІ.

Тай бравий лицар вдав ся Маргаріз!
Красавець був, силач, меткий та жвавий.
Вколов коня, на Олівера вдарив,
Розбив єму на щиті злоту галку.
Ось - ось і бік пробє єму вже списом!...

Та Бог так дав, що не влучив єго ;
 Спіс розколов ся не займивши тіла.
 Він далі йти, — не спинював ніхто.
 Заграв в трубу, щоби зібрати своїх.

CIV.

Скрізь, де не глянь, страшний лютує бій.
 Ба й граф Роланд не криє ся за других ;
 Як довго служить спіс, вдаряє спісом,
 Аж за п'ятнадцятим зломивсь ударом.
 Тоді за меч хватив, за Дурендаля,
 Вколов коня й пустив ся на Хернубля.
 Розбив шолом брілянтами світлючий,
 Розтяв єму волосєм вкриту чашку,
 Розтяв лице і очі на дві часті,
 З дрібними заціпками панцир яєний,
 Враз із грудьми від шиї аж по бедра,
 Враз із сідлом,* що золотом палало.
 Меч опинивсь доперва на коні ,
 Ще й тут хребет розтяв, усім на диво.
 Граф трупи два в траву зелену вклавши
 Сказав: „По лиху ти приходиш, трусе !
 Ваш Магомет вам тут не допоможе,
 Ні драб такий в борбі не переможе.“

CV.

По боєвищі йде граф Роланд
 З мечем в руці, що славно тне й рубає
 І много страт наносить Сараценам.
 Хто б бачив, як він клав за трупом трупа,
 Як по землі плила червона кров,
 Зрошаючи у него руки й панцир,
 Єго коневі гриву й лопатки !
 І Олівер не лінував ся бити ,
 І жаден пер не мав чого встидатись ,
 А Франки теж як слід вдаряють, бють ся, —
 Невірні гинуть, другі в болях вють ся.
 Архієпископ каже: „Слава нашим!“
 Знов клич Карла лунає: „Монжуа!“

CVI.

Чвалає Олівер по боєвищи,
 Спіс потрощив, в руці лиш деревище.
 Поміряв ся з невірним Малеоном,
 Щит золотом квітчаний ему пробив,
 Пробив і вибрав з лоба очі й мозок,
 Що так і вилив ся ему під ноги
 Поклав на сімсот трупів ще одного,
 Відтак Тургіса й Естрагуза вбив.
 Зложив свій спіс, остав лиш кусень в жмени.
 „Що дієш, друже?“ каже граф Роланд.
 „На що в борбі тій палиця здала ся?
 В зелізі, в стали сила вся тепер.“
 „А деж твій меч, що зве ся Гальтеклер
 З золоченою ручкою в хрусталу?“
 „Не встиг добути, каже Олівер,
 Бо за ударами часу не стало.“

CVII.

Пан Олівер добув в кінці меча,
 Як сего друг Роланд собі бажав.
 З мечем в руці як лицар пописав ся.
 Ударив на Юстина з Валь Ферре:
 На двоє лоб ему перерубав
 І грудь укриту в дамасценський кирас.
 Розтяв сідло, що золотом і камінєм
 Аж капало, в коня хребет розтяв
 І положив на лузі пару трупів.
 На те Роланд: „Тепер ти брат міні!
 Володар рад нам за такі удари.“
 Знов „Монжуа“ гремить зі всіх сторін.

CVIII.

Ось граф Жерін на конику - каштанку,
 І друг его Жерер на Пассесерві.
 Пустили поводи, вкололи коней
 І вдарили оба на Тімоселя.
 Один бе в щит, а другий в панцир бе,
 Аж щитом вищербивши в тілі спіси,

У чорну борозду зіпхнули трупа,
 Лиш того я не чув і вже не скажу,
 Хто з них обох при тім зручнійший був.
 Був там Бірделів син, Еспреваріс;
 В нім Енгелер з Бордо втопив свій спіс.
 Турпін чарівника вбив Сільореля,
 Що завдяки своїй магичній штуці
 І в пеклі з Юпітером вже бував.
 „Позбулись ми его!“ Турпін сказав.
 На те Роланд: „Поконаний вже клятий!
 Отсе удар був, Олівере- брате!“

CIX.

Між тим кровавий бій лютує далі,
 З обох сторін падуть страшні удари,
 Один вдаряє другий відбиваєсь.
 А що там спісів зломаних, у крові,
 Що прапорів та хоругвів подертих,
 Що Франків в цвіті літ пожило смерті!
 Не бачить їм вже матерів, жінок,
 Ні Франків тих, що в вивозі їх ждуть

CX.

Заплакав, зажурився Карло Великий.
 Та що їм з того? Помочи не буде.
 Зле прислуживсь їм Ганелон, коли
 Спродати їх у Сарагоссу вибравсь.
 Наложить горлом він за те, житем!
 Суд в Ахен вішати его прикаже,
 Его і трийцять свояків его,
 Хоч смерти з них не сподівався ніхто.

CXI.

Страшний, завзятий бій лютує далі.
 Роланд і Олівер хоробро бють ся,
 Турпін звиш тисяч вже разів ударив,
 Не відтягають ся від бою й пери,
 І Франки бють ся, скрізь іде борба.
 Падуть сотки і тисячі невірних.
 Хто не втече, той смерти не мине.
 Рад чи не рад прощає ся з житем.

І Франки лицарів найкращих тратять;
 Батьків, рідні не бачити їм вже,
 Як і Карла, що в вивозі їх жде.
 А в Франції грізна зняла ся буря:
 За громом грім вдаряє, вихор виє,
 Град, дощ паде без міри, без кінця,
 І грають блискавки короткі часто,
 І замітно трясесь ціла земля
 Від Сен-Мішель ді Періль аж до Сени,
 Від Безансону до Віссантських брам
 Нема шматка землі, де б мур не падав.
 В само полудне стало скрізь так темно,
 Що тільки й світа, як прорве ся небо.
 І не було душі, що б не зжахнулась,
 І не один казав, що се день суду,
 Що се цілому світові кінець.
 Не віають вони, не скажуть правди,
 Що се велика туга по Роланді.

CXII.

Завзято, сміливо вдарили Франки.
 Невірних гинуло по тисяч в лаві, --
 З десятки тисячів не стало й двох.
 „Хоробро бєсь наш брат!“ сказав Роланд.
 „Під небом ліпших вже й нема від наших.
 Се вже в історії стоїть французькій,
 Що бравих має лицарів володар!“
 Відтак глядають всі по поли своїх,
 Дрібними плачуть з туги-жалю очі
 За любовою, сердечною ріднею.
 Йде цар Марсіль з дружиною своєю.

CXIII.

Долиною Марсіль іде вже з військом,
 Велику армію зібрав собі.
 Він дваїцять полків випровадив в поле.
 Блищать шоломи злотов, самоцвітом,
 Блищать щити та панцирі з Дамаску,
 Сім тисяч труб параз до бою грає,
 Несе ся гомін по цілому краю.

„Мій Олівере, друже-брате, каже
 Роланд, на смерть нас видав Ганелон.
 Та вже не довго зможе вкритись зрада.
 За нас пімстить ся люто наш володар,
 А тутки жде нас довгий бій, важкий;
 Такої сили ще ніхто не бачив
 Я тут рубати буду Дурендалем,
 Ти Гальтеклером, друже мій, рубай.
 Ми тільки світа вже сходили з ними,
 Так много ними вже рішили бойів.
 Не зложать пісні вже про них лихві.“

CXIV.

Коли Марсіль побачив війська згубу,
 Як сій в роги казав заграги, в труби,
 З великим військом рушив наперед.
 Був Сараценець з ним Абісм. Дружина
 Їго не знала зрадника над него
 Він з віроломства й проступків мав славу.
 Не вірить в Бога він, Марії спиа.
 Сам чорний, як розтоплена смола.
 Кровопролите й зраду більше любить,
 Як всі маєтки й золото Галлійське.
 Ніхто не чув від него жартів, сміху;
 Він знав одно — відвагу і шаленість;
 За те й дружив з ним зрадник цар Марсіль
 В єго руці воєнний знак був — смок.
 Турпіови з ним певно не любитись,
 Бо лиш уздрів єго, забаг побитись
 І вишком так з собою говорив:
 „Отсей то вже великий десь єретик!
 Здало б ся тут єму зробити смерть.
 Бо трусів ні трусливости не люблю.“

CXV.

До бою почин дав архієпіскоп.
 Сів на коня, що взяв єго в Гросселя
 Царя, котрого в Данії убив.
 А коник був живий собі і бистрий:
 Копита складні й гарні, ноги рівні,

Короткі лопатки й широка спина,
 Боки подовжні і високий верх.
 Хвіст білий мав, а далі жовтий волос,
 Маленькі вуха й голова жовтава.
 Ніякий кінь не був єму під пару.
 Турпін коня острогами як вдарив,
 Так не спинився аж перед Абісмом,
 І влучив спісом у емірський щит,
 Що аж горів від всякого каменя,
 Топазів, аметистів і брилантив.
 Прислав єму сей щит емір Галаф,
 Що взяв єго від чорта в Валь-Мета.
 Не пощадив єго Турпін; як вдарив,
 Розбитий щит не варт був і денара.
 А там пробив на скрізь в Абісма серце.
 Упав Абісм на чистім полі труном.
 „Се вдача лицарська!“ сказали Франки.
 „Кріпку зашиту має хрест в Турпіні.“

CXVI.

Поглянуть Франки, а невірних сили
 Зі всіх сторін усі поля покрили.
 Всім на устах Роланд і Олівер
 І пери; їм спасати всіх тепер.
 Тоді Турпін сказав, що мав на думці:
 „Пани барони, киньте злії мисли!
 Я, пробі, молю вас, щоб не втікали,
 Щоб злих пісень про нас не заспівали.
 В тій хвили тут нам суджено померти,
 До завтра вже не бути нам в живих.
 А я за то одно ручити можу,
 Що нині рай стоїть для вас отвертий.
 Там царювати станете з святими.“
 Загрілись Франки всі словами тими,
 І з всіх грудей крик вирвався: „Монжуа!“

CXVII.

Був тамки Сараценець з Сарагосси,
 Що сам пів города посів на власність,
 Не дуже правий, — звав ся Кліморін.

Він слово взяв від графа Ганелона,
 По приятни поцілував ся з ним
 І дав свій меч із дорогим камінем.
 „Осоромлю Велику Землю, каже,
 В володаря корону відніму.“
 Сів на коня, що звав ся Барбамуш
 І швидший був від ластівки й стріли;
 Вколов єго і поводи звільнивши
 Пустив ся на Гасконця Енгелера.
 Не заслонив єго ні щит ні кирас.
 Він вістрем спіс всадив єму у серце,
 Встромив і сталаю прошиб на скрізь.
 На спіс цілий далеко кинув трупа
 І крикнув: „З тими легку маєм справу!
 Вдаряйте, вірні, і ломіть сю лаву!“
 А Франки: „Шкода лицаря нам, Боже!“

CXVIII.

Промовив граф Роланд до Олівера:
 „Не стало нам вже, друже, Енгелера.
 Нам кращого вже лицаря не мати.“
 А граф: „Дасть Бог, пімщу я ще всі страти.“
 Вколов коня острогами зі злота
 І з Гальтеклером у руці кровавим
 Що сил мав на невірного ударив.
 Один удар, — впав трупом Сараценець.
 Чорти як стій забрали в пекло душу.
 Відтак убив іще князя Алфена,
 В Ескабадіза голову зрубав
 І викинув з сідла сімох Арабів.
 До бою вже вони не придадуть ся.
 „Сердитий друг мій!“ каже граф Роланд.
 „На славу списуєсь передо мною.
 Карло нас любить за такі удари.“
 Сказав і крикнув: „Лицарі, до бою!“

CXIX.

Був там також поганець Валдабрун,
 Що то виховував царя Марсіля,
 Чотириста суден на морі мав,

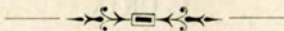
І всіх гребців назвати міг своїми.
 Він зрадою вже взяв Єрусалим;
 Храм Соломонів збезчестивши, вбив
 Перед хрестильницею патріарха.
 Сей слово взяв від графа Ганелона,
 Дав меч ему і тисячу мангунів,
 А сам сів на коня, на Граміунда,
 Що бігом славивсь більш, ніж сокіл летом;
 Вколов его острогами і прямо
 Пустивсь на можливого князя Сансуна.
 Розбивши щит порвав ему і панцир,
 По хоруговку спіс втопив у тілі,
 Й мертвого трупа викинув з сідла.
 „Вдаряйте, вірні, тут побіда наша!“
 А Франки: „Боже, шкода нам барона!“

СХХ.

Коли Роланд побачив смерть Сансуна,
 Піймете вже, який він біль почув.
 Коня вколовши кинувсь з Дурендалем
 В руці, що більше варт як щире золото,
 На Валдабруна. Вдарив, що мав сили,
 В шолом, що капав золотом і каменем.
 Розчерепив ему лоб, кирас, груди,
 Й сідло, що золотом і каменем сяло,
 Завдав коневі теж глибоку рану,
 І вбив обох, — хвалить се, чи гудить!
 Невірні кажуть: „То удар був сильний!“
 На те Роланд: „Таж не такий як ваші!
 По вашим боці лиш бута й неправда.“

(Дали буде.)

Із французького переклав
Василь Щурат.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.)

Не мож заперечити, що галицькі Русини за остатніх сто літ поступили на перед не лиш в політичнім, але і в літературнім відношеню, що світогляд їх розширив ся і участь їх в житю цивілізованих народів з кожною дниною більшає, особливо в остатніх роках. Нема в тім нічого дивного. Поступ загальний не міг лишити ся без слідів і в нашім житю.

Але з другого боку не мож заперечити і того, що в порівняню до пережитого часу і до поступу інчих народів наш поступ дуже малий і незначний. Ми все таки в порівняню до других народів остали ся з заду і наше духове жите не може навіть рівнати ся до їх житя. Ані в політиці ані в літературі ми не можемо похвалити ся великими успіхами. Противно: так довго ми вже боремо ся за наші народні права, за свободу, за літературну самостійність нашу, стільки широї і совісної праці вкладали найліпші люде з поміж народа в сю борбу, і все ж таки так мало вийшло з неї. Як в блуднім колесі крутимо ся ми в круговороті неприхильних обставин, історичних злиднів, і наші гуманні змагання розбивають ся як о камінну стіну від напору супротивних стремлінь. Історія наша, то історія безнастанних неудач і розчаровань. Майже все нам уривало ся; майже нічо не удавало ся.

Чому? На се питанє годі дати правдиву відповідь від разу. Сказати, що тому, бо ми не годні оперти ся неприхильним обставинам, бо шкода всіх щирих наших заходів, бо борба безнадійна, — така відповідь дуже легка, але не витримає критики. Бо вже сам факт, що нарід живе, що після кожної неудачі і розчарованя він все таки підймає ся і не йде в зад але наперед, хоть помалу і з великими перешкодами, — вже сам цей факт єсть очевидним доказом, що наші заходи і змагання, то не пуста забавка, не безнадійна борба, але вплив природної

*) Праця ся написана ще перед 8 роками. Від того часу у нас і за границю повиходило декілька цінних праць, що доторкають ся з ріжних боків тої самої теми, та автор отсеї праці не міг достаточо узгляднити їх здобутків, хоч, звісно, вони не були б багато вплинули на зміну его остаточних висновків. — Р е д.

конечности, котра помимо всіх неудач пре нарід до дальшої праці над собою.

Не в безнадійности борби, але в способах, якими ми єї вели, треба шукати відповіді на се питанє; не в загальній формулі одже, але в історії. Коли б написана була докладна історія нашого життя за остатніх сто років, то відповідь правдива була б готова, бо опиралась би на фактах, котрі, як відомо, суть найліпшим аргументом в спорних справах. Але історії такої нема, та й ледви чи зараз буде.

А тимчасом серед тяжких історичних обставин, в яких нашому народови довело ся тепер жити, питанє се само собою насуває ся кождому мислячому чоловікови. Поминути єго не мож, і відповісти на него треба. В роботі, котру передаю нині під суд читателів, я трібую відповісти на него. Історії написати я не беру ся, бо при недостатку матеріялів це була б робота, як думаю, неможлива. Але єще другий спосіб, котрий хоть може не так докладно доведе до ціли, але по крайній мірі причинити ся може до роз'ясненя трудного завдання. Це єсть о скільки мож вірна і сумлінна характеристика літературних стремлінь руської інтелігенції в Галичині. Бо в літературних стремліннях як в зеркалі відбивають ся всі заходи нашого народа коло свого піднесеня, а також і обставини, серед котрих він жив і розвивав ся, котрі впливали на єго розвиток і на єго регрес, а також і на причини єго неудач.

Робота, як бачимо, хоть трудна, але варта, щоб коли не цілком зробити, то хоть взяти ся до неї. Правда, — предмет єї скромний і малий, так як малий той кутик нашого рідного краю, в котрім ми живемо. Забитий і забутий він і ми з ним. Не найде одже ніхто в мойій роботі ані великих геройів, ані важних історичних подій, ані нічого такого, що би високо підоймало духа по над зовсім звичайне і буденне житє. Все в ній мале, понуре і одностайне, як слотиста осінь. Але тому, що воно мале, воно не перестає бути цікавим, не лиш для нас, Русинів, але і для посторонніх людей. Бо і о наш галицький кутик відбивав ся відгомон ширшого життя і інтересів, хоть правда, що відгомон цей був нераз такий тихий і слабенький, що ледви мож єго дослухати ся. Прослідити ті ниточки, якими вяже ся єго житє з житєм загальним, позвязувати те, що було порозкидане, позбирати до купи те, що на око зовсім купи тримати ся не хоче і відшукати між усім тим органічну звязь, — річ дуже цікава для мислячого чоловіка. Жаль, що органічної звязи найшов я не багато. Послідуючі по собі періоди слабо розвивають ся одні з других; кождий кусень впливає переважно з внїшних обставин і причин, котрі то сюди то туди вертять нашим житєм,

тут єго переривають, там знов до чогось нового навязують і все таки жите те мало посувають на перед.

I.

Звідки взяла ся руська інтелігенція в Галичині? Коли Австрія відбирала від Польщі Галичину, їй і в гадку не приходило, що край, котрий вона забирає, є переважно не польський але руський. Австрійський уряд добре здивував ся, коли один із єго урядників присланих до Галичини, щоби придивити ся ново придбаній провінції, гофрат Коранда, поміж івшими цікавими і новими справами відкрив — цілий нарід, живучий на найбільшій половині краю, нарід не польський, котрий говорить бесідою близькою „до бесіди російської або іллірійської.“¹⁾ То були ми, Русини. Але інтелігенції руської і Коранда не міг відкрити, бо — єї не було.

Був, правда, єпископ Шешницький, але граф Перген, перший галицький губернатор, знав про него лиш тільки, що він є „der hiesige griechische Bischof“ і є „ein Bonvivant und passiret vor sehr intrigant.“²⁾ Більше про него він не знав. Було коло єпископа кілька вищих духовних осіб, але й вони самі собою не могли становити руської інтелігенції, хоть би навіть були мали бодай крихіточку народного почуття і свідомости. Вони були греко-уніатські священники, та й годі; священники зовсім ополячені, котрі ледви з імени звали себе Русинами. Та й положене їйх під неустанним натиском польським було таке, що вони ледви могли дихати, і хіба лиш у своїх церковних справах по-деколи давали ознаки життя, ознаки схожі більше на остатні пориви чоловіка коваючого, чим чоловіка живого і здорового. „Я вже зовсім жив ся з гадкою“ — писав 1773. року львівський консисторський офіціал Левінський до архідіакона Левінського в Варшаві³⁾ — „що борше Русь згине, ніж ми чим будемо. Шкода велика..., що ми вчили ся чого, бо коли б ми були так як наші батьки нічого не вміли і не знали, то би ми не чули і тих кривд, котрі невинно терпимо, тай не лиш це пониженє не було би нам таке прикре, але і відбуване підвод, так як наші батьки їйх відбували, а наконєць і наказ робити панщину

¹⁾ Helfert, J. A. Die österreichische Volksschule... Prag 1860. I. стр. 461.

²⁾ Рукопись бібліотеки імени Оссолінських №. 525, картка 59.

³⁾ List Imci X. Lewińskiego Officyała do Imci X. Lewińskiego Archidiacona у Prokuratora w Warszawie 21. Aprilis 1773. (Акта относящиеся до за-тверждения Капитулы Епископского Собора во Львовѣ, сообщилъ Ант. Петрушевичъ. Галичанинъ 1872. Книга I, Выпускъ I стр. 140. 141.)

не був би нам такий прикрий, як теперішня недоля. А коли би нам була надойшла панщина і підводи, то яко мужики православні легко могли би ми найти опіку в Московщині... І певне борше би ми єї там найшли як тепер в Римі... Шкода, що конфедератам не повело ся, були би нас може вже вирізали і тим би були успокоїли ся, а так бють нас, бють, а не убють..."

Так діяло ся між висшими кружками руського духовенства в Галичині. (А сільське духовенство було зовсім прибите і темне. Дідичі уважали руських попів яко простих мужиків і своїх підданих; уживали і гнали їх силою до всякої двірської роботи. Року 1774⁴⁾ скаржив ся єпископ Лев Шептицький в поданю до цисаревої Марії Тереси, що пани обходять ся з поповичами як найгірше і виганяють їх на панщину,⁵⁾ ба декотрих попів ще й за австрійського панованя потягали пани ad solvenda rusticalia. В році 1777, одже аж в 5 літ після австрійської окупації, уряд увільнив їх виправді від цього постидного ярма⁶⁾, але помимо того, як оповідає Микола Устіянович, „ще року 1792 гнано на панщину священника з Ялинковатого, села належного до Скільського скарбу, а то в сам понеділок Великодних свят. В вівторок велів священник запрягти воли до воза, а вмiсто вислати слугу вибрав ся сам з своїми парохіянами до Сколього ботюки на пилу возити. Але там полишив він воли на божу волю, а сам удав ся пішки до владики в Перемисьль. В наслідок пересправ ведених в тій справі запретила ц. к. надворна канцелярія раз на завше потягати священників до яких небудь підданських повинностей двірських.“⁷⁾

Вже хоть би за для самої матеріальної нужди, в котрій воно ледви перебивало ся зо дня на день, сільське попівство руське не могло ані само живо інтересувати ся висшими духовими і народними справами, ані вести за собою нарід, ще гірше від него приголомшений. Річний дохід пона не виносив більше як 15—25 гульд. На его удержанє давав пан такий ґрунт, який мав кождий мужик; часом лиш дотація доходила до подвійної пайки ґрунту мужицького. Щоби як небудь прожити, він мусів сам з родиною брати ся до сільської роботи. (Harasiewicz l. c. 554—555). Жите єго було зовсім мужицьке, мужицька

⁴⁾ Добрянскій А. Короткая вѣдомость историческая о Епископахъ рускихъ въ Перемышли. Перемышлянинъ 1857, стр. 95.

⁵⁾ Copia instantiae єпископа Льва Шептицького Imperatrici porrectae die 17. Julii 1774 in audientia (per Joannem Gutz). гл. Harasiewicz Mich. Annales ecclesiae Ruthenae... Leopoli 1862. стр. 559.

⁶⁾ Harasiewicz, тамже, стр. 580.

⁷⁾ Устіяновичъ Николай. Местъ Верховинця, оповѣданье. Во Львовѣ 1879, стр. 84, замітка 4.

одежа, мужицькі звичайі і обичайі. „Сілеський піп, пише Краттер, мало рїжнить ся від мужика що до свого фізичного образования і звичайів. Жие в нужденній хатині як мужик, оре, пє, бідує як мужик... На селі нераз мож бачити, як священник в подертій одежині, з обойчиком на шиї, з люлькою в роті, з бато́гом у руках іде коло своїх коней або волів.“⁸⁾

Можна би одже сказати, що не-то-що самостійної інтелігенції, але навіть і властивого духовенства такого як в краях цивілізованих у нас не було. Щоби стати попом, треба було вміти лиш по польськи і по руськи читати і троха писати. В Перемиській дієцезії кандидати духовного стану приходили до живших у Валяві єпископів і тут як могли містилися по мужицьких хатах, помагати в днину мужикам молотити, а вечерами учили ся „пацуру і какусів“, поки їх владика не висвятив на попів. (Добрянський, l. cit. 96).

Були одже в Галичині по містах і місточках ому́жичені міщане руської народности, викинуті далеко на передмістя⁹⁾, і були по селах руські мужики, а з поміж них декотрі, навчивши ся від біди читати і писати і пізнавши з виданої у Львові 1760 року книжки: „Богословія нравоучительная или Собрание припадковъ духовнымъ особомъ потребное“ деякі елементарні богословські понятя, в свободних від роботи коло плуга часах сповняли службу сільського приходника. (Головацький, l. cit. 11). Інтелігенції-ж руської, образованої, з почутєм народним тогди в Галичині і сліду не було.

При таких обставинах не було великої надії, щоби нарід руський в Галичині під австрійським панованем міг піднести ся з упадку і виратувати ся від неминучої національної погибелі. Цісарева Марія Тереса не богато змінила ті порядки, котрі застала в Галичині. Її строго консервативні переконання, єї прихильність для шляхти¹⁰⁾ лагодили ся

⁸⁾ Kratter. Briefe über den itzigen Zustand von Galizien. Leipzig 1786. II. стр. 1—7. Дивись також: Rohrer Joseph, Bemerkungen auf einer Reise... durch Ost- und Westgalizien... Wien 1804, стр. 94—96, котрий каже, що ще в перших роках 19. віку noch mancher Pope ausser der Kirche sich nicht im geringsten in seiner Kleidung von dem gemeinten Bauer unterscheidet.

⁹⁾ Havyrlo Rusyn (Головацький Яків), Zustände der Russinen in Galizien в Іордана Jahrbücher für slav. Literatur 1846. стр. 365 і тогож автора: О первомъ литературно-умственномъ движеніи Русиновъ въ Галиціи со временъ Австрійского владѣнія въ той землѣ. Львовъ 1865. (Особый оттискъ изъ II. Выпуска Наукового Сборника 1865). стр. 24.

¹⁰⁾ Patent verordnet, dass kein eingesetzter Unterthan ausser der Verwilligung seines Grundherrn ein Stück Zugviehe zu veräussern sich unterfange. 10. März 1774. Уступи: die Willkührlichkeit verschiedener Unterthanen, mit welcher

вправді під впливом її побожного, безперечно щирого і доброго жіночого серця. Індивідуальну долю вона де могла там усувала; сльози і скарги поодиноких людей находили у неї завжди щире порадництво і помічництво. Вона казала прийняти 14 молодих Русинів у духовне заведення у Відні, Барбареум, з котрого виходили потому висні достойники галицько-руської церкви; старала ся хоть по часті направити долю мужиків, і там де інтерес держави і монархічної власті конечно вимагав, вона новими інституціями політичними кріпила свою власть і ограничувала привілеї шляхти.¹²⁾ Але то були лиш перші початки; поволі, осторожно старала ся вона позагладжувати ті острі кінчики суспільних і політичних безпорядків, котрі вже за надто різали в очи.

Річ ясна, що такий спосіб заспокоєня потреб часу мало і дуже незначно міг поправити долю народа руського, котрому не лиш дойдали заострені кінчики і безправности системи, але котрого „бути або не бути“ залежало від переміни самої системи, того строю феодального, котрий не лишень ссав кров і працю з руського тіла, але затроював і убивав руського духа.

Аж реформи Йосифа могли зробити переворот в доли галицько-руського народа. Не так тому, що він, як може де-хто подумає, з особливою симпатією відносив ся до руського народа, що він розжалував ся над його нужденним положенням. А тому, думаю, що своїми реформами він хоть і не знищив усеї системи феодальної, але її підкопав і її основи сокрушив. З небувалою в Австрії енергією і смілістю він відбирав вплив і значіння політичне іменню тій суспільній верстві, котру его мати уважала яко підвалину державного порядку, котрої самоволєю вона трі-

sie ihrer Pflicht ungetreu sich von ihren Schuldigkeiten zu entfernen suchen, ist ein Uebel, welchem, wenn man die gute Ordnung und in dieser die gemeine Wohlfahrt retten will, standhaft vorgebeugt werden muss... da nun die Rechte der Obrigkeit, nebst dem damit verbundenen allgemeinen Wohl zu schützen, die Unterthanen an ihrer Pflicht fest zu halten und den die Ordnung bedräuenden Missbrauch zu unterdrücken gleich billig und nothwendig ist. В р. 1775 вона видала „Patent die Einricht- und Verfassung der galizischen Landesstände betreffend“; того-ж року вийшов „Avertissement“ о продажі коронних дібр лиш галицькій шляхті і т. і.

11) Patent Kraft welchem unter Straffälligkeit verbothen wird, bei Einnahme deren Contributionsabfuhren, die vorher nach Masse der mehr oder weniger abgegebenen Steuer üblich gewessten Zahlungspennige von denen Contribuenten mehr abzunehmen. 4. Juni 1774.

Patent in Angelegenheit der zu entrichtenden 1775-jährigen Rusticalsteuer, 18 April 1775. сямий уступ.

Patent zur Abstellung deren in den Königreichen Galizien u. Lodomerien bei verschiedenen Dominien verübenden Unterthans-Beedrückungen. 3. Juni 1775.

бувала злагодити, але котрої становиско вона хотіла задержати. Ві всіх австрійських провінціях шляхта стояла поперек єго далекосягаючих плянів, була завзятим противником єго державно-політичних і економічних переконань. Борба з шляхтою зановиє увесь час єго короткого панованя. Зломати силу могутого противника він міг лиш тим, що старав ся оперти ся на тоту верству, котра до тепер була безправною але представляла в собі силу спосібну знеутралізувати сили противника і прочистити дорогу для переведеня єго плянів. Тота сила були мужики. В Галичині ж оборона інтересів мужицьких приносила цісареві двоякий хосен. Галичина лиш недавно ще прийшла під австрійське панованє, не мала отже ані ніяких традицій австрійських ані тої внутрішньої звязи з державою і короною, котру в других провінціях виробило довговікове жите під рукою династії. А крім того і противний елемент — шляхта — була тут багато дужша і глубший корінь запустила в жите краю, як шляхта в давних провінціях. Вона була тут не лишень верствою економічно і політично упривілейованою, вона була самодержавною властительскою краю, була в Галичині сама народом, державою і династією.

Опираючи ся одже на галицьке мужицтво, Йосиф не лиш ломав силу всемогущої шляхти, але й находив у самім краю верству, котра вязала і лучила свіжо придбану провінцію з єго династичними і державними інтересами і з цілєю Австрією. Цим способом Австрія переставала бути для Галичини чужою державою, котра лиш поверховним способом вязала єї з собою, але набирала внутрішньої ваги і зливала публичне жите галицьке з житем австрійським.

З фактичних обставин публичного жита галицького випило вже само собою, мимоходом, без ніякого постороннього змаганя, що реформи Йосифа приносили користь і третій силі, котра так само як мужик була придавлена і безправна. Під впливом цих реформ піднесла ся і народність руська в Галичині, піднесла ся тому, бо інтереси єї зовсім зливали ся з інтересами руського мужика. Великий рух, який несподівані економічні реформи цісарські викликали між мужицтвом, мусів конечним способом відозвати ся і на єго інтересах моральних і на тих, котрі вже з природи річи і з свого положеня були в Галичині сторожами тих інтересів, на упоследженім і рівно як мужик кривдженім духовенстві руськім.

Кождий знає, як іменно реформи ті відозвали ся на руськім пошівстві. Щоби піднести єго із тьми кромішної, в якій воно жило, заведена була 1783. року перша руська духовна семінарія з руським викладовим язиком; 1785. року ця дієцезальна семінарія перемінена була в генеральну, до котрої приймали увесь клир уніятський не лиш із Га-

личини, але і з угорської Руси, з Хорватії і Семиграду. На просьбу єпископа Білянського, щоби на założenім 1784 р. львівським університеті всі предмети богословські і філософічні для Русинів викладані були по руськи, заведено руські виклади на богословським і філософічним факультеті. (Головацкий, Первое движеніе 12, 13.) Тим духовним, котрі покінчать науки в тій семінарії, піднесено плату і забезпечено таким способом їх моральне і матеріальне положенє. Для народности руської тут би ще не велика користь. Але їх положенє піднесене було на те, щоби вони одержавши відповідну для свого становиска освіту, несли тоту освіту між темний нарід, між котрим і з котрого мали жити. І тому іменно, щоби улекшити їм їх будучу діяльність на селі і в народних школах, щоби нарід їх зрозумів і з їх просвіти скористав, вони вже в семінарії учити ся мали язиком того народа (Декрет губернатора гр. Бріґідо з д. 27 іюля 1786). Не лиш філософічні і богословські науки мали для них викладати ся по руськи, але і в семінарії мали відбувати ся для них практичні роботи, проповіді, науки катехитичні і пр. в руським язичі. (Головацкий I. cit. 13).

Піднести духовенство з такого упадку, в яким его уряд австрійський застав, було обовязком кожного хоть трошечка гуманного уряду. Це була річ простої людськості, більш нічого. Яко така вона могла духовенству принести хосен і навіть по часті его принесла. Але історичне значінє цієї на перший погляд дрібної реформи лежить в тім, що з нею звязані були і на неї вплинули інтереси мужицтва, котре було руським. За-для того, що мужик був Русином, треба було нести ему просвіту в тім язичі, котрий він розумів і котрим говорив. За-для того одже і просвіта его будущих просвітителів мусіла бути така, щоби не відрубувала вченого просвітителя від народа, але его до него зближувала і з ним зливала. Просвіта мусіла одже бути народньою; а що нарід був руський, то і народна просвіта мусіла бути руською. За-для руського мужика одже, котрого він хотів з собою звязати і для себе зробити прихильним, коронований реформатор підніс руське попівство, а не при него посередно і руську народність.

Та й сам дух реформ, новий, свіжий, неслуханий і невиданий за часів польського панованя в Галичині, сам рух викликаний між народом тими реформами, нове освітленє, в яким мужик побачив себе самого, нові мисли і надії, котрі породились в его голові, могли зробити великий переворот в історії руського мужицтва і в звязаній з ним тісно історії руського народного і літературного життя. Увесь розвиток реформ казав сам собою сподівати ся дальших перемін; їх недокінченість і половичність з залізною konieczністю перла до дальшого розвою, до поправи

їх недостатків, до доповнення здорових єї сторін, до наконечного рішення порушених ними справ і питань. Тоді і темна, придавлена неволею масса народа могла стати ся живим, сильним і здоровим організмом з самостайними інтересами і думками, з самостайними матеріальними і моральними потребами, котрий уже своєю природною внутрішньою силою став би живою основою і підпорою вирстаючої для задоволення тих потреб інтелігенції. Таким способом давній підневольний мужик-хлібороб і такий же підневольний мужик-піп, так як стогнали давніше під однаким ярмом і однаку панщину робили, як рівні і однако були в неволі і темноті, так би і тепер, під благодатним впливом поступу і культури, були б остались, росли і розвивались далі рівні і однакі в волі і просвіті. А з ними росла би була і розвивалась їй народня освіта і література.

На разі це зовсім нічого не вадило, що Йосиф з переконання і характеру був самодержавець. Неволья, в якій парід руський жив до австрійського пановання, була така велика і убиваюча, що самодержавні стремління австрійського цесаря ні крихіточки не давали ся єму в знаки. Єго самодержавної руки він не чув і не бачив. Він чув і бачив лиш, як тота рука звільнила єго невольницькі кайдани, і як вона мов на дикого степового коня накладала вудила на того, хто єго в ті кайдани був закував. Цего з него було доволі. Пізнійше, з природним розвоєм державних реформ, самодержавє було би м'якло, лишаячи чим раз більше простору для життя народніх мас.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

З Віктора Гюго.

I.

Qui que tu sois, esprit, génie...

Геній, змисленник, з сіянням на чолі,
 Ти, що одвагу в собі почуваєш
 Завше однакову в славі й в недолі, —
 Силу в величній душі ти черпаєш!

Дарма, що сам у гурті пробуваєш,

Сам в своїм серцю поживок ти маєш!

Сам собі — гімн і від юрбища рев,

Сам себе промінням, полумем грієш,

Сам собі зіркою в хмарі зорієш,

Сам — і печера, і лев!

Хай твої часи негодою вкриті,

Млостею, страхом, затінком глибоким, —

Твердо іди! Памятай, що на світі

Голим Гомер був, а Дант самотнім.

Хвилі ворожі хай путь заступають,

Юрби нехай у знесиллі дрімають,

Твердо іди собі, — серцем святий,

Весь церейнятий завданням поважним!

Між полохливими будь ти — одважним,

Будь проміж мертвих — живий!

Часом душею людською панує

Дивне якесь-то, чудне помрачнення:

Так замерзаючий кригу цілує,

Любе сліпому єго осліплення.

Тяжке спотворення думки й природи!

Речі не мають належної згоди,

Люде дрібніють і бачиш — прийшло

Ніби до того, що в них одмінився

Стрій самий тіла: що там уявився

Тлунок, де серце було.

Леле! ти бачила, Греція красна,

Риме, дознав ти соромної долі,

Як вашим людом утома нещасна

Запанувала й він мовив: „Доволі!

„Досить Аяксів, і досить Ахіллів,

„Досить і Брутів, Солонів, Есхілів,

„Досить героїв із ясним чолом!

„Досить уже тих воріт прославлених!

„Ряд простягнув ся аркад нечислених

„Геть великанським мостом.

„І Пропілеїв високих доволі,

„І Пантеонів, і тих Партенонів!

„Досить людей із зорею на чолі!
 „Досить великих людей!... Між колонів
 „Бенкет справляймо! Історія — мрія
 „Слава бенкету! в нім дух веселіє!
 „Слава гріху без покути в устах!
 „Жінка хай теж біля нас бенкетує
 „Гола, в самому вінку лиш красує,
 „В перстнях золотих на ногах!
 „Влиймо в життя наше — хвилі нові,
 „Будьмо такими, яких не видали!
 „Зробим, щоб Рим і Атени дивнії
 „Іменем Дава, Терсіта назвали!
 „З слави, поезії зробимо нині —
 „З давніх добутків — служниці-рабні.
 „Жити! — ось маєм жадобу одну!
 „Тішмось безбожним життям веселійшим,
 „А на вогні Прометей давнійшим
 „Зварим вечерю смачну!“

Отже ті юрби в розверзту безодню
 Кинуть ся раптом, не маючи вину,
 Чадную взявши у руки походню
 Чадіють хутко в шалену годину.
 Ніч розпочнеть ся тоді навісна,
 Темрява душі укріє густа,
 Чола, і очі, ступні, і серця;
 Юрба жере, і гукає, й регоче,
 Повзає, спить, — і Аврора не хоче
 В небі вьявити лица...

І зариди тоді жінка - дружина
 Над чоловіком, що крил він не має,
 А за єї народженого сина
 Сорому краска йій вид укриває.
 Геній змисленник, в ту тяжку годину
 Маєш бороти ся ти без уину!
 Вказуй і думку, і світло в той час —
 Людям, що вірити більше не сміють,
 Бо у них в серці вже й іскри не тліють,
 Божий огонь вже погас.

Хай у твій вік, при лихому припадку,
 Люде нікчемні стають іще гірші,
 Будь передовцем! В годину упадку
 Люде великі здають ся ще більші.
 Глянь на лежачі руїни сумнії
 І на високі колони ставнії:
 Порохом вкриті каміння лежать,
 Все обвалилось в будинку лихому, ---
 Але колони, між грузу і лому,
 Чи не величні стоять?

II.

Honte au vain philosophe...

Сором філософу марному, сором майстріві,
 Що не вклада у свій стіль — свого серця і крові!
 Сором софісту, що сів на порозі у цноти,
 Править Платона, до Брута ж не має охоти.
 Сором і тим, що отчизну так люблять на слові,
 Ідола роблять із неї в публичній розмові,
 А як настане година сувора страждання,
 То за для неї не схочуть піти на вигнання!
 Сором трібуну, що каже: „За мною, панове!“
 Серце-ж его тільки роскіш любити готове.
 Знати ж Голготи не хоче, гукаючи: „Вічність!“
 Рітору сором; кричить він: „Прогрес, чоловічність!“
 Можуть вони і Атени і Рим счарувати,
 Спарту купити, — та чесність людську ошукати
 Ні, не здолають! вона розділяє всім славу,
 Їїхні писання й слова всі положить на лаву,
 Наче монету фальшиву, — а час все розсудить,
 Той що розважує все, і що хвалить, і гудить:
 Тому говорить „іще!“ а другому — „доволі!“
 Вам не присудить ніколи безсмертної долі.

III.

Розважання — забування.

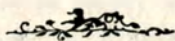
Як хутко жаль у серці погасає!...
 Ох! ледве у могилі тінь зникає

Того, хто ясною сіяв зорею,
 Поки для нас не згас там під землею, —
 Найперше бажання, найпильніше,
 Позбути пам'ять милу як хутнійше.
 Геть, старцю, геть!... Один гукає, — жиймо!
 Се призначення наше! йїжмо, пиймо!
 Не одмовляймо світовій потребі! —
 Другий — свій погляд присипляє в небі;
 Гадає, марить в спогаданню тому, —
 І сохнуть сльози в промінню ясному...

Коли не зломить нас печаль рантово,
 Все для забуття буде нам готово!
 Природа нас колише, присипляє:
 На крилах мрії серце розгубляє,
 В блакить летючи, спогади близькі,
 Могила дорога все далі мріє!...
 Той хто співа, меду солодкі варить;
 Сховав умерлих хутко той хто марить.
 Не краща урна для ховання горя:
 Заповнить душу світлом неба, моря.
 Павук-забуття ниточку чіпляє
 До серця, другу — де зоря сіяє!

З французького переклала

Олена Пчіла.

Ж м а р а.

Душний, сухий, без тямку гарячий, скажене некучий день. Здається, ніби десь щось горить і наповняє землю невитримним палом; виразно чути навіть, як тягне горілим; повітря вливається у груди немов розтоплене золото; немов горить в середині, пекельна згага мучить чоловіка..... Ні вітру, ні гуку, ні руху..... Пожовклий, вигорілий степ, — неначе хто розпеченим залізом його пройшов.

Ой, не страшний був сей степ, не страшне було се поле, як на весні з під снігу уявилося, як тихо свіжою та ярою рунню хвилюва-

лось, дрібними дощами умивалось і тішило людей, веселі та сміливі думки й надії в головах будило. Забули вже люде, яке воно було тоді, коли, бувало, хмари з золотими берегами, спершу ясні, де-далі темніші, немов наливаючись, летіли за вітром, немов кораблі по синьому морю, по веселому, весняному небу, і одразу спадали до долу блискучим дощем, жита і трави напуваючи... Настав час квітнути, наливатись колосу, жита викинули тоненькі стрілочки — і не стало тоді дощу, забракло роси, не було більш милосердя! Степ сумний, згорілий, страшний як жовті, сухі кості мерця; небо блакитне, чисте, звитяжене; шалена спека, гаряче, люте сонце палить, пече без кінця, без краю, і небо скупее ні краплі роси не дає. Жовкле колос, сохне лист і репасться земля і все нижче хилить ся голова людська. ... Аж сліпить жорстоке сяйво сонця.... Тиша, — тиша смерті, а не спокою.... Ні гуку, ні руху. Вітрові немов звязано крила..... І довго триває, довго, довго усе одно й те саме.... Коли-ж припадком на вічно чистому небі з'являлась заблукана хмаринка і всі очі здіймались на неї, повні прохання, жадоби, — вітер мов виривав ся з кайданів на волю, кидав ся, мчав, шматував, в одну мить розганяв, розносив єї, руйнував усі людські надії, а далі опадав немов підстрелена птиця..... І знову настає смертна тиша і знову леть ся з блакитної бездонної чистої гори безжалісне, пекуче сяйво сонця.... Все сохло, все гинуло! Сохли збіжа, сохли серця людей.... Руки жадали звичайної важкої роботи, хтіли жати, косити, вязати, бо час настав, хтіли багато, довго жати, більше, довше, яко мога більше, до повного знесилля; але не має праці, нічого збирати! До болю жадало серце тих весняних надій, сподівання врожаю. Дарма, не вродить! Не буде хліба й сей рік. Нема...

Не буде хліба знов? Як думати се людям, коли вони вже перебули один голодний рік. Що то за лихо, за горе було!.. „Горе!“ — то сама смерть була, погибель! Хіба не помірало мале й старе від немочі голодної, від слабостей усяких?

І от треба було знов звикати до думки про засуху, голод, смерть... Важко крізь пекуче сяйво бачити темряву без просвітку, в шалену спеку холодити, з вічного блакитного спокою пийти муки роспачі й турботи... Так довго не могло тривати, але воно тривало і було так.

Після важкого, душного дня настала таки ніч; але ніч без вітру, без роси; однаково душно, однаково важко дихати, лише нема того колючого жорстокого сяйва, що від нього нема де подітись у день; нема й місяця, одні зорі горять нечисленні на чистому темному небі,

— тремтять сі великі сльози. Се ніч-мати плаче огненними сльозами над нещасною землею, над полем безкраім, спаленим, жовклим. Геть-геть простягло ся поле, і кінця й краю сьому полю нема, усюди воно розкинулось і губить ся серед нього маленьке селце. Лише хрест на дзвіниці ледве миготить у повітрі, — тільки й знаку. Ні вогню в хатах, ні гуку людського, ні бреху собак. Нічим не дає себе знати світові село. Чорним рештуванням ледви бовбавіють обідрані стріхи... Степ підходить вирост до хат, не спиняють його ані тини, ані садки, він хапає хати у своїй страшній обійми.

Спить село, спить мов умерло, спить поле, спить вітер, сплять важким передсмертним сном безкраї жита. Все заснуло. Здасть ся сама ніч спить, небо спить... Але ні, щось чудне дієть ся на небі; ніби хмара заблукалась на чисте небо... може се Азраїль крила свої в високости роспускає, чи то смерть шати свої розпростерла? Ні, се хмара; ось вона росте, темніє, ясній визначаєть ся, повзе, йде, тягнеть ся, біжить; се хмара нарешті, хмара, величезна хмара. Вона вкриває, ковтає зорю за зорею і захоплює пів неба... Все ближче й ближче насуваєть ся вона, ніби приглядаєть ся долі, на землю, — що там дієть ся? Чи єсть там хто небудь? Чи живий ще хто? Прокинув ся, зняв ся вітер, спершу тихий як слово коханця, де-далі сильніш та сильніш гомонить, шумить, гуде... Полетіла туча громовая, за вітром кучері розпускає; ось вона, майже все небо укрила, і хоч уже час світати, а не днів, нема бряску... Зараз буде дощ, ось-ось... Але деж люди? Невже не бачать, не знають, сплять?... Ось вони! ось — ті змучені, змарнілі постаті! Попростягавши рука, підвівши в гору очі до сеї таємничої хмари, перебігають вони з хати до хати, хапаючись, радісно, боязно шепчуть, ніби боять ся налякати хмару, переказуючи радісну надію... Хтось один прокинув ся, бо занадто турботний сон его був, занадто мучили важкі, смутку повні думи; хтось один споглянув на небо і забачив темну хмару, і ось він зняв, збудив усіх, хотів щоб з ним раділи всі, своїй й чужі, всі, всі, щоб радість його стала від того більша в двоє, в троє, в сто раз...

І всі прокинулись, всі стрепенулись, всі зраділи, забуто горе вчорашнє, ніби ніколи не було часів жаху, розпачі; всі очі вковали ся в хмару, всі руки до неї простягли ся з благанням. На блідих, страшних обличчях, мукою поораних, воскресла надія, коваюча надія. Скільки часу ці очі дивились на небо, а звідти на них позирала смерть і кожний новий день приносив нові муки, нові страждання. Воскресла надія і бліді уста, зведені мукою, пробують усміхнутись... Всі бігли, як один чоловік, одним рухом, одним кроком; біжать геть в поле і там падають

ниць на перепалену землю, мов закам'янілі ждуть першого слова від неба...

А хмара тим часом повертає на бік, ухилиється і поволі, важко, ніби спускається, осідає, наче рушає геть од сих воскреслих, для нової смерті оживлених людей... Крик, стогін, лемент, рев неначе звірячий розірвав од разу повітря і кинувся у слід за хмарию. Безсилі людські постаті там долі знов і знов простягали свої зведені корчем руки за своєю надією і плакали: „Змилуйся, пострівай, не тікай!“ Люде в роспачі б'ються головами об суху землю, благаючи хмару зглянутись.. Але ні, вона піде геть, напевне піде, дощу не буде, ні.. ще раз одурить людей, люто поманить, всю душу вийме і піде! Завжди так робила вона, ся страшна, потужна, безжатисна хмара...

Сухий, гострий, мов одірваний грім, і дощ мов звір з клітки кинувся на землю, мішаючись з людськими сльозами...

Михайло Обачний.

Із старих рукописів.

II. Апокріф про дитство Ісусово.

І отсе апокріфічне оповідане виймаю з висше описаної рукописної збірки, в котрій воно стоїть на четвертому місці (карта 17 recto — 21 r.) і займає 9 сторін письма, впрочім о стілько неповних, що на початку і на кінці тексту находять ся досить великі рисунки: на початку мати божа з дитиною, а на кінці щось ніби храм з 15 вежами і з підписом в низу: *Рече кезьдмнх во срѣдци своємх нѣсть вѣх. се єсть домъ римланскій то єсть косцолъ.* budował go dariusz krol persydskiy y polskiy obładatel ruskiy administrator welkyy hazenec polskyy ruskiy y wsey welkey polszechy pruskiy mazowiecki y moskewskiy nimecki y Samyy korona car. Anno domini 1732 roku panskiego 1732. marca 11. Хоча підпис доволі безглуздий, та все таки цінна в ньому дата, котра певно відносить ся до часу написання сеї рукописі. Впрочім текст єї, як побачуть читачі, не зовсім добрий, а особливе духове збоченє переписача обявляє ся також тим, що він де треба і де не треба накопичує epitheta ornantia: цар, бог, господь, вседержитель і т. і.

СЛОВО ЧЕЛОВѢЧЕСКОЕ Ѡ МАЛАДЕНСТВѢ ІС ХР҃ТОВѢ
ЦР҃СКОМЪ

(I) И еще Гд҃с нѣмѣс Іс Хр҃тс Цр҃ю двома лѣтома бывшѣ и граша во рѣчнѣшахъ со жидовскими дѣтми и сотворы ис кааѣ дванадесатѣ птыцѣ, и сплєснєв рѣкама, а шны возлетѣша. и бысть же вѣ сѣботѣ играша и (сѣтъ) мнози дѣти бѣхѣ снимѣ играюще. видѣ же то единѣ жидовинѣ шедѣ скоро возвѣстити (Ѡцѣ) Іѡсифѣ Ѡцѣ его сице гл҃а: Ѡрокѣ твой во рѣчнѣшахъ играетѣ и взєм кааѣ и сотвори ис кааѣ дванадесатѣ птыцѣ и сплєснєв рѣкама ашны возлетѣша, wskєрнєвѣ єсть намѣ сѣботѣ. и шедѣ Іѡсифѣ и призва его, Іс же играѣ воскочи к' немѣ на ramo. Іѡсифѣ веде его на мѣсто и наѣчи. Іс же рече томѣ жидовинѣ: се нѣтъ шєкдѣлаз ма єси! и не донде жидѣ до домѣ, абѣ вѣпадѣ и оумрє. видѣвѣ же тєє дрѣгѣй жидовинѣ и возопиша гл҃юще: Ѡкдѣс Ѡроча? и пришедѣша родитєла нападєша, и рѣша ко Іѡсифѣ: что сѣа коѣ (sic! мабуть замѣсь: такое) Ѡроча маєш? и то не имашѣ сѣа нами во градѣ быти; аще (маб. пропушено: хоєши с нами быти), то хитро оучи его на доброе, да нєхѣи не клинєтѣ чѣжихѣ дѣтєй и не искѣшаєтѣ.

(II) Призвавѣ же Іѡсифѣ Іса и вѣтан оучашє его: по что клинєши чѣжихѣ дѣтєй и мрѣтъ? прєто насѣ хоєтъ изгнати из сєго града. Іс же рече ко Іѡсифѣ: сѣа ты гл҃ю Ѡтчє мой: оу послѣдѣшаваго ма примолчи, а тѣи да мрѣтѣ по дѣломѣ сконамѣ, тєбѣ нєнадовѣ. а тѣи гл҃юще нанѣ вси вѣхромѣша и вєлѣпоша. и тѣи видѣвѣше и оубоѣша сѣа, потомѣ же не разсмѣютѣ никтоже гнѣвати сѣа нанѣ. Іѡсифѣ же ємѣ его за оухо и возвлєчє ѣ. Іс же рече ємоу не гордѣѣ (маб. зам.: нєгодѣѣ): не владѣєтѣ мене искати, и вєратиша ма во разбойничєски. во истиннѣ не вѣдаєшѣ, что ѣ творѣ, и з моря ѣко единѣ дєнь. и тѣи нєоскѣдѣютѣ мене. твой єсмѣ азѣ, к' тєбѣ волєж прѣндохѣ.

(III.) Оучитєль же именємѣ Закхѣй стоѣ и слыша гл҃ѣща Іса Ѡцѣ дивисѣ, и рече Іѡсифѣ: и сѣ гл҃ши Ѡроча мадрое, и дай его да вѣвичимѣ грамотѣ. поємѣ Ѡроча Іѡсифѣ веде его и рече оучитєлѣ: братє, пойми его ко сєбѣ. слышавѣ же Іс Ѡца своєго гл҃ѣща розсмѣѣ сѣа и рече маистрѣ дидаскалєвѣ: констиннѣ вѣкмѣ (маб. зам.: повѣмѣ) ти єлико рече Ѡцѣ мой: истиннѣ гл҃ю, ижѣ вєємѣ томѣ ѣ гд҃ѣ єсмѣ, вы же чѣжди єстє и не вѣстє, ѣко мнѣ єдиноѣ влѣсть єсть дана. азѣ єсмѣ прєждє всѣхѣ вѣкѣ, нѣтъ

родихса и не вѣсте, азъ ѿждѣ емъ или кто азъ. вѣдаю колико лѣтъ живота нашего. констиннъ глѣ ти оучитель: егда ты раждаешиса, и азъ тѣ стоахъ прежде рождѣства твоего и видѣхъ азъ. констиннъ аще хощеши совершенъ быти оучитель, то послѣши ты мене, азъ тѣ наоучу премудрости, еже никто же не вѣсть развѣ мене. яко кама истиннъ рекъ. и егда оузрите крестъ, тогда речеши: ѿцъ мой еси ты! сѣи же то жидове слышавши словеса глѣюще: пать лѣтъ (мб. пропущено: имать), что ѿроча сѣ глѣтъ, иже не слышахомъ ни ѿ архіерей, ни ѿ фарисей, ни ѿ оучителей. рече же имъ їс: не дикитеса томъ! вѣдаю, егда миръ созданъ бысть. слышавши словеса сѣа жидове и оубоашася и ничтоже можаху рещи. їс же рече: вѣдаю, оучителю, ако есте слѣпѣе — горе вамъ! и хромѣе — горе вамъ! ако мене оучите, а себе хвалите. Захей же емъ его за рѣкъ и веде его ко ѿцъ, и рече оучитель: горе мнѣ! пойми ѿроча сѣ їсифе, ако не могъ его оучити. але ѿнъ мене оучитъ.

(IV.) їс же играа по обычаю со жидовскими дѣтми, вошедши в' жидовскій храмъ, тече предъ ними по слнцъ и ста высоко, и повелѣ всѣмъ ити по слнцъ и стати (мб. має бути: стаща) высоко и повелѣ (мб. пропущено кілька слів, в котрих сказано було: щоб ішли за ним у низ по соняшному проміні; і діти пішли за ним) стремъ главлъ растѣнитиса (маб. зам.: растѣниша сѣ) [по] слонцъ и оубишася вси и нача їс смѣатиса, извѣгшъ їс по слнцъ.

(V.) Прійде држгій манстеръ ко їсифѣ и рече емъ: приведи ѿтроча своє, да нажчъ его грамотк. їсифѣ емъ его за рѣкк и веде его ко майстръ и оумоли его, да наоучить его алфавита. воспроси же манстеръ їса дальнаго слова алфавита. їс же не рече и молчаше. манстеръ же оудари їса в' ланитѣ. їс же рече емоу: по что ма кѣши, злодѣю? азъ ты повѣдаю, да что ма оучиши, а самъ не вѣдаешъ. аще еси правый оучитель, протолкѣи мнѣ, [что] зоветсѣ алфавита? и рече по сихъ: азъ емъ единъ и книги ко мнѣ сжѣ яко мѣдъ звѣнѣлаа. слышавши оучитель и смѣтесѣ и не оумѣ слова ѿвѣщати ко їсѣ. и рече: охъ мнѣ шканиномъ! азъ измѣнихсѣ, самъ на себе срамотѣ наведухъ ѿроча сѣ наставляючи на всю рѣкнсть! (Пропущено мб. кілька слів, де розказано було, як „маістер“ узяв Ісуса і запровадив назад до Іосифа)... пойми брате їсифе его ко сѣбѣ, не стерпажъ страсти его. и сѣ ѿтроча нѣсть ѿ земного родъ, но прежде сотвореннаго.

(VI.) Потомъ жноша младо и посѣккоша дрова ко сосѣдѣ (маб. зам. ко сѣбѣдствѣ) їсифовѣ. и оударисѣ секирою и растерза

црѣвѣ вседержителѣ майстерѣ и оудари чоломъ: во истиннѣ снѣ
человѣческой, снѣ бжій цркій ты! и приведе его ко ѿцѣ его [и
рече]: пойми Іѡсифѣ! се дивнаѣ чѣдеса видѣхъ.

(XI.) Поємъ его Іѡсифѣ и веде его ко майстрѣ книжномъ, да
набчитъ его алфавита. глѣ жидовинъ (тут очевидно щось пропущено)
... ста многожды. Іс же глѣ емоу: ащѣ (sic, зам. аще) ты правый
оучитель и наоучоній добре писма, то рци мнѣ алфавита, азъ же
ты ѡвѣщаю. (Тут опять щось пропущено) разгнѣвався и оудари Іса
Христа црѣ бѣа по ланитѣ. Іс же рече: проклатый оучителю! [и]
падъ ѡнний оучитель и вѣмре. Іс же прійде ко ѿцѣ, и wskорѣѣ
Іѡсифѣ w чадѣ.

(XII.) Прійде ко Іѡсифѣ дрѣгій майстерѣ и рече: приведи сѣа
своего во наказаніе, низли (sic!) могѣ легко набчити его еллин-
скимъ книгамъ. и рече Іѡсифѣ: пойми брате его со собою! и оуземъ
оучитель со ѡпасеніемъ и веде его. Іс же иде снимъ, конійде ко
домъ его ко дрѣгимъ оучителемъ, шерѣте книги лежащія на ла-
вицѣ, разгнѣвъ книгѣ лежащю великю нача чтити дхѡмъ стѣмъ.
оучитель же прійде и послѣша его глѣ, да болѣе глѣтъ. народъ же
много прійде и послѣша его. и рече оучитель: Іѡсифѣ, азъ помѣхъ
яко оученика сѣбѣ, а ѡнъ исполненъ блѣдти бжїа и прѣдрости.
и рече: брате Іѡсифѣ, пойми его ко сѣбѣ!

(XIII.) Оутрѣ же бывшѣ посла Іѡсифѣ сѣа своего Іакова по
хвастіе. и се змїа лютаѣ оускнѣла его за рѣкѣ; падъ Іаковъ
издши. Іс же дѣнѣвъ на лице и оугризноченіе аспидѣ испаде, Іа-
ковъ же прозрѣ, а змїа распаласѣ на тры части.

(XIV.) И паки женѣ его (жаб. має бути: нѣкой) ѡроча оумре.
и плака сѣа жена. слышавъ же Іс и пришедъ тамъ видѣвъ ѡроча
мѣртво и рече: ѡроча, не оумирай, но живо бѣди! и разсѣѣа сѣа
ѡроча и воста. и рече Іс: жено, прійми ѡроча свое и дай емоу
жсти. видѣвши же народи многи и рѣша: во истиннѣ бгѣ живетъ
вѣ немъ!

(XV.) И паки бывши высотѣ созданной и спаде человекъ
с высоты и разенсѣа и оумираше, и стеченію бывшѣ много людей.
слышав Ісѣсъ Хсѣ тече тамо и видѣ человекѣа мѣртва лежаща, и
емъ его за рѣкѣ и рече емѣ: человекѣе, востани и сотвори дѣло
свое! и авіе воста и поклати сѣа ногамъ Ісѡвымъ. и видѣвши на-
роди многи и чѣдиша сѣа.

(XVI.) Оутрѣ же бывшѣ Іѡсифѣ и мати его искаста его тѣ-
ща и нщца, и по трѣхъ днѣхъ шерѣтоша его во цркви стоаща
посредѣ оучителей. и послѣшаша его, да разсѣѣють ѡ него, ди-

вѣлахъ сѧ же и мысѣлахъ въ себѣ: како ѿроча приидетъ страшная книжники? Іѡсифъ и мати рекоста к' немѡ: что сотворишъ еси намъ, чадо? тако нѣкъ скорѣе и болѣе ѡ тебѣ! рече же Іс: что ищете мене? се сѣтъ шептели ѡца моего, и повелѣ мнѣ быти въ нѣхъ. или не вѣстѣ, яко ѡцъ мой на небесѣхъ живетъ? фарииси же рѣша ко матери: ты ли еси мати ѿрочати сего? ѡна же рече: азъ есм'. и рѣша ей фарииси: блѣженна ты во женахъ и блѣгословенъ плодъ чрева твоего! таковыя слыи не видѣхомъ ни ѡ когѡже. и воста Іс Хс Гдъ Бгъ Црь Вседержитель и иде во слѣдъ мѣре своеѧ. ѿроча же расташе и крѣплаше сѧ дѣломъ и силою. нѣкъ и прѣно и во вѣки вѣкомъ аминь.

Висше напечатаний текст є в головній основі тождный з тѣмъ апокрифичнымъ евангеліемъ Томи, напечатанымъ у Тишендорфа в двохъ редакціяхъ, грецькій і латинський (Const. Tischendorf, Evangelia apocrypha. Lipsiae 1853, pp. 135—170). В словянській апокрифичній літературі се евангеліє стрічає ся дуже рідко; руського тексту доси не звісно ані одного, а звісні тільки два сербські тексти рукописні, з котрихъ один надрукований в книзі „Описаніє рукописей Хлудова“ при N. 162, стор. 320—325 (гл. II. Я. Порфирьевъ, Апокрифическія сказанія о новозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой бібліотеки. С. Петерб. 1890 — Сборникъ отд. русск. языка и словесности Имп. Акад. Наукъ, т. II, стор. 2 прим. 5.). Не маючи під рукою сего тексту, не можу єго порівнати з нашимъ, і для того ограничу ся на порівнанню нашого тексту з грецькимъ і латинськимъ. Здаєть ся впрочімъ, що в нашімъ закутку апокріф сей не бувъ такий рідкий, якъ в іншихъ частяхъ Руси, бо в збірці свящ. Ілії Яременького-Білашевича, писаній по часті на Покутю, а по часті на Буковині в рокахъ 1742—1750, находимо такожъ шматокъ сего апокріфа, котрий тутъ для порівняннѧ подаю.

Слово ѡ Гдѣ ншѣмъ Іс Хтѣ, како игралъ ся со дѣтьми жидовскими и сотворивъ кі птицъ.

(I) Во єдино лѣто іграюще сѧ Гдъ ншѣмъ Іс Хтѣ со дѣтьми жидовскими на єдномъ мѣстѣ, и вземъ Іс Хсъ калъ, и сотворивъ кі птицъ, и плеснахъ надъ ними рѣками, а ѡнѣе птицѣ ѡжили и полетѣли. оучивши же тоє жидове, и зійшли сѧ до ради, и пошли до Іѡсифа и мовѣла: Іѡсифе, ѡтрокъ твой играетъ въ рѣцѣхъ дивнѣе: взалъ калъ и залѣпивъ кі птицъ и плеснахъ рѣками надъ птицами, а птицѣ ѡжили и полетѣли, і ѡскверниа намъ сѣботѣ.

Пойдеже Іушифъ ко Ісѣ. Ісѣ же играхся и скочил Іушифѣ на рамена. Іушифъ же принес Ісѣ на мѣсто свое и наѣчи его. Ісѣ же рече жидовинамъ: се по нинѣ ѡбалилисте мѣ еси! и се жидове не дойдоша до домѣ и абѣ падоша и оумроша. дръзѣи же жидове возопиша и глѡущіе: ѡкѣдѣ се ѡроча? и нападоша Іушифа глѡущіе: что такое ѡроча имаетъ хитрое? оучи его на доброе, нехай не клинетъ ꙗко не искѣшатъ нашихъ дѣтей, ко ти Іушифе не еѣдешъ жити с нами во градѣ, але тѣ виженемъ.

(II) Призвавъ же Іушифъ Ісѣ и глѡи: по что ти клинешъ чужихъ дѣтей, що мрѣть? прето хотѣть на вигнати изъ града. Ісѣ же рече ѡцѣ своему Іушифѣ: ѡче мой! тѣи, иже на насъ глѣтъ противъ дѣломъ своимъ, нехай ѡгладѣхнѣтъ и ѡслѣпнѣтъ! и тоѣ оубѣдающе жидове вси оубоашася и не смѣаше ничтоже на Ісѣ рещи и гнѣватися.

(III) Оучитель же еденъ ѡименемъ Затхей (sic!) слыша Ісѣ глѡуща (жб. пропущено: прѣиде) ко Іушифѣ и рече: Іушифе брате, се ѡроча имаетъ мѣдро. дай его мнѣ, нехай оучитъ грамотѣ. поемъ Іушифъ ѡроча ꙗко веде его ко ѡчителю и рече: оучи брате ѡроча сѣе! слыша же Ісѣ Іушифа глѡущаго и засмѣяхся и рече: даскале во истинѣ вѣмъ, елико ти рече ѡцѣ мой Іушифъ. азъ есмъ господь, ви же не вѣстѣ, ꙗкаго мнѣ едномѣ власт, ꙗко азъ есмъ прежде вѣкъ, а нѣмѣ родихся с вами, и азъ вѣмъ, колко лѣтъ живота вашего. ѡчителю, посладохъ мене, азъ тѣ надѣю премѣдрости, ꙗже никто не вѣстъ развѣ мене и пославаго мѣ ко вамъ. сѣиѣмъ жидове оуслышавши словеса сѣи глѡуща: ѣ лѣтъ ѡтрочати сѣмъ, и глѣтъ, еже не слышахомъ ни ѡ архіерей ни ѡ ѡчитель ни ѡ фарисей. рече Ісѣ: что сѣмъ дикнѣте? вѣдаю, егда вѣсть миръ созданъ. в тоѣ часъ оуслышавши жидове и ѡбѣашася и не смѣаху ничтоже рещи на Ісѣ. Хрѣтосъ же играхся и скача глѡущіе: вѣдаю, ѡчителю, ꙗко ви есте слѣпѣе — горе вамъ! ꙗко мене ѡчитѣ, а сами не знаете, хвалитесь! Затхей же вземъ его, Ісѣ, за рѣкъ и приведе его ко Іушифѣ и рече: пойми, брате Іушифе, ѡтроча сѣе! ꙗ не могъ его ѡчити. ѡ горе мнѣ! ѡроча тоѣ мене ѡчитъ.

(IV) Ісѣ же конїиде по ѡвенчаю во жидовскій храмъ, ѡграхся со дѣтми многими жидовскими. Ісѣ же повѣгнѣ по слонцѣ по променахъ предъ дѣтми и ста високо, а дѣти жидовскіе пошли за Ісѣсомъ и полетѣли стрѣмъ главъ и повали сѣи вси. Іа начатъ Ісѣ смѣятися и звѣже по слонцѣ.

(V) И рече дръгій майстеръ ко Іушифѣ: приведи ми ѡтроча и наѣдъ его грамоти. Іушифъ же емъ Ісѣ за рѣкъ и веде его ко май-

стрѣ. майстер же взем его счити грамоти. Іс же молчаше, не рече ємѣ ничто же. майстер же сдари его в главѣ. Іс же рече ємѣ: по что мы еси оудари вѣ главѣ? разбойникѣ, злодѣтелю, горе тебѣ! да чого мы оучиши, а сам ничтоже не вѣдаеш? аще-с правїи считель, протолкѣи ми, что мовитѣ алфавита? аз же и по сих... книги во мнѣ сѣт. майстер же в той чѣ сжасе сѣ и не смѣи ничтоже їзрещи протѣкко штрочати и рече: вѣх мнѣ! аз вѣкаинїи сам на себе срамотѣ наведохѣ. и рече: пой ми брате Івсифѣ штроча сїе. сїе шроча нѣсть ѿ земнаго рода, но прежде сотворенїа.

(VI) Єдинѣ юноша младїи рѣбавѣ дрова в сѣсѣда Івсифоваго и сдариасѣ секирою: сѣи секира плесень ноги его и пад оумираше, и с молвѣ велицей бивши и стеченїю тамо народа много. Іс же поїде тамо. лѣдва прошед сквоз народе, и прїїде идеже лежаштрокѣ. и єм его Іс за правѣю ногѣ зарѣбанѣю и протягѣ и бистѣ нога болящѣи здраваѣ. и рече Іс: юноша, тебѣ глѣю востани! юноша же абїе воста. народ же велми чѣдишасѣ и рече: констинѣ, в сѣм шрочати бѣгѣ живетѣ!

(VII?) (IX?) Потом же Іс хождаше по водѣ и созда сѣбѣ храмїнѣ каменнѣю, народи же їсдейскїи зѣло чѣдишасѣ таковомѣ видѣнїю.

(XIII.) Потом же Івсифѣ послаа сѣна своего Іакова по хвастѣ. и змѣи лютаѣ сѣхсѣла его во рѣкѣ, и пад Іаковѣ ї смираше. Іс прїїдетѣ тамо и дѣнѣла на лице его, и сгрїзнованїе змїинно їспадет, Іаковѣ прозрѣвѣ, а змїи распадѣсѣ на гѣ части.

(XIV.) Потом женѣ єдної штроча смретѣ, и плака сѣ жена злѣ за шрочатѣм. слышав же Іс и тече тамо и видѣ шроча мертво. ї дѣнѣла Іс на сѣта его и рече: востани шроча и живо бѣди! абїе воста штроча и розсмѣи сѣ. и рече Іс: жѣно, прїїми шроча и дай ємѣ ѣсти. видѣвши тоє народи многи и рѣша: во їстиннѣ, в сѣм шрочати бѣгѣ живетѣ.

(XV.) И паки бивше созданїю високомѣ, и впаде члѣвкѣ з єбдинкѣ велми високаго и разбѣи сѣ ї смираше. и зїшло сѣ людей много над ѿнаго члѣвка. и прїїде Іс тамо и видѣ члѣвка мертваго лежѣща. ї ємѣ его Іс за рѣкѣ и рече: тебѣ члѣвче глѣю, востани и твори дѣло свое! и абїе члѣвкѣ воставѣ и поклонїа сѣ Ісцови. и видѣвши тоє народи и чѣдишасѣ велми.

(XVI.) Івсифѣ же и мїти его ищѣща во їерлїмѣ, и вѣрѣкто-ста его по гѣ днѣхѣ во церкви посредѣ оучїтелей. и послѣшавша его, да разсмѣютѣ, и дивлѣхѣ сѣ, како штроча прїїдет старшїи книжници и фїлїозофи. Івсифѣ же и мїти рекоста Ісови: почто,

чадо, сотворило-с нам, како нам велми была скорбъ. Ісѣ же рече: почто ищете мене? многіе сѣт ѡбѣтани ѡ ѡца моего, повелѣ ми в нихъ бити. не вѣсте ли, како ѡтѣхъ мой естѣ на нѣсехъ? фарисее же слышавше і рѣша: ти ли еси мѣти семѡ ѡрочати? Мрїа же рече: азъ есмь. фарисее же рѣша: блѣгословенна ти во женахъ и блѣгословенъ плодъ твоего чрева! таковѣмъ слави, таковѣмъ силѣ не видѣхомъ николи же. воставше же Ісѣ і иде во селѣ мѣре своемъ и вистѣ слышавшій мѣре своимъ и повинный сѣ. Ісѣ же спѣваше мѣдростію и тѣломъ и блѣгодать и исцѣленіе творѣше. ми же прославиши ѡца и ѡна и сѣаго Дѣла нѣкѣ и прѣно и во вѣки вѣкомъ аминь.

В скобкахъ передъ поодинокими епізодами сего оповіданія ми поклали римські цифри, котрі уможливають докладне порівняне змісту обохъ сихъ текстівъ одинъ зъ однимъ і зъ грецькимъ оригіналомъ. Ми ограничимо ся тутъ на такімъ поверховімъ порівнянню змісту, лишаючи на пізнійше детальний розбѣр текстівъ і дослѣдъ надъ їхъ розгалуженемъ.

Ізъ нумерації епізодівъ у обохъ нашихъ текстахъ бачимо, що глави І—VI в нихъ зовсімъ однакові (що до змісту); такъ само однакове й закінчене (гл. XIII—XVI). Тільки шістьохъ середніхъ главъ нема в тексті Яремцького-Білашевича, коли не лічити коротенького речення про ходжене по воді і будоване камяного дому, де за темною стилізацією можна добачити натяки на гл. VII і IX іспаського тексту.

Порівняне нашого тексту (приймаю оба варіанти якъ впливші зъ одного тексту — се впрочімъ не трудно й доказати) зъ апокріфічнимъ евангеліємъ Томи, звѣснимъ у грецькій і в латинській (троха коротшій) версії, показує осьъ що: грецьке евангеліе Томи має главъ 19, значить, о 3 більше відъ нашого тексту; версія латинська має главъ XV, значить, о одну менше відъ нашого тексту. Та коли зважити, що в лат. версії пропущена власне та глава, що у насъ є XVI (епізодъ узятий ізъ канонічного евангелія Луки гл. II. 41—52), то побачимо, що нашъ текстъ в тѣмъ пунктѣ близшій до латинської версії, чимъ до грецької. Та гляньмо на змістъ і порядокъ главъ, виходячи все відъ нашого тексту.

Гл. I. Історія зъ 12 глиняними пташками, що за волею Ісуса полетѣли, аналогічно розказана в грецькій версії еванг. Томи гл. 2, в латинській версії гл. 4, в грецькій *Σύγγραφια τοῦ ἁ. ἀπ. Θωμά* гл. 2, в тѣв. арабськѣмъ евангелію вродження і дѣтства Ісусового (*Evangelium infantiae Arabicum*) гл. 46 і в фальшивімъ евангелію Маттея гл. 27.

Гл. II. Йосифъ упоминає Ісуса, щобъ не кляв, Ісусъ мстѣть ся на тихъ, що на него жалувались, Йосифъ тягне єго за вухо, пор. *Ev. Thomae*

graece гл. 5, Ev. Th. lat. гл. 4 і 5, Syng. Th. гл. 3, аналогічні місця є і в Pseudo-evang. Matthaei гл. 29.

Гл. III. Історія з учителем Закхеем займає в грецькій версії єв. Томи три глави (6, 7 і 8), в латинській версії одну гл. (6), в еванг. арабським одну гл. (48), у псевдо-Маттея одну (30).

Гл. IV, в наших текстах досить неясно стилізована, в такій формі не існує в жаднім іншій тексті. В текстах грецьких і в латинських (єв. Томи грецьке гл. 9, лат. гл. 7, Syng. Th. гл. 6, єв. арабське гл. 44, єв. псевдо-Матт. гл. 32.) розказано в аналогічній місці, що Ісус бавився з дітьми на даху, один хлопець упав з даху і забився, прочі діти повтікали, родичі вбитого хлопця обвинуватили Ісуса, а той оживив забитого. Як бачимо, епізод зовсім не схожий на наш, де по при всій неясності оба варіанти згідно говорять про „ходжене по сонцю“, т. є. по сонячній проміні в гору і в низ і про те, що всі діти, наслідуючи в тім Ісуса, попадали і побилися. Чи наш епізод властивий тільки словянським перекладам сего апокріфа, чи може має своє жерело в якійсь іншій, досі незвідній грецькій версії?

Гл. V, епізод з другим учителем, що вдарив Ісуса в лице, а потім завстиданий відвів його до Йосифа, повторяєся в нашій тексті в гл. XI. В грецьких текстах находимо ураз із Закхеем тільки трьох учителів Ісусових; наш текст говорить про чотирьох, т. є. про трьох без Закхея. Епізод з другим учителем, котрий ударив Ісуса в голову і за те був покараний тим, що йому рука всохла, находимо в грецьким еванг. Томи гл. 14, лат. єв. Th. гл. 12, єв. арабське гл. 49. Наш текст найбільше ще схожий на оповідане псевдо-Маттея (гл. 31), де другий учитель названий Леві. Той починає вчити Ісуса азбуки, але Ісус мовчить. Леві вдарив Ісуса різкою. Тоді Ісус толкує йому значіне поодиноких букв. Леві кричить, що сей хлопець варт висіти на хресті і тікає від него (Tischendorf, Evangelia apocrypha, стор. 94—96). Інтересно, що з усіх апокріфічних евангелій власне тільки одно евангеліє псевдо-Маттея говорить так само як і наш текст про чотирьох учителів Ісусових.

Гл. VI. Вилічене хлопця, що рубаючи дрова розтяв собі ногу, розказано в єв. Томи грецьким гл. 10, в лат. гл. 8.

Гл. VII, про те, як Ісус розбивши коновку приніс води в сорочці, розказана в єв. Т. грець. гл. 11, лат. гл. 9, єв. арабським г. 45, псевдо-Маттея гл. 33.

Гл. VIII, історія чудесного посіву пшениці, розказана в єв. Томи грець. гл. 12, лат. гл. 10, псевдо-Маттея гл. 34.

Гл. IX, про Йосифове теслярство і чудесне натягнене прикороткого

дерева Ісусом розказана в єв. Томи грецьким гл. 13, латинським гл. 11, *Syngramma Thomae* гл. 9, хоч усюди досить відмінно від нашого: Йосиф — столяр і робить ліжко, а Ісус продовжує коротку дошку. У псевдо-Маттея Йосиф також робить 6 ліжок і каже Ісусови порізати дошки після поданої міри. Той не слухає, ріже одні коротші, а другі довші, а опісля чудесно рівнає. Як бачимо, наш текст не сходиться з жадним доси звісним апокріфом.

Гл. X. Фарбоване полотен. В Тішендорфовських текстах євангелія Томи сего епізоду не находимо; є він тільки в однім рукописі сего євангелія, що находить ся в Парижі і опублікований був ученим Тіло (*Thilo, Codex arosyphus*, стор. 289), і в євангелію арабським гл. 37, хоча оба ці тексти подають сей епізод досить відмінно від нашого. Інтересно, що версія зовсім подібна до нашого тексту находить ся тільки у магометанських писателів (гл. *Rudolf Hofmann, Das Leben Jesu nach den Apokryphen, Leipzig 1851, стор. 235*).

Гл. XI. Епізод з третім учителем, котрий ударив Ісуса і тут же на місці вмер, зовсім аналогічно розказаний знов тільки у псевдо-Маттея гл. 38. В євангелію Томи (грець. гл. 14 і лат. гл. 12) учитель б'є Ісуса по голові, задля чого Ісус закликав єму, учителеви зараз усьхла рука і він упав лицем до землі; впрочім пізніше Ісус уздоровив єму всохшу руку.

Гл. XII. У четвертого вчителя Ісус без науки читає і толкує книгу, пор. єванг. Томи грецьке гл. 15, лат. гл. 14, псевдо-Маттея гл. 39, єв. арабське гл. 49.

Гл. XIII. Ісус уздоровлює Якова вкушеного гадюкою, пор. єв. Томи грецьке гл. 26, лат. гл. 14, псевдо-Маттея гл. 41, арабське гл. 43.

Гл. XIV. Воскресенє дитини, епізод скопійований з канонічних євангелій, де розказано про дочку Яіра, пор. єванг. Томи грець. гл. 17, лат. гл. 15.

Гл. XV. Воскресенє робітника, що внав з високої будівлі, находимо тільки в грецькій версії євангелія Томи гл. 18, — в жаднім іншій апокріфі сего епізоду нема.

Гл. XVI. Ісус у храмі між книжниками, — онять переробка з канонічного євангелія з апокріфічними додатками, котрі впрочім в наших текстах значно повкорочувані (пропущена розмова Ісуса з книжниками, з звіздарем, з лікарем), гл. єванг. Томи грецьке гл. 19, арабське гл. 50—53.

З порівняння змісту сих апокріфів бачимо ясно, що наш текст не

є перекладом жадного із них, але являє ся осібною і то з многих поглядів дуже інтересною редакцією так званого євангелія Томи і містить в собі такі легенди, котрі досі були незвісні в апокріфах про дитство Ісусове. Де і під якими впливами повстала ся редакція, на разі годі розсудити, та все таки можна сказати, що далеко більше подробиць вважує на єї східне походжіне, ніж на західне.

Іван Франко.

Із фольклорного руху в Західній Європі.

„Жите і Слово“, як перший фольклорний орган на українській мові, мусить передовсім числити на читателів та співробітників у Галичині, де ніякого фольклорного руху зовсім ще не ма, де тільки етнографія ще якось розвивається і де через те публіка про фольклор знає дуже мало. Тому то ми думаємо, що не буде лишнім зглянути хоч поверхово те, що робить ся на полі фольклору в західній Європі, розумієть ся, не подаючи ані повної бібліографії предмету, ані пускаючись у подробиці, бо-ж пишемо не для спеціалістів, але для ширшого загалу публіки.

Під назвою фольклору ¹⁾ розуміємо науку, котра займається в порівняючий спосіб дослідями над усною словесністю. Наука ця найтісніше сполучена з історією літератури, бо звичайно дуже трудно провести докладну границю між усною словесністю, а письменством; з другого боку вона втягає у свій обсяг подекуди і психологію і історію релігійної та соціальної еволюції людськості і через те має деякі точки стичні з тзв. етнопсихологією (*Völkerpsychologie*), мітологією, соціологією і історією культури в загалі, тим більше, що і всі ті спеціальні галузі знання опирають ся, як і фольклор, у значній мірі на етнографічний матеріал.

Фольклор — наука ще зовсім молода, бо хоча заінтересованє народною словесністю подибуємо ще в другій половині XVIII. в. ²⁾ — однак властиво фольклорний, космополітично-порівняючий напрям дослідів наукових почав ся саме перед 30 роками, а розвинув ся найбільше за останні 10—15 літ.

На початку цього століття, доки зібраний матеріал не виходив поза межі кількох європейських народів, учені намагались придавати плодам

¹⁾ Фольклор — слово англійське (*folklore*) зложене з двох слів: *folk* і *lore*, з котрих перше значить народ, люд, а друге — знанє, відомість.

²⁾ Томас Персі видав у 1765 р. народні англійські пісні, а Гердер через тринадцять літ після нього своєю знамениту збірку „*Stimmen der Völker in Liedern*“.

народної творчості головню мітологічне значінє і шукали в них якогось спеціального духа певного народу, на підставі чого можна б було будувати специфічно-національну філософію. Згодом, коли матеріали чим раз більше зростали, коли вчені познайомились з народньою словесністю Індії і коли побачили, що все те, що вважалось за індивідуальну власність поодиноких народів, існує і у інших, часом дуже віддалених племен, повстала теорія, що всі індоєвропейські народні сюжети мають одно спільне жерело і що сучасна народня словесність усіх Арійців — це зостанки давньої минувшини, коли то всі Арійці жили ще спільним життям у спільній своїй вітчизні. Батьками цієї теорії були німецькі вчені брати Яків і Вільгельм Грімми ³⁾. Між їх учениками визначають ся: Макс Мюллер ⁴⁾, Анджело де Губернатіс ⁵⁾, Ган ⁶⁾, Шварц ⁷⁾, Бреаль, Бодрі, Дармстетер, Кокс, Келлі, Афанасьєв і інші.

Але ця теорія була вже швидко захитана у своїх основах. Завдяки подорожним та орієнталістам збиралось що раз то більше матеріалу до порівняння. Почало відкривати ся, що сюжети народніх творів спільні не тільки у народів арійської родини. Деякі вчені звернули на це пильну увагу. Вже 1829 р. Лобек у своїм „*Aglaophamos*“ і натякав на спорідненє грецьких переказів з казками сучасних варварських племен. Француз Морі теж користувався порівнянєм переказів народів дуже від себе віддалених ⁸⁾. Досліди археологів виказали, що взаємини між ріжними народностями існували в далеко більших розмірах, ніж доси здавалось. Відкриття санскритологів, ассірологів і єгиптологів доказували, що вплив східних культур на європейські народи був дуже сильний. Все це було причиною зміни поглядів на устєву словесність. Показалось, що величезна частина спільного у ріжних народів повстала дорогою запозиченя одним народом від другого вже в часах історичних і то навіть досить пізно, так, що письменство відіграло в тім процесі дуже важну ролю. Число прихильників і сторонників доктрини Гріммів (т. з. мітологічної) почало вменшатись. Головна заслуга у цім повороті належить професору липського університету Т. Бенфею, котрий у пе-

³⁾ Їх головні праці: „*Kinder- u. Hausmärchen*“ 3 т. Берлін 1812—1822 і „*Deutsche Sagen*“ 2 т. Берлін 1818—1822.

⁴⁾ „*Chips from a german workshop*“ Лондон 1863—75; „*Essay on comparative Mythology*“ Л. 1878; „*Lectures on the origin and growth of religion as illustrated by the religions of India*“ Л. 1878.

⁵⁾ „*Storia delle novelline popolari*“ Мілан 1883; „*Letture sopra la mitologia comparata*“ М 1880; „*Mithological Zoology*“ Лондон 872; „*Mithologie des Plantes*“ Париж 1878—1882.

⁶⁾ „*Griechische und albanesische Märchen*“ Липськ 1864; „*Sagwissenschaftliche Studien*“ Гна 1872—1874.

⁷⁾ „*Der heutige Volksglaube u. das alte Heidenthum*“ Берлін 1880, „*Der Ursprung der Mythologie, dargelegt an griechischer u. deutscher Sage*“ Берлін 1860; „*Die poetischen Naturanschauungen der Griechen, Römer u. Deutschen*“ Б. 1864—1879.

⁸⁾ Maury. „*Légendes pieuses du Moyen-age*“ 1843; „*Croyances et légendes de l'antiquité*“ 1861.

днім слові та коментаріях до переложеного їм індійського збірника казок „Панчатантра“⁹⁾ доказав, що більшість сюжетів народної словесності європейських народів запозичена на Сході, передовсім з Індії, звідки двома шляхами (через Персію та Арабію і на північ через Монголію) йшли ці сюжети в Європу. Погляди Бенфея з кожним роком здобувають усе більшу прихильність учених, котрі з великим успіхом працюють на вказаній ним дорозі, так що недобитки мітологічної школи незабаром певно вже зникнуть з наукового поля. Школа Бенфея поки що посвячує найбільше заходів дослідям над розповсюдженням, мандрівками та запозичуванем поодиноких сюжетів народної словесності, полишаючи на боці питане про їх первісне походження, тоб то про процес їх повстання, бо ця справа більше відносить ся до мітології і етнопсихології (*Völkerpsychologie*) і може бути полагоджена тільки тоді, як увесь зібраний матеріал буде розкласифікований, і об'яснений порівнюючо.

Майже до останнього десятка літ фольклорний рух обмежував ся на видаванню окремих книжок, брошур, студій, розправ ітн., але коли рух той почав захоплювати що раз то ширші круги вчених, явилась потреба закладання спеціальних товариств фольклорних та видавання спеціальних часописів.

Рух у тім напрямі найсильніше об'явив ся у Франції і це зовсім не диво, коли будемо мати на увазі, як багато Французів працює на полі фольклору. Досить буде згадати такі імена як: E. Cosquin, N. Gaidoz, P. Sébillot, G. Paris, A. Rambaud, N. Carnoy, Maspero, Pui-maigre, E. Rolland, Theuriet, Vicaire, Vinson, X. Marmier, E. Hamy. Brueyre, Ducoudray, Bourgault і інші.

1878 р. Rolland і Gaidoz почали видавати двотижденник „*Mélu-sine, recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages*“. Але вже у 1879 р. часопись ця перестала виходити, позаяк у Франції мала тільки 17 передплатників. Та вже весною 1884 р. „*Melusine*“ воскресла і з того часу виходить вже без перерви під редакцією самого Gaid z'a.

Любителі народної словесності ще в 1882 р. почали у Франції сполучатись. Так у Парижі сходились вони кожного останнього дня в місяці на засідання, котрі названо „*les diners de ma mère l'Oye*“. Кожен такий обід закінчав ся співом народних пісень на різних мовах. На останнім обіді в 1885 р. повстав проект засновання „*Société des Traditions populaires*“. Проект той швидко був осушений і в 1885 р. засновано товариство, котре має збирати і вилянювати народну сло-

⁹⁾ *Pantschatantra, fünf Bücher indischer Fabeln. Märchen und Erzählungen.* Aus dem Sanskrit übersetzt mit Einleitung u. Anmerkungen von Theodor Benfey. 2 т. Leipzig 1859. Годить ся згадати, що головна суть думок, розвинутих Бенфеєм, ще 1838 р. висказана була Французом *Loiseleur des Long-champs* у его книжці „*Essai sur les Fables Indiennes et leur propagation dans l'Europe*“, а описля повторена німецьким орієнталістом Брокгаузом (Dr. Hermann Brockhaus. *Die Märchensammlung des Somadeva Bhatta aus Kaschmir.* Leipzig 1843. передмова стор. VIII).

весність. Товариство це придбало собі членів серед учених, літератів і артистів усяких народностей, між котрими єсть багато ймен європейської слави, як от Богішіч, Бреаль, Hovelaque, A. Lang, Quatrefages, Renan, Topinard і інші. Головою товариства вибрано звісного французького етнографа P. Sébillot'a. Згадана „Société“ почала видавати свої органи: місячник „Revue des Traditions populaires“ і річник „Annuaire des Traditions populaires“. Але вже в першому році існування „Revue des traditions populaires“ почались деякі непорозуміння в редакції часопису: деякі єї члени не годились на предметовий характер того місячника, бажаючи не тільки громадити, порівнювати і класифікувати перекази, але робити досліди над їх відносинами до штуки і літератури. Тому то відділився гурток людей під проводом F. Carpoу (видавця фольклорних матеріалів пікардійських, алжирських казок та французьких легенд) і заклав новий орган „La Tradition, revue générale des contes, legendes, chants, usages, traditions et arts populaires“. Цей орган старається оминати назви фольклор, фольклорист, а вживає назв традиціонізм і традиціоніст. Крім того „La Tradition“ відрізняється від „Revue des traditions populaires“ і тим, що подає багато поезії мітологічного та легендарного змісту. При місячнику „La Tradition“ виходить „Collection internationale de la „Tradition“, у котрій межи іншими працями вийшла монографія Carnou „Les contes d'ap'iaux dans les romans du Renard“. Крім тих часописів від 1883 до 1890 виходила ще „Revue d'Ethnographie“ — орган етнографічного музею у Парижі, в котрій були заміщувані теж деякі фольклорні праці. Фольклорові уділяють місце ще й інші французькі часописи, як: „Romania“, „Revue Celtique“, „R. Britannique“, R. littéraire“ і т. і.

В Італії рух фольклорний теж досить сильний. Вже від 1877 до 1879 р. звісний етнограф, котрий найбільше працював над сіцилійськими піснями, G. Pitre видавав часопис „Rivista di letteratura popolare“. Той самий вчений у спілці з S. Marino почав 1882 р. видавати у Палермо орган „Archivio per lo studio delle tradizioni popolari“, в котрім багато місця уділяється і іспанському і португальському фольклорові. В Неаполі тогож самого року появилася під редакцією L. Molinaro del Chiavo місячник „Giambattista Basile, archivio di letteratura popolare“. Із співробітників усіх тих часописів найбільше звісні: Nigra, d'Ancona, F. Cannizaro, D. Comparetti, Finamore, V. Imbriani, Salomoni, Tigri і інші.

І на Піренейськім півострові дуже зріс інтерес до фольклорних дослідів. Майже у всіх більших містах позавязувались фольклорні товариства з центральним зарядом у Мадрид під назвою „Sociedad folclórico Español“ (1882). Головним ініціатором того був Antonio Machado у Alvarez, котрий видав кільканадцять томів бібліотеки творів народної словесности. В Андалузії найбільше працюють Alexandro Guichot у Sierra (Севіля) і Francesco Rodriguez Maria (котрий видав п'ять томів „Cuentos populares espanoles“). У Естрамадурі — Luiz Romero у Espinoza видавав часопис „El Folklore Betico Extremeño“, до співробітників котрої належали: D. Costa, Machado - Alvarez, Fon-

tanales і другі. Крім того існують товариства фольклорні в поодиноких провінціях, котрі спеціально займають ся дослідями над місцевою народньою славесністю і мають свої органи, котрі однак дуже ефемерні і звичайно існують не довго. До таких спеціальних товариств належить: „El Folklore Castellano“ під проводом знаменитого поета Nunez de Arce; „Folklore catala“ в Барселоні; „Folklore Gallego“ в Галліції; „El Folklore Basco Navarra“, котре видає часопис у мові Басків „Euskalleria“. У Логроньо виходить часопис „Folklore riojano“.

Із Іспанії рух той перейшов і до сусідньої Португалії, де в 1885 р. засновано товариство „Folklore português“, але часопис, котру видавало це товариство під редакцію Ad. Coelho, унала через недостачу передплатників.

Серед германських народів найбільше розвинув ся фольклор у Англії. Там властиво засновано перше фольклорне товариство в Лондоні 1878 р. „Folk-Lore Society“, котре почало видавати аж три органи: „Folk-Lore Record“, „Folk-Lore Journal“ і „Folk-Lore Magazine“, котрі займались громадженем фольклорних матеріалів не тільки англійських, але східноазійських, африканських, австральських і американських, що особливо легко для Англічан, котрі мають постійні зносини зі своїми позаєвропейськими колоніями. Тепер замість „Folk-Lore Journal“, котрий злучив ся з часописю „Archeological Revue“, виходить місячник „Folk-Lore“. У Бостоні в Сполучених Державах Північної Америки від 1880 р. виходить під редакцією Nevell'a англійська часопис „The Journal of American Folklore“.

Німці якось доси не дуже далеко посунулись на тім полі. В р. 1881 у Рендсбурзі почала появлятись невеличка часопис „Am Urds-Brunnen, Mittheilungen für Freunde volksthümlich-wissenschaftlicher Kunde“, котра тепер під заголовком зміненім на „Am Ur-Quell, Monatschrift für Volkskunde“ виходить у Ландені в Шлезвіку під редакцією Ф. Крауса, що живе у Відні. Тільки в 1891 р. почала виходити „Zeitschrift des Vereins für Volkskunde“ в Берліні під редакцією Ф. Вейнгольда, котра може стати на рівні з подібними часописями у Франції та Англії. Але багато статей фольклорного змісту подають часописи не спеціально фольклорні, як: „Das Ausland“, „Globus“, „Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft“ та видавництва академій, особливо віденської, монахійської та берлінської.

Шведи видають у Штокгольмі від 1878 р. орган „Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmalen sek svenskt folklif“. Це єсть орган наукових товариств в Упсалі, Гельсінгфорсі і Лунді. Із шведських фольклористів найбільше звісні: Bondesen, Svensen і Quanten.

У Бельгії фламандське товариство „Het Taalverbond“ заклало в Антверпії 1887 р. спеціальний відділ для студій фольклорних. Окрім того існують фламандські фольклорні товариства в Брюсселі, Антверпії і Гандаві.

Л. Васи́євський.

СТАРІ ХАРТИ ВІЛЬНОСТІ.

I. Вступні замітки.

(Далі.) Геродот став на тому, що об'єктивно звів різні думки про хиби і добрі боки трьох політичних систем: монархії, олігархії і демократії. Але більша частина пізнійших писателів грецьких явно дивиться з нехитю на демократію і обертається прихильно до олігархії і навіть до монархії. На те було багато причин, і ми далеко б зайшли, коли б почали розбирати їх. Ми можемо тут лишень коротко вказати на найголовніші з них.

Безспорно, що безпосереднє порядковане всіх справ державних, в тім числі і заграничних, народньою радою мало свої невиноди, між інчим через непостійність палкого народу. Сю хибу атенської демократії вказав напр. речник Ісократ в промові про мир (52 і далі). Значні невиноди мала і постанова урядників по жеребу, про котру говорить Отан у Геродота як про одну з головних ознак демократії, хоч напр. в Атенах важні урядники, стратеги, в руках котрих було військо, дипломатія і фінанси, ніколи не поставлялись по жеребу, а вибирались у народній раді. Така постанова урядників по жеребу, як і поділ уряду між кількома особами (два царі в Спарті, кілька архонтів в Атенах, два консули в Римі і т. п.) витікали з вічного страху старих республік, щоб який урядник не захопив у свої руки верхової влади, а сей характеристичний для тих республік страх витікав з почуття їх хисткості. Але звисно, такий спосіб постанови урядників, по правді, викликавав проти себе закиди і наслідки подібні до тих, які говорив Сократ. (Гл. Ксенофонт, Спомини про Сократа I, 2, 4.). Мусіла відвернути многих Греків від демократії або навіть в загальні від республіки і та жорстока, руйнуюча боротьба між партіями в часи Пелопонезської війни, яку описав Тукідід і котра піддала ему премудру, хоч гірку увагу: „Безумний чоловік! щоб подужати своїх ворогів, він хоче зламати ті самі закони, котрі в часи подібних заколотів стояли б на сторожі для спільного добра; він нищить те, що могло б охоронити его самого, коли б ему прийшла потреба стати під захист тих законів.“ Гіркота сеї уваги ще вбільшується думкою Тукідида, що „чоловік і під управою законів легко склоняє ся до проступків.“ *)

З часів Пелопонезської війни не тільки явний реакціонер Арістофан пише зловісні карикатури на демократію (див. особливо комедію

*) Тукідід, Пелопонезська війна, III. 84. Треба завважати, що в Атенах, де народ здавна привик до демократичного уряду, він держав себе далеко спокійніше, аніж деінде, і не було таких проявів кровавої боротьби партій, як напр. на Керкирі.

„Кінники“, в котрій Демос виставлений зовсім ідіотом), але й Сократ, котрий не хвалив олігархічного перевороту 412 р., висміює демос. Ученики Сократа, як Ксенофонт і Платон, пішли далі на сій дорозі. Тут ми бачимо інтересну річ, як в грецьких громадах поступ моральної філософії почина йти об руку з політичною реакцією.

Головна причина такої чудної речі лежить у тому, що, починаючи з Сократа або навіть ще з Пітагора, древня філософія вступила в період, котрий завершився виробом думок християнських, і серед неї почав вироблятися абстрактно-ідеалістичний світогляд, котрий прикладав до людських осіб і громад абсолютну мірку, проти котрої всяка людська громада виявлялась так несовершенною, що се мусіло викликати до неї у мораліста тільки огидливість. Сей моралістичний ідеалізм привів уже стоїків до явного пессімізму, котрий з часом у християн дійшов до повної зневаги до громади земної для громади небесної, божої (Civitas Dei св. Августина), до монашеського втікання від людського товариства.*)

В раніші часи початки таких поглядів приводили філософів до думки про те, що урядова власть в громаді мусить бути в руках не реального народу з его хибамі і слаботами, а в руках совершених людей, аристократії (уряду ліпших), наймудріших, або в руках наймудрішого і найдобродітельного — тіранна.**)

Але позаяк ідеалістична філософія не давала ясної відповіді на запит, яким же способом можна знайти і держати на висшому уряді таких найліпших людей, то ся філософія в житю політичному лишень підпирала реакцію проти демократії, на користь фактичної олігархії і тіраннії, далеких від совершенства. Се між інчим пояснив те, що деякі ученики Сократа взяли участь в олігархічному перевороті 412 р. і на чіть в уряді 30 тіраннів 404 р., а Алкібіад держав себе часто як звичайний тіран.

З політичних писателів, учеників Сократа, Ксенофонт в однім

*) Се втікане мало собі попередників і в старі віки, особливо в Єгипті, де перш усього розвилось і християнське монашество, але на жаль ми мало об тім знаємо. Більш відоме відшельництво індійське, про котре з часів походу Александра Македонського почала доходити чутка і в світ погречений і грецький.

**) Думки самого Сократа про се Ксенофонт передає в таких словах: „За царів і архонтів Сократ уважав не тих, хто держав скипетр або котрих вибрали низші від них, але тих, хто вмів урядувати.“ З дальших слів Ксенофонта видно, що Сократ волів більше уряд найбільше мудрого монарха або тіранна, і коли его питали, що буде, коли тіран не схоче слухати правдивих уваг або почне вбивати тих, хто їх робить ему, то Сократ не знаходив відповіді окрім такої, що тоді самому-ж тіраннові гірш буде, що він же сам тоді скорше згине. (Ксенофонт. Спомини, III. 9, 10—13.) Так в політичних думках знаменитого мораліста не було власне політичного, конституційного елементу.

своїм ділі (Держава Атенян) висміяв атенську демократію, в другім (Держава Лакедемонян) похвалив фактичну олігархію спартанську, а в двох теоретичних ділах „Гієрон або про тіраннію“ і „Киропедія“ явно виставив своїм ідеалом монархію, навіть обставлену церемоніалом на азіатський лад, віддаляючим підданих від монарха як від істоти висшої. Тільки-ж треба пам'ятати, що монархія Ксенофонта, як у загалі древніх учителів, восточних як і класичних, зовсім не монархія династична, а дійсно диктатура „найліпшої особи, котра по всьому ліпша від своїх підданих.“*)

Другий знаменитий ученик Сократа, Платон, в своїм ділі про Державу виложив ідеал олігархічний (урядуване філософів і воєнків, про котрих Платон мав думки мало відмінні від думок брахманів про касти), тоді як в розмові Політик Платон дивить ся на царів, по гомеровському, як на пастухів народу. В розмові про Закони Платон хоч збудував сложну конституцію із урядів демократичних і з аристократичних, з тим, що олігархія в лиці 10 найстарших з ради сторожів закону (номофілактів) ставить ся на чолі держави, та все таки говорить, що найліпший уряд був би уряд „молодого, розумного, спосібного до науки, пам'ятливого, сміливого, великодушнього тіранна.“**)

Тимчасом, як найвиднійші грецькі учителі так віддалялись у своїх ідеалах від демократії і навіть від республіки, жите поставило перед Греками ще нову справу: національну однастайність. Ні Ацени, ні Спарта, ні Теби, котрі по черзі здобували собі перевагу і проводирство (гегемонію) серед грецьких громад, не були в силах установити ту однастайність. Тим часом та однастайність була потрібна в імя многих матеріальних і моральних інтересів в самій європейській Греції, а окрім того розселене Греків по берегам Середземного моря і навіть в середині Єгипту і Азії і конкуренція їх з Фінікіянами піднімали

*) Киропедія, VIII, 1, 40. Ми побачимо далі, що „легітимна“ монархія — се уряд пізнішого часу, і власне більше західний ніж східний. З поводу діла Ксенофонтного про тіраннію, виложеного як розмова між поетом Сімонідом і сіракузьким тіранном Гієроном, ми завважаємо, що грецька історія робить звичайно вражінє переважно республіканської. між інчим через те, що в ній звичайно виставляють на першій план Спарту і Ацени, тоді як у Сіракузах тіраннія була майже постійною формою уряду, Сіракузи ж теж грали важну роль в грецькому світі, політичну і культурну.

**) Платон, Закони, III, 709—710. Звісно, що учені не згоджують ся в справі, чи дійсно діла „Держава Атенян“ і „Держава Лакедемонців“ написані Ксенофонтом, а „Політик“ і „Закони“ Платоном. Та для нас тут важна не справа особистого авторства сих діл, а ті думки, котрі в них виложені, і котрі ходили під тим чи другим іменем.

справу ще про ширшу політичну спілку. Після невдачі попередніх проб гегемонії серед грецьких громад, замір звести Грекіє до одностайности заявили погречені чужинці (варвари) царі Македонії, Пилип і Александр, і на перших порах їм се й удало ся. Не всі Греки були раді такій на пів варварській і царській гегемонії, але були між грецькими вчителями такі, котрі привітали її, хоч і не зрікались зовсім привычного республіканського уряду в рідних їм громадах. Так атенський речник Ісократ в листі до Пилипа радить ему „встановити між Греками згоду, а воювати з варварами.“ Атенський речник змагається так виложити спосіб поступування македонського царя з ріжними народами, ему підданими: він мусить „Грекам добродійствовати, над Македонянами царювати (по царському, а не по тіранському, прибавля Ісократ), а над варварами господарювати“. (Ісократ, Пилип, 16, 154, 155.) На ділі важко було вдержати такі тонкі відміни, — і вже Александр Великий почав брати собі вид і звички азіатського деспота, котрих в принципі, як ми бачили, не відкидав і Ксенофонт. Грецькі держави, основані після Александра В. в Єгипті і в Азії, були вже чистими деспотіями і мусіли впливати своєю політичною формою на весь грецький світ.

Македонсько-царська гегемонія була зрештою дуже поверхова, побічна проява в самій Греції і через те там не могла держатись міцно. Окрім того Греки занадто вже привикли до республік, а многі грецькі громади і до демократії, щоб зректись зовсім сих форм уряду. Через се новий період тіраннів у Греції (перший період може бути вложений у роки 650—500, другий в р. 350—150 до Р. Хр.) був там добою завзятого взаїмного вибивання ріжних громадських елементів. А в той же час поєднане Греків на основі республіканській не могло виробитись не тільки по побічним причинам, а і через те, що інтелігенція грецька, як ми бачили, віддалилась від республіканського ідеалу задля ідей абсолютного морального совершенства.

В період македонський грецька думка пробовала стати на більш позитівну точку при обсуджуваню справи форм державних, на точку відносно-історичну, котра одна тільки й може бути признана за політичну. Сей замір видно в Політиці Арістотеля і в VI. книзі історичного діла Полібія. Але Арістотель власне ухилив ся від обсуду справи політичного ідеалу, а дав переважно класифікацію відомих ему форм державних, поділивши їх на три правильні: царство (*βασίλεια*), арістократія і політія (*πολιτεία*, поміркована демократія) і три неправильні: тіраннія, олігархія і демократія. Коли в новій Європі Політика Арістотеля вважалась джерелом лібе-

рально-демократичних думок, то більше через звод історично-політичного матеріалу, ніж через свої думки.

Полібій власне розложив Арістотелевих шість статичних видів уряду в динамічному, історичному порядку, показав, як царство (котре Полібій вважає перше за виборне, а далі за наслідственне) переходить в тиранію, як утиски тиранії викликають аристократичний переворот, як аристократія переходить в олігархію, як ся остатня викликає демократію, котра потім переходить в охлократію (пануванє юрби, черні), а ся дає на останку привід до появи опять пана і монарха (*δεσποτὴς καὶ μόναρχος*). „Такий, каже Полібій, круг урядів, природний порядок, по котрому вони міняють ся і впасть вертають ся до початкового уряду.“

Спинити такий кругохід і вдержати вільність (*ἐλευθερίη*) пощастило ся з грецьких громад, по думці Полібія, лишень державі Лікурґа, котрий зілляв у одно елементи монархії, аристократії і демократії. Але ще мудрійший з сего погляду, по думці того знаменитого Грека історика, державний уряд Риму, котрого гегемонію над вселенною (*οἰκουμένη*) Полібій радить отверто признати своїм землякам.

Поки що ми не будемо розбирати думок Полібія про римську державу, а вкажемо лишень на те, що й сей найрозумніший із древніх істориків не доглядив, що форми римської республіки були так само як і форми грецьких республік прилагоджені лишень для держави городської, а зовсім не для національної, а тим менше для інтернаціональної.

Писана історія показує нам з самого початку Рим як монархію, з царями виборними і дожитевими. Мабуть се не найстарша форма, перед котрою мусіла бути монархія героїчно-дінастична, подібна до тих, які ми бачимо в гомерівській Греції. В усякім разі писана історія розказує нам, як в кінці VI. в. до Р. Хр. римська монархія була замінена республікою аристократичною, котра потім приблизилась до демократії. Тільки ж не гляючи на те, що в Римі досить довго існувала республіка досить демократична, література римська не дає нам примірів такої республіканської свідомості і в загалі таких політичних писань, які бачимо в літературі грецькій. Єдине римське писане, котре можна поставити поряд зо згаданими грецькими, се розмова Ціцерона про Державу (*De Republica*), котра на жаль дійшла до нас не цілою, як і многі власне найліпші історичні писання грецькі і римські (як Політика Арістотеля, Історія Полібія, писання Тацита і др.) — ознака, що древня публіка не дуже то ними інтересувалась.

Писане Ціцерона є власне викладом думок Полібія про римську державу, з тою відміною, що ідеалом для Ціцерона являється все таки

монархія в роді тієї, про яку мав автор діла про Закони, котре приписує ся Платону. Через те Ціцерон оступаєть ся і за римську історичну монархію, кажучи, що переступки останнього царя не можуть вменшувати гарних боків усього монархічного порядку. *)

Тут ми завважаємо, що напроти думок Полібія і Ціцерона в римськім державнім ладі по вигнаню царів переважав аристократичний елемент — сенат, на склад котрого народ ніколи не мав прямого впливу. В відміну від ради (*βουλή*) атенської і навіть сенату спартанського (*γερονσία*), сенат римський ніколи не був виборною колегією: сенаторів з початку наставляли царі, потім консули, опісля цензори. Народний вибір впливав на склад сенату лишень по часті і посередно після закону 325 р. до Р. Хр. (*lex Ovinia*), по котрому виборні висні урядники, як консули, претори і курульські еділи обовязково становились сенаторами. Але самодержавні в своїому крузі і нікому не відповідаючі цензори могли виключити всякого зо спису senatorів, котрий робив ся раз у 5 років. Се цензорське самодержавство в купі з другими подібними єму перейшло з часів Сулли на різних імператорів, від котрих став зовсім залежати склад сенату. Нам відомий склад сенату в 179 р. до Р. Хр., в часах найбільшого демократизму римської держави. Тоді на 304 senatorів аристократія (патріціанська і плебейська) мала своїх 179 членів, між котрими одна патріціанська родина Корнеліїв мала 23 senatorів (Willems, *Le senat romain sous la république*). Як мало демократичного елементу могло внести в сенат те, що в нім мусіли сидіти бувші вибрані народом висні урядники, видно з того, що в найдемократичнійшу добу римської історії, від р. 300 до 150 до Р. Хр., 305 консулів узяті були всего з 67 родин, між котрими 9 родин дало 160 консулів.

Полібій помилив ся також, вбачаючи монархічний елемент римської республіки в консулах. Консули були власне урядниками вповняючої влади, цілком республіканськими, котрих вибирав народний збір, а контролював сенат. Монархічний елемент в римській республіці був у диктаторах, котрих назначали консули по постанові сенату, в цензорах, а особливо в трибунах плебейських, хоч і як се чудним може по-

*) Див. особливо кн. II. Ціцерон перекладає слово *тіран* словом *dominus*, синонімом грецького *δεσπότης*, відрізняючи его від слова *царь-гех*. Більше республіканського духу видно в словах, котрі Саллюстій вкладає в уста Меммія: „робити все що схоче ся, без страху кари, значить бути царем.“ (*Nam imprime quaelibet facere, id est regem esse. Bell. Jug. XXXI.*) Нема що шукати сих слів у нових російських виданнях Саллюстія, бо слова ці там тепер викидають.

казатись на перший погляд. Трібуни плебейські були власне не стільки конституційною уступкою патріциїв плебсови (в роді тих, які ми бачимо в Атонах, починаючи від реформи Солоня), скільки викруткою аристократії, котра, вдержуючи в цілості основи аристократичної конституції, давала плебеям урядників, котрі могли в окремих випадках спиняти єї пекучі прояви, при чому показалося, уже в часи Гракхів, що аристократія могла знайти серед самодержавних трібунів інструменти для того, щоб спинити заходи на користь демосу. З часів Сулли і Цезарів римська монархія виробилася через надаване певним особам до смерті або на довгий час власти диктаторської і трібунської, а також цензорської, котра впливала на склад сенату. Напроти надіям Полібія і Ціцерона вільність стала менше забезпеченою в мудрій римській державі, ніж в Атонах, котрих демос нажив собі славу легкодушного. *) До такого ж наслідку привела прославлена мудрість римська і в справі відносин Риму до підданих ему крайів.

Вже в II. в. до Р. Хр. римська держава показувала з себе чудну появу: городська республіка правила як деспот великою країною, котру вже Полібій звав більшою частиною вселенної. По середині між властивими провінціями, котрі вправлялись римськими чиновниками і Римом-республікою стояли союзники латинські і італіянські, котрі задержали внутрішню автономію з порядками подібними до римської республіки, але котрі були піддані Римови по всім справам знішньої політики і були без захисту проти насильства римських чиновників або навіть усякого зятного Римлянина. Союзники, котрі належали до націй або зовсім однакових з римською, або близьких до неї, перші забажали порівняння прав своїх, цивільних і політичних, з правами Римлян. Римляне не хотіли вступити, і справа дійшла до союзницької війни 90—88 pp. до Р. Хр.

Се була рішуча хвиля в історії підданої Римови вселенної. Коли б порівняне прав союзників і Римлян сталося при впорядкованню федеративних відносин, то зложилася би була невидана доси велика всеіталіянська федерально-республіканська держава, на взорець котрої опісля впорядкувались би і відносини до неї провінції, — і в історії рано показав ся б примір величезної держави, римської вселенної (ог-

*) Уже Грот в своїй історії Греції замітив, що Ацени менше мали політичних заколотів і переворотів після вигнання тирання Гіппія, ніж яка друга стара громада. Тим часом римська республіка постійно трясалась від страху, коли б хто не поновив царства і беззаконно вбивала дійсних чи вдуманих претендентів на царство: пригадаймо історію Спурія Кассія, децемвіра Аннія Клавдія, Сп. Меллія, Манлія Капітолійського, двох Гракхів.

bis romanus) рівноправної і вільної. На жаль, ми мало знаємо про порядок, котрий дали собі союзники повставші проти Риму. Древні історикизаняті майже виключно оповіданнями про пригоди вояцькі, не спинялись над такими справами. Тільки ж все таки ми знаємо, що повставші проти Риму союзники звали себе Італією і мали федеральний сенат в Корфініумі.*) В сему сенаті, про спосіб вибору членів котрого ми зрештою нічого не знаємо, була вся сила конфедерації, хоча існування подібної делегації і не було зовсім новиною в старім світі. Коли б сей сенат удержав ся, то ми мали б в нему міцний початок всеіталіянського представительного правління.

Тільки ж римський сенат нізачо не хотів допустити в свою середину федеративного представительства. Він згодив ся лишень на уступку, котра зовсім подібна до тієї, яка була зроблена плебеям, коли встановлено трибунат, — то б то союзникам, котрі zostались вірними Римови або потім віднали від Італії, була дана рівність цивільних прав з Римлянами, а що до прав політичних, то ніякого представительства в сенаті римським їм не давалось, а всі Італійці були допущені лишень у народню раду в Римі, з тим, що вони були вложені в 8 або 10 нових тріб, котрі мали подавати голос після 38 старих, римських тріб, то б те тоді, коли власне справа бувала вже порішеною.

Окрім політичної несправедливості така постанова мала в собі і політичний абсурд, бо допущене всіх вільних Італійців у народню раду на тіснім римським форумі, то б то повертале всеї Італії в один город Рим могло привести лишень до того, що римська народня рада стратила всякий порядок і змісл. Се спершу дало тим більшу перевагу сенатови в проводі державних справ, але скоро виявилось, що неспорядковані народні маси вкупі з військом стали підпорою для всяких претендентів на диктатуру, на монархічне самодержавство. Сенат не мав сили оперти ся тим претендентам і навіть сам перший освятив початок нової монархії в Римі, признавши за Суллою титул імператора, даний єму військом, і встановивши для него дожитєву диктатуру, котра мусіла служити інтересам аристократії. Монархічне самодержавство встановилось міцно вже в часи панованя родини Цезарів. Уже Тіберій скасував позбавлену всякої рації народню раду, перенісши єї функції в сенат. В сей сенат римські самодержці стали вводити і Італійців, а потім і провінціалів, звісно між инчим і для того, щоб ослабити в се-

*) Діодор Сіцил., Бібліотека, XXXVII, 2. Рисуєки інтересних момент з написом Italia див. у Vanucci, Storia dell' Italia Antica, II, 171—176.

наті республіканську опозицію. Се було добре для розширення в римському світі думок про цивільну рівність прав між Римлянами, Італійцями і провінціалами, але з політичного боку добивало достатки республіканських споминів серед висшої верстви римської людности.

З того часу римська держава поступала наперед в справі розширення цивільних прав провінціалів, котрим імператори давали права римських горожан, аж поки при одному з найгірших імператорів, Каракаллі (211—217) не завершилась одна з найважніших подій в історії, то б то: римське право горожанства було дано всім вільним (не рабам) мешканцям римської держави. Ся велика подія навіть мала звернула на себе уваги сучасних Римлян (сучасні римські писателі не зволили навіть дати нам скільки небудь точних звісток про неї), але в пізнійшу добу (в V. ст.) наслідки її прекрасно були показані в словах поети Рутілія, обернутих до Риму:

Fecisti patriam diversis gentibus unam:

Urbem fecisti, quae prius orbis erat.

Ти виробив спільну батьківщину для ріжних народів,

Ти зробив городом те, що було перше вселенню —

і в словах Клавдіяна: Рим „дав спільне імя для роду людського“ (*Humanum genus communi nomine fecit.*)

Тільки ж сей прогрес в цивільній, горожанській рівності, котрий становить головний змісл і славу історії Риму в усеми світі, ішов фатально, від часів невдачі італійської федерації, поряд з регресом в справі політичної вільности. Окрім чисто політичних причин сему помагав і дальший розвиток філософської думки греко-латинської в тім напрямку, котрий ми вже схарактеризували више, обговорюючи грецьку філософію до тих часів, коли вона була перенесена в світ латинський. Абсолютно моралістичний світогляд розвивав ся далі в сій філософії в купі з початком космополітизму або гуманізму. Але позаяк світ, вселення, людність тоді ще менше ніж тепер була політичною, організованою громадою, то сей космополітизм приводив лишень до індиферентизму (байдужости) до власне політичного життя в дійсних громадах. Сенека казав: „Ми обнімаємо духом дві громади (*respublicas*): одну велику і дійсно спільну (*publicam*), в котру входять і боги і люде, а другу, до котрої зачислив нас випадок народжіння, — і через се мудрець, навіть коли б він і вийшов зі своєї громади, то може залишивши один куток, перейти в другу і ліпшу.“ З такими думками і маючим ідеалом самополіпшеня особисто-моральне, Сенека дивуєть ся, як Катон Молодший

міг не пережити кінця республіки в Римі (*De Otio sapientis*, VI, 1; *Epistolae*, 68, 2, 71).

Се значило проповідати політичну байдужість. В громадському життю космополітизм філософії римського періоду безспorno впливав на розширення горожанської рівності і на засуд рабства, бо космополітизм філософів, як Сенека, Епіктет і др. навчав, що і раби і пани рівні по природі. В сему з філософами стали згоджуватись і юристи, як Флоренціан, Ульпіан, котрі говорили, що рабство єсть установа права народного, а не природного. Тільки ж абсолютно-моралістичний світогляд перешкаджав філософам домагатись навіть увільнення рабів у громаді. Епіктет, хоч сам був рабом, говорить що „дійсні раби се ті, хто вважає побічні для душі речі за добро, а дійсні вільні люде се ті, котрі не залежать від таких побічних річей; вони вільні навіть тоді, коли тіло їх знаходить ся під властю другого. Ось де єдина дорога, котра веде до вільности^{*)}).

Учителі християнські зовсім увійшли в круг подібних думок і провели їх ще далі. Будучи провінціалами, переважно Азіатцями і Африканцями, вони зовсім були чужі споминам старих республік Греції і Італії, а в той же час розрив з жидівською синагогою відірвав їх від біблійного попівсько-пророцького лібералізму. Євангеліє признає власть цісаря, а апостол Павло навча, що „всяка душа мусить повинувати ся висшим властям, бо нема власті не від Бога, так що противлящий ся власті противить ся божій волі.“ (Лист до Римлян, XIII, 1—2, порів. лист І Петра II, 13—14). Признаючи рівність усіх людей перед Христом в справах віри, (Павла Лист до Галатів, III, 25—28) апостоли в той же час не відкидають рабства громадського, кажучи рабам: „повинуйтеся панам не лишень добрим, але й жорстоким“ (І. Лист Петра, II, 18—22; Павла Лист до Ефесян, VI, 5—9, до Колоссян, III, 22—25, до Тимохвія, VI, 1—4, до Тита II, 9—10) „Повинуйтеся зо страхом і тремтючи в простоті серця вашого, прислугуючись не на очі саме, як чоловікоугодники, але як раби Христові, виповняючи волю божу від душі, служачи щиро як Господу, а не як люді, знаючи, що кожний получить від Господа в міру добра, котре він зробив, чи раб, чи вільний“ (Павла до Ефесян, VI, 5—8).

З погляду реально-громадського гуманно космополітична, але абстрактно-моральна постанова справи про рабство класичними і хри-

*) Розмови. Див. Laurent, *Etudes sur l'histoire de l'humanité*, III, 455—469; Janet, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, I, 239—250.

стіянськими гуманістами була ступнем назад навіть проти постанови сі у редакторів жидівських старозаконних книг. Сі редактори стояли на точці національно-релігійній і вважали хоч самих жидів, але всіх, за слуг і дітей національного бога Ягве і через те думали, що жид не може держати по крайній мірі жида в вічній неволі. Біблійний закон дозволяє жидови держати жида в неволі лишень до смого року, або до року юбілейного (50-го) (Вихід, XXI, 2; Левіти, XXV, 40). Мабуть такі ради зоставались більш ідеальними, як багато приписів старих азійських книг, котрі не зовсім точно звуться Законами і котрі ніколи не мали в громадських справах сили наших законодавчих кодексів. Та все таки треба замітити, що по крайній мірі коло 400—300 рр. до Христа, коли складались книги приписані Мусію, в жидівській церкві-громаді національно-релігійна монолатрія (служба одному богу), коли ще не універсальний монотеїзм (однобожество), привели до признання рабства жида в жида ділом беззаконним по тій рації, що всі жиди „слуги бога, котрий вивів їх усіх із Єгипту, і не можуть бути проданими як раби“ (Левіти, XXV, 42).

Думка стоїків і християн, що всі народи, всі люде рівні по природі і перед всесвітнім богом показує висшу проти біблії ступінь релігійного погляду, універсального, — але абстрактна від громадських відносин постанова справи про рабство усіх універсалістів була одною з причин, через котрі рабство все таки задержалось на довго, не гляючи на те, що вже від часів імператора Клавдія, при дворі котрого мали вплив вільновідпущеники, починають ся слабі юридичні заходи, щоб обмежити сваволю панів над рабами. Древнє рабство вимерло в західній Європі лишень в середні віки і не через вплив церкви і законів державних, а через упадок ремесел, при котрім раби змішались в колонами і другими на пів вільними селянами хліборобами.*)

А ми вже казали, ще існуванє рабства приватного відбивалось і на зрості політичного деспотизму.

Учителі християнські тільки в одній точці відкидали всяку слухняність перед начальством, в справах віри. „Подумайте, чи добре буде перед богом послухати вас більше ніж бога“? сказали, по словам автора Діів Апостольських, ап. Петро і Іван начальству єрусалимському,

*) Треба одначе памятати, що зостанки рабства досжили і в західній Європі до XVI—XVII ст., коли рабство було перенесене в Америку, де християне до останніх часів держали рабів-Негрів, оправдуючи се рабство між інчим тим, що Негри — потомки Хама, к-рого дітей прокляв сам бог, щоб вони були рабами дітям Сема і Яфета (Битія, IX, 25—28).

коли те забороняло їм ширити їх віру. (Дії Апост., IV, 19). Ці слова стали вихідною точкою для відділу віри від політики або такого поєднання їх, при котрому власть церковна панувала б над світською. Але перше, то б то відділ віри від політики, церкви від держави, приходило на ум християнським учителям лишень тоді, коли світське начальство переслідувало християн, а до другого то, б то до панування церковної власті над світською християнські проводирі обернулись не скоро, аж тоді, коли серед церкви християнської виросла своя ієрархія, єпископат та папство, котрі й заявили претензію перше на привілеї в державі, а потім і на панування над державою. Ці претензії мали деякий вплив на виробку нових європейських думок про державну вільність, — але се сталося не скоро, аж у середні віки.

В перші ж часи християнства відмова християнина слухати начальства в справах віри давала йому в його власних очах лишень одно право або скорше обов'язок — стати мучеником! До того ж зайнятий виключно здобуванням собі місця в царстві божому, християнин зовсім зневажав справи держави людської. Тертуліан, забороняючи християнину бути вояком або навіть державним урядником казав, що для християнина нема нічого більше далекого над справи громадські. (*Nec ulla magis res aliena quam publica*“, гл. *Havet, Le christianisme et ses origines*, I, 355.)

Так багато причин приводило до того, щоб держава „римського світа“ прийняла к часам Діоклетіана та Констант. Велич. політичні форми зовсім подібні до азіатських деспотій і щоб в сім світі розвинулись політичні думки про обов'язок покорятись державному начальству, такі, яких не знав навіть і старий Восток. Інтересно, що навіть спомини про республіканську основу первісної влади римських імператорів, котра виросла через перенесене на одну особу найвищих республіканських урядів (*magistratus*), послужили одним з джерел такої думки про абсолютизм римсько-візантійських імператорів, проти котрої власне виступали восточні теоретики царської влади в пізнійшу добу, як ми се бачили вище. На Востокі царська власть мусіла лишати нетknięтими національні звичайі і попівські приписи, котрі звались закони поперед усього. Тимчасом по думкам римських юристів „те, що подобалось государю, імператору, має силу закона, бо постановою про його царство народ передав йому і переніс на него всю свою власть і силу.“*)

*) Ось оригінал цієї знаменитої тези: *quod principi placuit, legis habet vigorem, utpote quum lege regia, quae de imperio ejus lata est*

На сій ґрунті виросла думка, що імператор „волен від закона“ (*legibus solutus, absolutus*). А позаяк на імператора перенесена була і релігійна святість держави, бога-Риму, то абсолютний імператор став і богом (*deus*), не рахуючи вже того, що по уряду верхового жреця (*pontifex maximus*) він мав право і над релігією. Християнство вмякшило конкретний політеїстичний дух такої думки про божественність імператора, але мало перемінило єго практичну суть, бо і воно завше признавало божественність початку імператорської власті, в чому зовсім увенчилось, коли імператори стали християнами. Так к часам Юстиніана, коли було завершено римське право, котре перейшло в спадок і новим народам, виросла думка, котра перейшла і до нових народів, виголошена в рескрипті Юстиніана до Трібоніана, що імператорська власть передана цареві богом (*Deo auctore nostrum gubernantes imperium, quod nobis a coelesti maiestate traditum est. Digestorum prooemia.*) Імператор став паном (*dominus, δεσπότης, κύριος*) підданих, в значіню їх господаря, а піддані стали єго рабами (*δοῦλοι, servi*).*)

Сей злив політичних думок римсько-імператорських і християнських знайшов собі повний вираз в державі Візантійській. Але ж інтересно, що ся монархічна держава зовсім не показує нам приміру легітимізму: звісно бо, що з 109 імператорів єї лишень 34 вмерли спокійно, а 12 самі зреклись престолу, 18 вмерло в тюрмі, у 18 відрізано руки або носи, 20 задавлено або отроєно. Так були міцні в Візантії на практиці спомини восточні і римські. Легітимізм виходить річю більш новою, ніж древньою і більш західно-європейською, ніж східною. Він виріє, звісно,

populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat. (Ульпіан в *Digesta*, I, tit. IV, 1. Тезу сю повторив Юстиніан в своїх *Інституціях*, I, tit II. § 6)

*) Про зміст сих думок див. I. Marquart und Th. Mommsen, *Handbuch der römischen Altherthümer*, 2 B. II. Abth. Треба додати, що в документах законодавчих вживалось і в Візантії іншого, м'якшого, терміну, ніж раб, а власне *υπηρέος, subditus*, котрий у нас перекладає ся: підданий, *subject, Unterthan* і т. п. Але коли самі піддані обертались до імператора римсько-візантійського, то звали себе рабами єго. Навіть перші королі вярварські, котрі сіли в провінціях західно-римських, пишучи до візантійського імператора, звали себе *servus tuus*; така термінологія перейшла і в нові держави і мови, лишень поступеном тратачи свій первісний грубий змієд, відповідно тому, як старе рабство вмякшувалось і як навіть слово *servus*, (*serf, vilanus*) відділилось від *slavus*. В Росції в московський період піддані звали себе холопами цря, а в петербурський період аж Катерина II. заборонила їм підписуватись: рабъ, а звеліла писатись вѣрно подданный.

на основі римсько-християнських політичних думок, але для своєї реалізації потребував тих більше складних відносин, які склались у західній Європі в середні віки, і між інчим феодальних відносин вояцько-землевладного, (рицарського) класу до свого шефа-короля, а також скасування особистого рабства і всіх тих відносин, звичок і почуть, які з тим зв'язані у панів і у рабів.

Щоб пояснити сю нашу думку, ми мусимо трохи забігти наперед і порівняти в справі легітимізму з Візантією другі християнські держави.

З новоевропейських великих монархій до типу Візантії найбільше приближається Росія, в котрій з 23 царів від початку московського одноподданства при Івані III. до наших часів (1462—1881) убито було 6 царів (та 2 наслідники престолу), умер на чужині скинутий царь 1 (та 1 наслідник престолу вмер у тюрмі), та окрім того ще вступило на престол через „двірцевий переворот“ 4 царі, — всього на 23 царів 14 переворотів, з котрих 12 так званих дворцових. Прямір середньовічного, християнсько-феодального легітимізму показує аж до самого кінця XVIII. ст. Франція, де з 33 королів від Гугона Капета до Людовіка XVI. (987—1792) убито було тільки два королі, вже в XVI—XVII в., і то з релігійного фанатизму, поки на решті в 1793 р. 1 король був присуджений на смерть народнім собором, після чого Франція вступила в добу новітніх революційних переворотів (з республіки, 2 імперії, 2 конституційні королівства).

Англія і в сему показує оригінальну варіацію загально-європейської історії: тут з 35 королів від часу Вільяма Завойователя (1066) по династичним причинам було скинутих 3 королі (з котрих 2 були вбиті в тюрмі, 1 в битві з противником), при участі парламенту було скинуто 4 королі (з котрих 2 убито в тюрмі, одного покарано на смерть парламентом, 1 умер на чужині). З часу конечної установи парламентської управи, після революції 1688 р., Англія стала приміром новітнього легітимізму, конституційного, при котрому монарх мусить бути верховним символом законотворчої держави і навіть сторожем конституції перед партіями. Інтересно, що і в Росії найбільше було легітимізму при трьох перших Романових (1613—1682), коли царі часто скликали земські собори.

Тільки ж яка б там не була римсько-візантійська практика, а римсько-візантійський ідеал монархічної держави наслідували в середні віки в купі з християнством і нові європейські народи: Германці, Слов'яне, Фінно-Угри.

Головний інтерес середніх віків і головна трудність їх досліду лежить у тому, що все середньовічне життя єсть дуже складним конгло-

мератом явищ, з котрих одні були принесені в римський світ новоевропейськими народами, що стояли на таких ступнях розвитку, які вже давно були пережиті Греками і Римлянами, а другі вдержались з часів греко-римо-християнських і після нападу сих варварів і розвивались в їх нових державах. В дальших статях ми будемо подрібнійше говорити про основні явища політичного порядку середньовічного і через те тепер подамо лишень загальний нарис їх зросту, на скільки се треба для вступної статі.

Між істориками і доси йдуть спори про те, які з середньовічних порядків у Західній Європі треба приписати „началам“ римським, а які новим „варварським“, котрі не зовсім точно звуться германськими, бо одні з них, напр. народні ради того типу, який описаний в Тацитовій Германії, були порядки спільні всім варварам, а другі, напр. порядки феодально-класові, склались уже досить пізно після завоювання Германціями римських країн.*)

В усякім разі думки школи, котра виводила новоевропейську вільність з представительними (парламентарними) порядками з „начал“ германських, тепер дуже підрізани. Нові, мікроскопічні досліді римської імперії і початку середніх віків показали, що напр. зерна представительних порядків були і в римській імперії в зборах провінціальних**), не кажучи вже про собори церковні, і що ще в римські часи почали складатись і початки феодалізму, котрі і без варварів могли згодом повести до тих класових відносин, які в середні віки роздробили і ослабили центрально-державну власть і допомогли до зросту краюї самоуправи і парламентарізму, не кажучи вже про самоуправу муніципальну, котра в римській імперії була дуже притіснена після періоду розцвіту, але зовсім не була скасована***).

*) Порівнянє народніх рад у різних азійських народів див. у Фрімена, (Freeman, Comparative Politics; єсть і рос. переклад п. з. „Сравнительная политика“); Герб. Спенсер, зводячи в купу народні ради різних племен старого світа і нового, приходить до виводу, що вільна, народня форма держави єсть первісною формою (H. Spencer, Sociology t. III, єсть і польський і російський переклад п. з. „Развитіе политическихъ учреждений“). Порівняючий антропологічний дослід дуже підрізав старі націоналістичні думки про яковість відмін „начал“ (елементів, принципів) класичних, германських, словянських і т. і і розширив думку про те, що відміни в порядках різних народів у різні часи мають характер лишень історичний, при чому бувають і комбінації різних „начал“, то б то ступнів еволюції.

**) Добру монографію про них дав Guirant, Les assemblées provinciales dans l'empire romain.

***) Постійність і зріст римських порядків і в перехідну добу, в V—IX

Тим часом ще недавно учений такої компетенції як Фрімен уважав можливим виводити, як і Монтеск'є, англійські парламентарні порядки просто від старо-германських, котрі вдержались би то в чистім виді в тих швейцарських кантонах, що мають управу т. зв. прямої демократії, законодавчі всенародні віча (*Landesgemeinde*). Другі як напр. Стебе (*Stubbs*), автор класичного діла про історію англійської конституції, дуже обмежують подібні думки, вказуючи на пізніші історичні умови, котрі прид алианглійським вільним порядкам їх характерну форму*).

Важко не признати, що старогерманські порядки дуже перемінились з того часу, коли вони були перенесені з малих громад на великі країни, після того як германські громади або товариства завоювали провінції римської імперії, і стрітились там з римськими адміністративними порядками і підпали під вплив християнського попівства, котре в першу середньовічну добу, коли християнство ширилось за помічю королів, підпирало в нових європейських державах зачатки монархії. Розслідуючи історію без наперед узятих думок не можна не бачити, що в першу половину середніх віків в новоевропейських державах, навіть чисто германських, не тільки розрослись класові поділи між людністю, а і політичні ідеали і навіть порядки приблизились дуже до римсько-візантійських, хоч, звісно, вже одна варварська роздробленість адміністрації не давала тим порядкам дійти зовсім до римсько-візантійського ідеалу. Навіть швейцарські демократичні тепер кантони перейшли через період класової дифференціації прав і підданства князям, так що настоювати на безпереривності швейцарських *Landesgemeinden* від Тацітівських часів значить робити натяжку, котра не оправдує ся документальною історією. Знамениті „старогерманські принципи вільности“, котрі проявлялись в народніх радах Тацітової Германії, коли і вдержались

ст. по Р. Хр., стараєть ся показати, часто з блискучим успіхом, французький учений Фюстель де Куланж у своїх многочисленних працях, котрі тепер винодять, по его смерті, під назвою „*Histoire des institutions de l'ancienne France*“. Германську націоналістичну традицію, хоч дуже ослаблену, відповідно до новіших методів наукового досліду, все ще вдержує Вайтц у своїй капітальній праці „*Deutsche Verfassungsgeschichte*“, 3 вид.

*) Коротко обидві теорії виложені в ділах Фрімена і Стебеа, переложених на росс. мову в книзі Э. Фрименъ и В. Стебъ, Опыты по исторіи англійской конституції, перев. под ред. М. Ковалевскаго. Важніше діло Фрімена: Історія норманського завоювання Англії, его причини і результати. (*The history of the Norman conquest, its causes and results*) і Стебеа конституціональна історія Англії (*The constitutional history of England*) вкдючно до XV. ст.

в новоевропейських державах після великого переселення народів, то в усякім разі дуже атрофувались, так що новоевропейські вільні політичні порядки, коли і проявились в середні віки в ясно означених формах класових привілеїв і в класових і земських радах, в представительних соборах, то лишень в добу дуже віддалену від великого переселення народів, вже в XIII—XIV ст.

Ми будемо говорити про се докладно в самих наших начерках, коли нам прийде ся характеризувати середньовічні земські ради і хартії вільності. Тепер же вкажемо лишень на те, що напр. у франкській державі зараз після того як вона склалась на ґрунті римської Галлії, стара германська рада народня втратила і свій демократичний характер і своє політичне верховенство і обернулась у збір висших духовних і світських урядників, залежних від короля, котрий *de jure* вважав ся таким же самодержцем, як і імператор візантійський. Та державна вільність, котра проявляє ся в земсько-класових радах XIII—XIV ст. і в відповідних їм хартіях, може бути названа старою лишень проти того абсолютизму, який розвив ся в європейських державах в XV—XVI століттях.

Але ж справді, коли ми поглянемо на західню Європу напр в XIV ст., то побачимо скрізь досить подібні політичні порядки. Найбільше характеристичними з них являють ся класові і земські ради під ріжними назвами: парламенти, *états*, кортеси, ляндтаги, сойми, собори і т. і., при чому племенні відміни між народами не мають великої ваги, бо подібні між собою порядки ми бачимо у народів германських, слов'янських і у фінно-уральських Угрів.

Правда, в слов'янському світі ми бачимо в сю власне добу відміни від порядків держав романських і германських, тільки ж ці відміни виходять не з якостевої відміни національних „начал“ цивілізації, а від різниці в часі, коли різні племена увійшли в історичне житє, від їх географічних і культурних обставин і т. і., при чому против гіпотези про якість відміни племенних характерів говорять і відміни в політичних порядках самих Слов'ян.

Так в XIII—XIV ст., в часи, коли в романській і германській Європі склались уже більше або менше подібні проміж себе по своїм формам парламенти, в котрі входили представителі трьох або чотирьох класів, у більшій часті Слов'ян західних ми бачимо ще перевагу влади царської, подібної до влади перших Каролінгів, з соборами або соймами аристократичними: духовних і бояр, шляхтичів ще не відділивших ся від королівських урядників. При сьому у Чехів, котрих історія втягала в німецьку імперію, сойми починають уже й тоді приближатись до

тіпу німецьких ландтагів через поступенний допуск до них представителів городів, а у Поляків демократизація соймів починає трохи з годом іти лишень в напрямку вояцькому, землевладному, то б то в сойми з XV. ст. допускаєть ся дрібна шляхта. Сі польські політичні порядки XV ст., котрі потім в XVI—XVII ст. розвились в так звану шляхетську демократію, можна порівняти з англійськими соборами прямих королівських вассалів, великих і малих, при норманських і перших анжуйських королях *).

Руські Словяне, роскинуті на безмірному обширі і пізнійше других вступивші в спільну європейську історію, ще і в XIII—XIV ст. більше других задержали у себе зостанків старої „демократії“, котру бачили у Словян південних візантійські писателі VI—VII ст. У руських Словян ще в XIII—XIV ст. задержувалась автономія дрібних країн (удільних князівств) і в них задержали ще стару силу всенародні збори, віча, подібні до зборів Тацітових Германців; се був — „удѣльно-вѣчевой порядокъ“, кажучи терміном Костомарова. Але з XIV—XV ст. Русі західні (Біла і Мала, або Україна), піддані князям литовським, котрі стали потім і королями польськими, починають набувати політичні порядки польські, котрі на решті і запаювали в них після конечного прилучення Литворуської держави до Польщі в 1569 р. В той же час Русь Восточна, Велика, зведена в одну державу князями Московськими, переходить без посередніх ступнів (коли не рахувати думи боярської) від старих вічових порядків до таких, які мала Франція в XIV—XV ст., бо московські царі з 1550 р. починають скликати земські собори зовсім подібні до *états généraux*, бо в них брали участь духовні, шляхта і міщане **).

*) Про віча, собори і сойми у західних Словян дивись Вл. Дьячанъ, Участіе народа въ верховной власти въ славянскихъ государствахъ до измѣненія ихъ государственнаго устройства въ XIV и XV вѣкахъ. (Варшава 1882); Латкинъ, Земскіе соборы въ древней Руси; Карѣвъ, Историческій очеркъ польскаго сойма. Скупі покази на собори болгарські у Йиречка, Історія Болгаръ, перев. Бруна и Палаузова (Одесса, 1878) 524—525.

**) Література про староруські порядки тепер досить велика. Суть діла про них неспеціальний читателъ знайде в працях: Сергѣевича Вѣче и князь (2-е вид. в Русскихъ юридическихъ древностяхъ); Костомарова Сѣверно русскія народоправства і Земскіе соборы въ Московскомъ государствѣ; Латкина Земскіе соборы въ древней Руси. Для характеристики аристократичних рад в старій і Московській Руси важна праця Ключевського Боярская дума. — Про провінціальні сойми в Західній Русі в польську епоху див. Иванішев а Содержаніе постановленій дворянскихъ провинціальныхъ

Для повноти картини розмаїтості словянських політичних порядків в XIV—XVII ст. ми мусимо нагадати, що одночасно зі зростом польських шляхетських соймів і соймиків і московських земських соборів в руських степах виростають козацькі громади, котрі в своїх радах (на Україні) або кругах (в Московщині) протягають традицію старих віч, при чому на Україні ці архаїчні народні збори починають підпадати під вплив польських і класичних республіканських думок. В кінці XVII і в початку XVIII ст. в Малоросійській Гетьманщині, котра стояла в підданстві царям московським, скликають ся гетьманами зйїзди висших достойників, свого роду нотаблі*).

Таким ро́бом і в Словянщині можна знайти соборні порядки подібні до тих, які були в романських і германських країнах, тільки вони розкладають ся в інших хронологічних ряжках.

В XV ст. в романських і германських країнах ясно визначає ся ріжниця в еволюції політичних порядків у різних сторонах. В одних власть государів і бюрократії почина брати перевагу над земсько-класовим представительством і самоуправою, так що поступенно доводить се представительство і відповідні ему автономні управи (напр. муніципальні) до більше чи менше повної атрофії (упадку). Тіном і приміром таких держав служить Франція. В других державах представительство і самоуправа вдержує ся, хоч на час теж ослабляє ся, як напр. в Англії з кінця XV і в XVI ст., або вдержує уперту боротьбу з абсолютизмом, як у Нідерландах XV—XVI ст., що дістались під бургундсько-габсбурську дінастію, або як у Швейцарії, де муніципально-кантональна самоуправа, оперта спершу на імператорські привілеїї, як і в деяких других країнах германської імперії, поступенно з XV ст. доходить до

соймовъ въ Югозападной Россіи (1569—1654) і Стороженка Западно-русскіе провинціальныя сеймики в XVII в.

*) Про козацькі ради на Україні найбільше вказівок дають: Скальковскій, Історія Новой Сѣчи і Эварницкій, Історія Запорожскихъ козаковъ. Вплив європейських ліберальних думок на Запорожців старались ми показати у вступних увагах до „Політичних пісень українського народу XVIII—XIX ст.“, вип. I. В загальї всякого роду ради і зйїзди в козацькій Україні заслуговували би на спеціальні роботи, котрих слід ждати від українських учених, котрим доступні архіви. Роблячи ці остатні в сій вступній голові бібліографічні вказівки, вважаємо нелишнім сказати, що позаяк наші статі назначають ся для публіки звичайної а не спеціальної, то ми не маємо на меті давати повну бібліографію, а лишень вказуємо книги, котрі не важко знайти по кр. мірі в місяцях. де єсть висші школи, на той випадок, коли б хто з наших читателів схотів довідатись більше про яку небудь з зачеплених нами справ.

свідомих республік в незалежній федерації. В XVI ст. половина Нідерландів в кінець увільняє ся від государя, котрий хотів бути там абсолютним як в Іспанії, і склада другу в новій Європі федеральну республіку, а в XVII ст. Англія рішуче побіжда у себе королівський абсолютизм, оборонивши від него свої середньовічні вільні порядки, котрі з того часу розвивають ся відповідно новим потребам державної управи (кабінет парламентських міністрів) і новим думкам про права особи (право петіції, воля печаті, воля совісти, пізнійше розширене виборчих прав і т. і.)

Одночасно нідерландські і англійські вільні порядки переносять ся в Новий Світ, де з їх сумішки розвивають ся колонії Північної Америки, котрі на решті в XVIII ст., опираючись на основи англійського ж державного права, перестають піддаватись абсолютизмови не лишень англійських королів, а і самого англійського парламенту, в котрому вони не мають своїх послів. Складає ся третя новоевропейська федеральна республіка — Сполучені держави Північної Америки, при чому в нових, вже систематичних конституціях як осібних держав тих, так і цілої федерації, права особи формулюють ся яснійше і повнійше, на основі прав англійських, але відповідно формулам нової політичної науки.

Така еволюція однієї частини європейських народів, удержавших у себе і розвивших старі вільні порядки, не могла zostатись без впливу і на ту частину, в котрій узяв перевагу абсолютизм монархів і їх бюрократії. І в сій частині зародив ся ліберальний рух, котрий, як ми бачили, оправдував себе між інчим і історичними показами на древність вільних порядків. Рух сей проявив себе ще в XVIII ст. у Франції великою революцією з виголосом, по приміру американських Англічан, прав людини і громадянина. В XIX ст. відповідно сим принципам сего нового лібералізму перероблюють ся політичні порядки всіх абсолютних держав зах. Європи і встановляють ся державні порядки у народів балканських, увільнених від турецького ярма: у Греків, Сербів, Румунів, Болгар. Всі такі не давно ще абсолютні держави стали конституційними. Тільки ж після такої переміни виявилось, що нові конституційні держави позичили собі в старих вільних держав більше форму ніж суть, більше загальні формули прав ніж їх основу. В нових конституційних державах установлені були центральні парламентські уряди і були виголошені права людини і громадянина, але адміністративні уряди zostались старого тіпа, бюрократо-централістичного, і навіть розвились ще в старому напрямку, а права людини і громадянина zostались без підпори, котру дає корпоративне життя,

і без гарантій в певних порядках судових а також в політичних звичаях, котрі виробляють ся довгими часами.

Новий науковий дослід старих вільних порядків у Європі показав власне, що в тих порядках проби обмежити абсолютизм государів і їх урядників направлялись далеко більше в круг справ адміністративних і судових ніж державно-політичних. Виявилось також, що старі вільні порядки давали громадянам певну систему самоуправи і корпоративного життя, дуже незграбну по нашим теперішнім думкам, але таку, котра розвивала у тих громадян навичку до контролювання ходу громадських справ, умілість самим вести сі справи, умілість на ділі користуватись написаними в заковах правами. Такий дослід не тільки показав нові перспективи в науці історично-політичній, але і дав наукові основи для нових громадських змагань. Сі змагання направляють ся до того, щоб і в нових конституційних державах ідеальне признание за людністю певних прав стало дійсним, а в купі з тим щоб і центральний парламентаризм став менше фіктивним.

Ось де причина того, що політична археологія в Європі має такий живий інтерес і притяга до себе тільки наукових сил. В наших начерках ми ставимо собі за ціль показати нашій читаючій громаді частину з результатів, здобутих сею археологією про старе європейське політичне життя і про вагу його для виробу новітніх політичних порядків і прав. Подрібніше ми спинились на документах, котрі в старі часи відповідали новим конституціям і котрі можна назвати, по приміру деяких англійських документів, хартіями вільности. Ми і почнемо огляд їх з хартій англійських.

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

Н О В И К.

ОПОВІДАНЕ.

VI.

Настала весна та така чарівна,
Що в келії годі всидіти;
Черці похочають по своєму саду —
У нім садовина і квіти.

Город був просторий, тінистий, старий,
Потятий вузькими стежками,
Порослий буйною муравою скрізь,
Пильнований добре черцями.

У тихому закутку новик сидить,
Нещасний Івасьо удовин,
І слухає, дивить ся пильно у ліс,
Що співу і радості повен.

У лісі був проруб, неначе вікно,
Покрите все вічною тіню
Крізь него місточко в долині видать
У соняшнім проміню.

А сонце на заході пишне, ярке,
Велике, румяне, сьміє ся,
Зазулі кують, соловії лящать,
І рев десь худоби несе ся.

Сидить собі новик Іван у саду,
Краси весняної не чує,
Кров тихо-спокійно у жилах пливе
І так він гадає-сумує:

„Любувавсь і я також колись
Весною чарівною,
Та часи ті вже перевелись,
Прожились, наче снились.

„В серці згадка лиш живе одна,
Прибита, сумовита,
Як будила у міні весна
Ті мрії і надії.

„Пережиті досвіди життя
Пустого і гіркого
Заморозили уже чутя,
Звалили і убили.

„І не стало поривів давних
Блискучих і могучих,
Неспокійний дух уже притих
І тихо зносить лихо.

„Най співає любо соловії
У гаю при ручаю,

Вже не збудить тих солодких мрій,
Так милих, бистрокрилих.

„Я дивлюсь, а чарівна весна
Не ладна, не принадна,
Мрій давних у серці вже нема,
Байдужно і не тужно...

VIІ.

У церкві молебен. Побожні черці
Там коло престола виводять
Так гарно відзвічних, побожних пісень,
Аж очі сльозами заходять.

Пісні ті понурі жалю завдають
І низько ти голову клониш,
Про світ забуваєш, душею тремтиш
І в тайнах негаданих тонеш.

Ах, Боже наш милий, прости нам, прости,
Що кождий з нас землю так любить,
Дурне се жите і ті роскоші всі,
Бо смерть нас усіх приголубить...

А церков прекрасна. Молитва сама
Пливе в ній із серця журного.
В ній сумрак і в день, а свічки додають
Обставі ще виду сумного.

У церкві на лавочці панна сидить
І з книжечки молить ся Богу,
А інші християне стоять і клячуть
Та часто цілують підлогу.

Між сими людьми якась тітка стара
Зігнула в двоє плечі,
Зітхає і молить ся, то знов мовчить,
Як спів розжалобить чернечий.

В тім хорі она чує голос один
Такий уже милий та повний!
Вона забуває молитву — і жаль
Приймає єї невимовний.

То знову там тішить він жінку стару,
Як старця весняне проміне,
І радо пішла би вона між черців,
Та ні, вона йде на підсіне.

Тут вона вижидає когось...
 Молебень святочний предовгий...
 На камінь холодень сїдає собі,
 Зболїли, бач, дряхлі ноги.

Аж ось і виходять черці вже рядом...
 Бабуся немов у тревозі
 Зриває ся скоро, як хлопчик який,
 Стає на церковнім порозі...

Ідуть всі черці чорноризі, сумні,
 Покриті каптурами,
 За ними та панна і люде ідуть,
 Покріплені всі молитвами.

І дивить ся панна: а жінка стара
 Черцям заглядає так в очі,
 Шукає когось і не може найти,
 Аж ось на одного як скочить,

Як схопить за рясу, як стане ридать,
 Як стане сміятись крізь сльози,
 Черці зупинились і кожного з них
 Той плач і той сміх зморозив.

Она-ж не питає, що люде стоять,
 А кличе: „Іване, мій сину!
 Я таки тебе віднайшла! Ти забув,
 Покинув мене старовину!

„Чекай, най приглянусь тобі, не втікай!
 Я-ж, сину, мати рідна!
 І як ти змінив ся! Здоров, сноважнів,
 А я, бач, постарїлась бідна...

„Та не до лица тобі одїж отся!
 Скинь той каптур поганий!
 Коби-ж ти був бачив, як плакала я,
 Івась мій любий, коханий!

„Чекай же, нехай поцілую тебе.
 Ах, мій золотенький соколе!
 Отож то ти школу собі пошукав:
 Сидить тут черцем у неволи!“

„Ой, мамо, пустить та мовчить, не хулить... --
 Пручає ся новик несмілий

І маму стару на подвір'є веде,
Завстиджений та счервонілий.

До них приступає старенький чернець:

„Лишіть его, мати, в спокою
І Бога за те не гнівіть, що его
Він вибрав для себе слугою.

„Чого вам журитись? Що син ваш Іван
Не стане сьвітським паном?
За місяць, за два вже він пробу скінчить
І стане отцем Епіфаном“.

„Я в Бога все вірю, нехай він простить,
Піфана ж якогось не знаю,
Мій син був Іваном, бо так він хрестивсь,
І сина Івана я маю!

„Та ні! ви не гнівайтесь, отче, за те...
Ой Боже, що я дію!
Грішу я, бо серце у грудях болить,
Бо трачу єдину надію“...

Черці усміхають ся, потай людей
Вони вже від давна по пробі,
А новики очи понурили в низ
Та все спозирають по собі.

Христяне цікаві стоять навкруги,
Дивують ся дивній пригоді,
Між ними і панна стоїть, спозира,
І рада-б сміятись, та годі.

Дві сльози в очах таких чорних як ніч,
Заблисли, затремтіли,
По личку румянім скотились у низ,
На камінь холодний злетіли.

Уста малинові дрожали чомусь
І в горлі немов задавило,
Вона відвернула ся, на бік пішла
І стало їй гірко, немило.

А мати Івана пішла тим часом
В гостинну з клунком за плечима,
І вийшла небавом сумна, як була,
З червоними очима.

Іде вона гаєм і прорубом тим,
А там на пеньку під сосною
Сидить отся панна, як мавка лісна,
У мріях, підпершись рукою.

VIII.

— Куди ви, матусю? — „До Луга іду.“

— А є в вас знайомі у Лузі?

— „Нема.“ — То ходіть ви до нас від-
По довгій дорозі і тузі. (почить

— „Та я вас, паннунцю, не знаю, хто ви,
І вперве я бачу вас нині.“

— Я Ольга зовусь, а донька я попа
З містечка того, що в долині.

„А вас я у церкві пізнала тепер
І жаль міні вас дуже,
Недоброго сина ви маєте там,
За вами він, бачу, не тужить.“

„А шкода, що хоче зістати черцем,
Бо з него хороший хлопчина,
Та видко краса невелике добро,
Невдячного маєте сина.“

„Ні, панночко, син мій Іван не лихий,
Та розум у него ще ярий;
Злякав ся людей і утік в монастир,
Намова якась тут, чи чари...“

— „Здалека прийшли ви? — „З далеких
Миль двацять старими ногами (сторін
Пройшла я. Ой, правда, так ноги болять,
Хіба собі сяду тут з вами.“

— „Ви втомлені дуже, то троха спічніть,
А потім зі мною підете.
Не бійте ся, я вам бажаю добре,
У нас ви хоч тиждень спічнете“.

— „Бодай ви, паннунцю, щасливі були!
Та я би хотіла ще нині
У вашому місті на службу піти,
Щоб бути все близько при сині.“

„Міні недалеко до смерті, та ще
Без праці я жити не хочу.“

Стара я, та сили ще троха найдесь,
Нераз засоромлю й молодшу.

„То син мій лінивий, боїть ся біди,
Неначе граф той з роду,
„Опихане, паночку“ дай все єму,
Він любить спокій і вигоду.

„І де він тих панських звичайів навчивсь,
Та-ж я єго їх не навчила!
Готового хочесь єму, ну! панок!
А чиж заробити не сила?!

„Біда, що-ж біда? Побідуєш рік, два,
Привикнеш, і злиднів не чуєш,
Живеш собі тихо, як в хріні робак,
За морквою і не бануєш.

„А щеж і хвилинка найдесь не одна
Щаслива і радісна, тиха,
Забудеш і злидні, співаєш собі,
Смієш ся зі світа і з лиха.

„А він же і школи якісь там кінчав;
Ще троха було потерпіти,
Літ кілька, і був би зістав вже попом,
Як інші людські діти.

І був би дружиницьку взяв де собі!
І жили-б обоє щасливі,
А в хаті панята найшлись би дрібні,
Русяві такі, щебетливі.

„Ой, Боже! І як би любила я їх,
Мойіх тих унуків коханих,
Про гарних царівен казала-б я їм,
Змиїв-людоїдів поганих;

І гарних пісень я співала-би їм,
А я їх умію немало, —
І кожде з них слухало-б казки, пісень,
Та в очі б міні зазираю.

„А далій здрімались би й спати іти
Казали би своїй бабуси;
А я встала-б досвіта, в стайню пішла-б,
А потім між кури і гуси...

„І як би я радо робила все йім,
Не так, як та наймичка в місті,
Від рана до ночі годила-б я йім:
І синові своєму й невістці.

„Та-ж він одинак мій, а я вже вдова,
Для кого-ж міні тепер жити?
Тепер він у чорних тих мурах сидить,
А я їду служити!...

„Він каже: „Чей буду попом я і так.“
Дурний же він з розумом своїм!
Нехай би ще світа зажив і я з ним,
В могилу ще час нам обоім.

„Ігумен до мене: „Він божий слуга,
Чернець побожний в рясі.“
А я йім: „Він божий слуга, а мій син
І вам до него засі!

„Не верну до дому, нехай єму пур!
Про мене нехай завалить ся!“
Бо доки мій син у неволи сидить,
Я звідси не можу вступити ся.“

IX.

І слухала Ольга нарікань вдови,
І рада була йїх не чути,
Хотілось йїй дуже вдові допомгти,
Щоб сина назад йїй вернути.

У лісі шуміло тихенько. Вітрець
Хитав і галузе і трави.
І панночка встала з пенька і собі-ж
Вдова підняла ся з мурави.

„Ходить — каже Ольга — до нас на нічліг,
Ї нас простора хата,
А то і останеться мабуть у нас
Дрібні пильнувати „панята“.

„Я сирота, мати померла міні,
Сама я і господарюю,
То трудно дати собі раду з дітьми
І помочи я потребу.“

„Ой панночко мила — вдова так на те —
Які ви на мене ласкаві!
Я плати не хочу і я не зросла
На панській вибраній страві.

„Коли вже служити міні довелось,
То радше у вас, як у кого,
Бо як би не син мій, не вчинки єго,
То я-б не служила ні в кого.

Приходять домів і пригоду цілу
Розказує батькови Оля,
А батько на тее: „Та я пристаю,
Останьтєсь у нас, коли воля“.

Вдова аж заплакала; Оля-ж пішла
У другу кімнату гостинну
І в зеркалі там оглядала себе
Так пильно чималу хвилину.

Легесенькій усміх на личку єї
Проблискував промінем сворим,
Палкі оченята ярили огнем —
І рада була з тих обзорин.

А потім і брата считала вона:
„Чи гарне в мене личко?“
Та брат малолітний поглянув лише
І скрививсь: „Не знаю, сестричко.“

Вона відвернулась і стала гадать
Як бідну добути з нещастя
І шепнула тихо до себе сама:
„Стрібую, а може і вдасть ся.“

X.

Ніч ясна — і місяць блідий зазира
У келію тиху понуру;
У лісі лящить соловій, а другий
У клітці прийнятій до муру.

І легіт і запах отвертим вікном
Непрошені в келію входять,
Та новика Івана на ліжку дразнять,
Цілують і мрії наводять.

Чи спів соловійиний чудовий такий,
 Чи чари весняні напали,
 Не може заснути Іван, хоч другі
 Давно вже у келіях спали.

Вже північ понурий годинник з вежі
 Звістив і вже дальше спішив ся,
 А новик на ліжку твердім обертавсь,
 Не спав, а гадав і молив ся.

І був він на місяць гнівний і на те,
 Що гучно лящать соловії,
 Гнівний був на себе, на ліжку тверде,
 На спогади всі і на мрії.

Так все те на него немов сприсяглось,
 Що ні суди Боже заснути,
 Як ранна пригода у пам'ять зайшла,
 Так годі єї вже забути.

Все мати стоїть перед ним та єму
 Так в очі все дивить ся пильно,
 І лає єго і ридас сама
 Та ряси чіпає ся сильно.

Чого вона хоче і по що прийшла?
 Спокій єго тихий забурих?
 Таж він на заваді вже їй не стоїть,
 Вже просьбами мамі не журить.

Чи хоче із тихого монастиря
 У світ затагнути знов сина?
 Ой ні, не так легко намовить єго,
 Івасьо уже не дитина.

І перед очима єго все стоїть
 Ціла та подія поранна,
 Ззирають ся новики, люде, черці
 Та ще й на нещасте та панна.

Він бачив єї вже колись, бо вона
 Молилась не раз в їх святині,
 І знав, що вона понадянка була
 З містечка того, що в долині.

Поглянувши вколо нараз він уздрів
 На очах єї дві сльозини

І матери плач так его не вколов,
Як сльози тієї дівчини.

І марив Іван про сльозинки ті дві,
Немов про нечувану тайну,
І в співі гучних соловіїв почув
Він нуту нову і нечайну.

Як гарно співає він! Нічка як день,
Ось-ось зазоріє вже рано.
Вже ластівка цвіркає, тільки сова
Кричить на вежі так погано.

І холод мленький і запах мягкий
І ліс так таємно шепоче...
І мати і панна і люде й черці
Все теє стає перед очі,

Зливає ся в морево в пісню якусь,
Снує ся, звенить гармонійно...
Іван обернув ся на ліжку твердім
І звільна заснув неспокійно...

XI.

Неділя була. Вже молебен скінчивсь
І з церкви черці виходили.
Між ними Іван; він оглянувся на бік
І почервонів у тій хвили.

На лавочці Ольга сиділа сумна
І тихим допитливим зором
На новика Йвана зирнула вона,
Неначе з жалем і докором.

По полудни вийшов Іван на город,
Що геть розіславсь по узгір'ю,
І довго дивив ся на тихе жите
На довгім чернечім подвірю.

Там кури ходили чубаті, товсті,
А ними когут любував ся,
То піяв, то в землю крилом ударяв
Та все до курей женихав ся.

І спору громадку жовтеньких писклят
Вела за собою вже квочка;

Під кришею дому швидкі ластівки
Ліпили мистецькі гніздочка.

Два бузьки літали над своїм гніздом
І голубів білих чимало —
І все те втішало ся світом, житєм,
Жило і про смерть не гадало.

І новик про смерть не гадав вже тепер,
А жити бажав і сто років,
І кров бушувала у жилах его,
Як води карпатських потоків.

По довгій алеї зачав він ходити
І думати довшу ще думу,
Аж радість якась домішталась нараз
До того чернечого суму

ясним промінєм уже любувався
І в тіні дерев холодочком.
На краю города було жерело —
Там сів він собі над струмочком.

І слухає він: а в місточку гуде
Весільна музика криклива
І голосно пісню веселу веде
Весільна дружина щаслива.

Якісь молодята се мабуть ідуть
Від слюбу із церкви міської,
Звінчавшись вертають щасливі домів,
Щоби бідувати у двох.

І спів і музика отся голосна
Єму райським співом здаєть ся,
І вуха вражає так любо, притомом
Заходить до тужного серця.

Аж слухає він: а в лісній тишині
Звенить якийсь голос дівочий,
Такий уже милий, такий чарівний,
Немов соловйїв серед ночі.

Він скоро стає і до тина іде,
Стає над низьким перелазом,
І бачить: там Ольга із братом іде
І пісню співає з ним разом.

А потім і бавить ся з ним у мяча,
Як вивірка бігає звинно,
Мов дзвоником дзвонить, смієть ся усе
Та з братом щебече невпинно.

Іван заховав ся цілий за корчем,
Черемха зовсім его вкрила,
А Ольга як кинула в корч той мячем,
Трохи его в лоб не влучила.

Він скоро відскочив, зжахнувся, завстидався,
„Покуса“ — сказав і понурій
На стежку ступив та з вагою поплівсь
У тихі чернечії мури.

Там ждала вже мати, що з туги прийшла
Відвідати сина в неволі,
Вона розповіла ему, як живе
За ласкою доброї Олі.

І много похвали наслухавсь Іван
Від матери на попадянку...
Ігумен, що слухав і книжку читав,
Так крививсь чогось без настанку...

(Далі буде.)

Осип Маковей.

Будда і Буддизм.

Обриси Леона Фера.

II. Будди.

(Наслідники Будди. Совершенства буддів. Дванадцять подій з життя буддів. Пятнадцять прикмет буддів. Контемплацийні будди. Виображення буддів Назви буддів. Живі будди.)

Будда Сакіямуні появил ся в певній хвили часу і в певній хвили, не дуже далекий від попередньої, его не стало. Значить, світ мусів би бути позбавлений буддійської науки через увесь безконечний ряд віків, коли би вплив Сакіямуні, одинокого Будди, не трівав безконечно в цілій своїй чистоті і силі. Та власне се припущенє являє ся в разячий

суперечности зі звисними буддійськими ідеями про абсолютну непостійність усіх річей і про ненастанну еволюцію, котра раз у раз фатальним способом доводила буддистів до того, що вони мусіли видумати непереривний ряд буддів — і се й справді стало ся.

Для Сакіямуні визначено обсяг 5000 літ, а як ті минуть, то мусить появи́ти ся новий будда, котрого імя вже звисне, Мaitрейя, і котрого навіть візерунки малюють. Але коли дійсний Будда, „наш багават“, як его називають, Сакіямуні-Готама, мусить мати наслідника, то так само він мусів мати й попередника — і справді, він мав его, се був Будда-Касіана. Але Касіана мав також попередника, а Мaitрейя буде мати наслідника. Таким способом маємо цілий ряд буддів минувших і будущих, а в середині того ряду находить ся Сакіямуні як звичайне огниво ланцюха.

Правда, говорить ся, що поява Сакіямуні була чимось новим, незвичайним; що, загально беручи, поява будди є величезною рідкістю; але все те треба брати у зглядному розуміню. На ділі будди є величезна рідкість; в теорії світ ніколи не був без буддів, в тім значіню, що кождий будда має довший або коротший обсяг часу, але завше кілька тисяч літ, підчас котрих вплив его триває, далі загibaє як усяка річ на сім світі і уступає місце впливови нового будди. Одна з книг Полудневої збірки, „Буддавамса“ оповідає сумарично історію 25 буддів, з котрих перший є Дінанкара, а остатній Готама Сакіямуні, Будда історичний. І перед Дінанкарою були будди, але він розпочав спеціальний ряд, бо від него Сакіямуні, що тоді був звичайним брахманцем, одержав обіцянку, що колись буде буддою і одержить гідність бодісатви. Крім Дінанкари найблизші попередники Сакіямуні, про котрих найчастійше згадуєсь, називають ся: згаданий уже Касіана, Канакамуні, Кракуцанда, Вісвабху, Сікі і Вінасій. Північні буддісти далеко більше від полудневих попустили вудила своїй фантазії, намножуючи число буддів: вони знають їх три тисячі, поділених на три віки або періоди. Вік минувший мав 1000 буддів, вік будущий буде їх мати 1000 і вік теперішній має їх також 1000. Вік теперішній доторкаєть ся нас найблизше; він називає ся „щасливий вік“ (Bhadra Kalpa) а одна тібетанська книга під сим заголовком вичислює 1000 буддів сеї доби, придаючи кождому з них прикмети, про котрі у нас далі буде мова. В сьому вчисленю Сакіямуні займає четверте місце після Кракуцанди, Канакамуні і Касіани; его наслідник Мaitрейя стоїть на п'ятому місці. Взяті разом вони становлять те, що іноді називає ся „пять буддів“. Як бачимо, находимо ся тільки в початку „щасливого віку“ і перед нами лежить іще довге не будуще.

Сей безмірний ряд буддів впадає кінець кінців у втомляючу однообразність і монотонію. Всі будди на себе схожі, всі ширять однакову науку і переходять однакові пригоди в життю. Особа і жите Сакіямуні, се той тип, після котрого потворено особи і життя всіх буддів. Що до особи, кождий з них має на собі 32 головних і 80 побічних знаків. Варто згадати хоч про три з тих головних знаків: наріст на тімю (учніча), космик білого волося в середині між очима (урна), кружок (чакра) витиснений на підшві ноги. Але тих 112 знаків не є признакою самого будди; вони появляють ся також у тих, що мають стати ся царями всего світа (раджа чакравартін). Признаки, котрі належать тільки до будди, се досконалости моральні, такі як 10 сил, 4 неустрашимости, 4 основи надприродної сили і т. і. Не можемо над ними довше спиняти ся, але мусимо сказати кілька слів про сю надприродну силу, котрої деякі прояви впрочім ми вже приводили. Надприродна сила (рідді) полягає в тім, що чоловік може пізнавати думки другого, може літати в повітря, змінати свій власний вид і змінати вид других людей. Сюди належить також дар віщування будущини і дар сміху. Сміх будди — річ дуже важна. Се предтеча якогось відселення великих тайників, що має вийти з его уст. Коли будда сміє ся, то з уст его виходить проміне всіх колірив, розсипає ся по небі, по землі і по безодні, творить там чудесні діла і вертає назад до особи будди, входячи до неї такою чи іншою частиною его тіла відповідно до того, яке було его відкритє: коли воно доторкало ся минувшини, то проміне входить у его тіло через спину; коли доторкало ся будущини, то входить через груди; коли се було віщуванє відродин в підземному світі, то проміне входить через підшву ноги, а коли було віщуванє совершенного „боді“, то входить через наріст на тімю і т. д.

Історія земного життя всякого будди відбуває ся після порядку звисного і з гори усталеного. Жите Сакіямуні поділено на певне число „подій“ (одні числять їх 12, другі 8), котрі повторяють ся в життю кождого будди. Ось ті події: 1. зступ із одного поверха небесного, 2. вступ у лоно матери, 3. вродини, 4. віданаченє у всіх науках і штуках, 5. женитьба і жите родинне, 6. стріча зі старцем, з хорим, з мерцем і з монахом (так звані „чотири стрічі“), 7. втека з дому, 8. умертвленє тіла, 9. покуси з боку Мари і осягненє „боді“ (іноді сі дві події розділюють ся), 10. обертанє колеса закона (т. є. проповідь науки), 11. нирвана, 12. поділ реліквій. Бувають і відмінни в тій класифікації. Ті, що начислюють тільки 8 „подій“, викидають з повисшого ряду н-ри 2, 4, 5, 12.

Окрім сих 12-ти подій, що становлять ряму життя всякого будди,

про кожного з них подають ся певні відомости впорядковані після 15 віддільних рубрик. Тібетанська Сутра (книга) про „щасливий вік“ вчислює ті відомости для всіх 1000 буддів тої благословенної доби. Щоб дати понятє о тих вчисленнях, ми подаємо отсе табличку з тими 15 рубриками і уложеними після них відомостями про Сакіямуні, єго попередника Касіану і єго наслідника Маїтрейю.

1. Імя :	Касіана	Сакіямуні	Маїтрейя
2. Місце вродження :	Четана	Капілявасту	Раджакуля-нагара
3. Каста :	брахманець	кшатрія	брахманець
4. Довгота світляних промінів :	500 сяжнів	1 сяжень	4.000 сяжнів
5. Імя батька :	Брамадатта	Суддодана	Брамабхадра
6. Імя матери :	Данапаті	Майядеві	Брамапаті
7. Імя сина :	Сартавага	Рагуля	Пуніябала
8. Повірник або начальник дружини :	Амітра	Ананда	Сагара
9. Наймудріший ученик :	Барадваджа	Саріпутра	Джніанасті
10. Найспосібніший ученик :	Тічія	Мaudгалі-яна	Удіога
11. Число учеників :	20.000	1 250	960.000.000
12. Тривок життя :	20.000 літ	100 літ	84.000 літ
13. Обсяг періоду єго впливу	70.000 літ	5.000 літ	80.000 літ
14. Число реліквій :	одна масса в виді кулі	велике число часток	одна масса в виді кулі
15. Число памятників над- гробних :	одна чайтія	много чайтії	одна чайтія

Імена власні що відносять ся до Касіани і Маїтрейї в повисшій таблиці, переложені з мови тібетанської на санскрит і для того ми не можемо в повні ручити ся за їх вірність. Та се в нашім випадку діло не важне і не змінє навчаючого характеру сеї таблички, в котрій відразу так і кидаєть ся в очи ріжниця цифер приписаних до Сакіямуні і тих, що відносять ся до єго попередника і до єго наслідника. Чи ж не видно з них, що тільки один Сакіямуні є особою реальною а два другі вдуманими ?

Та для буддістів не досить було й того, що вони до історичного Будди доложили ще множество буддів вдуманих ; вони надто ще натворили собі буддів іще більше далеких від реального істнованя, котрих вони зовуть „діяні-будда“, будди контемпляційні, котрих вони су-

протиставлять буддам реальним або „людським“ (манучія-будда), про котрих досі була мова. Далі, в статі про буддизм, ми будемо докладнійше говорити про тих „діяні-буддів“, а тепер скажемо ще кілька слів про фігури і візерунки Будди.

Фігуральні виображення Сакіямуні мали дуже великий вплив на розширене буддизму. Їго виображують раз стоячого, то знов сидячого. Стояча фігура означає, що Будда проповідує; вона трапляє ся рідше; далеко частіша сидяча фігура показує Будду потонувшого в задумі. Звичайно Будда сидить на престолі поділенім на дві часті покладені одна на одну, з котрих кожда обведена листом — очевидно, щоб нагадати траваний ковер, на котрім сидів Будда під бодімандою. Авреоля окружає інколи саму голову, а інколи все тіло; часто бувають дві авреолі: одна окружає все тіло, а друга, менша, поміщена в більшій, окружає голову. Орнамента престола, авреолі а то й самого Будди буває більше або менше богата; інколи країни авреолі мають форму огняних язиків, уставлених мов цвітові листочки. Будда сидить завжди з ногами навхрест підібганими під себе; тільки положенє рук буває ріжне, про що ще поговоримо. Учніча (варіст на тімю) і урна (між очима) завжди зображені; чакра (на підшві ноги) також звичайно знаходиться. Характеристична, та трудна до виясненя прикмета, се довгі вуха — тим дивнійша, що в вичисленю признаков Будди про неї не згадує ся. Лице спокійне, погідне і лагідне, завжди без бороди, та тіпу дуже різко індійського, ніс орлиний. Та народи не-арійські, котрі прийняли буддизм, поєсували троха сєї тіп і не змінюючи єго дуже, прибили єго, по зовсім природній тенденції, до євого тіпу національного, замінюючи осибливо ніс орлиний більш або менше притупленим. Та многота буддів примусила робити деякі відміни в буддійських іконографіях. Звісна річ; годі було й подумати про те, щоб спортретувати всіх 3000 буддів, та все таки деякі з них заслугували на те, щоб їх фігури були зображені, а особливо Діпанкара, той що напроочив будущому Сакіямуні здобує „боді“, і Майтрейя, той сподіваний будда, сказати б — месіє буддійський. Виображення тих осіб не ріжнять ся дуже що до тіпу ані що до інших подробиць, бо тут усі Будди підлягають одному правилу; значить, розрізнити їх можна було тільки положенєм рук. Сакіямуні звичайно ізображує ся з правою рукою простягнутою і звислою в низ: ліва, зігнута, спочиває на ногах і держить чашку для збираня милостини (патра). Противно, Майтрея зображує ся з руками простягненими на перед, іграючи пальцями, немов би числив або комує щось вияснював. На мальованих або рисованих образах Сакіямуні майже ніколи не буває сам; звичайно супроти него стоїть Діпанкара або Май-

трейя або его син Рагуля; інколи по обох его боках бачимо дві особи, котрі зображують чи то двох его головних учеників, чи то одного з них і Буддового сина або Маїтрейю.

Між різними назвами, які прикладують ся до імені Будди, найважніші ось які: аргат (достойний) — назва, котра у буддистів набрала спеціального значіння; д ж і н а (побідитель); татагата, по китайськи д ж у - л а й (той, що прийшов або пішов так як другі будди), — але се толковане, хоч загально прийняте, мабуть не є докладне, — татагата значить радше „істота така як другі“; сугата (той що прибув у добрий час); багават (шасливий, триумфатор) — назва дуже часто уживана, тільки що брахманці прикладають єї до своїх богів, до Вішну а навіть до Сіви. Хоча всі ті назви можуть заступати і дійсно заступають деколи назву „будда“, то про те часто лучать ся з сею назвою. І так говорить ся не раз: багават Будда, татагата-Будда. З усіх тих назв назва „Будда“ видаєть ся ще найбільше докладною і найвірнішою; єї відповідність підносить ще й те, що вона стоїть у близькій звязку зі словом „боді“, котре означає буддійське знанє. Ся назва перейшла до переважної частини народів, що прийняли буддизм. І так монгольське „буркан“, китайське „фо“ (фо-то); сінгалезське „буду“, японське „будзу“ — все се тільки більш або менше вірні репродукції назви „будда“. Звичайно назва ся, ужита без дальшого додатку, означає будду історичного, Сакіямуні; та про те его часто називають також Сакіямуні, особливо на півночі; натомісць полудневі буддисти частіше називають его по отчеству Готама, додаючи до него ще й назву „самана“ (аскет); відси пішло сіямське „Сомана-Кодом“. Сполучене двох імен Сакіямуні-Готама, або Готама-Сакіямуні, котре, здавалось би, повинно б бути часте, трапляє ся рідко, та все таки трапляє ся.

Китайці вживають терміну, „Го-фо“, дословно „живий будда“, котрим означають бонзів (звичайно начальників монастиря), котрі після їх вірування завігди в 2—3 роки по смерті опять вертають до життя. П. Георгі називає їх *Lamae renati* (відроджені Лами), а Монголи також називають їх „кубільган“ (перемінені). Таких „живих буддів“ начислюють 150—200 в монастирях Тибету, Монголії і Китаю. Одним із них, найвизначнішим і найславнішим, є знаменитий Далай-Лама. Та сі особи не є правдиві будди і навіть не можуть ними бути: аджеж звісно, що власне привілеگیєю правдивих буддів є те, що вони не потребують по смерті вертати опять до земного життя. На ділі „живі будди“ є властиво „бодісатви“ (аспіранти до досягнення „боді“) і ся назва їм належить ся. Та вони все таки призначені стати колись буд-

дами і для того вірні *anticipando* дають їм сю назву, хоч вона до їх теперішнього положіння зовсім не надає ся.

(Далі буде)

ІЗ УСТ НАРОДА.

А. Пісні.

IV. Купала на Волині.

На Волині ще у многих місцях затримав ся звичай справляти стародавнє свяго Купала.

В Ковельському повіті справляють Купала так: з вечора хлопці крадуть де небудь солом'яника*) старого, — власне крадуть, бо просити не годить ся. Солом'яника того звуть „козубом“. Того козуба хлопці тягнуть по селі біжучи як найшвидше і співаючи, а на зустріч їм виходять люде і роблять „перейму“, себ то складають на вулиці тріски, поліна, старі кошики і т. і. -- все то знадоби для купальського вогнища. Все тее хлопці збирають і пакують у козуб. Таких перейм буває скільки і хлопці ледве можуть забрати все паливо. Козуба вносять на вигон за село. Там уже збіраєть ся цілий гурт людей, більше молодь, але є й молодші молодіці, часами і з старших де хто. Співають тільки дівчата, та часом відповідають їм на сліві й хлопці. Починають з каторої небудь пісні, частійше „Ой молодая молодець“ (N. 3). Хлопці тим часом запалюють козуба, устроївши в нього високі тички, щоб вогонь горів висше. Люде, що приходять дивити ся на Купала, повинні принести з собою теж різний підпал. Кажуть, що в давнійші часи всякого, хто приходив з порожніми руками, хлопці били, через те й досі є купальна приказка: „хто прийде без поліна, той піде без коліна.“ Поки огнище палає, дівчата співають пісень, часом зачіпаючи хлопців у тих піснях; тоді хлопці й собі відповідають, часом піснями, а частійше жартами часом не дуже то призвоітими та лагідними. Взагалі увесь час ведеть ся якесь жартовливе змагання дівчат з хлопцями. Так напр. від часу до часу хлопці вихоплюють з огнища віхті соломи з вогнем і кидають ся з ними поміж дівчат, тикаючи їх дівчатам в лице і розганяючи дівчат по полі, але дівчата вертають ся і знов віддячують хлопцям насмішливими піснями.

Коли козуб згорить до половини і вогонь трохи понижає, тоді хлопці починають скакати через нього. Потім, коли вогонь почне пригасати, всі розходять ся з піснями до дому.

Вогню купальського не гасять, а лишають его, щоб сам дотлів до останку.

*) Солом'яник — великий кошик плетений з соломи, завбільшки з велике барило; в нього сипають збіжжя і борошно.

В Звягельському повіті хлопці кладуть огонь, а дівчата вбірають деревце, березку. Вбірають її вінками, биндами і запаленими свічками. Деревце теє зветь ся купало. Сами дівчата убірають ся в великі вінки з різного зілля та квіток і мають при собі ще по вінку. Вони водять коло біля деревця і співають, хлопці тим часом скачуть через вогонь. Часом хлопці поривають ся вхвонити деревце, тоді дівчата боронять его і співають на хлопців різні прикрі пісні. Врешті хлопці ханяють деревце і палять его або кидають в річку, а дівчат, що пробувають оборонити своє „купало“, самих не раз „купають“ в тій же річці.

Одспівавши купала, часом дівчата ворожать на вінках. Дівчина пускає на воду два вінки, один загадує на себе, а другий на якого хлопця: коли вони зійдуть ся до купи на воді, то значить дівчина буде в парі з своїм хлопцем. Або так: дівчина тичкою спускає свій вінок на дно річки; коли він спливе на верх, то дівчина піде замуж у той рік.

Пісні з села Молодажного.

№ 1.*)

Ој на Купала-Купалочка
Не виспала сьа Наталочка.
Погнала бички дримајучи,
На кілки ніжки збивајучи.
Ој дај же боже, дошчі в ночі
На Наталчини чорни гоці.

№ 2.

Темнаја нічка петрівочка,
Не виспала сьа наша дівочка,
Погнала бички дримајучи,
На кілки ніжки збивајучи,
Приточи, боже, більше ночі
На Наталчини чорни гоці!

(Порівняти Zbiór wiad. do antropol. kr. V, 29, N. 13; И. Галька, Народный праздник Купала, Львовъ 1861, стр. 19 N. 1; Чубинський, Труды III, ст. 202 N. 11).

№ 3.

Ој молодаја молодиче,
Ој вијди, вијди на јулицьу,
Роспали дівкам купалицьу!
Ој як ја мају виходити,
Вам купалицьу розпалити?
В мене свекорко не батейко,
В мене свекруха не матьунка,
Положить мене пізнїй себе,
Ізбудить мене ранїй себе,
А до кужіљу билејкого,

* Ноти до сих і дальших пісень будуть поміщені в особній прилозі до слідуєчої книжки „Ж. і Ст.“ — Ред.

А до каменю важнейшого,
 А до дитьатка малейкого.
 Ки.у ја кужіль под лавицју (вар. полицју)
 А сама вијду на јулицју.
 Бодај тој кужіль вогонь спалив,
 Бодај тој камінь у воду впав,
 Тому дитьатку на гочі впав!
 Вар.: Нехај тој кужіль поклучицѣ!
 Мені робита не хочецѣа.

(Варіанти гл. Zbiór wiad. do antropol. kraj. V, 26, N. 2; 27, N. 3; 33, N. 1.)

Н. 4.

Ој ти зелена добровојко,
 Як тебе рано спустошано,
 Траву на сіно покошано,
 Ој покошано ј пограбљано,
 Шче у копиці поскладаіо.
 Та зостало сѣа трој-зілљачко,
 Нікому ж јого ополоти.
 Стоїть Іванко при воротѣх,
 Ој стоїть же він при куточку,
 Ој граје, граје у дудочку,
 Ој граје, граје, виграваје,
 Своју Марисѣу викликаје:
 „Вијди, Марисѣу, серце моје,
 Полљемо зілља мајовоје,
 Та поберемось. серце моје!“

Н. 3.

Скаче жабојка над річкоју,
 Біжить Іванко з вуздечкоју:
 Постіје, жабојко, нагнуздају,
 Своју Марисѣу одвідају,
 Ој чи дужаја, здороваја,
 Ој чи за мене готоваја?
 — Ој ја дужаја, здороваја,
 Ој ја за тебе готоваја.

Н. 6

Јіде Іванко на конику,
 Везе Марисѣу в постоліку;
 Ој на, Марисѣу, тај обуј сѣа,
 Свого татојка тај забудь сѣа!

Н. 7.

Ој на городі бурьан, бурьан,
 Ходить Іванко јак пан, јак пан.

Ој на городі бурьяночка,
Ходить Марисья як панночка.

N. 8.

Ој на городі крокіс, крокіс,
Узяв чорт хлопців, поніс, поніс.
Ој на городі крокісиця,
Узяв чорт хлопців тай тішить сьа.
Ој на городі кропивиця,
Узяв чорт хлопців тай дивить сьа.

N. 9.

Ој наші хлопці стрільці, стрільці,
Забили жабу в корчі, в корчі.
Ој Іван каже: раба жаба!
А Степан каже: моја баба!
Андрію каже: переріжмо!
Терешко каже: цілу звіжмо!

N. 10.

Ој на Купала вогонь горить,
А нашим хлопцям живіт болять.
Ој нехай болять, нехай знають,
Нехай Купала не займають.

(Вар. Zbiór wiad. V. 27, N. 6; 33 N. 6; Чубинський, Труды III, стор. 199, N. 2)

N. 11.

Ој летів черчик буїним вітром,
Не чули дивки зозулі літом,
А як почули, злякали сьа,
Тай под місточок сховали сьа.
Вони ж думали, шчо місточок,
Аж то пшеничниї колосочок.

N. 12.

Чорна хмароїка настунає,
Ој то цароїко виїжджає
Та до царівни (вар. до бондарівни) на за-
А царівнеїка злякала сьа, льоти.
Под троїдерево сховала сьа.
„Ој слуги ж мої вірнеїкиї,
Крешіте вогні яснеїкиї!
Будем палити троїдерево,
Будем шукати царівноїку.“
А царівноїка злякала сьа,
Та до службоїки озвала сьа:
„Ој слуги ж мої вірнеїкиї,

Гостріте ножі гостреїкїї!

Буду крајати кошулеїку,

Поїїду з царом до шльубоїку.“

Не потрапила в полотенице ,

Таї розкрајала собі серце.

„Ої ліпше маїу в землі гнити!

Нїж за цароїком в світі жити!

Ої ліпше буду землицеїу,

Нїж за цароїком царицеїу.“

N. 13.

Була вдовоїка в конець села ,

Ої мала ж вона три донеїки ;

Лїдна донеїка , то Ганнусьа ,

Друга донеїка , то Марусьа ,

Третья донеїка , то Настусьа .

Ої заказали ту вдовоїку ,

Ої заказали на воїноїку .

„Моїа Ганнусьу , моїа донеїко ,

Ої поїїдь , поїїдь на воїноїку !“

„Бїг-ма , матьунко , не поїїду ,

Бо їа конїка не всїдлаїу ,

Бо їа шабельки не впасаїу .“

„Моїа Марусьу , моїа донеїко ,

Ої поїїдь на воїноїку !“

„Бїг-ма , матьунко , не поїїду ,

Бо їа конїка не всїдлаїу ,

Бо їа шабельки не впасаїу .“

„Моїа Настусьу , моїа донеїко ,

Ої поїїдь , поїїдь на воїноїку !“

„Бїг-ма , матьунко , їа поїїду ,

Їа конїчеїка всїдлаїу ,

Їа ї шабельку опасаїу .“

Мати Настусьу вїпровадїала ,

Мати Настусї приказувала :

„Не їїдь , Настусьу , поперед воїська ,

Не їїдь , Настусьу , позад воїська !

Поперед воїська — тебе забїють ,

Позаду воїська — в полон уведуть .“

Настусьа матерї не слухала ,

Поперед воїська вїїїхала ,

Половину воїська звоїувала .

Ої то вїїїхав царь турецькїї :

Ої а шчо ж бо то за такоїе ,

Шчо Настусьа воїсько звоїувала ?“

Ої узьав коньа за гривоїку ,

Ої а Настусьу за ручеїку .

(мабуть кінця нема .

N. 14.

Ој хто в тому лісі стукає-гукає —
 Калино-малино! стукає-гукає?
 Молодїй Іванко деревце рубає,
 Молода Марисьа трісочки збирає,
 Трісочки збирає, він її питає:
 Чи любиш ти мене, чи підеш за мене?
 Хоч ја тебе лублю, за тебе не пїду,
 Ја твоїї матьунці ничим не догоджу.
 Ој що ја помију, вона перемије,
 Ој шчо ја не зроблю, вона переробить.
 Шче твоја матьунка навучить робити,
 Навучить робити, в неділю золити,
 Та на морі прати, на дубі вішати,
 На дубі вішати, камінем качати.
 А ја не жидівка, в неділю золити,
 Ој ја не татарка, шчоб на морі прати,
 Ој ја не билиця, на дуби злізати,
 Ој ја не паньанка, камінем качати.

N. 15.

В полі конопелька тонька зеленейка,
 У полі стојала, вітѣа поспускала.
 Ој то изняли сѣ та буїниї вітри,
 Вони обмахали та буїниї віти,
 Не дали стојати, листячком махати.
 Ходила Марисьа по свому садочку,
 Ходила гуляла, косоју махала.
 Ој то наїхали та добриї луде!
 Не дали ходити, косоју махати.

N. 16.

А в нашому селї метьане деревце,
 Шчо під тим деревцем церковку мурують,
 Довкола малюють, в середині пишуть.
 Написали ж вони три місьаці јасні,
 Три місьаці јасні, шче ј три зорі јасні.
 Перший місьацејко молодїй Іванко.
 (Ітд. як у всіх веснянках на подібну тему).

N. 17.

Була на Купали, поспалила гали,*
 Сором дівко, сором, женихи з столом!**)

*) Гали — ноги, литки.

**) Приспівка замість „Калино-малино“, після кожного вірша.

Тільки дівка в хату, мати за лопату:
 Сором, дочко, сором, женихи за столом!
 Тільки дівка в сіни, женихи засіли:
 Сором дівко сором, женихи за столом!
 Дівка у комору, мати гонить з двору:
 Сором, дочко, сором, женихи за столом!

N. 18.

(Село Білінь, ковельського повіта.)

Шла Марьїусьа в поле, знайшла сине море,
 Споткнулась і впала, думала, шчо встала.
 А де вона впала, там церковка стала,
 Де голова впала, там одправа стала,
 Де косоїки впали, там зороїки стали,
 Де ручечки впали, там свічечки стали,
 А де впали ноги, там стали пороги.
 Усі льуде знають, шчо Марьїї немає:
 Вода зашуміла, Марьїусьу покрила.

N. 19.

(Село Рокита, ковельського пов.)

Вже Петрівочка минає цьа,
 Хлопцям гуляння вертає цьа.
 Ідіте хлопці погульайте,
 Дівчат на вісень*) підмовляйте!
 Вже ми ходили, походили,
 Дівчат на вісень намовили.

N. 20.

Не куї, возуле, на ліщині,
 Шче ї накуєсь сьа на калині.
 Не плач Марисьу у матьунки.
 Шче ї наплачесь сьа у свекрухи,
 Керез пороги ступаючи,
 Чужі звичаї переїмаючи.
 Ої як переїмеш, хвалитимуть,
 А не переїмеш, судитимуть.

N. 21.

(Село Жабориця, звягельського повіта)

Посію ја рожу, поставлю сторожу,
 Стороноју дощик іде, над мојеју рожеју
 повноју.

*) Вісень — осінь

Поставлю сторожу, свогого батенька :
 Недобра сторожа, обшчипана рожа.
 Поставлю сторожу свого миленького :
 Хороша сторожа, нешчипана рожа.

(Пор. Zbiór wad. V. 28, N. 11; Галька, Нар. празд. Купала, 41; Чубинський, Труды III. ст. 207 N. 20.)

N. 22.

По мощчу кладочку, вербову, вербову,
 Ој час нам дівчатка до дому, до дому.
 А ти, Маріјко, зостань сьа, зостань сьа!
 Та з своїм Іванком звінчаєсья звінчаєсья!

(Пор. Zbiór wiad. V, 35; Чубинський, Труды III, ст. 209, N. 24.)

(Конець буде.)

Леся Українка.

У. Колядка про дівчину-волячку.

Була вдова близько двора,

Рај-рожество ! *)

Мала вона три донејки,

Једна донејка Ганнусејка,

Друга донејка Костусејка,

Третъя донејка Настусејка.

„Ој моје дитє, а Ганнусејко,

Појїдь, појїдь а на віїноньку!“

„Ој моја матінько а голубонько,

Ја не вміју коньа сьїдлати,

А на јому поїхати“.

„Ој моје дитє а Костусејко,

Ој поїдь, поїдь а на віїноньку!“

„Ој моја матінько голубонько,

Ја не вміју коньа сьїдлати,

А на јому поїхати“.

„Ој моје дитє а Настусејко,

Поїдь, поїдь а на віїноньку!“

„Моја матінько голубонько,

Ја уміју коньа осьїдлати,

Тај на јому поїхати“.

Мати дочку уряджала,

Уряджаючи тај научала :

„Моје дитє Настусејко,

Поїдь, поїдь на віїноньку!

Навперед вієська не вибивај сьа,

Назад вієська тај не оставај сьа!

Наперед вієська — а намовојка,

*) Приспів за кожним віршем.

А назад вієська — та погоноїка,
 Посеред вієська — а розмовоїка.“
 Вона матінки не послухала,
 Наперед вієська виїхала,
 Ої виїхала, шче ї викрикнула,
 Шабелькою та вимахнула!
 Раї-рожество!

Село Рокітниця, ковельського повіту, записала

Ол. Пчілка.

Ся колядка дуже интересна для порівняня з 13 н-ом. купальських пісень, записаних Лесею Українкою. В моєму рукописному збірнику єсть не мало колядок, котрі мають в собі основу чистих веснянок. Тема вислідження сеї близькості многих наших колядок з веснянками дуже цікава; ся близькість може коренитись у дуже давньому, зовсім іншому ніж тепер значію ї обходію свята Коляди. Лишаючи доказувану зразками бесіду про се до іншого часу, подаю тепер сю колядкову пісню про дівчину-воючку, щоб вона уявила ся вкупі з купальською піснею, з якою вона так надзвичайно схожа.

Олена Пчілка.

По нашій думці обі ті пісні про дівчину-воючку не мають нічого спільного ані з основою Коляди, ані свята Купала, а попали ся в ряд колядок чи купальських пісень досить случайно, може на основі аналогії з іншими піснями величальними. У Антоновича і Драгоманова (Историческія пѣсни Малор. пар. I, 314—327) напечатано два варіанти сеї пісні, а вадто приведено довgezний ряд подібних пісень білоруських (також купальська), моравських, словацьких, італіянських, новогрецьких, португальських, сербських і великоруських, з чого можемо бачити, що тема нашої пісні зовсім не національна українська, а міжнародна, бродяча. Про сі пісні коротко згадує Потебня (Объясненія Малорусских и сродных народных пѣсень, II. Колядки и щедровки, стор. 698—699), не приводячи ніяких нових матеріалів і не вдаючись навіть у детальний розбір того матеріалу, який показано у Ант. і Драгоманова. Потебня зсилає ся на працю П. Сазоновича, Пѣсни о дѣвушкѣ-воинѣ, напечатану в Русскомъ Филологическомъ Вѣстникѣ 1885, IV; 1886, I і д. — та ми не маємо сеї праці під руками.

І. Ф.

Сучасні діячі словянської науки і літератури.

II.

Микола Савич Тіхонравов.

(До портрета)

В перших днях декабрія лат. (27 ноябрія ст. ст.) умер в Москві учений, котрого імя за життя его звисне було не тільки кождому освіченому Росіянинови, але і в загалі кождому, хто займав ся історією словянських літератур, а котрому й ми, Русини-Українці винні подяку і пошану, бо праці его не в однім погляді доторкають ся й нашої літературної минувшини. Подаємо тут его некролог після „Русскихъ Вѣдомостей“ (ч. 329).

Микола Савич Тіхонравов був сином фельчера (нижший ступінь лікаря), котрий потім служив при окулістичнім шпиталі в Москві. М. С. родив ся 3. окт. 1832 р. в калужській губернії, де тоді пробував его батько. Скінчивши середню школу в 3-тій моск. гімназії відзначений срібним медалем, він в р. 1849 записав ся яко студент Головного Педагогічного Інституту в Петербурзі, та пробув там тільки рік, а опісля перейшов до університету в Москві. Позаяк в ту пору число студентів по університетах було ограничене тільки на невеличкий контингент, то Тіхонравов міг дістати ся до університету тільки через протекцію. Він удав ся до Погодіна. Той порадив ему написати яку небудь статтю для его „Москвитянина“ і Тіхонравов таким робом написав свою першу статтю — якусь критику. Погодінови стаття дуже сподобала ся, він напечатав єї в „Москвитянина“ і вжив усяких способів, щоби таналовитого хлопця допущено до університету понадозначене число.

В р. 1853 М. С-ч скінчив університет яко кандидат історико-філологічного факультету і вступив у службу вчителем гімназіальним у Москві. Вчив російської мови та літератури а також історії. Крім обширного знання у него був також незвичайний педагогічний талант. Вплив его на учеників був дуже великий; він удержував з ними зносини і після того, як вони скінчили школу, так що довкола него утворив ся тоді невеличкий кружок молодих людей, що живо занимали ся не тільки наукою, але й суспільними питаннями.

Д. 5. юнія 1857 московський університет вибрав его на адюнкта для катедри педагогії, а по році він почав викладати історію російської літератури, котру викладав до 9 окт. 1889 р. В р. 1870 за свої многі і цінні праці він одержав титул доктора рос. літератури *honoris causa*. Д. 19. марта 1890 петербурська Академія наук вибрала его своїм звичайним членом. В 70-тих роках він був деканом історико-філологічного відділу при московськім університеті а 1877—1883 ре-

ктором тогож університету. Крім того був він головою „Общества любителей российской словесности“, а в остатнім часі також головою московського відділу театральнo-літературного комітету.

Перші его праці з початку 50-тих років — пише Пинін (Історія русскої етнографії, т. II, 137 і д.) се були невеличкі розвідки з історії літератури XVIII і XIX в. в новім тоді в Росії, так званім „бібліографічнім“ напрямі. Напря́м той безмірно розширив і поглибив досліди над літературою супротив давнішого єї розуміння. Досліди поведене в різних напрямках: одні поглиблювали етнографічне знане пошукуваннями в писаній старовині, другі звертали увагу на побутову археологію, треті познайомлювались ближше зі адобутками і методами порівнюючої лінгвістики та мітології; в кінці народний руський зміст внесено в величезну цілість європейської і східної традиції, і тут виявились нові, вельми інтересні звязки міжнародного своязства і запозичування.

В кінці 40-кових років закінчила ся критична діяльність Бєлінського і з ним разом закінчив ся період критично-естетичного трактованя літератури. Нові критики зачали обертати головну увагу на питання суспільні, зачали вважати літературу впливом громадського і духового життя мас народніх а затим і ключем до зрозуміння того життя. Ся зміна погляду повела за собою другі важні зміни.

Естетична критика зовсім ігнорувала стару літературу з часів перед Петром В., а й пізнішу літературу XVIII—XIX в. радше міряла естетичним ліктем, а не студіювала як документи для історії духового і суспільного розвою Росії. Нова школа власне на єї історичні, суспільні студії поклала головну вагу. З того погляду показувалось не раз, що твори, котрі попередня школа відкидала, котрими погорджувала, набирали перворядного інтересу. Се бувало з творами нової, се було і з творами старої літератури. Що більше, твори старої літератури, в котрій між інтелігенцією а масами народніми не було ще такого глибокого розділу як тепер, набрали перворядної ваги. З далеко більшим правом, ніж твори нової літератури, можна було ті старі повісті, легенди, житія, літописі і т. і. вважати документами народної свідомости. Історична школа вимагала також, щоб учений закинув усяку односторонність і тісноту; він не смів виносити одні твори а відкидати другі як непотрібне сміте, а мусів студіювати всю масу духової та літературної спадщини, щоб виробити собі вірне понятє о єї складі і характері. Обік літератури писаної та друкованої яко друга, ще важніша галузь таких документів народної свідомости підійшла устна словесність народня; нові досліди, ведені на такій широкій основі, швидко відкрили незлічені нитки, що вязали словесність устню з писаною і се ще вбільшило інтерес до одної і до другої.

Тіхонравов обік Пиніна був одним з перших, що розпочав у Росії вести працю історико-літературну в тім дусі. В кінці 50-тих років у него назбиралось уже стілько товаришів і прихильників нової методи, що явила ся можливість розпочати періодичне виданє посвячене свіжорозбужденим питанням. Під редакцією Тіхонравова почали в р. 1859 виходити знамениті, доси ще не втрачені свої ваги „Лѣтописи русской

літератури и древности". Вони виходили, вирочім досить неправильно, до 1863 року (всього 5 томів). В виданню Тіхонравоча прийняли участь старші вчені, як Буслаєв, Афанасьєв, Соловйов, Костомаров, Забелін, а обік них тут перший раз виступали й нові сили, як А. А. Котляревський, А. Н. Веселовський і др. Сам Тіхонравов помістив у своєму виданню довгий ряд праць — переважно критичних видань текстів різнородних пам'яток староруської (як північної, так і полудневої) літератури, часто з вельми цінними увагами і бібліографічними вказівками (вони перераховані всі у Пипіна, *op. cit.* 139—140)

Рівночасно з сим виданем М. С-ч випустив у світ друге не менше важке, „Памятники отреченной русской литературы. Приложение къ сочиненію „Отреченныя книги древней Россіи. 2 т. Ст. Петерб. и Москва 1863". Хоча обіцяна в заголовку праця о тих книгах не вийшла, то все таки збірку Тіхонравова справедливо називає Пипін найбогатішою збіркою пам'яток апокріфічної, забороненої літератури. Ся збірка, а також видана 1861 подібна збірка Пипіна перші обернули увагу російських учених на сей обширний відділ староруської літератури, котрої пам'ятники сягали іноді найдавніших часів словянського письменства, а інші, хоч звісні в новіших списках, належали до найпопулярніших творів старої літератури і полишили многі сліди в усній словесности і віруваннях народа.

Третє виданє Тіхонравова, особливо важке для історика южно-руської літератури, се книга „Русскія драматическія произведенія 1672—1725 годовъ. 2 т. Ст. Петерб. 1874. Книга ся мала те нещастє, що заким ще пішла в продаж, видавець єї Кожанчиков збанкрутував. Довгі літа книга Тіхонравова лежала в схованці, а передєе слово до неї, що містало обширний і вельми цінний дослід про початкову історію руського (значить, головню южно-руського) театру, так і не було надруковане. В кільканадцять літ опісля корректурними відбитками того переднього слова покористував ся було д. Морозов і то не назвавши жерела, з котрого брав свої відомости; се викликало голосний літературний скандал і д. Морозов узнав конечним свою книгу основно переробити. Самі текети драматичних творів, напечатані Тіхонравовим, тільки опісля, без відома автора, пущені були в продаж.

З інших праць М. С-ча назвемо ще прекрасний і обширний розбір „Исторія русской литературы“ Галахова, напечатаний в „Отчетъ о 19-мъ присужденіи Уваровскихъ наградъ“ (1878). Сам Тіхонравов називав єю працю своєю докторською дисертацією. В остатніх часах М. С-ч обернув ся до студій над новішими писателями: Пушкіним і Гоголем, і тут також довірив вельми важного діла — першого критичного і вповні наукового видання творів Гоголя (доси вийшло 5 томів, а ще мають вийти 2).

Яко професор проявив М. С-ч великий вплив на науковий і літературний розвій многих і многих сот молодих людей. Всі єго ученики і слухачі свідчать про єго живе, горяче відношенє до викладаного предмету, про те сильне, свідоме зацікавленє ним, котре він завсїгди вмів розбудити в аудиторії. Крім цінних і навчаючих лекцій Тіхонравов

впливав на слухачів також в семінарії історико-літературній, котру провадив з великим талантом і де приучував молодих працівників самостійно працювати. Ученики його почували для него завжди глибоку вдячність і пошану: єї виразом було гарне, критичне виданє Палейі, приготоване єго учениками для вшанованя 40-вої річниці єго наукової діяльності.

I. Ф.

III.

Поправки до біографії М. Драгоманова.

Я довідався про свою біографію в I. кн. Ж. і Сл., вже після того, як вона була непечатана, інакше я б порадив ш. редактору єї не печатати зовсім. Того, що може інтересувати моїх земляків в тій біографії, а власне тих пунктів єї, в котрих вона доторкає ся до прояв нашого життя громадського, все рівно тепер не можна розказати докладно, а мое *curriculum vitae*, потрібне для поясненя біографії моїх головних літературних робіт, напечатане в виданю А. De Gubernatis, *Dictionnaire des écrivains contemporains*, звідки завзяті любителі біографії і бібліографії можуть здобути все, що їм треба, також як і в *Conversations-Lexicon* Брокгауза, вид XIII і XIV.

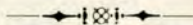
Та коли вже сталась така несподіванка, то тепер міні не остає ся нічого, як тільки поправити неточности в поданій у I. кн. біографії моїй.

Перш усього мушу сказати, що неточности єсть і в біографії моїй-поданій в книзі пр. Туна, на котру покликає ся Ж. і Сл. Перейду тепер почастино до неточностей у Ж. і Сл.

Польське повстанє 1863 р. не мало ніякого впливу на те, що моя командіровка за границю „для приготовленя кь профессорскому званію“ запізнилась. Сталось се через свого роду конфлікт між радою кїївського університету і міністерством освіти, котре тоді командувало в 1862—64 р. силу молодих людей за границю. Кїївська ж універс. рада думала, що такі командіровки мусять виходити не від міністерства, а від рад університетських, при чому мусять посылатись за границю ті, котрі вже набули степеня магістрів наук. (В Росії німецькому докторату відповідає дійсно степеня кандидата, а окрім того єсть степеня магістра і доктора). Хоча міні після скінчення університету кандидатом в 1863 р. і предложена була куратором учебного округа командіровка на кошт міністерства, та я, шануючи принцип університетської автономії і бажаючи стати профессором не де, як власне в Кїїві, подякував за таке предложене, і потім ставши магістром, вже був посланий за границю не урядом, як сказано в Ж. і Сл., а кїївським університетом. Моя диссертация *pro venia legendi* в 1864 р. була „Императоръ Тиберій“. Бібліотека, про котру говорить ся в I. кн. Ж. і Сл. на стор. 149—150, була встроєна при моїй участі, а зовсім не під моім „приводом“. Ніяк не можна сказати, що б „Истор. пѣсни Малор.

народа“ були редаговані „головно працею“ моєю. По антикарським терезам, коли вже їх сюди прикладати, мабуть вийшло б, що там було більше праці проф. В. Б. Антоновича, ніж моєї. Статі мої в „В. Європы“ „Вост. политика Германіи и обрусеніе“ і другі були непечатані в 1872—75 рр. Стаття моя напечатана в Отеч. Зап. 1875 р. „Борьба за религиозную свободу и духовную власть въ Зап. Европѣ въ XVI—XVII ст.“ не єсть зовсім спресіт мен моїх університетських лекцій, котрі найбільше посвячені були історії старих народів. З тих лекцій напечатана була в Журн. Мпн. нар. Просвѣщенія 1874 р. „Положеніе и задачи науки древней исторіи“, і в Кіевск. унів. извѣстіях про Логографів і Геродота. Стаття моя „О педагогическомъ значеніи малорусскаго языка“ напечатана була в Спб. Вѣдомостяхъ, в Апр. 1866 р. через два дні після вистрілу Каракозова, з котрим Катков приводив єї в звязок. Я не був ніколи організатором археолог. зйїзду в Кієві в 1874, а лишень одним з референтів на нему. Відставка моя від к. університету була порішена гр. Дм. Толстим ще раніше моєї присутности на вічу в Галичі в 1875 р. Комісія, котра була назначена царем в 1875 р. для розбору, що робити з українським рухом, складалась з мін. внутр. справ Тімашева, шефа таємної поліції Потапова, міністра нар. просв. гр. Дм. Толстого і тайного совітника М. Юзефовича. В сказаному в Ж. і Сл. про „Громаду“ чимало неточного, та поправити міні все важко. З приписаних міні на стор. 151 брошур, виданих у Женеві, написана мною тільки Marija maty Isusowa (звісно, окрім поеми Шевченка) і ³/₄ брошури „Проте, як наша земля стала не наша“. Другі писані Серг. Подолінським, і я в них лишень, по згоді з автором, прибавив історичні та статистичні дані, та викинув заклики до бунту. Звістки, подані на стор. 151 про мою участь в різних російських виданнях під псевдонімами, після 1876 р. — не вірні.

М. Драгоманов.

Критика і бібліографія.

IV. Творчі козацьких дум*).

Українські кобзарські думи, се такий цікавий зразок стародавньої малоруської культури, що зовсім легко зрозуміти сю особливу увагу, яку обертають на них історики літератури і суспільности. В остатніх роках любителі сего предмету з великим зацікавленєм стрічали

*) Статя отся написана ще перед роком, та з причин незалежних від автора досі не була друкована. Ред.

в „Кіевскої Старинї“ статі д. П. Житецького, і для того ми надіємось, що не позбавлені будуть інтересу і наші короткі уваги, вивзані одною з тих статей, поміщеною в „К. Стар.“ за ноябрь 1892 р. пз. „Творцы и пѣвцы народныхъ малорусскихъ думъ“. Ми позволимо собі сказати, що ця стаття троха розкидана і тому не досить строго, з методологічного погляду, обнімає предмет. Шан. автор дозволяє собі з таких загальних річей, як думки про пошановок для матери, робити заключення про таке спеціальне питане, як питане про те окружене, в котрім зложили ся наші найстарші думи і т. і. А тимчасом в сьому разі навіть далеко спеціальніші обставини, як напр. та, що рифма в думах переважно глагольна так само як і в псалмах „нишей братії“, зовсім іще не вистарчають для заключення, що думи власне вийшли з поміж жебручих старців. Тут ми бачимо тільки однакові літературні способи виразу, котрих могли вживати люде різні по своєму положіню. Та й сама думка про походжене наших дум від убогих-калік видаєть ся нам апіорною і навіть сам д. Житецький так єї ставить пишучи „мы не можемъ отказаться отъ мысли, что первые творцы думъ принадлежали къ сословію каликъ, убогихъ і т. д.“ Та д. Ж-кий сам у своїй статі приводить вказівки, що вмість бандуристів, тих спеціалістів-співаків дум, була розширена і по за кункю калік, і тим сам захитує своє твердене. Не вважаємо потрібним повторяти тут ті вказівки, а зупинимось на річі дуже важній у сьому питаню, та чомусь зовсім лишений на боці д. Ж-ким. Се тзв. невольницькі думи. Д. Ж-кий доторкаєть ся їх (стор. 215) і навіть називає їх найдавнішими, та лишає їх зовсім без розбору. Тимчасом зміст сих дум ясно говорить, що часть їх зложена була прямо в татарсько-турецькій неволі, в крепостях або на галерах, а зовсім не в тих „шпиталях“ малоросійських, о котрих писав д. Єфіменко (по матеріалам переважно з XVIII в.) і котрі д. Ж-кий показує нам як школи наших рапсодів, творців дум. Ті невольницькі думи“ нераз прямо говорять: „визволи боже нас бідних невольників із землі турецької“ ітд. Дуже близькі до тих невольницьких дум також знамениті думи про втеку Кішки з турецької неволі, про Марусю Богуславку, котрій відповідає менше звісна дума про Івана Богословця або Богуславця. Тексти сих дум ясно говорять, що автори їх були люде близько знайомі з „кам'яницями“ і „каторгами“ турецькими на Чорнім а може й на Егейськім морі. А дума про Кішку дає привід думати, що вона зложена була такими-ж бувалими авторами, в близи Чорного моря, на Запорозжі, а не в шпиталі на городовій Україні. Такий самий приморсько-запорозький характер має і дума про Олексія Поповича, без сумніву одна з найдавніших. І автори перших варіантів також дуже давньої думи про втеку трьох братів із Азова мусіли добре знати і приморе і дикий степ при-азовський. Коли хто з них і міг би, постарівшись або окалічивши, вийти в число калік-жебраків, то в усякім разі се був не професіональний підцерковний старець, яким д. Ж-кий приписує складане наших дум, а бувалий козак, котрий тільки при кінці життя попав ся в старецьке товариство.

Всі порушені тут дані, що находять ся в думах, котрі ми з найбільшим правом можемо вважати найдавнішими, говорять на користь

того (найпростішого!) зд гаду, що творцями наших дум були люди, котрі самі брали участь коли не в подіях розказаних іноді в тих думках, то в положіннях, котрі в них описані, а принаймі люди близькі до таких положінь. Розумієть ся, що й тут, як і при всіх епопеях цивілізованого світа, виринає питання про спеціалізацію функції співаків, котра мусіла настати в зв'язу з дебу епічної творчості. Про сю спеціалізацію ремесла рапсодів на Україні в давнину ми маємо мало подрібних звісток і тільки в новітніших часах етнографи дали нам кілька таких звісток про наших лірників, кобзарів-бандуристів. Та коли судити й по тим звісткам, то треба признати ся, що кобзарі-бандуристи, котрі співали а декуди ще й генер співають козацькі думи, досить основно різнять ся від лірників, що співають твори спеціально старецькі, різнять ся і струментами і репертуаром. Лірники переняли від кобзарів деякі їх думи з характером більш абстрактно-релігійним і дідактичним, напр. про Олексія Поповича, про трьох братів, та ніхто ще не стрічав лірника, котрий би співав нпр. думу про Кішку або про Хмельницького. Навіть і в новітніших часах кобзарь хоча й зробив ся похолом на старця тим, що буває сліпий і збирає милостину, та все таки властиво не був старцем-жебракком; майже завжди се був хазяїн, котрий тільки часами йшов співати, щоб зібрати милостину. Давнійше ся ріжниця мусіла бути ще більша, а в часах існування лицарсько козацької верстви співак жити людей цієї верстви мусів і сам належати до неї.

Сказавши се ми підходимо до одного з загальних боків питання про українські думи, давно заміченого і пайважнішого. По своїм змісту і по своїм розповсюженню думи ті властиво не можуть бути названі народною епопеею, ані в значіно всенародности, ані в значіно простонародности. Се епопея класова, епопея класи козацької. Ураз зі своїми співаками вона й доживає віку серед козацьких потомків на лівобережній Гетьманщині і в Новоросії. Ураз із козацтвом єї викоренили змагання польської аристократії на правобічній Україні. В Галичині не було козацтва, то й нема там кобзарів ані їх дум, хоча загал нар. пісень там тотожний з придніпрянськими і хоча там зайшли й деякі укр. пісні історичні, нпр. про Нечая, але пісні прості, народні, а не кобзарські, і хоча репертуар спеціально жебрацький, релігійно-дідактичний в Галичині майже тотожний з таким же репертуаром придніпрово-українським.

Коли оттак укр. кобзарські думи і своїм змістом і своїм розповсюженем тісно зв'язані з козацтвом, то й початку їх найприроднійше треба шукати серед козацтва. В кінці вважаємо конечним зупинити ся на одній подробиці в статі д. Ж. кого, а іменно на єго подвійнім цитаті із „пісні-думи“ про Іллія в Сибірі, приведеної в збірках Максимовича. Сей цитат міг би потверджувати наші вискази, бо показує нам в ролі співака-бандуриста не жебрака-каліку, а знаменитого козацького героя. Та на лихо всю отсю, як каже д. Ж.-кий „пісню думу“ ми мусимо признати фальсифікатом, одною з тих фабрикацій, котрі во время оно пущені були в хід збірками Срезневського і Максимовича і з котрих значна часть уже виявлена була як фальсифікати в книзі дд. Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни Малорусскаго народа“.

Поаяк праця ся зупинила ся в Росіі на половині XVII в., то перед російською публікою й не поставлено питання про фальшивість многих пісень і дум виданих за народні і кобзарські, котрі своїм змістом відносять ся до пізніших часів. Питанє се поставлене тільки в однім заграничнім виданю, більше звісним у Галичині, чим у Росіі, а іменно в книжці М. Драгоманова „Політичні пісні українського народу XVII—XVIII в.“ ч. I, розділ II, ст. 58—68 „Пісня-дума“ цитована д. Ж-ким належить до цілого цікля стихотворів про Палія, Мазепу і Полтавську битву, котрі всі фальшиві крім одної пісні, що зачинає ся арештованем Палія Мазепою а кінчить ся побійкою Шведів і Мазепи. Вже сам єї склад, задля котрого д. Ж-кий називає єї „піснею-думою“, свідчить про єї фальшивість. „Пісня-дума“ се-ж фізична неможливість, бо пісня, бодай у Європейців, се збір слів у означеній куплетній формі, що співає ся після строго означеної музикальної норми, а дума речітуєть ся під музику, хоча й одностайну в своїм продовженю, та все таки змінчиву і без куплетної форми. Такі „пісні-думи“, т. є. ні риби ні м'ясо творили власне наші старі письменники, бажаючи поповнити нашу народню поезію, та ще не докладно знаючи єї характер. Вартість нашої справдішньої нар. поезії ані крихти не стратить на тім, коли з приписаного їй складу безоглядно повикидаємо такі фабрикати. Погляньте хоча б на куплет цитований д. Ж-ким, де Палій ось як виливає свої жалі:

„Лихо жити в світі!

„Той душу заклавши (кому?) світу, бач (для розміру!) гантує,
(що за розкоші, бачите, у Мазепи, і як мусить їм завидувати Палій!)

„А той по Сібіру мов у лузі дубує!

Що значить „дубує“ і чому те „дубуване“ відбуває ся власне „в лузі“ — Господь знає!

Р. Л. Н.

V. Візантійська література.

Karl Krumbacher, Geschichte der Byzantinischen Litteratur. München 1891 і ергож Byzantinische Zeitschrift Leipzig, 1892—94: Bd I. (стор. 1—648); Bd II. (стор. 1—648); Bd III. erstes Heft.

Візантія! Візантійщина! Аджеж се мало що не лайка, а в усякім разі слово, котре мимоволі викликає в уяві виображенє якоїсь мертвечини, чогось сухого, неприродного і закостенілого. А тут на тобі! Візантійська література! ще й спеціальний журнал посвячений дослідям над історією та літературою Візантії! Дивний смак у тих людей! Ну, та впрочім про смак не спорять. Вільно панам і жаб їсти. Але яке нам діло до того? По що нам звертати увагу на ту візантійщину, котра стількі віки давила нас, придушувала в нас всякі пориви до самодіяльності і від котрої ми й тепер іще по законам духового атакізму не зовсім свободні.

Може бути, що не один із наших земляків скаже або подумає так прочитавши наголовок отсеї статі. Я не перечу, що така думка, особливо про вплив візантійщини на нас, де в чому правдива, та все таки

сказати треба, що згiрдне вiдношене до iсторiї i лiтератури Вiзантiї було б не тiльки не науковим (наука нiчим не погорджує i нiчого не цурає ся), а й несправедливим з нашого боку. Який власне був вплив Вiзантiї на нас, Словян? Чи обiч аlich бокiв не було й добрих, чи побiч мертвечини та отупiня, церемонiальности та деморалiзацiї не йшли до нас iз Вiзантiї й добрi, плiднi зерна, свiжi думки, високi iдеали? Здасть ся, нема чоловiка хоч троха тямучого в славістицi, котрий би на тi питання рiшучо вiдповiв: нi. Аджеж крiм заведення христiянства, на котре можна собi дивити ся, як хто хоче, з Вiзантiї (розумiю державу, а не сам город) вийшли першi учителi Словян, першi творцi словянського письменства, брати Кирило и Методiй. Вiдтам iшли до нас книги i то не тiльки церковного, а й свiтського, iсторичного та поетичного змiсту, що опiсля перекладаувались на словянськi мови, а з часом служили рямою, що поповнювалась i словянськими додатками (як Хронографи), або вiрцями, пiсля котрих складались i свої, словянськi твори (житiя святих, канони служебнi, акафiсти i т. i.). Вiдтам iшли до нас i вiрцi органiзацiї, на разi церковної, i вiрцi штуки, i зерна науки. Вiдтам, i то майже рiвночасно з заведенем христiянства, пiшли до нас i зерна гностичних єресiв: мессалiан, павлiкiян, гезихастiв i т. i. i вiтворили на словянським, болгарським ґрунтi секту богумiлiв, у Сербiї Патаренiв чи Катарiв, котрим на Руси вiдповiдали мабуть стригольники. Вiдтам, з тої самої закостенiлої Вiзантiї пiшли до нас численнi фантастичнi та моралiзуючi твори, апокрifi, пiснi, пророцтва, заклинання i т. i., що здобули собi широку популярнiсть серед наших предкiв i перейшли в склад т. зв. питомого свiтогляду широких мас народнiх. Як бачимо, вплив Вiзантiї на нас був далеко бiльший, нiж се ще до недавня допускали. Ми зросли ся з нею духом так тiсно, черпали з єї духового скарбу так довго в злiм i добрiм, що студiюване тої вiзантiйщини являєсь неминучим i дуже важним складником студiювання нашого власного народу, єго iсторiї i єго розвитку. Спадщина Вiзантiї така богата i розкинена по так широки́м обширi i по таких далеких закутках, що для єї повного пiзнання i докладної, наукової оцiнки треба ще багато часу i працi. А поки ся праця не буде зроблена, поти й ми не можемо з чистим сумлiнем вiдповiсти на таке важне питання: що властиво ми завдячуємо Вiзантiї в злiм а що в добрiм?

От тим то я рад би звернути увагу наших землякiв, особливо-ж тих, що вийшовши з гiмназiї не забули ще по грецьки читати (як зачуваємо, таких забудькiв у нас бiльшiсть) i тих, що займають ся словянською старовиною, на книги i видання монахiйського професора Крумбахера, котрих заголовки виписанi више. Хоча про поодинокi моменти вiзантiйської iсторiї, про поодиноких вiзантiйських писателiв у європейській науцi було чимало добрих праць; хоча много греко-вiзантiйських текстiв ще вiд часу ренесансу в Италiї, Нiмеччинi i Францiї публiкувало, то все таки систематичних студiй над вiзантiйщиною в єї цiлостi нiхто не робив. Проф. Крумбахер, виступивши в свiт зi своєю „Исторією вiзантiйської лiтератури“ (в р. 1891), написаною для енциклопедичного видання „Handbuch der klassischen Philologie“, що виходить пiд редакцiєю проф. Iвана Мiллера i при спiвудiлi многих знаме-

нитих філологів, можна сказати — відкрив новий світ для філологічної науки. Сам він справедливо міг сказати про себе в передмові, що „не мав попередників“ і що „один із найзнаменитіших європейських філологів горячо остерігав его, щоб не вглубляв ся в студії над „невимовними“ століттями і їх витворами, бо коли філологія зійде на такі манівці, то пропаде чиста любов до старовини і єї педагогічна сила“. Та проф. Крумбахер зовсім справедливо відповідає на такі заміти ось яким порівнянням: „Коли б який природознавець сказав, що хоче займатися тільки львами, орлами, дубами і рожами, перлами і клейнотами, а не хоче глядіти на огидливі та погані речі, як павуки, репяхи та квас сірковий, то его заглушили б голосним сміхом. А в філології таких перебірчивих панів найбільше, що вважають невідним своєї чести віддавати свої коштовні сили на що небудь інше крім маєстатичного орла та заухащої рожі — і ми не привчили ся ще зустрічати таку перебірчивість сміхом“. Як бачимо, д. Крумбахеру приходилось іще мостити мости для наукового розуміння і трактування справи, і коли б его історія візантійської літератури мала тільки ту одну мету і осягнула єї в тій мірі, як се справді стало ся, то заслуга его була б уже дуже великою. Тимчасом книжка проф. Крумбахера й сама по собі має дуже велику наукову вартість. Се перший систематичний і критично оброблений звід усього того, що досі було зроблене для вивчення і зрозуміння візантійської історії, літератури, штуки і науки, т. є. для вивчення життя і розвитку грецького духа в часі від 527 р. (т. є. від початку царювання Юстиніана) до 1453 р. т. є. до здобуття Царгороду Турками. В тій звиш 900 літній історії нагромаджене таке багатство матеріалу, та разом так багато ще є темного, необробленого і не підготованого, що приходить ся виразити всяке признание для знання і витривалости проф. К-ра, котрий зміг усе те осилити і вбгати в органічну цілість. Правда, не в одній річі він мусів полишити більші або менші прогалини. І так він лишив на боці літературу строго теологічну, т. зв. патрістичну, а з браку підготовляючих праць не міг посвятити детального розбору й обширній літературі Житій святих (так званої гагіографії). Та про те багатство інформацій, які дає книжка проф. К-ра — величезне. Крім обширного і дуже інтересного вступу, в котрім подано загальний погляд на історію візантійської літератури, єї характер і єї звязки з літературами інших народів, головню-ж словянських і західно-європейських, весь матеріал розложено на три групи: 1) література прозова (історики і літописці, географи, філософи, ретори, юристи і листописателі, археологи), 2) література поетична і 3) література на грецькій людській мові. Для фольклориста важна особливо ся остатня глава, в котрій автор між іншим розбирає проби візантійського історичного та народного епосу, романтичні поеми на основі древніх тем, романтичні твори на основі середньовічних, почасти західноєвропейських тем, звирячий епос, східні казки, лічебники і т. і. Загалом розібрано звиш 200 авторів або важніших безіменних творів і при кождім з них подано погляд на стан тексту, бібліографію видань і опрацьовань і загалом усе, що потрібне для дальших самостійних студій.

Книга проф. Крумбахера не тільки для широкої публіки, але й

для загалу спеціалістів-філологів була правдивим відкриттям. Між іншими проф. Ягіч горячо привитав її як важну підмогу також для студій слов'янської старовини. Рух розбуджений появою цієї книги уможливив проф. Кр-у приступити до засновання спеціального періодичного видання, посвяченого студіям візантійщини. Таким способом в початку 1892 р. по-встав чвертьрічний вістник „Byzantinische Zeitschrift“ під редакцією проф. Крумбахера а при співуділі многих знаменитих спеціалістів з різних країв Європи. Із слов'янських учених в числі головних співробітників сего вістника находимо професорів: Ягіча з Відня, Кондакова і Веселовського з Петербурга, Успенського з Одесси. Надто находимо тут більше або менше важні причинки молодших слов'янських учених Кірічнікова, Карієва, Сперанського, Решетара, Вольнера, Павловського і др. Вістник містить статі на языках німецьким, французьким, англійським і грецьким.

В передмові до першої книжки сего вістника начеркнув проф. Кр-р програму свого видання і начеркнув її, як і слід було ждати від автора історії візант. літератури, вельми широко. Розказавши про давніші невдалі проби основання періодичної публікації для студій над візантійщиною він мотивує konieczність — признати тим студіям право самостійної дисципліни. „Православний схід, се немов який окремий світ, якась своєрідна, напів освічена, напів дика купа держав і народів між освіченою Європою і варварською Азією. Ся різномастна сутолока народів, що колись була захистом Європи проти азіатського варварства і мабуть стане ся колись культурним мостом між Європою і Азією, аж до остатніх часів мало звертала на себе уваги. Се спиняло й наукове узгляднене тих народів, їх мов і літератур. Навіть слов'янська філологія, про котрої значіне нині ніхто вже не сумніває ся, багато терпіла через сю зневагу для європейського сходу. Міклошіч мусів віддати ціле своє житє, повне невтомимої праці, на те, щоб перед усім світом доказати право існування слов'янської філології, а єго наслідник Ягіч тільки з неказаним трудом здужав оснувати і доси піддержати центральний орган для сих студій „Archiv für slavische Philologie“. Тепер приходять черга на старшу і оригінальнїшу частину східноєвропейських середніх віків, на світ візантійський з єго предтечами і паростями. І се не простий привид, не мертве слово, а величезна, многосторонна, богата на всякі події історія лежить перед нами в візантійським віці. Язиковий, літературний і артистичний, релігійний, суспільний і політичний розвій народів обхоплених широкою течією візантійського моря від кінця древніх віків аж до початку новочасних, ось поле для дослідів, вновні спосібне заповнити живучу і багату здобутками галузь науки.“ Далі виказує проф. К-р детально відносини візантиністики до тих галузів науки, котрі з нею стикають ся, з одного боку достарчають їй основ і принципів, а з другого можуть і з неї черпати собі доповненє і виясненє в многих подробицях. В першій ряді в безпосередній звязку зі студіями візантійськими є т. зв. класична філологія; особливо історія старогрецької мови не в одному вже скористала і ще скористає із близшого пізнання тзв. вульгарної, людвої греччини візантійської. Але й романська філологія чимало тут може скористати. В се-

редньовіковій західній літературі легенд і оповідань займають Візантійці дуже видне місце як автори, посередники і передавці літературних сюжетів і мотивів. Дослід міжнародних взаємин, се один з найважливіших відділів середньовікової історії літератури, а не знаючи візантійської літератури дуже часто не має ся в руках звязку між Сходом і Заходом. Вирочім вульгарна греччина важна і для історії романських язиків, не кажучи вже про єї велику вагу для мови румунської.

„Ще більше ніж романська мусить словянська філологія слідити за кожним кроком візантійських студій. Ані літератури ані штуки полудневих і руських Словян, ані їх політичної та церковної історії не можна зрозуміти без докладного пізнання їх духових батьків Візантійців. Та з другого боку треба замітити, що й на відвороті, пізнання словянських форм, словянської минувшини кидає багато світла на темні точки візантійської минувшини“ (Byz. Ztschr. I, стор. 5—6). В такий же ядерний спосіб викладає проф. Кр-р відносини візантиністики до пізнання народів Сходу: Вірмен, Жидів, Сирійців, Арабів, Єгиптян, Коптів, Персів і Індійців; далі величезну вагу тих студій для історії церковної, особливож для історії догм, церемоній літургічних, поезії церковної, галіографії в єї звязку з середньовіковими повістями та поемами і т. д. Нема що й говорити про вагу тих студій для істориків, котрі в візантійській літературі находять величезне множество першорядних жерел: літописів, документів, написів, монет і т. і. Те саме треба сказати і про географію та етнографію особливо балканського півострова. Дуже важні поправки вносить візантиністика в дотеперішню історію штуки, про що зараз скажемо ще кілька слів. В кінці підносить пр. К-р також вагу візантиністики для правників, особливо для зрозуміння пізнішого права турецького і словянського.

Кожда книжка „Візант. Часоп.“ містить 1) самостійні праці довші і коротші, або старі недруковані тексти попереджені вступом і поясненнями, далі критичні розбори важніших праць на полі візантиністики, а в кінці багатий відділ бібліографії, в котрім нотує ся всі праці, журнальні статі, видання текстів і т. і., що відносять ся до обсягу часопису і про кожду з тих праць подає ся довшу або коротшу замітку, де розказує ся єї зміст а часто короткими словами оцінює єї вартість.

Із багатого змісту вийшовших доси 6 зошитів „Віз. Часоп.“ ми можемо піднести тільки деякі важніші праці загальнішого змісту, а зупинимось довше тільки на тих, що ближше доторкають ся тем словянських.

Розпочнемо від історії візантійської штуки, для котрої маємо тут ряд дуже інтересних статей першого нині спеціаліста на сьому полі, проф. И. Стшиговського з Грацу. В першій, програвовій статі, (В. З. I. 61—73) п. з. „Die byzantinische Kunst“ автор виказує, як мало доси ми знаємо про розвій візантійської штуки, підносить заслуги таких працьовників як Байє і Кондаков і переходить ряд спеціальних питань з історії архітектури і малярства, в котрих найліпші історики штуки, як Шназе, Шпрінгер і др., не знаючи історії штуки візантійської, наговорили багато такого, що ніяк не видержить критики. Той сам автор дає в дальшій статі „Die byzantinische Plastik der Blüthezeit“ (В.

Z. I. 575—593) дуже інтересний причинок до пізнання звязку візантійської різьби з грецькою: теми в часті зовсім світські, в часті християнські (хрещене Ісуса, св. єванг. Марко), та спосіб трактовання фігур, фалди, вираз лиця і т. і. зовсім грецькі. До цієї статі додані три таблиці рисунків. До історії архітектури і пластики IX в. відноситься його стаття *Inedita der Architektur und Plastik aus der Zeit Basilios I* (B. Z. III, 1—16). Більші або менші причинки до історії візантійської штуки дають надто: Хр. Діль про візантійські мозаїки в Нікеї (I, 74 до 85, 525—526) з доповненням до цієї статі Стшиговського (I, 340—341), Папагеоргіос про давню ікону св. Димитрія в Солуні (I, 479—487), Г. Шлюмбергер про барельєф у Венеції, на котрім виображений візантійський імператор з X в. (II, 192—194), Ол. Павловський про декорації плафону Палатинської каплиці (II, 361—412), Шлюмбергер про візантійський многораменний свічник (II 441—443). Осібно треба тут згадати про гарну і дуже інтересну статтю А. Ріглі про коптійську штуку (II, 112—121).

Із праць історичних згадаємо тільки про такі, що обговорюють ширші теми, інтересні й по за кругом спеціалістів. Програмова є тут стаття атенського проф. Спіра Лямброса „*Bysantinische Desiderata*“ (I, 185—201), де він указує на цілий ряд важних питань по історії Візантії, котрі належало б обробити, вчислює цілий ряд історичних жерел, літописів та документів, доси друкованих і недрукованих, котрі б належало видати і визискати. Із історичних монографій, поміщених доси, найширше заложені праці Й. Дрезеке „*Nikolaos von Methone* (I, 438 до 478), з інтересними причинками до історії богумільства, — *Johannes Mauropus*“ (II, 461—493) і особливо „*Vom Dionysioskloster auf dem Athos*“ (II, 79—95) — вельми важний причинок до історії оригінальної монашеської республіки на Афоні, що відіграла важну роль в історії нашого духового розвою. Назву ще тут історичні причинки: К. Неймана про документальні жерела до історії взаємин між Візантією і Венецією особливо в часі Комненів (I, 366—378), Й. Перлеса про взаємини між Жидами і Візантійцями (II, 569—584, Ед. Лейча про перехід Венеції з фактичної до номінальної залежності від Візантії (III, 64 до 115) і Цахаріє фон Лінгенталю, першорядного знавця візантійських правних відносин, причинки до історії візантійських документів (II, 177 до 186) На увагу заслуговують праці Г. Гельцера, спеціаліста в справі написів і монет візантійських і історії церкви візантійської, а також вельми інструктивна стаття Дюшена „*L' Illyricum ecclesiastique*“ (I, 531—550). Із слов'янських учених дали історичні причинки проф. Й. Йіречек, Т. Успенський і Кіріпчніков, та на жаль, доси не було в B. Z. статі, котра б на ширшій основі розібрала відносини між Візантією і Слов'янами.

Із статей, що відносять ся до історії літератури і фольклористики (обі ці галузі тут тяжке розділити, чим де небудь інде) згадаємо тільки загально про групу праць і заміток Гацдакіса, Бюттиера-Вобста, Лямброса, Людвіха, Куртца, К. Ф. Мюллера, Брауна, що відносять ся до критики тексту поодиноких візантійських писателів, а зупинимось тільки на таких працях, що мають загальніший літературно історичний інтерес. В першій раді згадаємо тут інтересну статтю проф. Ягіча „*Der*

weise Akyrios" (I, 107—126). Як звісно, повість о премудрім Акірі і царю Сінагрїні належить до вельми популярних староруських повістей. Список її находив ся також в рукописній збірці, що зберегла нам текст Слова о полку Ігоря. Вже Карамзін, подаючи виписки з тої збірки в примітках до своєї історії, в тім числі й виписки з повісти про Акіра, вірно замітив, що вона походить зі Сходу, де вийшла з часом у знамениту збірку казок, звісну п. з. Тисяча і одна ніч. Не так легко було означити дорогу, якою ся повість зайшла на Русь. В своїй книзі „Очерк літературної історії старинних повістей и сказокъ русских" (1858 р., стор. 63) А. Н. Пипін уважав як певну річ, що повість ся занесена на Русь від полудневих Словян, та доказу на се не міг дати, бо знав тільки руські, і то досить пізні її рукописі. Югословянських рукописів, котрі б можна було вважати оригіналами руських, не було. Тільки в 10 літ пізнійше відкрив і опублікував проф. Ягіч дві сербо-хорватські рукописі сеї повісти з XV і XVI віку, але й вони, хоч видимо виплили з жерела писаного мовою церковно-словянською, все таки так значно ріжнили ся від староруських версій, що приходило ся шукати дальших посередніх огнив. Аж в р. 1880 віднайшов проф. Барсов у Москві новий церковно-словянський текст сербської редакції (опублікований того ж року в „Чтеніяхъ" т. III) в рукописі XVI в., в котрій справді можна бачити югословянське жерело руських оповідань. Ся югословянська редакція мусіла повстати в XIV або в початку XV в. і очевидно принесена була до Сербів з Візантії. А що візантійський текст сеї повісти доси незвісний, то проф. Ягіч подає докладний німецький переклад церковно-словянського тексту як причинок до історії візантійської літератури.

До сеї вельми інтересної статі проф. Ягіча додав мюнхенський орієнталіст проф. Е. Кун бібліографічні замітки про розширене повісті о Акірі (Гейкарі) на Сході, про її походжене і т. д. Проф. Кун є за тим, що повість ся повстала в Сирії а жерелами її вважає біблійну книгу Товїта і сирійські акти перських мучеників.

Інтересні також для славїстів є причинки до літературної історії т. зв. Діктіса Кретенського, одного з авторів оповідання про війну Троянську, котре в середніх віках було вельми популярне в Європі, в часі, коли Гомер звісний був тільки з наслуху, а з часом зайшло і до нас. Оповідане Діктіса Кретенського дійшло до нас не в оригіналі, а в латинській переробці якогось Л. Септімія, котра пізнійше перекладена була також і на грецьку мову. Деякі вчені в останніх часах почали доказувати, що властиво ніякого грецького Діктіса не було, що мнимий перекладчик Септімій сам був автором тої книги. Проти сему твердженню виступає Едвін Патціг (I, 131—152), доказуючи виписками з візантійських істориків (Кедрена і др.), що вони далеко перед перекладом книги Септімія на мову грецьку знали грецьку книгу Діктіса і робили з неї значні виписки. До сего додає і А. Сонні з Кїва виписку з Ареї (X. в.), котра доказує, що Діктіс уже тоді був у Візантії загально звісний (I, 590).

Дуже інтересний причинок для образу візантійського шкільництва дав М. Трей (M. Treu, Ein byzantinisches Schulgespräch, II, 96 до

105), друкуючи текст діалога шкільного, подібного до тих, які і у нас аж до XVIII віку були в моді, і розбираючи его детально. Е. Буві, автор цінної праці про початки грецької християнської гімнології, віднайшов і випечатав анакреонтичні (що до форми) вірші в житю св. Івана Дамаскина, написанім патріархом Іваном Єрусалимським (II, 110 до 111). А. Кірпічніков приводить зразки рифмованої прози в візантійських текстах з V в. (I, 527—530), а К. Прехтер вказує старогрецькі жерела в творах звісного мораліста Теофілакта болгарського (I, 399 до 414). Романтичному оповіданню про Флорія і Плаціафлору, одному з тих, що зайшли до Візантії з західної Європи, посвятили невеличкі замітки Г. Кестлін (I, 392—398) — головню критика тексту, і Джон Шмідт (II, 212—220), котрий займає ся жерелами сеї поеми і вказує безпосередний єї взірєць в одній староіталіянській поемі. А. Карієв, автор гарної праці про „Фізіолог“ (по російськи) подав тут грецький текст Фізіолога з рукопису московської синодальної бібліотеки (III, 26—63), попередивши его інтересним вступом про різні редакції сего, в різних віках вельми популярного і у нас також звісного діла і про їх рукописи. Панадопулос-Керамеус подає коротеньку звістку про жите найзнатнішого візантійського поета, автора духовних гімнів Романа (II, 599—601). Сп. Лямброс публікує з одного старого рукопису коротеньку пісню народну з візантійських часів (III, 165—166). Дуже інтересну студію посвятив А. Гейзенберг т. зв. родійським пісням любовним (II, 549—562), т. є збірці народніх пісень візантійських, віднайденій в однім давнім рукописі, де вони уложені були по части поазбучно, відтак видані були из. Азбука любовна. Позаяк в тексті деяких пісень згадувало ся про остров Родос про шпиталь що находив ся на тім острові і про франкських лицарів, то деякі учені догадувались, що всі ті пісні мають темою любов якогось родійського лицаря (темплярія) до грецької дівчини. Д. Гейзенберг виказує, що така догадка не має ніякої підстави, що азбучне впорядковане тих пісень — самовільне й розбиває їх натуральний звязок, і вказує 8 ціклів пісень, з котрих кожний творить для себе органічну цілість. В примітці до сеї статі проф. Крumbaхер звертає увагу на те, що многі пісні поміщені в тій візантійській збірці ще й досі живуть в устах народа.

Ми далеко перейшли б по за рямки сего реферату, коли б хотіли вичерпати весь зміст вишшовших доси зошитів Віз. Часоп. Тому згадаємо ще коротко про відділи критики і бібліографії. Відділів тих не можемо поминути, б) добір їх і впорядкованє може ще більше характеризують редакцію, ніж добір самостійних статей, котрі походять від спеціалістів, пишуть ся по їх власній уподобі, значить, в журналі пов'яляють ся все більш або менше випадковими. Натомісць відділ критики і рецензій може редакція вести систематично. З того власне погляду треба віддати редакції Візант. Часоп. повну похвалу. Многі критичні розбори, поміщені в єї вістнику, мають вартість самостоячих статей, нпр. М. С. розбір книг: Ельтера „Sexti Pythagorici sententiae“, Ягіча „Rozum i filozofia iz srpskich književnih starina“ і ерж „Die Menander-Sentenzen in der altkirchenslavischen Uebersetzung“ (I, 157 до 162) — розбір, що сам становить гарний причинок до пізнаня лі-

тературної історії так популярних колись у нас збірників сентенцій, звисних під назвами „Пчела“, „Златая пѣпь“ і т. і. Не менше інтересна й оцінка Стигівського на книгу Брокгауза „Die Kunst in den Athosklöstern“ (I, 347—351). В загалі в цьому відділі бачимо дуже живу участь словянських учених, старших і молодших, а словянські праці, котрі посередно чи безпосередно відносять ся до візантійської історії, мови, літератури, права і т. і., нотують ся і розбирають ся дуже пильно. В тім пункті „Візантійська Часопись“ може привстидати всяке словянське наукове видавництво.

Іван Франко.

VI. Розбір думи про бурю на Чорнім морі.

I. Невтомимий проф. Сумцов, котрому при деяких хибих его наукового методу все таки треба признати велику заслугу як одному з небагатьох тепер російських учених, що систематично обробляють южноруську літературу і фольклористику, що южноруські матеріали ставлять усе вихідною точкою і головною основою своїх праць, — помістив у январський книжці „Кіевской Старини“ 1894 р. нову і дуже інтересну свою статтю — розбір думи про Олексія Поповича, звисної більше під назвою думи про бурю на Чорнім морі. Загалом треба замітити, що студії над южноруськими козацькими думами від часу першого їх критичного і наукового апарату обставленого видання Антоновича і Драгоманова майже зовсім не пішли наперед. Що більше, навіть того багатого апарату історичного і порівнявчо-літературного, що згромаджений у згаданому виданні, пізнійші робітники далеко не визискали — досить буде згадати замічений нами висше (стор. 284) випадок з Потебнею і его далеко невистарчаючим опрацьованєм пісень про дівчину-воячку. Тільки деякі думи дочекали ся спеціальних монографій, як ось книжка Андрієвського „Дума о побѣдѣ трехъ братьевъ изъ Азова, Одесса 1884“, стаття В. Науменка о думі про Самійла Кішку (Кіевская Старина 1883), та стаття В. Романчука про ту саму думу (Дѣло 1884 кн. 6, 212—232). Тільки посередно, працюючи над великоруськими „билінами“, доторкали ся дум козацьких А. Н. Веселовський та Н. Дашкевич, а також Потебня в своїй книзі про колядки. В кінці думам посвячені також дві спеціальні праці: Костомарова „Історія козацтва в пам'ятникахъ южнор. нар. пѣсеннаго творчества“ (Русская Мысль 1880 і 1883, стаття звисна міні тільки зі згадки Пипіна в его Історії русскої етнографії т. III. стор. 184) і Житецького згадана вже у нас багатоцінна книжка „Мысли о южнорусскихъ думахъ.“ Та обі ці праці далеко ще не висчерпали всего того, що можна і треба сказати про наш козацький епос, такий оригінальний з погляду на форму, зміст, кольорит і проникаюче его глибоке та щире чуте. Костомаров звернув головну увагу на символіку, а надто уживав козацьких дум переважно як історичного матеріалу, для характеристики бурливої козацької доби в южноруській історії, а д. Житецький дав нам широку картину літературних традицій, поетичного смаку, уподобань і способу життя тих верстов, серед котрих

по його думці мусіли повестати козацькі думи, а головню, вказав на численні нитки, що звязують сей наш героїчний епос із сучасною ему і давнішою літературою писаною та друкованою на Русі, з віршами, інтермедіями, діалогами шкільними, апокріфами і т. д. Перший Потебня приложив до колядок, а обік них і до деяких дум метод на разі найвірніший, конечний: подрібного досліду над кожною поодинокую пісню з усіми її варіантами. В числі дум, котрих він мимоходом доторкнув ся в своїй книзі о колядках, находить ся й дума про Олексія Поповича. Потебня відкинув догад Веселовського і Дашкевича про звязок, який буцім то заходить між сею козацькою думою а великоруськими білінами про Альошу Поповича і вказав паралельні до нашої думи пісні у Болгар і Сербів.

Користуючись тими вказівками Потебні, далі здобутками історико-літературними д. Житецького і в кінці ділом Американця Чайльда про шотландські балади д. Сумцов приступив до спеціальної праці над думою про бурю на Чорнім морі. Він розбирає аналогічні з сею думою пісні югословянські, та zarazом вказує ще більше похожі теми в піснях шотландських, датських і скандинавських. Дуже інтересне світло на повстанє нашої думи кидають указані д. Сумцовим южноруські легенди про бурю на Чорнім морі і ратунок судна, занесені в XVII віці в записки П. Могили і в книгу Галатовського „Небо новое“; вони показують, що тема нашої думи — буря на морі і чудесний ратунок судна — була в ту пору популярна на Україні не тільки в кругах козацьких, але також у духовних. Правда, обі ті книжки наші легенди тільки з далека доторкають ся до теми нашої думи: нема в них власне того, що становить по думці самого д. Сумцова головну основу думи, того, що ратунок судна є наслідком явної сповіди грішника і його вкинення в море — задуманого, чи дійсного. Далеко ближше до основи нашої думи підходять ті середньовікові легенди, котрі д. Сумцов (за Чайльдом) приводить із Генріха Гондінгтонського *Historia Anglorum* (корабель з військом пливе по морю, на нім находить ся грішник з жінкою, нараз судно стає і не може рушитись — кидають жереб, котрий указує на грішника — його з жінкою і їх добром садять на човен і пускають у море, котре їх зараз проглинуло, а корабель поплив); далі легенда про жінку грішницю, через котру буря мало не потопила судна, поки вона не покаяла ся (без жереба) і її викинули. Таких легенд у середньовіковій літературі можна б, здаєть ся, набрати далеко більше; я приведу тільки одну, та таку, котра по моїй думці далеко ближше підходить до теми нашої думи, ніж оповідання Могили і Галатовського і вказує нам zarazом на жерело, відки мусіли прийти всі подібні легенди до Європи. Є се оповіданє записане в житію св. Палладія, уміщенім в наших четьох-минеях і Прологах під д. 19 марта, а відси переняте також до вельми популярної в XVIII віці уніятської книги „Народовѣщаніє“. Святому Палладію оповідає один корабельник, що раз судно его стало на морі і не могло рушити ся далі. Люде почали молити ся Богу, щоб їм відкрив причину сеї біди. Тоді почув ся незвісно відки голос: вкиньте Марію в море і попливете! Се повторило ся три рази. Тоді корабельник кличе Марію, котрої не знав. На се обізвала ся одна

жінка з поміж пасажирів і визнала, що повдовівши полюбила якогось вояка; щоб могли вийти за него замож, убила двоє своїх дітей, та вояк, дізнавши ся о тім, прогнав її геть. Тоді корабельник, не хочаючи кидати її в море, дав їй човник, та скоро вона сіла в той човник, море прогинуло її, а корабель поплив далі (гл. Народовіщання, третє виданє з р. 1866, стор. 14—15). Сей мотив — небезпечна пригода на морі, з котрої присутні на кораблі викупають ся пожертвованєм якоїсь людської душі, чи то присутної на кораблі, котру вкидають у море, чи неприємної („дай міні те, що дома маєш а про що не знаєш“) стрічає ся дуже часто в казках усіх народів (гл. нпр. Чубинський, Труды, II, N. 5, стор. 17 і д.; Манжура, Сказки, стор. 40 і д.; Афанасьєвъ, Народныя русскія сказки III, 335, 344, 363; в т. IV, 282—297 вказана обширна література, що відноситься до сего круга казок, хоча пригода на морі є тут тільки побічним епізодом і в більшій частині навіть заступлена пригодами зовсім іншого рода). Та міні здається, що жерелом усіх вище наведених християнських легенд, а може й жерелом нашої думи про бурю на Чорнім морі, коли не безпосереднім, то в усякім разі ближшим від усіх тих легенд і казок, було біблійне оповіданє про пророка Йону. Як близько підходить се оповіданє до основи нашої думи, се побачить кождий, прочитавши текст біблійної повісти, котра, як вірно замітив Рейсс, тільки через непорозумінє попала в число книг пророцьких, а властиво є казкою, переробленою відповідно до релігійних поглядів жидів не-палестинських в часах, коли жидівська тзв. діаспора, порозсідавши ся в центрах греко-римської культури, почала вже отрясати ся з палестинської національної виключности, та все таки вдержувала ще тісні духові зв'язки з Палестиною і вживала в письмі гебрейської мови, значить десь в IV. віці пер. Хр. (E. Reuss, La Bible, ancien Testament, VI., Philosophie religieuse et morale des Hebreux, 563—572).

Кінчить ся праця проф. Сумцова 10 замітками про деякі подробиці думи. З них особливо інтересна замітка про кроваву жертву морю (чоловік або хоч мізинний палець). Пр. Сумцов підбирає у фольклорі різних народів аналогії до сего явища, та в ближший аналіз его не входить.

Іван Франко.

II. Повисша статейка була вже набрана, коли від проф. М. Драгоманова ми одержали замітку про сю саму працю пр. Сумцова. Ми друкуємо її також в повні, міркуючи, що вона де в чому поповняє наші уваги. Ред.

В I. кн. „Кіевской Старини“ 1894 р. напечатана праця пр. Сумцова „Дума обь Алексѣѣ Поповичѣ“. Праця та варта уваги власне як премір того як при більш строгому методі порівняння можна поставити твори народної словесности на відповідне їм місце в інтернаціональному словесному матеріалі. Деякі з учених, котрі писали доси про зв'язну українську думу про „Бурю на Чорнім морі“ або „про Олексія Поповича“, зводили її до одних джерел з великоруськими „былинами“ про Алексѣя Поповича. Тим часом укр. дума і великоруські биліни є

не мають проміж собою нічого смільного ні по фабулам, ні по ідеям окрім імені Олексія Поповича, котрого в додаток в деяких варіантах думи і нема, так що деякі видавці укр. дум резонно звуть єї просто „Буря на Чорнім морі“. Очевидно, що ті, хто порівнює укр. думи і великор. биліни, в данім разі вганяють ся не за головним в речі, а за побічним.

Перший показав справжніх родичів нашої думи Потебня, порівнявши єї з однією болгарською піснею про бурю на морі коло монастиря і про грішного монаха, і з сербською піснею, в котрій ми бачимо тільки ослаблену переробку болгарської. Фабула болгарської пісні по часті відрізняє ся від української тим, що в першій нема плавання на морі а дія йде на березі моря, але основна ідея — жертва морю грішника — однакова в обох піснях. Се очевидно пісні споріднені.

Тепер д. Сумцов вказує по знаменитій збірці англо шотландських баллад Чайльда західно-європейських родичів нашої думи. Між ними найближшою являє ся шотландська баллада про Робіна Броуна, близькою назвіть ніж болгарська пісня. Очевидно, що шотландська як і датська пісні, як і укр дума зложені під впливом однієї тенденції — показати силу каяття, і мусіли піти з одного первобраза, котрого поки що вказати не можна. Гіпотеза д. Сумцова про можливість дохристиянського, скандинавського первобраза, в котрому морський царь гребував жертви, поки що ні на чому не основана, а всі подробиці всіх пісень сеї теми носять явно церковно-християнський характер. Ось поки що точні виводи з сопоставленого д. Сумцовим пісенного матеріалу, і сю сопоставу треба признати вкладом д. Сумцова в справу генези нашої думи. Легендарний же матеріал, котрий приводить д. Сумцов з Чайльда а також з „Неба нового“ Галатовського і з „Записок“ П. Могили, належить власне до тем аналогічних, але не до самої основи даних пісень. Ми думасмо, що нема підстави звужувати ідею і генезу сих пісень, як се робить д. Сумцов в словах: „Малорусскія думи обі. Алексѣѣ Поповичѣ, какъ и въ особенности западно-европейскія родственныя имъ версіи о покаянніи грѣшника на морѣ если не прямо возникли подъ вліяніемъ средневѣковыхъ сказаній о чудесахъ пресв. Богородицы, то развились подъ ихъ вліяніемъ и въ прямой отъ нихъ зависимости“. Властиво, Богородиця виступа лишень в шотландській пісні, а в других діло сходить ся без неї, самим каяттем грішника. Треба замітити, що в болгарській і сербській пісні ніяке каяття не помагає грішникови. Певно, ся ознака не говорить проти генези всіх пісень з клерикального жерела про силу каяття, а єлише почастиним проявом протонароднього протесту проти клерикальної думки, який нпр. видно в деяких варіантах легенди про страшного грішника (розбійника, кровосумішника і т. і.), котрому каяття проща всі гріхи крім убійства батька, матері і т. і.

М. Драгоманов.

НОВІ КНИЖКИ.

РУССКИЙ СОЛОВЕЙ. „Народная лира“ или собраніе народныхъ пѣсней на разныхъ угро-русскихъ нарѣчіяхъ. Собралъ и издалъ Михаилъ Андреевичъ Врабель. Унгваръ 1890.

Ся невеличка книжечка, в котрій поміщено 188 пісень, не має яко цілїсть ніякої наукової вартости. Видавець д. Врабель помішав у ній пісні книжні, нові і старші, з піснями народними, зібраними в різних сторонах угорської Руси. Що до пісень народних, то переважна часть поміщених тут пісень є вже в збірках Головацкого і Де-Воллана. Д. Врабель вменшив іще вартість своєї збірки тим (лишаючи на боці зовсім немудру правопись, що затирає особливости народніх говорів), що при великій части пісень не зазначив, де і відкого записані. Та все таки дещо цінне є і в тій збірці, головню-ж цінна в ній збірка пісень бачванських Русинів, т. є. того руського острова, що живе на півдні Угорщини, головню в селах Керестурі, Коцурі і ще кількох у Сремі. З тіх сторін доси не було майже ніяких записів етнографічних і для того д. Вrabлеви належить ся подяка за подане хоч невеличкої збірки пісень бачванських Русинів. Додамо, що пісні розкишені по книжці без ніякого порядку.

I. Ф.

ЕВМЕНІЙ САБОВЪ, Христоматія церковно-славянскихъ и угро-русскихъ литературныхъ памятниковъ. съ прибавленіемъ угро-русскихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ (!?) нарѣчіяхъ. Издалъ книгопечатный фондъ епархіи Мукачевской. Въ Унгварѣ 1893.

Книжка ся зладжена мабуть в головній части для ужитку шкіл, але вона дуже інтересна для всякого, хто хоче познайомити ся з угро-руською літературою, народною мовою і єї історією. Я сказав би навіть, що іменню для вчених, лінгвістів, істориків літератури та фольклорістів вона цікавійша, ніж для угро-руських школярів, котрим вона, відповідно до тенденції угорського уряду, не дає ніякісінького поняття про цілїсть южноруської мови і літератури і котрих заставляє думати, що угорська Русь, то щось осібне від Галичини і України. Хрестоматія д. Сабова силує ся навіть по троха обставити сю тезу історично: крім виписки з євангелія Остромирового та краківського Часословця 1491 д. Сабов подає виписки з самих тільки угро-руських або венецьких друків та рукописів XVI—XVIII віку, угроруські грамоти духовні і світські і т. і. З книжної літератури ся стара часть і по мові і по змісту ще найцікавійша, і приходиться ся жалувати, що автор не зробив сю часть хоч у десятеро більшою. Натомість усю новійшу угроруську літературу, особливо писану на тзв. „угро-рускомъ литературномъ языкѣ“ від часів Духновича можна б було д. Сабову зовсім дарувати. Ся частина навчаюча хіба тим, що вказує наглядно, як люде не злі і не глупі, відбивши ся від живої народньої мови, фатально відбивають ся і від живого змісту в літературі і попадають у таку мертвечину, від

також І. кн. давно дожданої „Жіночої бібліотеки“, видаваної звісною письменською Н. Кобринською. Щиро витаючи се нове видавництво і бажаючи ему як найкрасшого ходу серед нашої суспільности, ми хочемо сказати кілька слів про зміст І. книжки. Вона містить ось які статі: Жіноча справа в Галичині Н. Кобринської, Швачка, стих Олексі Ходовицького, Праправнучка баби-борця, оповіданє Ганни Барвінок, Чого нам боятись? розвідка Евг. Ярошинської, Відчит Анни Грималюк, Дві народні пісні, Домашній жіночий промисл Н. К. і Марії Реваковичівни, Літературні замітки, дра Дамяна М. Звістки з заграниці і з краю Ольги Кобилянської і Н. К., Статут товариства „Охоронка“. Як бачимо, зміст досить різнобарвний і порушує важні питання нашого суспільного життя. Статут товариства „Охоронка“ становить один крок до виконання ухвал стрийського віча, щоб інтелігентні жінки по наших селах засновували такі охоронки для догляду над мужицькими дітьми в часі, коли матері їх заняті полевою роботою. Замітка М. Реваковичівни про жіночий промисл у наших горах свідчить про шире заінтересованє авторки — не виробами та узорами, а долею і заробітком тих жінок-селянок, що роблять, ткають та вишивають і в котрих обороні вона стає против інших жінок — жидівок та циганок, що відбирають їм заробіток. Панна Наталія Окуневська подала прекрасну пісню народну про долю сиріт; пісня ся мабуть нового складаня, бо в старших збірках, в тім числі й у Головацького ми єї не стрічали. Інтересною новістю в руському виданю є „пісня про свекруху“ перекладена Рахелею К. з жидівського жаргону. На жидівський жаргоновий фольклор давно звернено увагу в світі науковим (гл. хочби Grünbaum, Jüdisch-deutsche Chrestomatie), та все таки не в тій мірі, як би слід. Того самого Грінбаума „Жидівсько-польська хрестоматія“, заповіджена, не вийшла досі. Пригадаю, що на мою просьбу один із ліпших знавців жидівської жаргонової літератури, Берифельд, написав був для „Зорі“ 1886 р. добрий огляд єї. В „Житю і Слові“ ми думаємо посвятити досить місця жидівському жаргоновому фольклорові, до чого маємо обіцяну підмогу шановного дра Генрика Бігелейзена.

В першій книжці „Жіночої бібліотеки“ слід іще звернути увагу на гарну поемку д. Олексі Х-кого „Швачка“. Оповіданє Ганни Барвінок, написане прекрасною мовою, по своїй провідній думці може не зовсім надавало ся до виданя, котре голосить рівноправність жінок з мужчинами. Пані Г. Б. взялась власне оповідати „епопею“ підчиненя жінки чоловікові, навіть нелюбому, в додатку ще й ідеалізуючи сю жінку.

Про статю і замітки самої впорядчиці єї збірки, д. Наталії Кобринської, не місце тут говорити докладніше. Се праці публіцистичні і в значній часті полемічні. Скажемо тільки з гори, що симпатизуємо в повні з єї поглядами і з тою діяльністю, яку вона розвиває для їх осушеня. Та все таки скажемо отверто, що по нашій думці своєю беллетристикою навіть для спеціально жіночої справи вона могла б зробити далеко більше, ніж публіцистикою.

Звернемо ще увагу на вісти літературні дра Дамяна М. Подав він короткі справозданя з деяких голосних книжок німецьких: одної

філософічної (Ніцше), двох драм Гауптмана і Ібзена і двох повістей (Келлера і Гю де Мопассана). Думка без сумніву добра — вказувати нашим жінкам річи, котрі надають ся до їх лектури, та тільки добір їх не видаєсь нам щасливий. По що на чолі поміщено книжку Ніцше (чи Ніче, як его пише автор, зводячи его в 2. пад. до Нічого) — сю блискучу, а фальшиву балаканину, сю справді анархістичну філософію, роблену „без царя в голові“, — сего абсолютно не розуміємо. Так само дивно нам, чому з Гю де Мопассана він вибрав як раз патологічну студійку „Орла“, а не згадав про найкрасше діло передчасно помершого писателя „*Bel Ami*“? Та все таки авторови заміток належить ся признане за те бодай, що перший у нас звертає увагу на драми Гауптмана, автора справді знаменитих „Ткачів“.

Не можемо в кінці проминути ще одної обставини: зверхний вигляд, друк, коректа а подекуди й мова в І. кн. „Жін. бібл.“ просто неможливі. Ми навіть боялись би входити в детальний розбір деяких праць заміщених в ній, щоб не передати думку автора зовсім фальшиво, держачи ся того, що в книжці надруковано. Такого, кажучи словом Федьковича, „шанталавого“ в технічній погляді видання, котра при тім має таку поважну ціль і такі щирі наміри, у нас мабуть іще не було. Дуже жаль! Щиро бажаємо новому видавництву крім численних передилатників також доброї друкарні і доброго, грамотного ректора.

І. Ф.

МАЛУРУССКІЯ ПРОЗВИЩА ХЕРСОНСКОЙ ГУБЕРНІИ. Етнографическій очеркъ В. Ястребова. Одесса 1893 (відбитка з „Новоросійского Календаря.“)

Яку вагу мають „вуличні“ прозвання, про те писав уже проф. Сумцов. Коли народ прикладає прізвиська чи до однієї людини, чи до цілої сім'ї, то тут ми бачимо роботу того самого творчого народнього духа, що виразнійше виявляє себе в піснях, приказках, прислів'ях і т. п. Справді бо: коли складаєть ся вуличне прізвиське, то тут звертають увагу на найтипичніші риси в людей, фізичні або моральні; щоб зазначити ті риси, вибирають ся з лексичних народніх засобів як найхарактерніші та найвлучніші слова. Статейка В. Ястребова гарно доповнює роботи Н. Сумцова*) таї має з ними органічний зв'язок. А в тім, найбільший інтерес нарису Ястребова лежить не в теоретичнім боці, не в уможвінненях та узагальнюваннях, а в масі реальних вказівок: він наводить найточніші звістки, уділені йому від селян та міщан, звідки взяло ся те або те прізвиське, з якої причини та серед яких обставин. Таким побутом начерк Ястребова дозволя читачеві — одно, що ніби самому бути свідком, як зароджуєть ся та розвиваєть ся творча народня

*) „Малорусскія фамильныя прозвиська“ — Киевск. Стар. 1885, февраль. — „Уличныя клички“ (в „Культурныхъ переживаніяхъ“ — Киевск. Стар. 1889 фев. і окремою книжкою.)

гадка, а друге — що він веде читача по-за куліси сільського життя, в такі моменти, які не піддають ся швидкому, поверхновому наглядові: адже прізвища повстають не в звичайних, а в видатніших, інтересніших випадках. Як же Ястребов мав у своїх руках рясний матеріал (над 400 прикладів на саму Херсонщину або, кращ, на самий Єлисаветський повіт), то він міг зробити свій огляд широким і всестороннім; отож він і веде нас од хлопнячих гриць на вечерниці, з вечерниць — у сільський клуб-шиньк, з шиньку — до волостного правління та на сільську раду, звідти — поміж славнозвісні баби цокотухи й не менше славнозвісні баби войовниці, що гарно воюють ся з своїми чоловіками, звідти — на ярмарок, звідти — знов кудсь, і т. п. Всі Ястребівські дані могли б послужити чудовим матеріалом до сільського побутового роману а ла „Кайдашева сім'я.“ Та не всі пояснення, які позбирав Ястребов, здають ся міні правдивими та ймовірними. От він каже: „Селянин Л. здобув собі від попа прізвище „Брехачка“ ось як. Одного разу піп йїхав та зустрівсь із цім-о мужиком тай каже: „Ану, збреши що-небудь.“ То той: „Нема коли, батюшка, брехать, треба за ліс махать, бо за лісом чумаки стоять, за міх полови дають три вози соли“. (NB. віршована проза). Піп повірив, мерщій до дому, звелів понашивати як найбільше міхів, навантажив полови скількись возів тай поїхав шукати чумаків...“ Це ж видимий анекдот! Ми його зустрічаємо й у збірці Чайченковій: „Веселий оповідач.“ Очевидячки, це по просту тіпична бродяча вигадка про брехуна, а сказали ві Ястребову через те, що за правдиву причину селяниногого прізвища „Брехачка“ забули.

Здавна, дякуючи Гоголеві, люде оповідають цілі анекдоти про кумедні українські прізвища. Куліш (в „Основі“) нападавсь за те на Гоголя, кажучи, що він понадав Українцям такі ймення, які кожен селянин повстидаеть ся навіть вимовити в товаристві (подібне до цього писав і Чайченко). Вже Сумцов показав, що Кулішеві докори не мають підстави та що Куліш дививсь на народ закоханими очима. Книжочка Ястребова містить у собі багацько дуже кумедних прозвань українських.

Автор у передмові зовсім справедливо завважає, що прізвища — важливий матеріал для вивчення мови, бо в них ми бачимо короткі й чудові взірці языкової кристалізації та влучности. Тільки ж не вважаючи на свої власні слова, Ястребов зовсім перекинує фонетичні властивості української мови; правопись его — дуже плутана. З чого можна було скористати, те вже я одіслав до словаря Уманця.

А. Юримський.

JAN SWIĘTEK. Lud Nadrański od Gdowa aż po Bochnię, obraz etnograficzny. W Krakowie, nakładem Akademii umiejętności 1893, сторін IX+728.

Географічний метод в етнографії, т. є. збиранє етнографічного матеріалу по околицям, по провінціям, панує в польській етнографії від давна, ще від полу-наукових збірок Войціцького, Жеготи Паулі та Зенковича. Головно сему методови треба завдячити колосальну збірку Оска-

ра Кольберга „Lud“ з її самостійно виданими частинами „Pokusie“, „Mazowsze“, „Przemyskie“, „Chełmskie“. При таких методи збирання, а головню при таких методи публікування, якого держав ся Кольберг, дуже легко при якій такій організації на землях, що колись входили в склад давньої Польщі, назбирати 100, 200 або й більше томів матеріалу, — бо ж остаточно з кожного села можна набрати его на том. Пок. Кольбер не завжди вмів опанувати зібраний ним самим і другими матеріал: одну і ту саму пісню, повірку, повість друкував 5, 10 разів в міру того, як була записана в різних околицях, хоча було би в повні вистарчило покликати ся на один з попередніх томів або подати тільки відміни нового запису. Справедливо замітив один із польських критиків, що всю суму справді нових матеріалів, зібраних Кольбергом до етнографії польського люду, можна б вигідно вмістити в 2 або 3 томи.

Що випрочім Кольбергове збиранє не було таке систематичне і старання, як би сего по величезнім обемі его збірки можна надіяти ся, на се дуже добрий доказ маємо в спорій книжці, котрої заголовок ми вище виписали. Д. Свентек ограничив ся на невеличкий географічний островець — кільканадцять сел, що лежать по обох боках середнього бігу річки Раби. Сей островець обнятий уже був збіркою Кольберга, а іменно тою її частиною, що посвячена землі краківській. Та про те д. Свентек, уроджений в тім закутку, з котрого подав матеріали етнографічні, і очевидно добре знайомий з его народом і народнім житєм, зібрав масу преінтересного матеріалу, якого не находимо у Кольберга. Правда, метод збирання і групування матеріалу і тут такий самий, як у Кольберга, та д. Свентек подає при кожнім відділі масу подробиць і матеріалів, не раз більшу для сего одного кута, ніж Кольберг для цілої Краківщини. Д. Свентек старає ся навіть по троха розширити програму Кольберга, нпр. посвячує особний, хоч невеличкий розділ своїй книзі (стор. 120—126) звичаєвому праву, на котре Кольберг майже не звертав уваги. В загачі видно тут більше строге розумінє етнографії, ніж у Кольберга; нема тих уривкових а безсистемно нагромаджених нотаток історичних, географічних та топографічних, котрими Кольберг заповняв свої томи, нема філософования нал мітологією, вдачею та духом людским, і т. п., нема тої ніби-людової літератури, тих пісень двірських та виразно штучних, котрих у Кольберга також багато. Д. Свентек — совісний і старанний збирач, котрий дбає о чистоту матеріалу. Майже одинока писана річ, котру він передрукував, се „лист небесний“ чи „Sen Przenajświętszej Panny Maryi Boga Rodzicy“, звисний апокріф, що до недавна був дуже пильно читаний і переписуваний тамошнім людом (стор. 550—552).

Щоб дати виображенє про богатий зміст збірки д. Свентка, подаємо тут розклад її матеріалу. В збірці 13 частей, з котрих деякі доволі обемисті. І так на 33 сторонах описано головні занятя люду, рільництво і місцеві промисли (оліярство, малярство) та ремесла. На 10 сторонах іде опис помешкань, будинків та приладів господарських. Далі 20 сторін посвячено описови убрання, стройів, страв і напоїв люду

і даю его загальну характеристику. На 60 сторонах іде далі опис празників і звичайів, що відносять ся до поодиноких пор року (народний дневник). До сего розділу долучено також особібно зведені звичайі господарські і згаданій уже, хоч доволі поверховий і неглибокий обрис звичаєвого права (стор. 120—126). Далі на 50 сторонах іде опис обрядів, що відносять ся до поодиноких моментів в житю чоловіка від уродження аж до смерти. В сих обох розділах, звісно, має ся чимало пісень. Особливо важна є збірка колядок (з них одна на апокріфічний мотив, як Марія з Ісусом утікала перед жидами, здібала чоловіка що орав і просила его, щоб як жиди будуть за нею гнати, сказав їм, що бачив Марію тоді, коли сів пшеницю. На другий день пшениця его достигла і жиди почувши слова чоловіка, вернули знеохочені; пісня ся є й у нас, у збірці Головацького; більшість колядок у Свентка — чисто світського, величального змісту. Між ними особливо інтересні колядки — жидови арендареві. Цікавий також опис тзв. *turonia*, що відповідає нашій „козі“ (обхід підчас різдвяних свят і нового року), а також текст вертенної драми „*Król Herod*“ (стор. 92—99). Найобширніший є розділ VI (151 сторін), що обнімає пісні, поділені на групи „думи“ (д. Свентек, за приводом Кольберга, називає сим зовсім невідповідним терміном ті невеличкі обривки пісень епічних, баладово-новелістичного змісту, котрі заховали ся серед надрабського люду), пісні любовні, паницькі, вояцькі, набожні і легенди (жебрацькі), в кінці дрібні куплети (краковяки). В тім розділі супроти збірок Кольберга нема майже нічого нового.

Безперечно найцінніша часть збірки д. Свентка, се розділ VII — оповідання записані з уст народа (134 стор.) Д. С-к поділив їх дуже розумно на: перекази історичні і локальні, легенди (переважно апокріфічного змісту, всіх 15), казки і анекдоти (фацеції). Всіх оповідань поміщено тут 81, як бачимо, збірка доволі показна і різнорідна. Дальші дві глави посвячені віруваням і медицині народній, по чім описано забави і гри (всіх 15), подано гарну збірку загадок і приповідок, а нарешті словник провінціалізмів уживаних в тій стороні. На похвалу збірки додати ще треба, що при кожній важнійшій річі подано, де і від кого записана, а в піснях і казках строго задержано всі особливости місцевого мазурського діалекту. Хби можна б вказати хіба дві. Перша — брак передмови, в котрій би автор повинен був докладно вияснити свій метод збирання і схарактеризувати людей, від котрих записував матеріали і свої розмови з ними. Таке справозданє могло би бути дуже повчаюче для других етнографів. Друга і далеко важніша хіба, се брак порівняння матеріалу вміщеного в книзі з іншими, давнішими збірками. Коли не сам збирач, то в усяким разі антропологічна комісія краківської Академії повинна би тямити, що такі бібліографічні вказівки при кожній пісні, казці, повірці і т. і. на паралелі звісні вже з інших збірок — нехай би тільки польських, се половина вартости збірки, бо всякому, хто хоче з неї користати, ошаджують масу праці над шуканєм і порівнуванєм тих паралелів. О скільки тямимо, пок. І. Коперніцький, по троха може за нашою порадою, трібував запровадити сю встанову при редагованю „*Zbiornik wiadomości do antropologii krajowej*.“ По-

даємо голос за тим, щоб звичай сей був прийнятий невідступно в дальших виданнях Академії. Се вменшить троха й масу паперу, котрий тепер задруковує ся збірками переважно звисних уже пісень, казок, повірок, і від разу вкаже, що в котрій збірці є дійсно нового.

I. Ф.

FRIEDRICH S. KRAUSS. Böhmisches Korallen aus der Götterwelt. Folkloristische Börseberichte vom Götter- und Mythenmarkte. — Wien 1893.

Під кумедним заголовком і в досить кумедній формі вийшла цікава книжка звисного збирача югословянських казок та пісень, автора кількох цінних книжок про югословянське звичаєве право і людські вірування і видавця фольклорної часописи „Am Urquell“. Книжка отся посвячена „allen I- Ariern, Urbiermanen, Bankschlavisten, Antischaemisten, Schmieritisten, Urchrowoten, Patentpatrioten, mit 1-m Worte den Sumsembachern“, при чім автор в маленькій передмові додає, що Зумзенбахці — жителі одного стирійського села, про котрих говорять, що коли в суєдстві воли в ярмі не хочуть йти, то беруть Зумзенбахця, запрягають у ярмо і орють далі. Вже з сеї посвяти видно тенденцію книжки — висміяти застаріле намагання деяких учених до вишукування різних національних „духів“, „народних святощів“, „несфальшованих народних тіннів і світоглядів“ і до творення таких же „прасловянських“, „прагерманських“ і пратим подібних богів і цілих мітологій. На 150 сторонах своєї книжки приводить автор дуже показний ряд таких новомодних фабрикантів „чеських коралів“ (так називають ся скляні, т. є. фальшиві корали), набираючи їх не тільки зі словянських (переважно юго-словянських), але також і з німецьких левад.

Книжка ділить ся на дві часті. В першій автор висміває (не залишаючи й глибокої, річевої критики) мітологічні вискоки та лінгвістичні фабрики таких „пра-Хорватів“, як Курелац і Павлінович, оповідає забавні історії сотворення і скасування галлійського бога „Encina“ і німецької богині „Onewaig“ (дістаєсь тут віденьському професорови литовської граматики дру Мерінгерови), по чім автор переходить до здемаскованого Яном Карловичем фальшивника жмуйдських казок і вірувань д-ра Фекенштедта, товче в вступі мітологічний і лінгвістичний крам, нафабрикований звисним Рудольфом Фальбом (ще заким узяв ся „робити“ землетрясення і проповідувати кінці світа), задержує ся довше при фабриці богів і духів хорватського професора Нодка Ноділа, згадує мимоходом про „Словенську Веду“ помершого сими днями І. Верковича, сфабриковану учителем Ікономовим після програми написаної ще 1859 болгарським патріотом Раковським, характеризує коротко та згідливо метод етнографічних дослідів звисного „етнографа“ Гончевича, на чім і кінчить ся перша часть книжки. В другій половині автор зводить свої спеціальні, по троха навіть особисті рахунки з грацким професором Креком. Як звисно, в р. 1887 вийшла другим, значно побільшеним виданням книга проф. Крека „Einleitung in die slavische Literaturgeschichte“. Др. Краус написав на сю книгу рецензію для Кохової „Zeit-

schrift für vergleichende Litteraturgeschichte und Renaissance-literatur", против котрої проф. Крек вважався змушеним виступити з острою реплікою, та такою острою, що видавець і накладник часопису не зважились її видрукувати. Кох запропонував Крекові надрукувати другу рецензію від іншого вченого, котрого Крек сам вказав, та Крек на те не пристав, підсуваючи Кохови, що не хотів напечатати його відповіді з якоїсь особливої ласки для Крауса. Оця історія послужила основою до написання другої частини книжки д. Крауса, про котру тут говоримо. Нема що й казати, що тепер д. Краус розбирає книгу проф. Крека далеко острійше, ніж в рецензії. Немилосердно висміває він особливо ненаукову ідеалізацію замерклої пра-Слов'янщини, запальчиве творення мітів і богів там де їх зовсім нема. Не входячи в дальші подробиці замігимо, що ця друга частина книжки д. Крауса видається нам слабшою від першої і робить по троха прикре враження. Множество лігресій і скаків у різні боки, жартів та дотиків держаних в дуже балакучім способі шкодять вражінню цілості, не роблячи через те книжки ані більш популярною ані більше цікавою. Ну, та це питання стилу, котрий, як звісно, є впливом темпераменту і смаку автора, а de gustibus non est disputandum. Для починаючих фольклористів книжка ся якою остерогою перед мітологічними та літературно-філософськими манівцями може бути дуже корисна.

І. Ф.

CARL KIESEWETTER. Faust in der Geschichte und Tradition, mit besonderer Berücksichtigung des occulten Phänomenalismus und des mittelalterlichen Zauberwesens. Als Anhang: Die Wagnersage und das Wagnerbuch. Leipzig 1893. Дуже цікава і цінна книжка, хоч і збудована на чудній основі. Автор її — окультист чи спирітист, вірить в прояснені таємних, позаматеріальних сил і з погляду тої своєї віри перебирає не тільки численні оповідання про Фауста, списані в людських книжках (Volksbücher) і кукольних драмах, але також велику масу середньовічної літератури чарівницької, магічної і тп., багато вірувань і забобонів, котрі не вимерли ще й досі. Автор посвятив 27 літ на дослідження над тими старими і переважно тепер забутими шпаргалками, зібрав усі свідчення, що відносять ся до історичного Фауста, полишаючи на боці поетичні переробки повістей про його життя і смерть, а як тільки до сего оповідання розвернув широку картину середньовікової демонології, промовляючи майже всюди словами відносних документів і трактатів. Надто кожне оповідання про Фауста і Вагнера він коментує з погляду новішого окультизму. Звісно, хто хоче, може лишити на боці окультизм і його коментарії і знайде й окрім них чимало цікавого. Особливо цікава книга Кісеветтера для фольклориста, котрий між іншим знайде в ній повну колекцію анекдотів про чародійські штуки Фаустові (197—258); нарис історії віри в запродаж душі чортові і важливі контракти того рода починаючи від звісного Евладія, вирахованого св. Василієм В., а кінчаючи аж на наших часах (112—150), при чім цікаво, що в числі чортових запродавців вчислено 11 пап римських; дослід мітологічний про фігуру Мефістофеля (152—158);

розбір чародійських книг приписуваних Фаустови і перегляд обширної літератури середньовічних чарівницьких та ворожбитських апокріфів і книг приписуваних ріжним знаменитим ученим (263—371); свідоцтва про способи заклинання духів, ворожби і т. і. Помимо багатого наукового змісту і оккультизму автора книга написана дуже приступно і ясно.

I. Ф.

KARL STANGE. Die christliche Ethik in ihrem Verhältniss zur modernen Ethik: Paulsen, Wundt, Hartmann. Göttingen 1893. Суперечність між християнською етикою опертою на догмі і сучасною, гуманістичною етикою, опертою на потребах людини, суспільности, людськості чим раз виразніше відчуває ся широкими кругами інтелігентних людей. Автор отсеї розправи габілітаційної зводить у купу і розбирає етичні погляди трьох найвиднійших нині мислителів німецьких. Як доповнене до сеї праці назвемо ще дві статі поміщені в Гільгенфельдовій „Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie“ (1893), а іменно М. Маасса „Bibel und Koran, verglichen nach ihrem historisch-ethischen Gehalte“ і самого Гільгенфельда „Jüdische und christliche Nächstenliebe.“

AD. HARNACK. Geschichte der altchristlichen Literatur bis Eusebius. I. Th. Die Ueberlieferung und Bestand. Поки що звертаємо тільки увагу на початок сеї капітальної книги німецького професора і першорядного спеціаліста на полі патрістики та догматики. Діло его, розпочате на широкий розмір, буде першою критичною і вповні науковою історією старохристиянської, після-апостольської літератури.

ERNST RENAN. Geschichte des Volkes Israel. Deutsche Ausgabe übers. von Schaelsky. 1 und 2 Bd. Berlin 1892—93. Голосне діло Ренана, остатня велика праця сего знаменитого писателя, виходить також по німецьки, на що звертаємо увагу всіх, хто не вдаючи французькою мовою бажав би познайомити ся з сею будь що будь вельми інтересною книгою. Том коштує 3 г. 60 кр.

Prof. Dr. HANS v. SCHUBERT. Die Composition des pseudopetrinischen Evangelien-Fragments, mit einer synoptischen Tabelle als Ergänzungsheft. Berlin 1893. Віднайдені недавно уривки тзв. євангелія св. Петра втворили вже цілу досить обширну літературу на німецькій, французькій, англійській і італійській мовах. Деякі вчені, а особливо Гарнак, ставили се євангеліє дуже високо, майже на рівні з канонічними; другі, як Робінзон, Гарріс, Цап, а за ними й Шуберт бачуть в нім популярний апокріф гностичного напрямку. Праця Шуберта дуже старання; для виясненя тексту він дуже пильно порівнює его з текстами євангелій канонічних; що до змісту і композиції бачить великий звязок між псевдо-Петровим євангелієм і апокріфами, що відносять ся до Пилата (Acta Pilati і т. і.). Ми надіємось з часом докладніше поговорити про сю цілу літературу.

A. LE-KIEN. Untersuchungen über Quantität und Betonung in den slavischen Sprachen, Bd I. Leipzig 1893. **Ся нова праця звісного славіста без сумніву зверне на себе пильну увагу всіх лінгвістів, що займають ся питаннями протяжності (Quantität) і наголосу. Перший том містить три спеціальні розвідки: протяжність поодиноких звуків у сербській мові; відносини між наголосом і протяжністю звуків у двословних первісних іменах і відносини між наголосом і протяжністю звуків у приставках уживаних для утворення пня при многословних іменах.**

MONTAGUE RODES JAMES. Apocrypha Anecdota. A collection of 13 apocryphal books and fragments, now first edited from manuscripts. Cambridge, 1893. **Се виданє дуже інтересне і для тих, хто займає ся словянською апокріфічною літературою, бо в ньому находимо грецькі тексти деяких таких апокріфів, котрі давно звісні в словянських перекладах, а по грецьки тільки тепер видані. І так находимо тут латинську переробку апокріфа Visio Pauli (грецький текст у Тішендорфа Apocal. Apocr. 34—60), старословянський у Попова „Бібліографіческія разысканія“ т. I). Перший раз являє ся тут грецький текст подорожі св. Зосими до земного раю, котрої словянські тексти давно напечатані. Яко новість подає д. Джеме також „Апокаліпсис святої богородиці“ — оригінал звісного і популярного у нас „Хожденія богородиці по муках“, апокріф, котрого грецький текст і то дуже давній (з XI в.) опублікований був Срезневським в Записках петербурської Академії Наук. Дрібніших апокріфічних статей, помішених у тій книжці, не будемо вчислювати.**

Хроніка.

Вистава львівська. Д. 1 іюня сего року буде у Львові отворена краєва вистава польсько-руська, для котрої роблять ся великі приготованя. Для нас важний буде тут особливо етнографічний відділ, котрий повинен подати докладний образ життя, праці, стройів, звичайів і т. і. як польського так і руського люду в Галичині. План етнографічної вистави, над котрою працює головню наш земляк проф. В. Шухевич, зачеркнений досить широко. Крім осібногo павільону етнографічного вибудувані будуть для характеристики самої руської людности 4 хати: луцільська, наддні-пряньська (з околиці Комарна), подільська і поліська (з околиці Сокаля). Кожда хата враз з приналежними до неї забудованями покладена буде таким способом, з такого матеріалу, як се практикує ся в даній околиці і навіть майстрами з тої околиці. Кожда хата буде також прибрана в усі прилади і знаряди, які в хатах тих

околиць звичайно знаходять ся. Підчас вистави в тих хатах поміщені будуть усілякі робітники з тих сторін, що займають ся місцевими домашніми промислами: будуть пряти, ткати, робити килими, плести сіти, кошики, вишивати, варити страву і т. і. Серед тих хат стояти буде церков, будована Гупулами, в котрій устроєна буде вистава церковно-археологічна. Буде там старий іконостас з Крехова, деякі образи з іконостаса богородчанського, ризи, євангелія, хрести і т. і. В доповнене всего того в павілоні етнографічнім поміщені будуть такі речі, що не найдуть місця в хатах, як пляни сел, фотографовані види околиць і тіпів народніх, мапи розселенія людности, манекени в строях народніх з різних сторін, предмети обрядові (вінки, писанки, гільце, прилади до витирання „живого огню“ і т.) а також повна по змозі колекція літератури етнографічної, що відносить ся до польського і руського люду. Про сей відділ вистави і єго здобутки надіємо ся в свій час подати в „Житю і Слові“ докладне справоздане.

Зйїзд літератів і артистів польських має відбутися у Львові літом сего року підчас вистави. Зйїзд поділений буде на секції: літературну, журналістичну і артистичну, наради і реферати займуть 2—3 дні, а опісля відбудуть ся екскурсії. Для рефератів зголошено вже цілий ряд тем, між котрими є деякі інтересні і для нас, нпр. про стан етнографії руської і польської, про популярну літературу руську і польську і т. і. В руських кружках давно вже висказано бажанє, щоб і русько українські робітники пера могли при нагоді сеї вистави зйїхати ся і бодай пізнати ся особисто та обміняти ся думками; вже се одно без сумніву причинилось би дуже багато до оживлення літератури і до навязаня тепліїших, товариських зносин між нечисленною ще у нас а розкиданою по широчезних обширах пишучою братією. Та здасть ся, що сї думки так і полишать ся в крузі побожних мрій; бодай доси у Львові ніхто не подумав ані о завязаню комітету ані о навязаню кореспонденції з позальвівськими людьми в сій справі. А прецінь здасть ся, що такий зйїзд був би у нас не менше, коли й не більше потрібний, ніж у Поляків, і ми певні, що навіть як би він випав і як скромно, був би дуже позиточний.

Товариство фольклористів у Львові. Ще перед роком в кружку деяких Поляків і Русинів, що займають ся етнографією і фольклором, повстала думка завязати у Львові товариство для збирання тих студій. До комітету, що мав виготовити статут і підготувати заснованє товариства, вибрані були: др. Немилович, Кольбушевський, д. Рибовський, др. Кл. Ганкевич, др. Франко і ще декілька осіб. Статут товариства вже виготовлено, та справа чомусь пішла на відволочку. Є надія, що вона не застрягне, але буде доведена до діла. Товариство має намір не тільки заснувати спеціальну бібліотеку і читальню, але також збирати і в міру можности публікувати матеріали і студії етнографічні та фольклорні.

Фольклорні товариства в Європі. В доповнене до даних, зведених у статі д. Л. Василевського подаємо деякі подробиці про рух фольклорій в Європі після недавно виданого девятого річника парижської „Société des traditions populaires.“ Річник сей — гарна книжечка,

оздоблена množеством рисунків (емблеми на казочні мотиви, такіж ініціали а далі образки з давніх брошур та книжок, де представлено різні казочні та легендарні постаті, духи, гноми, феї, смоки, почвари, далі сцени з життя людого, дитячі забавки і т. і.), містить в собі насамперед спис товариств фольклорних, далі спис періодичних видань посвячених фольклорови, спис музеїв етнографічних з коротким описом їх видань і того, що в них находить ся, спис і адреси великого числа європейських і позаєвропейських фольклористів, а в кінці спис спеціалістів по різних галузях фольклору. Є також портрети кількох фольклористів, в тім числі Італіянців Анджело де Губернатіса і Джузепе Пітре. При кінці находить ся спис фольклористів і етнографів, що померли в рр. 1886—1893.

3 товариств вичислені: у Франції 1 (Soc. de Traditions populaires — założене 1886, видало доси 7 томів своєї Revue і 5 томиків Annuaire, далі інструкцію і квестіонар для збирання матеріалів, справозданє про зїїзд фольклористів 1889 і заходить ся коло виданя „загальної бібліографії переказів народних“ і коло заснованя свого музея), в Бельгії 1 (Société de Folk-lore Wallon, основане 1889 в Лієжі, видало в р. 1890 квестіонср а від 1891 видає Bulletin de Folk-lore), в Іспанії 6 (крім помешних квестіонарів та недовговічних журнальчиків видали 11 томів „Biblioteca de las Tradiciones Espaniolas“, та по смерті М. Мачадо-і-Альвареса, що був душею сего руху в Іспанії, не дають знаку життя), в Італії 1, в Греції 3, в Англії 3, в Німеччині 2 (з них одно, засноване д. Фекенштедтом на папері, не дає знаку життя), в Австрії 1 (і то дивним дивом наше „наукове товариство ім. Шевченка“, котре досі з фольклором не мало нічого спільного), в Угорщині 3, в Росії 13, в Америці 2. Як бачимо з сих цифер, справозданє не може мати претенсії ані до повноти ані до рівномірности трактованя; вже в самій Галичині можна було б виказати брак комісії антропологічної при краківській Академії наук, у Варшаві брак товариства, що завідує фондом каси Мяновського, у Відні слід було — по аналогії з російськими, назвати Академію наук, географічне товариство, археологічне товариство, етнологічне товариство (видає цінні „Mitteilungen“), у Загребі слід було назвати Югословянську Академію, в котрій органі опубліковано чимало важних причинків до фольклору; так само не слід було поминути й молоду чеську Академію наук і т. і. Журналів вичислено: у Франції 23, в тім числі багато не посвячених спеціально фольклорови, в Бельгії 5, в Італії 4 (поминено вельми важний і для фольклористів Giornale storico della letteratura italiana, видаваний дд. Д'Анкона, Компаретті і Графом, поминена й Nuova Antologia, в котрій також попадають ся статі по фольклору), в Іспанії 1, в Португалії 3, в Греції 1, в Румунії 1, в Англії 6 (поминено важну для фольклористів Academy і великі загального змісту місячники, як Nineteenth Century і др.), в Швеції 1, в Данії 1, в Голландії 2, в Німеччині 11 (поминено крім місячників загального змісту, як Deutsche Rundschau і т. і. також важні для фольклористів Zeitschrift für germanische und romanische Philologie, Vierteljahrsschrift für romanische Philologie, Philologus і такі характерні критичні виданя, як Göttingische Gelehrte An-

zeigen, Litterarisches Centralblatt i т. i.), в Австрії з Угорщиною 8 (слід би ще додати Mitteilungen der ethnologischen Gesellschaft у Відні, Rad jugoslovanske Akademije у Загребі, з руських названа одна Правда; слід би ще додати „Угро-руський Листок“, що містить інтересні фольклорні матеріали; польські праці з обсягу фольклору бувають крім часописів щоденних також в місячниках Przewodnik naukowy i literacki. Przegląd polski i Przegląd powszechny), в Сербії не вичислено ані одного видання, але сказано загально, що майже всі сербські часописи публікують і фольклорний матеріал; слід було назвати хоч Гласник српског уч. Друштва; редакції трапила ся неприємна помилка, що до Сербії причислила й Загреб з його академією; в Болгарії 2, в Росії 4 (є й Київская Старина), в Азії 10, в Африці 1, в Америці 5. Як бачимо, і тут до повноти і систематичности далеко, та все таки зібрано велику масу цінних інформацій.

В рубриці о музеях подано короткі вісти про парижські Musée d' Ethnographie і Musée Guimet, а також про кілька музеїв провінційо-нальних, в Бельгії про 5, в Італії 4, в Швейцарії 1, в Португалії 8, в Англії 1, в Голландії 2, в Швеції 1, в Німеччині 14, в Австрії 8 (з краківських названо тільки музей Баранецкого а не названо музею Любомірських і Чарторійських; у Львові поминено музей Оссолінських, Народного Дому і Просвіти, а названо неіснуючий музей тов. ім. Шевченка; в Празі поминено музей Напретків; у Відні поминено цк. музей надвірний природознавчий, де є кільканадцять залів посвячених етнографії, так само й музей міський у ратуші). При Болгарії трапила ся редакції друга неприємна помилка, бо назвала болгарським — Білград. В Росії вичислено музеїв 10 (поминено Румянцівський і всі збірки петербурські), з Америки не подано ніяких спеціальних звісток. Коли що, так ся частина річника вимагала б основної реформи і докладнішого трактовання.

Безперечно найціннішою є та частина річника, в котрій подано назви, спеціальність і адреси (не все, на жаль, докладні) більш як 1000 учених, що чи то виклично чи оказіонально займають ся фольклором. В тім числі українським фольклором, виключно або почастино займає ся около 30 людей; звісно, в тім числі є декілька таких, що колись опублікували одну якусь працю або одну, свою чи не свою збірку, та за то нема таких, що втягають наш фольклорний матеріал до праць ширшого обсягу.

Некрологи. В останніх місяцях словянська наука стратила кількох визначних своїх представників. І так в Москві вмер проф. Тихонов, про котрого подаємо обширнішу звістку. В Чернигові вмер талановитий і вельми сімпатичний поет український Леонід Глібів (роджений в 1827, умер д. 29 жовтня ст. ст. 1893). Крім видного становища в українській літературі як поет ліричний, байкописать і писать для дітей Глібів заслужив ся і коло фольклорістики української, поміщаючи чимало фольклорного матеріалу в „Черниговскомъ Листкѣ“, котрого був редактором в 60-ті рр.

Другу значну страту понесла українська етнографія зі смертю

Івана Манжури (родив ся 1851, умер 15 мая 1893). Покійний посвятив усе своє жите, повне нескананого горя і сумних пригод, на збиранє матеріалу із уст народніх. Між записачами етнографічного матеріалу на Україні єму належить ся одно з чільних місць з погляду на совісність і точність записів а також на многосторонність тем, на які він звертав увагу. Тільки мала частина зібраного ним матеріалу опублікована була доси в Записках Югозап. етд. р. Геогр. Общ., Малор. препреданіях і розказах і Політ. піснях М. Драгсманова, в Киевской Старинѣ, Етнографическомъ Обзорѣни, Живой старинѣ, Степи і т. і. а також в окремії вельми цінній книжці „Сказки, пословицы и т. п. записанныя въ экатериносел. и харьк. губ.“, виданій харківським Филологическимъ Общ., котре по єго смерті наслідило величезну силу єго рукописних матеріалів.

Згадаємо тут іще про третю страту, яку понесла українська література зі смертю талановитого поета Вол. Александрова, лікаря військового в Харкові (род. 1825, ум. 25 дек. ст. ст. 1893 р.) Покійний заслужив собі на добру память своїми гарними переспівами псалмів і перекладами деяких поетів російських та німецьких, драматичними пєсами „За Немањ іду“ і „Ой не ходи Грицю“ та виданєм двох томиків альманаха „Складка“. В львівській „Зорі“ опублікував переробки народніх пісень про всякі рослини, птахи і риби, але ті, як він їх назвав, „епоси“ не мають ніякої постичної вартости.

Великою стратою для української історіографії треба признати смерть дра Йосипа Ролле (Dr. Antoni J.), що помер у Кам'янці подільськїм (родив ся 1830 р. в селі Генрихівці, кінчив студії мед. в Кїіві). Покійний написав довгий ряд монографій, нераз похожих на повістки радше ніж на твори історичні, дуже часто забарвлених сторонничо, та все таки цінних задля того, що в них він використовував численні рукописні та архівні жерела доси не визискані, маючи доступ до многих родинних архівів шляхетських на Поділю, до котрих кому іншому не легко дістати ся. Оповідання єго обхапують майже всі важніші моменти южноруської історії від XV—XIX віку і пересувають перед нашими очима довжевний ряд фігур, що грали таку чи іншу ролю в тій історії, військових, політиків, козаків, шляхтичів, чужоземців, жидів, навіть мужиків, гайдамаків. Особливо манили єго постаті жіночі, котрих долю і недолю в бурливих періпетіях української історії він слїдив і малював дуже живо і плястично.

В перших днях февраля вмер у Філіппополі голосний у словянськїм світі Ст. І Веркович. Родом Боснак він від 1856 р. стояв у сербськїй службі, як агент політичний висланий був до Македонії, щоб агітувати за Сербією. Там доля наткнула єго на учителя сільського Ікономова в однім глухїм селі в родопських горах. Той Ікономов, горячий болгарськїй патріот, начитавши ся „археологічних“ писань Раковського і др. задумав сотворити болгарськїй доісторичний епсе, якого не має ні один народ у Європі. При помочі Верковича а потім французького консула Дозона він і пустив у світ масу пісень, в котрих автентичність Веркович і Дозон твердо вірили і котрі найшли собі горячих защитни-

ків також між поважнішими вченими (Чех Гайтлер, Німець Флігієр і др.). Та більшість словянських учених (Пипін, Веселовський, Потебня, Ягіч і др.) відразу віднеслась до відкритої Верковичем „Веди словянської“ з сумнівами і недовірею. В р. 1876 Веркович перейїхав зі своїми матеріалами до Петербурга, де часть пісень-фальсіфікатів видав по болгарськи і по російськи, та на решту не міг найти накладця. В 1891 р. покинув Росію і перейїхав до Філіпополя, де уряд болгарський виплачував ему по 300 фр. місячної плати на прожиток.

Великою стратою для словянської науки треба признати смерть заслуженого президента югословянської Академії в Загребі, каноніка Фраяна Рачкі, вісного історика церкви югословянської і видавця многих важних документів та памятників югословянського письменства. Обширнішу біографію і портрет сего знаменитого вченого ми надіємось подати в слідуєчій книжці „Житя і Слова“.

Так само велику страту понесли й лужицькі Сербі через смерть каноніка Михайла Горника в Будинині (родив ся в Ворклицях в році 1838, студії кінчив у Празі). Горник виступив на літературне поле з поезіями, що здобули собі широку популярність, та ошесья покинув поезію і віддав ся лінгвістиці та студіям лужицько-сербської народности в широких значіноу. Як член і президент лужицької Матиці і довголітній впорядчик ві „Часописі“ він містив у ній довгий ряд своїх праць наукових, видав цінний словарь лужицько-сербської мови, записував пісні і оповідання народні і т. і. Як чоловік він був надзвичайно правий і сімпатичний і вмір своєю особистою добротою приєднувати численних приятелів не тільки для себе, але й для справи свого народа.

В кінці годить ся згадати про смерть галицько-руського вченого і діяча, крил. М. Малиновського, автора и видавця важних жерелових книг до історії южноруської церкви: Гарасевичевих „Annales ecclesiae ruthenae“ і зложенних ним самим „Kirhen-und Staatssatzungen“. Пок. Малиновський довгі літа був офіціалом при грк. митрополітальній консисторії у Львові; яко такий писав багато куренд, меморіалів і т. і. До кінця житя був завзятым противником людової русько-української мови в літературі.

ЕДІП ЦАРЬ

Трагедія Софокла.

О С О Б И:

Едіп, царь Тебанський
Іюнаста, его жінка
Креон, єї брат
Тейрезій, сліпий вішун
Жрець Зевеса
Післанець з Корінту
Старий пастух
Слуга
Хор старців Тебанських.
Діє ся перед королівською палатою в Тебах.

Ява перша.

На серед площі перед королівською палатою вівтарь. Довкола него багато народу, старці, молодіж і діти, з зеленими гильками, в тім числі також Жрець Зевеса. Едіп виходить з палати.

Едіп

Старого Кадма племя молоде,
Чого ви, діти, вівтарь сей обсіли,
Оливними гильками умаєні,
Немов на прощу? Курить ся весь город

Димами жертв, гуде пеанів*) співом
 І гомоном риданя. Тим то я
 Не ждучи на післанців, щоб від них
 Почути вість, виходжу сам до вас,
 Я, многославний владарь ваш Едіп.
 Скажи міні, старенький — бо тобі
 Ялось за них держати річ, — що тут
 Вас привело? Бажаня чи турботи?
 У всьому рад я вам допомогти,
 Бож мусів би я був хіба без серця,
 Колиб таке умильнеє благане
 Не зрушило могого співчутя.

Жрець

Едіпе, зверхнику могого краю!
 Всілякого віку народ ось тут
 Обляг твій вівтарь. Ті до смілих летів
 Ще не оперились, а сих вже літ
 Вага зігнула. Се жерці, — я Зевсів.
 А онде цвіт молодіжі добірний.
 А прочий люд, гильками умасний,
 Заляг всю площу перед обома
 Святинями: Атени й Феба чесним
 Пророцьким огнищем. Бо город наш,
 Сам бачиш, важко бєсь у лютім вирі,
 Не може виринути головою
 З бурхаючих потопів — з пащі смерти.
 Посуха нищить у земному лоні,
 Все, що посієм, в зароді самім;
 Худоба наша гине, навіть діти
 Невроджені у лоні матерів!
 Тай найлютіший ворог, бог зарази
 Огнений, пагубний гуля по місті,
 Дім Кадма**) робить пустою глухою
 І темний Ад наповнює риданем.
 Тому-ж ми, пане, облягли твій вівтарь,
 Я й діти ті, вважаючи тебе
 Хоч і богам не рівним, та все ж висшим
 Ніж прочий люд, задля твоїх чудесних
 Пригод, в котрих боги тебе вели.
 Бож ти, заледво в город сей прибувши,
 Нас увільнив від датків тій страшливій

*) Пеан — назва бога Аполлона а також назва пісні на его честь.

**) Кадмос — основатель Теб; дім Кадма — Теби.

Співачці-Сфінкс*), і то без наших рад
 Без вказівок. Лиш при богів підмозі
 (Так люд говорить, і я вірю свято)
 Приніс ти нам ратунок. І теперь,
 Могучий владарю Едіне, весь
 Сей люд, що вітварь твій обляг, благає
 Тебе: шукай відради сему лиху!
 Чень божий вирок або людська рада
 Тебе освітить. Таж мужів бувалих
 Розсудне слово все добро і вдачу
 Приносить. Ну ж, добродію наш щирій!
 Ратуй сей город! Радь нам запопадню!
 Теперь ще край увесь тя величає
 Як зихист свій за те, що ти колись
 Їму в пригоді став. Та не було би
 Ніколи слави твому пануванню,
 Як би опять ти дав пропасти тим,
 Котрих колись підніс. Ні, царю наш!
 Постав опять нас на міцному ґрунті!
 Щасливим віщуванєм ти колись
 Спас сю країну, — покажись і нині
 Спасителем єї! Коли бажаєш
 Буть владарем держави, так як ним
 Їси, то будь же владарем народу
 Веселого, не владарем пустині!
 Бо що варт корабель, що варта кріпость,
 Коли жива осада в них погине?

Едіп

Нещасні діти! Не з новим благанєм
 Прийшли ви! Знаю добре ваше горе.
 Ох, знаю: всі ви хорі! Та хоч як
 Ви хорі, але так як я напевно
 Ніхто з вас не хорує. Бо хоч як
 Ви терпите, то кождий з вас терпить
 Лиш сам за себе, ні за кого більше.
 Моя ж душа терпить за весь сей город,
 За себе і за вас. Ридання ваші
 Не будять мя мов сонного зі сну;
 Чимало сліз, повірте, вже пролив я,
 І не одних турбот я манівцями

*) Сфінкс — дивовижна казочна потвора з головою жінки, тілом пса, крильми, кіхтами льва, хвостом дракона і людським голосом. Вона появилася була на горі коло Теб і кождому прохожому завдавала загадку; хто не відгадав, того вона вбивала. Аж Едіп відгадав єї загадку; тоді Сфінкс кинула ся в море, а Едіп унаслідив царський престіл у Тебах і руку цариці Іокасти.

Блукав, шукаючи ратунку стежки.
 Отсе недавно шурина свого
 Креона Менекенка я послав
 В Пітійськую домівку Аполлона,
 Щоб розпитать, як нам спасати город,
 Якою радою чи може ділом?
 І от зітхивши час его вандрівки
 Турбуюсь я, де досі він барить ся,
 Бо довше щось нема его, ніж треба
 І ніж би слід. Та як прийде, то звіть
 Мене лихим, коли не виповню
 Сумлінно все, що бог міні накаже.

(Підчас остатніх слів кілька людей по тихо сказали щось Жерцеві.)

Жрець

Прекрасно вяжуть ся твої слова
 З тим, що отсі мужі міні сказали:
 Креон надходить.

Едіп

Бже Аполлоне!
 Най вість, котру несе він, буде нам
 Така весела й радісна, як тая
 Утіха, що блищить ему з очей!

Жрець

Так, радість певно він несе, не даром
 На голові его вінок лавровий
 Ще й з ягодами.

Едіп

Зараз будем знати.
 Вже близько він, почує голос мій.

Ява друга.

Ті самі, Креон.

Едіп

О княже Менекенку, брате любий,
 Скажи, який від бога вирок нам
 Несеш?

Креон

Щасливий! І тяжку пригоду
 Зову я щастем, сли лишень щасливо
 Скінчить ся.

Едіп

Але що ж нам каже бог?
Ні певности, ні прочутя тривоги
Твої слова в мні доси не збудили.

Кreon

Чи хочеш се почути при тій громаді?
То добре, я скажу. А ні, то в дім
Ходім оба.

Едіп

Ні, ні, кажи при всіх!
Таж горе їй болять мя більш ніж власне.

Кreon

Гаразд, так слухайтеж, що бог віщує!
Виразним словом Феб - господь нам каже
Прогнати ганьбу краю, що живе
Посеред нас, і не держать у себе
Гріха тяжкого.

Едіп

Якже край очистить?
Що се за гріх?

Кreon

Очистить так: або
Прогнати, або забити убійцю;
Се кров убитого наш город нищить.

Едіп

Се ж про якого вбитого Феб мовить?

Кreon

О царю, був колись царем у нас
Лайос, заким ще ти у сему місті
Одержав власть.

Едіп

Я чути чув про се,
Та не видав его.

Кreon

За смерть его
Жадає ясний вирок Аполлона
Тяжкої пімсти, хто б там не були
Его убійці.

Едіп

Але хто ж вони?

Де нам доглянуть оком темний слід
Затертої, забутої провини?

Креон

В сім краю, мовив Феб. Хто запонадно
Шукає, той найде; хтож не вважає,
Той і не бачить.

Едіп

Чи в палаті своїй
Лайос убитий, чи на чистім полі?
Чи може де в чужині?

Креон

Вибравсь він
Питати бога — так казав — і з того
Часу вже не вертав ся більш до дому.

Едіп

І ні один слуга ані товариш
Не був із ним, не бачив, як се сталося,
Щоб міг нас навести на слід злочинців?

Креон

Всіх вбито крім одного, сей утік
Залуканий і лиш одно напевно
Сказати вміє.

Едіп

Що одно? Нераз
Одно до многого покаже стежку,
Бо дасть до дальших дослідів притоку.

Креон

Розбійники его напали — мовить, —
І не від рук одного чоловіка
Погиб він, ні, з рук многих.

Едіп

Чиж посміли б

Розбійники пірватись на се діло,
Як би хтось відси золотом на те
Йіх не найняв?

Креон

Та так воно й здавалось,
Та се тяжкий був час, то й не піднявсь
Ніхто помстити Лайсову загибіль.

Едіп

Якеж се лихоліте не дало
Вам дослідити, хто злодійським ділом
Зганьбив ваш трон?

Креон

Се загадочна Сфінке
Нас змусила покинути слід неясний
І про найблизше дбать.

Едіп

Так я-ж тепер
Се все від первопочину розкрию!
Бо справедливо Аполлон і ти
Звернули взір наш на того мерця;
Тож довг мій нині з вами дружно стати,
За бога мститись і за краю горе.
І не для другів чиню се далеких,
А сам для себе погань сю зітру.
Бо хто тамтого вбив, той швидко може
Й мене вбить тою самою рукою.
Тож за тамтого мстячись, я собі
Допомагаю. Швидкож діти, встаньте!
Беріть отсі благальні галузки!
Най аж тоді збересь тут Кадма люд,
Як я все вчиню. Божа воля буде,
Чи вийдемо щасливі, чи пропадем.

(Креон відходить)

Жрець

Вставаймо, діти! Те, чого ми тут
Прийшли, обіцяно нам урочисто.
А Феб, що нам прислав сю ворожбу,
Най буде лікарь ваш і поратівник,

(Народ і жерці відходять)

Ява третя.

Хор входить на сцену; **Едіп** у глибині сцени.

Хор

О Зевса милозвучна мово,
 Що з позолочених хором
 Пітона в Теби принесла ся,
 Скажи, що ти віщуєш нам?
 Холодне серце, дроз тривоги
 Мене проймає О Пеане,
 Делійський лікарю святий!
 Перед тобою тремтячі
 Я жду, що зараз ще міні
 Чи по якимсь часі відслонити?
 Скажи міні, богине Фамо,
 Дитя надії золотої!
 Тебе зву першу, Зевса доню,
 Безсмертна Атено й враз
 Опікунку землі сієї
 Твою сестрицю Артемиду,
 Що на блискучому престолі
 На ринку круглому*) сидить;
 Прошу й тебе, далекострільний Фебе!
 Явись ти трійце, що від смерті
 Людей борониш! Таж колись,
 Як тучі пагубні неслись
 На город наш, ви відвернули
 Пожар заглади добротно.
 Прийдіть, прийдітеж і тепер!
 О леле! Болі незлічими
 Насіли нас! Весь люд хорувє,
 І нікому допомагати,
 І нікому відважно стати,
 Щоб нас від лиха боронить.
 Бо ні земля не родить плоду,
 Ані жінкам в часі породу
 Ніхто не може ради дати,
 І в муках бідні конують.
 І наче птахи бистрокрилі,
 Бистрійш ніж огняні язики
 Летять їх душі к берегам
 Західним, де вечірній бог царює.
 Без ліку в місті гине люд.
 Дрібнії діти на землі

*) Статуя Артеміди стояла серед круглого ринку в Тебах.

Лежать померші без призору,
 А матері й жінки-старушки
 На ступнях вітарів лежать
 І зойком, криком з всіх сторін
 Несе ся до богів благане,
 Несесь пеан отой жалібний
 Неначе бурі рев важкий.
 О золота Зевеса доню,
 Пошлиж нам усміх свій сердечний,
 Свою святую благодать!
 Благаю й Ареса страшного,
 Що нині без спіжевих збруй,
 А в огнянім плащі на мене
 Посеред зойку-крику йде —
 Нехай іде від мене, хоч
 В велике ложе Амфітріти *),
 Хоч у відлюдні дебрі там
 В округ тракійської затоки
 Бож в ясний день він забирає
 Те, що ніч темна не взяла.
 О Зевсе батьку, ти що мечеш
 Огністі стріли непохибні,
 Ти громом своїм вбий его!
 Лікійський пастирю, і ти
 Напни тетиву золотую,
 Свої могучі стріли шли!
 Нехай заблиснуть нам огністі
 І Артеміді похідні,
 З катрими по Лікійських горах
 Вона полює! І тебе
 Золотовінчаний взиваю,
 Патроне світлий сего краю,
 Наш Бакху-винозоре. друже
 Менад крикливих! О прийди
 При блиску похіднів північних
 І бога лютого всири,
 Що у других богів прерічних
 Не має чести ні пошани.

Едіп (наближає ся).

Ви молитесь? Сповнить ся вам усе,
 Пропаде лихо, пільга вам настане,
 Коли мойіх послухаєте слів,
 Як з лихом тим боротись. Я говорю
 Як несвідущий в ділі тім кровавім
 І в вісги жадній; без другіх поради

*) Море.

Тут не зайдеш далеко. А що я
 Пізнійше став жильцем отсего міста,
 То й ось що всім Кадмейцям заявляю:
 Хто з вас би відав, з чіх рук погиб
 Лай Лабдакенко, того зву, нехай
 Усе по щирости міні розкаже.
 Най не боїть ся сам свідчить на себе,
 Бо не буде ему нічого злого,
 Лиш най здоров покине край отсей.
 А як хто зна про іншого в сім краю,
 Що се зробив, най не мовчить; я сам
 Ему заплату дам і ще й подяку.
 Та сли мовчати мете, сли котрий,
 З страху за друга чи то й сам за себе
 Зневажить розказ мій, то знайте, що
 Такому буде: Хто б він там не був,
 Не смій ніхто в тім краю, де моя
 Держава й власть, его прийняти в хату,
 Ані сказати до него слово, ані
 З ним враз богам молити ся й жертви діяти,
 Ні з ним купатись! Всі его повинні
 Від дому гнати, як причину сеї
 Зарази, бо що так воно, се ясно
 Нам стало днес з Пітійської віщби.
 Так чинячи, поборником я чинюсь
 І бога і небіщика царя.
 Самого ж вбійцю проклинаю, чи він
 Се тайно сам зробив, чи много їх,
 Щоб горю й в ганьбі весь їх вік минув!
 І як би свідомо его я в домі
 Між своїми держав, то най упаде
 И на мене те-ж, що вирік я, прокляте!
 А вам наказую все те зробити
 Не так для мене, як для бога, як
 Для краю, що без плоду, без богів
 Ось пропада. А хоч би й бог нам був
 Не наказав сего, то вам не слід би
 Лишати без німсти смерть такого мужа,
 Так доброго царя. Найдіть злочинцю!
 Тепер, коли тут я цар, маю власть
 Ту, що колись тамтой мав, наслідив
 По нім і ложе й жінку, мої діти
 Булиб его дітей братами й сестрами,
 Коли б ему дітей судила доля
 (Та вдарила судьба его у тімя!) —
 Тепер за него я, немов за батька
 Влімнусь і що лиш можна, все порушу,

Щоби дістать до рук убійцю Лайя,
 Що син був Лабдака, внук Полідора,
 Кров Кадма і Агенора старого.
 А хто не вчинить так як я казав,
 Тому — молюсь богам — нехай земля
 Не дасть ні зерна, жінка най не вродить
 Дітей! Він сам най згине від отсеї
 Зарази, або й гіршою ще смертю!
 А вам і прочим всім Кадмейцям, що
 На сес згідні, най могуча Діке
 На поміч буде й другі всі боги!

Хор

О пане, твій тямуючи проклін,
 Ось що скажу: не я его убив,
 Ані вказать не вмію вбійці. Феб,
 Що нам прислав сей вирок, мусів би
 Вказать і того, хто зробив се діло.

Едіп

Се правда. Та хтож може змусить бога
 Сказати те, чого сказать не хоче?

Хор

Ще друге б я сказав, що я міркую.

Едіп

Хоч би ще й третє, не вагуй ся мовить.

Хор

Міркую, пане, що цареві Фебу
 Всевидінем найблизший є Тейрезій.
 Ёго спитавши, можна би найліпше
 Про се дізнатись.

Едіп

Я й про се подумав
 І вже зробив се. Як лиш вість приніс
 Креон, я двох післів післав по нього;
 Дивуюсь лиш, що ще їх тут нема.

Хор

А прочі вісти, звать, пусті, замерклі.

Едіп

Які се вісти? Важне кожде слово.

Хор

Мовляв, якісь его прохожі вбили.

Едіп

І я се чув, та деж візьмеш ти свідків?

Хор

Ну, єли лиш крихта в нім страху лишилась,
То як лиш вчує твій проклін — не встоїть

Едіп

Хто діла не боявсь, той не злякаєсь снів.

Хор

Та є такий, що вислідить єго.
Ось божого вже вішуна ведуть!
Се одинокий чоловік, в котрім
Жие ще правда!

Ява четверта.

Тейрезій, сліпий старець, з поведатором, входить.

Едіп

О Тейрезій, ти,
Що знаєш все на небі й на землі,
Що можна й що не мож сказать словами!
Хоч невидющий ти, та знаєш добре,
Яка наш город мучить болість люта.
В тобі однім, о княже, вся опора,
Ратунок весь. Бо Феб (коли ще сього
Не чув ти від післанців) оттакий
Прислав нам вирок на посольство наше:
Тоді лишень мине нас ся хороба,
Коли убійців Лайя винайдем
І побемо чи проженем із краю.
Тож не відмов нам, і чи з лету птахів,
Чи з інших там віщовань річ сю знаєш,
Ратуй себе і город і мене,
Ратуй усіх від скверни вбійства того!
На тебе здаємось. Бож помагать
Де тра й де можеш — се найкрасший труд.

Тейрезій

Ой, якже важко мудрим бути, коли
Нема за мудрість вдяки! Добре я
Се знав, та й ось забув. А тоб сюди
Я не прийшов.

Едіп

Се що? Чому такий
Знесмілений приходиш?

Тейрезій

Відпусти мя
До дому! Лекше ти свою судьбу,
А я свою зносити мем, коли
Мене послухаєш

Едіп

Несправедливо
Й недружно місту, що тя згодувало,
Сказав ти, відмовляючи віщби.

Тейрезій

Не дуже, бачу, і тобі твоя
Говірка на добро виходить, тож
Щоб і собі такогож не зазнати —

Едіп

О, пробі! Сли се знаєш, на колінах
Всі просим тя, не відвертайсь від нас!

Тейрезій

Ви всі безумні. Я не хочу слова
Сказать, щоб горя не завдать тобі.

Едіп

Що, що? Ти знаєш і не скажеш? Хочеш
Нас зрадить, погубити город весь?

Тейрезій

Не хочу болю завдавать собі
Ані тобі. Дарма благать! Ніколи
Не виявлю сего.

Едіп

О злюко злюща —
Бо й камінну б розлютив ти натуру —
Не вже не скажеш нам? Не вже все так
Незрушений останеш, неприхильний?

Тейрезій

Мій упір лютить тя, а на свій власний
Ти мов сліпий, лишень мене ганьбиш.

Едіп

Хтож не розлютив ся б, таке почувши,
Як ти зневажуєш свій рідний город?

Тейрезій

Прийде воно й само, хоч я тепер
Се мовчанкою вкрию.

Едіп

А як має
Прийти, то чиж не слід тобі сказати?

Тейрезій

Нічого більше не скажу. А ти
Як хочеш, так лютуй собі і злись.

Едіп

І не скриватиму тепер у мойім
Гніві ніщо, чого доміркувавсь.
Так знай же, що по мойій думці — ти
Се діло видумав і виконав,
Хоч і не власними руками! Слиб
Не був припадком ти сліпай, то я б
Сказав, що ти є одинокий справець
От сього вбійства.

Тейрезій

Чи на правду? Слухай:
Остань ся ти при тім проклятю, що
Проголосив недавно, і від нині
Ні в мене, ні в отсих тут не розпитуй!
Бо справець слабости й чуми в сім краю —
Ти сам.

Едіп

Безвстидно так ти ригнуть смів
Сим словом? І гадаєш, що втечеш
Від карі?

Тейрезій

Я вже втік. Мене хоронить
Могуча сила правди.

Едіп

Відкиж ти
Гі набравсь? Ачень не з ворожби.

Тейрезій

Від тебе. Мимоволі ти мене
Припер до сего слова.

Едіп

До якого?
Скажи ще раз, най ліпше зрозумію.

Тейрезій

Хіба вперед не зрозумів? Чого
Ще більше хочеш?

Едіп

Щось було неясне
В твоїх словах. Скажи ще раз!

Тейрезій

Так слухай:
Ти сам є той убійця, за котрим
Шукаєш.

Едіп

Не на радість ти собі
Вже другий раз ображуєш мене.

Тейрезій

Чи ж маю більше ще казати, щоб ти
Ще дужше зливсь?

Едіп

Що хочеш говори!
Се буде все балакане пустеє.

Тейрезій

Так я й кажу, що у огиднім звязку
Живеш ти з наймиліїшими, і сам
Не бачиш свого зла.

Едіп

Чи все ти так
Безжурно думаєш таке балакати?

Тейрезій

Як довго правда силу має в світі.

Едіп

Є сила в правді, та не в тобі! Ти

Єі не маєш, ти сліпий на очі,
На вуха і на розум.

Тейрезій

Ти, нещасний,
Ганьбиш у мене те, що в тебе швидко
В самого весь ганьбитиме народ.

Едіп

Укритий пільмою не можеш ти
Пошкодити ні міні, ані нікому,
Хто світло бачить.

Тейрезій

О, не з моїх рук
Тобі судила доля впасти. Йде
Сам Аполлон, що се вчинити має.

Едіп

Чи сам ти уложив се, чи Креон?

Тейрезій

Ой, не Креон упадком твоїм буде,
А лиш ти сам!

Едіп

О скарби, власте, шуко
По над всі штуки висша в сім житю
Так повнім зради, як же то на вас
Чатує заздрість! За для тої власти,
Котру вручив міні сей город даром,
Не з просьби, — вірний друг мій з початку
Креон на мене тайком засідаєсь,
Мене прогнать бажає, підсилає
Сього чарівника та інтриганта,
Підступного кудесника, що тільки
В лихварстві добре бачить, та сліпий
У своїй штуці. Ну, скажи бо, де
Твоя премудра ворожба явилась?
Чому, коли була тут та співачка
Собача, ти ратуючого слова
Міщанам не сказав? А загадку
Не перший ліпший розгадати міг, —
На те віщба була б здалась. Ба, ти
Не мав єі ні з лету птахів, видко,
Ні від богів. Аж я прийшов, Едіп
Малосвідущий, побалив єі

Лиш дотепом, не птахами навчений.
 А ти тепер мене прогнати б рад,
 Бо думаєш, що при Креоні будеш
 Стоять найближше трону. Та мабуть
 Слізми проплачеш ти і твій товариш
 Сі замисли! Коли б не був ти старець,
 То гірко б потерпів за се зухвальство.

Хор

А нам здаєсь, розміркувавши добре,
 Що і єго слова, й твої, Едіпе,
 Гнів витиснув. Та не туди б змагати,
 Лиш як найліпше божий суд розчовпять.

Тейрезій

Хоч царь ти, та чень рівне право є
 Тобі так само відповісти; маю
 Те право й я. Бож я не твій слуга,
 Лиш Фебів, і Креона не наняв я
 Собі в заступники. А що зганьбив
 Ти сліпоту мою, так знай же ось що:
 Хоч ти й видющий, а не бачиш ями,
 В якій еси, ні де живеш, ні з ким.
 Бо чи ти знаєш, чий ти? Сам о тім
 Не знаючи, ти ворог своїм рідним
 Тим під землею й тим що на землі.
 Вже наближаєсь невдержимим ходом
 Батьківське й материнське прокляте,
 Що вдарить тя подвійно й прожене
 Із сего краю. Як тепер ти бачиш
 День, так тоді лиш бачитимеш тьму.
 Не має берега, ні Кітерону гір,
 Котрі би швидко не лунали твоім
 Риданєм, як пізнаєш, що подруже,
 В котре вплинув ти на вітрилах щастя,
 Було для тебе пристаню недолі.
 І іншого ще многа лиха ти
 Не бачиш, що тобі і твоім дітям.
 Враз грозить. Ну-ко, лихослов за те
 Креона й мій язик! Та знай: не має
 На світі чоловіка, щоб страшнішу
 Загибель мав як та, що жде тебе.

Едіп

Га, маю слухать довш єго зухвальства?
 Не щезнеш ти? Не підеш швидше геть,
 Плечима к сему дому обернувшись?

Тейрезій

Я б і не був прийшов, як би мя ти
Не був зазвав.

Едіп

Звучи тебе сюди
Не знав я, що почнеш плести дурниці.

Тейрезій

Так я тобі таким дурним здаю ся?
А твоім родичам здавав ся мудрим.

Едіп

Яким? Стій! Хтож по твоєму мій родич?

Тейрезій

Сей день тебе і вродить і погубить.

Едіп

Що знов за темні загадки говориш?

Тейрезій

А ти хіба не найліпший розгадчик?

Едіп

Кпиш з мене там, де я вказавсь великим.

Тейрезій

А власне щастє те тебе згубило.

Едіп

Що з того, город сей я таки спас.

Тейрезій

Піду вже. Хлопчику, веди мене!

Едіп

Веди, веди! Приніс ти нам лиш колот
Та зваду, -- лекше стане, як підеш.

Тейрезій

Піду, та ще скажу того, за чим
Я тут прийшов, -- твій вид мя не злякає,
Бо месть твоя мене вже не досягне.
Так слухай же: той муж, котрого ти
Шукаєш здавна та витрублюєш
Про вбійство Лайя грізно, він є тут.

Вважаєсь за прихожого, та скоро
 Тут вродженим покаже ся, Тебанцем.
 Та не порадуєсь тим щастєм, ні!
 З видючого сліпець, із богача
 Жебрак, піде він у чужую землю,
 Нашулуючи ліскою дорогу.
 Він власним дітям враз явить ся братом
 І батьком, власній матері і сином
 І мужем, батьків співжених і вбійця.
 Тепер же йди домів і се роздумай!
 А як міні брехню докажеш, в той час
 Кажи, що глупство вся віщба моя.

(Гейрезій відходить з поведатором, Едіп у палату.)

Ява пята.

Хор

Хто се, на кого пророцька
 Ся дельфійська скала
 Невимовне, дивовижне
 Вбійство тее завдала?
 О, нехайже як найшвидше
 На вітроногих скакунах
 Він біжить від нас у безвість!
 Бо в грізних уже огнях,
 В збруї блискавок на него
 Наступає Дія син,
 А також страшні Кери,
 Що крок в крок підуть за ним.
 Блисла нам отсе недавно
 Із сніжних Парнасу стін
 Вість; шукать усюди вбійці,
 Де, дводушник, криєсь він?
 Певно мов бугай блукає
 В диких скалах і лісах
 Та печерах, сам-самотній,
 Все в бігу, все на ногах.
 Нам насланий з преісподні
 Хоче вироку уйти;
 Та докіль живе він, мусить
 В собі все его нести.
 А страшні, страшенні речі
 Сей віщун нам проказав!
 Чи їм вірить, чи не вірить —
 Ще на певнім я не став.
 Раз надія, то знов сумнів
 Запирає річ мою.

Бож ні з давна, ні тепер я
 Не чував, щоб на сімю
 Лабдакідів син Поліба
 Злії замисли носив.
 Так з якої б речі люту
 Лабдакіда смерть я мстив
 На Едіпі, не добувши
 Певних доказів яких?
 Зеве, Аполлон певне знають
 Геть всі скритки діл людських;
 Та чи знає ліпш від мене
 Все те земний ворожит?
 В світі мудрість є на мудрість,
 А хто дужший --- побідить.
 Ні, ніколи на Едіпа
 Я не кину сю вину,
 Поки ясне, певне слово
 Не розсіє тьму страшно.
 Аджеж як та Сфінкс крилата
 На наш город надійшла,
 Він явивсь нам мудрим другом,
 Виратував нас від зла.
 Тож винить его в злочинстві —
 Безсердечність би була.

(Далі буде.)

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

III.

Вийшовши з кухні пані Олімпія звільна і обережно з тацюю в руках пішла до нової офіцини, того невеличкого прибудівку, що врізував ся в сад своїми білими стінами. А йдучи вона пильно озирала все довкола, так пильно, немов би хотіла і найменшу дрібницю заховати в пам'яті.

Нова офіцина, се був невеличкий партеровий будиночок, мурований і критий гонтами, притулений безпосередно до тої часті офіцини, в котрій містила ся кухня. В тім будиночку були дві половини, розділені невеличкими сіньми; в кожній половині був один обширніший по-

кій з двома вікнами в сад і одна кухня, з одним вікном на подвір'є. Одна половина тепер стояла порожня; тільки раз або два рази до року в ній пробував хто небудь. У другій половині жив о. Нестор, і на сю власне половину, висунену геть у сад, обернена була вся увага пані Олімπίї. Ось поблискує до сонця вікно, що освітлює кухню. Воно заслонене зеленою патичковою сторою і заперте. Та рама не добре пристає, видко долішня заціпка відірвана. Паркан, що відділює подвір'є від саду, не доходить до офіщини, так що перед вікном о. Нестора міститься ще малесенький огородець, обведений не дуже високими штахетами. В огородці колись саджено квітки, та від кількох літ ніхто до него не доторкається. Грядки поросли буйною травою, по під штахетами розсілися широколисті лопухи і махають своїми гачковатими, сріблясто-рожевими головками повисше штахит. По під стіну поросла буйна хопта; полин, ластів'яче віле та чорнобиль пнуться одно поверх другого, зазирають у вікно кухні та пишаться до сонця своїми рясними листочками. Тільки в самих куті городця одинокий могучий соняшник вистрілив високо понад усю оту квітчасту та запахущу юрбу і треплючи своїми широкими листочками в ранішнім вітрі спровола сплюєся накручувати свою тверду шию з величезним на ній цвітом туди, куди пливе сонце по безхмарім небі.

Двері до сіней нової офіщини були відчинені. Пані Олімпія знала добре, що о. Нестор що вечера, йдучи спати, сам зачиняє двері за собою на замок. Замок сей, новий, французький, сам о. Нестор купив пару літ тому назад у Львові і ключ від него носив усе при собі. Коли двері відчинені, значить, певно Деменюк уже збудив о. Нестора, або хто небудь другий прийшов до него. Пані Олімпія на хвилину зупинилася в сінях, щоб послухати, чи і хто розмовляє з о. Нестором, а тимчасом очі її окинули так само пильно і старанно нутро сіней, як пильно і старанно вона перед тим оглянула зверхній вид сеї офіщини. В сінях було пусто, тільки в однім куті стояла лавочка, котру часом у вечір о. Нестор казав виносити в сад, коли хотів посидіти та подихати запахущим вечірним холодком. Двері від другої порожньої половини були замкнені; в них і доси стирчав ключ після того, як перед тижнем провітрювали покій. Пані Олімпія без довшої застанови, машинально витягла ключ із дверей і сховала его до кішені. В покою о. Нестора було тихо; тільки по хвисти пані почула плюскотане води — знак, що о. Нестор при помочи Деменюка вмивався. Не стукаючи до дверей пані ввійшла до середини.

— Добрий день вам, отче! — сказала голосно, знаючи, що о. Нестор троха не дочуває. О. Нестор власне вмивався і стояв з лицем за-

критим рушником. Тремтячими руками він силувався утерти ся, та не міг сего зробити, поки Деменюк, поставивши на бік коновку, не підійшов до него і не обтер єму лице, голову і руки.

Всякому, хто б перший раз побачив невеличку, згорблену, поморщену та тремтячу фігуру о. Нестора, мимоволі насунулось би порівнянє зі старим, зверху привялим а в середині хробачливим грибом. Так і здавало ся, що ота жовта, поморщена шкура тільки й держить кости без крихітки мяса та крові, що отся велика сива голова з обголеним лицем і з густим ще, сивим волосєм на верха ось-ось злетить з толуба — так не міцно держалась вона на довгій, худій шиї. Худі аж страшні руки з довгими кістлявими пальцями, широкі колись а тепер запалі груди, вихудлі ноги обуті без панчіх у якісь старі та протоптані пантофлі доповнювали образ о. Нестора. Він мав на собі тільки чорну камісельку поверх сорочки і такіж штани; старенька реверенда, старанно вичищена Деменюком, висіла на кілочку коло дверей, що вели до покою.

— О, о, о! — прошамкав о. Нестор своїм беззубим ротом. — Ве... ве... вельможна пані самі!... Та деж таки... А я старий... не прогнівайтесь.. адже бачите!...

І він увесь тремтячи почав кидати ся то в сей то в той бік, неясно почувуючи, що щось тут треба було зробити, та не знаючи, що власне.

— Алеж нічого, панотче, нічого! — вспокоювала єго пані Олімпія. Та він не вспокоїв ся, метнув ся к вікн, і мало не перевернув мидницю з мильною водою, котрою тільки що вмивав ся, опісля рушив у противний бік, де стояла велика шафа від убраня, та й там нічого не здобувши почав без цілі лапати руками, мурмочучи щось таке незрозуміле не то сам до себе, не то до пані, що все ще стояла на серед кухні з тацюю в руках.

Аж старий Деменюк вибавив о. Нестора з клопоту. Спокійно, не кваплячись він ізняв з кілочка реверенду і придержуючи неспокійного о. Нестора надів єї на него. Аж тоді й о. Нестор успокоїв ся, немов би отся реверенда була для него сталевим панциром, за котрим він чув ся зовсім безпечним, а без котрого грозила єму нехибна загибель.

— Дуже... дуже перепрашаю, що пані добродійка так мене застають!...

— Алеж нічого не шкодить! — з усміхом повторила пані Олімпія.

— А... а... а... пані добродійка тут стоять тай стоять! Ото з мене роззява! Прошу ближше!

І о. Нестор троха певнішим ходом поступив до дверей, що вели до его покою, відчинив їх і попросив паню Олімпію, щоб увійшла до середини.

— Я зараз! Я за... зараз буду на услуги пані добродійки! — промовив він, лишаючись ще на хвилю в кухні, щоб переговорити з Деменюком, що тимчасом підтягнувши стору і відчинивши вікно вилляв прямо в огородець з мидниці воду і витирав мидницю якимось старим полотенцем.

— Так як кажете, Гнате? — гомонів о. Нестор. — Єгомосць ваш теперішній парох, не йїхав учора нікуди?

— Ні, прошу єгомосця.

— Значить, сьогодні сам буде правити?

— А вжеж що сам.

— Ну, то й добре! А то він учора, знаєте... прислав до мене. Я — каже — поїду до свояків — не знаю, де там у него які свояки, — то ви, отче Нестор, відправте за мене службу. Ну, я обіцяв — не для него, а для божого слова. Але сьогодні чую ся таким якимось ослабленим... не знаю, як би я відправив ту святу службу.

— То може єгомосць до утрєні стануть?

— А так, так... до утрєні піду. Зараз, тільки поснідаю. І так вона у вас не зараз ще зачне ся.

— Та вже би пора починати.

— Ну, то йдіть, скажіть палямарєви, нехай дзвонить, а я зараз... я не забавляю вийти.

Деменюк уклонивши ся пішов геть, а о. Нестор подав ся до свого покою. Пані Олімпія вже накрила столик, поставила на нїм каву і булку покраяну на тонкі, рівні скибки, а сама стояла при вікні і тонула поглядом у темній зелені саду.

— Ах, пані добродійка... самі трудили ся!... ленотів о. Нестор, мечучись то сюди, то туди по покою, немов силував ся прибрати, усунути той нелад, який панував у кождім куточку. Та ніщо єму не удавалось і в кінці махнувши рукою він сів при столику.

Пані Олімпія весь той час стояла обернена до него плечима, дивлючись у сад. Вона хотіла показатись єму спокійною і рівнодушною, щоби тим і его успокоїти. Аж коли він сів, вона звільна обернула ся і промовила тоном повним якоїсь материнської ласки:

— Алеж панотченьку! не робіть собі ніяких церемоній! Знаєте, що у нас усе по просту, по домашньому. Ви міні не подивуєтесь, що сама вам несу сніданє — так якось випало... Ну, і я вам також не по-

дивуюся. Що вже нам старим церемонитися! — додала з усміхом і махнула рукою.

— Але деж таки!... Щоб вельможна пані самі!... — не переставав бентежитися о. Нестор. — Чи не було слуги ніякої?

— Ну, отче покиньте вже се! Прошу, беріть ся до кави, а то зовсім застине!

І поки о. Нестор тремтячими руками мішав каву, ломав булку та мочив її в каві, щоб опісля могли не кусаючи проковтнути її, пані при-сунула собі крісло сіла, насупроти него і балакала тим самим супокійним, добродушним тоном.

— Аджеж нині неділя — доброго апетиту, панотче! На дворі чудесно. Радість якась розлита скрізь у природі. От я й подумала, що треба б і вам, старому пустинникови, справити хоч невеличку радість. А тимчасом здається, що мій прихід наробив вам більше клопоту.

— Алеж ясна пані! — скрикнув о. Нестор. — Якжеж можете так думати? Йй богу, я з радости... з утіхи... що ви... З тої радости він упустив намочену булку на обрус а лапаючи її мало не перевернув чашку з кавою. Пані Олімпія допомогла йому дійти до ладу і за-просивши его, щоб снідав зовсім без жанади, говорила далі:

— Се властиво я повинна б робити завсігди. Адже ви у нас не якийсь постоялець, а гість у домі. Навіть троха більше — неправда панотче?

І вона окинула о. Нестора лукаво всімхнутим поглядом, та коли сей знов зачав метушитися, вона жестом руки впокоїла его.

— Я не хотіла вам сказати нічого прикрого! Мій боже, чи я ж маю право робити вам якісь докори та неприємности? Ви сто раз борше малиб право робити ййх міні.

— І по що? — покванпно перебив її о. Нестор. — Аджеж я хилюсь... хилюсь уже...

Він урвав, щоб не згадати про гріб, смерть і тим подібні речі, котрих на ділі боявся якимось диким, забобонним страхом, і тільки по хвили зітхнувши додав: — Я молюсь... молюсь за себе і за вас і за всіх... за всіх...

— Свята душа ви, панотче! — говорила далі пані Олімпія, з таким виразом, котрий аж надто ясно говорив, що її думки далекі були від усяких святих тем. — Ох, як горячо й я іноді молюсь! — додала, завертаючи набожно очі і зітхаючи з глибини легких. — Одна тільки молитва й скріплює мене. Як би не вона, здається, іноді б руку на себе само наложила.

— А най бог боронить! — скрикнув о. Нестор. — Що се вель-
можна пані говорять! Хіба можна про таке думати?

— Видно що можна, коли думаєть ся. І навіть мимоволі на ум
іде. Аджеж знаю, що се гріх! Так щож, коли горе мое! Горе мов
повінь окружає мене з усіх боків, грозить ся залити з головою.

— Але якеж се горе? — запитав троха нахмурившись о. Нестор,
докінчуючи пити каву. Він по троха вже й догадував ся, куди гне
ясна пані зі своєю розмовою і видимо не рад буя такому поворотови.
Та пані Олімпія не вважала на той вираз неохоти, що пробіг по лицю
о. Нестора.

— Хіба вам незвісне мое горе? Все воно одно, та все більшає.
Аджеж знаєте? — додала понижуючи голос. — Адає знов програв
півтори тисячі в карти!

— Півтори тисячі! — скрикнув о. Нестор з таким виразом, мов
би силував ся своєю фантазією змірити і оцінити велич тої суми.

— Сцени міні робить... Замість що я мала б єму... — крізь
сльози говорила пані Олімпія. — Як не заплачу — каже — до
тижня, то в касині мене узнають за інфаміса, виключать..

— Се й давно б слід! І добре б було для него! — воркотів о.
Нестор. — І чого доброго він учить ся в тім касині? Господи! Я б
усе те казино розігнав! Адже се гніздо розпусти, содома якась!
А вони, засліплені, вважають єго основою свого шляхетського гонору.

— Так то, панотче, так! — спокійнійше мовила пані Олімпія. —
Та все таки нам старим не слід свої міркуваня накидувати молодіжі.
Молодіж мусить вишуміти ся. Молодіж потребує вражін, емоцій...

— Добре, добре! Тільки ті вражіння і емоції не мусять бути такі
дорогі та коштовні. Аджеж півтори тисячі за один вечір! А кілько то
часу і сили і праці треба, щоб їх зібрати!

— Ой, правда, правда! — говорила пані. — Хібаж я єму сего
не говорю? Та що то допоможе? Він не забув іще своїх віденьських ча-
сів. А в додатку компанію собі підібрав...

— То то й є! То то й є! — підхопив о. Нестор. — Як то Нім-
ці кажуть: Bö... böse Gesellschaften verderben gute Sitten. А тут на
бід у Адаєві обичайні ніколи не були надто добрі. Не було що так ду-
же й псувати.

— Ні, панотче! Сего не говоріть! Се несправедливо. У Адає
золоте серце, благородна душа. Я се знаю ліпше ніж хто небудь дру-
гий. З него може вийти і дасть біг вийде ще дуже гарний чоловік.

— Дай боже! дай боже! — півголосом промовив о. Нестор.

— І компанія его не погана. Противно, по доборі тої компанії власне найліпше можна пізнати его характер, его вироблений смак і дістінкцію. Обивательські діти, з дуже добрих домів, образовані, добре виховані. Правдива приємність з ними говорити.

— Тільки неприємність платити! — сердито буркнув о. Нестор.

Пані Олімпія довгим поглядом окинула его, поглядом, у котрім виразно малювала ся погорда аристократичної натури до плебея і его плебейської логіки, котра всякі духові і товариські приємности і користі міряє і цінує на ціну грошей. Та вона перемогла себе, щоб не підпустити шпильки о. Несторови і лагідним, троха жалібним тоном говорила далі:

— Платити б ще нічого. Товариство, в котрім Адась обертає ся, вимагає того, щоб не дуже дорожити грішми. Впрочім для Адасевої кар'єри се може бути дуже користне... дуже користне. Є навіть надія... Колиб тільки якийсь час іще нам продержати ся.

О. Нестор сидів як на шпильках. Розмова на сю тему ему дуже не подобалась, ворушила в его душі щось недобре, неприязне. Під впливом того внутрішнього зворушення він оживив ся, випрямив ся. Голос его став певніший, рухи живі і різкі, в запалих старечих очах заблибли дві іскорки. Він знав уже з досвіду, чим скінчить ся вся ота прелюдія. За час его десятилітнього побуту в дворі нераз уже ему доводилось єї слухати. То Адась то пані Олімпія вигравали єї перед ним і завжди кінчили покликом до его каси. Тільки той, хто знав усю безодню его скупости а також правдивий характер его відносин до обоіх панства Торських, міг би змрікувати, яку тяжку і безвихідну внутрішню боротьбу мусів переходити сей нещасний старець, на яку тортуру розпинали его оті просьби. Та доси жадання панства Торських були скромні, хоч і йшли звільна та постійно все в гору. Сто гульденів, двісті, п'ять сот, ну, тисячу (на висилку Адася до Відня до шляхотського інститута Theresianum) — се все були жертви або дрібні, або усправедливлені такою потребою, котру й тісноумний о. Нестор при деякім напруженю міг зрозуміти. Але тепер очевидно діло закроене було на ширший розмір. Вже сама вступна вість про програні Адасем півтори тисячі казала сего догадуватись, а кінцеві слова пані Олімпії про те, що треба б їм (при такій Адасевій господарці) ще якийсь час продержати ся, відслонювали перед его уявою широкий і дуже непринадний горизонт.

— Не дам нічого! Не дам ані цента! — шибнуло в его голові і він

міцно зіщипив свої беззубі вилиці, щоб тим закріпити свою постанову.

— Кажете, пані, — процідив нарешті, коли пані Олімпія зробила артистичну паузу і гляділа на него меланхолійно-солодкими очима, — що є якась надія? А щож то за надія, коли вільно спитати.

— Ах, то делікатне діло! — горячо промовила пані Олімпія. — Секретне діло, котрого я не повинна б розголошувати. Ну, та вам, як старому приятелеви — і вона, добре обчислюючи ефект кожного свого слова, через стіл простягла свою руку не зовсім іще позбавлену красоти і еластичности і м'якко стиснула нею костюмами обтягнені поморщеним жовтим пергаментом, що становили руку о. Нестора. — Ви знаєте, який у мене Адаєв красавець, який приємний в товаристві, як уміє подобатись жінкам. Ох, я то давно говорила, що не наука, не знання, не служба, а красота і товариські таланти будуть основою його щастя. І подумайте собі, одна молода княжна — фамілії не можу вам сказати — смертельно влюбила ся в него. Вродлива як ангел, а маюча — Ну, про те нема що й говорити. Досить сказати, перша партія на весь край.

— Ну, то дуже гарно! Дай боже щасливо!

— Певно, певно, що гарно; я з усього серця бажаю Адасеві поводження в тім ділі. Та все таки власне се діло робить міні величезний клопіт.

— А то чому?

— Бачите, в нашім ставі такі діла не уладжують ся так шасть-прасть. Тут з обох боків ідуть довгі пертрактації, переговори, іноді навіть формальні шпіонованя. Тут усе обдумує ся, важить ся, обчислює ся. І характери і склонности та вподобаня обоіх молодих і їх жите, ступінь освіти та вся минувшина аналізують ся з обох боків на фамілійних радах скрупулятно, і жите родичів, близьких свояків і вся, так сказати, генеалогія підпадає під остру критику. Ну, та з тим усім я спокійна. Наш рід хоч не княжий, та все таки ні стародавністю, ні традицією ні блиском заслуг тамтому не уступить, а минувшина і прикмети Адаєва також не боять ся критики.

Злобні іскорки живійше замиготіли в очах о. Нестора. Пані Олімпія чуючи їх погляд на своїм лиці схилила очі і сильніше стисла руку о. Нестора.

— Ну, ні, — додала вона, відповідаючи немов на якийсь невисказаний ним закид, — про се не думайте! Так глибоко критика не буде входити. Та інша річ мене трівожить — фінансовий бік справи. Правда, тут критика другої сторони не мусить буги така остра, та все таки...

Прийдець ся приймати і віддавати візити, — вже се одно знаєте що значить при теперішнім стані нашого маєтку. Кілько тут треба вложити, щоб привести до відповідного порядку помешканє, будинки, туалету, стілі все чого треба. Та бо на тім не досить. Треба показати, що Адає господарює, що вміє дбати о маєток, уміє адмініструвати своїм і чужим добром. Він власне почав на фільварку будувати горальню...

— Чув я, чув про сю єго фантазію! — буркнув о. Нестор.

— Чомуж се фантазія? Адже горальня — одинокий промисл, котрий приносить честь шляхтичеви і дає певний дохід. (!)

— Нехай і так! Але як же се він розпочинає будувати горальню не маючи в кішені грошей, а тут іще програє в додатку півтори тисячі? Хіба фантасти або безумі так роблять.

— Зовсім ні, панотче! Зрозумійте єго ситуацію! Між товариством, в котрім він тепер обертає ся, є також брат єго будучої богданки. Той брат грає в карти, закликає Адає — ну, годі ж хлопцєви відмовити, і Адає програє. Той самий брат буває іноді у Адає на фільварку в гостині — і нині мабуть буде — і знаючи, що Адає має думку про єго сестру, пильно придивляє ся господарству і прислухує ся до господарських плянів Адає. Щож природнійшого, як висунути на перший плян збудованє горальні? Бачите тепер, що одно і друге стоїть в звязку, входить в плян нашої — скажу так — кампанії. Коли б тільки продержатись з честю якийсь час, довести плян до діла!

— Ну, так затагніть позичку!

— Не можна, панотче! Що вже там кажіть — маєтність наша невеличка, а вся вартість єї, вся слава нашої економії перед посторонніми власне в тім лежить: гіпотека чиста! Се так як би хто панночці сказав найкрасший комплімент. Я вже що інше думала — продати ліс, хоча він також немала примана і окраса нашої маєтності. Та тепер продавати єго, то значить кинути єго зовсім у ботото, позбути ся єго за пів дармо. Тепер у дровняній торгівлі застій, ціни доброї нема, значить, продаючи єго тепер ми зараз би скомпромітували себе ще гірше ніж затагаючи позичку. Всякий би казав: Ого, мусіло їх дуже притиснути, коли аж до такого нерозумного інтересу взяли ся. Може в зимі шанси поправлять ся, тоді, очевидно, я ліс продам і буду в стані очистити ся від усіх зобовязань...

Пані не договорила і опять мелянхолійно-благаючим поглядом зависла на лиці о. Нестора. Та той мов не розумів, про що річ ішла. Він звільна шелевів губами, мов шепчучи щось без голосу. Голова єго

похилила ся на перед, перегнула ся троха на бік, немов він силував ся ловити ухом якусь далеку, таємну вість. В тій хвили в повітрі загудів голос великого дзвона церковного, а зараз за ним заплакали й два менші дзвони :

— Бам-билю, бам-билю, бам-билю! бам! бам!

— А! Дзвонять на утренью! — сказав радісно о. Нестор і встав з крісла. — Даруйте, ясна пані, я мушу йти.

— Ну, а наше діло? — з виразом розчарованя процідила пані Олімпія.

— Наше? То є властиво, ваше діло! — сказав посвішно о. Нестор. — Щож, щастибі, щастибі на все добре! Я не хочу несправедливо судити про Адася і бажаю ему всего доброго.

— О, я знаю се, знаю! — з уданим жаром промовила пані Олімпія. — Я знаю, що ви бажаєте ему добра і не відмовите своїй помочи, коли ходить о те, щоб те добро досягнути.

— Помочи? — з переляком видавив ся на неї о. Нестор. — Чим же я можу ему допомогти? Я старий чоловік. Коло панночок з роду віку не вмів заскакувати — —

— Ах, жартуєте, панотче! — весело скрикнула пані Олімпія, вставши також з місця і збираючи зі стола посуду і накрите. — Ну, та се діло важне. Ми ще про него поговоримо, правда? Аджеж я думаю, що наша довголітня знайомість, наша приязнь дає міні право говорити з вами по щирости! Ну, ну, так до побачення! Ах, а ще одно, трохи не забула! Сьогодні оті молоді люде, що я про них згадувала, Адасеві товариші, будуть у мене в гостині. Хочете, щоб я й вас запросила, щоб ви побачили, послушали їх?

— Мене? — опять з переляком скрикнув о. Нестор. — А мене чого між молодих паничів? Що я для них за кумпанія? Ні, ні, дякую красенько!

— Ну, як думаєте. А були б побачили брата тої панночки, про котру я згадувала.

— Брата! А що мене той брат обходить? Ні вже! Я волю посидіти у себе спокійно або пройти ся по саду!

— Воля ваша! До побачення, панотче!

І пані забравши посуду і накриття вийшла від о. Нестора. А той мовчки, та ненастанно порушуючи губами почав збирати ся до церкви.

(Далі буде.)

Іван Франко.

Голістан (рожевий квітник)

Мосліх-од-діна Саадія Шіразького.

Саадій (1175—1291) є найпопулярніший поет Ірана, а найбільше люблять читати його „Голістан“. Замість багато розводити ся про причини такої популярності, я подам переклад уривків з останнього твору. Читач і сам побачить, що найголовніша тенденція Саадієва є ідеалізація бідності, погорда до багатства, до вельможного роду, до високих посад, зреченє світових благ. Така форма життя, яку проповідує Саадій, не є чернецтво в точнім розуміню слова; найшвидче можна назвати се життєвим аскетизмом; на сході звуть таке житє дервішеством або суфізмом. Своім широким розновсюдженням суфізм обов'язаний тому, що вже від давна житє людей в азійських деспотіях нагадує собою сидінє під Дамокловим мечем: не маючи ані хвили запевненого спокою, східна людина волила зовсім обмежити свої потреби, бо хто не прив'язав себе до втіх сего світа, той і втратити їх не лякаєть ся.

Із передмови до „Голістана“.

Добра слава про Саадія, яка живе в устах народу, чутка про його слово, яка розповсюджена по землі, його милі оповідання, котрі ковтають ся наче сахар, його писання, котрі шанують ся мов золоті грамати, все те не то, щоб наслідок кебети та талантів Саадія. Ні, не в тім сила! Попросту, на Саадія поглянув ласкавим оком пан світа, полюс у колівороті часу, намістник Соломонового престолу, помічник віруючого люду, прославлений царь царів, великий Атабек Мозефід ед-дін Абу-Бекр, син Саада, унук Зенгія, тінь богова на його землі. Господи! будь до його милосердий тай його зроби милосердим! Отож він був ласкавий похвалити Саадієву мову та щиро єї вподобав; томуж то, запевне, всі людонькі, і ясновельможні і простаки до поета прихилились ласкаво.

Грудочку пахнючу глиняного мила *)

Дав міні раз в лазні прїятіль коханий.

„Що!“ кажу: „це мошус, чи якась амбра?“

„З пахошів цих любих я неначе паний!“

Глина одрікає: „Я звичайна глина,

„Та лежала поруч запашної рожі.

„Від сусіди слава і на мене впала.

„А інакше щό я? Грязиво негоже!“

*) Їго вживають, щоб витравлювати волосє.

Боже - Господи! поблагослови мусульман довготою днів его, подвій надгороду за его добрість і благородство, звелич его прихильників та правителів, понасилай загибель на его ворогів та завидників!

З книжки першої.

Оповіданє VII.

Один царь їхав на кораблі вкупі з хлопчиком-Персом. Хлопчик ще ніколи не бачив моря і не відав корабельних негодод. Він узяв голосити, тремтів усім тілом, і що вже его розважали, ніщо не пособляло. Цареві з жалю все обридло, та що ж удієш! Був тут на кораблі один розумний. Він сказав: „Коли звелиш, я его вгамую“. — „Дуже радий буду“, одказав царь. Мудрець звелів кинути хлопця в море. Ледві той проглынув скілько ковтків, его схопили за чуба тай витягли. Він обома руками зараз аж прилип до стерня, а скоро вийшов на корабель, сів у кутку й утих. Цареві це сподобало ся. Він спитав: „В чому ж тут сила?“ А мудрець одрік: „Доки він не скоштував прикостей од втопання, доти не знав ціни спокою“.

Ячмінний книш тобі не до смакѹ,
О, ситая людино!
Тобі поганий він, міні ж смачний,
Бо з голоду я гину.
Чистилище було б для гурій пеклом,
Пекельникам воно здасть ся раєм.

Оповіданє XVI.

Бачили, як одна лисиця бігла, а дорогою то падала, то знов підводилась. Хтось сказав до неї: „Яке тобі лихо, що ти такечки залякалась?“ А лисичка: „Я чула, що отсе ідуть лавою на ведмідя“. — „От дурна!“ одказали їй: „Ведмідь а ти -- що в вас спільного? Ти а ведмідь — що в вас схожого?“ Лисиця знов сказала: „Цить! як що завидющі людці наговорять, буцім я й є отой ведмідь, та як мене влапають, то хтї клопотатиметь ся, щоб мене визволили? Доки розберуть докладно всю справу, мене вже й живої не буде“.

Доки з Ірака привезуть сцілющого зіля, доти слабій, що его покусала гадюка, встигне вмерти.

Оповіданє XIX.

Переказують, що Новшірванові Правосудному *) зготували на ло-
вах печеню з дичини, а соли не було. Послали джуру нашукати трохи
соли десь поблизу, в селі. Новшірван сказав при сьому: „Неодмінно
заплати, щоб не давати лихого прикладу, а то ще й ціле село зруйну-
єть ся.“ — „Чи ж може що скоїти ся через таку дрібницю?!“ спитав
джура, а Новшірван: „Підвалина кривди була в світі спершу маленька,
та всякий, хто приходив на світ, збільшував єї, аж доки вона зробила
ся он якою великою!“

Візьме царь з чужого са́ду яблуко єдине,
Джури яблуню с корінням вирвуть геть із са́да.
Силоми́ць султан захопить пятеро яечок,
То війська́ єго посмажуть всі куркі́ й курчата.

Оповіданє XXVIII.

Дервіш-пустинник оселив ся в якомусь закутку пустелі. Проз
йїхав царь. Дервіш міркуючи, що вдоволене своєю долею є так само
царюване, не підвів голови і не привітав ся. Царь (царі народ сердитий)
обурился й сказав: „Дервішське кодро, вдягнене в свою хирку **),
то самісінькі товарики!“ Тоді до дервіша вдався візір. „Коло тебе —
сказав він, — ішов царь лица землі. Чомуж ти не вклонив ся, як зви-
чайність велить?“ На се дервіш одмовив: „Скажи цареві, хай він про-
сить поклонів у того, хто просить у його ласки. Та додай ще: Царі
існують задля охорони підданих, а не піддані задля покори царям.“

Оповіданє XXXI.

Міністри Новшірванові радили ся про одну справу великої дер-
жавної ваги. Кожен виявляв свою думку відповідно своїм знанням. Ви-
словив свою гадку й царь. Бозорджмір ***) зараз пристав до неї. Міні-
стри тоді нишком запитали єго, навіщо він оддав перевагу гадці царевій
над гадками тільки розумних людей. А він одвітив: „Бо незвісно,
чим скінчить ся справа. Чи правдиві, чи ні, ради моїх співробітників,
знає тільки Бог, — отим то я волів згодити ся з царем. Як що він

*) Славнозвісний царь Персії, з династії Сасанідів, сучаснак пророка Мохаммеда.

**) Хиркою зветь ся ряса-бранка, пошита з дрібних шматочків матерії, звичайне вбранє дервішів.

***) Бозорджмір — східній мудрець, міністр Новшірвана.

помиляєть ся та вийде погане діло, то принаймні я не зостану ся при всій вині: адже я так само думав, як і він."

Із султаном сперечатись,

Се неначе мити руки

У своїй крові.

Стане день царь звати ніччю,

Ти скажи: „А овде й місяць,

І зірки зійшли!" *)

Оповіданє XXXVI.

Були два брати. Один служив у султана, а другий трудом рук своїх заробляв хліб. Ото каже багатирь до вбогого: „Чом ти не підеш на службу до султана, щоб позбути ся своєї важкої праці?" Той од-рік: „А ти чом не візьмеш ся до праці, щоб позбути ся принижень, які дає служба? Кажуть бо мудрі люде, що ліпше йїсти власний хліб тай сидіти, ніж золотим пояском підперезати ся та стояти чекаючи панських наказів".

Волю місити голіруч

Розтоплене залізо,

Аніж згортати руки навхрест

Перед якимсь еміром. **)

Дорогоціннее жите

Гайнуєть ся на клоніт:

Що йїстиму у літку я?

У що вдягну ся в зиму?

Дубове черево німе!

Годуй ся простим хлібом,

Аби лиш спину не кривить

В невольницькім поклоні!

(Конець буде.)

З перської мови переложив
А. Юримський.

*) Полоній, як знаємо, чинив саме так. — Треба завважити, що хоч Саадій і дервіш, але він не вимагає, щоб увесь народ жив по чернецьки. Навпаки, ми часто бачимо, що він дає поради, не то що „світові“, а по просту нечисті. Великий знавець людської душі, сам Саадій не визискував людей, тільки ж других усе таки навчав іноді не дуже гарному *savoir vivre*.

**) Зложені навхрест на грудях руки є знак покори.

Житє і Слово.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872. *)

II.

Але історичні обставини розвинули ся зовсім інакше. Причина до того лежала в великій часті в самих реформах і в способі їх переведення. Між ними мало було органічної звязи; одна реформа переганяла другу не давши ще їй попередній утвердити ся гаразд в народі і запустити глибокий корінь. А до того вони були, як ми вже згадували, недостаточні і половичні: видко було по них зразу, що вони роблені на скору руку. Певне, що Йосиф щиро бажав добра мужикам, не лиш задля гуманного свого серця, але і задля економічних своїх переконань, котрі в мужику виділи головну основу і підпору державного гаразду і сили. Тому-то він старав ся улекшити їх положенє. Зараз в 1781 році *), покликуючись на то, що помимо патенту з р. 1775 домінії часто надуживають своєї власти над робучим народом, він строго приказує держати ся принципів інвентаріальних, у котрих записані рбучі повинности підданих мужиків. Але другими своїми патентами він сам, зовсім против своєї волі, гей би заохочував домінії (Grundobrigkeiten) до надуживаня їх власти, гейби піддавав їм способи, як найлекше обійти єго строгі прикази. Єго добрі заміри розбивали ся часто о внутрішнє противорічє, котре лежало в самім єго законодавстві. Самітний, замкнутий в собі реформатор реформував лиш на папері, патентами і декретами; переведенє ж реформ за-для строго бюрократичного і деспотичного устрою держави лежати мусіло в руках бюрократії, і залежало найбільше від низинних єї щєблів, від перших інстанцій адміністративних і судових, т. з. власне тих домінії. Таке переведенє, як єго представляв собі у своїй мисли Йосиф, потребувало ідеально совершенних урядників, котрих нїде нема. Навіть самим урядникам державним, особливо в Галичині, було дуже далеко до такої совершенности. А ще менше совершенними були перші інстанції адміністративні, домінії, а то тому, що їх приватні інтереси були діаметрально про-

*) Патент з 5 янв. 1781. Die genauere Beschränkung der Unterthans-Bedrückungen betreffend. Патенти наводжу після урядових видань: Edicta et Mandata universalia in regnis Galiciae et Lodomeriae... promulgata. Leopoli, Piller 1772 — і Continuatio Edictorum, mandatorum et universalium in regnis Galiciae et Lodomeriae emanatorum. Leopoli 1784.

тивні вложені на них урядовим обов'язкам. Бо першими інстанціями урядовими були самі дідичі. Дідич села був не лиш паном, власителем домінікального ґрунту, котрому піддані мужики обов'язані були робити павщину, але був також першим і безпосереднім начальником політичним і судовим мужика. Дідич мав власть поліційну, стягав податки в селі, судив дрібніші справи і ставляв рекрутів. Все те віддавало єму мужика на ласку і неласку.

В тім то лежало внутрішнє противорічє Йосифового законодавства, що домінії робило сторожами законів виміренних против них, і що оголошуваними реформаторськими патентами з одного боку отвирало мужикам очи що до їх прав і їх положіня в державі, а з другого боку замикало їм рот, або хоть трудною робило оборону тих прав, коли вони чули себе покривдженими. Воно хотіло боронити мужиків против сваволі домінії, але хотіло утримати також покору і послушенство для них яко для політичного начальства. Так патент з 1. сент. 1781 строго приказував, що підданий мужик винен бути послушним усім приказам домінії і єї урядників, а коли чує ся покривдженням, то може подати скаргу, але всеж таки розказ домінії мусить сповнити. Непослушний мужик підпадає карі, а вимірене карі патент полишає самій домінії. І против наложеної карі мужик міг подавати скаргу, але помимо поданої скарги домінія мала право наложену кару сповнити. А скажити ся против своєї домінії мужик мусів після другого патенту сеї самої дати насамперед самій домінії; поки не виказав ся, що подавав скаргу самій домінії, дальші інстанції не сміли єго скарги приймати. Скажити ся мусів мужик домінії в урядову днину *ohne Ungestümen und mit aller Bescheidenheit*. Аж по заправшій у домінії резолюції мож було скажитись далі.

Але покору і послушенство тяжко було утримати в обставинах, у котрих дух реформ дужший був від усіх мір параграфованої предосторожності. Патент з 5. апр. 1781 зніс неволю (*Leibeigenschaft*); патент з 11. іюля 1783 ще раз наказував, щоб докладно сповнялись прикази що до зменшеня і ограниченя панщини; патент з 12. апр. 1785 зносить привілеї домінікальних ґрунтів у справах податкових і зрівнює мужицькі ґрунти з домінікальними, а патент з 16. іюня 1786 ограничує самоволю домінії у справах панщини і ясно та докладно прописує аж до найменчих дрібниць усі повинности підданих мужиків. Мужицького ґрунту не сміла домінія ділити ані після своєї самоволі ним розпоряджати, не сміла продавати ґрунтів сирітських, але мусіла віддати їх сиротам, коли стали повнолітними.

Всі ті патенти незвичайно дразнили феодалів, котрі з заложеними

руками але з затаєною ненавистю приймали всі ті обмеження свої не-
давньої неограниченої влади над підданим мужиком. Вони формально
визивали їх до надуживання влади, котру патенти полишили їм, і вони
старалися використати всі помилки цісарські, котрих було немало,
а котрі збільшувались іще тим, що лісовий патент з 20. сент. 1782 всі
ліси громадські віддав з адміністративних причин під контроль і над-
зір домінії (Klunker, Die gesetzliche Unferthansverfassung in Ga-
lizien. Lemberg 1845—46, Bd. III, S 420, 428—29).

Фатальним способом як раз та реформа, котра мала бути вінцем
усіх реформ і на всі часи забезпечити мужикам добробут і увільнити
їх від самоволі феодалів, викликала не лиш завзятий гнів феодалів,
котрим не багато бракувало до отвертого бунту, але своїм переведе-
нем знеохотила також і мужиків. Се був патент з 10. февр. 1789 про
вимір податку ґрунтового і остаточне впорядковане підданських повин-
ностей. На перший погляд патент сей справді робив мужикам незви-
чайно великі полегші. Ґрунти мужицькі зрівнювались у справах подат-
кових зовсім з домінікальними; домінії були так само обов'язані да-
вати державі підводу як і мужик; на стан і становиско властителя
ґрунту не зверталась найменча увага, кождий був рівний перед пра-
вом і перед державою. Панщина в принципі зовсім зносилась; домінія
не сміла потягати мужика зі свого села до якої небудь роботи в полі
або в дворі. На місце панщини ставав річний чинш грошми, котрий па-
тент означив на 17 гульд. 46 кр. від 100 гульд. річного доходу
brutto. Нічогосінько домінія не сміла вимагати від свого підданого крім
грошей. Лиш тогди, коли мужик сам, з доброї волі хотів зробити з до-
мінією угоду про переміну грошового чиншу на роботу, домінія могла
зробити з ним угоду на роботу, але не на більше як на 3 роки і лиш
за дозволом і потвердженням окружного староства.

Для бутних і гордих галицьких феодалів се був, як бачимо, стра-
шенний удар. Шкода лиш, що розмах до того удару був такий сильний,
що по при феодалів досягнув і мужицтво і в практиці знівечив велику
частину принципіальних концесій. Бо не лиш річний чинш домінії, але
і всі державні податки треба було платити готовими грошми і то в ті-
сно означених ратах. (Патент з 17 сент. 1789). Відки ж мужик на всі
ті рати мав набрати грошей, котрі тоді були дуже дорогі? Коли не го-
ден був продати свого збіжа за відповідну ціну, то мусів спускати его
за безцін, бо гроші на місячні, квартальні і піврічні рати мати мусів,
коли не хотів на себе стягнути екзакуції і піти з торбами.

Розуміється, грошей не було, щоби чинш домінії платити; а пан-
щини робити мужики також не хотіли, бо патент їх від неї увільняв.

Починав ся рух між феодалами, але починав ся і між мужиками; оба звернені були против патенту, але кождий в інчий бік; феодали хотіли на всякий спосіб повернути панщину, а мужики хотіли увільнити ся і від панщини і від чиншу. Прийшло до того, що цісарь двома патентами (з 19 сент. 1789 і декрет з 31 марта 1790) звертати ся мусів против тих, котрим хотів свободи, і грозити военними езекуціями та буками.

Таким способом багато патентів цісарських викликувало і між мужиками невдоволенє, і реформи, замість неутралізувати опозицію феодалів, неутралізували самі себе і не завсїгди викликували такі результати, яких цісарь сподівав ся. Ёго не зовсім раціональні погляди на землю і на жерела народного богацтва, котрі були сумішкою меркантілізму і фізіократизму і стались основою ёго реформ, багато шкодили ёго популярности і не дали в повній силі розвинути ся тм сімпатіям, які безперечно збудились були для него особливо у галицьких мужиків.

✓ Та все ж таки загальною сімпатією мужицькою були по стороні Йосифа. Та й у самих реформах лежало, як на тодішні часи, багато світлого, здорового і доброго, бо всеж таки ціль їх була оживити і піднести мужицькі маси. Як би Йосиф був довше жив, то всі недостатки ёго реформ міг би був досвід усунути і поправити. Але ёго панованє було коротке. Він умер, а з ним умерли і реформи.

Реакція, котра тепер наступила, убила всі надії на відродженє руського мужицтва в Галичині. Вона тим більше наробила шкоди, бо не була різка, остра, не нищила одним замахом усіх здобутків попереднього часу, лишала їх форму, але злегка, крок за кроком нищила їх зміст і духа, викидала шматок за шматком ядро тих реформ, поки не викинула всего і не лишила лиш порожну лущину.

Спершу навіть новий уряд іще гей би важив ся, що зробити зі спадщиною реформаторською, котру лишив по собі небіжчик цісарь. Придворна комісія розводила ся перед новим цісарем Леопольдом над тим, що для монарха річ дуже важна, поставити против напору і натиску аристократії напір і натиск противний, щоби таким способом удержати в цілім тілі рівновагу і не дати ему перехилити ся на один який бік, щоби утримати в нім поділ і ріжницю інтересів і недопустити, щоби ті інтереси злучивши ся виступили разом против монархічної власти. (Рукопис бібл. Осол. N. 525, картка 678).

Ба навіть появилася була гадка, чи не дати би і мужикам місце в шляхоцькій соймі галицькій. „Сказавши по справедливости“, каже придворна комісія, „мужикам, котрі на своїх плечах носять усі тягарі суспільности, котрі посідають найбільше землі і загальною уся землю упра-

вляють, не можна відмовити права репрезентації. А всеж таки обережність (Staatsklugheit) не дозволяє дати їм се право в такій мірі, в якій вони б могли его виплатити. Було би небезпечно, у мужиків, маючих перевагу фізичних сил, викликати живе почуте моральне, бо при темноті і моральній нерозвитості народа могли б із сего вийти страшні наслідки“ (тамже). 8. II

Але заграничні обставини казали на хвилю забути про ті „страшні наслідки“. Були се з таким шумом оголошувані „реформи“ сусіднього польського королівства. Дорадники цісаря Леопольда бояли ся, що з того шуму виродять ся такі реформи, котрі міщанам і мужикам у Польщі принесуть більше користей, як принесли австрійські реформи мужикам у Галичині і що з того можуть вийти для австрійського уряду „unangenehme Folgen“. Тому-то всі проєкти нового упорядкування мужицьких справ у Галичині відслано 3 авг. 1791 назад до придворної комісії в тій цілі, щоби вона віднесла ся з ними до галицького губернатора графа Брігідо, і щоби маючи перед очима важні переміни, котрі мають в Польщі наступити в справах мішанських і мужицьких, подала проєкт: що треба зробити, щоби галицьких міщан і мужиків о скільки мож наділити ще більшими правами як в Польщі (тамже к. 701). Та коли з патріотичних поривів у Польщі замість великих реформ вийшла лиш неудала конституція 3. мая, то і австрійський уряд забезпечений із сего боку спокійно зложив усі проєкти до архіву. Наступив тепер сумний час застою і реакції в австрійській історії, котрий тягнув ся майже через 70 літ, бо аж до 1848 року, і для Галичини а особливо для Русинів був незвичайно шкідливий.

Війна з французькою республікою а опісля з Наполеоном не дала реакції політичній розвинути ся так скоро і остро, як би се було стало ся в часах супокійних. Уся енергія і увага уряду звернена була на справи заграничні і воєнні і він не мав коли входити у всі деталі справ краєвих, домашніх. Але вже тепер зупинила ся відразу вся реформаторська діяльність.

Нарід простий у Галичині, бачучи, що справи мужицькі починають якось інакше йти як давніше, що якась невидима сила в форму законів уложених на его користь впливає поводи зовсім інакший зміст, почав думати, що чутка про смерть цісаря Йосифа неправдива, що цісарь не вмер, але феодали і єзуїти заперли его і тримають у неволі, та він ще колись прийде і освободить бідних мужиків*). Віруючи

*) Sacher-Masoch, Memoiren eines österreichischen Polizeidirektors

в несокрушимість раз прийнятої системи урядової нарід свій жаль обернув не против уряду, для котрого задержав свої колишні сімпатії і вірність, але против феодалів, на котрих звалив усю відповідь за наступившу тепер реакцію.

На око справді майже нічогосінько не змінило ся. Патент податковий з р. 1789, з котрого зрештою обі сторони були невдоволені, був відкликаний зараз таки 1790 року, але патент з р. 1786 остав ся як був; як давнійше так і тепер уряди окружні обов'язані були приймати і приймали скарги підданих на домінії, писали протоколи, їздили на комісії, робили мужикам справу. Як давнійше так і тепер фіскус заступав місце адвоката мужицького при судових процесах, була мужикам отворена дорога від найнижшої до найвисшої судової і політичної інстанції. Ані одного „титла“, ані одної „коми“ уряд не вимажав із законів виданих на користь мужиків. Лиш дуже докладне знанє всеї урядової механіки, всіх маленьких і великих пружин державної машини могло би було напровадити нарід на догадку, що феодали не могли би були прийти до свого колишнього впливу, як би їм уряд не був попустив вудил.

А тимчасом у тім звільненню вудил лежала іменно вся переміна системи. Револуційна буря, котра звіялась була над Європою, підорвала підвалини тодішніх публичних порядків і такого лиха накоїла всім верховодячим верствам, що основно вивіяла всі прогресивні думки з урядових сфер. Та все таки уряд не мав сміливости зірвати енергично з минулим. Се була би также переміна, а кожної переміни він бояв ся. Не лишало ся отже нічого іншого, як лишити закони такі як були, а відібрати їм їх внутрішню вартість в переведеню. Нас тут обходять лиш закони про мужиків у Галичині. При половичности і недостаточности тих законів не було нічого лекшого, як відібрати їм в переведеню і ту крихітку внутрішньої вартости, яку вони мали. Лиш незвичайна докладність і строгість в переведеню, лиш енергична оборона інтересів мужицьких могла ті закони зробити вартними для мужика, могла улекшити его недолю і стати основою будущего его піднесеня. Треба було лиш трошки попустити в докладности і строгости, лиш трошки збавити енергії і сімпатії для мужика, — і всі ті закони, котрі викликали стілько гніву феодалів против Йосифа, ставались вигідним і легким орудієм для угнетеня робучого народа і з немилосерною строгістю обертали ся против тих, для кого були писані.

Відвернене від реформ і від народніх має конечним способом мусіло зблизити уряд до феодалів. До того зближеня в Галичині були ще й інші причини в єї положеню і відносинах до сусідніх країв. Перехід руських уніятів на Волині, Поділю і Україні на православіє в рр. 1794—96 *) подав причини думати, що увесь руський нарід у Галичині симпатизує з Россією і готов при першій ліпшій спосібности також перейти поголовно на православіє. Феодали галицькі і латинська єрархія, обое завзяті противники відродженя руського народа в Австрії, використали сю спосібність, щоби представити розвій Русинів небезпечним для держави і католицької церкви і підрити довіре уряду **). З другого боку голосні побіди російського оружя в Турції і Польщі вони представляли небезпечними і для цісарства римсько-німецького. Висші урядові сфери увірили всім тим підшентам, нічим зрештою неумотітованим, а слова „Москва“ і „шизма“ стали на довго страшилом на Русинів. (Головацький, тамже стор. 26) Тогдішній уряд австрійський не знав властиво, на яку ступити в ново придбаній провінції. Ся на око мертва країна містила в собі, як уряд думав, таку масу небезпечних стремлінь, що треба було як найбільшої осторожності, щоби недопустити до якої несподіваної катастрофи. Не вірив він нікому в Галичині, ані галасливим феодалам з очевидними повстанськими поривами ***), ані супокійному мужицтву руському і вироставшій з него інтелігенції. І одних і других він старав ся зробити безсильними і неспосібними до самостійного діланя, неутралізуючи одних другими. Як уряд Леопольда, щоби обезсилити стремління феодалів, радив цісареві поробити великі уступки мужикам, так слідуєчий уряд для придавлення мнмих антидержавних стремлінь руської людности прихилив ся на бік феодалів, і то тим радше, бо стремління до відбудованя Польщі тратили по невдачі Костюшка і по упадку Наполеона підставу і зворот на бік привілейованих верств ішов під лад реакційним стремлінням внутрішньої політики.

(Зворот той проявив ся передовсім в особистім зближеню високої

*) Pelesz, Dr. Julian. Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom. II. Wien 1880. стр. 583—595.

**) Головацький Я. О первомъ литер. движеніи Русиновъ. — стр. 17, 18; Lewicki Jan, Ruch Rusinów w Galicji w pierwszej połowie wieku panowania Austrii (1772—1820). We Lwowie 1879. стр. 8, 19.

***) Дивись патент ц. Леопольда: Wegen Aufhebung der hierlandes errichteten Komitteen. 17 Juny 1790; патенти ц. Франца: Dass sich die galizischen Unterthanen bei den Gährungen in Pohlen ruhig zu verhalten haben. 14 Februar 1793; Dass die galizischen Unterthanen an den Auftritten in Pohlen keinen Antheil nehmen sollen. 9 April 1794.

бюрократії галицької до феодалів. Почавши від віденського конгресу губернатори галицькі, барон Гауер, князь Льобковіц уживали всіх способів, щоби їх прихилити до себе. Феодали, розумієть ся, старали ся зі свого боку використати той прихильний вітер, який тепер у високих сферах урядових для них повіяв. Вони „тепер часто стали бувати в салонах губернаторського двірця. Губернатор упоював ся солодким кадилом, котрим польські магнати з такою лицарською чемністю а польські дами з такою великою грацією уміють кадити; мож було підумати, що між польською аристократією а австрійською бюрократією настало цілковите і сердечне порозумінє.“*) Ще більше прихилили ся до них слідуючі губернатори, особливо князь Льобковіц, а й президент губернiальний за губернаторства архієпископа д'Есте, барон Кріґ усіма силами старав ся в неполітичних справах приподобати ся феодалам. (Ostrow, тамже.)

В сей то довгий і тяжкий для мужицтва період феодали потрапили, користаючи з несподівано прихильних обставин, не лиш обійти, але і на свій хосен обернути всі закони, котрі мали упорядкувати і забезпечити мужиків від покривдження. Право надзору над громадськими лісами вони потрапили мало-по-малу перемінити на право власности; ґрунти після закона неподільні вони ділили, роздавали між мужиків і з кожного новоутвореного ґрунту казали собі відроблювати таку саму панщину, як перше з цілого; сирітські або опущені ґрунти втягали між землі домінікальні. Се було дуже легко робити, бо властивого мужицького катастроу не було.

Розумієть ся, мужики не дивили ся з заложеними руками на свої кривди. Вони мали право шукати опіки і оборони в урядах окружних і з сего права старали ся робити ужиток. Але припадки справедливої оборони були незвичайно рідкі. Як тяжко було мужикам добороти ся до свого права, мож видіти з драстичного представлення, яке дав у сій справі барон Сала, бувший шеф президіального бюра при галицькій губернії, одже чоловік мавший автентичні інформації (M. v. Sala, Geschichte des polnischen Aufstandes im Jahre 1846; гл. також Ostrow, 32.).

Трібували мужики часом самі собі помагати, бачивши як помимо всіх законів вони остають ся зовсім безсильні. Але се був „бунт“, а на бунт було радикальне лікарство — військові екзекуції. Описуючи один припадок військової екзекуції в Підкамени, Золочівського округа, поль-

*) Ostrow Moritz Ritter von. Der Bauernkrieg vom J. 1846 in der österreichischen Kronprovinz Galizien. Wien 1869, стр. 28, 31.

ський писатель Михайло Кубракевич *) каже: „Із сто тисяч таких випадків я описав лиш один, бо він відбув ся перед моїми очима.“ Розумієть ся, і приватно, без урядового апарату, уживались часто екзекуції домашні, бо навіть найбільше образовані представителі феодальних стремлінь уважали їх конечними і старались оправдати їх всякими способами. „Певне, що подивляти мусимо переконання Вашого Величества, повні доброти і гуманности“, каже гр. Вельгорський у однім рукописнім поданю до цісаря Йосифа, котрий був противником кари тілесної і єї дуже ограничив. „Певне, що вже сама природа бурить ся против гадки, щоб бити ближнього свого. А ще до того хто се той ближній? Сеж той сам, що причиняє ся до нашого утримання, ба що я кажу, той сам, котрий нас годує, підтримує наш добробит і наше істнуванє проливаючи тяжкий піт, із усіх сил працюючи в нашої службі. А ми замість любити і голубити такого чоловіка, ми такі варвари, що мучимо єго. Так, правда, ми се робимо, і ми се мусимо робити.. бо без бука нема субординації, нема порядку, нема послушенства, нема економії...“ (Рукопис бібл. Осеолінських ч. 525, к. 504, 506).

III.

Реакція против Йосифових реформ і зближенє уряду до галицьких феодалів не ограничили ся на економічним підневолєню підданого мужицтва, а доторкнули ся і сторони моральної. І тут Йосиф хотів звільнити натиск, під котрим мужик стогнав; і тут отже треба було вернути до давньої практики і вдоволити бажаня феодалів. Бажаня ті були ясні і короткі: „Рільництво є єдиним скарбом Галичини. Через зрівнанє всіх станів, через допущенє простого народа до всіх почестів і через розпочате цивілізованє поспільства рільництво тратить найбільше. Син мужика забуває своє призначенє, забуває що родив ся для плуга і починає мислити над способами, як би свій стан підвисшити. Батько єго марнує своє добро на вихованє сина і через те оба стають ся для держави непотрібним тягаром. Син діставши вихованє по над свій стан не вертає вже до рільництва; батько змарнувавши свій маєток не годен вже єго поправити. Через се рільництво чим раз більше тратить. Бо коли поспільство буде допущене до загальних прерогатів, то зменшить ся число рільників; а шляхта, котрій тяжко забути свої покривджені привілеї, зовсім не побільшує ся через змен-

*) Kubrakiewicz Michel. Essai sur le gouvernement paternel et les mystères d'Autriche. Paris 1846, стр 96.

шене мужицтва. Цівілізувати нарід значить просвітити его, щоби міг пізнати свої недостатки і несовершенства, бо й під найлагіднішими законами стан мужицький не може бути милим, коли бачить над собою щасливих. А монархія, в котрій кождий образований чує, що природа сотворила его рівним з другими, тратить після моєї гадки ґрунт під ногами. Революція у Франції повинна тут кождому монархови служити пересторогою.“ (*Magna Charta von Galizien. Jassy 1790, стор. 333 — 335*).

Треба признати, що галицькі феодали дуже добре зрозуміли шкоду, яку їм принести могла народня просвіта. Вони не лишень тратили би багато робучих рук, котрі були обовязані на них робити, але виділи неминучу погибіль своїх кастових привілеїв, котра мусіла вийти з народньої просвіти.

Вони ніколи не кермували ся високими політичними ідеалами, але то їм признати треба, що завсїгди з великою енергією і завзятістю вміли боронити свої станові інтереси. Вони і в справі народньої просвіти показали, що потраплять їх боронити. На кождім кроці, де лиш могли, вони провадили консеквентну і витревалу війну з просвітою і нівечили всі противні змагання і пориви.

Великий успіх в тій борбі вони завдячують ще й тій причині, що для своїх інтересів ще за часів свого самодержавного пановання вміли заінтересувати двох дуже впливових діячів: латинське духовенство і польський національний шовінізм. Через те і їх кастові інтереси, котрі при інших обставинах були би в поступовій часті польської інтелігенції найшли може сильного противника, окривали ся авреолею патріотизму. Бо тримаючи в темноті нарід руський вони через те підтримували панованє польського елементу на руській землі, були піонерами польської пропаганди політичної і церковної, несли і ширили з собою польське слово, польську літературу, римський католицизм, розширювали границі і обшир польської культури. Дарма, що се все купувалось ціною моральної смерти сусідного народа і містило в собі зароди кровавих революцій народніх, калічило і звихало природний розвиток обох народів, засуджуючи одного на постидну і безхосенну роль тирана а другого на упокоряючу роль раба.

І тут вони використали своє вигідне положінє. Де мож було, там по просту не допускали до отвореня шкіл народніх. Де ж ніяким способом заведеня школи не можна було спинити, там старали ся, щоб школи по крайній мірі не були народніми, руськими. Тут-то велику службу служила їм латинська консисторія і польська інтелігенція, котрі завсїгди в тім припадку старали ся школи обернути на свій хосен і при їх помочи загортати руських людей до латинського обряду

і польської народності. Остаточню допомагала тим змаганням акція політична, котра віддала їм народні маси майже зі звязаними руками*). Показалось се передовсім в тім, що коли уряд Йосифа II. знав і признавав народній масі самостійність яzikову і яzik руський в Галичині називав в декретах 1786 і 1787 року яzikом краєвим, народнім, національним (*Landes-Volks- und Nationalsprache*), а начальників Ставропігійського Інститута називав в декреті 1788 року батьками і передовиками народа руського (*patres et proceres gentis ruthenae*), то уряд Леопольда говорить в декреті з 8. іюля 1790 року вже лиш о клирі і сьвітській верстві греко-католицького обряду (*clerus atque civilis status ritum graeco-catholicum sequens*), значить, не признає руської народності. Слідуючий уряд віддає 17. авг. 1805 всі школи тривіальні без ріжнці обряду під догляд латинської консисторії, що тривало аж до 1815 року; рішенням з 15. сент. 1812 зносить для Галичини існуючий ві всіх інших австрійських провінціях примус шкільний для розширення шкільної науки, дозволяючи впливати лиш поученєм і заохотою на закладанє шкіл. Через те „доміні“ увільнялись від усяких примусових датків на школи. Рішенє губерніальне з 18. іюня 1813 каже вправді, що в сільських школах має наука викладати ся в матернім язичі, але в міських головних школах яzikом шкільним мав бути лиш яzik німецький і польський з виключенєм яzика руського.

В повній силі показала ся неприхильність уряду против руської народності в роках 1816—1818, коли почали заводити народні школи після нових приписів. Користаючи з відповідної хвилі мігрополіт Михайло Левіцький предложив 13. авг. 1816 року урядови, щоби ві всіх руських сільських школах в Галичині заведено науку руського яzика, мотивуючи своє предложенє тим, що лиш в ріднім язичі молодіж руська по селах зрозуміє добре науку віри і обрядів церковних, зможе розвинути гаразд свої душевні сили, приймати все добре і пожиточне і ублагородити своє серце. Просвіта в язичі польським не доведе до нічого, бо щоби зрозуміти подану в сім чужім для неї язичі науку, молодіж руська буде мусіла учити ся насамперед самого яzика польського, котрий особливо в горах для неї зовсім незрозумілий, так що навіть урядники цісарські, стикаючись з Русинами, мусять уживати їх яzика.

*) Представленє народнього шкільництва подаю після урядових, губерніальних і консисторських актів поміщених в: *Harasiewicz, Annales ecclesiae Ruthenae* стр. 983—1017; Головацького: *Zustände der Russinen in Galizien* в *lordana Jahrbücher für slavische Literatur* 1846, стр. 373. 374 і в першомь літер. уметв. движеніи Русиновъ.. стр. 29—35.

Таким способом увесь час шкільної науки пропав би для руської молодіжки марно. Недостаток спосібних учителів мож би тимчасом заступити дяками, поки із самого сільського народа підростуть і підготовлять ся учителі. Громади хочуть по більшій часті самі утримувати і закладати школи, але лиш тоді, коли в них учити будугь по руськи... Відповідаючи 13. окт. на сю відозву митрополіта губернiальний уряд заявив, що язик руський не може бути заведений в народніх школах, бо він є необразоване наріче, котрим зовсім нічого або лиш дуже мало було писано. З науки в такім нарічю Русин не мав би великого пожитку, а до того і кирилиця, котра уживає ся лиш в церковних книжках, робить великі труднощі. З причини отже, що галицько-руський мужик по польськи по найбільшій часті розуміє, нехай митрополіт роздумає, чи не було би ліпше учити читати і писати в язичі польським, щоб и ще більше не підтримувати духа сепаратизму між жителями одного і того самого краю, ба одного і того самого села (!). Колиж би митрополіт не міг на се згодити ся, то чи не ліпше було би, щоб для руського народнього язика запровадити азбуку латинську, бо кирилиця в звичайнім житю зовсім не уживає ся і не принесла би народови інчої користи як лиш ту, що міг би розуміти кілька молитвословів....

В такім дусі писала галицька губернія своє справозданє про народні школи також і до придворної канцелярії 13. декабрия 1816 року. „Такий просвічений, ліберальний і справедливий уряд як австрійський“, каже вона, „не може мати ніяких причин політичних, щоби в Галичині не допускати науки польського читання і писання. Він не може ані бажати ані мати на ціли духа партійного, а колиб і на політичну сторону треба звернути увагу, то певне було би менче відповідним, замість польського язика ширити язик руський, котрий єсть тільки нарічем язика російського.“ (!) Вже сам зміст сих відозв показує, що не німецької се голови помисл, але що він народити ся мусів у голові тих, котрі, як каже Моріц Остров, „з такою лицарською чемністю і грацією“ крутили ся в салонах губернаторського двірця.

Центральний уряд якось не дуже піддавав ся тим словам галицького губернатора, бо приказав губернії відбути в сій справі губернiальну нараду і заявив, що „в жадній народній гр. к школі не може бути заборонена наука руського читання і писання, бо нема заборони образувати ся в матернім язичі і в язичі своєї віри, що могло би збудити недовіре.“

Але легко собі представити, як при таких неприхильних для руського народа поглядах губернії випасти мусіла та губерніяльна нарада, котра відбула ся 29. окт. 1817 під проводом губернатора барона Гауера.

Нарада ся, в котрій окрім руського митрополіта Левіцького, руського крилошанина Могильницького і 11 губерніяльних совітників брав участь также латинський архієпіскоп Анквіч і лат. крил. Мінасевич, ухвалила майже одногосно: що при катехізації уживанє руського язика єсть ко-
нечним, що парохам або їх помічникам не за казує ся вчити руську молодіж по руськи читати і писати; але що ві всіх народніх школах і руські діти мусять учити ся по польськи, бо лиш польський язик єсть краєвий язик в Галичині, котрим монарх до народа говорить. А коли хто мужикови гр. к. віри хоче дати спосібність, щоб він міг читати свій катехіз і свої богослужебні книги, то треба їх лиш перевести на язик польський (!) або хоть напечатати їх латинськими буквами (!) замість для мужиків без потреби умножувати язики і письма.

Помимо голосного протесту, який против сеї ухвали заложили руський митрополіт і крилошанин Могильницький в осібім із 33 параграфів зложенім додатку до протоколу губерніяльної наради, наконечний результат випав майже зовсім на некористь руського мужика. Результат сей бачимо в губерніяльнім рішеню з 22. мая 1818, котре передає митрополітову ординаріатови придворний декрет в справі народніх шкіл і руського язика. Воно показує нам своїм змістом, хто був інспіратором губерніяльних рішень і на чию користь а на чию шкоду рішення видавались. Ось воно:

1. Наука релігії має гр. к. молодіжи ві всіх народніх школах Галичини і Буковини уділяти ся священниками сего обряду в руськім язичі.

2. В школах народніх мішаних, до котрих ходить молодіж лат. і гр. обряду, має окрім релігії вся наука уділяти ся в язичі польським; але при тім належить старати ся, о скільки се можливе, щоби діти гр. обряду вчили ся також по руськи читати і писати.

3. В школах народніх, до котрих ходять лиш діти гр. обряду, вся наука має уділяти ся по руськи, але так, щоби діти вчили ся також по польськи читати і писати.

4. В місцевостях, в котрих є мішані школи, вільно громадянам гр. обряду заложити і утримувати зовсім руську школу для своїх дітей своїм коштом, але губернія має наглядати, щоби епі-

скопи не заохочували гр. громади до закладання і утримування осібних руських шкіл по над їх сили.

5. Над школами лиш лат. обряду має латинський, над школами лиш гр. обряду має гр. декан або інспектор шкільний провадити надзір. Над мішаними школами має надзір належати деканови того обряду, до котрого належить більшість дітей. Вислідити всі відносини мають власти політичні і для уникнення спорів раз на завісідги установити, котрий декан має провадити надзір.

6. Руські школи założені громадою в місцевостях, в котрих вже є школа мішана, мають по всі часи бути удержувані лиш коштом громади і не мають ніякого права на яку небудь інчу підмогу...

Рівночасно наказала губернія урядам окружним, щоби вони ві всіх місцевостях з мішаними обрядами при участі обох приходників вирахували число учеників обох обрядів, щоби губернія після їх виказу могла назначити, котрій консисторії має бути поручений надзір над школою. Далі поручила губернія, щоби при пересправах над założенєм нових шкіл завісідги давали знати, чи в місцевості є лат. чи руський прихід чи оба, і щоби при założеню школи в місцевості, де є лиш руський прихід, виказала, чи всі діти суть руського обряду, або чи є в селі ще й діти обряду лат.

Сей новий закон уже сам по собі надавав в руськім краю латинсько-польській людности великі привілеїі; елемент домашній, руський ледви що був толерований. Знаючи, який могучий був елемент польський в руській Галичині, бо мав за собою всі привілейовані верстви, шляхту, лат. духовенство і політичну власть, легко нам буде зрозуміти, що перевага, котру ему дав уряд в шкільництві народнім, мусіла на довгий час приглушити народню просвіту між Русинами, котрі за собою не мали нікого, лиш підневолених мужиків і молоде, слабе, не-енергічне духовенство, котре лиш що почало підносити ся з недавнього упадку. Привілейовані верстви успіли від разу виперти вплив руський з мішаних шкіл. При комісіях мавших сконстатувати більшість учеників одного або другого обряду в мішаних школах, учеників-Русинів підчас комісії виганяли зі школи, так, що ві всіх майже мішаних школах вийшла більшість учеників Поляків, і школи ті піднали під надзір консисторії латинської. Що се значить, кождий легко може догадати ся. По місточках і містах, де założені були школи трівіальні і нормальні, ученики руські під впливом польського викладового язика, польської атмосфери і латинського духовенства ополячувались. Ще за часів Йосифа міщане,

дрібна „ходачкова“ шляхта руська, руське повітство говорили по руськи; ві Львові цілі передмістя не знали іншої бесіди окрім руської. Під впливом шкільництва, котре називало себе німецьким а було польським, під впливом пропаганди латинського духовенства в тих школах вся та маса руської людности ополячила ся і пропала для руської народности.

Можна би подумати, що дозвіл громадам руським закладати по примішані т. є. польські школи також чисто руські хоть троха буде міг спинити шкідливий вплив скерованого против Русинів шкільництва. Але відки годні були громади давати на „мішані“ школи і окрім тих закладати ще свої? Вони без того обложені були панщиною; „окрім 150 законних днів панщани відбувати мусіли ще мало-що не 150 других, незаконних; обложені були шарварками, державними тягарями і податками“. (Kubrakiewicz, Essai, 98). Лиш багатші мужики йїли чорний хліб разовий мішаний з гречки, вівса, ячменю і трохи жита; бідні не знали іншої страви як лиш бараболі, без всякої омасти. (тамже 97—98). А крім того консісторія латинська і комісарі окружні находили спосіб приписувати притикаючі до міста села в 3—4-милевім окрузі до міської головної або трівіальної школи. Приїжджала на село комісія, латинський декан і окружний комісарь. Комісарь заявляв громаді, що в селі має бути заложена „німецька“ школа. Громада не знаючи, що се за німецька школа і думаючи, що дітей хочуть поробити Німцями, просила ся і казала, що з охотою буде все платити, що комісія прикаже, лиш аби в селі не було німецької школи. Комісія по довгих просьбах призволяла, що німецької школи в селі не буде, коли громада підпише ся, що з кожного нумеру платити буде на утриманє трівіальної школи в сусіднім місті що-року 10—20 крейцарів. Громада з охотою приставала на сю контрибуцію, а комісія приписувала єї до сусідньої міської школи. А коли громада пізнійше хотіла заложити у себе свою руську школу і подавала до уряду, щоб єї виписав з принадлежности до міської школи, то сему противила ся всіми силами лат. консісторія під тим предлогом, що через то упала би школа трівіальна. Доходили на се скарги аж до придворної комісії шкільної, але не помагали нічого. Чи руська консісторія була за мало енергічна, чи за сильні були противні впливи, тяжко тепер пізнати. Тай бюрократія німецька була сему противна, бо в школах трівіальних учили ся єї діти. „А мужикови на що школи?“ казали німецькі урядники. „З чого наші діти будуть жити, коли ще й мужик навчить ся читати й писати? Der Kerl ist ja ohnehin pfliffig genug“. (Головацкий, Zustände 374). Чортківський уряд окружний зараз таки того самого року, коли вийшов сей закон шкільний, доносив де губернії, що домінії закладають

в латинських приходах польські школи і старають ся дотацію на ці школи збирати з приписаних до польської школи громад (руських) і радив, щоби з сеї причини позамикати руські церковні школи, в котрих дяки ледви научити можуть читати і викладають в язичі — російським (!). (Hagasiiewicz, Annales).

Та феодали мали ще інчий спосіб, дуже поєдинчий, але дуже радикальний, щоби в самім зародізничити народне шкільництво по руських селах. Щоби заступити брак учителів народніх, місце їх з поручення уряду заступали сільські дяки. Домінії кожного дяка, котрий брав ся учити дітей, віддавали в рекрути. А хоть іще придворний декрет з р. 1788 таких дякоучителів увільняв від військової служби, то се нічого не помагало. Через цілий сей сумний час читаємо в відозвах консисторських до губернії безустанні скарги, що домінії віддають дяків до війська і не лиш лишают школу без учителя, але і церков без дяка, так що приходники часто самі собі мусіли бути дяками. Щоби відстрашити сільську молодіж від письменства, розпускали ся слухи, що письменних людей цїсар має подарувати турецькому султанови, або буде їх брати до війська. А щоби потвердити сю чутку, домінії віддавали письменних парубків у рекрути. Дійшло було до того, що аж особна губерніальна відозва мусіла народ успокоювати в тім згляді. А де і се не помагало, там домінії конфіскували будинки шкільні і заквартировували в них своїх ремісників або слуг.

Але помимо того не зовсім і не всюди громади давали ся відстрашувати. Тут і там вони трібували закладати свої шкільки і з патентованих шкіл тікали зі своїми дітьми у школи, де замість учителя вчив дяк, де замість на букварях складанє букв і читанє вчилось на старих вийшовших з ужитку церковних книгах, а азбуку писали дяки уставом на стопу високим на величезних дошках. Діялось се особливо в Лемківщині, де вже давніше існували дяківські шкільки, декотрі ще від 1813 року; там майже в кожній церкві читали Апостол хлопці, а і багато старих читало псалтиру або часослови із своїх власних книг, поважних так званих „поставців“ *). А хоть на тім і кінчилась уся просвіта і в убогих „парохіальних“ руських школах учили майже лиш читати на церковних книгах і писати кирилицею, то мимо того школи ці були переповнені, а школи офіціальні нерідко порожні, так що „амтедінери“ переганяли попросту руських дітей із руских до офіціальних шкіл **).

*) Русскій Quidam. Воспоминанія изъ минувшости.. Новый Промъ 1884. Ч. 159.

**) Коцовскій, В. Введенє до III. тому Рускои Библіотеки И. Онишкевича. У Львовѣ 1884. стр. XIII.; Головацкій, Я. О первомъ лит.

Загалом се однакож приклади рідкі. В дуже переважній частині наведені висше обставини не могли заохотити громади руські до закладання шкіл, котрі в найліпшій разі коли не приносили безпосередної і тяжкої шкоди, то при цілій системі шкільництва не приносили пожитку. „Руська дитина, котра хоть би і з найліпшим успіхом ходила 4—6 років до польської школи, забувала виїшовши з неї весь крам своєї польської і німецької учености за 2—3 роки, бо немогла з неї ані в життю ані в церкві мати який небудь хосен; з кількालітного ходження до школи лишалося їй лиш почуте, що марно стратила найкрасні свої молоді літа.“ (Куземський, тамже ст. 19.) Для бідних, обложених з усіх боків такими великими тягарями громад се був новий, тяжкий а до того і безхосенний тягар, і вони, де могли, старалися від него уратувати ся.

А як би на доповнене всего найвисша постанови з р. 1826 знесла на ново всякий безпосередний примус до закладання шкіл, хоть примус сей існував ві всіх других австрійських провінціях (Hagasiiewicz, op. cit.). При всіх тім дивне робить вражінє урядова кореспонденція губерній з руською консисторією в справах наредного шкільництва. Так як би всіх наведених нами законних і незаконних, урядових і неурядових перешкод для народної просвіти не було, тодішня губернія питає ся в-одно консисторії, де лежить причина, що народне шкільництво зовсім не поступає на перед? і складає вину на — руське духовенство сільське! Може бути, що і сільське духовенство так як самі громади руські махнуло на школи руками, хоть може з інших причин. Про се постараємось поговорити пізнійше. Але чому тодішня губернія не хотіла видіти інших причин, а іменно тих, котрі їй подавала руська консисторія? Бо як монотонні і одностайні були урядові запитання губерній, так монотонні і одностайні були відповіді руської консисторії через цілий сей період, а із сего писання виходить лиш одна правда, ясна як сонце: що феодали польські як в справах економічних уміли під крилами політичної реакції знищити вартість реформ прихильних мужикам, так і в справах народньої просвіти вміли поставити на своїм і здержати на цілі десятки літ народній поступ.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Мисня про Роланда.

Старофранцузький епос.

СХХІ.

І з Африки там Африканець був,
Син короля Малкида, Малкіант;
Цілий у зброї з кованого злота,
Що краще всіх полискує ся к небу.
Під ним був кінь, що звав ся Сальт-Пердут,
В бігу ему не дорівняє другий.
Він вимішив у Анзеїсів щит,
Розбив червоне й лазурове поле,
Розчерепив на нім на двоє панцир
І в груди спіс всадив по деревище.
Барон погиб, — ему не жити більше.
А Франки кажуть: „Шкода нам барона!“

СХХІІ.

Йде полем і Турпін архієпископ.
Ніхто ще Служби божої не правив,
Щоб лицарською вдачею так вславивсь.
„Бий сила божа вас!“ сказав невірі.
„Ти друга вбив міні, — аж серце крась.“
Сказав і доброго коня нагнавши
У щит з Толеду вдарив так шалено,
Що труп невіри внав в траву зелену.

СХХІІІ.

А там Грандонієс невірний, син
Каппадокійського царя Капела,
На конику, що звав ся Марморі
Й бистрийший був від птиці підчас лету.
Ужив острогів, поводи звільнив
І з всеї сили на Жеріна вдарив.
Червоний щит розбивши, вирвав з рук,
Розшматував на нім на двоє кирас,

Ветромив у тіло синю хоруговку
 І під скалою трупа положив.
 Убив єго товариша Жерера
 І Гі з Сент-Антуан і Беренгера,
 В кінці й Австора, можлиго князя
 Валенції й Роданської землі.
 Він трупом впав і втішились невірні,
 А Франки кажуть: „Що тут наших гине!“

CXXIV.

Держить Роланд в руці кровавий меч,
 Міркує вже, що Франки духа тратять,
 А сам от-от, сказавбись, трісне з жалю.
 Та до невіри: „Бог тебе побив би!
 За сего грубо заплатиш міні!“
 Ужив острогів; вибіг кінь з товпи.
 Розплата буде, — вже й війшлись вони.

CXXV.

Грандонієс був бравий і моторний,
 Хоробрий і завзятий у борбі.
 Коли з Роландом стрів ся по дорозі,
 Пізнав єго, хоч і не бачив з роду;
 Пізнав по гордому виду й поставі,
 По погляді і благороднім тілі,
 Пізнав і скрити боязни не зміг.
 Хотів тікати зразу, але даром.
 Барон на него так завзято вдарив,
 Що по візир на нім шолом розбив;
 Пробив єму і ніс, уста і зуби,
 Пробив і панцир з зацінками й груди,
 В сидлі золоченім обвідку з срібла,
 А далі і в коня хребет зранив.
 Убив обох, — для них нема вже ради!
 Аж охнули Іспанці всі з досади.
 А Франки кажуть: „Славно бєсь Роланд!“

CXXVI.

Страшний, погубний бій лютує далі,
 І кожний Франк вдаряє бури́м ко́пєм.

Оттам побачили б ви людську муку,
Там раних в крові бачили б і трунів!
Ниць-горілиць лежало все на купі.
Невірні вже й остоятись не в силі;
Рад чи не рад хто, уступає з поля,
А Франки дужше й дужше напираться.

CXXVII.

Погубний бій лютує, та не в пору.
З завзятем, силою вдаряють Франки,
Рубають руки, боки і хребти,
Рубають зброю до живого тіла;
В траві зеленій ясна кров скипіла.
Велика земле, Аллахом проклята,
Найхоробріший твій народ на світі!
Хто тільки жив, став кликати Марсіля:
„Прийди, наш царю, помочи нам треба!“

CXXVIII.

Озвав ся граф Роланд до Олівера:
„На се чей згодите ся, пане брате:
Архієпископ бравий лицар вдав ся.
Нема на світі кращого під небом;
Взяв спис чи копє, справить ся як слід.“
На теє граф: „Ходімо ж помагати!“
Сказав і знову в бій вдали ся Франки.
Падуть важкі удари, йде різня.
Великі страти мали Христіяне.

CXXIX.

Хто б бачив був Роланда й Олівера,
Як тяли і сікли вони мечами,
Архієпископ списом як вдаряв!
Число погибших нині добре звісне,
Воно у давних хроніках стоїть,
В історії: звиш тисячів чотири.
Чотири рази нашим пощастило.
За п'ятим разом сум постиг їх, згуба.
Погибли в бою лицарі французькі,

В живих лишив Бог тільки шістьдесять.
За них невірні грубо заплатять!

CXXX.

Коли Роланд побачив Франків згубу,
Він так озвався до друга Олівера:
„Мій гарний друже, радь, що хочеш, пробі!
Бач, кілька лицарів тут землю вкрило.
Аж сум, що Францію солодку, гарну
Нараз баронів тільки опустило!
Гей царю-друже, чом тебе не видко?
Що діяти нам Олівере-брате?
Яким би світом вість єму подати?“
„Не знаю, як“, — говорить Олівер.
„Для мене краща ганьба смерть тепер.“

CXXXI.

Роланд сказав: „Заграю в Оліфант.
Карло тепер у вивозі, — почує.
Я ручу, Франки вернуть ся на час.“
„Се був би сором!“ каже Олівер.
„Твоїм батькам се стало б за докір.
Тебе на вік цілий постиглаб ганьба.
Коли я радив, ти противний був;
Тепер я й сам вже радити не стану.
Коли затрубиш, ти не лицар більш,
А так ще кровю злиті в тебе руки.“
Барон на те: „Бо завдавали рани.“

CXXXII.

„Завзята тут борба“, сказав Роланд.
„Затрублю я, — король Карло почує.“
А Олівер: „Не лицарське то діло!
Коли я радив, ти протививсь, друже.
Коли б тут царь був, ми не мали б страти
А так єму за зле се годі брати.
Кленусь тобі отсею бородою:

Коли сестричку Альду *) ще побачу,
Не обіймеш ти вже єї рукою!“

CXXXIII.

„І з відки ж гнів сей?“ запитав Роланд.
А він єму: „Твоя се, друже, справа.
Хоробрість з розумом не є шалена;
Розсудок більше важить як завзяте.
Твоя се легкодушність вбила Франків.
Карло з них вже не буде мати слуг.
Коли б мене ти слухав був, вернув би
Мій пан і наша б ся борба була,
І наш би був Марсіль, або поляг би.
А так побила нас твоя відвага,
Не бути нам Карлови вже в пригоді.
Над тебе лицаря не буде вже:
Ти згинеш; Францію чекає ганьба,
Бо в нас і вірних друзів днесь не стане.
Розлуки час прийде, нім ніч настане.“

CXXXIV.

Коли зачув сей спір архієпископ,
Вколов коня острогами зі злота,
Став проти них і взяв ся їх корити:
„Гей пане мій, Роланде й Олівере,
Лишіть сю сварку, пробі молю вас.
Нічого тут вже труби не допоможуть;
А все ще краще буде затрубіти,
Бо царь прийде і зможе нас пімстити,
Іспанець радісний домів не верне.
А скоро зсядуть з коней наші Франки
Й побачать нас порубаних на кусні,
Вони на мари, в труни зложать нас,
А там заплачуть з туги, жалю ревне
І поховають по монастирях, —
Не йісти муть нас пси, вовки та свині.“
„Ви добре кажете“, сказав Роланд.

*) Сестра Олівера Альда була жінкою Роланда.

СХХХV.

Приклав Роланд трубу до уст рукою,
 Приклав до уст трубу і як заграв,
 Відбивсь о гори голос, залунав,
 На трийцять миль вокруг пішов луною.
 І вчув Карло его, дружина вчула.
 „Се наші бють ся десь!“ сказав король.
 А Ганелон в тій хвили замітив:
 „Скажи се другий хто, дурне сказав би“.

СХХХVI.

Заграв Роланд так болізно й могучо,
 Так жалісно заграв на Оліфанті,
 Що з уст его червона бризла кров,
 Що в голові ему аж виски трісли.
 А так далеко голос той пішов,
 Що вчув его у вивозі й Карло,
 Що вчув князь Найм его і Франки вчули.
 І каже царь: „Трубу Роланда чую.
 Роланд не трубить все, хіба лиш в бою.“
 А Ганелон: „Який тут, каже, бій!
 Старий ти вже, посивів мов зацвів,
 А скажеш що, так наче та дитина.
 Тиж знаєш чей Роландову буту!
 Дивуюсь, що ще Бог ему терпить.
 Без твого призову і Нопль він взяв.
 Коли із города невірні вийшли,
 Шість графів проти можлиого Роланда,
 Він вбивши їх водою з поля кров
 Червону змив, щоб всякий слід затерти.
 Було за зайцем гонить він і трубить
 Цілими днями, з перами жартує.
 Де той народ, щоб в поли зміривсь з ним!
 Тож далі, лицарі, чого пристали?
 Далеко до Великої Землі!“

СХХХVII.

В Роланда графа бризла кров із уст
 Розскочили ся виски в голові.

Він грає смутно-тужно на трубі.
 І чує се Карло і Франки всі.
 „Та й протяжний той голос!“ каже царь.
 А Найм єму: „Се граф в розпущі грає.
 Що там борба тепер, я добре знаю.
 Втаїти б рад се лиш Роландів зрадник.
 До збруї ж, пане, най твій клич лунає!
 Спіши, спасай свій благородний рід!
 Чи чуєш, як Роланд в розпущі грає?“

CXXXVIII.

Володар наш казав заграти в труби.
 Всі Франки з коней зсіли; всі беруть
 Шоломи, панцирі й мечі у злоті,
 Кріпкі, великі копя й добрі щити,
 Червоні, білі й сині хоругви.
 А там сідають на воєнних коней;
 Вдаряючи острогами що сили,
 Так друг до друга нишком говорили:
 „Коб нам Роланда вздріти лиш живим,
 Тож то рубати будемо ще з ним!“
 Та що по тім, як вибрались за пізно!

CXXXIX.

Прояснявалась ніч, робив ся день.
 Полискуєсь до сонця ясна збруя,
 Палають блиском панцирі й шоломи,
 Горять мальовані у цвіті щити,
 І копя й золотисті хоругви.
 Володар йде на кони гнівний,
 А кождий Франк зажурений, сумний.
 І не було такого, щоб не плакав,
 Такого, що б Роландом не журился.
 Король велигь зловити Ганелона,
 Велить его віддати кухарям,
 І кличе їх начальника Безгона:
 „Пильнуй его, говорить, щоб не втік;
 Він зрадив рід мій, лицарів моїх.“
 Сей взяв его і кухарям віддав,
 Лихим і добрим, — мав їх кругло сто.

Ті рвали вуса й бороду его,
 По штири кулаки ему всадили,
 Сікли різками й палицями били.
 Відтак закинули ланцюг на шию,
 Скували наче дикого медведя,
 І на погану посадили шкапу,
 Щоб в слушний час его Карлови дати.

CXL.

Кругом сіріють скал шпилі високі,
 Кругом яри страшні й шпаркі потоки.
 А труби скрізь і грають і гудуть,
 Роландовій трубі одвіт дають.
 Володар йде на кони гнівний,
 А кождий Франк зажурений, сумний.
 Всі плачуть, журяться і Бога молять,
 Щоби беріг Роланда до часу,
 Аж всі вони у поли разом стануть,
 Тож то важкі удари з рук їх грянуть!
 Та що по тім? На що їм се здалось?
 Барились довго. Не прийдуть на час.

(Далі буде.)

Із французького переклав

Василь Щурат.

Шевченко

героєм польської революційної легенди.

Шевченко і як поет і як чоловік — поява така незвичайна та характерна, що мусіла звертати на себе увагу сучасних і то не тільки тих, котрі прихильні були его діяльності і его провідним думкам, але також в неменшій мірі і тих, котрі тій діяльності з політичних і соціальних причин були противні. Дотеперішні біографії та характеристики поета опирали ся головню — і зовсім природно — на матеріалах достарчених людьми прихильними до поета, свідками его щасливих або нещасливих пригод, дуже часто людьми, що відносили ся до него з го-

рячим ентузіазмом молодости, з пошаною і любов'ю дітей до батька, поклонників до національного поета і віщуна народного відродження. Се й зовсім природно, бо звичайно такі люде вміють найбільше сказати про поета, зберігаючи в своїй тямці кожду стрічу з ним, кожде его слово, кожний учинок.

Та про те не годить ся забувати, що для написання повної біографії поета, опертої на широкому культурно-історичному, конче треба вислухати й голоси сторін неприхильних поетови. голоси его натуральних — політичних чи суспільних противників. В нашій випадку таких противників усього два: російське чиновництво „отъ нижняго края даже до вышняго“, і польська шляхта українська, що в часах Шевченкових, в часах кріпацтва не без певної рації могла ще вважати і дійсно вважала себе панею всієї правобережної України, Волині та Поділя. Отся шляхта, маюча, вилитова та інтелігентна, пильно слідила за всім, що діяло ся довкола неї; тим то й не диво, що така поява, як Шевченко, не могла уйти єї уваги. В польських часописах видаваних у Вільні, Варшаві, Львові, Кракові, Познані, Парижі та Лондоні стрічаємо чимало кореспонденцій з України, Волині та Поділя, а в них попадають ся часто й інтересні звістки про рух український, — звістки досі майже зовсім не використані істориками нашого духового розвою. Що в 40-вих і 50-тих роках, говорячи про рух український, годі було поминути Шевченка, Куліша та Костомарова, се зовсім ясне і для того ті дописи подають багато цікавого матеріалу — звісно, не до біографій тих наших великих писателів, а до характеристики часу і суспільности, серед котрих їм приходило ся жити і працювати. Не думаючи тут систематично зводити в купу і розбирати весь матеріал того рода, хоч і як позитивно і вдячною була б така робота для історика русько-польських міжнародних відносин в остатньому півстоліттю, я зупиню ся тільки на деяких епізодах з того обсягу, а спеціальніше займусь дослідом про одно оповідане, котре в польських дописах находимо привязане до імени Шевченка.

I.

(Епізод з „Грамадкою“ Куліша і мораль того епізоду, висказана в „Wiadomościach polskich.“ Стаття „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski“ і оповідане про соціальну пропаганду Шевченка серед мужиків. Полеміка з тою статтею Вжа-Мілковського і друга редакція оповідання про Шевченка у Брон. Залеского.)

В своїй „Історії руської літератури“ (ч. III, 1.) посвятив проф. Огоновський Кулішеви обширну і дуже старанно зроблену розвідку. О кілька можемо оцінити, розвідка ся — одна з найліпших і найдокладніших у всім ділі проф. Огоновського, подає багато подробиць біографічних та історико-літературних, доси незвісних, а зачерпнених мабуть від самого Куліша або від осіб, що стояли з ним у довголітніх близьких зносинах. В розвідці тій проф. Огоновський посвятив — і справедливо — особний уступ розборови „Грамадки“ Куліша, виданої

в р. 1858 (стор. 182—185). Що при тім він ані словечком не згадав про цікаву історію, котра стала ся з тою „Граматкою“ на Україні, а власне в кїївській губернії, се очевидно не вина нашого вченого професора, а доказ хіба того факту, що історія ся в тих кружках, котрі достарчали ему матеріалу про Куліша, або не була зовсім звїсна або тепер забула ся. А шкода, бо історія ся характерна і ще й нині не втратила інтересу.

Докладне оповіданє про сю історію находимо в дописі з Кїива, поміщений в N. 30 „Wiadomości polskich“ з р. 1858, видаваних у Парижі пізнійшим патером Валеріаном Калінкою під патронатом князя Адама Чарторийського — значить, в органі аристократично-клерикально-консервативнім. Згадавши в початку дописі про повстанє русько-української літератури від Котляревського, автор переходить до 40-вих років, говорить не дуже докладно про тайне товариство українофільське (Кирило-Методіївське братство), до котрого належали Куліш, Костомаров і Шевченко, „a także niektórzy obywatele okoliczni“ (очевидно Поляки! — додаток, як знаємо, зовсім фантастичний), далі про арести і висилку тих трьох писателів („prócz tych trzech, o ile wiem, nikogo więcej nie aresztowano“ — знов, як бачимо, автор не дуже добре знав те, про що писав, та се можна звинити тим, що справді арести і процес братчиків вели ся з великим поспіхом і дуже потаємно). Як характерну прикмету російського уряду підносить автор далі те, що він одною рукою карає а другою гладить і що по кількох літах зсылки Костомарова і Куліша опять пушено на волю. Д. Куліш отсе й видав у 1858 р. „Граматку“ для українського люду. Її почали продавати і роздавати по селах, та шляхта польська діставши єї до рук страшенно перелякала ся. В „Граматці“, бач, говорено про „Ляхів“ з нехїтю, як про чужих, захожих людей, говорено про боротьбу з Ляхами, про гайдамаччину, вказувано народови якийсь слухний час у будущині, одним словом, у тій „Граматці“ по за азбукою, псалмами та молитвами зложена була цілковита, систематична пропаганда революції соціальної і поперед усього антипольської. Не диво, що шляхта мала чого лякати ся і шляхетський маршалок кїївської губернії „uznał za rzecz przyzwoitą zaskarżyć urządowi dziełko przed księciem Wasilczykowem“ (тодішнім кїївським генерал-губернатором). „Кн. Васильчиків також признав koniecznym zaдержати по книгарнях усі примірники сего букварика, навіть у приватних осіб єго відбирали.“

Кілько правди в сих відомостях, ми очевидно не можемо скоontroлювати, бо ніякої другої реляції о тім факті не стрічали. Та що найменше оповіданє про конфіскацію „Граматки“ кн. Васильчиковим в. р. 1858 не видаєсь нам зовсім вірним. Ми маємо звістки, що „Граматку“ сю ширено між народом ще геть пізнійше. Лігом 1861, коли Шевченка поховали під Каневою і єго товариш Грицько Честоховський пильнував сипання могили над єго домовиною, він продав у Каневі і в околишніх селах кількасот примірників українських видань, в тім числі й Кулішевої „Граматки“, котра і сим разом переняла трівогою польську шляхту, так що та опять обернула ся до кн. Васильчикова з просьбою, щоб усі українські писаня, а особливо твори Шевченка і Куліша були за-

боронені. Кн. Васильчиків, як оповідає д. Білик у „Кіевской Старинѣ“ (Тревога надъ свѣжей могилою Шевченка, К. Ста. 1886, т. XIV. стор. 719), в'яснивши безпідставність польських скарг і доносів просьбу сю відкинув з внемкою одної „Граматики“ Куліша, котру він справді (значить, другий раз!) заборонив, мотивуючи се ось як: „Сельскія школы въ здѣшнемъ краѣ открыты правительствомъ и имъ же разосланы для обученія крестьянъ русскіе буквари, а потому другіе буквари не должны быть допускаемы въ этихъ школахъ.“ Коли кн. Васильчиків так аргументував в 1861, то нема причини думати, щоб він інакше дивив ся на се діло і в 1858 і можна догадувати ся, що й тоді він наказав тільки допускати „Граматку“ до шкіл, але історію з єї цілковитою конфіскацією і відбиранем примірників від приватних людей шляхетний дописуватель приторочив з власної фантазії.

Впрочім треба додати, що автор дописі до Wiadomości polskich не похваляє сего кроку маршалка кївської шляхти. По єго думці пропаганда Куліша, Шевченка і прочих українофілів звернена не тільки проти Поляків, а властиво не стільки проти Поляків, скільки проти Росції, хоч у виданнях українських сего треба дочитувати ся між стрічками. Вже з огляду на се не можна похвалити денунціювання української „Граматики“ перед російськими властями шляхтою польською, бо ж після законів Ману вороги наших ворогів — наші союзники. Дописуватель детально розбирає Кулішеву „Граматку“, щоб доказати, що Поляки без потреби так дуже єї бояли ся. Та все таки треба, щоб Українці порозуміли свою роль супроти Поляків і Москалів, і от дописуватель обертає ся з слідуячими словами „do p. Kulisza i jego zacnych rodaków: „Równie jak wy, i my pragniemy, aby naród małoruski dojrzał „do owych wielkich wysień od Boga wskazanych“, o których mówi pieśń (приведений у „Граматці“ шматок фальшованої думи). Ale narody, mówi ta sama pieśń, mają swe odwieczne granice, które próżno chcieć przekraczać. Historya skupiła narodowość ruską po tamtej stronie Dniepru, jej sercem są dzisiaj slobody ukraińskie. Ukraina przeddniewprowa, orężem polskim zdobyta i broniona, zaludniona tym samym ludem, który z łona swego wydał szlachtę, jest i da Bóg nie przestanie być polską prowincją. Ilekroć po nią sięgać będą małoruscy patryoci, tylekroć zamiast bratniej dłoni, która ich czeka z pomocą, znajdą jednego więcej nieprzyjaciela“ (стор. 133).

Значить — по Дніпро сягала ще в 1858 році Польща, а навіть правобічний народ український автор дописі вважав польським з тої оригінальної причини, що він колись з лона свого видав шляхту, котра єго описля відреклася. Український патріотизм добрий на лівім боці Дніпра, де він як авангарда Польщі мусить бороти ся з Московщиною. Здобуваючи там для себе ґрунт, Українці трактовані будуть Поляками після законів індійського Ману. Але коли Українці посміють сягнути на правий бік Дніпра, по провінцію завойовану польським оружжєм, тоді — даруйте, панове! Закони Ману в кут, і вороги наших ворогів стають ся нашими ворогами, і ми (Поляки) готові навіть у наших во-

рогів (Москалів) просити помочи проти наших нових ворогів (Українців). Так говорили аристократи польські.

Майже в рік після цієї дописи появилася в крайню демократичнім журналі „Przegląd rzeczy polskich“, видаванім також у Парижі під патронатом „генерала“ Мєрославського обширна стаття „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski“. Стаття очевидно написана також на Україні, в київській губернії („nie będę tu wchodził — пише автор — czy słusznie gubernialny *nasz* marszałek zaprotestował przeciw pracy Kulisza“). Автор згадує на початку про тзв. українську школу в польській літературі, котра поетизувала козаків, Запорожців та Січ, та додає, „że cała ta apologia (?) kozaczyzny odbyła się bez najmniejszej świadomości ludu, którego przodków poetyzowano tak hojnie i zamasyście. Co ciekawsza, że nietylko lud był obcy temu intelektualnemu ruchowi, ale zredukowany do najprozaiczniejszego stanu pańszczyźnianego chłopą traktował się jako gmin, brał batogi na stajni, służył za stróża po karczmach, odbywał powinności poddańcze, czyścił buty lub obnosił półmiski wtedy właśnie, gdy w prostej linii poprzedników jego poetyzowali nasi poeci, a szlachta w salonach zachwycała się nad temi utworami. Zawinięty w różową okładkę Glücksberga lub Zawadzkiego (віленський книгарь) козак виглядав на поетичну фігурę, мав певну ролę в historyi i romansie, znany był arystokracji polskiej i najdelikatniejsza rączka nejednej ukraińskiej piękności z pewnem uczuciem roskoszy muskała w wyobraźni was jego czarny; gdy w rzeczy samej ostateczne zapoznanie plemienia tego i zniszczenie moralne było istotnym i jedynym jego udziałem. Jakoś tak to wszystko zdawało się u nas naturalnem, że nikt nie postrzegł tej krzyczącej sprzeczności, nikt nie porównywał Sierków, Neczajow, Tarasów, Nekrasy, Nalewajków. Nebaby z tymi Hryčkami, Iwanami, Kuźmami, Mykołami, którzy zmywali *nam* w kredensie talerze rąbali drwa i gnój wywozili z obory. Co większa, sami oni nie wiedzieli o swej sławie rozgłosnej w książkach. Zabierano im przez pośrednictwo bab i pokojówek najpiękniejsze podania, najrzetwiejsze dumki, robiono z jednych ballady i powieści, drugie kładziono na nuty, ale przedział klasy szlacheckiej od gminu trwał statecznie i był ogromny. Nie powiem, żeby go cechowała umyślna chęć pogardy i spoddlenia, ale się zagnieżdżila pewna kastowa różnica i powiodła oba stany różnemi drogami, tak że się w żaden sposób w moralny sojusz związać nie mogły. Ktoś nieznający tego wypadku społecznego, żeby stworzył sobie pojęcie o Ukrainie i Ukraińcach z poezyj naszych*), musiałby przyjść do wniosku, że składamy pewną społeczność opartą na heroicznej bogatej i ludowej eposie, ale nigdy, że jesteśmy do ludu tego w stosunku, jak plantatorowie amerykańscy do negrów, chociaż ten stosunek na pozór zdawał się być prawdziwszym“.

* Specimen такого наївного вказав я в „Зорі“ 1892 р. в замітці про „Німця-Українофіла“ Мауріціуса.

„Oprócz tego nienaturalnego położenia było jeszcze inne, zapisane krwią na historii kartach a stanowiące nie dla jednego ukraińmana szkopuł, o który rozbijały się wielkie talenta, jak zaporozkie czajki na dniewowych progach. Czuto moralnie potrzebę spolszczenia kozaków, chciano w nich widzieć przyjaciół a nie wrogów, a jak na przekorę najwydatniejsze historyczne sceny leżały w wojnach Nalewajki, Pauluka, Chmielnickiego. Paleja i Żelezniaka. Były to w straszliwy sposób piękne i poetyczne obrazy krwi i m rdów, namiętności i zapamiętania; męczarni i ofiar było tam tyle, że poeta nie miał potrzeby uciekać się do zmyśleń i skąd inąd czerwonej pożyczać farby... Lecz wszystkie te wojny były to walki o niepodległość, nosiły cechę upartej chęci wyjarzmiienia się z pod lackiej władzy. Jakże malować te obrazy? Kogo tu zamianować bohaterem i męczennikiem sprawy? Więc jedni, jak na przykład Zaleski, sięgali po za Koliszczyzną i malowali czasy, gdy Ukraina i Polska na wspólne chodziły wyprawy pod mury Moskwy i Smoleńska, nad Dunaj i Cecorę; inni, jak naprzykład Goszczyński, nie mogąc zakryć prawdy, przerzucali się jawnie na stronę hajdamaków, a inni jeszcze, jak naprzykład Czajkowski, natworzyli nam kozaków - przyjaciół, coby duszę i ciało oddali za Lacha. Myśmy to wszystko przyjmowali za dobrą monetę, nie przesądzali kwestyi głębiej i koniec końców poetyzowali dziadów a w skórę bili rodzoniuteńkich wnuków.“

Я не міг собі відмовити приємности — навести дословно весь той довгий уступ, по моїй думці найкрасшу і найдосаднішу критику цілої тзв. української школи в польській літературі, написану польським шляхтичем і патріотом.

Далі автор розповідає побіжно про перші початки української літератури за Дніпром і її зміст від тої пори, коли вона скріпила ся „потężними talentami Osnowianenka, Maksymowicza, Gogola, Czuzbinskiego, Szewczenka, Kostomarowa i Kuleszy.“ В 40-вих роках пляни і наміри Українців з обсягу артистичного перейшли далі, і от „w r. 1846 dowiedzieliśmy się nagle, że kibitki moskiewskie pozabierały Kostomarowa, Kuleszę i Szewczenka; Moskał powtręcał ich do kazematów, a śledztwo o jakimś spisku ciągnął w największej tajemnicy. Zbytecznem byłoby dodawać, (i було б цілковитою неправдою, додамо ми), że równocześnie z tą katastrofą wzbroniono drukować książki w małoruskim języku i od tej daty literacki pierwiosnek Małorusi, ścięty północnym wiatrem, żyć przestał.“

Далі підносить автор, що писателі українські, думаючи про самотійність України, почали від того, що виступили ворожо проти Поляків. „Równocześnie, kiedyśmy wystawiali kozaków i Ukrainę, oni za Dnieprem przeklinali Unię, a z nią Lachów i Żydów“. А тимчасом поміщики на лівім боці Дніпра помосковлені і здеморалізовані далеко більше, ніж на правім, а тим то й стан народа там гірший. „Niepodobieństwem jest, żeby tacy pisarze, jak Kulesz, Kostomárov, Szewczenko nie widzieli tego stanu rzeczy, i bodaj czy nie szlachetne współczucie dla tego ciemiezonego ludu podało im myśl wyzwolenia go

z pod władzy panów. Kulesz wzdłuż i poprzek przeszedł Ukrainę, zbierał podania, skazki, rozkopywał mogiły, przerysowywał stare cerkwie, bratał się z ludem, przebrany w switę prostą, siadywał z nim w karczmie i w chacie i poznał doskonale dobre i złe jego strony, zbadał go jak nikt dotąd pod względem języka, obyczajów i charakteru, dowodem czego służyć mogą dwa tomy wydane przezeń niedawno pod tytułem „Notatki o południowej Rusi“. Szewczenko chodził też pomiędzy ludem, bratał się z nim, pił w karczmach, ale bardziej sam był poetą jak zbieraczem, więcej rozsypał myśli pomiędzy lud, niż zebrał od niego i wcielił do książki. Jego poezye pisane są wybornym i czystym językiem ukraińskim, noszą wysoką cechę narodowości, są często za gwałtowne, za rozpaczliwe, za hajdamackie. W tych, które mógł drukować, rznął on Lachów i Żydów w tych, których nie mógł, rznął nadto pomieszczyków, Moskali i cara. Widocznie marzył o wyzwoleniu się Ukrainy i samobytnem jej życiu i przesiąkł cały zasadą bezwarunkowej swobody i równości. Wstępując do karczmy i przy czarce bratając się z ludem mówił mu, że starszyzna moskiewska dla tego trzyma ich za czupryny, że nie rozumieją swej siły i że tak będzie dopóty, dopóki oni będą tak durni i płochliwi jak owce. Dla tem oczywistszego przekonania ich o potęgę zbiorowej ludu, o znaczeniu przeważnem gromady dobywał z kieszeni garść przenicy i biorąc z niej ziarno po ziarnku układał je na stole, nazywając każde carem, księciem, grafem i jenerałem, sprawnikiem; za szeregiem temi dodawał długi szereg pomniejszych siepaków w policyjnych i pomieszczyków, a gdy tak rozklasyfikował i ułożył całą starszyznę, brał potem w dłoń pełną garść pszenicy i mówił: „Oto jest starszyzna, a oto lud; teraz widzicie wyraźnie, gdzie car, gdzie jenerał, gdzie siepaka i pomieszczyk. No, patrzcież, gdzie oni teraz?“ I to rzekłszy, garść pszenicy ciskał na owe szeregi starszyny. Chłopi dziwili się bardzo (?), że w kupie nikogo ze starszyny odszukać nie mogli.

На сьому кінчу виписки з цієї інтересної статі, котрій очевидно й париські єї видавці приписували чимале значінє, коли видали єї також особною відбиткою зі згаданого журналу. Додамо ще тільки, що „Граматку“ Кулішеву автор вважає зовсім не такою невинною, як дописуватель „Wiadomości polskich“. Принципіально вона антимосковська, бо писана з укритою думкою о політичній самостійности України, з такою самою думкою, на якій і Поляки старають ся „odbudować naszą prastarą Polskę, wydzierając ją z rąk Germanów i Waregów.“ Але „Граматка“ є й антипольська, коли говорить про розселенє Малорусів не то що по за Дніпро, але аж по за Карпати. „Tu się mimowolnie spotykamy, a raczej rozmijamy w trochę śmieszny sposób z p. Kuleszem. Bo kiedy on zachodzi od Dniepru aż pod Karpaty, my jednocześnie od Wisły zachodzimy aż za Dniepr i krzyżujemy się w tem wtykaniu granic. Oczywiście, że ktoś z nas chodzi z jeometrycznym łańcuchem po cudzym gruncie.“ Далі автор доказує, що тільки в союзі з Польщею і то — характерно для співробітника демократичного жур-

нала — в союзі зі шляхтою польською Україна може надіяти ся красшої будущини.

Та по думці іншого, ще яркішого „демократа“ польсько-українського, Зигмунта Мілковського (звісного писателя Т. Т. Єжа) автор повисшої статі задалеко посунув ся у своїх концесіях для українського елементу. Чи Поляки несли на Україну свою польськість, католицизм? Ні, вони несли свободу. Бунти козацькі, то була реакція дичі против цивілізації. Українець, котрий пригорне ся до цивілізації і свободи, ео ірсо стаєсь Поляком. Україна може бути тільки польською — або варварською і дикою; поцивілізація — се властиво цивілізаційна місія Поляків на Україні. (Słów kilka o Rusi, в тім же журналі Przegląd rzeczy polskich, Paryż 1859, zes. III, 19).

Як бачимо, в усіх отенх розмовах польських публіцистів багато е навчаючого, та багато й мимо волі комічного. Йім мабуть і не сніло ся, що один факт, такий як знесенє кріпацтва і визволенє люду, від разу і на завісгди розібе йїх мрії про Польшу до Дніпра і посуне єї границі геть-геть по за Припеть і Сян.

Але лишаючи на боці політику ми обернемоь тепер до того фольклористичного зерна, що находить ся в повисшій виписці, а іменно до оповідання про те, як Шевченко при помочи зерен пшениці пропагував соціальний переворот. Що є правдивого в тім оповіданю?

Нам здає ся, що хіба той факт, стверджений многими свідками, що Шевченко любив носити в кішенях якесь зерно — пшоно чи навівть овес, котрим закусував після чарки, „щоб продирало“, як сам гумористично виражав ся. Все проче рішучо треба віднести до мітології.

Та поки стрібуюмо докладнійше мотивувати сей свій суд, мусимо замітити, що інший Поляк, сим разом особистий знайомий і приятіль Шевченка, Броніслав Залеский передав нам ще один варіант сего самого оповідання в примітці до одного листа Шевченкового, писаного до него. Залеский не вагує ся вложити се оповіданє в уста Перовського, коменданта Закарпатського краю в часі, коли там пробував Шевченко, чоловіка, що по свідонству Тургенева відносив ся до Шевченка доволі гуманно. „Коли вставлювали ся за Шевченком до Перовського — пише Залеский — той оповідав анекдот, що Шевченко бувши в Кїві професором малярства одягав ся в свитку і заходив до коршем, де збирав ся народ — а мав звичайно повні кішені пшениці. Впровадивши своїх слухачів в добрий гумор розмовою та піснями, винирав зерно і поклавши єго на столі питав, що би се значило? По хвили відповідав сам, що воно означує царя. Дальше довкола него клав ряд подібних зерен і називав йїх міністрами, генералами, губернаторами. Дальший круг творили низші урядники, ще дальший поміщики (obywatele ziemscy), так звані пани. Уложивши се все казав мужикам добре придивити ся тим зернятам, а потім добував з кішені цілу жменю пшениці і засипав нею всі уложені круги, додаючи: „А се мужики, ми! Найдїть теперь царя і генерала і губернатора і пана?“ Перовський розповівши се звичайно кінчив тим, що чоловік, котрий забавляє ся такими проповідями — небезпечний і що пустити єго між народ не можна. Се була причина, що

Шевченко помімо дуже численних старань увільнений був пізніше других." (Листочки до вінка на могилу Шевченка — Літерат. наукова бібліот. кн. 6, стор. 49—51).

Що се фантастичне оповіданє зовсім безпідставно вложене в уста Перовського, легко зміркувати хоч би з того, що Перовський мусів дуже добре знати, в чім властиво обвинувачено Шевченка і для чого царь так остро покарав его; мусів знати, що Шевченко ніколи не був професором малярства в Києві а тільки зістав ним іменований саме перед арестом. Впрочім майже повна ідентичність подробиць і факт, що Залеский писав свої примітки до листів Шевченка по виїзді за границю, в Парижі, може десь при кінці 60-тих років або й ще пізніше, кажуть нам догадувати ся, що тут польського писателя омилила пам'ять (се з ним часто бувало) і що він вложив в уста Перовського оповіданє, котре певно колись давніше вчитав у цитований нами статі, а може — що не менше правдоподібно — чув від кого небудь прибувшого з України. Що обі повисші версії занадто з собою схожі, а щоб могли повстати незалежно одна від другої, в Київщині і в Оренбурзі, що обі вони походять з одного жерела, а властиво що версія Залеского походить, посередно чи може й безпосередно з версії уміщеної в статі з 1859 року, — се покаже нам порівнянє їх з іншими, старшими версіями сеї революційної легенди.

Що від Поляків ся легенда перейшла в кінці й до Українців, се не повинно нас дивувати; дивніше буде хіба се, що вона між ними дуже слабо розширила ся. О кількох знаємо, про неї згадує тільки один Хв. Лебединців (О. Лобода) в своїй замітці „Мимолетное знакомство мое съ Т. Гр. Шевченкомъ и мои объ немъ воспоминанія“ (Кіевская Старина 1887, т. XIX, стор. 563 и 577). Свої малозначучі спомини д. Л.—в „уснастих“ декількома анекдотами, котрі більше характеризують балагурсько-беллетристичну вдачу автора, ніж особу і житє Шевченка. Між іншим пише він там, що в августі 1859 р. познайомив ся з Шевченком у Києві після его визволення з аресту. Коли вірити Л.—ву, Шевченко був арестований „Черкаскимъ исправникомъ Табачниковымъ послѣ извѣстной катехизаціи съ зернами, произведенной Тарасомъ въ какой то корчмѣ въ состояніи невѣжливости“ (l. cit. 569). Як виглядала ся „звісна катехизація з зернами“, Л.—в не описує — легко зрозуміти, для чого. Та проф. Огоновський у своїй Історії руської літератури (т. II, 507), не звісно з якого жерела, ось як описує сю катехизацію: „Тарас взяв якушку хліба і зробивши одну більшу кулю поставив єї на столі та сказав: „Дивіть, дітовьки, се царь.“ Потім скрутив кілька менших галочок, поклав їх навкруги великої і пояснював: „Ось царська семья“. Відтак довкола сих кульок поклав ще менші галочки і звістив: „Видите, брати, се генерали-пани!“ Опісля випитував він присутних громадян із наглядної сеї демонстрації. В кінці взяв Шевченко в обі пригорщі жита і засипавши царя, его семью і генералів крикнув: „А ось парід!“ Ледви скінчив Тарас свою катехизацію, аж ось схопив его жандарм і відвіз его в Мошни, а відтіль відставлено поета в Черкаси.“

Що в сьому оповіданю нема ані зерна фактичної пра-

в дн. се, думаю, дуже легко доказати. Після Лебединцева Тарас говорив свою катехізацію „въ состояніи невѣяемости“, т. є. пияний до безтями; методичність демонстрації, яку рисує проф. Огоновський, при такім стані неможлива. З Чалого (Жизнь и произведенія Т. Шевченка, 141) ми знаємо, що він був арештований д. 20 іюля коло села Межиріча, арештований не в коршмі а трохи чи не на Дніпрі.

Причиною єго аресту був донос з боку якихось Поляків—після одної версії панків, з котрими ходив на полюванє, а після другої версії одного полюючого панка, з котрого він пожартував. Доносчики винуватили єго не в „катехізації з зернами“, а в богохульстві. (Гл. розвідку М. Драгоманова про сей арешт в книжечці „Листочки до вінка“, стор. 3—14.)* Інтересно, що й тут по за оповіданєм про катехізацію з зернами несподівано виринають Поляки. Та найліпший доказ неісторичности сего оповіданя маємо в тім, що статя „O stosunku obecnym Ukrainy do Polski“ на місяць перед арештом Шевченка в Межирічі вже була друкована в Парижі. Автор єї нічого ще не знав про увільненє Шевченка зі зсылки і очевидно писав в тім розуміню, що Шевченко практикував свою пропаганду ще перед 1846 роком. Так очевидно розумів се й Залеский, вкладаючи сю легенду в уста Церовського, і тільки геть пізнійше завзятий любитель анекдотів Лебединців припиливі єї до 20 авг. 1859 року.

II.

(Сахерове оповіданє про промову Сікорського до мужиків у Горожані в 1846 р. і російська переробка того оповіданя. Історична вартість тих оповідань. Характер революції задуманої Поляками в 1846 році — переважно патріотичний. Соціально-революційна, анти-панська пропаганда давнїйших польських конспіраторів між польським людом (Гошинський, Малиновський) а особливо між руським. Каспер Ценглевич, єго пісні і „Інструкція для вчителів руського люду“.

Літературний первообраз легенди про зерна пшениці. Закінченє.)

В р. 1863 видав у Празі бувший львівський директор поліції, гофрат Сахер, батько звісного писателя Сахер-Масоха, книжечку п. з. „Polnische Revolutionen, Erinnerungen aus Galizien“. Книжка вийшла безіменно. Автор розповідає в ній з видом знавця, глибоко втаємниченого в галицькі відносини, свої пригоди і вражіння з побуту в Галичині в 1831, 1846 і 1848 роках. Та не ограничуючись тими особистими споминами він дає також загальні характеристики людей і подій, оповідає факти і анекдоти звісні єму з наслуху, розвиває свої думки і рефлексії

*) Так само невірною є й примітка проф. Огоновського (op. cit. 507), будім то Шевченко, сидючи в Черкасах у арешті написав 20 авг. 1859 стихотвір „Сестрі“. III — ко був 20 авг. арештований, жандарм завіз єго з собою в Мошні, де після Чалого держав єго три дні, аж опісля відіз у Черкаси; значить, Шевченко прибув до Черкас не швидше як 24 авг.

про галицькі відносини, і таким робом мемуари перемінують ся в політичний памфлет. Властиве історичне зерно тої книжки дуже мале; характеристики автора пристрасні і карикатурні, факти поперекручені а іноді зовсім фантастичні. Та про те книжка ся цікава й для історика як маніфестація поглядів і симпатій (а радше антипатій) цілого круга тої бюрократії, що до 1848 року панувала неподільно в Галичині. Цікава вона й тим, що містить в собі чимало quasi-історичних легенд і анекдотів, котрі повторяли ся в тих кругах і на підставі котрих в значній мірі в тих часах, коли ще не було газет, публіцистики і прилюдної дискусії, вироблювали ся в пануючих сферах погляди і суди про поодинокі верстви і змагання в нутрі людности Галичини.

З числа легенд, що знаходять ся в тій книжці, виймаю одну, котра нас тут особливо обходить. Описуючи звісний погром польських повстанців руськими мужиками в с. Горожані коло Комарна д. 21 февр. 1846 р. Сахер оповідає ось що: „Коли конспіратори зібрали ся всі, надійшли мужицькі громади; домінікальні урядники поуставляли їх в великим шівкрузі довкола брами домінікального подвіря. Перед кожною громадою стояв вїйт і присяжні тої громади. Перед брамою домінікального подвіря збудована була дерев'яна трибуна. Довкола неї поуставляли конспіратори, числом около 60. Комендант Сікорський виліз на трибуну і вивісив на ній польську хоругву, при чім руські мужики голосним воркотанем проявили свою нехїть. Стоячи побіч польської хоругви виголосив відтак Сікорський промову, обернену особливо до селян і обчислену для них, повну фанатизму, драстичних виводів і образів, одним словом, дуже здатну до того, щоб підбурити маси. Та вона не зробила зовсім такого вражіння, якого хотів Сікорський. Він зовсім не роздумав, що говорить до чужого народа, а обертав ся до Русинів консеквентно з зазивом: „Bracia Polacy!“ на що мужики раз по раз відповідали: „Ми Русини! Ми Русини!“ Крім того мужики і тут зараз виявили недвозначно свою прихильність до австрійського уряду.

„Між іншим виняв Сікорський з одної кішені жменю пшениці, а з другої овес і простягнув обі руки до мужиків. „Погляньте — сказав він, — отся пшениця, се пани, шляхта, державці, панські урядники, а овес, се ви. Так було в старій польській державі і так є тепер під цісарською управою. Пани були і ще є всюди чимось ліпшим від вас. Для того тепер ми робимо революцію, а коли вона удасть ся, то не буде ані панів ані мужиків, а тільки самі польські обивателі“. При тих словах він перемішав овес з пшеницею і кинув зерна у повітря. „Ідїть тепер і розділіть овес від пшениці! Так і після революції навіть бог у небі не розпізнає пана від мужика. Всі ми будемо тільки братами, тільки Поляками, вільними і щасливими“. І се порівнянє — додає Сахер — не зробило більшого вражіння, як оповіщенє про знесенє всіх підданських тягарів і панщини та обіцянка безплатного тютюну і дешевої соли.“ (Polnische Revolutionen, стор. 183—184).

Навіть не входячи ближше в оцінку історичної вартости сего оповідання можна би з гори сказати, що воно в деяких важних точках грі-

шити логічною неправдоподібністю. І так люде, що починають повстане — польські патріоти, а Сікорський „стоячи побіч польської хоругви“ засуджує польські порядки на рівні з австрійськими. Далі люде, що піднімають стяг повстання — самі шляхтичі, урядники, офіціалісти, державці, одним словом „пани“, а Сікорський у своїй притчі з пшеницею прямо підбурює мужиків против панів. В кінці і в самій притчі є неодоладність. Перемішавши овес з пшеницею дуже легко розділити одні зернята від других; може се автор хотів замаскувати тим, що велів Сікорському кинути зернята в повітре, так що вони мусіли розсипати ся геть по землі; ну, та се оборот незручний, бо тут ходило власне о змішане одних зерен з другими

Сю неодоладність відчув по троха російський компілятор і памфлетист, (також безіменний, Ратч?) автор статей „Польская эмиграция до и во время последнего мятежа 1831—1863“, друкованих в віленському „Вѣстникѣ Западной Россіи“ і відтак виданих особною книжкою (Вильна 1865). Я приведу тут дословно єго оповіданє для порівняня з Сахеровим: „Вечеромъ 20 февраля Сикорскій, распорядитель мятежа въ самборскомъ округѣ, прибылъ къ своему пріятелю, управляющему горожанскимъ имѣніемъ Чаплицкому и оновѣстилъ крестьянамъ семи соседнихъ приходоѡ собрать ся въ Горожаны съ косами, вилами и цѣпами; это приказаніе возбудило тотчасъ недоѡвѣріе крестьянъ; потолковавъ между собою они прибыли по требованію. Къ назначенному часу съѡхались туда заговорщики вооруженными; въ дворѣ были постановлены крестьяне въ кружокъ, судьи ихъ и присяжные были выведены ѡпередъ. Среди круга была поставлена досчатая трибуна, на нее взомель Сикорскій и развернулъ польское знамя; глухой ропотъ пошелъ между крестьянами; по когда ораторъ началъ проповѣдывать о братской любви, которую они должны питать къ полякамъ, проповѣдывать что они составляютъ одинъ народъ, одну семью, тогда крестьяне зашумѣли. „Мы русины, — кричали они, и хотимъ быть вѣрными австрійскому императору.“ Сикорскій, приготовивъ свою рѣчь и аргументы заранѣе, не нашель что имъ отвѣчать и продолжалъ начатое. Онъ наглядно хотѣлъ вразумить крестьянъ, взялъ горсть пшеницы и овса. „Пшеница эта — помѣщики — говорилъ онъ, — а овес это вы крестьяне. Теперь каждый живетъ про себя, а съ новой Польшей всѣ будутъ равны“. Смѣшавъ зерна онъ кинулъ ихъ въ воздухъ. „Ну, подите, ищите теперь по сѣту, гдѣ пшеничныя, а гдѣ овсяныя верна! Всѣ перемѣшались. Такъ будетъ и впредъ, поляки и русины будутъ равные братья. Земли вы получаете даромъ, безъ всякихъ повинностей, для всѣхъ соль и табакъ будутъ продавать ся по вольной цѣнѣ.“ Но крестьяне на счетъ зеренъ замѣтили, что все таки отъ пшеничныхъ зеренъ вырастетъ пшеница, которую и слѣбный различить отъ овса“ (стор 148 149).

Як бачимо, співробітник журналу, котрого девізом була „Историческая правда“, брав свої відомости з жерела, котрому сам не вірив, бо вважав потрібним поправляти і доповнювати єго з власної фантазії, поминаючи вже випадки, в котрих він не розумів німецького тексту, коли нпр. Сахерових „Richter“, т. є. вийтів громадських перевернув на

суддів громадських, очевидно не маючи виображення о тодішнім устрою сільських громад у Галичині.

Але кілька ж є історичної правди в оповіданю Сахера? — запитає дехто. Скажемо коротко: ані слова, з виємком, розуміє ся, назви місцевости і осіб. Ані Сікорський не був комендантом повстання, ані селян ніхто не ставив в півокруг, ані не було там ніякої трибуни, ані ніхто не вивішував польської хоругви, ані Сікорський не говорив до селян ніякої промови, ані врешті промова, котру до них фактично говорено, не мала такого змісту, як наведений у Сахера.

Про різницю в Горожані маємо кілька оповідань наочних свідків, а головню оповідане в книзі Саля „Geschichte des polnischen Aufstandes vom Jahre 1846“ виданій в р. 1867 (стор. 230—233), оповідане оперте на протоколярних зізнаннях увязнених повстанців і мужиків, далі оповідане Владислава Чапліцького в его книжці „Powieść o Hogożanie“, оповідане ксьондза Нагліка і т. і. З сих оповідань можемо собі виробити докладний плян ситуації дому, подвіря, ганку і т. д. Знаємо з них, що головним комендантом рухавки був горожанський мандатор Фердинанд Чапліцький, а Сікорський тільки привіз ему зі Львова інструкції. Чапліцький казав скликати громади, він говорив до них промову, читаючи піби то указ свіжо уконституованого революційного уряду. Вл. Чапліцький з памяти подав хід думок тої промови; припускаючи у него які хто хоче недокладности те одно треба признати, що промова була в дусі польським патріотичним, без тіни підбурювання против панів, хоч і обіцувала мужикам увільнене від панщини. Про пишеницю й овес оті автентичні свідки ніде не згадують. Особливо важна тут мовчанка Саля, котрий для повстанців і конспіраторів польських також усноособлений не дуже прихильно і певно був би не затаїв такого інтересного епізоду, як би був его денебудь найшов у своїм матеріалі.

А все таки оповідане Сахера є в своїм роді документ, хоч не історичний, а радше фольклорний. Є се не факт, а легенда. та така, котра символічно виображує в собі цілий ряд фактів, а радше змагань, ідей і доктрін, що якийсь час жили в лоні галицько-польської суспільности.

Ідеї ті і змагання прошуміли, та символ їх, легенда про соціальну пропаганду серед мужиків при помочи пшеничних зерен лишила ся, жила в устах коли не всего люду, то певних шляхетсько-панських верстов і пришилювала ся в протягу часу до різних осіб: раз до Сікорського, а там і до Шевченка. Що Сахер не висав собі сеї легенди з пальця, доказує факт єї життя на придніровій Україні серед ті ж польської шляхти, серед котрої вона мусіла повстати у Галичині значно вчаснійше. Що Сахер, хоч видав свою книжку в 1863, не зачерпнув отсю легенду з парижського польського журналу, се доказує не тільки те, що покинувши Львів в р. 1849 він на становищі директора поліції в Празі а відтак в Грацу мусів геть відбити ся від польського письменства; ще ліпшим доказом є саме его оповідане, таке недолadne та попутане в порівнянню з польською версією. Коли б Сахер був знав статю „O obecnyim stosunku Ukrainy do Polski“, то без найменшого

сумніву був би своему оповіданню, а властиво притчи вложеній в уста Сікорського надав натуральнішу, логічнішу подобу.

Та коли Сахерове оповідане не є ані видумане ним самим, ані взяте з польської брошури 1859 року, то лишаєся тільки одна можливість, що він справді виніс его з Галичини, де мусів чути его ще перед 1848 роком. Що могло дати привід до сформування такої легенди в тодішній Галичині?

Невдале повстанє в 1846 року попереджене було довгим рядом конспірацій, тайних товариств і агітацій, котрі кунчилися головню в більших містах Галичини, в Кракові, тоді ще „вільній республіці“, Львові, Тарнові, Перемишлі, а від часу до часу пускали парості широко по всім краю. Конспірації ті починають ся майже в сам момент упадку повстання польського в Варшаві 1831 р., оживлюють ся особливо в рр. 1833—38. В тім році і слідуєчих уряд арештує масу людей, розпочинає великий політичний процес, котрий в р. 1841 кінчить ся засудженєм 40 людей на смерть. Цісарь уласкавив тих засуджених; тільки деякі з них пішли до тяжкої вязниці в Куфштайн та Шпільбергу. Від тоді аж до приїзду Т. Вишньовського та Едварда Дембовського (1843) було тихо; з приїздом тих двох емісарів розпочалась нова агітація, що закінчила ся катастрофою 21—25 фебр 1846 р.

В цілій тій 15-літній підземній роботі, котрої всі нитки і пружини помімо багатства матеріалів ще далеко не так виявлені як слід, ішли поруч себе дві течії, то мішаючись разом, то одна одну перемагаючи; течія польсько-патріотична і соціально-революційна. З одного боку в конспіраціях брали участь такі люди, котрим уже тоді, помімо їх молодого віку, могло ходити тільки о відбудованє Польщі, хоч би і зреформованої в демократичнім дусі, люди як Грохольський, Зеялковський, Смолька, Гуґон Вишньовський, далекі від думок про соціальний переворот, навіть від думки про надто близьке братанє з простим народом; з другого боку входили до тих товариств і конспірацій і люди іншого крою, як Гоциньський, Малиновський, Ценглевич, Госляр і др. — горячі патріоти польські, та при тім революціонери, котрі в шляхті бачили головну заваду до відбудованя Польщі, надіялись того відбудованя тільки через простий люд, і щоб порушити той люд, готові були посвятити шляхту і її інтереси. Знесене панщини було загальним окликом усіх тих тайних товариств та конспірацій, та коли патріоти дебатували про сю справу академічно і старали ся виміркувати такий спосіб знесеня панщини, щоб і вовк був ситий і коза ціла, то революціонери йшли зі своїми думками просто між люд, освідомлювали его про его кривди, вказували ему вихід з неї в усуненю шляхти, панів і Німців. Ось деякі факти того рода, виняті з книги М. Сая. В р. 1838 відкрито в Перемишлі агітацію, ведену між учениками гімназіальними та клериками лат. дух. семінарії. Агітатор Йосиф Лясковський хотів оснувати там товариство, котре мало б на меті позискати для повстаня мужиків, що становлять більшість людности і підбунтувати їх не тільки против уряду, але також против поміщиків, котрі не поділяють поглядів звязку і не хочуть увільнити своїх підданих (стор. 67). В Рудці, бохенського пов. державець Феліціан Болеховський підчас посту 1836 р.

говорив двом мужикам: „Сумно то, що ви як худоба в ярмі мусите працювати, що один має пів світа, а другий не має нічого, що цісарь каже вивозити з краю сіль і в вуну. Але вже 20.000 Поляків є на готові, щоб край увільнити. Тоді ніхто не буде робити панщини, а кождий буде працювати для себе“. (стор. 68). Лат. парох в Радаві Гнат Зелінський в день св. Валентина 1837 р. мав казане, в котрім малював ярко горе мужиків, тягарі податкові, побір рекрутів і відбуване панщини і кінчив візванем: „Скиньте ярмо, порвіть кайдани і встаньте на волю!“ (стор. 70) Д. 5. дек. 1837 підчас ревізії у Юліяна Горошкевича найдено апарат літографічний; на плиті був рисунок: чотири галицькі мужики з різних околиць узброєні в коси, а під тим рисунком вірші в руській мові такого змісту: „Доля мужика, яку ему готують цісарь і поміщик, се голод і неволя. Весь свій вік працює мужик кроваво з усеї сили, а прецінь мусить терпіти голод. Їго тіло покрите лахами, а за то цісарь і пани вбирають ся в золото, як коли б чоловік не був чоловікови рівний. Але вже з хмарою прилетів огнистий орел до всіх народів, щоб їх сповістити, що огонь і смерть упадуть на цісаря і на панів. Готуйте коси, бо близький кінець неволі, близький час, коли будете працювати тільки для себе, а не для своїх ворогів.“ Сі вірші уложив сам Горошкевич і відлітографував на замовлене емісарія Кульчинського 72 примірники, щоб їх роздати мужикам. Крім сеї пісні він укладав і інші в тім роді, а Кульчинський їх розширював (стор. 70).

Та найінтересніша для нас з того погляду була діяльність Каспра Цєглевича і ми при тій фігурі зупинимось троха довше.*) Каспер Цєглевич походив з убогої польської шляхетської сім'ї, родився 6 янв. 1807 в Городенці, кінчив гімназію в Самборі а потім у Львові у Домініканів, а опісля перейшовши на університеті львівським дволітній (обовязковий для всіх слухачів) курс філософії (рівнозначний з нинішніми семою і осьмою класами гімн.) віддав ся студіям права, котрі й скінчив літом 1830 р. Прямо з університету він пішов на практику судову до Самбора, відки ще того самого року его перенесено до Старого Міста. Коли в падолісті 1830 р. вибухло в Варшаві польське повстанє. Цєглевич в маю 1831 через Кольбушову перебрав ся за Вислу, що становила там австрійську границю і в Варшаві вступив до кінної артилерії. По упадку повстаня враз з недобитками корпусу Рожицького прийшов до Великого князівства Краківського, де его інтерновано. Позаяк тих повстанців, котрі признали ся, що походять з Галичини, відставляно шупасом до місця їх приналежности (в тім самім корпусі був і пізніший історик Август Бельовський), Цєглевич сказав, що він конгресовяк. Їго держали в арешті чекаючи на російський конвой, але Цєглевич сам не хотів чекати і при помочи Юліяна Горошкевича, перебраний в хлопську сорочку і полотнянку втік з під варти. Їму удало ся перед урядом зовсім затаїти свою воєнну екскурсію і опять вернути

*, Дані виймаємо з его біографії, друкованої в „Gazecie Narodowej“ 1886, N. 227—233 (Kasper Cieglewicz, żywot, prace i cierpienia), доповнюючи їх оповіданем М. Сая.

на судову практику в Старім Місті. В р. 1834 волинський емігрант Гнат Кульчинський, з котрим Ценгл. познайомився в Рінневі, захопив його писати пісні для людю. „U nas lud jest ruski — говорив Кульчинський, — a więc dlań trzeba ruskiej poezji, prostej, przystępnej dla rojścia gminnego“. Ценглевич оповідає о собі, що вродивши ся на Русі знав добре руську мову; вірші его писані по руськи зовсім того не потверджують. Написав він їх не багато. „Против панщини — пише в своїй автобіографії — написав я руською мовою пісні: „Затужім“, „Рекругка“, „Вандрівний“, „Молитва“, „Czerwon-Kohut“, а надто прозою по руськи „Інструкція для вчителів народа руського“, також против панщини“. Список сей в усякім разі не повний. В альманаху „Nowogocznik demokratyczny, rok drugi, 1843 Pażyż“, стор 298—304 надруковано три вірші Ценглевича, а між ними є два не згадані в повнішій списку. Ті вірші, се „Затужім“, „Знайте біду вашу“ і „Косарі“.

Надто з устної передачі звісні міні вірші „Далі, братя, в руки коси!“ і „Доки Німець псами йїхав“, а в „Зорі“ 1886 р. надрукував я в автографу Ц — ча его любовний віршик руський: „Неси мене, дуй конику, чотирма вітрами!“ Надрукована тамже (також з устної передачі) під іменем Ц — ча пісенька „Орав мужик край дороги“ (парафраза пісні народної, з антипольським вістрем) певно не его роботи. Автор его життєпису в „Gaz. Narodowej“ так пише о тих віршах: „Многі тямлять тільки вражінє того вою, тої непоборимої сили, з якою Ценглевичеві вірші тягли уяву і духа до новочасних, скрайних ідей. Не були то діла штуки і не для нестощів форми писав йїх автор; він радше кидав йїх як революційні маніфести, як громи на утиски могутих, підбурюючи до бунту против неволі політичної і суспільної. Поет не входив у жадні компроміси, не зважав чутливо ніяких „народових“ властивостів“, що чесно понятим патріархалізмом лагодили неволю і гнет людю*); малював зло яркими фарбами, пересадно, не тільки як зле, але як дивовижне, огидливе, і не бачив нічого крім брутальної сили для зломаня насилья“. Та ми замість дальших характеристик наведемо вивривки з тих віршів — нехай читач сам собі з них виробляє понятє про мову і характер поезії Ценглевича.

В пісні п. з. „Затужім“ читаємо:

Ой роле ж бідна, кєрвавизно моя, чому ти не моєю?
За тебе роблю, за тебе плачу, не зову тя своєю.
Панський лап щодень, тебе що тиждень гірким потом зливаю,
За тебе що рік, за тебе весь вік як віл в ярмо впрегаю.
За тебе мій отець, я ще молодець, за тебе-сь ми мучили,
За тебе мій дід, за тебе мій прадід як воли все робили.
І я тягну як віл що но маю сил, — ані тя відробити!
І подушне даю і плачу що маю, ані тя відкупити.
Ой пане ж мій пане, коли ж того стане, колиж тому годі?
Пусти нас з панщини, пусти нас з данини, пусти нас в свободу!

*) Про сей патріархалізм читай статю д. Занєвича.

Тверді каміні на зимній ріні тай сльозами пітвіють;
 І скали звердії, і скали зимнії здроями сльози ліют.
 А ти, то паня! чоловік як я, а нищо тя не взрушит!
 Ти так матір мав, ти так груди ссав, — сльоза тебе не скрушит!
 Піт ся виливає, тіло розпадає аж до крови живої;
 Від нужди нашої, від муки гіркої не змякнут груди твої.
 Панок люльку курив, чоло захмурив. „Що ви хочете, хами?
 З вашої панщини, з вашої дангги ділю ся з цісарями.“
 Що пан не зідре, цісар забере нам сиротам біденьким.
 Пани з нас кафтани, цісари сорочки друг з добитком ціленьким.

Пропускаємо далі уступ про рекрутчину, а подаємо тільки закінчене сеї вірші, котре особливо в східній Галичині, де пан а Поляк в розуміню люду — синоніми, мусіло робити троха чудне вражінє:

Ви сьте, Поляки, нашіі свояки, били ся з цісарами;
 Ой ви ся били, щобиьсьмо віджили, стали ся вам братами.
 Ви нас од панів, ви від цісарів хотіли сте відбити,
 Ви то панщину, ви здеранину хотілисте згубити.

Вірша „Знайте біду вашу“ написана складом коломийки:

Коби бути зазулицев, до вас бим, братоньки,
 Крилми всюда від хатоньки летів до хатоньки.
 Під віконцем на вербі бим сів, жалібно кував,
 Вашу нужду як день так ніч ревно виплакував.
 Кобим в ночі був місяцьом, проміньми в тихонці
 До ваших бим бідних стунав хат через віконці;
 Став бим вашу нужду в ухо через сон шептати,
 І проміньми груди ваших дітей опасати.
 У снах бим їх учив, щоб вже у колісці сами
 Заплакали над собою в біді і над вами.
 Кобим соньцем був яроньким, промінем тепленьким
 До серденька вам стрелив бим, там ся перебив бим;
 І плачем бим голубиним заводив в сердонька,
 Як над мертвов матерью заводжує донька.
 Коби бути вашим тінем, ніс бим вам у сліди,
 Ніс бим всюда перед вами образ вашой біді.
 А тот образ так кервавий, як Христос розпятий,
 Що на крижу мусів гірко за людей вмерати.
 Кобим був ваш ангел сторож, вам бим розум зливав,
 Щосьте люде, не худоба, у снах бим вам співав.
 Вам встаючим, лягаючим, небес голосами
 Співав, щосьте сини божі, ангелів братами.
 Дня кожного і години і кожної хвили
 Вам казав бим, щосьте громи нещасть си знадили.

Що властиво значить ся остатня стрічка, я не розумію. Може ті „громи нещастя“, котрі показані в пісні „Косарі“, що мала співати ся на нуту Падурового „Гей козаче в імя бога!“ На сю нуту уложений був також Шашкевичів „Болеслав під Галичем“ і друга вірша Циглевича „Далій, братя, в руки коси!“ Ось ті „Косарі“.

Загорів світ. Миру! Миру! На чарняву ручу час!
Дзвін посмертний царів, панів застогнає вічний раз.
Хто від землі локоть взріс — до кіс! до кіс! до кіс!

Задудніють степи, гори від вільности голоса;
Меч і огонь на ворогів, громи скличем в небеса.
Миру, встань, до щастя-сь взріс! До кіс! до кіс! до кіс!

Нехай вічне пронаде, хто нам пута уковав,
Хто нам працю і доробок аж до тіла рабував!
Нуж скатину в огня етіс! До кіс! до кіс! до кіс!

Де невинних лялись слюзи, ріки юхи потечут,
Де бряжчали наші пута, спіси, коси забряжчут,
Світ закрий стали ліс. До кіс! до кіс! до кіс!

Годі більше панувати, кого мечом досягнем,
Кому німсту за неволю, косу в груди заженем.
Далій, миру! Ворог біс помертвіє з блиску кіс.

Він в свободі з хлостов в руці тебе, миру, забував,
Бось сам долю, вільність свою щастю єго дарував.
Нуж скатину в огня етіс! До кіс! до кіс! до кіс!

Гурра, миру! Синє небо голоє щастя розібе!
Гори, степи задудніють, пекло страхом завие!
Вільним будеш правом кіс! До кіс! до кіс! до кіс!

Що ті кроваві поклики не найшли відгону серед руського люду, сему причинно не була певно та безвладність та консервативність руського мужика, про котру говорить біограф Ц—ча, а швидше те, що вірші Ц—ча для мужика мусіли бути задля своєї дико-мішаної мови і фразеології зовсім темні, а поклик „до кіс!“ не будив у нас ніяких косинерських традицій, а радше виглядав на невинне „а кіш! а кіш! а кіш!“ Що се справді так, на се маємо доказ: ані одна з висше наведених пісень не перейшла в уста нашого люду; ба навіть та публіка, в котрій вони колись були популярні, заховала в памяти тільки „Косарів“, тай то в устній традиції значно перероблених. Найпопулярнішою ще (звісно, також не серед мужиків) стала ся єго пісенька „Далій, братя“, з котрої тут також наведемо деякі куплети:

Далій, брата, в руки коси!
 Лях нам красний приклад дав.
 Вже вольности брят голоси —
 Довго Русин, довго спів!
 Далій, хлопці, на врага!
 Гурра-га! Гурра-га!

Ми ся цілий день мозолим,
 Ти податки від нас дреш;
 Лиш як ми тя ту підгалим,
 То плюгавий Німче вздреш.
 Далій хлопці і т. д.

Руська земля наша мати,
 А наш отець со небес;
 Всі Славяне суть нам брати,
 Тільки Німець то є пес.
 Далій хлопці і т. д.

Не забереш нас в рекрути,
 Не поженеш в чужий край,
 Бо ми вмієм коси кути, —
 Утікай же, утікай!
 Далій хлопці і т. д.

Лях нам хоче братом бути,
 З Ляхом, брата, з Ляхом враз!
 А не буде навіть чути,
 Що пси Німці були в нас.
 Далій хлопці і т. д.

Найцікавіше в тій пісні місце, де покликає ся до слов'янського почуття Русинів. Як на іронію власне сей куплет увійшов у склад руської, кроваво-антипольської пісні, котру в 1846 році в часі різні хтось зложив і розширював між людом руським в сяніцькій повіті (про се гляди мою статтю в Колчарівській збірці).

Пропускаємо інші пісні Ценглевича, що не відносять ся до його антипанської і антинімецької проповіді. „Кожда з тих пісень — каже справедливо его біограф, — була в тих часах готовою зрадою державною. Про їх друковане не могло бути ані мови, та вони ходили по краю в численних відписах. Горячі патріотки переписували їх по ночах, дрібненьким письмом, воронячими перами, на малих карточках, щоб їх як найлегше перевозити в сховках. Многі замість зрадливого паперу повірювали їх нехибній пам'яті, і таким способом вони ширили ся в тодішніх патріотичних кружках.“

Про дальшу долю Ценглевича скажемо коротко. Відбувши в Старім Місті практику судово-цивільну він перейшов до Самбора на практику судово-кримінальну і був там 1833 — 34. Там впли-

вав на молодіж гімназiальну в дусi своїх тодiшнiх поглядiв. Коли 1834 виїхав до Львова, молодiж та пiд проводом Михайла Попеля утворила революцiйний звязок. Хлопцiв позарестовано в р. 1837, а з ними i Ц-ча та Ц-ч здужав, опiять при помочи Горошкевича, втекти з полiцiйного арешту. „Jako pieśniarz czerwonoruski“ вiн пiшов тепер мiж людi вештав ся майже цiлий рiк по краю. Дуже жаль, що про сю свою вандрiвку в своїй автобiографiї вiн не згадує а нi слова. Видно, що его дiяльнiсть мiж людом зовсiм не пiдходила пiд его пiзнiйшi польсько-патрiотичнi а навiть шовiністичнi погляди, що панують в тiй автобiографiї. Зловлений 30 дек. 1838 вiн був засуджений на 20 лiт тюрми в крiпости i виїшов на волю аж в р. 1848. Разом з польськими делегатами був на зйiзді словянськiм у Празi, де завзято виступав проти Русинiв. В тiм роцi вiн опублiкував цiлий ряд вiршiв i статей пiд псевдонiмами „Baltazar Szczucki“, „Iwan Kaweckyj, kowal z Towmacza“, „Pielgrzym Bazyli“. Розбiр усiх тих творiв не входить у програму сеї статi. Вiд 1848 р. щез Ц-ч зовсiм з поля публiчного житя. Вмер в сент. 1886 р.

Ми навмисно лишили на боцi ще один твiр Ц-ча, а iменно его „Инструкцію для вчителів руського народа“, написану по руськи, прозою i також против паничини. Сам Ц-ч в своїй автобiографiї нiчого не говорить про єї змiст; послухаймо, що про неї пише Саля (стор. 71—72). „При арестованю Ц-ча в Деревлянах пов. золочiвського найдено при нiм дуже вже зужитий зшиток, що мiстив „Инструкцію для вчителів руського народа“, написану по руськи, в своїй родi майстерно; в нiй були вказанi способи, як треба звiльня доводити руських мужикiв до ненависти против цiсаря, дiдичiв i духовенства. Що пропагандисти демократичної науки особливо старали ся пiдкопати довіре руського народа до духовенства i малювати те духовенство jako знаряди неволi, плаченi цiсарем, се був цiкавий знак того, що серед руського духовенства, котре доси в революцiйних заходах брало участь на рiвнi з латинським, вiд недавна мусiв наступити зворот, що побудив гнiв демократичних верховодiв. Ценглевич звичайно цiлими днями i ночами пробував серед мужикiв в Деревлянах i околицi; его любили як приятеля народа; до краюої президiї приходили доноси, де описувано его дар переконування мужикiв, котрий мав бути такий сильний, що порицав i найрозважнiйших“.* В прочiм „Инструкцiя“ Ц-ча сильно ходила по руках. Полiцiя найшла єї у Львовi у надзорця сторожi фiнансової Станiслава Цимборського, котрий дiстав єї вiд свого колишнього товариша шкiльного Алойзiя Доманського. Цимборський признав ся, що читав єї кiлькам стражникам, скопiював єї i екземпляри дав стрiльцям граничним Марамошу i Гергеру. Стрiлець граничний Стоковський одержав сю iнструкцiю безпосередно вiд Доманського. В iюлi 1839 найдено сю iнструкцiю мiж iншими революцiйними письмами у Генрика Губiцького, сина помiщика з Наквашi (здаєть ся, що Ценглевич влюбив ся був у сестру того Губiцького); Губiцький сказав, що бiльшу часть тих письм дiстав вiд емісарiя Мочульського.

*) В сiм мiсцi д. Саля троха фантазує. Як би були прийшли такi доноси, то полiцiя певно була б арештувала Ц-ча, котрий впрочiм пробував у Деревлянах jako ковальський челядник i працював у кузнi.

Дивна річ, що по мимо такої популярності ся „Інструкція“ Ц-ча дося полишила ся зовсім незвісною всім тим, що писали про ті часи. А прецінь текст єї був би важним документом для зрозуміння психології тих часів, для вияснення тих способів, якими тодішні пропагандісти бажали піддвигнути люд, тай ще, *nota bene*, пропагандісти польські — руський люд. Міні здає ся, що я віднайшов ту Інструкцію. Є се рукопис без титулової картки, зложений з 42 карток малесенького формату, в шкіряній оправі, похожий на той, котрий Шевченко носив за холявою, писаний гарним почерком, дрібним письмом і польськими буквами, а підписаний датою „Lwów, 21 lipca 1840“. Коли б се значило, що книжочка ся тоді була скомпонована, то, звісно, се промовляло би рішучо проти авторства Цєнглевича. Але правдоподібно є се дата переписання книжечки. Сам текст, уложений ломаною русько-польською мовою і бундючним, ніби біблійним стилем, дуже нагадує мову і стиль віршів Цєнглевича. Рукопис находить ся в бібліотеці Осеолінських N. 2972 і помічений в інвентарі назвою „Listy ruskie“.

Не прості се листи! Зміст рукопису становлять 5 уступів названих листами; по інтенції автора се „листи до миру, до людей від віку тяжко працюючих і гнетених неволею царів і панів.“ Перший лист починає ся ось так: „Приятелі! Був-ем в миру, бачив-ем єго, як би велколюда слабою ниткою спутаного, а котрий хтів бути вільним. Хтів бути накарьбоним, а не чув в собі сили до зірвання слабої нитки, котра го вв'язала. Бачив-ем того велколюда учуняного, алеж на єго очі закиняно чорну повлоку, щоби не бачив, де їти має і що робити. На остаток, як мимо заслони глянув і уздрів промінь світла, так довго перед очима єго заслоняний, пішов на вандрівку. Алеж дороги не був свідомий, питав ся про тее ідучих, куда би міг зайти до щастя і вільности?“ В тій вандрівці здибав короля, котрий завів єго в неволю, опутав, а після невдалої проби „велколюда“, щоб отрясти кайдани, король wraz зі своїми слугами-панами закував єго в кайдани і вкинув до темного льоху. Лист 2. Автор бачучи се вибирає ся в дорогу, щоб шукати помочи і поради для „велколюда“. Іде насаперед до панів, та ті, звісно, відіправляють єго ні з чим. Лист 3. Автор удає ся до попів і просить їх: „Ратуйте мир, бо є в неволі, і здоптані права, які їм Христос дав. Ходіт зі мною до крат вінзіня (sic!), зломемо забори, а мур неволі в груз рознесемо.“ Але попи зовсім не те сказали, чого автор надіяв ся. „Права наука Христа — сказали вони — то давні дії. Ми визнаємо нині права костела, котрі нам наказуют слухати короля, панів і пани римського. Тії платят нам і тим продалисьмо правду, а від них дісталисьмо фалш і добрий бит“ і т. д. Лист 4. Автор іде між вояків і порушує декого з них, але їх було мало. Лист 5. Тільки під мужицькими хатами автор находить щирю гостинність і співчує для своєї думки — увільнити „велколюда“. По сих листах слідує далеко довше вясненє їх аллегоричного значіння. Автор широко і з погляду історичного невірно вяснює початок народньої неволі, а далі так каже про себе: „Братя! бачете з другого листу, що сūt люди в нашім краю, сūt то Ляхи, що працюют для того (народнього) щастя. Маймо надію! Але кількох, кількавастох того не зробит, тільки мусят до себе

прибирати більше. Єден з них, котрий написав тих 5 листів, шукав по світі поштивих людей, а там довідалисьмо ся, звідки можна мати надію". Надіючи ся з часом в цілости опублікувати сей цікавий твір польсько-руської пропаганди, ми не будемо подавати єго дальшого розбору, а тільки приведемо єго закінченє, котре чень пояснить отсю придовгу дігрессію, яку ми зробили від легенди про пропаганду соціальної революції при помочи зерен на поле історії галицько-польських конспірацій.

"Виставмо собі тільки цара на троні, а в коло него міністри, князі, урядники і гиншій слуги, которі запродали правду, і шлігуни і некоторій пани, слуги і првятелі царські, а докола всіх ми братя, ми мир! ми люде угнетеній! з приятелями, братами, апостолами нашими. Як бисьмо всі крикнули: до меча! до меча! і до ножа! як бисьмо ся всі стиснули до куни, що би ім там було в середині? О братя! ми страшніший як саме пекло! Трасет ся цар перед нашою силою. Алез тихо! Ще раз упоминаю: прийдут до вас люде, може і знакоміті ваші, будут вас научати і читати слова мої. Вірте ім, научайте дальше знакомих, а коли ударит година, станут всі, що воювали для вільности нашої. Крикнем: Преч неволя царская і паньская! і підемо за людьми, которі нам вказуют дорогу до щастя і вільности. Господе допомагай! Амін."

Можемо сміло сказати що се остатнє слово польської соціально-революційної пропаганди, найдальша границя, до якої вона дійшла. Та заразом чи не пригадує ся фантастична картина того викладу пшеничної аллегорії, котрий ми стрічали вложеній в уста Шевченка? Концепція та самісінька: на верху царь, понизше него міністри, далі пани і слуги, а геть в низу мир спертими лавами. Картина готова, лишаєсь тільки єї зробити наглядною яким небудь способом. Чи хто справді робив се при помочи зерен пшениці, чи тільки устний переказ під вражінем отсих слів Цєнглевичевої Інструкції скомпопував таке укладанє зернят, се питанє, на котре я, судячи по суперечностях, які є в ріжних варіантах сеї легенди, склоняв ся б дати радше негатівну, ніж потверджуючу відповідь. В усякім разі се здає ся міні певним, що батьком літературного первозору сеї легенди є Цєнглевич, котрий таким способом, при помочи устної єї вандрівки, несподівано і досить дивоглядно входить у звязь з польськими поглядами на Шевченка.

Та чи справді ся звязь така несподівана та дивоглядна? Цєнглевич і Шевченко! Польський шляхтич, що кличе руського мужика до кіє, до кровавої пімєти за свої кривди, до брутальної різні і руйнованя, не вказуючи єму при тім крім туманного "щастя" ("миру, вєтань, для щастя-сь зріє!") ніякого ясного ідеалу, та все таки в серці маючи ту надію, що з кровавих руїн, з хаосу справленого вибухом якісь чудодії "Ляхи" зможуть якимось таємничим способом збудувати нову Польщу на руській землі — і український крепак, що на своїх плечах переніс увесь тягар тої доживаючої неволі і з під того тягару здужав продєрти ся до ясного світла науки та свободи духової, котрий "голову схопивши в руки дивував ся, чому не йде апостол правди і науки" для єго рідного народа, котрий хоча й розказував про кроваві

події німети народньої, руйн та пожарів, то все таки ані на хвилю не забував, що се „батьки наші помилялись“ і остерігав внуків перед такими помилками! Що може бути спільного між такими двома появами і яке значінє може мати перенесенє гайдамацько-руйнуючих ідей польського шляхтича на українського поета? Я думаю, що певну психологічну ідіосинкразію тут лехко виказати і зрозуміти.

В інтересній казці Віктора Гюго про Пекопена і Батільду находимо такий уступ. Лицарь Пекопен у своїй вандрівці по світі попадає в те місце, де чорт громадить усі грішні душі з цілого світа, щоби відтак, спакувавши їх у великий мішок з верблюдової шкури, завдати їх собі на плечі і махнути до пекла. Власне він навантажив отак свій мішок і взяв его на плечі, коли побачив Пекопена. Їму замануло ся дістати і его душу і він шепнув своему товаришеви, щоби незримо взяв каменюку і з гори пустив єї на лицаря. Та Пекопен, котрий удавав, що спить і чув сі слова, раптом схопив ся і вихопивши меч шпигонував ним чорта в плечі, а сам відскочив на бік. В тій хвили впав з гори величезний камінь, що мав убити Пекопена, і відбив чортові п'яту — і від тоді чорт кривий на ногу. Та не досить того. Своім мечем лицарь продіравив чортівський міх і всі душі крізь ту діру пурхнули на волю, полишивши в місці всі свої гріхи. Ті гріхи, чорні як смола, силою натуральної атракції пристали до чорта і враз зі шкурою приросли до него на віки, -- і від тоді чорт ходить горбатий. Щось подібне стало ся й з отсею революційною легендою і Шевченком: чужий гріх силою натуральної атракції (музицький поет мусить бути й демагогом!) приріс до него в понятю польських шляхтичів і патріотів.

Ми бачили, що пропаганда Ценглевича і єму подібних в тім часі зробила була велике вражінє серед польської шляхти. Що вражінє те не мусіло бути корисне, на се маємо деякі немаловажні докази. Сам Ценглевич у своїй автобіографії, писаній геть пізнійше, цілковито промовчує про ту пропаганду, а діяльність свою серед молодіжи силуєсь показати як патріотичну, польську. Та ми знаємо і з інших жерел, що тодішня шляхта добре розрізнявала патріотизм від пропаганди соціального перевороту в душі „Інструкції“ Ценглевича, через різню та пожари. Не довго перед катастрофою 1846 року Красінський остерігав польських пропагандистів:

Lecz nie nęcić polski lud,
By niósł szlachcie polskiej mord!

А шляхта галицька, поступаючи консеквентно, прямо кликала австрійську поліцію, щоби арестувала демократичних емісаріїв і не допускала їх до краю (Wiesiołowski, Wspomnienia z r. 1846. Lwów 1868, стор. 50). І сам Ценглевич швидко, мабуть ще в тюрмі і в кріпості, прийшов до розуміння, що така пропаганда різні та пожару до ніякої свободи, до ніякого щастя не доведе. В р. 1848 він являєсь уже основно виліченим із ідей своєї „Інструкції“ і з свого характеру „pieśniarza czerwono-ruskiego“. Від тепер він є тільки Поляком, польським патріотом, а коли ще раз вертає до справи руської, то тільки на те, щоби у брошурі підіктованій крайнім польським шовінізмом відмовити тій справі всякого права на ієтнованє. Gro „Rzecz czerwono-ruska“

се правдивий арсенал найрізкішого зброї проти Русі: і лінгвістика і етнографія і історія і традиція і державне право і ніби-цивілізаційна місія — все тут порушено, щоб довести, що Русь галицька то невідлучна частина Польщі і по за рамами Польщі не має ніякої рації існування. Руська мова для нього не більше як „powiatowszczyzna“, котра може собі жити, але не може мати претензії до витворення особної літератури і освіти. Інтересно, як Ц-ч виражає ся в тій брошурі о своїй власній червоно-руській письменності. „Червононорущина не має літератури такої, яку має польщина, а має тільки пісні народні і пісеньки Падурі. Вводити її до шкіл значить опізнювати просвіту. Хто не знає, як то тяжко в руській повітовщині висказувати свої думки, нехай спитає мене, бо я в ній працював; а прецінь же легше в повітовщині написати пісеньку, ніж викладати якусь науку. Але чому ж я писав руською мовою пісьни і „вказівку (інструкцію) для вчителів руського народа“? Що до пісень, то я хотів писати людські пісеньки, котрі б прийняли ся в устах мого люду, а через те вплинути на його духа. Має люд руський пісні народні; я хотів йому підсувати інші, писані в тім самім дусі; та дарма, я не досягнув цілі. Швидше поет здужає написати найвеличнійшу оду, ніж людську пісню. Я вважаю написане такої пісні за найвищий доказ поетичного майстерства. Так само й пісеньки Падурі дуже гарні, а все таки не перейшли в люд, видно, що писані не зовсім в дусі пісень народних. Вказівка писана по руськи на те, щоби вчитель (значить — пропагандист) зараз мав під рукою потрібні руські вирази (певно такі як „велколюд“, „вінзіне“, „криж“ і т. п.!) ширячи ідеї нашої будущини. Але я не писав нічого в тій цілі, щоби творити самостійну мову.“ (K. Cięglewicz, Rzecz Czerwonoruska 1848 roku, W drukarni Ossolińskich, стор. 2).

Лишаючи на боці те розумне слово, яке Ц—ч сказав про пісні народні, ми звернемо увагу тільки на ту скромність, з якою він говорить про свою „Інструкцію“. Вона мала ширити між руським людом „promysły naszej przyszłości“! Дивно тільки, що він так пильно вистерігав ся сказати троха докладніше про її зміст. Та ба, се йому було не на руку — не задля руської мови, котрою написана була „Інструкція“ (мова ся, як ми бачили, була страшенно підмішана полонізмами), а задля різунсько-гайдамацьких її ідей. Виступаючи проти Русинів Ц—ч може бажав по трохи зреабілізувати себе в очах польської шляхти. І справді се йому удало ся. Він дістав місце в маєтку шляхетським і вмер на ласкавім хлібі у шляхтича. Але революційна легенда, що на основі його інструкції витворила ся була ще перед 1840 роком, не загинула. Відірвавши ся від особи Ценглевича вона, можна сказати, літала в повітря, чіпаючи ся мов павутинне раз сего а раз того діяча. Її прикладувано до Едварда Дембовського*), приложено до Фердинанда Чапліцького, мандатора з Гроханиці, а в кінці припилило й до Шевченка. Се дає нам міру не талантів, не заслуг, не ідей тих людей, але міру

*) Я чув устно оповідане того рода, де обширно говорить ся про Дембовського, звісно, речі легендарні а не історичні. Щось подібного є і в оповіданю пані Ебнер-Ешенбах „Der Kreisphysikus“.

тої ненависти, з якою володарі придніпрянської України гляділи на крпака, одного з тих битих та неволених Грицьків, Кузьмів і Тарасів, котрий дійшовши до розуму і до слова взяв ся по своєму малювати козаччину, Січ і гайдамаччину. Такий чоловік в поняттю польських шляхтичів міг мати тільки одну ціль — різати, міг мати тільки такі ідеали, які вони знали з Ценгелвичевої Інструкції і з его пісень. Такий чоловік мусів бути одним із тих фатальних „учителів народа руського“, про яких говорив Ц—ч, мусів поступати так, як такому вчителеві було слід — і маємо готову логічну і психологічну основу, на якій повинна була до Шевченка прилипнути польська революційна легенда. Впливом тої самої ненависти було й пізніше домагане маршалка та підмаршалка шляхти кіївської в р. 1861, щоб усі твори Шевченка і Куліша поконфіскувати і не допускати до рук народа. *Excusez du peu!* Про закони Ману тоді вже, розуміє ся, не було й мови. Тільки в яких 10 літ по похороні Шевченка і по похороні кріпацтва Поляки здобули ся на спокійніше і більше безстороннє оцінюванє Шевченка.

Іван Франко.

Про Румянцівський музей у Москві.

Ще торік здобув я листа од шан. Ів. Франка, де він мене просить написати до „Житя і Слова“ про Румянцівський музей, его історію, колекції, бібліотеку, рукописі і т. і. Десь певне в Галичині мало-хто навіть знає про істнуванє Рум. музея, а на Україні знов мало-хто має про него докладні звістки (певно що виключаючи декільки вчених людей). Тим то я залюбки роблю те, чого бажав л. Франко. Тільки ж, як Румянцівський музей є багата скарбниця скарбів, тай, річ природна, не можна про все розказати в межах журнальної статті, то я оглядатиму тільки те, що просто стосуєть ся до України та до старо руської літератури. Хто б захтів довідати ся про все більш і докладніш, того я одсилаю ось до яких книжок:

1) Описание рукописей Румянцевскаго музеума — А. Х. Востокова. Петербург, 1842.

2) Отчетъ по московскому публичному музею, отъ времени основанія его до 1-го января 1864 года, представленный Н. В. Исаковымъ. Пет. 1864. Ст. 178.

3) Отчетъ Московскаго публичнаго и Румянцевскаго музея за 1865 годъ — генерала Левшина. Извлечено изъ „Журнала Министерства Народнаго Просвѣщенія“. Пет. 1866. Ст. 42.

4) Славяно-русскія рукописи В. М. Ундольскаго. Изданіе Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго музеевъ. Москва. 1870. Ст. 64—467 (петіту).

5) Отчетъ Моск. Публ. и Рум. музеевъ за 1867—1869 г. Москва 1871. Ст. 247.

6) Отчетъ Моск. Публ. и Рум. муз. за 1870—1872 годы. Москва 1873. Ст. 163.

7) Отчетъ Моск. Публ. и Рум. муз. за 1873—75 г. Москва 1877. Ст. 151.

8) Отчетъ і т. д. за 1876—1878 г. Москва 1879. Ст. 162.

9) Отчетъ і т. д. за 1879—82 г. Москва 1884. Ст. 159.

10) Путеводитель по отдѣленіямъ иностранной этнографіи. I. Собрание Румянцовскаго Музея. II. Собрание Московскаго Публичнаго Музея. Москва. 1885. Ст. 94. Долучено план музея.

11) Отчетъ і т. д. за 1883—1885 г. Москва. 1886. Ст. 147.

Дальших справозданъ у мене нема під руками. Ще деякі жерела я вказуватиму далі.

а) Рукописи. Старопечатні словянські книжки. Бібліотека.

Румянцівський музей названо так по єго основникові, графові Миколі Петровичеві Румянцеву, що був „государственным канцлером“. Граф дуже зацікавлювався старо-руською історією та словесністю, коло него гуртувала ся ціла громадка тодішніх корифеїв російської науки (між ними назвемо Вантш-Каменського, Калайдовича, Востокова), і от задля потреб тієї громадки граф зібрав цілу колекцію старих рукописів та рідких книжок словянських.

Року 1828-го, вже по смерті графа Миколи, брат Сергій вчинив так, як бажав покійник, а саме — оддав усі братові колекції в казну, вкупі з будовою, де вони містились. Так був закладений Румянцівський музей. До 1861 року музей був у Петербурзі, де тимчасом зростала Імператорська Публична бібліотека, що зробила ся краща од того музею. Через те 1861 року Румянцівський музей перенесли до Москви, де він став підвалиною для Московського публичного музею. Від тоді він і досі знаходиться в Москві.

З початку в музеї було 810 рукописів, 28 744 печатних книжок, 1,695 медалів грецьких, римських та східних, 12,491 предметів мінералогічних, декільки мармурових статуй, декільки картин, 170 предметів етнографічних. (З усього того порозростались тепер самостійні, великі одділи). Найбільшою дорогоцінністю були там рукописи, та про них багато розводиться нема чого, бо вони вже добре обслідовані мабуть чи не з усіх боків: адже вони лягли підвалиною до всіх перших студій над руською давниною. Найперше місце займають священні кодекси. Тут є аж 4 списки старого Завіту (що, як відомо, трапляються в наших бібліотеках не часто); всі вони XV — XVI в. 6 2 Євангелії XII в., 4 з XIII в., 7 з XIV в. Між списками Апокаліпсиса є один мабуть чи не найстаріший од усіх, які відомі — з XII в., з толкуванням Андрія Кесарійського; цікавий і чеський Апокаліпсис з толкуванням на чеській мові XV—XVI в. Між богослужбними книгами є рукописи з XIII в. писані на пергамені. Велику вагу мають манускрипти с

перекладами писань св. отців, як ось ці: 1) найдревніший між звисними пергаменовий список Ліствиці Івана Ліствичника, XII в. 2) п'ять списків того самого твору XIII—XV в. 3) Шестоднев Іоанна Екзарха, з XVI в. Сюди ще відносять ся: пергаменовий Ізмарагд XIV в., Маргарит 1530 р., Златоуст 1523 та 1555 р. і багато других збірок. Між Кормчими книгами дуже важні списки XIII в. та XV в. Цікаві історичні твори: 6 прологів, що між ними є один (за цілий рік) з XIII—XIV в.; Патерик скитський 1570 р.; дві Палей з XVI і XVII в.; 9 хронографів, що з них два з XV в., один писаний у Пскові 1494 р. дуже багатий на апокріфічні статі. Споміж списків оригінальних руських творів кидають ся в вічі: Патерик Печерський з XV в.; багато творів Кирила Туровського та Григорія Цамблака; 60 житій руських святих; а надто багато є творів московського періоду. Чимало є рукописів з мініятурами, між ними знаходиться вже згаданий Шестоднев Іоанна Екзарха Болгарського з XVI в. з малюнками „Сотворенія міра“, та церковний устав 1608 р. з образами святих, — всіх образів у йому більш од 380, є і образ св. Кирила Первоучителя (що стрічається дуже рідко): се дорогий для історії нашого іконописання. З новіших рукописів згадаймо тільки Адамовича (Глухівського протоієрея) похвальні слова, промови, оди й кантати в честь імператорів: Петра I., Анни Івановни й Павла та ще в честь графа Румянцева-Задунайської. Між рукописами неслов'янськими більшіна найновіші списки; з оригінальних цікаві латинські грамоти князя Івана Освецімського про 5000 марок своїй жінці (пергаменова), та короля Владислава князеві Дмитрові Друцькому на подаровані маєтки (теж пергаменова). Про восточні рукописи не казати му нічого, цікавих одсилаю до Bulletin Scientifique T. I, N. 20 (опис академіка Fraehn'a). Печатних слов'янських (кирилицьких) книжок зібрав Румянцев не багато, та між ними є дуже цінні: 1) Біблія Скорини (Прага 1517—1519 р.), 2) Венецький Молитвослов з орнаментами на полях 1547 р. (Nb. був у музеї ще й Венецький Служебник 1519 р., що вважається за першу слов'янську книжку друковану в Венеції, та другий з 1554 р.; обидва примірники виключено по наказу міністра народньої просвіти в 1845 р. та вже за Олександра II. придбано другі примірники натомісць; 3) Острозька Біблія 1581 р. 4) Острозький збірник (О вѣрѣ единой) 1588 р. 5) Молитви повседневные 1596 р. (Вільно).

Скоро музей перейшов з Петербурга в Москву, він швидко почав прибільшувати ся і от незабаром він придбав велику колекцію масонських книжок, рукописів, актів, листів і т. і. покійного графа Сергія Ланського, що був останнім гротмейстером Петерб. Провінц. ложі. Колекція ся дуже важна й дорога, та ми на ній довго спинятись не можемо, скажемо тільки, що тут є багацько й апокріфічних книжок старо і новозавітних. Запримітьмо, що опісля до музею приходило багато других масонських книжок та речей не тільки російських, а й усяких (польських теж), так-що вони становлять окремих відділ.

Тоді саме А. С. Норов оддав за невеликі гроші музеєві свою бібліотеку, що складала ся з 14.000 томів, а 1869 року завіщав те, що призбирав опісля. Норовська бібліотека найперш усього важна рукописами грецьки-

ми, як от: 1) Грецька псалтирь, писана гарним Александрійським полууставом IX в., на пергамені, в 8-ку на 318 стор. Список — один з найстародавніших по всій Європі. Норов купив його в Каїрі. 2) Євангелія писана на білім, тонкім пергамені, гарною скорописсю X в., в 4-ку, ст. 455. Тут є розмальовані образи євангелистів на золотім ґрунті і чимало золотих орнаментів. В початку рукописі посланіє Евсевія до Карпіяна та т. зв. канони Евсевія. Сими двома манускриптами могла б пишатися хоч-яка бібліотека. Та є ще й другі рукописі та книжки дуже замітні напр. 3) Уривок з Псалтирі IX в. на грецькій, сирійській та арабській мові. 4) Поліглоти Хіменеса і Вальтона. 5) Перше виданє грецької біблії Альда 1518 р. 6) Перше виданє Нового Завіту Еразма Роттердамського. 7) Первонечатний московський Апостол 1564 р. 8) Апостол львівський 1574 р. 9) Євангелія Віленська 1575 р. 10) Острозька первонечатна Біблія 1581 р., що вже була в музеєві й раніш. 11) Біблія польська 1563 р. кн. Радзівілла. 12) Напрестольна Євангелія Мамоничів. 13) Євангелія учительна Калліста, виданє еп. Балабана 1606 р. 14) Послѣдованіє пострпугу двою, Супрасль 1697 р. 15) Псалтирь, писана польськими літерами, церковно-словянською мовою, правописсю українською, з XVII в. Багатий у Норова і одділ писань св. отців: Григорія Богослова, Василя Великого, Івана Златоуста, Й. Дамаскина і др., — все грецькі рукописі. IX, X і XI в. Унікат — повна збірка оригінальних творів єретика Джордано Бруно, що вважались загубленими, в 4 ку, 185 ст. Докладний опис сего замітного пам'ятника, так само як і взірці його почерків див. в каталозі бібліотеки А. С. Норова. СПТ. 1868, ст. 165 і д. Одділ подорожів по Святій землі дуже повний у Норова; тут є Боніфацій з Рагузи, що його Піттер не знайшов у жадній бібліотеці європейській (див. *Erdkunde, Palästina*). Велика Норовська колекція грецьких та римських класиків складається з найкращих видань, найчастіше з *principes*. Історія північних народів (єсть найповніша в світі *Atlantica* Рудбека, що повніша навіть од *Stokholmьської*), історія Візантійська, класична література європейська, а найначе італійська, і ще другі галузі науки — всі чудово репрезентовані в тій бібліотеці. Нарешті треба ще згадати про арабський рукопис, переклад повісті про Варлаама та Йосафата на арабську мову, 1707 р., з мальованими мініатюрами. Про цю бібліографічну рідкість є докладні звістки в *Bulletin de l'Académie Imperiale des sciences de St. Petersb.*, t. IX, NN 20—21.

В кінці 1863 р. московський купець С. Большаков продав музеєві дуже дешево гарну колекцію (210) рукописів свого батька, що був книгарем і бібліотекарем, та ще й од себе дарував 50 добрих рукописів. Вся колекція — слов'яно-руська з XVI—XVIII в., хоч також трапляються, напр., Євангелії з XIII та XIV в. Притягають до себе увагу „Книги пѣвчія“, себ то рукописі на крюкових нотах, а по часті і на лєнійних, або на тих і тих вкупі. Таких книг у Большакова 24, вони обіймають собою майже повний круг старого церковного співу. Деякі з тих книг — на нотах дворядкових і трирядкових (двоголосні та триголосні); рукописі останнього розбору трапляється по бібліотеках не багато. Найбільше в Большакова рукописів богослужбених та житій

святих московських. Чимало є творів російських духовників, та нам цікавіше почути про от-такі: 1) декільки списків катехізісу Лаврентія Зізанія, 2) Проскінітарь Арсенія Суханова, 3) Алфавить духовный Ісаї Копинського, 4) Вѣнецъ вѣры Сімеона Полоцького, 5) декільки рукописів з духовними стихами та віршами, деякі з поміж них з нотами крюковими та лінійними. З світських творів важніші: 1) Повість про 7 мудреців з XVII в. 2) Римські діяня (Gesta Romanorum) з XVIII в. 2) Олександрія — декілька списків, 4) Любодарій, 5) рідко трапляючий ся лічебник, список XVIII в. пз. „Доброхотный вертоградъ“ (потім кузей придбав ще кілька його списків. Найважливішими придбаннями з колекції Большакова вважають ся рукописи з мініатюрами. Їх є 18, а найкраща — житіє Миколи Чудотворця, деє певне виготована по царському наказу (Івана IV); тут є над 400 роскішних, скуєних малюнків. Один з апокріфів, одданий Большаковим пізніш, цікавий тим, що представляє важні доповнення до печатних його варіантів (порівн. напр. „Пам. Отреч. Литер.“ Тіхонравова II., 361 та „Отреч. кн.“ А. Пштіна 154); зветь ся той рукопис — Северіана Гевальського Шестодневъ и Лѣтовникъ Георгія цюка, відносить ся до 1459 р.

Рівночасно музей збагатив ся подарунками звісного архімандрита Амфілохія, що пожертвував музеєві коло 60 рукописів, найбільше з XV в. Змієгу вони переважно богослужебного, а задля нас найцікавіші: 1) Ефрема Сиріна Паренезисъ (114 казань) з XV в. 2) Олександрія з XVIII в., а вкупі з нею Історія о кievському богатырѣ Михайлѣ сынѣ Даниловичѣ, Історія о князѣ Петрѣ и королевѣ Магилентѣ і др. Опроче багато-дехто жертвував музеєві по скількись або й по однім рукопису, і таким чином музеїв скарб зростає та й зростає. Ген. Севастьянов оддав сюди свою бібліотеку рукописів на громадський вжиток, вдержуючи за собою доживотне право власности. З его словянських рукописів цікаві: 1) Пятікниже, Ісус Навин, Судді і Руєв, сербської рецензії, писані на бомбіціні*) полууставом XIV в. Древнішого рукопису немає ніде, рівночасний — пергаменове Пятікниже в бібліотеці Троїцько-Сергіївської Лаври (коло Москви). 2) Збірка житій святих та похвальних слів з XIII в. середньо-болгарської рецензії; тут є й апокріф про смерть Авраама 3) Два палімпсести, один — слідована псалтирь, по зошкрябаному латинському письму, другий часловець, писаний по зошкрябаному письму словянському, обидва з XIV в. 4) Збірник рідких апокріфів, сербської рецензії, полуустав XV в. Тут між інчим є Видѣніе Ісаїи, Грозовникъ, Молієнникъ, Луинникъ, Колядникъ, апокріфічне житіє Йова, хождение ап. Павла по муках. З грецьких манускриптів Севастьянова цікаві: 1) Пергаменовий паремійник, скієним устаром IX в. (що вже переходить, значить ся, до скоронісі), важний за-для досліду паремійників словянських. 2) Пергаменова Євангелія 1044 р. писана грубою скорописю, з нотами для читання сі. 3)

*) Бомбіціною зветь ся папір навощений та до того мабуть бавовняний, як показує самий пень слова (*бѣмбизъ*, татарське бумбур, звідкіля рос. „бумага“). Зрештою ще й досі не знають, чи справді перший папір робився з бавовни, а не з льону.

Дві другі Євангелії теж з XI в. Окрім того в тій колекції є ще чимало важних грецьких богослужбових книжок з XII - XIII в., невидані промови Ефрема Сирина та найстаріший список XIII в. устава Савви Єрусал. Між старопечатними слов'янськими книжками Севаст'янова вкажемо.*) 1) Соборник (празнична минея), друкований в Венеції 1538 р., з 35 гравюрами. 2) Угроволоський служебник з XVI в. 3) Угроволоська Євангелія з XVI в., дуже недоладного слов'янського письма й друку. 4) Два примірники Євангелії, друков. в Білограді 1552 р. 5) Цвітіння тріодь Скадарська 1563 р., 6) Октоїх — Венеція 1537 р. 7) Служебник венецький 1584 р. Ще є в бібліотеці Севаст'янова багацько замітних листків з візантійськими мініатюрами та один аркуш грецького манускрипту V - VI в. (Апостол). Цікава єго історія. Другі листки сего Апостола знаходять ся в бібліотеках Паризькій, Петербурській Публичній, Московській Синодальній, таї дуже шанують ся, бо рукопис один з найстаріших по всій Європі. До 1218 р. сей рукопис (цілий) був на Афоні в бібліотеці Лаври св. Папаса, а згаданого року бібліотекар, чернець Макарій, що впорядковував бібліотеку лаврську, вжив сего рукопису на оправу до других книжок; потім ті книжки порозходили ся з Афонської гори по Європі. Ще ж Севаст'ян в передав музеєві дорогоцінний глагольський пам'ятник — слов'янський брєвіар 1443-го року, писаний глаголицею хорватською (подовгуватою, квадратною), 500 аркушів на 2 стовпці. Хто знає, як мало є пам'ятників західньої глаголиці отакої давности, той зміркує, яка се дорогоцінність. (Див. L. Berčić, Chrest. glag. 1859, XXII.)

Бібліотеками не спеціально старослов'янськими заснапи Рум. музей з усіх боків, так що к 1864 було там уже 125.000 томів. В значній мірі в великій пригоді стала тут тая обставина, що найщедріших жертвувателів імператор нагороджував ордерами. Деякі жертвувателі давали просто гроші до розпорядимости музеєві. Всякі інституції російські заснапи до музея свої виданя. Всякі книжки, які друкують ся в Росії од того часу, неодмінно йдуть туди по одному примірникові.

Оповідуючи хронологічно, я мусів би теперечки згадати про рівно-

*) Щоб читач міг орієнтувати ся у вказівках, ми нагадаємо історію церковно-слов'янських друкарень. Найперша печатна книга — Краківський Осьмогласник 1491 р. Далі йдуть юго-слов. друкарні Венецькі (Часослов 1498), Черногірські (Цетинський Октоїх 1494 р. і Цесалтир 1495). Угроволоську Євангелію друковано в 1512 році. Друкарня д-ра Скоріни була спершу в Празі чеській (Біблія 1517—19 р.), потім перенесла ся до Вільна. Перша московська друкарня — 1564 р. (Апостол). Вигнані з відти печатники позакладали друкарні в Заблудові, Львові, Вільні й Острозі. В XVII в. бачимо друкарні в Стокгольмі (Лютеранський катехізіс 1628 р.), в Єнію й у Кієві, (ще раніш) в Могилеві, Чернігові, Уневі. Дермані, Стратині, Почаєві і в др. южно-руських містах. В 1696 р. надруковано слов'янську граматику в Оксфорді, а рівночасно Петро Великий заводить слов. друкарню в Амстердамі, де друкує вже й гражданською. Друкарень XVIII в. вже багацько. Варто зауважити, що в Рум. музеї є теперішчки трохи чи не повна колекція старопечатних слов. книжок, що коли єї самому оглянути, то історія слов'янського книгопечатаня так і вріжеть ся в пам'ять.

часний зріст других oddiliv у музеї, а саме: а) красні скуства і класичні давности, б) доісторичні, християнські й руські давности, в) Дашківський етнографічний музей, г) oddil чужоземської етнографії, мінералогічний кабінет, е) галерія російських (і українських) діячів. Та щоб не плутати, я сим разом казатиму тільки про рукописі та книжки, а про другі oddili в музеї напишу в дальшій книжці „Ж. і Слова“.

Між придбаннями 1865-го року найцікавішими показують ся оригінальні юридичні акти і грамоти історичні, що подарував звисний археограф П. Муханов. Більшина їх з московського періоду, та є й южно-руські XIV—XV віку, поміж ними польсько-руська грамота Свидригайла Литовського 1438-го року; а всіх звис сошки. Пергаменові грамоти — з печатками оловяними, папірові з печатками з чорного та червоного воску. Та куди багатшим скарбом було те, що прийшло 1866 року: я маю на думці бібліотеку В. М. Ундольського. Покійний Ундольський, дуже добрий палеограф і бібліограф, збирав бібліотеку вважаючи не на те, щоб книжка або рукопис були тільки рідкі: найпильнішу увагу покладав він на те, щоб памятник був „говорячий“. Так, звисно нам, що до 1701 року (до заведеня гражданки) словянських старопечатних книг налічують коло 1300 назв; тільки ж коли ми виключимо звідти книжки богослужební та повторні видання, то зостанеть ся всіх заголовків 300, в тім числі небогослужebníх 250. Отож Ундольський знаючи все це не купував рідкої книжки, як що було на світі таке саме єї виданє, тільки другоразове і дешевше; коли ж книжка була мало того, що рідка, а ще й важна з наукового погляду, от тоді він не жалував хоч би й яких грошей. Самих рукописів (словяно-руських) в єго збірці є над 1350 (а до того часу в Рум. муз. було рукописів до двох тисячів з половиною). Очевидячки міні доведеть ся сказати про єю скарбницю зовсім побіжно. З списків святого письма скажемо про Старий Завіт, що, як звисно, стрічаєть ся по бібліотеках дуже не часто, а надто в цілости. Отже бібліотека Ундольського має по-при 20 других списків один повний з XV в., писаний раніш од Геннадієвої редакції, а через те містячий у собі багато важних одмін; таким способом се унікат в цілім словянським світі. Уривків з Старого Завіту, до того дуже давніх (з XIII, XIV в.), є тут чимало. З списків Нового Завіту найважніший з XI в. юго-словянський; важний ше й переклад Євангелії Єпіфанія Славинського з 1674 р., унікат. Памятники церковного права: сербський Номоканон 1305 р.; греко-римське право, переклад Єп. Славинецького, тексти первісний і виправлений (звичайно трапляють ся тільки виправлені списки) Oddil богослужebníх рукописів містить у собі між інчим найкращий список нотної крюкової граматики Олександра Мезенця з XVII в. З колекцією пасхалій Ундольського не рівняєть ся жадна друга. В oddilі перекладів творів св. отців нам цікаво побачити Маргарит Новий або вибірка з писань Івана Золотоуста в перекладі кн Курбського, білоруського полуустава XVI в., Ліствиці Рая XIV та XV в. (1412). Між руськими духовними творами: Григорія Цамблака з XVI в., Іларіона Київського з XV—XVI в., Феодосія Печерського з XVI в., Арсенія Сатановського з XVIII в., Артемія, колишнього Троїцького ігумена, що

часто вважається за єретика, послання проти Симона Будного, видавця протест. катехізму, з XVI в. — се унікат, дуже важний для історії боротьби православ'я з реформацією на Україні; Лаврентія Зизанія катехізіс з XVI в., Захарій Копистенського Палінодія, рукопис новітній; Просвітитель Литовський з XVII в., „Библия малая“ 1660 р. свящ. Григорія Дмитрієвича, писана подільським наріччям у Шаргороді; Симеона Полоцького Вінець віри, списки з XVII та XVIII в.; Зерцало Богословія Кирила Транквіліона з 1679 р. Російських розкольників (старобрядчеських) рукописів є в Ундольського сила; крім того в музеї є в загальні багато творів сего розбору.

По церковній історії загальній є: Палей, Літописець Дмитрія Ростовського і др., гарні списки XV—XVII в. По руській церковній історії: 6 списків Печерського Патерика з XVI в., 1644 р. і др.; один з XVIII в. містить гарні мініатюри і план печер; Житія святих — чудова колекція. Звісно, як добре обмальовують життя святих побут церковний, монастирський, родинний, громадський, та яку мають вагу для етнографії й історії. Правда, житія ті — найбільше великоруські. Таку саму вагу мають численні сказання про чудотворні ікони (є в Ундольського між інчим про Ахтирську, Печерську). Між світськими рукописами всі дуже важні. Як у других oddілах так і в тім ми вважаємо тільки дещо. По світській історії: багато списків хроніки Григорія Амаргола з XV в.; руські хронографи з XVI в.; Начальні літописці, переважно північної редакції; князя Курбського історія Івана Грізного, листування з ним, з ки. Острозьким і др., також переклади з Іваньїні та Стрийковського — два рукописи з XVIII в.; „Описание о козакахъ запорожскихъ, сочиненное отъ нижегородной команды“, два списки з XVIII в. З географії: кілька перекладів з польського, XVII в., подорож (1570—1584) в Єрусалим князя Миколи Радзівілла Христофора, воеводи Віленського, з XVII в. В юридичнім oddілі: списки Руської Правди полууставом і скорописю, з XVI в.; Статут Литовський, писаний білоруською скорописю XVIII в.; в тім oddілі є багато цінних рукописів з періоду московського. З рукописів філософських: „Бесѣда двое“ Гр. Сковороди. По медицині: народній великоруський лічебник з XVII в., що його цікаво порівняти з українськими; крім ліків є тут багато примов, молитов, поради господарські і т. і. Між рукописами філологічного змісту цікаві: Граматика т. зв. І. Дамаскина в перекладі Івана Екзарха, кілька списків з XVI—XVII в.; Граматика Л. Зизанія, список XVII в. з друкованого видання 1596 р. Що до бібліографії слов'яно-руської, то Ундольський сам зложив чимало каталогів многих книгохранилищ, та деякі є й оригінальні, дуже важні, як ось: Каталог бібліотеки коряжемського монастиря (в Вологодщині) 1615 р. 2) Універсальний каталог Моск. Синод. бібліотеки 1679 р., 1727 р., Катерининного періоду, 1819 р. і др. 3) Троїцької Лаври 1795 р. Найбагатіший і найцікавіший oddіл бібліотеки рукописів Ундольського — староруська література, де є, напр. бродячі повісті: Повість Арріана, бывшего раба Епиктита философа... о Александрѣ гречестѣмъ царѣ, полуустав XVI в.; Александрія псевдо-Каллістена, 10 списків з XVII в.; Книга, глаголемая Троя, з XVII в.; Повѣсть дивна о Динарѣ ца-

ревнѣ з XVII в.; Сказаніє о Акирѣ Премудромъ з XVII в.; Стефанитъ и Ихнилать, два списки з XVII в.; Зрѣлище житія челоувѣческаго, переклад Вініуса з 1674 р., списки XVII—XVIII в.; Дѣянїя Римскїя з 1724 р.; Приклады изъ Зерцала Великаго з XVII та XVIII в.; Повѣсть о семи мудрецахъ, три списки XVII в.; Книга глаголемая Факцы или жарты, 1778 р.; Сборникъ увеселительныхъ повѣстей и притчей, писаний сїллабічними віршами, з першої половини XVIII в. До сего одділу йдуть і лицарські романи, як от, про Аполлона Тирського, Королевича Брунцвіка, Бову, Петра Франкського, прекрасну Мелюзіну і т. і., з XVII і XVIII в. Сюди ж відносять ся й оригінальні руські (північні і южні) повісті. Скажу коротко, що більша часть творів, про які згадує Пининів „Очеркъ лит. исторїи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ“ та які обнародувані Тихонравовим та Костомаровим, є в бібл. Ундольського. З пам'ятників схоластичної літератури нам цікаві: Сімеона Полоцького „Гласъ послѣдній царя Алексея Михайловича“, XVII віку; збірка псалм (33) XVII віку, найбільше чисто українських по мові; те ж з XVIII віку (41 пс.); псалми з Річмо-творної Псалтирі С. Полоцького, на нотах, далі 35 псалм і патріотичних віршів українських з XVIII віку; дві збірці псалм і патріотичних віршів українських на нотах, з XVIII-го віку. Як матеріал мало просліджений дуже важні в колекції Ундольського збірники, що відбивають у собі ярко й наглядно духовні інтереси наших предків. Ті збірники, що обертали ся в старім руськім письменстві, можна поділити на два ряди: такі, що мають який-такий означеній, певний зміст (четьї-минеї, торжественники, Златоусти, соборники, цвітники, Златоструї, Измаград, Златая цѣпь і т. і., а так само й канонічні збірки: канонники, молитвослови і т. і.) і ті, що не мають якихсь означених меж, збірки різнорядного змісту, без заголовків навіть. Таких збірок було більше, ніж перших; і в Ундольського їх є аж 200, а перших 30. Про перший сорт збірок Ундольського я вже по трохи згадував; додам ще хіба, що їх в музеї по 10 і більш редакцій. Що до других, то про них розписати ся неможлива річ, бо довело ся б детально повідати про пістрявий зміст кожної збірки.

Ще ж Ундольський зібрав і печатні слов'янські книжки. Колекція єго книжок, як я вже згадував, складала ся так само дуже систематично. Таким чином в єго книжній бібліотеці ми бачим напр. чудовий систематичний збір книжок св. Письма, починаючи з відомої Біблії Острозької 1581 р. аж до видань Біблійного Товариства, такий самий збір писань св. отцїв (переклади) та пам'ятників літератури церковно-історичної; найважливіші видання богословського письменства, найпаче оригінального (полеміка, канонічні твори, проповіді і т. і.) як раніш од Петра I. так і зараз після Петра; замітна збірка книжок учебних та з світської літератури, напр. первачок слов'янського друку — Шестоднев краківський 1491 р. (Швайпольта Фіюля)*; Просфонима или при-

*) Бібліографи зовсім не знають ніякого краківського Шестоднева, гл. Каратаєвъ, *op. cit.* Додамо, що Фіюль видав у Кракові 5 книг і всі вони помічені 1491 роком, так що ми й не знаємо, котра з них первачок. І. Ф.

вѣтъ митрополиту Києвскому и Галицкому Михаилу Рогозѣ (Львів 1591), Граматика Львівських спудеїв (Львів 1591); Острозький „Апокрисисъ“ Христофора Бронського 1597 р.; Василя, свящ. Острозького „Отписъ на листъ Ипатія Поцѣя“, Острог 1597 р.; Молитвы повседневыя, Вільно 1602 р.; незвичайно рідка „Книжка о образѣхъ, о крестѣ, о хвалѣ Божіей“, о молитвѣ святихъ“ і т. і. Вільно 1602 р., первопис київської „Книги о вѣрѣ“; Мелетія Смотрицького словянська граматика, єдино-звісний примірник з вихідним аркушем 1618 р., з деякими одміними од видання 1619 р. в Євю; Лавренція Зизанія Катехізіс, печатаний у Москві 1627 р., видане не випущене в світ а через те велика рідкість; Слово Петра Могилы: Крестъ Христа Спасителя, Київ 1632 р.; Ігнатія Оксеновича Казане на погребенію кн. Іллі Четвертинського, Київ 1641 р.; Київська лицева (ілюстрована) біблія з 174 гравюрами, 1645—1649 р.; Молитвословъ Ефимеріосъ, Вільно 1651 р.; О сакраментахъ, Київ 1657 р.; Три слова Лазаря Барановича, Новгород Сіверський 1675 р.; Вопросы Еллино-россійскіе, 1715 р.

Такі багатства, як колекція Ундольського, затемнюють те, що прийшло до музею зараз опісля. Та таки й незабаром (1868) музей здобув „Русскія Вѣдомости“ з часів Петра Великого. Галичани не зміркують мабуть ваги такого придбання, коли я не скажу, що не вважаючи навіть на всякі урядові пильні заходи, досі ще не одшукано комплекту сих Вѣдомостей, сеї найпершої російської часописі.

Тогож таки 1868-го року музей купив дуже дешево найкращі рукописи з антикваріату Піскарьова, що тоді був помер а єго добро призначили до ліцитації. Запиримітати треба, що Рум. музей, як інституція правительствена, скрізь має першенство й привілегії, так-що він повибирав потрібні рукописи ще перед ліцитуванєм. „Каталогъ (докладный описъ) славяно-русскихъ рукописей, приобретенныхъ Музеемъ постѣ В. Д. Пискарева“ видано 1871 року, а я, як і скрізь, торкну ся тільки дечого найцікавішого. Отже там є: Слідована Псалтир з XVI в. — з малюнками (птиці, звірі, страховиди, людські постаті і т. і.) — першорядної ваги задля історії руського скуства; св. Сільвестра та преп. Антонія (брата Григ. Богослова) Нестолкованіе о Св. Троицѣ, з XVII в. тут є згадки про Словян, жерело Несторової етнографії; торжественник з XV та XVI в., де між інчим є два списки життя Бориса і Гліба, пам'ять кн. Владимира та житіє Дмитрія Прилуцького (список найстаріший між звісними); збірник писаний полууставом (до 1548 р.), де є й уривки „отъ тайныхъ Епиховыхъ книгъ“, „Бесѣда трехъ Святителей“, кілька сказаній про Соломона, „О чудесныхъ птицахъ и рыбахъ“, „Преніе живота со смертію“ і т. і.; Хронограф руської редакції до 948 р., писаний у Москві 1485 р., зл. женій по хронікам Амартола та Малали, з розряду т. зв. „еллинських літописців“; хроніка Стрийковського з XVII в.; збірник з XVIII в. (з першої четвертини), де є Прокламація тур. султана до козаків 1678 р. та їх одповідь; роскольніцький збірник Петрового часу, де є: Голубина книга, Слово объ Акирѣ Премудромъ, гадательна псалтирь під заголовком: „Псалтирь толковая“ — сей апокріфічний пам'ятник трапляєть ся дуже рідко; Діалектика Іоана Дамаскина в южноруському перекладі, українська скоропись XVII в.;

гарна колекція лічебників з XVII в.; Александрія сербської редакції з XVII в. Між Піскарьовськими печатними книжками важні: Венецькі видання (Октоїх 1537 р., Празничная минея 1538 р., Часловець 1566 р., Служебник 1570 р.); Московський первопечатний Апостол 1564 р., Стратинський Служебник з друкарні Ө. Балабана 1604 р., Кирила Трапквілліона „Перло многоцѣнное“, Чернігів 1646 р.; Філософія Аристотелева М. Козачинського і Гр. Щербачького, з додатком генеалогії гр. Розумовських, Львів 1745 р.; Краткій Катихизисъ историческій, на слов. і польській мові Макарія Нероновича, Почайів 1756 р.; Өомы отъ Кемписъ о подражаніи Христу, вид. Ігн. Віленевського, Почайів 1764 р.

З прибутків 1768 року ще спиню ся над деякими рукописами та книжками дрібніших колекцій, дарованих музеєві од різних осіб, як ось: сербські богослужебні рукописи, Євангелія, Апостол, требник і інші з XIII в. та XV в.; Цетинська псалтир 1495 р., на думку Шафарика найрідкіший та найвишній пам'ятник слов'янського книгопечатання за цілу його історію; Венецькі видання богослужебних книжок XVI в., що доповняють серію других церковно слов'янських Венецьких видань, які були в музеї раніш; чимата колекція (26) богослужебних нот, зібрана кн. Одоєвським, що був великий знавець церковного співу. Переважно вона складається з рукописів, та є й книжки, як от Львівський Ірмологій 1700 р., що довго вважався найпершою нотною слов'янською друкованою книжкою*. Ірмологій Почайівський 1794 р., Октоїх московський 1772 р. — Е. Бецький (видавець Молодика*) дарував колекцію автографів, де ми бачимо напр. проповіді Лазаря Барановича, листи его до І. Галятовського, его ж польський вірш, Котляревського оду Сафо, листи Квітки, Харківські байки Гр. Сковороди, его ж листи 1785 р., его Діалогъ или Потокъ Змѣнъ, „Перекопи-поле“ Квітки, его ж „Основаніе Харькова і др. — Оснівник Харківського університету В. Н. Каразин теж набірав багато українських документів, як от: універсали Мазепи, Скоропадського, папери Милорадовича, Ломіковського, листи Полуботка, кн. Куракіна, А. Безбородька, гр. Завадовського, листи Сковороди. Дуже цікавий збір подібних документів прийшов і після В. Анастасевича. нпр.: українська поема минулого століття „Разговоръ Малороссіи съ Великороссіей“. Неустроєв пожертвував Slowakisches Wörterbuch von Procopius, med. doct. aus Zakolitz (рукопис) та деякі книжки Супрасельського видання. Мабуть чи не найцікавішою для нас Українців буде згадка про рукопис з XVIII в. — український переклад Псалтирі на народню мову. Нарешті згадаю ще про рукопис XII в.: служба св. Віллігізові, архієпископові Майницькому, на лат. мові (опісля єї видав В. Герье в Москві).

К 1867 зробили в музеї й виставку. Рукописи були розложені по століттям, починаючи з XI в. Те саме зробили з слов'янськими книжками, розложивши їх групами по хронологічному порядку заведеня друкарень

*) Доки не одшукали Супрасельського видання 1697 року „Послѣдованіе постригу въ малый иноческій образъ“. Книжка теж є в Музеї.

у Словян. Бібліотека книжок не церковно-словянських звісно, зростала далі, як мовляють, не днями, а годинами. Докладніше оповідати про неї не буду.

Дуже щасливим був для музею 1870 рік, коли він придбав бібліотеку І. Я. Лукашевича. Вона складала ся з книжок церковної печати, словянських рукописів, архіву українських актів, що прибірав славнозвісний історик Маркевич (сюди ж стосуєть ся й колекція молдавоволоських грамот,) з книжок гражданського друку (за часів Петра I) та ще деяких. Найважніший одділ перший, де є над 800 дуже рідких видань тай саме таких, що доти в музеї їх було не доволі: то книжки з дрібних та бродячих українських друкарень XVI—XVII в. та з друкарень закордонних. Тут є нпр. Краківські видання Святополка Фіоля 1491 р.: Часловець, Тріодь постная та Тріодь цвітная (всього вкупі в тій першій словянській друкарні було п'ятеро видань, та ті другі були в музеї й передше); Петинські видання друковані з наказу Чорногірського воєводи Юрія Црноєвича 1495 р.: вже згадувана Псалтир, що єі так вихваляв Шафарик, та Октоїх — більше видань там і не було; найстаріша друкована Євангелія, друкована коло того самого часу мабуть у Семиграді Бігнером з Брашева; Венецькі видання з друкарні основані і піддержуваної Словянином, воєводою Божидаром Вуковичем, деś певне з 1519 р., а далі єго сином та другими, — тепер у музеї, здаєть ся, є всі 33 книги, які видано в Венеції; дуже рідкі сербські видання першої половини XVI в.; Угро-волоські видання, і врешті Южно-руські. Що до сих остатніх, то скажу загально, що з тих скарбів, акі є в Рум. музеї, дуже добре можна пізнати нашу рідну літературу в XVI та XVII в. І так поміж Лукашевичевими книгами є: книга о священстві св. Івана Золотоуста, Львів 1614 р. з додатком статі: „Соборъ въ богоспасаемомъ градѣ Вильнѣ бывшій генваря 7117 г.“; „Верше“ на Різдво, на Степана, на Вас. Вел., Львів 1616 р. з гравюрами, з підписом Памви Беринди; Кирилла Транквіліона Учителя Євангелія Рохманів 1619, з посвятою княгині Вишневецькій, 2 є виправлене виданє; Апостоли та Євангелії друковані в вандруючій друкарні Павла Домжива-Лютковича 1620 року в Угорцях (самбірського пов.); Параміеїа, сирічь утѣшительныя мольбы, Київське вид. 1634 р., — вони потім увійшли до Требника П. Могили; Требник 1635 р. з друкарні Угроволоського воєводи Матвія Басараби, в Довгім Полі, — перше волоське виданє друкованє (Т. Вербицьким, Кіянином) черенками сprovedженими з Руси, унікат; також є й другі тамошні видання, теж унікати; Договори или постановление съ войскомъ запорозкимъ, Київ 1659 р.; Гаятовського Ключъ разумѣнія, Львів 1663 р.; єго ж „Небо новое“, два видання 1665 р. у Львові; знов І. Гаятовського Души людей умерлыхъ; Требник друк. в Гвю 1637 р. унікат; Молитвословъ друк. в Уневі 1679 р. Митром Кульчицьким, унікум; рідкий львівський Требник 1682 р., унік.; теж унік. Акаѣсты и каноны и проч. спасительныя мольбы, Київ 1686 р. з предмовою до чительника та з образками; знов унікат: уневський Молитвословъ повседневный 1695 р. з образками; Регламентъ о содержаніи овецъ въ малой Россіи, Київ 1724 р. Що до книжок з XVIII в. (по першій четвертині) та з XIX в., то й тут у Лукашеви-

ча повно рідкостів та унікатів. Тут є сила уніяських видань друкованих у Почаєві (над 60), Супраслі, Львові, Уневі і т. і. Досить сказати, що тут налічують 82 книжки доти невідомі в бібліографії. Та куди важніша для нас колекція Лукашевичевих рукописів (164), що переважно писані українською мовою, почасти трохи макарівичною, почасти дуже народньою. Отже тут є: нотнотніні рукописи з XVII та XVIII в., а поміж ними Ірмолой з підписом М. Ханенка 1660 р.; Ліствиця Івана Ліствичника з XVII в. з українськими коментаріями; збірник „Пчела“ з XVII віку, Межигірського монастиря, з дуже великими одмінами супроти вісних редакцій; збірка з XVI віку, де є сказаніє чорноризця Храбра, виписки з літописів та хронографів про Словян, космографія, преставленіє Кирила Философа і т. і.; кн. А. Курбського історія Івана IV та листуванє з ним, з XVIII в.; Історія Малороссіи, кн. I (до 1654 р.) невідомо чия; Літописъ Грабянки з XVIII в.; Літописецъ краткій... о гетманахъ, до 1739 р.; Краткое описаніє малороссійскаго казацкаго народа по 1761 годъ, собрано П. Сымоновскимъ; Краткое описаніє военныхъ дѣлъ Малой Россіи по 1725 годъ, писано в Пирятині 1822 року; Журнал Якіма Горленка, 1736 р.; Справая книга Прилуцк полка, 1696—1707 г.; Описи Малороссійскихъ полковъ з XVIII в.; Дѣло о разбойникѣ Гаркушѣ, 1782—1786 р.; збірка творів Самуїла митроп. Київського 1801 р.; Сказаніє о Колівщинѣ, М. Максимовича, автограф; Александрія XVI в., писана южноруським полууст.; ціла колекція перекладаних лицарських романів з XVIII в.; Горпинида или вхопленнзя Прозерпина, Павла Б. Н. (Білецького-Носенка) з підстрічним російським прозаїчним перекладом; 9 рукописів на латинській мові — лекції записані в Київській Академії та Переяславській Коллегії XVIII в.

Рівночасно передано до музею дублети з бібліотеки Синодського Архіву. Се знов переважно уніяські друковані книжки, де є 50 Почаївських, 24 Львівських, 6 Унівських, 5 Супрасльських. В тім числі є 20 Службеників 1691—1791 р., 8 Требників 1695—1792 р., 6 Євангелій, 7 Апостолів, 7 Антологій, 6 Пісних Тріодів, 7 Тріодів Цвітних, 6 Октоїхів, 1 Миней місячна, 1 Миней общя, 2 нотні Ірмології, з Часловці, 4 Псалтирі, 1 Акакист і т. і. Одно слово, тут знаходить ся повний круг уніяських богослужбених книг, та й не по одному, а по кілька видань. Через те на цій колекції не важко прослідити всякі зміни в латинському дусі, які по троху впроваджували ся в православні книги навіть ще до Замойського собору 1720 р. А. Ө. Хойнацький у своїй книжці „Западно-русская церковная унія въ ея богослуженіи и обрядахъ“ (Київ 1871) думав інакше, бо не бачив напр. зовсім скатолического уніяського службеника Віленського 1692 р. Докладні звістки про ті книжки читач знайде в „Спискѣ книгъ церковной печати бібліотеки Св. Синода, составл. Н. Барсуковымъ“ СПб. 1871 р. Тоді ж (1871 р.) передано до Музея й дублети *) з Новгородського Софійського собора, та се найбільше виданя Московські (до-Никонівські). На одному Службенику була пергаменова оправа, зроблена з шматків службеної миней XI в. за март місяць.

* А вся бібліотека пішла дб Петербурської Духовної Академії.

1870 року вмер звісний вчений Н. І. Попов; до Музея пішла вся його бібліотека рукописів, 76 чч. Найбільше тут рукописів роскормницьких (НВ. Попов — видавець „Сборниковъ изъ исторіи и для исторіи старообрядчества“); тут є й елаборати з Білої Криниці; дуже цікавий рукопис „О мышленіи православныхъ христіанъ, жительствующихъ въ разныхъ посадахъ Черниговской и Могилевской губерній, о грамотѣ, названіи: „Объявленіе объ уничтоженіи окружающаго посланія“ З поміж важних документів не можемо не згадати велику колекцію паперів Катерини II, Храповицького, Сушкова й інших, яка теж достала ся тоді до Музею. До речі зауважимо, що Музей тоді зробив виставу автографів, де показано багато автографів чужоземських та велику силу російських; від українських письменників тоді були автографи Котляревського, Квітки, Білецького-Носевка, Гребінки, Шевченка.

1872-го року начальник Кієво-Печерської друкарні о. Амфілохій оддав у Музей збірку книжок уніяетських. Цікавіші між ними: уніяетський Требник, друкований у Львові 1719 р., а на ньому рукописні рівночасні виправки для дальшого видання і багато уваг польських і руських як у тексті, так і на окремих приліплених листочках; Послѣдованіе постригу въ малый и великій иноческій образъ, Почайів 1750, — доти він був невідомий у бібліографії; Чинъ возлаганія златыхъ діадимъ, даемыхъ отъ всечестивѣйшія Капитулы Ватиканскія на священныя чудотворныя иконы Пречистыя Дѣвы Маріи, Почайів 1773 р., — в додатку сказано, що таким чином вінчано чудотворну ікону Почайівську; Басни талмудовы, отъ самыхъ жидовъ узанныя, Почайів 1794 року (НВ. Франко в 1-м ч. „Житя і Слова“ цитує 1784 рік: цікаво б знати, чи се помилка, чи попросту він має перше видане?); Боггласникъ, Почайів 1825 р., з нотами; деякі пісні на польській мові. З інших придбаних того року варто ще згадати: Правила словянской правописи та грамматики, рукопис сербська з XV в., вибірка з книжки „Константина философа Костенчъскаго, бывшаго учителя Срѣбскаго въ дни благочестивааго Стефана деспота“, — аргументів автор вживає таких, які тепер ми чуємо од наших москвофілів; рукопис „Книга о четирехъ послѣднихъ, си есть о смерти, о судѣ, о муцѣ вѣчной, на латинскомъ діакетѣ въ 1661 г. езуитою Вильгельмомъ Стангурскимъ изданная, а съ латынскаго на славяно-російскій діалектъ въ общую пользу чтущимъ преведенная въ Лаврѣ Кієво-Печерской въ 1733 г.

По покійнім професорі І. Біляєві († 1873) його бібліотека перейшла до Музею. Его рукописи такого змісту: 20 літописів, 26 офіціальних книжок, 4 теки листів з XVII в. та з початку XVIII в., 15 церковно-історичних (з XV—XVII в.), 20 літературних свѣцьких, 10 збірок мішаних а 10 перекладів з святих отців. Очевидяки рукописи Біляєва це такі, що вважають ся за насущні в кожній бібліотеці, бо звичайно по бібліотках головний елемент становлять рукописи богослужебні або духовні. Та українських документів тут мало. Я назву

* З мого боку помилки нема, хоча видане з 1794 р. і тільки таке знає й о. Петрушевич [Гатичанин, 1863 стор. 176; Головацкий [Дополненіе къ Очерку славяно-русской бібліографіи Ундольскаго) також не знає вид. 1784 р.

з усієї скарбниці: повість про Александра Македонського в українській редакції 1697 р., 102 ст. в чвірку; збірка з XVII в., що містить повість об Акирі, о Григорії пані Римськїм, і др.

Того ж таки року Петербурська Імператорська бібліотека прислала свої дублети книжок печатних, де є напр.: протестантський „Катихісїс“, то єсть наука стародавня христїанская отъ святаго письма для простыхъ людей языка Рускаго, въ пытанїяхъ и отказѣхъ събрана“, накладомъ Матвія Кавечинського, Симона Будного та Лавр. Кришковського, Несвіж 1562 р.; Новий Заповіт на кроатській мові, виданий Прїмусом Трубером в Тюбінгені 1563 р.; Киновїонъ, общежительный иноческій уставъ, Гве 1618 р.; Собраніє словесъ отъ Божественнаго писанїя, Угорці 1618 р.; перше кївське виданє Номоканону 1620 р.; Псалтир друкована в Четвертні 1625 р. Духовна Академія в Петербурзі рївночасно прислала музеєві 126 старопечатних книжок, між ними є: Євангелїя, що деякі вчені вважають єї за виданє, друкованє в Москві ще перед епохою І. Федорова, се б то ще перед 1564 р.; Псалтир Віленська, яку теж вважають за друковану до 1575 р., себ то раніше од приходу вигнаних московських печатників на Україну; Граматика словянська, Кременець 1638 р., якої знають тільки 4 примірники. Од Московської єпархіальної бібліотеки оддано до музею 258 старопечатних книжок, між ними найбільше книжок роскольницьких, що походили в Клинях, Вільні, Гродні, Почаєві та Супраслі в XVIII в. та в теперішнім.

1874-го та 1875-го року музей здобув багато дрібних колекцій рукописів, між якими ми бачимо: Лаврентія Зізанія словянська граматика з одмінами од печатного виданя 1596-го року та з додатком грецької Акростіхїди (що зветь ся також „Толкъ преднаписуемому къ нѣкимъ канонамъ краєгранию“) з XVII в.; „Краткое грамматики изъясненїе,“ писано на бересті, по граматичі Мел. Смотрицького, мабуть у Сїбіру, з XVIII в.; „Записки богословскїя“ архімандрита Іринєя Фальковського з XVIII в.; збірка творів Гр. Сковороди, 4 томи, переважно автографи; між ними назву тільки: Симфонїя или книга Асханъ, о познанїи самого себя, 1767 р.; Бесѣда о христїанскомъ добронравїи, 1796 р.; Садъ божественныхъ пѣсней, 1750—1785 р.; Брань архистратига Михаила съ Сатаною, 1783 р.; Бесѣда двое: Наркисъ; колекція листів Сковородиних до єго покровителя М. Коваленського, — латинських, грецьких і руських: „Жизнь Гр. Сковороди, писана 1794 года, въ древнемъ вкусѣ“ М. Коваленського, — чернетка і біловик; Сонцова „Смуть в Галицїи“ 1846 р.; фамільні папери гр. А. К. Гудовича 1762—1817 р.

Отже к 1876 р. Музей мав до 4000 слов'яно-руських рукописів, 819 на чужих мовах, до 40 тисячів грамот, актів, автографів, до 3000 старопечатних слов'янських книжок, до 100 книжок Петрового часу. Бібліотека ж других книжок, що найважніші між ними, звїсно, російські виданя, виносила більше-менче 250.000 томів.

Поки що на цїм я й перерву свій огляд, бо як на одно число „Ж. і Сл.“, то й цього вистарчить, а як би я почав повідати про бібліотеку проф. В. Григоровича, що 1876 року принала Музеєві на вла-

сність, то статейка моя вийшла б занадто довга. Тільки ж, кінчаючи свій перегляд, я смершу мушу сказати дві слові що до єго безсістемности.

Може бути, дехто докоряючи скаже міні, що краще було б, якби я перелічував скарби Румянцівського музею не в таким порядку, в якім вони нагромаджували ся в книгохранилищі, а в таким порядку, щоб у читача зложивсь виразний образ староруської літератури в поступеннім ході єї розвою, і в загалі, щоб підвалиною моєї статті була історія не музеєва, а історія русько-українська. Воно звісно, що й це було б гаразд, дак я ж мав свої причини вчинити саме так, як вчинив, а не інак. Перш усього завважу, що я оглядаю пам'ятники тільки дорожші та рідкіші й оминаю часті та звичайнісінькі, дарма, що вони бувають дуже важні й характерні; тим то, хоч би як систематично вів я свій огляд, однаково у йому була б безліч люків. З другого боку не можу я здумати, щоб передплатник научної часописи та не знав сам історії староруського письменства й характеру єго, принаймні в загальних речах: адже це такі елементарні речі, що всі виучують їх ще по гімназіях. Вважаючи на це, я з зовсім спокійною совістю не захтів впорядковувати всіх звісток в ансамбль, а попросту спиняв ся над першим ліпшим цікавим пам'ятником. Читач пізнає од мене історію самого музею. Він знатиме, од кого прийшла тая чи тая книжка або рукопис і у чіх руках була, — значить ся, він знатиме, чи і з якого боку вона могла бути обслідувана гаразд, чи може в ній таїть ся ще багацько дечого нового; очевидячки, напр., документи з оснвної бібліотеки Румянцева навряд чи дадуть багацько новітніх відомостей, а яка-небудь українська книжка, що прийшла од московського купця та ще й недавнечко, подає багацько більшу надію на те, що в ній знайдець ся щось нове. Далі не треба ще ось чого забувати: докладні наукові описи та каталоги, до яких схоче вдати ся людина зацікавлена якою-небудь звісткою з моєї статті, дак ті описи зложено окремо для кожної колекції, яка увіходить у склад бібліотеки музеєвої, отже мій начерк допоможе читачеві зорієнтувати ся.

(Далі буде.)

Москва 29 январа 1894.

А. Юримський.

Н О В И К.

О П О В І Д А Н Ё.

(Конець).

ХІІ.

Минула вечірна, вечеря пройшла.
Він вийшов в город знов з другими.
Товариші мову байдужну вели,
Та він не батакав із ними.

А слухав, як там соловії щебетав
На мурі у клітці дротяній,
Як тугу неначе свою викидав
По милій далекій, кохачій.

Другі соловії у лісі живуть,
На волі прийдесть ся їм вмерти,
А той сіромаха у клітці сидить,
Не годен ні крил розпостерти.

Він має що йісти, та може, Бог зна,
У него є інше бажане,
Як бачить на волі других соловіїв,
Як чує він їх щебетане.

Він рад би на волі пожити також,
У него на волю надія;
Він нею живе... Чи не добре було-б
На волю пустить соловія?

Так новик міркує і дивно ему,
Що люде такі безсердечні,
Щоб слухати пісні, вони співака
Держать у вязниці безпечній.

А пісня як має втішати людей,
То в путах ходить не повинна,
Хай ллеть ся вільно із вольних грудей,
Як морська хвиля невпинна.

І дивно Іванови, що аж тепер
У него той замір явив ся;

Таж він соловія того чув иераз,
Про него-ж ні раз не журив ся.

І лишком підходить вже новик під мур,
Отворює дверці у клітки...
Замовк соловії, стрепенувсь і злякавсь,
Мов напад у хижої кітки.

А новик відскочив на бік і глядить,
Що буде з того єго вчинку:
Співак охолов і зіскочив на дно
І ще дивував ся хвилинку.

А далі у дверці отверті вступив,
Розглянувсь кругом по городі,
Зіскочив і скоро крильцями махнув
І вже віддихав на свободі.

Іван же помалу до дому пішов,
Так тяжко чогось задумав ся,
Бо він соловія на волю пустив,
А сам у неволі остав ся...

Хто-ж винен? У клітку він сам же заліз
І все мав отворені дверці;
Та крила ослабли у думки єго
І кров захолола у серці...

XIII.

Поклав ся він спати і гарний мав сон:
Неначе по лісі він ходить,
Веселий собі і щасливий такий,
Під руку дівчину він водить.

Вона така гарна! Співає пісні
І в очі так дивить ся бачно!
Він рад би обняти єї, та чогось
Єму і маркотно і лячно.

У своїм житю він так мало дівчат
Видав і ще менше пізнав їх,
Нагоди не мав все, а потім стидавсь
І майже усе оминав їх.

А тая товаришка сміла собі,
Так весело, щиро смієть ся!

Іван єї слухає, йде і з часом
Відвага у него береть ся.

Вона єму каже: „Чому ти сей світ
Веселий так остро все судиш?
Таж ти молодий ще, лиш жити б тобі;
На старість гуляти не будеш...

„Наш вік молодий наче мак той рясний,
Червоний, аж глянути мило,
А вітер повіє і листя злетить,
Останесь гидкеє бадило“...

А він йій на тее: „Не так то воно!
Нам молодість пакости койить,
Літаєш за хмари, падеш у багно,
А жити у ньому не стойить.

„За хвилю щасливу жури ся літа,
За хліба кусок запродай ся,
Немилу роботу роби і мовчи,
А ні, то бідує все і кай ся.

„Ті людські бажання, високі мети
Всі дуже низенького роду,
То спосіб не новий, як можна найти
Вдовеленє, хліб і вигоду“..

А панна на тее: „І в тебе мета
Також невисокого роду;
Ти в мури чернечі упхав ся того,
Щоб мати йїду і вигоду...

„Ей, хлопче хороший, все в світі пусте,
Нема тут ніякого раю;
Я тому не винна, а винна лише,
Що щиро тебе я кохаю.“

Спить новик Іван і дивуєть ся в сні
Тій панні, що з ним похожєє;
Так любо на серці від мови єї —
А панна вже пісню співає:

„У келії сумрак і тиша і сум --
І сум той на новика злинув,
Не може він виринуть з хаосу дум,
Що світ і людей він покинув.

„І в него питаєть ся думка одна:
 „Невжеж та земля не принадна?“
 А друга відказує думка сумна:
 „Земля не принадна, не ладна!“

А промінем місяця йїде-летить
 У келію панна і клонить
 Головку на него й цілує, пестить,
 А новик мовчить, не боронить.

Він чує жите, в нім бентежить ся кров,
 І духа-відваги в нім много,
 Він вірить у щастє, він чує любов
 І має вже жити для кого...

І будить ся він, а тут тиша і сум,
 І з келії сон той полинув,
 І тільки осталась з чудових тих дум
 Журба, що людей він покинув...”

І слухає новик, в нім серце тремтить,
 А панна головку вже клонить
 На груди єго і цілує, пестить,
 А новик мовчить, не боронить.

А потім і сам обнимає єї,
 Так в очи горячо вдивив ся...
 Іван обернув ся на ліжку твердім,
 Зітхнув і немилу збудив ся.

У келії сумрак і тиша і сум,
 І сум той на новика злинув,
 Не може він випринути з хаосу дум,
 Що світ і людей так покинув...

XIV.

У Красному Лузі помер богатирь,
 І люде єго проводили
 На тихе кладовище там на горбку
 До тихої вічно могили.

Ідуть і попи і черці передом,
 А нарід за ними цікавий,
 Всі сумно співають, бо вмер богатирь
 І похорон мав величавий.

І в імені сєго немови-жерця
 Священик прощав всю родину

І краєв словами журні їх серця
Завзято ціліську годину.

Пів дня се тягнуло ся, заким у гріб
Того богача схоронили,
Відтак уже мовчки помалу домів
З кладовища всі виходили.

Черці чорноризі і світські попи
Ідуть так поважно, с провола;
А поміж черцями іде і Іван,
Та все озираєсь довкола.

Мармуровий пам'ятник на гробі
Між березами плакучими чорніє,
Обняли єго і рожі і лелії
І трава розкішна зеленіє
На тім гробі.

В нім безжурні гарні молодята
Вже від давна перед світом скриті,
Їх портрети на мармур прибиті,
Імена їх на табличці риті
Вже затерлись.

Вже давно серця у них застили
І розсипали ся в домовині,
Тихо в їх непривітній хатині,
І ніхто не звиджує вже нині
Їх могили.

Лиш часом старий гробарь надійде,
Перед пам'ятником чорним стане,
На портрети молодят сих гляне,
Піділле зільник, як в спеку вяне,
Й задумась...

І нераз на огорожу гробу,
Як весна настане чарівлива,
Сяде голуб і голубка сива
Тай гуторить пара та щаслива
Про — кохане...

І саме тепер геть повисше беріз
Два голуби білі кружили,
А біля могили стояла вона —
Іван аж затряс ся в тій хвили...

Вона не стояла при гробі сама,
А з питомцем гарним, вродливим;
Лице червонілось у неї, як мак,
А він на виду був щасливим...

XV.

„Ви хорі, матусю! Чи зле вам у нас?“
„Ні, добре, ще й як, моя панно!
От старість не радість, тай дуже міні
За своїм містечком все банно.

„Так банно буває — й не знаю, чого...
На крилах би там полетіла,
І правду скажу вам: ту скучно міні
І вмерти тут я б не хотіла.

„Оттак побалакала б з ким по душі,
А я ту зовсім незнайома,
Ні вийти до кого, всі люде чужі,
І хоч чи не хоч, сиди дома.

„Не гнівайтесь, панно, за мову мою!
Міні тут і добре й вигідно,
І я полюбила так щиро вже вас,
Неначе дитиноньку рідну.

„Та от і не здужаю я вже часом
І з мене хісна для вас мало,
Здається, лежала б нераз цілий день,
Як би лиш міні випадало.

„І кашель так мучить мене у ночі,
Що всяку дрімоту відверне,
І тільки заснути я вам не даю
За серце таке милосерне.

„А спи мій... та що він? Нехай єго Бог
Наводить на добру дорогу...
Надії не маю, щоб мала коли
Від него на старість підмогу.

„А може й грішу я, що рада б єго
Не бачити в рясі чернечій...
Казала єму я: „Подумай, зміркуй!“
А він і не слухав тих речей.

„Побуду ще троха у вас поки-що,
А потім до себе в гостину!

Там мій чоловік, діточки там лежать,
При них то і я відпочину.

„В містечку тім поміж своїми людьми
Сяк-так я свій вік ще відбуду,
Чи добре, чи зле, я не дбаю уже,
Бо довго вже жити не буду.“

І так се спокійно казала вдова,
Аж Ольга на тілі тремтіла,
Не знала, що їй відповісти на те,
Потішити-ж зовсім не зміла.

І люта була на Івана вона
За матір, що так горювала,
І радо була би німстилась на нім,
Та як? і сама ще не знала.

XVI.

„До кого ви пишете, тату, письмо?“
— „Ігумена прошу на раду,
Бо празник надходить і треба черців,
Щоби устроїти парад.“

„То ви напишіте при тім ще єму,
Нехай приведе і Івана!
Самого не пустять, а мати єго
Лежить вже від самого рана.“

Отець написав і ігумен прийшов,
Привів і Івана в гостину.
Той рад був із неї і рад був втечи,
Та вагався добру хвилину.

В порозі оглянувся сюди і туди,
Десь винеслась Ольга з комнати:
Він заспокоївся, присів до отців,
І книжку почав оглядати.

Аж дивить ся він, а там входить вона
У другу комнату гостинну,
Щось з кухні приносить і ставить на стіл
Та пораєє жваво і звинно.

Гостинність пошівська, прикмето стара!
Ти можеш чванити ся сміло!

Ще гість не вступив на поріг до двора,
Вже дбаєш о гостеве тіло!

І Ольга приходить, кланяєть ся всім,
Запрошує гостей ласкаво,
Та нишком на Івана з під лоба глядить,
Веміхаєсь жартливо й лукаво.

Іван спалахнув так, що в него лице
На чорній одежі чернечій
Здало ся червоним, кріпким будяком,
Що вибував на голотечі.

„Де мати моя?“ запитав він нараз.
— „Дрімає собі в огороді;
В альтані, де тінь, постелила я їй,
Бо в хаті улежати годі.“

В очах у Івана заблимало щось,
Та що? — не могла вона взнати.
Вій їїв і не їїв, що було на столі,
І вийшов скоренько з комнати.

Пішов на город. Там чудовий зільник
У соняшнім світлі купав ся,
І стежка тіниста в альтану вела,
А сад доокола пишав ся.

Він стежкою йде, аж там Ольга сидить —
Сидить, мов не бачить нікого;
Зриваєсь нараз і стає перед ним,
Та скоро говорить до нього:

„Не йдіть ви в альтану, бо мати там спить;
В ночі не дав кашель їй спати.
Нехай подрімає старенька собі —
Чогось бо нездужає мати.“

„Я дуже вам вдячний — Іван так на те —
За ласку для мамі моєї..
— „Бо добра се мати — так Ольга єму —
І жити годить ся для неї.

„Не має опіки... Ви в монастирі,
Вона же безпомічна служить,
Постарілась, хора, вже сили нема;
А все побиваєсь і тужить.

„А як вона любить вас, Боже ти мій!
Чому моя мати в могилі?
Я так би любила й годила все йій
На кожному кроці, що хвилі!

„А ви молоді ще і сила у вас --
І дати бідити так мамі!
Вам жити б на світі і шкода, що ви
Сховались в тих мурах, як в ямі.

„От киньте сю рясу, прошу як сестра,
Хоч троха міні і маркотно!
На світі доволі є щастя й добра,
Щоб жити з людьми, не самотно.

„І згляньтесь на матір'я убогу свою,
У неї бажань небогато,
А ви зруйнували все щастє єї,
Себе полюбивши занадто.

„Для неї зречіть ся спокою свого,
Для неї не жалуйте труду,
Я раджу вам щиро, як рідна сестра,
І вічно вам дякувать буду.“

І в приступі жалю вона обняла
Івана, мов рідна сестриця,
Заплакала й тихо собі відійшла
В альтану, де спала вдовниця.

Іван остовнів і думки всі єго
Безладно попутались нагло;
Забув, де стояв, і забув, що гадав,
Лиш серце чогось то забагло.

Він очі закрив і на лавку упав,
Лице мов огнем поняло ся,
Він чув лиш виразно, як серце єго
Мов риба на суші товкло ся.

Шукав він поради в своїй голові,
Щоб вийти з тієї нестями,
А думи снували все коло черців,
Дівчини і хорої мамі.

Нераз так у лісі густому в ночі
Без світла шукаєш даремно

Дороги, блукаєш по нетрах, ярах,
А скрізь тобі темно та темно!..

XVII.

„Ой, що я вчинила! Їго обняла!
Яка ж я нераз безголова!
Ану-ж хто побачив і всім розповість,
І буде обмова готова!“

В альтані як пташка сховалась вона,
Немов по страшній події,
Та глянувши раптом на спячу вдову,
Набрала відваги й надії.

„Ніхто і не бачив — тай чиж отсе гріх?
Чи може що невідповідне?
Я рада би сина віддати вдові —
Се ж діло потрібне і гідне.

„Дурний, молодий, він гадає, що світ
Все ворог тяженький для бідних,
То треба збудити бажане у нім
І думку, що він не з послідних.

„От як би дізнав ся про се мій жених,
Що я обнімала Івана“...
І вид у дівчини вогнем спалахнув,
Як рожа, так стала румяна.

„Е, ні, сеж не гріх і учинок не злий,
Нема ні гріха, ані стиду;
А всеж таки... всеж таки... лютий би був
І взяв би отсе за обиду.

„Нехай і бере собі! Я не боюсь!
Що в і н би на те сам порадив?
Як він би до мамі его притягнув
І чим би до світа принадив?“

Снувались думки по голівці їй,
І острах і жаль і розрада,
А вколо альтани гуділи пчїлки
І пташок співала громада.

Збудилась вдова: попадянка при ній!
Дізналась, що син в огороді,

Просила в альтану єго привести,
Бо їй і підняти ся годі.

В альтану понурій Іван увійшов,
На панну і оком не глянув,
За немічну руку старушку узяв,
Схиливсь цілувати і станув.

За голову нагло руками вхопивсь,
Припав до постелі устами,
І гірко заплакав та все повторяв;
„Ой мамо, ой мамо, ой мамо!“

Вдова підняла ся з постелі сама,
Схопила єго, мов дитину,
Руками так сильно єго обняла
І хрипло шептала: „Мій сину!..“

Вона не ридала, та в грудях єї,
Як в хмарах густих клекотіло;
Закашлялась тяжко, пустила єго,
А тіло нараз аж омліло.

На подушку впала немов без душі,
І довго без слова лежала,
Блудними очима водила кудись,
А далі й спокійно сказала:

„Мій сину, прошай! Не спротивлюсь уже
Бажаню побожному твому;
Як тільки подужаю троха тепер,
То зараз вертаю до дому.“

Та скоро лиш новик домів відійшов,
Вдова обняла попадянку,
Оперлась на білії руки єї
І плакала вже без настанку...

XVIII.

На другий же день в монастирськім саду
Два новики вкупі ходили;
Обох їх загнала біда в монастир
І оба людей не злюбили.

Один говорив: „Так небавом вже ти,
Мій брате, в черці пострижеш ся;

В побожнім житю прокоротаєш вік,
Отак, що й не спостережеш ся.

„І я би рад дуже зістати черцем,
Та вдача моя міні вадить;
Люблю монастир, та чогось то мене
І воля і світ нераз надить.“

„Ой, брате, і я так гадаю нераз
І маю себе вже за труса.
На світі біда, але й розкіш там є...
А може се тільки покуса?...”

„Всеж ціль до життя я найшов би якусь,
Не дав би бідити хоч мамі,
А я молодий і здоров і — сховавсь
В тих мурах на віки, як в ямі “

Так новик Іван у ту хвилю гадав
І довго собі дивував ся,
Як в него та думка зродитись могла,
Котрої так дуже лякав ся.

Вже келія тиха тюрмою здалась,
Ходив він по ній, як по клітці,
Одежі чернецької вже не любив,
В ній чув ся як риба у сітці.

І довго в ночі він заснути не міг,
Пестив ся й томив ся думками,
А мрії ставались в уяві его
Живими людьми і словами.

То бачив він Ольгу, чув мову єї,
Чув руки на собі дівочі,
То бачив, як Ольга, вже жінка, ему
Так радісно дивить ся в очі

То мати являлась недужа, стара,
Замучена смутком, журбою,
З докором німим, що дає одинак
Так тяжко їй битись з судьбою.

І втомлений мріями новик був рад
Згорнути до купи думки всі,
І викинути їх, як сміте, за вікно,
Такі навісні вже були всі.

Днів кілька так мучивсь, аж сповідь прийшла,
 Став думати думку про віру,
 Захмаривсь і зуби стиснув, бо єго
 Терпіне втомило не віру.

Який се демон навісний
 Мені спокою не дає,
 Лиш томить духа, як сон злий,
 І нівечить жиге моє!

Чого боротись каже він,
 Коли у мене мало сил?
 Чого літати каже він,
 Коли не ма у мене крил?

По що чутя він у міні
 Колотить, як страшний оркан?
 Чому не дасть у тишині
 Прожити свій малий талан?

Ідть гадки, ідть гадки,
 Не хочу вас, бою ся вас,
 Лишіть мене, най ті роки —
 Незнаний сей для мене час,

Як бідні духом прожию,
 Відбуду се дурне жиге,
 І зложу голову свою
 У гріб, де всіх жде забуте!..

XIX.

Як тільки подужала троха вдова,
 Пойїхала зораз до дому, —
 Так тяжко чьгось затужила вона
 На службі у місті чужому.

Відїїхала мати старенька домів,
 А син, як у мурах замкнув ся,
 То довго на світ не виходив нігде,
 Аж мрій навісних і позбув ся.

А в домі попа пояривсь богослов,
 Що з Ольгою біля могили
 Давних молодят у той час там стояв.
 Коли богача хоронили.

То був єі добрий знайомий, давний;
 Тепер покінчив вже науку
 І перше усього до Луга прийшов
 Просити о Олину руку.

Мій Боже! І хто се придумав колись
 Премудру таку установу:
 „Зі школи до слюбу! Не бав ся, женись!“
 Се дуже розумно й здорово.

Жених сей був гарний, гроша не бажав,
 Довгів мав лише не багато,
 І Ольга вже знала віддавна, що він
 Кохав єі щиро-завзято.

Хлопчина був з нього іще молодий,
 Бажав лиш краси і любови,
 Та хоч би бажав був і грошей яких,
 Почув би: „Бувайте здорові!“

Вона була гарна і знала сама,
 Що з грішми жите все — здоровше,
 Та братчики любі у школі були,
 І вчили ся так, аби — довше..

Терпіла сестричка за братиків тих,
 Бо мусіла дома сидіти,
 Журила ся з батьком, щоб в школі вони
 Були все і ситі й одіті.

Про себе-ж не дбала й не треба було;
 Богато о неї гаралось,
 Та батько не квапив ся звістно: вдовець,
 То в хаті дівча все придалось.

Аж ось і надумавсь, спитав ся в доньки,
 Чи схоче покинути тата;
 Вона счервоніла, пристала на все —
 І слюб назначили на свята.

Бо ждати непевно, краса як роса,
 Хто знає, яка жде година,
 Жених же і гарний, здоров, молодий,
 Тай добрий із него хлопчина.

Лиш Ольга журилась, що вже не могла
 Івана для світа добути,

І матери бідної довгі часи
Не в силі була позабути.

XX.

Як цитра миленька, як арфа-дзвінка,
Так пісня дзвеніла чудова;
То жінців громадка несла десь вінок,
А пісня була обжинкова.

Іван пізнавав, у саду сидючи,
Як жінці зближались до Луга,
Мовчав, любував ся, та хмурий сидів,
Бо серце точила все туга.

А пісня далеко его занесла,
В країну невидану, чудну,
Неначе в пустиню якусь мовчазну,
Горячу, самотну, безлюдну.

Думки уривчасто снували, лились,
Як хвилі буйві переливно;
Забув, де сидить, і на світ не глядів
І в серці було ему дивно.

Така порожнеча взяла ся в душі,
Ні одної думки не зловить,
Сидить, як прикутий, а серце мовчить
І розум нічого не мовить.

Вже сонце заходить, червоне як кров,
Сверчки гомонять без ушину...
Іван їх не чує — аж нагло з вежі
Годинник звіщає годину.

Всі мрії щезають... Як час той іде,
Години віку молодого!...
По чім же їх згадувать? що в них було?
Нічого, нічого, нічого.

Як той подорожний під гору йдучи
Утомить ся дуже і сяде,
Огляне дорогу, що вже перейшов,
І сю, що іти ще припаде.

А долі дорога далека, сумна,
Непривітна, лиш мріє,

Така одностайна, що тіло мов спить,
А дух гірше тіла ще мліє —

Так новик тепер по дорозі життя
Очима уважними водить,
Глядить там за хвилями щастя, утіх,
І мало, так мало находить.

Дорога в пустини по пісках сухих —
Таке те життя у Івана;
Ідеш, а не знаєш, куди і по що,
Дорога і вкучна й незнана.

А там у містечку ось гомін якийсь!
Так весело грає музика!
Іванови дивно, він слухає ще:
Там певно забава велика.

Він слухає добре і з лавки встає,
Іде у нестямі і тузі,
Де слуги працюють, питає ся там:
„Яке весіле се у Лузі?“

„Попова донька нині замуж іде“ —
Так каже послушник байдужно.
Від слів тих Іванови гірко стає,
Немило чогось, осоружно.

Аж дивить ся він, а ігумен іде,
Підходить до него спровола,
Тримає в руці якийсь лист чи папір,
Та все озираєсь довкола.

Говорить про се і про те, аж не знає Іван,
Чого то від него він хоче,
Тремтить, терпеливості вже не стає,
І мовить: „Кажіть же раз, отче!“

Ігумен ще мнеть ся хвилинку одну,
Не знає від чого зачати,
А далі і каже: „Депеша прийшла:
Померла ваша мати!“...

Львів 1892 року.

Осип Маковей.

Споминки про конфедератів.

(Записав Михайло Зубрицький.)

Іван Цмай († 1892), газда в Мшанци, староміського повіту, оповів про конфедератів таке:

„Прийшли конфедераки в наше село. Мій дідо (р. 1760 † 1833) вже пастушив. Ще мали лаву орати, а ту поставили 40 коней, до стайні би були не вмістили ся, по під плоти попривязовали і зерно сипали, то й лави вже не орали, бо не було чим засіяти. Веліли си всього давати, бо повідали, що ідуть край боронити. Де зачули зерно, там коней вели. В корчмі напивали, а громада мала заплатити. Зійшли са люде, а жид повідає, що випили бочку пива і бочку горівки. На се повідає Кухтин Стефан: „Та чей 50 люда не випило тільки пива і горівки!“ А жид: „Коли так, то як прийдуть другим разом, не дам ним нічого“. Приїхали конфедераки другим разом, а жид повів: „Так і так“. Они веліли вести ся до Кухтинного. Взяли му воли і коні. Воли пропали, а коні аж з за Дуклі вернули, але з збитків повідтінали ним хвости.

„Була в селі, видиш, Пізначка, такої ци не без газди була, йісти по селі варила, тай пішла з конфедераками. За якийсь там час знов йїхала через село, а старий Пізнак вийшов на двір, тай стоїт, а гуси пасли ся на березі. От она і мовит до Пізнака: „Хлопе! а що то за птах, що на лопатах ходзі, а роґом траву торґат?“ Мислила си, що він єі не пізнає. А він йій такої добре повів: „Іди, іди суко! ци я не знаю, чия ти?“

„Ходили тогди козаки, саси, конфедераки, та одні на других заставали і дуже били ся. А в селі був жид, як тепер Абрамко, що ходив то в Плоске, то до Потока і доносив одним, де другі обертають ся. Але жид зводив одних і других, та через то дуже били ся. Аж помірковали, чому так, та за жидом. А жид щось помірковав, зайшов до Мухи і мовит: „Сховай мя.“ Вивів Муха жида в лазок і повідає: „Сідай на ялицю і не відзивай ся, аж тя закличу.“ Що мав піти горі Січков в Магуру і там жид був би беспечний. Прийшли конфедераки до корчми, тай питають жида Липу: „А де тамтот жид?“ — „Муха сховав го“. Післали по Муху, а коли прийшов, питали ся его: „А де сь подів жида?“ — „Ходіт, я вам покажу.“ Прийшли в лазок, Муха кличе: „Жиде! жиде!“ А жид відзиває ся: „Ци вже поїхала погана віра?“ Йімили конфедераки жида на мотуз, пригнули галузу і повісизли.

„Йімали ся так конфедераки і до панів, а тсти сприякрили си тай повідають: „Пишім до царя, коли не маємо свого, придаймо тому, та буде спокій.“ Пани придали свій край Австріякови і стало ся гаразд. Тай тепер ладно, тепер кожний еднакий, ци пан, ци Іван.“ — ³¹/₃ 1889 р.

Що через село Мшанець переходили конфедерати, посвідчає про

се слідуєча жалоба мшанецьких солтисів, що переховала ся до тепер між паперами в коморі у наслідників одного низше підписаного солтиса.

Jaśnie Wielmożny Panie y Dobrodzieju nasz Nayłaskawszy.

My Sołtysi ze Wsi Mszanca a Poddani I C. K. y App. MCI w Ekonomiy Samborskiej znajdujący się, a do Krainy Lipeckiej należący z naygłębszym do Nog Jasnie Wielmożnego Pana y Dobrodzieja naszego upadnieniem dopraszamy się łaskawey Klemencyi Pańskiej przez te naszą Supplikę w rozsądzeniu y pomiarkowaniu między nami Sołtysami y Wasylem Hodowanicem, kтorem niesłusznie y bez zadnego dokumentu rości sobie pretensyя za klacz wzięto przez Polskich żołnierzow, a to w nizey opisany sposob.

1mo. Juz temu lat cztery na piąty na Samym ostatku przeieżdżając Kilku Polskich Żołnierzow. alias Konfederatow z Michnowca przez Mszaniec, wyprzęgli klacz z Brony Wasyla Hodowanca z Woytowstwa, mówiąc mu ze pod l'rzewodnika, tenze zas Przewodnik był z Haszczowa. ale iak powiedaią ludzie, dokumentalnie, ze na tęż same Klacz przełożył Kulbakę jeden z tychze Żołnierzow, a konia swego zostawił w Bandrowie, gdyz pod nim był koń słaby, a klacz lepsza, a teraz tenze Wasyl Hodowaniec dopomina się u nas Sołtysow zapłaty za tęż Klacz to jest Czerwonych złt pięc, za ktorymy Gromada niesłusznie obstaie y przed Imc Panem Kraynikiem teraznieyszym niesprawiedliwie się za tymze Wasylem Hodowancem przyczyniła, abysmy mu Klacz zapłacili, co y Imc l'an Kraynik nam surową przykazał pod Exekucią czterech Żołnierzow, y karą wielką. iak niezapłacimy klaczy w iak nayprętszym czasie temuz Człtku. Ten interes był iuz y w Zamku, y przed Imc Panem Kraynikiem przeszłym. a nigdzie nas niesądzono, bo niema dokumentu zadnego, od Woyska Polskiego tenze zwyz wyrazony Człowiek, abysmy mu zapłacili klacz, tylko ma kartę zmysloną bez wyrażenia y podpisu Woyska Polskiego.

2do. Gromada zaś z takowey racyi na nas niesłusznie instyguie w zaplaceniu Klaczy temuz Wasylowi Hodowancowi mówiąc, ze Wy powinni tę klacz zapłacić, bo ona iest wzięta za podatek, kтoregoście nie dali do Komendy polskiej, a my nie tylko Komendzie Polskiej oddali Podatek, ale y Imc Panu Rotmistrzowi, y to w jednym roku dalismy, na co są swiadkiem kwity tak Konfederackie iakotez y Imc Pana Rotmistrza, a drugiego roku gdzie wziął od nas Podatek Imc Pan Rotmistrz, to Komenda Polska nie brała, a iezeli w przod Komenda Polska gdzie wzięła, to Imc Pan Rotmistrz iuz nie brał, ale y na takie Podatki mamy kwity.

3tio. My znaiduiący się Sołtysi we Wsi Mszancu, przez wszystkie lata tak za Woyska Rosyiskiego iako tez Polskiego tudziez y I. C. K. y App. Mei będącego, na iakiekolwiek powinności dawania, wyszły Palety, nigdysmy nie byli sprzeczni, y zawsze wraz odbywalismy swoje należytość, y w niczym nieomieszkalismy punktualności swoiey, y Niedopominamy się u Gromady niczego innego, tylko ze niesprawiedliwie swiadczy na nas strony zaplaceniu tей klaczy.

Za czym y powtornie upadamy pod stopy Jasnie Wielmożnego Pana y Dobrodzieja naszego, rządując Dobroczynności y weyrzenia sprawiedliwości łaskawey Panskiej w tym interesie, aby iuz temu był koniec interesowi, za ktorą łaskę do Kresu życia naszego Podnozkowie Panscy Majestat Boski o długoletne Pożycie na Swiecie Iasnie Wielmożnemu Panu y dobrodziejowi naszemu błagać zapisujemy się znakiem Krzyża Świętego iako nieumiejący pisać Iwan Wołoszczak + Fedio Butryn + Iwan Wołoszczak + Dycman Wasyl + Wasyl Dorosz + Надпись: Pokorna Suplika od Sołtysow Wsi Mszanca przeciwko Wasylowi Hodowancowi w teyże Wsi na Woytostwie znajdującemu się Spisana.

Рішенє жалоби: Імє Pan Ehrenkreutz kraynik Lipecki w kognicyę wyrażoney krzywdy Suplikujących wniydzіє, y sprawiedliwie uznawszy zechce decidować. Datt w Zamku d. 16. Martij 1776.

Ant. Hil. Krisch
oeconom Administ.

Матеріали для історії віршів українських.

Зібрав і впорядкував

М. Драгоманов.

А. Вірші про речі церковні.

5. Воскресеніє Христове.

- 1 Кажуть, будто молодіці
Негодяйки, ледащиці
І пужливі, як зайці.
Аж неправда, молодці!
(Вар. — „панотці“, або „панотець“.)
- 5 Се (вар. — „бо“) Марія серед ночі
Пустила ся со всієї мочі
Плакати на гроб Христів
На Голгофу між кустів.
Поздирала вельми ноги,
- 10 Не боялась синагоги,
І напала там Христа
Він же їй сказав з проста:
„Чого ти, Маріє плачеш?
(Вар. Что, Марієчко, так плачеш?)
Я уже воскрес, як бачеш!“
- 15 Мов на пун жиди кричать,

- Що нарушена печать.
 Задали жовнірам плату,
 Щоб жовнір збрехав Пилату,
 Будто зломив їх кріпкий сон,
 20 А Христа хтось виніс вон.
 Аж Христос був на роботі,
 Попалив зовсім чоботи,
 Покуль пекло погасив
 І Адама воскресив.
 25 Куца Сатана почула,
 Що і смерть уже заснула,
 І Адам сміять ся став,
 А Мойсей так засвистав.
 Прибігає ко Арону
 Зділать справку по закону,
 30 А Арон очки надів,
 У Біблію поглядів,
 Не утёрпів, засміяв ся!...
 Куций дьявол догадав ся,
 Що воскрес уже Христос,
 35 Та й потупив в землю нос.
 (Вар. — „І устроїв в землю нос“).
 Вибіг на пекельну браму,
 Аж Христос іде к Адаму.
 Брама пала перед ним,
 Мур розсипав ся, як дим.
 40 Смерть лежала у куточку,
 Рвала на собі сорочку,
 Надула ся і соплá
 І на бога щось товкла.
 Куций упустивсь із ляку,
 50 Круто стало небораку!
 Зараз пекло погасив.
 А Христос його спросив;
 „Де старенька баба Єва.
 Що в раю вкусила (з) дерева?“ —
 50 Куций кочергу узяв
 І у печі помішав.
 Єва вилізла із печі:
 Обгоріли вельми плечі,
 А за нею і Адам...
 55 Аж Христос спугав ся саж!
 Бачив бідний добру кару:
 Обпалився (вар. — „опалив ся“) весь од жару,
 Ввесь нагайками ізбит,
 60 З голоду запов живіт.
 Він сльозами ввесь залив ся,
 Христу в ноги поклонив ся,

- Гірко, гірко заривав,
І на Єву поглядав.
Взяв Христос його за руку
65 І сказав: „Такую муку
Ти, Адаме, забувай!
Дригай (вар. дерзай) в Євою у рай!“
І дали із пекла драла!
Єва на всі жили брала,
70 А Адам аж ушотів:
Наперед усіх летів.
За собою цілу зграю
Повели вони до раю:
Лучший богатирь Самсон,
75 Що колись був лас на сон
(Вар. „Що був вельми лас на сон)
Наробив у пеклі трусу:
Крикнув Навину Ісусу,
Щоби сонце придержав,
80 Ад затряс ся, задрижав.
Вискочив Мойсій з рогами,
Тупнув, як солдат ногами,
І назад рукою кив!
(Вар. „І назадрок кивнув“ — з чим у слід. стисі римує ся
[польське „полкув“, зам. полків])
- Тут дванадцять їх полків
85 Діти Якова всі вийшли.
Ілія летів при дишли,
Єлисею дав жупан,
Та й пустив ся в Іордан
(Вар. „Розступив ся Іордан“).
Царь без племені і роду
90 Верхи йїхав між народу,
А за ним святий Афет
Ніс і шаблю і мушкет.
Авраам сказав Ісаку:
„Забувай старую драку!“
95 І за руки узялись,
Просто (вар. „прямо“) к раю понеслись
Стріли по дорозі Лота:
Аж кровава смага з рота,
Чеше він у райський сад,
100 Не оглядючись назад!
Ной старенький натоптав ся,
Випив з праці тай заснав ся,
А премудрий Соломон
Зазвонив у райський звон:
105 Затрясло ся вельми било,
Що і Ною догодило.

- Пробудив ся старий дід;
 Аж зовуть всіх на обід.
 Скрива поглядів на Хама,
 110 І потяг до Авраама.
 Там посіли всі за стіл,
 Подали їм хліб і сіль,
 Кождому по чарці пива.
 Тут Давид наробив дива:
 115 Приударив в гуслі так,
 Що скакать хотів усяк.
 Сарра кинула і ложку!
 Піднімала гарно ножку,
 А за нею і Рахиль.
 120 Лія кинула костиль;
 І Ревека вийшла з м'очі,
 Протирала хусткой очі,
 Понесла ся гопака.
 Тут Сусанна із садка
 125 На Данила погляділа
 І у танець полетіла,
 А пригожая Есфирь
 Красну виїняла псалтирь,
 Пред Давидом розгорнула
 130 Да й іграть його наткнула
 Аж до олтаревих рог:
 Засміяв ся сам і бог!
 Тут і бабки тут і внучки,
 Всі побрали ся за ручки
 135 І пішли у коровод.
 Слава богу в род і род!
 Не дивуй, святий владико*),
 Може для тебе і дико,
 Що я вірш таку сказав,
 140 Да і писанки не взяв!
 Не за тим, щоб поскупив ся,
 А на гарну не розжив ся,
 А ледачу як привесть,
 То ми знаєм трохи честь!
 145 Не пригожа наша мова,
 Тане збрехав ні слова.

(З паперів М. А. Максимовича.)

В паперах Максимовича знайшли ми два списки сеї вірші, писані мабуть ще з початку XIX ст., а може і ранійше. Ми привели відміни

*) Сі слова показують, що віршу говорили мабуть семінаристи перед архієреєм.

обох списків. В варіанті, напечатанану в „Кіевск. Старинѣ“ 1888, NN. 1—3, 279—282, нема наших стихів 44—45, 56—63, 72—88, 99—10, 105—106, 109—136, 141, 145—146. За те після слів: „Мур розсилав ся, як дим“ (у нас ст. 39) в вар. К. Ст. стоять слова, котрих у нас нема:

Приближаєть ся Христос до пекла,
Показав чортяка морду й векла,
Драла в пекло, хвостом кив!
А Христос його спросив:
Де старенька баба Сва і т. д.

Варіант сеї вірші знаходимо в „Бѣлорусскихъ народныхъ пѣсняхъ“, вібраних Носовичем:

„Пречистая середь ночи
Пусцила ся со всей мочи,
Плачучи на гробъ Христовъ,
На Голгофу межъ кустовъ. —
Поздирала вельми ноги,
Бо боялась синагоги, —
І наткнулась на Христа
Енъ ее спросивъ спроста:
— „Штожь ты, моя маци, плачешь?
Я воскресъ, сама ты бачешь.
Хоць на пупъ жида кричаць,
Што нарушена печаць;
Хоць жовнерамъ дали плату
Штобъ брехали тамъ Пилату,
Што ихъ змогъ найкрѣпкой сонъ,
И Христа хтось вынесъ вонъ, —
А я много мѣвъ работы,
Подъ часъ святяга суботы,
Покуль пекло погасивъ
И Адама воскресивъ“.
Якъ почула злая сила,
Што самую смерць скосила, —
Побѣжали къ Аарону
Справку вывесць по закону,
Ци пришовъ Мессіи часъ,
Штобъ отъ пекла всіхъ ѣнъ спасъ?
Ааронъ очки надзѣвъ
И въ Библію поглядѣвъ,
Не уцеривъ, засмѣяся.
Куций зараць догадався,
Бѣжиць на пекельну браму, —
Ажъ идзець Христось къ Адаму
И въ архиву скоро шась!
Ажъ пекельня затреслась.

Куцый зашатався съ ляку:
 Трудно стало небораку!
 Предъ Христомъ ни мертвъ, ни живъ,
 А Христось его спросивъ:
 „Гдѣ старенька баба Ева,
 Што гризнула плодъ отъ древа?“
 Куцый кочергу узявъ,
 Въ печи крѣпко помѣшавъ,
 Ева вылѣзла изъ печи,
 Обгорѣли вельми плечи,
 А за нею и Адамъ,
 Ажъ Христось здзивиися самъ:
 Весь избить и исколотъ;
 Зъ голоду запавъ животъ!
 Горько, горько зарыдавъ,
 И на Еву поглѣдавъ.
 Взявъ его Христось за руки,
 Рассказавъ про свои муки,
 Отпустивъ обонхъ въ рай,
 Штобъ забыли гетый край.
 Тутъ Адамъ изъ некла драла,
 Ева на вси жили брала:
 На бѣгу догнали Лота.
 Ажъ кровава пяна зъ рота,
 Якъ ѣнъ чиниць въ райскій садъ,
 Не оглядаясь назадъ.
 Ной старенькій спотыкався
 И до раю прямо дрався.
 Славный богатырь Самсонъ,
 Што бывъ вельми ласъ на сонъ
 И што здався на покусу,
 Крикнувъ Навину Иусу
 Штобъ ѣнъ сонце придзержавъ,
 Покуль вечеръ не наставъ.
 Праведныя души вышли;
 Илія на коняхъ въ дышли,
 Елисею давъ жупанъ.
 Разступився Іорданъ,
 Сгали райскія ворота
 Насцижъ въ дзень новой Суботы.
 Тутъ премудрый Соломонъ
 Зазвонивъ у райскій звонъ.
 Всі собралися по звону,
 По заслугамъ по закону
 Посадили всихъ за столъ.
 Тутъ и божій бывъ престолъ.
 Самъ богъ яйцами златыми

Похристосався зъ усими,
 Розговівся святий міръ,
 И почався вѣчный пиръ.
 Новое подали пиво;
 Тутъ Давыдъ усимъ на дзиво
 Приударивъ въ гусли такъ,
 Што не уцери́ли ниякъ
 Сарра въ тую же годзину
 Прежъ всихъ вышла на средзину,
 Съ Авраамомъ въ танецъ шла,
 У всихъ ноги подняла.
 Исаакъ, процерши вока,
 Сталъ съ Ревеккой Сарры съ боку.
 Яковъ кинувъ свой костыль,
 Став при ихъ, взявши Рахиль.
 Тутъ придав Іуда жару,
 Взявши подъ-ручку Оамару.
 Тутъ припомнила Эсѣръ
 Красенъ съ гуслими Псалтырь.
 Тутъ ударили въ тимнаны,
 Во всѣ струны и органы,
 Ажъ до олтаревыхъ рогъ,
 Штобы бывъ прославленъ Богъ.
 Тутъ и бабки, тутъ и внучки
 Все побралися за ручки,
 Пошли въ вѣчный корогодъ.
 Слава Богу въ родъ и родъ!

Записки Географ. Общества по отдѣленію Етнографіи V. 86—89.

По мові і по змісту білоруський варіант, видимо, пішов від українського, тільки він більше вдержуєся від юмористичного трактування речі.

В Великурсії єсть у сектантів Людей божихъ стих, котрий видимо склав ся під впливом нашої више приведеної вірші, з тим тільки, що великоруський складач не закріплював єї юмористичного характеру. Осъ той стих :

Саваоѣ чудо творилъ,
 Съ сыномъ божьимъ говорилъ:
 — „Ужъ ти сынъ ли мой, сынокъ,
 Ты мой ясный соколокъ,
 Ты сіонская гора, —
 Съ неба на землю пора.
 Изволь вселенну утѣшать,
 На Алгофъ-гору поспѣшать.
 На Алгофъ-гору тебя пошлю,
 Ризы бѣлыя сошью

Изволь ризы надѣвать ,
 Пречисту кровь проливать. “ —
 Искушитель не стерпѣлъ ,
 Золотъ орелъ полетѣлъ ,
 Всю вселенну исходилъ ,
 Темну стѣну побѣдилъ ,
 Жало лѣность умертвилъ.

А страданіемъ своимъ
 Веревъ вѣчны сломилъ ;
 Очищаетъ грѣхи міръ ,
 Агнецъ божій наречеса ..
 Агнецъ ты животворящій
 И женихъ происходящій !
 На всѣхъ вѣрныхъ оглянулся
 На крестѣ богъ вострепелъ .
 Страшный громъ загремѣлъ ,
 Земля, небо ужаснулись ,
 Звѣзды съ неба сокатились ,
 Всѣ престолы подвинулись ,
 Архангелы ужаснулись .

А Архангелъ Михаилъ
 Въ золотыхъ крылахъ предсталъ ,
 Страху, трепету достоинъ :
 И въ сенатѣ онъ сенаторъ
 И на небѣ губернаторъ , —
 Много разуму имѣеть ,
 Доложить Христу не смѣеть .
 Судьбу божью исполняетъ ,
 Архангеловъ собираетъ ,
 Христа на крестъ убираетъ .
 А Илья пророкъ пророчить ,
 Что воскреснуть Христосъ хочетъ .
 Давидъ въ гусли заигралъ ,
 Заскакалъ онъ , заплясалъ .
 Ковчегъ божій предъ нимъ скачетъ .

Петръ апостоль горько плачетъ , —
 Много ревности имѣеть ,
 Доложить Христу не смѣеть ,
 Востру саблю свою точить ,
 Распинайся съ Христомъ хочетъ .
 А Кузьма, сударь Демьянъ
 Съ Христомъ въ страстяхъ ликовалъ ,
 Кандалы всемъ расковалъ ,
 У Христа въ гостяхъ гостилъ ,
 Съ темницъ вѣрныхъ отпустилъ .
 А и Флоръ, сударь Лавѣръ ,
 И коней своихъ подвѣлъ .

Колесниці закладаєть,
 Христа на крестъ убираєть, --
 Огонь — пламя утушилъ,
 Змѣя люта побѣдилъ.
 Николай же чудотворецъ
 Чудеса онъ тутъ творилъ
 Седьмо небо оттворилъ,
 Ко Христу часто ходилъ,
 Христа на крестъ снарядилъ.
 Сама матушка царица
 Прилетѣла райска птица,
 Христа на крестъ убирала,
 Сама смертю умирала.
 Саваоа упросила,
 Сына Божья воскресила.
 Богу слава и держава,
 Во вѣки вѣковъ. Аминь.

(Реутскій, Люди бсѣіе и скопы, стор. 168.)

6. Друга вірша про Воскресеніє.

Першій варіант.

1	Христос воскрес,
Рад мир увесь,
Дождались Божої ласки,
Тепера всяк		По болотам,
Очеретам
Біжучи кричала.
5	Найів ся в смак
Свяченої паски.		
	Всі гуляють
Восхваляють
Воскресшого бога,		25 Там суцїга
Тепер біга,
Як шалена з ляку,
Бо бог хрестом
Чорта с хвостом
10	Уже тая,
Що до рая
Протерта дорога.		30 Прогнав, як собаку.
	Злиє духи,
Власно мухи,
Всі уже послизли,
Загнав Ісус
В пекло покус,
Щоб християн не гризли.		Сей чорт темний,
Князь пекельний
З смертю полигав ся,
Всіх зажерти,
35 В ад заперти
Так то ізмовляв ся.
15			Вони тоє
В кучу двоє
Зниухавшись сацють,
40 Хоть старого,
Хоть малого,
То так ізлабцють.
20	А смерть люта,
Що нам тута
Вельми докучала,		

- Була воля :
Хоть і кроля
45 У рай не пускали ,
Хоть би святих ,
Вони і тих
У пекло таскали.
- На всіх трактах
50 По болотах
Сторожі стояли ,
Серед шляху
І туряху
До пекла хватали.
- 55 Того святиці ,
Попи й ченці
Не минали шляху ,
Филозопи ,
Крутопопи
Набірались жаху.
- 60 Пронав сей страх ,
Заріс той шлях
Купем та болотом !
Де той злий дух
Глятав як мух
65 Ненаситним ротом.
- Тепер скорий
Шлях, просторий,
До раю протертий , —
Без сторожей , —
70 Всі навстежей
Ворота отперті.
- Уже велять
Яблука рвать
Із райського дерева ,
75 З якого плод
Не велів Бог ,
Та вкусила Єва.
- Давно той уж
Кричав недуж ,
80 Що спокусив Єву,
За то болів ,
Що аж поліз
По (на) своєму чреву.

- Вищить , охляв ,
85 Бо Бог закликав
Лазити на дріві
За єго гріх ,
Що він на сміх
Так набрехав Єві.
- 90 Бідна Єва
Одну з дерева
Вирвала кисличку , —
Збула власти :
Треба прясти
95 На гребені мичку.
- За нею ж там
Бідний Адам
Щось , кажуть , принудив ,
Землю пахат ,
100 Ціном махат
Бог з раю пропудив.
- За одну йїду
Єва Сїду
Заслужила сїю.
105 Нечесть Адаму :
Аж за браму
Вибили у шию.
- Глупа жона ,
Сама вона
110 Яблука трощила , —
За один плод
Увесь народ
В пекло затащила.
- Бог милостив
115 Єві простив ,
Адаму пробачив :
Для визволу
Сам до долу
З неба лізти рачив.
- 120 Там чортище ,
Старий пєще
Не хоче смирить ся :
З коротким хвостом
Єще з Христом
125 Думає сварить ся.

- Лиш тільки Бог
 Сам на порог
 В пекло поточив ся,
 То Вельзевул
 130 Понутив мул,
 З ляку і вмочив ся.
- Завив грізно,
 Як вовк різно,
 Голосом собачим
 135 Кричить пробу,
 Що особу
 Христову побачив.
- Дав Бог хлости,
 Що всі кости
 140 Поламав і роги
 І самого
 Духа злого
 Підгарбав під ноги.
- Кричить на пуп,
 145 Бо всюду струп,
 Не лъзя приторкнути,
 Надуло брюх,
 Заперло дух,
 Не дає і тхнути.
- А смерть шлюха,
 Стоя, слуха.
 Що човпуть над дядьком,
 Стала трястись,
 Мислить спастись
 155 Прехитрим порядком.
- Пустила дур,
 Бьєть ся об мур,
 Дереть ся на стіну,
 Як шалена,
 160 Тороплена
 Пустила з рота піну.
- Так сих покус
 Знає Ісус
 Хитріє обмани;
 165 За їх діло
 На все тіло
 Наслав злиє рани.

- Усю п—цю
 І г—цю
 Зеппала короста,
 120 Крутить гузи́ом,
 Прийшло узлом,
 Бо болізви не проста..
- В таким місті,
 Що ні сісти,
 175 І ні почесати.
 Нудьга, тоска:
 Так як луска,
 Де — сором казати.
- З нудьги, з тоски
 180 Все на куски
 На собі подрала.
 Смердять (сверблять?) кості,
 Бо в корості
 Нагло все стаскала
- 185 Як бубон труп;
 Продовбав струп,
 Сороки рвуть тіло,
 З усіх сторони
 Много ворон
 190 К стерву налетіло.
- На той же труп,
 Почувши струп,
 Мухи прилітали,
 Костомахи
 195 Різно птахи
 Усі розметали.
- Карність злая!
 Бо як тая
 З людьми постунала,
 200 Так по ділом
 Душа з тілом
 І нині пропала.
- Сей Іуда
 З того стыда, —
 205 Уродивсь макуха! —
 То синіє,
 То красніє,
 Бо береть сукруха.

В Юди сей знак :
 210 І міх заляк
 З грішми за плечима.
 За его гріх
 Той клятий міх
 Всегда пред очима.

215 Землю конав
 Щоб міх пронав, —
 Та окаменіла,
 Посох там цвіт
 І трави ніт,
 220 Більш не зеленіла.

(В воді рибу)
 Міх із глибу
 Роспужав і раки;
 Вируув злий дух
 225 Із води сух
 До Юди і паки.

 Злую мару
 Пік у жару,
 Так не загорів ся :
 230 Міцно пошит,
 Чортом підбит,
 Що й не загорів ся.

З огню, з печі
 Впять на плечі
 235 Береть ся на Юду,
 І з тим мішком
 Ходить пішком
 У пеклі повсюду.

Бог повелів,
 240 Щоб міх не тлів
 До страшного суду.

Так крутенько,
 Всім хутенько
 Дав Бог царя Пора :
 245 Ад розорив,
 Чорта стребив,
 Смерть ізчезла хвора.

Прадід Адам
 І дядько Хам

250 Давно в пеклі нидів;
 Уже тепер
 Пекло отпер,
 Як Христа повидів.

І всяк узник
 255 Крутий узлик,
 З шийі розв'язали,
 Сусу Христу
 Як на листу
 Усе розказали.

260 Гва згнута
 Була тута
 От того шайтана;
 Сей покуса
 Зліщий Пруса
 265 І кримського хана.

Мучить дарма;
 В них і ярма
 З шийі не злазили.
 Струп на плечах,
 270 Все по пічах —
 А дрова возили.

З ярма в хомут,
 З узлами кнут
 Дротянії пуги:
 275 З шийі до пят
 На спині знать
 Кровавії смуги.

І в тім страсі
 Бють по с—ці
 280 П'ятінку святую,
 На підп'рягу
 В колимагу
 Запрягли і туу.

Щоб скакала,
 285 Не брикала,
 Кладуть в рот удила,
 Січуть плітьтю,
 Щоб так митьтю
 Ступою ходила.

290 Понеділок,
 Хоть не мілок, —

Тому таж заслуга :
Змикулив ся,
Замулив ся,
295 Ледви утік з плуга.

Всю налогу
Скоро Богу,
Донесли у вусі, —
Не забарив
300 Ад розорив,
Випустив всі душі.

Святий Афет
Узяв мушкет
Вистрелив на гасло,
305 Вийшла зграя
Не мала, —
Аж пекло захрясло.

Вдруг ожили,
Всі загули,
310 Як весною мухи;
З пекла народ
Біг на взавод,
А інші трюхи.

Дочувсь Аврам,
315 Що вже Адам
Із пекла подригав,
Він з Ісаком,
Ледви раком
І собі покликав.

320 Свята Сарра,
Хоч і стара
Да жінщина руча:
Вся піхота
Йшла в ворота,
325 Вона — куди влуча!

Племінник Лот
В купу сирот
Як ізобраз бідних,
Так ні дверей,

330 А ні верей
В пеклі нема мідних,

Бо як тая
Сильна зігря
З пекла потащила,
335 Власне туча,
Куда луча,
Так залопотіла

У божу пугь, —
Тільки сопуть,
340 Що аж попотіли,
Та вривають,
Поспішають,
Пісти не схотіли.

Мусій пророк
345 Двері, замок
І мур пробив рогами,
Ад сплюндрував,
Та мандрував,
Пішми ногами;

350 Власний бугай
З кошари в гай
Випер ся голодний;
Пекло отпер
І шлях протер
355 До раю свободний.

Адаме, грай!
Отпертий рай, —
Іди, поспішай ся!
Райським плодом
З усім родом
Рад будь, утішай ся.

Веди всіх в ряд
У райський сад
Яблук ізбирати;
365 Аж от древа,
Уже Єва
Не буде вмірати.

(З паперів М. А. Максимовила.)

. В „Кіевск. Стари́нѣ“ 1882, N. 4, 169—171 напечатано варіант сеї вірші, зводний з двох стихів: А. А. Скальковського і М. В. Гоголя. Рівняючи наш варіант з виспелазваним, можна побачити, що в остатньому єсть кілька помилок. Окрім того в варіанті „Кіевско́й Стари́ны“ не достає наших стихів 144—149, 168—257, 278—295. Подібні стихи були в списку Гоголя, та редактор „Кіевск. Стари́ны“ пропустив їх, як „неудобныя къ печати“. Ми даємо далі всі одміни списку Гоголя.

Варіант другий.

(З рукопису Гоголя. Заголовок: Вирша говоренная По-темкину Запорожцами на Великдень)

Текст в головному схожий з попереднім; визначаємо тут тільки відміни: Ряд 6: Христової паски; р. 25: Та суціга; р. 28: Бо бог з хрестом; р. 39: Знюхавшись сакцюють; р. 42: Так тудя й лабцюють; р. 45: У рай не пускають; р. 48: У пекло таскають; рядків 49—54 нема; р. 55—57: Архирейі і ерейі шли по тому шляху; р. 59: Набрали ся жаху; р. 64: Ковтав як мух; р. 68: До раю протерли; р. 70—71: Всі настижей ворота отперли; р. 75—77: Бо їх що ся Не вело ся, бо поїла Єва; р. 79: Кричить недуж; р. 81—83: За те йому для сорому болізь по череву; р. 86: Лазити на чреві; ряд 89: Тее брехав Єві; р. 98: Щось, кажуть, проскудив; Землю пахав, цілом махав; р. 102: За ту йїду; р. 105: Честь Адаму; р. 112—113: Та увесь народ в пекло затопила; р. 115—116: Єву простив, Адама пробачив; р. 123: Крутить хвостом; р. 126—127: Лишень же Біг сам на поріг; р. 143: Підграбав під ноги; р. 146: Нельзя приторкнути; р. 147: Розїїло брux; р. 149: Не дало і баднути; р. 155: Плутовським порядком; р. 161: Попустила піну; р. 168: Бо всю пшницю; р. 179—181 нема; р. 183—185: Смердять кості, що в корості, а те все попірїло; р. 185—187: Як бубон струп, сороки все тіло (?); р. 189: Богато ворон; р. 190: Тудя налетїло; 191—193 нема; р. 196: Миццю ростаскали; між рядками 196 і 197 є ось які: Черви повзуть, тіло гризуть, зовсім поточили; Огонь пече, юшка тече: тако їх учили! р. 202: І єї пропала; р. 202—203 читаємо: А Юда сам стоючи там, з'юривсь як макуха; То синіє, то красніє, бо бере трясуха; р. 209: Вельми сей зляк; р. 212—214: За той свій гріх, що носив мїх, не бачить очима; р. 265: В землю вконав; р. 226: До Іуди таки; р. 227: Сюю мару; р. 230—235: Огонь потух, а той злий дух в печі не затїв ся. Міцно пошит, чортом підбит, що і не дереть ся: з огня, з печі та на плечі до Іуди преть ся; р. 236: Він став з мішком; р. 242—247: А ху-тенько да скоренько Петра Бог доставив: Уже Петро одпер пекло, як Христа побачив; р. 250: Заграли в свиріли; р. 251—253: Закричали, заспечали (?), Як Христа зглядїли; р. 255: Свій кріпкий язик; р. 256: Вони розвязали; р. 262: О, злобо шайтана; р. 264: Злійший труса; р. 266: Мовчать дарма; р. 269—271 нема; р. 278—279: А для страху бють з розмаху; р. 285: Та брикала; р. 307: Аж пекло затрясло; р. 308: В миг ожили; р. 310: Як весною мушки; р. 313: А інший і трушки; р. 316: З пекла удризав; р. 308—319: І собі раком

ледви поклизав; р. 331: Не zostалося мідних; р. 334: З пекла потрочила, То голота всі ворота в пеклі потрощила; р. 335: Власне куча; р. 341—343 нема; р. 351: З кошари в рай; р. 353—355: Так із ада вся громада, рада, що свободна; р. 361: Там ти утішайся; ряд 365: Йіж од древа!

Третій варіант.

Ряд 8: Спихвалюють; р. 39: Зниюхавшись соксують; р. 42: То такі глябцюють; р. 46: Хоть би старих; р. 52—54: Того святці, попи, ченці шляху не минали; р. 55—57 пропущені з недогляду переписчика; р. 75—77: З коїх плодів не велів Бог, щоб вкусила Єва; р. 79: Лежить недуж; р. 81—83: За то єму Бог по всему болість послав черву; р. 84: Вищить Архав; р. 98: Щось, кажуть, прискудив; р. 105: Честь Адаму; р. 108: Дурна жона; р. 123: Крутить хвостом; р. 198—199: Аж сперло дух, не дає дихнути; р. 155: Прехльоским порядком; р. 161: Пустила і піну; р. 168—172 нема; р. 181—184: На собі порвала; з тої скуки, злої муки жалобно кричала; р. 185—190 нема; р. 202: У єї пропала; р. 203—205. А тудя весь от студа занудивсь як муха; р. 207: То біліє; р. 209: Велик сей ляк; р. 229: Да і не нагрівся; р. 230—233: Огонь потух, а сей злий дух тільки зволочився. З мішка пошит, чортом підбит, що і не дереться; з огню, з печі знов на плечі до Юди береться; р. 245—247: Ад розрушив, чорта вдувив, да і смерть пропала; р. 250: Давно в пеклі сиділи; р. 253: Христа увиділи; р. 254—256: Всі малі воїни з шні узли розвязали; р. 260—261: Яко нудьга була туга; 268—271: З шні позлазили; от їх лечі струп на плечі, що дрова возили; р. 272: Ярмо—хамут; р. 278—280: А старуху бють по брюху Пятницю святую; р. 293: Макулився (супротивлявся); р. 303—304: Взявши мушкет випалив на гасло; р. 305: Вийшла із рая; р. 308: В дух ожили; р. 316: Із пекла удризав; р. 317: Він за Ісаком; р. 319: І собі поклизав; р. 328: Сам забрав і бідних; р. 329—331: Ламав вірей, а не дверей не оставляв мідних; р. 333—337: Всіх із рая сильно потащила, то голота всі ворота в пеклі потрощила; р. 341—344 нема; р. 351—352: Вперся у рай будучи голодний; р. 356—357: Отперся рай, іди, іграй; при кінці читаємо ще ось які куплети, котрих нема в попередніх варіантах:

Веди к саду
Всю громаду,
371 Веди, щоб селилась,
Тут в покою
І з тобою
Вічно веселилась.

Зараз тая
375 Серед рая
Свобода засіла,

Тут тишина,
Вся старшина
Не має к ним діла.

380 Тут сіпуга,
Войт панюга
Нам не докучає,
І в підводу
Тут із роду
385 Ніхто не ханає.

Всі подубли
Що нас скубли
Сельські нахали;
Подерачі,
390 Колотнечі
Всі уже пропали.	Манна з неба —
Все що треба
415 Йіж, пий, весели ся.
Втихли взбори
Всі позори (?),
Не правлять кварталу:
395 Спочав Адам,
Що не кидав
Людей на поталу.	Райські птиці,
Ластовиці
Весело співають,
Жайворонки,
420 Соловейки
Як в орган іграють.
Утік кураж,
Здирства не ма-ж,
400 Пропали всі драчі,
Щезло лихо,
Живуть тихо,
Не дають подачі.	Всяких музик
Нічий язик
Не може сказати,
425 Мудрий писак
І пером так
Не може списати.
Погибла власть
І вся на рясть
405 Вилізла голота;
Войт не ворчить
І не стучить
Десятчик в ворота.	Дай Боже, нам
Щоб сії там
430 Музики іграли,
Щоб більше нас
Хоть у той час
Сіпаки не брали
410 Там
Іде*)
Ни вже не жури ся;	Ти, Боже, бач
435 Кровавий плач
І горьке риданє;
За теє нам
Покажи там
Вічне пануванє!

(З копії зробленої Д. О. Морозом у 60-ті роки по старому списку.)
На початку того списка була помітка: „Говорена Гетьману Запорозькому“.

З сего списка в „Кіевск. Стар.“ 1882, 9, 501—8, напечатаний був лишень кінець: від слів: „Веди к саду всю громаду“... Других відмін списка Д. Мороза редактор К. Ст. не напечатав, бо вони, по его думці, „не имѣють интереса и значенія“. „Не помѣщаемъ, — каже той редактор, — также и описанія мукъ смерти и Сатаны, пропущеннаго нами и въ спискѣ Гоголя, по тому соображенію, что такія картины претятъ даже не особо взыскательному вкусу.“ Ми думаємо, що для науки в усякім разі ніщо не може „претити“. Деякі частини сеї вірші пішли на будівлю рождественської вірші, котрої варіант напечатаний в „Кіевской Старинѣ“ 1889, N. 1, 234—236.

*) В рукописі не розібрано.

7. Уніятський пил грим.

Чолом вам бю, панове Любляне,
 Да ласкаві, багатіі люблянські міщане!
 Чи знаєте, хто я такий? — Я пилигрим старий,
 В чужій землі, у гречеській довольно бувалий.
 Грецька мова не наша, всі говорять в нос,
 Привітство їх не насъеє: анторофіс калос!
 Сказав би я більше вам, не будете знати,
 Лучше з вами по простому буду розмовляти.
 Дайте, братці, горілочки, да й налийте в торбу,
 Положу я горілочку на моєму горбу.
 Далеко йду: аж до Риму, где єі не мають,
 Тільки воду єдиную вони потягають.

(Зі збірки кн. Цертелева „Малор. пѣсни“. Руконис в паперах Максимовича. Заголовок беремо з відти жс.)

8. „Пѣснь Пастелія“. *)

Пастырю душевный и попе избранный.
 Людей просвѣщати отъ Бога данный
 Якже ты ихъ просвѣщаешь,
 Кедъ оскверненъ самъ застаешь,
 Жіючи блудно!

Апостольство тобѣ есть поручено,
 Людей просвѣщати отъ Бога дано;
 А ты и самъ во тьмѣ ходишь,
 И всѣхъ за собою вводишь
 Во ровъ пекельный.

Самъ собѣ погибель вѣчну готовишь,
 Коли спасительны слова говоришь.
 Даешь людямъ красну науку,
 Себѣ на большую муку:
 Бо не такъ творишь!

Тѣсенъ путь до раю, врата узкыи!
 Людямъ налагаешь посты твердыи,
 А самъ чревомъ не владѣешь,
 Такъ ся тучишь, объѣдуешь:
 Нѣшь, гойнуешь.

*) Під таким заголовком доставлена нам була д. А. Кр-им з Угорської Руси, в купі з другими матеріалами, отся вірша ще для видання „Малорусскія народныя преданія и рассказы“ (1876) та не могла увійти вже в него. До сеї „пѣсни“ д. А. Кр. додав замітку: „Иванъ Пастелій былъ въ концѣ прошлаго вѣка каноникомъ Мукачевскаго соборнаго капитула Онъ авторъ настоящей обличительной поэмы.“ — Перші букви кожного куплета дають імя: Пастелій. — Ми печатаємо сю „пѣснь“ правописом д. А. Кр-ого.

Евангельську хвалишь, попе, нищету,
 А самъ не спомянешь свою суету,
 Коли Гриць-кметъ, простаць Иванъ
 Станеть попомъ, думать что панъ
 Цѣлому свѣту.

Лучше бы ти было чинъ той не знати,
 Якъ предъ образъ божій и олтарь стати;
 Языкъ ся въ молитвѣ трудить,
 А помысли дѣдко водить,
 Кудя самъ ходить.

Исусъ твой убогство тебѣ залицаль,
 Ты бы за богатство и Христа продалъ;
 Людъ мизерный утѣсняешь,
 Свои скарбы наповняешь,
 О душу не дбаешь.

Идугъ, попе, лѣта, прійдетъ кончина,
 Абы ты не застала лиха година!
 Глубоко спишь, пробудися,
 Заблудилъ есь, навернися,
 Попе, покай ся!

Закінчаючи церковний відділ віршів нашої збірки ми не можемо не звернути уваги на деякі їх характерні ознаки: 1) вільне, гумористичне (сказати б, Арістофанівське) трактуванє усяких річей, в тім числі і святощів, з котрим наші люде виступали навіть перед архієреями, 2) живий політично соціальний інтерес, котрий складачі і декламатори вірш вносили навіть у вірші про церковні речі: так Сатана рівняєть ся козаками до Пруса і кримського Хана, так волхви перед народившим ся Христом просять, щоби „війни не було“; так рай малюєть ся як анїтеза соціально-політичному порядку на Україні в к. XVIII ст. Характерно також і те, що в XVIII ст. в угорській Руси високий церковний достойник пише сатиру — на попа!

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

ІЗ УСТ НАРОДА.

А. Пісні.

IV. Купала на Волині.

Н. 23.*)

Ој на городі буркун-зілля,
Ој там Петруньо теше кілля.
Ој теше, теше, витинає,
Свою доленьку проклинає:
Ој доле ж моја нещаснаја!
Ганнусю ж моја прекраснаја!
Ој доле ж моја нещаслива!
Ганнусю ж моја чорнобрива!

Н. 24.

Ој на городі шахран, шахран;
Стоїть Петруньо, як пан, як пан.
А коло його петрушечка;
Стоїть Ганнуся, як душечка.
А коло нього шахраночка;
Стоїть Ганнуся, як панночка.
Ој не їден ја шахран стопкав,
Як на тешчинин поріг ступав.
Мене тешченька похвалила,
Дівка Ганнуся полюбила

(Гл. Чуб. Труды III, 206, N. 17.)

Н. 25.

Ој мала нічка на Лівана;
С ким ти, Ганнусю, почувала?
Ој під явором зелененьким,
З своїм Ліванком молоденьким.

(Гл. Чуб. Труды III, 200, N. 4.)

Н. 26.

Ој мала нічка Петрівочка,
Не виспала сьа Марисья дівочка.
Ој коли ж її було спати?
Треба з Ліванком розмовляти.

*) Всі пісні від N. 23 до самого кінця записані в містечку Миропіллі Звягельського повіту на Волині.

N. 27.

Ој на городі крокіс, крокіс,
 Чом ти, Ліванку, більшиї не ріс?
 Ој буде з мене і такого,
 Приїме Марисья і малого.
 Ој буде з мене і такенького,
 Приїме Марисья і маленького.

N. 28.

Чи ти, Петрунью, палив, палив?
 Чого шукаєш? волив, волив?
 Вже ж твої воли давно в шкоді,
 Аж у Лівана *) на городі.
 Біжи. Петрунью, хучі, хучі!
 Пече Марисья коржі, коржі.
 Ој які коржі? гречаниці,
 Для свої душки коханої.
 Ој які коржі? пшеничніці,
 Для свої душки велишнеї.

N. 29.

Ој у Лівана високиї тин,
 Там повісив сьа Віхторів син.
 Ој, висів, висів аж до ранку,
 Я взяв Ганнусьу за коханку.
 Ој ти Ганнусьу серце моє!
 Сподобало сьа личко твоє.
 Ој не так личко, як ти сама,
 Бо ти дівчина лубезнаїа.

(Пор. Ч у б. Труды III, ч. 10, N. 2.5)

N. 30.

Скакала жабка під гречкою;
 Біжит Ліванко з гнуздечкою.
 Пожди-но, жабко, нагнуздају,
 Піду Ганнусьу одвідају.
 Ліде Ліванко на конику,
 Везе Ганнусьу в постолику.
 Ліде Ліванко на коньаці,
 Везе Ганнусьу на собаці.
 Ліде Ліванко на хортиці,
 Везе Ганнусьу на чортиці.

(Пор. Ч у б. Труды III, 221, N. 38.)

*) Батька якої там дівчини.

N 31.

Ој на Купала вогонь горит,
 Наші Настуні живіт болит.
 Ој нехај болит, нехај знаје,
 Ој нехај хлопців не приймаје.

(Гл. Чубинскій, Труды III, 199, N. 2.)

N. 32.

Нема парубка најкрашчого
 Понад Ліванка над нашого.
 Причепив жорна до пояса,
 А сам полетів під небеса.
 У гору летит, крупи дере,
 Я вниз падає, опалає.
 На ничліг їде, куліш варит,
 Свої Ганнусі живіт парит.
 Ој нехај парит, нехај знаје,
 Нехај же хлопців не приймає.

N. 33.

Чи ти Ліванку не батьків син,
 Що ти Ганнусі не випросив?
 Просив ја, просив, — не вважајут,
 За мене Ганнусі не віддајут.

N. 34.

Летіла чаплъа через гулицю,
 Вхопила Ганъу за потилицю,
 За неју Петро з коцьубоју:
 Ој верни, чапле, жону моју!
 Ој візьми собі негідницю,
 А верни моју робітницю.
 Вона робити добре вміє,
 Що коло печі гріє плечі, (2)
 Що коло груби гріє зуби.

N. 35.

Ој на городі під буїним вітром,
 Не чули хлопці возулі літом,
 А як почули, польакались,
 В глуху кропиву поховались.

N. 36.

Летіли гуси білокрилі;
 Камньанецькі хлопці чорнобриві.

Летіли гуси з гусаками;
Камньанецькі хлопці з дівчатами.

N. 37.

Ој шумит-гуде дімбровоју,
Стуконит-їде дорогоју.
Ој ја ж думала, шчо вітер віє,
Аж то свекорко з торгу їде:
„Ој вијди, вијди, похмуршице!
Одчини мені ворітечка!“
Ој ја молода не лінива,
Пішла ворота одчинила.
Ој шумит-гуде дімбровоју,
Стуконит-їде дорогоју,
Ој ја ж думала, шчо вітер гуде,
Аж то свекруха з торгу їде:
„Ој вијди, вијди, медведице!
Одчини мені ворітечка!“
Ој ја молода не лінива,
Пішла ворота одчинила.
Ој шумит-гуде і т. д.
Аж то діверко з торгу їде:
„Ој вијди, вијди, негіднице!
Одчини мені ворітечка!“
А ја молода не лінива і т. д.
Ој шумит-гуде і т. д.
Аж то миленькїї з торгу їде:
„Ој вијди, вијди, миленькаја,
Одчини мені ворітечка!“
А ја молода, не лінива,
Пішла ворота одчинила.

(Чу 6. Труды III. 211 N. 27.)

N. 38.

Бреніли річеньки, бреніли,
Јаж до Ліванка у сіни.
Там парубоньки зберались,
На мед на горілку складались.
А наш Ліванко найбільш дав,
Він собі Ганнусю сподобав.

N. 39.

Ој зза гори зіронька летіла;
За кого ти, Ганнусю, хотіла?
За того, дівчата, за того,
За того Петруся молодого.

N. 40.

Кладу кладочку вербову:
 Час вам, дівчатка, до дому!
 А ти, Варусю, зостань сьа,
 З своїм Ліванком звінчай сьа.
 Привезе віночок с кадила,
 Щоб ти здорова сходилла.

(Пор. Ч у б. Труды III, 209, N. 23.)

N. 41.

Час тобі, вербонько, розвितись,
 Час тобі, Петруню, женитись.
 Ой шче бо не час, не пора,
 Шче моја Варусьа молода.
 Та нехай же ж вона гуляје,
 Росою косою махаје, —
 Як піде заміж, не буде,
 Пристарієнца, жаль буде.

(Ч у б. Труды III, 214, N. 29.)

N. 42

Ой в ліску, в ліску, на дубку,
 Висіла колисонька на шнурку.
 А в ті колисоньці Петруню,
 А коло його братьа його.
 Ой братьа ж моје ріднеје,
 Гоїдайте ж мене високо,
 Нехай ја побачу далеко,
 Де моја Ганнусьа походжаје,
 Вишитими рукавами махаје.
 Як піде заміж, не буде,
 Простарієнца, забуде.

(Пор. Ч у б. Труды III, 221, N. 39.)

N. 43.

Ой в гору сонечко, у гору,
 Там будује Петруню комору.
 Будуј, будуј, мій Петре, комору,
 А вирубай віконечко з надвору,
 Щоб до мене соловејки долітали,
 Ой щоб мене раненько пробуджали,
 Бо свекруха — чужа мати, не збудить,
 Она піде до сусіди, обсудить:
 „Невісточка, чужа дочка, не хоче робить,
 Оно піде в чисте поле, лягаје тај снить.

Невісточка, чужа дочка, льадашченька,
Та спить вона до полудня, як маленька."

(Гл. Чуб. Труды III, 206, N. 16; Зин. Радченко, Гомельскія нар-
пѣсни, 5, N. 12.)

N. 44.

Свајала зіренька, сајала;
С ким ти, Ганнусьу, стојала?
С тобоју, Живанку, с тобоју,
Під зеленоју вербоју.
Де молода Ганнусьа стојала,
Під неју рутонька зівјала.
Де молодіж Живанко коньа пас,
Там хрещастіж барвіночок по појас.

(Гл. Чубинск., Труды III, 202, N. 10.)

N. 45.

Ој казала мене мати за малъара дати:
Не дај мене, моја мати, ој не дај!
Малъар малъује, жінки не цілује.
Ој казала мене мати за гончара дати;
Не дај мене, моја мати, ој не дај!
Гончар горшки возить і жінку зморозить.
Ој казала мене мати за ковальа дати;
Не дај, мене, моја мати, ој не дај!
Коваль в кузні кује, жінки не жалује.
Ој казала мене мати за діхтьара дати;
Не дај, мене, моја мати, ој не дај!
Діхтьар дьоготь возит і жінку обмаже.
Ој казала мене мати за писара дати;
Оддај мене моја мати, ој оддај!
Писар листи пише і дитину колише.

N. 46.

Ој ходила квочка довкола кілочка,
Коло ворона (?) Кунајла,
Градо сонічко на Живана.*)
Та водила діти, як ясний квіти.
Та вивела вона семеро діточок.

(Гл. Чуб. Труды III. 194.)

N. 47.

Летіло помело через третє село.
Стовном дим, стовном дим*).

*) Ті два рядки повторяють ся після кожного стиха

А деж воно впало? в Марисі на хаті.
 Стала Марисіна хата горіти
 Стали її хлопці хати гасити,
 Стали вони воду відрами носити.
 А Петрунью приніс водиці положу.
 Вже ж тобі, Марисю, жити зо мною!

(Гл. Чуб. Труды III, 205, N. 15, де є „поелело“ зам. помело.)

N. 48.

Стоїт либода вище города —
 Стій калинько, стій, не розвивай сьа!*)
 На ті лободі чотирі лебеді.
 Першій лебедець Петро молодець,
 Другий лебедець Іван молодець,
 Третій лебедець Віктор молодець,
 Четвертий лебедець Імित्रо молодець.
 Стоїт либода вище города,
 На ті либоді чотирі лебідки:
 Перша лебідка то Лукія дівка,
 Друга лебідка то Ганна дівка,
 Третья лебідка Тодоська дівка,
 Четверта лебідка то Варка дівка.
 Стоїт либода вище города,
 На ті либоді чотирі пари:
 Першаја парка — Петро і Лукія,
 Другаја парка — Іван та Ганна,
 Третьяја парка — Тодоська і Віктор,
 Четверта парка — Імित्रо та Варка.

(Гл. Чуб. Труды III, 210 N. 36; Терещенко, Быть русскаго народа V. 82.)

N. 49.

Ој в ліску, в ліску дванацьцять сосон.
 Лїй богу, моја мамцю, дванацьцять сосон**)
 Під тими соснами дванацьцять столів,
 За тими столами дванацьцять панів,
 Між тими панами мїй нелїуб сedit,
 Мїй нелїуб сedit, водиці просит,
 Водиці вмитись, рушничка втертись.
 Ја ж йому не дала водиці вмитись.
 Ој в ліску, в ліску і т. д.
 Між тими панами мїй милиј сedit,
 Мїй милиј сedit, водиці просит,

*) Сей рядок повторяє ся після кожного стиха.

**) Повторяє ся після кожного стиха з додатком другої половини тогож стиха.

Водиці вмитись, рушничка втертись.
 Я ж йому дала водиці вмитись,
 Водиці вмитись, рушничка втертись.

Записані мною і подані тут волинські купальські пісні — се матеріал настільки цікавий, що варто було б їх науково обробити. Не маючи тепер на се часу і спромоги, подаю їх і так, щоб не лежали даремне, а послужили би для розширення поля при спеціальних студіях над нашими обрядовими піснями.

При піснях я записала мотиви, до них належні*), бо вважаю, що записати пісню без мотива значить зробити тільки половину справи, тим більше, що по мотивах обрядових пісень можна уважати часом, на скільки є стародавня яка пісня. Окрім того ці оригінальні, давні мотиви певне придадуться тому, хто займається народною музикою. Записувала я голоси пісень від селянок, яко мога вірніше, не стараючись підводити їх під яку небудь звісну ритмічно-музичну теорію, а бажаючи тільки удати мотив у нотах так, як чула его в співі. При записуванню пісень і мотивів я хотіла наблизитись як можна більше до фонографічної достотности, щоб удати як найвірніше всі найдрібніші одміни вимови і всі модуляції мотиву, бо вважаю се ідеалом усякого збірача устних народних матеріалів.

Леся Українка.

VI. Кошут і Кошутська війна.

Смерть і величаві похорони Лайоша Кошута звернули на него увагу всієї Європи, відсвіжили в пам'яті нових поколінь ті події, котрих покійний був свідком а в значній мірі й творцем. Що з Кошутим зійшла в могилу незвичайна постать, одна з характерних, історичних постатів XIX віку, сему ніхто не заперечить. Що в своїй рідній краю імя его тішилось величезною популярністю, було навіть стягом особіного стороництва прозваного незалежним, що кожде его слово приймалося там его прихильниками як оракул, а навіть противники мусіли з ним числити ся — се також звісні речі, а власне похорони і сполучені з ними розрухи та політичні демонстрації дають на се найліпший доказ.

Та чи по своїй діяльности, по своїм ідеалам Кошут справді належить до перворядних постатів у історії нашого віку, таких як Гарібальді, Мацціні і др., з якими так часто любить порівнувати его мадярська національна гордість, се друге питанє, на котре тільки основна історична критика може дати відповідь. Інтересний суд про особу і вдачу Кошута видав австрійський історик Кронес: „Kossuths ehrgeizige All-

*) На жаль, ми і сим разом з тіпографських причин не могли подати тих мотивів, та надіємось долучити їх на особній картці до одної з слідуєчих книжок „Життя і Слва“. Ред.

geschäftigkeit liebte die Extreme und sonnte sich immer an dem Beifalle der Menge. Er fühlte radical, er war kein politischer Komödiant, aber er wollte ewig bewundert, vergöttert sein, überall und in Allem herrschen; ein grosses Talent, ein politischer Virtuose, aber kein politischer Charakter; ein oratorisches Genie, aber ein dilettantenhafter und dabei selbstsüchtiger Staatsmann“ (Fr. Krones, Geschichte der Neuzeit Oesterreichs vom achtzehnten Jahrhundert. Berlin 1879, стор. 680). Позаяк діяльність політична Кошута тягла ся аж до остатніх хвиль его життя, а его політичний заповіт вибігає геть-геть у будуще, так що Мадяре навіть не можуть зважити ся тепер его опублікувати, для того на таку критику, якої б треба для оцінки сеї діяльності, не швидко ще мабуть прийде час.

І ми не будемо поривати ся на критику, а піднесемо хіба той факт, що Кошут і найважнійша доба его життя — его диктатура в Угорщині від апріля до септября 1849 р. загально звісні і нашому народови і живуть безсмертно в численних піснях народних. Правда, сам Кошут і его диктаторська діяльність не находять в народі нашім емпатії і пісні ними не дуже подрібно займають ся; звертаючи натомість головну увагу на саме поборенє угорського повстання при помочи російського війська. Сей факт, що царь російський вислав велике військо на поміч нашому цісареві, сам перехід того війська через наш край і памятна битва під Коморном, властиво під Мішкольцом 25 іюля, отсе головні епізоди тої невеличкої епопеї, що в устах нашого народа вложила ся довкола особи Кошута. Бажаючи і від себе кинути грудку землі на свіжу могилу угорського екс-диктатора, ми зібрали ті пісні — все, що могли найти друковане і значне число рукописних відмін, і подаємо тут в систематичнім порядку з деякими своїми увагами.

Та поки перейдемо до пісень, годить ся згадати про один урядовий документ, друкований по руськи, котрий певно мусів причинити ся до спопуляризования імени Кошута і его головних товаришів серед нашого народа.

Бувши зимою на початку 1892 р. в с. Ботелці вижній турчанського пов. найшов я там між іншими старими паперами перехованими в церкві один доволі рідкий, бо доси ніякому бібліографови незвісний руський друк, котрий, думаю, не лишнім буде тут передрукувати не тільки як бібліографічний куріоз, але й для его історичної стійности.

Є се піваркуш білого паперу, формату більшого від того, який тепер уживає ся до писання (давній „канцелярійний“ папір), задрукований тільки з одного боку великими кирильськими буквами, без означеня місця і року друку. Зі змісту ясно, що побачив він світ божій у Відні під koniecь 1849 року по упадку повстання угорського. Карта ся не що інше, як лист гончий (Steckbrief) австрійського уряду за головними провідниками угорського повстання Кошутом, Пульським, Мадерасом і Таузенаном. Опубліковане сего листу по руськи свідчить ясно о тім, що уряд австрійський дуже добре тямив про існування Русинів в хвилях, коли ему було сего потрібно. Факт, що екземпляр листу переховав ся в церкві гірського села Ботелки, що лежить на самій границі угорській, а у Львові і в других центрах галицько-

руського духового життя остав ся незвісний, свідчить о тім, що власти австрійські там тільки его роздавали урядам громадським, де можна було надіятися спіймати ненависних провідників повстання, котрі по капітуляції під Вілягош, як звісно, встигли перекрасти ся на територію турецьку, а відтам на захід Європи.

Ось дословний текст сего історичного документу, в захованем правописі, мови і інтерпункції:

Описаніа примѣтъ.

„КОШЪТЪ. Аѣтъ маѣтъ 42, ростѣ тонкого, около 5 шѣховъ 5 цалѣхъ высокій, маѣтъ волосы каштанокатїи т. в. свѣтлобѣрїи долгиа кѣчеракїи, гѣстїи хорошіи вѣсѣ, котрый кончїтсѣ въ острїи коньцы (!) клочковато, и вѣтъ до горн (sic) подкрѣченнїи, маѣтъ также мѣцїи такъ называемый коаѣ грекъ, закрѣченнїи до середины (sic). Подбородакъ оголеннїи и безъ борода, очн вѣлѣкїи (sic) и голѣбїи маѣтъ мылаѣ, смиренное выраженїе, але шкъ говоритъ, то стаѣтсѣ живнїи и огнїстїи (sic). — Лице продолгѣтѣе, баѣдоѣ, носъ также продолгѣтѣи, але рѣдѣларнїи; органъ въ мѣтѣ чїстїи и полнезвѣчїи, въ хѣдѣ спокойнїи и голоѣбїи несклонїтѣ на бѣкѣ а рѣки такъ носїтѣ, що нїмн або розмаѣѣтѣ, або нїхъ передъ собою складѣтѣ. — Во вѣсѣхъ скопѣхъ перѣшенїахъ вѣтъ Кошѣтъ спокойнїи, безъ прїстрѣтїа, але въ мѣтѣ стаѣтсѣ дѣже живнїи и дѣїствїѣтъ рѣками. Выраженїе лица его въ спокойномъ состоянїи вѣтъ терпїлїе и обжѣлѣтѣ оунылаѣсть, т. в. меланхѣлію. Зымѣю (sic) и аѣтѣмъ носїтѣ Кошѣтъ коретнїи т. в. коаѣкъ отъ сорочки, вывернѣтїи на аѣтѣлѣ.

ПѢЛЪСКІЙ. Тонкого ростѣ, 5 шѣховъ 4 цалн высокій, лице его продолгѣтѣе, волосы чернїи, вѣсѣ рѣдкозарослїи маѣкїи а на томѣстѣ гѣстѣзарослаѣ вѣлѣкаѣ (sic) борода, носъ горѣатїи, чѣло высоке, очн вѣрїи, сгїнїтїи, але на голоѣбїи волосѣ мало и рѣдко. — Въ хѣдѣ на передѣ похнѣнїи, носїтѣ ПѢлѣскїи аѣвѣю рѣкѣ наибѣлѣше на спїнѣкѣ подѣ кафтанѣмъ. Аѣтъ вѣдѣтъ около 30, органъ въ мѣтѣ слабий, и такъ шкъ шкого хѣровнїтѣо чѣловѣкѣа.

МІДѢРІВЪ. Вѣтъ малїи, крѣпкїи, але не дѣже въ тѣлѣ, маѣтъ черножѣлоѣе лице, оуѣкрѣннїи носъ, гѣстїи бровы; малїи, коаѣчїи, вѣрїи очн, гѣстїю черно-рыжѣю борода на цѣломъ аѣцѣ, котраѣ звѣѣтѣтъ въ долиаѣ кончїтѣе и вѣтъ особлїе примѣтна; Маѣдѣраѣсѣ волосы на голоѣбїи, котрїи сѣтъ гѣстїи и шѣтїннїи, носїтѣ дѣже коротко остриженїи [ѣака полѣ цалѣ долгиа] и шѣтѣю до горн подчѣсаннїи, для чѣго и чѣло его и такъ высоке вѣтъ цѣломъ вѣлѣне. Въ аѣтѣхъ около 42 а наибѣлѣше 45 аѣтѣхъ, органъ въ мѣтѣ крѣпкїи, а часѣмъ крїкнїи, въ постѣпнїи хѣлоднїи а въ обжѣденїи сѣхїи, производїтѣ сїи чѣловѣкѣз непрїѣтнѣе впечатлѣнїе на чѣждѣго, нѣо назъ вѣсѣхъ его рысѣкѣ оказѣлѣтѣсѣ злобнѣсть, але въ особлївѣсти лѣгко его познати по вѣго бородаѣ и по фрїзѣрѣ.

Др. ТИВЗЕНІЕВЪ. Маѣтъ 35 до 40 аѣтѣхъ, ростѣ малѣго подсаѣковѣтѣго, широкопѣчїстїи, доаѣльно въ тѣлѣ, маѣтъ полное шїрокое лице, жѣлатѣо баѣдїи цѣкѣтъ т. в. цѣрѣ въ аѣцѣ, короткѣю, шїрокѣю шїю, горѣватїи носъ, чернїи гладкїи волосы, нїское стѣсненнѣе чѣло, чернїи очн, гѣстїи чернїи бровы, рѣдѣларнїи ротъ, въ маѣло заковчїннїи гѣбѣми, маѣтъ гѣстїю чернѣю борода, котрѣю вѣсѣ оголеннїи неоставїннїи шкъ только короткїи фѣворїтїи. Въ наїпослѣднїишѣмъ врѣмїи носїлѣ также и вѣсѣ. Лицнїи его рысѣ сѣтъ правдїне орїенталнїи. Трїмаѣтсѣ просто а хѣдїтѣ дѣже тїхѣ. Такъ зѣнаѣ въ говорїтѣ чїсто по нѣмѣцїи, а опрїчъ того прїкѣсѣдно дѣже по аѣнглѣскїи и по фрѣнцїскїи“.

Звїсно, уряд не огранїчував ся тїм, що по упадку повстанїя вїдав і велїв опублїкувати по гїрських сѣлахъ рускїи листъ гончїи за Кошутѣм. Пїдчасъ саѣмого угорського повстанїя сѣлянамъ у горахъ пограничнїи въ Угоршїноу велѣно було держати сторожу, робїти засїки в лїсахъ і оргѣнїзувати оружїї патролї по горахъ, бо Угрі кїлька разівъ заѣвлялїи охѣту впасти на галицѣку террїторїю. І сїравдї, поменшї вїдїлїи повстанцїв угорськихъ разъ у разъ впадалїи до Галичїни, хапалїи

худобу а то й людей на свій бік і робили всякі пакости. Про се говорять ось яка гуцульська пісня:

N. 1.

Тысарь письма розсилаєт помижи Руснаки,
Шьоби собі свої села добре вартувати.
Аби собі дубелтові варті уложити;
Та бо тысарь воєська віслав Венґра пригрозити.

(Головацкій, Нар. пѣсни II, 461; дальше приточена пісня зовсім іншого, апокріфічно-моралізуючого змісту.)

В загалі треба сказати, що Гуцульщина витворила найбільше пісень про Кошута і що найбільше звісних нам варіантів власне відтам походить. Слідуюча пісня оповідає про ціле угорське повстанє в звязку зі знесенєм панщини:

N. 2. Вар. А.

- 1 А Господи милосерниї, як ми бідували,
- 2 А покисме ту паньшину кыжко видбували.
- 3 Слава богу, же нам гаразд тепір сесї літа,
- 4 Ажеби наш тысарь здоров тай жив многі літа!
- 5 Бога просім за тысарь шьо чьне, шьо години:
- 6 Нам паньшину подарував, абих ни робили.
- 7 Бога просім за тысарь сараки Руснаки!
- 8 На тысарь нагнівав си Венґер та Польаки.
- 9 Аї бо Венґер таї Польаки біду наробили:
- 10 Тылько було в царьї землі, усьу сколотили.
- 11 Ої Підгірьї спудило си, шьо Венґер жене си;
- 12 Бога просім за тысарь, тысарь не дає си.
- 13 Ої Підгірьї спудило си, шьо нас Венґер зітне;
- 14 Бога просім за тысарь, чеї то тысарь зіпре.
- 15 Спудила си усьа Польшья, Польшья таї Иршава;
- 16 Та бо чеї нас поратує сила Москалева.
- 17 Венґер Руса ни боїв си, ни мав тої діїми,
- 18 Бо він ни чьув, шьо їде Москаль вороними кіньми.
- 19 Того воєська ни богато, лишь три міліони,
- 20 А як ввійшли в Венґершину, стали на загоии.
- 21 А лишь тылько московського Венґер воєська збачив,
- 22 Як загулив в загороду, окропом опарив.
- 23 Та бо Москаль поправив си, заложив канони,
- 24 От так убив Венґершину, Господи борони!
- 25 От так убив того Венґра, шьо лишь став як курка,
- 26 Вхопив собі товпу воєська таї утік під під Турка.
- 27 А газетї ни читаєм, нїхто то не чьує:
- 28 Али ци го відав Турок, ци він там газдує.

(Я. О. Головацкій, Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, Москва 1878, Часть 2, 460—461.)

Кінцеві слова цієї пісні вказують на те, що вона повстала швидко по самих подіях в ній описаних, коли ще незвісно було, чи Туреччина схоче видати Кошута Австрії, чи ні. Виправді автор народної пісні признає ся, що „газети не читаєм“, та все таки факт виїзду Кошута до Англії в маю 1850 року був такий голосний, що після того часу вже й гуцульський співак певно не міг би був над тим застановляти ся, чи Кошут припадком не лишить ся під Турком газдувати.

Ся пісня, здасть ся, не здобула собі по за Гуцульщиною ширшої популярности. В цілости ми маємо записаний тільки один її варіант. Та деякі куплети вирвані з неї розійшли ся ширше, до них додавано нові або й давніші куплети, що відносили ся до тої самої теми, і так повстали слідуєчі два варіанти:

Вар. Б.

- 1 Шьо ми будемо робити, сараки Руснаки,
- 2 Шьо на нас си нагнівали Венґри таї Польаки.
- 3 Ої на нас си нагнівала Польша таї Аршава,
- 4 Але бо нам на помочи сила Москалева.
- 5 Ої а Кошут не знав того, не знав тої діїми,
- 6 А він не знав, шьо їде Москаль вороними кінями.
- 7 А він собі змислив зраду, вчинив си їк курка,
- 8 Узлив собі шкадрон воїська таї утік під Турка.
- 9 А ми льуде праославні просїм шчире бога,
- 10 Ої шьобисме видогнали біду від порога.

(Уривок із довшої пісні, сточеної в купу з кількох мотивів, записаної в с. Криворівни, коссівського пов., гл. Головацькій Нар. пїсни III, 40, N. 28.)

Як бачимо, в тім коротшім варіанті пропущено все, що відносить ся до битви Австріяків і Москалів з Уграми, а за то пам'ять народна добре вдержала факт допомагання Угрів Поляками. Остатній куплет, здасть ся, вказує на ті самі „дубельтові варті“, про котрі говорить N. 1. Сей куплет очевидно старший від самої пісні N. 2. Те саме треба сказати і про перший куплет слідуєчого варіанта:

Вар. В.

- Кажіт, газди, шьо ја брешу, хоть си з мене сьміїте!
 Нидалеко біда, газди, футко си надїїте!
 Шьо ми будемо робити, сараки Руснаки,
 Шьо на нас си нагнівали Угри та Польаки.
 Ої на нас си нагнівала Польшча та Варшава,
 Уже ид нам підступає сила Москалева.
 А ми льуде православні, просїм шчиро бога,
 Шьоби поміг відогнати біду від порога.

(В Криворівни, косс. пов. від Данила Чуперчука записала Целіна Бурчинська 1885 р.)

Конець сего варіанта інтересний тим, що Москаль показує ся вже не помічником Австрії, а трохи чи не ворогом, котрого сила „підступає ид нам“ і котрого люде повинні відігнати від свого порога. Така зміна пісні свідчить о тім, що подібниці Кошутської війни починають уже народом забувати ся.

Швидко після упадку угорського повстання були зложені також слідуєчі пісні про Кошута:

Н. 3. Вар. А.

- 1 Сидит Кошут, сидит на високій драбині,
- 2 Пише листи, пише по Угорській країні.
- 3 Ци на жалость, на жалость, ци на вельки зармуток?
- 4 Шкода, боже, шкода, сесь Кошутів вербунок
- 5 Кошуте, Кошуте, на што нас вербуєш?
- 6 Мало маш пінбази, чим нас вигодуєш?
- 7 Шкода, боже, шкода і Кошута самого,
- 8 Што він утік, што утік із орсагу свогого.

(Головацькій, Нар. пѣсни III, 132, N. 67. Не зазначено, де записана.

М. Драгоманов, приводячи сю пісню (Нові укр. пісні про гром справи, Женева 1881, стор. 61) підносить, що вона була переробкою, що в ній „войки Русини перевернули на Кошута пісню, котру давно вже співали про цисаря“. Нам здаєть ся, що ці слова можна прикласти тільки до ст. 5—6 сеї пісні, а також до N. 4. ст. 3—6 вар. А., ст. 1—2 вар. Б.), та сама основа сих пісень є оригінально зложена по поводу Кошута хоча не звісно, чи Русинами, чи Словаками. Також треба замітити, що пісні сеї мабуть не співали войки; по своїому складу вона більше навіть жіноцька, ніж войцька.

Другий варіант сеї пісні коротшого розміру („Сидит Кошут на високій драбині“) і з пропущенєм стихів 5—6 находимо у Г. А. Де-Воллана, Угро русскія народныя пѣсни, С.-Петербург. 1885, стор. 161, куди він узятий із П. А. Дешка, Народныя пѣсни, пословицы и поговорки Угорской Руси (Записки Русскаго Географ. Общ. по отд. этнографіи, т. I, 1867, стор. 675, N. 13). Нема сумніву, що пісня ся повстала на угорській Русі, на що вказує сам розмір стиха, зближений більше до словацького, ніж до галицько-руського. Те саме треба сказати і про другу пісню, котру тут приводимо:

Н. 4. Вар. А.

- 1 На кошуцькій горі червена застава,
- 2 Буде там висіла Кошутова глава.
- 3 Кошуте, Кошуте, на шчо нас вербуєш?
- 4 Мало хліба маєш, чим нас вигодуєш?
- 5 „Буду ја вас годувати ячміннов половов,
- 6 Буду ја вас прогоньати каміннов дорогов.“
- 7 Кошутіві дьіти, чого ви плачете?

- 8 Згубив Кошут шанку *), де ви її знайдете ?
 9 Кошутова паньї ходит по жебраньї,
 10 А Кошут добрий пан шије торби на нью.
 11 Кошутова паньї дуже зголоднїла,
 12 По кавалок хлїба руку витягала.

(Записив в Комарні, рудецького пов. від Федька Парухи М. Єндик в 1888 р.)

Деякі інтересні доповнення до сего варіанту подає отсей, коротший, та мабуть ближший до самих подій:

Вар. Б.

Кошуте, Кошуте, на шчо нас вербуєш ?
 Малују країну маєш, чим нас вигодуєш ?
 Кошуте, Кошуте, не удавай пана,
 Бо твоја гвардія всьуда розшарпана.
 Кошутова жінка сьидит засмучена,
 Зі своїми дітьми в неволю втручена.

(З рукописної збірки, незвісно ким списаної десь у стрийських горах)

Є се, о кілько знаємо, одинока пісня сего круга, котра пустила парості і між польський люд. В році 1878 міні лучило ся чути польську пісеньку про Кошута, котра без сумніву була переробкою повисшої пісні руської. На жаль, я затамив собі з неї тільки два куплети, не мавши можности записати єї в цілости. Пісня починала ся так :

Cieężko zapłakała węgierska kraina;
 Czy ją Bóg pokarał, czy se sama winna?

Далі говорило ся про „Кошутів вербунок“, а при кінці був куплет :

Szubieniczka nowa stoi już gotowa,
 Będzie na niej wisieć Koszutowa głowa.

Чи руська і польська пісні не мають спільного жерела в якій небудь словацькій, на що вказують деякі словацїзми в руськім тексті (зармуток, застава-хоругов), на се тепер, не маючи під руками збірок новійших словацьких пісень, не вмію відповісти.

Заким підемо далі, приходить ся нам навести хоч би тільки для контрасту з повисшими творами людової музи військову пісню, зложену в полку Нассау, що брав участь в війні 1849 року і переняту полковим духом, полковими поглядами на жите і історію. Пісня ся була дру-

*) То нїби коруну венгерську, шчо крільом не зістав. (Примітка співака.)

кована в „Зорі Галицькій 1850 р. ч. 24 з д. 23 марта. Руський патріот, що єї записав від якогось урльоппника, каже про неї, що єї „співає полк Нассау на дуже відповідну своему содержанию нуту“ і просить читачів, щоб ласкавим оком проминули деякі єї недостатки „зо взгляду на природного поету“.

N. 5.

Ој там в селі льуде біжут, стајут пред жовиьером:
 „Ви від котрих, пане војак з червоним ковниером?“
 „Ја від Нассау — каже војак. — Хочеш більше знати,
 Піди в Відню запитај сѣ, там можут сказати.
 Нас і Угри добре знали, добре нас почули:
 Де но з пушок загукали, наші хлопці були.
 Під Коморно цісар їде, перед Нассау стаје;
 Він нас пізнав в громах. боју, він нас памјатаје.
 А там в лісі з під Коморна було шчо гľadати:
 Стримит Угрів хмара чорна, мајут штурмувати
 Не даремно наших хлопців з Браумом там післали:
 Три раз Угри штурмом вальбат, три раз повтікали.
 Шлік надіхав тај віддаје вдьаки нашим зухом.
 Око собі отираје, маха капельухом.
 Гај, то кождиј, шчо но здолав, пхаје сѣ до нього,
 Чако підніе, віват волав, бо там було чого.
 Під Сегдином коли пришло наперед ступати,
 Јаблоновскиј нам закликав: „На багнети, брати!“
 Шчо то шанци! Вадьбат мало, коли зачне брати;
 Шчо не впало, повтікало, лежали гармати.
 Не одного з наших хлопців мама не зобаче,
 Бо він лежить в чужіј землі, вона дома плаче.
 Котриј остав, тому жити, кожда донька знаје:
 Хто уміје врага бити, перше право маје.“

Поминаємо вже оригінальну мораль, котрою кінчить ся пісня, а за-
 вважимо тільки, що лаври російських геройів при усмиренню Угрів
 австрійський полковий бард зовсім по просту сховав до кішені, вели-
 чаючи тільки своїх. Буде се затим трохи чи не найстарший що до часу
 документ тої славної „австрійської невдячности“, на котру так часто
 нарікають тепер російські політики і публіцисти. Завважимо, що пісня
 ся була друкована лят. буквами на особній картці ще 1849 п. з.
 »Ja wid Nassau. Pieśń. Wiersz Gustawa Kleknera, muzyka Ad. Skrze-
 zewskiego. „До руського тексту долучений був німецький переклад.

Зовсім не такими блискучими фарбами малює триумфи австрійського
 оружя інший людський співак, якийсь наївний і добродушний Гуцул,
 котрий зложив спомини своїх особистих пригод у слідуючій пісні:

N. 6.

Ој у поли в крај-дорозыі копана киришці;
 Ој јімили у чисарі Тимофіја Гришці.

Ој јик јего, брати, јмили в зелені дубини:
 „Віди мамко Василю на дорогу д мины!
 Ој а віди на дорогу, старесенька бабо!“
 „Ој не віду, міј синочку, бо ја дуже слаба.
 Ој не така-м, каже, слаба. а јак-им омліла,
 Јак-им тебе, міј синочку, ввїзаного вздріла!“
 „Бувај же ми, моја мати, оттепер здорова,
 Бо вже мене завтра гонїи аж до Јаблонова“.
 Пригнали мі у Јаблонїв, кладут мі до міри,
 Там си д мины ја збігали молодї жовнїри.
 „Јакї с тебе, ледїнику, жовнїр молоденькї!
 А жеби ти ба ј не видїв нї вітцїи нї ненькї!“
 Ој стоїла моја мати на Прути на мостї:
 „Коли відеш, міј синочку, та до мене в гостї?“
 „Ој біг знає, моја мати, ј от коли ја віду,
 Бо ја іду с товаришем на велику віїну.“
 Ој јик пришли-м бај на віїну, зачыли-м стрільити,
 Взыли си нас с товаришем слозонькї котити
 Ој приходить пан једнорал: „Шьо хлопцї плачете?
 Не біїте си, жовнїрики. чеј ни погинете.“
 „Коли ж бо нас, једнорале, всеу старшину вбили:
 То тож бо нас, једнорале, јак куреј зајмили!“
 Јик пригнали під Коморно в високї кєсцьоли,
 Ни дали нам три дни јїсти, нї хлїба, нї соли.
 Але пришли три Кошути, взыли си питати:
 „Котрі мете, жовнїрики, до нас приставати?“
 „Алеж ји нас у косцьолї пїтдєсїт і двїстї:
 Усїж до вас пристаємо, лиш дајте нам јїсти!“
 Јик нам дали с товаришем попојїсти добре,
 Зајмили нас с товаришем стојати у льогрі.
 Зачыли-м си с товаришем із одним радити:
 „Ци будемо утыкати, ци будїм служити?
 Ој јик будїм бај служити, ни добре то буде,
 Мусїмо ми ј утыкати межи свої лїуде.“
 Јик зачыли-м с товаришем з одним утыкати,
 То нас взыли с товаришем гадки пошибати:
 „Ој јик же нас, побратимку, Кошут ізлапає,
 Еј то то нас, товаришку, на мак порубає!“
 Ој јак же ми бај перејшли за своју границу:
 „Узни же мі бај Кошуте три рази в г—цу!“
 Ој посьїју пшениченьку, зродїла солома;
 Кїлько-м ходив с товаришем, то најлїпше дома.

(В Космачі косівського пов. записав Мелітон Бучинський в 1867 р.)

Переходимо тепер до найпопулярнійшої пісні про угорську війну
 1849 року і про поборенє Кошута австрійським цісарем при помочи Мо-
 скаля. Я зібрав загалом 12 варіантів сеї пісні, друкованих і рукопис-
 них, записаних в ріжних сторонах нашого краю. М. Драгоманов (Нові

укр. пісні про гром. справи, 62—64) цітує крім того ще 10 варіантів, з котрих деякі може тотожні з нашими (Реваковича з Дрогобича, гл. далі N. 7 вар. Б). Вже з сего можна зміркувати, яке могуче вражінє мусіли на наших людей зробити факти розказані в тій пісні і як живо ті факти ще й доси займають уяву народню. Коли попередні пісні зв'язні нам звичайно з одного-двох записів, з одної околиці, то сю справедливо можемо назвати загально-народньою, єї співають майже всюди по Галичині і то не тільки старші люде, зберегателі старовини, але також парубки й дівчата.

Натурально, що при такій популярности пісня ся в різних часах і в різних сторонах улягла ріжним переробкам: до неї приточували тут одно, там друге, викидали або забували одні куплети і доробляли нові, а в кінці головну єї основу перенесено на інші, пізніші факти, зовсім на розріз з історичною правдою. М. Драгоманов думає (ор. cit. 62), що першовзір усіх тих варіантів „зложив зовсім письменний чоловік, котрий підлажувавсь до простих солдат“. На сю думку ми не можемо згодити ся. Порівняне нашої пісні з N. 5, піснею справді полкового складання, показує наглядно, що наша пісня має зовсім інший характер. Певна річ, в ріжні варіанти нашої пісні вилетені також шматки полкових пісень або полкових ремінісценцій (полку шволежерів, Гартман, Маццукеллі), та єї інтерполяції легко розпізнати. Не входячи в те, яка була первісна форма нашої пісні, ми по тым єї текстам, які маємо під рукою, констатуємо, що вона дійшла до нас в двох або трьох редакціях, схожих з собою що до головного змісту, з відмінними початками. Перша редакція починає від війни італіянської 1848 року, згадує про виїзд цісаря до Кромєрижу і про єго лист до Москаля, щоб ішов на ратунок, по чім описує ся побіди Москаля над Уграми. Друга редакція починає просто від кромєрижського exodus'a, при чім про саму війну находимо в одних варіантах більше подробиць, в других менше. В кінці третя, сводна редакція починає від характеристики панщиняних відносин у Галичині, по чім ex abrupto переходить до Кромєрижа і до московського походу на Угорщину. Пісні першої редакції я поставив на переді задля того, бо до неї належить варіант найдавніше записаний і опублікований. Записав єго А. Книгиницький в Косівщині і напечатав у журналі „Галичанинъ“ 1863 р. кн. I, вип. 3.

N. 7. Вар. А.

Загадала Ниталіја кісарика вбити,
Та хокіла усьї гвери канцелями палити.
А як приїшов пан Радецький, та не много радив,
За два, за три часи добрі Ниталіју згладив.
Ішов, ішов та пан кісар з міста Кромєрижу,
Бо він має на серденьку велику огризу.
Та не тміј (тому) огризу має, що нема що їсти,
Але тміј угризу має, що не мат де сьїти.
А він має їсти, пїти, не приїмає трунок;
Бо він пише до Москаля: „Ставай на ратунок!“

Москаль јему відписује, що ја піти піду
 Мінї нїшо Венґершпин бит' лиш до обїду.
 Шо би були удїјили намї сапоньїри,
 Јик би не був прислав Москаль својї каноньїри?
 А јик прислав своје војсько і својї гармати,
 Аж тогди си владували всі намї камрати.
 Јакеж було фayne місто, яке було ладне —
 Јик уно си називало? от відав Комарне.
 Јакеж було фayne місто — муром наокола,
 Ніхто јего би не розбив, лиш Москаль Никола.
 Ој јик јали у Комарні кульками бриньїти,
 Заплакали у Комарні і маленькі діти.
 Ој јик јали у Комарні кульками сви тати,
 Зачьїли си у Комарні мурї розсипати.
 Јик убили стариј коцьол і середну браму,
 То вінесли перед вoська біленькују фану.
 А јик вішов стариј Венґер, зачьїв си просити:
 „А даруйте, луде добрі, сьвіта, не будем си бити!“
 А јик вішов стариј Венґер, а впав на колїна:
 „А даруйте, луде добрі! дам бутельку віна!“
 „Ми не пражїли, ти Кошуте, твоје віно пити,
 Але приїшли-сми, ти Кошуте твоје житїя взїти.“
 Перебили-м. бај Кошута, шьє коби то ј Бима,
 Тогди би нам. геј камрати! шьє-лива година!
 Перебили ми Кошута, шьє коби то Турка!
 Отак Кошут тој утікав, јик з ліса вевјурка.

Вар. 5.

Зачьїла сї Ниталїја з нашим царьом бити.
 Ладованї малї гверї не хтьїли палити.
 Јак надїхав пан Радецькїј, не богато радив:
 За двї. за три годинокки Ниталїју згладив.
 Зачекајте, луде добрі, скажу новиноньку!
 Зачинајут Польчєнєкки з цїсарьом віноньку.
 Цїсарь стоїт на сторонї, на тото вважає,
 Же то бїднї швальїжерї в огни погїбає.
 „Уступайтеж, швальїжерї, тај до глїду свого,
 Нај ту та јдут вуланчики з нумеру чвартого“
 Ој јак приїшли вуланчики з нумеру чвартого,
 Та виграла цїлу Польшчу цїсарьу својому.
 Јак зачали ја стрїльвати, кульїма бреньїти,
 Заплакали у Коморнїм Кошутовї дїти.
 Фундовано, фундовано кремїньом до кола,
 Нїхто јего не розїбє, јак Москаль Микола.
 А виходит Кошутїшче на зельїзну браму,
 Тај виносит Кошутєнько біленькују фану.
 Тај кльїкає Кошутїшче на својї колїна:

„Прошу ја вас војаченьки на бутельку вина!“
 „Ми не пријшли, Кошутишче, твоје вино пити,
 Лио ми пријшли, Кошутишче, твоје жити взяти.“

(Записав Тит Ревакович в дрогобицькім повіті в іюлі 1863 року.)

Як бачимо, тут в основу першого варіанту вставлено (ст. 7—12) уривок такої самої полкової поезії, якої спресімен ми вже бачили в N. 5 і які ще побачимо в дальших варіантах. Історично вірна ремінісценція про уділ Поляків в угорськiм повстанню (вар. А. знає навіть Бема) тут розпала ся в якусь війну Австрії з Польщею, при чім улани (очевидно Русини) здобувають цілу Польщу для Австрії. Міні здає ся, що конфузiю в сей варіант внесли власне події 1863 р. В дрогобицькім пов., де був записаний отсей варіант, живе багато тзв. шляхти ходачкової, котра тоді дуже інтересувала ся повстанем і подекуди навіть провокувала хлопів, так що ті бояли ся, щоб стара Польща опять не вернула. Се могло дати привід до вставлення в пісню слів о війні Польщі з нашим пісарем.

Із другої редакції нашої пісні три варіанти говорять іще про війну з Уграми і Кошутом, чотири варіанти забули вже про Кошута і перенесли всю основу пісні (враз із російською помічу!) на Французів, а один варіант — на Прусаків. Подаємо ті три групи під особливими нумерами:

N. 8. Вар. А.

Вітер віє, вітер віє, вітрец повіває,
 Сьдиди тьісарь на крісличку і думку думає.
 Та не тују, каже, думку, як би вино пити,
 Але тују, каже, думку, як би Веньґра вбити.
 Та написав цар до цара темненької ночи:
 „Ти Москальу, славиц цару, стань ми до помочи!“
 „А ја тобі стати стану тај і піти піду,
 „Нима міні Веньґра бити, то лиш до обіду.
 „Та як зішлѣу на долину кінноту, піхоту,
 „То від рана до обіду зроблѣу з них болото.“

(Записано в Вижици 1872 р.)

Вар. Б.

Недалеко наш цар сидит, лиш у першім крижу,
 Носит наш цар на голові великују грижу.
 Је шо їсти, је шо пити, не приймає трунок;
 Пише наш цар до Москальа: „Стань ми на ратунок!“
 А він јему вітписує: „Ој піду тај піду!
 Нычо міні Веньґра бити з ранку до обіду.“
 Ој повіјав бујниј вітер ја з гору, ја з гору;
 То так вібив Москаль Веньґра, як ціпом солону.

(Гр. Купчанко, Пѣсни буковинскаго народа, N. 313, гл. Записки Юго-Западнаго отдѣла имп. р. Геогр. Общества, т. II. Кіевъ 1875, стор. 553.)

Вар. В.

Ој поїхав наш пан цісар до ризу-Паризу,
 Маєж бо він на сердечку великују грижу.
 Та не того грижу маје, що нема шчо їсти,
 Але того грижу маје, нїгде місця сісти.
 Же шо їсти, же шо пити, не примає трунок:
 А він пише до Москаля: „Јди на поратунок!“
 Москаль јему відписує: „Тај ја піти піду!
 Міні нішчо Венґра вбити лишень до обїду.“
 Ој шо ж тото теј за місто, муром до окола?
 Теј хто јего теј і розбив? то Москаль Никола.
 Ој як розбив јасниј косьцьол теј середню браму,
 Теј вінесли перед војсько біленькују фану.
 А јак вијшов Кошутечок теј впав на колїна:
 „Дарујте ми, луде, житє, дам вам пити віна!“
 „Не пријшли ми, Кошутечку, твоє вино пити,
 Але-м пријшли, Кошутечку, твоє житє взїти“.

(В Стецеві пов. снятинського від Анни Васалиги записала Марія Гаморак в р. 1890)

Перший з тих варіантів виглядає на вривок з більшої цілості; в третім уже видно перехід до слїдуєчої групи, а заразом зазначено ту стежку, котрою відбув ся сей перехід: замість мало кому звїсного Кромерижу співаки і співачки почали підставляти Париж і таким чином увесь предмет пісні звільна переносив ся з Угорщини до Франції, особливо тоді, коли справді між Австрією і Францією прийшло до війни.

N. 9. Вар. А.

- 1 Із за гори, із за лїса вітрець повїває;
- 2 Сидит цісарь у кріселку тај думку думає.
- 3 Не таку він думку має, шчо би їсти, пити,
- 4 Але таку думку має; јак би Франца вбити.
- 5 Пише листи дрібненькіјі јак в день так і в ночи:
- 6 „Ти Москаљу, славниј царю, стань ми до помочи!“
- 7 Москаль јему відписує, шчо „Ја піти піду!
- 8 „Не мају шчо Франца бити з рана до обїду.“
- 9 Ој јак вијшли жовніроньки на високу гору,
- 10 Розложили жовніроньки своју јасну зброју.
- 11 Ој јак взьали каноньери кулями пускати.
- 12 Аж сьа взьали Французові мури розлїтати.
- 13 Ој јак вијшов старий Француз тај впав на колїна:
- 14 „Ој прошу вас, жовніроньки на бутельку вина!“
- 15 „Не пријшли ми, стариј Франце, твоє вино пити,
- 16 Но пријшли ми, стариј Франце, твоє житє взїти“
- 17 „Взїли житє, взїли житє, возьміт і здоровје!
- 18 Нај вам буде, жовніроньки, тај на безголовје!“

- 19 Вбили Франца, вбили Франца, коби ішче Венґра,
 20 Тогди би сѣ називала Галичина тенґа.
 21 Вбили Венґра, вбили Венґра, коби ішче Пруса,
 22 Ој тогди би була славна Галичина руська!

В Вербові зап. В. Камяньський, гл. Зоря 1882, стор. 341.

Вар. Б.

- 1—3 = 1—3; 4 = 4... як би Француза забити
 5 = 5... темненької ночі
 6 Ти Москаль, солдаторе, стань ми до помочи!
 7—8 = 7—8
 9 Прислав Москаль каноньїри таї своїї канони
 10 Таї нашому Францїшкови таї до оборони.
 11—12 = 9 10... каноньїри (зам жовніроньки)
 13—14 = 11—12... з канонів стрільати
 15 = 13; 16 = 14... каноньїри, напиґте сѣ...
 17—18 = 15 16
 19 Допоможи, моцний боже Француза забити,
 20 Тогди підем в своїї краї, будем сѣ женити.

(В Сапогові пов. гусятинського око́ло р. 1880 записав Лев Васильович.)

Вар. В.

- 1 — 3 = 1 — 3; 4 = 4... Франка...; 5 = 5... темненької ночі;
 6 = 6; 7 = 7; 8 = 8... Франка бити тільки до ї обїду
 9 = 9... каноньїри; 10 = 10... каноньїри
 11 Ој як взьїли каноньїри кульїма гудьїти,
 12 Аж заплакав старїй Француз та ї jeho дьїти
 13 = 13; 14 = 14... каноньїри
 15 „Ој ми будем вино пити, будемо платити,
 А за своїу Україну будемо сї бити.“

(В Нагуевичах пов. дрогобицького від Юлії Гаврилик записав Ів. Франко в р. 1882.)

Вар. Г.

- 1 = 2... конець сгола...
 2 Та як того пса Француза воїувати маїе.
 3 Пише цїсар до Москаля карту о півночи:
 4 = 6 Ти... будь..
 5 „Ој ја тобі славиї царьу до помочи піду,
 6 Нам не стане двом Француза з раньа до обїду.“
 7 Стоїт Гартман в чистїм поли таї сї позираїе,
 8 Ој як наші уланчики марне погїбаїут.
 9 „Виступаїте уланчики та їз трону (зам. трупу) свого,
 10 Наступаїте Гартманчики з нумер девїтото!“
 11 Наступили Гартманчики як чорненька хмара,
 12 Узьїла сї підносити французькаїа фана.

- 13 „Ваша фана червонаја, а і а наша біла,
 14 Напијмо сь, Австријаки, по бутельці вина!“
 15 „Нас тут віно не коштує, не будем го пити,
 16 За нашого цісарика будем кровіцу льльти.“
 17 Плачут мами за синами, жони за мужами,
 18 А дівчата молоденькі за кавалерами.

(В Корчині стрийського пов в р. 1881 записав Павло Кирчів.)

Про варіанти сеї групи не ма що багато говорити. Вони всі записані досить пізно. В вар. 4 в ст 7—12 бачимо опять вставку з полкової поеїї, тм разом героєм являє ся стрийський полк Гартман. В вар. 3 цікаве те, що російські каноніри відповідають Французови (Кошутови), що вони бють ся за свою Україну. І справді російські війська, що в році 1849 ішли на Угорщину, і між котрими було багато Українців, пригадали руським мужикам у Галичині, що за кордоном австрійським живуть люде тої самої народности, що й вони, „тільки твердшої віри“, як говорили наші люде.

Н. 10.

Ој сів цісар конєць стола тај думки думає,
 Як він того Прусачиска звојувати має.
 Пише карту до Москаля серед онівночи:
 „Ти Москаль, славної царю, будь ми до помочи!“
 „А ја тобі, Јавстријаку, до помочи буду,
 Ја не мају того Пруса з рана до обіду.“
 Ходит гетман по болоню тај сьа позирає,
 Як ті бідні Марцугелі загябајут марні
 „Ој ідіт ви, Марцугелі, до трупу свогого,
 Наступили москальчики з нумеру пїтого!
 Наступили Москальчики јак зоря јаснаја,
 Вијшов, вијшов Прусачиско, јак хмара темнаја.
 Ој вијшов тој Прусачиско, зачїв сь просити:
 „Ој ви паньє Австријаку, не будем сь бити!
 Ваша фана червонаја, а нашаја біла,
 Напијмо сь, Австријаки, по бутельці вина.“
 „Ми сь вина напијемо і будемо пити,
 А за крај свіј, за вітчину будемо сь бити.“
 Шчоби Польска погинула, Поляки програли!
 Іно мали по корові, і то јім забрали
 Плачут матки за синами, баби за хлопами,
 Молодіјі дівчатојка за кавалірами.

(Записано в с. Кореници, пов. перемиського.)

В тім варіанті, розуміє ся, звертає нашу увагу побожне бажанє співака: „Щоби Польска погинула, Поляки програли!“ Чи не є і воно ремінісценцією подій, трівог і бажань 1863—64 року? Додамо ще, що тут стрічаємо вставку про перемиський полк Маццукеллі (Maz-zuchelli), прозваний нашими людьми „марцугелі“, при чім стереотипна

картина тих вставок: один полк помирає в битві, а другий стає на его місце і dokonує перемоги — о стільки тут відмінна, що полк перемиський не відкидає собі героїства і перемоги, а власне уступає з поля, щоб дати місце Москалям. Всі ті вставки полкових споминок є о стільки вірні історичній правді, що дійсно полки руські Нужан (в устах народних Лужан), Гартман, ціс. швележери, Мацукеллі, Парма, Стефан і Нассау належали до того корпусу, що в декабрі 1848 року під проводом генерала Шліка з Галічини (через Дуклю) рушив на Угорщину і швидко випер повстанців з північних комітатів (Гляди *Franz Kocziczka, Die Winter-Campagne des Graf Schlik'schen Armeekorps 1848 - 1849. Olmütz 1850*).

Остаєсь нам іще навести два варіанти тзв. сводних редакцій нашої пісні. Одна у них, записана в Далешеві пов. городенського, впливає оповідане про Кошута і війну 1849 р. в пісню про панщину і її скасування.

Н. II.

Як настали давні пани, то і мід вино пили,
А тогди ми лиш по днєви паньщини робили.
Як настали сесі пани, сесі варіяти,
Ми мусіли по штири дні паньщини збувати.
Ми не вміли ні косити, наші жінки жьбити,
Тяжко було бідним льудім в Галіції жити.
А теперка, пане брате, лиш на світі жити,
Цісарєви заплатити і собі робити,
Ще нас чьисто пани просьби гроші заробити.
Недалеко цісар сидит, у місті в Парижу,
Ой має він на серденьку велику загрижу.
І не того має грижу, шчо не має їсти,
Але того має грижу: нема місяцьї сьїсти.
Має їсти, має пити, не приймає трунок:
Пише листи до Москальї: „Іди на поратунок!“
Москаль йому відписує, шчо „Я піти піду,
Нима міньї Веньґра бити з ранку до обіду.“
Ой як узяв Веньґра бити, кулями бреньїти,
Заплакали каноньїри канальськїї дьїти.
Як узяли його гнати, загнали до Турка,
Таї так він сьа тамка звивав, як лїса вивјурка.
Як узяли його гнати, паркани докола;
Ньїхто мене не розібє, лиш Москаль Никола.

(В Далешеві пов. городенського від Гната Вандюка записав в р 1892 Сава Чернецький.)

Н. 12.

Вїє вїтрец, вїє буїниї, вербами колише;
Сидит цісарь на стільчику, вібраньчиків пише.
Вібраньчики молоденькі ковики сїдлајут,
Межи ними матїноньку водов відливајут.

Ой цісарє, цісаріку, на шьо нас вербуєш?
 Магазини погоріли, чим нас погодуєш?
 Ой буду вас годувати вівсьининов половов,
 Та буду вас уганьвати цісарєшков дорєгов.
 Ой цісарє, цісаріку, цісарє Францішку,
 Ой пусти нас до домоньку, мамці на утішку.
 Ой цісарє, цісаріку, цісарєва мати,
 Пустіт-ко нас до домоньку трішки погульати.
 Компаніјка си фалила цісарика вбити;
 Ни хотіли наші гвери на кабзлю спалити.
 Пішов цісар тај да міста, до самого Риму,
 А він має на серденьку дуже страшну грижу.
 А ни тімуј грижу має, шьо нима шьо јісти,
 А він тому грижу має, шьо нима де сісти.
 Має він шьо јісти, пити, не пријмає трунок;
 Він си пише до Маскаль: „Јли на поратунок!
 „Бо міні си збунтувала всьа моја держава, —
 „Јк ти міні ни поможеш, то буде неслава.“
 Маскаль відти відписує, шьо „Ја піти піду,
 Міні нішчо Угрів бити лишень до обіду.“
 Ізвіјшли си цісаріки, розрубали браму;
 Унав Угор на колінки, виставјије фану.
 „Ој дајте ми, јасні пани, шче на сьвікі жити,
 А ја мају бочку вина, дам вам си наптити.“
 „Ми не пријшли сюда, Угре, твоје вино пити,
 Але бо ми пријшли, Угре, житье твоје взьити.“
 Јик зачыли в Венґершчину бомбами свистати,
 Зачыли си в Будапешті мури розсипати.
 Але Кошут ни знав того, ни мав тојі діјми,
 А він ни чув, шьо јде Маскаль вороними кіньми.
 На чьис малиј, на годинку так він си обладив,
 Шьо го загнав до огроду і окропне спарив.
 Кошут собі приумів си, вчинив си јак курка,
 Узьив собі пушку Венґра тај утык під Турка.

(В Жабю пов. косєєвського від Христини Пєлініючки записала Марія Бурачинська в р. 1885.)

Ми поминули тут пісні зі збірки Драгоманова, про котрі згадували висше: в книжці єго з них цитовані тільки вривки, а ми маємо надію дістати їх повні тексти і випечатати все відмінне від висше поданих.

Інтересно, що участь Поляків в угорьскім повстаню народ наш уважав причиною тої реакції і антишляхетської політики, котра настала в Галичині після скасування конституції 1849 р. Се висказує кінцевий куплет пісні про знесенє панщини:

Просьіт бога молодиці тај коло каплиці
 Утратили пани ласку та через Кошиці.

(Закінченє пісні про панщину, записаної в Воскрєсінцєх коло Станіславова І. Стефанчуком в 1884 р. Іван Франко.)

Критика і бібліографія.

VII. Непорозуміння між проф. Ом. Огоновським і його наукою.

Як видане посвячене між інчим фольклору „Житє і Слово“ му-
сить звертати увагу і на те, як дивлять ся на фольклорну науку
учені в нашій стороні, бо від того залежить значно і поступ у на-
сїї науки *).

Через те ми мусимо звернути увагу на дуже характерну замітку,
проф. Ом. Огоновського про новий історично-порівнячний напрямок фольк-
лорних студій, котру знаходимо в тій частині „Історії літератури
руської“, котра присвячена етнографічним працям Костомарова (Зоря
1894, 64—65). „Про етнографічну діяльність Костомарова пише Пипін,
що він до кінця життя остав ся прихильником старої школи, що він на-
був не знав нових дослідів Веселовського і і. про значінє народного
переказу. Всеж таки праці Костомарова, не зважаючи на недостачі їх,
мають чималу стійність. Се бо вказує він на такі боки етнографічної
науки, які ще мало були оброблені. Він намагав подати суцільне понятє
про творчество народних пісень. Тому то мимо недотач у дослідях
Костомарова етнографічні его праці являють ся єдині у своїім роді,
і треба тільки жалкувати, що вчені мужі нового покоління не беруть ся
до таких дослідів при своїх більш богатих знадобах наукових. Вже
бо народна поезія не є тільки предметом археології, але й фактом вну-
трішнього морально-побутового життя народу і его історії. Відтак по
словам Пипіна заслугоють на увагу і ті думки Костомарова, що етно-
графія повинна займатися дослідями не тільки про побут робітників-
селян, але й про житє інших клас народу, ба що й побут робітників
фабричних має зобразитись етнографією. В кінци (каже Пипін) годі по-
минути й сеї обставини що Костомарів умів сполучити етнографію
з історією, що відтак его праці історичні не мали б такої високої стій-
ности наукової, коли б автор не закрашував їх барвами картини наро-
дної поезії. По нашій думці Костомаров і не міг звертати своєї уваги
на нові критично-наукові дослїди Веселовського, Ягіча і других. Вжеж

*) При сїй нагоді ми мусимо висказати наш погляд на характер т. зв.
фольклорно науки. Ми не згоджуємось з тими поглядами деяких горячих
фольклористів, по котрим се наука самостояча. Ми думаємо, що
фольклор єсть лишень матеріал, котрий можна назвати в певній мірі новим,
бо на него до недавніх часів мало звертали увагу — але матеріал старих
уже наук або відділів науки гуманістичної, — то б то історії, літератури,
релігії, права. Між інчим нові студії фольклорні показали, що між усною
або народною словесністю і писаною єсть дуже тісні взаємини, то значить
тим паче ся частина т. зв. фольклорної науки муєть бути просто введена
в історію літератури.

він старався пояснити творчество народних пісень, і про те не міг займатися студіями про відносини нашої народної поезії до переказів християнсько-поганських і до середньовічних легенд, не міг також вказувати відносини цієї поезії до епічної поезії візантійської. Поетична вдача Костомарова не могла любитися в скептицизмі і в такій позитивно-критичній аналізі, котра голосить світу, що наша народна поезія не має окремого свого світогляду, не має сили творчества, позаяк вона вийшла із сполучення чужого й свійського матеріалу поетичного. Уже кн. П. П. Вяземский в виданню „Слова о полку Игоревім“ (С. Петерб. 1875) заявив категорично, що теперішні народи не можуть мати своїєї поезії та що вони тільки репродукують твори з мітичної або доісторичної доби.

В цих словах д. Огон. майже стільки непорозуміння, скільки рядків.

Почнемо з того, що д. Огон. каже з поводу поглядів кн. Вяземського. Ми не маємо тепер під рукою цієї книги, але, коли д. Огон. вірно цитує його думки, то треба сказати, що погляди кн. Вяземського зовсім протилежні власне тому, що говорить нова фольклорна наука. Власне старі погляди, котрі в значній частині поділяв Костомаров, виводили головну частину народної поезії, коли не всю її, з періоду мітичного, доісторичного, — тоді як новий напрямок історично-порівняльний доводить власне, що і усна словесність не стояла на однім місці, а розвивалася відповідно до історії народу, його культурних взаємин, в тісному зв'язку з словесністю писаною.

Через те тим більше треба і дослідникам народної словесности розбирати її не як що небудь ізольоване від других видів словесности і від творів других народів, а вкупі з ними. Чудний би був той учений, котрий би став викладати нашу стару писану літературу без уваги напр. на літературу візантійську. Але також само чудно чути від ученого професора, що Костомаров „не міг вказувати відносини нашої народної поезії до поезії візантійської.“ Як же не міг, коли напр. в наших колядках, в наших легендах і казках видні ясні відгуки апокрифічних євангелій, апокаліпсисів, і навіть поем візантійських, як Анікіта, Александрія і т. й. Мусів „вказувати“!

Сам Костомаров зовсім не відвертався в своїх студіях від чужеземного матеріалу, тільки мало володів ним. Так напр. в своїх працях про „Легенду о кровосмѣстелѣ“ Костомаров рівняє наші усні пісні і легенди і старі писані повісті з сербськими піснями та з грецькими мітами про Едіпа, та лишень не знав, що як раз подібні оповідання розширені і в західноєвропейських рукописах, новеллах і т. й., з котрих багато було вже напечатано в часи навіть першого появу в печаті тих праць Костомарова. Через те Костомаров виводив власне наші пісні і легенди про кровосумішку з часів доісторичної мітології, знаходив там елементи „слов'янського птицеволхования“ і т. й. тоді як ці легенди єсть просто одним із приносів до нас візантійських і латинських церковних творів, а пісні на сю тему єсть переробка цих легенд.

Далі Костомаров часто хотів власне вживати устину народню словесність як матеріал для характеристики певних, точно визначених хронологічно епох нашої історії. Так напр. він характеризує Київ часів від Володимира Св. до Татар по билинам (великоруським) напр. про Маринку і Добриню, по легендам про Михайлика, навіть по казках про хлопця або дівку семилітку. Як же не слід було ему звернути хоч при дальших виданнях його монографії „Черты нар. южнорусской истории“ увагу на працю напр. Веселовського про відносини казок про хлопця або дівку семилітку до круга Соломоновських легенд, а легенди про Михайлика до візантійських есхатологій і поем?

Костомаров ще в 1872 р., коли вже порівнячно-історичний метод був у Росії досить рішучо заявлений працями Пипіна і Веселовського, мемуарами Бенфея, котрі печатались в виданнях петерб. Академії і др., печатав (в „Бесѣдѣ“) переробку старої своєї магістерської дисертації, не змінивши ні на йоту її слов'яно-народницького методу. Через те він між іншим всилував ся виобразити нашу питомо-народню символіку рослин, не звернувши уваги на те, що купа тих рослин, про котрих найбільше розказує ся легенд і символічних фантазій, у нас носить імена, взяті від Греків, Латин і т. п. і що вже через те треба порівняти наші ботанічні легенди і перекази з відповідним матеріалом візантійським, латинським і іншим середньовічним, включно до арабського і його азійських жерел.

В остатніх 10—12 рр. своєї праці Костомаров, видно, сам замітив неможливість фольклорних студій в старому напрямку. Ми памятаємо свої власні розмови з ним на сю тему в 1874 і 1875 рр. з приводу його символіки і нашого реферату про легенду кровосмісителя. Костомаров згоджувався, що треба розширити студії над фольклором в новому напрямку, і позаяк він був уже зайнятий другими роботами по політичній історії України і Росії, (що і було його властивою спеціальністю), то в остатні роки він уже не цікав фольклору печатно окрім лишень українських пісень історико-політичних, при студії котрих майже зовсім можна обійтись без порівняльного методу.

Тим більше дивно, що д. Ом. Огон. в 1894 р. ставить хибні старого методу старих фольклорних студій Костомарова ему в заслугу і в примір молодим ученим. На скільки можна зрозуміти доволі темні слова д. Огон. про те, що „народня поезія не є тільки предметом археології, але й фактом внутрішнього морально-побутового життя народу його історії“ (а археологія хіба не історія?) і що Костомаров „старав ся пояснити творчество(?) народніх пісень,“ можна думати, що д. Огон. ставить за ціль фольклористам кожного народу пояснити національних ознаків даної народньої поезії. Тільки ж в історії всіх культурних народів Азії а надто Європи, по крайній мірі з часів колоній фенікійських, то б то від 1000—1200 рр. до Р. Хр., національне і інтернаціональне так переплелись, що одно без другого не дасть ся вияснити. Буддизм, християнство, магометанство зовсім перемішали різні національні елементи культури старого світа.

На що напр. особні азбуки арабська, латинська і словянська, а чудно було б не знати, що всі вони лишень варіації фенікійської, чудно було б не знати фаз, через котрі перейшла ся остатня, поки явилась в певній формі у Латинців, Словян, Арабів. Дуже характерна напр. французька революція, а чудно було б, коли б єї історик поставив собі обов'язок закрити очі на впливи на Французів у часи революції ідей класичних, англійських і американських. Подібне можна сказати і про всі прояви життя культурних народів світа. Навіть для того, щоб дійти в якій прояві до ознак національного „творчества“, треба проаналізувати єї інтернаціональним, історично-порівнячним методом, що дуже часто і роблять нові фольклористи, до котрих не дуже прихильний д. Огоновський.

Доволі чудно читати закид ш. львівського професора сим фольклористам, що вони „любують ся в скептицизмі“ і т. і., коли вони напроти того дійшли вже в многих точках до досить позитивних результатів навіть що до національного елементу в різних словянських творах писаної і усної словесности. Правда, що в других точках їм прийшлося поки що остатись лишень при зводі доступного матеріалу і вдержатись від усяких виводів. Так се ж робить са в усяких точних науках і такий скептицизм єсть єдиний розумний спосіб наукової праці, без котрого вченим зостає ся лишень бавитись у фантазії, то б то по просту дурити себе і других.

Не вже ж таку забавку рекомендує проф. Огоновський „вченим мужам нового покоління“? В усякім разі ми певнісінькі, що Костомаров не похвалив би нічого подібного, бо при всій своїй силі він умів бувати часто і скептиком, не тільки ламлючи старі погляди, а і показуючи, що в многих точках ще не можна сказати позитивного виводу.

М. Драгоманов.

Нові книжки.

Этнографическій Отдѣль Императорскаго Общества Любителей Естествознанія, Антропологии и Этнографіи: Русскія былины старой и новой записи. Подъ редакціей академ. Н. С. ТИХОНРАВОВА и проф. ВС. О. МИЛЛЕРА. Москва. 1894 р., Ст. VIII + 88 + 304, in 4°. Ціна 2 кб. 50 коп.

Книжка переділяється на дві частини, з окремою пагінацією. Першу частину становлять „Былины старой записи“. Це праця покійного Н. С. Тихонравова, остаточно зредагована Всев. Хвед. Міллером (предсідателем „Этнографическаго Отдѣла“). В тій першій частині ба-

чно старини*), які записано переважно в XVIII віці, але є двое з XVII в. Думаю, що читач не ремствуватиме на мене, коли я повилічую всі ті важні пам'ятники: тут є 1) п'ять „повѣстей“ („історій“, „сказаній“) про Ілля Муровця (теперішнього Муромця), 2) про князя Володимира, Михайла Потока та царя Кощея з Золотої Орди, 3) два сказання про трох витязів: Ілля Муромця, Михайла Потока Івановича і Альошу Поповича, 4) „Сказаніє о семи рускихъ богатыряхъ“, 5) „Ставеръ Гадеповичъ“, 6) Уривок з невідомої біліни, 7) „Історія о Кіевскомъ богатырѣ Михайлѣ сынѣ Даниловичѣ двѣнадцати лѣтъ“. Окрім текстів небіжчик Тихонравов додав іще й поясненя до кожної пѣсн. Поясненя тіі — здебільша патеографічного характеру, але єсть між ними і ціла стаття під скромним заголовком: „Пять былинъ по рукописямъ XVIII вѣка“ (передрук з „Этнографическаго Обзорѣнія“, кн. VIII, 1891), дуже інтересна розвідка, що дає далеко більше, ніж обіцяє заголовок: тут подано докладну історію записування великоруської народньої словесности починаючи од 1619 року (Річард Джемс) і кінчаючи епохою Катерини; дуже цікаві також описи тих рукописних збірок, з яких Тихонравов повитягав кожну з виданих ним білін. Іще треба згадати, що до Тихонравовської частини долучено фототіпію — сторінку з рукопису XVII віку (з „Повѣсти о Владимѣре киевскомъ и о богатыряхъ киевскихъ и о Михайлѣ Потокѣ Івановиче, о царѣ Кощею Залатой арды“).

Друга частина книжки — Міллерова: „Былины новой записи“. Як на об'єм, вона далеко більша од першої і черенками надрукована дрібнішими тай на зміст різноставніша. Це зрештою і не дивниця, бо матеріал у ній — сучасний. Етнографічний Одділ, задумуючи видавати цю збірку, спершу думав по просту надрукувати вкупі всі ті старини, які були появили ся в печаті після 2-го видання збірки Кіреєвського (себ то після 1879 р.) і порозкидувані були по всяких столичних і провінціальних виданях. Але тая програма швидко мусіла поширшати, бо члену-корреспонденти Етн. Одділа призбирали багацько свіжого матеріалу просто з народніх уст, а ще ж у великій пригоді стала й рукописна збірка сибірських старин, які давніш пона записував звісний сибірський етнограф, небіжчик Степан Гуляєв. Таким побутом тая частина, що зрєдагував голова Етнографічного Одділу Всев. Міллер, містить тепер у собі: а) над 50 NN. уже друківаних по різних виданнях 80-х і 90-х років, б) 34 NN. ще ніде не опубліковані. Видано сей матеріал путяще, науково; коло декотрих старин є невеличкі вясненя. Подати докладний зміст я не можу для браку місця, а коротенько згадаю, що між інчим тут є біліни про Ілля Муромця (5 N N.

*) Через „Слово о полку Ігореві“ стали звати героїчний епос великоруський „былинами“, („Начати же тѣй пѣсни по былинамъ сего времени“), та народ цього слова не знає і каже: „старини“, старинушки“. Недавнечко, правда, міні довело ся чути, як „сказитель“ (співець) Рябінін скінчив пісню про Вольгу словами: „Да и тутъ былинуска покончена“. Тільки ж на роспитуване проф. Міллера Рябінін пояснив, що передше він співав „старинушка“, а од панів (етнографів) навчив ся звати свої співи „билинами“.

новітніх) про Добриню Никітича та батька его Никіту Романовича, про Василя Казимерського, про Василя Ігнат'євича та Батигу, про Михайла Казарятина, про Івана Годеновича, про Чурилу Іленковича, про Суханьшу Замантьєва, про Сурогу багатиря, про Соломана та Василя Окульєвича, про литовський забіг („Наѣздъ Литовець“), і др. Дуже цікава Міллерова збірка ще й з погляду на питанє про географічне розповсюджене старин. „Ісландією великоруського епосу“ вважаєть ся Олонецька губернія; вона й сим разом дала багацько матеріалу; та крім неї є в „Былинахъ новой записи“ чимало матеріалу з Сібіру, з Архангельщини, з губерній Московської, Петербурської, Нижегородської, Самарської, Уфимської, Уральської, Терської. Себто ми тут бачимо старини не тільки з колишньої держави Новгородської, не тільки з області парічя „окаючого“, але й з області парічя „акаючого“. В кінці Міллерової збірки є „Приложенія“, де подано „Свѣдѣнія о крестьянинахъ пѣвцахъ былинъ Л. Г. Туницына“ та ноти до биліни: „Добрыня и Марина“. А вжеж до цілої книжки (не тільки до своєї частини) проф. Міллер зладив докладний „Показчикъ речей“ та „Показчикъ власнихъ імен“, без котрих важко було б перебути ся вченим, котрі працювати муть над великоруським епосом.

Очевидячки ся нова збірка має задля етнографії першорядну вагу. Додамо, що з друкарського погляду видано єї акуратно і чепурненько.

А. Юримський.

Dr. A. K. POST. Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz. I. Bd. Allgemeiner Theil. Oldenburg 1894. Автор, зв'язний етнолог і юрист, задумав дати в тім ділі „підручник порівнюючого правознавства“, чи властиво образ звичаєвого права всіх народів. В першій томі після загального і трохи туманно-філософічного вступу автор показує нам „форми організації суспільної“, починаючи від подружжя. Тут він розбирає форми ексогамії і ендогамії, далі подружжя групове (пупалюанське), констатуєчи і тут форми ексогамічні і ендогамічні. Далі переходить до подружжя індивідуального і стверджує, що поліандрія (многочуже) не є загальною формою, але ограничуєть ся на деякі сторони Азії, як Тибет, Індія і Цейлон, коли тимчасом такі форми, як одночужество і многоженство розширені по всім світі. Примусове одноженство, т. є. заборона мужчині брати більше жінок, трапляє ся досить рідко, готовно в краях, що підпали впливам культури європейської і в Японії. Переходячи до систем своцтва автор розрізняє системи описові, котрі означують відносини одної особи до другої, і класифікаційні, котрі називають однаковою кличкою цілі групи осіб без огляду на їх взаємні відносини, нпр. батька і его братів, матір і єї сестер, далі системи оперті на праві материнським, на праві батьківським і на праві родителським; перші з них автор признає найстарішими, остатні найнізнійшими. Не думаючи вичерпувати багатий зміст єї книжки додамо тільки, що при кожній формі автор старанно подає географію єї розширення і бібліографію відносних праць.

Dr. PAULITSCHKE, Ethnographie Nordafrikas. Die materielle Cultur der Danakil, Galla und Somai. Berlin 1893. В сій гарній і багатій змістом книзі автор звертає головну увагу — як се зазначено і в заголовку — на матеріальну культуру трьох нехристиянських племен: географічне розселенє, одіж, прикраси, оруже, хати і села, прилади і посуду домашню, поживу, спосіб життя, денні занятя, заробітки, житє родинне і громадське. В дальшій відділі він переходить від житя одиниць і сел до житя цілого племені і показує нам єго продукцію і консумцію, обмін виробів, дороги комунікаційні, вартість виробів і ціну робучої сили. Як бачимо, автор розуміє етнографію в дуже широкому, може навіть занадто широкому зміслі, втягаючи до неї по троха й економію та статистику економічну. Але саму методу монографічного оброблювання поодиноких племен замість поверхового плавання по всім племенам і вилловлювання тільки поодиноких відірваних фактів, щоб ними скріпити певні теорії, мусимо назвати дуже щасливою і плідною — не для того, як колиб ми противні були твореню широких теорій на підставі фактів позбираних з різних країв і племен (як се бачимо у Тайлора, Леббока і др.), але для того, що тільки основне, монографічне обробленє тих поодиноких племен, їх житя, вірувань і т. і. може дати добру основу для загальних теорій і охоронить учених від таких немилых пригод, яка нпр. стала ся була Леббокови в єго ділі „Origin of Civilisation“, де він, здавши ся без критики на деяких малотямущих подорожних, винайшов цілий ряд диких племен атеїстичних, котрі описля показали ся так само далекими від атеїзму в нашім розуміню, як ми далекі від первісного фетішізму та шаманізму.

І. Ф.

Додатки і поправки.

Початок і кінець світа. Про вола Шоробора гляди ще Chmielowski Nowe Ateny, т. I; про Левиатана тамже а також Grässe, Beiträge zur Sagenkunde des Mittelalters.

Дівчина воячка. Білоруські варіанти сеї пісні є ще в ось яких збірках: Зинаида Радченко, Гомельскія нар. пѣсни, 22, N. 56; Романовъ, Бѣлорусскій Сборникъ, I, 33, N. 60; Безсоновъ, Бѣлорусскія пѣсни I, 39, N. 73, а також в часописі Przegląd rzeczy polskich, Paryż 1859. Польський варіант подав В. Щурат в часописі „Am Urquell“, 1893, т. IV, стор. 249 – 250; тамже вказано на недавно опубліковану в парижській Revue des traditions populaires V, 12 статтю Тірео про сю тему.

В світ за очі! В віршах д. Ходовицького просимо поправити ось які похибки, що там лишили ся без нашої вини: розд. I: Ранні зорі; всюди зам. сторінонька має бути сторононька, сторононьці; розд. III: А втікали в полатаній киндячній.

ЖИТЕ І СЛОВО

ВІСТНИК ЛІТЕРАТУРИ, ІСТОРІЇ І ФОЛЬКЛОРУ

В И Д А Є

ОЛЬГА ФРАНКО.

ТОМ II.

Л Ъ В І В.

З друкарні Інститута Стівропійського під зарядом І. Пухира.

1894.

Зміст другого тому.

I. Беллетристика.

- Граб Павло. Із Рамшева I—X. стор. 328—332.
Кравченко Уляна. Байдуже (із Ленау), стор. 338.
" " Пісня про бідну зяблицю (із Ленау), стор. 338—339.
Кримський Хв. Із „Голістана“ Саадія, стор. 27—43.
Українка Леся. Притча про чотири перстені, стор. 426—427.
Франко Іван. Основи суспільности, повість, ч. I, стор. 44—60, 238—251, 364—379.
" " Едіп царь Софокля, стор. 1—26, 161—178.
" " Із Віктора Гюго III—VI стор. 323—327.
" " Св. Симеон Стовпник А. Теннісона, стор. 332—337.
Щурат Василь. Пісня про Роланда, старофранцузький епос, перекл., стор. 89—106, 295—304, 379—446.
" " Казка про задоволеного чоловіка, стор. 361—364.

II. Статі наукові.

- Драгсманов М. Старі хартії вільности. II. Середньовічні англійські хартії, стор. 107—125, 252—264, 451—472.
Заневич Іван. Літературні стремління галицьких Русинів 1772—1876, стор. 69—80, 198—204, 428—451.
Кримський Хв. Румянцівський музей у Москві, стор. 265—270.
Парі Гастон. Статя про „Пісню про Роланда“, ст. 305—311, 416—425.
Фер Леон. Будда і Буддизм, стор. 126—136, 278—295, 472—482.

III. Матеріали історичні, літературні і етнографічні.

- Безіменний (з Осовець). О Адамі і Єві, стор. 179—180.
" Грім, то війна між богом і дідьком, стор. 180.
" Вічний жид, стор. 180.
" Чому жиди свинини не їдять? стор. 182.
" Відки взяли ся медвідь і вазуля? стор. 182.
Вігелайсен Генрик. Щастє й нещастє, стор. 191—194.
Василович Лев. Мороз, стор. 360.
Гуменюк М. Ангел у службі, стор. 350—352.
" Вітер зятем, стор. 360—361.
Драгсманов М. Матеріали до історії українських віршів. II. Пісні про громадські справи, стор. 61—68, 205—216.
Зубрицький М. Про панщину коло Старого міста, стор. 271—273.
Краліцький А. Фраїр на гусячих ногах, стор. 142—144.
" " Добра баба і чорт, стор. 146.

- Кішко Тома. Премудрий младенець, стор. 136—142.
- Маркевич Вл. Відки взяли ся цигани, стор. 182—184.
- ” ” За лихого окомона і по смерти люде буки брали 144—145.
- ” ” Як школярі сіном викрутили ся, стор. 145—146.
- ” ” Як Соломон море міряв, стор. 352—353.
- Навроцький Вол. Дневник, стор. 340—346.
- Схримович Вол. Відки взяла ся кози? стор. 185.
- Павлик М. Красносвіт, стор. 188—191.
- Роздільський Осип. Чудесний хлопець, стор. 195—198.
- ” ” Кого бог любить, того навіджає, стор. 353.
- ” ” Кошут і кошутська війна (нові варіанти) ст. 346—348.
- Яворський Юл. В церкві не бував, гріху не мав, стор. 379.
- ” ” Дика баба або лігавиця, стор. 358—359.
- ” ” Як бідна баба ворожкою стала, стор. 359.
- Франко Ів. Ще дещо про Христові муки, стор. 181.
- ” ” Відки взяли ся пчолі? стор. 181.
- ” ” О сотвореню смерекц, вовка і вільхи, стор. 181—182.
- ” ” О потоші і однорозі, стор. 185.
- ” ” Відки взяли ся воші і блохи? стор. 185.
- ” ” Супірка бога з чортом при твореню світа, стор. 186.
- ” ” Чому каня дощу просить? стор. 186.
- ” ” Святий Валентій, стор. 186.
- ” ” Дівка скуска, стор. 186—187.
- ” ” Що таке вічність? стор. 185—188.
- ” ” Інтердікт в селі Кунині, стор. 273—277.
- ” ” Додаток до збірки віршів М. Драгоманова 216—224.
- ” ” То тобі, боже! То міні боже! стор. 349—350.
- ” ” Із старих рукописів:
- III. Вандрівка Богородиці по пеклі, ст. 81—88, 224—237.
- Шимчук Дм. Зносок-біда, Чорт баранчик, Три чорти беругь жидову душу, Нечасне дитя хресту просить, Дівчина відьма, Св. Николай — опікун звірів, Мельник — пап над щурами, Щурі в Бучачу, стор. 354—358.

IV. Критика і бібліографія.

- Василевський Л. Етнічна антропология, стор. 155—159.
- Драгоманов М. Противополіська сатира і сектанти на Україні, 153—155.
- ” ” З поводу статі Ів. Франка „Шевченко героєм польської революційної легенди“, стор. 159—160.
- Франко Ів. М. Шашкевич і галицько-руська література, стор. 147—152.
- ” ” Фольклорні праці др. Ч. Зібрта, стор. 312—320.
- ” ” „Дзвін“ О. П. Куліша, стор. 321—322.
- ” ” „Чернець“ Шевченка, замітки В. Щурата, стор. 482.

ЕДІП ЦАРЬ

Трагедія Софокля.

(Далі.)

Два шеста.

Кreon , Хор.

Кreon

Міщане, чую, що наш царь Едіп
Тяжкі на мене звалює провини!
Я не втерпів, являюсь тут. Бо сли
В теперішнім нещастю він міркує,
Що в слові або в ділі через мене
Якусь поносить шкоду, то я й жить
Не хочу довше, ганьбою окритий
Бож не мала для мене шкода йде
З такого слова, ні, безмірна шкода.
Сли злим окликне мя весь город, ви
І всі приятелі.

Хор

Е, ганьба та
Не з розмислом чень вирвалась ему,
Лиш з гніву вибухла.

Креон

Та як же се
Тут виявилось, що вішун збрехав
Через мою підмову?

Хор

Царь так мовив,
А на якій підставі, я не знаю.

Креон

І чи так з смілим видом, з чистим серцем
На мене кинув сю неславу він?

Хор

Не знаю. Царських діл судить не мислю.
Та ось і сам з палати він виходить.

Ява сема.

Ті самі і Едіп

Едіп

Га! Ось ти тут! Як смів ти тут явитись?
Чи так безвстидний вид твій, що приходиш
В мої пороги, ти, убійця явний
Покійного царя, й моєї влади
Відкритий рабівник? Скажи, їй богу,
Чи ти задумуючи се вважав
Мене безумним, чи таким вже трусом?
Чи думав ти, що коромол твоїх
Не визнаю, а дізнавшись плазом пушу?
Тай чи ж не глупий є твій плян — сягати
Без грошей, без прихильників по трон,
Котрий лиш грішми, людом здобуваєсь?

Креон

Чи знаєш що? На те, що ти сказав,
Послухай відповідь, а визнавши все, суди.

Едіп

Ти на слова мистець, я ж злий слухач,
Відкривши, що ти лютий ворог мій.

Креон

Про се як раз мя вислухай вперед.

Едіп

Про се як раз мовчи, сли маєш честь.

Креон

Сли мислиш, що упертість та безумна
Є дуже добра річ, то грубо блудиш.

Едіп

Сли мислиш, що злий замисл против рідних
Минесь тобі безкарно, тяжко блудиш.

Креон

З тим словом згожуюсь, та лиш скажи,
Яку зневагу ти зазнав від мене?

Едіп

Чи радив чи не радив ти міні
Послать за тим славутиєм віщуном?

Креон

На раді тій я стою ще й тепер.

Едіп

А як давно то тому, як Лайос —

Креон

Ну, що вчинив? Кажі, про що йде річ?

Едіп

Безслідно щез від вбійчої руки?

Креон

Богато вже часу з тих пор минуло.

Едіп

А сей віщун уже й тоді ворожив?

Креон

Так мудро й в честі був такий, як нині.

Едіп

А чи про мене згадував тоді?

Креон

При мні сего ніколи не чинив.

Едіп

А за помершим не слідили ви?

Креон

Ще й як слідили, та ніщо не взнали.

Едіп

Чом сей мудрець про се вам не сказав?

Креон

Не знаю, а не знаючи мовчу.

Едіп

А се чень знаєш добре й скажеш нам?

Креон

Ну, що? Сли знаю, певно не втаю.

Едіп

Чому, сли не з тобою в змові, він
Убійство Лайя звалоє на мене?

Креон

Чи чинить се — ти знаєш сам. Тепер же
Позволь міні питать, як ти питав.

Едіп

Питай. На вбійстві чень мене не зловиш.

Креон

Скажи, сестру мою за жінку маєш?

Едіп

Сего не заперечу, звісна річ.

Креон

Пануєш спільно з нею — чи не так?

Едіп

Все що захоче, я сповнити рад.

Креон

А третій я чи ж вам не є рівня?

Едіп

Отож то тут злим другом ти вказавсь.

Креон

Як раз ні! Поміркуй лиш враз зо мною!
Поперед всего ось що: чи волів би
Хто небудь панувать в страсі, чи спати
Спокійно, а ту саму мати власть?
От тим то ані я, ні жаден інший,

Що має глузди, не забagne радше
 Сам быть царем, ніж мати царську власть.
 Днесь із за тебе все без страху маю,
 А сам пануючи, я б мусів много
 Чинить такого, чому й сам не рад.
 Чи ж царський титул може быть миліший
 Від сеї власти й сили без турботи?
 Ще ж я не божевільний, щоб бажав
 Не того, що враз гарне і корисне.
 Днесь кожний мя витає, віддає
 Поклін міні; кому дє тебе діло,
 Той удаєсь до мене, бо всі знають,
 Що що я обіцяю, ти сповниш.
 І якже ж міг би я сего позбутись,
 Щоби тамте ловить? Така дурниця
 Не виляжесь в розумній голові.
 Ні! Ні я сам сю думку не кохаю,
 Ні зваживсь би на то з ким другим в спілці.
 А хочеш проби — сам іди в Пітону
 І звідай, чи я вірно сю віщбу
 Тобі подав. А як мене спіймаєш
 На спільнім заговорі з віщуном,
 То вбий мене не своїм власним судом,
 А своїм з моїм враз! Та не оскаржуй
 Мене за темні здогади якісь!
 Бо ж не по правді прозивать за дармо
 Лихого добрим, доброго лихим.
 Хто друга щирого збувавсь, той
 Все одно що життя б збувавсь, котре
 Над все кохає. Та з часом ти ясно
 Пізнаєш се, бо тільки час покаже,
 Хто йшов по правді; злого ж чоловіка
 В одному дні наскрізь пізнати можеш.

Хор

Він добре мовить, царю! Стережись
 Упадку! Хто на все рішаєсь швидко,
 Той швидко впаде.

Едіп

А як коромольник
 Швидкий на мене тайком настає,
 То швидко й я оборонятись мушу.
 Бо як спокійно ждати му, він зробить
 Свое і я нічого вже не вдію.

Креон

Щож думаєш? Прогнать мене із краю?

Едіп

Ні! Згинуть мусиш, не втекти міні.

Креон

Скажи вперед, за що твій гнів на мене?

Едіп

Ще мало я сказав? Ти ще не віриш?

Креон

Ти без ума, здаєсь!

Едіп

Не бійсь, для себе

Я при умі!

Креон

Будь при умі й для мене!

Едіп

Ти зраду здумав!

Креон

А як се неправда?

Едіп

То все одно, ти мусиш слухать.

Креон

Ні!

Злих владників не слухаю.

Едіп

Міщане!

Чи чуєте?

Креон

Не бій ся, чують все,

Не тільки те, що ти один говориш.

Хор

Спокій, панове! Ось в сам час із дому
Йокаста йде. Враз з нею сварку сю
Залагодить, що вибухла між вами.

Ява осьма.

Ті самі і Йокаста.

Йокаста

Чого, нещасні, нерозважно сварку
Ви підняли? Не встидно вам в такім
Нещастю всего краю ще й самим
Собі злорічить? В дім іди, Едіне!
І ти, Креоне, йди домів! Не слід
Ятрить з болячки величезну рану.

Креон

Сестрице, муж твій ось, Едіп, задумав
Мене згубить. Один лиш вибір маю:
Втікати з краю або смертю згинуть.

Едіп

Так, жінко! Власне я відкрив, що він
Зрадливо важить на моє жите.

Креон

Та най я в нужді, всіми клятий згину,
Сли щось таке я вдіяв, як ти мовиш!

Йокаста

Едіне, бій ся бога, вір ему!
Зжахнись его присяги на богів,
Зважай на мене й на людей отсих!

Хор

Послухай, царю! Змилуй ся, благаю,
Розумно зваж се діло!

Едіп

Щож міні

По твому робить?

Хор

Не зневажай
Гго! Безумним не бував він доси,
Тай забожив ся клятвою страшною.

Едіп

Та чи роздумав ти, чого жадаєш?

Хор

Роздумав.

Едіп

Ну, скажи, що ти роздумав?

Хор

Не звалюй ганьби і вини з неясних
Підозрінь на князя, що так закликав ся!

Едіп

Так знай же, що жадаючи сего,
Жадаєш, щоб я згиб чи втік із краю.

Хор

Ні, на Гелія клинусь,
Першого з богів Олімпу!
Най боги мене забудуть,
Най всі друзи мя покинуть,
Най пронаду в горю я,
Сли се думка є моя!
Та нещастя сего краю
Скорбну душу рвуть міні,
Ви-ж ще до старого горя
Се новеє додали.

Едіп

Так най же йде, хоч би міні з за того
Прийшлося і згинуть або з сего краю
Тікати. Твоє, а не єго благане
Порушило мене. Де б він не був,
Моя ненависть буде все при ньому.

Креон

В гніві, як бачу, ти на се склонив ся,
Та гнів пройде — і каяття настане.
Такі натури справедливо є
Самі для себе найлютіша мука.

Едіп

Ти ще не даш міні спокою? Ти ще тут?

Креон

Іду вже, тяжко скривджений тобою,
Та для отсих усе той сам, що був.

(Відходить.)

Ява дев'ята.

Хор, Йокаста, Едіп довго стоїть понуривши голову в задумі.

Хор

Провадь, о пані в дім его — чи бачиш?

Йокаста

Та що тут сталося?

Хор

Темний привид дав
Товчок до сварки, сварка до зневаги.

Йокаста

І чи оба зневажились взаємно?

Хор

А вжеж!

Йокаста

О щож зайшла та сварка?

Хор

Годі!

Досить вже тих нещасть для сего краю!
Лишім сю сварку, скоро раз затихла!

Едіп (прокидаючись із задуми)

Чи бачиш, щирій ти горожанине,
Що ти зробив? Моя душа ослабла,
Вся сила духа наче отупіла!

Хор

Пане, вже не раз я кляв ся,
Тут ще раз тобі клинусь!
Дурень був би я, безглуздий,
Сли б від тебе відвертався!
Ти, що край мій наймиліший
Генто битий лютим горем
В тиху пристаць навернув,
Накермуй его й сьогодні
На щасливий, прямий шлях!

Йокаста

Та пробі, царю! Розкажи й міні,
За що сей гнів твою збентежив душу?

Едіп

Скажу — тебе шаную більш як сих —
Яку Креон скував на мене зраду!

Йокаста

Та чи так певна вже его провина?

Едіп

Голосить, що се я Лайоса вбійця.

Йокаста

Чи сам від себе, чи від других взяв?

Едіп

Сю злюку вішуна тут підіслав,
А сам чинивсь, немов ніщо й не знав.

Йокаста

Чи так? Ну, викинь все се з голови!
Мене спитай і взнай: Нема на світі
Смертельної істоти, щоб могла
Будуще вішувати. Ось тобі
На се короткий доказ! Бач, була
Колись віщба Лайосу — не скажу,
Щоб від самого Феба, та від слуг его, —
Що суджено ему прийняти смерть
Від власного его й мого сина.
А прецінь, чутка йде, его убили
Чужі розбійники на роздорожі,
Де три дороги сходять ся. А сина
По трьох днях з роду він велів слугі,
Ніжки ему в сугавах підв'язавши,
Покинуть на відлюдній десь горі.
Як бачиш, Феб тут не сповнив того,
Щоб сей став батька вбійцею, ні щоб
Лайос від сина згиб, як сам лякався.
А прецінь вішуні се вішували!
І ти не дбай про них! Що бог захоче
Відкрийть, се легко сам нам виявить.

Едіп

Се що ти, жінко!... Слухаю тебе
І враз якась облуда дух займає,
Якась тривога груди мою стискає!

Йокаста

Яка жура тебе отак пошибла?

Едіп

Отсе сказала ти, що згиб Лайос
На роздорозі, де три шляхи входять.

Йокаста

Такий був слух і доси так говорять.

Едіп

І де, в якому краю гріх сей став ся?

Йокаста

Край звесь Фокіда; шлях там розбігаєсь
Один до Дельф, а другий в Давлію.

Едіп

А кілька вже часу сьому минуло?

Йокаста

Не довго перед тим, як ти в сей край
Прибув на царство, вість прибігла в город.

Едіп

О боже, що зробить зо мною хочеш?

Йокаста

Едіпе, чом так се береш до серця?

Едіп

Зажди ще! А який на зріст був князь,
В яких літах?

Йокаста

Волосе чорне мав,
Що злегка ще сивіти починало.
Постава й вид от-от на тебе схожі.

Едіп

Ой лишенько! Здаєть ся, сам на себе
Страшне прокляте кинув я отсе
Без відома!

Йокаста

Що мовиш, царю? Й глянуть
Не всмілююсь на тебе

Едіп

Страх мене

Пройма, чи той віщує не мовив правду.
Та виясниш міні сю річ, коли
Одно ще скажеш.

Йокаста

Хоч боюсь і я,

Та що лиш знаю, все сказати готова.

Едіп

Як вибрав ся Лайос в дорогу? Певно
Як царь воєнну сильну мав дружину?

Йокаста

Всього їх пять було, один викличник
Між ними; царь лиш сам на возі їхав.

Едіп

Ой, ой! Аж надто ясно вже стає!
Та хто приніс вам вісти сі, дружино?

Йокаста

Слуга, що спасишся сам один вернув.

Едіп

Чи може й доси ще живе він дома?

Йокаста

Та ні! Як повернув сюди й побачив,
Що ти на царстві, а Лайос погиб,
Припав міні до рук і випросивсь
Послати єго на поле стадо пасти,
Щоб геть ішов, не бачив сего міста.
Я й вислала єго; міні здавалось,
Що вірний сей слуга варт навіть ласки
Геть більшої ніж те, о що просив.

Едіп

А можна б тут опять єго спровадить?

Йокаста

Чомуж ні? Та по що він тут потрібний?

Едіп

Здаєсь, за много вже я чув, дружино,
Що змушує мене єго побачить.

Йокаста

Щож, він прийде. Та чень і я, о пане,
Почути гідна, що тебе так мучить.

Едіп

Нічого не втаю перед тобою,
Коли таке міні вже грозить горе.
Бо і кому ж би ліпшому від тебе
Я міг повірити всі свої турботи?
Мій батько був Поліб, Корінту князь,
А мати Мероне, Дорянка. Був я
Найпершим в місті тім горожанином,
Аж поки трафилась міні пригода
Чудненька певно, та не варта тої
Тривоги, що з за неї я підняв.
При учті раз один товариш пияний
Блюзнув міні, що я не батьків син.
Сям приголомшений я ледво міг
Вдержались того дня. На другий день
Іду до батька й матері й питаю.
Вони розгнівались на того дуже,
Що се сказав, за ту его зневагу.
Я втішивсь тим, та не переставала
Мене й ота зневага гризти — так
Глибоко, бач, міні засіла в душу.
Потай вітця і неньки вибравсь я
В Пітону. Та не вдостойв мя Феб
Ні словом відповіди в тому ділі,
Задля котрого я прийшов. Та інше
Страшне, бездонне горе заповів
Міні: в подружю з матір'ю, мовляв,
Я маю спродити нещасні діти
Всім людям на огиду, маю статись
Убийцею того, що виплодив
Мене — вітця. Почувши се тікав я
Геть від Корінської землі, лиш з зір
Слідив, в котрій вона є стороні, —
Тікав, щоб справді ся віщба огидна
Зо мною не сповнилась. В тій вандрівці
Прийшов я на те місце, де, як кажеш,
Погиб володарь сего краю. Жінко,
Скажу тобі всю правду! Ледво я
Блукаючи на сей трихресний шлях
Прийшов, аж бач, напротив мене йдуть
Викличник і такий як кажеш муж
На возі в двокінь. Тут візник мене
І сам старий взяли ся силоміць

Спихать з дороги. Оттоді в гніві
 Я вдарив візника, що пхав мене.
 Побачив се старий і виглядів
 Момент, коли проз віз я проходив,
 Тай вдарив пужалном мене по тімю.
 Та потерпів за се не так! В тій хвили
 Так булавою з моїх рук дістав,
 Що стрімголов із воза впав на землю.
 І всіх, що з ним були, побив я. Ну,
 Сли сей старий був хоч би лиш якийсь
 Свояк Лайоса, то чи ж є на світі
 Несчасливіший, більш проклятий богом,
 Як я? Таж ні сусід, ні жаден в місті
 Мене не сміє в дім прийняти ні навіть
 Словами привитати, противно, мусить
 Геть гнати мене! І не хто інший, тільки
 Я сам на себе кинув те прокляте.
 До жінки вмершого я доторкаюсь
 Руками тими, що єго ж убили!
 Чи ж не злочинець я? чи ж не огидник?
 Тікати мушу, а тікаючи
 Не смію бачити рідні ані вступити
 На рідну землю, бо як ні, то мушу
 За жінку матірь взяти а вбити батька
 Поліба, що я зродив, виплекав.
 Чи ж не на те виходить, що якийсь
 Злий дух на мене навернув се горе?
 Бодай ніколи, о боги святії,
 Я сего дня не бачив, щоб безслідно
 З поміж людей пропав, ніж маю бачити,
 Як оттаке страшне гнете мя лихо!

Хор

І нам, о пане, се страшне. Та доки
 Він не прийде і ти всю річ не визнаєш,
 Не трать надії!

Едіп

Так, ще тільки й є
 Надії в мене, що чекать на того
 Слугу, що в полі.

Йокаста

Чим же може він
 Тебе потішить, як прийде?

Едіп

Ось чим :

Коли те саме скаже він про мене,
Що й ти, то я мину ще чень біди.

Йокаста

А щож такого я тобі сказала?

Едіп

Ти мовила, що він доніс вам, мов то
Розбійники Лайоса вбили. Скоро
Пастух сей і тепер стояти буде
При тім числі, значить тоді: не я
Убив єго; бож що кількох людей,
То не один. Та скоро скаже, що
Один се був, тоді вже певна річ,
Що злочин сей тяжкий спада на мене.

Йокаста

Та ні! Будь певний, що він так сказав
І не візьме назад свого слова.
Весь город чув се, не лиш я сама.
Та хоч би й відступив тепер де в чім
Від своїх давніх слів, то в жаден спосіб
Се ще не доказ, пане мій, що ти
Лайоса вбив. Бож Феб єму пророчив,
Що мусить згинуть з рук могого сина.
А прецінь сей нещасний тож єго
Не вбив, бо сам іще давнійше згинув.
От тим то від тепер задля віщби
Я й оком не зморгну ні в сей ні в той бік.

Едіп

І добре маєш. Та пошли когось
В поля по того пастуха і не забудь!

Йокаста

Пошлю живенько. Та ходім до дому!
Все, все зроблю, що лиш тобі приємно.

(Обое відходять.)

Два десята.

Хор (сам)

Дай міні. доле
Завше побожність
В ділах усіх і словах!

Дай міні боязнь
 Перед предвічними
 Тими законами,
 Що є небесної
 Правди й ефіру дітьми!
 Їх же не смертні
 Силодили люде,
 Але їх батько — Олімп.
 Їх же ніколи
 Світ не забуде,
 Не постаріють ся,
 Бо всемогучий
 Бог в них живе

Гордощі родять тірана.
 Гордощі глупством надуті
 Пхають до діл неподобних
 До безхосенних же діл.
 Та на найвишшу високість
 Вибравшись, падають раптом
 В темну безодню стрімглав,
 Де вже нема під ногами
 Грунту твердого. Благаю
 Бога, щоб городу в боях
 Щастє усе подавав;
 Та не відступлю ніколи
 З під опікунської власти
 Вірних, могучих богів.

Та хто гордуючи
 Словом чи вчинками
 Лихо кує,
 Хто не жахаєть ся
 Правди предвічної,
 Хто святих образів
 Щиро не чтить,
 Той най допадець ся
 За невгамсвану
 Дяку буту своєю
 Злої біди!

А хто неправедно
 Зиску шукає,
 Злочин поганий
 Кого не лякає,
 Хто у засліпленю
 Святе зневажає —
 Якже би міг такий

Запам'яталий
Від Сожого гніву
Стріл утекти?
А сли такому
Честь буде й слава,
По щож побожні нам
Танці водить?

Більше не піду на прощу
Там, де святий пуп землі,
Ані до Абського храму,
Ні до Олімпії грищ,
Сли на безбожних не впаде
Ганьба прилюдна, страшна.

Ти ж, всемогущий
Зевсе володарю,
Сли справедливо
Світ тебе чить,
Ти мусиш бачити,
Як зневажають,
Топчуть ногами
Феба віщбу!
Вже погасає
Блиск Аполлона,
Почесть для святощів
Геть пропаде!

Два одинадцята.

Хор, Йокаста, потім Післанець.

Йокаста (з вінками і кадилом входить)

Ви старші в сьому краю, думка в мене
З вінцями сими у руках, з кадилом,
З молитвою піти у храм богів.
Бо страх збентежений є дух Едіпа
Всіляким болем. Вже не мірить він
Нове старим, як слід розумному,
А всяку вість хапає найстрашнійшу.
Не можучи ніяк єго потішити,
До тебе, о Лікійський Аполлоне,
Найблизший нам, з молитвою приходжу
І з дарами отсими. (Складає вінці і кадило на вівтарі.)
О, подай
Нам вихід з сего горя! Всі тепер ми

В трівозі, бачучи єго, що є
Керманич наш, прибитого страхом.

Післанець (входить)

Чи не дізнав ся б я від вас, панове,
Де тут живе Едіп, царь сего краю?
Ще краще ж, сли хто зна, скажіть, де сам він?

Хор

Се дім єго, а сам він дома, друже,
А жінка ся — єго потомків мати.

Післанець

Дай бог щасливо їй серед щасливих жить,
Благословенній владаря дружині!

Йокаста

Щасти біг і тобі, чужинче! Варт ти
Сего за свій привіт. Та ну, скажи,
Чого бажаєш? Що звістити приходиш?

Післанець

Приношу добру вість для дому твого,
О пані, і для мужа твого.

Йокаста

Що се
За вість? І хто післав тебе сюди?

Післанець

З Корінту. Вість, котру скажу, мабуть
Утішить тя тай враз і засмутить.

Йокаста

Се що за вість, що може мать таку
Подвійну силу?

Післанець

У Істмійським краю
Весь люд бажає вибрать мужа твого
Царем, — таке там говорили всі.

Йокаста

Се ж як? Хіба Поліб старенький там
Вже не царює?

Післанець

Ні вже! Смерть його
Звела в могилу.

Йокаста

Що ти говориш? Вмер
Поліб?

Післанець

Нехай і сам я вмеру, коли
Неправду кажу!

Йокаста

Дівчино, біжи
У дім і швидко пану се скажи!
О божі віщування, де ви ділись?
Від сего мужа стільки літ Едіп
Тікав, боявся, щоби его не вбив!
А отсеж він погіб своєю смертю,
Не від его руки!

Ява дванадцята.

Ті самі, Едіп входить.

Едіп

Йокасто, жінко любая моя,
Чого мене ти викликала з дому?

Йокаста

Послухай сего мужа й доконайся
Достотне, скільки стоять ті славетні
Віщования богів!

Едіп

Се що за муж
І що за вість приніс?

Йокаста

З Корінту він.
Поліб, твій батько — каже він — уже
Не є в живих, а вмер.

Едіп

Що говориш, друже?
Сам своїм словом се скажи міні!

Післанець

Сли перший маю се сказать достотне,
То знай, що справді вже Поліб небіщик.

Едіп

Чи вбитий підступом, чи вмер з хвороби?

Післанець

І невелика болість переможе
Старече тіло.

Едіп

Так значить, умер
Від слабости покійний?

Післанець

Довгий вік
Прожив, пора було ему в могилу.

Едіп

Гай, гай! І хтож тепер, о жінко, буде
Зважать на віщий той огонь в Пітоні
Чи то на птиць, що перхають у гору?
Міні ворожили вони, що маю
Вбити батька рідного, а він умер
І ляг в могилу сам, хоч я при тім
Меча й не доторкнувсь! Хіба що вмер
За мною з туги він — в такім лиш разі
Умер він через мене. Так ото
Старий Поліб узяв ті вішування
З собою в Ад! Пусті слова тай годі!

Йокаста

Чиж я давно тобі се не казала?

Едіп

Казала, та я був страхом прибитий.

Йокаста

Так викинь все тепер собі з ума!

Едіп

Ні, ще боюсь я з матірю подружя.

Йокаста

Чого боятись має чоловік,
Котрим кермує доля, а котрому

Не суджено будуще ясно бачить?
 Найліпше жить по просту, як хто може.
 Подружя з матірю ти не лякай ся!
 Чи раз буває, снить ся чоловіку,
 Що з матірю своєю пристає?
 Та хто про се не дбає, той найлекше
 Житє се зносить.

Едіп

Все се гарно ти
 Сказала, як би мати не жила.
 Та поки ся живє, хоч гарно мовиш,
 Я мушу все таки боятись.

Йокаста

Гріб
 Вітця чиж не додав тобі потіхи?

Едіп

Ще й як! Та всеж живої я боюсь.

Післанець

Якої се ти жінки так боїш ся?

Едіп

Меропи, старче, вдови по Полібі.

Післанець

Та чим вона така страшна для вас?

Едіп

Від бога, друже, нам віщба грізна.

Післанець

Чи тайна се? Чи можу я почути?

Едіп

І овшім. Вішував колись то Феб
 Міні, що мушу власну матірь взяти
 За жінку й власними руками кров
 Пролить батьківську. За для того я
 Давно Корінт покинув; правда, тут
 Найшов я щастє, та про те нема
 Ніщо солодшого, як батька й неньку
 У вічі бачить.

Післанець

Та не вже сего
Лякаючись Корінт покинув ти ?

Едіп

Я-ж батькобійцею мав бути , старче !

Післанець

Від сего страху, пане, чейже я,
По щирости прийшовши, увільнив тя ?

Едіп

За се й приймеш від мене гідну вдяку.

Післанець

Я ж іменно для того і прийшов,
Щоб зазнавать добра від тебе, як
Домів повернеш.

Едіп

Ні, домів ніколи
Не верну я.

Післанець

Мій сину, ти мабуть
Не знаєш сам докладно, що ділаєш.

Едіп

Чому, о старче ? Виясни се, пробі !

Післанець

Сли за для родичів вертать не хочеш
Домів.

Едіп

Я ж мушу все лякатись, щоб
Не справдило ся слово Аполлона.

Післанець

Щоб з родичами ти не прогрішив ся ?

Едіп

Се іменно ляка мене, дідуся.

Післанець

А знаєш ? Ти перед нічим тремтиш.

Едіп

Як се? Хібаж я не їх рідний син?

Післанець

От-о! Поліб тобі зовсім не рідний.

Едіп

Що говориш? Так Поліб не був мій батько?

Післанець

Не більш, як перший ліпший з нас, так само.

Едіп

Хібаж те саме — батько й перший ліпший?

Післанець

Не він твій батько був, ні я, ні ті.

Едіп

А чом же сином звав мене Поліб?

Післанець

Знай, в дарі з моїх рук прийняв тебе.

Едіп

Чом так любив він дар із рук чужих?

Післанець

Бездітний здавна покохав чужее.

Едіп

А ти ж купив мене, чи десь найшов?

Післанець

Найшов в ярах лісистих Кітерону.

Едіп

Чого по тих ярах блукав ся ти?

Післанець

В тих горах череду тоді я пас.

Едіп

Значить, ти наймит був, пастух у горах ?

Післанець

Еге, дитя, й тебе тоді я спас.

Едіп

Здоровим ти найшов мене, чи хорим ?

Післанець

Сустави твоїх ніг є свідки їм.

Едіп

Ой, ой! Що згадуєш про давню болість ?

Післанець

Пробиті кінці ніг я розв'язав тобі.

Едіп

Тих ран поганий знак і доси маю.

Післанець

Від них пішло й ім'я твоє, що носиш. *)

Едіп

Чи батько се вчинив міні, чи мати ?
Скажи, на бога !

Післанець

Я сего не знаю.
Той ліпше зна, хто дав міні тебе.

Едіп

Значить, від другого мене дістав ти,
Не сам вайшов ?

Післанець

Так, інший дав міні
Тебе пастух.

Едіп

Що за один ? Чи можеш
Вказать его докладно ?

*) Едіп, по грецьки *Oidípovs* значить спухлоногий.

Післа ець

Чом же ні?
Гго Лайоса ми слугою звали.

Едіп

Лайоса, що колись тут царював?

Післанець

Еге ж! В царя він був чередником.

Едіп

Чи він жив ще? Рад єго я бачить.

Післанець (до хору)

Се ви, тутешні, ліпше знать повинні.

Едіп

Чи знає хто з між вас, ось тут присутних,
Чередника, що спомина сей муж?
Чи бачив хто єго чи то в полях,
Чи тут? скажіть! Се вияснить тра конче.

Хор

Здаєсь, що се той сам пастух із поля,
Котрого вже вперед хотів ти бачить.
Та се найліпш тобі Йокаста скаже.

Едіп

Що, жінко? Чи пастух той, за котрим
Недавно ми послали, буде справді
Той сам, котрого згадує сей старець?

Йокаста (страшно збентежена)

Про що він згадує? Покинь се діло!
В словах єго не рийсь думками даром.

Едіп

Не буде сего, щоб на слід такий
Напавши, я не вияснив свій рід.

Йокаста

Під милий біг благаю тя, коли
Своє жите кохави ти, покинь се!
Най вистарчить само моє стражданє.

Едіп

Не бійсь! Хоч би й до третього коліна
Потрійним я рабом явивсь, для тебе
Не буде з того ганьби.

Йокаста

Ні, ні, ні!
Послухай мя, благаю! Не дошукуйсь!

Едіп

Ні, не послухаю, аж поки все те
Докладно не зглублю.

Йокаста

Я щиро раджу,
В найліпшій намірі для тебе.

Едіп

Годі!
Лиш мучать мя оті найліпші ради.

Йокаста

Нещасний щоб ніколи ти не визнав,
Хто ти такий!

Едіп

Біжіть хто небудь зараз
І приведіть міні чередника!
А ся най тішить ся вельможним родом.

Йокаста

Нещасний! Горе, горенько тобі!
Лиш се одно тобі сказать ще маю,
А більш від мене й слова вже не вчуеш.

(Піспішно відходить у палату.)

(Конець буде.)

Голістан (рожевий квітник)

Мосліх-од-діна Саадія Шіразького

З книжки другої.

Оповіданє V.

Декільки пішоходців змовились піти на прощу тай спільно ділити всі дорожні вигоди й невигоди. Прохав я їх прийняти мене до кумпанії — не згодились. Кажу: „Коли ви гарні люде, то міні дивно, що ви цураєтесь товариства убогих і одкидаєте їх услуги. Я в своїй душі чую доволі сили й снаги, щоб послужити добрим людям по-чеськи, а не по-песьки..“

Один споміж них одмовив міні: „С тих слів, що ти од нас учув, не кривдь ся, бо, бач, сими днями був прибив ся до нас злодій в одежі дервішевій тай нанизав ся на нитку приязні з нами. Ну, звісно, що

По одежі не вгадаєш, хто є добрий, хто мерзений;
Що написано у книзі, зрозуміє лиш письменний.

„А що дервішуванє всі шанують, то й проти того чоловіга ніхто не мав ніякої призири. Ми его прийняли до гурту, мов приятеля.

Поверхній знак „тямущих“ *) є клубок,
По йому розбереш дервіша серед люду.
Та, кращ, роби гаразд, а одягай будь-що:
На голову вінець, звізду на плечі.
Волосяниця ще черцем не зробить, —
Будь насправжкй аскет, вбірай ся хоч в атлас.
Зречись страстей і порожнечі світа,
В от сьому чистота, а не в чернецькій рясі.

„Таким способом ми пішли в купі с тим чоловіком і йшли до вечора. Переночували ми по-під муром однієї башти, а невірний злодюга взяв в одного з наших товаришів глечик, сказавши, ніби хоче вчинити „очищенє“ **), тай по нім і слід „очистив ся“: він украв глека.

Подивись на ченця, що надів власяницю,
А святі покрівці на осяку напаяв!

*) „Тямущими“ або „пізнавшими“ звуть суфіїв. Суфізм не є простий аскетизм, він є перш усього містичизм. Найбільше схожості він має з буддизмом, ба навіть і походить від нього, але залічуєть ся до сект мохаммеданських через те, що з великою пошаною віднесить ся до Мохаммеда. Суфій, котрий в містичнім спогляданю Бога погличуєть ся в нім, зветь ся „пізнавшим“ („аріф“, санскр buddha).

**) „Тегарет“ — обмиванє після деяких фізичних актів.

„Ледві зник злодюга з очей у дєрвішів, як пішов у башту тай украв там шкатулку. Доки розвиднило ся, той падлюка встиг одійти на великий кусень дороги, а всіх его товаришів, що безгрішно собі спали, в ранці позапаковували в вежу. Через отаку історію ми умовились не приймати нікогисінько до гурту й подорожуємо сами, бо, мовляють Араби, „ес-селямето фі-ль уехдеті“, „в самотині — гаразд“.

Коли хтось один поміж цілим народом
Учинить зле,
Втеряють пошану усі через його:
Старе й мале.

Або ти не бачив: на настівникові
Паршивий віл
Заметить всю череду, збавить худобу
Де-кількох сіл.

Тоді я сказав оповідачеві: „Хвала Господеві (вай святить ся Він і возвеличить ся!), що я повчив ся дечому гарному в дєрвішів, хочай не прийняли мене зони в своє товариство. Ваше оповіданє міні наука, яка придасть ся й усім другим, що схожі зо мною“. Таки-бо так:

Сповніть рожевою водою цілий став
І вкиньте пса туди, — спаскудите всю воду.

Оповіданє VI.

Одшельник був гостем у падішаха. Коли сіли обідати, він йів менче ніж звичайно, а коли всі підвели ся на молитву, молив ся більше ніж раз-у-раз, щоб збільшити поголоску про свою святість.

Бою ся я, Арабе,
Не дійдеш до Кааби:
Ти вибрав путь погану,
Що йде до Туркестану!

Вернувши до дому, одшельник загадав дати собі обідати, щоб трохи душу закрити. В него був синаш дуже дотепний; він спитав: „Тату, чиж ти не йів нічого на султанськїм обіді?“ — „Егеж, перед йїх оком я не йів нікогисінько, щоб було з того дещо путнє“. — „Дак виновни ж і молитву, бо ти моливсь зовсім не так, щоб було з того дещо путяше!“

Оповіданє VII.

Памятаю, за дитинячих років я був дуж: побожний, уставав в ночі на молитву, постив. Якось сидів я з батьком на нічній молитві. Цілісіньку ніч мої очі не заплющувались: я читав святе письмо, а всі

наші сім'яне спали навкруги нас. І сказав я до батька: „Диви! з поміж них жаднісінький не підведе голови, щоб прочитати молитву! Вони сплять, неначе мертвяки!“ Знов же батько одвітив міні: „Сину мій! душе свого вітця! Коли б і ти заснув, то се було б краще, ніж гудити людей.“

Оповіданє XX.

Хоч скільки разів наказував міні шейх*) Шемс-од-дін Ібн-Джузії залишити музику тай зробити ся одшельником-самітником, молодечі спокуси перемегали. Світські бажання та світська суєта тягли мене до себе, я мізерний не слухав ся мого проводиря, я полюбляв музику та громадку товаришів. Згадуючи повчаючи ради мого шейха я говорив:

„Як би що цензор сам упивсь,
„То на п'яничку б не гнівивсь.

Нарешті я одної ночі опинив ся в товаристві, де побачив такого музику, що

Як смиком поведе,
То й душа вам пропаде.
Ну, а глас єго чути
Ще прикріще вам буде,
Ніж про батькову смерть.

Людці, що були на бенкеті, затуляли пальцями вуха собі, то — рот єму, аби він змовк.

Співців співають прохають,
Бо слухати їх люблю,
А ти, співаче, любий
Тоді, коли мовчиш **)

Ледві сей бандуриста узяв співати, я промовив до господаря: „Бога ради, налий міні в вуха живого срібла, щоб я нічого не чув, або одчини двері, щоб я втік геть.“ Тільки ж, будь що будь, я мусів, шануючи приятелів, zostавати ся в товаристві і цілісіньку ніч перебув там, отак-о мордуючись, аж доки не розвиднилось.

*) Мета дервіша — знищення всяких бажань, всякої власної волі (індійська Нірвана). Задля того кожен дервіш стає послухником у якогось „старця“ (Шейха, піра, — інд. гуру) і сидить ся слухатись єго як мога. Дещо подібне має й право-лавна церква (порівняй тип „старця-Зосими“ в „Братяхъ Карамазовыхъ“ Достоевського), тільки ж суфійські старці мають геть більшу силу. Деякі старці мали таку силу, що засновували свої самостійні держави й воювали ся проти шахів.

**) Сей вірш — на арабській мові, що була Саадієві така сама рідна, як і перська.

Вже мовеззін *) завів
 Свій недочасний клич,
 Він, бачить ся, не зна,
 Яка довжезна ніч, —
 А ти у вій моїх
 Питай про довгість ночі:
 Ні на єдину мить
 Спання не знали очі.

У ранці, щоб оддячити ся, я скинув з голови намітку, витяг з череса червінці й поклав перед музикою. Я его ще й пригорнув до свого серця тай дуже єму дякував. Приятелям моє поведженє здавало ся незвичайним, вони думали, що се легкодушність і ниншком сміяли ся. А один із них узяв мене гудити та лаяти, що, мовляв, розумні люде так не роблять. „Таких артистів — казав він — тра геть гнати з чесної господи. Де він раз побував, туди его вдруге не покличуть. Правду кажучи: коли з его рота вилинув голос, у людей од огиди трохи не повилітало все волосє. Співуча пташка подалась би геть учувши спів такого крука. Він запаморочив наш мозок, а собі роздер горло.“

Я ж знов одказав приятелеві: „Поперед спитай ся, а потім вже лай ся. Він міні добро вчинив“ — „Яке? скажи, будь ласкав!“ — „А от що“, одмовив тоді я: „Мій шейх декільки разів казав міні за-недбати музикуване тай чимало вмовляв мене, а я его не слухав ся. Отже сеї ночі ласкава доля й моє щастє направили мене на спасенну путь. Через отсего музику я покаяв ся тай вже до віку слухать музику закаяв ся.“

Оповіданє XXII.

Повідають про одного богемільника, що буцім він за ніч зїїдав десять фунтів їжі та к ранкові перечитував цілий Коран. Один розумник перечувши про се діло завважив: „Як би він їїв по крайцеві хліба та снав, то се було б багато кращє.“

Оповіданє XXIV.

Плакав ся я одному шейхові, що той та отой казав, буцім я розпустник. Шейх міні одвітив: „Ти его засорбм своїм чесним житєм.“

Оповіданє XXV.

Спитали в якогось споміж сирійських шейхів, що таке справді суфізм? Одказав: „Колись суфії — то були такі люде, що про людське око були лехкодухи, а в глибу душі — мудрі черці. Отже теперички суфіями звуть ся люде, що перед людьми черці, а на справжки — лехкодухи.“

*) Мусульманський паламар, що голосно скликає людей на службу божу.

Коли що години душа твоя лине
 Кудись думками,
 То ти чистоти й в самоті не знаєш.
 Коли ж ти і гроші і місце хороше
 Й торговлю і полечко маєш,
 А серце до Бога несесть ся,
 То ти є правдивий одшельник між нами.

Оповіданє XXXI.

Бувши в Дамаску я занудив ся. Міні обридло приятельське товариство і я попрямував до святої пустелі Брусалимської. Там я заприязнив ся зі звірями, аж ось як стій мене злапали Франки*). Вони посадили мене копати, вкупі з якимись жидами, рів коло Тріполійських окопів. Один з Алепських начальників, що у мене з ним була колись знайомість, ішов проз нас. Впізнавши мене він спитав: „Що се?! Що с тобою?!“ Я одрік:

„Між людьми проживав, втік у гори, в пустки,
 Щоб нікого крім Бога не знати.
 Розміркуй; яково ж то поміж нелюдьми
 О тепер тут міні працювати!“

Стало єму мене шкода, визволив він мене за десять червінців з франкських кайданів, привіз із собою до Алепа тай оженив зі своєю дочкою, а за нею дав посаг — сто червінців. Минуло трохи часу. Донька его була лиха баба: уперта, непокірна, лайлива. Вона жите моє знівечила, бо не дурно ж мовляють: „Лиха жінка в хаті доброго чоловіка є вже й на сім світі пекельна кара.“ Якось вона так розгнуждала язичище, що сказала: „Хіба ж ти не той, кого мій тато викупив за десять червінців?!“ — „Еге ж“, одвітив я: „викупив із франкської неволі за десять червінців, а за сто — оддав у неволю тобі!“

Повідають, що один силач
 Видер з вовчих пазурів ягницю,
 І зарізав в вечері єї.
 Та, здихаючи, ще встигла пожалить ся:
 „З вовчих драпців ти мене одзволив,
 „Тільки ж бачу, вовк мій се ти сам“.

(Вважаю не зайвим подати тут переклад одного місця з „Бустана“ (також твору Саадія), де поет знов жалкуєть ся на лиху жінку. Див. Бустан, гол. VII):

- 1 Дружина покірна і личком приваба
 Запевне ізробить царем голодраба.

*) Хрестоносці.

- Довби коло брами пять раз в барабани,
 Як в тебе на грудях дружина кохана*).
- 5 Ти знайдеш розвагу од прикростей всіх,
 Стиснувши кохану в обіймах своїх.
 Де лагода в хаті, де любе подружжє,
 Сам Бог туди дивить ся ласкаво дуже
 Як гарная жінка та вірне кохає,
- 10 Муж гляне на неї, тай наче у раї!
 Муж бачить справдіне бажанням своїм,
 Коли однодушна дружина із ним.
 Як що жінка ніжна, як що чеснотлива,
 То ти не вважай, чи бридка, чи красива, —
- 15 На вдачу будь добра й не будь красавиця:
 Краса у супружестві — проста дрібниця.
 Хоч янгол на вроду, та зла — ти втечи!
 Чортиця на погляд, та тиха — бери!
 З рук мужа їй здасть ся і оцет шербетом;
- 20 Мазуні ж — все кисло, хоч пій єї медом.
 Дасть серцю розвагу супруга зичлива,
 Од жінки ж лихої хрañ Бог милостивий!
 Той муж — попугай, а у клітці з ним крук;
 Утікши він стане щасливий ніж дук.
- 25 Тиняй ся по світу од краю до краю,
 Бо вдома жоноха жене до одчаю.
 Буť босому лучч, ніж в тіснім черевіці;
 Десть вештатись краще, ніж дома сварить ся.
 Та краще й тюрма, ніж у дома сидіть,
- 30 Щоб зморшки на жінчинім лобі глядіть;
 А вештанє мужеві здасть ся за свято,
 Коли лиху бабу держить его хата.
 Замкни двері щастя чудовому дому,
 Коли єї крики лунають по йому...
- 35 А знаєш? Ти жінку гулящу побий!
 Побий, бо інакше не муж ти, бабій!
 Такий чоловік, кому жінка не хоче
 Коритись, хай вдягнеть ся й сам у жіноче!*)
 Затям: Коли жінка безглузда й брехлива,
- 40 То висватав ти безголовя правдиве.
 Одурить тебе хоч на ківш ячміня,
 То швидко й вся клуя не буде твоя.
 О Боже! Твоє милосерде безмірне,

*) Себ то: „ти тоді царь.“ Царів і великих достойників вітають в ранці і в вечері пятиразовим барабаненем.

**) Саадій повторяє тутечки слова царя Гушенга, одного з героїв Шах-наме: „Чоловіка, що не зодіє зробити ся паном у своїй господі, не варто вважати за мужчину.“

- Коли в жінок серце і рученьки — вірні!..
- 45 Коли до чужих засмієть ся дружина,
Скажіть чоловікові: „Ти не мужчина“.
Запни од сторонніх дружинину пику;
Не зробиш — не клич себе мням чоловіка.
Будь жічине око до других сліпее.
- 50 А з хати виходити — горе для неї!!
Бува, потай мужа печеню ізійєть, —
Вже раджу: ти мужа по пиці учить!*)
Знайшовши, що жінка твоя легкодуха,
Не має постійности, слова не слуха,
- 55 Од неї тікай в крокодилячий рот,
Бо краще загин, ніж ганебний живот.
Шукай собі жінку красуню і тиху,
Геть кидай нелюбу і з виду чортиху.
Премудро подумались два мужики,
- 60 Которим обом допекли жіночки:
„Аби ж між жінками лихих не водилось!“
„Ні! краще, щоб зовсім жінок не родилось!“
На ново жени ся весною щорічно:
Жона — календарь: не придатна торішна...
- 65 Коли хто в полоні в бабища свого,
Ти, Са'ді, не смій ся з пригоди его,
Бо й ти ув обіймах жонохи відрази
Одтерплюєш муки й важкі образи.
Один молодець тільки й бачив, що свару,
- 70 Старому жалівсь на незгідную пару:
„Такий через жінку тягар на міні,
Що будім я камінь — спідняк у млині!“
„Ходж!“(**) каже той: „тут терпіти впадає,
74 Бо той, хто терпить, каяття не зазнає***).
Хто овощі рве із колючих грушок,
78 Той стерпіти мусить покол колючок.“

Оповіданє XXXIV.

Цареві була якось-то велика скрута. Він одрікає: „Як що ся справа вийде так, як я бажаю, то я пороздаю одшельникам стільки та о-стільки грошей.“ Коли справа скінчила ся гаразд, випадало цареві сповнити обітницю: він дав одному з вірних слуг калитку з грішми, щоб той поділив між черцями. Парубіка був розумний нівроку. Про-

*) Такі варварські поради, які тугечка дає Саа дій, зовсім відповідають духові Корана. Де хто добачає в сіх віршах іронічну гіперболу, і humoristique boutade. Несподіваний егзотизм, який був обхопив Саадія в віршах 30—45, швидко знов переходить у мінорний елемент.

**) „Ходжа“ — слово, що вживаєть ся на всім мусульманськім сході, значить: „паночку“.

***)) Задля пристойности, я проминаю два вірші, що містять у собі цілішний дотеп.

вештавшись цілу днину, він вернувся до падішаха в вечері, поцілував гроші, поклав перед ним тай сказав: „Я не знайшов одшельників“. „Се що за гісторія?“ спитав падішах: „Я знаю, що в нашім городі живе чотиріста черців!“ А слуга: „Царю! той, хто справді чернець, не бере грошей, а хто бере, той не є чернець.“ Царь засміявся і промовив до двораків: „Наскільки я шаную наших богомільників, на стільки отсей бистроокий зневажа їх і гудить, а отже раз-у-раз его правда!“

Як що чи гривню чи червінця
Святенник преподобник взяв,
То раджу я, щоб ти вже зараз
Преподобішого шукав!

Оповіданє XLIII.

Розумний побачив колись силача, що розсердився тай бив когось по лиці. — „Що єму таке?“ спитав він, а єму одвітили: „Отой другий вилаяв его.“ — „От поганець!“ сказав чоловік: „він рукою десять пудів піднесе, а легесенької лайки не перенесе!“

Оповіданє XLVII.

Царь згідним оком подивився на купу дервішів. Один дервіш зрозумів се й сказав: „Царю! Ми на сім світі маємо менче війська, ніж ти, а живемо любіше, ніж ти; вміраємо ми однаковісінько с тобою, а на страшнім суді будемо кращі од тебе.“

(Додаю до сеї голови ще деякі віршовані оповідання з „Бустана“, що мають аналогію з висше наведеними.)

Добрість проти найнищих (гол. II.).

- 1 Один чоловік в пісочаній пустині
Надибує пса, що з жадоби вже гине.
Із шапки відро ізробив сей спасенний,
Вязав замість віжок тюрбан свій довжений,
- 5 Скоріше рукава собі засукав,
Немошному псові водиці дістав.
Навчав нас Пророк що до сеї людини:
„Судець Правосудний простить їй провини.“
Тиране людський! доки час, схамени ся!
- 10 До добрости й правди душею горни ся!
Не марне йде милость ізроблена псам, —
А що ж, як чинить єі людям-братям?
Чинить добродійства, які хто може;
Щоб щедрому бути, не треба мати гроші:
- 15 Пуд золота, жертва од сили богацтва,
Не може й рівнять ся з дрібком од харпацтва,
Яка кому дужість, така й вага:
Важка муравлю й саранина нога.

Про скупого батька та гуляку-сина (Буст., гол. II).

- 1 Скупому шкода́ було тратити гроші:
Мав золота безліч, а тратить не може!
Не хтів заспокоювать земні потреби,
Не хтів оддавать на відсотки у небі;
- 5 Мов в путі, залутавсь у грошах своїх,
Тай гроші держав у кайданах дупких.
Якось єго син дізнає таємницю:
Дé батько свій скарб законав у землицю.
Він вилив, щоб швидко розвітрити гроші,
- 10 У землю ж поклав камінюче негоже.
Не довго те золото мав молодик,
Пішло в одну руку, а з другої скік!
Бо був се гульвіса недоброї слави:
Шапчина на ринку, штани у заставі..
- 15 Татусь себе душить за горло з одчаю,
Синочок на лютню й сопілочку грає.
Татусь у плачу не заснув цілу ніч,
Син з реготом в ранці таку сказав річ:
„Навіщо в нас золото? Певне, на трату!
- 20 Для сховку ж і камінь придасться, мій тату!
Метал^у добувають з каменя твердого
На те, щоб з друзями гуляти на його;
Обладує ж золотом ворог житя,
То ще воно в каміні. — видобуть тра.“
- 25 Коли ти поводишся зле із сім'єю,
Не скигли, що смерті бажають твоєі;
Тоді тільки діти твої будуть ситі,
Коли тобі трапить ся з башти злетіти.
Багацтво, котрому скупивдя є пан,
30 Замовний се скарб, а при нім талісман:
Ложатиме золото довгії годи,
Покі талісман єго вісить без шкоди;
Як стій талісман злая доля ростроще,
І люде спокійно поділять ті гроші.
- 35 Роби, як мурашка: надбай і пожий;
Ось-ось і тебе зйість хробак земляний.
Сю приповість Са'дія, мудрую раду,
Затягте гарызд і сповняйте направду.
Бо дуже погано лице одвертатъ
- 40 Од того, що може щасливість нам дати.

Джонейдова добрість (Буст., гол. IV.)

- 1 Побачив Джонейд*) у степу Санаані
Собаку, що зуби згубив в полюванні.

*) Джонейд — дуже звісний суфійський святий, що заложив свою школу суфіїв, доволі близьку до правовірного ісламу. Вмер 909 р., в Багдаді.

- Колись его драпці хапали левів,
 Тепер — старий лис він, без моці й зубів.
- 5 Колись дикі кози ся пенна ловила,
 Тепер і ягниця хвиця єї сміло.
 Немошну, бездольну углядів святий
 І зараз пів йїжі своєї дав йїй.
- 10 Тай мовив пустельник з гіркими сльозами:
 „Се — пес, я — людина: хто кращий між нами?
 Сь о годні впадало б назвати мене,
 А далі що доля міні нажене?
 Як що похитнеть ся нога моїй вірі,
 То бог се прощає за каяння щире,
- 15 А що, як би боже проміне знати
 Ізникло із грудей? дак що тоді я?
 Ще гірший од псюки! Собака померла —
 Єї за ледачість не тягнуть до пекла.“
 Се шлях тобі, Сааді! Праведник божий
- 20 На себе чванливо дивитись не може.
 Завіщо ж йїм слава над всі янголята?
 На думку йїх кращі од них цуценята.

Із книжки третьої.

Оповіданє I.

Мароккеський старець став серед Алепського базару й казав: „Гей ви, панове дуки-срібляники! Коли б у вас була совість, а в нас харпаків помірність, то старцюване згинуло б на світі.“

Оповіданє III.

Чув я про дервіша, що горів в вогні вбогости та дранку з дранкою зшивав*), тільки ж втішав свою душу ось яким віршом:

Хліб сухий охочо йїжмо
 Й убіраймо ся у дранку,
 Бо тягар старчачий — кращий,
 Ніж тягар тудеських докорів.

Хтось сказав до него: „Чого ти сидиш, коли в сім горіді є щедрій багатирь? Він підперезав ся на службу побожним людям, він сів сторожем коло дверей йїх серця. Коли ти его сповістиш про своє житєбутє, він аж годитимє такому праведному мужеві.“ — „Цить!“ одмовив старець: „краще буде згинути з нужди, ніж вижебрувати в когось підмоги. Бо мовляють:

*) Дервіші не ходять у цілій одежі: вони собі шиють одєжу з шматочків, а коли де зообить ся дірка, нашивають нову латку. Отсю дранку дервіш лишає в спадщину своїому найдостойнішому ученикові на знак того, що він ему передає свою власть; таке саме робили й жидівські пророки з милотями (*apłotus*). Деякі дранки мають по скілька сот років.

Шити драбку із шматочків
 І сидить в кутку терпіва
 Краще, ніж писать променя
 На шматочкові паперу
 До дуків, що б дали одіж.
 С поводитарем іти до раю
 Се ж те саме, що й пекельна мука.

Оповіданє VI.

В записках Ардшіра Бабеґана (першого царя з династії Сасанідів) говорить ся: Мудрець спитав Араба, чи багато треба йісти в день? Той одвітив: „Щоб йіжа важила сто драхм“. — „Яку ж силу дасть така міра?!“ завважив мудрець, а бедуїн ему: „Така міра йіжі тебе піднесе, а що буде понад неї, те ти сам мусиш понести.“

Оповіданє XXII.

Міні довелось побачити одного купця, що мав караван на півтори сотні верблюдів і сірок невільників та слуг. Одного разу запрохав він мене до свого покою й плескав пісенитницю цілий вечір. Він казав: „Отакий-о спільник у мене є в Туркестані, а о-стільки товарів у Гіндустані. Отсе квіток, що я ґрунт придбав, а отсе мій вірник міні дав“. Часом казав він: „Таки так! я поїду в Александрію, бо там повітря чудове“, а часом: „Ба ні! не поїду, бо Середземне море бурхливе... А то знаєш, Саадіє?“ верз він далі: „інакша міні випадає дорога, що з неї вернувшись (коли воля Бога) про всякий гандель забуду тай жить спокійнесенько буду.“ — „А яка ж то дорога?“ питаю ся. — „Тутешньої сірки понакупляю тай повезу до Кинаю: єі там не має, вона дорога. Наберу китайської посуду тай повезу в Грецію, потім з Греції повезу парчу до Індії, потім з Індії повезу мечі до Алеппа, потім з Алеппа (там добрі дзеркала) повезу дзеркала в Бмен, потім єменські матерії повезу до Персії, та аж тоді покину велику торгівлю й сидітиму - крамниччі.“ Отаке курзу у верзу міні правив доти, доки захрип. „Ей, Саадію!“ каже він тоді до мене: „Промов же й ти пару слів про те, що бачив і чув.“ Я одмовив:

Завидуючі багатирські очі

Вдовольнить лиш смерть або чернецтво. *)

Оповіданє XXVI.

Я бачив раз дурня: сам гладкий, на нім халат дорогий, під нім арабський кінь вороний, а на голові єгипетська намітка. Хтось міні й каже: „Що ти собі гадаєш, Саадіє коли бачиш таку мудру парчу на такий немудрий товаряці?“ Я ж одмовляю: „Се помилка, писана золотим чорнилом“.

*) Саадій дуже любить писати римованою прозою („тесджі). Я перекладаючи іноді роблю те саме, та не скрізь, бо се ж річ неприродна.

З книжки четвертої.

Оповіданє II.

Купцеві приключила ся шкода на тисячу червінців. — „Тільки ж не тра про се розказувати другим“, говорить він до сина. — „Тату“, питає той: „ти звелів — і я мовчати му, але ж витолкуй міні, яка користь з того, що я мовчатиму?“ — „А от яка“, одвітив купець: „щоб не було аж двох лих: Одно, що я гроші втеряв, а друге, що сусідоньки радітимуть“.

Про сум свій ворогам не повідай,
Бо скажуть: „Божа воля!“ тай зрадіють.

Оповіданє XXII.

Хатиб*) мав поганий голос а вважав себе за солодкоголосого соловейка. Він не говорив, а верещав. Ти б сказав про єго проповідь, що се крикає ворон-віщун, або згадав би слова з Корану: „Воістину, наймерзеніший із гуків — ослячий рев.“

Казнодій сей — конячий батько,
Коли зарже — впаде Персеполь.

Селяне шануючи єго духовний чин мовчки терпіли лихо й не лаляли ся з своїм хатибом. Аж ось другий хатиб, що жив у околиці й потайки ворогував проти першого, прийшов раз до него. „Ти міні приснив ся, нівроку“, сказав він. — „Що ж ти саме бачив?“ спитав господар хати. — „Снилось міні, буцім був тобі гарний голос: усі паравхвіяне спокійно тебе слухали.“ Хатиб трохи подумав тай сказав: „Який благословенний сон тобі приснив ся! Ти вияснив міні мої хиби. Теперечки я розумію, що в мене голос поганий та паравхвіяне на мене лихі. Тільки ж я каюсь і навипредки казатиму казанє тихіш.“

З книжки п'ятої.

Оповіданє XIII.

Попугая зачинили в одній клітці з вороном. Дивлячись на бридку вроду крука, попугай мордував ся й казав: „Що за мерзений вид!... Гидка постать! Прокляті баньки!... Нечувані звичай!... Ой, вороне, віщуне розлуки! Коли б між мною та тобою була така далечинь, як між сходом і заходом сонця!“

Хто у ранці, встаючи,
На твое обличчє гляне,
То тому погожий ранок
Темиж вечером іздасть ся.“

*) Хатибом (на перську вимову „хетіб“) зветь ся один з менчих мусульманських попів, єго повинність проповідувати в п'ятницю.

Та ще більша дивниця, що й воронові було прикро сидіти поруч попугая. — „Воля божа! Воля божа!“ казав він та бідкав ся на коливорот долі. З одчаю він сплескував долонями й примовляв: „Побила мене нещаслива доля та лиха година! Мойій повазі більш личило б пишати ся деє на садовій стіні в кумпанії з якоюсь вороною! Чим я, Господи, прогрішив, що тепер міні доводить ся кару приймати: сидіти в куші з отсим шаленим дурнем, з отсим базікалом неподобним?!“

Поважний дума, що в тюрмі він,
Як що сидить в кумпанії гульвіс.

Оповіданє XXI.

- 1 Молодик один, людина щира та прадива,
Піхав раз на кораблі; з ним дівчина красива.
Повідають: серед виру, у безкраім морі
Заразом обоє впали в хвилі непрозорі.
- 5 Корабельщик — на човенце! простягає руку
Парубчині, бо інакше із житєм розлука.
Той із хвиль: „Тебе об інчій я прошю услузі:
„Залиши мене, а руку простягни подрузі.“
Замакітрив ся весь світ єму по цій-о мові.
- 10 Він втонув, та перед смертю проказав дві слові:
„Вірте, вірте, що нема любови в тій людині,
Що за друга забуває при лихій годині!“

З книжки шестої.

Оповіданє II.

Старий оповідав: Я висватав собі дівчину. Хату нашу я оздобив рожевими квітами, раз-у-раз сидів з жінкою на самоті в маленькому покойчикові, втупивши в неї очі й прихилиючись душею. Довгі ночі я не спав оповідаючи їй усякі вигадки та жарти, аби вона мене не цуралась, а ще й сама горнулась. Між інчим раз у вечері кажу я до неї: „Доля до тебе прихильна, щастя тебе пильнує: ти пішла за чоловіка старого, що всього зазнав і світу бачив, що й горячого і холодного од долі скоштував, що добро й зло спізнав. Старий чоловік вміє шанувати прихильність, він сам раз-у-раз вірний, він добрий, ласкавий, ввічливий, ніжний. Щастє твоє, що ти не дістала ся якому небудь молодому жевжикові, примхливому, себелюбцеві, вітрогонові, котрий що миті до інчої горнеть ся, котрий що хвилини інакше гадає, котрий що ночі де-інде ночує, а що дня новітньої любки шукає.“

Молодик як гвоздик, на обличчє він гарний;

Але любощів вірних та щирих не зна.

Не шукай в солов'я ти постійности зовсім:

Він що миті до інчої рожі співа.

Навіпаки, пристарюваті люде живуть гаразд і розумно, не так, як дурні блазні“.

Багато ще я промовляв до неї на ту саму тему, думаючи, що по-
лоню серце єї Тільки ж вона одповідала міні на все болізними вітхан-
нями. Мусіли ми розвести ся. Єї віддали за парубка голодраба, кисло-
лицього, лихого. Од него вона зазнала кривди та образи, терпіла ути-
ски й несправедливости, а про те дякувала милості Господній і гово-
рила: „Слава Богові! Я визволила ся таки з важкої муки й зробила
ся теперечки щасливою.“

Дарма, що ти погану маєш вдачу:
Ти хорошун, — люблю тебе, хоч плачу.

З книжки сьмої.

Оповіданє XIV.

В одної людинки заслабнул очі.
Скупий, лікарів прикликати не хоче:
Звелів коновалу себе погоїть.
Той дав єму ліки, чим очі мастить.
Омаста гаразд пособляла худобі,
Людцеві ж порепались очі на лобі.
Скупиндя у галас, реве,
Того коновала клене.
До суду потяг. „Хто видав, що б людину
Так само гоїли“, мовля, „як скотину?!“
Суддя ж коновалові каже в той мент:
„Іди, ти невинний, бо твій пацієнт
Не вдав ся б до тебе, немов товариака,
Як би що не був справедливий осялка“.

З книжки осьмої.

Приповідь III.

Невігла́с, хто зна наук багато
Та не хоче в діло їх пускати!
Ані вченими не звуть ся, ані мудрецями
Ті осли, котрі везуть пакунки із книжками.
Бо хіба ж багато тамить ся дурна скотина,
Чи од дров, чи од книжок важніє в неї спина?

Приповідь X.*)

Коли маєш яку тайну, то не поспішай розказувати єї своєму при-
ятелеві: хто зна, — може він колись стане твоім ворогом? Так само

*) Ся приповідь, як і деякі другі в осьмій книжці, диха страшенним,
грубим егоїзмом, проповідує недовіру людини до людини; та всі вони дуже
цікаві з того погляду, що просто переносять нас в жахаючу обстанову XIII
століття. Татарське лихоліте примусило кожного залізти в свою шкаралупку,
занедбати громадські інтереси й узяти собі за девіз: homo homini lupus. Са-

не кожному прикрість, яку можеж вчинити ворогові, вчиняй: може він колись ізробить ся твоім приятелем? Як що хочеш заховати якийсь секрет, то не повідай про него жаднісінькій людині, хоч би ти й дісне знав, що твоє діло нікому не шкодитиме.

Мовчуном бувати краще, ніж якуюсь тайну
Чоловіку розказати тай прохати: „мовчіте!“
Ей, простаче! ти загачуй воду в джерелі ще,
Бо коли рікою стане, вже не запинити.
Що не можна повідати в голосній промові,
Ти того не повідай і потайки в розмові.

Приповідь XII.

Розмовляй серед двох ворогів такечки, щоб, коли вони помирять ся, тобі соромно не було.

Розмовляючи з друзями,
Обережним будь:
Часом може лютий ворог
Всі слова почуть.
Навіть кажучи до стінки,
Ти пильнуй себе:
Може хтось по за стіною
Слухає тебе.

Приповідь XVII.

Стережись, як ворог скаже: „В ділі цім отак зроби-но,
Бо інакше доведеть ся бить з одчаю по коліну.“*)
А коли він шлях покаже простий, як стріла,
Ти звертай на манівець, щоб не дізнати зла.

Приповідь XVIII.

Гнів, що виходить по-за межі, виклика ненависть; недочасна ласкавість одбіра всякий страх. Не будь таким суворим, щоб другим надбриднути, та не будь і таким тихим, що ніхто тебе не боятиметь ся.

Пастух питав ся в батька: „Порадь мене, тату, бо ти старий

адій — дитина свого часу, виразистий речник своєї епохи Він і популярним зробив ся через те, що злинув не дуже високо понад порівень своїх сучасників. Аттар та Джеяледдін вимагають од людей геройства: Саадій рахує не на героїв, а на людей середніх. Він навчає, як-то обертати ся на сім білім світі, щоб, як Россіяне мовляють, „и честь соблюсти, и оть убытка чтьобь Богъ избавиль“; він навчає, як і до царствія небесного дістати ся, і на сім світі себе не покривдити, і за правдою стояти, і з неправдою не бороти ся, і приятелів кохати, і з ворогами жити в лагоді. Мораль у Саадія вузька, не йде понад приписи „жигейської мудрости“; хоч він і розум, та розум широкій а не глибокий.

*) На знак одчаю Перси бьють себе рукою по коліну. В загальні йїхні жести не такі як наші, див. Березинъ, Путешествіє въ сѣверную Персію. 1849.

і розумний". А батько йому: „Будь добрий, та не настільки, щоб вовк тебе роздер.“

Приповідь XXV.

От моя рада. Коли ти знаєш, що якась звістка засмутить когось, то ти мовчи: нехай хтось інчий розкаже.

Соловейку! Про весну людей сповіщай,
А погану новинку хай пугач несе.

Приповідь XXVIII.

Гей не слухай лесну мову хвалія отого,
Що од тебе хоч дрібненьку може користь мати.
Бо коли хоч раз не вчиниш по его бажанню,
То разів у двісті збільшить він твої всі вади.

Приповідь XXXII.

Нема нещасливішого од лютих душманів:
Побе лиха годинонька — немає їм друзів.

Приповідь XXXIV.

Чував я про східні сторони, буцім там виробляють китайські вази, кожную за сорок років. У нас у Багдаді їх виготовляють у день сотку, але ж ти знаєш і їх ціну.

Пташеня з яйця лиш виїшло, то й по корм уже пішло,
А людське дитя не тямить одрізнять добро і зло.
Птах як стій зробився чимсь, по вік зостанеться нічим;
Через працю й хист людина стане вище над усім.
Шкло трапляється усюди, тож і крам воно плохий,
А рубін добути важко, через те він дорогий.

Приповідь LV.

Коли людина благородна терпить од негіді образу,
То хай од того не сумує, немов безчестя тут погане:
Як що паскудна камінюка розібе золотую чашу,
Не подорожчає той камінь, дешевшим золото не стане.

Хіба кому дивно, що співів соловейкових не чути, коли він сидить в одній клітці з крикаючим вороном?

Приповідь LVI.

Не дивуйся, як що мова розумної людини геть не чути в зборищі грубих, неосвічених людей: не можна розчутити голос ніжної лютні серед тарахкотіння турецьких барабанів. Так само пахощів од амбри зовсім не чути попри смердючим часникові.

Крикливий невіглас горлає-верлає, щоб своєю безсоромністю затуркати вчену людину. Та хіба ж ти не знаєш, що Хіджаська співанка заглушується гуркотом воєнних барабанів?

Приповідь LXI.

Вченому не личить лагідно оминати нерозумність простого люду, бо се обопільна шкода: зменчуєть ся пошана до вчености й збільшуєть ся неуптво простого народа.

Приповідь LXV.

Що судилось, те не змінять всі людські стогнання
І нещасного сердєки й вдячного щасниці.
Задля янгола, котрий орудує вітрами,
Байдуже, як що загасне каганець вдовиці.

Приповідь LXXV.

Найкраще сотворіне, як здаєть ся, є людина, а найгіршеє — пес.
Тільки ж вдячний пес ліпший за невдячну людину.

Дай шматочок хліба псові, в вік не позабуде,
Хоч після разів із сто удупиш налкоюю.
А падлюку чоловіка цілий вік лашіте,
За дрібницю він ладєн піти на вас війною.

Приповідь XC.

Щасливі людці нехай беруть приклад з попередників, ніж мають самі стати нещасливим прикладом задля нащадків.

До насипаного зерна птиця не підійде,
Як побачить, що в силці вже є одна пташина;
Хай тобі чужа пригода стане за науку.
Щоб не мала вчитись з тебе другая людина.

XCIII. Мудре слово.

Сум, який припадає перед веселостю, є краще діло, ніж веселощі, що за ними йде сум.

З перської мови переложив

А. Юримський.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

IV.

О. Нестор правив утрєню дуже помалу. В річах обряду і богослужєня він був педант. Кожду молитву читав чи співав звільна, виразно, не квалячись і не ковтаючи слів і того самого вимагав від дяків. Парох місцевий, наслідник о. Нестора, о. Крайник, молодий ще і дуже живого успособлення чоловік, прийшовши до церкви в пів утрєні, дуже нетерпів ся в закрестії. Він був натще і єго ждала довга служба божа, з проповідю і акафістом, а о Нестор по утрєні буде вільний. О. Крайник не дуже прихильно відносив ся до о. Нестора, хоча в очи єму чинив ся дуже покірним та послухним через те, що о. Нестор жив у дворі і, як мовить ся, „мав плечі“ у коляторки. Правда, о. Крайник доси не потребував протекції о. Нестора і духом чув, що в разі потреби о. Нестор не дуже б квапив ся єму допомогти, та все таки він волів заховувати хоч про око людське приязні відносини до свого попередника, знаючи, що той бодай коли-не-коли виручить єго в церкві, а хто знає, може коли допоможе і де в чім іншим.

Уже була майже осьма година, коли о. Нестор ледви не ледви дочитав утрєню. О. Крайник не чекаючи, поки він усе скінчить, убрав ся в фелон і став у царських вратах до мированя; ся функція несла певний, хоч і невеличкий дохід, і тут парох не давав другому виручувати ся. Крім того у о. Нестора дуже вже трясли ся руки, щоб він міг брати ся за се утяжливе діло. Він і так утомлений цілогодинною стоянкою при вівтарі, вийшовши в закрестію, як був у фелоні і епітрахилі, так і сів на мягкім, шкурою оббитім кріслі і довгу хвилю кашляв та важко віддихав, поки Деменюк, повертаючи та нахилиючи єго як автомата, знімав з него богослужебні ризи.

— Га, га, старість не радість! — воркотів о. Нестор, важко хитаючи головою. — Не служать ноги... ані груди... ні! А про те слово бже.. святе officium.. ні, ніколи не згоджу ся на те, щоб отак питлювати, як ті наші молоді.

Сей докір, хоч загально сказаний, відносив ся без сумніву і до о. Крайника, котрий по скінченім мированю ставши на службу божу, ще заким о. Нестор добре видихав ся, добіг до євангелії. О. Нестор сидючи в кріслі раз у раз хитав головою немов дрімав, від часу до часу своїм старечим голосом підтягав ураз із дяками святі співи, та все уривав, коли дяки починали занадто швидко дроботіти і опять критично хитав головою.

Проповідь о. Крайник звичайно говорив не по євангелію, а аж по закінченю служби, перед акафістом, і для того о. Нестор не дуже довго й ждаги мусів на кінець властивого набоженства. Коли дяки відспівали „Буди імя господне“, він при помочи Деменюка встав, поправив на собі реверенду, перехрестився тричі і взявши старий солом'яний бриль, прямо з закритії боковими дверми вийшов із церкви.

На цвинтарі було чимало народу, чоловіків і жінок з дітьми. Відповідно до старого хоч і не дуже побожного звичаю більша часть вірних на час казаня і акафісту виходила з церкви провітритись, дихнути свіжим повітрям, погрітись на сонечку та поготорити. Одні стояли громадками коло дзвіниці, другі ходили поміж могилки, відчитуючи написи на дерев'яних хрестах та споминаючи небіжчиків, а найбільша часть сиділа здовж церковної стіни на відсоню, балакаючи про косовицю, про погоду або судячи сусід та сусідок.

Коли о. Нестор був іще парохом у Торках, він не раз остро виступав проти сего звичаю, казав перед казанєм замикати двері церкви, щоб люде мусіли слухати его наук. Тоді его поява на цвинтарі серед сих груп, святочно поприбраних та зайнятих сумиринням, хоч зовсім не побожними розмовами, справила б була велику тривогу та замішанину. Але тепер вони вже не боялися о. Нестора. Новий парох, провадячи своє officium більше по ремісницьки, байдужими очима глядів на сей народий звичай, а о. Нестор не вважав потрібним мішати ся в его педагогічний метод і наганяти людей до церкви. Оттим то его поява на цвинтарі не справила ніякої тривоги. Протівно, старі й малі почали підходити до него кланяючись чемно і цілували его по руках.

О. Нестор очевидно рад був тим ознакам пошани, які показували ему селяне. Его пам'ять послабла вже: він тямив і знав по імені тільки старших своїх парафіан; молодших не міг пізнавати. Та про те він ласкаво веміхав ся до них, гладив їх по головах, запитував, чиїй вони і як живе ся їх родичам, а зі старшими радо вдавав ся в довші розмови. Треба додати, що й Деменюк, котрий не відступав его за весь той час, багато допомагав его пам'яті, нагадуючи ему імена і важніші події з життя кожного з тих людей, що підходили до него.

От так проведений о. Нестор вийшов за фіртку церковної огорожі. Случайно чи ні, досить, що він попав не в ту фіртку, що вела до двора, а в ту, що виходила на гостинець, при котрім по обох боках, потапаючи в густій зелені верб, лип та овочевих садків розкинулось чимале село Торки. Зараз по другім боці гостинця, насупротив церкви стояла „плебанія“ — новий, просторий будинок під гонтами, з двома коминами на даху, з ганком до гостинця і з квітником перед ганком. Ся плебанія збудована була вже за о. Крайника, розуміє ся, коштом громади, котра дуже бідкала ся, носячи тягар конкуренції та з жаде згадувала о. Нестора, що більш як 30 літ прожив у старій плебанії, критій соломою та попідшираний з усіх боків дрюками. Але о. Крайник був молодий чоловік, з новою освітою і більшими вимогами, мав жінку і дітей, приймав гостей і ждав женихів для дочок, значить, не міг жити в старій, майже хлопській хаті.

О. Нестор, хоча сам задля старости і немочі зрік ся парафії, все таки по слабости людській рад був тому невдоволеню громади з нового пароха; часті наріканя громадян на тягарі конкуренції приймав з єзуїтською покорю, перекирвуючи голову на бік та говорячи ув-одно:

— Га, то трудна рада! За то маєте молодого священика з йімо-стею, паничами і панночками! Ви думали, що все вам ваш старий піп буде! Ні, любі мої, треба й до молодих навикати!

Громада думала, що о. Нестор, бачучи неспроможність людей і великі кошти на будову нової плебанії, причинить ся й від себе чим небудь до покриття тих коштів. Всі тямали, що коли ще за єго урядованя будовано нову церков, він із власної кішені дав 3 000 гульденів на будову а потому ще 2 000 на малюнки та закупленє ріжних церковних посудів. Та сим разом громада перечеислила ся, бо о. Нестор не дав нічого. „Дім божий, то зовсім інша річ, — мовив він до депутації, котра від громади прийшла була до него, — але плебанія!.. Я жив у старій халабуді, а й тепер, як бачите, живу не краще... А хочете новому парохви палату будувати — га, воля ваша. Але я до сего не буду належати. Ще може скажете міні для єго йімосці фортепяни справляти...“

Дивна натура людська! Хоча о. Нестор чув добре, що целібат звихнув ціле єго житє, випхнув єго зі звичайної людської колії, зробив відлюдком, приглушив єго духові спосібности, то все таки він не любив. не поважав женатих попів, не радо бував у них, а в новій плебанії, в домі о. Крайника таки зовсім ніколи не був. Навіть в часі візитації митрополіта він не дав скловити ся, щоби переступити поріг нової плебанії. Щось немов відпихало єго від неї, немов якимось противним, чужим для него духом віяло від того ганка обвитого густим диким виноградом, від тих широких та ясних вікон з білими гачкованими фіранками та з вазониками цвітів на варцабах, від того квітника з пахучими бальзамами, левконіями та цілими грядками реєди та високих мальв і георгіній. Відтам доносили ся часто молоді, свіжі голоси дітей о. Крайника: срібlistий сміх панночок, здоровий, металічний регіт панчів-студентів, гармонійні акорди фортепяна — бризки і хвилі того спокійного та багатого змінами шумом родинного попівського житя, котре повинно б було випасти й єму на долю, та котре відібрала єму якась лиха чи добра доля. Не можна сказати, щоб о. Нестор, старий, згорблений та близький могили, завидував своєму молодшому наслідникови того родинного житя, щоб жалував своїх самотних літ. Єго серце давно вже зівяло, єго чутя надто були притуплені, щоб почувати зависть із за таких річей.

Як одинокий відгук того неприхильного чутя являла ся у него якась йідка насмішка, коли проходив поуз нову плебанію, якесь критичне хитанє головою, і вперта нехить переступити поріг сего заказаного обійстя.

— Таке то! — проворкотів він і сим разом, проходячи гостинцем, не то сам до себе, не то до Деменюка. — Татуньо там у церкві слово

боже править, а донечка он якої веселої на фортоплясах витинає. Еманціпантка! Не бій ся, до церкви не піде. Там саме хлопство!...

Деменюк нічого не відповів на сі слова. Виріши з малку при церкві і при священниках він привик шанувати кожного з них і не любив, коли якій духовній особі чим небудь докоряли. А до духовних осіб він зачислявав не тільки самих попів, але й їх рідню.

Аж коли минули плебанію і о. Нестор зовсім успокоїв ся, Деменюк порівняв ся з ним зовсім і цілуючи его в руку сказав несміло:

— Я би отца духовного о щось просив.

— Ви, Гнате? — здивував ся о. Нестор. — А то що такого?

— Та я не знаю... Може то єгомосцєви не в лад буде...

— А боже мій! Гнате! Говоріть бо по просту!

— Та знають єгомость... Моя Маланка... ота, що в коваля служить..

— То ніби ваша дочка?

— Та так, так, дочка! Одиначка моя. Господи, тільки й усеї моєї рідні.

— Ну, і щож з нею?

— Та не добре, прошу єгомостя. Дуже не добре.

— Захорувала?

— Е, ні, борони боже! Хоч правду кажучи, як би захорувала, то може б міні не було тільки гризоти.

— Ну, а щож? Пустила ся на злу дорогу?

— Свят, свят, свят! А що то єгомость говорять! — аж зупинив ся з переляку Деменюк. — Хіба я на те свою дитину годував і кохав і в страсі божім виховував, щоб вона на злу дорогу пішла? Аджеж єгомость знають єї!

— А, знаю, знаю! Чесна дівчина, щира, роботяща...

— Е, що тото! Я єї батько! Не хочу хвалити ся, бо то не моя заслуга, а божа ласка. Але скажу по правді: то золото не дівчина. Послушна, працьовита, порядок любить, мене старого шанує, для господаря як рідна дитина... Ні, на свою Маланку я ніколи не пожалую ся.

— Ну, так якаж вам з нею гризота, Гнате?

— Така, прошу єгомостя, гризота, що цур їй та пек! Але почекайте, ще одно маю вам про неї сказати, ніби то, про мою Маланку... Знаєте, єгомость, що крім доброго серця і здорових, роботящих рук дав їй Господь і красоту. Не знаю, чи на щастє, чи на горе. Бо в біднім стані красота для дівчини рідко коли добро... Та чень то господь милосерний якось оберне. Бачите, сподобав собі єї ковалів син, того таки коваля, у котрого вона на службі.

— Максим, Максим ковалів, ага, ага, пригадую собі его.

— Той сам, прошу єгомостя. Гарний парубок, добрий, щирий і маючого батька син. Сподобав дівчину і батькови своєму тай міні оповів ся. Щож, я хіба господа богу подякувати можу за таке добро — кращого зятя і придумати не міг би. Та й коваль не від того. Чесний

чоловік, знаємо ся від молодих літ, за маєтком він не гонить, дитину мою пізнав добре і полюбив. Бачте панотче, все так і складає ся, щоб до доброго кінця дійти.

— Та дай вам боже, Гнате! Дай боже вам і вашій дитині всего доброго. Хоч то з тим ковалем..

— Лиш одно лихо, прошу єгомостя, — перебив єго Деменюк.

— А то яке?

— Та не знаю, як і сказати. Бачите, наш панич, пан Адасть... Не знаю, що єму стало ся, досить, що від якогось часу не дає Маланці спокою. Чи в полі, чи в саду, чи в лісі, чи на пасовищі — де тільки вона покаже ся, так щоб не при людях, зараз він коло неї і вродить ся. І баламутить міні дитину, прошу єгомостя, — от біда! Наговорює їй, щоб не йшла за Максимом, щоб ішла до него в службу, що він єї зробить панею, візьме з собою до Львова, оженить ся з нею і всякі такі дурниці. Дівчина вже і просила ся у него і втікала і всяко відповідала єму, а він усе своє говче. Як би то простий парубок або який чужий, то вона б собі дала з ним раду. А то ж нашої дідички син, я у єго матери слугую, то бідна дитина боїть ся надто остро з ним обійти ся, щоб, буває, і міні і їй чим небудь не пошкодив. Бо що єму? Хіба тяжко нам бідним досолити?

О. Нестор похнюпив ся і посумнів слухаючи тої мови. Видно було, що вона дуже не мило вразила єго.

— Так чогож ви хочете від мене? — спитав він нарешті.

— Або я знаю, чого їй хотіти! — безрадно сказав Деменюк. — Я до єгомостя як до рідного батька —

— Е, що там, батька! — якось сукристо буркнув о Нестор, котрого ся історія очевидно скребла по серці. — Нехай дівчина пильнує ся, щож тут більше можна порадати?

— То то їй клопіт мій, — журливо говорив Деменюк. — Доси я хоч знав про підходи панича, та не бояв ся нічого. А тепер боюсь. Від кількох день щось стало ся дівчині. Ходить як сама не своя. Раз весела, аж немов іскри від неї скачуть то знов потім сумна, що їй слова від неї не видобудеш. І годі зміркувати, що вона думає, чого хоче і що з нею діє ся.

— То злий знак! То дуже злий знак. — сказав о. Нестор.

— Власне, власне! І я так думаю, — підхопив Деменюк. — І для того я хотів просити — тільки най єгомось не гнівають ся за мою смілість! — че не схотіли би єгомось самі з нею переговорити?

— Сам?

— Ну, ні! Разом зо мною. Але може би єгомось лінше промовили їй до серця, може би вона сказала, що з нею стало ся.

— Гм... Се можна... Поговоримо.

— О, велике спасибі єгомостеві! — сказав Деменюк цілуючи кістляву руку о. Нестора. — Я знаю, вона єгомостя поважає і любить як рідна дитина і нічого перед єгомостем не утаїть. Отсе вже зараз будемо проти ковалевої хати, то я викличу єї в садок тай поговоримо.

Лице Деменюка прояснило ся, згорблена стать випростувала ся при тих словах. Він мимоволі прискорював хід і винереджував о. Нестора, та по хвили похопивши ся зупиняв ся серед дороги і дождав старенького священника, щоб опісля ще раз і ще раз повторити те саме. О. Нестор ішов мовчки, тільки раз у раз шевелив губами, немов нечутно розмовляв з кимось незримим.

Отак ідучи вони по недовгім часі дійшли на кінець села. Остання хата була Ковалева. Вона стояла на ліво від гостинця, обведена високим дощаним парканом з широкою брамою і містком до гостинця, мов якась фортеція, що сторожко глядить у безмежні поля, котрі зі сходу і полудня притикали тут до села. Тільки к півночі понад невеличкою болотянистою річкою Торівкою тягли ся довгою крутою змпею головаті верби серед лугових сіножатів, а далі, за сіножатями, піднімалось узгір'є, на котрім в вінку тополь стояв фільварок, де господарював панич Адась, а за фільварком, обмежуючи зовсім видокруг з того боку, дрімав могутий панський ліс.

Зараз насупротив хати-фортеції, на право від гостинця, без огорожі, тільки обкопана невеличким ровом, стояла збройівня села — кузня. Невеличка, гонтою побита, з навислим передом спертим на чотирьох стовпах вона в робучий день усе була отворена, вічно лунала веселим гомоном людей, іржанєм коней, стуком молотів та різким, металічним дзвенькотом ковала. Тут раз у раз, від ранку до пізної ночі, сопів важкий міх, прискав огонь у горнилі, скакали зиндри з під могутих ударів молотами, скрипіло залізо гризене пильниками, обертало ся точило під дашком, кружляла чарка горілки між веселою, робучою компанією, ішли розмови, жарти, оповідання, чергуючись з палкою, енергічною працею. Се справді була збройівня села. Тут виковувались усі оті леміші, зубці до борон, серпи, коси та заступи, що опісля як піонери людської культури мали йти в широкі простори піль, ріючи, дроблячи, валячи лавою та підгризаючи буйну ростиність людям на пожиток. Тут кувались вози, тачки та теліжки, підковувались коні та людська обув, щоб тим лекше могли поборювати труднощі, які сама земля, самі оті простори кладуть чоловікові при переході з місця на місце. Тай дерева, ліси, каміне, річка і вітер, ніщо не було безпечне перед отим гніздом голосної, шумної, загарливої праці. Тут виковувано секири і топорі, що виострені на точилі блискали смертельною погрозою до того ліса, що ген там далеко на узгір'ю дрімав мов темна хмара, тужливо шумячи, немов сумуючи заздалегідь над своєю загибілю, котрої насія виковувала отся невеличка сільська кузня. Відси йшли в світ пили, сверли та долота, зладжені і виострені на те, щоб різати, лунати, вертїти та добати зрубані трупи лісових велетнів, немов розжовувати їх залізними зубами людям на пожиток. Відси вийшли ті знаряди, що онтам геть-геть у низу, за фільварком, де річка Торівка широким пів-округом опоясує узгір'є, поклали поперек неї могутчу греблю, зробили чималий став, побудували млин та запрягли оту саму річку, як другого сліпого Самсона, щоб за дармо обертала его колеса. І вітрови грозила ся кузня, бо з неї а не відки виходили знаряди, що на даль-

ших сугорбах узгір'я, схованих за краєм видокруга, поставили ціли ряд здорових вітраків. Одним словом отсей невеличкий будинок, епертий на чотирьох стовпах як баба Яга на костелях, був великою і могутчою силою, котрої виливи йшли широко і далеко навкруги, ширше і далше, ніж західний вітер міг донести відгомін стуку молотів та дзвенькіт ковала, що в ній розлягалися.

А душею тої збройівні, тої могутчої та плодотворної сили, осередком веселої та працювитої компанії, що тут день у день збиралася, був сам коваль торський, Іван Гердер. Чудна мішанина, що вдарила кожного в его назві, в тім сполученю руського імя з прозвищем знаменитого німецького писателя, проявляла ся в цілій вдачі, походженю і поглядах торського коваля. Его прадід був чистокровний Німець, коваль спроваджений з Саксонії ще дідом покійного графа Торського зараз в перших роках австрійського панованя. Вже син того старого Гердера оженив ся з Русинкою, дочкою одного заможного торського господаря, а наш Іван хоч тямив про своє німецьке походженє, вважав себе Русином. Ще дід его покинув двір і осів у селі між господарями, хоч і не робив панщини; от тим то й Іван Гердер почував себе зовсім мужиком, солідарним з рештою мужиків і разом з ними стояв не то осторінь, не то в тихім ворогованю супроти двора. Була се приземкувата, коренаста та крепка постать. Густе, довге волосє на голові, колись огнисто руде, почало вже сивіти, а великі довгі вуси, що закручувались аж за вуха, були білі як сметана. Та про те Іван Гердер не мав іще й шістьдесяти літ, а его голос, колір лица, бистрота рухів виявляли в ній чоловіка незломної енергії, смілого та повного житєвої сили. Зі своєю великою, круглою головою, здоровими зубами та міцними вилицями, з широкими плечима і мохнатыми, звичайно при роботі аж по лікті позасукуваними та оокотілими руками він подавав троха на тих залізних баранів, котрими в старину штурмовано мюри. Тій зверхній подобі, типово німецькій та з деякими не менше типовими рисами Українця відповідала й вдача Івана Гердера. Здавалось, що ваганє, нерішучість, слабість волі та розчарованє були зовсім недоступні для его вдачі. Невтомимий робітник він був при тім і солідний, незвичайно совісний робітник. Всякі противности не то що не знеохочували его, а ще й підбивали до боротьби та до праці. Натура наскрізь войовнича він про те був добрим сусідом, веселим товаришем, любив жартувати та сміяти ся і его кузня завдячувала власне тому его талантови своє оживленє і многолюдність. Люде йшли до Гердерової кузні мов по свячену воду: щоб віддихнути якоюсь свіжішою духовою атмосферою, покріпитись, розвести душу. Коваль бував за молоду далеко по світі, був чоловік письменний, знав незлічиму силу вигадок та оповідань і вмів оповідати їх з таким виразом, з такою особистою закраскою, вмів до кожної нагоди підібрати відповідну повість, з кожної повісти розвести такі думки та виводи, що люде слухали его без голосу, тільки цілим лицем ясніючи, цілою душею вєміхаючись та радіючи, хоч і самі не знали, чого. Йїх душі, вбогі та прибиті щоденним горем та темнотою та деморалізацією, чули в тім чоловіці живу течію власної думки,

сильного характеру і живої, своєрідної поезії, котрим усяка жива душа мусить спочувати та радувати ся, як молода ростина ясному та теплому сонцю весняному.

О. Нестор добре знав коваля Гердера ще з часів его молодости, та не любив его. Зачерствілій, хорій душі старого панотця було не до поезії здорових, хлопеських натур. Він бачив у Гердері тільки одно — вільнодумця та еретика, тай то ще впертого, неоправного і войовничо настроєного, а зати́м подвійно небезпечного! І справді, найлюбі́йшим полем думок, мірковань та мрій коваля Гердера, а при тім полем, на котрім з усею силою проявляла ся его войовнича натура, було поле релігії, церковщини, відносин пошівства до народа. Хоча шкільна его осві́та була дуже маленька, то все таки він власною працею, читанєм книжок і розмовами з ріжними людьми дійшов до таких думок, що геть геть вибігали по за ті тісні рамці, в яких у нас немов би приписано, не мов би богом самим установлено обертати ся мужицькому розумови. Він виробив собі певний критіцизм — спокійний, не визиваючий, та при тім і не трусливий та не уступчивий. Зі своїми еретичними поглядами він не ховав ся ані перед мужиками в кузні чи на ярмарку, ані перед самими попами. Правда, він так само критично відносив ся й до інших верстов та установ суспільних, загалом до всіх тих, котрих називав „дармої́дами“. І коли отак нераз у кузні, гримаючи могучим молотом о розпалене залізо, подразнений оповіданнями людей про ріжнородні кривди та утиски, коваль Гердер почне було з разу з легка, лагідно, на пів іронічно, а де далі з щораз більшим жаром та запалом перебирати ріжні болячки мужицького життя, ріжні недомагання мужицької думки, то голос его при тім стає ся міцний та дзвінкий як наострена сталь, роздає ся чу́тко по́через стук молотів, стогнанє мі́ха, присканє іскор і скрип пильників, і такимиж яркими, прискаючими іскрами западає в людські душі. Слухаєш его інколи в отій напів темній кузні, що мала тільки одні двері а ні одного вікна, і в уяві твої́й мимохіть встає картина широчезної, дикої цілини, покритої буйною хоптою, лопушем та кропивою. А по тій цілині якась тасмна, незрима рука веде плуг — не хитрий, звичайний хлопеський плуг, з добре насталеним, блискучим лемішем і з таким же переднім залізом, що немов півмісяць одним острим ро́гом впи́ває ся в землю. І йде той плуг звільна, важко та рівно і невинно, скрипить інколи в твердому ґрунті, хрустить лемішем о камінці та недогнали пеньки, але йде все далі і далі, підриває корі́нє хопти, ломить цілину, вивертає за собою товсту, рівну скибу. З Гердерової кузні йшли такі плуги, клали ся такі скиби не тільки по отсих справжніх непереглядних чорноземних полях довкола, але також по запущени́й, занедбаній цілині народньої думки, народнього духа.

— Знаєте що, Гнате? — обізвав ся о. Нестор, зупинивши ся перед ворітьми ковалевої фортеці, і знявши капелюх з голови краткованою хусткою почав обтирати літ, що густими краплями повиступав на его лиці, карку і величезній лисні, котрою світило ся все его ті́мя. — Ніяково мі́ни йти на обійє́стє сего еретика. Недавно я ганьбив его і за-казав ему, що доки не поправить ся, то я й слова до него промовити

не хочу а війшовши на єго подвірє я міг би єго здибати, а тоді вже, звісно, прийшлося би говорити. Так чи не лише б ось що зробити? Я ось тут зажду, на вулиці, а ви підіть тай викличте свою Маланку.

— Та ні, прошу єгомостя, — відмовив Деменюк. — Коваль ще у церкві, я єго бачив. А по церкві він певно піде до ради громадської. Прощу, най уже єгомость ідуть! Зайдемо в садок, там є лавка, то можуть єгомость сісти. А я Маланку зараз покличу.

— Дуже б міні не хотіло ся... Ну, та вже нехай... Бо ти знаєш, який се чоловік, отой коваль. І як таких людей земля свята носить!... воркотів о. Нестор, дуже нерадо вступаючи в ковалеве обійстя.

— Та щож, прошу єгомостя! Видко ся, на щось і їх пан біг потребує, коли їх держить на світі тай ще дає їм силу, веселість, здоровлє, маєток тай ще оттаких дітей, як Максим.

— А... Максим... Максим ковалів... Се справді добра дитина, славний хлопець. Але не ковалева се заслуга, ні! І не думай, щоб усе отсе бог єму давав за єго заслугу. Ні, се тільки на пробу єму... чи отямить ся, чи скрушіє перед богом. До часу се все, Гнате, до часу! А мене час.. не хочу пророкувати, але чую се... хто доживе, той побачить... Не може то бути, щоб бог не покарав такого грішника.

— Правду сказавши, прошу єгомостя, коваль дуже добрий і чесний чоловік, — несміло промовив Деменюк.

— Добрий і чесний! — скрикнув о. Нестор. — І ти се мовиш, Гнате? Як може бути добрим і чесним, хто в бога не вірує?

— І в бога він вірить і молить ся, се я добре знаю, — знов трібував сперечати ся Деменюк. провадячи по під руку о. Нестора вузкою стежкою в садку. протоптаню серед високої трави, до лавки, що стояла під величезною розлогою грушею.

— Ні, ні! Не вірить він в бога! — змагав ся о. Нестор. — Бо як би вірив, то би слухав того, що бог приказує. А молить ся тільки з гордошів, як той фарисей у євангелію, щоб люди бачили.

Деменюк не змагав ся далі, але посадивши о. Нестора на лавці в холодку, пішов до хати, щоб викликати Маланку. О. Нестор сидів похиливши голову, руками опертий на паличці і без голосу шевелячи устами, немов в дусі торочив і далі своє наріканє на ковалеву безбожність. Погляд єго недвижно спочивав на одній луком зігнутий стебелинці, по котрій звільна та невпинно повзла товста, зеленкувата гусільниця, бажаючи добрати ся до сочистих листочків єї цвітової корони, щоб єї обгрізти лакомими зубами.

— Оттак і по нас повзе та надвигає ся, що кому суджено! — мигнуло в голові о. Нестора, і якась дрож пройшла по єго тілі. Може се було від холоду, що стояв у саду, від тої вохкості, насиченої запахом трав і цвітів, що клубила ся в тіні вікових дерев; але о. Несторови зробило ся моторошно. Душу єго, зворушену розмовою про ко-

валя, отся невинна гусільниця збентежила ще дужше. Він витріщив широко очі і вдивляв ся. Гусільниця мов під люпою росла в его очах, робила ся здоровенною та могутю, заслонювала і садок і хату і все своїм товстючим, зеленкуватим тілом, грозила зажерти не пару листочків марного цвітка, але всі думи, всі помисли, всі бажання о. Нестора.

— Оттак повзе та надвигає ся, що кому суджено! — шептав він тремтячи всім тілом, обнятий якоюсь спертою атмосферою мрій та привидів, з котрої силувавсь отрясти ся та прокинутись, але не міг.

Нараз стрепенув ся. Тут же над его вухом роздав ся дзвінкий, різкий дівочий голос, пронесли ся слова:

— Чого єгомость від мене хочуть?

Се була Маланка. Бистро підійшовши до затопленого в мріях о. Нестора, вона стала прямо перед ним, висока, струнка. в верхній половині облита ясним сонцем а ногами потапаючи в тіни. Лице єї, червоне як калина, горіло здоровим румянцем, чорні очі палали якимось палким огнем, а рожеві губи, розняті при виголошуванню тих слів, просвічували до сонця мов рубіни, коли о. Нестор підвівши голову поглянув на неї з низу в гору. Гарна була в отій білій сорочці, вишиваній на рукавах та на ковнірі, з отим червоним дешевеньким намістом на шиї, з отими важкими темно-каштановими косами, покладеними вінком довкола тімя. Якоюсь свіжістю, здоровою та молодою силою пахла вся єї постать. О. Нестор мовчки дивив ся на неї, якусь хвилю не можучи отяжитись, що єму з нею говорити і від чого починати.

— А .. а... то ти, Маланко? Ото, яка ти виросла... висока та гарна. Давненько я бачив тебе...

Маланка підійшла ближше і поцілувала о. Нестора в руку.

— Тато казали міні, що єгомость мають міні щось сказати? — промовила вона так само дзвінко і швидко і немов крихіточку сердито, як і попереду.

— Еге, так! Маю, маю... Але деж твій тато? Де він подів ся?

— Я дала їм троха пообідати, мовила Маланка. — Бо там у вас між великими панами про него бідного ніхто не дбає, чи йів він, чи ні.

— Ну, Маланко, сего не може казати. Твій тато ніколи міні не жалувал ся на те, щоб єму за мало їїсти давали.

— Чого ще єгомость захотіли! Щоб мій тато та жалувал ся! Аджеж він швидше з голоду згине, ніж би мав словом пожалувати ся. Але єго треба знати! Я знаю, що він голоден, по нім бачу, а про те ледво присилувала єго, щоб дещо перекусив. Але говоріть, єгомость, чого вам треба від мене! Швидко мої господарі з церкви поприходять, то я не буду мала коли з вами балакати

— Та то... я не від себе... то властиво — почав о. Нестор, видимо не приготований на таке пряме і різке питанє

— Щось вам певне тато говорили на мене! — перервала єму Маланка.

— Твій тато! На тебе! Маланко, бій ся бога! Що ти говориш? Хіба ти не знаєш, що твій тато мало не молить ся до тебе, так тебе любить?

— Е, любить, любить! — з нехітю промовила дівчина. — А проте мучить мене своїми підозрінями та науками. Спокою міні не дає з тим вашим паничем. Раз щось я отак случайно сказала йому, що панич лазить за мною та навприкрює ся міні — се ще на весні було — і від тоді тато коли тільки здиблють ся зо мною, все тільки про панича мене розпитують, так немов би силоміць хотіли мене попхнути йому на шию.

— Бій ся бога, Маланко! Як можеш ти таке говорити! — з переляком скрикнув о. Нестор.

— Я вже колись то сказала їм: Таточку, як за багато соли в борщ кидати, то пересолить ся. Не мучте ви мене з тим паничем, бо бігме більше, вам ані словечка нічого не скажу.

— Отож то бачиш, дитино моя, — сказав лагідно о. Нестор. — Се власне стрівожило твого тата. Він так тебе любить, так тобі бажає добра, так турбує ся та побиває ся, щоб ти була щаслива. А коли ти йому таке сказала, то що він мусів подумати собі про тебе? Мусів подумати: ов, тут щось погано, коли моя Маланка не хоче міні нічого сказати!

— Але щож я маю йому казати, коли панич давно про мене й гадки не має, і не дивить ся в той бік, де я є?

— Що? Гадки не має? Не дивить ся? — аж скрикнув о. Нестор, а в его зачудуванню чути було й примішку нетаємної радості. — А не брешеш ти, Маланко?

— Ні, єгомость, не брешу! Чого маю брехати? — щиро відповіла Маланка, дивлячись о. Несторови прямо в очі.

— В таких разі... Ну, але чомуж ти се не сказала татови, щоб він так не гриз ся?

— Як не казала? Сто раз не раз казала: Таточку, та буде вже вам з тим паничем! Зачіпав мене, а тепер, коли я йому раз-другий відповіла, дав міні спокій. Коли бо мої тато такі, прости господи гріха, як той кліщ. Як уне ся в одно місце, то вже там дообає і шемрає, доки его силою не візьмеш. Усе собі мусять щось такого найти, щоб мали чим гризти ся. І щож я тому винна? що на те пораджу? Така вже їх натура.

— Ну, та коли ти правду мовиш, коли панич справді тепер тобі не докучає..

— Але божу ся вам, єгомость, що не докучає! — скрикнула Маланка, вся спалахнувши, мов найчервоніша рожа.

— Ну, то слава тобі Господи! То й добре. Я вже заспокою твого тата.

— Зробіть се, єгомостику, зробіть! Нехай він не турбує ся мною. Я вже не дитина, одурити себе не дам, а куди мене моє серце тягне, туди піду, хоч би там незнати що! — додала рішучо і ще раз поцілу-

вавши его в руку, бігцем скочила до хати. — Ось уже мої господарі йдуть! — додала біжучи. — Бувайте здорові, єгомость!

Ще тільки мигнула на перелазі єї червона спідниця та вишитий рукав — і вона зезла, а тільки дзвінкий, срібlistий сміх залунав на ввесь садок, сміх такий голосний, аж наче спазматичний, що о. Нестор аж стрепенув ся та озирнув ся довкола. Той Маланчин сміх дуже щось єму не подобав ся.

— Чи се вона з мене смієть ся? Глузує, що одурила старого? — проворкотів він. — Ёй, небого? Щоб тільки ти сама себе не одурила!

І він невдоволений кінцем своєї розмови, підняв ся з місця, щоб іти геть із сего садка, не дожидаючись повороту Деменюка, та вже побачив его коваль Гердер, що разом з жінкою і сином власне вертали з церкви. Коваль зузднів его ще від брами, тим всевидющим господарським оком, котре від разу пізнає, де котрий каміничик, де котре полінце не так лежить, як уперед лежало. Хвилю він не то що не міг пізнати о. Нестора, а не хотів вірити, щоб се був він. Перша жінка промовила до него на пошепки:

— Йой, чоловіче! А се що таке? Чогось старий єгомость у нас у саду сидить!

— Ну, так щож? Сидить, то нехай сидить! Злого чень нічого не робить.

— А се що его до нас привело?

— Зараз будемо знати.

І вони всі трое звернули до фіртки, вийшли до садка і стежкою попрямували до о. Нестора, котрий змішаний троха сею стрічею і бачучи себе безпомочним без Деменюка, постоявши троха знов сів на лавці.

— Слава Ісусу Христу! — повитав Гердер о. Нестора, з далека знимаючи шапку.

— Слава на віки, — відповів о. Нестор.

Жінка ковалева і Максим підійшли ближше і поцілували панотця в руку. Коваль не чинив сего, тільки всміхаючи ся говорив звільна:

— Бачимо і очам своїм не віримо. Що за рідкі гості на наших обійстю!

— Перепрашаю, що так самовільно... Та властиво я не сам, а з Деменюком... Тут мене просив з его дочкою поговорити...

— З Маланкою?

— А так. Знаєте, старий Деменюк дуже єї любить, трясє ся над нею. Ну, а там щось панич...

— Ё, що там панич! — з виразом лехковаження промовив коваль і махнув рукою. — Доки Маланка у мене і доки сама чесна, то не має чого бояти ся, хоч би й сто паничів до неї підходило.

— Ну, таточку, хібаж так можна говорити? — вмiшав ся Максим у розмову. — Доки Маланка чесна. Ви ж самі дуже добре знаєте, що вона чесна і на піяку підмову не піде.

— Що було, то ми знаємо, о кілька знаємо, — строгим тоном сказав Гердер. — А що може бути, сего при жіноцькім роді, синочку, ніхто знати ані зміркувати не може.

— Ти все своє, Іване! — з несмілим докором вмішала ся жінка. Ніби то вже жіноцький рід якийсь не людський, а пташиний, що перхає в різні боки, так що й не зміркуєш.

— Та певно, що перхає! І бог зна куди залетить, коли єї в клітці не тримати. Та про Маланку, панотче, можете бути певні. У нас їй нічого злого не стане ся.

— Та я вже говорив з нею, — сказав о. Нестор. — Вона також впевнювала мене, що єї тато дармо турбує ся, що панич їй зовсім не докучає.

— Я з ним колись то переговорив пару слів по приятельськи, — сказав Максим. — Адже ми оба разом до школи ходили, знаємо ся. То він міні дав слово честі, що нічого злого против Маланки не задумує.

— Я також колись то говорив з ним розумне слово, — сказав коваль. — Вже що я там єму сказав, те нехай поміж нами й лишить ся, але я думаю, що він Маланці дасть спокій.

— Ну, коли так, то можу бути безпечний, — сказав о. Нестор. — А то признатись вам, я по розмові з Маланкою не дуже був спокійний. Щось у ній самій змінило ся. Якась така зробила ся різка, недоступна, все так виглядає, мов би з чимось тайла ся.

— Ні, ні, панотче, можете бути спокійні! — сказав коваль.

— То добре. То дуже добре! Спаси біг вам! — промовив о. Нестор, простягаючи єму руку і встаючи з місця. Коваль не взяв простягнутої руки панотця, але всміхаючись сказав до него:

— Та сидіть іще панотче! Куди вам спішити ся?

— Треба йти! Засидів ся. Де тільки той Деменюк так довго барить ся!

— А деж він?

— Та там у вас, у хаті. Певно з дочкою балакає.

— Ідіть до хати, жінко тай ти Максиме! — сказав Гердер. — Як Деменюк переговорить, що має сказати Маланці, то нехай виходить сюди!

Жінка і Максим пішли до хати, а коваль став перед о. Нестором, котрий опять сів на лавці.

— Не гнівайте ся, панотче, — сказав коваль, — що я не взяв вашої руки котру ви подавали. Я чоловік отвертий і не хочу ні з чим крити ся. Я не розумію вас добре. Недавно ви ганьбили мене як еретика, невірного і проклятого, а тепер подаєте міні руку. То я не хотів дотиком своєї руки споганити вашу святість.

В останніх словах Гердера хіба глухий не дочув ся б гіркого насміху. О. Нестор жалібно похитав головою.

— Ой, грішите ви, ковалю, тяжко грішите!

— Га, може бути, — сказав коваль. Ви від того знавець, вам се ліпше видно, ніж міні, бо моє сумління спокійне.

— Спокійне? Не вірю сему, ковалю! Як може бути спокійне сумління у чоловіка, що в бога не вірить, з усього святого сміє ся?

— Їй єгомость, єгомость, — якимось немов благаючим, а немов докірливим голосом промовив коваль, — як ви се можете отак спокійно говорити: Не вірить в бога? Хто се вам сказав? Відки се знаєте? По чім так судите?

— По вашим ділам суджу, ковалю!

— То дуже кепська міра для такої річч, — спокійно відповів коваль — Я видів колись, як у Львові вішали душогуба, що четверо людей забив. О, як він побожно хрестив ся і сповідав ся! Як плакав цілуочи хрест! Той певно вірив в бога.

— Хто знає, може він і швидше найде у бога відпуст своїх гріхів, ніж такі, що вперто обстають при своїй невірі, у котрих бог за кару заглушив навіть голос сумління! — грізно простуючись промовив о. Нестор.

— Ну, єгомость, даруйте, але я мушу вам сказати, що й тут ви помилили ся. Голос сумління у мене не заглушений. Коли часом трафить ся — знаєте, чоловік усе чоловіком — чи то сказати щось не по правді, чи посварити ся з ким, чи скривдити кого, то сумління мучить мене, спати міні не дає, поки того чоловіка не перепрошу, злого не направлю. Чи то значить, що сумління у мене заглушене? Але коли хтось встає і каже: мене слухайте! Я орудую словом божим, я маю власть вязати і розвязувати, — а я бачу, що він такий же чоловік як і я, що він звичайно навіть не знає, що вяже і що розвязує, то як я можу єму вірити, свою душу, своє сумління в его руки віддавати?

— Алеж він не від себе, а з божої волі се робить, а бог знає, що має вязати, а що розвязувати.

— То певне, що знає! — підхопив коваль. — І без попа знає. Так само я й без попа до бога трафлю.

— От і бачите! От і бачите! Які ви еретицькі слова говорите! Як би бог був хотів, щоб так було, як ви кажете, то був би не встановлював апостолів і учеників —

— Егеж, еге! І попів і деканів і каноніків і суфраганів і мітра-тів і єпископів і кардиналів і пап, що хрест святий на пантофлях носять, усе се сам бог власною особою повстановлював! Усе се своєю властю наділив! І виразно сказав: від тепер можете мене не знати і не слухати, а тільки отсих свячених та миром мазаних знайте та слухайте! Вони для вас нехай будуть і церквою і релігією і богом!

— Хулиш, ковалю, бога ображуєш оттаке говорячи! — ледво промовив о. Нестор. — Ну, деж се видано так говорити? Гріх тобі! Гріх смертельний!

— А вже чи гріх чи два, але треба правду сказати. Ну, скажіть міні, чи не так у світі діє ся? Кілько то з вас посвячених осіб має справді бога в серці? Почисліть їх на пальцях! А кілько є таких, що під довгою рясою носять захланність та гордощі?

— Не суди других! Не суди, ковалю, щоб сам під суд не попав!

— Про се я спокійний, — відповів коваль. — Що бог зо мною схоче зробити, те й зробить, щоб тільки я своє діло добре робив. А ви, не бійсь, мене судите і кленете, не пізнавши ані мого серця ані мові віри, а самі ховаєте ся за євангельські слова: „не судите, да не судими будете!“ Добре, не судить і ви! Та яка тоді буде ваша наука? Та й яка вона була доси? Кілько літ ви навчали і катехізували і ганьбили і наклонювали людей на все добро, а нині що в селі? Пройдіть ся, загляньте під оті стріхи, що там знайдете? Що біда, розпука, се ще нічого. Наш чоловік до біди привик. Але яке пияństwo, яке злодійство, які свари та лайки, в громаді яка неправда та кривда — чи ви маєте о тім понятє? Чи ви то чуєте — здаєть ся у вас сумління не заглушене? — що відповідь за всю оту погань, що такі кишить довкола вашого двора, спадає на вас?

— На мене? — з правдивим перестрахом зойкнув о. Нестор, мов важким обухом прибитий словами Гердера.

— Так, на вас, отче і на подібних вам! Як же ви вчите людей?

— Адже й Христос говорив, що деяке сімя мусить падати на камінь.

— Але Христос казав, що варт робітник свої плати. А якщож плати варт буде робітник, що все зерно розсіяв по каміню?

— Робимо, що можемо...

— Скажіть виразно, що нічого не можете зробити. А я вам скажу, чому не можете.

— Цікаво знати.

— Не дуже вам цікаво буде, — з досадою промовив коваль. — Нема в вас того, що чуда творить, що дає жите, нема любови! Ваша мова як кимвал що бренькає, а ваша наука як мідь що гуркотить. Шуму багато, а добра нема.

О. Нестор чим раз більше подавав ся в низ при тих словах, немов ослабав, вянув і горбив ся. Вони були мов острій ніж, що шпигонував его в серце. Перший раз сей еретик отак розговорив ся з ним і перший раз він почув, що хтось безпощадно, різко загнув палець під его серце, заворушив у нім такі фібри, що бачилось зовсім уже були завмерли і заглушли. І справді чим же було его звиш 30-літнє святе officium? Хоч він і не міг спіймати себе на невірстві та на ересях, то щож з того? Хто зна, чи се не для того тільки, що ніколи о справах віри не думав глибоше? Хоч він совісно читав служби божі, утрени і акафісти, не пропускаючи в них ані одного слова, хоч совісно говорив проповіді, держав катехізації і поучав людей при всякій нагоді, то все таки — він з безмірною гіркістю чув се в тій хвили — робив се з обовязку, як урядник з обовязку укладає позви та декрети в справах, що его зовсім не обходять. Ані в діла віри, ані в діла моралі, ані в справу освіти народа він не вносив того огню, того всепожираючого запалу,

котрий дає правдива любов до ідеалу, до тих бідних, темних, труждаючихся і обременених, що нераз ідучи до церкви чекають¹ почути справді сердечне слово потіхи та відради, а потім, заким дійде до пів служби, винаходять собі народній звичай і на час проповіді виходять із церкви, щоб провітритися, погріти ся на сонечку та побалакати з сусідами про ту ж саму свою нужду та гризоту, котру надармо раді б були розсяти в церкві.

— Тай що то говорити? — мовив далі Гердер хвилю помовчавши і нахилиючи ся до о. Нестора. — От і ви єгомость — Бог мене покарай, коли я хочу вас осудити, але правда правдою лишить ся! Ну, скажіть по правді, о що ви на парафії більше дбали: чи о душі своїх парафіан, чи о те, щоб як найбільше грошей придбати, щоб у пані графині ласки не стратити?

— Ковалю! Досить тої розмови! — болючо мов з під ножа скрикнув о. Нестор

— Хібаж то я вам новину кажу? Хіба ваше сумління тисячу разів на добу не говорить вам того самого? Правда, громада шанує вас за те, що ви менше дерли від свого попередника і від свого наслідника, але чи ж се заслуга? Громада шанує вас, що ви влекшили їй тягару, давши 5.000 ринських на церков. але чи ж ви думаєте тим бога підкупити? відплатити свій гріх, тяжкий гріх, той, що ви стільки літ занедбали робити те, до чого були зобов'язані, занедбали любити своє духове стадо? Без любови ніяка робота, ніяка жертва нічого не варта. А коли є любов, то всяка робота, всяка жертва зовсім інакше виглядає, ніж коли вона є пустою формою.

Гердер був вині ще натще. В таку пору голос его робив ся різкий, слова летіли швидко і попадали в ціль мов дрібний шріт. Тоді він не знав ніяких зглядів, говорив що думав і що чув, не дивлячись, як се кому сподобає ся. І тепер він виливав з душі те, що в ній давно вже було накіпіло, зовсім не зважаючи, яке се вражінє робить на о. Нестора.

— Ей, ковалю! Іване! Чи ти не боїш ся бога? — роздав ся нараз за его плечима лагідний, докірливий голос. — І як ти можеш таке говорити? Ади!

Се був Деменюк, котрий почувши в саду розмову о. Нестора з ковалем наблизив ся помаху і мимо волі підслухав остатню промову Гердера. Зимний жах проняв старого церковника і він ледво осмілив ся поглянути на о. Нестора. Той сидів на лавці зовсім згорблений, похнюплений, немов прибитий. Капельох і палиця давно випали ему з рук, у котрих тепер він судорожно мняв кратковану перкалеву хустку від носа. Уста его раз у раз порушували ся, зморшки на лиці і під очима зробили ся якісь глибші, пошідбігали синцями, а зі старечих очей котили ся гіркі, грубі сльози і пробігши по крутих задомах зморщків падали на коліна. З груди его від часу до часу роздавало ся важке, мов дитяче хлипанє, перериване сухим кашлем.

— Грометь? Господи боже мій! — скрикнув Деменюк, кидаючи ся до о. Нестора. — Що вам такого? Ви щось недужі? А я дурний там забалакав ся!...

— Нічого, нічого, Гнате, — ледво чути прошептав о. Нестор, хусткою поспішно обтираючи сльози з лица. — Слухайте, ковалю! Подайте міні руку! — додав він, силуючись устати з лавки.

Гердер був троха змішаний тим несподіваним вибухом чутя у старого панотця. Він ніколи ще не видав єго таким і навіть здумати собі не міг, щоб се було можливим. Та про те бачучи тривогу Деменюка він і сам було троха перепудив ся і почав уже докоряти собі, що надто остро обійшов ся зі старим, що не змовчав дечого. Оттим то він урадував ся почувши, що панотець на него не сердить ся. Він живо подав єму руку і промовив лагідно:

— Нехай грометь не сердять ся за мої слова! Може я й не добре міркую, але що міркую, того не люблю скривати.

— Добре, добре, ковалю! — ледво дишучи промовляв о. Нестор. — Бог тобі за се заплатить.. Я не сержусь.. я вдячний тобі... хоч серце... серце в мене болить, коли чую... яка вдяка.. за мої...

Голос єго тряс ся і уривав ся що хвилі. Деменюк узяв єго під руку і випровадив із саду.

— Бувайте здорові, ковалю! — сказав Деменюк. — Та перепрашаємо -- —

— Нема за що! — відмовив коваль, дивлячись за відходячими. — То я би повинен...

— Ні, ні, ві! Я тобі вдячний! Я тобі!.. силував ся голоснійше скрикнути о. Нестор, та не докінчив, закашляв ся.

Коваль важко зітхнув у слід за ним, запер браму своїй фортеці і повільним кроком пішов до хати, де вже жінка і син давно ждали на него з обідом.

(Далі буде.)

Іван Франко.

Матеріали для історії віршів українських.

Зібрав і впорядкував

М. Драгоманов.

Б. Вірші про громадські справи.

Звичай писати вірші про громадські справи, політичні і суспільні був дуже розширений в старі часи на Україні. Звісні вже в печаті політичні вірші про пригоди в часи Богдана Хмельницького, приложено до хроніки Єрлича, (напечатані при „Богд. Хмельницкомъ“ Костомарова і в „Историч. Пѣсн. Малор. народа“, т. II.), довга вірша про битву під Берестечком, (напечатана д. П. Житецьким в Archiv f. slav. Philologie II. V. 297—307), вірші на різні пригоди української історії кінця XVII. ст. внесені в „Лѣтопись Сам. Величка“, вірша Мазепа і др. того часу (перепечатані в наших Політ. піснях укр. народу XVIII—XIX ст.), деякі вірші на пригоди XIX ст. (інвентарі, волю крпацьку, польське повстанє в 1863 р. і т. і.) по части перепечатані і розібрані в нашій книжці „Нові українські пісні про громадські справи“ і в статі д. П. Кузьмичевського „Малороссійскія пѣсни объ освобожденіи крестьянъ“ в „Кіевской Стар.“ 1887 р.

По сим матеріалам уже б можна написати досить докладну історію політичної вірші на Україні. Тільки ж багато таких віршів ще мусить бути в невідомих рукописах або в устах народа. З тих, котрі печатаємо далі, видно, що й доси вони складають ся по приміру старих. Всі вірші сего відділу печатають ся перший раз.

І. Уманьська різня 1768 р.

В славнім місті до Уманя зійхали народи,
Яко Ляхи, так і жида, не знали пригоди,
Же смерть будет невідома, страх такий нападе.
Чи то з неба з божій волі гинею в тебе граде,
Чилі з того священного род Мельхиседека,
Котрий зібрав п'ятнадцять сот різунів чоловіка?
Межі ними сотниками Желізо і Шило,
З котрих волі, з їх сваволі жидам ся з'явило,
Так тим Ляхам католікам і правдивій вірі —
Смерть страшная всім невинним стала ся без міри.
З той причини, же і Гонта мислив боронити, —
Тільки його з Уманщини хлопцям заплатити.
Зумислили, же їх не дасть, йому ся звірили,
Всіх козаків, його хлопців барвою покрили.

Ах узрівши Гонта сотник устроєні хлопці:

„Нуге, йдіть а по парі зо мною, молодці!

Пойдемо до різунів, щоби ся еспитати,

З чий воли до Уманя йдуть рабувати?“

Скоро вийшли аж за браму, люду ся склонили,

В той час Ляхи так теж жиди зміну зрозуміли.

Же поїхав право до них, в себе не стріляли,

Показавши Гонті „Право“, зараз ся звітали.

„От-то тоє, пане Гонто „Право“ від цариці,

Щоб вибрати кукіль, брате, з голої пшениці.“

Скоро Гонту сотника „Правом“ підмовили,

З понеділка на вівторок Уманя добили.

Зараз з рання во Умані стала ся спотичка:

З Ляхів, з жидів, з малих дітей текла крива річка.

Течеть річка кровавая, паде у потоки:

Ріжуть Ляхи (ляхів?), священників гілтайські зволоки.

Малих дітей отлучивши до дому загнали,

Старим Гонта окрутиком, в котрого ся прохали:

„Даруй житєм, пане Гонто, дітей малих, — віси (знаєш):

Нечай смерти, тепер гинем од острої спіси“.

Гей у лузі на калиці да зацвіли цвіти,

Тей погibli на Уманю невинні діти.

Тей най би то діти, діти, а то старі люде!

Кажуть пани, кажуть Ляхи: „козаччина буде“.

А в городі віше*) пишуть, котрих полічили,

Ляхів, жидів тридцять тисяч, а всі положили.

Опроч трупу побитого не видно нікого,

В славнім місті пустки всюди, а гілтайів много.

А пан Гонта по риночку помагає собі, —

Незадовго, пане Гонто, смерть буде і тобі.

Дійшли слухи пана Гонту темненької ночі:

Іще йде Москви много йому до помочи.

Скоро Москва до Уманя зраня поспішила,

Поприсягши єдин собі (один одному) ураз ся злучила.

На другий день всіх гултайів Москва повязала,

А пригнавши до обозу, Ляхам в руки дала.

Зараз Гонту сотника взяли чвертувати,

Руки, ноги, чвертки з тіла на паль забивати.

Вірша ся списана нами зі згаданої висше галицької книжки, одержаної нами від д. Ів. Е. Левіцького. По всему видно, що вірша ся зложена була зараз же після самої уманьської пригоди 1768 р. Інтересне в ній оповіданє про те, як Гонта був склонений перейти до „різунів“ показом ему „права від цариці“.

*) З польського „вісі“ — рапорти.

2. Насильства конфедератів у 1768 р.

Во шестьдесятъ восьмом году
Собиралось народу
З войска многих, бардзо строгих
Молодців возбранних.
В Білоцерковськѣм повіті чудо показали,
Близько Савковой пасіки пона зарубали
А ёгомость пан Каміпський,
Комендант конфедерацкый
Казав всьому войску своему
До двору збирать ся
Севериновську всю шляхту ставить у громаду,
І в каждого трусить, глядитъ кровавоі шаблі.
Послав в конецъ своїхъ гонцівъ Чупиру трусити,
Злихъ розбійців, душегубців к собѣ приводити:
Білецького, Левковського, Чупирськую шляхту.
Богъ то знає, кров видає людям на признаку,
Привезли їхъ в Севериновку розбійців лукавихъ,
Приводять їхъ в попівський дом і к невинноі главѣ.
Лежитъ глава порубана, вся кровію сплила,
Посічена чорна одежа і все ёго тіло.
Священники труп приемише в труну полагають,
Честно проводятъ архипатрона, во гроб опускають.
Стоить на гробѣ родъ капланський, слёзи проливає,
Білецького, Левковського бардзо проклинає.
Білоцерковський кат Шимко собѣ їхъ приймає,
Праві ручки утинає, з плічъ главы здіймає.
Ох мій боже, милий творче, создателю свѣта,
Дай намъ в мирѣ сімъ прожити безъ злого навіта!

Віршу сю ми беремо з досить інтересного рукопису „Описаніє села Севериновки Святомихайловскоі церкви, Таращанскаго уѣзда“ (кіівської губ.), зробленого очевидно тамтошнімъ священникомъ. Окрім вірші там знаходимо докладне оповіданє про описану в ній пригоду, котре ми вважаємо відловіднимъ подати тут цілкомъ: „Сказаніє о мученической кончинѣ Іоанна Зубчевскаго, перваго священника на приходѣ севериновскоі церкви, сохранилось съ малѣйшими подробностями въ одномъ семействѣ, родственномъ ему. Изъ этого семейства осталась теперь одна глубокая старуха, еще впрочемъ исполнѣ сохранившая способности ума, отъ которой мы слышали зтотъ разсказъ. Всѣ жители села Севериновки и даже многіе изъ сосѣднихъ селъ знаютъ также о смерти Іоанна Зубчевскаго, но съ меньшою ясностію. Въ памяти народа удержалось это событіє потому, что о немъ всегда напоминаетъ каменный крестъ, стоящій на томъ мѣстѣ, гдѣ пострадалъ священникъ. Существуетъ еще и пѣснь, передающая это событіє въ точности и съ подробностями согласно съ разсказомъ. Пѣснь эту слышали мы отъ помянутой старушки. Говорятъ, что ее знаютъ еще нѣкоторые старые люди.....

„Объ обстоятельствахъ, сопровождавшихъ собственно смерть священника, какъ не упомянутыхъ въ пѣсни, дополнимъ рассказомъ старухи, приводя его почти буквально въ русскомъ переводѣ съ малороссійскаго: „Въ то время собирались въ нашемъ краю конфедераты для усмиренія „коливинины“, но они еще болѣе дѣлали зла народу, особенно православнымъ, называя ихъ схизматиками и стараясь обратить въ Унію. Они грабили ихъ, били и дѣлали всякія насѣлія. Такой отрядъ этихъ конфедератовъ вошелъ однажды и въ Севериновку. Покойникъ о. Іоаннъ испугался страшно и всѣ люди въ селѣ перенугались. Чтобъ умилостивить конфедератовъ, о. Іоаннъ вышелъ имъ на встрѣчу съ церковною процессією. Каминскій сказалъ впрочемъ, что „не нужно насъ такъ встрѣчать; мы такіе же люди, какъ и вы“. Каминскій былъ знакомъ о. Іоанну. Увидѣвъ, что начальникъ этихъ конфедератовъ, панъ Каминскій, его знакомый, о. Іоаннъ нѣсколько ободрился. Каминскій отправился къ о. Іоанну съ другими панами въ гости. Жена покойника, видя пановъ идущихъ къ нимъ вмѣстѣ съ мужемъ, перенугалась, полагая, что его ведутъ подъ стражей и идутъ разорять домъ, и спряталась въ погребъ и тамъ уже хотѣла въ кадубѣ топить: добровѣже тогді діялось, коли тілько що побачила їх та з́араз до кадуба, щоб утопить ся; то вже то добрі були руки конфедератів. О. Іоаннъ нашель жену еще живу, урезонилъ ее, сказалъ, чтобъ приготовила ѣсть. За сытымъ столомъ, полными кубками водки, паны забыли, что въ гостя ѣ у схизмата и ни слова даже обиднаго никто не сказалъ о. Іоанну. Но онъ какъ бы предчувствовалъ свою кончину. За столомъ, посреді шумной бесѣды онъ обратился ко всѣмъ съ такими словами: „Пани моїі любі та милі! Пийте, пийте все, що вам угодно, тілько не зарубайте мене“. Всѣ посмотрѣли на него съ недоумѣніемъ, а Каминскій даже обидѣлся и сказалъ ему: „что ты говоришь! Богъ съ тобою!“ Когда уже положились спать, о. Іоаннъ собралъ, что было у него дорогого и отправился въ хуторъ съ однимъ родичемъ, тоже священникомъ. Онъ этихъ конфедератовъ, находящихся подъ командою Каминскаго, можетъ быть, и не боялся, но тогда были часто подобные переходы, а если одинъ ничего не дѣлали дурного, то отъ другихъ нельзя было ожидать того жъ самого. На дорогѣ пострѣчались о. Іоанну два конфедераты Бѣлецкій и Левковскій, жители села Чупиры. Догнавъ его, Бѣлецкій началъ присматриваться въ лицо о. Іоанна и увидѣвъ, что это священникъ, онъ загородилъ ему дорогу и началъ кричать: „о, ty schyzmatyka! zarębać go! Panie Lewkowski. rębaj!“ О. Іоаннъ началъ проситься, умолялъ его всѣмъ: „Дарю тебѣ все, что имѣю!“ — молилъ о. Іоаннъ, но Бѣлецкій только повторялъ: „о, ty schyzmatyka! — rębaj go!“ Видя поднятыя надъ собою сабли, о. Іоаннъ поднялся съ повозки, чтобъ убѣжать. Бѣлецкій погналъ за нимъ и, что догонитъ, то саблѣй по плечамъ. Рубалъ отъ такъ о. Іоанна то по плечамъ, то по головѣ, пока покойникъ не упалъ. А о. Власъ, — такъ звали того священника, что былъ тогда съ о. Іоанномъ (кажется, онъ былъ увіяты) успѣлъ прежде выскочить изъ повозки и спрятаться въ хуторѣ подъ колодою (бре-

вномъ). Это было возлѣ самаго хутора, которымъ тогда еще владѣли священники и который теперь отняли (помѣщикъ, гр. Браицкій). Тамъ были огромныя бревна дерева, среди которыхъ то и запрятался о. Власть. Какъ упалъ на землю о. Іоаннъ, Бѣлецкій и Левковскій начали опять сѣчь его саблями. О. Іоаннъ опять сталъ проситься: „пане Білецькій, пане Левковський, даруйте мене душею!“ Но Бѣлецкій и Левковскій не внимали мольбамъ его, а только повторяли: „*gębaś tego schyzmatyka!*“ Отець Власть лежалъ недалеко въ подъ бревномъ, такъ что могъ слышать все, что они говорили. О. Іоаннъ наконецъ крикнулъ: „ох, ох, Господи, боже мій, прийми дух мій!“ Видя его совсѣмъ бездыханнымъ, (конфедераты) оставили его. О. Власть, перепуганный, не думалъ возвращаться въ Севериновку, но съ перепугу забылъ дорогу и пришелъ сюда таки. Онъ поразилъ своимъ печальнымъ извѣстіемъ жену покойника. Комендантъ Каминскій самъ былъ этимъ весьма опечаленъ и взялъ на допросъ о. Власа, но тотъ не могъ ничего показать, потому что, хотя слышалъ, какъ называлъ по именамъ своихъ убійць о. Іоаннъ, но забылъ съ перепугу эти имена. Когда ему поименовали всѣхъ находящихся въ отрядѣ конфедератовъ, тогда онъ припомнилъ имена Левковского и Бѣleckаго. Когда къ Бѣлецкому пришли воины отъ Каминскаго (село Чупиры всего въ 3-хъ верстахъ отъ Севериновки), то застали его еще въ крови съ неумытыми руками и такимъ привели его на допросъ. При допросѣ кровь хлынула изъ всѣхъ мѣстъ, гдѣ только были пятна крови покойника. Вотъ что значитъ стихъ: „Богъ знае, кровъ видає“. Бѣлецкій впрочемъ и на плахѣ не показывалъ ни малѣйшаго раскаянія, а все кричалъ: „Чтобъ мнѣ изъ за схизматика сѣчь голову?! Нѣтъ, этого не будетъ!“

До напечатаної висше вірші підходить по характеру вірша про смерть Млійівського титара Данила Кушніра (Київск. Стар. 1886, N. 5, 202—205).

[Додаємо тут ще дві сучасні вірші про уманьську різню, виняті нами з рукопису бібл. Осолінських у Львові (N. 266), а переписані в р. 1840 князем Г. Любомірським із давнішої рукописної збірки барона Шодуара в Івниці. Вірші, транскрибовані в рукописі латинськими буквами, подаємо в нашій транскрипції.

3. *Pieśń kozacka na tę notę: Ey buw Sawa.*

O Buntach chłopskich na Ukrainie 1768.

На Україні в Жаботині свивольнії козаки,
Ой вибравши Запорожців, такі ж собаки,
Із сотником із Гонтою*), що єсть світу дивно,
Вирізали панів, жидів в Гумані зарівно.
Чемуж Гонто так невдячен і з якої причини,
Що-сь вирізав всіх в Гуманю до малої дитини?

*) В рукоп.: у з Gontom.

В Телієві также місті то-жеж нарадили:
 Кров жидівську виточивши по кістки бродили.
 І як куда повернуть ся, то єсть всюди знаком:
 Од Липовця до Турбова повно труна шляком.
 О різуні, о поганці, яка ваша віра,
 Що сьте в Смілі *) погубили так богацько мира?
 Не знаш бога і сумленя, хамуцької (?) злості!
 Буде ворон з собаками вам глодати кості.
 Прийде той час не за довго, настане година:
 Не зостане на Україні мужицька **) дитина.
 Не багато панували, щось більше як три дні,
 Кров невинних пролітая ***) стягне на вас злидні.
 У Каменці і у Львові повно вас єсть всюди,
 Ви гинете нечистіі, як ті миши руді.
 Чемуж ви такі безумні, в розумі обрані,
 Що-сьте ораз із жидами викололи пани?
 Знайте князі, знайте пани цілою України:
 Не робіте козаками мужицькіі сини.
 Єще прошу, єще молю: гляньте ви на бога:
 Нехай мужик ціна глядить, не оружя, рога.
 І селедця нех не носить, нехай знають пани
 Власних своїх, нехай панов не зовуть Ляхами.

4. Pieśń druga o Buntach chłopów ukraińskich 1768.

Ей у місті при лісочку, да славнім Гумані,
 Викололи Ляшків, жидів і красні пані.
 Задріжала у костелі вся шляхта і люде,
 Не знаючи свей пригоди, яка на їх буде.
 Ей стогнала уся земля і темні ліси,
 Як убігли до костела гайдамацькі списи.
 А убігші одні брали бючи на цментари,
 Другі з оздоб обдирали коштовні олтари.
 Не даючи шанованя бога проклинали,
 Викидали проч на землю, а пушки ховали.
 Суса Христа порубали ноги на четверо,
 Головоньку невинную *****)
 Які були шкальованя *****), трудно виказати,
 Плач збирає чоловіка, треба умірати.
 Як-єсь тогда, о мой боже, мог тєє стерпіти,
 Як взяли тя із олтаря як жида мучити?
 Ти-сь боже був милосердний, ждав-єсь їх поправи,
 Чи не склонять щирим серцем под твої ноги глави.

*) В рукописі: w Swili.

**) В рукописі: muzyckaia.

***) В рукописі: prolitaie.

*****) В рукописі: люка.

*****) Зневаги.

Не вважали і на тебе, що-сь на хрест прибитий,
 За нас, людей своїх грішних, дав-есь ся убити.
 Овшем, горші як зайідлі якові катове
 Розсипали на часточки тіло тве Христове.
 Розсипавши взяли святих блюзнить, поганити:
 Не будете, знаєм добре, більш цуда чинити.
 Ой не мало жон од мужів там осиротили,
 А од брата од рідного сестри розлучили,
 А матері боязливі, дочки там христили,
 Батьки з сини невинними до смерті убили.
 Орнатами дорогими коні покривали,
 Інні речі костельні под ноги доштали.

Ой вдарили Гуманьщики в голосніе дзвони:
 Оскочила козаченьків Москва на всі строни.
 Дали знати гершту Гонті о такої новині:
 Утікаймо! Пострадаєм жита сухо нині!
 Казав хутко пан Гонта коня осідлати;
 Ой побачив мижи військом яєніе гармати.
 Зачав плакати жалосенько на свою свиволю:
 „Поберуть негідні сини в тяжкую неволю.
 Коли б були о своїй біді да давній ми знали,
 Виколили б що до ноги, жадного не пускали.
 Булибисьмо, пане брате, панен не христили,
 А то за їх може будуть з нас пороти жили.“
 Ой в неділю ударили в дзвони на знак рано,
 Ой що з Гонті невірного з шкіри паси драно.
 А над вечір тоуж Гонті текли вельми слёзи,
 Їй вспомнявши на давнійші учинки негожі.
 Бувайте ж ми, молодчане красніі, здорові!
 Напоминаючи всіх тими своїми слови:
 Научайте, отець, мати свої власні діти,
 Не пускайте у козаки до війська служити.
 Заказую протів Ляхів бунтів не вносити,
 Волиш бути мужиками, панщину робити.

Обі ті вірші очевидно зложені Поляками і виявляють польський погляд на колішницину та польські соціальні ідеали. Вони цікаві для нас не тільки з сего історичного боку, а також і з того, що Поляки безпосередно по кровавій пригоді 1768 р. силкували ся викладати ті свої погляди в популярній формі, українською мовою, очевидно для українських мужиків.]

І. Ф.

5. Надписі на картині, де намальовано гайдамак.

В колекції стародавніх річей у проф. Антоновича в Кієві знаходиться картина, мальована олійними фарбами на полотні, на котрій змальовано гайдамак. В горі великий гайдамака тягне на шибилицю

жида; другий жид прив'язаний до дерева, кінць стоїть з боку. В низу по лівім боці два гайдамаки пють горілку; казанок з кашею кипить на огні.

З уст вішаючого гайдамаки виходять слова:

Годі тобі, вражий сину, чвертки та кварта писати!

Ось будеш на дубові маю хліб співати.

З уст жида: Ай вей зміре! пане Мамаю!

Помилуй мене, я ни копійки грошей не маю.

Гайдамака: Нам грошей твоїх не треба;

За таких платять спасенієм з неба.

Над спочиваючими гайдамаками:

По трудах хлонці гуляйте,

Лиш діло своє справляйте

Од одного пучого гайдамаки до другого:

Пий брате за Йося,

Та тягни і Мося!

6. Підпис до картини запорозця.

Звісно в печаті кілька варіантів вірші підпису до картини запорозця. (Див. напр. у Куліша Записки о Южной Руси, т. I, 316—319, у Евварницького, Запорожье, I, 58, 74—75; тутже і картина).

Ось ще варіант коротшої вірші такого ж роду, котра вдержалась в пам'яті теперішнього сільського маляра.

Козак запорожець ні об чім не туже:

Як є люлька, тютюнець, то йому байдуже.

Козак душа правдивая: коли не горілку не,

То воші бє,

А все не гуляє.

Як піду я до гаю,

На бандуру заграю:

Гей бандуро моя золотая,

Як би к тобі жінка молодая!

Скакала б, плясала б до лиха:

Не один чумака приніс би солі пів міха.

Гарний козак на натуру,

Гарно грає на бандуру.

(Запис. від маляра в Ольшині, Харьк. губ. д. Манджурою.)

(Конець буде.)

М. Драгоманов.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

IV.

Ми мусіли застановити ся троха близше над способом, в який реакція відбила ся на економічнім і народно-просвітнім положінню руського мужицтва, бо інакше годі би зрозуміти той крутий поворот, який тепер наступив в розвитку руської інтелігенції. Виростати вона стала, як ми бачили, із зовсім омужиченого попівства; корінь її лежав отже безпосередно в народі і доля її звязана була з тими обставинами, серед котрих довелося тепер жити народови.

Підростаюча інтелігенція була зовсім молода, нова; вона не мала ніяких патріотичних традицій за собою. Прилученє до Австрії звільнило вправді ті тяжкі обставини, в яких нарід руський жив за часів польського пановання, але з другого боку розпаявало нарід на дві половини, і лишивши невеличку галицьку половинку на єї власні сили, підривало дуже звязь зі споминками про народню борбу за свободу, з ідеалами громадського і релігійного житя. Звязь тота і перше не була дуже велика, бо Галичина слабу брала участь в народнім житю і революціях України, але все ж таки була. Тепер вона ставала ще менчою, так що по крайній мір в перших хвилях розросту нової галицької інтелігенції дуже тяжко було жите нове навязати до давнього, минушого, і дати єму ту тверду основу яку кождому народови дають живі споминки блискучої хоть нещасливої бувальщини.

Яко основа розвитку лишав ся отже для молодой інтелігенції лиш сам галицько-руський нарід. З него вона мала зачерпнути собі сили, в нім шукати звязи з історичною минушістю, в нім найти поле для хосенної патріотичної діяльності. Правда, звязь із житем народа була і до тепер, але звязь дуже нещаслива. Нещастє лежало в розуміть ся, не в омужиченю попівства, бо і правдива цивілізація веде також до „омужиченя“, зрівнює і затирає швидко ріжницї поодиноких верстов народа і зближує їх не лиш у внутрішніх, але навіть і в зверхних проявах житя. Нещастє лежало в тім, що омужичене се було зовсім поверхове, не впливало з глибокого і внутрішнього почутя солідарності з народом, але з варварства і темноти. З такої однаковости нарід не мав жадної користі; ба, ні, вона єму приносила шкоду, бо держала в темноті тих людей, котрі при тодішніх сумних обставинах в Галичині одні могли би підіймати нарід з упадку і просвітити єго.

Вириваючи духовенство руське в Галичині з такої однаковости реформи Йосифа зробили отже нехотячи перший крок до того, щоби ту поверхову солідарність через просвіту переробити у свідому, внутрішню солідарність. Виростаючи через просвіту по над голови тої маси і збираючись поволи у верству письменну, інтелігентну, попівство могло

стати природним провідником народа. Тото переобразование руського попівства припало було в такий час, котрий як раз годив ся для витвореня інтелігенції здорової і народної в найкрасшім значіню сего слова. То був час великого духового і політичного руху 18. віку, час, котрий не лиш в незвичайнім степені збогатив у всіх культурних народів науку і літературу, розширив духовий світогляд чоловіка на себе і природу, але видвигнув і народні маси наперед, час, котрий видів основане американської республіки і велику французьку революцію. Навіть реформи Йосифа були властиво лише способом, в який сей великий рух відбив ся в голові самого реформатора.

Але і близькі відносини, в які Галичина через прилученє до Австрії прийшла до німецької культури і літератури, могли в значній мірі вплинути на розбудженє духового життя між молоденькою інтелігенцією руською. Німецька література лиш що підоймалась була тепер до небувалої високости і живости. Цілий світ нових мислей, стремлінь, поривів отвирав ся в тій літературі перед нею, давав їй можливість відразу, з повної груди віддихнути свіжим повітрям європейської культури. Той світ нових мислей був би і між руським народом викликав нові погляди на житє і людей, скрінив зароди відродження, доставив у борбі з ворогом нових способів тай саму борбу вивів на широке поле європейських культурних інтересів, звязавши справу народнього відродження зі справою поступу загально-людського...

Вже тим одним молода інтелігенція могла би була висвободити ся з під впливу польської освіти, виробленої шляхтою для шляхти. Та елементарна сила, якої майже все, що в народі руським підоймалось по над підневолену масу, лило до польської освіти і пропадало для свого народа, була би підорвана напливом німецької, а через ню європейської освіти, котра не лиш не відгортала би письменних людей від народної маси, але дала би найкрасший спосіб звязатись із нею духово, бачити в службі і праці для неї найкрасший обовязок образованого чоловіка. Се тим лекше було би дало зробити ся, що народні маси будились реформами з довгого сну, родилось і між ними нове житє. Праця просвітна найшла би була отже сімпатичний відгомін у народніх масах, котрі з одного боку порушені реформами і просвітою, з другого мали таку могутню притягаючу силу, що були би просвітну працю інтелігентних людей своїх конечно нагнули до своїх інтересів і стремлінь, надали їй відповідний напрям і зробили єв повнім значіню сего слова живою і народною.

О скільки судити мож зі споминок про ті часи, розвиток руської інтелігенції починав в перших часах справді йти сею дорогою, інстинктивно навязував до народнього життя. „Сѣдоглавіи старци розповѣдають сѣ сердечнымъ, можъ казати, восхищеніємъ о первыхъ десяткахъ лѣтъ австрійского владѣнія“, каже автор статї „Молодая Русь“*), котрого тут дословно наводжу, „..... найважнѣйшимъ, чого Галича дѣти, а особливо рускіи, дождали ся, было просвѣщеніє. Отъ 1772 р. зачавъ

*) „Молодая Русь“, (Зоря Галицкая 1850 р. ч. 81, 82, 86—88). Уступ наведений див. ч. 88, стр. 541.

зарѣти востокъ истинного и всестороннього розвою душевнихъ силъ Галича. Новая епоха умствениости розпочалась, и съ каждымъ днемъ ставало ся въ темныхъ бескида болоняхъ яснѣйше, веселѣйше. Жажущею душею хватала руская молодѣ тѣ лучи нового незнамого сонця, а въ серцю еи приобразивъ ся онакшій свѣтъ. Исторія бувальщины, за якую передже не знавъ и не мѡгли знати, отворила му очи, и заохочала, тисла до далшихъ, глубшихъ изслѣдованій. Чимъ разъ яснѣйше ставало му народное достоинство, честь и слава батькѡвщины передъ его умомъ, а народніи пѣснй и думы, тѣ наповидніи звуки зъ небесныхъ краинъ духа, чимъ разъ сильнѣйше вязали до народного слова, ѡкрывали чимъ разъ бѡльше обильнѡсть, мяхкѡсть, цвѣтъ и величавѡсть родимомъ мовы, розбуджали що день тоскливое желаніе еи дальшого розвою. Слѣдствиемъ того обшого желанія было заведеніе наукъ богословскихъ по руску..“

Великихъ слѣдівъ стремліне се не лишило однакож по собі в тодішній літературі. Як легесенький, слабенький відгомін далекої музики пройшло воно в тодішній житю духовім, не годне проколоти собі дороги, і на довгий час зникло. Заглушила его університетська ученість, (? Ред.) котра не багато питала за новими, неутвертими гадками і воліла йти утертою, вигідною дорогою, якою і перше ходили руські учені. Інакше і бути не могло. Перші учені Галичане тих часів, про котрі йде річ, учили ся у патрів Театинів у Львові; їх було мало, та й більше вичувались вони на богословів латинських як руських; вони, як каже Антін Добрянський, „блистають ученостію, але тая не приймаєся въ народъ“ (Перемышлянина 1857, стор. 97.) Не багато поправили ся обставини і пізнійше, коли наукові заведеня у Відні і Львові почали видавати перших діячів публичних на полі народного образования і науки. Була у них, правда, „неимовѣрная жажда знанія и ревность къ наукамъ... Русская интеллигенція засіяла въ полномъ блеску Въ одно десятилѣтіе успѣли Русины развинути столь численнихъ докторовъ богословія, что были въ состояніи замѣтити ними всѣ катедры университетскіи на латинскомъ и русскомъ языкахъ.“ (Головацкій, О первомъ литер. умств. движеніи Русиновъ, стор. 13). Щож, коли і ті доктори богословія также лиш „блистали ученостію.“ Не помогла їмъ ані „самоувѣренность въ свои силы,“ ані „постоянность и одногласіе въ дѣланію,“ ані навіть те, що у них було „лучшее, на научномъ упражненіи основанное знаніе русскаго языка,“ (тамже, стор. 17), а не помогло тому. бо воно тримало ся сліпо традиції „славено-церковной“ в літературі, було мертве і як найдалше відгороджувалось від перших проблисків нових, хоть іще неясних стремлінь народнього житя, виплилавших із духа часу.

„Судьба хотѣла,“ каже далі наведений автор Молодої Руси, „же первішій учителі богословія, проходящіи ще по бѡльшій части зъ найпервѣйшихъ дней австрійскаго владѣнія и первшого образования зъ єй рукъ, не поперли истинного духа обшого желанія, и завели мѣсто народного языка, въ преподаваняхъ своихъ языкъ словено церковный. Томужто и не взмѡгли тотъ языкъ приняти въ народъ корени, бо не походивъ зъ народного сердца. Зерно тоє, хотяй по великѡй части зъ

родимихъ нивъ, за надто пристарѣло, абы многонадѣйною биливою на ново прозябети на оболоняхъ инною уже появою приодѣтихъ.“ (Зоря Галицкая 1850, ч. 88, стор. 541, 542.)

Та все таки, хоч і які слабі були стремління народні, що почали були проколювати ся під благодатним впливом реформаторської діяльності тодішнього австрійського уряду, всеж таки вони не пропали зовсім без сліду і хоть слабо, але таки продирали ся крізь густий туман ученого схоластицизму. Вже Захаріясевич в переднім слові до свого перекладу Данієлмаура церковної історії (1790) говорить про konieczність просвіти в народній мові.*) А де треба було заспокоїти невідомі потреби щоденного життя, там писателі вже й тоді брали ся писати зовсім по мужицьки. Маю тут на гадці книжечку, звісну в давнішій бібліографії п. з. „Полѣтика свѣтска“. В ній находять ся приписи початкової товариської огляди, потрібної для кожного образованого чоловіка. Щоби бути зовсім зрозумілим, автор написав ті приписи гарним, чистим мужицьким язиком Розуміється, приписи ті не мають жадної літературної вартости. Але для нас вони важні тому, бо показують, що як потреби життя щоденного піддали авторови гадку написати їх зрозумілим і живим язиком народнім, так інші, висші потреби сего життя викликали би були більше таких народніх книжок і дали би були початок чистій народній літературі.**)

Та рожеві надії на рух між народніми масами, на відроджене руської інтелігенції розвіяли обставини, про котрі ми згадували в другім і третім уступі. Рух між народом пригас швидко під впливом неприхильних для него стремлінь внутрішньої політики. Через те руській інтелігенції усунув ся ґрунт під ногами майже в буквальный значіну сего слова. Тота народня верства, для котрої інтелігенція мала відродити ся і котру мала піднести духово, на довгі часи цілковито заглохла. Для кого ж вона мала тепер існувати і жити, кому посвятити своє добуте в школах знанє і свою службу? Для народа? Але парід зник перед ві очима, і вона ставалась зовсім лишньою і непотрібною. То значить, ставалась лишньою яко інтелігенція, яко провідниця народніх духових інтересів, того всего, що становить висше духове життя народа.

*) Йосиф Левіцький, *Das Schicksal der gallizisch-russischen Sprache und Literatur*, в *Иорданових Jahrbücher für slawische Literatur*, Jhrg. 1844 стр. 1-3—185, і стр. 206—210.

**) „Полѣтика свѣцкая“ передрукована мною в „Кіевской Старинѣ“ 1891 р. пз. „Галицко-русскій Savoir vivre“ (т. XXXII, стор. 281—299.) Замічу тут, що се не була ніяка особня книжечка, як думали між іншим Петрушевич і Гоговацький, а становить часть Букваря, виданого львівською Ставропігією в р. 1790. „Полѣтика свѣцкая“ складає ся з 5 глав: 1. О пристойномъ удоженю тѣла, 2. О способѣ захованя ся при столѣ, 3. О хожденіи, 4. Якъ принадлежитъ зъ людьми обходити ся. 5. О мовѣ і розмовахъ, по чім ідуть ще Увѣщанія общая. Не тільки з огляду на мову має „Полѣтика свѣцкая“ значіне, але також з огляду історично-літературного. Сам автор єї на початку зазначає, що се річ „отъ иностранныхъ авторовъ вкратцѣ собранная.“ Дослід над жерелами „Полѣтики свѣцкой“ може кинути деяке світло на літературні і культурні взаємини між галицькими Поляками, Русинами і Росіянами при кінці XVIII. віку.

І. Ф.

Лишило ся, правда, духовенство, котре тепер, вивчене в семінарії, знало докладніше виповняти свої священничі обов'язки і діставши краще матеріальне забезпечення, могло в порівнянні зі священниками „старої дати“ далеко вигідніше і ліпше жити. Але на тім конець. І тут реакція лишила форму, а знищила зміст, а властиво недопустила до вироблення змісту.

Але вона зробила більше; вона постарала ся о те, щоби та форма сама не виробила в собі того змісту, що з неї, зі звичайного духовенства, зробив би був свідому своїх обов'язків інтелігенцію. Вона перервала зв'язь письменних людей руських з західною літературою. Всі здобутки нового духового життя в Німеччині, ціла майже література німецька поза-австрійська зістала в Австрії заборонена. Навіть із самої австро-німецької літератури за часів Йосифа сконфісковано і заборонено около 2.500 книжок. (A. Springer, Geschichte Oesterreichs, Leipzig 1863—65, I, 64, 65) Відомі скарги австрійських освічених Німців на сей поступок; відомі і сумні наслідки, які вирости з него для політичного і літературного образования самих австрійських Німців. Упадок духового розвою, рівнодушність для вищих інтересів моральних були кінцевим наслідком того насильного відорвання від народної культури німецької. Коли ж для самих Німців наслідки були такі сумні, то що ж говорити о Русинах, котрі ставши письменними не мали чим заспокоїти своїх письменських потреб? котрим лиш німецька література могла на разі заступити літературу і цвілізацію польську і котрі тепер лишатись того єдиного рагунку від впливу шляхетської культури? не мали чим підтримувати і розвивати в собі початків образования одержаного в школах і хоть на будучність стати ся народови пожиточними?

Наступило те, що при таких обставинах наступити мусіло. Відорвані від народа і від європейського образования вони кінцевим способом підняли мусіли під вплив сильнішого польського елемента. Мужик-підсердаком і ремісник скидав із себе і те, що єго внутрішню вязало з мужиком-хліборобом, народні звичаї і обичаї, народний демократичний дух і мужицьку бесіду. Наступило поголовне ополячення, котре було тим небезпечнішим, що не лиш форма польська — мова — опанувала руську інтелігенцію, але й дух польський, котрий і без того всіма боками втискався в думки і погляди Русина. Те, що вона виділа у Поляків признане яко добре і цивілізоване, що надавало позори висшій огляди, висшости над темною масою, те вона живцем стала переймати. Від усього простого мужицького вона стала відсувати ся, сподіваючи ся, що таким способом сама забуде і другі забудуть про єї темне, невольницьке, мужицьке походження.

Окрім єпископа Білянського, котрий поки жив боронив як міг права руського народа і языка, все вище духовенство руське тодішніх часів шукало відзначення в тім, щоби говорити і писати языком шляхти, а не языком свого простого народа. Єпископ Микола Скородинський був горячим прихильником всего, що польське; доля руського языка зовсім єго не обходила, він навіть по руськи не вмів і пасторальну теологію не годен був перевести по руськи, але перевів єї по польськи.

(Левіцький в *Jahrbücher für slaw. Liter.* 1844.) Михайло Гарасевич, бувший професор екзегетики в руській язиці, видавав в році 1794—1797 ві Львові польську газету *Dziennik patriotycznych polityków* *) „Бесіда руського народа була для сих панків за надто простація; вони зі з погордою від себе відкидали“ каже Головацький Яків (*Zustände*). Митрополіт Ангеллович писав брошури і пастирські послання по французьки, по німецьки, по латині, по польськи, лиш не по руськи (гл. *Estreicher, Bibliografia polska XIX. w*) Митрополіт Левіцький тоже. Два его послання вийшли вправді хоть не по руськи то по церковному, але і ті переводили з польського інші люде. (Левіцький в *Jahrbücher*). За часів митрополіта Ангелловича руський язык завмер у Галичині майже зовсім. Зневага і погорда для руської бесіди посунулась так далеко, що богословів котрі богословські науки кінчили по руськи, стали уносліджувати перед тими, котрі вчили ся по латині, зменчували їм дотацію, вважали їх людьми темними і необразованими і нарешті зовсім знесли руські виклади (1808). Незабавки вигнано руський язык і з консисторії руської, де він до тепер часом уживав ся (Головацький, *Zustände*). Руські консисторські критошане урядували по німецьки, по латині і по польськи, але ніколи в своїм матернім язиці. „Хто би в тих часах неприємних народности руській міг був коли поважити ся написати просьбу до уряду і консисторії по руськи? Хто би був відважив ся на таке поданє домагати ся резолюції руської? Хто би був поважив ся в висших школах домагати ся викладів в язиці руським? за свідчення або метрики по руськи? Я сам за провадження метрик в язиці руським перед міністерством усправедливляти ся мусів, і на будуще провадження метрик в народнім язиці міні наказано було. Хто-ж коли з нас священників, котрі мусіли вміти по руськи, з консисторії получав розпорядження і інші обвіщення по руськи? В ріжних чужих языках, лиш не в руським...“ каже Йосиф Левіцький у своїй бесіді на зїїзді вчених руських у Львові 1848 року (Головацький, *Историческій очеркъ основанія Гал. руск. Матицѣ, Львовъ 1850*). Доходило до того, що руські богослови аж в останніх роках своїх наук учили ся троха читати по церковному і по руськи, щоби могли хоть службу божу із церковних книг прочитати. Річ ясна, що багато не могли навчити ся, і дуже часто бувало так, що молоді приходники при проповідях збо при сповіди говорили таким каліченням языком, що прихожане їх слабо або такі зовсім не розуміли. (Головацький, *Zustände* 366). А бувало й так, що сільський священник навіть говорити не вмів по руськи ані читати руського письма; і щоби відправити службу, мусів цілий служебник дати собі переписати латинськими буквами; проповіді в церкві до руської громади говорив по польськи. Навіть на таких священниках, котрі що до свого образования і почутя народного стояли троха вище,

*) Головацький Яків, *Die Zustände der Russinen. Jahrb. für slaw. Lit.* 1846 стр 361—379. Гарасевич описав потрапив освободити ся по часті з під польського вилдву і стати щирим Руссином, дивись: *Lewicki Jan, Buch Rusinów 1772—1820. We Lwowie 1879.* стр. 19—21.

як решта їх товаришів, відбивалося сильно винародовлене, якому підпала була руська інтелігенція. Ба, на них може ще ясніше мож видіти, які моральні карікатури вироблювались у нас під впливом того переконання, що все що народне, мужицьке, то грубе, неокресане і повинно як найскорше уступити цивілізованім, гладким формам панського життя. Так наприклад о. Іван Парилевич, приятель і шкільний товариш єпископа Снігурського і щирий Русин любив руську церков і навіть говорив у себе дома по руськи. Любив він своє, бо воно своє, але все таки чуже, панське було для него чимсь вищим і красивим, і коли приходилось виступити в якій урочистій хвилі, він убрався в латинську комешку і в тій одежі стрічав свого руського владика; молодіж сільську вчив на вечірні по руськи і говорив проповіді по руськи, але кожної третьої неділі говорив до своїх коренно руських парохіян також польську проповідь; виголосивши слова служби божої: „Прийміте, ядите; сие есть тѣло мое“ додавав шепотом: „hoc est corpus meum,“ так як би не довіряв, що син божий на руське призначення зійде з неба, а треба его по латині призвати (Русскій Quidam (Хвляк) Воспоминанія изъ минувшости. Новый Проломъ 1884, ч. 164) Коли так робив один з літших, то що ж погадати о решті! Лучився раз припадок, що мужик свого пароха заскаржив до консисторії, що ему не хоче написати метрики его батька. Заскажений парох боронився перед консисторією тим, що він не годен прочитати давньої метрики писаної по руськи, що він у школах учився по польськи, по німецьки, по латині, по гречеськи, по гебрійськи, по халдейськи і по італіянськи і має зі всіх сих язиків свідомства шкільні з знаменитими поставами, але по руськи его в Галичині ніде не вчили. (Головацкий, Zustände) Ніщо красше не характеризує упадку духовенства, як те, що 1830 року показався потреба видати „Приручний Словарь Славено-польскій или собраніе неудобъ разумѣльныхъ обрѣтающихся въ книгахъ церковныхъ на языкъ польскій толкованныхъ.“

Коли отже сама руська інтелігенція так скоро забувала про своє руське походження і підшивала себе під польську народність, то нема чого дивувати, що посторонні люди ще скорше стали забувати, а властиво не могли знати, що край, в котрім уся письменна верства, все, що ходило не в серцях, говорило і мислило по польськи, має би бути руський. Тому самому єпископови Миколі Скородинському, котрий був таким горячим прихильником Польщі, співав якийсь стихотворець:

„...O cane, Niclai mea concine tibia laudes!
Foecundo immensas emittit Lechica messes
Terra sinu; immensaeque ejus sunt gloria messes
Lechica Niclaum tulerat quoque terra... *)

*) Idyllion ad Illustrissimum ac Reverendissimum Dominum Nicolaum Skorodynski Episcopum rith. graeco-cath. Leopoltanum anno MDCCLXXXIX... inauguratum. Leopoli, Typis Pillerianis, 4-^o.

А щоби ми не мали найменшої непевності, де тота „*Lechica terra*“ котра „*Niclaum tulerat quoque*“, то автор додає: „*Locus illi natalis est Zborow, oppidulum unius diei itinere Leopoli distans*.“

Тепер ми будемо могли також зрозуміти ті скарги урядові, що руське попівство не підтримує народні школи сільські і не вчить у них дітей. Як могло попівство навчити чого небудь, от хоть би читати й писати по руськи, коли більша половина его сама не зміла по руськи? Але хоть ми за се все й не можемо похвалити руське попівство, то тяжко на него й каменем кинути. Хіба ж воно само себе таким зробило? Хіба ж се его каліцтво моральне не спростило на него тодішня урядова система, тодішні урядові принципи публичного виховання? Ся система вся лежала іменно в тім, щоби вже в самім зароді убити кожде самостійне мисленє, щоби з людей письменних поробити машинки урядових „міропріятій“, неспосібні до ніякої самостійної діяльності. Вона й колонізацію підтримувала лиш томъ, бо знала, що нею дві третини галицької людности засуджує на духову смерть. І вона з руського духовенства зробила такі бездушні маріонетки, котрих не мож було підозрівати, що стикаючись безпосередно з простим народом вплинуть на него оживляючо, через народні школи і просвіту збудять у нім іскру людського і народнього почуття. Уряд тодішній міг бути зовсім безпечний. Хто сам був так політично мертвий як тодішнє руське попівство, той не міг будити темні народні маси до життя.

А політично мертвим воно мусіло бути, бо до політичної мертвоти нагинала его і всю шкільну молодіж тодішня педагогічна система. Смерть духова представлялась як ідеал найвищої культури. „Певне, що іменно найвище розвиваюча ся культура наказує як найбільше послухенство самодержавію,“ казав університетський професор Рорер 1810 року в своїй академічній бесіді до учителів і молодіж. *) — „Іменно найвища філософія права узає, що безусловне підданство єсть конечною потребою державного ладу, що без него ідея самодержавія немислима і вона не лиш учить, що всяке роздумуванє над тим, чи ми обов'язані до послухенства урядові єсть непотрібне, але строго відкидає кожде роздуманє, котре проявляє ся в діланю і загрожує державу. Тому то, мої високоповажні панове учителі і товариші, котрі маєте причинити ся зі свого боку до розширення благолатного впливу уряду на галицьких жителів, тому-то мушу Вам при сій спосібности припоручити, щоб ви в сих обставинах часу і місця, в котрих живемо, на те напірали, щоби молодий чоловік поручений Вашому провадженю навчив ся бути послушним. Коли якому народови хоть би лиш поверховно недостає сєї спосібности; коли хоть би котра небудь частина народа думає, що лиш того повинна держати ся, що єї ограниченому розумови видає ся добрим, що йде під лад єї стремління до панованя, єї самолюбю

*) Rohrer J. Über die Wohltätigkeit des Einflusses der öster. Regierung auf das Königreich Galizien. Eine akadem. Rede gehalten den 3. November 1810 im k. k. Bibliothekssaale zu Lemberg. (Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 1810, стр. 614—616.

тоді наступити мусить публичний безпорядок! Найліпші права помагають мало, коли у тих, для котрих вони зроблені, нема того почуття, що вони обов'язані бути послухними. Добровільне послушення є вже само собою чеснотою, котра дає чоловікові блаженне почуття сповненого обов'язку. Але Ви, мої панове учителі народа, Ви, в котрих руки держава з довірем поклала удержане і розширене культури, мусите старати ся, щоби молода душа знала нагнути ся під абсолютне послушення не питаючи довго за причинами розказу. Тоді сповните волю державного уряду і виратуєте культуру від незаслуженого закиду, що вона вироблює лиш непотрібних резонерів... Виступім усіма силами против еґоїстичного, легкодушного часу, в котрім молоді хлопці беруть ся критикувати і поучувати поважні своїм віком і розумом уряди!..."

Се не була проста бесіда без глибокого значіння. се була програма шкільна, котра строго перепроводжувалась аж до 1848 року. І сам професор був вірним образом тої системи, і сам на собі доказував, що сліпе послушення є найвищим ступенем культури. „Дух сервілізму показує ся навіть між професорами права“, каже Кубракевич. (Essai... стор. 125, 126). „Рорер, професор політичної економії на првничім факультеті, кожний раз, коли здибає на вулиці губерніяльного совітника, а особливо придворного совітника барона Кріґа, стає здоймає капелюх, простує ся як шельвах перед офіцером і остає ся в сім неподвижнім положенню ноти, поки совітник не перейде.“

Під такими руками виховувалась також молода інтелігенція руська, котрій запертій в семінарії ті принципи абсолютного послухенства, не питаючого за причинами розказу, впоювались кожної днини, кожної години. Чи ж дивно, що під таким убиваючим впливом, в такій душній атмосфері вивірювали з руської голови висші пориви і стремління, пропадав дух ініціативи?

Але була ще одна причина, котра тим Русинам, що підносились по над темного хлопа, а спеціально руському духовенству впоювала сю теорію сліпого послухенства. „Ви пригадуєте собі ще, мої панове“, так кінчив Рорер свою бесіду, „що тогді, як наш двір цісарський відобрав собі сей край, дві третини людности, а іменно цілий руський нарід, був без усяких наукових і шкільних заведень; ба, що навіть кандидати на руських священників були такі нещасливі, що мусіли в Валяві, в нужденнім селі коло Перемишля, заквартировувати ся в курних мужицьких хатах, де їх висвячували вивчивши кілька догматичних приписів. Як се все змінило ся під австрійським панованем!..."

Нігде правди діти! Під австрійським панованем се змінило ся. Послухаймо, як саме повієство дивило ся на своє теперішнє і колишнє положенє. „Подивім ся лиш 50 років назад і побачмо, в якім положенню було тоді наше повієство? який пошанівок, яке образованє, який вплив і поважанє мало воно?“ каже крилошанин Михайло Гарасевич на сінподальнім зїїзді руського духовенства 1806 року*). „Ото видимо,

*) Synodalrede gehalten in der Landessprache an die versammelte Saecularcurat-Geistlichkeit der Lemberger, Haliczzer und Kamienicer Diözes die gr. kth. Ritus am 30. Juni 1806. Harasiewicz, Annales crp. 815—829.

що наше світське повітство було в найбільшій темноті, що приходники ледви вміли читати і писати і жили в загальнім погордженню. І справді який пошанівок могло повітство мати у світських людей висних верств, коли воно ледви одежою рїзнило ся від поспільства? Який вплив могло воно мати на них, коли воно само ледви знало перші основи релігії?.... А подивім ся на теперішнє положенє повітства, то переконаємо ся, що воно ніколи перед тим не стояло так високо. А звідки се походить? З ласки найлагіднішого уряду австрійського. Бо відколи ми прийшли під мудрий, справедливий, лагідний і ліберальними гадками кермуючий ся уряд австрійський від тоді з нами обходять ся по батьківськи, рівно як і з іншими; ми вільні від усякого утиску, признана рівність нашого обряду з другим, признані наші привілеї і права, зроблено все, що треба для відповідного образования і удержання нашого... І коли ж то наше повітство було таке образоване, щоби члени его могли бути публичними професорами на університеті, щоби ми мали стілько способності і средств для образования в науках, як тепер?.... І які обовязки лежать за се все на нас? О! нашими обовязками є: не-скокушима вірність, привязаність і любов для найліпшого монарха. Ті обовязки сповнимо найлучше тоді, коли... повірений нашій опіні народ нашими науками і власним прикладом виховаємо на добрих християн і обивателів. Будьмо отже дорогі, братя, вірні... і при кожній спосібності впоюймо в наш народ, що послушенство найвищим розказам і ба-жаням... є конечно потрібне..."

І сю бесіду ми навели в важніших уступах, бо вона більше має значінє, як звичайна бесіда. Вона містить в собі політичний сїмвол віри руського духовенства, всего старшого покоління руської інтелігенції, котрого воно держало ся навіть тоді, коли Австрія перемінила ся з держави абсолютистично-бюрократичної в державу парламентарну, і кермуючим прїнципом уряду стала політика інтересів. В бесіді тій ми ясно видимо причини, котрі з виростаючої інтелігенції руської зробили по-слушне орудіє тодішнього уряду. Причини ті ми би описали не зовсім вірно, як би ми сказали, що вони лежали в переході руського народа з під панованя польського під панованє австрійське. Вони лежали глубше: в переході з під держави феодальної під державу поліційно-бюрократичну з сильною монархічною властю. Перехід сей відбував ся ві всіх європейських державах, але де інде він впливав природним способом із внутрішнього життя тих держав, впливав поволи, органічно. А в Галичині перехід сей був несподіваним переворотом. Польський феодалїзм був для народа руського дійсним лихолітом; з під него він перейшов несподівано в більше унорядковані відносини бюрократичної держави, котрі самі собою зробили те, що в декотрих відношенях поправилось незавидне положенє народа. Нарід, котрий до сего поправленого по-ложєня не добив ся власною енергією і не мав ніякого понятя о відно-шенях держави і уряду до народа, не знав, що і нова держава не зовсім відповідала своїм обовязкам і не зовсім достаточно сповняла свої функції. Він бачив лиш, що єму легше стало дихати, а знаючи, що уряд міг би, як би хотів, так само давити его, як давив попередній фео-

дальний уряд, він усі ті переміни, к трі поправляли его долю, приймав як ласку, як добродійство. Уряд міг его давити так як попередній, міг подарувати ему більше прав як дарував, або й менше. Се все залежало від его волі і ласки. За те парід почував ся до обовязку бутг вдячним, послухним і покірним, щоби не втратити і те, що ему несподівано впало гей би з неба. Він не годен був віднести ся критично до урядової діяльности, оцінити єї критично і пізнати, що він дістав ледви „minimum“ того, що упорядкована держава дати була повинна для задоволення народніх потреб. Він бачив лиш, що уряд обходив ся з ним доволі лагідно, як тато з малолітною дитиною, пообгороджував его параграфами, щоб він де не поховз ся, не впав, не покалічив ся і приставив до него опікунів, щоби его пильнували, доглядали, гладили коли треба або й карали коли треба. Ся політична курателя ему тепер не докучала, бо він був зовсім немічний і власними силами не годен був собі допомогти. Навіть коли та курателя заострила ся, коли параграфи і опікуни стали давити его, він не дуже жалував ся на те. Бо й се діяло ся з ласки, було добродійством.

Особливо духовенство руське мусіло ві всім, що з ним робив уряд, бачити велику ласкавість і прихильність. Із его нужденного положеня уряд підніс его так високо, що поповіство справді потребувало лиш в гадці порівнати те що було, з тим що є, щоби чути ся на таким степені щастя як ще ніколи. А що воно само собою було ще слабше як народня маса, то мусіло очевидячки почувати ся до ще більшої вдячності. Вже сама думка про те, що уряд міг би, як би хотів, се все ему відібрати так як подарував, або що переміна політичних обставин знов его може віддати в руки давнього тирана, наганяла на него незвичайний страх. А що така переміна зовсім не була неможлива, показували факти. 1790 року заносило ся під впливом пруського короля на шляхетський бунт в Галичині і сам уряд був у великім страху; 1809 року шляхетські війська, служивші в армії Наполеона, в одній минуті заняли Галичину, позривали австрійські орли, попричіпляли орли польські до урядів і заложили „ржонд народовий“. Метрополіта Ангеловича і офіціала Гарасевича дігнав польський військовий відділ*), коли вони тікали зі Львова і тримав під арестом; сільське духовенство руське натерпілось богато; переслідуване почалося було як за давніх часів. Підчас віденського конгресу а відтак підчас польської революції 1830 року голосно говорилось о тім, що може Австрія відступити Галичину новому польському царству. Духовенство руське, котрому всі

*) Властиво їх арестували самі селяне в гірським селі Сенечові над угорською границею і відставили до Стрия в руки польських властей. Гарасевич (Annales 927—928) маскує сей заветиджуючий факт твердячи, що їх відкрили і під арест привели польські емісарії, але М. Устїанович передав нам сей факт докладнійше і з такими подробицями, котрі не дозволяють сумнівати ся об тім, що Ангелович і Гарасевич арестовані були самими мужиками без ніякої участі яких небудь емісаріїв. І. Ф.

ті факти і можливості показували грізне небезпеченство, старало ся тим тіснійше звязати ся з урядом безумовною вірністю і о скільки мож позискати для себе его ласку, представити себе і свій нарід яко єдину силу, на котру уряд в кожій хвилі безумовно може оперти ся...

Так з одного боку нездоровий розвиток тодішньої політики державної в справах мужицьких і народнопросвітних в звязи з системою тодішнього публичного виховання, а з другого почуте залежності від доброї волі уряду, безпомічності перед польським утиском і зле покеровані інстинкти самооборони відорвали підростаючу інтелігенцію руську від народа, убили в ній на довго живу звязь з народними інтересами, віру у власні сили, в животність народа і спосібність ініціативи в публичних справах.

Тота безпомічність і недовіра до питомих сил народа донпроводили також до того, що інтелігенція вихована під доволітньою і безперестанною курателею тодішнього уряду привикла бачити не в народі і в собі, але по за народом, в уряді, силу двигаючу і порядкуючу жите народне і для того і пізнійше, в часах свободних рухів політичних ідентифікувала інтереси уряду з інтересами народа. Завсїгди, коли поколіне виховане в першій половині 19 в. виступає в обороні прав народних і бере участь в публичнім житю, мусимо памятати, що воно виховувалось в наведених нами услівях, і що єму від маленької дитини аж до гробової дошки впоювали одну і ту саму науку: не мислити але бути послухним, не критикувати але вірити. Лиш таким способом будемо могли зрозуміти, чому діяльність старого покоління для народа так мало принесла реального пожитку.

І таким лиш способом будемо могли пізнати, звідки виробилась ота податливість руських публичних діячів для кожного уряду, той бездушний урядовий патріотизм галицьких Русинів, котрий, як каже Шпрінгер, виправді багато причинив ся до того, щоби придушити стремління Поляків до відорваня Галичини, але в публичнім державнім житю проявляв ся лиш в тім сліпім послушенстві для уряду, котре називає ся патріотизмом лиш в казармах. (Springer, Geschichte Oesterreichs II., 6).

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Із старих рукописів.

III. Вандрівка Богородиці по пеклі.

Рукопись, із котрої виймаємо отсе оповіданє, написана в р. 1747 в сентябрі (скінчена д. 2 окт.) в селі Вовчківцех над Прутом (нині снятинського пов.) Ілією Яремецьким Білашевичем, що тоді був там священником. Наша легенда займає 11 ненум. карток 4-о звичайного паперу, писана гарною і виразною скорописю крім титулів і написів на верху кожної сторони, що писані полууставом; в тих титулах і написах деякі букви підведені кіноварю; тільки в них уживають ся букви **ы** і **ѡ**, котрих в тексті зовсім не стрічаємо. Дуже жаль, що наша легенда не має початку; правдоподібно бракує одної картки.

Легенда отся — се тільки маленька частина обширного зошиту, що містить в собі багату збірку ріжнородних творів духовного змісту: апокріфів, віршів, житій святих, легенд, слів отців церкви, виписок із старших руських книг (в роді „Перла многоцінного“ Кирила Транке. Ставровецького) і т. і. Збірка ся, що тепер находить ся в мойім посіданю, писана в роках 1747—1752. Через півтора столітя вона багато утерпіла і дістала ся до моїх рук як зшиток безладно поскладаних у купу аркушів і кватерніонів або поменших зшитків, з котрих многим не ставало то кінця, то початку. Та все таки і в тих зостанках находить ся ще тепер около 300 ріжнородних пєс, з котрих декілька я вже публікував то в „Кіевскої Старинѣ“, то в „Сборнику“ болгарського міністерства освіти.

На скільки писець сеї збірки, священник Ілля Яремецький-Білашевич переписував матеріали свої механічно, а на кілька вкладав у них і свою власну роботу, т. є. на кілька єму може належати ся місце, хоч скромне, в нашій літературі XVIII. віку, се можна буде сказати аж по докладнім простудіюваню всеї збірки і порівнаню єї текстів з іншими аналогічними. Замічу тільки, що мова і правопись в ріжних частях збірки не однакові, немов би писець в одних статях більше в других менше вкладав свого забаврленя.

З написів над текстом нашої легенди, що тягнуть ся через усі сторони, можемо зложити ось який єї титул, котрий певно мусів стояти й на першій запропащеній картці:

Ќ кровенїе мѣкхъ тѣжкихъ поганихъ црѣй нечестивихъ и инихъ злосливихъ грѣшниковъ, през аггла Михаила престои Дѣи Бѣи, матери Гдѣи нѣго Іс Хта, Ѡ Геронїма Бїзнавца.

Рече сѣа Бѣа: Аще вѣдетъ боленъ человекъ и не можетъ встати, ѣкъ пондетъ?

Рече Михаилъ: Слѣши сѣа Бѣе! Аще вѣдетъ закъ боленъ, и встати испостелѣ не можетъ, аще би и постѣлъ пѣднимъ запаливъ, а болнїй жеби на ней изгорѣвъ, штиѣстатся емѣ грѣхи и спасенъ вѣдетъ. А аще спостелѣ можетъ оутечи, ѣкви подъ не дѣжимъ запаливъ, ѡ, то грѣшнїй и не штиѣцаютъ мѣ сѣа грѣхи, же стечнъ можетъ видѣти на себѣ тѣжкѣю пригодѣ, а до церкви стои кажетъ, цю не можетъ понти. То той члвкъ вѣдетъ мѣченїй на тѣхъ постелахъ огненныхъ, аще вѣдетъ лѣнивей до церкви стои.

Рече сѣа Бѣа: Дѣа чого? Чнжъ тѣе людїе вѣдѣчи здрави не хотѣтъ їти до церкви?

Рече Михаилъ: Слѣши сѣа Бѣе! Иковїи людїе дїаволу волю творѣтъ, и тѣло ихъ рослабѣтъ. Ёгда Іерей и дѣкхъ вхѣдѣтъ въ церковь Хѣѣ стѣю и задзвонѣтъ во звѣни, въ той часѣ дїаволъ тѣло сномъ наложѣтъ, єдинъ вѣсѣ въ главѣ шнїтит, дрѣгїй вѣсѣ зъ верха налѣже, третїй вѣсѣ въ ноги емѣ хѣкаетъ. И дѣа того лѣнивыхъ людѣй не допѣскаютъ до церкви стои.

З - ѡ мѣка.

Бндѣ сѣа Бѣа зѣю мѣкѣ шкрѣтнѣю: столпи шгненнїи, а на тѣхъ столпахъ висѣтъ множество мѣжей и женъ шпѣтани юзѣми огненными за ноги и за рѣки, и крикъ Ѡ шннхъ людѣй великїй зѣло ї мѣка немилостивѣа. Ёдини сидѣтъ на шгненнїихъ столахъ, кричатъ страшнѣе: шхъ, шхъ, шхъ, горѣ, горѣ намъ!

Рече сѣа Бѣа Михаилъ: Что согрѣшили сѣа?

Рече Михаилъ: Слѣши сѣа Бѣе! Тїи то людїе, їже не сѣтавали до церкви стои на всенощнѣа пѣнїа, на стрѣни, на слѣженїи стїи не ходили, сїи такъ мѣчатся.

И - ѡ мѣка. О шсѣждѣннїихъ людѣхъ.

Бндѣ сѣа Бѣа много вѣтвїй шгненнїихъ и шжѣ зѣлѣзнїа, множество на ннхъ висѣще мѣжей и женъ за шзники, и кричатъ безъ

милости: Горе нам! Бѣда нам, бѣда смажним! Оуздѣвши ихъ стѣа Бѣа зотхнѣла ѿ сердца своего и рече ко Михаилѣ: Что согрѣшили сѣа?

Рече Мих: Сѣаши, стѣа Бѣе! Сѣи сѣт людѣ кленѣшїи сѣа. Ажею ѡсѣждали, ѡклеветали людей неправдою; церковнаѣ имѣнїа пѣт їдѣть, ѡклеветали попа; и попѣ аще кого ѡклеветалѣ, а не по правдѣ, їаи ближнїй ближняго, їаи сѣсѣдѣ сѣсѣда, сего ради тако мѣчат сѣа.

Рече Мих: Стѣа Дѣо Бѣе, поїдем и покажѣ ти, гдѣ мѣчат сѣа їерен, попи!

Мска ѡ. Їерейскаѣ, грѣшнихъ.

Видѣ стѣа Бѣа ѡ-ю мска: ѡгненнїй ровѣ, пропасть, глѣбина неизмѣрїмаѣ, їаже недѣлѣ возрѣти; в той пропасти ѡгнь страшнїй їз сѣркою страшно гѣчит їзо дна аж до верха. През тїи пропасти кладї желѣзнїа ѡгнїстїа положенїе. До тїхъ кладї за ноги привязанїе челоѡкї на долѣ главами, а ѡгнь ѿ верха глаѡв аж до ногъ нѣхъ страшнѣ палїтѣ и пожїгает немилостїивѣ. Врїкѣ ѿ нїхъ велїй: Охъ, ѡхъ, ѡхъ намъ смажним! Горе, горе намъ грѣшним!

И ѡвїдѣвши тоѣ стѣа Бѣа зотхнѣла ѿ сердца своего и рече: Повѣж ми, стїй Мих., что согрѣшили сѣа?

Рече Мих: Сѣаши, стѣа Бѣа, аз ти повѣм. Тїи сѣтѣ челоѡкї їерен, попи, сѣлжїтелїе престѡлѣ Божїю. Анторгїсаютѣ, тогда нескѣнїа силї, сѣнце, мѣцѣ, звѣзды и страшнїа престѡлы двїжѣт сѣа, Архаггѣлы, Ангглы оужасают сѣа, Херѣвїми, Гѣрафчїми трепещѣтѣ подножїю господнїю со страхомъ, а їерен не ѡмѣшѣсѣа Бога не со страхомъ и со неврѣженїемъ и со ажею, ѡ вѣдѣкѣ, ѡ пїанствѣхъ великїхъ, без поста, ѡ гнѣѡѡѣ, без правила своего, їсходїть ѿ ѡлтарїа не дослѣжившї по їстиннѣкѣ. Сего ради за такїѣ дѣла такѡю тяжкѡю мска прїїмѣт.

Мска ї. Оуздакѣхъ грѣшнихъ.

Видѣ стѣа Бѣа ї-ю мска: тамже недалеко ровѣ и дѣбрѣ глѣбокїй зѣло, в томже ровѣ звѣрїе имже неѡѣ числа, а кождїй звѣрѣхъ трїглавнїй. Меже тїми звѣрїми видѣ стѣа Бѣа чѣлѡкї: звѣрїе тїмъ чѣлѡкомъ глави торгаютѣ, їдѣть, дрѣгїѣ звѣрїе оуста

идать, третіе звѣріе мизикъ торгають, а шдогнатися не могутъ, ко сѣтъ шпѣтанни сѣзми пекелними рѣцѣ и нозѣ.

Рече сѣаи Бѣа: Повѣж ми, стій Мих., что сѣа людіе сѣтъ?

Рече Мих.: Сѣиши, сѣаи Бѣе! Сѣи естѣ челоуѣци дѣки. Чтѣтъ, а чтѣще лжѣтъ, крадѣтъ, вѣдѣз творѣат и инѣх на тоѣ прикѣдѣтъ. Бѣго ради тако мѣчатся.

Мѣка аі. Ѡ іноцѣх, іермонасѣх и монасѣх
грѣшнихъ.

Видѣ сѣаи Бѣа аі. мѣкѣ іночѣскѣю. Видѣ тѣже чѣлвци кѣ сѣаще за ноги, шпѣтанни ко столпамъ и перекладамъ, звѣріе страшноѣ нѣх идѣтъ, торгають немилостивѣ; вопѣ Ѡ шнихъ челоуѣковѣхъ великій вѣрзо: Ѡхъ, вѣхъ, вѣхъ, горѣ, горѣ намъ шкѣаннимъ!

Рече сѣаи Бѣа: Повѣж ми стій Мих., что согрѣшили сѣа?

Рече Мих.: Сѣиши сѣаи Бѣе! Тѣи то сѣтъ челоуѣци черно-ризци, іноци, іѣже сѣчатъ людѣй законѣ вѣаго, а сами сѣа прѣлю-кодѣйствомъ, вѣдомъ, нечистотою шквернили, по мирѣ сѣа за пѣанствомъ оуганили, волочили. Аѣтѣ кѣи видѣти чѣлка мертвого на вѣлькѣюдѣ іздыщаго, нѣжали законника, інока пѣаницю по мирѣ волочащаго и празднѣе слова гѣющаго и дѣдокъ, скрипокъ и инѣх игрѣй сѣдѣющаго. Бѣго ради тако мѣчатся.

Мѣка вѣ. Архїепископовъ, Митрополитъ, Епископовъ
грѣшныхъ.

Видѣ сѣаи Бѣа вѣ. мѣкѣ архїепископѣскѣю, митрополитѣскѣю і епископѣскѣю, архїмандритѣскѣю. Видѣ сѣаи Бѣа оуѣдолъ гѣл-вина вѣліа, шгнѣ стѣи гѣлвинѣи страшно пѣлетъ и в тоѣ гѣл-винѣ червѣи шгненное неѣснѣаемѣе. Видѣ сѣаи Бѣа в томъ шгни и в томъ червѣю челоуѣци лѣжѣше, червѣхъ нѣхъ страшноѣ точитъ шгнен-ній. Вопѣ Ѡ нѣхъ: Ѡхъ, вѣхъ, вѣхъ, намъ смажнимъ!

Рече сѣаи Бѣа: Повѣж ми стій арх. Мих., что за грѣшники?

Рече Мих.: Сѣиши сѣаи Бѣе! Тѣи то сѣтъ грѣшники, іѣже ко Аггѣлскѣи лѣки шѣлѣкошѣа на земѣи, патріарси пѣпѣжѣе, архїепископи, митрополитѣе, епископи, архїмандритѣе, старшіѣ нарѣченни кѣиша, а не сотворшѣи волѣ вѣжѣи, вѣдѣници, запѣици,

сребролюбци немилостивїи. Бєго ради тако за такїє дѣла тако мѣчатся.

Мѡска гї. Ѡ женахъ, попадахъ грѣшныхъ.

Видѣ сѣаѡ Бїца гї. мѡсѡ. Ёзеро ѡгненное, во єзерѣ звѣри страшнїе, голоднїе и лютїе аки лви шкрѡтнїе, и гадѣ ѡгненнїй. Посредѣ того єзера ѡгненного столпи ѡгненнїе, а до тїхъ столпѣвъ жєни привязаннѣ за сѡхъ. Пламень пожигаѣ ихъ ѡгненнїй и звѣрїе їадыть и торгаютъ ѡгненнїе за сѣрдце. сѣкѡтъ жили, торгаютъ чресла и всѣя члѡнки. Крикъ ѡ нихъ великїй барзо, плачѡтъ, глѡтъ: Поминѡйте нас, ми грѣшники жєни въ пламени томъ мѣчимся! Горє намъ грѣшнимъ, смажнимъ!

Рече сѣаѡ Бїца: Повѣжъ ми стїй ар. Мїхъ., что сѣтъ за грѣхи ихъ?

Рече Мїхъ.: Єлиши сѣаѡ Бїце, азъ ти повѣмъ. Тїи то сѣтъ жєни попадѣ, вѣдѡ творятъ изъ за мѡжа своего и по смєрти мѡ жєй своихъ поповъ. За тоє мѣчатся.

Мѡска дї. Ѡ женахъ черноризницахъ грѣшнихъ.

Видѣ сѣаѡ Бїца мѡсѡ дї. Таможе жєни висѡще во ѡгни на столпахъ ї кладницахъ прижитїи, єдни за ноги, дрѡгїе за рѣки, третїе за глави, и звѣрїе ѡгненнїе їадахъ имъ ѡуста, торгаютъ, рѣсѣтъ немилостивѣе. И крикъ ѡ нихъ великїй барзо: Ѡхъ, ѡхъ, ѡхъ, намъ вѣднимъ! Бѣда намъ грѣшнимъ!

Рече сѣаѡ Бїца: Повѣжъ ми стїй ар. Мїхъ., что согрѣшили тїи жєни?

Рече Мїхъ.: Єлиши сѣаѡ Госпоже, азъ ти повѣмъ. Тїи то єсть жєни черницѣ, мнишки, їже предаша свои на вѣдѣ, покинувѣши гавѣтъ стїй, мантию, ѡблѣчисѣ ѡ монастыра ст. своего ї поидѡша въ пѣть погнѣблїи меже свѣтцїе люде, или поїде за мѡжа, ї вѣдѡ творятъ, дїавѡлю волю творятъ. Бєго ради тако мѣчатся.

Мѡска єї. Ѡ злодѣехъ, разбойницехъ, паницехъ грѣшнихъ.

Видѣ сѣаѡ Бїца мѡсѡ єї: ѡгнь шкрѡмѣшнїй, море ѡгненное и змѣшанное со кровїю, а въ томъ морї множество нѡрода по-

средѣ... мѣжей и женѣ, мѣнѣ и девѣ горѣше вся грѣшници. Крикѣ ѿ нихъ: Охъ, охъ, охъ намъ смажнимъ!

Видѣвши стѣа Бѣа зотхнѣла ѿ сѣдца своего. Рече стѣа Бѣа: Повѣжъ ми стѣй ар. Мнѣ.. что согрѣшили сѣи людѣе?

Рече Мнѣ.: Слѣши стѣа Бѣе! Тѣи то сѣтѣ грѣшници прѣлюбоудѣйци, злоудѣе, клеветници, пѣници, разбойници, потварци, ѣже не постыгѣтѣ во сѣтѣи постѣи, ижи изѣдаютѣ чѣжѣи доми, ѿпойци, запойци, немилостивѣи цѣрѣе, князи, властѣтелѣе сребролюбѣи.

Бѣе видѣвши и слышавши стѣа Бѣа зотхнѣла ѿ сѣдца своего и рече: Горѣ, горѣ грѣшникомъ симъ!

Рече Мнѣ.: Прѣстѣа Бѣе, пойдѣи и покажѣ ти мѣски жидовскѣе.

Рече стѣа Бѣа: Покажи ми стѣй Мнѣ. вся!

Мѣски сѣи. жидовскѣе, ѣлланнскѣе и иныхъ геретикѣ.

Видѣ стѣа Бѣа пекло жидовское и елланское, иже надъ всѣмъ пекла страшнѣйшѣи и грознѣйшѣи ѿкрѣстное, грозное, всѣмъ пекламъ мѣтица, родство ѿгненное, немилостивое, егоже мѣски дѣяволи трепещѣтѣ. Тамъ пеклѣ имѣа Тартаръ, на немъже вѣтри ѿгненнѣи и волни моцѣе колѣкѣютѣа подъ самое небо, а посродѣкѣ пропасти, свѣта нѣколи немѣашѣ, но тамъ море сверѣпное, вѣрливое, ѿгненное, бездна невгасѣмаѣа, глѣбина еѣо ѣдѣнѣ миль глѣбинѣкъ сѣго моря. Непрестаннѣ кипѣтѣ скѣркою и смолою ѿгненною люто, и жѣплѣмъ страшнимъ клѣкотѣи и грѣмитѣ, лютѣше бѣразѣ сѣго ѿгна, которѣи назѣвается Тартаръ.

Рече архъ. Мнѣ.: Хоцѣши стѣа Бѣе, да покажѣ ти вѣстрѣ сѣдца пекелности, гдѣ дѣяволи вѣдѣтѣа мѣчити и жидовскѣи народъ, цѣо Бѣа твоего распинали?

Рече стѣ. Бѣа: Покажи ми стѣй Мнѣ. вся мѣски!

Рече Мнѣ.: Недостойно текѣ, стѣа Бѣе, такихъ мѣскѣ ѿкрѣстѣи и страшѣи и смрадѣи ѿгладѣти.

Рече стѣ. Бѣа: Како глѣбина сѣмъ пеклѣ?

Рече Мнѣ.: Слѣши, стѣа Бѣе: такаѣ пропасть и глѣбина, ѿкъ ѿ востока до запада, ѿкъ ѿ зѣмѣ до неба. Сѣтѣ тон глѣбини ѣдѣнѣ миль. Бѣвши чѣловѣкови ѿ лѣтѣи и жеѣи вѣла ка-

мѣнь и кинѣ из сѣи силн своен в тоѣ пекло и пропасть, тѣди
всѣтѣз летѣти лѣтѣз три, нѣмѣз на дно долетитѣз. Там єстѣз
тѣмѣз вкрѣмѣшнаѣз, лежатѣз в ней вгнѣкѣ страшнѣки.

Рече сѣмѣ Бѣа: Єтѣй Мнѣ, цн не мож єи видѣти вгнѣ
той, іакѣй вн єстѣз?

Рече Мнѣ: Гѣн, сѣмѣ Бѣе, ѡслом „хвали дшѣ моѣ Гдѣ“
всѣсѣ до концѣ! Глѣтѣз Мнѣ: Єт. ст. ст! І рече Мнѣ. хрѣсвимѣс.
Возми клѣщѣ и пойди во тѣю ѡхланѣ и возми вгнѣу страшнаго.
Є той час хрѣсвимѣ полетѣлѣ пачѣ стрѣли, іакѣ молніѣ влнскетѣз,
и оухватилѣ оуглѣ єден клѣщами и вилнєс єго во скорѣ, нѣжѣ
сѣмѣ Бѣа вимовилѣ ѡслом. Тогда вгнѣ внѣй санѣлѣз аж под
небо. Тогда невѣса распалѣтѣсѣ канѣша (?), землѣа страхѣмѣ потра-
сѣсѣа, а клѣщѣ іакѣ воскѣз растопилнсѣа.

Рече Мнѣ: Бидиш, сѣмѣ Дѣо, вгнѣ пекелнѣй!

Рече сѣмѣ Бѣа: Биджѣ, алѣ єго кинѣте назадѣз.

Єтой часѣз повелѣ Мнѣ. кнѣсти хрѣсвимѣс той вгнѣ назадѣз.
И пойшолѣз той вгнѣ прѣдко, и стрѣщѣлѣз и шѣмѣкѣз и оупал
на своѣ мѣсцѣ. Там в тоѣ пекло пойдѣтѣз грѣшнннцн со дѣмѣволи
на вѣкн вѣкомѣ.

Мѣки зѣ. царѣй поганнѣх Нерѣна, Дѣкѣѣ, Мѣкснмѣѣана,
Дѣшклѣтѣѣана, Нѣсторѣѣа, Пилѣта, Камѣфи, Ірѣда,
Анннн и прочѣй нѣх.

Бидѣ сѣмѣ Бѣа далѣ рѣкѣс клокочѣщѣсѣю, вгнѣннѣсѣю, стра-
шнѣсѣю, іакѣ свѣрѣпѣое морѣ попалѣюцѣ грѣшнннцн, іаростѣю шѣмѣ-
шѣ страшно, іакѣ громѣ грнмѣшѣ, пламенѣмѣ влнскѣюцѣ, вѣтрамн
вгнѣнннмн і вѣрѣамн, ѡ ннѣ жѣ землѣа и камѣнѣе тѣлѣшѣ іакѣ
воскѣз на трнста мнѣлѣ, вѣтра жѣ того жадѣн грѣшнннцѣз невѣтѣчѣт.
Рѣкнн страшнѣѣа во пропасти поппраютѣз, гдѣ три лѣтѣа камѣнѣ
летнт. А во пропасти на днѣкѣ беззаконннцн снѣдѣт, невѣрннцн
и которѣѣ Єнна Бѣжѣѣа распннлнлн, со Іюдою мѣчат сѣа. Бидѣ сѣмѣ
Бѣа сннмн царѣѣ нечѣстнвѣѣ: Нерѣнѣз, Нѣсторѣѣа и Дѣѣатлнтѣѣан (sic),
Ірѣдѣз і Дѣкѣѣй, Мѣкснмѣѣанѣз, нгѣмон, Камѣфѣа вѣгѣкорѣѣцѣз со Іюдою
на самомѣ днѣкѣ во пропасти, а Іюда в Єатанн на лѣнѣкѣ мѣчнтѣсѣа
без мнлѣстн оу пѣцнѣцѣ вгнѣннаго зѣкѣрѣа Левнѣадамѣа. Тѣртѣар рѣ-
кѣа вѣѣтѣсѣа на ннѣ. Беззаконнѣ согрѣшнлн, беззаконнѣ и мѣчатѣсѣа.

Не можахъ к томъ рещи ничтоже, но токмо мовлять: Бгдїе праведній, помилуй нас! Идяхъ ихъ черкві неспіаємїи звѣри вогненній торгають ихъ, илже не кѣ числа; гади, смокове сѣкаше ихъ непрестанно; жаби, ящерици, миши, прсзїа и шершеница, псїа мсхи, имъ же не кѣ числа.

Видѣвши престѣа Бїа вкрстїїа мсхи и рече: Горє грѣшникомъ симъ, яко безъ конца мска имъ!

Оувидѣли беззаконници мсчимїи стѣю Бїс и возопиша ко ней єдинїмъ гласомъ велїимъ гл҃юще: Радїйся бл҃веннаа Бїе Двѣ, свѣте незаходящїй! Радїйся и ти, архистратїже Мїхалє! Радїйте ся вси аг҃лаи вїїи! Молїтєся Бїс за миръ христїанскїй и за насъ грѣшнихъ! Ико ми грѣшніи беззаконници ѿ вѣка свѣта не видѣхомъ, а теперъ тебе ради видимъ свѣтъ. Не можемъ зрѣти до гори и долъ, ко на насъ рѣка клоочаща, очи пламень изъ смолою заликаеть, а теперъ оугишилася рѣка гримаща и мска слабла намъ, тебе ради, престѣа Бїе!

Тоє видѣвши стѣа Бїа и рече: Горє грѣшникомъ симъ! И рече стѣа: Повѣжъ ми стїй арх. Мїх., что сєгрѣшилъ сїа?

Рече Мїх.: Слїши, стѣа Бїе! Сїа рѣка вогненнаа єсть родство вогню, в нїмже мсчатся вгѣбїїци жидове, распєше Сїа вїїа Гдѣ нашего Іс. Хтѣ. Во Тройцѣ стѣю не вѣровали, вси язици поганстїи тебе, стѣа Бїе, не визнавали, яко истєбе родїлсѣ Гдѣ нашъ Іс Хс, правдивїй Мессїа.

И пакїи внихъ грѣшниковъ покрїла тма.

Рече Мїх.: Слїши стѣа Бїе, ци хоцєшъ видѣти мскс христїанскю, гдѣ вбдѣтсѣ за грѣхи мсчити?

Рече стѣа Бїа: Молютсѣ, стїй арх. Мїх., ѿкрїй всѣ мсхи, да вижѣ ихъ своимїи очима!

(Далї буде.)

Іван Франко.

Жісна про Роланда.

Старофранцузький епос

CXLI.

В великій тузі йде царь Карло.
Весь нанцир вкрила борода его*).
А всі барони коней бють що сили,
І тужать всі, і кожний тим гризесь,
Що не з Роландом він тепер: В сій хвили
Роланд з Іспанським Сараценом бесь.
Будь ранний він, и хто з них не спасесь!
В Карла хоробри шістьдесять. Мій Боже,
Деж царь той, князь, щоб військо мав так гоже?

CXLII.

Роланд — він бачить гори й долині, —
Йїх трупом вкрили Франції сини.
Він бачить йїх і плаче лицарь добрий:
„Нехай вам Бог платить, пани барони!
Нехай він душі заші в рай прийме,
І на святих йїх цвітах**) помістить.
Над вас вазалів кращих не було!
Як довгий час служили ви міні!
Що світа ви здобули для Карла!
Французька земле, любая країно,
Зробило горе з тебе двесь руїну.
За мене жерли ви, пани барони,
А я не міг вам дати оборони!
Гей Олівере-брате, я з тобою!
Я з туги вму, коли не згину в бою.
Ходімо разом битись, друже мій!“

*) Пущена по панцири борода вважалась знаком погорди для непри-
ятеля і визивання его до бою.

**) „Святі цвіти“ стрічаємо дуже часто у давніх французьких поетів
в тім самім значіню, що рай.

CXLIH.

Вернувся на поле бою граф Роланд,
 Вернувся, як лицарь Дурендалем вдарив;
 Фалдрун де Пін розрубаний на двоє,
 Найхоробрііших двацять п'ять упало.
 Так мститись певно вже ніхто не стане.
 Як олень псами тровлений, погане
 Перед Роландовим мечем втікали.
 „Тай гарно-ж-бо!“ сказав архієпископ.
 „Такої вдачі лицареві й треба,
 Котрий у зброї раз сів на коня.
 В борбі будь він завзятий і кріпкий
 А то не варт він чотирьох денарів,
 А то б волів він у монастирі
 Ціліський день за грішних нас молитись.“
 На те Роланд: „Рубайтеж без пощади!“
 Сказав і знову в бій вдали ся Франки.
 Гей що тут страт зазнали христіяне!

CXLIV.

Хто тільки знав, що тут в полон ніхто
 Не дасть ся взяти, бив ся до загину.
 Тут кождий Франк як лев завзято бив ся.
 Тут і Марсіль по лицарськи списавсь.
 Вколов коня, що звався Геньон, як слід
 Острогами і вдарив на Бевона,
 Що в Белні та в Діжоні скиптр держить.
 Розбивши щит, він панцир з него здер,
 І вбив без намислу, а за хвилину
 Іверія з Івоном трупом кинув,
 А з ними враз Жерарда з Россіллону.
 Тут граф Роланд надбіг на оборону.
 „Побий же Бог тебе, — гукнув невірї, —
 За другів всіх моїх, за другів щирих!
 А на прощане ось тобі удар,
 Щоб тямив нині, як мій меч зове ся.“
 Гей, гей! Як вдарить граф, — не даром лицар,
 В мить праву руку відколов від пліч,
 В мить в Журфарета голову зрубав,

В русявого Марсілевого сина.
 Невірні в крик: „Спаси нас, Магомете!
 Спасить боги всі, погубить Карла!
 Він тих гільтаїв на наш край наслав,
 Що згинуть, а не вступлять ся ніколи.“
 „Хіба втікаймо!“ кажуть. І як стій
 Сто тисяч війська в ростіч йде по поли.
 Тут вже ніхто їх не заверне в бій.

CXLV.

Втік царь Марсіль. Що з того? Ще лишивсь
 Марсілів вуйко Марганіс, володар
 Гармалії, Алферпу, Карфагена
 Й проклятої країни Етіопів.
 В его державі чорний люд живе
 З великими носами, довговухий,
 Було ж їх разом звиш п'ятнайцять тисяч.
 З своїм поганим гаслом на устах
 Завзято й гордо їхали на конях.
 „От тут і смерть нам“, каже граф Роланд.
 „Я бачу вже, що нам не жити довго.
 Та зрадник лиш спродасть себе тут тано.
 Вдарайтеж добре ясними мечами,
 І бийте ся за смерть чи за жить,
 Щоб Франція за вас не повстидалась!
 Нехай мій пан Карло, на поли ставши,
 Узрить покоси Сараценських трупів!
 П'ятнайцять против нашого одного.
 Він певно вас не злим згадає словом.“

CXLVI.

Коли Роланд побачив кляте племя
 Чорнійше найчорнійшого чорнила,
 В котрого зуби лиш білілись з тіла,
 Промовив: „Знаю я то, добре знаю,
 Що нині всіх нас певна смерть чекає.
 Вдарайтеж, Франки, раджу вам тепер.“
 „А трусам ганьба!“ каже Олівер.
 Сказав і кожний Франк у бій ступає.

CXLVII.

Глядять невірні: Франків дуже мало;
 Їм зараз лекше, відраднійше стало.
 „Дурний Карло!“ говорять проміж себе.
 Сів Марганіс на коника-каштанка,
 Вколов єго острогами зі злота
 І Олівера в плечі з заду вдарив.
 Від тіла ясний панцир відорвавши,
 Він спісом грудь прошиб єму на скрізь
 І так сказав: „Отсе тобі удар!
 На горе тут Карло тебе оставив.
 Нашкодив нам, та щоб хоч не чванив ся.
 На тобі я за наших всіх пімстив ся.“

CXLVIII.

Почув смертельну рану Олівер.
 В руці єго був ясний Гальтеклер.
 Як вдарив Марганіса по шоломі,
 Розсипав цвіти й дороге каміне,
 Розчерепив на двоє лоб по зуби
 І вбив на смерть єго, а вбивши каже:
 „І ти від згуби не спасеш ся, враже!
 Не скажу, щоб Карло не мав тут страт;
 Однак і ти своїй ні другій жінці
 Не похвалиш ся вже в своїй країні,
 Що на денара верх взяв наді мною
 Або зробив кому із нас що злого.“
 Сказав і зве Роланда на підмогу.

CXLIX.

Смертельну рану чує Олівер.
 Тут ніколи вже пімсту відкладати;
 Він беє по лицарськи в густій товпі,
 Щити з галками ламле він і списи,
 Калічить ноги, руки, б'єки й плечі.
 Хтоб бачив, як ранив він Сараценів,
 Як без утоми клав за труном трупа,
 Згадав би зараз доброго вазала.
 Він тямиє клич Карла і кожду мить

Могучо, дзвінко „Монжуа“ кричить,
 І зве Роланда, свого друга й пера:
 „Пристань до мене, каже, пане брате!
 На жаль і сум прийдець нам днесь розстатись.“

CL.

І дивить ся Роланд на Олівера, —
 Ёго лице без краски і бліде;
 Він весь купає ся у ясній крові,
 Що в низ ручаями так і пливе.
 „О Боже, Боже,“ каже граф. „Мій друже,
 Згубила вдача лицарська тебе.
 Не буде рівного тобі ніколи.
 Солодка Франціє, ти днесь остала
 Без лицарів найкращих, чести й слави.
 Володаря великий смуток стрів!“
 Сказав Роланд і на кони зімлів.

CLL.

Зімлів Роланд вже з горя на кони.
 Смертельну рану чує Олівер;
 Мутні вже очі в него з браку крові;
 Не бачить він ні з близька ні з далека
 Так ясно, щоб пізнати міг кого.
 Коли з Роландом другом стрів ся, вдарив
 Ёго в шолом золочений так міцно,
 Що розколов ёго по сам візир.
 Се щастє лиш, що чашки не займив.
 І здивувавсь Роланд по тім ударі,
 І так спитав ёго солодко, ніжно:
 „Не вже ж ти се на правду, пане брате?
 Та ж я Роланд, що так тебе любив!
 Чей не зірвав ти ще дружби зі мною.“
 „Се ти говориш?“ каже Олівер.
 „А я й не бачу вже тебе, Бог свідок!
 Прости міні, коли тебе зранив.“
 Ёму Роланд: „Нічого ще не сталось.
 Прощаю тут тобі і перед Богом.“

Таке сказавши, кинулись в обійми.
Сердечнеж то було прощанє їх!

CLII.

В обіймах смерти чуєсь Олівер,
Очима страшно завертає в лобі
І тут же тратить зір і слух цілком.
Він зсів з коня і до землі припав,
Простер до неба обі руки й молить
Всевишнього, щоб рай ему подав,
Щоб Францію солодку і Карла
Помилував, а перше всіх Роланда
Холоне серце, зсунув ся шолом,
Він сам як довгий ниць упав на землю
І вмер хоробрий, більш ему не жити.
Роланд заплакав, затужив по нім;
Так вже ледви чи стане хто тужити.

CLIII.

Побачив граф Роланд, що друг помер
І ниць лежить лицем до сходу сонця,
Побачивши так ніжно заривав:
„На горе ти відважний вдав ся, друже!
Роками, днями в парі ми жили;
Ні ти міні, ні я тобі що вдіяв.
Коли ж ти вмер, жите для мене — горе.“
Так голосив Роланд, аж обімлів.
На конику своїм на Вейлантіфі.
Держать его на нім присішки злоті;
Щоб як подав ся, впасти не дадуть.

CLIV.

А поки граф Роланд по сій нетямі
Прийшов до себе і притомний став,
Его спіткало превелике горе,
Бо крім Турпіна і Валтера з Люми
Всіх Франків стратив, — в бою полягли.
Валтер вернувся із за високих гір,
Де мав з Іспанцями горячий бій.
Побив невірних, але й військо стратив
І рад не рад на доли втікши, зве

Собі тепер Роланда на підмогу :
 „Гей деж ти графе, лицарю могучий?
 Де ти лиш був, там я не знав що страх.
 Я-ж той Валтер, що Маелгут здобув,
 Свояк старого, сивого Дроона, —
 По вдачі лицарській твій щирий друг!
 Розбитий щит мій, зломаний мій спис,
 І панцир в мене порваний, подертий,
 І списом тіло з'оране моє, —
 Хоч вму, я дорого спродав жите.“
 Вчув се Роланд. Він поводив звільнивши,
 Вколов коня й пустивсь ему на стрічу.

CLV.

Гей закіпів Роланд гнівом у горю.
 Як кинув ся в товпу, як став рубати, —
 Іспанців двацять трупом положив.
 Шість вбив Валтер, а пять архієпископ.
 „Га, зрадники!“ розсердились невірні.
 „Глядіть, панове, щоб живі не вийшли!
 А хто позволить їм спасти ся, — трус.“
 І мов на глум поніс ся крик у поли,
 І з всіх сторін ударили невірні.

CLVI.

Моторний, жвавий вдався граф Роланд.
 Валтер із Люми дуже добрий лицарь;
 Турпін собі ж досвідчений та бравий, —
 Один одного не відступить в бою!
 В товпі всі три з невірними побились.
 Хоч і було в них тисяч піхотинців,
 Хоч сорок тисяч там кінних було,
 Вони до них не важились зблизитись,
 Лише кидали довгі списи й копя,
 Пускали стріли й ратища метали.
 Валтер упав від першого удару.
 В Турпіна з Рейме цілий прошибли щит,
 Крізь сталь шолома голову зранили,
 Порвали панцир, знищили, й на тілі
 Чотири рани копем завдали,

А далі вбили і коня під ним.
 Нещасна доле! на землі й Турпін!

CLVII.

Коли Турпін побачив ся побитим,
 Коли почув чотири рани в груди,
 Він жваво схопив ся на рівні ноги,
 Глядить Роланда, бачить, підбігає
 І каже: „Ще я не побитий, друже!
 Хоробрий лицарь, поки жив, не здасть ся.“
 Сказавши се сталевого Алмаса
 Добув і тисяч раз в товні ним вдарив.
 Дізнавсь Карло, що не щадив нікого:
 Лежало пять сот трупів біля него
 Були порубані на двоє й ранні,
 Були й такі, в котрих голов не стало.
 Так каже хроніка й наочний свідок,
 Барон, святий угодник божий Жіль,*)
 Що все списав в монастири, в Лаоні.
 Невіжа, хто б перечити посмів.

CLVIII.

По молодецьки бє ся граф Роланд.
 Горяче тіло аж купаєсь в поті,
 А в голові важкі, пекучі болі;
 В ній виски трісли, ще коли трубів.
 Він рад би знати, чи прийде Карло;
 Взяв Оліфанта й слабо-слабо грає.
 І став володар, чує тихі звуки
 І каже: „Горе, горе нам, панове!
 Не стане нині в нас Роланда графа.
 По грі тій бачу, що ему не жити.
 Хто рад поспіти, най же шпарко йїде.
 Заграйте в труби, кілька йїх знайдесь.“
 Гей як заграють в сорок тисяч труб,
 Заграли гори й долини озвались.

*) Святий Жіль мав се все бачити в одній візії, котрої удостоїв его бог.

Невірні вчули, та не рад ніхто;
Один одному каже: „Йде Карло!“

CLIX.

„Се йде володар“, гомонять невірні.
„Вже й чути, як французькі труби грають.
Коли Карло прийде, ми всі пропали.
Роланд живе, — нова війна настане;
Пронав наш край, Іспанія пропала!“
Так кажуть і чотириста в шоломах
Найкращих в бою лицарів повстало;
На смерть з Роландом бити ся пішли.
Тут буде праці графови чимало!

CLX.

Коли Роланд побачив їх, вступила
Така відвага в него, бодрість, сила, —
До смерти бити ся постановив.
Вколов коня острогами зі злого,
Помчавсь вперед на скорім Вейлантіфі,
І кинув ся у найгустішні лави,
А з ним Турпін, архієпископ бравий.
„Там, друже, вдар!“ один одному каже.
„Я чув, — щось грало. То французькі труби.
Се йде Карло; він нас спасе від згуби.“

CLXI.

Роланд ніколи труса не любив,
Лукавого й бутного чоловіка,
Ні лицаря, що був лихий вазал,
А до Турпіна він премовив так:
„Я йду, а ти пішки ходиш, пане;
З любови я з тобою в парі стану
Добром чи лихом — ми ділитись будем,
З тобою нас вже не розлучать люде.
З невірним днесь підемо в бій послідний;
Кріпкий удар лиш Дурендаля гідний.“
„Трус, хто не бити ме!“ сказав Турпін.
Карло прийде, — за нас шматить ся він!“

CXLI.

Невірні кажуть: „На що ми родились?
 Заглади день настав для нас тепер.
 Погибли наші пери й полководці,
 А тут ще йде Карло з великим військом.
 Раз в раз французькі труби грають дзвінко
 І „Монжуа“ вокруг лунає грімко,
 А граф Роланд набравсь такої сили, —
 Нема людей, котрі б єї зломил.
 Ще раз хіба стрібуймо і шабаш!“
 Всі ратища посипались нараз;
 Посипали ся копя, списи, стріли,
 Порвали, знищили Роландів панцир,
 Щит подіравили й на прах розбили,
 А тіла все й тепер ще не займили,
 Лиш Вейлантіф дістав звиш двацять ран:
 Під графом коник трупом положив ся.
 Невірні втікли, — граф один лишив ся,
 Лишив ся без коня вже й граф Роланд.

CLXIII.

Втікали люті, бішені невірні,
 В свою Іспанську землю всі втікали,
 Та граф Роланд не гнав ся в слід за ними,
 Бо Вейлантіфа-коника не стало.
 Він рад не рад оставшись піхотинцем
 Несе архієпископови поміч.
 Знімає з него золотий шолом,
 Знімає ясний панцир обережно
 І рве цілу одежу на шматки,
 Обв'язує єму глибокі рани.
 А там притис єго до свого серця,
 Поклав легенько на траву зелену
 І так просив єго солодко, любо:
 „Тепер позволь піти міні, сердечний!
 Товариші, що нам були так любі,
 Погибли. Годі їх так полишити;
 Я рад би віднайти їх, позбирати
 І проти тебе гарно уложити.“

„Іди й вертай,“ сказав Турпін поволи.
 „Тепер вже наше, слава Богу, поле!“

CLXIV.

Вернувся Роланд, іде широким полем,
 Глядить по долинах, глядить по горах,
 Знайшов Жеріна-друга і Жерера,
 А біля них Отуна й Беренгера,
 Знайшов і Анзеіса і Сансуна
 І свого Жерарда з Руссіллоу.
 Знайшовши, по черзі всіх забирав
 І ніс туди їх, де Турпін лежав.
 Тут клав рядом всіх близь єго колін.
 Не в силі скрити сліз гірких Турпін
 Знімає руки й благословить їх
 І каже: „Горе стріло вас усіх.
 Най Господь душі ваші в рай прийме,
 Най на святих їх цвітах умістить.
 До мене тоже смерть моя спішить,
 Карла я тоже не побачу вже.“

CLXV.

Вернувся Роланд, іде й глядить по поли,
 Знайшов і свого друга Олівера.
 Бере єго, до серця свого горне,
 Й посідних сил добувши, йде к Турпіну.
 Кладе єго між прочими на щиті;
 Турпін хрестить єго і благословить,
 А графа туга-жаль за серце ловить.
 Він каже: „Гарний друже Олівере,
 Князя знатного сину, Реніера,
 Що край мав по долину Рівієри!
 Чи спіс ломити, чи розбити щит,
 Чи злих людей лякати і корити,
 Чи спомогти мечем і словом добрих,
 Ти скрізь був перший, лицарю хоробрий.“

CLXVI.

Коли Роланд побачив мертвих перів
 А поміж ними й друга Олівера,

В нім серце зрушилось і він заплакав,
Заплакав гірко й на виду поблід.
З великих жалів встояти не міг, —
Зімлів Роланд і повалив ся з ніг.
„На горе ти вродивсь!“ сказав Турпіна.

CLXVII.

Глядять Турпіна, як мліє граф Роланд,
І вчувши в серці превеликі жалі,
За Оліфантом простягає руку.
Потічок бистрий був у Ронсевалі.
Щоб хоч води Роландови подати.
Пустив ся, йде дрібним, непевним кроком,
Та так охляв, що й не поступить далі.
За много крови, сил за много втратив.
Ще й гонів полем не уйшов, як серце
Застило в нім. Він впав, а люта смерть
Трівогою свій прихід заповіла.

CLXVIII.

Коли Роланд отямившись підвів ся
На ноги, він страшенний біль почув.
Бо скинувши докола бистрим оком,
Крім мертвих перів на траві зеленій
Побачив благородного барона,
Турпіна, — й він поляг тут в ім'я боже!
Ще к' небу очі верне й сповідаєсь,
Ще простягає обі руки к' небу
І молить Бога, щоб ему дав рай.
А там і вмер Карла хоробрий лицарь.
Що в лютнх боях, в казанях чудових
Поборював противників Христових.
Нехай же й Бог помилує его!

CLXIX.

Роланд побачив на землі Турпіна,
А з него вже й вимотуєсь нутро
І виступає мозок на чоло.
На знак хре та покладані на груди
Віленькі, гарні рученьки его.

Гей заривав Роланд звачаєм Франків :
 „Мій лицарю ти гарної породи!
 Небесному тебе я днесь вручаю ;
 Не буде в него кращого слуги.
 Не було по апостолах пророка ,
 Щоб вчив людей , закон беріг як ти !
 Нехай душа твоя скорбот не знає ,
 Нехай на встяж отворить ся їй рай “

CLXX.

Роланд почув , що смерть его вже близько ,
 Що в него мозок виступив крізь вуха.
 Він в бога просить ласки ще для перів ,
 А в Гавріїла — ангела для себе.
 Щоб бездоганно вмерти , Оліфанта
 Бере у руку , Дурендала в другу
 І йде не далі як стрілою з лука
 Досяг би , полем по землі Іспанській.
 На горбику під деревом чудовим
 Стовпи чотири з мармуру стояли.
 Тут обімлівши на зелені трави
 Упав Роланд : зближалась смерть помалу.

CLXXI.

Із за високих гір , дерев високих
 Стовпи чотири з мармуру ясніють ,
 Де граф Роланд в траві зеленій мліє.
 Прикинувши ся труном , бачним оком
 Слідить за ним один невірний з боку.
 Дарма що кров змивала вид і тіло ,
 На поги встав і біг до графа сміло.
 А гарний був і хоч куди юнак !
 З бути пустив ся на шалене діло.
 Діткнувсь Роланда , меч его бере
 І каже : „Тільки й жив Карла сестрінок !
 Сей меч я до Арабії візьму.“
 Та тут Роланд прокинувсь мов зі сну.

CLXXII.

Роланд почув, що хтось за меч хватив,
 Почув і глянувши промовив так:
 „О скільки тямлю ще, то ти не з наших!“
 І взявши ріг, що був ему так любий,
 В шолом стрійний цінним каменем вдарив
 Так що пробив ним сталь і кости в лобі,
 Що й очі з лоба геть повикидали.
 У ніг его він труном положив ся,
 А граф сказав: „І де ти взявсь такий
 Зухвалий, що посмів мене займати?
 Хто се почує, скаже — біснуватий.
 Так вже і ти розбитий, Оліфанте!
 Розсипалось і злото й діаманти!“

CLXXIII.

Роланд почув, що тратить зір цілком.
 Его лице без краски стало, біле.
 Однак він встав, добув послідних сил
 І двайцять раз мечем завзято з жалем
 О сірий камінь вдарив. Сталь дзвеніла,
 Однак не вищербилась ні зломилась.
 І каже граф: „Дай сил міні Маріє!
 Ох Дурендале, лишенько твоє!
 Коли я вмиру, не будеш в пошанівку.
 А тільки бойів виграв я з тобою,
 Такі світи широкі здобув
 Я для Карла з сідою бородою.
 Ти не у труса, Дурендале, був;
 Носив тебе вазал хоробрий. Довго
 Не буде вже у Франції такого!“

CLXXIV.

Ударив граф Роланд мечем о камінь,
 Та не зломилась сталь, лиш задзвеніла.
 Коли побачив, що ніяк зломити
 Єй не мож, став плакати — тужити:
 „Гей мій ти ясний, білий Дурендале,
 Як пишно ти блищав, горив до сонця!“

Володар був в долині Маріяни,
 Коли Бог вислав ангела до него
 З тим, щоб тебе хоробрий граф дістав
 Великий царь міні его віддав.
 І щож, я з ним здобув Намон Карлови,
 Британську землю, Мен і Пуату,
 Здобув ему Нормандію цілу,
 Провансію і Аквітанський край.
 Ломбардію й Романію займивши
 Я Фландрію й Баварію підбив,
 Завоював Бургундів, Поляків,
 Над Цариградом власть его скріпив.
 Що він захоче, те і роблять Шкоти,
 Ірландці, Англічане і Саксонці.
 Я з ним підбив всі землі, всі народи,
 Котрим царить Карло сивобородий.
 Той меч — моя журба, мої всі муки.
 Від ганьби, боже, Францію спаси!“

CLXXV.

І знов Роланд о сірий камінь вдарив,
 Так сильно вдарив, що й сказати годі.
 А меч дзвенить, не ломить ся, не гнесь:
 Що вдарить ним, він к небу відобесь.
 Коли побачив граф, що не зломити
 Ему меча, став лагідно тужити:
 „Мій ти свячений, гарний Дурендале,
 Ти много в злотій ручці мощів криєш, —
 Петра святого зуб і кров святого
 Василя й волосє пана мого
 Святого Дениса й Марії одіж*).
 Тобі в руках невірних бути годі!
 Ти христіянам лиш служити маєш,
 По тебе трус сягнути б не посмів.
 Широкі землі я підбив з тобою
 Для короля з сідою бородою;
 Скріпив ся ними царь, забагатів!“

*) В ручку кожного дорогоцінного меча вправлявано моцї святих.

CLXXVI.

В обіймах смерти чує ся Роланд ;
 Смерть з голови до серця підступає.
 Він бігом майже під ялицю йде
 І на зелені трави ниць паде.
 Меч і трубу вкриваючи собою
 Звернувся до Сараценів головою ,
 Звернувся до Сараценів , бо хотів ,
 Щоб кождий лицарь , щоб Карло повів :
 „Отсе був граф ! з побідою вмирав.“
 А там покаявшись своїх гріхів ,
 Він Богу в жертві рукавицю дав.

CLXXVII.

Роланд пізнав , що час єго минув ся ;
 На горбі до Іспанії звернув ся
 І став рукою бити ся у груди :
 „Вина моя перед тобою, Боже,
 В моїх гріхах великих і малих ,
 Котрих я від уродження години
 До нинішньої днини допустивсь.“
 І він простяг до Бога рукавицю ,
 А к нему з неба ангели зійшли.

CLXXVIII.

Конає під ялицею Роланд
 Звернувшись до Іспанії лицем ,
 Конає і нагадує собі
 Всі ті краї , що їх підбив в борбі ,
 Солодку Францію , рідню свою ,
 Карла , що паном був єму і батьком.
 Як тут єму не плакати , не зітхати !
 За себе теж не хоче забувати.
 Він сповідаєсь , ласки в Бога молить :
 „Правдивий батьку , що не знаєш ложь ,
 Що Лазаря святого вивів з гробу ,
 Що Даніїла лвам не дав пожерти ,
 Збав і мене від кар і мук по смерті
 За всі гріхи , яких я допустив ся.“

І він дав Богу в жертві рукавицю, —
 Її архангел Гавріїл приймив, —
 А сам на груди голову склонив,
 І смерті ждав на вхрест зложивши руки.
 Післав до него Господь Херувима,
 Й поборника злих духів Михаїла;
 Між ними й ангел Гавріїл прийшов;
 Прийшли, щоб взяти душу графа в рай.

CLXXIX.

Роланд помер, — Бог душу в рай забрав.
 Ось вже й володар в Ронсевалі став.
 Нема тут шляху, стежки тут нема,
 Нема ні ліктя ні стопи землі,
 Де б Франк або невірний не лежав.
 І каже царь: „Деж ти, сестрінку гарний,
 Де Олівер, архієпископ де?
 Де дівсь Жерін з товаришем Жерером,
 Де діли ся Отун із Беренгером.
 Івун, Іворін, серцю дорогі?
 Що стало ся з Гасконцем Енгелером,
 З князем Сансуном, Анзеїсом бравим?
 Де є Жерард старенький з Руссіллоу,
 Де пери всі, котрих я тут оставив?“
 Даремний труд, не відповість ніхто.
 „І що я, Боже, варт, сказав Карло,
 За те що в бою не було мене!“
 Він з горя-туги бороду всю рве,
 А лицарі заплакали й собі.
 Їїх двацять тисяч на землі влівало.
 Князеви Найм так жалко, тужно стало!

CLXXX.

І не було тут лицаря, барона,
 Котрий би з туги гірко не ридав
 За сином, братом рідним чи сестрінком,
 За другом чи за ленником своїм.

Чимало їх тут мліло на землі.
 Князь Найм лиш розум ще зберіг здоровий,
 Він перше всіх оттак сказав Карлови:
 „Дивись, дві милі, бачиш, перед нами
 Ще курить ся дорога туманами.
 Доволі там невірних військ мабуть.
 Ти ще помітиш сю тугу, — далі в путь!“
 „Як се далеко, каже царь, мій Боже!
 А рада добра й чесна. З первоцвіту
 Вони солодку Францію обдерли.“
 І кличе царь до себе Гелууна,
 Тедбалда з Рейме, Мілона і Отуна*)
 І каже їм: „Пильнуйте поля й гір!
 Най мертві так лежать, як і лежали.
 Глядіть, щоб лев лиш не закравсь ні звір,
 Щоб щитоносці й чури не зближались,
 Щоб не зближавсь ніхто, аж поки я
 По воли божій вернусь в ті поля.“
 А ті єму на те солодко - люблю:
 „Твоя, наш царю й пане любий, воля.“
 Сказали й тисяч лицарів взяли.

(Далі буде.)

Із французького переклав

Василь Щурат.

*, Похибка переписувачів, яких в тексті стрічаємо й більше. Смерть Отуна в попередній тираді оплакує Карло; в сій він являється хибно живим.

СТАРІ ХАРТИ ВІЛЬНОСТІ.

II.

Середньовічні англійські хартії.

1. Політичні порядки саксонської Англії.

Між державами, котрі були основані варварами в провінціях західно-римської імперії, саксонська Англія може вважатись за державу найбільше німецьку. Римляне покинули Британію ще перед появою там Англів і Саксів (з 449 р.); Брити, мало ще романізовані, були знищені Англосаксами, або вигнані, або повернуті в рабство в усій Британії окрім її західних країн. Ми можемо аргументи навести, що Англосакси, оселившись у Британії, перенесли туди ті політичні порядки, котрі описав Тацит у своїй „Германії“, — тим більше, що Англосакси переселились у Британію не самими вояцькими товариствами (як се було з Германцями в других провінціях), а також і цілими громадами.

Ми нагадаємо тут слова славного історика про володарів і народні віча у Германців. „Германці, — каже Тацит, — беруть собі царів зглядно до благородства, а проводирів зглядно до мужества (*reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*). Тільки ж царі не мають безграничної і самовільної власти, а проводирі впливають більше приміром ніж властю. Коли вони рішучі, догадливі, коли (в битві) ідуть попереду рядів, то викликають до себе задивліне. З рештою ні уговорювати, ні вязати, ні бити віхто не може окрім священника.“ (*Germania*, VII). „Справи дрібніші обсуджують князі (*principes*), важніші — всі, але так, що і ті справи, про котрі ріша народ (*plebs*), обсуджують ся князями. Окрім пригод наглих, незвичайних, сходять ся в певні дні: на нові місяця або на повні... На вічах сидять оружні. Тишину встановлюють священники, котрі мають тоді і право кари... Потім говорить царь або князь (*rex vel princeps*), котрого вислухують зглядно до его віку, благородства, вояцької слави, красномовства, далеко більше зглядно до его вмілости уговорювати, ніж до права псвелівати. Коли его думки не подобають ся, то огода показує ся галасом, а коли подобають ся, то народ трясє зброєю; се в них найпочесніший спосіб згоди — зброєю! На сих вічах можна

і обвинувачувати і починати карні справи. На сих же вічах вибирають ся і князі, котрі роблять суд по округам і селам (*principes, qui iura per pagos et vicos gerunt*). Їм помагають сотні дружків (*comites*) з народу*). Особливе благородство або великі заслуги предків дають чин князів і дітям їх. Решта пристає до дужших і рапійше признаних. У них (Германців) не вважає ся за сором бути серед дружків (*inter comites*). Самі дружки ділять ся на чини по волі того, за ким вони сїдують. Дружки дуже змагають ся один перед другим, хто матиме перше місце при проводиреві (тут Тацит знову ставить слово *apud principes*, хоч тут можна було б сказати однаково і *apud duces*) а князі змагають ся про те, в кого дружків більше і сміливійших... Хто перемага других числом і мужеством дружків, той славен нелишень серед свого роду, а й у сусідніх племен: до того йдуть посли, того багатять дарунками, і одна слава таких часто синня війну." (*Germania*, XI—XIII).

Не гляючи на славу Тацита, виписані слова єго на так то ясні. В них не досить відділені прояви життя племінного і родового або кланового**, а також не показана різниця між царями (*reges*) і князями (*principes*) та проводирями (*duces*). Лишень супоставляючи Тацитову термінологію з Цезаревою, та по аналогії, можна думати, що князі були нормальними начальниками кланів, царі були більше почесними главарями племен, котрі складались із кількох кланів, а проводирями звались старші над охочими вояцькими товариствами (*comitatus*), котрі мали за ціль напади на сусідів, а також начальники кланового або племінного війська в часи війни. В обох випадках чин проводиря міг сходитись з чином князя або царя, хоч міг бути і окремим від них.

Хоч з початку фактична сила проводиря могла держатись лишень на виборі від громади або племені або на признаню дружками, тільки ж вона мала в собі зерно пізнійшого абсолютизму начальників, а надто

*) Ми раді б перекласти Тацитових *comites, comitatus*, дружинники (від староруського дружина), бо се слово точно передає суть відносин такого роду між князями і їх помічниками, на пів товаришами, на пів васалами, — та замість него вживаємо слово дружки, від дружка, як звуть у нас на весілях товариша молодого, котрий зве ся князем.

**) Кельтське слово клан (або *clant*, — власне насіння) добре характеризує громаду, котрої члени вважають ся походящими від одного предка (хоч би така думка і була фактивна), бо клани задержались в гірській Шотландії ще в XVIII ст і по тім можна судити, що таке були громади, котрі Римляне звали *gentes* (словянські роди).

коли власть проводиря повторно вдержувалась в одній сім'ї в купі з чином князя або царя. Такого роду проводирі-князі і проводирі-царі були по більшій часті начальники тих вояків, котрі позавоювали різні провінції римської імперії і заоснували там варварські держави. Такого роду проводирі були і між тими, котрі оснували в Британії різні англосаксонські держави.

Англосаксонський писатель VIII в. Беда, що написав церковну історію своїх земляків (*Historia Ecclesiastica gentis Anglorum*, до 731 р.) малює нам політичні порядки старих континентальних Саксів ось як: „Старі Сакси не мають царів, а лишень багато старшин, (котрих Беда зве по латинському чудно — *satrapae*), котрі начальують кожний над своїм родом (*suae genti praepositos*). Коли приходить ся до війни, ті старшини кидають жереб, і кого жереб покаже, того й слухають ся як проводиря на час війни; а після війни всі старшини стають рівними по власті.“ Споставляючи ці слова з тим, що знаходимо у Тацита, Цезаря і в літописях англосаксонських, можна думати, що слово *satrapa* у Беди відповідає слову *princeps* у Тацита і *ealderman* (старий, старшина), котрим літописі англосаксонські звуть тих двох начальників, що привели Саксів у Вессекс (495). Це слово очевидно значило голову клана. Але ж літописі англосаксонські вживають і другого терміну *heretoge* (нім. *Hertzog*) котрим звуть Генгеста і Горсу, перших, котрі привели Саксів у Кент (449). Беда передає слово *heretoge* словом *dux*, котре мусить відповідати Тацитовим начальникам охочих товариств, — *comitatus*.

Власть таких двох родів начальників, земських і вояцьких, мусіла зміцнитись серед Англосаксів у новій країні, Британії, бо потреба боротись з Брітами мусіла підпирати диктатуру, а важність начальників при поділі новозавойованої землі мусіла піднімати їх авторитет і окрім того скупляти в їх руках здобич і рабів. Скоро прибавив ся вплив римсько-християнських політичних думок, після того як Англосакси почали (з 597 р.) вихрещуватись у папських місіонерів, котрі маючи інтерес в підпираню королів, скрізь проповідали божественний початок їх власті. Не без наслідків у сему мусів бути також примір франкських королів, що раніше піднали римсько-християнському впливови, в сінях котрих королі англосаксонські брали собі іноді жінок християнок

Уже ельдормени Цердик і Кнрик, переселившись у Британію, взяли собі титул царів або королів (*rex, cuning*). Претензії на абсо-

лютизм збільшилися у християнських королів, а надто в тих, котрі претендували на владу над усею англосаксонською Британією і над кельтськими князями західної Британії і Шотландії. Так Освальд, король Нортумбрії (634—642) писав свій титул так: „всєї Британії імператор, поставлений богом“ (*totius Britanniae Imperator ordinatus a Deo*). Королі Вессекса, котрі дійсно з'єднали всі англосаксонські держави (827) і прийняли підданство (*commendatio*) кельтських князів (924), вже присвоюють собі римські імператорські титули: *Imperator, Caesar, Imperator Augustus* і навіть візантійський *Basileus*. Так далеко відійшли государі англійські від тих кланових, на пів виборних начальників, котрих Беда назвав чудненько сатрапами, видимо вважаючи за багато звати їх *reges* і *principes*.

Відповідно такій переміні політичній наступила переміна і соціальних порядків серед Англосаксів у Британії. По словам Нітгарда, Франка, що описував життя тих Саксів, з котрими воював ся Карло Великий, у цих Саксів були ще три класи: благородні (*edhilingi, nobiles*) вільні (*ingenuiles*) і раби (*lazzi, serviles*). Початки таких класів бачимо вже в Тацитовій Германії, і англосаксонська термінологія вже рано відрізняє благородного (*eorl*) і простого чоловіка (*seorl*, нім. *Kerl*), а також рабів, котрі набирались найбільше з покоряємих Брітів. Війна а також збільшуване власті королів, їх дружків (*gesindes, comites*) і потім їх слуг дворових (*Thegn, Thane*) і урядників мусіли вести все до більшого виділу зо всенародної землі (*folkland*) учасків землі відписаної (*bookland*) в особну власність панства, котре виділялось з маси вільних людей *).

Характеристично, що коли встановлялась політична єднота англосаксонська під королями всеї Англії (*totius Angliae*), то стара назва *eorl*, котра означала благородного, або кажучи словянським словом, земського боярина, замінює ся назвою королівського слуги, чиновника (*minister* від *manus* — рука), *thane*, і сям словом зве себе англійський аристократ в переднорманську добу.

Треба зауважити, що під урядом цих королів Англія в одному випередила всі другі нововіснійські держави: коли не числити кельтського Вельса (Валліса) і півкельтської Шотландії та остр. Мена, то властиво Англія вже в IX в. показує ся політично поєднаною. Напади

*) Примір такого виділу мусіли перш усього подавати відписи землі на церкві і монастирі.

Данів тому не шкодять, а навпроти підпирають оборонну диктатуру Альфреда Вел. і його династії серед Англічан, а Дани вдовільняють ся землею, котра їм відступлена, признаючи верховне головенство англійського короля, до того часу, коли вони зближають ся з Англічанами на стілько, що входять просто в число його підданих (924). Навіть хвилеве завоюване Англії скандінавським королем Канутом Великим (1016—1036) помагає політичному поєднанню Англії, а не шкодить ему, бо сей король всеж таки зве ся королем Данії і всеї Англії, і коли его велика держава, що не мала ніякого природного звязку в частинах своїх, розпалась після него, і династія Альфреда Вел. вернулась у батьківщину, то вона тим більше без перепони почина урядувати над усією Англією.

Се первенство Англії перед другими сеседньовічними держави Європи з огляду на політичне поєднанє, котре по часті виходило з єї невеликого обширу і островного стану, важне по своєму впливу і на другі політичні відносини. Коли б уже вважати, слідом за філософами історії націоналістичної школи, державну єдність за річ римську, то треба б було сказати, що найбільш германська держава з числа заложених по колишнім римським провінціям дійшла ранійше других до сего римського ідеалу!

Відповідно такій переміні влади начальників змінив ся і характер народного віча у Англосаксів. Людність Англії тепер являє ся нам правильно зведеною в тісніші і ширші групи, з котрих кожда мала своє віче (*gemot*, німецьк. *Gemeinde*, громада) з більшою чи меншою компетенцією. Громади сільські, (*tun*, новоангл. *town*) і укріплені міста, городи, (*burk*, новоангл. *borough*, нім. *Burg*) мали часті віча, періодичні і надзвичайні, для своїх справ і для участі в суді, навіть тоді, коли він робив ся від імени феодального пана або короля суддями, котрих вони назначали, а в вільних громадах і для вибору старшини громадської (*tungerafa*) і завше для вибору его помічників. Певне число громад складало сотню (*hundred*), котра ставила примірно 100 воєків, або збройний оружний округ (*Wapentake*, від *waren* — зброя, нім. *Waffen*) в колишніх данських округах, і відповідала Тацітовому *pagus*. Сотня мала свої віча щомісячні, на котрі приходили старшини і вибрані послы громадські; віча ті мали компетенцію судову і фінансову (розклад податків). Кілька сотень складали шер (*shire*) або графство, з котрих деякі були перше королівствами. На чолі їх стояли ельдормени, котрих назначали королі в купі з радами національними і котрі командували

краєвим військом в часи єго збору, і шеріфи (shiregerafa, новоангл. sheriff), котрих назначали короді переважно для збору податків краєвих і державних. Віча в графствах (shiregemot) в другій половині англосаксонського періоду бували по закону два рази на рік і владжували справи судові, фінансові і навіть церковні, бо на них бували і висні церковні достойники краєві.

Самоуправа державна виявлялась радами національними, котрі звались witenagemot (wite, новоангл. — wise, нім. weise, мудрий, відуший; witenagemot — збір відуших) а також mycelgemot — великий збір, або mycel getheahht (нім. Gedacht) велика дума *). Склад сих зборів видно в їх назві: Witena — gemot. Се не всенароднє віче, а збір людей, котрі офіційно признані за більше відуших, хоч формули тогочасні про деякі з тих зборів, котрі збереглись в літописях і актах, говорять і про народ в таких напр. словах: „в присутности народу“, — або „в загальнім зборі народу“ (cum praesentia populationis, populi generalitate) і т. і. Проф. Фрімен дума, що в теорії всякий вільний Англічанин міг приходити на вітенагемот, але на ділі там були присугні висні достойники духовні і світські, приближені короля і найблизні до місця збору люди. Про теорію в ті часи говорити трудно. Фактичні свідоцтва, які дійшли до нас про вітенагемоти в малих англосаксонських королівствах і потім в усій Англії, говорять, що звичайно склад сих зборів був далеко не демократичний **).

Випадки, в котрих говорять ся про присутність народа (populi plebis і т. і.) на вітенагемотах, належать до пригод надзвичайних, як вибір або посвята короля, ствердження законодавчих збірок і т. і., коли і в інтересах самого уряду було скликати як найбільше люду, не стільки для обрани справи, скільки для того, щоб об'явити народови постанову прийнятую королю з єго радцями, бо в ті часи другі способи публікації були трудні. Або се були пригоди революційні, як переміна короля, коли заінтересоване сторонництво являлось зі своїм військом, приводило як найбільше своїх прихильників і всилувалось

*) По латинському ці збори звались також різно: commune consilium, curia magna, assisa generalis, placitum omnium liberorum et hominum і т. д.

**) Звістки про 147 вітенагемотів з 698 до 1066 р. зведені в праці Kemble, The Anglo-Saxons in England, 2 т. 1849, єсть і німецький переклад. Ї се в загальні найкапітальніша робота про історію Англії в саксонську добу.

надати своїм учинкам як найбільше загально-народний характер. Звичайні ж збори вітенагемотів були небагатолюдні і далеко не демократичні. Так нпр. звістки про такі збори в королівстві Мерсії показують такий склад: п'ять єпископів, від п'яти до шести ельдорменів (*principes, duces*) і стільки ж тенів (*ministri*). В X. ст. на вітенагемотах зєднаної Англії звичайно було: 2 архієпископи, 2—4 кельтських князів, 17 єпископів, 4 аббати, 12—15 ельдорменів, 50—54 тенів.

Компетенції таких зборів не були означені ніяким законом і через те залежали від випадків і на ділі були дуже широкі. Вони обнімали власне всі справи світські, а часто навіть і церковні, бо на вітенагемотах сиділо і все вище свящєнство. Закони звичайно обявлялись з такими формулами: „по раді і думці єпископів з усіма ельдорменами і більшости мудрих“. Королівські грамоти, котрі дарують землі, свідчать про те, що вітенагемоти прикликувались до санкції сего подарунку частини землі народньою, напр. в ось якій формулі: „Я, Егберт, божою ласкою король західніх Саксів, за згодою і спільною радою єпископів і князів моїх і старшин усього мого народу (*totius plebis meae seniorum*) звелів написати сю грамоту“ і т. д. В накладі податків, в постановах про мир і війну, про військо і флот видно теж участь вітенагемотів. Звісно кілька пригод, коли вітенагемоти являлись верховним судом, котрий скидав і виганяв висших урядників. Вітенагемоти вибирали ельдорменів, а іноді й єпископів. Коли вітенагемоти не завше вибирали королів, то збір їх був потрібний, щоби признати престолонаслідуване. Звісно не мало випадків, коли вітенагемоти вибирали короля з числа осіб правлящої дінастії або скидали королів. Формули, котрі вживались в таких пригодах в записях, носять ознаку найбільшого в порівнаню з другими демократизму, напр.: „зібрались магнати і народ усього царства і після докладної обради, по однодушній згоді всіх, N. N. прогнаний з царства, а M. M., із царського роду, вибраний у царі.“ В кількох з таких пригод говорить ся і про мудрих (*Witen*) і міщан (*burghara*) Лондона.

Про всі ті порядки, котрі ми схарактеризували вище, можна сказати, що вони тим дальше відходили від типу описаного Тацітом і Бєдою, чим більше ми будемо відходити від простіших порядків, громадських, до складніших, державних. Подібне можна сказати про державні порядки і в других варварських державах зараз же після того, як варвари взяли провінції римської імперії. Дальша доля порядків англійських мабуть була б подібна до долі порядків більшої частини держав континентальних, коли б не островний стан Англії, а ще біль-

ше коли в Англії не підпала новому завоюванню, нормано-французькому, котре внесло особні варіації в розвиток англійських середньовічних порядків. Спершу ці варіації сприяли зростови королівської влади, а потім дали оригінальний напрямок опозиції проти неї, котрий сприяв зростови всенародньої вільності.

2. Державні порядки норманської Англії і перші хартії вільності.

Завойоване Англії офранцузженими Норманами (1066) під проводом розумного і енергійного герцога Вільяма, котрому історія залишила назву Завойовника, придало політичній єдності цієї країни ще нову ознаку римської держави, сильну королівську владу, якої тоді не було нігде в західній Європі. Державні порядки Англії часів Вільяма Завойовника треба вражати за реакцію против континентального феодалізму. Вільям, сам вассал короля Франції, як герцог Нормандії, добре бачив слабкі боки королівської влади свого континентального сюзерена і в новому для него королівстві, котре він міг упорядкувати по своїй волі опираючись на військо, скликаних ним авантюристів з французьких Норманів, Французів і Фламандців, зовсім від него залежних, він не хотів бути таким же безсильним, яким був французький король у себе перед своїми могутими вассалами, панами в своїх провінціях. В сім напрямку Вільям був підпертий і тодішніми заступниками просвіти, духовними, котрі у Франції стояли на чолі противу феодальної реакції.

Дуже важно, що завоюване Англії Вільямом сталося тоді, коли у Франції ішов рух, котрий мав за ціль вкоротити найгіршу ознаку феодального порядку, баронську і рицарську війну, вкоротити через божі перемиря (*treuga Dei*), правила про котрі встановляли собори духовних в 1041—1095 рр. Тільки ж ці божі перемиря могли на ділі вдержуватись лишень або охочими спілками, котрих проби робились на континенті в XI ст., але котрі потребують дуже великого морального розвитку у громадян, або силою королів, котрі від себе обявляли, а надто по просьбам міщан, миру королівські (*pa x regia*). Королі XI ст., не маючи ні земель ні грошей ні війська, були на ділі безсильні оберегати свій мир, так що приватна, рицарська війна і купачне право держались на континенті західної Європи до самого кінця середніх віків, поки цілий ряд обставин і пригод політичних, соціальних і технічних (зріст артилерії) не зробив рицарство безсильним перед королями.

Явившись у Англії з благословенством папи, як законний по дінастичним рахункам наслідник благочестивого англійського короля Едуарда Сповідника, Вільям I. завше дружив з більш освіченим духовенством, з котрого брав собі і вищих державних урядників *). Владжуючи феодальні порядки в Англії після саксонського бунту 1067 р., Вільям мав на цілі, звісно, перш усього свої користі, але при тому не були єму чужі і певні політичні ідеали: забезпечити в державі порядок і спокій, охоронити слабшого від насильства більших феодалів і встановити в державі пануванє спільного закону над усіма.

Для сего Вільям, роздаючи своїм боякам землі заборані у саксонських магнатів, і назначаючи де кого з них на уряди в краєвій адміністрації, не попустив ні дуже великих земельних участків а ще менше концентрації їх у однім місці, ні того, щоб в одних руках зійшлась сила адміністратора і великого земельного власника. Найбільше обдаровані ним люде получили земельні участки в 12 або навіть в 21 графствах, так що ніколи уряди начальників графств не могли злитись з ділочною земельною аристократією і стати державами в державі, як на континенті. Окрім того право приватної війни і будованє приватних кріпостів були заборонені Вільямом; усі землевладці, великі і дрібні, прямі королівські вассали і підвассали були обовязані присягою прямо королеви. Щоб більше втвердити власть короля над вассалами корони, вся земля була признана в принципі власністю корони, саксонські землевладці мусіли викупити у неї свої землі, а всі вассали получить на них від короля документ (breve); на далі перехід землі в спадщину обложений був досить великим податком на користь корони, котра получила таким способом і великий авторитет і зиск.

Низшу адміністрацію і суд Вільям залишив стару, саксонську, при котрій, як ми бачили, людність краєва мала певну самоуправу, — та в ті часи ніякий царь не знайшов би стілько урядників, щоб упорядкувати всю адміністрацію і суд на лад централістично-бюрократичний. Осібна бюрократична порода мусіла в Європі вирости поволеньки. Але в горі держави Вільям установив правильну систему догляду за адміністрацією, руководства судом, а надто порядкуваня фінансами, систему строго бюрократичну, подібну до римсько-візантійської.

*) Звісний своєю вченістю і благочестем Ланфранк (родом Італіянець), аббат монастиря св Бека (Вес — коса в морі) в Нормандії, а потім архієпископ в Кентербері і прімас Англії, був другом Вільяма і верховним суддею. намісником (justiciarius) при нему. Окрім того всі канцлери в часи Вільяма I-го, окрім одного, були з єпископів.

Центральним місцем єї була королівська палата (*curia regis*) з висшим урядником — головним суддею (*capitalis iudiciarius*), котрий був *alter ego* короля, і з фінансовим урядником, котрий получив потім ім'я *Scacarius* (*Exchequer*) від стола подібного до шахматної доски, за котрим він вів свої рахунки, з секретарями, з котрих головний звався *cancellarius*, з верховними суддями, до котрих поступали всі процеси в апеляційнім порядку і котрі часами обїїздили державу. Скелет єї висшої бюрократії зостався в Англії і досі, як і многі єї терміни*).

Вітенагемоти не були зовсім скасовані Вільямом I. Подібне не могло в ті часи прийти в голову ні одному найбільшому деспоту, бо тоді ще ніхто не ставив принципіально справи про верховну власть між королями і народом. Такі збори, як вітенагемоти, не були противні королям і могли бути їх знярядом. Зараз побідивши свого супірника Гаральда Вільям I. скликав звичайний саксонський вітенагемот, котрий признав єго королем. Розуміє ся, що після саксонського бунту 1067 р., погибелі і експропріації важніших тенів саксонських старий вітенагемот утратив свій зміст, але Вільям I. усе таки скликав іноді ради своїх важніших бояр, ради, котрі під латинською назвою *consilium* фактично майже зливались з *curia regis*, а окрім того скликав своїх прямих вассалів на зїїзди до свого двора, котрі були в купі і пирами і смотринами; тут король міг і радитись, звісно, з більше вельможними і улюбленими від него людьми. Такі зїїзди переважно бували в великі празники і звались *curia de more* (придворні збори по звичаю); Вільям на них показував ся в королівській короні.

Всі такі збори не перешкаджали при Вільямі I. самодержавству короля, а зїїзди вассалів були для него навіть пригодою показати себе в усій своїй силі, як напр. на зборі вассалів у 1086 р. після редакції *Domesday-Book*, коли Завойовник прийняв ще раз ленну присягу своїх вассалів за землі виписані в той реєстр. В законах, котрі дійшли до нас від Вільяма I., він говорить як самодержець: предписує, велить, забороняє, постановляє від себе (*praecipio, prohibeo*, або в множ. числі *volumus, praecipimus, statuimus*). В двох-трьох випадках говорить він про згоду єпископів і світських

*) Памятником роботи королівської адміністрації в Англії в часі Вільяма I. зостав ся реєстр названий *Domesday-Book* (книга божого Дня або Страшного Суду), земельно-служебний кадастр, котрий написати зобов'язало б честь і новішим статистикам. Нічого подібного середньовічна Європа не виробила ні в одній державі.

вельмож (*consensu episcoporum et principum*) і лишень одна постанова оголошена Вільямом I. як результат „спільної ради і ради єпископів і всіх світських вельмож царства“ (*communi concilio et concilio episcoporum et omnium principum regni*) — се постанова про компетенцію світського і церковного суду. Се була справа делікатна і вимагала старанного obeуду людьми знаючими звичаї і канонічне право, а також як найбільшій публичности. Тільки ж не треба дуже складатись у тексті сеї постанови на слова „спільна рада“ (*communi concilio*) і уявляти собі раду ту дуже демократичною. Формули франкські VII. ст., котрі говорять про ради зовсім аристократичні, як про „спільне віче народу“ (*conventus generalis populi*) мусять бути нам тут пересторогою *).

Ради магнатів і спільні зйїзди вассалів часів Вільяма I. мають лишень ту вагу для дальшого зросту вільности в Англії, що вони все таки піддержували в ній звичай національних зборів. Тільки для того, щоб вони розвились в пізнійші англійські парламенти, треба було особно сприяючих обставин. Хоч і як чудно може показатись на перший раз, а в числі тих обставин важне місце займає власне та велика сила, котра була вироблена Вільямом I. для корони королівської, сила, якої в ті часи корона не мала нігде в зах. Європі. Вільям I. створив ту силу і для себе особисто, бо він був людина властолюбива і здирчива, хоть і щедра, і для центральної державної влади в загалі.

Більшість сучасних Вільямови I. людей видимо нічого не мала проти его абсолютизмови, а найбільше образовані з них, духовні, навіть помогли ему розвиватись. Але монархічний абсолютизм має слабкий бік у тому, що при нему хід державної машини занадто залежить від осо-

*) Аристократичний характер сих франкських зборів, що не мали нічого спільного з вічами Тацігових Германців, прекрасно показаний у *Fustel de Conlangue, Histoire des institutions de l'ancienne France. La monarchie franque*. Докладні звістки про встанови Вільяма I. знаходять ся в названих вище капітальних працях *Freeman, History of the Norman conquest* і т. д. і *Stubbs, The constitutional history of England*. Покази документів про ради і зйїзди старої Англії зведені в праці *Parry, The parliaments and Concils of England* (1849). З загальних оглядів історії Англії назвемо тут як найбільше приручні *Laprenberg, Geschichte von England* (продовжена *Pauli i Brosch*); коротшу але живу *Green, History of English people* (єсть рос. переклад); з праць юристів назвемо *Gneist, Englisches Verwaltungsrecht* і *Englische Verfassungsgeschichte* (єсть рос. переклад — *Исторія государственныхъ учреждений Англіи*); *Glasson, Histoire du droit et des institutions politiques, civiles et judiciaires de l'Angleterre, comparés au droit et aux institutions de la France*.

бистого характеру царя державця. Тим часом уже найблизший наслідник Вільяма I. на престолі Англії, син його Вільям II. (Рудий) не мав добрих ознак батька, і в його руках сильна власть Завойовника стала тяжким для людности жерелом насильства і грошового здирства. Подібне повторилось не раз при дальших наслідниках Завойовника.

Скривджені таким деспотизмом не могли і пробувати противитись йому кожний нарізно, як се могли робити дужі барони континенту. Англічанам залишалося одно з двох: або склонитись під ярмом деспотизму, або стати против него сполученими силами в ім'я спільного права, котре б не порушаючи в королівській власті і встанових, що її оточували, того, що потрібне було для державного добра, відняло у неї деспотичний, злосно-капризний і здирливий характер. Позаяк англійська середньовічна громада все таки не мала доволі звички до неволі, яка виросла в Азії і в Візантії, а до того ще й королівська власть Англії не мала в своїх руках таких сил, як власть римських імператорів і головню їх війська, то перед Англією стала друга з показаних вище альтернатив. Ось у чому був головний добрий наслідок тієї сили королівської власті, яку створив Вільям I. Англія переживши раніше других західно-європейських держав правильну систему королівського абсолютизму, раніше других мусіла приступити і до того, щоб систематично ж його урізувати.

Се головна, більше загальна причина зросту вільних порядків у Англії. Але поки вона дала себе знати, проявились другі, часткові, з котрих деякі навіть можна назвати випадковими. Історик не може легковажити і їх, бо реальне життя не є логічна схема, а складається з прояв найрізніших.

Державна вільність — ростина дуже ніжна. Звісно, рух до неї зароджує ся з певних загальних обставин історичних на ґрунті потреби загальнолюдської. Але вона досягає ся лишень при особливо сприяючих обставинах. Ми бачили, що вона не встигла вирости на Сході, не могла вдержатись в класичному світі ні в більшій частині середньовічних італіянських республік і в більшій частині нових європейських держав, а розвилась лишень в Англії, Швейцарії і Нідерландах.

Можна думати, що загальні умови історичного розвитку західно-європейських народів, а власне боротьба класових привілеїв і земської автономії з абсолютизмом королів, освічена теоретично суммацією культурних впливів біблійного лібералізму і республіканських споминів класичних і італіянських середньовічних, а також прикладом до політики вільности думки, котра взяла нарешті гору в науках, привели б

таки всі ті народи до свідомої політичної вільності. Тільки ж нам важко було б собі і уявити, які б то були форми тієї вільності, коли б середньовічна вільність не зосталась і не розвилась поступово в Англії з Шотландією, в Швейцарії і Нідерландах. Найбільше важний був для других європейських країн примір Англії, як держави більшої ніж Швейцарія і Нідерланди, а до того все таки монархічної, а не відрізаної від других подібно федеральним республікам Швейцарській і Нідерландській. Ось через що для історика політичної волі так важні всі особні умови життя цих трьох держав: Англії з Шотландією, Швейцарії і Нідерландів, умови географічні і історичні, котрі дали можливість зберегтись і розвинути середньовічній вільності.

В Нідерландах справі вільності допомогло на пів морське становище країни серед двох монархічних систем, французької і австроіспанської, з котрих ні одна не встигла міцно захопити сю країну раніше, ніж обидві вони стали воюватись проміж себе за панування в західній Європі. В Швейцарії гори (котрі однак самі по собі не повели ще за собою вільності напр. в Тіролю) помагали людям оборонятись від централістично-абсолютних замірів австрійських князів, коли тим часом становище Швейцарії на дорозі між Германією і Італією давало Швейцарцям можливість зручно лавірувати між спорящими проміж себе панством і імператорами і уривати собі привілеї, а в той же час провадило в сю країну культуру південну і північну, а з нею і свідомість.

В Англії допомогло зростати вільності її островне становище, котре робило менше потрібними диктатуру і постійне військо, а також ті відносини, які встановились в сій країні в наслідок норманського завоювання. Про важливіші з них ми сказали вище. Треба ще сказати про подвійність стану англійських державців як королів Англії і князів різних країн у Франції, васальних тамтошнім королям. Ця подвійність роздвожвала і енергію королів в Англії. Нарешті мають свою силу і зовсім принадові пригоди дінастичні і конкуренція за престол Англії між ріжними принцами, потомками Вільяма I. Ця конкуренція кілька разів робила престол Англії *de facto* виборним і нагадувала царям і народам про верховні права остатнього.

Вже по смерті Вільяма I. (1087) підняв ся спір за наслідування престолу, бо Завойовник не хотів передавати корону Англії старшому синові своєму Робертові, котрий повставав проти батька вкупі з баронами Нормандії. На смертній постелі (в Нормандії) Завойовник назначив Робертові лишень Нормандію, а Англію віддав другому синові

Вільямови II. котрий поспішився поїхати в Англію і там оперся більше на Саксонців ніж на Норманів. Роберт, досить авантурний по характеру, нарешті лишив Англію брату, а сам пішов у хрестову війну в Палестину. По смерті Вільяма II. (1100) Роберт опять міг заявити свої права на корону Англії, але третій син Завойовника Генріх поспішився зібрати своїх прихильників, об'явити себе королем Англії і коронуватись, хоч при тому було дуже мало присутних, навіть духовних. Позаяк такий вступ на престол мав характер узурпації, то Генріх I. мусів шукати собі популярности в обіцянках поправити те, що пороблено було в часи гніучого і здирливого урядування Вільяма II., котрого всі не терпіли, а надто духовні за його безцеремонне здирство. Генріх I. зараз після коронації видав маніфест, котрий уважає ся за першу хартію про вільність в Англії*).

Хартія ся починаєть ся словами:

„Генріх, син Вільяма короля, по смерті брата свого Вільяма з божої ласки король Англічан, бажає здоровля всім вірним.

„Знайте, що я з божого милосердя і за спільною згодою баронів усеї Англії коронував ся на короля сего королівства, і позаяк королівство було притіснене несправедливими податками, то я з пошани до бога і з любови, котру до вас маю, перш усього роблю святу церков божу вільною, то б то не буду ні продавати ні віддавати в найми (церковні маєтки і уряди), ні в випадку смерті архієпископа або єпископа а'о аббата не візьму нічого з маєтків церкви, ні з людей єї, поки не вступить в неї наслідник. І всі лихі установи (*malas consuetudines*), котрими королівство Англії було несправедливо пригнічене, я каєую.“

Таким способом перша „вільність“ давалась церкві, тоб то власне духовним урядникам. Ся вільність була в касованю самовільного забору королем у свої руки маєтку церковного в часи вакансії місця архієпі-

*) Хартія Генріха I. збереглась в списах XII і XIII ст. Два списки з XIII ст. звуть єї *De libertate ecclesiae et totius Angliae observanda* (про вбереження вільности церкви і всеї Англії) і *Carta regis Henrici primi de libertatibus, concessis Anglis* (хартія короля Генріха I. про вільности відступлені Англічанам). Очевидно, що се назви, котрі відповідають XIII-му ст., чьасам свідомих спорів з королями за вільність, перенесені заднім числом на хартію XII ст. Нові, приступні всім видання хартії Генріха I. як і других подібних див у Stubbs, *Select charters and other illustrations of english constitutional history* і у Bémont *Chartes des libertés anglaises (1100—1305)* в *Collection des textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire*, publiées sous les auspices de la Société historique.

скопа, єпископа і ігумена монастирського. Уступки, які далі дає король людям світським, також далекі від загальних формул про вільність, які бачимо в нових конституційних хартіях. Се обмежене переважно економічних утисків, котрі робив попередній король своїм прямим вассалам, котрих маєтки вважались за власність короля, а через те король дозволяв собі вимагати від них податки, переслідувати їх, а також керувати долею сиріт, дочок вассалів, їх удов, вступатись в грошеві обов'язки вассалів і т. і. По таким точкам Генріх I. обіймає різні полегкості і усуває старих утисків. Загальний політичний характер має лишень одна заява, котра власне нагадує про прерогативу королівську, а не про вільність підданих. Се наказ вдержувати кріпкий мир в усьому царстві і обіцянка охороняти єго. До новітніх думок про політичну вільність підходить лишень один параграф хартії Генріха I.: „вертаю вам закон Едуарда короля (Сповідника) з переминами, котрі зробив батько мій по раді з баронами своїми“ (*consilio baronorum suorum*).

Власне ніякого кодексу законів Едуард Сповідник не видавав, і коли при Вільямі I. в 1070 р. читали прилюдно кодекси під назвою законів Едуарда, то се мусів бути звод, котрий видав Капут Вел. на основі давнішого кодексу Едгара. Слова „закон короля Едуарда“ значили для сучасників Генріха I., а надто для Саксів, старі, привичні їм і через те добрі звичаї і постанови, котрі ламались часто волею новітніх королів, а також і все те миле для Англічан, що вони могли собі уявити в громадських порядках). Слова „закони Едуарда“, про поновління котрих говорили королі і піддані в Англії не раз і потім, були на певну частину фікцією, котра оживала в думках Англічан в тяжкі часи королівського деспотизму і помагала Англічанам добиватись власне нових прав під видом повертання старих. Історія знає чимало таких фікцій з тих часів, коли новітня думка про поступ не існувала і коли люде в загальні поставляли ідеал по заду, а не по переді*). Слова хартії Генріха I. про те, що перемини в законі Едуарда востануть ся лишень ті, котрі зроблені батьком єго за радою ба-

*) Спомин Едуарда був однаково милий і для Саксів і для Норманів: для перших тому, бо се був остатній саксонський царь, для других тому, бо він жив довгий час у Нормандії, усвоїв норманські звичаї, був своєю Вільямом I., котрий уважав себе єго законним наслідником. Побожиство робила Едуарда надто милим для духовних.

*) У нас на Україні такою фікцією були вільности, буцім то получені козаками від Степана Баторія. Історики і доси говорять про них, хоча в документах Ст Баторія нема й сліду їх.

ронів его, мають в собі теж частину фікції, бо Вільям I., як ми бачили, рідко коли видавав закони за радою баронів. Сі слова не треба брати на стільки в змислі ретроспективнім (як се роблять історики, котрі вселяють ся вивести вільні порядки зі старовини як найбільше сідої), скільки як обіцянку на дальші часи видавати нові закони, котрі б переміняли *status quo*, по згоді з баронами.

Сю хартію Генріха I. підписали свідки, немов поручники: два єпископи, один кандидат на єпископа (*electus*) і шість баронів.

Хоч і як мало справжніх вільностей мала в собі хартія Генріха I., король сей, втвердившись на престолі, почув свою силу і вправляв самодержавно. Він навіть хотів зівечити копії своєї хартії 1100 р., так що вони стали дуже рідкосними. Тільки Генріх уподобляв ся до свого батька, а не до брата, то б то був людина хоч і тяжка, але розумна, сурйозно дивив ся на свій чин королівський, розумів его обовязки. Через се більшість підданих була задовольнена его довгим нарядуванем (1100—1135) а особливо Сакси, що почали відпочивати ві нагніту норманських баронів, котрих король строго держав у межах закону. Генріх систематично піднімав у чинах людей невелиможного стану, випереджаючи в сему французьких королів кінця середніх віків. Звичайні за Вільяма I. зйїзди вассалів (*curia de more*) Генріх I. скликав менше регулярно і з сего боку держав себе ще більше абсолютним монархом, ніж его батько. Тільки все таки ті зйїзди вдержувались. Окрім того в часи Генріха I. розріс ся новий елемент громадський, котрий потім получив і політичну силу — міста (городи, бурги), котрим Генріх давав грамоти на певну самоуправу (грамоти Лондону і Йорку див. у Stubbs, *Select charters*).

Але по смерті Генріха I. випадки внять зробили корону Англії *de facto* виборною. Генріх I. не лишив по собі синів, і за наслідкуване его корони підняв ся спор між его племінником по сестрі Степаном, графом Блуа, і дочкою его Матильдою, що була перше за мужем за римсько-німецьким імператором і звалась імператрицею, хоч тепер була замужем за Готфрідом Плантагенетом гр. Анжуйським. В війну за престол вступили і міщане Лондона, котрі дозволили собі то признавати Матильду „панією“ Англії, то переставати єї слухатись*). Більша частина вельмож царства, зібравшись на раду (*primores terrae, maiores natu, consultu quique proveciores, concii-*

*) Літописець (Malmesbury) говорить із сего powodu, що Лондонці вважають ся немов за магнатів (*quasi optimates, sicut proceres*) через великість їх міста.

lium coegere — як кажуть літописі: „перші в землі, старші родом, і розумом дужші, сотворили раду“) признали королем Степана (1135 — 1154), при чому голова духовенства „потребував, щоб була вернута і шанована вільність церкви“ (*exegit de libertate reddenda Ecclesiae et conservanda*). Степан мусів видати харгію, подібну до хартії Генріха I. але з деякими більш рішучими в ліберальнім напрямку уступами (1136).

В початку сеї хартії Степан признає себе „королем вибраним згодою духовенства і народа, коронованим від архієпископа і втвердженням від папи“ і далі більш усього говорять про ненарушимість духовних маєтків і прав єпископів, обіцяє вернути церкві маєтки, котрі вона мала при Вільямі I. потім відрікає ся від лісів, котрі прилучено до царських за Генріха I. і під кінець обіцяє держати „добрі і старі закони про кари за убійства як і про суди в загалі“ *). Свідками під хартією підписались два архієпископи, одинадцять єпископів, канцлер, племінник короля і двадцять і один барон.

Тільки ж Матільда не зрікалась своїх прав, а коли вона мусіла покинути Англію, то претендентом на корону єї явив ся син єї Генріх. Після довгої боротьби серед вельмож склалась по мудрости, котра і тоді вже була в англійської аристократії, середня партія, на чолі котрої стали два єпископи, і вона влагодила згоду між Степаном і Генріхом: перший зоставав ся королем до смерти, а другий признавав ся єго наслідником. Згода була стверджена на зїїзді духовних і світських вельмож, при чому постановлено було стільки ж в інтересі короля як і держави зруйнувати приватні кріпости, котрі були збудовані в часи війни за корону, і вернути королеві маєтки захоплені баронами різних партій.

Генріх II. теж мусів видати хартію. В ній король уже не говорить, як Стефан, про свій вибір, але просто „підтверджує богові і святій церкві і всім графам і баронам і всім людям своїм усі уступки і подарунки і вільності і вільні звичаї, котрі Генріх I. дав, чи уступив“, а в купі з тим усі ті „надужитя, котрі той знищив і скасував“, внук єго „згоджував ся скасувати і знищити, за себе і за своїх наслідників“. Коротенька хартія ся двічі говорить майже тими самими словами. Приклад в ній слова вільности (*libertates*) не лишень до церкви, а й до світських і слова „всім людям нашим“ показує поступ думки про вільність і рівність перед державою серед Англічан, а обіцянка

*) Хартію Степана див. у Stubbs, *Select Charters*, і в Beaumont op. cit. В збірці Стебса єсть і друга, коротша і може раніша хартія Степана.

Генріха II. за себе і за своїх наслідників не допускати надужити показує початок певної свідомості про сталі межі для власті короля. Коли сопоставимо ці досить широкі вирази хартії Генріха II. з досить тісними і конкретними уступками, котрі давав Генріх I. духовним і світським баронам, а також коли звернемо увагу на те, що хартія Генріха II. покликує ся на хартію Генріха I. як на свій авторитет і жерело, то побачимо, що сама ся хартія Генріха I. почина вже ставати фікцією подібною до „закону Едуарда“, під котру підставляють ся зовсім нові політичні змагання. Навіть те, що хартія Генріха I. стала рідкосою, помагало такій ідеалізації.

Вступ на престол Англії в особі Генріха II. анжуйської династії, котра мала великі землі у Франції, змінив одну відміну стану королів англійських, котра вже давалась у знаки і за норманської династії, а власне подвійність інтересів тих королів. Їм завше доводилось лишати Англію для того, щоб порядкувати їх континентальні землі або воюватись з поводу них. Генріх II. з 35 років свого царювання в Англії (1154—1189) лишень 13 років прожив там і то лишень тричі жив там під ряд по 2 роки. Син его Річард I. (1189—1199) зг. десять років свого царювання лишень двічі був у Англії: кілька місяців після коронації і кілька тижнів після полону. Се привчало Англічан до думки про безособистість королівської власті, котра показувалась перед ними в виді певних державних урядів далеко більше, ніж в виді конкретної особи державця. Король Річард, як державець, людина мало варта пошани назначає таких же і державних урядників. Але Генріх II., людина розумна і постійна, держав на місцях головного судді-намісника (*justiciarius*) і канцлера людей знаючих і шановних, котрі високо поставили достоїнство королівських канцелярій і поклали початок характеристичному англійському розуміню думки про те, що воля короля і закон — теж саме, в такому зміслі, що від короля не може (розуміє ся: і не мусить) вийти нічого противного законам краєвим і правді.

В такій думці є, звісно, фікція і свого роду самообман, але ся фікція здержує самого короля і в купі з відрізняванем думок про королівську власть, котра себе проявляє в правильно роблящих державних урядах, і про випадкову особу короля, родить ту характерну річ, що в Англії королівські урядники, а надто судді, часто являлись представителями легальної опозиції против самоволі королівській, котрій вони не хотіли піддаватись в ім'я святости королівського ж закону. Ся ознака розвилась в Англії помалу, вкупі зі зростом участі парламенту в за-

конодавстві, але початок її був покладений ще в часи Генріха II. Ми побачимо незабаром, як думка про праведність учинків короля була повернута проти такої завідомо негарної особи, як син Генріха II. Іван.

Канцелярії Генріха II. дбали особливо про суди. До сего часу належить упорядкуване об'їздів країни королівськими судьями (*assizes*) і участі в суді їх присяжних (*jury*), що в суті своїй зостаєся в Англії і досі. Уряд Генріха II. не бояв ся зїїздів вассалів, а напроти потребував їх для своїх державних цілів, і через те зїїзди ті відбувались часто: в деякі роки навіть по три рази. Неприсутність короля віднімала в них характер смотрин, на которых король являв ся перед вассалами як їх особистий повелитель, носячий на собі корону, як се було при Вільямі I., а давала їм характер установи державної. За сими зїїздами все більше вдержувалось імя великої ради (*magnum consilium*). Вони активно помагали впорядкуваню державної адміністрації, підпираючи її своєю згодою. Так по згоді з великою радою були передані всі комендантства в кріпостях в руки урядників королівського двору (*de privata familia regis*); так за тою ж згодою були встановлені порядки судові і т. і.*)

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

*) Літописі говорять про се характеристично: „перейіхав король у Віндзор і архієпископ йоркський і єпископи з ним. І зійшлись туди до него майже всі графи і барони і рицарі (*milites*) царства з кінями і оружем, щоб іти, куди король звелить. По довгих розмовах про мир і порядок у царстві король, по раді єпископів і графів і баронів своїх перемінив комендантів (*custodes*) у кріпостях Англії, і передав їх в коенду рицарям з его власного двору“ (р. 1177). „Як зібрались єпископи і графи і вельможі (*proceres*) царства в Віндзор, то король по їх спільній раді (*communium consilio*) в присуности сина свого поділив Англію на чотирі частини і над кожною поставив розумних людей, і потім послав їх по назначених для кожного частинах, щоб творили суд в народі“ (р. 1179). Гл. *Select charters*, 131. В першому примірі ми бачимо, що на зборі були і прості рицарі (прямі вассали короля, т. зв. *qui de rege tenebant in capite*), але лишень для походу, а, по слову літописця, король радив ся лишень з магнатами. В другому примірі на зїїзді були самі магнати.

Будда і Буддизм.

Обриси Леона Фера.

III. Буддизм.

Буддизмом називаємо систему релігійну, котрої Будда є основником і zarazом центральною точкою. Система ця, зроджена в Індії, ширена по за її границями з великим запалом і успіхом, не існує тепер в її матернім краю, але процвітає ще й досі в середній і східній Азії, в Тибеті, Монголії, Китаю, Японії, на острові Цейлоні і в Індокитаю. В кождім із тих країв буддизм має певні відміни, так що можна говорити про буддизм тибетанський, монгольський, китайський, японський, камбоджський, сіамський, бірманський і сингальський. Та про те Тибет на півночі а остров Цейлон на полудні вважають ся звичайно головними центрами сей релігії. Відси йде те, що буддизм ділить ся на дві головні парості: північну і полудневу. Поділ сей основується не тільки на положеню географічнім, але також на ріжницях у самім складі книг канонічних, вірувань, практик і встанов церковних.

Для порядку нашого викладу про сей обширний предмет ми розпочнемо його нарисом історії буддизму в загалі, потім вилежимо його науку, вияснимо його принципи моральні і організацію церковну, а в кінці скажемо кілька слів про почастні, так сказати національні відміни, які проявляє буддизм у кождім поодинокім краю.

I. Історія буддизму.

(Перший собор, патріархат, розкол, другий собор. Школи буддійські. Асока Піядасі. Третій собор. Місії для проповіді буддизму. Канічка і четвертий собор. Нові школи. Розвій зовнішній: розширення буддизму в Китаю в Кореї, Японії. Буддаточа і література полуднева. Розширення буддизму в Тибеті. Упадок і знищення його в Індії. Розширення в Монголії.)

З початку буддизм не був нічим, як тільки простим братством монахів, жебручим законом монастирським. Можна навіть посунутись іще далі і сказати, що він і завісїди зівстав ся таким і ще й сьогодні не перестав ним бути. Житє Будди Сакіямуні є zarazом історією основаня сего братства; бачимо з неї, що в середній Індії було в ту пору сім шкіл, що сперечаючись між собою силкували ся здобути собі прихильність публіки. Сема і наймолодша між ними, школа Готами Сакіямуні може вважати ся навіть парістю одної з шести давніших шкіл.

Вона здобула собі найбільший успіх, а пізніші випадки дали доказ, що ся її перемога була зовсім оправдана.

По смерті засновника головою братства іменований був Касіана, один із його учеників. Діяльність свою він розпочав скликанням спеціального збору до печери Сатананні, в горі Вебгара, одній із гір близьких до міста Раджагірі в краю Магада. Метою сего збору було втвердити текст наук покійного вчителя. Касіана задавав питання, що відносили ся до „дисципліни“ і до „доктрини“; на питання що до першої з них відповідав Упалі, що до другої Ананда. Заким повзято постанову пригадувано обставини, в яких Будда сказав се або те слово.

Всі присутні, числом 500 осіб, повторяли ті відповіді співучим голосом і так затверджували їх у своїх серцях. Се тривало сім місяців; був се так названий „перший собор“ буддійський. На тім соборі дійсно встановлено о буддизм, сформульовано його догматику і дисципліну і покладено основи для заховання одної і другої заведеним міцною організацією і правильних практик релігійних. Вже тоді, як твердять буддісти, списано весь канон зложений із девяти частей: 1) Сутра речення Будди, 2) Гейя (співні), 3) Вейякарнама (вяснення), 4) Гата (вірші, куплети), 5) Удана (похвала), 6) Гіт'івріт'гака (збірка цитатів або оповідань), 7) Джатака (оповідання про давніші істновання Будди), 8) Адбута (віщування про майбутнє), 9) Ведалія (книга розвою). Бачимо тут складові частини топерішнього буддійського канону, та годі припустити, щоб сей канон уже тоді був списаний в такій формі, як його бачимо тепер.

По смерті Упалі на його місце настав Ананда, по нім Санавасіка, Упагушта, Діпіка, Каля, Сударсана були за чергою головами братства. Начальництво їх заповнило, здасть ся, перших 110 літ по смерті Будди. Були се, як твердять буддісти, роки спокою і згоди; братство жило в ідеальній єдності, в незаколюченім мирі, не думаючи навіть про пропаганду на вні. Та про те, коли вірити північним буддістам, в той сам час, по смерті Ананди, Мадіянтіка розширив буддизм у Кашмірі. Але полудневі буддісти відносять сю подію о півтора століття пізніше, і хоча акт пропаганди в краю так близьким уже в перших часах буддизму не є нічим неправдоподібним, то все таки критика не признає так скорого навернення Кашміру до буддизму. Треба завважити, що названі вище начальники буддизму звісні тільки північним буддістам; полудневі, здасть ся, не знають їх і називають інші імена, як ось Дасака, Со-нака, не подаючи впрочім означеного порядку, в якім наступали по собі ті начальники. За те північні буддісти йдуть ще далі; ряд „патріархів“ (так називають вони тих начальників) тягне ся у них аж до кінця V. віку нашої ери; в нім начислюємо 28 осіб, в тім числі також знаменитого Асвагоша. Останній із тих „патріархів“ названий Боддідгарма покинув би то Індію і вмер у Китаю в 495 році нашої ери. Та ми не можемо допустити, щоб дійсний патріархат існував аж до того часу; подібна інституція могла держати ся тільки доти, доки тривала єдність братства, т. є. через перших 110 років. Скоро вибух розкол, то й патріархат мусів щезнути а бодай стати ся тільки номінальним. Та про

те північні буддісти держать свій спис патріархів, а Китайці, не воляючи ся 28 патріархами індійськими, додають іще 7 своїх власних. таких, що родили ся і жили в Китаю. Таким способом повний спис патріархів виносить 35

Ледво пройшло троха часу по над 100 літ після Нірвани (смерти Будди), аж ось товариство буддійське розділило ся із за „десяти толеранцій“, котрих домагала ся одна часть братства. Сі 10 толеранцій в найдавнійших текстах висказані так лаконічно, що виясненє їх доволі трудне і дало причину до деяких суперечних толковань. Та про їх провідну думку не може бути ніякого сумніву. Ходило тут о те, щоби правовірні буддісти мали право переховувати сіль, уживати деяких напитків, получати золото і срібло, одним словом, щоб мали де в чому більшу свободу. Ясна річ, що ті толеранції, з котрих многі можуть видавати ся дуже дрібними, йшли до алагодження або радше до розвільнення дисципліни. На внесок Яси і кількох інших учених 700 аргатів (по деяким документам 1200) зібрали ся до города Ваісали і там по 8-місячних нарадах, котрим проводив Ревата, в давньому помешканю Будди, т. зв. Кутагарі (в домі многоповерхім) відкинено 10 толеранцій. Сю нараду називають другим собором буддійським; він відбув ся в р. 110 Нірвани під панованєм Асоки I, прозваного Каля-Асока (чорний Асока). Як і слід було ждати, прихильники відкинутих на тім соборі внесків не відступили від них; вони скликали осібний собор із своїх сторонників, на котрім прийнято внески відкинені у Ваісали. Розкол був готовий; новатори зорганізували ся осібно, а назва „магасамгіка“ (прихильники великого збору), котру вони прийняли або котру їм надано, досить ясно промовляє за тим, що їх було більше. Противники, що вважали себе правовірними, прозвані були „тера“ — старими, старовірцями. Та раз появивши ся серед братства буддійського розкол почав чим далі тим більше змагати ся і поглиблювати ся. Бретики „магасамгіка“ поділили ся на три секти, з котрих одна знов розколола ся на двоє, так що у них явилось п'ять шкіл. Ся зараза не минула й правовірних; вони розділили ся на дві головні школи, з котрих одна (ватсінуттака) розпала ся на чотири школи часткові, а друга на три з двома паростями. Сказавши коротко, при кінці II. віку після Нірвани начислявали між буддістами 17 шкіл більш або менше еретичських, з котрих кожда мала свою назву ззяту іноді з якоїсь догми, котрою вона ріжнилася від других, а частійше з назви головного єї центра або від імени єї основника. Загалом обвинувачують їх, що вони сфальшували виклад текстів, позмінювали їх порядок, повикладали або попусували деякі уступи, повпроваджували в текст помилки і попусували стіль.

Ріжниця доторкали з разу тонкостей метафізики звичайної або буддійської, питань нпр. таких: чи існує „я“? чи існує минуше і буде? чи світ є чимсь реальним? який ступінь досконалости осягають „аргати“ а який „бодісатви“? і т. і. Тільки одна частина буддійської громади мала заховати в усій чистоті первісну традицію, поправні тексти і правдивий їх виклад; се були „тера“ (або „ставіра“) т. є.

„старі“, котрі зійшли на те, що стали ся тільки одною школою або сектою буддійською. Але ся школа, „пишала ся як велична „ніагрода“, а 17 шкіл єретицьких були як колючки, що повиростали на дереві“. Та на лихо „колючки“ росли й росли, так що в слідуючій століттю буддизм збогатив ся ще шістьма новими сектами. Чи ся многота сект або шкіл є справді такою пагубною, як нераз говорить ся, і як твердять самі буддісти, котрі в своїх законах за найбільший преступок, який тільки хто може сповнити, покладають внесенє роздору в громаду? Певна річ, що незгода є лихом і може стати ся причиною упадку. Але й одномоастисть не є добром так само, як і брак дискусії. Буддизм був ви плодом боротьби, котру провадив єго основник з противними школами; хто зна, чи своє захованє він не завдячує ривалізації тих ріжних шкіл, що потворили ся в єго нутрі? Нам здаєть ся дуже можливим, що власне пізнійше ослабленє тих шкіл було одною з головних причин упадку буддизму в самій Індії.

Сяк чи так воно було, а причини розстрою, котрі могли бути небезпечні для істнованя буддійської громади на початку III. віку Нирвани, були знеутрализовані фактом першорядної ваги, впливом великого царя Асоки, другого сего імени, прозваного Дгарма-Асока (Асока Справедливий) або Асока Піядасі. Кілька літ він переслідував буддістів, але в кінці взяв їх під свою могутчу опіку і остаточно посунув ся в своїм релігійнім загалі до того, що зрік ся престола і зівстав членом братства. Діяльність сего царя проявила ся в двох фактах першорядної ваги: в скликаню третього „собору“, котрий скріпив буддизм в єго нутрі, і в зорганізованю місії, котрі допомогли єму розширити ся по за границями Індії.

Третій собор був скликаний у 18-тім році панованя Асоки до міста Паталіпутра, столиці того царя. На ньому було 1000 „бікчу“ (вчених) першорядних, а проводив єму Тічія син Моґгалі. Засідання тягли ся 9 місяців. Традиція говорить, що канон буддійський, такий, який досі заховав ся в святих книгах на Цейлоні, встановлений був на тім соборі. Та про се можна що найменше дуже сумнівати ся. В однім написі, що доховав ся до нашого часу, царь Піядасі, обертаючи ся до членів собору, поручає їм, щоби „бікчу і бікчуні, упасики і упасіки“ (значить, в соборі брали участь і жінки!) „вислухували і затамили“ ось які тексти: „короткий звод науки; могутности Аріїшів; страх перед будущим; пісні пустинника; єутри (поученя для пустинників); питання Упатічі; докори Рагулі.“ Сей остатній титул мають справді два тексти доховані до нашого часу; що до інших, то аґі переклад їх не є певний, ані тим менше незвісно, до котрих із існуючих текстів їх можна б відносити. Треба сказати, що вчисленє Асоки зовсім не дає виображеня про три відділи теперішнього канону цейлонських буддістів, званого задля сего „тріпітака“, і то не тільки тому, що напис царський досить короткий, так що годі було жадати, щоб він вчислював усі канонічні книги, але мусів ограничити ся на вказанє текстів по єго думці найважніших, але також і то головню задля форми того напису, котра дозволяє нам тільки догадувати ся, до якої книги відно-

єсть ся який титул. Вирочім тотожність текстів установлених на третім соборі з тими, які дійшли до нас, підпадає сумнівови ще й тому, що тексти на тім соборі, які б вони там собі були, правдоподібно не були списані. Певна річ Індійці в часах Асоки мали вже писмо — доказом сего є написи того царя. Та про те царь, обертаючись до собору з упійменем, котре казав виписати на камени, наказує вірним буддістам „вислухувати і затамити“ ті тексти, а не говорити про те, щоб їх списати і відчитувати. Можна за тим сумнівати ся, чи тексти буддійські були вже тоді списані, і припускати, що їх списано геть пізнійше. Та буддісти не подають виразно ніякої пізньої епохи, в котрій би був установлений текст і dokonana класифікація пяти книг, що говорять про „вінаю“ (дисципліну), п'ятнадцяти збірок „суттів“ (науки, догматики) і семи книг „абідгамми“ (метафізики), що разом становлять теперішній тричастний канон (тріпітака).

Зараз по відправленю собору Асока вислав учених призначених до проповідування „доброго закону“ до всіх сусідніх країв. Він хвалив ся навіть, що вислав таким робом у всі сторони світа 256 місіонерів, коли так маємо розуміти цифру відчитану на однім недавно віднайденім написі, а прийняту зразу за дату. Чи так воно, чи ні, а ось і спис головних місіонерів і тих країв, до котрих вони були вислані: Мадіантіка до Гандари і Качміри (Пешавера і Кашміру); Магадева до краю Магіча (околиці над рікою Годавері); Раккіта до Ванаваси (Тибету); Магадамма-Раккіта до краю Магараashtra (жерела Годавері, країна Магараттів); Магараккіта до краю Йонака (Бактрія, властиво грецька країна); Маджіма, Дурабгісара, Сагадева і Муліакедева на Гімават (гімалайські гори); Сома і Утгара до Суваннабгумі (Індо-Китаю), а Магінда до краю Ланка (остров Цейлон). Чи назви тих країв перекладені зовсім вірно, за се не можна поручити ся; ще менше певна річ, чи кождей з названих тут місіонерів є справді історичною особою. По словам цейлонської віршованої хроніки прозваної Діпавамса (Історія острова) кождей з тих місіонерів мав при собі чотирьох помічників, що чинило б разом 65 осіб. Здобутки праці найбільшої частини з поміж них так само незвісні нам докладно, як і поле їх діяльності. Та про те можемо сказати, що деякі мали дійсний успіх, а по всім признакам ані один із них не працював зовсім на даром, бо ті, котрі не мали безпосереднього повождження, що найменше підготували ґрунт для своїх наслідників. І так буддизм пустив корінь в „краю золота“ (Суваннабгумі) т. є. в Індо-Китаю аж геть пізнійше по смерті Асоки, але ті, що там его розширили, певно мусіли найти там сліди проповіді Соми і Утгари і скористати з них. Так само мусіло бути майже всюди. Але ми мусимо признати, що в многих місцях успіх був відразу рішучий, напр. на Цейлоні, де тріумф Магінди є безсумнівним історичним фактом. Так само майже певний є успіх Мадіантіки в Кашмірі, а також проповідь буддизму в долинах Гімалаї не мусіла пропасти даром. Певна річ, що тільки геть пізнійше Кашмір і Неваль на півночі а Цейлон на полудні стали ся головними оплацими буддійської науки, але початки сего могутнього впливу мусимо віднести ще до часів Асоки. Певне те, що з одно-

то боку рух пропагандовий, розпочатий син царем, трівав кілька століть і розширив буддизм по цілій східній Азії, а з другого боку розширене єго на Цейлоні стало ся початком розділу, котрий сила фактів провела між буддістами північними і полудневими.

Історія буддизму в двох століттях слідуючих по царюванню Асоки є мало звісна і мало інтересна. Заповнює єї переважно спокійна і негласна праця різних шкіл, котрі раз приближували ся одна до другої, то знов сильніше зазначували ріжниси між собою. Нову епоху розцвіту в ході єго розвою бачимо аж в початку нашої ери, в часі панованя князів Йе-тхі (Індо-Скітів), котрі оснували центр свого панованя в північно-західній частині Індії. Із сеї чужої та завоювничої династії було кілька царів; найбільше могутий і найславніший між ними був Канічка (Греками названий Канеркес), котрий мав панувати 60 літ, від 15-го перед до 45-го по різдві Христовім. Був він горячим прихильником буддизму. Єго держава обіймала весь північно західний кут Індії і доходила аж до середньої Індії. Він був, можна сказати, другим Асокою і скликав до Джаландгари собор, котрому проводили Наревіка і Васумітра. Сей собор, що припадає на початок нашої ери, був з порядку четвертий (перший відбув ся в городі Раджагіріга за царюваня Аджаташатри, другий в гор. Ваісали за царя Каля-Асоки, третій в Паталіпутрі за Дгарма Асоки). Але північні буддісти сей четвертий собор називають третім, бо собор за часів Дгарма Асоки для них не існує. Се вийшло через те, що обох царів з назвою Асока вони зілляли в одну особу; значить, і собори, що відбули ся при кождім із них, були зведені в один. З другого боку полудневі буддісти не признають Канічки і собору, що відбув ся під єго впливом, 300 літ після того, як вони почали своє осібне існуванє. Таким способом зарівно північні як полудневі буддісти числять три собори, а то північні собор в Раджагіріга, в Ваісали і в Джаландгарі а полудневі в Раджагіріга, в Ваісали і в Паталіпутрі. Третій собор, прийнятий кождою з тих паростів, не існує для другої. Та для нас, звісно, вони існують оба, так що ми мусимо числити їх чотири.

Що зроблено на четвертій соборі? Установлено на нім канон північних буддістів на мові санскритській, так як на третім установлено канон полудневих буддістів на мові краю Магада. правдоподібно на тій, котру ми називаємо палі. Прихильники книг Абідгарма були в більшості на соборі в Джаландгарі і довели до того, що Абідгарма ввійшла в збірку святих книг північних; та вона є також в збірці книг полудневих. Чи з того виходить, що вона була додана після собору в Паталіпутрі? Певна річ, се не було би нічим неможливим, але з сего ще не виходило б, що полудневі буддісти вчинили се під яким небудь впливом собору в Джаландгарі. А поки що чи можна прийняти за правдиву єю традицію, буцім то північний текст святих книг був установлений на соборі в Джаландгарі а полудневих в Паталіпутрі? Хоч ходить туг о епоху зглядно не так давню, то все таки в однім і в другім випадку великої певности не маємо. Північний святий канон без сумніву містить в собі книги написані після четвертого собору, —

значить, не можна сказати, щоб на тім соборі канон був зовсім замкнений. Впрочім канон сей не дійшов до нас; тільки відгукки з него віднайдемо в Непалю, а чи далші відкриття дадуть нам можливість мати его знов в цілості, на се дуже мала надія. В усякім разі нам видається неможливим на певно означити час, в котрім північний або полудневий канон був зложений в остаточній формі.

Часи царя Канічки були порою великої духової діяльності, можна сказати, порою кризи для індійського буддизму. Ми сказали вже, що школа Абідгармистів була тоді дуже цвітуча. Її звичайно називають „вайбгачіка“; до неї зачисляють ся найзнаменитші вчені буддійські Дгарматрата, Расумітра і Асвагоша. Їх супротивниками а може й противниками були прихильники школи „саутрантіка“; школа ся не мала таких знаменитих учених, а назва її пішла від того, що прихильники її вважали книги Сутра важливішими ніж книги Абідгарма. Повстанє тих двох шкіл, котрі може були в часті тільки переминою первісних 18 ти шкіл, з котрих деякі існували ще до того часу, становить закінченє так званого Малого Средства (Гінаяна), в противенстві до Великого Средства, (Магайяка), котрого школа повстала як раз у ту пору.

Основником школи Великого Средства був Нагарджуна, котрому приписують велике число книг і котрий мав жити дуже довго. Пора, коли він жив, не є певно означена, ба навіть можна сумнівати ся, чи в загалі жив він на світі. Правдоподібно є се тільки імя, на котре зложено з видом історичної докладности авторство Великого Средства. На ділі ж автора его ми не знаємо; доктрини Великого Средства вистворювались помалу і помалу здобували собі місце, так що ми не можемо означити пори коли вони почали ся. Та буддістам конче треба було винаяти для сеї школи основника і вони вибрали імя Нагарджуна, до котрого не трудно було підібрати й життєписну легенду, а про котрого ніхто не міг сказати докладно, коли він жив.

Школа Великого Средства розвинула містичний, а особливо метафізичний елемент буддизму, теорію бодісатів, контемплациї, теорію „дьяні і санаді“, „дьяні-буддів і аді-буддів“. Але й Велике Средство не минуло звичайної чєрги: воно розпало ся на дві великі школи: школу „йогаচারія“, що признавала своїм провідником Аріясангу, і школу „мадїяміка“, котра хвалила ся тим, що заховала в повній чистоті науку основника Нагарджуни і через те саме стоїть найближше до науки самого основника буддизму, котрий відкрив світові „середню дорогу“ (по санскритськи *madhyamika*).

Коли отак у Індії буддизм постунав дорогою внутрішнього розвою, борючись при тім з браманізмом, і поки там різні школи спорились проміж собою, буддизм ширив ся на внї. В р. 64 нашої ери він дійшов до Кіаю. Вже в р. 121 перед Хр статуя Будди, здобута Китайцями на війні, занесена була до палати китайського царя і вже тоді буддизм мусів по троха ширити ся в краю. Аж в році 64 по Христі царь Мин-ті з династії Ган вислав до Індії депутацію зложено з 18 осіб. Депутація ся привела з собою індійських учених Магангу і Гобгарану і принесла збірку книг буддійських, з котрих деякі зараз

же перекладено на китайське, в тім числі книгу „Сутра з 42 глав“, котра, здаєть ся, була чимось похожим на катехізм, збіркою речень і приписів вибраних із цілого канону. Пізнійше принесені були до Китаю і перекладені на китайське інші індійські книги, а іменню Нірвана-сутра в р. 170, Віная в р. 250. Від 255 до 308 року перекладено на китайське 165 текстів під доглядом ученого Дгармарака (по китайськи Фа-гу), і буддизм понаму здобував собі чим раз більше місця, дякуючи головню опіці царя Яо-Чінга (379—415) і помімо переслідувань, котрі спадали на него особливо в роках 423 і 426, коли видано против него два декрети. Та в р. 451 декрет прихильний позволив, щоб у кождім селі була збудована буддійська церква, а при ній щоб було братство зложене з 40—50 жильців. В тім самім часі, в р. 460 п'ять монахів із Цейлону через Тибет прийшли до Китаю і принесли з собою без сумніву рукописи на язиці палі. Але писання ті викликали против себе оживлену оппозицію.

Буддизм держав ся цілко против своїх супротивників з одного і з другого боку і в початку VI. віку в Китаю числені 13.000 монастирів буддійських; 3.000 індійських буддистів працювали тут над скріпленем своїх наук і своїх установа. Не тільки Індія виспала своїх учених до Китаю, але китайські буддисти ходили до Індії, щоб піддержати свій запад, поповнити свою науку і здобувати святі книги. Від р. 399 до 416, майже через увесь час пановання Яо-Чінга Китаєць Фа-гіан подорожував по Індії і звидв Цейлон; 100 літ пізнійше, від 518 до 521 Сунг-Юн відбув подорож по тіснійшій обширі північної і північно-західної Індії. В кінці Гіуен-Цанг від 629 до 645 р. обійшов майже ті самі місця, що й Фа-гіан. Оповідання сих трьох паломників дійшли до нас і були перекладені на французьке; вони показують, що найменше через півтора століття між Китаєм і буддійською Індією бували часті зносини.

Із Китаю буддизм розширив ся ще далі. Від 372 р. він був занесений до Кореї за пановання царя Сіао-Чеу. Монах Чун-тао приніс сюди уперве візерунки Будди і книги; молодіж, котру він вивчив, стала ся ядром буддійського братства на сьому півострові. З Кореї буддизм перейшов і до Японії. Буддійська пропаганда в тім краю почалась з того, що в р. 552 виставлено візерунок Будди в дворі Мікада; вчені, що прибували прямо з Китаю, ширили далі науку, так що при кінці VI. віку буддизм у Японії стояв уже міцно на ногах. Сюди занесено багато книг індійських; більша часть їх пропала, але дещо таки заховало ся і власне між такими зостанками віднайдено недавно тексти санскритські, котрих не можна було найти ніде інде; до таких текстів належить маленька книжечка Сукаватівьуга. Санскритські рукописи мусіли бути занесені сюди з Китаю, де їх тоді було багато, бо годі припустити, щоб буддисти японські навязали були прямі зносини з індійськими, коли тимчасом зі своїми китайськими одновірцями вони мали ненастанні звязки. Буддизм розвивав ся і в Японії так само як деінде: розщепив ся на кілька сект. Один із найзнатніших учителів буддизму в Японії, Кободзіні, родив ся в р. 775, а в р. 809 оснував секту

Сінгам-Чіу. В р. 947 за царя Мураками було щось похуже на місцевий буддистський синод у Японії.

Початок V. віку нашої ери зазначився фактом дуже важним для буддизму: побутом Буддагочі на острові Цейлоні. Буддагоча родився в середній Індії і там повернувшись умирати. Зразу він держався наук єретицьких, т. є. певно якоїсь секти ворожої буддизмові. Навернений на буддизм Реватою і прийнятий до братства він прибув на Цейлон за царювання Маганами (410—432) і тут довершив, як говорять, величезного діла — повного перекладу коментаріїв до тріпітаки на мову палі. Сам текст святих книг, принесених Магіндою, сином Асоки, списаний був на мові краю Магада або палі, але висновок і коментарії заховалися на мові краєвій, сінгальській або елу (старосінгальській). Буддагоча поперекладавав їх на святую мову, а надто написав оригінальне діло — немов ре-юме тих книг із Вісудді-магга (дорога чистоти). Може можна піти ще далі і приписати йому уклад істинного канону, т. є. довершене того діла, котре традиція приписує соборам в Паталіпутрі. Скінчивши сю велику працю знаменитий учений пустився в дорогу назад до свого краю; та є чутка, що він зупинився на берегах Індокитаю і там також полишив збірку своїх писань. Пошана, яку мають для нього Бірманці, доводить, що заведене або відновлене буддизму в їх краю вийшло від того руху, котрому почав дав Буддагоча. Буддизм оснований на кніжній тріпітці сінгальської розширився в західній і середній Індокитаю, у Бірманців, Пегуанців, у Сіамі і Камбоджі. Він дійшов навіть на острів Яву, де полишив багато слідів у численних руїнах, із котрих найважливіші є славні будівлі в Боро-Будурі. Вирочим не обійшлося тут і без впливів північного буддизму і школи Великого Средства. Та ми не знаємо, які відколи, які доки тривав буддизм на тім острові. Хвилі мусульманського найзду затопили його. Тільки сліди лишилися, але ні історія його початків, ні його розвиток, ні його зруйнування не є нам відомі.

В р. 632, році смерті Магомета, буддизм здобув уже майже всі ті країни, в котрих панує й досі. Він ширився значно і в Фактрії і в півній східній частині колишньої імперії Олександра В., поки прихід Арабів силоміць не спинив на завсідги його поступу в тім напрямі. Тільки Тибет не був ще здобутий. Пробу роблено за царювання Ля-то-то-рі в р. 330, але вона не вдалася. Що до місіонерів Асоки, коли справді вони ходили в Тибет, треба признати, що ся місія мусіла бути найменше вдачною з усіх. В р. 632 царь Сронг-цан-гам-по за порадою свого міністра Тон-мі-Самбота спровадив із Індії книги індійські і вчені буддистів, котрі записали до Тибету враз із наукою буддистською також умілість писання і перші початки духовної культури. Дозвіл царя тибетського приписують впливові його двох улюблених жінок, з котрих одна була родом із Непалу а друга з Китаю і котрі обі були буддистки. Кожда з них привезла з собою візерунки Будди і навіть книги. Царь склонившись до їх просьб, розпочав великий релігійний переворот, котрого наслідки сталися дуже важні. В слідуючій віці зробив багато для рез-

ширення буддизму царь Ті-де-сронг-цан; він спровадив на свій двір славних учених індійських Санта-Ракшиту і Падма-Самбаву. Та як се звичайно буває, проти пропаганди, веденої може троха за горячо, піднялась люта реакція. Лянг-дар-ма, син Ті-де-сронг-цана, вступивши на престол, заявив себе ворогом тої справи, котру піддержував его батько. Він розпочав страшне переслідування буддистів. Буддизм похилив голову під бурею, але коли ся пройшла, підняв ся ще сильніше. В сто літ по смерті Лянг-дар-ми він стояв у повному розцвіті. Манастирі засновувано одні за одним, перекладано книги буддійські. Ся праця, котра найдужше кінчилась в IX. віці, була скінчена тільки в XIII. віці. Імена Атічі (980—1052), его ученика Бромстона (род. 1002) і многих інших знаменитих учених заповнюють сю добу плідної діяльності, що була рішучо важною для релігійної будущини Тибету.

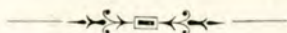
Та поки буддизм спокійно здобував усі краї сусідні з Індією на півночі та на сході, тільки на заході зупинений Ісламом, з котрого фанатизмом і оружною пропагандою ему годі було бороти ся, він щез та кож у Індії, его рідним краєм. Як доконав ся сей упадок і що було его причиною? Довгий час учені не сумнівали ся, що се був наслідок зависти брагманів і систематичного та неможливого переслідування. Та тільки факти такого переслідування були майже незвісні; звісні були тільки ораторські тріумфи вченого брагманця Санкара-Атчарі, котрий з горячим запалом поборював буддистів. Одним словом, ми не знаємо на певно, який був кінець буддизму в Індії і можемо про се тільки догадуватись. Та про те цікава річ, що тепер не находимо в Індії ані одного буддійського рукопису, крім хіба Непалю, де буддизм доси ще задержав ся. Розумілось би, що скоро не стало буддизму, то ніхто не став переписувати книг буддійських; але годі собі вяснити, яким робом книги ті щезли без сліду. Сей дивний факт, здасть ся, промовляє за тим, що справді буддизм у Індії переслідувано. Може ще буддійська література китайська подасть нам деякі певні вказівки про упадок буддизму в Індії.

Остатній народ навернений на буддизм був народ монгольський. Індія пропала; вся слава перейшла на Тибет. Коли Ченгіс-хан оснував своє безмірне і однодневне царство, то Кублай-хан, его внук, довго вагувавши ся в виборі релігії, в кінці приступив до буддизму. Розуміє ся, Монголи пішли за приміром царя. Та розрухи справлені унадок їх царства не були корисні для зросту жєбручого братства і буддизм щез знять. Та про те пізнійше в спокійніших часах Тибетанці знов навернули їх. Се було в ту пору, коли Тибет, перебувши важку релігійну кризу і скріцлений реформою Цонг-ка-па, запровадив у себе інституцію ламів, котра ему є властива і котра розширила ся також в Монголії і Китаю. Ся прилога одної з найдивоглядніших теорій буддизму до політики є явищем одиноким у історії сеї релігії, а навіть є одним із найдивніших фактів в історії всесвітній. Та про се ще у нас буде далі мова.

Подавши оттак обрис внутрішнього і зовнішнього розвитку буддизму,

короткий з конечности, та по змозі повний, ми сгрібуємо вияснити его науку. І тут ми не можемо входити у всі подробиці, та будемо пильнувати бодай того, щоб не пропустити нічого важного.

(Далі буде.)

ІЗ УСТ НАРОДА.

В. К а з к и.

І. Премудрий младенец.

Бисть нікотрий младенец не простого роду і стану хорошего, барзо мудрий і учоний у мудрости своєї і у науці своєї. Мовит: — Пойду где у чужое панство і пристану до якого пана і буду служити, бо з ласки бога маю науку добру.

Але він ни мав за що сукні справити ані коня купити. Теди що учинив? Отца продав — коня купив, матку продав — сукні справил, і сівши на коня в дорогу поїхал.

Случило ся зйїхати ся з другим младенцем, которому бул конь пристал (притомив ся). Дати собі день добрий. Запитав его мудрий младенец:

— А відколь ти і куда йїдеш? Виджу, же ти конь пристал.

Оний младенец мовит: — Йїду до царя з листом.

Мовит мудрий младенец: — Дай міні той лист, я з ним поїду.

Мой конь добрий.

А оний младенец уклонил ся і дал ему лист, а сам повернул ся до дому.

Мудрий младенец прочитавши лист, а в том листі стоїт: Кто той лист до царя донесе, тому голову стяти і на паль збити. Прочитавши то мудрий младенец подрал (лист) і мовит: — Хвалю бога моего, щом від нерозумія моего не згинул!

І приїхал до того міста, которое із четирах стран оточене водою. Обачил младенец около замку головы чоловічі на палях. Барзо собі мислит о том: — Що то за причина? Буду я питати кого.

І стал ночовати у єдної жени старой. А в той жени бил син єдин і умер на той час, а в фрасунку була по сицу. І обачила того младенца і мовит: — Сину мой! У мене такий син бил і умер!

А оний младенец увїшол безнече в дом ей і назвал єї маткою, а она его за сина приняла. І мовит младенец:

— Матко моя! Що то за головы на палях позабавано?

Она рече ему: — Сину мой, єс-то місто царское. У нашего царя тільки одна цурка є, барзо мудра і ученая. Не тільки хто інший, але

і отець її слухає. Так з кожним гадає, а ніхто її не перегадає, бо жаден чоловік не може її відказати. Не тільки (на землі) але і под небесем помишляєть і єст барзо слічна і учона много. Младенци скарги показовали, а она на тоє не гляділа, тільки она з ними диспінтовала (sic! зам. диспутовала). Мовит: мні скаргу не потреба. Хто хочет мене взяти, нехай мою науку, чого я запитаю, відкажет. Аби хто мене передиспінтовал, то мене узьмет, а їди не передиспінтуєт, то єго голову відтяти і на паль збити. — Вдова мовит младенцу: — Сину мой, то все тих голови паниців (sic!), которії царівні не відказали. — А потом запитала младенца: — Від коль ти младенче, прийїхал?

— Не від кого, — рече младенец. — Матко моя любимая, я за твоім благословенієм пойду до царевни у царскім бурку (з нім. „Burg“) диспінтувати ся з нею, спробую щасці (sic!). Я тую науку добре умію; за божою допомогою перегадаю я єї і возьму єї за себе.

Мовит жена: — Для бога, прошу тя, сину мой, дай тому покой, бо жаден младенец не вийшов від нея в цілости.

Младенец мовит: — Дай, матко, покой! Хто смерти боїт ся, ніколи доброго діла не справит.

В той час пойшов младенец від дому вдови і прийшов до врат царских, обачил стражу царскую і мовит: — Позвольте ми до царя увіти!

І внейде во двор царя і мовит: — Найясніший цару. позволь мні з цуркою своєю погадати!

Рече к нему цар: — Младенче, не йди! Мало науки маєш, то знаю. Нинішнього дня страчен будеш, бо моя цурка перегадає тя

Рече младенец: — Я на тоє позволяю і о нічєм не дбаю, тільки, цару, дай знати цурці своєй!

В той час дали знати царівні. і казала прийти до себе. Онїй младенец пойшов до неї і дал єй день добрий. і она поздравляла єго і казала принести кресло злоцістоє. Сівши младенец безпечно не гляділ на царевну, а у мысли своєй гадал: -- Если буду на царевну глядіти, пилности скваллен (?) буду в єї красоту, то ізійду з розуму. — Потому мовит: — Царевно, питай у мене, чого хочеш? Буду тобі оповідати.

Царевна мовит: — У чім сидиш?

Младенец мовит: — Шати мої на мні; у покоях сиджу.

Царевна мовит: — Хто такий у могилі бил і лежал три дни?

Младенец мовит: — Іона пророк в ри́бном чреві.

Царевна мовит: — Хто такий в могилу вішов і злобної муки не виділ?

Младенец мовит: — Той, которого бог воскресил, то єсть чотиродневног Лазаря.

Царевна мовит: — Хто такий родил ся без матки?

Младенец мовит: — Адам і Ева

Царевна мовит: — Которії три невинною смертію погинули, а четвертий істятий і на горі закопан?

Младенец мовит: — Три баранки, которіи бил Авраам зарізал в місто сина Ісаака свого. Четвертий крест святий, на котором Христос розпятий бил.

Царевна мовит: — Которі лгали і потвари чинили?

Младенец мовит: — Братя Іосифа продавши его Мадіанітам, і отцу своєму солгали.

Царевна мовит: — Которих 12 пророків бог прийал і гріхи перебачив? В місто ішли 12, а знову вийшли 500 000 народу.

Младенец мовит: — Яков з 12 синами ввійхал до Міра міста і там сина Йосифа знайшол і рад бил, же его син Йосиф на царстві усіл. Потому всего добра дойшол... по родженю... істинний... (в рукописі слова ті стоять одно при другім, та тут очевидно щось пропущено. І. Ф.) чрез пророка Мойсея і Арона.

Царевна мовит: — Кождий рече мні, которого запитаю, то все мні відказуют. — І мислит собі: — О боже мой! Коби мене той младенец не перегадал! — Мовит: — Сьогодні в цілости від мене вийдеш, а завтра з рожних клопотов учиню тобі фрасунок.

І пішол овій младенец до господи своєї. Теди всі люде дивували ся, же в цілости од ней вийшол. Мовит господиня: — Як еси вийшол від той царевни здоровим?

Другого дня теди вставши поїшол до царевни. Почала гадати. — Що то за дерево? 12 углов на кождом углі по 30 листов, із верху дерева біло а у споду черно?

Младенец мовит: — Я умію тоє оповісти. Древо єсть рок, а 12 углов — 12 місяцей, а 30 листов — 30 дней у місяци. У верху білоє то єсть день, а у споду черно єсть ноц.

Царевна мовит: — Що то за птах: яєнь не несеть і дітей не веде?

Младенец мовит: — Рок божий: ні прибуваєт, ні упадаєт.

Царевна мовит: — Много єсть з рожних книг птахів названих іменем?

Мовит младенец: — Ластовица 2, ворона 3, голуб 4, пчола 5, одуд 6, соловій 7, жаворонок 8.

Царевна мовит: — Скажи мні дві річи: єсть двоє людий, що правду мовили а до пекла поїшли.

Младенец мовит: — Тії люде суть єдні Вірмени а другі жида. Бо жида говять Вірменам: Ви віри не маєте, а Ормени мовять жидам: Ви віри не маєте. І так блудят і до пекла ідут.

Царевна мовит: — Як Сатані імя било?

Младенец мовит: — Хориний час, як бил в небеси, а як Адама і Еву прилестил єдним концем і від того часу Сатаною ся стал.

Царевна мовит: — Много Адам на світі бил?

Младенец мовит: — 951 літ, і умер.

Царевна мовит: — Хто то такий: не говорит, тіла і крови не маєт, а о собі відомость даєт?

Младенец мовит: — То єсть вітер.

Царевна мовит: — Божіє сотворіне чті уводит у пекло?

Младенец мовит: — Кождий чоловік безбожний за гріхи свої в пеклі застаєт.

Царевна мовит: — Пойди до дому! Хочеш ми рицаром бути, але завтра прийдеши сімо.

Младенец встал і поїшов до дому, а царевна у великім фрасунку востала і младенцевим словам барзо ся дивувала.

Теди третого дня пришов младенец і дал ей день добрий і сіл в кріслі.

Царевна мовит: — Сегодня не виїдеш від мене в цілости, бо смієш ся з мене. А если не відкажеш мні загадки мої, кажу тобі голову відтяти і на паль збити.

Младенец мовит: — Мні Господь бог поможет.

Царевна мовит: Суть такіє люде або і панни, що много говорят не по панській.

Младенец мовит: — І ти царевно мудрость панскую погубила, а не хочеш ся покэзати. (А той царевні імя било Семизагадка грецькими словами)

Мовит младенец: — Уже ся три дни з тобою розмовляю, а все тобі відказую. Тепер ти міні відкажи! Я тебе запитаю єдної річи, але як не відгадаєш, я кажу тобі голову відтяти і на паль збити, а если відкажеш, будеш мні женою.

Царевна мовит: — Я на тое позваляю. Люб милость твоя надо мною, альбо моя над тобою.

Младенец мовит: — Кто такий мудрий і уродою хороший, із вітца коня купил а з матки сукні зробил?

Царевна мовит: — Прошу тебе, младенче! Вижу тебе пред собою як свіщу світлую. Нема як ти! Много розумієш! Прошу тебе, дай мні покой на сію ноц. Завтра прийдеши, відкажу тобі, а если не відкажу, теди воля будет альбо що милость твоя ізволит: хогь голову відтяти, хогь за жену взяти.

Младенец дал ей добраноч і поїшов од царевни. А царевна зостага в великом фрасунку і почала мислити: — О боже мой милосердний! Дивую ся барзо, що не відкажу ему загадки тої! Тільки уставши і пойду до того младенца, питаючи его о загадку. Він мене не много виділ, не познаєт мя і довідаю ся, чий єсть син. Если царський, пойду за него, а если простого роду — не пойду. Відаю добре, же він мні скажет.

І убравши ся в шати дорогії і рече: — Кто поглянет на мене, то з розуму зійде!

І взявши напикти дорогії і няні і пішла до младенца. А младенцу бог на помощь.

І приїде царевна до господа і закалатала. Вийшла дому господиня і мовит: Небого дівко, чего ти прийшла у ноци?

Царевна мовит: — Матко, позволь мні в дом свій віти! Маю потребу пильную увіти до гостя твоего.

І поїде до младенця і мовит: — Добрий вечір младенче! — Мовит: — Мудрость твоя приведе мя до тебе.

Младенец питаєт: — А якого ти роду?

Царевна мовит: — Я естем ковалівна. Мой отец коваль і слюсар. А ти младенче що за потребу маєш у нашом місті? Тебе люде хвалят і рицаром називають.

Младенец мовит: — Я естем, якого мя видиш. Відки прибув — не памятаю, бом у ночі виїхал.

Царевна мовит: — Тебе хвалят, жесь царевну перегадав, а она не уміла тобі відгадати. А отец мой прислав мя перестерегти тя; тож милуючи тебе, прийшлам до тебе.

Младенец обачил єї красоту, і не мог ся здогадати, почал єї напитки пити. Царевна сама наливала, і стали межі собою увеселяти ся. І сидячи на лужку, одно другого цілуючи царевна мовит: — Мой милий младенче, прошу тя для бога, скажи мні, чого тебе питала царевна? Повідали люди, що ти єї перегадав, а она твоєй загадки не могла відгадати. Що то за загадка?

Младенец мовит: — То я сам вітца продал — коня купил, матку продал — сукні справил і у чужое панство служити поїхал. Я єї того запитал, а она не уміла відказати.

Царевна мовит: — Мой милий младенче! Я ні з ким ні йїла ні пила, а до тебе пію, милуючи тебе!

Младенец мовит: — Дай тобі боже вік!

Царевна мовит: — А тобі дай боже добрую мысль!

І так розмовляли із младенцем цілую нощ і що ся їм уподобало. По тім царевна дала доброго вина ванити ся, а младенец зараз ізнянчил ся. А царевна вставши із ложка і поїшла до покойів своїх, бо юж бил близько день. А младенец на рано ледво до розуму прийшов і зафрасовал ся барзо, же не познав, же то царевна била. Младенец вставши глянул на ложе своє і знайшов перстїнь єї золотий, а на верху перстїня камїнь аспісовский і імя єї написано на нем. І взявши той перстїнь поїшов до царевни, дал єй день добрий і сїл на крісло.

Царевна мовит: — Я твою загадку знаю. Ти сам отца продал — коня купил, матку продал — сукні справил, і то твоя загадка, младенче!

І заволатала слуг своїх і мовит: — Поведіте єго до царя на справу, бом єго перегадала.

І взяли слуги младенця і повели до царя на розсудок. Мовит младенец: — Найяснійший цару! Маю одно слово мовити до тебе.

І рече царь: — Мов сміло!

І рече младенец: — Цару, що то такого єсть же вилетіла голубица з царского двору і прилетіла на вдовин двір. Я тиж будучи чужоземец і видячи тую птаху хорошую поймаєм єї і щом хотіл, том чинил з нею. І веселящи ся з нею цілую нощ, а на розсвіті полетіла знову до царевного двору. Але хвалю бога моего, жем з той голубици єдно перо знайшов, которое остало ся

Царь питаєт, що би то за причина била?

Младенец показав перстін і мовит: — Ото цару перо єсть тое, щом знайшов на своєм лужку.

Царь бачил тое, зафрасовал ся і послав по цурку свою і привадоша слуги царівну.

Мовит царь: — О цурко моя, що той перстін чинит у того младенца?

Царевна мовит: — Той перстень не мой і не ровен моему. Я пред вашими очима віддам.

Царь мовит: — Чемуж я не виджу твоего перстня при тобі?

Царевна вставши і пошла і зараз казала призвести золотаря до себе. І привели. Царевна мовит: — Мой милий золотарю, прошу тебе, уроби міні перстін за годину, а на перстини ізроби камінь аспісовський і ім'я мое напиши!

І зараз так ся стало. І дала кілька черлених золотареві за тое і почала просити: — Мой милий золотарю, не видай мене із секрету!

Взявши перстін пошла до отця свого і мовит: — От мой перстін при мні, а той не мой, що у младенца... от всего визнаваю...

А на той час били гості у царя, далекії воеводи, вельможі. І царівна взяла оба перстини наложила, і придали ся єден до другого, оба ровні собі били, тільки же царівнин новий був. І встид імів (царь) за неї.

Теди отец мовит: — Цурко моя, дам я тебе за того младенца і будете царствувати в моєй... (щось пропущено) мудрости тримати.

Цурка мовит: — Тобим рада, щобим клопоту не мала.

І учинил царь своєю... (пропуск)

Большую власть маєт му-, нежели жена, а жені нікогда же не треба всю тайну сказати, хоч би наймилишная і найвірнійшая была, бо завзявши ся жена на мужа свого вся відкажет і іншому скажет.

Нехай же будет богу нашему честь і хвала со безначальним отцем і сином і пресвятим, благим і животворящим твоім духом нині і присно і во віки віков. Амінь.

Казку сю, котрій властиво належалося би місце в рубриці „Із старих рукописів“, одержав я недавно від д. Йосифа Роздільського в зшитку, писаним в 80 тих роках селянином (мабуть дяком) Томою Кішком із Берлина коло Сокаля. Зшиток сей мішаного змісту. Крім казки про премудрого младенця містить він іще вельми інтересну релігійну драму „О буреню пекла і воскресенію Христовім“, а далі деякі складання і вірші мабуть самого Т. Кішка. Що ані „історія“ про младенця, ані драма о буреню пекла не є его оригінальний концепт, се видно не тільки по мові, котра в его власних складаннях чисто народня, а тут архаїчна, така, якою писали у нас в XVI—XVII віках, але також і по тім, що в тексті находять ся деякі люки і перерви, котрих переписувач не замітив і переписав усе в однім звязку. Весь зшиток писаний новим, скорописним письмом. виразно, але безграмотно, без знаків інтерпункції, правописом псевдоетимологічним, але до крайности неконсеквентним. От тому то я, замість реконструувати кирильську форму тексту, пе-

читаю єго фонетикою, з zachованєм характерних форм архаїчних і чистонародних, навіть відтінків діалектологічних, котрі находять ся в тексті.

Що до самого мотиву казки, то, здасть ся, кождий освічений відразу пізнає в ній інтересний варіант орієнтальної казки про царівну Турандот, що ввійшла в склад збірки „Тисяча днів і один“ (Гл. Von der Hagen, Tausend und ein Tag, morgenländische Erzählungen, Prenzlau 1836, т. I). Інтересне питання, відки могла зайти до нас ся казка? Звісно, що ціла збірка „Тисяча днів і один“ стала звісною в західній Європі аж у XVIII віці. Знайомість з рукописним жерелом, із котрого взяв Т. Кішко отсю історію, дала би нам можливість осудити, чи оповіданє се прийшло до нас із заходу в так пізнім часі, чи зі сходу і вчаснійше. Згадка про те, що царівна мала імя, котре по грецьки значило „Семизагалка“ (*ἑπταγυια*?) казала б догадуватись, що казка ся у нас звісна була ще перед XVIII віком і прийшла з Греції, може ще з Візантії, через Сербію або Болгарію. За такою вандрівкою промовляють також многи і значні відмінни нашої казки від тексту арабського. В усякім разі важно було б відкрити старий список сеї казки, бо він збагатив би скарб нашої не дуже то багатой давньої літератури повістей чисто світських, а заразом був би свого рода pendant до повісти о Акирі Премудрім, що також є відомоном орієнтальних казок, а іменно збірки „Тисяча ночей і одна“ в нашій старій літературі.

Іван Франко.

2. Фраїр *) на гусячих ногах.

У єднимъ селѣ жыла єдна худобна вдовиця, у котрой была дѣвка Марья, красна, але несеренчлива (нешаслива) бо єи нихто небравъ и нихто нелюбивъ. Вельоразъ (многораз), коли изъ цѣлого валала (села) посходять дѣвки на вечурки прѣсти, и Марья видить што около кождой сидить єй фраїръ, залицаєся до ней и коли упаде веретено, то доразъ схилить, подойме и подасть. Разъ Марья видить того, здыхне и каже: „Боже мій, дай и ми фраїра, хоць на гусячихъ ногахъ!“

Ише (іще) невыповѣла она того, якъ тутъ отразу отворяются двери, входить шварный (гарный) пугай (парубокъ) въ довгой, сивой губани (гуни), широкому калапъ (капелюсі) съ покрейдою (букетом квітокъ) за капелюхомъ и сѣдає доразъ около Марьи. Марья дуже зрадовалася, же достала такого шувного (гарный) фраїра, але разъ упало єй веретено, она скоро схилилася подняти, и видить, же у єй фраїра гусячи ноги...

Дуже засмутилася Марья и стала думати, штобы єй чинити. Якъ надходила півночь, то фраїръ зобрався, отпросився отъ ней и вышовъ

*) Фраїр в угоруськім нарічю значить любка а фраїрка любка.

вонъ. А недовго и Марья пійшла домовъ спати, але неспалось ей цѣлу ночь.

Недалеко у сусѣдствѣ жыла ей хресна мати, дуже мудра жена; она побѣгла идъ ней и росповѣла все, такъ и такъ, што чинити?

— Ничь не чинь, але завтра вечуръ якъ буде odchodити, привяжь му къ кострубу губани кончикъ нитки отъ веретена и слѣдь за нимъ, де піде.

Она такъ и зробила; якъ пришовъ фраиръ, усѣвся, почавъ залицьоватися, а потомъ отпратися, то она наскоро привязала нитку, воткнула веретено у стрѣху и стала за нимъ слѣдити. А овинъ просто идъ церкви; Марья за нимъ; тамъ онъ прожнувся на ключову дирку до церкви; а тамъ лежавъ въ труні еденъ мертвый чоловѣкъ, которо другого дня хотѣли поховати; фраиръ подскочилъ къ мертвому и почавъ грысти тѣло ёму... Марья перестрашила ся и почала утікати, але на шумъ ей кабата фраиръ выскочивъ на дирку и почавъ ей здогаяти. Марья стала бѣжати идъ селу, але немогла добѣжати лемъ до крайной хижи, котра стояла на концу валала (села), а то бывъ млинъ.

У тимъ млинѣ живъ безбожный млинаръ, котрый нарабляв съ чортами, видите запродавъ имъ свою душу, а теперъ бывъ уже мертвымъ и выстертымъ на дочцѣ. Коли овинъ умеравъ, то казавъ своимъ сынѣмъ, жебы го привязали трѣма ланцами идъ дочцѣ. Сынове такъ и зробили, привязали труна зъ трѣма ланцами туго, а винъ лежавъ якъ живой, червеный... Пришовъ дякъ читати савтырю, а дякъ бывъ дуже мудрый чоловѣкъ, писменный, знавъ съ кымъ мае дѣло, — привѣвъ зо собовъ свого вѣрного пса „дунчи“. Сыны поставили дякови паленки (горѣвки), онъ напился, ставъ читати „блаженъ мужъ“, „вскую“ и далей, а „дунчи“ сѣвъ подъ стѣль. Читае дякъ, читае, ажъ разъ пукне (урвався) еденъ ланць што на ногахъ, дунчи завырчалъ „вррь!“ — „Дунчи тихо!“ скричавъ дякъ и читавъ далей, а въ хижѣ было ани живой души окремъ дяка и пса. Читае далей, знову урвався другій ланць на черевѣ; дунчи „вррь, вррь“, дякъ снова: „дунчи, тихо!“ а читае далей.

Наконецъ около повночи дунувъ третій ланць што около шеѣ... млинаръ поднимается, сѣдае; дякъ лѣгае на лавку; дунчи „вррь, вррь, вррь“... и скаче на млинаря... А ту двери отворяются, вбѣгае дѣвка, прячесь за цѣвку, — а за нею слѣдомъ фраиръ врывается въ хижу. Межи тымъ дякъ втѣки...

Фраиръ зъ млинаромъ дораз ухонили пса, роздерли и сѣбли; мало было того, стали приставати идъ Мари, котра тряслась за цѣвкою (коминомъ) и ледво дышала. На серенчу (щастя) заспѣвавъ когутъ, бо ужъ была повночь; — фраиръ утѣкъ, а млинаръ лѣгъ на дочку. Марья на нолы мертвца побѣжала домівъ.

Другого дня иде знову идъ хресной мамѣ на пораду, што робити.

— Треба тобѣ моя мила дѣвко умерати, бо незбавишься отъ своего поганого фраира. — И дала ей науку, што робити.

— Мамо, — каже Марья своей матери, — ми треба иши днесь вечурь умерти але не ховайте 'ня на цинтири; дзвони най не дзвонять шпѣ най не ховае, не выносьте мя га порігъ, по подь порігъ треба яму выконати и туди проихати труну; за дорогою не везьте але по-за садами за цинтирь; яму треба зарівнати и муравою (дерном) заложити, жеби ніхто непознав де я лежу.

Такъ и зробили и поховали Марью. Приходить фраиръ въ ночи, стае глядати своей фраирки и реве на ціле село: „де-е, а 'де-е моя фраирка? Дзвони, а ци недзвонили 'сте ей?“ Нѣтъ, недзвонили. — „Дорого, ци невели ей черезъ тебе?“ Нѣтъ, невели. Пошовъ на цинтирь не видить ніякого свѣжого гроба (могили). Заплакавъ бѣдакъ горько — купивъ собѣ 12 паръ желѣзныхъ бочкоръ (постолів) и пошовъ глядати своей Марьи по цѣлому свѣту. Вшытки подеръ, а не нашовъ.

Межъ тымъ на ей гробѣ выросла сама отъ себе прекрасна бѣла лелія. Ишовъ разъ еденъ панъ около того цинтира на возѣ и видить красный квітокъ. — Стань! — каже кочишови (візникові). Кочишъ ставъ, онъ пошовъ и зорвавъ квітокъ, понесъ домовъ и положивъ въ погаръ; а у пана не было жены, а пришли на вечерю гости. Гости погостилися и пошли спати, а еденъ инашъ (лакей) остался въ столовой и заснувъ. Разъ чуе о ночи, изъ погара вискочила лелія, обернулася на прекрасну дѣвицу, ходить по хижи, а все говорить: „Панове поѣли, а ми ничъ неохабили (не лишили).“ Инашъ другій день повівъ пану, а тогъ спрятался стеречи. Выходить знова изъ погара дѣвка, а онъ ей хватъ за косу. — Не пущу — каже — покля необѣцяшь, што підешъ за мене.

— Піду, піду, — каже, — лемъ не силуєте до церкви ходити.

— Не буду, — каже панъ И повѣнчалися.

Жіють вони довго, жіють, были у нихъ уже и дѣти, а она все не хоче ходити до церкви. Панъ журится и все говорить: — Пойди, а пойди до церкви! — Отпрошуе ся вшелеяко, ничъ не помагае, панъ все свое, пойди та пойди. Пошла бѣдна, сѣла на лѣвый клырось, 'де дяковъ не было; посмотритъ въ кутикъ, а тамъ ей фраиръ выщипивъ на ней зубы и зареготался. Спустила она голову доловъ и горько заплакала... Якъ выходили они изъ церкви, фраиръ подскочилъ къ ней, имилъ за шю, вытрясъ всѣ кіетки, а съ кожою утѣкъ

В угорській Р, си записав

А. Юрालіцкій.

П. Новелли і Фабліо.

І. За лихого окомона і по смерти люде буки брали.

У одного пана був окомон, та такий лютій, так ся збиткував над людьми, що най Бог боронит. То не раз люде покривджені ему

грозили, що го заб'ють або струють. А він з того сміяв ся, та все їм говорив:

— Ну, ну, побачите ви, що як я вмиру, то ви ще всі за мене дістанете по двадцять і п'ять буків!

Аж ось стало ся так, що той окомон захорував. Пан дуже его жалував, бо окомон усе був ему вірний. А окомон лежить тай каже до пана:

— Одної тільки ласки прошу у вельможного пана, як я помру, щоби пан не дали тому хлопству над моім тілом збиткувати ся!

Хорує той окомон та хорує. Аж трафило ся так, що пан мусів десь на пару день виїхати. Чує окомон, що смерть его надходить, каже скликати всіх людей із села тай починає перед ними плакати, каяти ся.

— Люде добрі — каже, — я для вас був такий лихий. тільки вам кривди наробив, щом не варт і в гробі по християнськи лежати. Прошу вас, як умру, то не ховайте мене так, як других чесних людей, але возміт моє тіло, завяжіт у верету, викопайте яму, накладіт у ню терня, положіт мене на тото терне і присипте землею, — най то буде міні замісто покути, може ся Господь змилює над моєю душею.

Люде бідні аж ся порозплакували з жалю, чуючи таку мову. А як окомон умер, то вони взяли его тіло у верету, викопали яму, напхали там терня тай положили его на тото терне. Тільки що хотіли землею присипати, аж ту надїїздит пан. Дивит ся, що то таке, а то его окомона так ховают.

Видит пан, що люде збиткуют ся над его тілом, розлютив ся дуже і казав усім людям дати по двадцять і п'ять буків.

(В Насірянах заліщицького пов. зависав Вл. Маркевич в р. 1891.)

2. Як школярі сіном викрутили ся.

Були собі два школярі у великих школах. Вчили ся, вчили ся, далі оден каже:

— Буде з нас тільки вчити ся! Ходім, підемо в світ!

Пішли. Ідуть, ідуть, зайшли до одного міста. Прийшли до коршми, посідали собі, а ту ні оден ані їреїцарика не має, а голодні такі, що не дай Господи.

А при тім самім столі сиділи другі пани і балакали собі о всяких штуках.

Школярі слухають, слухають, а далі оден каже:

— Е, що то все значит! Ми ще лівші штукарі. Такої штуки ніхто не вдасть, як ми.

Пани до них: — Щож то за штука така? Ану покажіт!

Школярі ніби то не хочут, дорожат ся. Пани казали їм дати їсти, пити, та все просят, щоби показали тоту штуку.

— Ну, добре, — кажут школярі, найївши ся та напивши ся добре. — Принесіт нам ту велику вязанку сіна!

Принесли їм сіно, а вони ану крутити з него перевесло. Крутят

Житє і Слово. II.

крутять, оден кінець дали тримати тим панам при столі і кажуть їм, щоби борони боже не рушалися з місця і щоби тримали міцно. А самі крутять далі, та все поступають ся в зад, через двері, та на подвір'я, а все крутять того перевесло. Аж ту надійшов дід, жебрак.

— Гей, діду, — кажуть йому школярі, — на тобі отсе перевесло та тримай за кінець, а міцно. Ми ту зараз прийдемо.

Дід узяв перевесло тай держит, а школярі по за доми, та як пішли, аж ся законотило.

Пани за столом тримають перевесло, а на дворі дід тримає перевесло, та так міцно, що аж сопе.

— А ти діду що ту робиш? — питає пан.

— Та перевесло тримаю.

— Ба а хтож тобі дав тримати?

— Та якісь два паничі, дав би їм Бог здоров'я.

— А деж ті паничі?

— Та пішли десь отуди, казали що зараз прийдуть.

А за паничами вже й слід застив.

(В Нагірянах записав тойже 1891.)

Пок. Вол. Маркевич, Поляк з роду, був слухачем львівського університету. Нужда примусила його якийсь час покинути університет і шукати заробітку як сільський учитель. Їго дали до Нагірян, де пробував не сповна рік; здобувши собі щирі прихильності селян, а особливо своїх учеників він позачисував від них досить значне число оповідань та пісень. Деякі він старався обробити, та не маючи потрібного до сього знання, не був щасливий у своїх теоріях і здогадах. Вернувши до Львова з Нагірян він узяв ся кінчити університет, але тяжке каліцтво і нужда зломали його духа. Він застрілився в р. 1893. Не довго перед смертю він передав мені позачисувані ним матеріали, котрих публікацію отсе й зачинаю. Позаяк покійник записував без заховання діалектичних осібностей місцевого говору, то я й печатаю його записи звичайною фонетикою.

I. Ф.

3. Добра баба і чорт.

На селѣ нигда ици небывавѣ коминарь чистити комины и люде 'го невидѣли; ажъ разъ ишовѣ овинѣ до пана оречного (поміщика) вымѣтати комины, — та ишовѣ черезъ лѣсѣ, а тамѣ баба грибы зберала, и коли 'го увидѣла, думала ожъ то чортѣ. А передѣ нимѣ стояли два пѣшники (стежки), еденѣ на-право, а другій на лѣво.

— Жено, котрымѣ пѣшникомѣ ближе вѣ село, ци правымѣ? ци лѣвымѣ?

— Правымѣ пѣшникомѣ бы вамѣ ближе, — але бо тамѣ на кінци села стоиѣ крестѣ... такѣ идѣте лѣвымѣ, хоѣ дальше.

(Записав на угорській Руси Анатоль Крайцкій.)

Критика і бібліографія.

VIII. М. Шашкевич і галицько-руська література.

Недавно вийшла особною відбиткою з III. не виданого ще тому записок Наук. тов. ім. Шевченка у Львові невеличка праця д. В. Коцовського „Пам'яті Маркіяна Шашкевича“, читана на однім засіданню того тов. при нагоді перенесення тіла Шашкевича до Львова. Д. Коцовський звісний уже своїми працями про Шашкевича і критичним виданем его творів; праці ті були прихильно оцінені не тільки у нас, але й за границею, такими вченими як Пипін і Дашкевич. Беручи в руки нову его працю про Шашкевича ми надіялись найти в ній нові причинки до зрозуміння і оцінення діяльності Шашкевича, та прочитавши сю працю — троха розчарувались. Автор замість сконцентрувати свою увагу на Шашкевичу і его добі гуляє по широкім просторі 1000-літньої історії Руси і Слов'янщини, вихапує тут один факт, там другий, нераз відділений від него століттями і сотками миль простору і набравши вязанку таких фактів виводить із них щось таке, чого по законам логіки зовсім не слід би ждати! Замість правильної аргументації виходить ошодомлене читача купою подробиць, в котрих задля їх відірваності тяжко розібрати ся.

Чим був Шашкевич для галицько-руської літератури? З дотеперішніх праць про него, а головню з праць самого д. Коцовського ми знали, що він був свого рода новатором, вніс у галицько-руську літературу нові елементи, котрих в ній доси не було і котрі він черпав по часті з творів українських, з пісень народніх, від польських романтиків, із слов'янського відродження, з сучасних літератур європейських (хоч ті остатні, здасть ся, він знав не багато). Новою супроти давнішого галицько-руського письменства у Шашкевича є не тільки мова — гарна і чисто-народня. Що до мови у него були попередники ще в XVIII. віці, автори „світської політики“ і полународніх пісень дворацьких, котрих купа яко пісні народні вийшла в збірку Вацлава з Олеська. Новим був дух Шашкевичевої поезії — свіжий і оригінальний; новим був той єї індивідуальний, суб'єктивний характер, що дає нам можливість із за кожного твору, із за кожного стиха бачити особистість поета, его симпатичну вдачу і щире серце. В Шашкевичевих віршах у нас перший раз повіяло духом поезії XIX віку; давня „мова богів“, як колись називано поезію, тут стала ся кристалізованою, очищеною мовою людського серця, зверненою безпосередно до серць усіх інших людей. Так ми розуміємо слова д. Коцовського про те, що Шашкевич „зірвав книжні пута письменства“ (стор. 10). Справді, в своїй поезії він не ставав на котурни, не маскував ся і не удавав, а гово-

рив так само просто, від душі, як би говорив усно в хвилях афекту і підйому чуття — і се єго велика інновація в галицько-руській поезії, се засновок справді нової, справді народньої школи літературної. Народні пісні тут тільки наполовину могли бути для него взірцем; вони так само прості і натуральні, та при тім вони імпersonальні, без суб'єктивного колориту, індивідуальність поета в них затерта.

Супроти сего нам тяжко зрозуміти те, що д. Коцовський говорить о кілька рядків перед фразою о „зриванню книжних пут письменства“, немов би то „значіне Шашкевича лежить іменно в тім, що він тіснійше зісполнив передання книжні питомого письменства й се, що зачер з літератур інших, з поезією й живою мовою народа“. Поперед усього що се значить: зіс олити якісь передання з такою чи сякою мовою? Хіба переповісти їх тою мовою. Ну, се ще була б не велика заслуга — заслуга звичайного перекладчика.

Шашкевич справді перекладав дещо на нашу нар. мову, та я не знаю, щоб се була така велика єго заслуга, титул до безсмертної слави. Важнійше те, що д. Коцовський пише про „передання книжні питомого письменства“. Виказаню сеї тези, що Шашкевич був прямим продовженням нашого давнього письменства і виразом усіх краших єго ідей, посвячена вся праця д. Коцовського. Та міні здасть ся, що д. Коцовському не вдало ся вказане звязку між Шашкевичем і нашою старою літературою. Я не входжу на разі в те, чи звязок такий був, чи ні, але мушу завважити, що д. Коцовський взяв ся до своєї аргументації зовсім не з того кінця, з корого б було слід. Замість взйти від Шашкевича і на основі докладної аналізи єго творів, єго життя, виховання і впливів духових, яким він підлягав, вказати, що Шашкевич справді те й те й те завдячував нашій старій літературній традиції, а відтак уже слідити за корінням тої традиції методом ретроспективним, д. Коцовський починає від характеристики давньої церковно-слов'янської літератури чи в'ястиво тої єї частини, котру Ягіч назвав „кирильською“ в противенстві до глагольської, вказує шлях, котрим вона йшла до нас, згадує про Нестора і єго непрахильність до противників Фотієвої схізми, підносить роль Волощини при передачі старої літератури з Болгарії на Русь (примітимо, що факту літературного не подає ані одного, а наводить самі факти політичні; в загалі ся роль Волохів в часі перед XIV. віком видаєсь нам проблематичною; д. Коцовський наводить тільки один факт давніший, про підвладність болоховських князів під ки. галицькими; дальші факти у него наведені (стор. 3—4) з пізнійших часів, XV—XVII. віку).

Згадавши про те, що Галич і Львів держались ще якийсь час по упадку Київів під монгольською навалою, автор характеризує далі час упадку Галича (після 1380 р.), котрий в тім стані мертвоти лежав аж до половини XVI. віку. Далі характеризує д. К. нове відроджене южної, а особливо гал. Руси, що вийшло від Литви і в другій половині XVI. віку проявило ся розцвіттом братств, шкіл, друкарень, письменства у Львові, Острозі і по других містах.

Д. К. підносить демократичний характер Саврошігійського

братства і єго школи в противенстві до тодішніх шкіл єзуїтських, підносить горячі слова Івана Вишенського в обороні мужиків, хоча й прилучує до тих цитат ні к селу ні к городу цитати з Барановича і з запорозької вірші про (політичну) свободу України і козацтва і про бунти укр. мужиків проти шляхти, з котрими Баранович не дуже то симпатизував. Темними видають ся нам слова д. К-ого про тодішню нашу літературу: „Мимо упадку зуміла наша суспільність зберегти гарні передання часів давних; при всіх заворушеннях і усобицях, при сильних сторонніх впливах не розбилась она ніколи цілком на ворожі суспільні верстви, все на ново єдналась ставала до діла“ (ст 7—8).

Ми не знаємо, які се гарні передання часів давних зберегла наша суспільність XVI—XVII в., коли те, що в ній було справді гарне і життєнне, (братства, школи, друкарні, козацтво, завязки театру, література) було власне нове, повстало чи то під впливом нових потреби чи під впливом посторонніх, західних інституцій, як се показує й сам д. Коцовський. А слова про перозбиване суспільности на ворожі верстви прямо історично незірні. Аджеж від люблинської унії почав довершувати ся великий розлом руської суспільности на „посольство“ і шляхту, що в протягу несовна 100 літ в переважній частині з руської стала ся польською! Аджеж від берестейської унії 1596 р. починає ся другий розлом серед руської суспільности — релігійно обрядовий, котрий дійшов до того, що в 1648 і дальших роках православні козаки різали руських уніятів та Арія на рівні з Ляхами і Жидами. І коли се розєднані верстви нашої суспільности „все на ново єднались і ставали до діла“?*)

Дальші часи XVII—XVIII в. характеризує д. К-ий дуже корогко й побіжно, вказуючи тільки на шкідливий вплив підданя лівобережної України під Москву, згадуючи загально про діяльність Старовинії у Львові і про праці деяких Василян над історією руської церкви (чому тільки Кульчинського, що друкував свою книжку по латині і в Римі? Далеко важнійша була праця Стебельського *Dwa wielkie światła*!) і над ділами для народа (Народовіщаніє і Богогласник). Що до тих двох книжок, то нам здаєсь, що д. К. помиляє ся думаючи, що они були призначені для народа

„Народовіщаніє“, як видно з титулу, призначене було для попів, яко підручник для катехизації; сему відповідає й уклад книг. Катехитична часть уложена в мові дуже близькій до народньої, а оповідання і легенди, що служать поясненем поодиноких догм, писані мовою церковною. Так само й Богогласник не був книгою призначеною для люду, але прямо для ужитку церковного, богослужебного. Не дуже щасливо дібрані й остатні два приміри: *Gazetevichy Annales*, писані по латині, і історичні праці Зубрицького, з котрих Шашкевич міг знати тільки одну,

*) Поправимо тут помилку д. К-ого, що не „під кінець XVI в. перелосить ся осередок духового життя південної Руси до Кієва“ (ст. 8), а тільки окол 1620 р. Друкарня в Кієві повстає десь коло 1615 р.

видану по польськи. Щож із сего всего виводить Д. Коцовський? „Так отже— читаємо у него (ст. 8) — ніколи цілком не переривалась нитка, що нас лучила з минувиною, а минувина ся сягає дуже давних часів і не могла же пр йти без сліду. Бачимо се й на провідних гадках і діяльності М. Шашкевича. Ті гадки, що держались століттям серед суспільности, не могли не проявитись в чуткій душі сучасного поета.“ Підозріваємо, що д. К-ий навмисно так темно устілізував отсі свої виводи, щоби в них не можна его було спіймати на нічім конкретнім. Звісно, нитка, що нас лучила з минувиною, ніколи не переривалась, бо як би раз перервала ся, то вже би нам і був капут. Звісно, минувина наша сягає дуже давних часів, бо єї сміло можна віднести до арійської правітчини, а коли хто хоче, то й до Ноевого ковчега. Звісно, ся минувина не могла пройти без сліду, бо ж єї витвором є вдача, спосіб життя, мова, історія народа. Але чи се все можна сказати й про літературу? Звісно, до певної міри можна, бо ж напр. вплив церковних книг і церковної проповіді не переривав ся від Володимира Вел. Та тільки до пояснення появи Шашкевича се все ані крихти не стосує ся. Які гадки наводить д. Коц. в душі Шашкевича схожі з тими, „що держались століттям серед суспільности“? „Читаючи щирі, теплі слова Маркіана (котрі?) пригадуємо собі такіж слова наших письменників часів попередних“. Автор приводить Слово о полку Ігоря, Мономаха, Данила Паломника, Теодосія Печерського, Вишенського, Барановича і т. д. і кінчить: „У Маркіяна то саме щире, тепле серце, ті самі відносини чи до справ народних, чи до родини, товаришів, прихожан, те саме високе розумінє свого післанництва“. От тобі й на! Тільки що нам обіцяно показати думки Шашкевича схожі з провідними думками старої літератури, а потім зараз показано — щире серце. Але щире серце не думка! Воно не взяте з літератури, бо воно дар природи, воно вносить в літературу свій кольорит. А „високе розумінє свого післанництва“ д. Коц. додзв в остатній хвили, бачучи мабуть не доладність свого виводу і не мотивуючи сеї фрази нічим ані у Шашкевича ані тим менше можучи єї поставити як якусь провідну думку давньої руської літератури.

Зовсім хибними і з фактичного і з логічного боку видають ся нам усі загальні уваги, зібрані д. Коцовським на стор. 9. По его думці Шашкевич „стараєсь по змові получити гарні традиції домашні з найкращими провідними думками сучасних літератур західної Європи“. Viel gesagt, nichts bewiesen. Що до гарних традицій домашніх, то ми вже бачили, що вони власливо д. К-им зовсім у Шашкевича не показані, а що до найкращих провідних думок сучасних літератур, то й тут д. Коц. був би добре зробив, коли б потрудив ся їх показати. Ми не хочемо казати, що їх (найкращих, чи не найкращих) у Шашкевича нема, але мусимо сказати тільки те, що д. К-ий ані одної з них нам не показав. Противно, з того, що він дальше говорить о тих „найкращих думках“, видно, що сам він має о них дуже неясне виображенє. „Бо чиж було в тих думках щось, щоб противилось традиціям домашнім?“ питає д. К. ий.

Звісно, що було, та й чи одно! Лишаючись в границях самої літератури і науки: романтизм противився візантійській закостенілості, що у нас сталася „традицією домашньою“; псевдоклясичний раціоналізм противився незугарності наших форм літературних, нашому варварському літературному смакові; іронічний скептицизм та цинізм Вольтера і Парні противився нашій релігійній чи псевдорелігійній біготерії; універсализм Гете, Шеллі, Ріккерта, Шлегелів противився нашій тісній парафіянщині; гордий індивідуалізм Байрона та Бернса противився нашій безличній шаблановості; огнистий революційний гуманізм Шіллера противився нашому рутенському смиренномудрію. Взагалі ми раді б почути, які се „найкращі провідні думки сучасних європ. літератур“ має на думці д. К-ий, котрі не противилися нашим традиціям? Замість прямих відповідей на се питання він скаже опять в улюблену минувшину і починає грати ся аналогіями та зводженням у купу фактів ріжного розбору. „Літератури західної Європи розвивалися прецінь на тій самій основі, що й наша, тільки що розвилися свободнійше й багатше“. На тій самій основі? Доси ми були певні, що в розвою новішої Європи були дві основи: греко-візантійська і римо-латинська. Д. К-ий думає, що основа була тільки одна — візантійська. Інтересно почути докази! „Як до західної Європи, так і до нас прийшла література від Греків, з Візантії.“ Гм! Алеж у Візантії ще в IV—V віках нашої ери панувала мова і література латинська! Алеж на латинській мові починаючи від Мінуція Фелікса повстає ціла величезна література церковна незалежна від грецької, повстає церковна християнська гімнологія, повстають хроніки зовсім іншого характеру, ніж візантійські, повстають пісні героїчні, секвенції, драми (Гросвіта в XII в.) і т. і., повстають писання наукові! З тої латинської літератури черпають перші соки ріжні „вульгарні“ літератури: французька, німецька, іспанська, італіянська, навіть по треха й сама візантійська.

„Хто переніс знаомство грецьких писателів класичних до західної Європи?“ питає далі д. К-ий. Гм! Перші перенесли його іспанські та сіцилійські Араби, а тільки пізнійше, починаючи від XIV. віку Візантії. Та за те західна Європа зберегала рівно багатий скарб класичних писателів римських. Поминаємо дальше питання д. К-ого про взори західно-європейської штуки, бо се завело би нас за далеко, а перейдемо до поезії. „Де витворилася нова форма поетична, ритм на місце давнього розміру і рим?“ Гм! Ритм на місце розміру! Як коли б ритм а розмір не було все одно. Д. К-ий певно хотів сказати: ритм наголосовий на місце ритму квантитативного. На се питання не легко дати певну відповідь, та правдоподібно сей новий ритм і рим витворився швидше на заході, ніж на сході Європи. Рим стрічаємо вже у Овідія; ритмом наголосовим уложені були давні людські вірші латинські (versus leoninus — вони ж і римовані!); ті леонінські вірші панують в поезії латинській в добі унадку римської імперії аж-геть в середні віки. Маршові пісні римських легіонів укладані були ритмом наголосовим — і ті вірші пелужили взірцями для найстарших гимнів християнських на латинській мові (гл. Ebert, Geschichte der lateinischen Literatur

des Mittelalters). „Звідки черпали середньовічні поети західної Європи свої теми?“ Гм! Одним словом на се відповісти годі. Дещо брали й візантійського, безперечно, та багато йшло й орієнтального з Іспанії від Арабів, дещо з класичних споминів італійських (круг легенд про Віргілія-чарівника), дещо було витвором домашніх традицій (французькі chansons de geste, бретонські романи про Артура і Круглий стіл, зв'язаний епос про Лиса Микиту, іспанські романи про Сіда). „Дант опер ся на візантійським апокріфічним творі (Видіне св. Павла; і у нас звісна була частина сего твору п. з. Хожденіє Богородиці по мукам), а Дант писав що-йно в сто літ по авторі Слова о полку Ігоревім“. Що має значити се остатнє зіставленє — не розумію. Чи й автор Слова також опер ся на тім творі? А далі, де вичитав д. К-ий, що Дант опер ся на Видіню св. Павла? Видіне св. Павла є одним з премногих творів апокаліптичної літератури, що плодилась так само буйно в греко-візантійським, як і в римо-латинським світі, де повстали візії св. Брандана, опис пекла св. Патріка, візія св. Анзельма і т. і. З візій тах у Данта є дуже тільки слабенькі відгомони; головну основу своєї безсмертної поеми він узяв, як се нині звісно, не з тих візій, а з Summa theologiae св. Томи з Аквіну. Що до Видіня св. Павла, то воно звісне було і в Словянщині в старословянським перекладі (текст старосл. видав Попов, Библиографическія разысканія). Д. К-ий зовсім невірно мішає сей апокріф з Хожденієм Богородиці; се зовсім особний твір і опертий на зовсім інших жерелах.

Ще один цвіточок ученої бистроумности д. Коцовського. „Лютра випередили візантійські Аріяни (Готи), ческого Гуса — болгарські Богумили і тісно з ними получені полуденно-французькі Альбігензи“. Який звязок має се з нашою старою літературою і з Шашкевичем — неввісно. А далі який звязок мають ті факти між собою? Лютра випередили Аріане*). Певно, що випередили, бо були давнійше від него, але щож з того? Чи Лютер пішов їх слідом? переняв їх науку? Ні! Богумили випередили Гуса — і що з того? Чи Гус навязав до їх традицій і доктрин? Ні! Історично беручи треба б хіба сказати, що Гуса випередив Вікліф, а оба вони з Гусом випередили Лютра; Аріане і Богумили тут ні при чім. Тай чим же ті Аріане візантійські? Арій був Єгиптянин, Аріянізм у Візантії не панував ніколи.

Із усіх отих натяганих та фіктивних преміс д. Коцовський сміло виводить: „Та к отже знакомились з літературами західно-європейськими не довідувався Шашкевич нічого такого, що противилось би різко поглядам, які здавна держались і серед нашої суспільности і літератури.“ Але ми не знаємо, чи Шашкевич справді знайомився з західно-європейськими літературами і чи знайомився з ними власне так, як їх знає д. К-ий. В писаннях своїх, о скільки тямлю, Шашкевич ніде не вибігає по за круг Словянщини. Та д. К-ому мабуть ходило о те, щоб показати нашим сучасним, а особливо молодіжі, що знайомити ся

*) Д. К-ий чомусь пише сістематично „Аріяни“, „християни“ — не знаю для чого.

з західно-європейськими літературами і тепер не стоїть, бо, мовляв, усе добре, що в них є, є і від віків було й у нас, а злого, звісно, не варто й переймати. Чи ми вже десь колись не чули подібної філософії? Чи не приписують подібних поглядів Омарови, що мав спалити Александрійську бібліотеку? Та ні, „великий Омар“ нічого подібного не говорив і д. Коцовський виразно сего не говорить. „Противно — додає він, кидаючи ще й Оссу на Пеліон — література наша розвивалась все досить рівномірно і рівнобіжно з іншими літературами Європи так що до форми, як і що до провідних гадок.“ Сю думку досить навести, полемізувати з нею не треба.

Іван Франко.

IX. Противупопівска сатира і сектанти на Україні.

В III. кн. „Кіевскої Старины“ за 1894 р. напечатана замітка д. Хв. Кудринського „О Кирикѣ и жадномъ попѣ“ з текстом вірші про Кирика, котру д. К., слідом за Кулішем, зве балладою. На диво, д. Кудринський цитуючи з „Записокъ о Южноі Руси“ Куліша оповідане Жемчужникова про те, як подібну „балладу“ співав би то кобзарь Остап, говорить: „къ сожалѣнію, самая баллада не передается въ „Запискахъ“, тоді як на тих же самих сторонах „Записокъ“, котрі цитує д. Кудр. (83—96) любісінько напечатаний варіант приведеної ним вірші під назвою „баллада изъ временъ Уни“!! Після сего меніє дивно, що д. Кудр. не спомина прозаїчного варіанту вірші про Кирика, напечатаного в Чубінського „Труды экспедиціи“, т. II, стор. 105—106, ні статі К. Г. в „Вѣстникѣ Европы“ (1887, Іюль) „Два малороссійскихъ фабльо и ихъ источники“, в котрій показана генеза сеї вірші і єї варіанти у других народів.

В усякім разі варіант д. Кудр. дуже цінний, бо з powodu варіанта „Записокъ о Южноі Руси“ можна мати деякі сумніви. По тексту вступу до сего варіанта виходить так, що записав его Жемчужников на лівім боці Дніпра від кобзаря Остапа, очевидно, Вересая, котрого знав Жемчужников, а тим часом Остап Вересай, як написано було в свій час в кіївській газеті „Трудъ“, казав, що він нічого подібного не співав і не чув. Очевидно, Жемчужников або редактор „Записокъ“ взяв „балладу“ з другого якого джерела, а окрім того можна думати, що текст баллади сеї вигладжений. Тепер ми маємо, дякуючи д. Кудр., текст в усякім разі точно записаний з простонародніх уст (в Волинській губ., в м. Степани, ровенського пов.)

Ми мусимо оповістити, що другий текст сеї сатири був присланий в „Югозападный Отдѣлъ И. Р. Географ. Общества“ і в часи класифікації етнографічних матеріалів его був переданий д. Вл. Беренштамму і мусів би знаходитись або у него, або в „Церковно-археологическомъ Обществѣ“ в Кієві, куди перенесено папери Ю. О. П. Р. Г. Общества; (коли б ми помилились показом на особу д. Б-ма, то в печатних протоколах Югоз. О. П. Р. Г. Общ. можна найти імя члена, котрий узяв для впорядкованя часть сатиричних пісень з матеріалу, покладеного в 1875 р. Антоновичем і Драгомановим.)

Окрім того ще один варіант вірші про попа з рогами був у редактора „Кіевской Старини“, тепер помершого Лебединцева, котрий давав его між інчим д. Ст. І. Пономареву для вигладження віршів.

Сподіваємось, що по сим слідам пильні люде в Кіїві розшукають ще хоч один варіант такої інтересної сатири. А поки що скажемо два слова з поводу замітки в кінці статі д. Кудр. про подібні сатири против духовних на Україні в загалі і про відносини їх до „штунди“. Д. Кудр. згадує оповідане про жадну попадю, напечатане в „Малор. Нар. Пред. и Разказахъ“ Драгоманова, а на решті каже, що писателі про штунду, „теряючіе много енергіи, для неблагодарной цѣли — доказать, что штундизмъ есть явленіе выросшее на почвѣ нѣмецкаго необаптизма“, лучше б „обратили вниманіе на указанную черту этнографическихъ словесныхъ произведеній съ юморстическихъ сюжетами о понахъ. Думается, что эти рассказы не случайны. Быть можетъ, изученіе ихъ, помимо этнографическаго интереса, разъяснитъ одну изъ существенныхъ причинъ распространенія и живучести южнорусскаго сектантства.“

Ми бачимо в словах сих одно з непорозумінь, котрих багато ходить у наших, навіть учених, людей через недостачу міжнародного методу в дослідях про наше житє. Що наша штунда, коли не „выросла на почвѣ нѣмецкаго необаптизма“, то пішла від него, се доиквнено документами, котрі в свій час були напечатані і в „Кіевской Старинѣ“, а також виразним свідощвом самих „штундистів“, котрі не раз на процесах протестували проти назви сеї і звали себе „баптистами“. Ще недавно рос. газети звіщали, що 240 родин „штундистів“ з кіївської, чернігівської і херсонської губ. обертались до царя просячи, щоб до них приложений був закон 27. Марта 1879 р. про баптистів. (Звісно, що ся просьба, як „противузаконна, оставлена безъ послѣдствій.“) Закон сей був виданий для баптистів Німців і наші селяне-штундарі могли і почути про него лишень від тих баптистів.

З сего не виходить, щоб баптизм у нас не мав ґрунту краевого і між інчим в тих хибх поспівства, про котрі говорять і народні сатири*. Та не треба забувати, що і самі сі сатири не зовсім ґрунтового, національного походження, а в них теж єсть интернаціональний елемент. Напр. згадана д. Кудр. казочка про жадну попадю єсть і в Болгарії, хоч там вона обернута не проти попаді, а проти багатира (Живая Старина, годъ I, вып. IV. Болгарскіе рассказы изъ Прилѣпа N. 4.). В статі „Два малороссійскіе ф а б л ь о“ показані чужосторонні жерела і варіанти укїайнських сатир на попівську жадність. Ми скажемо, що не знаємо ні одної напечатаної або звісної нам устїю сатири проти попів, котра б

*) З рештою замітимо, що в загалі не слід виводити раціоналістичне сектантство з самих лишень хиб духовенства. Воно має корінь і в природній потребі раціональнійшої релігії, потребі, котра мусить при певних обставинах пробитись на верх при самому найліпшому духовенстві. Та і євангелія і апостол Павло безсперно ближше стоять до протестантських сект, ніж до грецького і римського католицизму. Очевидно, що чим більше народ буде читати новий завіт, а в старому пророків, тим більше в нему будуть ширитись і протестантські секти готові і вироблятись нові.

не належала до міжнародних оповідань, що часто мають собі джерело навіть по за християнським світом в Азії, і частіше всего прийшли до нас через західню Європу. Ці сатири йшли до нас то перед сектами, то вкупі з сектами (ще від часів богумільських), то зовсім незалежно від них, і часто відповідають дійсним хибам наших попів і монахів, а часто й ні, — а служать лишень для забавки народу, як і оповідання про чужі нації, в котрих іноді напр. жиди виставляють ся дурнями (див. у Чубинського т II.) тоді як на ділі жиди далеко не дурні, що й сам народ наш знає, коли говорить сурйозно.

Так напр. зовсім мало відповідають у нас дійсности оповідання про авантури попів і дяків з жінками, які напр. напечатані в збірці Драгоманова, котрі редаговані дуже зручно і смішно, і котрі наслідував Гоголь у своїх Вечерах. Всі ці оповідання до нас зайшли з західньої Європи, куди в свою чергу прийшли з Азії. В сій остатній вони часто говорять зовсім не про попів (напр. індійський первообраз і арабські переробки оповідання, напечатаного у Драгоманова під назвою „Гибель 4 попьев“, пор. німецьке Die 3 Mönche von Kolmar, напечатане у Hagen, Gesammtabenteuer); але в римсько-католицькій Європі вони могли приченитись до реальних хиб celibатного духовенства. У нас же при духовенстві жонатому такі оповідання далеко менше мають під собою реального ґрунту і розказують ся більше для свого сміхотворного характеру.

Се все може вяснити дослід нашої історії і словесности в звязку зо всесвітньою історією греслади і літератури. Звісно, перш усього треба зібрати матеріал, і ми через те пишемось обома руками під бажанєм д. Кудр., щоб була звернута увага на противупопівську сатиру на Україні і між нею на ту, котру охоче розказують у нас сектанти. Нераз уже було згадано в газетах, що сектанти мають чимало таких сатиричних оповідань про попів, — та доси нічого детального про те не опубліковано, — та й у загалі в печаті майже тільки й звісно про наших сектантів, що догматичний бік їх доктрин. Пора вже звернути більше уваги на всі боки їх життя, в тім числі і на їх фольклор

М. Драгоманов.

Х. Етнічна антропологія.

Антропологія в сучаснім значіню того слова — наука досить ще молодя. Систематичні антропологічні досліді починають ся тільки в другій половині XVIII ст. від праць D' Aubenton'a (1764), Blumenbach'a (1775); Camper'a (1791). В 1812 р. вийшло перше видане діла Prichard'a, котре має епохальне значінє в науці антропології. Нарешті Retsius (1857) у Європі і Morton (1839 та 1844) в Америці оперли антропологію на тріьких методологічних принципах. Відтак антропологія розвивається ся серед суспільно-партійної боротьби у Сполучених Державах із-за агітації зазнесенєм невольництва. Появляються ся праці першорядного значіння, котрі доказують конечність або неможливість тої рефор-

ми на підставі антропологічних даних. Справа позитивних і негативних прикмет різних рас, культурна здібність поодиноких рас, плодність пометства мішаної раси — всі ті питання викликають пристрасні спори. Помаду антропологія починає вважатись наукою революційною. Коли Брока почав читати у парижському товаристві біологічній свою розвідку про гібридизм, то голова того товариства ледве дозволив єму скінчити її, боячись, щоби дискусія над таким предметом не викликала якихсь клопотів для товариства. Коли ж у Мадриті завязалось перше товариство антропологічне, в палаті кортезів внесено інтерпеляцію, як могло правительство католицької держави дозволити на щось подібне. В 1859 р. в Парижі заложено товариство антропологічне. Такі товариства позакладувались незабаром і по інших містах Європи. Почали виходити спеціальні часописи. Теорія Дарвіна ще більше причинила ся до розвитку руху на тім полі і нарешті антропологія дійшла до того, що не тільки обхопила цілу науку про фізичну сторону чоловіка, але займаєть ся єго психічним і суспільним життям, намагаєть ся вияснювати історію чоловіка і навіть поставити принципи раціональнішого суспільного устрою.

Праця, зі змістом котрої*) ми хочемо познайомити читачів „Житя і Слова“, власне має на меті показати сучасний стан антропології і подати критичний перегляд здобутків, до яких дійшла ся наука. Д. Кживіцький звісний в польській літературі не тільки як спосібний популяризатор поглядів західно-європейських економістів і соціологів, але і як самостійний робітник на полі антропології і соціології. Остання єго праця етнографічно-соціологічна „O Kurpiach“ звернула на себя загальну увагу. Книжка, що котру ми маємо замір говорити, є одним ділом у тім роді не тільки в польській, але і в загалі у європейській пшеченстві. Вона є першою пробою звести до купи всі здобутки дослідів антропологічних, пробою зробленою з незвичайним знанєм предмету і дуже критично. Особливо годить ся піднести сю критичність Д. Кживіцького. Він не дає пірватися одностороннім поглядам ані своїм ані чужим, не привязує занадто великої ваги до гіпотез, признає на кождім кроці невироблене науки, не вірить сліпо жадному авторитетови, але дивить ся на все тверезо і раціонально. Польська критика дуже прихильно оцінила працю Д. Кживіцького, а незабаром має вийти єї російський переклад накладом рухливої петербурської фірми Павленкова.

Праця Д. К. ділить ся на три часті. Перша голова першої частини книжки посвячена питанню про давність людського роду. Тепер вже нема сумніву, що чоловік жив вже у четверторядовій формації, а навіть можна майже напевно припускати, що він існував уже в третьорядовій. Час існування роду людського трудно виразити докладно літами; в кождім разі та минушина чоловіка далеко давніша, ніж десятки тисяч літ. Сучасна антропологія ділить цю людськість на расово-антропологічні типи (розд. II.) замість давніх рас. Той поділ далеко

*) L. Krzywicki, Ludy. Zarys antropologii etnicznej. Warszawa 1893, сторін 448, 80.

раціональніший ніж давній, бо відрізняє відрубні типи навіть у членів одного племені або мешканців одного міста. Такий поділ опирається на видимих признаках у будові тіла.

Сучасна антропология найбільшу вагу кладе на докладний опис людських типів, до чого конче потрібна строга і раціональна метода. Найліпшою вважається метода звісного французького вченого Брока (вм. 1880). Сю методу вчені стосують тільки від недавня і через те антропология досі опирається на дуже невеликім і нерівномірнодібраним числі даних. Деякі галузі антропологии (як патология расова або анатомія) розвилися уже гарно, деякі інші (як расова психология і фізіология) ледве починають розвивати ся. Найліпше розвилася краніология (черепознавство), хочай і тут багато праці даремне змарновано через те, що різні вчені користувалися ріжними методами при міренню черепів, так що не можна було порівняти здобутків їх дослідів. Ще досі існують три методи міряня черепів (Брока, Фловера і Вірхова). Означити расові типи — річ незвичайно трудна, бо „чиста раса, се по нятє абстракційне“, як каже Топінар. В протягу многих віків різні племена так змішались, що тепер можна спіткати людей, котрі мають виразні ціли двох або трьох ріжних рас. Про те розрізнене расових типів річ можлива, бо расові ціхи з початку дучать ся тільки механічно і дають ся легко відрізнити навіть у поодиноких осібників. До усталення расових типів взяли ся учені в Америці в 1863 р. В тім році зроблено досліді над зростом $1\frac{1}{2}$ мілл. жовнівів і описано барву очей, волося і шкіри 700 000 осіб. Незабаром теж саме почали робити і європейські вчені. В Німеччині до 1875 записано 700.000 спостережень. По за Європою не багато зроблено на тім полі. Троха спостережень є з Полінезії, троха з Туніса, але ціла Африка, цілий Китай ще зовсім під тим зглядом не звісні.

Розділ третій відповідає на питанє, чи расові ріжничі існували вже в найдавніших часах. Що вже в четверторядовій формації в Європі і в Америці мешкали побіч себе відмінні раси, доказують викопалини. Теж саме доказують досліді язиків: жова людська мусіла поветати в кількох ріжних пунктах. Деякі антропологи думають навіть, що расові ріжничі існували вже у наших ще напів чоловічих предків т. з. „*praecursores hominis*“ (після Говеляка) Кживіцький годить ся з тою останньою гіпотезою, хоча не вважає її зовсім безсумнівною. Являється питанє, чи ті доісторичні признаки расові були такі самі як і у нас? Звісно, що на єгипетських намятниках бачимо чотири або пять типів расових, а семітський та негрський типи заховалися досі без зміни. По думці деяких учених краніологічний тип Європейця не змінив ся від четверторядової формації. Д. Кживіцький каже, що при сучаснім стані науки можна хіба тільки те признавати, що деякі з давніх расових типів удержалися і досі, але не треба забувати, що будова черепа не є головною характеристикою раси.

Сучасні антропологи не привязують такої великої ваги до впливів кліматичних на признаки расові, як се чинено до недавня. По їх думці перехрещуване рас має далеко більший вплив. Коли починається ся

мішане племін, з початку їх ціли лучать ся механічно, але з часом коли мішане триває постійно, ті ціли сполучають ся фізіологічно і під впливом клімату (котрий сильнійше впливає на мішанців) може втворити ся новий, більше менше постійний тип.

Що до спору монофілетистів з поліфілетистами (тобто вченими, котрі признають одну або більше пар пра-людей) то д. Кживіцький стоїть на стороні перших, розуміючи монофілетизм еволюційно т. з. виводячи людськість з одного гнізда не чоловічого, але пра-чоловічого. Що до мови і різних здобутків культури (нпр. винайдене огню, лука і т. і.) то здасть ся, що вони повстали не в однім гнізді.

В II. частині д. К. дає огляд різних племен людських. Він починає свій огляд від чорних, далі переходить до жовтих і кінчить на білих. Між чорними можна розрізнити три расові типи: негрицький, папуанський і австральський. Австральський тип не одноцільний і обіймає до 500 мов. Низький ступінь цивілізації Австральців д. К. визнає головню найгіршими умовами природи. Відтак д. К. знайомить нас з людиною Індії передгангесовою і „чорною“ Африки. Під зглядом расовим „чорна“ Африка теж не одноцільна. Досі звісні три головні типи антропологічні: негрський, негрільський і бушменський. Але вони ніде не виступають зовсім чисто. Вони змішані не тільки з собою, але й з Папуасами та Малайцями а навіть з Арійцями. Історія „чорної“ Африки, це голодне житє з дня на день. Соціологічно тут існують міські устрої як в Атенах і Римі, але без атенської філософії і римських завойовань.

Далі описує д. К. раси жовтих короткоголовців, тоб то монгольську, котра становить 42—44 процент усеї людськості. І в тій расі нема одноцільности ані в Китаю, ані в Індо-Китаю ані в Сибірі. Така сама різнородність характеризує мови монгольської.

Черезона раса Америки теж має багато примішок. Ся раса має до сить спільного з Монголами, але видно в ній також вплив кавказької та чорної раси. Далі знаходимо характеристику т. з. малайської раси, а розділ VIII. посвячений білій расі: Семітам, Хамітам і Арійцям. Не вважаючи на яzikову подібність, і та раса не одноцільна, і у ній видко великі фізичні і духові різниці. Первісне гніздо семітської раси, як здасть ся, не є Мезопотамія але Арабія. Хаміти, до котрих належали давні Єгиптяне, без сумніву родичі Семітів. Але Семіти і Хаміти — це більше культурно-історичний термін, ніж антропологічний. З погляду антропологічного всі мешканці берегів Середземного моря становлять одну расу — т. з. середземно-морську.

Розділ IX. д. Кживіцький посвячує Арійцям, котрі становлять третину мешканців цілого світа. Тут знаходимо перегляд арійських племен починаючи від Кафірів і Курдів. Д. К. малює житє давніх Аріїв на підставі лінгвістичного матеріалу, застанає ся над питанням первісного походження тої раси і прихильєть ся до гіпотези північно-європейського походження, що має доказувати єї склад антропологічний.

Дві перші частини книжки д. К. се властиво матеріал, на підставі котрого він будує філософію антропології, котрій посвячена ціла III часть, оброблена зовсім самостійно. Отсе зміст третьої частини:

Загальні уваги. Антропологічні піхи в індивідуальнім розвитку. Розвій мізку і антропологічне значіння антагонізмів між батьками і синами. Порівнююче зіставлене мізку жінки і муштини. Жіноче питанє.. Понятє добору. Первісний добір і добір в епосі цивілізації. Половий добір. Історична еволюція людських здібностей. Мілітарний добір. Впливи міст. Расова історіософія. Народність і раса... Сучасна антропологічна історіософія. Що таке антропологічне розумінє історії. Статистика і антропология. Погляди на антропологічні поступи у будуччині. Принципи зоотехніки і значінє подружнього добору. Антропологічна педагогіка. Будуччина людського роду і т. і.

Л. Василевський.

ХІ. З поводу статі д. Франка: „Шевченко героєм польсько революційної легенди“.

В названій статі ш. автор не згоджує ся вірити тому, щоб „Гра-матка“ Куліша була заборонена кїївським ген. губернатором кн. Василичковим в 1858 р., хоч на неї і жалілись польські пани як на про-пагуючу соціальну революцію. Тим часом заборона ся була фактом, котрий розказаний і в книжці В. Я. Шульгина „Югозападный край въ последнее 25-лѣтіе.“ Я не маю тепер під рукою тієї книжки і можу лишень по памяти розказати суть діла В 1858 р. зібрались у Кїів мар-шали шляхти (предводители дворянства) з усіх повітів губернії і депу-тати шляхетські, щоб радитись про справу увільнення крєпаків, підняту рескриптом 20 Нов. 1851 р. Отсей сеймик між інчим пожалівсь кн. Ва-сильчикову, що в Граматці Куліша проповідує ся ненависть до панів-Ляхів, тим більше небезпечна, що правобічна Україна — батьківщина великих соціальних революціонерів Б. Хмельницького, Желізняка і др. Кн. Васильчиков згодив ся заборонити „Граматку“ в краю, котрим правив. Стілько можна прочитати в книжці Шульгина, писаній по офі-ціальним жерелам і напечатаній перше в офіційній газеті „Кієвля-нинъ“ 1864 р.

Від людей певних я чув у свій час у Кїіві, що головними пунк-тами інкрімінації кїївського сеймику проти „Граматки“ були кобзарські думи, а також дві картинки; одна, на котрій козак молить ся Богу (розумій, щоб покарав „панів-Ляхів“) і друга, на котрій грім пада на дерево і вбива лежачого під ним чоловіка (розумій, мовляв: погибель шляхти від соціальної революції).

Д. Франко основує свій скептіцизм в сій справі на тому між інчим, що „Граматка“, як видно з інших показів, усе таки ширилась. Остатнє обяснюєсь кумедним способом єї заборони В ті часи цензура книг у Росії належала до міністерства освіти, і власне генерал-губернатор кї-ївський не мав права над книгами. Щоб цілком заборонити „Граматку“, він би мусів підняти справу через міністерство або осібним рапортом цареві. Кн. И. Васильчиков був у загалі чоловік добродушний і джентль-мен (се видно і з справи увільнення Шевченка в 1859 р. і з справи похорону Шевченка в 1861 р.) і, видимо, не хотів піднімати бучі проти

книжки, в зага і невинної, а в купі і проти автора і цензора, котрий пропустив єї. Через те він, щоб утихомирити панів кїївських, обмежив ся на тому, що по екстраординарній власті, котру мав як „начальникъ Югозападнаго края“ (губ. кїївська, подільська і волинська) заборонив ширене „Граматки“ лишень в сему краю. На скільки ми знаємо, кілька примірників „Граматки“ було забрано в книгарнях і навіть у приватних осіб (певно показаних панами), але один книгарь кїївський, хитроумний купець Ст. Літов, Москаль, сказав поліцейському чиновнику, котрий прийшов конфіскувати „Граматку“, що він за книжки заплатив гроші, котрих не має рації тратити, бо книга цензурована, що его книгарня торгує не тільки для кїївської губернії, але й для задніпрянських, де „Граматка“ не заборонена. Певно, Літов до сих аргументів юридичних, котрі усложняли справу, приложив і другий, ще більше сильний для поліцейського чиновника (згадаймо афоризм Щедрина, що „четвертакъ“, то б то монета в 25 коп. сер., свого роду *habeas corpus-act*). Скінчилось на тому, що чиновник запакував склад „Граматок“ у Літова в осібний пакет, зо шнуром і казенними печатками і зівоставив так „вирєд до разрѣшенія дѣла“. Звісно „разрѣшать дѣло“ ніхто не поспішав ся, а тим часом папір на пакеті по краям потер ся, і Літов преспокійно витягав з него „Граматки“ не чіпаючи печаток, і продавав їх, звісно, переважно студентам, котрих видно було по мундірам, і від котрих, конечно, книгарь не бояв ся доноса. — тільки, звісно, брав за заборонені книжки подвійну ціну. Так „Граматка“ Куліша все таки ширилась не лишень на лівому, а й на правому боці Дніпра.

За сей малюночок із історії книгарства в Кїіві я ручусь як кїївський „старожилъ“.

Що до самої легенди про Шевченкову пропаганду зернами, то всі доводи д. Фравка про мітичність сеї легенди треба признати вірними. Тільки ж свого роду фольклорний початок сеї бродячої легенди (*wandernde Geschichte*) мабуть не схиляє ся на самих польсько-галицьких демократах 40-х рр., а, видить ся, мусить бути посунутий далі. Давньенько вже я чув від когось, — памятає ся, від Хв. К. Волкова, що подібне оповіданє розказує ся і про Джона Броуна (*Brown*), американського аболіціоніста, котрий був повішений в 1859 р. (дуже старим) з поводу проби збунтувати Негрів у Віргінії. Я не маю під рукою ніяких біографій Броуна і мушу зоставити другим провірку сего пєказу. Може бути, що легенда про пропаганду зернами старійша і Шевченка і Броуна і Сікорського з Цєнглевичем.

На решті скажу, що Ө. Лобода не псевдонім Лебєдєнцєва, а дійсне імя осібного лица.

М. Драгоманов.

ЕДІП ЦАРЬ

Трагедія Софокля.

Ява тринадцята.

Хор, Едіп, Післанець.

Хор

Се чом, Едіпе, пані так поспішно,
Мов диким страхом бита, геть пішла?
Боюсь, щоб з тої мовчанки єї
Не виринуло горе.

Едіп

Най що хоче
Те й вирина! А я пізнать бажаю
Свій рід, хоч будь і низький він! Вона ж,
От як то жінка, високо літає,
Встидаєсь низького мого роду.
Та я себе вважаю сином Щастя,
Того, що подає добро, й оттим то
Я встиду не боюсь. Що за матірь
Вважаю я, а місяці мов рідні
Мене плекали з малку аж до зросту.
І ось який я виріс! І ніколи

Не буду іншим, щоб не мав добратись
До свого роду!
(Едіп і післанець усуваються в глибоку сцену)

Хор

Сли є у мене більше чуте
І ясний ум, то чиж не буду завтра
При повній місячній танками й співом
Тебе, о Кітероне, величати?
Тебе, Олімпови найблизший, батьку,
Кормильче і пістуне щирий мого
Царя Едіпа? О ласкавий Фебе,
Благослови мене на замір сей!

Та котраж з дівчат безсмертних,
О дитя, тебе вродила?
Чи гірський вандрівник Пан
Обіймив єї любовно?
Чи була вона подруга
Феба, що гостює радо
В полонинах всіх гірських?
Чи Кіллени *) владник Гермес,
Або Бакхос, бог веселий,
Що по гір вершках гуляє,
Виплотив тебе з одною
З яснооких Німф, з котрими
Часто любить жартувать?

Ява чотирнадцята.

Хор, Едіп, Післанець, Пастух (наближаєся в супроводі двох слуг.)

Едіп (до хору)

Коли, дядьки, і я судити можу,
Хоч з ним ніколи не зносивсь, то, бачу,
Се йде пастух той, що за ним давно
Шукаємо Єго глибока старість
Як раз під пару сему мужу осьде.
А надто тих, що тут єго ведуть,
Я пізнаю як своїх слуг. Та ви
Міні се швидко можете огвердити,
Бо пастуха сего давніш видали.

*) Гора в Аркадії, де мав уродити-сь Гермес.

Хор

А вже ж, се він! Пізнаємо! Він був
Пастух Лайоса й вірник над усіми.

(Пастух входить.)

Едіп

Тебе на сам перед, корінтський гостю,
Питаю, чи про сего ти казав?

Післанець

Сей сам, котрого бачиш!

Едіп (до пастуха)

Гей, старий!

Гляди сюди! Відповідай міні
На все, про що питатиму! Ти був
Слуга Лайоса?

Пастух

Адже ж був! Не купний,
А таки свого хову.

Едіп

Що за діло
Робив ти? Як жив?

Пастух

Я пастушив, пане!
Пастушив мало що не весь свій вік.

Едіп

А по яких пасовисках найбільше
Ти пас?

Пастух

Та так, по Кігероні пас
Та й там поблизько.

Едіп

Ну, то певно знаєш
І сего мужа з відтам?

Пастух

Відки, пане?
Якого мужа?

Едіп

Отсего осьтут.

Чи може ти де інде з ним стрічав ся?

Пастух

Не пригадаю на борзі, й не можу
Сказать.

Післанець

Воно й не диво, пане. Дайте,
Я призабуте ясно наведу
Єму на тямку. Адже ж добре знаю,
Що тямиш, друже, як оба ми разом
На Кітерону склонах пасли стада —
Ти два, а я одно цілі три літа
З весни до осені; на зиму ж я
Своє гнав стадо у свої кошари,
А ти в стайні Лайосові. Ну, щож?
Чи так було, чи ні, як я говорю?

Пастух

Та правда, правда. Се давно було!

Післанець

Скажи ж тепер, чи тямиш, що ти дав
Міні дитину, щоб як власну кров
Я годував єї?

Пастух

Агій! По що
Ти про сю річ розказуєш?

Післанець (показує на Едіпа)

Ади,
Небоже! Ось є хлопчик той тодішній.

Пастух

Щоб ти пропав! Щоб занімів на віки!

Едіп

Гов, старче! Не клени єго! Тебе б
Скорійш карать за річ сю, ніж єго.

Пастух

Щож завинив я, найласкавший пане?

Едіп

Що про дитя се нам сказать не хочеш.

Пастух

Та він плете і сам не знає що,
Собі дармого труду завдає.

Едіп

Ей, старче! Ти не хочеш по добру
Сказать, то скажеш плячучи.

Пастух

Ой пробі!

Не муч мене старого!

Едіп

Гей, звяжіть

Бму в зад руки зараз!

Пастух

Горе! Горе!

Та за що? В чім повинен я признатись?

Едіп

Ти дав єму дитину, про котру
Він повідає?

Пастух

Ой, та дав! Бодай би

Я сам був згинув того дня!

Едіп

І згинеш,

Коли не будеш правду всю казати.

Пастух

Ще швидше згину, сли скажу всю правду.

Едіп

Здаєсь, старий, ти щось крутити хочеш!

Пастух

Ні панцю, ні! Я ж вже сказав, що дав.

Едіп

А відки взяв ти те дитя? Чи се
Твое було, чи то чуже чие?

Пастух

Та не мое, а я дістав єго.

Едіп

Чи від кого з міщан? З якого дому?

Пастух

Ох, пробі! Пане, не розпитуй дальше!

Едіп

Коли даси ще раз про се питатись,
То смерть твоя!

Пастух

Ну, так з Лайоса дому
Дитя се походило.

Едіп

Чи від слуг,
Чи з ним самим було яка рідня?

Пастух

Ой лишенько! Аж страшно се сказати!

Едіп

Так як міні се слухать. Та дарма,
Я мушу чути.

Пастух

Та казали, що
Се власнеє его дитя було.
Та чи се так було, про се тобі
Найліпше жінка зможе розказати.

Едіп

Чи се вона дала тобі дитину?

Пастух

Вона, мій пане.

Едіп

Щоб ти що зробив?

Пастух

Щоб стратив де.

Едіп

Се мати так могла?...

Пастух

Віщба єї страшна так налякала.

Едіп

Яка?

Пастух

Мовляв: дитя се батька вбе.

Едіп

Чомуж ти дав его сему старому?

Пастух

Жаль, паночку, міні зробилось. Думав:
Візьме его в чужину, відки й сам.
А він плекав его на люте горе!
Бо сли се ти є, про котрого сей
Говорить, то страшна твоя судьба!

Едіп

Ой-ой! Ой-ой! Тепер все ясно стало!
О світло боже, се остатній раз
Тебе я бачу! На сукір судьбі
Родив ся я не так як слід, женивсь
Не з тим, з ким слід і вбив кого не слід!

(Відходить у палату Післагець і пастух також мовчки виходять.)

Ява п'ятнадцята.

Хор

Горе вам, горе людські покоління!
Поки живі, ви мов тінь та марна.
Бо чиж бува кому більшеє щастє,
Як коли сам себе чує щасливим
І з тим чутєм умира?
Бачучи долю твою,
Бачучи горе твое,
Бідний Едіпе, твое,
Не назову вже щасливим нікого.

Ти-ж мов стрілець той, що в ціль попадає,
Щастє найвише підбоям здобув.
Боже, ти вбив сю кіхтясту почвару,
Тую загадницю й краю цілому
Муром від згуби ти став.
От через тее царем
Всі ми назвали тебе,
Всі шанували тебе
Щиро, як владника Тебів могучих.

Нині - ж — кого-ж у страшнішес горе,
 В тяжшу недолю зіпхнула судьба?
 Горе, Едіпе, ти голово славна,
 Як же ж на груди, к котрій ще дитятем тулив ся,
 Як же, нещасний, ти міг
 Зганьблене ложе вітця
 Мовчки так довго ділити?

Час всевидючий відкрив мимоволі
 Недружне подружжє, всім людям гідке
 Виявив — матері з сином.
 Горе, Лайоса дитино!
 Щоб я ніколи тебе,
 Щоб я ніколи не бачив!
 Криком несвіцьким із уст
 Ллеть ся у мене риданє.
 Ах, та по правді сказати, з за тебе
 Я відітхнув від тяжкої тривоги,
 Міг супокійно заснути!

Два шіснадцята.

Хор, Слуга.

Слуга

О старці, в сьому краю все найбільше
 Шановні! Сли для Лабдакідів дому
 Ще в серцях ваших давня є любов, —
 Що вам тепер почути доведеть ся!
 Що бачити! Яке оплакати горе!
 Здаєсь, ні Істер би не змив, ні Фазіс
 Не обілив того, що дах отсей
 Вкрива й на світло зараз виявить,
 Тих добровільних, не невільних мук.
 А самохітний біль з усяких болів
 Найгірш болить.

Хор

Вже й те, що доси знаєм,
 Таке страшне, що тяжшого мабуть
 І бути не може. Щож ти ще до того
 Додати можеш?

Слуга

Лиш маленьке слово,
 Що швидко скажеш і затамиш живо:
 Йпокасти божеська краса померла!

Хор

Нещасна жінка! Від чого ж умерла?

Слуга

Сама від себе. Що найбільш болюче
 Було в тім ділі, се ніхто не може
 Відчути, хто при тім не був. Та скільки
 Ще в мене пам'яті лишилось, я
 Вам розкажу про горе тих нещасних.
 Як лиш ввійшла вона, до дна душі
 Збентежена, у сінні, обома
 Руками рвучи на собі волосє,
 Так зараз кинулась в супружу спальню.
 Як лиш ввійшла, з нутра замкнула двері
 І кликати почала Лайбоса, мужа
 Давно покійного і споминати
 Колишній плід, що смерть єму завдав,
 А з нею, матір'ю, в огиднім звязку
 Дітей нещасних сплотив. Проклинала
 Те ложе, на котрім собі на горе
 Від мужа — мужа, від дітей — дітей
 Породила. Який по тих риданнях
 Її кінець був, я й не знаю вже.
 Бо се їдін ридаючи надбіг;
 І годі вже було нам додивлятись
 До неї бідної, бо лиш на него
 Гляділи ми, як бігав сам не свій.
 „Меча, меча подайте!“ біжучи
 Кричав до нас, і де є жінка? — ні,
 Не жінка, де є мати, що єго
 Й дітей єго в однім носила лоні!
 Скаженому знать з демонів котрийсь
 Вказав дорогу, бо ніхто з людей,
 Що там стояли, й не поворухнув ся.
 Ревучи дико, мов хтось вів єго,
 Він до дверей припав подвійних, вирвав
 З завіси довбані замки й вірвався
 До спальні. Тут уздріли ми царицю
 В повітрі звислу на міцному шнурі.
 Побачивши єї нещасний царь
 Завив страшенно й зашморг відв'язав.
 Коли ж ся бідна на землі лежала,
 Страх вимовить, що стало ся тоді!
 З єї одежі золоті шпильки,
 Що їй прикрасою були, він вирвав
 Підніс і пхнув собі в обидві оці,
 Ще й кричучи: „Коли не бачили,

Ким я їй був, як з нею я грішив,
 Так бачте ж в пітьмі те, чого не слід
 Було вам бачить, а кого б вам треба,
 Того по вік не пізнавайте більш!⁴
 Так клинучи не раз, а кілька раз
 Шпигав, піднявши в верх повіки. Кров
 З зінці лице его зачервонила;
 Не краплями кровава роса,
 А мов той чорний дощ лилась струями.
 Оттак на двох, не на одного впало
 Нещастє, горем вкригі муж і жінка.
 Колись було тут щастє, справжнє щастє,
 Та нині горе, ганьба, смерть, ридання,
 Які лиш є де лиха, всі тут є.

Хор

Чи ж хоч тепер нещасний сей найшов
 Якую пільгу своєму горю?

Слуга

Ні!

Кричить, щоб відчинити двері, щоб
 Усі Кадмейці в ньому оглядали
 Убийцю батька, матері — та ні!
 Таке страшне говорить він, що я
 Не смію й вимовить! Жадає, щоб
 Его прогнати з краю щоб в тім домі
 Не був він довше, так як сам заляв.
 Та помочи, провідника ему
 Потрібно, бо над людську силу йде
 Его стражданє. Та ось бач і сам!
 Отсе відчинюють дверей верії.
 Побачиш швидко вид, що може слєззи
 І ворогови витиснуть лихому.

(Едіпа виводять із палати.)

Ява сімнадцята.

Ті самі і Едіп.

Хор

Страшенна поява людського страждання!
 Страшнійша всего. що я доси видав.
 Яке ж тебе, бідний, найшло божевілле?
 Чи демон якийсь між найдужшими дужший
 Наскочив на тебе проклятем всіх бід?
 О горе, нещасний, о горе тобі!

Глядіти на тебе не смію,
А стільки б бажалося тебе розпитати,
Тобі розповісти, потішити тебе,
Та жах мою душу проймає.

Едіп

Ой-ой! Ой-ой! Моє горенько!
Куди ж міні йти нещасному?
Ох, ох! Куди ж ви стогнання мої
Із уст моїх вилітаєте?
О доле, доленько моя,
Куди ж мене ти гониш?

Хор

В нечувані й невидані страхітя.

Едіп

Темно довкола!
Пітьма безмірная,
Непоборимая,
Невилічимая,
Щільна, неказана
Світ залягла.

Горенько, горе!
Як же то серце рве
Пітьма та чорная!
Та сто раз дужше ще
Спомин гріхів страшних
Душу вялить.

Хор

Не диво, що в такім безмірнім горю
Подвійно мучиш сам себе й терпиш.

Едіп

Друже мій любий!
Ти самотнім ще
Є міні захистом!
Ти для сліпого ще
Поміч і радощі!
Горе міні!

Бачу тя добре,
Хоч мене тьма гнітить,
Та не схова тебе!
Голос приязний твій
Ловить душа.

Хор

Страшне вчинив ти! І як міг ти так
Свій зір знівечить? Що за демон так
Тебе опутав?

Едіп

Аполлон, брати!
Се Аполлон вчинив! Отсе страшне
Завдав міні, безмірнеє страждане.
Та ніхто власноручно не вдарив мене,
Тільки сам я нещасний!
Бо чи слід було бачить ще довше міні
Те, що серця мого
Вже потішить не може ніколи?

Хор

Правда, правда! Добре мовиш.

Едіп

Бо і щож я вже можу побачить таке
Чи то серцем почуť чи сказати,
Що могло би мене ще потішить, брати?
Проженіть, проженіть як найшвидше
З сего міста мене, мої любі!
Проженіть тую згубу загальну,
Проженіть те прокляте вяжке,
Ту потвору, що з всіх які є в світі люде
Ненависна найбільше богам!

Хор

О нещасний! Чуť твоє рівне
Твому горю! Бодай би я був
Не дождав тебе бачить ніколи!

Едіп

А бодай же пронав той що в горах колись
Розв'язав мої ноги пробиті!
Що від згуби мене вратував, згодував!
Проклинаю его я за тее.
Сли б тоді був я вмер, то не був би тепер
Я для себе й для всіх найлюбіїших моїх
Оттаким дивовижним проклятем.

Хор

І моє таке ж бажане.

Едіп

О, тоді я не був би убійник віття,
 Не ззирались би люди на мене,
 Як на того, що матері рідній був муж.
 А тепер я як нелюд з нелюдського кодла,
 Що в подружжі огидному жив,
 Безталанний, із тою, з котрої родився!
 О, коли б іще горе лютіше було
 Від сего, що мене підтяло,
 То й воно б на Едіна ще впало.

Хор

Не знаю, що було б для тебе ліпше,
 Та бачить ся, найліпше б ти зовсім
 І не родивсь на світ, ніж жив слінцем.

Едіп

О, не кажи: зле сталося те, що сталося!
 І не навчай мене й не радь нічого!
 Якими б я очима був колись,
 Зійшовши в Ад, глядів на батька мого
 Чи на нещасну матір — сам не знаю.
 Та ж те, що я їм обоїм вчинив,
 Гірш того, за що вішають. Та може
 Ще любий вид дітей би був мене
 Порадував, як бігають, ростуть?..
 О ні! Не моїм вже очам ся втіха!
 Ні міста сего ані стін не смів
 Я бачить, ні богів ікон свячених.
 Я-ж сам, нещасний, хоч у Тебах сих
 З найліпшого походжу покоління,
 Я сам обдер себе з тих всіх утіх,
 Бо сам казав прогнать з поміж людей
 Того, кого бог виявить нечистим
 І пагубним для всего роду. Щож?
 Відкривши, що на мене на самого
 Спада ся ганьба, чи ж я міг усім
 Глядіти просто в очі? Ні, ніколи!
 Я б рад ще й слуху жерело в ушах
 Собі заткати, щоб зовсім від світа
 Відгородить своє нещасне тіло,
 Що б я не бачив і не чув нічого,
 Щоб так, відтятий від всего на світі
 В нетямі я впивав ся власним горем.
 О Кітероне, по що ти приняв
 Мене, і чом принявши, гнеть не вбив,
 Щоб світ не знав ніколи, чий я син?

Полібе! Ох, Корінте, ти, котрий я
 Вважав ще днесь своєю вітчиною,
 Чом виховали ви мене вродливим,
 Та з зародом страшного зла у крові!
 Тепер я злим вказавсь і плодом зла.
 О ви три шляхи, ти долино скрита,
 Ти яре лісовий на перехрестю.
 Ви що пилі нещасну кров вітця
 Пролиту з моїх рук, чи тамите,
 Що я при вас зробив? А що вчинив
 Потім, сюди прибувши! Слюбє, слубє!
 Мене ти сплотив і свій плід опять
 Заставив плодить — і явив на світ
 Батьків, братів, синів з одної крові,
 Дівчат, жінок і матерів, що тільки
 Найсгиднішого бува на світі.
 Та ні, не слід і вимовлять того,
 Що бачить встидно. Богом вас благаю,
 Сховайте як найшвидше де мене
 За містом, або вбийте, або вкиньте
 В безодню моря, де б ніхто ніколи
 Мене не бачив. Гей, не вжеж ніхто з вас
 Мене нещасного й торкнуть не сміє?
 Послухайте! не бійтесь! Мого горя
 Ніхто крім мене ізносить не буде.

Хор

В сам час Креон для твоїого бажання
 Отсе надходить, щоб тобі порадить
 І допомгти, бо ж він один лишив ся
 Замість тебе сторож сего краю.

Едіп

Ох, як же маю говорити з ним?
 Як маю ждати щирости від него?
 Вже ж бачу: тяжко скривдив я его!

Ява вісімнадцята.

Ті самі і Креон.

Креон

Не насміхатись з тебе йду Едіпе,
 Ні мститись за недавню зневагу.

(До слуг)

А ви, сли вам людських очей не встидно,
 То хоч жахайтесь всекормлящого

Огню святого сонця, щоб таку огиду
Показувать так явно, що єї
Зжахнесь земля і сонце й дощ святий.
Живенько заведіть єго до дому!
Бо лиш рідні годить ся рідних горе
Глядіти і вислухувать у скрусі.

Едіп

О пробі! Ти прогнав мою тривогу
Так щиро дбаючи о мене, злюку!
Вчини ж міні одно ще — не для себе,
А для тебе самого я благаю.

Креон

Якої ж ласки просиш так умильно?

Едіп

Найшвидше викинь геть мене із краю
Там, де б я й голосу не чув людського.

Креон

Се б я вчинив, будь певний, та вперед
Спитати треба в бога, що нам діять?

Едіп

Таж божий суд вже звісний нам і ясний:
Поганий батькобійця мусить згинуть.

Креон

Так сказано було, та як тепер
Річ стала, лишне нам ще раз спитати.

Едіп

Ще раз о мні пропащім вам питати?

Креон

Вже ти тепер на божу волю здай ся!

Едіп

Ще об одним прошу й наминаю:
Сю, що там в домі, похознай як знаєш!
Для власної рідні вчини, що слід.
Та щоб міні позволив в собі жить
Сей рідний город, я сего й жадать
Не могу. В горах жить мене покиньте,
В тім Кітероні моім, що отець
І мати призначили ще живому

На певний гріб. Оттам нехай я згину,
 Де погубить мене вони хотіли!
 Та се я знаю: слабість ні припадок
 Мене не доконає, смерть мене лишила
 Найтяжшому стражданю на поталу.
 Та вже яка там буде наша доля,
 Нехай і буде! Та ось діти... Ну,
 Про хлопців ти Креоне не турбуй ся!
 Вони мужчини. Де їх кине доля,
 Зуміють раду дати собі в житю.
 Та ті нещасні, бідні дівчата
 Мої! Ніколи батько до стола
 Без них не сів, і що я їїв, те саме
 Ї вони все їли.. Дбай о них, Креоне!
 Ох, рад би я ще їх обнять руками,
 Оплакати їх долю нещасливу!
 Ох, приведи їх, пане мій шановний!

(Креон відходить у палату)

Коли руками їх діткнусь, ще раз
 Почую, що вони мої, міні
 Здаватись буде, що їх бачу в вічі!

(Слухає мовчки. Креон з дочками Едіповими, Антігоною і Ісменою,
 виходить із палати)

Та що се? Боже мій! Не вже ж я чую,
 Як плачуть ті голубочки мої!
 Не вже ж Креон мав милість наді мною,
 Прислав міні мої наймильші діти?
 Чи правда се?

Креон

А так. Се я зробив,
 Пізнавши се палке твоє бажане.

Едіп

Біг заплать же тобі за сей твій труд!
 І най боги тобі шлють лінше щасте,
 Аніж міні! Геї, дітоньки! Де ви?
 Ходіть сюди! Ось тут! Най вас діткну ся
 Отсими братніми руками, що,
 Як бачите, у вашого вітця
 Згасили ясні до недавна очі!
 Отець ваш, діти, сам не бачучи
 И не домірковуючись того, сплотив
 Вас з тою, від котрої й сам родив ся!
 Я гірко плачу — бачить вас не можу! —
 Коли подумаю, яке гірке

Житє прийде ся вам вести від нині
 Поміж людьми! Не буде товариства
 У городі, ні празника, ні збору,
 З котрого б ви до дому не вертали
 Слезами миючись замість утіхи.
 А як прийде пора вам вийти заміж,
 То хтож поважить ся, мої голубки,
 Взять вас а з вами взять усю ту ганьбу,
 Що к вашим родичам і к вам прилипла?
 Бо чи ж хибне тут хоч одна огида?
 „Ваш батько батька вбив і мужем був
 Своєї мами, що его родила,
 І сплотив вас з тієї, від котрої
 І сам на світ прийшов.“ Оттак то будуть
 Злословить вам! То й хто ж вас так візьме?
 Ні, не візьме ніхто, мої сирітки!
 Зіванете самотно, без утіхи
 І без подружя! Сину, Менекенку!
 Ти їм тепер один лишив ся батьком,
 Бо ми, що сплодили їх, ми обое
 Погибли! Так не дай їм хліба жебрать,
 Не дай блукать без мужа! Бо й вони ж
 Твоя рідня! Не дай їм побиватись
 Таким же горем, як і я! Май милість
 Над ними! Бач, вони ще молоденькі,
 Безпомочні, сли ти їм не поможеш.
 Дай руку, благородний мужу, що
 Міні се прирікаеш! Вам, о діти
 Я не одну би дав іще науку,
 Як би єі могли ви розуміти.
 Та я одного лиш бажаю вам:
 Най лекше вам живеє, най ласкавійша
 Вам доля йде, як вашому вітцю!

Креон

Годі плакати, Едіне! Час уже до дому йти.

Едіп

Хоч не рад іти, то мушу.

Креон

Все є добре в слушний час.

Едіп

Знаєш, я чого бажаю?

Креон

Ну, скажи, то буду знать

Едіп

Вишли геть мене із краю!

Креон

Як бог скаже, я зроблю.

Едіп

Я ж богам над всіх нелюбий.

Креон

То тим швидше се й сповнять.

Едіп

Так міркуєш?

Креон

Не говорю пусто, що не зміркував.

Едіп

Так веди ж мене відсіля!

Креон

Йдиж! Та тут лиш дітей!

Едіп

Ох, не відбирай міні їх!

Креон

Не бажай все здобувать!

Те бо, що в житю здобув ти, не к добру тобі пішло.

(Едіп і Креон відходять)

Хор

Гляньте, рідних Теб міщане! Гляньте, ось вам той Едіп,
Що вгадав загадку славу й царську власть за те здобув,
І котрого щастю в місті мовчки хто не завидів?

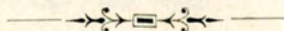
А в яку тепер безодню горя лютого він впав!

Оттому не слід нікого за щасливого вважать

На землі, хто дожида ще дня остатнього житя,

Поки без біди у вічну він пристань не запливе.

(Конець.)

ІЗ УСТ НАРОДА.

Б. Легенди.

3. О Адамі і Єві.

Пан біг зліпив Адама і Јеву з глини тај каже: Ходіт собі по рају, але абисте не згрішили. А вони обоје були голі і ціле тіло мали рогове, як наші ніхті. А Јева підходила Адама тај скусила јего, бо кобіта то вміје гірше чоловіка скусити. Адам сьа резпалив тај пішов з неју спати, і так згрішив. То пан біг не јабко наказав јому јісти, то тільки дітьом так сьа каже. Пан біг казав јім јинчого гріха не робити.

Адам як згрішив, сховав сьа по за дерево, бо сьа ветидав, а пан біг каже: Ходи сьуда, ходи, не ветидај сьа! Видиш, сповнив јесь гріх!

І з Адама зникла та шкіра рогова, лише сьа лишила на ніхтьях, на памьатку. Адам вирвав лопух і позакривав грішне тьло. Каже јому пан біг:

На-ж ти, Адаме, рискаль і мотику,
Іди робити на хліба партику!

А Јеву пан біг узьав тај витрутив із рају, і з нејі зробило сьа дерево — јива. Видите, јака вона міцна! Ану ламај јејі кілька хоч, то не зломш, бо јива.

Пішов Адам, робит, робит — нема нічого ні за ним ні перед ним. Аж десь у полудне приніс јему ангел сторож поживу. Каже до него Адам: Шчо то таке, шчо ја робљу, робљу, а нічого нема ні за мноју, ні передо мноју? Каже јему ангел: Ти скажи, як зачинајеш робити: Господи допомагај міні! На другиј раз Адам як став до роботи, сказав: Господи допомагај міні! І від того часу так му все јшло, шчо ј злічити не мож було того, шчо Адам скопав.

Але Адамови було дуже смутно. Пријшов до нього пан біг тај каже: Смутно тобі, Адаме? Жаль тобі за жінкоју? А видиш, а казав ја тобі, не поповнѣјај гріха!

Адам сьа положив спати, а пан біг пријшов, вијмив одно ребро з Адама тај з него зробила му сьа жона. Він сьа пробуджаје, а вже жінку маје. То ви чоловіки з глини, а ми жінки — то вже з вашого ребра.

Жили вони собі, працьували на хліб і мали сім синів і вісім доньок. Отжеж то не гріх, коли брат із сестров жије, бо коли на початку світа не був гріх, то ј тепер не је. А једна донька не мала

пари і була меже братами і мала діти. То від неї походять оті світові дівчата, шчо пари не мајут.

(Записано в Осовцях пов. заліщицького.)

4. Грім, то війна між богом і дідьком.

Діти, як блискає, шчобисте сьа не бојали нічого! То сьа небо отвирає, а сьв. Михаїло на штири роги стрільає злі духи. То як вас грім забє, то вам за тото гріхи відпущьат сьа. Злиј дух каже: Ја сьа сховају до худоби! А нан біг каже: Ја забју худобину, а тому чоловіки в десьатеро надгороджу.

— А ја сьа сховају в чоловіка!

— Ја ј чоловіка забју і јему гріхи відпущчу.

— Ја сьа сховају в дерево.

— А ја дерево розкољу, а тебе такіј забју.

Раз дві кобіти сиділи під копоју. Дивјат сьа — миш вибігла з під кони. Аж тут грім бух! у тоту миш, з миши зробила сьа мазь, а ті кобіти обі грім забив. Тота миш, то був дідько.

Раз насли ми худобу. Грім забив одного хлоньца, геть јого розтрискав, а другого оглушив. То тој, шчо јого оглушило, три дни лежав нарьаджениј, вже третого дня мали јого ховати, а він встав.

Питали сьа јого, як там на тамтім світі? Він каже: Міні нічого не вільно вам казати. Сеј світ, то лишень гостина, позичениј, а тамтој вічний. Најгіршиј гріх за іглу і за сіль. Як котра жінка крала сіль, то злодійці на тамтім світі буде сипати сьа сіль з очей. А через вушко ігли кождиј мусит перелазити.

(Записано тамже.)

5. Вічний жид.

Јак жиди Ісуса Христа мучили і вже вели го на хрест розпинати, то він ішов по при једну жидівську хату і хотів там відпочити. А жид вибіг із хати тај трутив Ісуса тај каже: Іди, іди, чого стоїш під мојов хатов!

А Ісус каже јему на то: Будеш же ти від тепер також ходити та блудити до віку!

Тој жид зараз пішов на гріб својей доньки Ести, а вона встала з гробу тај каже: Ти невірний тату! Невірний јесь богу, невірний і міні, не варт јесь плакати на мојім гробі!

А він плакав на јей гробі, жалував, шчо јему бог забрав доньку таку молоденьку. То від тогди він вічно ходит. Јак місяць у остатній квадрі, то він сивіє і робит сьа стариј-стариј, а јак місяць новиј настане, то він знов молодіј, здоровіј, білавіј, підтьате волосє. Кажут, шчо кілька літ тому був і в нашім крају.

(Записано тамже.)

6. Ще дещо про Христові муки.

Як жиди Христа мучили, то його то нічого не боліло, бо він бог був.

Жиди хотіли Христа розіп'ясти не так, як тепер малюють розп'яття, а так, щоби ї ноги розіп'яти. То вони казали ковалеві штири цьвоки зробити. Але як його вели розп'ясти, то ангел зашшов таї́ jeden цьвок украв, то вони вже тогди мусіли обі ноги одним цьвоком прибити.

Як Христос висів на хресті, то був зовсім голий. І ніхто не сьмів до хреста приступити. Тільки сьвятій Іван підійшов близько, але як увидів Христа такого скатованого і голого, то зомлів таї́ упав під хрестом. А там десь у шиарці сидів павук. То він вибіг зі своєї шиарки таї́ борзенько вибіг на хрест і заснував Ісусови павутину — то що тепер малюють ніби појас. А то павук таке зробив, щоби син божиї не висів на жидівське посьміховиско. А потім тої павук ізліз і вкусив сьвятатого Івана так, що тої знов пришшов до себе.

(Від пок. матері Марії в р. 1870 в Нагуєвичях записав Ів. Фратко)

7. Відки взяли ся пчоли?

То як Ісус Христос ходив по сьвіті з апостолами, то з разу апостоли не могли привикнути. Прості льуде були. То сьвятій Петро все каже: Господи, ја готодній! А Ісус Христос сам не јів нічого, то все тільки сї всьмхаје. А далі як Петро заснув, Ісус Христос узьав таї́ вијмив із нього телеса (путро, кишки) таї́ повисив на грушку. Петро пробудив сьа, встаје таї́ дивује сьа, що ані раз не чује голоду. Аж по јакімось часі ідут вони знов по при тоту грушку, а на тії грушці великій ріј пчїл. Петро питаје: Господи, а то що таке? А Ісус Христос каже: Петре, та не пізнајеш? Таке то твоїї телеса. Ти без них мајеш вигоду, а пчоли з них будут богу на славу і льудьом на пожиток.

(Записано ut supra.)

8. О сотвореню смереки, вовка і вільхи.

То вперед як пан біг сотворив усїльяку деревину, то не було дерева краснішого над смереку — таке просте та гладке. А дідько, бодаї моци не мав, позавидів, зашшов у ночи таї́ понабивав цьвоків, а з них поробило сьа в смереці сучье. То то дідьча робота. Нераз ру-бїл смереку — з верха гладка, галузья нема, а в середині сук такий твердий як цьвок.

А як пан біг творив сьвіт, то дідько все дивив сьа з боку таї́ все сьа перехвальував: Овва, ја шче не таке потрафїю сотворити! Пан біг слухав, слухав, а далі каже: Ану сотвори хоць најменшого зьвіра! — Е, што то најменшого! Ја такого зробїю, що тебе ззість. Взяв сьа дідько ліпити зьвіра, ліпив, ліпив, ктепав, клепав таї́ уклепав вовка.

Вклепав його, та шчо, коли вовк не живиї! А ділько став та все на того вовка: Ану вовчику, ану, гузба на бога! А вовк стоїт ані сьа не рушит. Дивив сьа пан біг, дивив на тоту роботу, а далі каже: Ану вовчику, ану гузба на дідька! Як сьа вовк схопит, та за дідьком! Дідько в ноги, вовк за ним. Далі дідько видит, шчо біда, таї зачав сьа драпати на вільху. Вовк за ним! Вже туї-туї мав го догонити — тілько једну пјату јому відкусив. То від тогди вовки розплодили сьа на сьвітї. Дідько остав сьа без пјати, а вільху дідьча кров обільляла, то вона така червона.

(Записано ut supra.)

9. Чому жида свинини не їдять?

Раз зібрали сьа жида, шчоби переконати сьа, чи Ісус уміє чудеса творити. Взьали одну жидівку з дітинов таї сховали під коритом таї кажут Ісусови: Коли ти бог, то згани, шчо тут під коритом? А Ісус каже: Льоха з пацјатем. Вони відкривајут, а там на правду льоха з пацјатем. Від тогди жида перестали свинину їсти, бо гадајут, шчо нинішні свини від тої жидівки походьат.

(Записано в Осовцях заліщицького пов.)

10. Відки взяли ся медвідь і зазуля?

Раз оден ксьондзів син вліз під міст таї страшив Ісуса, сьвјатого Петра і Павла. Тоті апостоли кажут: А во, та то чоловік сидит під мостом таї страшит нас! А Ісус каже: Ні, то медвідь! Таї тої чоловік переминив сьа в медведьа. Він шче ј тепер маје такі руки і ноги як у чоловіка.

А раз одна панна також хотіла страшити Ісуса: вилізла на дерево таї зачала кукати.

А Петро і Павло кажут: О, як панна кукаје! А Ісус каже: Коли хоче кукати, то нај же кукаје вічно! І від тогди тота панна стала зазулеју.

(Зап. в Осовцях.)

II. Відки взяли ся цигани?

Вибрав ся пан біг з сьвјатим Петром і Павлом в дорогу аж за море. Приїшли вони до великого краю за горами, за морями, до самого Ягипту. В тім краю панував нар дуже острый і лютый. А мав він доньку, а та донька від вісни чи від якого допусту божого була така погана, шчо ніхто не хотів на ню ї дивити ся. Мала вже 40 літ, а ніхто не хотів з нею женити ся, хоч цар обіцјовав женихови великі скарби і половину царства. Але ніхто на те не лакомив ся і через те король був дуже лютый на своїх підданих, тис їїх і мучив усіякими способами. Довідав ся о тім Господь і постановив собі, звичайно як Господь, зробити конець тому лихови. Стало ся так, шчо цар вислав по цілій ягипській

земли післанців, щоби шукали чорнокнижника, котрий би міг царівну зробити ладною і молодою. Пішли післанці по цілім ягинецькім краю, але хоч які великі ласки і надгороди царські обіцявали, таки не найшли нікого, хто би ся бізував відмолодити царівну, бо, як то кажуг, старій, поганій бабі і чорт красоти не дасть. Вертают ті післанці назад до дому з великим страхом, боят ся царської кари. Аж прийшли до того села, де Господь зі святим Петром і Павлом відпочивали. Господь, як звичайно Господь, не їїв нічого, але святий Петро і Павло зайідали смачно редьков і цибулю.

— Слава Ісусу Христу! — сказав післанець.

— Во віки віков, — відповів пан біг і питає: — А відки ви, люде добрі?

— Ой, у нас біда, — каже післанець. — Цар нас вислав, щобиśmy шукали такого чоловіка, щоби нашій панні царівні вернув молодість і красу. Ось ми обійшли всю землю ягинецьку і нікого такого не найшли.

— А кілька літ має ваша панна?

— Сорок ще й з чубком.

Скривив ся св. Петро, а св. Павло трохи не подавив ся цибулею, почувши, що панна така стара.

— А щож вам тепер буде, — питає Господь, — як ви ні з чим до дому вернете?

— Ой, буде нас цар карати, а хто знає, чи навіть до вязниці не покидає. Ой бідна ж наша головонько! — лементували післанці.

— Не бійте ся, люде добрі, — каже Господь. — Ведіт нас до царя, я вашій панні дам раду.

Врадували ся післанці. Господь зараз устав готовий до дороги, але св. Петро і Павло воркотіли, бо їм то не сподобало ся іти в таку спеку та ще в таку далеку дорогу. Але пану богу не сміли ся супротивити, спакували свої тлумочки і всі разом пішли до Ягипту.

Ягинецький цар жив у великих паляцах без даху, бо там така сторуна, що ніколи дощ не йде. Мав він довкола себе багато війська і козаків, так що не лехко було до него дотиснути ся. Почали ті післанці пропихати ся до царя, котрий сидів аж у тридцятім покою на золотім престолі. Господь, звичайно як Господь, ішов собі вигідно, але святому Петрови і Павлови дуже боки пообтовкали, так що вони готові б були плакати, як би ся людей не встидали. І за кожним разом, як св. Петро дістав штурканця в бік, то Господь гладив свою довгу бороду.

Прийшли післанці перед короля, повнадали на коліна тай зачали говорити: — Зійшлисмо, кажут, усю землю, від заходу до сходу сонця, і не найшлисмо такого чарівника, котрий би хотів твою доньку відмолодити. Аж отсей сивий старець, котрого ми здибали вже вертаючи до дому, хоче твойій царівні вернути молодість і вроду.

Подивив ся цар на старенького тай каже:

— А відки то ви, татусю, маєте таку сиву, довгу бороду?

— От, жилося довгі літа — каже Господь — тай ся таку виховало.

— А знаєте ви, що вас чекає, якби сте мою доньку не уздоровили?

— Знаю, — каже Господь, — як бим не знав, то бим ту не приходив.

— Усмажу вас в горячій олію, як би сте мойій доньці що злого зробили, — каже цар.

По Павлі аж мурашки перебігли, а Петро аж за язик укусив ся, коли се почули.

— Ну, ну, — каже Господь, — будемо старали ся, щобисте не потребували дармо тратити огню і олію.

Ото повели пана бога до царівни, котра сиділа в своїй кімнаті і дуже плакала. Св. Петро скоро єї побачив, таку стару та погану, то так ся скривив, що аж св. Павло, на него дивлячись, засміяв ся. Пан біг приступив до царівни, дав їй на спанє, а коли царівна заснула, казав принести котел, покрав царівну, казав під кїтлом розпалити великий огонь, зварив єї добре, а відтак повиймав ті кусники, поскладав до купи і дунув на них. В тій хвили царівна встала така молода та красна, що диво, і кинула ся до ніг пану богу та дякує єму, що їй вернув молодість і красу.

Дали о тім знати цареві. Той навіть вірити тому не хотів, але скоро прибіг і побачив, насипав господеві таку купу золота і грошей, що господь сам не знав, що з тим зробити. Ось він і каже:

— Я золота не потребу, але дай мойім слугам із него тільки, кілька би один чоловік міг донести, а решту роздай бідним.

А була меже царськими слугами одна бестія захланна на гроші. То сей коли побачив, що цар стільки грошей дає Господу богу за уздоровленє дочки, прибіг до Господа тай каже:

— Позволь, я тобі буду нести ті гроші.

Господь, звичайно як Господь, знав, чого єму хоче ся, але бажаючи єго укарати, сказав:

— Добре, неси, але вважай, щобись мене не обікрав, бо я на тім пізнаю ся.

Сонце пражило міцно, бо Господь в тім краю повісив єго низше як у нас. Потомили ся св. Петро і Павло, а з дворака піт аж річками лляв ся. Прийшли до ліса, що стояв перед ними. Тут Господь казав виконати три ямки: одну для св. Петра, другу для св. Павла, а третю для дворака. Потому вони поділили ті гроші на рівні часті; закопали їх кожний у свою ямку. На другий день пішли далі, але дворак швидко відлучив ся від них і забрав усі гроші і переховав у інше місце, а сам пішов і собі чуда робити. Довідавши ся, що у одного царя є хора донька, пішов до него і обіцав ся єї вилічити. Взяв єї, покрав, зварив, зложив кісточки, дує, дує, а царівна не оживає. Тогди цар розлютив ся і казав єго укарати смертю. Вже го вели вішати, коли тут прийшов Господь, уздоровив царівну, а єго випросив від смерті, але зробив єго пиганом.

(В Нагірянах пов. затіщицького від Федька Пруняка зап. Вл. Маркевич.)

12. О потопі і однорозі.

То як мала бути потона сьвіта, то пан біг казав Ноєви позабрати всіх звірів по парі до ковчега на розплодок. То всі звірі самі добровільно јшли до ковчега, а тільки једен једноріг не хотів. Ја, каже, не боју сьі потони. А тој једноріг був такий великий, шчо јак пријшла потона, то вода јему ледво до коліа досьйгла. То він собі ходив, тај бај барзо. Але јак уже вода вкрила всі поля, всі дерева, то всі птахи зачли сьі злітати і сідати на того једнорога, бо не було де більше. Він сьі з разу тим тішив, забавјив сьі тими птахами, але далі јак сьі злітало чим раз більше, то така јіх сила на нього понасьїдла, шчо він не міг витримати, перевернув сьі тај сьі втопив. А јак сьі вже потона скінчила, то пан біг казав водам гет утікати в середину землі. То вода де најшла јаку јаму, так сьі туди перла, шчо аж поздувала землю, і там поробили сьі гори. А перед потопом земля була рівня.

(В Нагуевичах зап Ів. Франко.)

13. Відки взяли ся кози?

Нім шче пан біг сотворив лудей, то сам вівчарив (пас вівці). Вівці слухали пана бога: куди він лиш свисне, туди вони јдут. А кіз не було шче тогди на сьвітї. Але приходиг до пана бога чорт тај каже: Дај міні богојку троха овець! У тебе тільки череда, а у мене і једної овечки нема! Тогди відділив пан біг чортови троха овець.

Пријшло сьа чортови переганьати свої вівці з стинишча на стинишче. Вівці пуджали сьа јего і розбігали сьа перед ним на всі боки. Не міг собі бідиј чорт дати ради з ними і розлѣтив сьа на них дуже: зачъав јіх јімати за хвости і сьбагати до купи, а шчо вівці дуже сьа рвали, то пообривав і позадирав јім хвости. І так з овець стали сьа кози і тому у них такі курті та позадирані хвости. Кози, то чортові вівці. Тај усьа подоба у них јак у чорта: і роги і борода така јак у чорта. А пуджалива і уперта коза від того часу, јак сьа чорта спудила.

(В Сенечовї стрийського пов. зап. Бол. Охримович.)

14. Відки взяли ся воші і блохи?

То шче перед потопом було. Лудий було мало, земля родила добре, не потребували так тьижко робити јак тепер. Шче чоловіки то на нольуванї јдут, то на риби, а жінки сьїдѣт дома. Нудно јім було. То једна зачлила бога просити: Господи, коби чоловік хоць јаку шпавочку мав, шчоби му сьі так не кучило! Ну, то пан біг тото вислухав — певне сьі в таку годину помолила, досить шчо јак на ньу впали вуши, блихї і всїлькај гид, то такој јї на місци розточили. А від нејї розлзли сьі по всїх лудьах.

(В Нагуевичах пов. дрогобицького записав Ів. Франко.)

15. Сунірка бога з чортом при твореню світа.

Як пан біг світ творив, то біда все за ним ходила і все йому на перекір робила. Пан біг сотворив вівцю чоловікови на пожиток, а біда козу; пан біг пса, шчоби чоловікови служив, а біда вовка, шчоби йому шкодив; пан біг поставив церкву, а біда зараз коло неї коршму; пан біг зроби́в млин, а біда фірас (тартак).

(В Долині долиньського пов. записав Ів. Франко.)

16. Чому каня дощу просить?

Як пан біг сотворив світ, то казав кождо́му звірови, кождо́му птахови, шчоби собі копали ямки на воду. То всі копали, а тільки каня́ каже: Овва, не буду копати, бо бим собі свої́ жовті черевички поталанала. То за то пан біг дав ї́й так, шчо не може пити води з землі: ні з ріки, ні з нори, ні відки, а тільки мусит пити літа́ючи, коли домчиде. То дльа того́ як довго́ погода, то вна́ страх пити хоче і літа́є та кевка́є, просит у бога́ дожджу, шчоби сьї могла́ напити.

(В Нагуєвичах записав Ів. Франко.)

17. Святий Валентій.

То раз був такий дохтор, називав сьї Валентій. Такий він був з маленьку ладни́й і добрий і приємни́й, шчо всі льуде́ його́ лубили. А як став дохтором, як зачыв льудьом помагати, то так до нього́ на́рід плив з усього́ світа, як вода в море. Далі́ йому́ сьї то́ снри́крито. — Господи, ка́же, — шчо́ ты́ льуде́ так до мене́ ли́ннут? Піду́ ја́ гет від них, на пу́стиньку, схова́ю сьї та́й буду́ сьї мо́лити. Пішов він на пу́стиньку, але де́ там! Льуде́ за ним, і там його́ на́йшли. Де́ він сьї по́вернув, льуде́ все за ним, все до нього́ ли́ннут. То він то́гди зачыв сьї мо́лити до бога́: Господи, да́й ми́ні таку́ слабі́сть стра́шну, шчоби сьї ты́ льуде́ гет від мене́ відшибли́! Пан біг до́вго не слухав то́ї мо́лтва, але́ далі́ розгні́вав сьї на нього́ та́й зі́слав на нього́ то́ту слабі́сть. Як він зачыв сьї ме́тати, сини́ти, піну́ точи́ти, земльу́ під со́бов би́ти, то всі́ льуде́ гет від нього́ по́відбі́гали. А він за ка́ру жи́в у ті́й сла́бости сто́ лѣт. І вже́ пото́му про́снв бога́, шчоби́ му да́в перед сме́ртьов хо́ць здале́ка уви́дыти льудське́ ли́це, але́ пан біг го́ не вислу́хав. А як мав уми́рати, то та́ку му́ку мав при сме́рти, шчо́ на сьи́женъ́ під со́бов земльу́ ви́бив і ру́ки со́бі по́ кикті́ зку́сав. А за то́ пан біг по́ сме́рти взьив го́ до не́ба.

(В Нагуєвичах від батька́ Якова́ чув в по́чатку 60-ти́х ро́ків Ів. Франко.)

18. Дівка-скуска.

То́ був же́ден пу́стельни́к і мав си́на, шчо́ з ним разо́м від маленько́ї дѣ́тини жи́в у льі́сах. Ви́ріс то́ї хло́нець ла́дни́й, а ні́чого не зна́в о́ сьві́ті.

Далі вже як му стало двадцять літ, зачав напирати на тата: Ходім тату подивити сї, шчо там за лїсом, тај ходім! Не хотїв стариј, не хотїв, далі шчо робити, зібрали сї оба тај пішли. Вијшли вни з лїса, приходьт до села, а там на в-крај села кузьні стоїт. Увішли вни до тої кузьні: лїудїї говно, коваль робит. То тому хлопеви дуже сї подобало, як коваль зельїзо кує, тај каже: Тату, ану ј ја стрїбују! — Добре, синоньку, стрїбуј! Пішов тој хлопець до горна, а там зельїзо розпечене в огни лежїло. Він не питає, бере тото зельїзо голов руков, несе на ковадло тај кує. Всї лїуде аж задеревїли з диву, а стариј швидко хлопцїи взїив тај пішли далі. Јдут уни селом, аж там молода дївчина по воду јде. Тој хлопець дивит сї на нїу, дивит — шчо то, шче такого не видїв! Тај питає сї: Тату, а то шчо таке?

— То, синоньку, скуска! — каже стариј.

— Еј, тату, як би нам у лїсї таку скуску мати!

Ну, як стариј тото почув, вже му стало за досїть вандрувати по сьвітї. — Ходім — каже — синоньку назад у лїс!

Пријшли до тої кузьні, знов уступили, а стариј каже до сина: Ану синоньку јди шче троха покуј!

Пішов тој хлопець — еге! Як хопив голов руков розпечене зельїзо, як не крикне: — Јој, тату, та бо то пече! Вся рука струпом стала!

— А видиш синоньку! — каже стариј, — шчо то значит скуска. Ти лиш раз на неї подивив сї, тај уже твоєї сили не стало. А шчо ж би то було, як би ти довше пожив на сьвітї!

Тај з тим уни сї забрали тај пішли знов у лїси і вже молодого не кортіло бїльше в сьвіт меже лїудїи.

(В Пагуєвичах від батька Якова чув Ів. Франко.)

19. Що таке вічність.

Був раз једен учениј. філїзоф великїї. Шчо де је на сьвітї, все він знав, а лиш једного не знав, шчо то таке вічність? То так він над тим міркував та думав дењ і ніч, ані руш збагнути. Аж раз јакось не спавши цілу ніч за такими гадками вијшов у сад. Дивит сї, а там пташок — такиј ладнїї, шчо він шче нїколи такого не видав, тај так низько сїдит тај спірає. Јде він до того пташка — пташок не втікає. Він ішче бїжше, вже туј-туј јїмїти, а пташок пурх! тај сїв собі газ-раз о пару кроків. Він знов за тим пташком, гадає: коли він такиј не бојазливїї, то ја мушу јого спїжати. Шчо він підїїде, то пташок знов далі перхїе. І так јого вїв за собов ба через сад, ба через поле, аж у лїсок. Не довго то було, може з година чїнеу, як тој мудрець того пташка ланав. А јак пташок прилетїв у лїсок, тај нараз шчез, пропав. Став тој мудрець тај міркує собі: Ну, шчо ја за дурнїї! О таких річах гадају, а побїг за дурнїим пташком, јак дїтина! Треба вертати до дому!

Вертає він — шчо за диво! Не пізнає нї потїи, нї річки, нї

того міста, ні саду, ні свого дому, ні людий, — нічого. Говорит — його люди не розуміють. Там де його дім був, тепер озеро стоїть, де був сад, там тепер ліс, де було місто, там пасовисько, пастухи коров пасут. Питає він тих хлопців, що сї ту стало, де його дім, а вони не розуміють, що він говорить. Справили го до села — там його ніхто не знає, о його домі ані о місті ніхто і не чував ніколи. Справили го до міста, зачїв він сї питати — де сї там најшов једен такиј, що сї вмів з ним розмовити. Як зачвили вони шукати по старих письмах та по книгах, акурат, вишукали, що там де тој ліс, колись стојало місто, але то вже тому тисьашча літ. То тој учениј як тото вчув, перестрашив сї дуже, тај каже: Господи, відпусти міні грїха, що ја тебе образив! Вијшов він із міста, дивит сї, а то тој самиј пташок, що він јого лапав. Надлетів тај каже јому: А що, знајеш тепер, що таке вічність? Тобі сї здавала година чїсеу, јак ти мене лапав, а то була тисьашча літ. Отже дльа пана бога всьа вічність така, јак дльа тебе тота година була.

Јак тој пташок тото сказав, тај шчез. А тој мудрець здихнув до бога, тај туј на місци впав і розсипав сї порохом.

(В Дрогобичи від старого неписьменного передміщанина Деревака записав в р. 1871 Ів. Франко.)

В. Ю а з ю и.

3 Красно́світ.

Був чоловік такиј, що ни мав дїниї. Ішов він на великдень до церкви дуже до́світа, тај бог јему дав, шо він најшов јијечко в корчи. Взяв він тото јијечко, поклав у пазуху тај пішов до церкви, тај так він си втішив тим јијечком, јак ни знати чим. Пријшов до дому тај вповідає жінці: Жінко, ади јаке ја јијечко фажне најшов!

А жінка каже: Гаразд, шос најшов! Може то бог дасть, шо то шьистьї наше. Клади јего на піч, на тепленьке!

Поклав чоловік тото јијечко на піч, тај усе о нім гадає. Пријшло сї в ночи, не спит він, аж дивит сї, а то јијечко сї втварьїє а відтам виходит такиј хлопчик маленькиј, а такиј ладниј, шо чудо, тај каже: Чоловіче, ни біј сї мене, а будь міні за тата. Ја си називају Красно́світ. Иди завтра, сватај за мене доньку в царя!

А чоловік каже јиму: Јик ја могу јти до царя сватати за тебе доньку?

А він каже: Јди, ни бі' си! Будеш видїти, шо царь дасть за мене доньку, лиш ти јди та сватај.

Узяв тој чоловік другиј день тај пішов сватати за него цареву доньку. Каже собі: Нај јиму зробју волю! Буду видїти, шо царь буде казати.

Пријшов до царя тај зачїв казати: Так і так, в мене ји такиј хлопец, Красно́світ му мнї, в јијечко си запирає, та післав мене до вас доньку сватати.

А царь каже: А, ја ни знају, шо то ји. А далі каже: Нај дівчина јиго полюбит, то ја дам јејі за него.

Прикликали тоту панну, а вна каже: Ја докі јиго ни буду видѣти, тај ни піду за него. А јак јиго буду видѣти, то може ј піду. Каже: Принесѣй јиго!

Пішов чоловік, приніс тото јијечко тај дав панниунці тај сказав, шоби јиго держила в теплім, а в ночи то вно си втворит, то тогди вна ввидит, шо то за Красносвіт.

Взѣла вна, поклала јиго на печи, тај чекаје; а він у ночи вијшов із јијечка. А вна јик јиго зобачила тај сказала: Татуньцьу лубиј, злотниј, піду за него, такиј дуже ладниј!

Тато пристав на то, зробили весіље. Пішли до слѣбу, то вна стојала, а јијечко поклали коло нејі тај звінчили јејі з тим јијечком. Пријшла ніч, лѣгаје вна спати тај то јијечко бере коло себе, а він у ночи сѣ втворије тај з нев буваје, тај знов си запираје у то јијечко. Так уни жили јакіс чѣс і вже він ни богато мав бути в тім јијечку, вже си відслужував; то він јикусь покуту мав, а јак јиго чѣс віде, то мало му сѣ само отворити. Але жінци о тім нічого ни казав.

Але раз пријшла до јего жінки јакась баба тај питаје јејі: Ну, јак ти с тим јијечком спиш? А вна каже: Бабко, лубко! Такиј фајниј, лиш коби сѣ у то јијечко не закирав! А баба јіјі каже: Јик він віде д тобі в ночи, а ти озми тај збіј јијечко!

Послухала вна тојі баби: він вијшов д ніј в ночи, а вна взѣла тај то шкаралущічко вдарила кулаком тај розбила. Јик він то побачив, схопив си зараз тај ударив јејі по лицьу раз руков тај сказав: Нај ти бог заплатит! Ја вже ни богато мав сидѣти, вжем мав бути вільниј а тепер усео пропало! А јіјі кров бризла з носа, тај јему на сорочку бризла, на пазуху. Тогди стали на нѣ обручі залізні тај черевики залізні тај палицы до руки прикована залізна. А він каже: Јик ці черевики зносиш а палицу до рук прибѣш, тогди мене најдеш тај мого сива породиш! Тај зараз шез від нејі.

Встала вна, заплакала тај пішла јиго шукати. Јшла, јшла, пријшла аж у край світа а далі зајшла аж на тот світ. Приходить до Морозовојі жінкі, а вна зачыла јі сварити: Чого ти відти пријшла, з того світа? За чим ти тут пријшла? Јди собі відци назад!

А вна си в нејі просит. Так і так, каже, ја шукају Красносвіта. Ци де ваш чоловік ни видѣв, јик ходит світами?

Морозова жінка дала јі золоте јіблучко тај каже: Јди ти під постіль, лѣгај. Јик пријде чоловік, ја буду сѣ питати.

Приходить чоловік у вечір. Увијшов до хати тај каже: Жінко, тут јі прісна душба з того світа! А вна јиму каже: Ні, шо си тобі причуло? Вечѣріј та лѣгај!

Повечѣрїв він, лѣг тај уна лѣгла. Він уснув а вна взѣла тај кинула на него нѣби в просоньу руку. А він каже: Шо тобі, жінко? А вна каже: Іј, міні си снит жінка, шо шукаје Красносвіта. Ци ти де јиго не видѣв, јик ходиш світами?

А він каже: Ні, ја ни видѣв-сми нігдѣ. Встав рано тај пішов,

а Морозиха каже тій жінці: А чула-с? — каже. — Чула. — Гай їди ж собі! Уна встала рано тај пішла собі.

Приходить до Місьницевої жінки. А тота шле дужче її сварит: А ти — каже — чого пријшла з того світа? А вна си зачыла в неї просити: Так і так, каже, ја шукају Красносвіта. Ваш чоловік ходит світами, чи де його не видів? А вна дала її золоту качечку тај каже: Јди під постіль, јик пријде чоловік, ја буду си питати. (Повторяє ся та сама історія, що з Морозом Місяць не знає про Красносвіта. Вона приходить до Вітрової жінки, ся приймає єї ще гірше, в кінці дає їй „золоту ключинку“ і ховає під ліжку а сама в ночі розпитує Вітра про Красносвіта, чи де єго не видів). Вітер каже: Видів. А вна каже: Де-с видів? А він каже: У поганого царя, ходит на польованні с поганим царем.

Рано Вітер устав тај пішов, а јего жінка каже тіј: А шо, чула-с? Чула. — Гай — каже — јди собі! А вна зачыла си в неї просити: Справте мене, куди би ја зајшла до поганого царя? А Вітриха каже: Јди туд, там ји великий став, коло того ставу підеш у гору, то там ји сад, а в тім саду двір.

Пішла вна коло ставу, а там погана цариця пере в ставу. А вна сыла собі на крај тај дивити, шо тота пере — пізнала сорочку Красносвіта, а на ній своју кров. Пријшла вна до тої цариці тај питаје си: Шо то ји на тї сорочці? А цариця каже: В мене ји јакис слуга, то кров му пішла з носа та на сорочку капнула, та ни можу віджмакати. А тота вже знаје, шо то ји за кров! Пізнала тоту сорочку. Тај каже: Ану, дајте міні, нај ја буду жмакати, чи ни пустит? Взяла тоту сорочку, лиш умочила в воду тај пожмакала, тај кров пустила.

А та погана цариця каже жејі: Ја кілько жмакала, шо ни робила, тај то ни хотїло пускати! Јде та цариця до дому, а вна каже: Ја піду з вами, ја буду в вас шос кутаги. — Јди! — каже.

Пријшла вна тај серед двора граје си тим золотим јіблучком. А дьти тої поганої цариці то вздрїли тај зачыли плакати. Віјшла цариця тај каже: Дам тобі, шо хочеш, лиш дај моїм дьтем того јіблучко! А вна каже: Ни хочу нічого, лиш абих једну ніч спала з Красносвітом. Цариця каже: — Давај, будеш спати.

Дала вна тіј цариці јіблучко. А јак пријшов вечір, то цариця взяла Красносвіта обмертвила, тај тогди пустила жејі до нього тај замкла. Јик уже всі польгали, а вна зачыла голосити: Встань, Красносвіте, встань! Ја черевки зносила і палицу до рук прибила, лиш єми твого сина не породила! Проплакала вна всю ніч, а Красносвіт лежлив јик неживіј. А рано погана цариця жејі нагнала, а Красносвіта знов оживила і він пішов на польованье.

Ходит јего жінка по подвіру тај зачыла грати сьї з тов качечков. (Знов повторяє ся те саме, що з яблучком, Красносвіт не чує голосія своєї жінки). Але там у другім покоју спав тој слуга, шо з Красносвітом день-у-день ходив на польованьи, то він усе чув, шо вна голосила. Рано знов цариця жејі нагнала, а Красносвіт пішов на польованье. А вна ходит по дворі тај гадаје собі: Ше лиш оту ключинку мају. Јик ше ј сејї ночі ни встане, то шо ја буду робити? А далі

взяла грати си тов золотв ключынкв. Як то царицини дѣти вздрѣли, то такѣй плач пѣднѣили, шо не даѣ господи! То царицѣа прибѣгла до неѣй таѣ каже: Шо хочеш, то тобѣ дам, лиш даѣ дѣтьом ту ключынку, наѣй ни плачут. А вна каже: Я нічого не хочу, лиш хочу ше одну нѣч спати з Красносѣвом. А царицѣа каже: Добре, будеш спати.

А на польованѣу слуга каже: Красносѣв, шо я вам буду казати, лиш аби-сте мене ни били! Коло вас жѣнка в ночи голосит. — А як уна голосит? — питаѣе Красносѣв.

Слуга розповѣв јиму все, шо чув. Тогди Красносѣв злѣз із конѣв таѣ уломив три прутки-однолѣтки таѣ каже тому хлопцѣви: На, каже, як она буде голосити, то даѣ јѣй тѣ три однолѣтки таѣ кажи, наѣ перетѣгнѣ мене на другѣ мѣсце таѣ ударит три рази цими однолѣтками, то ја встану.

Пријшло си в вечѣр царицѣа знов обмѣртваила Красносѣва, пустила јѣѣ до него, замкла дверѣ таѣ пѣшла. А жѣнка знов зачинаѣе голосити. А тот слуга крѣз дверѣ кричиѣе: Жѣнко! жѣнко! — Чого? — На тобѣ цѣ однолѣтки, перетѣгнѣ јѣго на другѣ мѣсце таѣ удар ними три рази, то він устане. Вна так ізробила, і Красносѣв устав. Тогди з неѣй тѣ обручѣ поспадали і вна туѣ зараз сина породила. А він як устав, так си зробило јѣсно-јѣсно на увѣс двѣр. Погана царицѣа як то зѣздрѣла, таѣ прибѣгла таѣ зачыла јѣѣ кльѣсти: А ти суко! А ти бѣстѣѣе! То ти так з ним спала! То ти такѣ наробила? Але Красносѣв узѣвав тѣ три однолѣтки таѣ вдарив јѣѣ три рази, а погана царицѣа шчезла. А вни в тих дворах жили.

(В Вѣжници вѣд Параски Гулѣй записав Михайло Павлик.)

4. Щастѣ й нещастѣ.

(Жѣдѣвська казка).

Одноѣо разѣу јѣшло Щастѣ на прохѣд і здѣбалѣо Нѣщастѣ. Хотѣло Нѣщастѣ зблизити сѣ до Щастѣа, але Щастѣ махнуло рукою, нѣби хотѣло сказати: Мѣнѣ вѣтѣдно з тобою в парѣ јѣти! На те Нѣщастѣ мовѣть:

— Не штука тобѣ! Гордуѣш мною, бо маѣш грошѣ. Дай мѣнѣ грошей, то јѣ потрафлю робити людѣв щасливими так як і ти.

Взяло Щастѣ, дало Нѣщастѣу велику скрѣню грошей, і золотѣх, і сѣрѣбних і дрѣбних. З тим і розѣтали сѣ. Щастѣ пѣшло собѣ своѣю дороѣо, а Нѣщастѣ пѣшло ущасливлювати людѣв. Вѣд такого ущасливлѣня заступѣи нас господи!

Зѣйшло Нѣщастѣ до одноѣо мѣста і все мѣркуѣ, кого би то ущасливити таким великим добром? Звѣчайно, бѣдних людѣв лѣхко јѣйти, бо кождѣй добре знаѣ, шо вони не живутѣ в самѣм рѣнку, а тѣлько близько лазнѣ. Звѣчайно також у бѣдних дверѣ завсѣгди отворѣнѣ: крадѣжѣи вони не боятѣ сѣ, бо јѣх бѣдацтва нѣхто јѣм не вкраде. Пѣшло Нѣщастѣ, поставѣло скрѣню з грѣшми одноѣму такому бѣдолѣсѣи в хату таѣ пѣшло собѣ.

А тепер почнемо казати про тих людей, що були в тій хаті, де Нещасте поставив скриню.

Серед ночі збудила ся дитина і хотіла на сторону. То каже жінка до чоловіка: Дувід, встань, іди з дитиною на сторону! Встав Дувід зі зломаної постелі, взяв дитину і пустив ся йти, та як не гримне ся в ногу! Бо скриня з грішми стояла на серед хати, а в хаті було темно. Але він був такий заспаний, що на се не зважав і швидко знов заснув. Але по хвили збудила ся друга дитина і почала кричати: Потребую на сторону! Дуже мене живіт болить, бо я вчора їв багато огірків.

Звичайно як на біду йде, то у бідного й дітей багато. То знов жінка будить чоловіка і мовить: Дувід, вставай! Дитину живіт болить! Знов устав чоловік і йде до дитини і знов гримнув ся в ногу і сам не знає, о що він так ударив ся. Швидко будить жінку і каже: Ханчелейб, якусь я тут тяжку скриню нащупав серед хати! Може маєш де свічку і сірничок?

Сеї ночі при шабасі він єї кликав: Ханчелейб! А вона єму відповідає: Чи я маю мати свічку і сірник — тут де сплю? А в хаті було темно і ховзко, як звичайно у бідних. І каже чоловік: Ханчелейб, злізь з постелі і пошукай, може де є кусник свічки, то зазвисти!

Злізла вона з постелі, засвітила і побачила велику скриню повну золотом, сріблом і дрібних грошей. Обоє задивували ся і дякували богу, що їм допоміг. Чоловік каже: Ханчелейб, візьми троха грошей, застукай де до скленника, купи горілки, свічок, хліба і дещо для дітей!

До сего часу не кликано їх „діти“, а тільки, як звичайно у бідних, „бенкарти“ (байстрята), а тепер то вже діти!

Метнулась вона, взяла на себе подрану спідницю, радісно застукала до склену, купила горілки, хліба, а для дітей по обваріночки. Прийшла до дому, побудила дітей і ще півсонним дала пити і їсти. Швидко діти прочумали ся, бо від коли жили, ще в ночі не мали такого обіду; богу дякували, коли їм давали їсти в день, а тепер і в ночі дають!

Коли попоїли, мовить чоловік до жінки: Ханчелейбе, послухай мене і сховай кілька дукатів під подушку! А жінка єму на те: По що ховати? Адже ніхто їх не забере. З тим і заснули. Та забули, що живуть коло лазні, а в лазні завжди ночує всяка злодійня. Злодії бачучи, що там діє ся в хаті, закрали ся і взяли скриню з усім добром і навіть позабирали дещо таке, що давніше було в хаті. Встали рано ті бідні люде, бачуть, нема скрині, тай почали бити ся. Каже чоловік до жінки: Чи я тобі не казав, сховай хоч пару дукатів під подушку? А вона мовить: А може се був тільки сон? А він на те: Ой не сон! Чи не бачиш, що бенкарти ще й доси мають по куснику обваріноків у руках?

І почала ся у них ще гірша біда, ніж уперед була, бо вперед жили згідно, а тепер усе сварили ся.

А тепер вернімо до Щастя і Нешастя! Зійшлись вони обоє і Щасте знов відвертає ся від Нешастя, ніби ветидає ся его. А Нешасте мовить: Чого ти так мене пураєш ся? Ходи, поглянь, як я ущасливило тих бідолахів!

— О, певно, що ущасливило! — каже Щасте. — Є на що дивити ся! — І розповіло Нешастю, що стало ся з тими людьми, а далі каже: — Ходи зо мною, я тобі покажу, як ущасливорює ся людей.

Пішли обоє. Щасте взяло спорий діамант і пішли до міста. Звичайно по великодних святах, коли на дворі потепліє, виходять бідні діти на двір бавити ся а матері з роботою сидять у дверех. Взяло Щасте, кинуло той діамант у пісок, котрим бавили ся діти. Одна бідна дитина найшла его і зараз побігла до матері тай каже: Мало, ади яке я скло найшов блискуче! А мати каже: Візьми его і положи на вікні! А вона не знала, що се дорогий діамант, бо відки мала знати? Весь вік сиділа в маленькім склепику, у батька й матері також того не бачила, то й думала, що се справді скло.

Положила дитина діамант на вікні тай знов побігла бавити ся. Аж от йіде великий купець з Липська і як раз ішов коло того вікна в котрім лежав діамант. Зупинив ся і думає: Хто може жити в сій хаті? Може ювелір? Та вікно якось не подає на се, а навіть як би жив ювелір, то відки би взяв ся такий діамант у ювеліра? Хотів іти далі, але щось мов ланцюх зелізний держало его коло того діаманта. Далі подумав: Піду до сеї хати, довідаюсь, відки тут такий дорогий діамант узяв ся? Війшов до хати, бачить там бідність, темно, ховзко, підлоги нема. Було се як раз в п'ятницю: жидівка стояла при печі і роздувала огонь, була брудна і засмальцьована. Питає єї купець, чи хоче продати те, що лежить на вікні? — Не хотів йій навіть сказати, що воно таке.

Вона каже: Розум'є ся що хочу продати. Адже для себе ховати не буду. Питає купець. А кількож за се хочете? А вона відповідає: А кілько ж пан може дати за се скло? А сама сміє ся, бо не знала, яку то мало вартість.

Мовить купець: Можу дати 300 г. — О, ні, за 300 г. не дам, лучше нехай лежить на вікні замість зеркала. (Бачите, як щасте починає ся, то чоловік робить ся мудрий і гарно говорить!) — Ну, так нате вам 600 г.! Не хоче. — Нате 1000! — не хоче жидівка, мовить: Не могу вам сего продати без чоловіка. Зараз пошлю по него. Сів купець, не відступає вже. Швидко дитина побігла по батька і каже: Я найшов таке скло, а купець дає за него багато грошей, а мама без тебе не хоче продати.

Швидко побіг чоловік до дому, а жінка мовить до купця: Отсе мій чоловік, він з паном зробить інтерес. Дивить ся купець на того продавця діамантів без сорочки, а жінка каже єму: Іачиш, чоловіче, за отсе скло дає пан 1000 г. — Е, ні, каже він, — за 1000 г. радше нехай лежить на вікні замість зеркала.

— Гак нате вам 2000! — Той не хоче, а сам від коли жив, то

ще не мав у себе разом 3000 центів. Та що, як щасте, то чоловік мудро балакає. І дав ему купець 4000 г. Тепер той жид каже до купця: Знаєте, пане, я дуже бідний, а коли сусіди побачуть у мене стільки грошей, то подумают, що я когось обікрав. Порадьте міні, що тут робити?

Каже купець: Не турбуйтеся, я вже все те до ладу приведу. Розпитав его, як зовеся, чи має діти, а сей сказав, що має три дочки на відданю і ще кілька дрібних дітей. Пойіхав той купець до міста до великого готелю, де багаті купці кватирують. Переночував там, а потім питає господаря того готелю, чи є в тім місті такий і такий чоловік?

Господар не знав, почав питати жінки. Вона каже: Знаю такого чоловіка, але він дуже бідний. Чого ему люди не дадуть, того не має. Купець схопився за голову таї скрикнув: Гевалт! Він такий бідний! Мій свояк! А є в него діти? Господиня мовить: Де би бідний дітей не мав! Є три дочки такі, що хоч зараз замуж давати, а ще кілька дрібних.

— Зробіть міні, пані, ласку і покличете сего бідолаху!— Покликали его. Коли купець его побачив, зачав ему докоряти. — Хіба ти не знаєш, що ти мій свояк? Чому ти не написав до мене, я би тобі допоміг. Ну, та тепер ти не турбуйся, я вже для тебе постараяся.

Казав той купець дати на стіл йісти, вина, — зйіли і випили. А коли мав відійжджати, покликав того бідолаху, пішов з ним до рабіна і мовить: Рабіне, сей чоловік мій свояк. У него три дочки на відданю, то я лишаю для кожної по 1000 г., але прошу тільки тоді дати йім ті гроші, як повиходять замуж. А для него також лишаю 1000 г., нехай займаєся яким ділом, нехай не ходить по жебрах.

З тим купець і поїхав. У місті зробився великий гвалт, бо кождий, хто мав у своїй рідні богача, зараз докоряв ему: Бачиш, як свояки ратують бідних свояків! 4000 не пожалував! А той бідак занявся купецтвом і за рік доробився гарного мастку, дочок повіддавав замуж також за маючих людей, одним словом стався найзаможнішим чоловіком у тім містечку.

Та вже як кому щасте йде, то йде. По якімось часі знов той великий купець перейїжджав через те містечко, де жив той бідний. Ну, де мав замешкати? Розумієся, що у свояка. А за кілька день він умер, не лишив жінки ані дітей, тз весь его масток перейшов на того свояка, і той зробився великим богачем.

Так то, бачите, Нещасте з цілою скринєю золота і срібла ще нещасливішими зробило людей, а Щасте одним камінцем привело бідного до такого багатства. Не дармо кажуть: ліпше щасте, як готів гроші.

(Зі збірки жидівських оповідань, записаних у Львові дром Г. Лігедай-зеном, з жаргону переклав Ів. Франко.)

5. Чудесний хлопець.

Був собі бідний чоловік і приїшли до него два вандровні старці. Не мав він їх де помістити таї післав їх на стрих спати, бо мав у хаті клоїт: жінка му сї розболїла, на тих чьисах була. Приїшло сї в ночі, починає тота жінка дуже кричати. Кажє оден вандровний до другого (а то були сьвјатї Петро і Павло): Петре, допоможи її того сї позбути, нех вона урїди!

— Виїди на двір, — кажє Петро, — подиви сї, шо сї там робї, як на небї її?

Виїшов Павло, подивив сї таї кажє:

— Горит вогень, а в тїм вогни дитина сидїт і бавит сї.

— Ні, тепер сї не уроди! — кажє Петро

Знов по якісь хвили зачїла тота жінка плакати і знов Павло кажє:

— Допоможи її, жиби вона сї позбула того.

— Виїди на двір, подиви сї, шо сї рїби?

— Ји шибеницьї, дитина маленька висї, ни може сї задушїти, бавит сї.

— Ні, тепер сї не уроди.

Знов зачїла жінка плакати і Павло кажє: — Допоможи тї дївї, жиби воно сї вродило.

— Виїди на двір, подиви сї, шо сї рїби?

— Тичє вода, а на водї трумло (труна) пливе.

— Тепер сї вродит!

Так сї тому бідному чоловікови вродив син. Рано тої чоловік закликав тих вандровних до хати, чим мав приїмив їх, вони сї забрали таї пішли. А та дитина була така слаба, гадали, шчо вона зара вмерє. Пішов тої чоловік за кумївами, шоби їїї охрестити, але не мїг нікого најти, бо тоїї самоїї почи вродила сї і в цїсарї в тїм мїстї дитина і цїсар наказав: ни вільно на тої день нікому дїтиї хрестити, коли він своїє буде хрестити. Так тої бідний кажє: Боже, коби яких двоїє жебрушчих надїшло, то бим їх узїв за кумів, жиби тоту дитину занесли до хресту.

Ледво він то сказав, аж надїшли жебрушчі, хлоп і баба, і він запросив їх на кумів. Несут вони тоту дитину до хресту, аж ту цїсар їде на двох повозах, везє своїу дитину хрестити. Розлїутив сї цїсар, як вони сьміјут дитину нести до хресту, витїагнув шабљу і хтїв ту дитину зарїзати. Кажє баба до хлопа: Диви сї, він до нас їде! А хлоп розпїстер руки — і вони всї поставали камїнними, а тї двоїє жебрушчі понесли дитину до церкви.

Приїшли, коли бо ксьондз не хоче хрестити, цїсар наказав. Аж ту приходи бїскуп, тої шо мав хрестити цїсарєську дитину, взїв таї охрестив тоту бїдну. Забрали сї тї куми таї пішли назад, а як приїшли до того мїсцьа, де стојав цїсар і јего два повози, то баба кажє до хлопа: Пусги їх, нај їдуг! Тоди тої хлоп так јїм зробив, шо вони поїхали.

Від тоді цїсар завзяв сї на того хлопця, хотїв його зо сьвіта стратити. Казав огню напалити, кинув ту дитину в огонь — дитина не може згорїти, бо сї бави по вогни. Казав його виїмати з того вогню і повісити на шибениць, а воно сї не може задусити. Казав його знов адїмити, зробив трумлу і пустив його на воду. Так воно плило тов водов, аж заплило до млина. Пришло на кола: всі каміні разом стали, млин перестав молоти. Зливував сї мельник, що то сї зробило? Виходи на кола, диви сї: на колах трумло. Здїжив її с колів, і млин знов пішов. Диви сї до трумла, а там мала дитина. Віймав її, взяв дозирати і таку сї цикицу хлопець зробив!..

Мав тої цїсар манєбра (маневри) і заїшов до того млина на ніч. Сподобав му сї хлопець, таї питає мельника, ци то його власний хлопець? Мельник йому повів: Я собі зламав на водї. То цїсар зараз пізнав, що то за хлопець. Взяв він, написав лист, дав тому хлопцеві два дукати і свого коня і післав його до своїх палаців з тим листом.

Йде хлопець польом, а сидит на дорозі дїд, просит гальмуван. Дав він йому їдного дуката.

Взяв його сї тої дїд питати, де він їде? Тої йому вповів а дїд каже: Покажи ж мні тої лист! Взяв тої дїд, подивив сї на тої лист таї подер його. Хлопець у плач, а дїд каже: Не плач! Знаєш, що в тїм листї було написано? Там був такий наказ, що тої, хто тої лист привезе, має бути зара страчений. Взяв тої дїд у жменьу землі, хухнув і з неї зробив сї такий самий лист, як подертий, але в ньїм було написано, щоб того, хто лист привезе, дала цїсарєва до найліпшого покою і що їно душі потребує, їсти, пити, все аби му дала. Так вона ї зробила.

Приїздит цїсар таї зара сї питає: А де тої хлопець, що з листом приїхав? Їи в твоїм покої. — А їа тої — цїсар каже — написав, щоб ти їго стратила! А вона каже: Як ти написав, коли осьде їи тої лист що він привїз. Диви сї цїсар: та сама куперта, їго писання, а не їго слова! Що він з тїм хлопцем зробить? Казав вимурувати такий стовпець, як шультєргавє (нім. Schilderhaus — вартова будка для воїків, у котрій хїба один чоловік може стояти — Ред.) таї замурував їго там. А їму сї там так широко зробило, що він собі там і садок з квітками розїв — так їму бог дав.

Так то їу сї тягнуло кїлька лїт. Та дївчина, цїсарська донька, що сї разом з тїм хлопцем уродила, нераз ходила коло того стовпа. Аж раз увидїла в нїм маленькій лїхт, нїби віконце. Заглянула до середини і видит ладні квіткї, а меже ними хлопець ще ладїїшиї ходит. Зачала вона з ним розмову мати, зачала що день до того віконця ходити.

Аж раз приїшла тота цїсарївна така зажурена, така смутна. Він сї їїї питає, що її такого? А вона каже: Тут коло нас у сусїднїм царствї їи цар, та такий чїпрївник. То він завдав мому татови загадку і каже: як не відгадаєш, то гет твоє царство звоюї і тебе самого забуї. — А шож то за загадка? питає тої хлопець. — Прислав

тої цар павку і каже вгадати, з якого вона дерева і де її верх а де відземок?

Каже тої хлопец: Повік твому татови, що та павка з такого і такого дерева. А неї він їу пускає на воду: котрої кінець піде у перед, за водою, то буде відземок. Али не вповідає татови, що їа тобі то казав, їно вповідж, що тобі сї так сніло. Так тога дівчина то зробила і цїсар відгадав загадку. Але за пару день знов та дівчина приходи сумна до стовпа, а хлопец її сї питає, що то значит. Вона їму каже, що тої сусїд загадав їїї вітцю другу загадку: прилетит до тебе моїх три клячі, аби ти пізнав, сила вони маїут літ?

Каже хлопец: Кажі своєму татови, жиби поставив два коньухи з путнїма з водов, аби тї конї напоїли і шоби їм дали їсти. Та кляч, що прилетит у перед, та буде мати пїть літ; середна буде мати два, а та, що прилетит на востатку, та буде мати півчварта року. Цїсар усе то так зробив. Але по якімось чиеї знов тої чирівник завдає їму загадку, каже: На великдень, як їа приїду з коєцьбола і буду пив гербату, аби ти від себе до мене втрафив без вікно з гармат, шобче мїні скльинку з руки вибив.

Як тої хлопец того вчув, то каже до цїсарівни: Повідж своєму татови, що він того ни годен зробити; нех мене відти виїме, то їа їму туїу вольу вчиню. І повідж, що то вперед тобі сї ни сніло, але що їа тобі то казав.

Як сї цїсар о тім довідав, дуже сї здивував іде до того стовпа, дивит сї, а там у середині так красно, садок такиї з рїжами! Казав він їго відтам виїмати, дає їму їсти, пити, але він ни хоче. Казав витягнути канону за браму і наладував їу як сам знав.

А тої чирівник приїшов на великдень із церкви, розібрав сї таї засїв до гербати і каже до своєїї доньки: Шо цїсар зо мнов грав, то грав, аж тепер дурно. І тримає ту скльинку з гербатов і каже до доньки: На здоровлї ти! А тої хлопец в тії хвили як врїзав з канона, так їму скльинку з гербатов збив.

Приїшов тої чирівник до цїсаря таї каже: Хто тобі то роби? Ти сам того ни робиш. Цїсар каже: Мїні тої хлопец то роби. Каже чирівник: Пришли їго до мене! Цїсарова донька зачїла плакати, бо знала, що чирівник схоче їго сгратити, але він каже: Ни біїте сї, їа собі дам раду! Таї казав собі вибрати дванаїцїть хлопців у тім віці, що він і шоби сї так звали як він — Стефани, і казав шче вибрати два регіменти воїска: їден убранїї черно а другиї біло.

Приходьїт вони до того чирівника, тої Стефан і з ним шче дванаїцїть Стефанів, а воїсько поставили в лісі коло міста. Як приїшли до чирівника, а тої зараз крикнув: А котриї із вас Стефан, що мїні такі збитки робив? А вони кажут: Ми всі Стефани. Тоди він їх усіх казав зложнути до вїзницї. А потому радит сї з доньков, як би пізнати того Стефана. Каже донька: Їа знаю, як то зробити. Їа в нощі піду до них до вїзницї. То тї другиї застрашенї нічого мїні не бу-

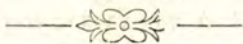
дуг робити, а тої једен буде сьмілиї і буде мене зачіпати. А ја јиму потајемно відорву гудзік.

Так вона зробила, але тої хлопец у ночі змркував, шо вона јиму відорвала гудзік тај казав усім своїм товаришам, шоби собі також повідривали гудзіки. На другиї день приходи тої чырівник, питаје сь доньки: Котриї ты зачіпав? — Тої шо гудзіка не маје. Зачыли шукати: у кожного в тым місци гудзіка ни було. — А, каже тої чырівник до доньки. — то ти така! Не досить, шо одному позваљијеш, а ти всім! — Якось вона јіго переконала, шо вона ту не винна, післав він јії шче на другу ніч, каже: котриї ты буде зачіпати, тому ти кавалок споднів уріж.

Тої хлопец і тото змркував і казав усім поробити собі такі самі дзурки. Аж на третю ніч вона таки пізнала јіго. То чырівник казав виставити шибеницьу, шоби јіго завішати. Ведут јіго під шибеницьу, за місто, і тої чырівник з доньков іде. Став він під шибеницев тај просит: Дај ми ше хвиљку жити, ше на отіј сопівці заграти. Як він заграв, а јего војско јак рушит з ліса, з правого боку јде білії регимент, а з лівого чорниї. А він кае: Видиш, во! Ти мене вішати, по мене ідут сьвітї, а по тебе злі. То вже там не було коли јіго вішати, бо јак те чорне војско на них упало, то всіх порубали хто там був, а того чырівника з јіго доньксь спалили. Тік сьі там не зістало ані до-тіцько попелу.

А тої хлопец зі своїм војском вернув сьі назад до цїсарьї тај сьі оженив з тов паннов, шо сьі з ним тої самої ночі вродила.

(В Кожицах, пов. городецького від парубка Івана Крилишиного в авг. 1893 р. записав Осип Роздільський.)

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

V.

Положенє народа руського в Галичині стало швидко вертати ся назад до положеня, в яким він був перед прилученєм Галичини до Австрії. Духове житє завмерло не розвинувши ся ще гаразд; на місце патріотизму став народній індиферентизм; на місце вишних моральних інтересів кастова вузгоглядність. Як в до-австрійських часах так і тепер борба народня ограничила ся і застрягла в справах церковних, відрубність народности руської від елементу польського проявляла ся лиш

в відрубності обряду і церкви. Справи церковні вже тим самим, що письменно верства руська складала ся з одного лиш духовенства, на довгий час були би мали забезпечене дуже велике становище в життю галицької інтелігенції. А через затамоване свободного публичного життя вони в конечности стали єдиною справою, котрою інтелігенція зміла інтересувати ся і тому вся енергія невеличкого числа мислячих людей між Русинами звернула ся лиш до справ церковних. Історична боротьба обох народів і репрезентованих ними принципів, феодального і громадського звела ся знов на боротьбу між латинською і руською консисторією!

Польоване латинського духовенства на руські „душечки“ і протести руської консисторії против латинської пропаганди становлять ще найживіший епізод в цілій тій боротьбі. Але і тут посеред цілої маси папських буль, кардинальських кореспонденцій, придворних декретів чуємо усю безсильність схолястичної і мертвої вчености руської консисторії, котра все за собою мала, крім живого і самосвідомого народа.

Такі справи, як основане митрополії руської в Львові, впливше по часті з православних підозрінь против руського народа (J. Lewicki, Ruch Rusinów, 13) а по часті з амбітних стремлень єпископа Ангелловича, (Головацкий, Zustände), затверджене консисторії руської, дотація митрополита і крилошан, надане консисторії права посиляти заступників до шляхотського сойму станового набирали важности первостепенних справ народних. Так мало було в тих часах місця для ширших публичних інтересів, що навіть і церковне питання не могло утримати ся в усій своїй широкості і звужувало ся до оборони таких партікулярних інтересів, як інтереси консисторії і митрополитів. Матеріальний добробит, поверховний блиск став головною метою, за котрою уганяти ся стали руські владики. Митрополит Ангеллович лиш о тім і думав, як би поверховним блиском і помпою „завяти умы и ослѣпить взоры человеческіи“ (Русскій Quidam, Воспоминанія, Новый Проложъ, 1884, 157). Лиш тяжке пригнетене, в яким находив ся тогди руський нарід, може нам пояснити се нещасне потожсамлене консисторських справ зі справами цілого народа. В ґрунті річи всі ті справи народови тільки помагали, як умерлу кадило і можуть послужити лиш хіба до того, щоби в яркійшій світлі показати жертву тишини, яка панувала тоді серед руського народа.

Але ніде правди діти, справи церковні одні підтримували тепер погасаючу іскорку народнього руського життя, вязали ученого крилошанина з темним мужиком руським і нагадували єму, що він з ним становить одну народню цілість, що він не належить до тої народности, котрої язиком він говорив, від котрої переймав звичай і обичай і весь свій соціальний світогляд. Вони були єдина річ, котрої він не встидав ся і не вирікав ся, по мимо того, що вони також були мужицькі, а по крайній мірі опирали ся на мужиках. Справи церковні були надто єдине поле, на котрім вище духовенство зміло бороти ся не зовсім безуспішно. Бо не лиш уряд австрійський в еманіпації гречеського обряду від латинського не бачив для себе ніякої небезпеки і тому не ставив

йій великих перешкод, але в боротьбі за зрівняння обох церков висше духовенство руське мало за собою живі історичні традиції, котрі сягали від давніх часів аж до остатньої хвили, мали цілу масу мучеників, котрі за свою віру терпіли і вмирали. Се давало в очах духовенства цілій боротьбі навіть тоді висше значіння, коли вона губила ся в партікулярних інтересах.

Те переконання, що борючись за церковні інтереси вони борються за права народні, перемінювало у живіших людей між руським духовенством зв'язь обрядову в більше внутрішню зв'язь з народом. Справи церковні тратили свою виключно церковну цілу і ставали ся справами загально народними, політичними. Історичні акти і документи, на котрі духовенство руське покладало ся для оборони своїх прав церковних, по неволі напроваджувати мусіли на сліди ширшої і глибокої боротьби і показувати церковну боротьбу лиш як частину тої боротьби. А хоть церковна унія з Римом в значній частині віддалявала уніатське духовенство від історичної зв'язи з народною боротьбою за свободу та все ж таки і в сій формі боротьба оставалась в ґрунті річчю тою самою і велась далі.

Таким побитом стало ся, що і тепер в боротьбі з претенсіями латинської консисторії в Галичині, посеред дбання о пусті марниці часом випливає на верх якийсь факт, котрий показує, що більше енергичні люди між руським духовенством і тепер іноді пізнавали, що народне питання не обмежує ся на справи церковні, але сягає ширше і глибоше. Таких фактів дуже мало, і вони не мали впливу на розбуджене народної самосвідомості, бо були припадкові, індивідуальні, не пускали глибокого коріння в нарід, бо не шукали з ним зв'язи і гинули разом з особою, котра їх викликувала. Але поминути їх не мож, бо вони показують, в який спосіб ті живіші люди старали ся вийти зі свого ізольованія і переломати або обійти ті перегороди, які тодішня система урядування і виховання поставили між ними і народом.

Таким релятивно живим і енергичним чоловіком був безперечно Іван Могильницький, спершу приходник в Дроздові а вітак крилошанин. Его ученість, знайомість з історичними пам'ятниками підносили его доволі високо по над пересічне образання тодішнього духовенства. Він інстинктивно чув, що на одних церковних справах не кінчить ся питання народне і шукав для себе ширшої праці. Таку працю він сподівався найти під крилами митрополіта Левицького, котрий в перших роках свого вступлення на митрополію показував охоту зайняти ся щиро народними справами. Він піддав митрополітові гадку — заложити товариство для народної просвіти, котре справді завязалось 1816 року в Перемишлі під назвою: „Societas Presbyterorum Ritus graeco-catholici Galiciensium ad promovendam operibus scriptis apud fideles Christi cognitionem Religionis et ad formando eorumdem fidelium mores instituta“. Товариство складало ся лиш з 8 членів: Петра Назаревича, Данила Качановського, Василя Созанського, Івана Турчмановича, Івана Трильовського, Гната Давидовича, Івана Смігурського і голови

Івана Могильницького (гл. Jordan, Jahrbücher für slaw. Litteratur 1844, стор. 207 і 1846, стор. 184.)

Невинне се товариство, котре мало видавати букварі і катехізиси для народніх шкіл, не сподобало ся дуже в Римі і викликало великий гнів між Єзуїтами. Польські феодалі, котрі інстинктивно ненавиділи все що пахло букварем і просвітою, старали ся підбурити римські сфери против митрополіта. Се їм справді удало ся, бо кардинал Северолі розписав ся широко против заложеного товариства і уділив митрополітові сильну нагану за его змаганя. Але уряд австрійський, котрий свої державні права вмів енергично боронити против римських претенсій і митрополіта вважав за ц. к. урядника, над котрим лиш ц. сарський уряд має право наглядати і у котрого митрополіт зрештою мав велике довіре і симпатію, заявив митрополітові, що буде его боронити в его правах. (Harasiewicz, Annales, p. 1142 1143)

Та основане товариство показало ясно само на собі, що воно не викинувало з потреб життя і не мало ніякого коріння в інтелігенції, а було лиш штучним ділом одного живішого чоловіка, від котрого вийшло і на котрім скінчило ся. Бо помімо затвердження статутів через цесаря і обіцяної урядової оборони воно нічого не зробило. Лиш сам Іван Могильницький видав два чи три букварі, та й ті, як висказали члени виділу шкільного на зйізді вчених руських 1848 р. „не были ни усовершенствующими ко чтенію ни стосовными для молодежи“. (Головацький, Очеркь осн. Гал. р. Матиць.) Чи товариство для того нічого не робило, що як одні кажуть, Могильницький не допускав нікотрого члена до праці і з своїми букварями провадив монополію, чи для того, що члени хоть мали добру волю, неспосібні були до ніякої просвітної роботи, — не можу знати. Та се зрештою на одно вийде.

Справа просвіти і шкільництва народнього doprowadила до дискусії над питанням язиковим, бо вона тісно була звязана з ним. Хто забирав ся до народньої просвіти, не міг его поминути і мусів дати на него ясну відповідь. В яким язичі просвічувати нарід, в яким язичі писати для него?

Відповідь дуже ясну і досадну піддавав інтелігенції руській тодішній уряд губерніяльний в відозві до митрополіта з р. 1816, котру ми навели в згадці про народнє шкільництво тих часів. Але прийнятію відповідь, запровадити в руськім шкільництві язык польський і таким способом признати его добровільно язиком народнім руського народа значило підписати і собі і народови декрет смерті. Правда, тодішня інтелігенція руська признала его була фактично своїм язиком прийнявши его в щоденнім ужитку і урядуючи переважно в тім язичі. Але розширити те признанє і на простий нарід було по prostu неможливим. Нарід був темний, виключений від духового життя образованих верств, але навіть ополячена інтелігенція руська виділа, що темнота не затерла в нім цих відрубної народности, про котру мѣж було говорити що хто хотів, лиш то одно ні, що вона польська. Руський мужик сам собою, своїм істнозанем, був живим хоть нічим протестом против такої гадки.

Але тодішнє вище духовенство руське мало ще один доказ на те, котрий в єго очах більшу навіть мав вагу як саме житє. То були історичні документи. Для живого житя воно не богато мало зміслу, бо було від него зовсім відірване. Але пам'ятники єму імпонували. В них воно находило те, чого скривлене вихованє не давало єму видіти перед собою. І для того коли єго противники заперечували істнованю народности руської, воно як зuboжілий шляхтич на свої родинні папєрі покликувало ся на свідoctво пам'ятників і мовило: про руський нарід пишуть пам'ятники, отже руський нарід є. І як учений геральдик воно виводило весь родовід руського народа аж до своїх часів і мовило: Ми в простій лінії походимо від того народа, про котрий пишуть пам'ятники, отже і ми Русини. Дарма, що „ми“ були зовсім ополячені, мисляли, говорили і писали по польськи.

Так митрополіт відповів і губернаторови Гауєрови на єго заперечєнє руського языка.

Але губернатор не зупинив ся на голословнім заперечєнню, і коли митрополіт 1821 р. написав пастирське посланіє до свого духовенства в язиці церковнім, то губернатор з очевидним невдоволенєм завіззав єго, щоб витолкував ся зі свого поступуваня і розважив, чи не лінше було би, писати посланія як доси *in der verständlichen Landessprache*, т. з. по польськи.

На сю другу зачіпку митрополіт відповів обширною языково-історичною розправою, написанною Іваном Могильницьким. В ній автор з усею вченістю тодішніх часів боронить самостійности руського языка від сусідніх словянських, великоруського і польського, з документами історичними в руках відпирає закид, що язык руський необразований і не має своєї письменности. Хіба ж не в руськім язиці писані такі важні законодавчі пам'ятники, як Руська Правда, Статут Литовський і інші? „Коли би руський язык мало ріжнив ся від польського або з польського походив, коли би язык сей був грубий і необразований, то звідки ж колишній уряд польський прийняв би був в руських воеводствах руський язык яко народній і урядовий і задержав би був єго майже через три столітя?“ (Harasiewicz, Annales, ст. 1003—1004.)

Коротше і яснійше висказав Могильницький свої переконання языкові в розправі з р. 1829 під назвою: *Rozprawa o języku ruskim*. „Odróżniać potrzeba w Sławiańszczyźnie, каже він, dyalekt księgowy, a właściwiej zwany cerkiewny; nim bowiem z początku rzeczy tylko do użycia cerkiewnego pisane były, a dyalekt narodowy w pospolitej mowie ustnej i pisemnej był używany. I mowa ustna inna jest w używaniu ludu pospolitego wiejskiego, a która właściwie jest ojczyzną; inna zaś w ustach ludzi nauką, czytaniem ksiąg, obcowaniem wyższego świata ukształconych, mająca wszystkie własności księgowego języka. I u nas Rusinów dzielić można dyalekt na ustny i księgowy. Księgowy w małej, białej i czer-

wonej Rusi od 13 wieku aż dotąd nie się właśnie nie odmienił.“ З сего сама собою випливала відповідь на питання: в яким язиці писати. В церковних справах языком церковним; в світських языком книжним літописів і судебників, котрий „od 13 wieku aż dotąd nie się właśnie nie odmienił“.

Річ очевидна, що відповідь ся зовсім противорічила потребам теперішнього народу. Писати книжки і ширити просвіту народню языком 13 віку! Так отже і в тім другім факті, що виходить по за вузкі границі чисто-церковних справ, ми бачимо, як зовсім віддалилась була письменна верства руська від неписьменної, учений крилошанин від темного мужика. Навіть там, де він хотів народови допомогти, він не годен був нічого позиточного зробити, бо в найліпшій разі знав лиш той нарід, котрий до него говорив з пам'ятників, котрий жив в 13 віці, а живого, теперішнього народу, народа віку 19 він не знав.

Він хотів показати, що язык такий же самостійний, як і польський, і се було зовсім розумно. Нерозумний був лиш спосіб, которого він для оборони рідного языка ужив. Во як ві всіх іччах спорних питаннях польсько-руських так і тут оба народи репрезентують на руській землі зовсім противні прінципи, шляхотський і демократичний. І тут отже против живого духа шляхотського треба було поставити живий дух мужицький, против живого польського языка такий же живий руський. Але він не годен був сего зробити, бо сам наскрізь перейшов був духом шляхотським і такими самими очима дивив ся на мужика як і польський шляхтич. Борбу між руським патріотизмом і шляхотськими поглядами, він, а за ним пізнійше і багато других, хотів залагодити компромісом і найти язык, котрий би був разом руським і шляхотським. А позаяк теперішність такого языка не має, то він як потапаючий за соломучечив ся за книжний язык 13 віку, сподіваючись, що таким способом здойме з руського народа клеймо необразованности і темноти і против шляхотської Польщі поставить Русь шляхотську. Жаль тільки, що ся Русь шляхотська уродилась мертвою дитиною і ніякі змагання не могли єї оживити. Сам він мабуть не дуже довірював своїйму языкови, коли своєю розправою о язиці руським написав по польськи, а свою граматику руського языка зовсім не печатав, і як каже Йосиф Левіцький, єї „анї за життя анї по смерті ко образованью ся вь тѣмъ языцѣ не дозволил“.

Такою-ж мертвою і штучною роботою були літературні змагання Йосифа Левіцького і Кирила Блонського в роках 1820—22. До діяльности Левіцького ми ще вернемо ся, тут лиш скажемо, що і вони оба під языком народнім розуміли язык не-народній, і їх перша спільна праця переведена з німецького „Домоболіє проклятих“ (Das Heimweh der Verbannten) свідчить виразно, на які бездоріжжя сходили ті безперечно ширі люде, котрі мали в собі на стілько енергії і життя, щоби полюбити свій рідний край і нарід, але не могли пізнати, куди звернути свої патріотичні змагання і звідки черпати для них здорові і свіжі сили.

Такою-ж ізольованою і даремною була робота крилошанина Івана

Лавровського в Перемишлі. Бо хоть він „добре розумѣль языкъ церковный і народный, першій запровадиль при кафедрѣ въ Перемишлі натовѣсть польскихъ гомилий гомиліи рускіи до народа“, але все ж таки і він „не подаль жадныхъ средствъ ко роспространенью языка руского, хотя самъ училь по трошки грамматики тыхъ языковъ, вмёръ и все съ нимъ вмёрло“. (Йос. Левіцький в промові на зйїзді руських учених, гл. Головацкій, Очеркъ основанія.)

От і все, що маємо записати про змаганя руського духовенства, виходивші по за вузкі границі справ виключно церковних. Вони не переломали тих перегород, котрі духовенство відділювали від народа; в своїх патріотичних роботах воно остало ся єму чужим, бо роботи, до котрої брало ся, не розуміло і при тодішніх обставинах розуміти не могло.

Змаганя ті були зрештою такі незначні і дрібні, що зовсім не вменшували переваги справ церковних над справами світськими. А ся перевага дуже некористно відбила ся на народнім житю. Раз тому, що будиши з початку єдиною справою народньою лиш з копечности, питання церковні стали нею опісля з привички. Перед ними пізнійше зникали або мало важились інші справи. А потому і за-длятого, що висше духовенство, котре з природи річи було предводителем в борбі церковній, старало ся присвоїти собі проваджене житя народнього і тоді, коли історичні обставини випровадили на верх і інші, ширші питання. Через те житє народа і інтелігенції, і так уже звязане урядовою курателею, підпало крім того ще й під курателю консисторії і митрополіта. Курателя ся давала ся особливо прикро тоді в знакі, коли між висшим духовенством перемагали люде з слабим характером, котрі для заспокоєня особистої амбіції або із кастової вузкоглядности ставали на поперек інтересам народнім. А се діяло ся завсїгди тоді, коли політика уряду з яких небудь причин обертала ся против народа. Тоді висше духовенство, виховане під впливом описаної нами системи, ставало ся добровільним і слїпим орудієм урядової політики, і враз з нею давило самостійні пориви і змаганя живих і щиро-прихильних народолюбивих людей.

(Далі буде.)

Іван Заневич.

Матеріали для історії віршів українських.

Зібрав і впоряджував

М. Драгоманов.

В. Вірші про громадські справи.

7. Коза дере лозу, а вовк козу *).

Істинну правду скажу вам, чи вірте чи не вірте,
А як віри не ймете, сами перевіртесь!
В осінній день, як я з дому, на слоті, на лісі,
Добре, що вас надбав, паноче, в сім лісі.
Якийсь пан великий, зоветься Акциза,
Звідки він, чорт його знає, — кажуть, із Парижа! —
Прийїхав на Вкраїну, закупив мир всенький:
Панів, шляхту, християн і діти маленькі.
Видко, має гроші, да ще і не мілкі, —
Єдиак прийняв собі ще й жидів до спілки
Тепер так людей деруть, гроші витягають,
Вони нас згубити либонь всіх гадають.
А звідки ти, паноче? — „Я з України.
Післав мене жид з письмом до своєї родини.“ —
От як тепер на світі: жидам тра служити;
Чи жид, чи пан Акциза скажуть, тра робити.
Нехай же я мужик дожив ся до того,
А то й всенькі панове належать до нього.
Сто чортів його маму! що жиди зробили:
Всеньку паньську горілку на ключ зачинили!
Паногі тепер фиґа під ніс, а жид в гору дметь ся.
Пан у жида піби в жмені, жид з пана смієть ся.
В жидових руках горілка, в цілім магазині
Поприкладав печаті в горі й у долині;
І тепер в гурельні, — нехай він скажить ся! —
Не достанеш горілки навіть про гостинця.
Жида сідять над карком, глядять, замикають
Там, де іде горілка і де затірають.
І сировець і брагу загорнув під себе —
От що робить несяча віра на корпєть для себе!
Вже то я не вчорашній, знаю в носі мухи,
А все жид мене ошукає, а я ні несяху!

*) Такий заголовок написано на доставленому нам рукопису.

Вокомони, писарі, панів покидають,
 Служать собі у жидів та й гадки не мають.
 В жида ліпша вигода, з жидом за пан-брата,
 А Лях і в цигана служив би, аби йому плата.
 Чи то кара від бога, чи то кінець світа?
 Та вже то ми прожили немале літа,
 Но не чули від батьків, ні від свого діда,
 Щоби люде платили акцизу для жида.
 Цур тобі з горілкою, я волю не пити,
 Ніж поганому жидові податки платити.
 Жид зробивсь паном з грішми, а то наша кривавиця.
 Варто б було замовчати за се, але не годить ся.
 Коли б то я був паном, мав над ними волю,
 І акцизу і жида оддав бим в неволю.
 Забив або повісив би — не здирай народу!
 Луниш нас за горілку, може ще будеш і за воду!
 Дейкають уже й тее, що й сіль піде в гору:
 От ще людям дадуть добрую підпору!
 Ори, зсівай, збирай, вимолоти працю,
 Продай, віддай акциз, от тобі й маєш цяцю!
 Соли, дьогтю, тютюну, колача дитині
 Нема за що купить, — жид гроші забрав до скрині.
 За що ж купить худобу, чим будем робити?!
 Не знаю, як тепер чоловік має в світі жити?!
 Жінка, діти і сім'я, — всякий йісти хоче,
 В господарстві тра всього, — да хто ж і за що похлопоче?
 Гроша звідки вилунин? В нас які достатки?
 А тут тому пархові тра дати до складки.
 На тютюн также єсть акциза, казав жид Буриш:
 Так вже ж тепер і люльки в смак не покуриш!
 То тільки но вважай! аж страх говорити:
 Ще за якесь рогове будемо платити.
 Християне аж плачуть, бо то як світ світом,
 Не було в нас орликів, а тепер все за квітом,
 Заплати перш за орлік, потім дай акцизу.
 За горілку як вдере, то аж скривиш мизу.
 А як під час жид на дорозі витрусе горілку,
 Утікай же, як можеш, бо злуплять і шкірку:
 Пропаде твоя хата, пашня і худоба,
 Заким жидів загодиш, щоб на них хвороба!
 Уже ж бо й суд зле робить, що йїх виніс в гору,
 Нас всіх змішав з болотом; зле ж то, я говорю!
 Ой не знаю, чи то все сенат тее знає,
 Що здирати із людей жидам дозволяє.
 Яке в мене хазяйство? Таке як і в діда!
 Піди, занали хату, — не ма куска хліба!
 А тут суд наказує, щоб жидам платити.

Почекай по, буду знав, кому говорити:
 Буде йїхав асесор, впаду йому в ноги,
 Нехай мине ту акцизу, бо вже люде вбогі!
 Скажи ж мині, звідки ти, паноче, нехай я знаю,
 Як там у вас: чи сьак, чи так; pozwоль, запитаю.
 Бо що правда, то не грїх, я за все признав ся.
 „Питай мене за що хоч, скажу те, що знаю,
 Бо я часто в дорозі близькій й далекій буваю.
 Твоя дурна гуторка, ти ще мало знаєш.
 Тепер деруть і жида; тільки ся считаєш!
 Подоляниці, Волиниці, Полішуки навіть
 Платять акцизу, що суд поставить.
 Як же ти хтів, небоже, жидам не платити,
 Коли жид взяв аренду?! Не будуть просити!
 Єсть тут лїпшіі від тебе і багацько знають, —
 Платять акциз, бо мусять, і жидів не лають.
 Не жидівська то воля того наробила.
 За те гроші від жида казна поцупила.
 Тепер жид аж ся крутить: до лиха
 Людей здере, погубить і згине сам без слїха.
 Суму казнї висипав за всі христїяне,
 А нас за те винищать, що ніц не зостане.
 Того ніхто не хвалить і пани не люблять.
 Коли тепер світ такий: Єдні других гублять!
 Може би то не єден опирав ся тóму, —
 Але нехай відізве, то й буде по йóму!
 Тепер і жид і мужик і Лях і панове, —
 Ні єдному не ма добра, лихо єдинакове!
 Тепер кому прожити? — Судовим та попові:
 Іде йїм від нас грошей шмат і в казнї готові.
 Побірають тисячі, панщина зробляє,
 Нікому ніц не платять, хїба прогуляє.
 Такому то й прожити: бо йїсть, не, йому і вродить.
 А тут бідний чоловік: нічого не має, тільки платить та робить.
 А леж того не кажи і не вірь нікому,
 Бо ще в тюрму посадять, не пустять до дому.
 Держи язик за зубами, мовчи хоч що знаєш,
 Бо як ся то рознесе, біди напитаєш.
 Бувай здоров, памятай на слова старого
 І йїдь, потім повертай, не бій ся нікого.
 І я далі іду в світ, бо таке є діло:
 Гляжу мого щастя, бо деь ся поділо.
 Будьмо собі братами, жиймо з людьми в згоді,
 Ратуймо ся, як можна, хоть в якій пригоді.
 Дай-но боже прожити, може то й минеть ся.
 Буде воно так як було, щось так мині здасть ся.
 Бо тисяча вісімсот пятьдесят первий

Год нас дуже в клуби взяв, аж плач бере ревий.
 Але то так на світі: еден рік зле буде,
 Другий рік нас потішить, і біди ся збуде.
 От що, коли що, а не що!

1858 р. в октябрі.

(Рукопис доставлений з Новгород-Волинського повіту П. А. К-м.)

8. Бесіда з селянами, православними христіянами *).

(Польське повстанє на Україні в 1863 р.)

Гей, ви хлопці
 Українці,
 І ті, що з Полісся, —
 Не беріть в руки
 В неділю дудки,
 А богу моліть ся,
 Щоб руський батько
 Росказав нам гладко,
 Як маємо робити,
 Щоб перед Ляхом
 З великим страхом
 В руках шапки не носити.
 Батько синам,
 Государ нам
 Лиха не робить,
 Та кров ляхівська,
 Паньська кістка
 Нам багато шкодить.
 Хотя ж вони
 Безумні сини,
 А войну росчиняють,
 І нас убогих,
 В отказах не строгих
 На те підмовляють,
 А ми на те не вважаймо,
 Ляха за приятеля не маймо,
 Як Ізраїль Фараона!
 Фараон гонитель Ізраїльтян,
 А Лях на православних христіян,
 Ото і мамона!
 Ми як царя побачим,
 То попросим і заплачем,
 Бо ми його діти,
 Щоб од ляхівського заведення

Не було нападення
 Й напасти не терпіти.
 Був уже час,
 Що нещастних нас
 Мучили доволі,
 Що ми погибали,
 Чорно пропадали,
 Як руді миші в полі.
 Ще й тепер хотять
 Нас з собою взять
 З Москалем воювать ся:
 Чи благословен Хам од бога,
 Що вийшов з ковчега
 І став з батька сміять ся?
 Не слухайте слів жадних
 Од християн западних
 Бо Ной прокляв Хама.
 То й ми будемо од змія пожерті,
 І ворота одперті
 Пекельнія брами.
 Хоть вони нам і кажуть,
 Так як маслом мажуть:
 „Помагайте воювать ся,
 Щоб од Москалів одбить ся
 І царю не покорить ся
 І Росії не повинувать ся, —
 То буде вам ліс,
 Поле й сінокіс,
 І всякі вигоди,
 І од казенної видри
 Не буде вам кривди,
 І не платить за огороди.“
 Подумаймо лиш одно,
 Як то було давно:

*) Заголовок на рукописі.

Сатана Єву прельщав,
Вкусить древа радив,
Тайно в пекло провадив,
Явно силу божу обіщав.
Єва лести не знає,
І драбини шукає,
Лізти на древо,
А Сатана, як уж,
На дерево чим дуж,
Вирвав кислицю, каже: „На, Єво!

Та йїжте з Адамом в двох,
То будете такі, як бог,
Боговать будете в раю!“
І Єва вкусила;
Оглянулась, — та й заголосила:
„Аже ж я нага стою!“

Сама себе стидалась,
В густий кущ сховалась,
Щоб на світ не дивить ся.
Листи зриває,
До купи зшиває,
Щоб була спідниця.

Бог питає Адама:
— „Де жєна з ребра создана,
Називає ся Єва!“
Адам одвічає:
„Гріх мене смущає,
Жєна вкусила з древа“.

А Єва себе явила,
Що вона невинна:
„Змій зробив на сміх,
Нечиста сила
Мене підкусила,
То то мій гріх!“

Ангел приступив,
Єву за руку вхонив:
— „З раю проч ступай!“
Те саме було й Адаму:
Вигнав ангел за браму,
Сказав: „Землю конай!“

І поставив бог херувима
Над райськими дверима,
Щоб херувим вартував.
І Адама бог осудив,
Щоб до кровавого поту робив,
Ще й слабував.

І Єві така награда:

В болізни родить чада,
В руках коноплі терти,
До кровавого поту гарувать,
І в недостатках бідувать,
І ще треба й умерти.

Адам гірко голосив,
І бога просив,
Щоб бог позволив знать:
Од гріх первородних
Чи буде рід свободний
І чи довго того ждять?

І бог позволив Адаму знать,
Чадам і внукам проповідать,
Що змія поперє:
Буде така одна
Праведна жєна,
Що змію голову зотре.

І довго гріх первородний
Всім був не вигідний,
Не могли його обміть.
Аж прийшов син божий,
Старший всіх вельможей,
І ізволив нас одкупить.

Так і ми бережимо ся лести:
Не заслужимо в Поляків честі!
Лучче здаймо ся на бога
І поставимо за царя грудь,
Щоб нам в раю бути,
Хоть коло порога.

Нас сила не мала:
Підем з кожного села
Хоть чоловіка по сім.
Підем з киями,
Разом з Москалями,
Наженем холоду Ляхам усім.

Хоть Ляхи нас дурили,
Де кому говорили:
„Ми хочемо добро вам зробити,
Щоб ви були вольні,
Всякими вигодами довольні
І подушного не платить!“

Лучче ж нам з батьком рідним
Ділить ся грошем мідним,
Ніж з Ляхами сребром,
Бо Лях нас прельщає:
Багатство обіщає,
Таки не мислить добро.

Тепер прийшла така пора.
Тільки укрій, господь, нашого
[царя,
Як Мойсея в вітхім завітї, —
То наш царь добро зробить.
Один другому не будем шкодити
І щасливо проживем на світі.

Мойсей без війська, тільки
[палка,

І поборов-Фараона всі полка,
Бо Ізраїльтян прийшов одібрати,
І Арон помагав,
Бо так бог сказав,
Бо Арон Мойсееві брат.

Мойсей вивів Ізраїльтян,
А Фараон собрав Єгиптян
І розпустив з голови толк:
Сів в колесниці
За Ізраїлем гонить ся
І з ним увесь полк.

Мойсей жезлом по мору
Зробив широку дорогу, —
І зробилось сухе дно.
То сам бог повелів мору
Що зробились стіни як з муру,
І Ізраїль перейшов невредно.

Фараон розгїнав ся
І з військом утаскав ся.
Морські стіни зступились
І зібраніє фараонсько,
Фараон і єго військо
Вмісті потопились.

Прийдіте, браття, покло-
[ніте ся,

За царя богу помоліте ся, —
Бо на то наш отець, —
Його бог благословив,
Щоб на своїй голові носив
Царський вінець.

Дай господи цару побіду,
Як на Голіафа Давиду.
Давид одняв меч,
Набрав каміння в торбу
І побив Голіафу морду,
Одрубав голову з плеч.

Дай боже цару мудрость, як
[Соломону,

І силу, як судьді Самсону,
І як Авраму многоліття!
Ще й моліте ся за нижні чини,
Що носять ранці за плечима,
Бо то все наша браття
Молимо ся за пішого, і за то-
[го, що на коню,
І за тих козаків, що на Дону:
То все наше зродство, —
Щоб бог ізбавив од нападення,
І послав всім нам спасення,
Щоб було спокійно.

Помож, господи, Росії укрі-
[пить ся

І проти врагів ободрить ся
Всякому російському сину,
Як поміг єси в труби грати,
Єрихон город взяти
Ісусу Навину.

Ще, браття, як буде тревога,
І царь поставлений од бога
Прийшло указ до нас,
То нічого сумнівать ся
І за піч ховать ся, —
Ступай всяк тот час!

Щоб нам не подать ся
З нас насміять ся
Чужому закону,
Ні Французам ні Англичанам,
Ні сусідам Римлянам
І вообщє нікому!

А ви шляхта, тільки дворяне,
Не жартуйте ви з нами.
Ми знаєм, чого ви хочете:
Того достать не можете,
Хоть і голову положите,
А даремне себе морочите.

Ви кажете: „Київ, Волинь,
[Подольська

Що губернія, — земля польська“
І хочете зробити паньство,
І хочете землю однять,
І нас в кнпнач добре взять
І укріпить підданство.

А я чув од стариків,
Мого батька дядьків,
Що це слово не свято:

То бог дав за гріх,
Попустив Росію на сміх,
Що землю Брест Литвинам од-
[нято *).

А король литовський
Був зять польський,
І нас з Поляками змішали
І оттоді ми гірко робили,
Босі, голі ходили
І щастя не знали.

Поляки робили з нас сміх,
Принуждали на гріх,
Мішались у сунружество.
Що знали, те й робили:
Жінок по неволі водили,
Щоб ми не жили дружески.

Нас нещасних мордували,
В кайдани кували.
А в бога всевидяще око, —
Бачить бог, хто що робить,
Хоть і під землею ходить
І в морі глибоко.

Ей, шляхта поглядай до неба,
Там знають, кому чого треба:
Принесе з неба війни меча
І буде вас карать,
Щоб не йшли Росію воювать
І іще не голова з плеча.

Чом святому писанню не ві-
[рили?
Буде вам одмірено, як ви вірили,
Бо то сам бог сказав:
Хто кому хоче бути господами,
Тому ті будуть рабами, —
І в євангелі показав.

А шляхта того цураєть ся,

Та по лісах збираєть ся
В шайку велику,
І до села приступали **)
І шуму наробили,
А селяне до крику!

І дзвонам боки побили,
Бо на тревогу дзвонили,
Щоб збігали ся селяне.
І сільських жінок полякали,
Що ті дітей похватали
І ховались в ями.

Як таких християн познать
І християнами назвать, —
Напримір — Римляне?!
Що вони були волні
Подушного не платили,
І дворяне полні, —
А зрадились бити ся з Москалями.

Каждий Поляк в своїм домі
Порівнав ся Содомі
І лукаво поступає:
Почав на царя роптать,
На Росію хульно клеветать,
Ще й по циганськи лає.

Ей Ляше, вражий сину,
Обдере тобі Москаль спину, —
Тя сиди-по тихо, —
Бо як спину обдере,
Ще й в'ясть острог забере,
То й скажеш: ой, лихо!

Москаль вас перевеє,
Бо він віять уміє,
Як од зерна полюв.
Ви біда не знаєте,
Сами на себе шукаєте.
І кінець на цім слові!

(Кіівської губернії, сквірського повіту, села Жидовець свободіно обяза-
ний сільський обиватель Іван Дорофіїв.

Писано 5, 6, 7, 8, 9 Мая 1863 р., „свого хову“, т. є. своє складанє. Копія
і уваги самого автора списані священником тогож села Шереметинським.)

*) Автор говорить, що він читав про се в якійсь польській книжці
6 літ тому назад. Треба додати, що від словом „Росія“ він розумів тут
Малу Русь, так як наші письменники XVI—XVII в. Прим. записка.

**) Сталось се о 9. годині вечером з д. 23 на 29 апр. 1863. Здаєть ся,
що се й була причина зложеня отесї вірші. Прим. записка.

9. Волостне начальство.

Губернії Волинської,
 Недалеко Гродненської,
 На третій верстї од повіта
 Єсть открытая часть світа.
 Село тут Дубово зветь ся
 І в нїм правленіє находить ся.
 Правленіє ж єсть такове,
 Же живуть в нїм всі членове.
 Перший з них старшиной зветь ся
 Другий до ключів береть ся,
 Третій гроші одбірає,
 Четвертий ключ од магазину має.
 Пятій совісті доброї
 І шостий теж не злої.
 З них всяк має кандидата:
 Чи то Савку, чи Кондрата,
 Чи то Гриця, чи Івана;
 Всяк удає із них папа,
 Всі ж вони значать тое,
 Же як діло неважне,
 Сами оное рішають,
 А велике дальше представляють.
 Перше в кірсла засідають,
 Потім до діла беруть ся
 І к винному одозвуть ся:
 — „Знаєш ти наше значеніє?“
 (Просто сказати — мученіє!)
 „То начальство встановило,
 Нам всі справи поручало.“ —
 Тоді бідний мужичице
 Од страху в вічкур др...е.
 „Правда, скаже, старшинусю!“
 Іще в руку дає бусю.
 „Ото ж бачиш, що то значить!
 Хто ж то тобі те вибачить?“
 Так всі члени одозвуть ся,
 І тут за вічкур беруть ся,
 Чим скоро штани стягають;
 Два у голови садає,
 І тільки ж ноги тримає.
 Двох пучки ліз піднімає,
 І так шиницю ударає.
 Бідний кричить, що єсть мочі,
 І сніз його повні очі.
 — „Січи, січи!“ — старший кри-

[чить;

А мужичок ледви пищить.
 То як сотню одвалляють,
 Тоді шпичку вже пускають.
 Бідний шпиченька вставає,
 Вічкура вже не втягає,
 Але поклон всім оддає
 І тоді до дом ступає
 А прийшовши тут до дому,
 Й слова не каже нікому,
 Тільки жінці об'являє,
 Що вічкура вже не має.
 То тут жінка зараз плаче
 І до корчми зараз скаче,
 Щоб горілки штоф узяти,
 Рани шпичі заливати.
 Тоді вона йому скаже,
 Як на рани водкой маже:
 — „Ай, мій же ти господару,
 Насниали ж тобі добре жару!
 Як ти тое міг стерити,
 Ще й до дому прикурити?
 Як би мене так злупили,
 То б всі сили опустили.
 А то ти ще пристикав ся
 І на піднічок забрав ся.“
 „А що зробиш? — каже шпича,
 А тим часом зове Гриця.
 Тоді Гриць син кідетнає
 І люлечку в руки дає.
 Курить люльку зачинає,
 І членів своїх охуждає:
 — „Нех тільки вибори стануть,
 Ні один з них не постануть,
 Бо як стануть болантарувати,
 Скажу: Присяй богу, не хочу
 [знати!
 Я відаю, що й кум Потан
 Попадав ся не раз до їх лап,
 То й він так буде судити,
 Щоб всіх нових встановити.“ —
 Отж ж наступили вибори,
 І мундири (мужики) всі на дворі.
 Шапки усі поскидають.
 І колтами потресають.
 „Ваша Благородія, — одізвуть
 [ся, —

Нех вже інші остануть ся,
 Бо вже тиї дух стягнули,
 Як над нами вони були.“
 А найбільше Потап з кумом
 Кричать дуже з більшим шумом.
 Бо їм найбільш докучили,
 Як їх вічкур все жарили.
 А тим часом все иначей,
 І кум з кумом вже вибачай,
 Бо як і перше бувало,
 І тепера так се стало:
 То єсть, усі члени остали ся,
 А кумів не послушали ся.
 Тогді кум до кума одізветь ся,
 І за руки вже берець ся,
 Один з другим одступають,
 В корчмі уже засідають.
 „Шинкар, скажуть, подай штофа.
 Ми потягнем собі троха!“
 От як добре напійють ся,
 То і зараз цілують ся;
 Слина із губ витікає
 І на бороді ся остає,
 І смаркаки текуть з носа.
 Ну ж, давай тут за волоса,
 Драку велику взорвали
 Так що члени їх застали.
 Що ж тут инше зостаєть ся? —
 „Хто у корчмі паний бєть ся?“
 Ого зараз лози беруть
 І шинців в вічкур січуть.
 Таким родом тії куми
 Одіходять знов до домї.
 І так жінки оних кумів
 Знову біжать до шинкарів,
 Щоб горіточки достати,
 Своїх шинців курувати.
 Як се вони викурують,
 То иначе вже міркують:
 Тут потиху стануть пити,
 Ніц о членах не судити,
 Бо вже їм тоє допєкло,
 Що в вічкурі було тєпло.
 Вже ж ми тєє оставимо,
 До членів знов се возьмімо, —

Як то й вони часом в шинку
 Пють зо штофа горілоньку.
 Ого тилько як усядуть,
 Шинчки пред них ся являють.
 Кождий штофа хоче взяти,
 Щоб то справу розсуджати.
 На скамню се посирають,
 Руки до лбів прикладають.
 Давай шинці їх просити,
 Що б ласка їх була пити.
 То вони тут зараз скажуть
 І руками тут же вкажуть:
 „Ми то, правда, будем пити,
 Але про то вас будем бити,
 Бо не раз ви всі чули,
 Як у правленіі були, —
 Як начальство нас збирає
 І віддуху нам не дає.“ —
 „Правда!“ — шинці одізвуть ся
 І до ручок їх сунуть ся.
 Так потиху поцілує,
 От як свиня, що смакує.
 Допіро ж вже починають,
 Кручки *) в руки приймають,
 Кождий зашном вихиляє
 І знов на стіл поставляє.
 Так той баль се продовжає,
 Аж на ногах се не втримає.
 Потім кождий се схиливши
 І лбом двері одчинивши,
 На дворі раком стає
 І блювати починає.
 Тут собаки се збігають,
 Йому пєски облизають.
 Потім знов се починають
 І до корчмочки вступают.
 Тут їм знову на снітканье
 Дають шинчки цілованье,
 Не без штофа, так сказати!
 От і все, що мав писати,
 То ж, думаєте, кінець?!
 Ні! Ще з них кождий молодець!
 То не тилько що сказало,
 Як штофа се випивало.
 Але як же ж поступають,

*) 3 рос. кружки — чарки.

Як в общество одйїзжають?
 Ото раз — віз рабринний,
 На нїм хурман дуже чинний.
 Пред ґанок тут зайїзжає
 І шепочку враз знімає.
 Батіг із рук випустивши,
 Ліци в колесо вкрутивши,
 „Тпру, тпру!“ крик видає
 І на оглоблю ступає.
 То кобила хвостом вертить,
 Звернув морду, назад глядять, —
 Як шничка буде брати,
 Із нїг ліци добувати.
 То як все вже те зділає,
 Знов на оглоблю ступає
 І так близько садить ся,
 Що під самий хвіст дивить ся.
 Доніро що ж тут далій?
 Вже виходить член немалій,
 Сам то перший предсідатель,
 Во всіх справах росказатель.
 Шанка на нїм із барана,
 Шия хусткой підвязана,
 Свита тоже посуконна,
 Сива, от як голуб, вовна.
 Боти добрі, пенідрані,
 Ще й холяви закачані,
 І не на версі сорочка,
 Шаравари без шнурочка,
 Ковнір уже тут ушитий.
 Але вічкур з валу битий.
 Зараз тутай він к хурману:
 — „Чи вимостив от як пану?
 Бо як буде зле сидіти,
 Зобачите ви вражі діти!“
 Такий собі розказ дає
 І на віз вже усядає.
 „І, панове старшино,
 Віз мощений вже давно!“ —
 Хурман йому одвічає
 І йїхати починає.
 „А кудиж се мні держати,
 Щоб мїг кіньми керовати?“
 „До Облап ти простенько,
 І поганяй не тихенько!
 Бо там треба приказ дати
 І зараз далій ршати“.

Потім йїдуть до Гушина,
 А з тамвідці до Скулина,
 В Вербівці также побувають
 І Бахова не минають
 Од Дубовой до Мощони
 Всюда возять лишні коні.
 Побувають в Красній Волі,
 І Довгонос в тїй же долі.
 І як всюда вже одбудуть,
 Тогді до дому прибудуть.
 Дома ж його такавая:
 Правленієм названая.
 Где ж се вона обрїтає,
 Із початка всяк вже знає.
 Всюда ж йому та увага,
 Же у шниців глава нага,
 Йїсти повно, то ж і пити; —
 От так то старшиной служити!
 Так староста, так і зборщик, —
 І йїх возить то ж ізвозчик.
 Добрословесний з виборним
 Йїдуть так же конем чорним,
 Тільки сі все менше значать
 І вже того не зобачать,
 Що старшині шницї дають,
 То сі того не мають.
 Правда, ставлять штофа з під-
 [бавою,
 Но не з такою повагою,
 От як сьому прїнципалу,
 Всього вдоволь от як пану.
 Ну ж тим часом досить буде,
 Мої милі, добрі люде.
 Пора то нам вже сказати
 І писарів запитати:
 Що тогді вони думають,
 Як то члени засїдають?
 Сміло к ділу приступаю,
 Сам за писарів одвічаю:
 Присей богу, то думають,
 Що боввали засїдають.
 Бо як можна вороняці
 Засїдати на свїй с....ці
 Там, где само діло малое
 Письмом означеноє?
 А він тільки печать свою,
 Над свїчкою вконченую

Ледве в руку знає взяти,
Потім в кешеню ховати.
Ще ж бо то й обертає,
От як ніби що він знає,
Котоною стороною
Печатати таковою.
А як в корчму покажеться,
Із шпицями зобачить ся,
Скаже: „Окружний мні казав,

Щоб я печать в руках держав.“
Що ж, читателі ласкаві,
Чи ж слова мої не праві?
Хоть би й в небо достали ся,
Певно б і там одобрили ся.
Так пожалуйте прийміте,
Мене в нічім не судіте:
Твердо списав, от як камінь,
І на тім нех вже буде Амінь!

(Ковельський уїзд, Волинської губ., з копії П. А. К.)

10. Повітовий судія.

Світить сонце ясно, усі люде бачут:
На N. N. арештанти плачут;
Арештанти плачут, кожде вповідає,
Що тот N. N. злоє серце має.
Злоє серце має, ніщо говорити!
Лишень з мертвих параграфів знає він судити.
З мертвих параграфів він так завше судит:
Своїми думками притомними блудит;
Думками він блудит, сам не памітає
Кого він і за що в арешт замикає?!
Виділи ми судаторів дуже в світі много,
А ще нам сї не трафило видіти такого!
Ми такого не виділи у жаднім повіті,
Як сесь N. N. дуже злий на світі!
При розправі кричить моцно підбурений,
То так виглядає, як би був скажений;
Як би був скажений, бистро сї кидає,
Сюда-тудя оберне сї, вже й декрет читає!
Засуджений як го озме о рекурсе просити:
Він вам не дасть ані слова собі говорити!
Не дасть говорити, хоть би що сї стало,
Бо видко контентний, що му сї так вдало...
Сму сї удає, така єго вхота!
Кому декрет прочитати, то лехка робота!
То робота лехка, при тім білі й руки,
Як кого судити із злости на мукі.
Він судит на мукі, ані подумає,
Із за кого то він білі руки має?
Білі руки має, та й пасе ся, як вів (віл) —
Коби хоть судити він сумлінно вмів!
А тото не вмів! Бо ему роскоші:
Що людей карає, за то бере гроші!
За то бере гроші, та й собі гуляє...
Не знати, ци приказ Христа памітає:

Як Христос сумлінно, щиро уминав,
Щоби кождий верховодець до людей серце мав?!
Тепер злії судаторі то позабували!
Шкода, що ви христіянами здавна сї назвали!

Тим то треба конче до них добре ся ставляти:
Яку ви нам честь подають, таку їм віддати!
Таку саму честь віддати, нічо не змінити:
Як уни нам, простим, перця, так і їм перчити!
Треба добре їм перчати, най перцю коштують...
Котрі ж сему мут противні, то сї злими чують.
Бо такого чоловіка се не розгніває,
Котрий в світі до народу чуле серце має.
Хиба лишень се роздражнит у світі такого
Як Н. Н. надибали-м злого...
Це ж то злого надибали-м!! Він ані гадає,
Що він колись з сего світа умирати має...
Як же ж умре, і вже буде у землі лежати,
По чім его будут люде в світі споминати?!
По чім будут споминати і як сисе буде,
Що він в світі за живота лишень карав люде?!
Хоть він може й так гадає, в думці сї тлумачит,
Що сам людей не карає: най кожде вібачит, —
Але сисе тлумачіне кождий з простих знає,
Що котрий є сам сумлінний, такі не вкарає!
Бо хто ж може велувати? які в світі люде?!
— Тепер цій вже співаночці най і кінець буде!

(Зложено а одним селянином косівського пов., де розходить ся як пісня,
записала Анна Павляк 1880 р.)

На тім кінчить ся збірка д. Драгоманова. Поки вона друкувала
ся, нам доставлено ще деякі нові вірші або варіанти напечатаних тут
із Галичини. Лишаючи варіанти на пізнійше, ми подаємо тут як допов-
нене до збірки д. Драгоманова ще отсі три вірші, з котрих перша від-
носить ся до першої, а дві дальші до другої части. *Ред.*

II. Вірша про сотворене і потопу світа.

С початку віка
Не було світа,
Токмо в трійци бог єден,
Рачив ласкаві
Во своєї славі
Створити світ пореден.

А рослини третяго,
Сонце, планети
Во день четвертий,
А звірята пятаго.

Шестої днини
Укшталтив з глини
Перваго чоловіка,
Дав му животна

Світ дня перваго,
Облак другоґо,

Духа безплотна,
Аби жив поки віка.

Назвав Адамом,
Поставив паном
В раю створіня всего,
Дав му і жену
На імня Ђву
Ів боку ребра єго.

Поблагословив,
Множити ізволив
Красше як отець і мати,
Токмо не казав
Райского древа
Средняго ся тикати.

Ту змий мудрійший,
Всіх звір хитрійший
На древо вилізає,
Ђву, би рвала,
Овощ вживала,
Зо всіх сил іскушає.

Вирвала Ђва
Із того древа
Овощу скоштувала,
Вкусила штуку,
Простерла руку
І Адамови подала.

Адам приймає,
Овощ коштує,
А в той хвили познали,
Же согрішили
І нагі били, —
Ораз ся заветидали.

Сшили листвія
До накритія
Тай ся припоясали;
Гди вчули бога,
Встала в них трвога,
В гущу ся поховали.

Створець приходить,
До них говорить,

Гласом божим волає:
„Где єсь, Адаме?“
„Нагий єсьм, пане!“ —
З страхом одповідає.

К собі приволає,
Питат, хто казав
Овощу заживати?
Адам впадає,
Слези зливає,
Взяв на Ђву складати.

Мовит бог Ђві:
„Кто казав тобі
З древа овощ зривати?“
Ђва впадає,
Слези зливає,
Хце на змию складати.

Ту рек бог змий:
„За гріхи твої
З насінном єсь проклята
На чреві лізти
І землю гризти,
Зліїша-сь над всі звірята!“

Ђву карає:
Болізнь вкладає
При данію плоду,
А всі печали
Одтоль настали:
Муж берет її свободу.

„Между тобою
І сіменем тою
Вражда не перестане,
Доколь Мессія
За гріхи сія
За вами не обстане.

„А ти Адаме,
Равий пане,
Же-сь ся важив грішити, —
Проклята земля
Для твого племя
Терня будет родити.

„Во поті лица
Будеш до кінця
На твій хліб працювати,
Смертен будеш,
В землю пойдеш —
Було не согрішати!“

Вигнав їх з раю
К пустому краю,
На вході херувима
Вставив хранити,
Би не входити.
Слезі ліют очима.

„Боже ласкавий,
Услни плач кривавий,
Пусти нас ще до раю!
Вже будем знати,
Як тя слухати —
На віки присягаю!“

Бог справедливий,
Всім злим страшливий;
Не дав ся убагати;
Що не мислили,
Тое узріли:
Було не согрішати!

Адам на Єву,
Єва на змію
А навет на Адама —
Сами гризоти,
Біди, клопоти
Од вечера до рана.

Нігде сидіти
Ні ся огріти,
Ні ся чим посиляти;
Рознач велика
Для чоловіка..
Взяли бога просити.

Слез не жаліют
І ревне ліют,
Би творця пробагати:
Дав ся впросити
І дав їм діти,
Би гризоту прервати.

Дав їм бог сина
Перваго Каїна
А другаго Авеля;
Каїн ролями,
Авель овцями
Трудили ся до тира(?).

Чинять офіри
Зо своєю міри,
На олтари складают:
Авля бог видит,
Каїна бридит —
Ту на себе повстають.

Каїн злосливий,
Барз нещасливий
Авеля забиває,
А ту кров плине
З Авля невинне,
К створителю волає.

Ту бог Каїну
За всю провину.
Покуту назначає;
Вздихат, трясет ся,
Барзо гризет ся,
На пущу утікає.

Адам з женою
Нещасливою
Своїх дітей шукають:
Авля збитаго
І неживаго
Знайшовши умлівають.

Не мали ж мліти?
Першу смерть видіти —
Вздівши на своїй дитині!
Кличут, волають,
Перевертають,
А не встав і до нині!

Тутай пізнають,
Же кару мають,
Богу ся офірують;
Терптиве зносять,
І єго просять,
Аж знову отримують.

Сита бо сина.
І многа інна.
Сини і дщери мають;
Чрез дев'ять сот літ
Увесь свій вік
Проживши умирають.

Сит міл Еноса,
Той Каїнана,
Каїнан Малелеїла,
А той Ареда,
Аред Еноха,
А Енох Маоусаїла.

Ситово племя
До Ноя время
Божими синами звано;
Діти Каїна
Для злого чина
За людські вважано.

Божії сини
З тої причини
Зопснутими zostали,
Же часто з злими
І безбожними
Синами ся мішали.

Ту бог всесвятий
Народ завзятий
Міл потопоп карати,
Бдиак чрез Ноя
Вся люди своя
Казав упоминати.

І так бог велит
Чрез сто трийцять літ
Би ковчей будувати,
По сім пар чистих,
Двоє нечистих
Скоту, птиць заганяти.

В триста довгоги,
Трийцять висоти,
Пятьдесять широкости
Локтій буде,
Смолов трінкує
І набирає живности.

Люд беззаконний
До гріхов склонний
Не міг перекопати;
На то заслужив.
Бога побудив,
Аби го укарати.

Гди Ной все зладив,
Звірі спровадив,
Замикат ся з синами;
Дощі ся ліют,
Жродла трискають,
Топит ся світ з гріхами.

Люде з звірями
А звірі з людьми
На воді ся мішають.
Ніц не помагат,
Вода ся взмагат
І разом потапають.

По скалах, горах,
Деревах, долах
Народ ся услихає:
Котре моцнійше,
Хце бути ліше,
З верху в воду тручає.

Нагла одміна!
Отец од сина,
Син от отца утікає;
Вода як море
Заливат гори,
На скали вилізає.

Ту рідна матка
От немовлятка
На древо вилізає:
Хоть дитя поне
І в воді тоне,
Ратунку му не дає.

Хоть ручки зносит,
Щиренько просит,
Ніц на то не зважає;
Хоть перси течут,
Як огнем печут,
До него не злізає.

За єдиначку
Доньку, богачку
Семилітну і нещенту
Хоть матка своє
Житіє дає,
Єднак видит утопенту.

Там жену красну
Видів нещасну
Муж єї, же ся топила:
Хоть щире любив
І вірне слюбив,
Тепер му юж не мила.

Жена прозорна,
Заздростна, спорна
За мужа ся сварила;
Днесь его оставляєт
І утікаєт,
Жеби хоть сама жила.

Тут обручена
Пара влюблена,
Котора з милости мліла,
Гди страх узріла,
Впять ся змінила,
Мерзостне розлучила.

Тамої дщєр ладна,
Вродна, повабна
Вперед всіх займовала;
Днесь єї не хоче
Нікто на очі,
Хоть ся сама чіпала.

Одіжи, єтроїї,
Маєтки свої
І що кто тільки має:
Роскош, вигоди
І вся свободи
Зоставив і втікає.

Бо кождий своє
Житє власное
Хоче уратувати;
Ніц не помагат,
Вода ся взмагат,
Мусит все потапати.

Около тисяч
Пять сот пятьдесят
Літ от сотворєня світа
Доц лав днєй сорок,
А близько полрєк
Земля водов покрита.

Тут все живущє,
Духа мающє
Враз підняло знищенєю,
Токмо що Ное
В ковчезі своєм
Заховав к размноженєю.

В сто пятьдесят дний
Ное острожний
Оконце отвирає,
Випущат врана —
Чекав до рана,
А вран не повертає.

Сім дний чекаєт
І випущаєт
Голуба пробувати:
Той облетівши,
Нигде не сівши
Мусів назад вертати.

За других сім дний
Ное острожний
Голуба випущає:
Же мав що йїсти,
Приносит вїсти,
Сучєнь маслини тримає.

За тиждєнь знову
Випущає нову
Голубицю відати:
Мавши вигоду
І всю свободу
Не хоче повертати.

Покров откриваєт,
В коло позираєт,
Нараз ся утішаєт:
Чує з неба глас,
Би вийшли всі враз —
Тепер все випущаєт.

Потвердив віру,
Чинит офіру
От всіх скот і звір чистих;
Бог му приймаєт
І обіцуєт
Ласку до літ вічних.

Жену з синами
І їх женами,
Ноя поблагословив,
Би з тих вісім осіб
Народ на весь світ
В коротці ся розмножив.

Заложив Ное
Гражданство своє,
Защенив і овоци;
Гди вина зажив,
Усвув.....
Не знавши єго моци.

А в сні ся одкрив;
Хам тоє уврів;
Почав ся насмівати;
Аж Іфет і Сем
Вдав ся за отцем,
Зачали накривати.

А гди ся збудив,
Барзо ся смутив,
Же Хам так малоумний:
Кару пань вложив,
Би братам служив —
Так то, хто перозумний!

Ное красний вік,
Бо девять сот літ
І пятьдесят проживши
Умер в радості,
Пішов к сладості,
Красну память лишивши.

Хамово племя
Чрез весе (sic!) время
Псуло ся і грішило,
Навет поцтивих
Людей цютливих
До гріху приводило.

Раз ся змовили
І ухвалили
Би вежу вавилонську
Вибудували,
А не познали
Наперед волю боску.

Вежу будують,
Тяжко працують
І такий замір мають:
К небу ставити,
Би ся вславити —
Богу ся спротивляють.

Бо бог повелів,
Би ся розселив
Народ по цілом світі;
Они хотіли,
Би такой в землі
Сенаарстей сидіти.

Праця даремна
Народа земна,
Гди бог не позволяє!
Не много чинит,
А все ся мінит:
Токмо мову мішає.

Внет перестали,
Не будували,
Не могли зрозуміти
Єден другого,
Языка його, —
Взяли ся розходити.

Од часу того
Аж до нашого
Рожній мови ведуть ся,
Єдни впадають,
Другі настають,
Єднак колись ізійдуть ся.

Множит ся народ,
Але злий зарод
Походящий од Хама
Завше горює
І добрих псує
Крім цютливого Авраама.

Бог всевідущий
 Люд зле жиющий
 Часто упоминає,
 А неоправних
 З народів давних
 Розмаїто карає.

Через патріархов
 Уряд єрархов
 І царей справований

Не могли здолати,
 Би вгамувати
 Люд в злости розгуканий.

Тут од Адама
 До Авраама
 Таких дев'ятнайцять
 Патріархов било,
 Людми рядило
 По літ сто кільканайцять.

(В Любши нов. жидачівського зі старшого рукопису переписав около 1888 року ученик мар. школи Василь Чомля.)

12. Вірша про неврожай.

Давно були такі літа,
 Що родили ся нам жита,
 Кукурудзи і пшениця,
 Ячмінь, гречка і лентія*).
 Всего-м суто, много мали,
 Йїли, пили і гуляли;
 Барабуля нам не гнила, —
 Тогди була доля мила.
 А тепер нам бог всім так дав,
 Тяжко кождий шоб працював,
 Шоби орав і засівав,
 Лиш ніц-нічо ни їзбрав.
 Як єм много хліба мали,
 Гий-сьи на глум продавали,
 І веселий нарід ходив,
 Бо кождий рік хліб їзроцїв.
 Але ни так то буває,
 Як си кождий з нас гадає:
 Ни прийшло нам до притоки,
 Нима хліба вже два роки
 І худібка ни платит си,
 Тяжко кождий з нас журит си.
 Нима з чого грїш зробити,
 Жидам довжок відплатити.
 То-м ше позикку давали,
 Таку-м біду ни зазнали,
 Шоби з фундушу**) гроші брати!

І за то тра погадати,
 Тоту душу восхвалити,
 Шо так глибоко гадала,
 Нас в сім чысьбі ратувала
 І за нас ни забувала
 Це наука для нас, газди,
 Шоб каждый знав раз на завжди:
 В запасі си тра тримати,
 З рідка в чарку зазирати.
 Чудні роки це настали,
 Шо-м ся того дочикали,
 Шо хто має — потерпає,
 Хто ни має, тот ни дбає.
 Скажіт тепер, чемні газди,
 Кілько вас є отут-гезде:
 Шо тогди будем робити,
 Як нам весна їзмикити?
 Тогди в торби діти зберем,
 Через плече перекинем,
 Так будемо вандрувати,
 Душі наші годувати.
 Одну гадку будем мати,
 Як зберем ся вандрувати,
 Шоби памятку зробити,
 Жидам траткі поплатити.
 Гий, міні ся так їздає,
 Шо сисе нам так бог дає,

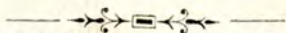
*) Ленча, сочевиця — Ред.

**) Мова тут про сумної слави фонд голодовий 1866, котрий так по-
 руйнував многих селян, що по деяких селах люде волїли пухнути з голоду,
 ніж брати з него позички. І. Ф.

13. По битві під Плевною.

Литит ворон з за Дуная, жалібненько краще;
 Ой не одна мати гірешко заплаче.
 Пустили ся рускі хлопці з генералом Гурком
 За Дунаєм, за Балканом воювати з Турком.
 Тоти гнали через гори, другі край займали,
 А поганці коло Плевни свою раду мали.
 Ой пішов на них Шаховський та із козаками,
 А поганці поховались гет по за горбами.
 Стали на них руські хлопці кріпко підступати,
 Стали вони із за шанців пушками гримати.
 Ой падали руські хлопці, а не уступали,
 А три рази більшу силу кололи, рубали.
 Ой полягли по лицарськи за Христову віру,
 Буде їм во віки слава од усього міру.
 Не тіште ся вороженьки та не бенкетуйте,
 Хоть ви собі, як вам воля, з Турком компануйте!
 А ваш Турок як в улію трут меже пчолами:
 Хибне лиш пожиток в поли — уже під ногами.
 Дай то боже, щоб не довго ему царювати,
 Святу віру християнську під ноги топтати!

(Із згаданого вже рукопису селянина Томи Кишка. Тут мусимо справити похибку, яка вийшла при описі рукопису в попереднім випуску. Тома Кишко не живе у Берлині коло Бродів (не коло Сокаля, як було у нас хибно сказано), а в Мостищах коло Калуща. Є се письменний селянин, не дяк, а свою рукописну збірку він переписав із старшого рукопису, що знаходить ся у старого господаря в тімже селі Василя Яковини і его старого батька.
 Р е д.)

Із старих рукописів.

III. Вандрівка Богородиці по пеклі

М а с к а н і. х р и с т і я н о в з г р і ш н ы х.

Бид'к стаа Бїцї езеро вгненное класкочное, скрка и смола
 з вгнем, вкѣтром и вѣрїю вгненною, шѣм на нем страшнїй гбчит
 іако гром, по немѣ хитаются волни аж до нека. Бид'к стаа Бїца
 в нем дѣшз грѣшних много, старих і младих, коплъ их и крикз:
 Ох, шх, вх нам смажним!

Рече сѣа Бѣа: Кототѣй то сѣт христїане?

Рече Мнх.: Елиши, сѣа Бѣе! Во їмѣ Хѣо вѣѣцѣлиси в крещенїе сѣе, а дїаволскїа дѣла творили, покаенїе погѣбили, не-послѣхали сѣхъ вѣцъ заповѣдей, крѣхъ сѣїхъ посквернили вѣдомъ, нечистотою со нехристїанами, ї нїїа грѣхї тажкїа творили, не боачисѣ Бѣа, ї без покаенїа померли. Ї сего ради тако мѣчатсѣ.

Рече Мнх.: Хоцешї сѣа Бѣе, да покажѣ ти мѣхъ тажкѣю, зїмѣ неогрѣмѣю, з кратъ моцнѣйшѣю ѿ сѣа зїмї?

Рече сѣа Бѣа: Молю тѣ, сѣїхъ Мнх., покажї ми всѣ мѣста мѣчимїа!

Тогда пристѣпиша ѿ сотъ архѣгѣлъ, херувїмовъ, серафї-мовъ, и взыша сѣю Бѣѣ на сѣверъ, ко полѣноцїи.

Мѣка дї. ѿ чародѣхъ, ворожкахъ, чаровникахъ ї проч.

Бидѣ сѣа Бѣа на сѣверї дѣвѣхъ глѣбнѣхъ велѣю, з обохъ вѣкѣхъ стѣни лѣдїнїе, а з верхъ зацѣпеннѣо люто мразомъ, ꙗко на триста сѣженъ ко глѣбнѣхъ мрѣа. Там зїма неогрѣмаѣа, тѣа неосвѣтїмаѣа, и там скрежѣтъ (sic!) грѣшнїци зѣбѣли.

Рече сѣа Бѣа: Ѽхъ, ꙗкъ страшно мѣсцѣ сїе ї лютїй мраз!

Рече Мнх.: Сѣа Бѣе, сїа мѣка вѣлїи зїмнаѣ нечестивїмъ людемъ, нїж на землї творїтъ чародѣїнїа, вѣваженїе, волхвова-ванїе, ворожество вѣсковское ї нїже хвалїтсѣ дѣхї своїми не-чїстїи.

Бидѣ сѣа Бѣа тамождѣ под лѣдомъ множество мѣжей и женъ вѣцѣноша мразомъ ꙗко лѣдъ, нагїе сѣдѣще на днѣ, їскри мразнїа ѿ нїхъ їсхождаше, ї крикъ непрестаннїй ѿ нїхъ: Ѽхъ, ѡхъ, ѡхъ намъ грѣшнїмъ! Бѣда, вѣда намъ!

Рече сѣа Бѣа Мнх.: Чѣо согрѣшили сїа?

Рече Мнх.: Елиши сѣа Бѣе! Сїа то сѣтъ грѣшнїци немї-лостивїи, богачѣ: ѿпїхали оубогїхъ ѿ вратъ своїхъ и померзали сїротї и оубогїе предъ вратї нїхъ. Сего ради тако мѣчатсѣ.

Рече Мнх.: Пойдемъ, сѣа Бѣе, на востокъ!

Рече Дѣа Мрїа: Покажї ми всѣ мѣста мѣчимїа!

Тогда взыша сѣю Бѣѣ аггѣлї на востокъ.

Повѣсть ꙗко проклятомъ Екимѣ рикающемъ на
дѣшѣ грѣш.

Видѣ стѣи Бѣа седмъ изеръ глѣбокихъ. Першее изеро глѣбина
его неизмѣрима, смрадъ скрчаній зо дна емѣ походитъ ѿ огня
кѣренія дима, пропасть, ровъ, широта.

Рече ст҃аго Б҃га: Цн гл҃бина велѣта в той пропасти?

Рече Мухъ: ꙗ милѣ, сѣла Бѣе. Я на днѣ естѣ в той пропасти оу первой ѡгнь, второй пропасти зима несогрѣмаѣ, в третьей пропасти звѣрїе, в четвертой гадѣ, ѡцѣрѣнїи, скорпїи, в пятой червѣе неѣмирающее, мнши, жаби, в шестой пропасти птица, мѣраклѣ, гѣселница, шершенїца и ѡси, в седмой пропасти тма неосвѣтимаѣ, плачѣ неѣтолимїи. Ѡ пропасти крикѣ великѣ, а безѣ тїи пропасти оужїи протѣженни, кладѣнїи хнѣкїе и ѣзкѣе, же нѣгдѣ слѣдѣ возможно оумѣститисѣ. На врезѣ кладокѣ тїх сидит великїй зѣло ѣко гора мѣж ѣковскїй їменем Ѣкїменѣ: смрад велимїи страшнїй Ѡ пацѣки емѣ похѣднѣ, ї рознѣл пацѣкѣ ѣко пропасть; глава ѣго ѣко змїѣ, а на главѣ емѣ роги ѣко в тѣра; ѡчи страшнѣ блискают ѣкѣ ѡгнем розно ѡчи ѣго (sic!); гѣби емѣ ѣко дѣбѣлїи, зѣби емѣ ѣко сѣрпїи, ѣзикѣ емѣ долгїй ѣко пламень ѡгнїстїй; ноги емѣ ѣко ѣ лѣа долгїе; рѣки емѣ зѣцѣренни, оудн емѣ ѣко сѣрпѣ; рѣка емѣ деснаѣ простѣрта на воздѣшѣ, берет нечѣстївїѣ дѣшѣ оумѣтѣлѣ нїх под ноги своѣ ко пропасть. Тгдаже ѣѣси принѣсѣт гѣшнѣю дѣшѣ, тогда той Ѣкїменѣ радѣетсѣ велимїи и кажетсѣ тїм дѣшѣм нїти черѣз тотїи ѣзкїе кладкїи хнѣкѣе. Яце которѣѣ дѣшѣ велимїи гѣшнѣѣѣ, то ѣпадетсѣ в тѣю пропасть глѣбокѣю, ѣднѣ ѣднѣи хѣватѣетсѣ сѣѣ. Тогда проклатїй Ѣкїменѣ радѣетсѣ ѡ гѣшнѣи дѣшѣ. ї спнѣтсѣ моцнѣ ѣко мѣртѣѣ. Ѡ немѣже Дѣдѣ напїсалѣ в псалмѣ ̑: поснѣх смѣщен. Тгдаже агѣлїи принѣсѣтсѣ правѣднѣю дѣшѣ, то зарѣз правѣднѣ дѣшѣ поїдѣ просто кладнѣцѣмїи, ѡ нїх же прѣрокѣ напїсалѣ в псалмѣ ̑: живїй в поможнїи вншнѣѣго, во кровѣ Бѣѣ неѣѣѣго водѣворнѣтсѣѣ.

Видѣ стаѣ Бѣда през пропасти прелѣтающіѣа легко праведніѣ
дѣлѣ, ѡ нихъ же Дѣдѣз написалѣ: даша ми крилѣ ѣко голубинѣ и
полечѣ и почкѣю. Тогда видѣ тоѣ проклятій Екимен засмѣтитсѣ,
возрикаетѣ ѣко левѣ, ѡ немже пророкѣ рече ѡсал. рѣ.: положи тмѣ
и вистѣ ноцѣ. Но ради би дѣяволи вси дѣшѣ подѣвити под
ноги свои. Для того роспѣтитъ всѣ воѣ свои, кажетѣ на грѣхѣ
зводити, приводити. Егдаже прѣднѣю дѣшѣ аггѣли несѣтѣ, в той

час вбачитъ нх проклатій Ескименъ, смытиса страхом великим и вся вои его, и засмѣтитъ ся со всѣми бѣси своими.

Мѣла кѣ Ирода црѣ и воиннов его, іже избили во Бифлеомѣ млдѣцъ дѣтисѣцъ Хѣа шѣкаючи.

Бидѣ сѣтаѣ Госпожа посредѣ сѣрки кипящей црѣи много и воинновъ нх много сота (sic) народа. Крикъ ѿ нихъ непре- станно: шх, шх, шх!

Рече сѣтаѣ Бѣа: повѣж ми стѣи арх. Мнх., что за грѣ- хи нх?

Рече Мнх.: слнши сѣтаѣ Бѣе. Бѣи естѣ Иродъ црѣ нечестивѣи и жолнѣре его, иже избили дѣтисѣцъ млдѣцъ во Бифлеомском повѣтѣкѣ подѣ рожества Хѣа. И инѣи Ироди и црѣи нечестивѣи, и той Иродъ иже Іванѣ прѣтечи главѣ оутѣлѣ, сего ради тако мѣчатся.

кѣ. Мѣла Каннова і воинна того, иже Іс Хѣа оударила по лицѣ рѣскою прѣд Іанною архіереем і инѣи воинни іже бичовали Іса.

Бидѣ сѣтаѣ Бѣа тѣжъ дѣрѣхъ глѣвокъю, а в той дѣрѣкѣ лютіѣ звѣкрѣ триглавнѣи крилатѣи, тамже со ними лютаѣи птица и мѣ- раваѣ и комарѣ такъ шрли великіѣи, шршеница і шси, имже не бѣ числа, а посередѣ тѣхъ звѣкровъ два чловѣки, еденъ великѣи, дрѣ- гѣи малѣи, і много сними людеѣ грѣшнихъ мѣчатся. Лютіѣи звѣ- рѣи едни за ноги гризѣтъ, едни за чресла торгаютъ, едни звѣкрѣи шевнѣи сѣа коло него, а птица шчи им зобаетъ, торгаютъ, на день и нѣночѣ два кротѣ изѣдѣтъ, швнаживши, изѣвѣши им тѣло, тѣлоко им кости зостанѣтъ, и жили сторгаютъ. Тамже недалеко естѣ езеро животворное, вода живѣа. Шнаѣи птаха изѣвѣши, шзо- бавѣши им тѣло, тѣлоко кости останѣтѣи, и летит птаха на тоѣ шзеро, живѣю водѣ, і там сѣа кѣпаютъ и набираютъ води тои животворной на крила и прилетѣтъ над кости тѣи и стрѣсѣтъ сѣа над костѣи тѣи, и в той чѣ зараз тѣло поростетъ. І зновѣ начинѣт ѣсти, торгати шнѣи птахи тѣхъ двоѣх чловѣковъ и прочѣих грѣшниковъ. Тогда ѿ тѣхъ грѣшниковъ крикъ на тѣ мнѣ по- ходитъ.

Рече сѣ. Дѣа Мрѣи: повѣж ми стѣи арх. Мнх., что согрѣ- шили сѣи?

Рече Мнх.: Слнши стѣм Бѣе. Видиш того чѣвкѣ великаго? што естѣ снѣ Ядамовѣ Каннѣ. Я той дрѣгѣй меншѣй, што естѣ той, їже гдѣ нѣшего Іс. Хтѣ сдариѣ по лицѣ аж из ногѣ оупал предѣ архїереем Янною. І ннѣ, что вичовали Іс Хтѣ и что стрѣгли, сего ради тако мѣчатсѣ.

Рече стѣм Бѣа: По дѣлом им!

Потом показашѣ їй аггѣл и ннѣ црѣй нечестивѣх: во пещерахѣ вх! і ах! (во)пїютѣ, їже сѣм Бгѣ ровнали.

Отдѣже пройдоша пропастьї сѣ, идоша сквозѣ пѣщї и горї непреходимѣм. Рече Мнх.: Хоцѣши ли, стѣм Бѣе, покажѣ ти мѣста вѣсковскѣм и мешканы нѣх?

Рече стѣм Бѣа: покажи ми, ст. Мнх.!

Мѣска кѣ. Мѣл'ныковѣ и мѣрочниковѣ грѣшнѣхѣ.

Видѣ стѣм Бѣа море сѣхое карзо, глѣбина недозримаѣ, іакѣ ѿ землѣ до неба. Видѣ градѣ, мѣсто темное, всюдѣ желѣзом шкованно, врата, брами желѣзнѣм, на вратахѣ вѣла и кїмкѣ желѣзнѣм, весь градѣ покрїтїй толсто на четїридѣсѣть сѣженѣ. По рекѣ Мнхѣанѣ: Во ѣмѣ ѿца и сїа и стѣго дѣхѣ аминѣ! Тогда оупали всѣ стѣкнѣ, растопнїша сѣ іакѣ лѣд. Видѣ престѣм Бѣа посредѣ града іакѣ прахѣ безчисленнѣх вѣсковѣ, мѣчащѣ дшѣ грѣшнѣхѣ. Видѣ проклятаго црѣа престолѣ нечестивѣй темнѣй іакѣ смола. На престолѣ сидѣт нечестивѣй црѣ вѣсковскѣй Фемазкѣй (?) темнѣй пачѣ смоли, предстоѣтѣ емѣ вѣсн їмѣже не вѣк числа, і темнѣм и смраднѣм. Пред престолом его много дшѣ грѣшнѣхѣ мѣчатсѣ. Видѣ престѣм Бѣа през градѣ темнѣй перекалѣдї желѣзнѣм протїаженнѣм и гад и шгнѣ. Пред кладамї много дшѣ грѣшнѣхѣ шпѣтаннѣм гѣрѣкѣ ногамї, шкрѣтноѣ кѣменїѣ іакѣ мѣннѣсе кѣло ко шїамѣм їм попрїкїзѣванно, и шгнѣ под нїмї вѣсн мѣшкамї роздїмѣютѣ, а ннѣм во шгненнѣх фолюшахѣ мѣчатсѣ. Вкрїкѣ: Ѡх! вх! вх! Горе, горе нам грѣшнѣм!

Рече стѣм Бѣа: Повѣж ми стѣм арх. Мнх., что сїа чѣловѣкѣ согрѣшнѣли?

Рече Мнх.: Слнши стѣм Бѣе! Сїа сѣт чѣловѣкѣ хсѣдожнїкн, мѣлнїкн, мѣрочнїкн, їже не по правдѣ сѣмѣна чѣжїа и мѣскн крали, крали, сего ради тако мѣчатсѣ.

Мѹка кѣ сребролюбцем, златолюбцем, золотарем,
лихваром грѣшним.

Бидѣ сѣла Бѣа члѣвкѣ художники, їже ни рѣками ни ногами
не могѣтъ рѣшити, бо сѣтъ шпѣтаннїе ко кладом желѣзним злати-
ми ланцѹхами. Єдни бѣси шгнь под ними мѣшками подарѹют,
дрѹгїе злато и сребро варять, ко ѹста им наливаетъ кипячое.

Рече сѣла Бѣа: Повѣж ми стїй арх. Мих., что согрѣ-
шили сїа?

Рече Мих.: Єлиши сѣла Бѣе, сїа то грѣшници сребролюбци
и златолюбци, лихварницѣ, золотарѣ і лихварѣ. Єго ради тако
мѣчатся.

Мѹка кѣ злодѣем, разбойником, клеветником,
лѣбедником.

Бидѣ сѣла Бѣа члѣвкѣ шбѣшени сребреними и златими лан-
цѹхами за шїю а гаками за ѹзники, а шгнь под ними дїаволи
мѣшками подарѹютъ.

Рече сѣла Бѣа: Что согрѣшили сїа?

Рече Мих.: Єлиши сѣла Бѣе! Їже висѣще за шїю, то злодѣе
сѣт, разбойници, а сїа цю висѣть гаками и ѹдницами за ѹзники,
сїа сѣт лѣбедници и клеветници: до царей и пановъ сребра и злата
давали: на дрѹгнѹх накладали познавочнїа, і сего ради тако
мѣчатся.

Мѹка кѣ ш людѣх, которїи бразди, границы зашѹ-
ютъ, насѣны, плодъ крали в дрѹгїхъ людѣй не бо-
лчисѹ Бѣа.

Бидѣ сѣла Бѣа члѣвковъ множество лежаще на шгни, а
бѣси им палатъ, а нїе бѣси в ротъ землю їзъ шгнем в ротъ
пхают и кáменїе горячое. И крикѹ ѹ них велїй зѣло: Ох, шх,
шх нам смажним, грѣшним!

Рече сѣла Бѣа: Повѣж ми стїй арх. Мих., что согрѣ-
шили сїа?

Рече Мих.: Єлиши сѣла Бѣе, сїи члѣвкѣи шрателїе земли
бразди или границѣ зашѹрѣвали, сѣмена и плод крали чѣжїе, сего
ради тако мѣчатся.

Мѡска кѣ. Ѡ млатовѣйцахъ, ковалѡхъ грѣшныхъ.

Бидѣ сѣмъ Бѣа члѣвки мѡчаща сѣ ѡ ѡгненнихъ пещерахъ, бѣси подъ ними ѡгнь димахъ, а нѣмъ бѣси горящѣмъ желѣза ѡ ротъ бютъ, а нѣмъ оуѡхъ вертиать горящими рожнами, а нѣмъ тѣло имъ щипаютъ ѡгненними клѣщами, а нѣмъ млатами бютъ непрестаннѣ. Крикъ ихъ велѣй: Горе, горе намъ грѣшнымъ!

Рече сѣмъ Госпожа: Повѣжъ ми стѣй архъ. Мнѡхъ, что согрѣшили сѣмъ?

Рече Мнѡхъ: Глиши сѣмъ Бѣе, сѣмъ то члѣвци сѣмъ млатовѣйци ковалѣ, крали чѡжѣмъ желѣза, когда работали, сего ради тако мѡчатсѣ.

Мѡска кѣ. Ѡ ткачахъ грѣшныхъ.

Бидѣ сѣмъ Бѣа члѣвки ѡгненними юзлами ѡпѣстанныѣ до столповъ, а бѣси имъ ирѣти, оуѣста роздираютъ и ѡ ротъ имъ клѣвки пѡхаютъ, и нитки имъ изъ очѣй падѣтъ, и ѡдежда на нихъ непрестаннѣ горитъ. Рече сѣмъ Бѣа Дѣа: Повѣжъ ми стѣй архъ. Мнѡхъ, что согрѣшили сѣмъ?

Рече Мнѡхъ: Глиши сѣмъ Бѣе, сѣмъ члѣвци злодѣятелѣе ткачѣ: прѣжѣ, полотна чѡжѣ крали, сего ради тако мѡчатсѣ.

Мѡска кѣ. Ѡ кравцѡхъ грѣшныхъ.

Бидѣ сѣмъ Бѣа члѣвки и жѣни на ѡгни жжѣтсѣ немилостивѣ, а бѣси имъ желѣзо, гвоздѣе изъ ѡгнемъ оу ротъ и въ очи бютъ и ѡдежда на нихъ непрестаннѣ горитъ, тѣло ихъ смажитсѣ немилостивѣ. Рече сѣмъ Бѣа: Повѣжъ ми стѣй архъ. Мнѡхъ, что за грѣхи тѣхъ людей?

Рече Мнѡхъ: Глиши сѣмъ Госпоже, сѣмъ то вѣсть члѣвци кравцѣ, за грѣхи свои тако мѡчатъ сѣ.

Мѡска ѡ. Кѡшнѣрамъ, Шѣвцѡмъ, Римарѡмъ грѣшнымъ.

Бидѣ сѣмъ Бѣа члѣвки и жѣни ижжѣтсѣ на ѡгни немилостивѣ, а бѣси имъ оуѣста разгрѣваютъ и во ѡста волосы и кожѣ изъ ѡгнемъ пѡхаютъ, дрѡгимъ на ѡчи волосы кипѣщю лѣютъ, ногти желѣзными распаливши тѣло имъ рѣтъ, гвозди вѣстри въ ѡчи.

во уста вють. Рече стая Бѣа: Повѣж ми стій ар. Мих., что согрѣшили людѣ сѣа? Рече Мих.: Глиши стая Бѣа, сѣа человекци злодѣятелѣ кѣширѣ, шевцѣ и римарѣ, сего ради мѣчатся.

Мѣка лѣ. Гѣ тих людѣхъ, що крадѣтъ сѣль.

Бидѣ стій Миханлъ и Бѣа Марїа: члѣки и жени на вѣни лежатъ, а вѣси им оу ротѣ соль из огнем, ропѣ кипищю лют, в ноздрѣ и на вѣни лїютъ. Рече стая Бѣа: Повѣж ми стій ар. Мих., що согрѣшили сѣа?

Рече Мих.: Глиши стая Бѣе, тїнто сѣтъ людѣ, що крадѣтъ соль, сего ради тако мѣчатся.

Мѣка лѣ. Гѣ тихъ, що крадѣтъ пчолы и птица.

Бидѣ стая Бѣа человекки с вѣни стоять, а птица им тѣло зобаше, шершеница, вси, комарѣ тѣло их кѣсает немилостивѣ. Рече стая Бѣа: Повѣж ми арх. Мих., что согрѣшили сѣа? Рече арх. Мих.: Глиши стая Бѣе, сѣа то сѣтъ члѣки, що крадѣтъ птица и пчелы.

Мѣка лѣ. Гѣ паныцѣхъ, забойцѣхъ, шпойцѣхъ грѣшныхъ.

Бидѣ стая Бѣа члѣки висище за ноги і за рѣки шпѣтаны юзаны вѣниными; єдны дїаволы вѣни подмѣхѣют, а дрѣгїе вѣси смѣлъ (sic!), сѣркѣ, золь смраднїй кипищїй з огнем лїютъ во уста и порох и каменїе горячѣе вють в пїсокъ з огнемъ. Рече стая Бѣа: Повѣж ми стій ар. Мих., что за грѣшники сѣа?

Рече Мих.: Глиши стая Бѣе, сѣа человекци паныцѣ, запойцы, а дрѣгїе шкѣдцы, забойцы, їже рано идѣще в свѣта, в недѣлю, на силѣ, сего ради тако мѣчатся.

Мѣка лѣ. Гѣ сѣдїцѣхъ кровопїйцѣхъ, сквернождцѣхъ.

Бидѣ стая Бѣа єзеро кривавѣе, кровъ из огнем клекотит, и в том єзерѣ множество мѣжей ш женъ стѣмѣхъ по оустѣ, по шїю в том єзерѣ кривавѣм и кровъ пїюще оумершї і идѣ гадѣй. Рече стая Бѣа: Повѣж ми стій арх. Мих., что согрѣшили сѣа? Рече Мих.: Глиши стая Бѣе, сѣа сѣтъ человекци грѣшники, сѣдїа немилостивїи, не по правдѣ сѣдали, кровъ чѣжѣю пили, во

не по правдѣ сѣдѣ сѣдали, кровопійци, мздоимци, забойци
і скверноядци, сего ради тако мѣчатся.

Мѣка лѣ. О сребролюбцехъ и златолюбцехъ
грѣшныхъ.

Бидѣ сѣла Бѣа езеро ѿгненно, злато и сребро в нем люто
варзо іскрѣно крѣкотит. К том езерѣ вѣчисленнаго народа мѣчит
ся. Рече сѣла Бѣа: Повѣж ми стій арх. Мнх., что согрѣшили
сѣа дшѣ? Рече Мнх.: Глиши сѣла Госпоже, сѣи челоувѣци сре-
бролюбци и златолюбци, лихварѣ, сего ради тако мѣчатся.

Мѣка лѣ. О тихъ людехъ, что робятъ въ сѣбю недѣлю
и въ свѣта господскіе и вѣгородичніе и нарочитихъ
стѣхъ, и нѣи теж невѣрници и немилостивіа князѣ
и пани и прочіи.

Бидѣ сѣла Бѣа много дшѣ грѣшнихъ мѣжей и женъ, иже
дѣлаютъ, робятъ в насилю тяжкомъ в работѣ: едни камѣни
носятъ дшѣ, а дрѣгіе дшѣ зелѣзо, третіе дшѣ глинь, четвертіе
дшѣ водѣ; во великомъ насилю вѣси работаютъ ними и мѣчатъ
тихъ дшѣ грѣшнихъ. Рече сѣла Бѣа: Повѣж ми стій арх. Мнх.,
что то за грѣшници? Рече Мнх.: Глиши сѣла Бѣе, сѣа сѣтъ
грѣшници невѣрници: в сѣа вѣи и во воскресеніе не хотѣли вѣ-
ровати, а нѣи немилостивіа цѣрѣ, князѣ, властителіе, оубогимъ
людемъ ѿ нихъ нѣжда великаа вѣла, а дрѣгіа тежъ работающе
в недѣлю и во празники господскіа и вѣгородичніа и нарочитихъ
стѣхъ, сего ради тако мѣчатся.

Рече сѣла Госпожа: Что ѿни іадѣтъ?

Рече Мнх.: Проходитъ ихъ оуглѣе ѿгненное.

Рече сѣла Бѣа: На що ѿнѣ дшѣ носятъ и такъ сѣа мѣчатъ
тѣю глинь, камѣни, зелѣзо, водѣ? Шо то ѿни мѣрѣютъ, вѣютъ,
лѣпятъ?

Рече Мнх.: Глиши сѣла Бѣе, азъ ти повѣмъ. Мѣрѣютъ дѣа-
воли градъ нечистій і темній нечестиваго цѣря, и теми дшѣми
тяжко робятъ. І ставляютъ той градъ, мѣрѣютъ цѣлѣй рѣкъ ажъ
до воскресенія Хѣаго, до великоднѣ; а іакъ прійде великъ дѣнь
и заспѣваютъ „Хѣ воскресъ“ в полноци, то в той часъ той градъ
потрясетъ сѣа, на земаю впадѣтъ мѣри каменніа, покрѣшатъ сѣа на

прахъ всѣ тѣхъ мѣри и палаці. По недѣли же сѣаго апостола Ооми зновъ шнѣ діаволи начнѣтъ нечестивѣй шнѣй замокъ градъ, то начнѣтъ дѣлами тяжко робити и мѣчити дѣлѣ грѣшнѣ, начнѣтъ мѣрвати, вѣдовати зновъ аж до воскресѣнїа Хѣа през цѣлѣй рокъ.

Рече Миханїа: Пойдемъ, сѣа Бїце, ко вѣдемъ в дамаскѣю землю и взиришъ гдѣ дѣлѣ христїанскїе вѣсилаются. Рече сѣа Бїца: Покажи ми, сѣа Михъ, всѣа, да виждѣ ихъ. Тогда пристѣпиша цѣ сотъ аггѣлъ и понесоша сѣа Господѣ в дамаскѣю землю.

лѣ. О дѣла хъ которѣи милостиню творили и в покаанїи померли, за тоѣ ихъ през пропасть милостинѣа преноситъ.

Видѣ сѣа Бїца на задной странѣ вѣдемъ, оудолъ глѣбинѣ недолъ дозрѣти. През тѣа глѣбокїа провали темность гѣстаа, а в провалахъ мгла шкрѣтнаа темность непросвѣтимаа. На дол глѣбини естѣ врата, їма ей Ясафатовъ, а под вратами на долной странѣ кладница положенна, пользка яко лѣдъ, оузкая, ижъ нѣгдѣ вѣстрѣ нѣжномъ вомѣстити сѣа. Видѣ сѣа Бїца много дѣлъ аггѣлъ прокадали ко кладницамъ, ко предъ тими кладницами вѣдетъ каждая дѣла їли грѣшна їли праведна. Видѣ сѣа Бїца дѣшѣ, що єдни преходѣть през глѣбинѣ, а єдни много падоша ко глѣбинѣ, а єдни сидѣть на врезѣ. Рече Михъ: Гїа то дѣлѣ покаанїици ї милостиню творили и в покаанїи померли ї милостинѣа ихъ преноситѣ през глѣбинѣ, ко їхъ покрила милостинѣа.

лї. Которѣе вѣдѣтъ дѣлѣ прелѣтѣаты и рѣкъ шгненнѣю чистителнѣю по верха: сѣимонаси, їермонаси, иєренъ праведнїе, черноризци — земнїи аггѣлъ, небеснїи челоувѣци и свѣцкїе правѣ.

Видѣ прѣстаа Бїца дѣлѣ прелѣтающїи през шнѣю чистителнѣю шгненнѣю рѣкъ. Рече сѣа Бїца: Що то за дѣлѣ, же такъ по верха прелѣтаютъ легко тѣа шгненнѣю рѣкъ? Рече Михъ: Сѣа Бїце, што тѣхъ дѣлѣ черноризци, сѣимниці, їермонаси, иєренъ иже нарекошасѣ на земли аггѣлъ, и свѣцкїе челоувѣци стѣи, їже правдивѣ на сѣмъ свѣтѣ к законѣ їноческомъ Гдѣ Бгѣ оугодили постомъ, молитвами, чистотою, оубожествомъ, послашанїемъ и иними оучинками їноческими. И провадѣть ихъ аггѣлъ вѣїи изъ мѣстѣа страш-

нихъ во пресвѣтлаѣ мѣсца веселая, во горни швити, во надра Авраама, Ісаака, Іакова, і тамо ся на вѣки бѣдѣт веселити.

лѣ. Ѡ дѣлахъ, иже за живота своего свѣщи давахъ до церкви стѣх и милостиню и одеждѣ оубогимъ людемъ.

Видѣ стѣа Бѣа дѣлѣ грѣшнѣмъ і праведнѣмъ во вратахъ Ісафатовихъ, єдини яко ласговици квѣлѣтъ, єдини яко голѣби гѣкають, єдини яко пчели гѣдѣтъ, єдини єдинѣхъ на софѣ носятъ, єдини прихѣдѣнни добрѣ, дрѣгѣ голоднѣ, єдини наги сидѣтъ, предъ єдиними свѣтила ясно горѣхъ, предъ єдиними трапези стоѣтъ і ѣдѣтъ, а предъ єдиними нѣчого нѣмаш і нѣчого не ѣдѣтъ, а єдни во тмѣ нескѣтимонъ кричатъ нагѣ и голоднѣ. Рече стѣа Бѣа: Повѣж ми стѣй архъ Михъ, що то за дѣлѣ, що єдни єдинѣхъ на софѣ носятъ?

Рече Михъ: Законци на софѣ носятъ, а что свѣтила предъ ними ясно горѣтъ и трапезають и прихѣдѣнни, то за живота своего свѣщи во церквахъ стѣхъ зажигаѣи, алѣчнѣхъ, голоднѣхъ накормѣи, нагихъ прихѣдѣи, жаждѣщихъ напоѣи, и пакѣ на земѣи за нихъ память творѣтъ, то в той часъ имъ радость великаѣи бивѣтъ.

Рече Михъ: Хоѣши стѣа Бѣе видѣти, да покажѣ ти, гдѣ праведнѣмъ дѣлѣ ѡпочивають? Рече стѣа Бѣа: Молю ти стѣй архъ. Михъ, покажи ми всѣа.

В той часъ пристѣпиша ѡ сѣтъ архѣгѣлѣхъ і понесѣша стѣбѣу Господѣ на востокѣхъ.

м. Ѡ чистѣцѣ.

Потомъ прѣйдоша прѣйдѣтъ і мѣдѣннѣхъ сѣдѣ горѣхъ и митарствѣхъ кѣ. На воздѣсѣ врата вѣсковскаѣа, а на каждѣхъ вратахъ или степенѣхъ, сходахъ зоспинѣють грѣшнѣхъ дѣлѣ. Потомъ прѣйдоша ко чистѣтелномѣу ѡгню, то єсть чистѣтелной рѣцѣ, в полѣхъ ѡгнѣ з водою, єфирскѣй, ѡслачнѣй, бѣзмѣртнѣй, и називѣетсѣа чѣстѣцѣ: полѣхъ з водою пламенѣ розливѣетсѣа рѣкѣу ѡгненнѣю, и с той пламени ѡгнѣ стрѣчаѣтъ грѣшнѣхъ і праведнѣхъ на рѣ и ѣ мѣлѣхъ и приводѣтъ ихъ до полюрованѣа.

Видѣ прѣстѣа Бѣа посредѣу ѡгню дѣлѣ множество в томъ

чистѣ: єдни поверха внон рѣки преходѣть. їнїа посродкѣ глєзній, а їнїа по колѣна, а инїа по поясъ, а їнїа по перси, а їнїа по шїю. Рече стѣа Бѣа: Покѣж ми стїй арх. Мих., что сѣт за грѣхи тїх людей?

Рече Мих.: Єлиши стѣа Бѣе, сїа то рѣка вгненнаа, в пол вода з вгнем, што називаетсѣ чистецъ. в немже дїшѣ полюрбютсѣ, которїи грѣшили несмертьельними грѣхами, десѣтеро приказанїй вжѣе выполнили. Которїи по верха преходѣть, што єстѣ дїшѣ праведних людей, а которїи вридѣтъ по колѣна, што их грѣхи болше сѣтъ, а которїи єще глєбше, то єще их грѣхи болше сѣтъ, а которїе аж по шїю вридѣтъ, в то таких грѣхи карзо тяжкїе и великїе сѣтъ.

Рече стѣа Бѣа: Ци на многїе часи полюрбютсѣ тїи дїшѣ?

Рече Мих.: Христїанскїе на сорокъ днѣ їако во снѣ страхованїа мѣкѣ прїймѣтъ, а нехристїанскїе много грѣшили страшно претерпѣть пламене мокраго ѿ элемента єферскаго вгню, а хрестїанскїе лї днѣ полюрбютсѣ вгнем. Їако во снѣ страхованїа мѣкѣ прїймѣтъ, то ѿ вгню їсходѣть свѣтлїе їако златѣ полюрванное ї встѣпѣютъ праведнїе во свѣтлаа мѣста, нїадра ївраама, їсаака, їакока, їако писанїе глєтъ: пройдохом сквозь вгнь и водѣ, їзведе нас во покой.

Гїд нїемѣ слава во вѣки вѣком аминь.

Полишаючи на пїзнїйше спецїальну студїю над сїм текстом, подамо тут тїлько бїблїографїю важнїйших досї звїсних текстїв. І так грецькї текстї досї опублїкованї два: Срезневським (Древнїе памятнїки русскаго языка и письма в „Извѣстїяхъ Имп. Акад. Наукъ“ т. X., стор. 551—578) по рукопису з XII. в. і Родсом Джемсом (гл. Ж. і Ст. I, 315). Текстї руськї опублїкували: Срезневськїй (тамже де й грецькїй), Тїхонравов (Памятнїки отреченной русской литературы II, 23—30), Пипїя (Памятнїки старинной русской литературы III, 118—124, по рукопису з р. 1602), в кїнци В. Петріче й ку-Хїждеу (Cartile pororane ale Romanilor II, 313—367, руськїй текст з XII в. і румунськїй). Югословянськї текстї опублїкували: Тїхонравов (ор. cit II, 30—39, по ркп. XV в.), Ст. Новакович (Starine XVI, 91—92, уривки сербьскаго ркп. з XVI в.), В. Ягїч (Arkiv za povjestnicu jugoslovansku IX, 110—118, хорватськїй глагольськїй ркп. XV в., гл. також Prilozi 46—54), Полївка (Starine XXII, 203—204, сербьскїй ркп. XVII в.).

Іван Франко.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

V.

— Отче Нестор! Отче Нестор! — закликала пані Олімпія, стоячи в порозі свого помешканя. О. Нестор, що власне з ulиці по прируїну панського двора входив на подвір'я, стрепенувся і не кажучи нічого підійшов до неї.

— А я тут уже турбуюся. Обідати пора, а вас нема.

— Та .. та.. так... троха в селі був, між людьми.

— Та що, може вийдете до мене, то пообідаємо разом. У мене нині троха приспінено, — бачите, гостей надіюся на підвечірок.

— Та куди міні... разом з вельможною панею! — почав було о. Нестор, та пані Олімпія зупинила його енергічним жестом, узяла під руку і попроварила до своєї їдальні, толкуючи йому, що так буде ліпше, що тут не потребує стісняти ся, що Параска йому услужить ліпше ніж Деменюк, що впрочім сьогодні у них обід короткий.

Пані, бачилось, була в добрім успособленню, говорила, оповідала, навіть жартувала, очевидно їй бажалось ввести й о. Нестора в таке саме успособлене. Та він мовчав понуро, икаючись і путаючись за кожним разом, коли йому приїшлося сказати яке слово. В кінці пані Олімпія зауважила се.

— Та бо я також! — сказала вона жартовливо, сідаючи коло него, коли вже пообідали і зі стола поспрятувано, — говорю вам се й те, що вас може й зовсім не обходить, а навіть не звертаю уваги на те, що ви якісь сумні та немов прибиті. Ну, панотче, скажіть, що вам таке?

— Міні! Але ж я... хіба ж я... Та міні, богу дякувати, нічого!

— Ні, не говоріть! По вас видно, що щось там є. Гризоту якусь маєте.

— Е, гризоту! — неохітно мовив о. Нестор махнувши рукою. — Чи то о гризоту так тяжко? Чи то вона у нас старих така рідкість? Не стоїть і говорити!..

— Все таки скажіть! — налягала пані Олімпія, рада, що найшла тему розмови, котра очевидно порушувала о. Нестора.

— Щож, вельможна пані, — сказав о. Нестор, нараз випростовуючись і приймаючи певніший, майже врочистий тон. — Одна в мене гризота: смерть моя близька. Чую се, а нині, відправляючи святе officium, почув се так ясно, так вразно, немов би якийсь голос із за

плеча шепнув міні. Щож, божа воля. Та от інша річ підійшла. Розмовляв я тут із одним чоловіком і дійшов до того, що я дуже недбало сповнював свій обов'язок, що на мойій душі буде багато несповненого, занедбаного... От що мене гризе.

— Ну, панотче, — почала якось нерішучо пані Олімпія, котра не надіяла ся такого обороту розмови, — се вже ви за надто. Хіба ж ви не навчали, не... не сповняли того...?

— Сповняв! Що я сповняв? І як я сповняв? — з боєм скрикнув о. Нестор. — Як би тут були поставили машину, ав — автомата, то той би був так само сповняв.. Відчитав би службу божу, відбув усякі обряди, виголосив проповідь по книжці. Хіба ж се можна назвати сповненням духовного обов'язку? А тимчасом народ у селі темний, вопсує страшенне, нужда, вороговане...

— Ей, панотче! І перед вами були священики і обік вас є, а всі оті сумні речі всюди є між народом і ніхто собі із за них не робить гризоти!

— Погубили сумління! — в важкій задумі сказав о. Нестор. — Еге! Бачу се добре! І в мене єго не було, довгі літа не було. Аж отсе тепер, перед смертю, бог міні єго вертає... на мою муку, та може й на добро. Аджеж мій обов'язок зовсім не такої роботи вимагав, як я робив!

— Один чоловік, отче Нестор, аби й що робив, усе таки всієї біди та темноти з села не вижене.

— Але треба було хоч зачати. Треба було.. Знаєте, пані, що мене найгірше мучить? Адже я навмисно, штучно погасив у своїм серці любов до людей, до всего на світі! Через вас погасив, через дурну, дитячу примху!

— А, дякую за комплімент! — з мелянхолійним усміхом сказала пані Олімпія. — Значить, я була для вас дурною примхою!

— Звісно, що так! А вжеж! Я, простий попович, без роду, без становища, і міг думати, що ви, князівська дочка, полюбите мене, будете мою! Ну, хібаж се не божевілье? А коли міні не вдало ся, то я замість наложити руку на своє життя, замість повісити ся або втопити ся, наложив руку на своє серце, відрізав себе від людей, від світа, від усякого живого діла! А що з того вийшло? Ворог людського роду, сатана, ні на що так пильно не чатує, як на такі власне душі. Коли в мойій погасло те оживляюче полум'я, він підсунув порошно, що світить гниючи, підсунув мамону, до котрої привязала ся моя темна душа. А закинувши міні сей аркан на шию, він вів мене ним чим раз далі в дебри гріхів і огиди.

— Але ж панотче! Що ви говорите? — скрикнула пані Олімпія, котрій сей оборот розмови і сей тон о. Нестора були зовсім не до ладу. — Ви мабуть хорі! Ви в горячці!..

— Ой, хорий, хорий! — говорив о. Нестор. — Не тілом, тіло здорове. Але душа моя болить до глибини, тремтить мов лист зів'ялий перед бурею. Чи ви пані ніколи не мали того чуття, що смерть зближає ся і може застати вас по саму шию в болоті гріхів? А може ви не вірите в майбутнє життя, в суд і кару?

— Ах, отче! Покиньте сю розмову, прошу вас! Вона вас бентежить, може зашкодити вашому здоров'ю!

— Що там моє здоров'я! — прикро якось відповів о. Нестор. — Пізно тепер дбати про здоров'я, коли смерть за плечима. Але для душі моєї... для душі ся розмова може бути корисна... Чую, що вона уздоровлює мене. Аджеж подумайте самі, до чого довів мене нечистий! Тут у селі душі віддані міні в опіку пропадають, гинуть, бажають хоч промінчика світла, умирають без того промінчика, без іскри любови і милосердя — чи ви розумієте, що се значить? А я об однім тільки дбаю, щоб гроші складати! книжочки щадничі, імперіали, дукати, купони, лоси, курси... боже мій! Аджеж усе жите моє було ними заповнене! Аджеж їх підсунув міні ворог темний замість жінки, дітей, приятелів, праці і любови! А, скажіть! І як же міні тепер умирати? Яким лицем стати перед судом страшного, справедливого судії?

— Отче, отче! — сказала пані Олімпія, добираючи найсердечнішого тону, — не клеветіть на себе! Аджеж ви знаєте, на дні душі своїє знаєте, і я знаю і бог знає, що се все неправда, що ви сказали! Аджеж ви любили! І ви не зійдете з сего світа безпотножно!

Вона простягла ему свою руку, гляділа ніжно, по давньому в его лице. Та він увесь затрептів, мускули его лица і уст задрбгали судорожно, а в очах видно було перестрах.

— Ах, пані! — ледво дишучи шептав він, заходячи ся кашлем. — Покиньте се! Ради бога покиньте! Не ворухте тих згадок! Адже ж вони вбивають мене! Аджеж се мій найтяжший упадок! Ви може не розумієте навіть усеї его глубини!...

— Упадок, до котрого веде любов, ніколи не може бути таким страшним гріхом перед лицем бога, когрий прецінь єсть бог любви! — врочисто, але якось холодно проголосила пані.

— Не хуліть, пані! Не ображайте бога! — поспішно промовив о. Нестор, махаючи руками. — Адже не знаєте... Адже се чужоложство... Адже тут... боже, боже! Не дай міні вмерти, поки не снокутую хоч тисячної часті сего гріху! Поки не оплачу его, кровю своєю не окуплю его! Адже тут, пані, було щось ще страшнійше, ще поганійше чужоложства!

— Ех, отче! — промовила пані Олімпія, нараз змінюючи тон, промовила холодно, різко, цинічно. — Що се вам знов у голову прийшло? Чого ви граєте передо мною комедію? Я єї добре розумію і вона не робить на мене ніякого вражіння. Всі оті викрики, охання, балакання про страшний гріх, друге, десяте, — все се дурниці. Лишіть се для пенсіонерок і для акторів. Нам старим зовсім не випадає грати комедію. За старі вже ми. Можемо говорити ясно і виразно і холодно, розумно. Адже знаєте добре, що Адає ваш син і що ваш перший обов'язок — дбати про него, забезпечити его будучину. Чи гріх чи два, що воно так стало ся, се вже лишімо на божу волю, але я думаю, що обов'язок чесного чоловіка тут ясний і ніякими оханнями від него викрутити ся не можна.

Вона говорила се гризливо, троха з притиском, та без патосу. Та

про те видно було на її лиці, що для неї розмови зібрала всю силу свого духа, всю свою енергію. Як грач на одну карту, так вона поставила все на сю смілу пробу. Вона доси ніколи ще не трібувала говорити з о. Нестором таким тоном, але бачучи тверду, неподатливу, майже туну його натуру добре чула, що колись треба буде й так із ним заговорити. Нагода трафила ся швидше, ніж їй того бажало ся, та дарма. Пані Олімпія бистро слідила, яке вражінє зроблять її слова на старого священника. Сама не знаючи, коли і як се стало ся, вона встала зі свого місця і в випростуваній, напруженій, майже грізній поставі наблизилася до него, в поставі вовчиці, що певна своєї сили наближуєсь до агняти, щоб его без боротьби пожерти.

О. Нестор весь закаменів. Як сидів у фотелю під вікном прислоненим рулеткою, згорблений, опертий ліктями о поруччя фотелю, так і заляк, задеревів. Навіть руки его, наставлені наперед мов для оборони, з розпростертими пальцями, перестали тремтіти і виглядали мов дерев'яні. Дух у нім заперло. Широко витріщені очі вперті були з виразом смертельного тривоги в лице пані Олімпії. В тій жінці, що доси все являла ся перед ним дамою, мягкою, ніжною, високою істотою, він уперве тепер почув істнованє звіря, хижої bestii, що дрімає на дні душі кожного чоловіка, іноді ворущає ся зовсім явно, а іноді ховаючи ся так глибоко, так старанно, що хоче ся вірити, що єї там і зовсім нема. О. Нестор доси не завважав ніколи присутності того звіря в натурі пані Олімпії; тим більший був єго перестрах в тій хвили, коли побачив себе з ним око в око. Він чув, що є супротив неї безсильний, безпомочний, що від єї ласки, від єї доброї волі залежить пустити его живого або тут же розшарпати. Єї спокійні, рівні слова не обманювали его; холодний блиск єї очей, тверді мускули, що напруживши ся по обох єї щокках бігали по них то наближаючи ся до кінців уст то відскакуючи від них, зіплені уста і ті рішучі кроки показували, що зовсім не добра воля панує в душі тої жінки.

Довгу хвилю стояла мертва тиша в покою. Ті двоє людей стояли одно насупротив другого недвижні, непевні, з почутєм страху і ненависти в душах, не зводячи з себе очей. не сміючи навіть поворухнути ся. Нараз відітхнули обое. Хвиля напруження пройшла. Дикий звір в душі пані Олімпії сховав ся, руки о. Нестора опять затремтіли і уста судорожно скривили ся мов до плачу. Ледво дишучи зі зворушення він промовив:

— Бог з вами, пані! Що... що се ви?

— Нічого! — якось неохітно буркнула пані і сіла. Якесь гірке розчарованє, незвісно відки і для чого почало заливати єї душу.

— Кажете: обовязок чесного чоловіка! Не викрутиш ся!... Хібаж я не сповняв сего обовязку? Чи я викручував ся від него?

— Ё, що ви сповняли! Тих кілька тисяч, що дали на Адасів побут у Відні.

— Кілька тисяч! Хібаж се мало? Хіба тисячі по дорозі пішки ходять?

— При таких грошех, як ви маєте, се нічого не значить.

— При таких гроших! Та якіж там у мене гроші! — з перестрахом скрикнув о. Нестор, для котрого тема про кількість єго грошей була може ще страшнішою від теми про смерть і страшний суд.

— Ну, ну! Зо мною не потребуєте в піжмурки грати ся! Я знаю добре, які ви гроші маєте і кажу вам ясно і виразно, що вважаю ті гроші, всі, кілька їх є, за власність вашого і мойого сина.

Пані Олімпія сказала ті слова з крайнім напруженем, понуривши голову в низ, глухим голосом, мов не хотіла ані чути ані бачити вражіння, яке вони зроблять на о. Нестора. Се була єї остатня карта в тій смілій грі. Відкриваючи єї вона знала, що тут або пан або пропав, що повороту для неї вже нема. І длятого висказавши їх сама тепер мов задеревіла в німій ожиданці того, що скаже о. Нестор.

— Ніколи сего не буде! — вирвалось майже мимоволі з уст о. Нестора — не в наслідок застанови, а немов голосна луна всего того чутя, яке він від давна мав до Адася.

Пані Олімпія ще глибше похилила голову, немов і ждала такої відповіді і ледви чутним голосом запитала:

— Чому?

— Тому... тому, що я не хочу і не дам!

— То не рація.

— Бог би мене подвійно покарав! Раз за те, що ті гроші... адже се ціна моєї душі, мого життя! Адже се кров! Кров тисячів бідних людей, піт людський, котрий я нагромадив і котрий упаде на мою душу. Ні, не хочу сего! Зверну їм се, зверну все до остатнього гроша!

— Що се ви плетете? Кому звернете? — з погордою і затаєною лютістю говорила пані Олімпія, знов звільна випростовуючись. Та о. Нестор мов і не чув єї.

— А по друге тому, що ваш Адася —

— Ваш, ваш! — скрикнула пані Олімпія.

— Що ваш Адася зовсім не такий чоловік, щоб я міг зі спокійним сумлінням віддати в єго руки ті гроші.

— Так комуж ви їх віддасте?

— Я вже знаю кому! О, не бійте ся! Я вже знаю!

— Нікому їх не дасте! — твердо і різко замітила пані Олімпія. — Не маєте права! Вашому синові грозить банкруцтво, позбавлене всего маєтку, а ви з якимись фантастичними думками носитеся.

— О, мої гроші не вийдуть єму на добро! — злорадно скрикнув о. Нестор.

— Нехай вас про се голова не болить! — відрізала пані Олімпія. Звір у єї нутрі почав знов ворухити ся і гарчати.

— Позвольте пані... ви тепер троха тес... троха роздразнені... чи невиспані... чи що. Може б ми ліпше відложили єю розмову на інший час?

І о. Нестор, говорячи се підняв ся з фотелю і почав очима шукати свого капелюха і палиці, щоб вийти з сего покою, котрого пригнетений простір і спертє, душе тє горяче повітрє давили єго, запи-

пирали йому віддих у груди, наповнювали його душу ще більшою тривогою. Та в тій хвили на подвір'ю почувся туркит лехкого візка і голосний стук кінських конит. Пані Олімпія поспішно виглянула крізь вікно відхилиючи ролету і радісно скрикнула:

— Ах, Адає!

А потім обертаючи ся до о. Нестора строгим, розказуючим тоном сказала:

— Ні, заждіть! Мусите розмовити ся з Адаєм! Що против него маєте, скажіть йому в очі, а справу треба вяснити. Нехай хлопає дармо не надієсь, коли нема чого.

— Але ж я... Та хіба я!... почав було ремонструвати о. Нестор, котрому сподівана стріча з Адаєм була дуже немилою. Але пані Олімпія майже силою посадила его назад у фотель, шепнувши рішучо і енергічно:

— Не робіть комедії!

А відтак ідучи до дверей і простираючи руки скрикнула другий раз:

— Ах, Адає! Ну, що ж? Ти сам?

VI.

— Добрий день мамі! — сказав Адає поспішно входячи до покою. — Ах, і отець Нестор тут! Добрий день, добрий день!

І Адає подав руку о. Несторови, що недвижний, блідий і немов остовпів сидів на кріслі. Та Адає навіть не дивився на него, а привитавши ся з ним, зараз панським звичаєм обернувшись до него плечима і почав розмовляти з матір'ю.

— Знає мама? Вчора в касині грали ми до третьої. Я виграв 50 гульденів, ну, розуміє ся, пустив їх зараз у ночі з товаришами. Чудесна компанія була: Едзьо і Долько і Тадзьо, потому прийшли ще Фонсьо і Мілько. Чудесно провели ми ніч. Сьогодні всі п'ять будуть у мене на обіді, а потім у мамі на гербаті.

— Як же ж се ти сам без них йдеш? Аджеж уже пора обідати, — промовила пані Олімпія, котрої лице роз'яснило ся на вид сина і котра відразу, бачилось, усею душею ввійшла в круг его інтересів.

— Вони йдуть. Тільки я випередив їх, щоб могти на хвилю вступити до мамі. Може тут у мамі з запасами не тее... То я там де-що накупив, зараз знесуть.

— Добрий мій! — півголосом сказала пані Олімпія, обіймаючи его голову і цілуючи его в чоло.

— Ну, що там! — сказав Адає, злегка відсторонюючи маму. — Нема про що й говорити. А як же ж тут мама живе?

— Нічого, якось дихаємо. От ми тут власне з о. Нестором де-що про тебе балакали.

— Про мене? — здивувався Адає і обернувшись на одній позі поглянув з гори в низ на о. Нестора, що видимо затремтів почувши як названо его ім'я. — Що ж ви таке про мене балакали?

— Про твою будучину, синку. Аджеж ти знаєш, що о. Нестор твій батько.

— Що мама дурниці говорить! — фукнув Адає.

— Ні, синку, не дурниці! Я вже давніше призналась тобі до сего гріха і тепер признаюсь при нім самім. Спитай єго коли хочеш. Гнівай ся на мене за се чи не гнівай ся, а що стало ся, те вже не відстане ся. Та представ собі, о. Нестор чує ся близьким смерті, а не хоче сповнити свого остатнього обовязку зглядом тебе.

-- А то якого?

— Не хоче тобі записати свого маєтку.

— Ну, отче, се дуже негарно з вашого боку. Коли я ваш син, то кому ж ближшому ви можете лишити свій маєток? І кому потрібнішому?

І Адає став перед о. Нестором, прибравши комічно-поважний вид. Єго невеличка фігурка з рідким уже, на дві половини розділеним і гладко прилизаним волосем, невеличкими блідо-рудими вусиками, одягнена в модний гарнітур, з рубіною шпилькою в краватці виглядала мов з воску вицплена кукла. В сірих очах видно було втому, пересит житєм і цїнізм. На гладкому, низькому чолі ніяка поважніша думка не лишила сліду, а на устах грав легкодушний усміх. Слова матери о тім, що о. Нестор є єго батьком, не зробили на него ніякого вражіння. Він підозрівав, що єго мати грає сю комедію з тупоумним старцем в тій цілі, щоб склонити єго до уложеня заповіту на єго користь і для того взяв ся по своїому піддержувати єї ролю.

— Ах отче, як би ви знали, як я потребую грошей, багато грошей! — говорив він патетично. — Аджеж гляньте на мене! Я молодий, гарний, жити хоче ся, гуляти хоче ся... Коли йду вулицею, всі дівчата до мене всміхають ся. Щастє, роскїш і радїсть з кожного вікна манять мене до себе. Музика, вино, карти, тавариство... ну, чого ви так скривились? Певно, ви яко старий цецебебс того не розумієте. А все таки, не бійтесь! І ви в молодших літах потрапили дещо! Вже коли ви з моєю мамою дійшли до ладу —

О. Нестор не видержав. Ся цїнічна бесїда молодого панича збентежила єго душу, відкликнулось в ній усею силою обуреня, на яке тільки він був спосібний. Зірвав ся зі свого місця, випрямив ся перед Адаєм, висний від него о цілу голову, і хоч увесь тремтів мов тростина на вітрі, крикнув задихаючись:

— Мовчи, молокососе! Не смій так говорити про те, чого не розумієш! Не смій жартувати з матері і... і...

Та тут не стало в него сили. Нерви взяли своє. Він опять упав на крісло, похилив голову і закриваючи лице долонями захищав як дитина.

Адає стояв на місці. Цїнічний усміх не щез з єго лиця при тім вибуху о. Нестора, першим вибуху, який від давніх-давніх літ з ним притрафив ся.

— Ого, го! — мовив він насмішливо. — Шановний татко аж тепер пригадав собі, що має дитину і хоче во мною обходити ся як з ди-

тиною. Смію пригадати шановному татови, що я вже давно повнолітній.

— Не клич мене татком! — сказав о. Нестор, перемігши троха свій пароксизм.

— Чому ні? Коли се так, як мама мовить, то не маєте чого встидати ся. Хіба я поганий син?

— Будь ти собі й найкрасший, але я тебе не хочу знати!

— Е, так то зле не буде! — мовив Адає. — А в тім як ваша воля. Поки живете, можете мене не знати, я о те не стою. Але при смерті раз тільки про мене згадайте, тоді, як будете робити свій заповіт.

— Ну, певно що згадаю, — буркнув о. Нестор.

— І напишіть там пару слів.

— Певно, що напишу.

— Ну, а що напишете?

— Вже потому прочитаєш.

— Ні, я хочу тепер знати.

— А коли хочеш, так слухай. Із свого капіталу я зроблю фундацію для бідних. Для різних категорій: для хлонів зруйнованих лихвою, для переступників випущених із криміналу і позбавлених зарібку, для невлічливих хорих. Весь свій капітал на се оберну і додам у заповіті: а коли б мій син Адам Торський або его потомки опинили ся в котрій небудь категорії тих бідняків, то перед усіми іншими мають мати першенство до заповоги.

— Щоб ви самі ще зійшли на неї, дорогий таточку! — скрикнув Адає. — Я надіюсь, що вам рука всхне, заким зможете написати такий заповіт.

— Як не зможу написати, то подіктую.

— Швидше занімісте.

— Вже я найду спосіб, щоб зробити те щ, хочу. Але одно скажу тобі і твоїй матері: на спадок по мві не остріть собі зуби! Ніколи его не побачите!

— Побачимо, як воно буде! — промовила пані Олімпія, що весь час тої розмови між Адаєм і о. Нестором сиділа при вікні, обернена до них плечима, а тепер знов обернула ся лицем до о. Нестора.

Хвилю трівала понура мовчанка. Навіть Адає почув, що ціла та розмова була якась огидна і перестав усміхати ся. Шкаралуша чемної подоби, в котру ті троє людей доси старанно заховували свої властиві чутя, тепер, не знати для чого, раптом розскочилась, обпала і щезла і таєна доси ненависть, зажерливість та цинічна жадоба уживання чужим коштом виступила на верх. Серце о. Нестора ще щільніше замкнуло ся перед тими людьми, а zarazом перший раз тепер в глибині его душі заворушило ся те чутє, яке проймає подорожного, що вандруючи пу-стою лісовою стежкою нараз попаде в середину вовчої тічки.

Та він по троха злякав ся й себе самого. Аджеж ті жорстокі, брутальні тони, що вирвали ся з его грудей при наляганнях пані і єї сина, чиж вони не були відгомном его привязаня до тих марних гро-

шей, до тої непожиточної для него мамони, а ненависти до живих людей, близьких ему, звязаних з ним — нехай що тільки гріховними зв'язками? Тепер після сеї розмови зв'язки ті порвані, дальше супокійне життя его в цьому домі неможливе — се він ясно бачив, і знов почував холодно тривогу дитини, котра серед ночі найде ся сама в густім лісі. Куди тепер подіти ся? до кого удати ся? кому повірити себе і той нешасний свій капітал, що чим далі тим більше із скарбу ставав ся для него тягарем, небезпекою? О. Нестор був так збентежений і зворушений до глибини душі, що не був в силі розміркувати над сими питаннями. Він почував тільки страх, небезпеку і непевність тут, де тепер находив ся і другий раз, тремтячи і ханаючись мов перелякана безпомочна дитина встав з крісла і почав збирати ся до відходу. Сим разом ані пані Олімпія ані Адась не зупиняли его, не промовили до него ані слова. Він вийшов не прощаючись і не кланяючись і потюпав до свого покою, де зараз щільно замкнув ся, немов боячись, щоб зараз же за ним, в білий день не прибігла сюди якась погоня.

А пані Олімпія і Адась ще хвилю мовчали. В кінці Адась з плаксивим видом обернув ся до матери.

— Щож тут властиво стало ся? Чого він так розгнівався?

— Не розумію, — холодно відповіла пані. — Щось стало ся старому. Прийшов і почав говорити о своїй близькій смерті, о своїх гріхах, о покуті. Чорт зна що за дурниці! А міні зовсім не до того було. Розлютив мене натяком на те, що хоче записати свій маєток на якусь фундацію. Я почала ему як розумному чоловікови в'яснювати, що его обов'язок є записати все тобі, а він ні тай ні!

— І чогож він так ненавидить мене?

— Хто его змрікує? Я думаю, що він не так тебе ненавидить, як гроші свої любить і боїть ся, що ти їх швидко розпустиш. Кілько разів я тобі говорила, Адаську, щоб ти при нім не надто показував свою панську натуру, удавав скромного, трудящого та дбаючого господаря.

— Ех, буду я перед старим ідіотом маскувати ся та комедію грати! — скрикнув з огидливим жестом Адась.

— Ну, ось і бачиш, що з того вийшло. Тепер я вже й не знаю, що далі буде

— А я не боюсь, — весело сказав Адась. — Коли він так любить свої гроші, то певно і до смерті не схоче розстати ся з ними, не напише заповіту і вони — —

Тут урвав. Як колишній правник він знав, що гроші ті ні в якім разі не стануть легально его власністю тим більше, що перед судом годі ему буде покликати ся на своє синівство, в котре і сам він не вірив.

— Ну, що вони? — запитала пані.

— Та що, по закону перейдуть на скарб державний, а хіба невеличка часть піде на громаду.

— Е, се ще хто його знає, як буде! — промовила таємно пані

здвигаючи плечима. — Коли б тільки він справді не зробив заповіту без мого відома.

— Або коли б не схотів від мами геть випроводити ся! — додав Адась. — Я щось так міркую, що він мами боїть ся дуже.

— Ні, про се не бій ся! Вже я не буду дурна. Віла его доси держати при собі, зумію вдержати й тепер. Чень то вже не довго буде. Та чорт з ним! Тобі пора їхати до дому. Адже твої товариші леда хвиля тут будуть.

— Правда ваша! Пора їхати. Щоб чорт узяв дурного попа! Попсував міні весь гумор! Тьфу! Як він на мене визвірив ся! Точнісінько мов би небіщик із труни підняв ся! Так до побачення з мамою!

— До побачення! — сказала пані Олімпія. — А прибувайте швидко, не дайте міні довго чекати!

Адась вийшов з маминого покою і свищучи якусь мелодію підхоплю в кафешантані сів на свою повозку і поїхав.

А за хвилю по его виїзді з тих самих сіней тихесенько виповз Гади́на, що там сидів у порожній бочці від капусти і підслухав усю розмову пані з о. Неестором і з сином. Виповзши на подвір'я він нараз випростував ся і свищучи якусь пісню пішов просто по під панині вікна, немов тільки що вернув відкись із села. Пані побачила его.

— І куди ти, погане насінє, волочиш ся? — скрикнула вона крізь вікно.

— В церкві був, — рівнодушно і спокійно відповів Гади́на і йшов далі.

— Стій! Зачекай! — скрикнула пані вихильючись. — У церкві? Хіба тепер із церкви вертають?

— Троха по селу походив, поміж парубками.

— По селу? І чого тобі в селі потрібно?

— Аджеж ніші в дворі роботи нема, то чень можна троха з людьми поговорити! — буркнув Гади́на.

— Ах ти огиднику! — лютила ся пані. — З людьми поговорити! І які там люде схочуть говорити з такою худобиною? Ти певно в коршмі сидів!

— А що то, пані міні гроші дали, щоби я мав з чим у коршмі сидіти? — зїїдливо відрубав Гади́на, блиснувши на неї своїми чорними як два углі очима, аж пані Олімпія поблідла з лютости.

— О, не бій ся! — скрикнула вона. — Знаю я, відки ти гроші береш!

— Відки? — понуро, але твердо огризнув ся Гади́на.

— І ще й питаєш! Небоже! Памятай собі, що ти ще кримінал навідиш! Чуєш?

— Може й навіджу, та чень дасть бог, що не сам.

— А се що має значити? Говори! — скрикнула пані.

— Нехай пані так голосно не кричать, бо я також дещо знаю!

— Що? Що? Що? — аж завищала пані Олімпія. — Що ти знаєш? Ну, скажи, що знаєш?

— Е, з вельможною панею багато би говорити, — грубо відповів

Гадина, добре знаючи, що пв'гнув єї по болючому. — А я от голоден, а там певно вже без мене пообідали.

І обернувши ся плечима до пані він пішов до кухні, де челядь справді вже вся сиділа при обіді, не думаючи чекати на него. Гапка привитала єго рясною лайкою, та він сего не слухав, але вхопивши ложку їїв що міг захопити. Тільки підігнавши троха за другими він відсапнув і озирнув ся по товаристві. Тут був і старий Деменюк і пастух від корів з підпасичем і садівник зі своїм хлопцем і Параска. Всі були очевидно голодні, бо не розмовляли нічого, тільки йїли мовчки, сербаючи з великої миски яблочну зупу, на котру садівник дав яблоспадальниць, і закусуючи єї чорним хлібом. Аж коли зупа скінчила ся і Гапка принесла величезний баняк картоплі, а за нею Параска миску квасного молока, язика троха розв'язали ся.

— Що там таке стало ся, Осипе? — запитав Деменюк обертаючи ся до Гадини. — Чого се пані так на тебе розкричала ся?

— Видно, що мене дуже любить, — сміючись сказав Гадина, вишкробуючи ложкою миску від зупи.

— Ну, але ти єї видно ще ліпше любиш, — доповів садівник. — Ми вже тільки слухали: ти йїй слово, а вона тобі десять, ти що рантийше, а вона що раз голоснійше.

— Ну, так! Я все з процентом плачу, — не без гордості сказав Гадина, забираючи ся до картоплі. Картофля була в лушині, єї треба було теревити і се розгнівало єго.

— Гапонько, матінко! — промовив він сердечно, обертаючи ся до Гапки.

— А що тобі, небоже? — відповіла та також лагідно, впадаючи в єго тон.

— Дай тобі боже, щоб з тебе так ті ангели з ріжками по смери шкуру лупили, як ми тепер оту святу бульбицю мусимо при обіді лупити!

Загальний регіт був відповідю на се побожне бажанє.

— Ах ти чортівське племя! — скрикнула Гапка, — та за щож ти міні так тяженько глинеш?

— Тяженько? Я хотів як найделікатнійше. А то за те, що нам отаку бульбицю в мундурі подаєш.

— Непотрібе, ти! — напустила ся на него Гапка, замахуючись здоровенною вагішкою. — Адже як тебе зайіду по гамалику, то світа божого не побачиш! Ти думаєш, що я не маю іншої роботи, як для тебе бульбу шкробати? а сам ти що нині весь ранок робив? Чому не прийшов та не пошкробав? А шкробало би тебе по під серце та по печінках, ти худобо погана! А дивіть на него!

Ледво не ледво вдало ся Деменюкови втишити Гапку хоч на стілько, що вона тільки по тихо в закутті бурчала та вичитувала Гадині безконечні паремсії. А Гадина ані вухом не вів у той бік. Він сміяв ся, жартував з пані Оліпії, маргав до Параски, штуркав підпасича, троха тумаловатого хлопчика, оповідав про те, як Цзяха били під коршмою і загалом був дуже веселім настрою у духа. А коли скін-

чив ся обід, він виходячи вийшов Параску в рамя і моргнув на неї значучо, а вийшовши на подвірє скрутив ся сюди-туди і коли всі розійшли ся, він шмигнув до возівні. За хвилю крадучись прийшла туди й Параска.

— Ну, що чувати? — шепнула вона.

— Чудесно, чудесно! — шептав радісно Гади́на.

— Ну, що таке, говори!

— Знаєш, я підслухав розмову старої відьми з попом! Скажу тобі — чудо! Посварили ся на забій!

— Ну! Що ти мовиш?

— Аж міні самому страшно було. Так і думалось, що вона кине ся на него і задусить его на місці.

— Та за що?

— Не знаю вже, з чого їм пішло, бо початку розмови я не дослухав добре, але то знаю, що стара налягала на попа, щоби записав усі гроші на панича. То ваш син — каже. А він ні тай ні! Потому панич прийїхав, знов у двох почали на него налягати, аж старий розлютив ся і так крикнув на панича, що я й не думав, щоб він так потрафив кричати.

— Ну, і на чім же стало? — зацікавлена питала Параска.

— Затяв ся старий. Усе одно товче: не запишу, бог би мене покарав. Хлопам роздам.

— О, о, о! Хлопам? Яким хлопам?

— Або я знаю! Потому казав, що на бідних запише, а паничеви ні тай ні.

— Ну, а стара що?

— А стара як та ворона все своє: Отже ж не запишеш нікому, тільки нам! Отже наші будуть ті гроші!

— Що ти мовиш? — скрикнула Га́нка, бючи ся об поли руками.

— Що чуєш.

— Щож вона гадає з ним робити?

— Або я знаю. Та видно, що щось вони гадають, бо потому ще добру хвилю самі без попа розмовляли тихійше, так що я не міг чути.

— Ой, то щось може вийти погане! — зо страхом сказала Параска.

— Певна річ. Ота стара відьма до всего спосібна. Та вже я буду єї добре пильнувати.

— Пильнуй, пильнуй, може з того щось доброго і для нас вийде! — сказала Параска і незначно, мов миш дівкою вишмигнула з возівні. Гади́на тільки що простяг руку, щоб єї обняти, та єї вже не було.

— Параско! — кликнув він стиха в слід за нею, та вона вже була далеко. Маркітний сам на себе і на неї Гади́на хвильку постояв, подумав, а далі поліз на підру і прогорнувши собі в сні вигідне лежовище ляг спати.

Тимчасом Адає вийїхавши від матері погнав долі селом туди, куди не довго перед тим вертав о. Нестор по розмові з ковалем Гердером. Розмова з о. Нестором ще троха млоїла єго, мов оскомина на зубах, та швидко інші думки прогнали те прикре вражінє. Була се плітка, лехкомисна і на скрізь змислова натура, у котрої фізичні імпульси переважали над духовими, чутя перемагали думку. Дбати про далеке будуще, укладати якісь хитрі пляни не було єго ділом; він ловив момент не дбаючи про те, що той момент сплодить і до якого кінця доведе. Житє було для него тільки сумою змислових розкошів, тож польованє на ті розкоші було цілим змістом єго змагань і заходів.

Порівнавши ся з обійєтем ковала Гердера він почав йїхати помалійше і просто брами три рази голосно луснув батоєм. На подвірю загавкали пси, але з людей ніхто не обізвав ся, ніхто не виглянув на те лусканє. Троха маркотний Адає поїїхав дальше. Перед ним розкрило ся широке, безбережне поле і єго очі побігли по тім полю мов бистрі шуліки шукаючи за добичею. Он там серед високого жита що се таке мріє-похитугєсь червоне та повне? Чи то маківка така здорова? Ні мабуть! Воно повзе, рушаєсь межею, пробирає ся наперед до дороги. Адає, повеселїйшав, радієно луснув батоєм і вдарив по конях, котрі чуючи запах знайомих піль і близькїсть стайні форкаючи помчали ся стрілою. Ось уже близько та червона маківка. Видно виразно, що се не маківка, а дівоча голова завітчана та прибрана червоними та зеленими лентами. З під тих квіток і лент роздає ся дзвінкий дівочий голос, лє ся пієня, тужлива та притїм якась кокетливо оживлена коломийка:

Була мене моя мати в четвер по вечери,

Щоби я ся не дивила в очі паничеви.

Ой бий мене, моя мати, хоч на смерть мя убий,

А я вийду на вулицю: Паничу мій любий!

Адає зупинив повозку супротив тої межі, по котрій ішла дівчина і скрикнув радієно:

— Се ти, Маланко?

— Ні, — відгукнула Маланка і раптом потонула з головою у високім житі. Добру хвилю єї не було видно, тільки чути було шелест жита, видно було, як воно розхилило ся і хитало ся там, де вона пробігла. Нараз Маланка, вся червона як квітка, в білій сорочці і в червоній спідниці, вибігла з поміж збіжя, легко мов серна перескочила через рів придорожний і так же легко вискочила на повозку. Адає сидів на переді і сам поганяв кіньми, і Маланка обхопила єго з заду руками за шию і покривала єго лице, чоло, очі і волосє безумними, палкими поцілунками.

— Ну, досить того, досить! — промовив Адає, держачи в одній руці вїжки а в другій батїг і не можучи собі дати ради.

— Любий мій! Дорогий! Гарний! Квітко моя! Раю мій! — шептала Маланка, не перестаючи єго цілувати. — Я так і знала, що ти сам йїхатимеш, надїялась тебе!

— Ідїь зо мною на фільварок! — мовив Адає, обнимаючи єї одною рукою і цілуючи єї горячі, малинові уста.

— Добре! — промовила радісно дівчина, але зараз посумніла і додала: — Але хіба тільки на коротку хвилику.

— Чому? Адже нині неділя.

— Все одно, роботи багато.

— Е, плюнь на роботу! Дадуть собі ради і без тебе.

— Ні, любий мій! Я слуга. А до того ще — знаєш? Вони пильнують мене. Батько наказав остро, щоб я з тобою не видала ся, а сьогодні привів навіть старого єгомостя, щоб мене упоминав.

— Ого! — скрикнув Адаць.

— Ну, та я пустила йому тумана в очі, сказала, що про тебе й не думаю ані ти про мене. Та про те коваль і його син готові зараз похопитись, куди я пішла, хоч я випросилась на часинку до Гапки, тої що в дворі.

— Не бій ся, не похоплять ся!

Вони йїхали ще якийсь час гостинцем, а потім звернули на полеву дорогу, що вела до фільварку. На полі не було ані живої душі, тільки дозріваючі збіжжя шуміли і хвилювались у легкій вітрі, та де-де пасмуга конюшини наповнювала повітря медовим запахом.

— Ну, годі! — скрикнула нараз Маланка і легко, ледви чутно зіскочила з повозки. — Далі я не поїду. Тут уже близько фільварок. Міг би мене хто побачити з тобою.

— Що? Ти хочеш геть іти? покинути мене? — сумно, м'яко промовив Адаць.

— Завтра побачимось.

— Ні! Слухай Малацю! Іди отсею межею, вийди в сад, там є діра в плоті, там тебе ніхто не побачить, а садом доберись до альтанки і там зажди на мене. Я тільки хвилечку, тільки коні наміщу і слугам розпоряджу, що мають робити. А потім вибіжу до тебе і проведу тебе до свого покою.

— Е, не хочу! Боюсь.

— Не бій ся, моє серденько! Чого тобі боятись? Я так зроблю, що ніхто тебе не побачить. Пообідаємо разом, а потім підеш собі до дому.

Надія — провести спокійно кілька хвиль разом з улюбленим паничем, обідати з ним, наговорити ся з ним до сита була дуже понадлива для Маланки і по короткій вагованю вона пристала. Не кажучи й слова більше вона шмигнула в збіжжя і зникла в ньому, а панич весело підвистуючи, поїїхав до фільварку.

(Далі буде.)

Ів. Франко.

СТАРІ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТІ.

II.

Середньовічні англійські хартії.

3. Католицький клерикалізм і початок свідомого лібералізму в Англії.

Отся впорядкована королівська адміністрація мусіла дійти до конфлікту з тою суспільною силою, що первісно сама помагала єї розвивати, а власне з духовенством. Тогочасна церков з погляду на свій устрій, на своє суспільне становище і свій настрій геть неподібна була до церкви перших часів християнства, хоча признаки єї й розвилися логічно з тих зародів, які існували вже в часах апостолів. Можна сказати, що середньовічна християнська церков, з єї єрархією і багатствами віддалилась від новозавітного характеру а наблизилась до старозавітного. Такій переміні основного характеру відповідала й переміна політичних думок у тій церкві. Бажаючи по давньому бути підготованем царства небесного церков зовсім не думала тепер підлягати царству земному навіть у світських справах, але хотіла панувати над ним, або бодай займати в нім упрівілейоване, виключне положене, як свого роду царство боже в царстві людському. Духовні хотіли бути верствою вільною від усяких обовязків супроти держави, від усякої одвічальности перед нею, а при тім задержати свої багатства, в тім числі й землі, котрі по феодальному погляду були власністю пануючого, відступленою посідачеви в заміну за обовязок служби, особливо військової. А церковні маєтности, побільшуючись де далі тим більше через даровизни за спасеніє душі даруючих і не роздроблюючись через спадкові поділи, дійшли до того, що в деяких краях зах. Європи більша часть землі була власністю церкви. Конфлікт між церквою і державою був неминучий. Конфлікт сей вибух в XI. в. поперед усього в Німеччині, де задля виборного характеру і міжнародного значіня цісарства, голови держави, цісарь з одного боку, а папа, голова церкви з другого, стали прямійше один проти другого. Та він проявив ся і у всіх других краях католицької Європи.

Сей конфлікт примусив представителів церкви висказати ясно своє розумінє о світській власті і єї відносинах до духовної. Розумінє те показалося досить далеким від апостолеського а досить близьким до по-

глядів старозавітних пророків. Біблійний теократичний лібералізм, щоб не сказати навіть ураз із Ренаном, анархізм, ожив опять і то в величезнім розмірі. Характерний зразок того лібералізму ми маємо в листі папи Григорія VII. до Германа, єпископа Метцу, писаним в часі боротьби папи з цісарем Генріхом IV. в р. 1081 *). Власні слова сего листу ошадять нам багато пояснень що до участі клерикалізму в виробці ліберальних політичних ідей в середніх віках.

Папа хоче вяснити єпископам, за що виклято цісаря з церкви і покликає ся на приміри з історії пап і цісарів Візантії, на слова Ісуса Христа до апостола Сімона-Петра: „Ти камінь, на котрім побудую церков свою,“ на слова ап. Павла: „Хіба ви не знаєте, що ми будемо судити і ангелів“ (I. Кор. VI. 3) і так пише далі:

„Так само і св. папа Григорій († 604) постановив, що королі повинні тратити свою гідність, коли вони посміють нарушити постанови апостольського престолу. Ось як писав він до Сенатора: „Коли який небудь король, священник, суддя або світський достойник, знаючи отсю нашу постанову, посміє поступати против неї, то нехай буде позбавлений свого уряду і свого достоїнства“. Тай чиж може достоїнство, внайдене світськими людьми незнаючими бога, не підлягати достоїнству встановленому волею всемогучого бога для слави божої і дарованому світові божим милосердем? Ми віримо, що спаситель наш єсть бог і чоловік і рівночасно найвисший первосвященник і голова всіх священників, що сидить по правій руці бога вітця і причинює ся за нами. Ми знаємо також, що він згордував царством сего світа через те, що сила сего віку горда, і вибрав хрестове первосвятительство. Хто не знає, що королі і князі почались і походять від тих, що не знали нічого про бога, але гордощами, розбоями, хитрістю, вбійствами, одним словом: усілякими проступками здобували собі власть від князя сего світа, т. є. від діавола, щоби з сліпою пристрасстю і нестерпною неправдою панувати над подібними до себе. Колиж ті королі і князі топчуть ногами слуг божих, то з ким можна їх порівняти, як не з тим, хто єголова проступків, з діаволом, котрий спокушував найвисшого первосвятителя, голову всіх єпископів, сина найвисшого, мовлячи: „Дам тобі всі царства сего світа, коли впадеши і поклонити ся міні“?

*) Лист сей дійшов до нас в книзі Брунона Магдебурського о війні против Генріха IV. (Bruno clericus Magdeburgensis, De bello Saxonico, в *Пертцових Monumenta Germaniae historica* V, 327—384, німецький переклад в *Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit*, 21, російський у Стасюлевича, *Історія середніх віків* II.).

„В початку свого пастирського листу Амвросій мовить: „Епископська честь і високість, брати мої, висша над усяке порівнане. Коли ти покладеш побіч епископства блиск королівської власти і діадем князів, то побачиш, що царська власть низша від олова з порівнянню з блиском золота. Аджеж бачите, що королі і князі кланяють ся лицем до ніг священників і цілують їх руки, надіючись видіяти їх молитвами опіку всевишнього.“

„Ти повинен також тямити, милий брате, яку високу власть дають закликателеви, коли его ставлять духовним провідником для вигнання злих духів. Ся власть геть висша від усякої світської власти. Всі королі і князі земні, що живуть безбожно і не проявляють у своїх ділах страху божого, підпадають власти злих духів і знаходять ся у них в невольницькій залежності. Не хочачи кермуватись духом божеської любови, яким кермують ся благочестиві священники, щоби направляти свою власть на славу божу і спасеніє людей, князі приймають власть тільки на те, щоб проявити нестерпні гордості і служити своїм пристрастям.

„Кождий християнський король, приближаючи ся до кінця життя, з сльозами просить священника о поміч, щоби не попасти в невольну темницю, щоби з птьми дійти до світла і вільним від пут гріха явити ся на суд божий. Але котрий — не говорю священник — котрий навіть світський чоловік коли небудь у годину смерти для спасенія душі кличе на поміч земного короля? Котрий король або цісарь може своєю властю вирвати християнина з під власти діавола через тайну хрещеня, поставити его між дітьми божими і скріпити его духовні сили через тайну миропомазаня? Хто з них може своїм словом доконувати найважнійшу християнську тайну переміни хліба і вина в тіло і кров господню? Або кому з них дана власть вязати і увільнювати на землі і на небі? Відси ясно видно, які високі прикмети має власть священника.

„У кого є хоч троха здорового розуму і деякі відомости, той не може сумнівати ся про те, що гідність священників висша від королівської. Коли ж королі за свої гріхи відповідають перед священниками, то хтож має більше права судити їх, як не папа римський? Коротко мовлячи, кождий добрий християнин має далеко більше права до королівського титулу ніж лихі князі. Бо християнин шукає слави божої і має над самим собою тверду власть, а князі дбають не про божу честь, а про свою власну, вони вороги самих себе і люті кривдники своїх ближніх. Християнин є член тіла Хри-

стового, правдивого царя, а вони члени диявола. Християнин панує над самим собою, щоби потім вічно панувати з царем царів, а вони з усею своєю властю на віки вічні підуть мучити ся разом з князем тьми, котрий є царем над усіма синами непослуху.

„Маючи обов'язок обертати ся з словом упізнання до кожного, відповідно до его гідності і становища, ми стараємось також уоружити й королів, цісарів і всіх пануючих зброєю покори, щоб вони нею втишували бурхаючі хвилі і рвучі потоки гордощів. Бо ж ми знаємо, що дочасна слава і світська власть особливо уособлюють до зарозумілості, так що наділені властю звичайно гордують покірною мудрістю, гонять ся за власною славою дбаючи про пановане над ближніми. Тому то для королів і цісарів дуже корисно, щоб їх серце, завсїгди готове пишати ся великими ділами і впивати ся власною славою, знало дорогу до покори і розуміло, що власне сего їм і треба найбільше боятися, що справляє їм розкіш. Таким робом вони могли би зрозуміти, яка небезпечна і страшна їх королівська або цісарська гідність і що дуже небогато з тих, що посідали ту гідність, здобули спасеніє і з милосердя божого найшли ласку; але й ті з поміж них не були так прославлені духом божим в церкві, як дуже многі люде низького стану. Від початку світа до наших днів не найдемо в гідних віри писаннях навіть сімох цісарів або королів, котрих жите відзначалось би такою набожністю і такою силою чудес, як жите многих других, що відрекли ся від сего світа; хоча ми радо віримо, що більша часть їх одержала спасеніє у всемогущого бога по его милосердю. Не буду порівнювати їх з апостолами і мучениками, але питаю, котрий цісарь або король зробив такі чуда, як св. Мартин, Антін або Бенедікт? Котрий цісарь або король воскрешав мертвих, очищував прокажених, робив сліпих видючими?

„От тому то королі і всі пануючі тим більше повинні боятися гесени, чим більше вони тут, на землі, мають привілеґій перед своїми ближніми для власної роскоші. „Сильних людей сильно будуть мучити“ говорить св. письмо. Чим більше людей їм підлягає, тим більший рахунок вони повинні віддати господеві. А коли для всякого богобоязливого чоловіка дуже важна задача спасти свою душу, то якже тяжка ся задача для царів, пануючих над тисячами душ! І далі, коли церков вимагає строгої покути за убійство одного чоловіка, то як буде поступати з тими, що погубляють тисячі людей для своїх честолюбних цілей? Вони, правда, говорять: „Наша вина!“ але в душі радують ся розливом крови, доконаним для піддержання того, що вони називають своєю

честью, і не роблять нічого і ніяк, щоб запобігти такому нещастю, поси-
ляючи своїх ближніх як найспокійніше в огню гесну.

„О як би ті, котрих свята церкв по зрілій розвазі покликає на
цїсарство або королівство, не для марної слави, а для спасенія многих
людей, слухались церкви і завсїгди пильнували, щоб не сповнилось
на них те, що мовить св. Григорій у згаданім уже пастирськїм посла-
нїю: „До впавшого ангела подібний стаєсь чоловік, коли думає, що
надто важна річ бути подібним до бога. Так покірно-мудрого Саула
високість власти довела до зарозумілої гордості. За-для своєї покори
він був покликаний, а за гордість був скинений, як свідчить сам го-
сподь, мовлячи: „Чи ж не справедливо те, що коли ти був малий у
своїх очах, тебе поставлено головою племен Ізраїльських і Вічний чи ж
не помазав тебе на царя Ізраїля?“ (І. Царств XV, 17). А троха далі:
„Дивним способом він був великим у бога, коли видавав ся малим для
себе самого; але скоро сам себе почав уважати великим, то зробив ся
малим перед господем.“

„Коли б земні царі були проняті покорою, коли б у своїх сер-
пях завсїгди мали любов до бога і ближніх а врешті коли б завсїгди
оглядались на милосерде того, котрий сказав: „Навчіть ся від мене: я ти-
хий і покірний серцем“ (Мат. II, 23)! Держачись сеї науки, з цілою
покорою вони з сего невольницького і швидко минаючого царства перей-
шли б у царство правдивої свободи і вічності.“

В сих словах наші бачимо часто релігійного ентузіаста, котрий не
прикладає ніякої стійности до світської суспільности і до всіх її форм
і не плакав би, як би вона зовсім розсипалась на атоми. Але й твере-
зійші католики, вчені схолясти, що писали в середніх віках трактати о
кермованню державою, піддержували саму суть ідей виложених в листі
Григорія VII. о відносинах між світською і духовною властю. Згадаємо
тільки знаменитого католицького енциклопедиста XIII в. Тому з Аквіну,
автора книги *Summa Theologiae* і трактата про закони (*De legibus*),
а також автора книги про кермованє пануючими (*De regimine princi-
pum*), котрої авторство деякі приписують також Томі з Аквіну. Ті ка-
толицькі політики хочуть оминати апостольські речення про божеське по-
ходженє всякої власти і про обовязок христїянина слухатись єї. Бог—
мовить Тома — встановив тільки власть загалом, а форма власти похо-
дить від людей. І він вертає ся до класичних поглядів о тім, що пер-
ше жерело власти державної лежить в масі народа (*multitudo*) і маєє
близький до поглядів Полібія і Цицерона ідеал правління, котре б мі-
стило в собі разом елементи монархії, аристократії і демократії, хоча

згоджується, як і многі класичні теоретіки, на те, що найліпше правління було би правління доброго монарха. В усякім разі лихих царів, тиранів Тома дозволяє скидати. „Не царство існує для царя, але царь для царства“ (*regnum non est propter regem, sed rex propter regnum*). Тиранське правління є несправедливе, бо змагає не до загального добра, а до добра того, хто править, от тим то скинення сего правління по суті діла не є ніяким бунтом. Радше тиран заслугує на назву бунтівника“ — говорить св. Тома в своїй *Summa Theologiae*. В коментаріях до Політики Арістотеля він робить навіть обов'язковим повстання против тирана: „против тиранства (*virtuali*) піднімають повстання зовсім справедливо і грішили б, як би не повстали“. Розуміє ся по поглядам св. Томи і єго школи царь, що супротивляє ся власти церковній, є очевидний тиран, і церков має незаперечене право скидати виклятих нею царів. На закид, котрий виринає в умі при згадці о перших віках християнства і котрий в своїм часі підносила католицька королева Марія Стюарт против біблійно-республіканських теорій Нокса (Кнох): чому ж то церков не скидала навіть такого Юліана Апостату, св. Тома відповідає зовсім простодушно: „бо церков тоді ще була за слаба“ *).

Як же датеко ми тепер від апостолів Петра і Павла! Подібне клерикальне народовольство ми здиблемо ще в XVI—XVII вв. в писаннях протестантських пуритан, а також у єзуїтів і проповідників католицької ліги у Франції, котрі покликаючись на старозавітні біблійні приклади проповідували принципи народовладства і тиранобійства. Всі такі теорії, починаючи від ідей папи Григорія VII. а кінчаючи думками пуританця Нокса, тим головню різнять ся від правдивого політичного лібералізму, що на першім плані ставлять інтереси церкви, а не народа яко горожанської суспільности. От тим то вони доходять до народновольських, республіканських думок тільки тоді, коли в імя церковних або релігійних інтересів стають до боротьби з пануючими, а на ділі вони більше прихильні монархії послухній представителям церкви, більше ніж якій небудь іншій політичній формі. Се дуже добре показало ся в тім, як папи, що бороли ся з королями Англії за привілеї церкви, виклинали їх і оголошували позбавленими власти в разі, коли ті не хотіли їм покорятися, обставали за королями, коли ті піддавали ся їм, коли тимчасом піддані добивали ся від тих королів конституційних прав. Тим власне й щасливий був історичний розвій Англії, що в ній

*) Janet, Histoire de la science politique dans ses rapports avec la moral, I, 381—415.

ідеї клерикального лібералізму вложили ся в рамки ідей о загальних політичних правах, що кращі представники єї духовенства в XIII. в. зрозуміли, що вони вбережуть найліпше і те, що тоді називало ся свободою церкви, тільки в таких разі, коли ставши дружно зі світськими верствами, котрі також терпіли під гнетом королівського деспотизму, збудуть певні загальні, чисто політичні вольности. Сю щасливу, характерно-англійську еволюцію думок ми можемо слідити, придивляючи ся конфліктам між архієпископами-прімасами Англії від Анзельма, що боров ся з Вільямом II., до Лангтона, що боров ся з Джоном.

Ми не будемо оповідати подрібно історію тих конфліктів, бо і без того ми занадто відбігли, хоч більше на вид ніж на самім ділі, від історії англійських хартії вільности. Ми скажемо про сю справу лише стілько, кілько конче потрібно для зрозуміння того, в якій мірі боротьба між королями і церквою причинила ся в середовічній Англії до вироблення політичної вільности а спеціально вплинула на одержане від короля Джона знаменитої „хартії вільностей“ 1215 р. — факту першорядної, всесвітньої важности, в котрім може найголовнішу роль відіграв архієпископ Лангтон, представник характерної англійської форми клерикального лібералізму.

Конфлікти між духовенством і Вільямом II. походили не так із принципіальних причин, як радше із захланности на пів дикого короля, котрий користував ся кожною нагодою, а особливо ваканціями в гідностях єпископів і аббатів, щоб захоплювати церковні маєтки і черпати з них доходи, доки не буде назначений ним наслідник, а тимчасом сам відволікав те назначенє. Коли короля притисла хвороба, він умилюєвляв гнів божий уступками духовенству, писав навіть покаянні маніфести, в котрих обіцявав церкві і всім підданим „повернути добрі, святі закони золотого віку короля Едварда“; але виздоровівши поступав знов по старому і позволяв собі навіть такі слова: „Слухай ти, єпископе! Клену ся на святу ікону луккську, пан біг не дістане від мене нічого доброго за все те лихо, що він міні наробив!“ Такий король знов оправдував ту думку, яку висказував про світських пануючих сучасний єму папа Григорій VII. Вільям скористав із обставини, що боротьба між Генріхом IV. і Григорієм VII. довела до істнованя в церкві римській двох пан — одного з клерикальної партії (Григорій VII., Віктор III. і Урбан II.), а другого встановленого цісарем в р. 1080 (Клімент III.), щоб не признавати ані одного з них і відпекати ся від сповнення наказів Григорія VII. о тім, щоб єпископи не приймали номінації і потвердження (інвеститури) від світської власти, а тільки від папи. Чотири

роки по смерті Ланфранка (1089) Вільям II. не призначував архієпископа примаса, так що в кінці духовні і світські вельможі на звичайнім зйізді на Різдво обернулись до него з оригінальною проською, котра показує, як слаба ще була в ту пору у них свідомість їх прав і який сильний був страх перед королем. Вони просили короля о дозвіл відправляти по всіх церквах Англії молитви об тім, щоб бог наповнив короля своєю любовою і щоби церков піднялась із свого пониження через постанову над нею гідного архипастиря!

Король був злий за сю просьбу, та про те пристав на неї, але все таки не призначував архієпископа в Кентербері. Аж підчас одного пароксизму побожності Вільям іменував архієпископом-примасом благочестивого і вченого Анзельма, родовитого Італіянина і аббата св. Бека так само, як і Ланфранк. Сам кандидат не ждавши такої пошести, здивувався і нерado прийняв її. Анзельм забажав між іншим відновити легальні відносини між англійською церквою і папою Урбаном II., котрого признав був уже перед тим, і розв'язати в клерикальній душі питання о призначуванню єпископів, хоча деякі з них, заплативши королеви гроші за своє призначення, властиво підпадали під папську клятву на сімоніаків. Королеви не сподобались наміри і вчинки Анзельма і навіть папа Урбан боявся роздрознювати против себе короля англійського і утруднювати тим своє положення. Папа прислав для Анзельма архієрейську одіж, палліум, на руки короля, але Анзельм не хотів її прийняти; тоді папський посланець поклав палліум на церковнім престолі і відси Анзельм усяв його сам. По довгих відволочках король згодився пустити Анзельма до Риму, але зараз по його виїзді загарбав його маєстности (1079). Анзельм лишився на континенті, жив по монастирях то в Франції то в Італії. Конфлікт зробився хронічним, заострюючись від часу до часу більшими грабівництвами короля на духовних маєстностях у Англії і тривав аж до смерті Вільяма II. В р. 1099 собор у Римі займався справами англійської церкви і встановив анатему на світських людях, котрі дозволять собі давати інвеституру церковним правителям, а також на тих духовних, котрі приймуть таку інвеституру і зробляться вассалами світських людей. Сею постановою проклято й Вільяма II. і призначених ним єпископів. Але папа не зважував на ознайомити се прямо королеви і сам Анзельм на колінах просив собор не кидати анатему на Вільяма. Швидко після сего вмер папа Урбан, а далі й Вільям II. *)

*) Смерть Вільяма була загадковою. Д. 2. авт. 1100 р. він виїхав на лови. В лісі дружина якось розійшлась, а по якімось часі нашли короля

Анзельм повернувшись до Англії, та тут йому довелося прикладати постанову римського собору о інвеститурі, котра постанова зовсім увільнювала духовенство і його маєтки від усякої підлягlosti під власт державну. Ані король ані найвищі достойники королівські не хотіли згодитися на таку уступку, бо, як говорив королівський юстиціарій, половина земель у цілїм королівстві перейшла зовсім від короля в руки духовенства. Навіть значна часть духовенства не бажала острого конфлікту. По довгих переговорах в Англії і в Римі, де папа Пасхаліс також боявся наживати собі нового ворога в сильнім королі Англії, діло було влагоджене угодою. Король, котрий перед тим уже звернувшись до свого брата, а по часті й ним самим церковні маєтності, згодився на те, що зрікся форм інвеститури єпископів і аббатів, т. е. вручення їм перстень і жезла, але єпископи і аббати все таки мусіли складати королеві присягу на вірність (1106). Цікава річ, що Анзельм в часі переговорів за дозволом короля скликав духовний собор для поправи моральности духовних і світських людей; на тім соборі поновлено наказ женитьби духовних, осуджено пияцтво і т. і. хиби духовних, содомію дуже розширену у Норманців, заборонено продажу невольників; на сей собор покликано також світських вельмож. Як бачимо, англійське духовенство почувало себе безсильним в повнім розділі від світських властей. Сварка за інвеституру також, як бачимо, закінчена була за часів Генріха I. без ущербу для авторитету державної власти.

Жерелом дальших принципіальних конфліктів між державними інституціями і духовенством були судові привілеї і претензії духовенства. Ті судові привілеї духовенства починаючи від Константина Вел. мало по малу збільшувались; витворились відрубні суди для духовних не тільки в справах спеціально церковної дисципліни, але і у всіх справах, де замішані були духовні особи. Під ті суди підтягнуто з часом і многі світські справи, нпр. спадкові, з такої чудної тепер для нас причини, що спадок має звязок зі смертю, при котрій буває присутний священник. Не хочачи само підлягати світським судам духовенство

мертвого на землі зо стрілою в боці. Були підозріння, що його вбили або прихильники Анзельма, або сторонники брата королівського Генріха, що по нім вступив на престол. Інші говорили, що король схилившись, несподівано впав із коня на стрілу. Ніхто не зацікавився вислідити сю справу, бо всі не любили Вільяма. (Власне через те, що причина його смерті лишилась не вияснена, ми й не ввели єї в рахунок, коли говорили про насильні перевороти в наслідуюванню престолу в Англії). Зрештою всі толкували смерть Вільяма як кару божу за його гріхи, а один єпископ прямо таки розповідав, що бачив на власні очі, як чорт в виді цапа ніс дуку Вільяма до пекла.

рівночасно не тільки судило світських людей за проступки против віри і навіть прстив моральности, але жадало, щоб церковна клятва кинена ним на світського чоловіка була рівнозначуча з позбавленем виклятого також усіх горежанських прав. Фальшиві Декреталії так названі Ізідорівські (Псевдо-Ізідорівські) розширили і системізували ті привілеї і претензії духовенства. Папа напирив на їх виповнюване в противенстві до правних обичайів ріжних країв. Вільям I. бажаючи мати підмогу пап і духовенства значно розширив компетенцію духовних судів; практика тих судів іще більше розширила привілеї і претензії духовенства, а за часів Генріха II., котрий сам і його правники дбали про те, щоби завести як найбільший лад в королівських судовних інституціях, мусіло прийти до конфлікту між судами королівськими і духовними, тим більше, що упривілейоване положене духовенства викликало вопіюші надужиття. Зараз в перших роках пановання Генріха II. виявилось більше як 100 тяжких злочинств поповнених духовними особами, в тім числі і вбійств, що лишали ся безкарні з боку судів або були карані пустою в очах світської сусільности карою заборони богослуження на короткий час.

Генріх II. і його правники надіялись дійти до згоди з єпископами що до сего питання при помочи між інчим і ново вибраного архієпископа Кентерберійського, приятеля королівського, канцлера Томи Бекета (був канцлером 1154—1162, архієпископом 1162—1170), котрого вибору бажав дуже сам король. Та вони помилились у своїх рахунках, бо Бекет, ставши із світського висшого урядника архієпископом, почув ся до обовязку боронити всіх привілейів духовного стану. Швидко по введеню в новий уряд Бекет запізвав перед свій суд одного священника обвинуваченого в убійстві, котрий надто зухвало образив королівського суддю, і засудив его всего на 2-літнє усунене від богослуження. Та все таки згадки Бекета про его світське урядоване відбирали мабуть у него певність у справедливости претензій духовенства, бо деколи він заявляв готовість піддати ся домаганням короля.

З боку короля поставлене було єпископам питанє в дуже неозначеній формі: чи згоджують ся вони підчиняти ся добрим старим обичаям? На се більша часть єпископів відповідала ні се ні те, що, мовляв, вони згоджують ся хоронити старі обичайї, але з захованєм прав їх стану і церкви (*salvo ordine suo et jure ecclesiae*). В королівськїм питаню крило ся по части також бажане, щоб ті „добрі старі обичайї“ значили обичайї саксонських часів, коли то й духовенство судило ся на спільних судах, але суди ті були земськими збора-

ми, на котрих були присутні і духовні, що мали участь також в судах над світськими. Генер корона встановивши суди зовсім залежні від неї, хотіла очевидно чогось нового і по формі і по суті. Бекет мусів се розуміти ліпше, ніж хто небудь другий і як бувший королівський правник мусів у глибині душі признавати жадання короля справедливими, бодай по часті. От тим то він обіцяв королеві підчинити ся старим обичаям без усяких застережень.

Та зараз по тім в Бекеті знов пробудив ся клерикал, котрий говорив: „не подоба світським судити духовних“ — і почав просити папу, щоби звільнив его від обіцянки даної королеві. Тимчасом королівські правники випрацювали проєкт із 16 постанов (Constitutiones), котрі й предложено в р. 1164 зйїздови магнатів світських і духовних у Кларендоні, через що вони й називають ся Кларендонськими постановами. Постанови ті здорово ограничували упривілейоване положенє духовних. Перший пункт віддавав рішенє спорних питань о підсудности духовних — прямо королівському судови. Третій пункт обов'язував духовних ставати перед судом королівським, котрий уже сам, в разі коли найде се потрібним, передасть їх судови церковному, а коли духовний буде обвинувачений або сам признає ся до поповненого злочинства, то церков не повинна давати ему захисту. Сема постанова позбавлявала духовних права кидати клятву церковну на королівського вассала без попереднього розсліду справи королем або его намістником. Четверта постанова стіснявала безпосередні зносини духовних з папою забороняючи кому б там не було виїжджати з Англії без дозволу короля. Осьма постанова заборонювала перенесенє апеляції дальше по за архієпископа, т. є. до папи, без дозволу короля. Дванадцята постанова приписувала, що в часі ваканції архієпископства, епископства і аббатства доходи з них ідуть для короля аж до нового вибору, котрий dokonує ся в королівській каплиці і за згодою короля; вибраний повинен присягти королеві на вірність за всі світські користі сполучені з его гідністю.

Ті постанови, розумієть ся, були одобрені світськими членами кларендонського збору; духовні також не сміли виступити против них, і Бекет, хоча й заявив, що не досить добре знає старі обичайї, на котрі покликались королівські правники, все таки приложив свою печать до постанов, коли ему предложено їх копію. Аж по скінченню збору архієпископ почав явно висказувати жаль із за своєї уступливости, повідомив о всім папу і наложив на себе 40-днєву покуту. Папа осудив

кларендонські постанови і звільнив архієпископа від даного на них призову.

Дальші подробиці сего конфлікту відвели би нас від головного предмету. Пригадаємо тільки, що Бекет, обвинувачений королем між інчим і за провини поповнені ще давніше на канцлерським уряді, втік на континент, потім згодився було помиратися з королем і вернутись до Англії, але зараз же наложив засуд на тих єпископів, котрі своєю уступчивістю супроти короля нарушили права прімаса, коронуючи принца наслідника і т. і.

Король, що в ту пору пробував у своїх французьких маєностях, висказав неосторожні слова: „Чи ж ніхто не увільнить мене від того попа?“ Чотири королівські лицарі вирушили до Англії і вбили прімаса в церкві в Кентербері. Се злочинство пошкодило справі кларендонських постанов; король мусів уступити папі і заявити, що дає своїм підданим свободу зносити ся з папою і що він готов скасувати постанови противні свободі церкви, коли вони видані за его панованя.

Але ся уступка короля була тільки тимчасова. Основні точки кларендонських постанов мало по малу вийшли в жите і таким робом англійські духовні так само як і світські магнати, як і інші члени держави, були втягнені в рамки загальних законів. Духовним, коли вони хотіли огородити себе від королівського деспотізму, лишалось тільки одно: піднімати питанє про спільні права підданих супроти королів, ввести католицький антироялізм в рамки загального земського лібералізму. Сей новий політичний настрій духовенства Англії проявився виразно під панованєм короля Джона (1199—1216).

При вступленю на престол сего короля знов вибух дінастичний конфлікт: претендентом на престол крім Джона, третього сина Генріха II., був ще Артур, герцог бретанський, хлопчина, син другого сина Генріха II., Готфріда. По смерті брата, короля Річарда, Джон поквапився явити ся в Англії, щоби коронувати ся в Лондоні. Літописець звисний під іменем Матвія Паріса або Парижського оповідає про сю коронацію ось яке: „Коли зібрали ся архієпископи, єпископи, графи і барони і всі другі, що мали бути при коронації, архієпископ-прімас ставши посеред усіх сказав: „Слухайте всі! Знайте, що ніхто не має права наслідувати другому в царстві на іншій основі, як тільки коли він буде вибраний однодушно цілим царством по призываню милости святого духа (*nisi ab universitate regni.. electus*) і то вибраний за свою моральну висність, так як Саул, перший помазаний царь, котрого господь поста-

вив над своїм народом, хоча він не був ані царський син, ані не походив із царського роду, а також як після него Давид син Ессейів — перший за те, що був хоробрий і спосібний до царської гідности, а другий за те, що був святий і покірний. Таким способом, хто перевищує всіх у царстві хоробрістю, той має найбільше права на владу і царство. Звісно, коли хтось з роду помершого царя перевищує всіх, то на його вибір легше і швидше можна згодити ся. Се ми говоримо про знаменитого графа Джона, тут присутного, брата небіжчика знаменитого короля нашого Річарда, котрий не лишив прямого наслідника; він мудрий і хоробрий і з безперечного благородного роду, і ми призвавши милість св. духа, вибираємо всі його однодушно зарівно на основі його заслуг, як і його царської крови.“

Всі знали, що король Джон зовсім не такий хоробрий. Літописець говорить далі, що коли опісля питали архієпископа Губерта, по що він говорив ті слова, той відповів, що він наперед предвидів і якимось віщуванєм був навчений, що сей самий Джон наробить з часом шкоди царству і короні Англії і причинить їм багато клопоту, так ось для того, щоб він не мав повної свободи поступування, він, архієпископ і сказав, що Джон винен свою корону не наслідству, а виборови.

Порівнюючи слова англійського прелата зі словами папи Григорія VII. і з біблійними текстами про Саула і Давида ми можемо ясно побачити, як перемінив англійський прелат папські і біблійні ідеї. Папа остаточно глядить зовсім негативно на світську владу і на царів, біблійні тексти віддають назначуванню царів у руки пророків божих, а архієпископ Губерт признає їх вибір усім народом, розуміє ся, при авторитетнім співуділі духовенства. В словах англійського архієпископа ми бачимо таким робом, як принципи клерикально-біблійного лібералізму входять складовою частиною в склад лібералізму земського — і в тім їх велике історичне значіння, а за разом значіння всієї опозиції англійського католицького духовенства королям. В тій формі, в якій ті принципи виражались у біблії і в пап, клерикальні поняття о правах духовних доводили тільки до нової відміни деспотизму — духовного, папського; натомість приведені в зв'язок з правами земськими ідеї англійських клерикалів стали ся вихідною точкою всенародньої свободи. Се зовсім вляснилось підчас дальшого пановання короля Джона.

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

Про Румянцівський музей у Москві.

(Далі.)

I. Рукописі і церковні, старопечатні книжки.

Перш, ніж оповідати далі, маю дещо сказати про одну Франкову примітку до моєї статті. Він пише: „ніякого Краківського Шестоднева словянська бібліографія не знає“. Я, прочитавши це, знов пішов до музею додивитись, і тепер можу завірити ш. Франка, що в Рум. музеї є не що інше, як іменно Шестоднев 1491 р., з друкарні Швайшполта Фіоля. Ще повніший примірник цього Шестоднева знаходиться в Петербурській Публичній бібліотеці*). Друга увага — про Почайівську книжку: „Васни талмудовы, отъ самыхъ жидовъ узнанная“ (1794 р.). У Франка є видання 1784 р. Можу додати, що, по Ундольському, було ще видання 1772 р.

В р. 1876 Музей придбав величезну колекцію рукописів відомого славіста проф. В. І. Григоровича († 19 дек. 1876 р.), що він поназбирав 1844—46 р., подорожуючи по Азії та словянських краях. Найважливіші тут рукописи сербські та болгарські, та є й руські. Запримітимо: 1) Охридське Осьмькинижє (книжки Мусєві. Ісуса Навина, Судей, Руоѣ) та Царства — полууст. з 1-ої пол. VIII в.; 2) Паремійник болгарського уставного письма XII в., налімісест; доти не знали списків раніших од XIII в.; 3) Глаголицьке Четвероевангеліє з XI в. є кирилицькими додатками XII—XIII в.; 4) Євангелія-апракос, болг. полууст. XII в., Терновської рецензії; важні тут орнаменти (про їх вплив на староруське скуство писав Буслаєв: „Критическ. Обзоръніє“ 1879); 5) Охридський Апостол апракос з XII в., правонисє плутана кирилицька і глаголицька; 6) „Сліпченський“ пергаменовий Апостол, болг. полууст. XII в., мальовані заголовні літери зложено з гадючих голов, птахів та перекручених ремінців; 7) Багато збірників XV—XVI в., де є сербські та болг. проповіді, життя святих (прологи) і т. і.; 8) Сербський Законник (Матвія Властара) — полууст. XVI в. (1477); 9) Законник Стефана Душана — полууст. XV в., на бомбіціні; 10) Багато цікавих требників з XII в. і далі; 11) Ірмологій на крюкових нотах, руського полууст. письма XII—XIII в., знайдений на горіщі Хіландарської трапези; в правонисі чергують ся „ч“ і „ц“; 12) Кол-

*) Све твердженє опер я на дуже совісім і повнім бібліографічним досліді І. Каратаєва „Описание славяно-русскихъ книгъ напечатанныхъ кириловскими буквами“ СПбѣбург 1883, т. I, стор 1—12. Каратаєв знає тільки ось якихъ пять виданъ Фіоля: Осмъгласникъ, Часословець, Псалтырь съ Возсѣдованіємъ, Тріодъ постная и Тріодъ цвѣтная. З них Каратаєв бачивъ тільки 4, і то 2 (обі Тріоди) безъ заголовнихъ листів. Про Шестодневъ вінъ нічого не згадує.

лекція молдавських грамат (словянськ. і румунськ.) 1392—1622 р.; 13) Збірка апокріфів проти латинян (видано Поповим та Павловим 1875 і 1878); 14) Уривки з „Стефаніта і Іхвілата“ — полууст. XIII—XIV в., найстарший список словянського перекладу цієї збірки; 15) Румунський хронограф з 1620 р., найстарший між світськими пам'ятниками румунської словесности (як каже Точелеску). Збірка старопечатних словянських книжок, що теж прийшла по Григоровичеві, містить у собі багато таких, які в бібліографії були діти невідомі; між інчим тут є також повісті львівські видання церковної печати, котрі в Росії становлять бібліографічну рідкість. Між Григоровичевими паперами цікаві: 1) Записки з подорожі по європейській Туреччині 1844—46 рр., де є місця, котрі не увійшли в друковане видане (характеристика афонських, болгарських і др. церковників); 2) матеріали до словяно-рос. словаря; 3) бібліографічні праці.

1877 р. Музей одержав 70 рукописів з Олонецької семінарії, але южноруських там нема. За те звідти дало чимало южноруських печатних книг кінця XVIII віку. 1878 р. оддано до Музею дублети Ярославського архієрейського дому (переважно з Московської друкарні до 1717 р.) та з Архангельської семінарії, де є Київський часловець 1617 р. — перша книжка Києво-Печерської друкарні. З рукописів та книжок А. Ө. Вельтмана важніші: 1) копії з грецьких рукописів; 2) Мих. Козачинського: „Філософія Аристотелева, об'є истинномъ благодетствѣ и о генеалогіи гр. Разумовскихъ“, по руськи, польськи и латинськи, Львів 1745 року. — „Общество любителей древней письменности“ поприсылало свої дорогі видання (фотолітографії). З других прибутків 1877—1878 р. тра згадати рукописи: 1) „Архангельський“ список Євангелії апракос 1092 р., що викликав таку широку літературу в кінці 70-х років; Дювернуа каже, що основа тексту — не кирилівська рецензія, а глаголицька, яка репрезентуєть ся Ассеманієвою Євангелією; 2) Житіє Нифонта Костанцького і Хведора Студіта, руського уставного письма XII в на пергамені; 3) Гр. Сковороди: Алфавіть, или Букварь міра — список 1802 р.; 4) Вѣдомости о сборѣ доходовъ съ Малороссіи, представленные въ Малороссійскую коллегію 1727 г. Між церковнопечатними книжками, що по троху придбано 1878 р., цікавіші: 1) Євангелія, друкована з наказу Угроводоського воєводи Басараби еромонахом Макарієм, мабуть, у Терговищі 1512 р., — це найперша друкована словянська євангелія; Макарій, з роду Черногорепь, недавно перед тим був заснував другу по Краківській словянську друкарню в Петині, де 1494—1495 року видрукував Октоїх і Слідувану Псалтир; 2) Острозька біблія 1581 р.

По смерті А. Н. Попова (1881 р. 30 мая) Музей придбав єго бібліотеку рукописів, дорогішу, бо систематичну. Цей славнозвісний російський вчений був великий знавець рукописів та не купував першого ліпшого. Усіх примірників тутечки є 185; поміж ними 50 стосують ся до історії та літератури, 100 — до історії церковної, 20 до розколу; більше, ніж третину колекції становлять збірники, всі

цікаві на зміст. Для нас вагу мають: 1) Хронограф писаний коло 1597 р. на Україні, з ознаками української мови (од Александрії до завоювання Константинополя); 2) другий южноруський хронограф XVII в.; 3) Хроніка Мартина Більського, західно-руської скорописі XVIII в.; 4) „О четырехъ концахъ остатнихъ живота людскаго“ южноруський переклад XVII в. з додатком „Пасхи або гисторіи о муцѣхъ Господа нашего“; 5) Рожнець духовный, Увѣтець духовный і Слово Стефана Яворскаго о призываніи святыхъ — проти протестантів („Увѣтець“ доти був невідомий у літературі); 6) Збірки житій святих, українська скоропись XVII в. Між 1879—1881 р. прийшли до Музею рукописи, які були в бібліотеці дуже відомого фальшивника манускриптів А. Сулакадзева (в початку с. в.). Тут є: 1) Збірка казань та моральних оповідань на слов'янській і білоруській мові, полууст. XVI в.; 2) Реєстр і описи (з цитатами) рукописів літописного змісту, котрі повисилано 1778—1791 р. до Петерб. Синоду з усяких церковних та монастирських бібліотек, дуже важний матеріал для бібліографії руських літописів в загалі, а южноруських з особна; 3) Катифора, Житіє Петра Великаго, українська скоропись XVIII в. 4) Евг. Пассек: О средствахъ для нравственнаго присоединенія западныхъ губерній къ отечеству, писано 1835 р. в Петербурзі, на 340 стор., — має етнографічну вагу; розділ 4-й трактує про „языки и нарѣчія западной Россіи“; 5) Книга Судакъ, скоропись XVIII в., подорож із України в Крим, в кінці додає багато анекдот та оповідань; 6) Алфавитъ или Букварь міра, Сковородин автограф. Од С. А. Іванова дано до Музею рукописну збірку українських народніх пісень, найбільше про Запорозців: тут багато ще недрукованих; записано їх 1840—1850 рр., на деяких стоїть зазначка: „Доставлена В. В. Пассекомъ“ (число по каталогу 2766). — Того ж таки року прийшли до рукописної музеєвої бібліотеки власноручні лекції Ө. І. Буслаєва та папери А. Ө. Вельтмана; між остатніми є листи О. Бодяньського, П. Рігельмана, І. Срезневського, вірші А. Чужбинського; ще ж тут є чимало Вельтманових праць по славистиці, ніде не друкованих. — Од поодиноких осіб поприходили: 1) Словар Памви Беринди, скоропись XVII в., з одмінами проти печатного видання; 2) Літописецъ Дмитрія Ростовскаго, з XVIII в. з додатком на кінці: „Книга Флоресъ дарованіямъ и злобамъ, переведена зъ Влоסקаго языка на Волоскій або Богданський черезъ Германа Волошинна, а потомъ зъ Волоскаго на словенський, року 1592, чрезъ Веніамина іеромонаха Русина“; це збірка подібна до „Пчелы“; на двох остатніх аркушах — приміти, замови і т. п. — писані українською мовою (ч. 2748).

З церковнопечатних книжок, які Музей здобув між 1879—1882 рр., варто згадати ось які: 1) Акахвісти, канони та часловець із Слідовоаної псалтирі, виданої Фр. Скоріною в Вільні 1525 р.; 2) „Псаломница“ Вильно 1596; 3) „Брашно духовное“ (слідувана псалтир) з Кутейнського монастиря 1637 р. (?); 4) Тріюдь пісна, Терговице 1649 р.; 5) Служебник, Чернігів 1697 р.; 6) Сказаніє о Юліаніи Ольшанской, Київ 1700 р.; 7) Молитвослов повседневний, Київ 1700 р.; 8) Часловець, Букарешт 1703 р.; 9) Псалтир, Бузео 1703 р.; 10) Ме-

трика або реєстръ для порядку церкви святой, Львів 1687 р. з друкарні Шумлянського, дуже рідка річ, важна через ті акти, які в ній містять ся *); 11) Молитвы, з образками святих, Рим 1651 р.; 12) Выкладъ о церкви, Київ 1668 р.; 13) Понтификаль, си есть служебникъ святительскій, содержащій въ себѣ по чину восточныхъ церкви литургію, Супрасль 1716 р.; 14) Слово о святомъ между западною и восточною церковію единеніи еписк. Мих. Ман. Олшавскаго, Почаїв 1769 р.; (по словянськи і латинськи).

Між 1883—85 рр. інтересніші рукописні придбання ось які: а) Китайська бібліотека К. А. Скачкова, де знаходять ся безліч цікавих (рукописних) праць що до Китаю і переклади з китайської мови на російську всяких важних творів; все те лежить собі в рукописах, ніде не друкується, дарма, що деякі з переложених творів ще не переложено на жадну європейську мову. (Така доля орієнталістики в Росії!) б) Бібліотека зложена на пам'ять про А. Вікторова (146 NN). Тут між инчим, є: 1) листи до Вікторова од О. Бодяньського, Я. Головацького, Е. Голубінського, П. Лавровського, І. Срезневського і др.; 2) багато каталогів різних рукописних бібліотек у Росії; 3) Лекції читані в Києво-Могилянській Академії по риториці, діалектиці, піїтиці, франц мові і т. і., записав (по лат., українськи, польськи) студент Петро Дольберг (Dohlberch або Dahlberg) 1739—1746 р., на кінці додано українські „вірші“; на л. 88-м знаходять ся дві перші і початок третьої сатири Кантеміра, в первісній редакції (по українськи!), каталогове число рукопису ч. 2851; 4) Два українські літописці: а) Літописець Малої Росії, з дрібними одмінами проти видання Туманського, б) другий, 1340—1734 р. (порівн. „Чт общ. И. и Др.“ 1846). — Ще ж 1883 р. Музей здобув українську рукопис XVІІ в.; „Журналъ о происхожденіи.. отправленныхъ въ 1745 г. отъ всей малороссійской націи для прошенія о бытіи въ Малой Росіи... гетману и о прочихъ малороссійскихъ нуждахъ депутатовъ и о прочемъ слѣдующемъ дѣйствіи“; частину, тай то невеличку, цього журналу надруковано в „Основи“ 1862 р. (ч. 2989 по муз. кат.)

Як я вже казав передше, я оглядаю тільки ті речі, котрі так-сяк можуть стосувати ся до України. Багато дуже цікавих документів, зовсім далеких од України, я мусю проминати, хіба що вони аж надто цікаві. Саме отака — колосальна колекція Гареліна: 2900 історично-юрідичних паперів і актів XVІІ в. офіціальних і приватних, що торкають ся Суздальщини. Гарелін подарував єї Музеєві між 1886 і 1888 рр. Тоді ж таки в Музеї явили ся ось які рукописи: 1) Гер. Смоглицького: О новомъ римскомъ календарѣ — переписано з друкованого Острозького видання 1587 р.**); 2) Ірмолой на лінійних нотах, укра-

*) Мій опис і розбір сеї книжки гл. Киевская Старина 1891 N. 6-7.
І. Ф

**) Оригінал був на Політехнічній виставці в Москві 1872 р. Варто зазначити, що в Каратаєва (N. 110) не маю опису цієї книжки, а є тільки невелика увага; він єї зробив по Добровському, а в того знав був під рукою неповний примірник Усю книжечку передрукував проф. Голубев в „Архиві Югозап. Рос.“ ч. I. т. VII.

інська скоропись XVIII в.; 3) Листи до Е. Θ. Корша од усяких вчених, між іншими од Драгоманова; 4) Автографи Шевченкові — „Думка“ (12 мая 1846) і „Летів ворон“ (20 мая 1857).

1889—1890-й рік був для Музея багатий на збірники апокріфічні і аскетичні (багато з них уже напечатано в Костомарова, Пипіна, Тихонравова і др.) та на важні документи великоруські. 1891-го р. між паперами слависта В. Григоровича ми зустрічаємо листи од А. А. Гатцука (шість листів 1862—64 рр.). Ів. Бецький прислав до Музея автограф Евг. Гребінки і всі оригінали віршів друкованих у „Молодику“. Із старопечатних книжок, що прийшли 1889—91 р., для нас важливіші: 1) Требник друкований у Милешівському монастирі 1546 р. коштом ігумена Данила, заходом діаконів Дем'яна та Мілана, дуже рідка річ; 2) Корректурний примірник твору І. Галіявського, під заг.: „Мессія правдивий“ (Київ 1669; цікаво, що тут є багацько переправок у вимові на московський лад, зроблених ніби рукою Лазаря Барановича).

Які рукописи та церковнопечатні книжки придбав Румянцівський музей 1892—94 р., я не знаю докладно, то й не пишу нічого.

Згадував я пишучи сей начерк тільки про ті пам'ятники, які для нас цікавіші. А вже ж найголовніша сила музеєвої бібліотеки — саме пам'ятники російські (північно-руські) та словянські неруські. Більше менше в Музеєві знаходилося в 1892 р. 5000 рукописів словянських, 1000 несловянських. 10000 актів*), 3000 церковнопечатних книжок (без дублетів). Не диво, що Румянцівський музей придбав собі славу у славистів російських тай закордонних. Вважаю небезіntересним подати статистичні відомості про те, в якій мірі користувалась публіка рукописним та церковнопечатним одділом.

Од мая 1862 р. до 1 янв. 1864 р. публіка брала читати (в будові самого Музею) 750 рукописів і церковнопечатних книжок**). Загал тієї публіки — професори й студенти університету, сторонні вчені та старообрядці (купці і селяне).

1864 року — 800 рукописів, 120 книг. Між публікою вже ми бачимо багато малярів.

1867—69 року — 2000 рукописів і книжок. Публіки було над 100 чоловіка; деякі приходили в бібліотеку щодня. Контингент: учені, студенти, попи, старообрядці (з Москви і замісцеві), жінки.

1870—72 року публіки поменшало: приходило 70 чоловіка, брали читати 1700 рукоп. і книг. Торік було одвідників більше, бо їх притягала свіжа бібліотека Ундольського та Піскарьова.

1873—75 року цифрових дат не подано. Приїздили до Музею також численні вчені з других російських міст, а декільки з заграниці.

1876—78 року вжато 1550 рукописів, 250 книжок.

1879—1882 р. вчашали до Музею (я розумію: до рукописної та церковнопеч. бібл.) 400 чол., брали 3000 рук., 600 старопеч. книжок. Старообрядці приїздили навіть із Сибіру та з Денщини.

*) Що до актів, листів, автографів і т. і., то тут не можна дати собі ради, бо часто ціла збірка паперів іде за однім числом.

**) Я подаю круглі цифри, а в дійсності вони трошки вищі.

1883—85 р. 200 осіб заходили 2000 разів, брали 3500 рукописів, актів та церк. кн. Про жіноцтво в „Отчетѣ“ нема згадки; незвісно, чи заходили вони, як досі.

1886—88 р. вчашало 200 осіб, брали 1500 рук., 243 кн. Професорів унів. було 31.

1889—91 р. 150 осіб, 2000 приходів; брало ся 1200 рукоп. і кн. та нечисленну силу історико-юридичних актів і автографів.

II. Бібліотека.

Як я вже згадував у III. кн. „Житя і Слова“, бібліотека Рум. музея збагачуєть ся найбільше не за гроші, а дурно. Перш усього є такий закон, щоб один примірник кожної друкованої в Росії книжки засилавсь до Музею; тим-то в музейній бібліотеці є всі російські видання (між інчим — українські), які вже поставали бібліографічною рідкістю. Далі встановив ся дуже гарний звичай, що частні бібліофіли, зібравши собі гарну бібліотеку кожен по своїй спеціальности, жертвують її до Музея, бо знають, що там їх улюблені книжки не попропадають, а будуть у пошані. Нарешті має Музей на цю мету і свої гроші, хоч і не надто великі: дві-три тисячі карбованців на рік. Гроші йдуть переважно на те, щоб купувати найновіші солідні наукові видання європейські. Про те, що бібліотека складаєть ся з книжок геть на всіх мовах і всякого змісту, нема чого й додавати.

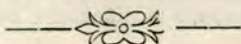
Читати книжки в цій бібліотеці має право всякий, хто схоче, і вже ж не за гроші. Тільки ж простий народ сюди рідко заходив, бо йому вигідніш ходити до читальні Тургеневської або до читальні ім. Островського, де він, тож само без плати, швидче допитаєть ся книжок собі до смаку. А в Рум. бібліотеці найбільше видко студентів (47,6%) шкільної молодіжі (13%), людей вільних професій (15,1%), професорів (6,8%). Ось, напр., цифрові відомости за август—декабр 1891 р. (111 днів): всього заходило 2017 різних осіб (жіноцтва 138), між ними студентів і школярів 1212, людей вільних професій 305, професорів 136, усіх заходжень 22123 (пересічно 200 на день). Найбільше читають ся періодичні видання, далі правничі книжки, далі історичні, далі природничі, далі філософські, другі менше. Цікаво, що на 16278 замовлень було тільки 549 на книжки чужомовні.

Зрештою треба додати, що оці відомости не можуть бути точними: вони прикладають ся тільки до тієї публіки, котра займаєть ся в читальній салі. А ще ж чимало є людей „ізбраних“, місцевих учених, що не потребують заходити до салі, а йдуть просто до бібліотеки, де їм бібліотекарі добре знайомі, тай беруть собі читати там книжки не записуючись. Очевидне діло, що вони саме й читають книжки писані чужими мовами.

(Далі буде.)

Москва, 28 мая 1894 р.

А. Кримський.

До історії галицько-руського селянства.

IV. Про панщину в селі коло Старого міста*).

Ц. к. староство в Старім місті вислало до одного з парохіальних урядів в повіті урядові друки і вложило їх в аркуш протоколу списаного на жалобу підданих, що дізнавали кривди від дідича і его служби. По лівій руці списані жалоби підданих, трохи низше по правій руці вияснення нана або офіціалістів, а під тим всім прописано через цілий піваркуш: *An merkung*. Аркуш виняли з середини; нема початку, кінця і в середині був ще один аркуш. Жалоби означені числами, точка за точкою. Кінчить ся на аркуши точка 11, потому слідують 12, 13 і початок 14; на другім піваркуши не ціла точка 23, відтак 24, 25 і початок 26.

З якого села люде жалували ся, годі дійти з тої часті жалоби. Є в тексті споминка про село Сушицю малу, що лежить тепер за Старим містом між горами по правій руці Дністра. Села, що розложили ся при головній дорозі до Турки, були камеральні. В напрямі до Самбора були села панські, як Созань, Сприня, Звір і єпіскопські, як Страшевичі і Воля Коблянська. Отже жалували ся люде мабуть до циркулярної власті в Самборі з котрогось панського села. Про час спомінає ся в жалобі.

Ціла ся приклучка показує ясно, як нераз легкомисно затрачують по урядах старі письма, що могли би служити до вияснення нашої минушости. Хто знає, чи другі аркуші з того протоколу цілком не знищені? Висші власті могли би видати наказ до своїх підвладних, щоб переглянули старі письма і зберегли їх від заглади, або можна би вислати по урядах знавців і поручити їм все переглянути.

Слідуює відпис точок жалоби:

... kilka razy, a widząc go nieposłusznego uderzyłem go raz hrapnikiem.

Anmerkung. Der Señko Karczmaryk bestättiget die Aussage des Klägers mit dem beysatze dass Er die Zahl der Streichen nicht weiss.

12. Mnie Iwana Kowalika y Ilka Chirczaka ukarał p. Ekonom Kuleczyki po 3 kiie za to ze młocąc rozwiązałiśmy Snopy.

Powtore ukarał mnie Iwana Kowalika trzema kiiami zem się trochę na Panszczyznę opoznił

Potrzenie dał mi trzy kiie zem z Zmrokiem na wartę nocną wyszedł.

Potym będąc na warcie koło Wołow Panskich ze Woły w Małey

*) Частини I—III гл. „Житє і Слово“ I, 66—74.

Suszyacy iednemu Poddanemu Szkodę zrobili, musiałem razem z Senkiem Karczmarykiem i Iwanem Kibą 10 złt za Szkodę na Rozkaz Ekonoma zapłacić. Iwan Kowalik (⊕), Ilko Chirezak (⊕), Seńko Karczmaryk (⊕), Iwan Kiba (⊕).

Explykacya Ekonoma Jana Kulczyckiego.

1-o Ukaralem ich po trzy kiie za to, ze zle wymłócili zboze ze Snopow, y ia postrzegłszy Ziarno kazałem przemłacać.

2-o Ukaralem Iwana Kowalika za to ze pozno na Panszczyznę wyszłł trzema kiiami za poprzedzaiącym Dekretem iako Prothokoł który tu okazuie świadczy.

3-tio Ukaralem go za to ze o dziesiątey Godzinie do Dworu na Wartę nocną przyszedł.

Szkodę zrobioną kazałem mu z Dyspozycyi Pana Gwozdeckiego zapłacić, dla tego iz oni pilnując Woły dopuścili ich w Szkodę w Ogrodzie Ludzi Małey Suszycy.

Anmerkung. Die erste bestraffung betreffend saget der Stefan Wolański dass Sie wirklich die Frucht sehr schlecht und nachlässig ausgedroschen haben; die zweite Bestrafung bestattiget sich aus dem Prothocollo

13. Ia Michał Cap oddałem owies Osypowy y ze zle był wyczyniony, kazał mi go Pan Gwozdecki wyczyniać, ia wyczyniwszy oddałem, y upominałem się o Grabież którą mi wzięto za nieoddanie owsa. na to pan Gwozdecki kazał mi dać pięć Plag, ktore mi Ekonom Kulczycki dał. Michał Cap (⊕)

Explykacya Officyalisty Dominikalnego Gwozdeckiego.

Ia go kazałem ukarać za to, iz upominając się o Grabież zu chwale gadał, y ta kara iest zapisana w Prothokole.

Anmerkung. Der Orts Richter bestattiget die Aussage des Klagers mit dem beysatze. dass der Kläger keine Unanständigkeit sagte und Er Orts Richter das Prothocoll bloss auf befehl des Gwozdecki schon nach der bestraffung unterschreiben musste.

14. Mnie Wania Mielnika 10 Plagami, Stasia....

Слідче другий міваркуш.... kazał Pan w Roku 1800z Gruntu y Pomieszkania na inny Grunt y pomieszkanie przenieść, Mikołaj Kiba (⊕) Stefan Konopełka (⊕). Слідуюче wyjaśnienie зложив такой сам пан: Oni mieli swoje Grunta w Obszarze Dominikalnym, zatym ia im inne grunta na Miejsce tamtych dałem, Chałupy ich własną Panszczyzną na ten nowy Grunt przewieść y moim Kosztem postawić kazałem, darowałem im całoroczną Panszczyznę, Osypu po pułtora Korca Czynszyku każdemu po 3 złt gr. 3, y przedzenie Motkow, zatym za przeniesienie ich nadgrodzeni są dostatecznie, iednakowoz ia im ieszcze ofiaruję dać po dwa Korce Owsa, Mikołaiowi Kibie zaś na zagnoienie Pola daie ieszcze 9 złt. y 20 Okłotow, a tak spodziewam się ze Krzywdy nie maią.

Anmerkung. Die Kläger nach erhaltener dieser befriedigung stehen von ihrer Klage ab, und gestehen dass ihre Häuser auf Unkosten des Dominii überführet, aufgestellt, und ihnen die gantzjährige Roboth und Gaben entlassen waren.

24. Ia Mikołay Kiba dałem w Roku 1800 dwadziescia Kur, Stefan zaś Konopelka 6 kur Państwu za Pastwisko, y ia Kiba zapłaciłem exekutnego od kur 1 złt 18 gr. Mikołay Kiba (⊕) Stefan Konopelka (⊕)

Cała Gromada nawięła Pastwisko dla Bydła Jałowego, y obiecali dać kury. On tedy razem z innemi dał kury obiecane, po Kurce iedney od Sztuki. Exekutne zaś zapłacił za to iz Kury w czasie nie chciał oddać.

Anmerkung Das Orts Gericht und Gemeind-deputirte gestehen dass Sie vom Dominio die Hutweyde im Jahr 1800 für ihr Melk-vieh aufgenommen, und von jedem Stück Vieh eine Henne versprochen haben.

25. Ia Hryć Hnatkow gdym się upominał o wypisanie dwoch Dni Panszczyny za kule ktore w Roku 1800 przez dwa Dni wozilem, nietylko, ze mi ich Pan Gwozdecki nie dał, ale mi ieszcze cztery Plagi dał. Hryć Hnatkow (⊕).

Explykacya Officyalisty Dominikalnego Gwozdeckiego.

On za to wziął Plagi ze się upominał o Panszczynę ktora mu była wypisana.

Anmerkung. Der Dmytro Stefanik auf welchen die Partheyen sich beruffen bestattiget die Aussage des Klägers, die Roboth aber liess Ihm der Grundherr sogleich abschreiben.

26. Teraz Rok iest iak ia poszedłem do Rubieszowa 30 Mil ztąd w moim Interesie zostawiwszy Zonę na Gruncie, bawiłem się w tey drodze 18 Tygodni, Państwo zaś moje Zonę z Gruntu y Chałupy rzuciło, a innego Gospo.

Михайло Зубрицький.

V. Інтердікт в селі Кунині.

Справа, про котру говорить поданий далі документ, доторкає ся одним кінцем загальних історичних фактів. Як звісно, 5 октябрю 1763 р. умер польський король Август III. в Дрездені. В часі безкоролівства завязали ся в Польщі дві конфедерації: в Бересті литовськiм і в Галичі, в ціли ніби пильнования внутрішнього супокою і ладу в Польщі, а на ділі для того, щоби переперти кожда свого кандидата на польський престол. Тимчасом в марті 1764 р. король пруський заключив з Росією умову, в котрій ніби то обіцяно боронити цілости Польщі і не допустити, щоб престол польський переходив по наслідству, чого тоді дуже бояла ся польська шляхта як ущербу в єї праві вибираня короля. На ділі, як бачимо, метою тої умови було удержанє Польщі в стані слабости і неладу. Не чекаючи на вибір короля війська російські вій-

шли до Польщі, щоб порозбивати шляхетські конфедерації, котрі би могли противити ся тому кандидатови на престол, котрого хотіла на нім бачити російська цариця Катерина II.

Згадана вже нами конфедерація галицька стояла під булавою маршалка Потоцького, старости Любачівського. До неї пристали ще два Потоцькі, староста сянтинський і староста блонський. Головним збірним місцем конфедерації був Станіславів, котрого людність певно немало мусіла терпіти від сваволі гордих панів і їх жовнірів та добровольців-товаришів. Аж ось д. 7 августа, в четвер військо російське, зайшовши від Каменця Под. вдарило на Станіславів, обступило его і почало бомбардувати. Упала фронтова вежа єзуїтського костела (нині руської єпископської церкви), розбита кількома кулями. Конфедерати боронили ся довгий час, та в кінці не могли остоятись перемозі: Россіяне здобули місто, забрали все, що найшли в міських складах і магазинах, а на місто наложили контрибуцію. Військо конфедератське мусіло зложити оружжя, а начальників, усіх трьох Потоцьких, взято до неволі і держано під арештом у Станіславові, аж поки д. 26 сент. не випущено їх „на пароль“, т. є за словом чести, що не будуть виступати против Росії. Россіяне господарювали в Станіславові аж до 5. окт., по чім вирушили до Львова, а відси до Варшави.

О. кан. Петрушевич, із котрого „Сводної літописі“ беремо се оповідань, виписане з метрики хрещення львівської лат. катедри, наводить із своєї рукописної збірки інтересну руську сучасну віршу про сю пригоду; подаємо тут сю віршу розложену на стихи і поправлену після наших кон'єктур (вони взяті в скобки). Вона має заголовок:

Піснь свѣцка о Ляхахъ въ Москалями.

Гей чи чував хто о Ляховской [славі],
Котрої (у Петр. въ котромомъ) достали в місті Станіславі?
Як почали були місто рабувати,
Перед Москалями мусіли втікати.

Як в кошару вівці, так їх запудили,
А в Станіславові юж їх осочили;
Москалі їж-жарту почали стріляти,
А Ляхи зо страху почали виирати.

Ударили з гармат, аж баня упала
З певного костела, — там ментрога *) стала:
Виходят Ляхи, аби не пустити, —
Москалів од міста не могли одбити.

Леч не доказали, бо не годні [того],
Москалів одбити, хоць їх не много:

*) Трівого, замішанина.

Дали собі палор (пароль) на середу рано,
А другим Москальом в той час знати дано,

Аби на осю *) пощ ішли на ратунок.
В той час упав на них (Ляхів) великий фрасунок!
Гден каже: Биймо! Десять: Утікаймо!
А сто каже: Всі ся Москальом піддаймо!

Били ся од раня, аж [мали] до волі,
А в вечер zostали в Москалів в неволі.
Любилисте, Ляхи, їсти курій, гусий много,
Сидіт же в неволі, не їйте нічого!

Так Москалі вміют Ляхів частувати,
Аби ся зарекли більше рабувати:
Дают мало їсти, а ще меньше пити,
Щоби ся зарекли більше бунтів не чинити. **)

Йдучи зі Львова до Варшави „Москалі“ переходили також через село Кунин жовківського пов. і наробили там чимало тривоги. Селяне мусіли їм давати живність, і хоча „Москалі“ за всі провіанти платили готовими грошми, проте люде мабуть чимало терпіли невігоди і збитків від розпусного вояцтва, коли всі однодушно слюбували: коби бог як найшвидше увільнив їх від сих непрошених опікунів, то вони всі оті гроші, зароблені від Москалів за провіант, офірують на церков. Так воно й стало ся: Москалі пішли, а люде знесли зароблені від них гроші, 418 злн. і зложили їх до каси церковної. Та трапили ся якісь чотири єретики: Іван Тимонджара, Іван Костяка, Степан Шкурган і Андрух Борейко, котрі виступили з думкою, що властиво церков не утерпіла нічого від Москалів, але утерпіла громада і що слід хоч часть тих грошей повернути на громадські потреби. Провізори церковні були іншої думки, та за єретиками мусіла стояти й часть громади, коли вони таки поставили на своїм і „майже силою“ відобрали з тих грошей 70 злн. на громадські потреби.

Здасть ся, що партія провізорів і церковників запротестувала против сего, бо отсе д. 21 февр. 1766 р. зійхав до Кунина декан о. Гр. Березніцький на ревізію каси церковної. Який був наслідок тої ревізії, розкаже найліпше слідуюча его власноручна записка, котру я недавно найшов між виіривками старої метрики на одній картці, видертій мабуть із якоїсь більшої цілости. Ось що писав тодішнім урядовим польсько-латинським стилем о. декан Березніцький:

„Na dniu 21 Febr. vs. 1766 zastałem kassy cerkiewney u acci-

*) У Петр. „на всю“.

**) А. С. Петрушевичъ, Сводная галицко-русская летопись съ 1700 до конца Августа 1772 года. Часть I. Львовъ 1887, стор. 246—247.

densu iey złp. 304 gr. 15, oprócz dawniejszych w teyże kassie znajdujących się tak w schowaniu przed inkursją będących, iako też y za prowiant od Moskalów wziętych złp. 418 y na cerkiew od gromady ofiarowanych unanimiter, z których pokazali expens na różne potrzeby cerkiewne, osobiłwie na sukienkie św. Mikołaja na złp. 399 gr. 10, do których weszła y z roku 1765 residuitas na złp. 91 gr. 12 wynosząca. Że zaś te złp. 418 za prowiant od Moskalów wziętych ut supra gwałtem prawie od prowizorów cerkiewnych iakowym si praetextem, niby na potrzeby gromadzkie, wymogli Iwan Tymondżara, Iwan Kostiaka, Stefan Szkurhan, Andruch Boreyko (?) talerów bitych seu alias złp. 70 z kasy cerkiewney, więc ieżli to, co raz ofiarowano Bogu y nie mające się odbierać ieżli tych złp. 70 wspomnieni parafianie do kasy cerkiewney za niedziel siedm nie oddadzą, mają być oddaleni od obrządków wszystkich cerkiewnych, excepto casu necessitatis quoad salutem aeternam, servata tamen iustitia restitutionis a successoribus."

Як у Гавлічковій поемі „Křest svateho Vladimira“ царь „gvůli nestrannosti“ однаковою смертю карає непокірного бога Перуна і разетяря „přeto že se bohu růhal a psal proti viře“, так і декан Березницький однаково з єретиками і грабівниками церковного добра покарав також „земного“ або „бабського бога“, т. є. ворожбита. Ось що читаємо далі в єго записці: „Tejże karze oddalenia od cerkwi, praeipue od paschalney spowiedzi ma podlegać Jan Chytreyka, mielnik kuniński, de quo ex publica fama constat, že się iakowym si worožbictwem bawi, czyli bardziey matactwem, odwodząc prostych ludzi od fiducia seu nadziei w Bogu, poki z tey się przed kim należy nie wyexplikuje y kary duchowney mającey się onemu naznaczyć nie odprawi. Tak disponuję pod osobiłwszą W-go X. Parocha animadversją. X. G. Berезницький dec.

Справа з 70 злп. забраними з каси церковної проволочка ся помімо такого острого наказу. В два роки пізнійше вона стояла на тім самім місці і о. декан уважав відповідним виступити ще острійше. „Sub die 13 Jan. vs. 1768“ писав він на тій самій картці ось що: „Ponieważ według tak dwaroczney dispozycyj dotychczas wyż wyrażeni parafianie tuteysi z swoimi adhaerentami wziętych złp. 70 z kasy cerkiewney na swoje gromadzkie potrzebę tych pieniędzy nie oddali y oddać nie chcą, przeto onych podaіę w Interdikt osobisty dopoty, poki oni pomiarkowawszy się sami między sobą, kto z nich y na co te pieniądze expensował, wspomnianych złp. 70 do kasy nie oddadzą. Miał by ich zaś W. X. Paroch mieysca przypuszczać do obrzędów cerkiewnych z faworu iakiego ku nim, ma altero tanto zapłacić in rem Ecclesiae sub poena suspensionis ipso facto incurrendae; kanonne interim napomnienie troiакie przed ludem na nabożeństwo zgromadzonym o zapłacenie dać im ma, zatem s. alias ut prius dispositum. X. G. B. D.“

Який був кінець сеї справи, не можемо дочитати ся. На картці, з котрої ми виписали повисші записки, находить ся третя записка о.

декана, зложена всего з двох рядків. Та на жаль папір тут від вохкості троха зігнів і обсипав ся, чорнило поблідло, так що всі записки годі відчитати. Ми прочитали тільки ось що: „Die 16 Febr. 1769 Evitando supra explicatum rigorem, ponieważ ad rationem, (двох слів не прочитано) WX. Paroch upewnia, że satisfiet dispositioni, cassat..... (далі кілька слів пропало). З сеї записки можемо догадувати ся, що ще і в р. 1769 узяті з каси церковної гроші не були звернені, що згадані люде а може й їх прихильники находили ся під інтердиктом і що декан в кінці мусів таки уступити, вдовольнивши ся обіцяною місцевого пароха, що таки постарає ся стягнути ті гроші. З гори можна би сказати, що коли се єму не удало ся зробити доси, то на далі слаба була надія. Скріплює сей догад і слідуюча записка о. декана Березніцького, що находить ся на тій самій картці на обороті, остатній документ єго урядованя в Кунині: „Die 24 Febr. vs. 1770 podczas wizytacyi znalazłem w kasie cerkiewney tego mieysca: monety nową złp. 24 gr. 7 $\frac{1}{2}$ główkami (?) z dodatkiem pag. 2 złp. 14, szostaczkami małemi złp. 2 gr. 4, tynf bractawski — gr. 10, rublów 12 czyni złp. 84, pół rubla starego — złp. 3 gr. 15, rubl nowy — złp. 6, czerw. złotych 5 — złp. 90, szelągami złotymi złp. 22 gr. 21, efficit wszystkiego złp. 246 gr. 27 $\frac{1}{2}$, a reszta na długach według konnotatki w księdze rejestrowej złp. 236 gr. 20, których ieżeli zaniedbaia parochianie do kassy oddać, maia spodziewać się Interdiku mieisca... X. G. B. D.“ Здаєть ся, що в тій сумі 236 злп. 20 гр., що були на довзі у селян, находили ся і ті 70 злп., за котрі деякі громадяне пару літ вибули під інтердиктом. Та здаєть ся також, що ся остатня грозьба о. декана не мала дальших наслідків. Прийшли зміни політичні, а д. 20 янв. 1773 р. новий декан візитуючи церков кунинську застав „усе в порядку“, а про гроші на позичках у громадян нічого й не згадує.

Ів. Франко.

Будда і Буддизм.

Обриси Леона Фера.

III. Буддизм.

2. Буддійська доктрина.

(4 правди: вандрівка душ і карма, візнівчене і нірвана; невідомість — перша причина; 12 сумезних правд; дорога; боді і єго три ступні; три низші ступні досконалости. Люде шановні і поспільство. Пять розрядів істот; висшність чоловіка; людське „я“. Кальпи, т. є. періоди світа: початок і кінець усього, порожнеча і нірвана. Майя т. є. привид. Ріжні питання: я і не-я, будди і бодісатви, дьяні-будди і дьяні-бодісатви, аді-будда, буддійський атеїзм і політеїзм, надприродні сили, чудеса; мантри і дарані; закінченє.)

Можна сказати, що вся буддійська доктрина немов висить на теорії чотирьох правд, що була основою науки Сакіямуні. Сі чотири правди, се 1) істнованє терпіння (дукха), 2) істнованє причини терпіння (самудайя), можність звівченя тої причини (ніродга) 4) дорога, що веде до єї звівченя (марга). „Дорога“ що веде до „звівченя“ „причини“ „терпіння“ — ось вам і ввесь буддизм. В тім реченю, в тих чотирех словах „терпінє“, „причина“, „звівченє“, „дорога“, містить ся або до него відносить ся більше або менше безпосередно вся суть буддійської науки. Стрібуймо ж вияснити значіне тих чотирьох слів і їх взаїмні відносини.

Вихідною точкою, або коли хочете основою, субстратом усеї сістєми є принцип вандрівки душ, принцип істновань слідуючих одно за одним. Сей принцип у Індії є прийнятий без запереченя як факт певний, безсумнівний, як догма, котра не потребує доказів ані пояснень; в неї вірять усі Індійці, брахманці так само як і буддісти, хоча здаєсь, що буддісти перші поклали на неї головний натиск, вивершили єї і пояснили множеством примірів, більше ніж се було роблено в давнійших часах. Після сего віруваня все на світі родить ся на те, щоб умерти, а вмирає на те, щоб опять відродитись; та сама істота родить ся і вмирає безконечне число разів. Сей ненастанний круговорот із істнованя до істнованя називає ся по санскрітськи самсара, а ті чергові істнованя, ті вродженя і смерти сплітають ся одні з одними в спосіб докладно означений; ріжнородні і змінні пригоди сего ненастанно відновлюваного житя, се або кара або надгорода за давніші вчинки, або зарід і причина того, що має стати ся в будущині. Сей фаталізм, що панує над усяким істнованєм, називають буддісти „карма“ (дійство). Треба знати,

що слово „карма“ значить так само а то й геть частійше наслідки якогось вчинку, які сам вчинок. Остаточно коли воно може означати і дуже часто справді означає певний спеціальний вчинок або цілий ряд учинків і їх наслідків певного спеціального осібника, то можна розуміти его ще загальнійше і означити ним усі вчинки в цілім ряді чергових істновань того осібника. Та на тім не досить: буддісти розрізняють карму індивідуальну і карму всесвітню; ся друга значить те саме, що й самсара, т. є. той рух загальної вандрівки душ, котрий охоплює всі істнованя. Отся фатальність, ся конечність родитись і вмирати, переходити без кінця через усі ненастанно відновлювані зла бутя, се й є оте „терпінє“, дуга буддістів, перша правда їх світогляду, котра остаточно є тільки іншим виразом на ту саму річ, що й самсара (вандрівка) і карма (дійство або фатальність).

Коли се так, то щож повинен робити мудрець? Проста річ. повинен покласти кінець тій фатальности, спинити сю вандрівку. Коли здужаємо знівечити карму, то тим самим зупинимо рух вандрівки душ, будемо вільні від конечности родитись і вмирати і від усіх тих бід, що супроводять ті дві події і переплітають ся поміж ними Сей кінець істновань, а властиво можна сказати істнованя, називають буддісти нірваною, абсолютним спокоєм, безграничним спочивком. Як бачимо, ся нірвана є те ж саме, що третя правда буддійська — знівеченє (ніродга) а що найменше є єї безпосереднім і певним наслідком: „знівечити терпінє“ значить увійти в нірвану.

Але як же дійти до того знівеченя? як воно доконує ся? і поперед усього що таке треба знівечити? — Вродженє і все що за ним слідує. Але чи ж можна прямо знівечити вродженє? Се ні, але наука чотирьох правд говорить, що вродженє (або терпінє, одною з форм котрого є вродженє) має свою причину, а щоб знівечити обяв, треба почати зі знівеченя причини. А яка ж є причина терпіня? Наука чотирьох правд не каже сего виразно, а тільки твердить, що така причина є. Близше пояснює єї спеціальна, помічна теорія, що називає сю причину „невідомістю“ (авідія), під котрою треба розуміти повне і абсолютне незнанє умови істнованя. Але ся „невідомість“ не єсть безпосередньою причиною вродженя; вона є тільки першою причиною; між сею першою причиною а вродженєм знаходиться ще 9 причин посередніх, котрі враз зі старістю, хворобою, смертю і всіми бідами впливаючими безпосередно з уродженя творять круг дванадцяти причин і наслідків, зчіплених, сполучених одні з одними як огнива ланцюха.

Ось ряд тих 12-ти термінів: 1. невідомість, 2. уява (або складники, сансара, одно з найзагадковіших виражень буддійської термінології), 3. розріжненє або свідомість, 4. назва і форма, 5. шість амислів, 6. дотик, 7. чутє, 8. жадоба, т. є. нагла і могутча страсть, наклін до роскоші, 9. прихильність, 10. істнованє, 11. вродженє, 12. старість, смерть і т. д. За далеко б нас завело, як би ми хотіли розбирати і вияснявати кожний з тих термінів з усіма его розгалуженнями. Пригадаємо тільки, що всі вони вяжуть ся одні з одними: невідомість плодить уяву, уява розріжненє і т. д., або з другого кінця: старість і

смерть є наслідком істнованя і т. д. Сей знаменитий ряд термінів, звисний під назвою „12-ти відан“ або „пратіясамутпада“ (вивід фактів ланцюгово зчіплених одні з одними) містить у собі, як бачимо, дві перші правди.

Дванадцятий термін, остатній наслідок, є zarazом найдокладнішим і найхарактернішим виразом першої правди „терпіня“. Перший термін — вихідна точка, первісна причина, є zarazом імя власне другої правди, „причина терпіня“. Всі посередні терміни є рівночасно причиною і наслідком, стягають ся рівночасно до тої і до сего. Чим ближші вони до наслідка, тим більше мають характер причини. І так терміни 11 (вродженє) і 10 (істнованє) майже зливають ся першою правдою і, що так скажемо, входять в дефініцію терпіня. Терміни попередні мають більше характер причини; та про те термін 2, уява (або складники, санскара) характеризує істоти одушевлені, так що й єї можна вже обняти в обсяг терпіня. Оттак то можна сказати, що правдива, одинока причина терпіня, се невідомість. Але щоб зрозуміти сю причину, пізнати єї (а се необхідно треба), належить ся вперед зрозуміти значіне кожного посереднього терміну, т. є. кожної причини, котра є рівночасно й наслідком; тільки при помочи набутого знаня можна зглибити значіне і суть тої першої причини, тої „невідомости“, що покриває пітьмою незлічні жертви „карми“.

Ся невідомість, здаєть ся, непоборима, та про те буддизм твердить, що може єї звалити і знівечити „причину“, т. є. невідомість, що є на те спосіб, є „дорога“; се й є, як ми вже сказали, назва четвертої правди. Може б хто ждав ічної; але коли причиною є „невідомість“, то натуральним способом до знівеченя сеї невідомости мусить бути супротивна їй „відомість“, антідот невідомости. Та хоча буддизм говорить багато про сю відомість, про знанє, котре величає під ріжними назвами (відія, праджня, джніана), то все таки він не послугує ся ним для обясненя четвертої правди, признаючи, що тут саме знанє не вистарчає, що до него треба ще певної діяльности вишньої і внутрішньої, ненастанного напруженя волі, невпинної праці, в котрій мусять брати участь усі здібности цілої істоти. Таким робом четверта правда складає ся з „осьми членів“ або частин, а іменно з досконалости 1) зору, 2) суду, 3) мови, 4) дійства, 5) житя, 6) помислів, 7) памяти, 8) чутя (екстази). Отсе й є складники четвертої правди, се є та дорога, котру задля того звичайно називають дорогою о осьми шеблях, перекладаючи на „щербель“ санскритське слово „анга“. Хто дійшов до тих осьми досконалостей, той посідає досконале знанє по думці буддістів, розуміє до дна 12 відан, доходить від остатньої аж до першої, котрою є „невідомість“, нівечить сю невідомість своїм знанєм і своїми заслугами і рівночасно нівечить усі єї наслідки: вродженє, старість, смерть, одним словом усю самсару і дістає ся до нирвани, стає ся вільним на віки.

Той духовий стан, в котрому хтось знає чотири правди і цілковито зглибив 12 відан, називає ся боді. Теорія, що певно не походить із перших часів буддизму, вичислює ще надто 7 прикмет званих „членами боді“, а іменно: 1) екстазу, 2) геройство, 3) запал, 4) жите-

ві змисли, 5) досліджуване закону, 6) пам'ять, 7) рівнодушність або погорду. Тих 7 членів доданих до осьми „щеплів“ дороги з причинком того, що називає ся „чотири підмоги пам'яті“, „чотири цілковиті відречення“, „чотири принципи надприродної могутости“, п'ять змислів і „п'ять сил“ становлять разом 35 складників, що товаришать досягненню боді.

Не будемо вдавати ся в розбір усіх тих складників ані в розбір „18-ти незалежностей“, „чотирьох неустрашимостей і десяти сил“ будди. Скажемо по просту, не вгубляючись у сю гущавину слів, що боді є розуміне, знане, досконалість буддійська; є се прикмета висша і незрівняна; через неї чоловік робить ся буддою, нівечить карму, нищить наслідки самсари і входить до повного спочивку, до абсолютної нірвани. Хто здобув боді, той може вийти в посідане нірвани.

Боді є властивою і основною прикметою будди. Відносини тих двох слів такі: боді є назва прикмети а будда назва осібника, що єї посідає. Тільки один Будда без учителя, сам із себе, своїм власним напруженем дійшов до здобути боді; інші істоти можуть дійти до сего тільки через науку і при помочи Будди. Він відкрив чотири правди, але міг дійти до зрозуміння тільки через ряд проб і змагань, що тягнули ся довгі віки і котрих здобутком було цілковите очищене і всевідучість. Хоча боді й являє ся як щось, що здобуває ся в хвилі перелому, екстазою і якоюсь внутрішньою революцією, та на ділі вона є плодом довгої і тяжкої праці.

Здавалось би на перший погляд, що боді мусить бути привілеєм самих буддів; та ми бачили, що Будда (і се одна з его характерних прикмет) був учителем, що навчав правд, здобутих своїм зусилем. Значить, і другі особи крім него можуть посісти боді, бо без сего его наука була б даремною. Істоти упривілейовані чи властиво заслужені (в буддизмі нема привілеїв, а є тільки заслуги здобути ненастанними зусиллями в безконечнім ряді існувань), котрі доходять до посідання боді, називають ся пратіека будди і аргати. Будди, пратіека будди і аргати те мають спільне, що всі дійшли до свого остатнього існування а по смерті входять у нірвану. Всі вони посідають боді, але між ними є різниці. Боді буддів називає ся „найвисша і досконала боді, по за котрою нема вже нічого“ або по просту „досконала боді“ (по санскр. самбоді); боді пратіека-буддів називає ся пратіека-боді, а боді аргатів називає ся звичайно „боді слухачів“ (по староцерковному „оглашених“). Яка є різниця між тими трьома ступнями боді, трудно сказати. В своїй внутрішній суті вони не різнять ся нічим, бо ведуть до однакового кінця; різниця лежить тільки в достоїнстві і в ступни розвитку осіб, що єї посідають.

Будда є найвисша істота, провідник усіх прочих. В ньому знаходить ся вся наука, вся чеснота, вся сила. Але він не тільки мудрий, а й милосерний; свою мудрість він не ховає сам собі, а уділяє єї й другим. Через него багато інших істот може досягнути тої свободи, котрої він є починком і вчителем. Ся роль найвисшого, всесвітнього, одинокого вчителя ріжнить будду від пратіека-будди.

Сей остатній, се „будда індивідуальний“, „будда сам собі“; він досягнув свободу сам собою і сам для себе, але не уділює її другим. Се будди егоїсти під зглядом навчання, впрочім милосерні, але не маючі ані дару, ані сили, ані посланництва до навчання; вони навчають своїм приміром, але не словами. Їх стрічу з буддою тяжко зрозуміти, та вони й появляють ся тільки в такі часи, коли нема правдивого будди. Що до аратів, то се слухачі (сравака) будди, котрі доходять до досконалости при его боці і за его безпосереднім приводом.

Понизше сих трьох ступнів, що в різних обставинах дійшли до досконалости, стоять дальші трі розряди істот, котрі не дійшли ще до неї, але наблизились більше або менше і дійдуть на певно швидше чи пізнійше. Се є в зіступаючому порядку: анагами, сакрідагами і срота-апанна. Анагами (той що вже не прийде) се такі істоти, котрі вже не народять ся на землі; по смерті вони підуть до неба і там досягнуть нирвани. Сакрідагами (той, що ще раз прийде) мають перебути ще тільки одно існування на землі, по котрім увідуть у нирвану. Срота-апанна (той що увійде пробігши) се такі істоти, що ще найменше поступили на дорозі досконалости, мусять ще сім раз перероджувати ся на землі і аж після сего існування вийдуть у нирвану.

Отсе й є шість ступнів буддійської досконалости. З них три перші посідають боді і по смерті безпосередно переходять у нирвану; три слідуючі мають запевнене і зглядно близьке здобуте боді а за тим і нирвани. Чим вищий ступінь, тим менше істот — сказати просто, людей — належить до него. Між ними є значні різниці, та всі вони до купи називають ся „арія“, т. є. шановні. Се слово „арія“, котре в санскритській мові звичайно значить завойовників, пануючу расу, шляхту, буддісти повернули на означенє людей, що дійшли до певного ступня моральної досконалости, такої як вони єї розуміють. Люде, що не входять до жадного з тих шести розрядів і зовсім далекі від досконалости, очевидно не числять ся до „аріїв“, — се юрба, несвідуще та неотесане поспільство; воно зве ся „прітагджана“, просі люде. Ніхто не може сказати, кільки існувань вони мають іще пройти, який час і в яких формах вони мусять іще обертати ся в самсарі, т. є. в круговороті вандрівки душ.

Одушевлена істота може проводити свої різні існування в пяти осібних формах, а іменно 1) поміж богами, 2) поміж людьми, 3) поміж звірями, 4) поміж „претами“ (нижніми духами), 5) поміж проклятими. Се називає ся „пять станів“ або „пять шляхів“ (панча-гати). Деякі додають іще шестий стан — асура, т. є. „вороги богів“, але в системі найбільше розширенім є тільки пять станів, а стан асура зачислює ся також до стану богів. Якби пригоди чи випадки переходила душа в своїй вандрівці, вона завжди мусить прийняти одну з сих пяти форм, відповідно до своїх заслуг у різних існуваннях. Представмо собі судьбу такої душі. Отсе чоловік, що вродив ся, жив, умирає. Що діє ся з ним? Коли у него набрало ся багато заслуг і він дійшов до стану святости, то входить у нирвану, не відроджує ся більше, рад його існувань скінчив ся. Коли у него є заслуги, але не такі великі, щоб

він годен був увійти в нирвану, то відроджує ся між богами, а коли его заслуги ще менші, то між людьми. Коли ж єму треба відпокутувати за гріхи (що буває найчастіше), то йде до пекла (нірайа або нарака) на муки приготовані для злочинців, т. є. відроджуєсь між проклятими. Коли ж за життя він грішив самолюбством, скупістю, не давав милостині, захланно беріг для себе те що мав, то відроджує ся між „претами“ — духами голодними, котрі не мають постійного місця, але вічно блукають по світі, на дармо шукаючи чим би успокоїти голод, котрий їх вічно мучить, і спрагу, що шарпає їх нутро. Відроджене між звірями є карою за певні проступки, а відроджене між людьми платою за істнуванє, в котрім гріхи змішані були з заслугами. Відроджене не наступає звичайно зараз по смерті; якийсь час душа мусить звичайно побути в пеклі. Та хоч в тім місці кар можна бути й довго, страшенно довго, але вічно там не є ніхто. В самсарі нема нічого постійного, а сама зміна: ані стан божеський, найвищий з усіх, не триває вічно, ані найвищий стан невольний. Всяка душа вічно переходить із одного стану в другий; з найглибшої безодні вона може підняти ся до найвищої високо-сти, а з найвищих небес може впасти на дно пекла. Тільки одна нирвана є вічним спокоєм.

Перехід до стану божеського і людського називає ся звичайно добрим шляхом (сугаті), а перехід до стану звіря, прети і проклятого називає ся злим шляхом (дугаті). Але навіть в кождім з тих пяти розрядів істнувань є різниці, є стани дуже відмінні. І так є різні відділи богів: не все одно відродити ся в низших, а в висших небесних поверхах. Між людьми є різні верстви або касты: відродити ся королем зовсім не те значить, що відродити ся паріасом. Є також дуже багато відділів невольних, одні страшніші від других і хоч усі наповняють тривогою, то все таки се не все одно відродити ся в однім або в другім, рода часто душа переходить з одного до другого. Так само є різні роди звірів і зовсім не те саме значить відродити ся слон-ом, що відродити ся червяком. Перехід душ по всіх тих відділах і підвідділах, по цілій тій складній драбині істнування підлягає незмінному і непомильному заповіді карми. Душа помершого відроджує ся на вис-шім або низшім щаблі відповідно до результату балансу між єї заслу-гами і провинами, dokonаного зараз по смерті.

Треба завважити, що хоча буддісти й признають висність богів, т. є. мешканців неба і щиро їх шанують, то все таки остаточно чоло-вікови роблять вони більше честі. Доказом сего є та віра, що буддою можна зістати тільки в людській тілі. Будда був богом, але був також звірем у своїх давніших істнуваннях і був простим бодісатвою (аспі-рантом до боді). Він мусів стати чоловіком, щоб зробитись буддою і дійти до нирвани. Окрім анагамі (виемок досить цікавий) усі інші істоти можуть дійти до нирвани також тільки в людській п. добі. Чи яко муж-чина, чи яко жінка, се не становить різниці, хіба для будди і пра-тієкабудди. І так жінки бували аргатками і яко такі входили у нир-вану; та жадна жінка не була буддою. Та про те жінкам не від-нято надії побути хоч кілька днів у стані будди; Сакіямуні проро-

кував, що се їм стане ся. Та при тім виразно сказано, що жінщина, котрій судила ся та гідність, мусить у своїм остатнім істнованю все таки вродитись мужчиною. Здаєть ся, що так само має ся річ і з пратіекабуддами: як нема жінок буддів, так нема й пратіекабуддів.

Оті душі, що переходять через стілько всяких пригод, котрі по століттях і в протягу століть відбирають кару або налгороду за свої вчинки, — се без сумніву істоти індивідуальні, котрих особистість триває серед усіх змін форми і стану. Хоч як простий і натуральний є сей вивід, то про те буддизм не твердить сего рішучо, а питає про особистість душі, про „я“ від давна становило одну з головних точок спорних між поодинокими школами. По думці буддістів, а навіть можна сказати, по думці Будди, бо сю теорію безсумнівно приписують єму самому і він мав вияснювати єї ненастанно, — осібник людський чи властиво одушевлена істота складає ся з пяти складників: 1. форма, 2. чуте, 3. свідомість, 4. уява (самкара), 5. розріжнюване. Вони зовуть ся „пять скандів“, т. є. пять скуплень або ще докладніше скуплене пяти складників. Варто замітити, що крім третього сканда — свідомости — всі оті складники находять ся також в числі 12-ти нідан, а іменно перша сканда (форма) — се четверта нідана, четверта сканда — уява є друга нідана, пята сканда — розріжнюване се — третя нідана. Отже ж по буддійським книгам Будда повторяє не десятки, але може сотки разів, що жадна з пяти скандів не становить „я“. Та коли не жадна з-окрема, то може всі вкупі? Що таке єсть „я“ і де воно криє ся? Та здаєть ся, що Будда більше думав про те, щоб сказати, чим не є „я“, ніж чим воно є, а єго наслідники ненастанно ломали собі голову над тим питанням, чи „я“ існує, чи ні, де воно є і чим воно є?

Здаєть ся, що ми досить докладно виложили найважніші погляди буддизму і дали образ доктрини, котру б можна назвати середньою, т. є. системою, котрий уже не є самим первісним, бо про сей годі сказати що небудь певного, але також не є обснований тими всіми концепціями, що повиростали пізнійше в думках буддійських учителів. Та про те треба нам познайомитись по троха і з тими концепціями і ми поведемо дальше свій виклад.

Поперед усього скажемо дещо про буддійську теорію часу. Щоб стати ся буддою, пратіека-буддою, аргатом, а навіть щоб дійти до котрого небудь із низших ступнів досконалости, треба перейти через безліч посередніх істновань і проб. Буддісти уявляють безмірні періоди, котрі обнимають не тільки ряд індивідуальних істновань, але також істноване всего світа. Сі періоди називають ся „кальпа“. Розріжняють їх кілька: велика кальпа, асанкієа кальпа (кальпа, котрої числа не можна висказати) і середня кальпа.

Двадцять середніх кальп іде на одну асанкією, а чотири асанкієї творять одну велику кальпу, котра таким робом містить у собі 80 середніх. А середня кальпа значить майже 17 мільонів наших літ. Впрочім цифрові обрахунки бувають різні і ми не будемо тут дошукувати ся, котрий ліпший; досить нам знати, що се періоди безмірно довгі. Ко-

жда велика кальпа означає час істновання світа; бо і світ так само як одиниці родить ся на те, щоб згинуту і гине на те, щоб відродитись на ново. Конець світа довершуєсь поступенно, в значних протягах часу через чергове дійство огню, води і вітру. Велике число подій і явищ заповідає сю повільну, але повну руїну. По цілковитім знищеню настуває період пітьми, по чім світ відроджуєсь на ново. В тих думках про тривок і відновленє світа легко пізнати основні погляди брахманізму, день і ніч Брами і все нові акти творення. Буддизм переняв ті думки, надаючи їм тільки нову форму, назначену єго характерною печатю; він розширив їх, пододавав пересадні цифри, потворив слова або до слів перенятих піддав нове значінє, а поперед усього усунув вмішанє Брами, бога-творця.

Який же, по думці буддизму, був початок усього? Відки се пішло, що се безконечне колесо вандрівки пішло в рух? Хто похнув єго до руху? Буддизм відповідає: невідомість. Але відки ж узаяла ся та невідомість? На се буддизм не дає відповіді, навіть не завдає собі того питання. Він знає тільки, що карма, впливши з невідомости, стала ся причиною і початком самсари; карма, а не Брама (як хибно думають) була творцем світа. Але шож було перед першим проявом карми чи сеї невідомости, що є єї жерелом? Порожнеча (суніята). Коли б усі істоти знівечили для себе самих карму і самсару, т. є. всяку причиновість і вандрівку, що є найвисшим ідеалом, коли б, значить, карми і самсари не стало, то що було б тоді? Опять порожнеча. Всі індивідуальні істоти, весь світ загалом вийшов із порожнечі і повинні змагати, щоб назад вернути до неї. Порожнеча є початком і кінцем усього — отсе й є правдиве бутє. Але шож таке є порожнеча? Про се ведуть ся великі суперечки; вчислюють 18 родів порожнечі, надають їй багато різних назв. Здаєть ся, що можна б дефініювати єї так: можливість істновання. Се не є абсолютне ніщо, бо з нічого ніщо й не може повстати (ex nihilo nihil); се не є й істнованє, бо ніяка істота там не є означена; се є можливість істновання, котре який небудь рух (навідомість?) може викликати Порожнеча значить те саме, що й нирвана, котра й є поворотом певної означеної істоти до порожнечі. Як хто розуміє порожнечу, таке буде й єго розумінє нирвани. Чи се є звичайне знищенє? Чи може се є продовженє істновання але в якімось меншій степені? І про сю точку різні школи довго сперечались і давали на неї різні відповіді. Може й годі дійти до одиноко правдивої відповіді, та чим ближше будемо розуміти нирвану до знівеченя а порожнечу до повного не-бутя, тим ближші будемо правди.

З питанням про порожнечу тісно вяже ся питанє про „майю“ або привид, т. є. погляд, що сей світ не є нічим реальним, що єго треба вважати як простий привид, як помилну фантазмагорію. Сю іллюзію а властиво єї причину названо санскритським словом „майя“. Дехто хотів із того, що мати Єїддарті звала ся Майядеві (богиня або цариця Майя), вивести доказ принципіально нігілістичного характеру буддизму, що мовляв, Будда, в певнім згляді перша, найважніша і найреальніша у усіх істот, був сином „Майїї“, т. є. помилної іллюзії. Та здаєть ся, що се значило б іти

за далеко в субтельній спекуляції. Певна річ, що буддизм заперечує реальності світа, та все таки треба сказати, що слово „майя“ на ділі не належить до буддійської термінології, або коли й є в ній то досить затерте; сей термін і доктрина до него привязана становить часть пантеїстичного сістему брахманської правовірної філософії, тзв філософії Веданти. Майя в буддизмі значить, бачить ся, якусь магічну злу силу, силу творити чуда на шкоду, против правди, а не фантастичність внішнього світа.

Та не тільки про нирвану, про порожнечу, про реальність світа ідуть суперечки між буддистами. Є ще й другі подібні питання, а поперед усього питання про „я“, про особистість і одвічальність, про котре ми вже згадували і котре було важною причиною поділу між поодинокими школами. Саме особа Будди дає основу до найрізнійших мірковань і фантазій. Кілько досконалостів можна добачити в ньому, котрий усе знає, все може! Кілько цікавих питань можна підняти з его причини! Наприклад: як собі витолкувати самотнього Будду? Коли почав ся буддизм? Чи в хвили, коли Сакіямуні здобув боді, маючи 35 літ? Певно що ні. Чи Будда найшов чотири правди і навчав їх перший? Подекуди так. Але в певнім значіню він тільки віднайшов і передав їх, інші перед ним найшли їх, і се також були будди так само як і він. Інші опять віднайдуть їх і будуть їх проповідувати в будущім, і се також будуть будди. Виходить ряд буддів, що наповнює минувшість і будущину. Та про те будда — явище дуже рідке; тисячі літ минають від появи одного до появи его наслідника. Значить, світ через найбільшу часть свого тривку позбавлений буддів. Тільки братство Будди, закон Будди, проповідуваний і виконуваний его учениками, захований в памяті і на письмі, появи пратіека-буддів заступають присутність будди, заповнюють его місце. Та сего ще було за мало, а дві певности лишні від одноі. Буддисти придумали спожиткувати будущих буддів, буддів у зароді, так званих бодісаттів (т. є. таких, що мають боді тільки в зароді) і котрих також називають магасаттвами (великими істотами). Ті бодісатви-магасатви в новіших писаннях згадують ся між слухачами історичного Будди, але часто заступають его місце, проповідують і навчають так як коли б уже були буддами, якими тільки колись мають бути. Найславніші між тими бодісатвами є Майтрея, Авалокітесвара і Манджурсі. Та тільки один Майтрея є бодісатвою в звичайнім значіню сего слова; два другі дізнали переміни, про котру зараз буде мова.

Не вдоволяючись уподобленем бодісаттів до буддів, буддисти натворили собі ще й фантастичних буддів, котрих противставляють або котрими заступають місце буддів реальних чи таких, котрі вважають ся реальними. Ся теорія тісно звязана з практикою екстази, що займає велике місце в буддизмі на тій основі, що екстаза є найліпшим чи властиво самотнім способом дійти до посідання правди. Всі інші церемонії і обряди можна вважати підрядними, приготованнями до екстази. Екстаза відноситься ся більше до моралі, ніж до доктрини, та багато є між ними стичних точок. Ми ще будемо говорити про екстазу, коли пове-

демо річ про мораль буддистів, та мусимо й тут сказати про неї пару слів.

Буддисти мають на означенє екстази два слова: самадсі і дьяна. Ї чотири дьяни; повна екстаза в тім полягає, щоб піднясти ся від першої до четвертої а опісля зступити від четвертої до першої, переходячи через усі ступні. Отож в стані дьяни можна відчутти знак, образ, рефлекс буддів уже не існуючих або таких, котрих ще нема. Ті образи вважають ся чимось осібним від індивідуальностей, котрих зображують. Отсі істоти втворені екстазою, єї роздвоєня доконані силою думок і чуття, відносять ся до дійсного Будди Сакіямуні, до єго трьох попередників Кракучанди, Канакамуні і Касіани і до єго будущого наслідника Майтреїї. Кожний із них має свій образ, свій рефлекс, свого дьяні-будду (екстатичного будду), а сам він є манучія-будда (будда чоловік). Кожний дьяні-будда має своє імя, ба навіть жінку й дітей. Ті діти називають ся дьяні-бодісатви; се не є будущі будди, а тільки екстатичні товариші буддів.

Та лишаючи на боці сих дьяні-буддів з їх сім'ями, буддизм признає значне, можна сказати, неограничене число буддів. Всі вони подібні до себе а властиво подібні до історичного Будди. Та от поступаючи до остаточних консеквенцій буддисти уявляють собі первісного, початкового, одинокого і основного будду, аді-будду, котрого впливами чи проявами є всі пізніші будди. Так то фантазія людська переходить із одної крайности до другої: виходить від одинокого Будди історичного, роздвоює єго і множить до безконечности і остаточно внять доходить до того, що єю многоту приводить до єдности, та по дорозі тратить з під ніг реальну дійсність і де далі губить ся в спекуляції і фантастичности.

Із сего викладу буддійської філософії бачимо, що вона в самій своїй основі нігілістична, а незрушима логіка попихає єї до чим раз яркішого нігілізму. Висказано думку, що буддизм є релігія атеїстична, і се думка дуже правдива. В тій системі, котру ми виложили, місце бога заступає фаталізм, карма. Так само буддизм не признає властиво безсмертної душі; душа після єго поглядів, се незмірний ряд явищ, звязаних одні з одними і силетених без одноцільної свідомости. Та про те треба признати, що простий народ, далекий від тонкостів діалектики і від суперечок ріжних шкіл, в пригодах карми, обяснених великою силою цікавих примірів, навчаючих легенд, часто забавних, іноді страшних, бачить з одного боку продовженє особистости людської через протяг многих віків, а з другого боку діяльність справедливости безіменної, таємної, та строгої, незрушимої, неохийної, котра за кожним злом на здогін посилає кару і доводить усе до добра.

Але як же відносить ся буддизм до популярної релігії, до богів, в котрих вірив народ, котрих величали поети, до вірувань людських? Можна сказати, що він не дбав о них, бо ж тільки через Будду, котрий усе таки був чоловіком, тільки опираючись на нім можна дійти до осво-боди. В однім написі царя Асоки-Піядасі сказано, що від коли він вступив до братства, „всі боги, котрі доси в Джамбудвіпі (Індії) вважали ся правдивими, признані були за фальшивих“. Коли б те реченє

брати дословно, воно було б дуже характерне, та воно тратить усяку вартість для питання, про котре тепер річ, коли під словом „боги“ розуміти земних богів, брахманців, котрих повага при буддизмі упала. Чи можна, чи не можна так толкувати сей напис — не беремо ся рішати. Певна річ з одного боку, що Сакіямуні так само не чіпав віри в богів, як ріжники каст, а з другого боку, що буддизм, усуваючи цілковито всяку божеську силу зі своєї філософії, виводає весь індійський пантеон у свої легенди. Він приймає богів, але показує їх завше підлягаючими тим змінам, котрі веде за собою непостійність усього на світі; буддизм чинить се ще в більшій мірі, ніж брахманізм, для котрого також ті висші духи далеко не є „безсмертними і всеістнующими богами“ Гомера і Гезіода. Брама, Індра, Шіва, навіть Вішну, особливо під іменем Нараяни, всі боги, всі надлюдські істоти браманізму стрічають ся в буддистських оповіданнях, тільки що тут вони завсїгди грають спеціальну роль — слуг і прихильників Будди, влекшучи єму єго задачу, хоронячи єго, завдаючи єму питання, слухаючи єго проповідів, завсїгди признаючи єму правду і даючи другим істотам добрий примір. Можна сказати, що індійські боги є також упасакі (світські послухники) Будди.

Замість скасувати давні божества буддизм натворив ще й нових. Він опрацював цілу топографію неба, поділив єго на 27 поверхів заселених різнородними духами, між котрими поміщено також богів брахманських, та обік них також багато інших, видуманих Буддою або єго наслідниками. Одним словом, буддизм перелицював, збуддізував індійський пантеон. Можна в тім бачити ознаку пошани для пануючої релігії, та можна бачити також, і то мабуть слухнійше, ознаку іронії і погорди; та в усякім разі він поступив тут дуже зручно.

Чи також зручності маємо приписати всі отсі дива, відгадування чужих думок, вандівки по повітрі і інші чудеса, котрі бачимо на кожнім кроці в буддистських оповіданнях, виконувані Буддою і єго головними учениками? Можна би в них бачити подекуди й зручність, але поперед усього треба в них признати вплив загально-індійської віри, спільної зарівно брахманцям як і буддістам, котру однакж буддісти присвоїли собі і довели до пересади, віри, що знанє є сила. Буддистське знанє, те, що веде до нирвани, се є повне, абсолютне знанє, всезнанє, а всезнанє є zarazом всемогучість. Будда є той, що все знає, значить, він усе може; єго ученики мають також часть тої всемогучости відповідно до того, яку мають часть єго знання. Можна дивувати ся, як се буддизм усуває всяке вмішанє божества, чинить остаточну свободу особистим здобутком одиниці, одним словом, не признає нічого надприродного, а рівночасно повинни пригорщами розсипає чудеса по своїх оповіданнях. Ся суперечність власне походить із помішання знання з силою, із того тісного звязку, в якім поставлено оба ті поняття, а також із того нахилу до чудесного, котрий панує в людській душі, а надто в душі Індійця.

До виконування надприродної могутости відносять ся певні формули і заклинання, при помочи котрих можна вберегти себе від усякого

лиха. В книгах буддійських полудневого канону розказано про хорих, котрі видужали, скоро священна особа прочитала їм кілька слів винятих із буддійської термінології, про те, що зараза втихла на розказ Будди, котрий розказав злим демонам, що немов то єі ширили, щоб се покинули и забирались геть. Ті погляди з часом розвилися безмірно, особливо у північних буддистів. Ціла масса формулок званих „мантри“ і „дарані“, по части зрозумілих а по части зовсім незрозумілих, уложених найчастійше в формі покликів, мають власність лічити таку чи сяку хворобу або всі хвороби, відвертати таке чи сяке лихо, заклинати злих духів. В кожній з тих формул мусить бути назване імя Будди, кількох бодісатів або кількох духів, котрим буддисти віддають особливу честь.

Кінчимо сей виклад буддійської доктрини. Без сумніву міг би він бути значно обширніший, та нам здається, що все найважнійше тут сказано. Зміст усеї філософії можна би коротко висказати так: єі основна ідея є — цілим рядом зусилів, відповідно направлених після вказівок того, що здобув всезнанє для себе і для добра других, дійти до кінця індивідуальної вандрівки душ, — іншими словами — увільнити ся сим способом від кінечности родитись і вмирати без кінця і вийти до остаточного спочинку, котрий для того, хто єго осягнув, є закінченєм усього ряду істновань і без сумніву також закінченєм істнованя в загалі. Зусиля роблені в тій цілі змагають до знівеченя першої причини, котрою є невідомість. Але, як ми вже зазначили, саме знанє не вистарчає до знівеченя сеї невідомости, для сего треба перестерігати також певні приписи моральні, держати певну дисципліну; оглядом сеї моральности і дисципліни ми й займемо ся зараз.

3. Буддійська моральність і інституції.

(Основний принцип. Монахи і світські люди; 10 і 5 перешкод; мала, середня і велика моральність; 6 досконалостів. Житє монастирське. Обовязки світських людей. Злагодженє і нарушенє приписів. Пожорони.)

Ріжні моральні системи сходять ся в основних точках — найважнійших обовязків чоловіка живучого в суспільности, а ріжняться ся між собою головню духом, котрим наскрізь проняті і принципами, на котрих вони побудовані. Коли ж принцип буддизму є той, що істнованє є злом і то основним злом, жерелом усякого зла, то й зусиля всякого чоловіка, всякої живої істоти повинні йти до того, щоб увільнити ся від того зла, а бодай довести єго ad minimum. Значить, моральність буддійська в основі своїй є ограничаюча і негативна, противна розвою вроджених сил і способностей людських; коли вона наказує зусилля, відвагу, діяльність, то тільки для саможертви, для стремезливости, для добровільного самознівеченя, котре є основою єго доктрини, найвисшою метою всякої живої істоти. Таким способом строге і безоглядне приложене приписів буддизму повело б до вигубленя всего людського роду, ба навіть усіх живих істот. І справді, традиція оповідає, що коли Будда

почав був свою проповідь, противники прилюдно закидали йому, що змагає до знівечення людського роду і цілого світа.

Оттому то буддизм побачив ся змушеним поділити людей на дві класи. Ми вже говорили про поділ на „аріїв“ і „поспільство“ (прітагджана), але сей поділ є невлотимий, незримий, так сказати, — секретний. Існує інший поділ, аналогічний з попереднім, хоч не тотожний з ним, та зримий і реальний, поділ а навіть розділ тих, що свлують ся дійти або й доходять дійсно до досконалого житя, від тих, що не маючи такої претензії живуть у світі. Перші зовуть ся бікчу (жебраки) або срамана (аскети); се є члени братства Будди, тільки се є правдиві буддісти. Другі ділять ся на два розряди: таких, що знають, признають, шанують Будду і его монахів і таких що его не знають або не віддають ему почеси. Сі остатні не входять в рахунок. про них буддісти не дбають, вони є, так сказати, по за законом, до котрого не пристали. Ті-ж, що шанують Будду і его монахів, звисні під назвою упасаків. В своїх моральних приписах буддизм має на увазі з одного боку бікчу, членів братства, а з другого боку упасаків, котрі удержують членів братства але самі не є его членами. Розуміє ся, що й мораль для одних і для других не однакова: для членів братства крім внутрішньої дисципліни є правила далеко острійші, ніж для нечленів. Придивімо ся тим приписам.

Поперед усього: чи є правила спільні для всіх людей? Розуміє ся, що є. Се є десять заборон, зведених до купи під трьома титулами: I. дійства, що відносять ся до тіла (1. вбійство, 2. крадіж, 3. чужоложство), II. дійства словом (4. брехня, 5. обмова, 6. зневага, 7. неподобні розмови), III. дійства думкою (8. ненависть, 9. нечисті жадоби, 10. блуд догматичний). Сі „десять заповідей“ находять ся вже в законі Ману і не є спеціально буддійські, та про те буддісти покликають ся на них далеко частійше, ніж брахманці. Та є ще й друга низка десятиох заборон, в котрій чотири перші точки близькі до попередньої, але прочі значно відмінні. Ось вони всі: 1. вбійство, 2. крадіж, 3. чужоложство, 4. брехня, 5. вживане опияняючих напоїв або пиянство, 6. споживане їди поверх припису, 7. танці, співи, музика і театр, 8. вживане вінців, пахощів і олійків, 9. вживане високих і широким постелів, 10. приймає золото і срібла. Чотири перші точки, як бачимо, тотожні з попередніми; пята була потрібним додатком; прочі пять подітовані були духом значно відмінним від того, що подігував першу низку. Ті пять остатніх точок постановлені спеціально для бікчу, а пять перших є спільні для бікчу і упасаків. Пять перших точок становлять осібну низку, звану „панчасіла“, т. є. мораль пати точок або пять заповідей моральних. Чи ся „панчасіла“ була з разу уложена для бікчу і упасаків а тільки пізнійше доповнена спеціальними приписами для бікчу, чи всі десять заповідей зложені були первісно для бікчу, а потім розділені на дві часті, се не легко вгадати та й не так то й важно. Інтересно, що заказ пиянства мотивує ся ріжними причинами, а між іншими й сею, що пиянство попирає до поповнення інших заказаних учинків.

Всі вчинки, котрих треба вистерігати ся, зведені в три купи, котрі звуть ся: „мала або основна, середня і велика моральність“. Мала моральність обнімає вчинки, від котрих здержує ся будда; дві дальші купи обнімають такі вчинки, котрих мають вистерігати ся срамани і брахманці, т. є. люде, що змагають до досконалости. Варто зазначити, що буддійські тексти признають і брахманцям те саме змагане до добра, що й своїм аскетам. Досить трудно вяснити ріжницю між учинками, котрих вистерігає ся будда, а тими, котрі заборонені сраманам, бо всі вони однаково заборонені і ніхто не має права їх поповняти. Ріжниця лежить мабуть тільки в тім, що вчинки, котрих не поповнює будда, вважають ся важнішими.

Не будемо тут вичислювати всіх тих учинків. Досить буде сказати, що „мала моральність“ складає ся з 25 точок. Її провідною думкою є заборона всякої роскоші, всякого придбання, всякого насилья. Середня моральність вяснює подрібніше приписи малої моральности, а велика моральність відносить ся головню до різних родів ворожби і до зисків, котрі хто з неї тягне. Загалом беручи, сей довжезний ряд злих учинків уложений є для членів братства.

Крім сих трьох куп заборон є ще четверта купа вчинків позитивних, котрі треба сповнювати. Вони називають ся „параміта“ (досконалості); бодісатви мусять виконувати їх в повні і тільки вони обовязані держати їх цілковито. Дехто ввижає їх за спеціальні приписи для будущих буддів. Та звісно, всі живі істоти повинні виконувати їх в міру своїх сил. Ї шість парамітів, та буддісти додають деколи до тих шістьох ще чотири, щоб досягти числа 10. Ось вони: 1. дар (данам), 2. моральність (сіля), 3. терпеливість (кчанті), 4. енергія або діяльність (вірія), 5. екстаза (дьяна), 6. мудрість (праджнія); до сеї основної низки додають іще: 7. метода (упайя), 8. постанова (прандчана), 9. сила (баля), 10. знанє (джніана). Деякі з сих назв іноді замінюють ся іншими, так що можна б уложити ще другу низку. Та ми лишимо на боці ті відміни і не будемо розбирати й чотирьох остатніх точок, а займемо ся тільки шістьма першими. Друга між ними моральність (сіля) вже нам стрічала ся яко одна з трьох перших заборон. Лишаєсь нам приглянути ся ще п'ятом досконалостям, між котрими на першім місці стоїть „дар“. Що се за дар? Може се милостиня дана буддійському монахови? А може се жертва бодісатви, котрий віддає своє тіло на страву для голодної тигриці, котра власне окотила ся? В усякім разі дар — се перша чеснота захвалювана для всіх, бікчу і упасаків і кождий повинен єї виконувати в міру своїх сил і відповідно до відносин, в яких находить ся. Буддійська література вельми богата легендовими оповіданнями, в котрих показано виконуване сеї чесноти посунене аж до крайніх границь саможертви. Ми бачили вже, що той, хто не виконував сеї чесноти, за кару мусить відродити ся між претами (упирами).

Третя параміта, терпеливість, є характерно-буддійська чеснота: все знести, все витерпіти, се значить здобути собі важні і численні заслуги. Що ж до „енергії“, героїзму, діяльности, то коли їх потрібно до

сповнюваня вчинків свідчачих о привязаню до істнованя, то не менше коли навіть не більше їх треба, щоб здержувати ся від таких вчинків і звести свою діяльність *ad minimum*, бо тільки се одно може довести до повної і абсолютної свободи. До енергії треба без сумніву зачислити чесноту, часто захвалювану, обачність (апрамада), в противенстві до необачности (прамада).

Дві остатні параміти є спеціально до ужитку бікчу а навіть бодісаттів, особливо пята „екстаза“, що ділить ся на чотири ступні. На першому дух, сконцентрований на одній точці, не тратить ще власного суду і діяльності; на другім він тратить їх і концентрує ся цілковито; на третім він держить ся в рівновазі, не почувуючи ні радості ні болю, та заховуючи ще пам'ять і свідомість; на четвертім щезає всяке вражінє радості і терпіння, пам'ять лишає ся, але рівновага є повна і абсолютна. Шеста параміта „мудрість“ або „знанє“ не ріжнить ся від пятої нічим, тільки способом, в який до неї доходить ся; се є звичайне, повільне, постійне і поступенне доходжене до правди, коли там часом екстаза є наглою крізою, котра в одній хвили доводить до посіданя найвишого щастя. Ясна річ, що світове жите не позволяє виконувати ті дві остатні параміти; вони доступні тільки тим, що вибрали досконале жите. Придивім ся тепер сему житю.

Ми вже сказали, що правдиві буддісти, се монахи, бікчу або срамани, котрі становлять братство. Вони не повинні накладати на себе самовільних терпінь; сю практику признав Будда злою і небезпечною. Вони повинні тільки вистерігати ся всего, що прив'язує до жита, до істнованя. Значить, їм наказано мати що небудь окрім страви вижебраної і крім одежі зложеної з трьох кавалків. Так само їм наказано подружє і всяке приставане з жіноцтвом; як власности, так і сім'ї вони не повинні мати. Вони живуть спільно в домі побудованім з добровільних датків. Рано йдуть жебрати від хати до хати, в полудне йдять один раз на добу, а решту дня пробувають у самоті, думаючи або розмовляючи про речі вчені та релігійні. Щоби бути пранятим до братства, треба відбути новіціат; хто прийнятий, тому голять голову і бороду і дають жовтий одяг. Бікчу ділять ся на нових, середніх і старих. Перших пять, (по іншим установам 10) літ є ся новим бікчу, дальших 5 (або 10) літ середнім, тільки опісля старим (тера). Звичайно новий бікчу прилучуєсь до якогось старого, котрий є для него вчителем і наставником.

Що 15 день в часі повні і нового місяця відбуває ся церемонія звана упасата, т. є. сповідь гріхів. Збирає ся все братство і перед тим збором відчитують 253 (по іншим 225) приписів, званих пріматокча; є се дуже докладний спис усіх гріхів і провин, які тільки може поповнити бікчу, від найтяжших до найлекших, з означенем кар за кожду з них відповідно до єї тяжкості. Читають сей спис перед зібраними монахами. При кожій точці той, хто поповнив заборонений нею вчинок, мусить признати ся до него голосно і вислухати засуд на приписану за се кару; коли се стане ся, або коли по паузі ніхто не признає ся до гріха, читають далі. Між двома упасатами, т. є. в часі пер-

шої і остаточної квадри братство відбуває також збори, хоч менше важні. Крім зборів що 15 і що 7 день відбуває ся що року врочистий збір званий праварана, під кінець дощової пори, бо після першої встанови в ту пору кінчить ся час пробутку монахів на певнім однім місці, їх шоденні зносини з мешканцями повинні бути перервані і вони повинні вандрувати в інше місце. На сі рокові збори допускають публіку, котра сходиться, щоб послухати проповіді вчених. Впрочім у всіх краях буддійських монахи вчать дітей грамоті і сповнюють для людности певний круг релігійних церемоній.

Буддійське братство ділить ся на дві класи, мужчин і жінок, бікчу і бікчуни, монахів і монахинь. Правила для жінок не різняться нічим особливим від мужеських. Впрочім жіночі братства, коли може й були колись важним чинником (се ще на певно не звісно), то тепер зовсім не є важні. Та про те нема буддійського краю, де би їх не було. Значить, на ділі буддійська суспільність складає ся з великого числа мужчин, що живуть в цілібаті і в самоті, становлять жебручий закон, живуть після дуже строгих правил, котрі впрочім допускають чимало полехкостей; вони годують ся з ласки людности, котрій за се платять елементарним навчанем молодіжі та релігійним і моральним навчанем людности.

Обік сих монастирських братств є маса людности. Коли б ся людність перестала давати монахам милостиню, коли б їм не давала ані їди, ані одежі, ані захисту, то буддизм перестав би існувати. Він може жити тільки ласкою людности; чим краще розвиває ся братство в якійсь стороні, тим більше, видно, інтересує ся людність буддизмом.

Упасаками можна вважати всіх тих, котрі своєю щедрістю причинюють ся до вдержання братства і таким робом маніфестують свою прихильність до єго науки. Се перший, найпростіший, найзвичайніший і найменше обовязуючий спосіб належання до буддизму. Другий спосіб важніший, бо свідомий і обдуманий і містить в собі прояв волі: се є визнане віри властивого упасаки або заява, що такий то „прибігає під опіку Будди, закона і братства“. Ті три речі, Будда, закон і братство становлять трійцю звісну під назвою тріратна або ратнатрая (потрійний клейнот); говорить ся також „три клейноти“ або „три дорожчінности“; поклик до потрійного клейнота містить ся на початку дуже многих книг буддійських.

Є ще третій спосіб заявлювання своєї належности до буддизму: се є присутність на прилюдних проповідях учених, складане цвітів, пахощів і інших жертв у стіп статуй Будди, на чайтіях або вівтарях поставлених на єго честь, на ступах, т. є. надгробних пам'ятниках побудованих на єго пам'ять і на пам'ять єго учеників, вкінці відбуване вандрівок до місць особливо гідних пошанованя, таких як слід стопи Будди, що находить ся в різних околицях, особливо на Цейлоні і в Сіамі.

Таким робом упасака має три способи, щоб доказати своє віроісповіданє і проявити єго на ділі. Через жертви і паломництва він прибігає під опіку Будди; через присутність на проповідях він іде під

опіку закона; через дари давані монахам він віддаєсь під опіку братства. Коли він вистерігає ся п'ятох вчинків заборонених панчасілою, то може здобути собі численні заслуги, хоч і віддає ся всім заняттям світового життя, купецтву і іншим працям а навіть і розривкам, котрі заборонені монахам але дозволені упасакам. Та все таки є певні заняття не дозволені лякакам, а бодай такі, від котрих порадно здержувати ся, нпр. торговане живими істотами, оружжєм, мясом, спиртними напитками, рибами. Всі ті заняття, більше або менше звязані з насилєм або вбійством, підходять під рубрику вбійства і яко таке мусять бути коли вже не зовсім заборонені, то хоч признані недобрими. Чи упасаки держать ся тих заборон? Не вміємо сего сказати. Може бути, що недобрими заняттями займають ся люде, що не дбають про Будду і через те й не є упасаками. Та не було б нічого дивного, як би ті торговці мяса, горілки та риб давали милостиню Буддовим монахам. Їїх добра і їїх зла карма будуть зрівноважені, коли прийдеь до визначеня їїм їїх будущего істнованя.

Впрочім годі вимагати строгого сповнюваня приписів, котрі з усіх боків дізнають більш або менше важних змін. Так власне діє ся з буддійськими монахами. Після приписів вони повинні б одягати ся в шмати зібрані на кладовищах; але пошана, яку мають для них люде, не позволяє їїм ходити обшарпаними; їїм дарують убраня приличні, нові, чисті, хоч і відповідні до інших приписів закона. Так само й що до їїди: бікчу повинні їїсти тільки раз на добу, в полудне; але є „чотири солодоші“, згадані в коментаріях до святого канону (масло, мід, цукор і олій сезамовий), котрі вони можуть заживати в кожній хвили, бо вони зовсім не вважають ся стравами. А що сказати про забобони, котрих незлічена сила живе в буддійських краях, про такі вороження, астрологію і т. і.? Ті практики заборонені для бікчу, вони не повинні б істнувати в краях, де панує закон Будди, а тимчасом противно, там вони цвितуть так само як і деякі нелюдські звичайї в роді звірачих стів. Може бути, що буддійські монахи з грішної толеранції прилучують ся інколи до них, а інколи навіть гримлять з обуренем против надто вже разячих надужить. Але їїх проповіді не мають ніякої ваги, а загалом можна навіть сказати, що буддійське братство більше заохочує до таких забобонів і звичайїв, аніж поборює їїх, хоча єго обовязком було б не тільки ганьбити ті зла, але всіми силами працювати над їїх викоріненем.

Не думаємо тут докладно описувати всякі церемонії, які відбувають ся у буддистів при ріжних подіях людського життя, звичайно при помочи монахів, котрі при тих нагодах дістають виємкові дари. Скажемо тільки пару слів про буддійські похорони, бо тут є одна характерна подробиця, що тісно вяже ся з їїх релігійними поглядами. Ми бачили, що тіло Будди було спалене, а єго попіл захований як цінна реліквія. З звичайними буддистами так не роблять. По їїх думці тіло є одіж, про котру нема що дбати, котра раз зужита, т. є. мертва, зовсім ні па що не здала. Оттим то в деяких буддійських краях, нпр. в Тибеті, тіла померших викидають на жпр диким звірям і птахам; декуди навіть

розрубують ті тіла на кусні, щоб звірі менше мали з ними роботи. Се, здається нам, і є правдиві буддійські похорони. Та не треба думати, що всюди діє ся так само. Поперед усього навіть там, де панує такий звичай, роблять ся виємки для визначніших монахів і вчених признаних святими: їх тіла палять і їх попіл переходять старанно. Щож до поспільства, монахів і ляків, то в Китаю їх тіла загально закопують у землю, а в Індо-Китаю і на Цейлоні палять. Викидають тіла звірям тільки в виємкових разях, звичайно тільки тоді, коли померший сам собі того бажав. Як бачимо, в тім згляді, так як і в многих інших вплив буддійських думок не однаково міг запанувати, декуди сильніше, декуди слабше, о скільки его не переважила сила пересудів або противних обичайів, або о скільки его не обмежує а то й не витискає до разу потреба клімату та географічного положення, а врешті о скільки его не ослаблює дуже важна ріжниця, яку сам буддизм робить між людьми досконалими і поспільством, між монахами і людьми світськими.

(Конець буде.)

Хісна про Роланда.

Старофранцузький епос.

CLXXXI.

Карло велів у труби всі заграти.
Він йде з військом на кони хоробрый.
Знайшли Іспанців. Всі тут як один
Пускають ся за ними на здогін.
Коли ж Карло уздрів, що вечір близько,
Він зсів з коня, став на траву зелену,
К землі припав і взяв просити в Бога,
Щоби для него сонця біг звільнив,
Щоб стримав ніч і днини причинив.
І зараз ангел, що з Карлом звичайно
Розмову мав, приносить вість ему:
„Йдь Карле, каже, дня тобі не бракне!
Бог знає, що ти втратив Франків цвіт.

Пімсти ся днесь на племени поганім.
Сказав, а царь вже й на кони сидить.

CLXXXII.

Бог для Карла зробив велике чудо, —
На небі сонце неподвижно стало.
Пішли невірні в ростіч. Франки гнали,
Аж поки в Вал-Тенебре їх настигли.
А відси гнали їх до Сарагосси,
Вбиваючи ударами важкими;
Відтак замкнувши всі стежки й проходи
Зігнали разом всіх над Ебра води.
Ріка глибока, бистра і грізна,
А тут тобі ні човна ні судна.
Зовуть невірні в поміч Тервагана
І в воду скачуть. Мало їх спаслось.
В кого була лиш зброя за важка,
Пішов на дно, — взяла его ріка.
А хто на беріг вплив, не втопив ся, —
Той все таки води за много вив ся, —
Він гинув тоже серед лютих мук,
А Франки кажут: „То Роланд пімстив ся.“

CLXXXIII.

Коли Карло побачив, що невірні
Одні мечем порубані, а прочі
Втопили ся, — для військ добичі много,
Він, правий царь, з коня на землю скочив
І впавши ниць зложив подяку Богу.
А лиш він встав з землі, спочило сонце.
І каже царь: „Пора табором стати;
За пізно нам вертати в Ронсеваль,
Бо й коні вже помучені, охляли.
Тож розсідлайте їх, зніміть уздечки
Й пустіть у луг скубти зелені трави.“
А Франки кажуть: „Добре радиш, пане!“

CLXXXIV.

Володар став табором на ніч. Франки
Розташували ся у чистім полі;

В мить розсіддали коників своїх,
 В мить поводи повідчіпляли злоті
 Й пустили їх у луг на свіжі трави, —
 Тут кращої нема йіди для них.
 Хто втому чув, на землю клавсь і спав.
 Ніхто сю ніч сторожі не держав.

CLXXXV.

Володар спать уклад ся на траві,
 Свій спіс поклав під голову собі.
 Він не хотів сю ніч без зброї бути;
 Надяг цвітистий, ясний панцир, взяв
 Шолом зі злота в дорогім каміню,
 Взяв Жуаеза, що рівні не мав,
 Що в ясний день мінив ся в трийцять барв.
 Чув кожний знає про спіс, що ним Христови
 Розпятому пробили бік. Карло
 Мав, слава Богу, з того спіса вістрь,
 Що в злоту ручку виправлене було.
 Отсій-то славі й чести завдяки
 Мечеви імя Жуаез дали.
 Се тра було на тямці Франкам мати.
 Тому їх клич був „Монжуа“ в борбі,
 Тому й ніхто не міг їм дорівнати.

CLXXXVI.

Ніч ясна, місячна. Карло лежить.
 Він все ще смуток за Роландом чує;
 За Олівером так на серці важко,
 За перами, за всім французьким військом,
 Що в Ронсевалі трупом полягло.
 Розпуки сліз не скрие днесь Карло.
 Він молить Бога, щоб їх душі спас.
 За много горя визнав цар нараз,
 Втомив ся, сил не має вже. Він в тузі
 Заснув. Заснули й Франки всі у лузі.
 Нема коня, щоб на ногах стояв;
 Хотів трави, то клавсь і лёжа пас ся.
 Чимало знає, хто біди зазнав!

CLXXXVII.

Заснув Карло, як всяке після праці.
 А Бог післав до него Гавриїла,
 Щоби беріг володаря у сні.
 Він в головах всю ніч витав над ним
 І в візіях показував єму,
 Що жде єго, — показував борбу.
 Гей тай страшні ж бо то знаки були!
 Звернув Карло у сні до неба очі
 І бачить він, — за громом грім гогоче
 І град паде і вихор, буря вне.
 А блискавки мигочуть і огні
 Падуть раз враз на жовнірів страшні.
 Горять щити зі злотими галками,
 Осикові та яблуневі спіси,
 Дзвенять шоломи й панцирі зі стали,
 Велике горе лицарів спіткало.
 А далі йдуть медведі й леопарди,
 Йдуть тигри, змії, демони, гадюки,
 І більш як трийцять тисячів сунів;
 Нема біди, щоб Франків не чіпалась.
 „Спасай жите нам Карле!“ кличуть Франки.
 Царя вже жаль зібрав, розпука ймилась;
 Побіг би він, та перепони стрів.
 Біжить єму на стрічу лев з лісів,
 Великий лев, завзятий і страшний.
 Ось-ось прискочить він, займе Карла..
 Та ні! счіпились. Почалась борба.
 Не знати, хто кого тут повалить.
 Володар не пробуджує ся, спить. —

CLXXXVIII.

А там приснило ся єму, що він
 У Франції держить на сходах в Ахен
 На двох ланцах припнятого медведя.
 В тім бачить він — з Арденів других трийцять
 Біжить і всі по людськи промовляють,
 Говорять всі: „Верни єго нам, пане!
 Не в праві ти єго держати вже.

А нам ялось чей родича спасати.“
 Тут де не взявсь, — з палати хорт надбіг,
 І на траві зеленій він при всіх
 Бере ся до найстаршого медведя.
 І бачить царь : завзятий бій настав,
 Однак не знає, хто з них переможе;
 Се показав ему в сні ангел божий.
 До світу-дня Карло Великий спав.

CLXXXIX.

Король Марсіль утік до Сарагосси,
 Під деревом оливним в тіни став,
 Жовнірам панцир, шолом, меч, віддав
 І на траві зеленій ляг сумний.
 Одну вже руку втратив він цілком,
 І крові много втратив, з болю гине.
 Над ним его подруга Брамімунда
 Ридаючи іолосить без упину,
 А з нею плаче трийцять тисяч люда,
 Кленуть Карла і Францію солодку.
 Всі йдуть бігцем в Аполліна печеру,
 І всі ганьблять, зневажують его:
 „За що сей сором нам, поганий боже,
 За що царя к погибелі привів,
 За вірну службу лихом заплатив?“
 Вони беруть ему корону, скиптр,
 До стовпа ось привязують за руки,
 Ногами топчуть, палицями бють
 І на дрібніські кусники січуть.
 Відтак зняли брилянти з Тервагана
 І з Магометом в рів обох звалили,
 Щоб рвали їх там пси і свині рили.

СХС.

Прокинув ся з нетями царь Марсіль;
 Казав нести ся в склеплений покій,
 Мальований всілякими красками.
 Заплакала цариця Брамімунда,
 Ридаючи волосє рве руками

І все що друге словечко голосить :
 „Позбавлена ти нині, Сарагоссо,
 Царя, що був тобі ласкавим паном.
 Гей зрадили ж его боги погані,
 На поміч не прийшли єму в борбі!
 Емір трусливий був би аж тоді,
 Коли б не йшов у бій з тим гордим військом,
 Що грає ся житем в своїй буті!
 Карло, в котрого борода цвите,
 Відважний сам і сміливий не в міру;
 Ніколи з поля битви не втікає.
 Коли не вбє кого, велике диво!“

СХСІ.

Володар у могучости своїй
 Цілих сім літ в Іспанії провів,
 Чимало міст і кріпостів здобув.
 Але й Марсіль за себе не забув.
 Він зараз в першім році розписав
 Листи до Баліганта в Вавилоні,
 Що від віків еміром тамки був, —
 Всіх пережив — Вергілія і Гомера.
 Той Сарагоссі в поміч мав прийти.
 Коли б не йшов, Марсіль усіх богів
 І всіх божків, яких лиш почитав,
 Покинув би, Христа б закон приймив,
 З Карлом Великим в мирі жити б став.
 Емір далеко; забарив ся він,
 Поки зібрав із сорока країн
 Людей, поки понаправляв дромони*),
 Галери, судна, човни та чайки,
 І в Александрії, надморським місті
 Цілий свій флот уставити спроміг ся.
 Був місяць май. У перших літа днях
 Він з військом всім на морський вплив шлях.

*) Дромони (з грецького *δρόμος*-біг) рід візантійських воєнних кораблів.

СХСІІ.

З великим військом йде погане племя;
 Пливе, веслує; вітер в парус дме;
 А на високих маштах та на щоглах
 Скрізь ліхтарні і дороге каміне
 Таким у гору ясным блиском бе,
 Що море нічю краще як за днини.
 Коли ж вони прийшли в Іспанську землю,
 То всі краї осяяли тим блиском.
 Дійшли про се аж до Марсіля вісти.

СХСІІІ.

Не стримуєсь на мить погане племя,
 Пускаєсь з моря на солодкі води,
 Марброз, Марбріз лишає за собою
 І в гору Ебром верне кораблі.
 Блищить каміне, сяють ліхтарні
 Кидаючи всю ніч яскраві блиски.
 Над раном все було в Марсіля місті.

СХСІV.

Був ясний день і ясно сяло сонце,
 Коли емір з судна на беріг вийшов.
 З ним праворуч ішов Еспанеліз,
 А по заду йшло королів сімнайцять,
 Князів і графів — вже й не тямлю сила.
 Під деревом лавровим серед поля
 Траву зелену білим ковром вкрили, —
 Там був престол зі слонові кости.
 Коли вже всі зібрали ся довкола,
 Тоді невірний Балігант з престола
 Так перше всіх заговорив з провола:
 „Мойі панове, лицарі могуті!
 Володар Франції, король Карло
 Не буде йісти без моєї волі.
 Прийшов він на Іспанію війною,
 Я на солодку Францію піду,
 Я весь мій вік не дам ему спокою,
 Поки він вмере або втомить ся в бою.“

Сказавши се він рукавицю праву
Здіймив і нею по коліні вдаривсь.

СХСV.

І довго він чванив ся говоривши,
Що за все злото в світі не залишить
Піти на Ахен, де Карло наш судить.
Хвалять і радять се єму всі люде.
І кличе він двох лицарів своїх
До себе — Кларіфана й Кларієна:
„Сини царя знатного Малтраєна,
Що скрізь булб ходив охотно послом,
Я нині вас пішлю у Сарагоссу.
Марсілеви скажіть про мій прихід.
Я йду єму на поміч, йду на Франків.
Коб стрів їх лиш, завзятий буде бій.
Ось вам і злотор шита рукавиця,
Нехай вбирає він єї на руку.
Возьміть і сю булавку ширю злоту,
Щоб лиш прийшов і ленно в мене взяв.
Я в бій з Карлом у Францію піду.
І скоро він в ногах моїх не ляже,
Не відречесь Христового закона,
Я з голови зідру єму корону.“
А всі невірні: „Добре, пане, кажеш!“

СХСVІ.

„В дорогу ж, каже Балігант, барони!
Возьміть булавку сю і рукавицю!“
А ті говорять: „Добре, любий пане.“
Пойіхали вони до Сарагосси,
Минули десять брам, мостів чотири
І вулиці з палатами минали.
Коли ж прийіхали в горішнє місто,
Почули близь палати крики й гомін.
Зібрало ся невірних там чимало;
Кричали й плакали в великім боли,
Ганьбили Магомета, Тервагана
Й Аполліна, котрий їх в бою зрадив.

Всі кажуть: „Гей, на що звелись ми бідні!
 Настав для нас вже нині день заглади.
 Не стане в нас володаря Марсіля, —
 Врубав ему всю руку граф Роланд.
 Русявого не стало Журфарета.
 Іспанія в ворожі руки впала“.
 Оттут посла і з коней позсідали.

СХСVII.

Стоять під деревом оливним коні,
 Два Сарацени поводи держать.
 Посли ж побравшись за країї плащів
 Не йдуть в високий терем, а спішать.
 Коли прийшли в мальовану світлицю,
 Витають приязно царя й царицю:
 „Най Магомет, що має власть над нами,
 Нехай наш пан Аполлін з Терваганом
 Держать царя з царицею в опіці!“
 Тут Браміунда: „До чого ся мова?
 Зовсім мабуть тоті боги не здалі.
 Лихі були їх чуда в Ронсевалі,
 Коли на смерть всіх лицарів дали,
 І пана мого відступили в бою,
 Що днесь з одною лиш оставсь рукою.
 Втяв граф Роланд єї, — єго днесь власть!
 Загорне днесь Іспанію Карло.
 На що звелась нещасна я, на що?
 Чому міні хто смерти не завдасть?“

СХСVIII.

„Вгамуйтеся, пані“, каже Кларієн.
 „Нас тут невірний Балігант післав.
 Марсілеви він поміч обіцяв,
 Ось тут ему булавка й рукавиця.
 Є в нас на Ебрі кораблів пять тисяч,
 Є судна в нас, галери і чайки,
 А що дромонів, то й не скажу сила.
 Велика власть є в нашого єміра.
 Він в бій з Карлом у Францію піде,
 І покорить єго або убіє.“

„Піде за лихом“, каже Брамімунда —
 Він не далеко відси Франків здибле.
 Володар їх хоробрий, бравий вдався.
 Сім літ він вже по сій землі скитався.
 Він скорше вмере, а з поля не уступить:
 Їму під небом кожний царь — малий.
 Ніхто живий Карлови не страшний.“

СХСІХ.

„Лишіть се все“, озвався царь Марсіль —
 „Зі мною ви поговорить, панове.
 Смерть, бачите, моя вже за плечима,
 А в мене ні доньки нема ні сина;
 Одинчик був та вчора й той погиб.
 Нехай мій пан сюди прийде, скажіть.
 Іспанія в еміра власти вийде.
 Коли прийде, віддам йому цілу,
 Най перед Франками єї боронить.
 Я раду й на Карла йому знайду;
 Побє его він певно через місяць,
 Най лиш міні завірить і прийде.“
 А ті на те: „Се правда, пане, все“.

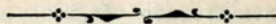
СС.

„Карло володар“, каже царь Марсіль —
 Побив мої війська, спустошив землю,
 Міста мої звалив, поруйнував!
 Сю ніч табором він над Ебром став.
 Туди, як чую, буде лиш сім миль.
 Нехай емір туди провадить військо.
 Скажіть ему, — там буде бій мабуть...“
 І він їм дав ключі від Сарагосси.
 Оба посла поклін ему кладуть
 І розиращавшись рушили в свій путь.

(Конець буде.)

Із французького переклав

Василь Щурат.

„Пісня про Роланда“.

Статя Гастона Парі.

I.

Пісня про Роланда належить до тих поем, котрі старі Французи називали „*Chansons de geste*“, т. є. поема історична, призначена до співання, о котрій надто припускало ся, що основою єї послужило історичне оповіданє списане по латині. І справді *Chansons de geste* відносять ся, принаймі найстарші між ними, до фактів історичних, але загалом автори їх черпали зовсім не з латинських хронік; є се широко розведені співи сучасні самим фактам.

Нема сумніву, що співи того рода істнували на людській мові в часах Меровінгів і многі з них певно величали війни Карла Мартеля і Пепіна; та з найбільшим багатством і блиском вони розвили ся в часах Карла Великого, через що до єго пановання відносять ся й найбільша часть *Chansons de geste* із XI, XII, XIII і XIV віків, без огляду на те, чи факти, що лягли в їх основу, належать справді до часу єго пановання, чи вони є вчасніші або пізніші, або врешті, як се й є великому числі тих поем, особливо при найновіших, чи вони зовсім видумані.

Chansons de geste, уложені для класи вояцької, були співані професіональними співаками, званими жоґлерн (*joculares*), або жоґледори, жоґлери (*joculatores*) котрі виспівували їх в супроводі скрипки. Нута була напевно дуже проста і повторяла ся для кожної строфи, а в кожній строфі для кожного стиха окрім хіба першого а інколи й остатнього. Стихи складали ся з 8, 10 або 12 складів, найчастійше з 12.

II.

Пісня про Роланда є одною з тих поем, що дійшли до нас у найстарішій формі; та не треба думати, що ся форма є сама первісна. Трагічний випадок, що становить єї основу, мусів від першої хвилі дати основу для многих пісень, що розходили ся дуже швидко по краю. Ті пісні, без сумніву короткі і патетичні, перемінювали ся помалу, поки з них не повстала поема зовсім оповідаюча і довга, що числить звиш 4000 стихів і була остаточно зредагована під кінець XI віку. Ся поема в тій редакції не дійшла до нас, принаймі ми не маємо єї в первісній формі. Та про єї редакцію і зміст дають нам виображене дві латинські версії, що доховали ся до наших часів, одна прозова а друга віршована; вони передають нам більш або менше вірно зміст інших поем французьких про єю саму подію, котрі для нас пропали.

Прозова редакція становить розділи XXI—XXIX хроніки списаної не довго перед половиною XII. віку і підсуненої автором під ім'я самого архієпископа Турпіна. Віршована редакція має назву „Carmen de productione Guenonis“; є се поема зложена в дістіхах темних та покручених і відносить ся без сумніву до того самого часу. Отсей Carmen представляє нам найстарішу формацію поеми, котру в рукописах французьких находимо тільки в останній редакції; майже все те, що в редакції французькій ріжнить ся від „Carmen“-а, можемо вважати за новіші додатки.

Придивляючись сим двом латинським версіям, можемо сказати, що хроніка Турпіна дає нам версію зложену, в котрій певні подробиці можуть послужити до відтворення ще старішого стану самої поеми, а другі вийшли з під пера клерикального редактора або якогось іншого посереднього дописувателя.

Стрібуємо тепер прослідити бодай з дебільшого еволюцію епічної теми про ронсевальську битву, лишаючи на боці аж до останньої редакції всі ті подробиці, котрими ріжняться між собою поодинокі версії і беручи на увагу тільки те, що в них є спільного, насамперед у всіх трьох, а описля в Carmen'і і в „Роланді“ дохованім до наших часів. Назвімо стан поеми, котрий нам виявляє порівнянє Турпіна, Carmen'a і звісного нам Роланда буквами RT, далі стан єї, який виявляє ся з порівнянє Carmen'a з Роландом, о кілько вони оба ріжняться від Турпіна, RC, а саму поему про Роланда котру тут маємо під руками, звісну з многих рукописів французьких і з перекладів та переробок на різні чужі мови, буквою R. Почнемо своє порівнянє від виясненя того дійсного факту, що став ся вихідною точкою ронсевальської епопеї і про котрий ми маємо дуже короткі звістки в літописних оповіданнях.

III.

В р. 778 Карло, король Франків вертав, із походу, тільки на половину щасливого, до північної Іспанії, куди єго були покликали внутрішні свари музулманів, панів того краю; в кількох містах єго прийнято радісно, але супротив єго ожидания брами Сарагосси замкнули ся перед ним Д. 15 августа 778 р., коли головна сила армії перейшла вже через піренейські просишки, на задню сторожу напали в долині Ронсеваль тамашні гірники Баски Вони грабували всі пакунки, котрих стерегла сторожа і вимордували всіх вояків, що находили ся при ній; в числі тих побитих, пише Ейнгард, були кашітан (сенешал) Ейггард, граф королівської палати Анзельм і Гродланд, граф бретанської мархії). Ся нещаслива пригода зробила дуже велике вражінє на уяву

*) Мархіями або марками в імперії Карла Великого називали ся провінції, що сусідували з чужими країями. Ті провінції мали свій особний уряд, подекуди схожий на те, чим ще до недавня було в Австрії „Військове Пограничє“. Мархія бретанська обіймала більше менше теперішню французьку Бретань і сусідувала з Бретанією Кельтською, незалежною від Карла В.

сучасних і без сумніву дала тему для многих пісень; один уступ в оповіданню історика, що писав о яких 60 літ після сего факту, доказує, що імена вбитих у Ронсевалі були загально звісні всему народові¹⁾. Та вийшло так, що з трьох, про котрих згадує Ейнгард, Етггарда²⁾, Анзельма і Гродланда, заховав ся тільки один і то власне третій в епічній традиції і зробив ся єї незрівняним героєм. Що було причиною сеї дивної нерівності? Правдоподібно те, що першою основою поеми про ронсевальську битву стали ся епічні пісні зложені Гродландовими дружинниками, жителями французької Бретані; навіть та поема, що дійшла до нас, хоча перейшла через много переробок і підновлень, все таки заховала деякі виразні сліди свого бретонського походження³⁾. В тих піснях Роланд являє ся головною особою дійства; він є сестрінок Карла, начальник задньої сторожі; він лишає ся остатній в бою, доказавши чудес мужества; перед смертю трубить в ріг з надлюдською силою і тим способом прикликає назад Франків, що вже були перейшли за гори; Карло оплакує єго більше ніж усіх других побитих воєнків.

Жогледори перенесли „пісню про Роланда“ по за границі краю, в котрім вона повстала; там вона швидко розширила ся, прийнявши до себе елементи зразу чужі йій і набирала чим далі тим більше характеру національного. Певна річ, що тіло вбитого у Ронсевалі графа бретанської мархії справді перенесено до Франції і поховано в Бле, як се розповідає псевдо-Туріні і наша поема; вже в XI. віці показували в Бордо ріг, на котрім мав трубити Роланд перед смертю⁴⁾. Здаєть ся, що ціла західна Франція приймала участь в розвиванню Роландівської легенди. Особливо плекано єї в провінції Мен⁵⁾, а пізнійше в Анжу⁶⁾; єї переняли Нормани, у котрих пісня про Роланда около

1) „Dum quae agi poterant in Hispania peracta essent et prospero itinere reditum esset, infortunio obviantes, extremi quidam in eodem monte regii caesi sunt agminis; quorum quia vulgata sunt, nomina dicere supersedi“. (Житєпись Людовіка I, звісна під іменем Астронома лімузінського, напечатана в Пертцових Monumenta Germaniae historica, Scriptores II, 608.)

2) Власне недавно віднайдено надгробний камінь сего Етггарда і після него можна було означити докладно дату єго смерті на 15 августа 778 р.

3) В поемі згадуєть ся ипр. св. Михайло, поратівник у морських небезпеках (St. Michel de la mer del peril) що натякає на назву бретонського монастиря і відпустового місця Св. Михайла „in periculo maris“. Монастир сей заснований був в VIII в. на самій границі між французькою Бретанією і Нормандією, значить там, де були володіння Гродланда. Бретанцем був також Юм Готіє, згаданий у поемі, а противник, з котрим він бєть ся, Маельгут, з назви схожий більш на Кельта, ніж на Сарацина.

4) Ріг Роланда, званий Оліфант, т. є. ріг зі слонової кости, властиво „Слонова кість“, був знаком начальництва і покликком збирати ся в купу. Ріг показуваний в Бордо був із слонової кости і розколений на дві половини.

5) У Турініна Роланд не є вже графом мархії бретанської, але графом з Мане і владником Бле.

6) В главі VIII згаданий Готфрід „хорунжий королівський із Анжу“ був справді історичною особою, але жив о цілих 100 літ пізнійше фактів описа-

р. 1066 була вже співом національним¹⁾; розуміє ся, що у властивій Франції вона збуджувала ще більшу впадоби через те, що піднімала почуте національне і вбільшувала повагу королівства. В ту власне добу єї еволюції, около половини XI. в. епопея Ронсевальська прийняла, без сумніву десь не далеко від королівської столиці ту форму, котра представляє більше менше спільну основу латинського *Carmen* і французького *Chanson*. Те, що оба ті твори мають спільного, походить ще з XI. віку і є впливом нової переробки старих пісень, переробки, в котрій замітна рука великого, геніального епічного поета. Ще пізніше, як се побачимо далі, римована редакція повпроваджувала в ту поему нові елементи далеко меншої вартости від давніх.

IV.

Вже в RT (т. є. в тій затратеній поемі, котрої основу передає хроніка псевдо-Турпіна), котрої давні складники взяті з поеми зложеної в X. або навіть у IX. віці, бачимо глибоку перемену фактів історичних. Карло не є вже молодим королем Франків, що ще тільки починає свою славу кар'єру; він є вже „імператором Римлян“, котрий здобув „Англію, Німеччину, Баварію, Лотарингію, Бургундію, Італію, Бретань і інші краї та незлічені міста від одного моря до другого“ і котрий царює в Ахен. Баски щезли з пам'яті народньої: на Франків нападають Сарацени; вони прикличані зрадою Ганелона; за смерть Франків Карло метить ся хоч як так і то при помочи чуда: бог зупиняє хід сонця, щоб дати Карлови допасти ворогів, котрим на ділі, після автентичних свідочств, ніч допомогла розбігти ся. Отсе в коротких словах той зміст, який мусіла мати давня поема, котрої блідий а декуди пошований рефлекс дійшов до нас у латинський хроніці. Карло здобув Іспанію крім Сарагосси, в котрій панують два брати Марсиль і Балігант²⁾, під зверхньою владою „адмірала Вавилону“³⁾. Карло шле до них Ганелона з розказом, щоби піддали ся, та Ганелон дає ся їм підкупити і прирікає подати їм спосіб — погубити найліпших воївників Франції. І справді, повернувши до Карла, оповіщає его, що брати піддають ся і спонукує его вибрати ся з поворотом до Франції, лишаючи за собою задню сторожу зложеною з найчільніших баронів і его се-

них в поемі — несумнівний знак того, що й провінція Анжу полишала свої вставки в тій єї редакції, котру мавмо під руками. Та головним слідом сего є фігура Тьєррі, лицаря, що метить ся за смерть Роланда, побиваючи в поєдинку Пінабеля. Сей Тьєррі є, як сказано в поемі, братом графа Анжу.

1) Маємо свідочства, котрі стверджують, що пісню про Роланда співали вояки Вільяма Завойовника в часі битви під Гастінге. Князь Рішард Норманський введений був, хоч і неспішно, в епізод з Балігантом, а навіть у першу часть (глава XII, 4)

2) В латинських текстах Marsirius et Belligandus.

3) „Ab ammirando Babylonis de Perside ad Hispaniam missi“. Під Вавилоном треба тут розуміти Багдад. Бачимо тут неясний спомина про первісну зверхність східних каліфів над усім музудманським світом, хоча вже в р. 756 Абдераман заснував каліфат у Кордові незалежний від багдадського.

стрінка „Роланда, графа Манса і Бле, Олівера графа Женеви і 20000 християн“. На сю задню сторожу в Ронсевальській долині нападають Сарацени, котрі за показом Ганелона від двох днів засіли були „в лісах і долинах“. Перший відділ з 20.000 людей вирубали Франки, але коли вони вже втомлені битвою, надходить другий відділ з 30.000 Сараценів, котрий убиває всіх Франків окрім Роланда і кількох інших, що здужали втекти в гори. Сарацени відступають. Роланд, лишивши ся сам, трубить у свій ріг зі слонової кости і збирає християн, числом зо 100, що порозбігались були по горах і на їх чолі виступає, щоб ударити на Сараценів, котрі віддалились уже на мило дороги. Він розбиває їх, змушує до втеки і вбиває Марсіля, та всі єго товариші полягли в битві, а він сам пробитий чотирма списами і тяжко поранений ударами каменя. Сам він вертає в долину Ронсеваль аж до входу просмика Сіз, котрим пройшла французька армія і тут зєвівши з коня, лягає на луці, під деревом, близько мармурового каменя. Виймає свій незрівняний меч Дурендаль (в лат. тексті *Durenda*) і попросивши ся з ним тричі трібує зломати єго о мармуровий камінь, та все на дармо: меч розколов каменюку, а сам навіть не вищербив ся. Тоді він трубить в ріг, надіючись, що єго почують Франки, що вже пройшли гірські просмики; він трубить з такою силою, що у него тріскають жили в шиї і нерви. Карло зачуває се і хоче як стій вертати ся, щоб іти на поміч своїй задній сторожі, та Ганелон вмовляє в него, що се Роланд забавляє ся полюванем. Та в тій хвили до табору Карла прибуває брат Роланда Бодуен¹⁾, котрий лишив був Роланда в остатній хвили і погнав на єго коні²⁾ і оповідає про побите Франків. Як стій уєя армія вертає назад.

Тимчасом Роланд, котрий крім ран терпить страшенно від спраги, звертає ся з остатньою молитвою до бога, простягає руки і вмирає. Карло прибуває в Ронсеваль, находить пасамперед тіло свого сестрінка, і оплакує єго, потім тіло Олівера і інших; ціла армія наповнює повітре голосінєм. Та Карло каже їм перестати плакати, а йти на здогін поганців; наближає ся ніч, з котрої поганці можуть скористати, щоб уратувати ся від погоні, та бог чудом зупиняє сонце; Карло доганяє поганців над берегом Ебру і вбиває всіх, що ще лишили ся. Вернувши на поле битви Карло каже арештувати Ганелона, против котрого підносять ся багато голосів, що винувають єго в зраді. Рішене віддають на суд божий: в поєдинку бе ся за Ганелона Пінабель, а за Карла³⁾ Тьеррі. Тьеррі вбиває Пінабеля і Ганелона четвертують. Побитих героїв пере-

¹⁾ Роль приписана тут Бодуєнові в деяких поемах сповнює Тьеррі, той сам, що пізнійше бе ся з Пінабелем. Псевдо-Турпін мусів знати і сей варіант, бо по єго оповіданню швидко після Бодуєна прибігає також Тьеррі, котрий був присутний при смерті Роланда. Ані Сатмен ані наша „Пісня“ не знають сєго епізоду; тут вість передає сам голос Роландового рога.

²⁾ Ані псевдо-Турпін, ані Сатмен не знають назви Роландового коня, та про те нема сумніву, що назва Вейлантіє є давня.

³⁾ Карло вважає ся тут родичем Роланда, котрий задля того шукає пімсти за єго смерть.

носять у Францію і там хоронять їх тіла: Роланда в церкві св. Романа в Бле, Олівера в Беліні. Меч Роланда завішують над его гробом, его ріг складають в церкві св. Северина в Бордо. Карло вертає до Ахен, де швидко опісля вмирає.

V.

Отсе є найдавійша форма нашої поеми, яка до нас дійшла в оповіданю псевдо-Турпіна. Як бачимо, вона вже дуже далека від тих первісних, найдавійших пісень, з котрих повстала. Та й ся форма з часом дізнавала значних змін і ось ми маємо другу фазу єї розвою, котру нам вказує порівнянє латинського *Carpen* з нашою „Піснею про Роланда“ (RC). Фігури Баліганта тут нема, в Сарагоссі панує сам Марсієль. Коли Карло хоче посилати післа, щоб зажадати від него, аби піддав ся, Роланд радить віддати се небезпечноє посольство Ганелонови; з німсти за те і спонуканий дарунками Марсієля Ганелон рішає ся на зраду. Опис битви ще більше далекий від дійсности, ніж у Турпіна. Головний рис дійсного факту, тісне гірське гирло обсажене Басками, котрі заступивши дорогу між задньою сторожею і головною армією Франків вігнали ту сторожу в долину, де вона була обскочена з усіх боків. — сей рис уже перестав бути зрозумілий для людей з рівнин, котрі заховали тільки епосини про високі гори, понурі скали, дивовижні просямки яко рами картини. В оповіданє війшов норій елемент — інституція „дванадцяти перів“¹⁾, котрої Роланд є головою. Щоб зрівноважити їх, якийсь незвісний поет деробив епізод з дванадцятьма перами сараценськими під проводом Марсієлевого братанка, котрі перед битвою викликають дванадцятьох перів французьких, зводять з ними дванадцять псеєдників, у котрих усі гинуть ураз із цілим відрядом війська, що пер-

1) „Li doze per“, т. є. дванадцять рівних. По оповіданням виходить, що се було немов би братство чи побратимство встановлене між дванадцятьма молодими воеводами в дружині Карла Великого, особливо з погляду на похід іспанський. В найдавійших поемах про інші війни про дванадцятьох перів нічого не чути, тільки пізнійше з них зроблено постійну інституцію. В нашій поемі ті 12 перів називають ся: Роланд, Олівер, Івон, Івуар, Огон, Беренгар, Самсон, Анзеїс, Жерін, Жерер, Енгелер і Жерард з Руссіллону. Значна часть тих імен являє ся в найдавійших частях епосеї і не являє ся ніде більше крім оповідань про Ронсеваль. Таким способом в інших поемах, де згадуєть ся про 12 перів, замість поданих тут імен находимо деяких інших, більше звісних геройів. Натомісць Жерард з Руссіллону, здаєть ся, введений був у нашу поему остатнім редактором „Роланда“; є се особа історична, про котру знаємо, що жила за часів Карла Лисого і котра опісля стала ся героєм особної епосеї. Здаєть ся, що редактор „Роланда“ не знав про него нічого крім назви і для того дав єму вмерти у Ронсевалі, що противить ся як епічний традиції, так і історії. В тім братерстві дванадцяти перів можемо замітити три малі тісніші спілки, три пари воєків, що є між собою „побратимами“: Се Івон і Івуар, Жерін і Жерер, Роланд і Олівер (завважмо, що дві перші пари сполучені й матеріально алітерацією їх імен). Побратимство воєнне (*compaignie* в старо-французьким тексті) було звичаєм німецьким (*Waffenbruderschaft*); до німецької традиції відносить ся й число 12.

ший пішов до битви. По тім ветупі розгортає ся властива битва. Ще один відділ поганців побивають Франки, та на его місце приходять третій; помімо страшенного числа ворогів Франки не перестають бороти ся, та число їх вменшує ся що хвиля. Швидко їх лишило ся вже тільки 60. Роланд трубить в ріг; Карло почувши сей голос вертає поспішно; про Бодуена нема й згадки. Перед приходом армії Олівер, котрий враз із Роландом і Турпіном лишив ся при житю з цілої дружини, паде в битві. Сарацени втікають, лишаючи Роланда й Турпіна¹⁾ панами поля. Роланд вишукує тіла одинадцяти перів і складає їх перед умираючим архієпископом, котрий їм уділяє остатнього благословенства; се епізод, що повстав очевидно в індивідуальній уяві якогось рапсода Роланд тратить притомність в наслідок ран, утоми і спраги, що его палить. Турпін добуває остатніх сил, щоб із поблизького потэка принести ему води в шоломі, та в пів дороги сили его опускають, він умирає, а Роланд прийшовши до себе, встигає ще покласти его гарні білі руки на-в-хрест на его грудях і відмовити над ним похоронне „голосіне“. Опісля і сам він паде змлілий. Один Сарацен, думаючи що він умер, хоче відібрати ему меч, але Роланд прокидає ся і розбиває ему голову ударом свого слонового рога, котрий від того й розколов ся. Надармо він тричі силкуєть ся зломати Дурендаль. Попрощавши ся з усіма, котрих любив, зі своїм володарем, з солодкою Францією, з товаришами, пригадавши свої труди і пригоди воєнного житя, умирає, а ангели заносять его душу до бога. Тільки тепер прибуває Карло у Ронсеваль і находит самі труни. Дякуючи чуду розказаному вже в RT він допадає недобитків сараценської армії і січе їх на шмуки. По поединку Тьеррі з Пінабелем Ганелона четвертують тутже в Ронсевалі. Тіла Роланда, Олівера і Турпіна забирають у Францію, а Карло вертає до Ахен.

(Конець буде.)

¹⁾ Нема сумніву, що вже в RT Турпіна находив ся в числі борців убитих у Ронсевалі, та редактор хроніки, котру він підсунув під его імя, натурально мусів его усунути з того числа.

Критика і бібліографія.

XII. Фольклорні праці дра Ченька Зібрта.

Др. Ченек (Вікентій) Зібрт, молодий чеський учений, тепер доцент історії культури на чеській університеті, займає видне і досить характерне місце між словянськими фольклористами. Вибравши собі спеціальність — звичайі і обичайі чеські, головно-ж старочеські, він трактував їх зразу як причинки до історії чеської культури, хоч, звісно ніколи не закриваючи очей на звязки, які заходили між тими проявами чеського життя і аналогічними проявами у інших, іменно сусідніх народів. Можна сказати, що в перших своїх працях др. Зібрт був більше істориком ніж фольклористом, громадив пильно культурно-історичний матеріал, перешукуючи старочеську літературу, рукописі та акти і не вдаючи ся в дискусію тих фольклористичних питань, які піднімають ся по поводу значіння, початку, вандрівки чи саморідности даних явищ. Від 1888 р. вийшли его „Історія гри в шахи в Чехах“, „Старочеські обичайі, повірки, празники і простолюдні забави через увесь рік“, „Стрілецькі повірки і чари за старих часів у Чехах“, „З ігрищ і забав старочеських“, „Заховане і порядок при їдді і питю у старих Чехів“, „Історія крою в чеських землях від найдавніших часів аж до гусітських війн“. Ся остатня книжка, видана 1891 р. давала підставу догадувати ся, що автор з поля фольклору звільня зовсім перейде на поле історії, тим більше, що рівночасно з сею книжкою вийшла его чисто історична праця: „Матеріали про продаж і славляване соли Велтавою в рр. 1591—1599“.

Та догад сей не справдив ся і др. Зібрт з пізнійших своїх праць обернув ся більш рішучо до студіюваня тем фольклорних, а висше пойменовані книжки взяті разом становлять немов першу групу его праць. Вяже їх разом власне перевага культурно-історичного елементу і також метод. Автор не вдає ся в ніякі теорії, а зводить до купи матеріал, порядкуючи его в ясну та прозористу цілість, денде освічуючи его ширшим, міжнароднім порівнянєм, та все таки переважно, так сказати, обома ногами стоячи на чеській національній ґрунті.

Із праць сеї групи безперечно найважчийша та, що має напис „Staročeské výroční obyčej, pověry, slavnosti a zábavu prstonárodní, pokud o nich vypravují p'semenné památky až po náš věk“. Є се, так сказати, всеародній старочеський дневник цілого року. Правда, матеріал тут зібраний методом відмінним, ніж збирають теперішні фольклористи: не з уст народа, не з живої обсервації, а зі старих книжок, казань, заказів церковних, з актів ріжнородних процесів (особливо о чари), зі старих календарів і т. і. На підставі тих матеріалів др. Зібрт зумів змалювати образ дуже живий і вірний, даючи заравом понятє про багатство старочеської літератури і про єї живість та близькість до народнього життя і світогляду. Сорок осібних статей, не однаково довгих,

входить у склад сеї гарної книжки; особливо багаті змістом статі про мисоупусти (тут же обширні виписки з заупустних драм), про перший май (тут же о чарівницях, о звичаю майїти хати), про обичайї при жнивях і по жнивях, про вечір на св. Андрія, про Різдво (ходжене з колядою, при чім интересно, що в XV в. в Чехах ксендзи ходили колядувати до своїх парафіян) і т. д. Не зовсім під програму сеї книжки підходять розprávки про ріжних духів, в які вірили старі Чехи, як „шпотек“, „воднік“, „змок“, „мура“, „дикі люде“, та треба сказати, що й ці статейки самі по собі дуже цікаві.

Не менше важна є видана 1890 р. книжечка дра Зібрта „Poctivé mravy a společenské řády při jídle a pití po rozumu starých Čechů“. В 14 розділах сеї книжечки автор розбирає більше як 20 старочеських книг і рукописів, що подають науки, як себе держати в товаристві, а особливо при їдї і питю. Матеріали зібрані тут дром Зібртом дуже наглядно рисують нам картини старочеського домашнього життя, дуже часто побуджуючи теперішнього читача до щирого сміху. Варто завважити, що і в нашії старій літературі маємо чимало вказівок і вгадок, що відносять ся до сеї теми, а з кінця XVIII. віку маємо інтересний забуток літературний, що зовсім сюди відносить ся: є се тзв. „Польїтика свѣцкая“ видана 1790 р. у Львові яко додаток до Букваря Ставропігійського. Хто би хотів заняти ся розбором сего інтересного писання, для того книжка дра Зібрта буде неоціненою підмогою між інчим і тим, що на початку розprávки автор звів до купи всю важнійшу європейську літературу, котра говорить про сей предмет. Сего вельми похвального звичаю др. Зібрт держить ся і у всіх інших своїх працях, при кожній порушеній ним темі подаючи на початку всю важнійшу єї літературу.

Та вже в тім самім 1891 році др. Зібрт видав книжку, котра вказувала на значне розширене обсягу єго дослідів. Книжка ся має напис „Listy z českých dějin kulturních“. Є се властиво збірка 9 статей друкованих уперед по ріжних часописах, та тепер не тільки механічно зведених у купу, а значно, іноді майже зовсім на ново перероблених. В декотрих автор порушує ся ще на своїм давнім, улюбленим культурно-історичнім полі, як напр. в першій статі „O ličení a šlechtění tvaří u starých Čechů“, де з ріжних старих книг, рукописних „античок“ та реклям старочеських збирає відомости про косметики, яких уживали старочеські жінки й мужчини для підкрашування лиця. На тім самім полі держить ся також статя 7, де розказано про „Тютюн на чеській землі“. Та інші статі більше рішучо входять на поле властивої фольклористики. Статя 2. лучить у собі 5 праць до спільної теми „Přežitky starodávnych obětních obřadů“. Подає тут автор після старших і новіших видань опис таких забав народніх, як суд над когутом і стинане єму голови, як молочене качура законаного по шию в землю, при чім парубок, що має єго забити ціпом, має завязані очі, як стинане барана, скидане з вежі цапа, уриване голови гусям завішеним на шнурі. Автор признає, що подібні забави (тепер забуті у Чехів) находили ся у много інших західно-європейських народів, та відкидаючи

їх мітологічне толкування не слідить за їх початком і розширенням і вдовольняє ся догадом, що ті забави були культурним пережитком стародавніх обрядів, поганських жертв, котрі з часом стративши своє поважне значінє, перемінили ся в прості народні забави (стор. 26). Зібрані автором описи тих забав не дуже се потверджують; бодай найдокладніші описи стинаяя когута далеко швидше кажуть в них догадувати ся драматизовані народні давніх судів і судових церемоній, ніж зостанка поганських жертв. У старих літературах лишило ся чимало таких народій, як нпр. популярна в середньовіковій Європі „*Condemnatio uvae*“, котра в югословянській літературі являє ся в виді побожної легенди про „Мученіє преподобнаго Гроздія“, а шотландським поетом Бернсом перероблена була яко балада про Івана Ячменя, далі великоруський процес „Ерша Ершовича сына Щетинникова“ і т. і.

Далі находимо тут інтересну статю „*Symbolika barev u starých Čechů*“, кілька причинків до старочеських весільних обичаїв і в кінці дві праці про новісті і легенди, а іменню „Новість про Мелюзіну в чеських людських переказах“ і „Новість про Жіжкову шкуру“. З методологічного погляду цікава особливо статя про Мелюзіну. Новість про Мелюзіну розширена у Чехів з давня і силела ся там з повіркою про „вітрову маму“, що стогне і гвильить підчас бурі, так що декуди сиплють їй муку і сінь, щоб заспокоїти її, переблагати та вберегти себе від шкоди. В чеській науковій літературі висказані були різні думки про сю новість. Старі писателі мітологічної школи а національного напрямку настоювали на тім, що новість ся не має нічого спільного зі старофранцузькою поемою та німецькою людиною книгою виданою 1477, хоча на старочеських виданях сеї повісті виразно було сказано, що се переклад із німецького. Др. Зібрт дуже добре показує фантастичність догадів та спекуляцій чеських мітологів, особливо Гануша, котрий силував ся конче вивести Мелюзіну з ґрунту чеського ґрунту і в тій цілі не вагував ся навіть видумати якусь Медуліну, богиню меду, котрій буцїм то Чехи носять мід до ліса, щоб вивести у неї достаток меду на слідуючий рік. Хоча ся Медуліна перейшла до книг німецьких мітологів, що взяли її за чисту монету, то др. Зібрт рішучо твердить, що в Чехах ніхто про неї не чував і не знав. Розказавши коротесенько, більше бібліографічно ніж генетично, хід наукових праць про Мелюзіну в західній Європі др. Зібрт стверджує поперед усього, що до Чех перейшла ся новість в р. 1555 перекладом з німецької книжки і навіть правдоподібно з німецькими ілюстраціями. Від тоді аж до тепер була вона в Чехах друкована незлічиму сїлу разів, так що представлене о пригодах і вигляді Мелюзіни війшло загально в склад людиної фантазії. Та там се представлене найшито вже інший подібний образ Були се сірени, морські панни з рибячими хвостами, звані також у старих Чехів *oscheshule*. Цілим рядом цитатів показує др. Зібрт, що представлене тих *oscheshule* було у Чехів доволі розширене ще перед тим, заким вони познайомили ся з західньою повістю про Мелюзіну. Від колиж ся новість стала ся в Чехах популярною, назва *oscheshule* пропала і морські панни називають ся мелюзінами. На тім ступні лишило ся се представлене і у нас. В Чехах воно пройшло ще кілька

ступнів, і то знов під впливом французько-німецької повісти. В тій повісти сказано, що коли Мелюзіна, підсліплена своїм чоловіком у купелі, пезла від него, була засуджена на те, щоб до віку літати в повітрі і плакати по втраченім чоловіці й дітах. Отсей то образ матері, котрої плач і стогін чути в завиваню бурі, послужив мабуть мотивом до втворення ніби мітичної „матері вітрів“ чи „цариці вітрів“. Натуральним способом ся поява зросла ся з звичаєм — не чеським, а міжнароднім — сипати вітрови в дарі муку, сіль, дрібки хліба і т. і., щоб его втихомирити. Др. Зібрт вказує цитатами розширене сего звичаю особливо в Німеччині — інтересно, що у Словян окрім Чехів він майже незвісний. Розкривши таким способом властивий характер усіх складників, які зложили ся на втворення чеської Мелюзіни — матері вітрів, др. Зібрт ось як резюмує здобутки свого дослідю: „Ми показали, як чужа повість, головню через читанє, присвоїла ся у нас і зіляла ся зі звичаєм звісним також деінде — гдувати вітер мукою і т. і., аж поки не дійшла до того виображення, що в шумі вітру хлинає і жалібно квилить мітична істота — Мелюзіна.“ Др. Зібрт не вірить в єї мітичність, та все таки не бере ся доходити, відки взяла ся та фігура в середньовікових оповіданях і яке було єї первісне значінє. Так само він не інтересує ся судьбою Мелюзіни у інших словянських племен; его обходять головню Чехи.

Такий самий характер має й статейка про Жіжкову шкуру, котра буцім то по смерті сего чеського героя була відновідно до его зановіту здулена, виправлена і натягнена на бубон. Др. Зібрт показує, що повість сю перший записав Еней Сільвій (пізнійший папа Пій II.) у своїй „*Historia Bohemica*“. З єї книги переняли сю повість не тільки чеські літописці, але й численні чужі писателі. Др. Зібрт виказує неісторичність єї легенди, та не бере ся доходити, відки міг Еней Сільвій узяти своє оповіданє і чи нема в ній якої небудь старшої людвої традиції.

Ся надто велика здержаність у власних виводах, котрих не можна взяти від інших учених, робить дра З. іноді безпомочним супроти смілих фальсифікатів. Се стало ся іменно в єім випадку. Перед кільканадцятьма роками об'явив ся було в Німеччині „вчений“ Феккенштедт, котрий в р. 1880 видав книжку „*Wendische Sagen, Märchen und abergläubische Gebräuche*“, а 1883 „*Die Mythen Sagen und Legenden der Zamaiten (Lithauer)*“. Про єї виданя почав він голосити по всій Европі як про великі відкриття наукові, поки в кінці др. Карлович не здемаскував їх як найпростійші фабрики без ніякої наукової вартости. Отже в обох сих книжках находили ся варіанти казки про короля, котрий по смерті казав свою шкуру виправити і натягти на бубон. Про єї свої повісті Феккенштедт написав статейку у французькій журналі *Le moyen âge*, полемізуючи з виводами Зібрта, котрого статя друкована була первісно в „*Wiśle*“. Полеміка була тим дивнійша, що др. Зібрт властиво не робив майже ніяких виводів окрім тих двох, безпосередню впливаючих із фактів: що легенда про Жіжкову шкуру є легенда, не історичний факт і що вона до віруваня чеського люду перейшла з книжок, а остаточно

від Енея Сільвія. Феккенштедт пустив ся звичайні мітологічні фантазії з поводу сеї легенди і своїх повістей і щасливо дійшов до того, „що в повісті про Жіжкову шкуру заховала ся стародавня мітична традиція, пам'ятка стародавнього божества небес і грому“. Замість ударити рішучо на се шарлатанство і показати, що обі Феккенштедтові повісті є мізерною копією власне повісті про Жіжку, др. Зібрт застерігає ся тільки і то досить неміло против мітичного їх викладу і на тім річ полишає.

Інтересну картинку культурно-історичну з життя старих Чехів дає автор в статі „*Svatba unosem u starých Cechů*“. І тут автор не вдає ся в розбір питання про значіння сего звичаю в історії сім'ї, але привівши дещо з заграничної літератури предмету громадить матеріал чеський починаючи з XII. віку аж до наших часів.

З кінцем 1891 р. розпочав др. Зібрт враз із дром Любором Нідерле, археологом, видавати в Празі „*Český lid*“, першу чеську фольклорну часопись. Про видані доси три спорі томи сеї часописи ми подамо особне справозданє, а тут згадаємо тільки про праці дра Зібрта в тім видавництві. В першій рочнику він не подав ніякої довшої праці, але вів відділ критики книжок по культурній історії та фольклористиці, котрий веде й у дальших роках. На ті критики працьовитого і талановитого вченого ми були дуже цікаві, та швидко побачили, що вони зовсім не є ніякі критики. Для дра Зібрта немов не існують ніякі „питання“, ані методологічні ані глибокі, соціологічні та психологічні, що вяжуть ся з фольклористикою. Збиранє, громадженє матеріалу — ось єго головний ідеал, після котрого він судить праці других; навіть в розбір того, чи матеріал сеї зібраний критично, він не вдає ся, а коли ремонструє против чому небудь, так хіба против явним уже фантазіям, не впливаючим з матеріалу, особливо ж против мудровалям в старім мітологічнім світу, тай то свої ремонстрації попереджує аж до втоми низькими реверансами перед Гаушем, хоч деінде сам же виказує, що той заслужений учений не тільки нильно збирав матеріал, але дещо таки й вислав собі з пальця. Раз тільки (*Český lid* II, 80) др. З. натякає на те, що в своїх фольклорних студіях іде за слідами Тайтора і Ланга, т. є. держить ся тав. антропологічної школи, але своїм звичаєм не вдає ся зовсім у вияснюванє принципів тої школи, а ще й поповнює ту недокладність, що затягає й усіх словянських фольклористів у прихильники тої школи, до чого очевидно нема ніякої підстави.

Загалом у своїх критиках др. З. дуже добродушний: хвалить усіх і вся (в двох роках видав острійший суд лише про одну книгу, тай то німецьку!); особливо всі словянські фольклорні праці, на котрі він звертає головну увагу, є для него дуже добрі, знамениті, бодай гідні уваги, — все одно, чи то пише Черни, Бартош, Крек, Михайловський, Пипін, Драгоманов, Сумцов чи хто небудь другий. Критик подає коротенько зміст праці, підносить те, що взято з чеського або доторкаєт ся Чехів, а коли книга надто вже очевидно домагає ся докладнішого обговорення, обіцює вернути до неї колись при нагоді. Ми не знаємо, чи така добродушність критики є обов'язкова в Чехах, але на нас сі „критичні“

замітки др. Зібрта роблять троха прикре вражінє, бо знаючи єго широке читанє і знанє особливо в деяких галузях фольклорної науки (звичайї та церемонії) ми думаємо, що по поводу ріжних, іноді доволї мізерних праць, котрі він так добродушно хвалить, він міг би був висказати чимало свого, розумного і нового, і се певне було би користне і для читачів журнала і для самих критикованих авторів.

За те в II. і III. роках *Č. L.* др. З. помістив кілька цінних своїх праць. Лишаємо на боці ті праці, що мають бібліографічну та історичну вартість для самих Чехів, а придивимось ближше двом, котрі по нашій думці зазначають певний зворот у працях дра Зібрта, зворот до глибокої, ідейної аналізи зібраного матеріалу. Ті праці, се „*Chození s klíbnou (s koněm) v době vánoční a masopustní*“ і „*Vynášení „smrti“ a jeho výklady starší i novější*“. Вже в самім титулі сеї другої праці зазначено, що тут не ходить о сам матеріал, але також о єго виясненє, а і в першій статі до повисшого титулу додано „*srovnávací studie folkloristická*“. Та все таки в однім і другім разі надто далеко на поле порівнюючої фольклористики др. Зібрт не забігає; матеріал чеський у него головна річ, а дискусія над виясненєм єго значіння займає підрядне місце і трактована буває досить шаблоново. Автор наводить думки ріжних учених (звичайно без їх аргументації) і прилучує до котроїсь одної, також не аргументуючи, для чого се чинить. Інтересний тут особливо один уступ із статі про ходженє з конем в часі різдва або мясопуст. Грімм уважав сеї звичай прагерманським і бачив в нїм зостанок культ Водана. Тільки пізнійше віднайдено зостанки того звичаю у Французів, Англіїців, Словян (і то майже у всіх племен), Литвинів і т. і, де про Водана нічого й не знали. „Нема сумніву — пише з сего powodu автор, — що сміло видумані догади, немов би в ходженю з конем був основою культ Водана, розпливають ся в нівіщо, коли їх освітимо ярким світлом порівнюючого становиска. Як доказав детальними студіями славний дослідник Веселовський після всіх інших праць словянських (цітує Потебні і „О мифическомъ значеніи нѣкоторыхъ обрядовъ и повѣрій“ і „Колядки и щедровки“, Сумцова „Культурныя переживанія“ і Махала „*Nákres slov. bajeslovi*) і чужих (націтовано довгий ряд праць французьких, англійських, італійських та німецьких починаючи від р. 1830) в церкві християнській до різдвянського празника на памятку вродженя Христа приплели ся старі обичайї і повірки, зостанки поганських празників сонця, огню“. Зіставляючи сю тезу з цітованими для неї книгами і авторали дивуємось: не вже др. Зібрт не замітив, що власне Веселовський і Потебня, в тій справі стоять на відмінних становищах? що Потебня обкrescoючи пераз фольклористичне порівнуване теми, ограничуючи єго до самих словянських племен, виводить такі звичайї з поганського культу сонця і огню, коли тимчасом Веселовський бачить в них не пережитки давньої доісторичної темноти, а зостанки і сліди стародавніх культурних впливів грекоримських на Словян? Те, що да і говорить др. Зібрт про сю справу — а говорить усього з 10 рядків, — не показує, щоб воно було єму досить ясне, а властиво показує, що він усе таки далеко більше

хилить ся на бік Потебні ніж Веселовського, на бік погансько-мітичних початків наших культурних пережитків, ніж історично-культурних. Не хочемо з сего робити заслуженому чеському вченому п'якого закиду, бо остаточно діло се поки що спорне і виводи Веселовського не у всім можуть бути прийяті, та все таки нам здаєсь, що вчений, входячи на поле тих контроверсій, повинен нам і собі дати докладну справу про їх сучасний стан, не мішати противних опіній у одно і формулювати ясно та доказно свою власну думку.

Крім сього журналу др. Зібрт дописував і до інших видань. І так в р. 1893 він опублікував у „Světobor“ і передрук старої чеської книжечки Данила Феттера „Опис Ісландії“, дуже інтересної не тільки задля мови і живости, з якою вона написана, але також задля тих звичаїв і обичаїв, які в Ісландії бачив і старшино описав Феттер. До передруку др. З. додав короткий вступ, де описав старий друк (мабуť унікат), що находит ся в чеськім Музеї і звернув увагу на его важність для історії культурної.

Тільки в половині сего року вийшла в виданнях чеської Академії Наук у Празі книга дра Зібрта, котра і обсягом горизонту студій і багатством наукового апарату перевищує всі дотеперішні праці сего вченого і ставить его ім'я в ряді ліпших європейських фольклористів. Книжка ся має напис: *Seznam pověr a zvyklostí pohanských z VIII. věku* (*Indiculus superstitionum et paganiarum*), jeho význam pro všeobecnou kulturní historii i pro studium kulturních přžitků v nynějším lidovém podání, ze zvláštním zřetlem k české lidovědě. Книга ся р'ізнять ся де в чому від усіх попередніх праць дра Зібрта, а головню тим, що тут перший раз вихідною точкою его праці не є предмет чеський, значить, уже саме заложенє праці ставить єї на широкий, міжнародний ґрунт. Чеський матеріал, звісно, і тут займає значне місце, та він служить тільки причинком, є тільки одним огнивом у довгім ланцюзі рівнорядних даних, черпаних із фольклору і культурної історії інших європейських народів.

„*Indiculus superstitionum et paganiarum*“ є спис 30 пунктів, проти котрим повинні були виступати священники на казанях і при сповіді як проти зостанкам поганства. Спис сей побстав в VIII в. в Німеччині і тепер находит ся в Римі в Ватиканській бібліотеці. Давно вже звернули ріжні вчені увагу на сих 30 рядків списма; від XVII в. про них списано цілу літературу, котру приводить др. З. на стор. 7. Деякі з них для нас майже темні, так що ледво можна догадувати ся, про що йшла річ; інші знов занадто загальні та уривкові. Зложенє сего індекса одні приписують синодови в Лестін 743 р., другі св. Боніфацієви, апостолови Німців, інші відносять его — і се буде мабуť найправдоподібнійше — до часів Карла Великого.

Др. З. приступає до поясненя сего індекса поганських звичаїв, як уже було сказано, з дуже обширним апаратом науковим, котрий і становить головну вартість его книги. Він притягає до порівняня поперед усього середньовічну літературу церковну, ухвали синодів, т. зв. *Pönitenzialbücher*, т. є. вказівки до відбуваня сповіді і накладаня кар

церковних*), далі тодішню літературу світську, особливо закони против поганським обичаям та нятяки про них в писаннях історичних. Та не вдоволяючи ся тим, він притягає до порівняння з тими середньовічними свідоцтвами здобутки нового фольклору, звичайі народів нецивілізованих і зостанки їх у народів цивілізованих. Він показує, що „обичайі і повірки, котрі „Indiculus“ карає і проклинає як поганські, при докладнішій досліді находимо й доси, в часі, коли ми живемо, в людювих переказах європейських, хоча в формі затертій, зміненій, а рівночасно находимо їх у народів неосвічених, у тьв диких племен в формі повнішій, первіснійшій, близшій до поганських звичайів, котрі церков на початку середніх віків заборонювала охрещеним народам. Ті самі людюві обичайі, ті самі повірки, котрі нам Indiculus вказує на розвіті цивілізації європейських народів, а котрі довго офієля перебивають ся в ріжних появах у пасмі середньовікової культурної історії і досягають аж до найновішої доби, кружать і до нині в переказах первісних народів, де можуть і доси рости і розвивати ся свободно без уменшень і змін, які робила у освічених народів поступаюча культура. З сего бачимо, як з однакових причин в ріжних часах, на далеких від себе місцях виростали і виростають в людській думці виображіння, погляди, понятя відповідні до того поступу а між собою подібні або й тотожні“. Сказати правду, ані з повисших слів, ані з дальших матеріалів, зібраних дром Зібртом ми сего не бачимо. Во поперед усього ми не знаємо, які іменно звичайі та повірки картає Indiculus. Як уже сказано, текст его за надто короткості: се немов титули поодиноких розправ або заміток. Ось инр. I. De sacrilegio ad sepulchra mortuorum. Певна річ, що мова тут о якихось обрядах похоронних, але о яких? Др. Зібрт збирає з давніших і пізніших християнських писань множество сві-

доцтв і описів про різні звичайі похоронні, та все таки ми не знаємо на певно, чи іменно ті звичайі має на меті *Indiculus* або котрі з них іменно. А далі нам здає ся, що з загально людською теорією звичайів і обичайів треба бути не менше обережним, як і з усякою іншою. Добре то сказати: такий і такий звичай є загально-людський, властивий, певній добі цивілізації і серед аналогічних обставин повстає в різних сторонах незалежно, — і на доказ сего привести 5, 10, 20 племен з різних сторін і часів. Кому вистарчить такий доказ? Аджеж тут би треба вчиселити всі народи всіх часів, а то хто ще знає, які там були звязки між тими ріжними племенами і чи даний звичай не повстав десь у одного та не переніс ся разом зі звісною хвилею цивілізаційною до інших? Аджеж нині ми знаємо, що вандрівка таких хвиль цивілізаційних розпочалась іще в доісторичних часах разом з вандрівкою нефітових ножів, діоритових топориків та бронзових мечів і фібул. Що нпр. як би хтось бачучи буддійські вірування і обряди у Якутів, Монголів, Тибетанців, Японців, Бірманців та Сінгалезів, а рівночасно бачучи аналогічні вірування і обряди у християн в Ісландії, Скандінавії, Іспанії, Італії і по інших краях сказав би, що буддизм є загально-людський, що появляє ся в різних місцях і часах, у різних народів, в різних кліматах незалежно у одних від других? Що сказав би на таке твердження історик, котрий знає, якими дорогами ті звичайі, погляди і інституції розходили ся з краю до краю? Так само тзв. первісні племена не повинні в таких теоріях фігурувати без застережень, принаймі племена африканські, котрі правдоподібно мають за собою дуже довгу а нам незвісну історію, котрі довгі віки підлягали могутим впливам Єгиптян, Фенікіян (руїни фенікійських будівель і фенікійські монети знаходять ся на полудневих окраїнах Африки, в краю Кафрів і Готентотів), Греків і Римлян, а також племена американські, з котрих многі виробили були доволі високу і оригінальну культуру, значить, мали також по за собою історію і широку історичні впливи та взаємини, о котрих ми дуже мало що знаємо. Фольклористика може де в чому причинити ся до вияснення отих великих загадок, які насуває нам минувшина людської раси, але природнича, антропологічна теорія, по нашій думці, всего менше спосібна до такого вияснення. Звичайі і обичайі, як пережитки певних давніх станів цивілізації, повинні бути трактовані як явища історичні, для котрих має вагу думка, що історія не повторяє ся, принаймі що до більших, важнійших фактів.

Ті загальні уваги, котрі ми вважали потрібним висказати про саму теоретичну основу праць дра Зібрта, а особливо сеї остатньої і без сумніву найважнійшої, не зменшують вартости тих праць, котрі є і довго ще будуть багатим джерелом інформацій для кожного фольклориста, прекрасними збірками цінного матеріалу фольклорного і історико-літературного. Особливо его книжка про „*Indiculus superstitionum*“ є цінним вкладом в науку загально-європейську і являє ся для звичайів і обичайів таким багатим і позиточним підручником, як Лібрехтове видане „*Otia imperialia*“ Гервасія з Тільбері для середньовікових казок і легенд. Книжка дра Зібрта робить честь чеській науці і чеській Академії, що видала єї своїм накладом.

Ів. Франко.

НОВІ КНИЖКИ.

КУЛІШ ОЛЕЛЬКОВИЧ ПАНЬКО. Дзвѣн, староруські думи і сьпіви. Женева, Українська друкарня 1893. Нова книжка віршів Куліша! Моторошно робить ся, коли береш єї у руки; на сльози збираєть ся, коли читаєш. Та не того сльози навертають ся, що автор уміє нас зворушувати, на серце наше могучим чутєм впливати, — а над самим автором плакати хочеть ся. Талант великий, вірші мов зі стали ковані, з їх важких ритмів чути розмах могучих, орлиних крил, та про те — якеж убожество думки, яка безпомічність, яке жалюгідне крутінє в зачарованім колесі старечих ілюзій, безсильної а часто прямо сепредметної ненависті й злоби! Більша часть нової книжки Кулішевої — се немов друга часть звисної „Хуторної поезії“, се політичний памфлет, віршована проповідь тих самих сінпатій і антипатій Кулішевих, котрих канон зведений у „Історію возсоединенія“ та „Крашанці“. Канон сей — витвір поета, котрий забажав бути істориком та не приніс до сего діла ані крихти історичної обективності а до історичних персонажів відносить ся як до своїх особистих ворогів або панібратів, витвір діяча, котрий виріс у традиціях козацько-демократичних, а думкою і наукою дійшов до поступових думок, та не переваривши їх в ім'я поступу відвернув ся від своєї родової традиції, зненавидів єї і силою реакції дійшов до величання насилю і деспотизму і державної централізації. Із отсеого канона плывуть різні Кулішеві парадокси, котрими аж до переситу повні єго вірші, плыве єго містична „культурність“, погорда до має людських, погорда до козацтва і ненависть до гайдамаччини, єго прихильність до польської шляхти та московських владників Петра В. і Катерини II, та дивна, завзята, майже безумна ненависть до повійшої української науки і літератури і єї головних репрезентантів Костомарова, Бодяньського, Мордовця і др. Чи маємо додавати, що власне ті вірші при читаню робили на нас найтяжше вражінє? Та є в „Дзвоні“ дещо й інше, є низка віршів ліричних, особистих, тихих як далекий гук вечірнього дзвона а жалібних як гірська тримбіта. Не багато тих віршів — не знаю, чи набереть ся їх 10—15 на 99 пєс поміщених у книжці, та вони становлять єї головну вартість, їх сміло можемо і з погляду на форму, і з погляду на мову і на зміст зачислити до перлів нашої поезії. Ніколи Куліш не написав нічого кращого над отсею віршу, що має напис „Чолом доземний мойій же таки знаній“ — мабуть єго дружині, Ганні Барвінок:

Я знав тебе маленькою, різвою,
 І буде вже тому з півсотні літ.
 Ми бачили багачько див з тобою,
 Ми бачили і взнали добре світ.
 Боролись ми не раз, не два з судбюю
 І в боротьбі осипав ся наш цвіт.
 Од світу ми прегордого одбились,
 Да в старощах ще краще полюбились.

Скажи, колиб вернувся ізнов той день,
 Як бачились у-перве ми з тобою,
 Чи знов би ти співала тих пісень,
 Що по світах летять було за мною?
 Чи знов би ти, зачувши дзень-дзелень,
 Не мурозі лягала головою
 І слухала музику тих фонтан,
 Що до твоїх несли мене воріт?

О, знаю, що колиб еси і з раю,
 Кінця й віця усіх земних розлук,
 Почула, що доріженьку верстаю
 До тебе крізь дими пекельних мук
 І серденьком на силах знемогаю
 І падає знеможений мій дух, —
 Позичила б ти крил у серафима
 І ринулась к мині світ за очима

Від часів Шевченка поезія українська не промовляла такою чудовою, енергичною мовою, яку отсе на старості літ віднайшов Куліш. За отсих кільканадцять субективних, ліричних та епічних пес (гляди вельми інтересну казку про курку з курчатами) ми готові простити Кулішеви цілу купу его псевдополітичного і псевдокультурного, непоетичного а то прямо несмачного блекотання (нпр. називане Хмельницького песом), котрим наповнена решта его „Давона“. А читаючи оті небагато тихі та гармонійні песи подвійно жаль робить ся автора, котрий затроює остатні дні свого житя такою дикою і безцільною злостью замість закінчити їх такими гарними акордами, які він уміє видобувати зі своєї кобзи. Аджеж тою лайкою, котру він синпле на право і на ліво, він нікого не переконає про слушність своїх поглядів, коли не переконав нікого товстими томами своїх „Возсоединеній“. Ми певні, що „Дзвін“ его залунав би широкою луною по всій Україні і по Словянщині, колиб автор помістив у нім сотню таких пес, як наведена вище, і певно сто раз більше прислужив ся б і справі поступу культури на Україні, ніж тепер, коли мало хто й здобуде ся на терпелівість, щоби крізь гущавину сухого доктринерства та гідкої лайки добрати ся до отих перлин нашого слова й нашої поезії. В одній своїй вірші „До Тараса на небеса“ Куліш вкладає в уста Шевченкови слова:

О, найлюбішче той мене похвалить,
 Хто дещо жарне у печі попалить.

Ех, як би то сам Куліш послухав сеї своєї ради і ще за житя попалив такі свої речі, як Краманку, Хуторну поезію, три чверті всего „Давона“, цілу поему „Куліш у неклі“ враз з принисками до неї! Та мабуть не послухав.

Ів. Фр.

Із чужих квітників.

Із Віктора Гюго.

III *).

Раз бог батько й Асмодей
О ненависних людей
Сіли грати в карти.
Хто що ставить? Загравай!
Божа ставка був Мастай,
Дідьча — Бонапарте.

Той худеньке попеля,
Сей погане князєня,
Та вертке, як рідко.
„Що? нам битись о сих двох!“
Кинув карти господь бог,
І обох взяв дідько.

„На! — сказав бог батько, — на!
З них не будеш мав хісна!“
Чорт їх хвать у лапу,
Тай смієсь з під каптура....
З одного зробив царя,
А з другогó папу.

*) Переклади I і II гл. „Житє і Слово“ I, 215—219.

IV. Сон консерватіста.

Чи то сон був, чи ява? Ще суд мій хитаєсь.
Якийсь муж — чи то Грек, Жид, Перс, Турок, Китаєць,
Та прихильник ладу, правдомовний наскрізь
І поважний сказав міні:

„Смерть, що поніс
Ошуканець отой, анархіст небезпечний, —
Справедлива. Для влади й порядку конечний
Був сей крок. Чи-ж дозволити брать їх на сміх?
Тай на що-ж є права? Щоб виконувать їх.
Є-ж такі віковічні правди, котрі
Слід піддержувать, навіть ціною кострів.
А пророк той знай клепче: „Любов до людства!“
Та „Прогрес!“ — все такі пустозвучні слова....
Наш поважний, старий обряд він висміював.
Одним словом — ніщо за святе не визнавав,
Що шанують усі, того не шанував.
По відлюдних місцях він збирав рибаків,
Воларів, розбишак та брудних босяків,
Очайдуш без гроша при душі, жебраків.
Йих своїм бунтівницьким засадам навчав
І з голотою сею за стіл засідав.
Ні за віщо мав книжники й інтелігенти,
Що шанобу і розум, маєткн і ренти
Посідали. Без варт, окружений юрбою
Він ходив із піднятою к небу рукою,
Величав ся, що може недужих сцілять
Самим словом, не так, як закони велять.
Та сего не досить! Самозванець той навіть
Умерлих воскрешав! Ще й фальшиве імя
І фальшивий собі він характер приняв,
За таке, чим не був, він посмів себе ставити.
Він блукав там і сям і скликав: „Гей, за мною!“
По містах, хуторах і по чистому полю.
Очевидно ненависть ширив, ворожню,
Щоб підняти братобійчу суспільну війну.
І збігались до него й гидкі поганці...
По ровах, вапнянках залягали ще в ранці:
Той хромий, той глухий, сей безокий цілком,
Той струня з себе дряпа старим черенком...
Всякий чесний лиш плюне і в хаті запресь,
Де він шляхом з таким товариством плетесь.
В один празник — не тямлю, якого вже дня —
Він ухопив батіг і давай вигонять
З криком, фуком, брутально й зовсім неприлично
Патентових купців — знаю се автентично —
Дуже чемних людей, що в церковнім притворі,

Розумієсь, за дозволом клиру й княжат
І оплатою, мали міняльні кантори.
Він з собою таскав непотрібних дівчат...
Так ходив він навчаючи, нищив основи
Товариства, релігії, сім'ї і любови,
І моральність і власність — усе підривав.
Люд ходив за ним, поле облогом лишав....
То було небезпечно. Ганьбив він богатих,
І підлещувавсь бідним. „Всі — зник був мовляти —
На землі ми є рівні й брати, і нема
Ні малих ні великих, панів ні рабів,
Всім служить має те, що зародить земля!“
А понів, так тих прямо тонув у болоті,
Ще й прилюдно. Всі ті богохульства він плів
Всім обідранцям в очі, усякій голоті...
От і вийшло! Закони виразні, святі —
І прибито его на хресті.“

Він сказав се так лагідно, щиро...
Та мене в тих словах наче щось поразило.
І кажу я до него: „Ви що за оден?“
А він каже: „Ій богу, нам конче прийшлось
Відстрашати приклад подати!
А я звусь Елізав, був при храмі писцем.“
„А о кім говорили ви?“ — став я питати.
„Та о тім волоцюзі, що звав ся Христос!“

V. Вулькан Момотомбо.

Хрещене вульканів, се старий звичай, що походить з перших часів завоювання Америки Іспанцями. Всі вулькани Нікарагви були таким робом посвячені окрім одного Момотомбо, з котрого ніколи не повернув жаден священник, що вибрав ся, щоб вилізти на его вершокітам застромити хрест.

Squier, Voyage dans l'Amérique du Sud.

Як землетрясеня занадто часті стали,
Іспанські королі хрестити приказали
Вулькани, що були в їх землях в новім світі.
Вулькани ні чирк. Забагли, то й хрестіте!
Один Момотомбо не хотів хресту прийняти.
І не один вже піп в церковному уборі,
Самим святим отцем благословлений,
Ніс гостію в руках, підвівши очі д' гóрі,
І дер ся на той шийль скалистий, заострений.

Богато їх пішло там хрест святий всажать,
Та жаден не вернув назад.

Старий Момотомбо, гір лисих коріфею,
Що мрієш між двома морями! Твій кратер
Тіару в полум'я і диму розпростер
Над трепечущою землею.
Ми стукаєм до твого порога,
Правдивого тобі несемо бога!
Чому не хочеш ти прийняти його тепер?

Вулкан на хвилечку покинув ляву лити
І так проговорив, бурчливий і сердитий:

„Не дуже я любив скасованого бога.
Скупар, все золото до свого гріб берлога;
Людськєє мясо жер, а пасть його мов жорна
Від крові все була і від гнилизни чорна.
Сидів в печері — се буланора в квадрат,
Відразу церква й гріб, а в ній жерцем був кат.
Всміхались кістяки у стіп його; що днини
З кровавих чаш він пив убійство, смерть людини.
Глухий, огидний, він гадюк держав в руках,
І свіжий труп що день сторчав йому в зубах.
Се чудище було мов пляма на вселенній, —
Аж я не раз бурчав в моїй безодні темній.

„Отож як надпилили на лехких човнах, смілі
Зі сходу сонця к нам чужії люде білі,
Я радо їх прийняв, гадав, що так і слід.
Яке лице, мовляв, такий душі є цвіт,
А білий чоловік, мов небо те блакитне,
А бог їх мусить бути само добро всесвітне.
Він певно вбійствами кормити ся не стане.
Гаразд! Старих жерців проч зборище погане!

„Та швидко я нових жерців побачив діло.
На склоні моїому — о горе! — розгоріло
Те огнище страшне, що жре, не наситить ся,
Грізне, що ви звете „святая інквізиція“.
Я бачив, як бересь до діла Торквемада,
Щоб темних дикарів уздріла світ громада,
Як він їх просвіща, як той „святий уряд“
Навча їх і які тут світочі горять!
Я в Лімі з хворосту страшні костри видав,
На них сотки дітей, в низу огонь тріщав
І пожирав живих, клубами вив ся дим
І груди вижирав дівчатам молодим...

Аж сам я інколи малó-що не дусив ся
 Тим смродом, що з отих автодафе зносив ся!
 Я, що в своїх горнах палив лиш тінь та чад,
 Подумав: „Дармо ти тим гостям так був рад“.
 Як з близька придививсь сему чужому богу,
 Я рік: „Не варт мінять! Волю вже старого“.

VI.

Гриміть, гриміть раз в раз, о труби слів, думок!

Коли Ісус Навин, загніваний пророк
 З народом своїм став край мурів Єріхону
 І з громом труб почав ходити довкола йїх,
 За першим разом царь підняв єго на сміх;
 За другим сміючись так мовив з свого трону:
 „Чи мислиш вітром ти сі мурі пстрасти?“
 За третім разом вже кивот взяли нести,
 А трубачі за ним, а далі весь народ.
 Ворожі діти йшли плювати на кивот,
 Дразнили трубачів свистячи в пищавки.
 Четвертий хід — і ось ворожії жінки
 З куделями в старих стрільницях посідали
 Вчорнені сажею, з Гебрейців кешкували,
 Синів Аронових камінем обкидали.
 За п'ятим разом на понурих мурах тих
 Сліпі й криві зійшлись, здіймили галас, зик,
 Дразнили голос труб, що вивсь аж до зеніту.
 За шестим разом царь став на вежі з граніту —
 Такий високий, що в вершку орел гніздив ся,
 Такий твердій, що грім о неї даром бив ся —
 І сміючись кричав, оперши ся о банти:
 „А справді, ті жида, то добрі музиканти!“
 З царем веселим враз і всі старші сміялись,
 Що вечером у храм на гутірку збирались.

За септим разом — глянь! і мурі в прах розпались.

З французького переклав

Ів. Франко.

Із Рамшева*).

I.

Конай один... В собі носи
Свої правдиві муки;
У стрічних жалю не проси,
Простягши старцем руки!
Сховай поглибше слід журби
І в самоті кімнати,
Нічної тихої доби
Оплач свої втрати!

Конай один... В собі знаходь
Ратунку, а не в людях;
До світла істини доходь
З терпінням гордим в грудях.
А пробє час останній твій:
Надії переживши,
Героєм гинь, збий кухоль свій,
До краю не допивши!

II. Молитва.

Дні припали сліз та гніву,
Суму, муки, страху дні!...
Стих веселий відгук співу,
Скрізь погашено вогні.
Скільки впало у знемогу!
По ночам я сльози ллю,
Та молю ся тихо богу,
Правди вічної молю;

Припадаю за незрячих,
За знесилених отих...
До благань моїх горячих,
До благань моїх святих,
Міцний гнівом, чулий слухом,
Боже, вчувши, прихились,
Щоб за-ради слабих духом
Дні ці швидче пронеслись.

*) Рамшев — псевдонім одного із симпатичних молодих поетів російських, звісного перекладами з Шарля Боделера та Фрідріха Боденштедта, а також і своїми власними творами. Твори ті (поезії й беллетристика) друкувались з початку вісімдесятих років у кращих журналах під різними псевдонімами, а переважно з підписом „П. Якубович“. Не володіючи надзвичайним даром поета Рамшев-Якубович прихили читача чесністю мислі, світлом чуття, жвавістю погляду, скорбним, але горячим викликом громадянина-борця. Ота вдача завжди відрізняла Рамшева від натовпу російських віршовників, котрі — мало, що не володіли овеї даром художності, а цурались навіть і питань дійсності, являючись якимсь чудним пережитком на лану сьогочасного письменства. Хиби Рамшева — спільні хиби звичайних починаючих поетів, і ми не будемо чіпати їх, тим більше, що „лежачого не б'ють“. 1884 року Рамшев мусів замовкнути, і може на віки. 1887 року кимсь із людей близьких до Рамшева видано невеличкий збірничок его поезій; широкє місце займають переклади з Боделера та Боденштедта; із творів власних сюди не попали, з цензурних умовин, навіть деякі вірші, перше друковані в журналах нарізно; таким робом у збірник увійшли не кращі твори молодого поета, а тільки ті, на які не наклала руки цензура. Подаю до української громади переклади декотрих поезій із того збірника — власних Рамшева.

Павло Граб.

III. Зірка.

Зоряне небо, німе, зачароване....
 Зірка коралом спада :
 То — комусь царство небесне дароване,
 Душу Господь дожида.

Довго небозі ніч темна без досвіту
 Житті тюрмою була ;
 Вихор розвіював мрієньки пів-світу
 В морі неправди та зла.

Зглянув ся бог : посила з колісницею
 Ангела — взяти єї ;
 Ярko чудовою сяє зірничею
 Слід колісниці тії.

IV. До матері.

У щіль захищену скали
 Своє вірля сховала мати ;
 А тільки крильця підросли, —
 Забуло, пурх, — і не піймати.

У вихрі бою та удач
 Їго закрутить хвиля з рана....
 Не плач, матусенько, не плач !
 Не відгукнеть ся жалем рана.

Настануть дні : без сил, блідний,
 Боець валяти меть ся долі, —

Обірвуть геть вінець ясний
 На тім уквітчаному чолі.

Тоді, осміяний всіма,
 У дні, що півночі темнійше,
 Забутий, сам, як ти сама,
 О, рідна ненько, найніжнійше

Тебе єдину спомяну,
 Тебе, що викохала в муках ;
 Заплачу гірко, в тяжких звуках
 Свою непевність прокляну !..

V. На варті.

Хай нам щастя нема,
 Брате змучений мій,
 Хай до краю тюрма
 Душить в п'їтмі німій !

Хай безсилі гадки
 Одцвітуть в самоті,
 Мов од вітру свічки
 Згаснуть мрії святі !

Хай!... Не даром, о ні,
 Світла кличемо ми,
 На шляхи вартівні
 Ставши супроти тьми.

Через млу несемо
 Вельми цінний корал :
 Живемо — горимо,
 Не вмира ідеал.

VI.

Я для тих співаю, хто болить за брата,
 Хто душею жвавий та міцний у вірі.
 Музою для мене мряка каземата,
 Ретязь та мотузки струнами на лірі.
 Хай співець бенкетів, кібетний худога
 Подає нам твори панського кохання;
 Я співати мушу про оті страждання,
 Що несе сучасник проклятий від бога.

VII. До сестри.

В час отой, коли тьмою знесилене
 Моє серденько стратило міць,
 А юнацтво запалом окрилене
 Гордим чблом погнуло ся ниць,

Коли віра до люду загинула
 І грозила ся доля страшна,
 Коли й муза сірому покинула, —
 Ти осталась край мене одна.

Привгорнула ся музою другою,
 І ратунком і світом була,
 Кожен стих мій під вражою хугою
 Мов дитину своєю берегла

Я-ж обр'язи жорстокі та кровні,
 Все, чим мучив тебе, спогадав
 І крізь ночі як море безсонні,
 Почуваючи сором ридав.

VIII.

Під вовчі заводи пустині
 Сгогнали фурії нічні,
 В часі, коли рука рабині
 Колиску гойдала міні

От-от забє слухна година!
 День, тільки день, і світ блисне,
 Ніч непрозору розжене,
 З кормиги вирветь ся людина.

Поки-ж не вдарив час визволу,
Кругом свистіли канчуки,
Прокляттям дитський слух з поковоу
Вражали гірко кріпаки.

Вину батьків у правій злобі
Народ на синові згадав :
„Ти не зачав ся ще в утробі,
Як я всю кров тобі віддав.

„Хай сонце-ж вік тебе не гріє,
Земля спокою не дає,
Хай буйний холодом обвіє,
Шуліка хижий заклоє!“

Гидке кріпацтво геть зітліло,
Погроза-ж та міцна була :
Ні сонце з неба не пригріло,
Ані земля не приняла.

І доси снить ся : шум пустині,
Бушують фурії нічні..
А в пізній час рука рабині
Колиску гойдає міні.

IX. На смерть Н. К-ої.

Лежу. мов труп покірливий.
Все бачить ся міні
Глибокий зір, докірливий...
Стулили ся у спі
Ті устонька остужені,
Що в затишку жили,
І молодістю збужені
Сміяли ся, цвили.
Неначе ива віткою
До мене все хита,
Що сірою наміткою
Сумує край хреста.

„Твій пензель зачарований
Шлях праці малював
І в город сей мурований
З околиць рідних звав.
Ох город сей! Він голодом
Витав мене страшним,
Туманами та холодом,
Не промінем ясним!
Погасли світлі мрієньки...
Могила — жереб мій!
На вік склепились вієньки“...

А я — що скажу їй?

X. У огонь!

Він весь тремить в моїй руці,
Лист незабутнього кохання,
Де в кожній рисочці, слівці
Знахожу любі спогадання

Про дні, коли жилось яснійш,
 Грядуще раєм привижалось
 І спочувало ся повнійш
 І жити палко так бажалось.
 Нераз бувало сльози ллю
 На працю серця похопливу..
 А нині все те, все палю,
 Здіймаю руку полохливу?
 О, лекше б руку ту міні
 Спалить місць листу на огні!

А як, бува, чий взір огидний
 Зворушить затишок кутка, —
 Гість, слова доброго не гідний
 Писання миле одшука,
 І те чуття святе, кохане
 Недбалим дотиком спогане,
 Потопче мов би ніжний квіт,
 Що вже не встане з під чобіт?..
 О, ні! Палай, не кидай слідку,
 На вік без памятки засни —
 Палай скорійше, певний свідку,
 Безгрішних днів старовині!

З великоруського переклав
 Павло Граб.

Із А. Теннісона.

І. Святий Симеон Стовпник.

Хоч і найгірший я поміж людьми
 Від стіп до голови багно гріхове,
 Ні небу ні землі не згоже, ледво
 Богопротивним дьяволам придатне,
 То все ж не покидаюсь я надії,
 Що присвячусь, — кричу і стогну й плачу,
 До неба брам бю бурею-мольбою:
 Спаси мя, боже! Змилюсь надо мною!

Нехай, страшний, могутий, правий боже
 На марно йде се все, що тридцять літ
 Потроєних надлюдським ще стражданем
 У сиразі й голоді, в морозі й снєзі,
 У кашлю, фебрі, в струпах загновених,
 В корчах, кольках, між небом і землею

Терпливо на тім стовпі я зносив
 Дош, град, мгли, фугу, ожеледь і сніг!
 Я й надіявся уже, що скорше ти
 Візьмеш мене до себе на впокій
 І подаси катованому тілу
 Святую пальму і одержу білу.

Я не хулю, о боже! Ніже шептом
 Ні віддихом одним не нарікаю.
 Хоч би сто сот разів ще тяжших мук
 Зазнав я, то вони б сто сот разів
 Були ще менші, як тягар гріховний,
 Котрим мій дух перед тобою повний.

Ти знаєш, боже! Ліпше я з першу
 Зносив ті муки, бо здоров був, сильний.
 Хоч в мене зуби (я тоді мав зуби!)
 Від стужі сікли, в сомплях ледових
 До місяця блищала борода,
 То таки крик сови глушив я співом
 Псалмів побожних, і не раз видав
 В час співу твого ангела при собі.
 Тепер ослаб я, мій кінець зближаєсь;
 Я надіюсь, що близький він; оглух я,
 Що ледво чую гомін тих людей
 В низу під стовпом, — і осліп до того,
 Що ледво пізнаю знайоме поле.
 Роса мої повигризала стегна...
 Та не вгаваю я кричать, взивать,
 Допоки на закликах вязах ще
 Держить ся голова, допоки тіло
 Шматками з стовпа не спаде в долину:
 О змилуйсь, змилуйсь! Згладь мою провину!

Ісусе, сли мене спасти не хочеш,
 То хто тоді спасеє? кого спасеш?
 Хто може стать святим, сли я не стану?
 Де чоловік, що більш терпів як я?
 Таж кождий мученик лиш раз вмирав:
 Сей вкаменований а той розпятий,
 Сей спалений, той зварений в олії,
 Чи то на-в-пів розрізаний пилюю;
 Я ж туг від многих літ день в день вмираю.
 Ти свідок мій: коли б я знав був спосіб
 (А пильно я над тим застановляв ся),
 Котрий би нівечив ще повільнійше
 Той храм гріха, те тіло так обридле

Й ненависне міні, я б певно був
Не задрожав і перед ним, о боже!

Бо-ж не лишень на стовпі сю покуту
Зносив я. Ще коли я жив в долині,
Там, в білім тім монастирі відлюднім,
Носив я довгі дні на бедрах своїх
Шнур, що ним воду з студні витягали,
Гудзований, обкручений що сили,
І не казав живій душі ні слова,
Аж поки в мясо шнур не вгриз ся й рана
Не зрадила таємних моїх мук,
Так що всі братчики дали ся диву.

Ще більш терпів я, сам ти знаєш, боже!
Три зими жив на обриві гори,
Щоб дух мій к тобі з пилу піднімав ся.
З прикованою до скали ногою
На острих камнях я лежав некритий,
Хіба лиш мглою оповитий, двічі
Ражений громом твоім, рёсу тільки
Замість напою лижучи, без страви
Крім вбогих дарів тих, що приходили
Лічитись через дотик тіла мого.
І чуда діяв я — всі се казали,
Йїх слава голосно гуде по світі, —
Лічив хромих, уломних, прокажених.
Сам знаєш, боже, чи се так, чи ні.
О змилуйсь змилуйсь, вкрий гріхи мої!

За тим, щоб быть ще більше сам з тобою,
Три роки я прожив на стовпі, що
Мав шість локот, три роки на другім,
Що мав дванадцять, а шість літ клячав
На третім, що мав двадцять заввишки.
В кінці — вже тому двадцять довгих літ —
Я вліз на сей, що сорок ліктів має

Так і здаєсь, все се перетерпів я —
Сли то не сон був — і як раз так довго,
Сли мірять час лінивим сонця ходом
І довжиною тіни сего стовпа —
Як раз той час!

Та ні! й сего не знаю.

Злі люде тут приходять і говорять:
„Злізь, Симеоне! Довго вже терпиш,
Віки вічністі!“ Плещуть про катуші,

Котрих ніколи певно не терпів я,
Манять мене брехнями. Часто може
Я місяцями в сні мертвим лежу,
Про небо й землю й час не тямлю

Препінь

Подумай, боже: поки ти з святими
Раюєш в небі, а по всій землі
В хатах вигідних проживають люде
При огнищах і при здоровій stravі,
В одежах теплих, ба й звір дикий навіть
В норі лежить, я бую дванадцять сот
Поклонів від зір ранніх до вечірніх
Перед Христом і Дівою й святими;
В ночі знов буджусь по короткім сні;
Горять холодні зорі, я трясусь
Промоклий від роси. то зціплий від
Хрустячого морозу. Ся корява
Кізлова шкура — то весь одяг мій;
Ужва залізна в карк міні вгризаєсь;
В худій руці зівалий хрест держу
І борюсь, прусь з тобою до загиноу:
О змилуйсь! Змиї із мене всю провину!

Ти ж знаєш сам, який я чоловік;
Я грішний чоловік, в гріхах зачатий
І зроджений; та се ж їх власне діло;
Не мій се гріх, міні єго не вчислюй!
Чи ж винен я, що люд сей обожає
Мене? Га, га! Йім думаєсь, що я
Бог-зна-що є! А що-ж я? Глухий люд
Святим мене вважа, приносить в жертву
Міні квітки й плоди. На ділі-ж я
(Ти сам був свідком) тільки й вдіяв, що
Перетерпів багато, певно більше,
Ніж не один побожний і святий,
Чие імя в календарі пишаєсь.

Гей люде добрі, вам не слід клякати
Передо мною! Чим же-ж я на се
Міг заслужить? Я ж гірший грішник, ніж
Ви всі. Тим може, що чудес тих кілька
Вчинив, калік кількох уздоровив?
Що-ж се значить? Чи може тим, що з всіх
Святих ніхто не витерпів так много,
Як я? Щож се значить? Та ні, клячть
І не вставайте і глядіть на мене,
А гляючи коріть ся перед богом!
Скажіть, є там який кривий, каліка?

Ви ж знаєте, я маю трохи власти
Над небом за свою страшну покуту.
Нехай озвесь, а буде гнеть здоров —
Уздоровляюча йде з мене сила.

„Він вже здоров!“ всі кажуть, всі кричать;
„Святий Симон Стиліт!“ Коли се так,
То бог збирає жатву через мене.
Душе моя! Тобою бог жне плід свій!
Сли б не святий, чи міг би чуда я
Чинить? Ніхто сего не міг, як тільки
Святі. Значить, се так є! я спасенний!
Я присвятивсь! Там всі в низу кричать:
„Глядіть, отсе святий!“ Тихійший голос
З гори вторує, шепт іде: „Бодрись,
Святий Симоне! з темних тих пелен
Прорве ся швидко пара крил блискучих!“
Чим близша смерть, тим більша, більша, більша
Надія та, що вимазав Господь
Усі земні провини з книг могого
Життя земного.

Діти! Чуйте, діти!

Я Симеон із стовпа, — прозваний
Людьми Стиліт; я, Симеон, стражнік
На сьому стовпі до самої смерти,
Котрого мозок літом сонце пражить,
Котрого лисий череп в зимні ночі
Від лнею блищить, — я кличу з сього
Високого гнізда моїй покути,
Що Юда і Пилат супроти мене
Були святі. Горщик гріхами повний
Стояв я в грани, пекло в мні кіпіло,
Чорти мя скубли, Асмодей мя рвав
І Аббадонна. Я їх бив хрестом,
Вони вертались. В постели марою
На груди міні лягали; я читав —
Вони гасили світло; з книги визвірялись
На мене морди їх, переривали
Мою молитву хрюканєм свинячим,
Ржанєм коневим. Лиш один сей шлях
Міні лишивсь і я пішов ним, щоб
Втекти від них. Катуйте й ви так тіло
Бичами й тернем, бийте без пощади!
Весь піст, хто можете, не їдьте страви
Й моліть ся! Поledви, повзучим кроком,
В найтяжших муках я проліз помимо
Огненної гесини, — рев єі
Ще й доси гра в ушах моїх. Та ви

Мене за се не величайте! Бог се
 Вволив у ласці своїй, щоб з усіх
 Могучих світа сего для людства
 Я був примір не многим досяжний.
 А прецінь час прийде — я чую ось, ось, ось
 В житя порогах хід его стопи —
 Той час — кажу вам — вже о двері стука,
 Коли вам вільно буде без гріха
 Всім чтить мене. Оттим то сему краю
 Я завіщаю ті свої кістки!
 Зложіть їх в золотий кивот, обкаджуйте
 І лампу все світить перед мощами,
 Коли мене бог між святих покличе.

По сих словах немов удар меча
 Прошиб мене найтяжший біль; мов хмара
 Лягла міні на очі важко, мутно —
 Густая паморока. Смерть се! Смерть!..
 На певно смерть! Се що зближаєсь? Тінь
 Чи промінь світла? Ангел се, несе
 Міні вінець! Ходи, мій білий брате!
 Я знаю промінне лице твоє.
 Я довго ждав! Я в путь готов. Та що се?
 Ти знов відходиш? Ні, сюди! сюди!
 Сюди давай! О, так, ось-ось він є!
 О Христе! Щез! Явив ся знов! Вінець!
 Вінець! Ось він на мойій голові
 Спочив, приляг, а з него капає
 Мов райська роса солодка, любя,
 І пахощі, бальзам, ливан пахучий!
 Ох, не маніть мене, святі! Таж я вже
 Святий і чистий, для небес доспілий!

Скажіть, там в долі поміж вами є
 Священик, божий муж? Нехай чим швидше
 Збирає ся, драбину к стовпу ставить
 І вилізе в мій навоздушний дім,
 Щоби подав міні святую тайну.
 Бо дух святий вістить вам через мене,
 Що сеї ночі ще я вмуру в о-північ,
 Три чверти на дванайцяті.

Ти-ж, боже
 Скріпляй народ сей глупий! Най із мене
 Бере примір! Веди его до світла!

Із англійського переклав

Іван Франко.

І з Л е н а у.

I. Байдуже.

Чи наче Сократ ти пугар отрути
На благо вітчини з усміхом пеш;
Чи мов огидний душогубець лютий
Під катів меч з проклоном карк кладеш;

Чи геній твій серед часів летіня
Верг діло мов горю людству на шлях,
Так що у стіп єї грядущі покоління
Глядять на шпиль із подивом в очах;

Чи ти на те лиш жив тут довгі літа,
Щоб у могилі хробам дати жир;
Чи закував в кайдани ти пів світа,
Людством потряс як владник, богатир, —

Се все не більш значить, як у краплині
Дрібний наливочок в округ плине,
І чи на право в ній свою вандрівку,
Чи то на ліво він єї почне.

II. Пісня про бідну зяблицю.

Пташнік, се хитра штука:
Як вялий лист спадає.
Він зловлену зяблицю
У клітку запирає.

Приборкує пташину,
Щоб вмiла знаходити
З зернятками полицю,
З судини воду пити.

Коли вже пташка жваво
В своїй вязниці біга
І кожний кутик знає —
Сліпить єї суцiга.

Могутний птиць володарь
Випалює зяблиці
Розжаренем залізом
Із голови очиці.

Спитаєш, в чім причина
Сего гидкого діла?
Ей — що-б в тюрмі пташина
Весни не догледіла.

Пташнік не потребує
На провесні співаня,
Розбудженого серця
Учiх і горюваня.

Сидить-сумує пташка
В закритій щільно клітi,
Щоб весняний і дух той
Не міг їй долетіти.

Коли-ж душа співуча
Про все те весну вчує,
Рванеть ся, затріпочесь
І голосу стрібує, —

Прогонює гнобитель
Думки про ярь, свободу,
Лле смілому співаці
На крила зимну воду.

А як напре ся й мокра
Співать пташина сміла,
То вискубає кат їй
Два-три перця із тіла,

Щоб здержала співане
Про весняні чари,
Аж гай утратить листе
І небо вкриють хмари.

Тоді несе в ліс пташку:
Співай, як серце знає!
Тріпочесь пташка втішно,
Про весну споминає.

В самотріску заперта
Співа дурна зяблиця
На весняну нуту:
Як гарна труп-землиця!

Сей спів фальшивий чують
Вандруючі пташата,
Збентежена спиняєсь
Громадка ся крилата.

Весни бажанєм пняна
Без тями в низ злітає,
І пташнику на втіху
У сіль его впадає. —

А ось весна, зяблиця
Сидить у своїй клітці;
Пташник, щоби мовчала,
Рве піре з крил сирітці.

І я душею чую,
Що з півночі нам грозить:
Студений подих вітру
Гайі нам поморозить.

Серед пустого зрубу
Самотріск он ворожий,
А в нім співа зяблиця:
„Ах, красний сей світ божий!“

Та чей по темній стужі
Настане ярь освіти,
Порвуть ся й пташникови
Гро старії сітн.

З німецького переведа

Уляна Кравченко.

Дневник Володимира Навроцького.

Між паперами, забраними у пок. Вол. Навроцького підчас судової ревізії 1876 р., а виданими міні цк. судом карним у Львові 1884 р., знаходить ся невеличкий зошит (16 карточок 8° звичайного паперу, зшитих разом, без обложки, котру заступають дві незаписані картки, всіх карток записаних є 11, а надто на двох передостатніх сторонах зшитка є також записки роблені рукою Навроцького). Як видно з початкових слів сего зшитка, Навроцький думав писати дневник, прийїхавши з вакацій до Львова на університет, у падолисті 1869. Як много інших планів Навроцького, так і сей не був виконаний в повні; по двох-трохх вписах він покинув сю роботу. Та все таки й те, що лишило ся, має свою вагу для біографії писателя, бо показує спосіб єго думання, та не позбавлене ваги й для історика галицько-руської суспільности тих часів власне для того, що Навроцький був така натура, котра не могла довго обертати ся в крузі особистих інтересів, але завсїгди вибігала на поле загальних, партійних і народніх потреб та змагань.

І. Фр.

Середа 17 Падолиста 1869.

Нині прийшла ми оригінальна гадка — писати дневник. До чого? Для контролі моїх чинів і гадок. Дуже добрий спосіб — в заступстві сповіди. Потім для милої споминки на будуще: що ся робило і туряло в молодих літах. Особливо-ж чоловік багато тепер знає і видить такого, що на будуще придасть ся може й історії, а легко забуває ся.

Так приміром нині: в печи у мене горить, буду варив перший раз кулешу, властиве лемішку житну. Купив собі в антикваря карту желізняць — по московськи, — 20 кр. коштує, а муки житної пів фунта — 4 кр.

Наумович каже в Соймі, що єму невідомо єсть, аби малоруський елемент був так дуже гонений в Росії; „навіть читав в московських журналах, що в Петербурзі давали штуки чисто малорускі“. Або лайдацтво або глупота крайна. (Був єм у віденьській кавярні і читав „Слово“.)

Понеділок 22 Падолиста 1869.

Каша пшоняна буде херувимська. Писав лист до Мелітона (Бучинського — *І. Ф.*) між інчим, щоб нагнав Подолінського, бо „Правді“ мало що ся належить. До кінця року нема півтора місяця, а їм і бай-

дуже. Сего місяця дуже багато видав грошей. Шкода! Треба жити порядніше!

Четвер 16 л. Грудня 1869.

Був нині на зборі (2) академиків.

„Верховинці“. Романович і Моленцка над сподіване добре грали. Корженевський — не велика штука. Гарний темат, а так кепсько оброблений. Добра думка: драмат, в котрім герої брат і сестра; головна гадка: сестрина й братова любов. Тло: війни козацько-польські. Брат-козак, смієся і вбиває сестру. Потім єї зводителя наче пече на повільнім огні. Як кіт з мишою грає ся з ним, раз дає єму надію, то знов викидає єго в одчає

Сембратович мав зістати вже номінований на метрополіту. Проект Сушкевича: вислати двох громадянів до Перемишля на повитанє. Наші горою!

Четвер 23 Грудня 1869.

Die Zuversicht, die ich ausgesprochen habe, hat sich als trüglich erwiesen. Es ist bekannt, dass das Projekt*) aus der Session verschoben und dem Landesausschuss übergeben (wird); was unser Ausschuss ist, das weiss man! Nun könnte der Einwurf gemacht werden, dass es nicht zu verübeln sei, da das Projekt erst vor Ende der Session eingebracht werden konnte und keine Zeit für eine gründliche Diskutirung sei. Nein! Diskutirt wird die Frage zwischen polnischen und ruthenischen Abgeordneten genügsam und es handelt sich blos um die en bloc Annahme, wie der ehrliche Fürst Sanguszko vorgeschlagen; dazu war sie auch reif genug, ja überreif. Der Entwurf, wie er im Landtag von den 30 Deputirten eingebracht wurde, wurde nie als der Ausdruck der Forderungen der Ruthenen (betrachtet); er konnte höchstens als ein Interim angesehen werden, eine Concession der Polen in Anbetracht der kurzen Frist, die es nicht erlaubt langwierige Discussion (zu führen). Es war ein Maximum von Toleranz und Entsagung seitens der Ruthenen in Anbetracht der Umstände. In der That waren die 32 Artikel nicht der Ausdruck der 30 ruth. Deputirten, sondern ein Ausdruck eines Compromisses beider Theile; jeder Punkt war sorgfältig diskutirt worden und die Ruthenen haben alles mögliche gethan, um das Minimum und sich naraziti, keinen Ruthenen für sich zu haben. Es war nicht die nationale kleinrussische Politik; Ławrowski selbst (sagte, es wären) improptu alle Elemente vereinigt; nun alles los; die Masken. . sogar Deputirte, welche unterschrieben, neкають ся; die nationale Partei auch; diese war im Landtag gar nicht vertreten und (hatte) nur mit Ławrowski einigermassen Fühlung. Die Punkte, wie sie Ławrowski einbrachte, erfüllten sie mit Missmuth (als eine Parthei, die einzig ihres Zieles bewusst ist: Selbstständigkeit der kleinrussi-

*) Мова тут про звисний проект Лавровського що до угоди русько-польської, поставлений в соймі. Слова в скобках є моїм доповненням. І. Ф.

schen Nationalität*)). Ein Memorandum (wurde) abgefasst, das in kräftigster Weise gegen das Aufgeben der natürlichen Forderungen protestirt. Doch Ławrowski wusste den Sturm zu besänftigen und vorläufig die Drucklegung des Memorandums zu unterdrücken durch die Vorstellung, dass es nicht seine Anträge sind, sondern so, wie sie von Polen modificirt (worden sind), und Hoffnung haben en bloc angenommen zu werden, was aus (folgenden) Gründen noth thut: 1) Kürze der Session; 2) dass die Polen der Unterstützung der Ruthenen eben jetzt bedürfen, dass diese Unterstützung die Bürgschaft bilden soll für die Aufrichtigkeit der ruthenischen Politik, dass daher vordem ein wie immer gearteter Vertrag abgeschlossen werden (soll), damit die Unterstützung nicht umsonst, damit man wenigstens eine Basis hätte, auf der fortzubauen wäre. (In) Folge (dessen) unterblieb die Veröffentlichung des Memorandums; Wahlen in Lemberg (wo Ruthenen entschieden*) stimmen zugleich mit den Polen. Aber die en bloc Annahme unterblieb! — Ob die Partei des Dzie.... zeigt sich zu stark, oder die paktirenden Polen dies nur zum Vorwand nahmen, um sich aus der Verbindlichkeit вицофати — gleichviel. Jetzt zeigt sich: Moskowitz kompromittirt, suchen herauszukommen... Nationalen dürfen jetzt ungescheut alle Fehler. . nicht engagirt... umsomehr, als sie in der ganzen Affaire mehr bei Seite, allerdings (als) aufmerksame Zuschauer gewesen (sind). Es wird demnächst das Memorandum erscheinen. Allerdings hab' ich nicht die Gewissheit, ob es in dieser schroffen Form geschieht, aber versichere, dass dem Inhalt nach so, (wie) dieser der Discussion zu Grunde gelegen; ob взгляди на Лавровського, котрого народовці хотять ужити в свою користь, не переважать і не злагодять гіркої пігулки — dem Wert (?) nach dasselbe — — **)

Понеділок 3 Січня 1870.

„Правда“ удержить ся. Українці преці розумчі люде. Лист до Вахнянина і лист до громади писаний ніби від Подолінського, але в кожного слова у них обох говорить Куліш чи то Ратай***). А навіть лист до нас очевидно написаний насамперед самим Ратаєм, а переписаний Подолінським. Не хоче, щоб знали, що він у Відні, тількиж ему такі підступи не удають ся.

Середа 26 Січня.

Дуже добре удержить ся! Ратай поїхав розгніваний, не лишивши грошей. Вахнянина махінації. Клюб.

*) Слова в отсих скобках в рукописі Навр. перечеркнені. *І. Ф.*

**) Народовецьке меморандум против уговоної акції Лаврівського, про котре тут згадує Навроцький, не було опубліковане. *І. Ф.*

***) Один із тих листів, писаних пок. Михайлом Подолінським а інспірованих Кулішем, найшов ся також між паперами Навроцького. *І. Ф.*

П'ятниця 29 Січня 1870.

До всіх наших Високоповажаних Читателів і приятелів „Правди“.

Оповідіаємо Вас Вп. Добродію. що 1. число четвертого рочника „Правди“ (так як давнїйше, остатнє минушого рочника) задля застановлення робіт у всіх друкарнях львівських в свій час вийти не може. Уже перше змова робітників друкарських против властителам для виможення від них підвиснення платні в половині сего місяця зробила нам була виданє 48 ч. за III. рочник в свій час неможливим.

Помимо того, що наслідком першої змови підвиснила ся ціна робіт друкарських дуже значно, задержали ми було пренумерату незмінену. Теперїшня друга змова не обіцює так борзо і легко скінчити ся задля рівночасної змови друкарників у Відни, Пешті і Празі, (а ще більше для того, що львівські властители друкарень з своєї сторони змовили ся*) і не тільки припізнить значно виданє I. випуску „Правди“, але знов принесе нам дальше підвиснене ціни друку. Задля того ми даючи нашим Вп. Читателям знати, що перший випуск „Правди“ вийде о кілька або о кільканайцять день пізнїйше, може вже разом з 2-м випуском, просимо їх — *clara pacta, clari amici* — разом звернути на те увагу, що покаже ся може конечність пренумерату о 50 кр. річно підвисшити. Помимо того „Правда“ все іще остане ся найдешевшим письмом в Галичині в розмірі (примірі*) до свого обему і внутрішньої вартости. Що до того, то ділимо ся з Вп. Читателями милою і їм певно вістю, що наш Ів. Нечуй заповів нам нову великого обему повість, котра — — —

З Д. Спекую, котрого горяче перо в гарнім (?) уривку „Україна“ (48 ч. 1869) п. Читателі, надійсь, уже оцінили по заслугі, прибула нам нова писательська сила з за кордону. У першій числі подаємо его з непорівняним чутєм написане оповіданє „Невольники“.

(Тимчасом просимо Ш. П. о скорє надсилає пренумерати, не вважаючи на теперішню перерву, котра нам, противно, скорє одержуване грошей пожаданням чинить. Просимо тимчасом тримати ся цінника з минушого року; коли ж у сім заїде яка зміна і ціна друкарська усталить ся, то оповістимо у перших числах „Правди“, кілька до правильної пренумерати доплатити буде треба.)* Крім того оповідання прилагодилисьмо до „Правди“ і зачнемо у I. випуску друкувати ряд довших повістей Куліша „Споминки з дитинячих літ“, котрі в Росії збудили надзвичайний — — — „Теклюсю“ — — польський знаомитий критик Grabowski — — з першими писателя(ми) світової слави нашого віку — —

Пізнійша приписка:

Мало ся літографувати, але не потрібно вже, змова скінчена.

*) Слова взяті в скобки в рукописі перечеркнені. *Л. Ф.*

Середа 2 Лютого 1870.

Збір академіків має бути нині з полудня.

Мої Панове! Ви поручили нам порозуміти ся з Рускою Бесідою. Я вам скажу, чому я уважав за найліпше зачекати довший час. Богато було ся розійхало, але важніше те: ми чекали, щоби досвідчити, чи мож з Бесідою трактувати, чи єсть надія, що вона справді наші жадання ласгаво узгляднить. 7—8 академіків просило о прийняте до Бесіди. По 3-х місяцях умисного перетягання рішила Бесіда — не приймати. Тепер стало ясно — не мені, бо я о тім пересвідчений, від коли стою яко явний противник тих Господинів, але всім, навіть найнаївнішим людям, до чого вони йдуть, що то властиво за політика у сім Бесіді?

Що за причина, що наші старші так як би ся заприсягли, щоб роздерти силоміць інтелігенцію руську на два непеєднані табори? Що тому за причина? Автократизм! Автократизм, вигнаний з Відня, пішов на провінцію, меже шляхту польську і так звану інтелігенцію руську, а залежить він в тім, що ті Господинове старої, абсолютистичної школи (не можуть терпіти у низших від себе іншого мніня окрім свого; хотять, щоб всі молодші від них узнавали їх за своїх неомильних проводирів, котрим винно ся сліпе послушенство.)*) Автократ знає против низшого тільки свою волю, тільки свій розум; всяка свобода мисли і слова у них гріх смертельний, бо підкопує їх повагу. Але за те щоб Ви їх виділи против вишим від себе, як вони плащать ся і поневіряють свою і нашого народу гідність! Подивіть ся, що у нас діяло ся перед нашими очима. Наші політики автократичні окунують ся біднотою нашого народу, наймають єго як худобину все до сильнішого на службу. Коли Поляки горою, то вони підписують проєкт Лавровського; коли горою Німці, то вони плинуть до їх берега (як ся виражає „Слово“); а дістануть Німці який новий Königgrätz, то зараз якийсь „оден іменем многих“ цареві батюшці предкладає свої найвірніші услуги. Коли Рим горою і конкордат істнує, то вони їздять до Риму цілувати папі пантофлі; коли ж Німці wygrали проти папи, то і наші Господинове сміють ся що мають сили з папської неомильности. А коб ви виділи дома? Ту з них кождий сам хоче бути папою неомильним. Оден папа — предсідситель Народному Домови; другий презесом Бесіди, третій видає газету — самі папи, і (ніхто з них не сміє — ті самі, що сміють ся з папи, не стидають ся тим папам на слово вірити найбільші дурниці)*) і жаден з них, як істий папа, не може терпіти іншого мніня як своє, бо то люде старого кову, вихованці абсолютизму, вони не розуміють нинішнього часу. Вони мусять утікати від молодіжи як від джуми. Бо молодіж внесла би меже них свіжого духа, жите, а вони жита боять ся, вони закопали ся в часи Іванів Грозних, Буй Турів Всеволодів. Бо молодіж всюди хотіла б сказати своє слово, а на се їх авторитетська жилка дозволити не може. І вони для того

*) Слова взяті в скобки в рукописі перечеркнені. І. Ф.

кричать: „молодики!“ сміють ся з гімназістів, україноманів, недозрілих і т. д., а бувають як на те меже самою молодіжжю такі наївні, що їм вторують і не гадаючи, що самі з себе помагають сміяти ся. Чи так діє ся меже просвіщеними народами? Всюди, де народи відживають, там молодіж дає перший похон до сего, там молодіж поважають, бо від молодіжи тільки можна надіяти ся будущности, бо ніхто не може сподівати ся від старих людей, що зросли під давними поняттями. якоїсь нової ідеї. Дивіть ся на Німців! Хто підняв нарід німецький в час найстрашнішого тероризму першого Наполеона? Німецька молодіж. Хто в Росії дав перший силу ліберальній партії, котра знесла крєпачтво? молодіж. Кому маємо завдячити ростучу солідарність Славян? Молодіжи у Відни. Дивіть ся на Сербію! Там гімназіисти завязують явні літерацькі товариства і ніхто там не сміє ся з неопитної молодіжи, котра до так великих річей бересь. Бо нікде (sic!) в просвіщенім світі не цінять так низько молодіж, як у нас. Бо вона сама собі винна, бо не виступить солідарно яко новий і найважніший елемент в народі против зацофаню, против автократизмови. Де там! бувають меже нею такі дуже розумні, що помагають нашим панам кпитись з недозрілості наших „молодиків“. А тимчасом коли б помірив їх з нами, хто знає по чийій стороні показала би ся недозрілість. Показало б ся, що коли вони від 4-х літ найменче 4 рази змінили свої переконання і своїх панів, ми від 10 літ маємо завсїгди єднакові ціли. І для того то, мої панове, що вони боять ся того порівняня, щоб їх папська неомильність на тім не потерпіла, хотіли б ся вони позбути нас, і вмовляють в нас силовіць, що ми Поляки. Певно, що їм тогди аж розв'язали би ся руки — панувати яко неомильні авторитети. А коли питає ся хто з боку: хтож вони, ті авторитети? Чи вони такі вже дуже розумні, що тільки своє мніє і свої діла уважають за найрозумніші? Чи такі патріоти, що всіх, що важать ся мати о всім своє переконанє, уважають за зрадників народу? Про їх розум не хочу згадувати, але про патріотизм: усі проводирі у Львові меже собою говорять по польськи, в родинах по польськи. То суть батьки народу, котрі мають ся за так сильних, що молодіжи не потребують, що всіма силами намагають ся, щоб ві ся позбути — — —

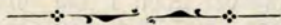
На тім кінчать ся записки Навроцького. Тільки на двох передостатніх сторонах зшитка находимо деякі записки, очевидно сліди співробітництва Навроцького при „Правді“, де він думав завести переписку з читателями о річах, котрими загал міг би інтересувати ся. На горі находимо дрібним письмом слідуєчий конспект тем, намічених для такої перениски: „Наумов. Панна анонім. Прокєст до згоди. Слово. Monstre-Petition Чи ви поет? Дебіт почтовий до Росії. Про театр: питаєте ся чому нема вже рецензій? Що ми о Ваших поезіях думаємо? Завіз єго меже Самоїди, нарід дикий, поганський“ — —

З сего конспекту випрацював Навроцький мабуть тільки одну точку, котру находимо на тій-же сторінці рукопису і котра була напечатана в „Правді“ 1871 р. стор...

„Пану И. Р. в К. Боїгесь, панотче, забрати нам своїми запитан-

нями багато часу? Не журіть ся! Доселі редакція завжди відповідала всім письменно, що, розуміє ся, досить часу забирало, особливе при оцінюванню засланих нам до оцінення творів. Задля того ми тепер порадили собі так, що з ш. читателями і зі всіми, що удають ся до неї за порадою або з запитанням і т. д., переписуватись буде у „Листку“, котрого редакція поручена одному з наших помічників. Таким чином ми відповідаючи коротко, не страtimo собі багато часу і паперу, але за те кожде письмо до нас найде там відповідь, а відповіді будемо старатись по можности давати так загально, щоби і другі читателі мали у їх читанню інтерес.

„Ви питаєтесь, чому у послідних числах „Правди“ нема вже рецензій театральних? Не можем, бігме не можем! Критика істнувати може тільки для тих, о котрих єсть надія, що вона щось pomoже та вплине на їх поправу. Чи рецензії наші вплинули у чім на ш. діреkcію або на акторів? Де там! То бо й біда, що ми від акторів жадаємо замилування до штуки, від діреkcії патріотизму — жадаємо річей, на котрі вони сміло відповісти можуть приповідкою: *wo nichts ist, da hat auch der Kaiser kein Recht*. А такого театру рецензувати — нема ціли. Часу дорогого шкода, паперу шкода, праці шкода, бо піде на дурно“.

ІЗ УСТ НАРОДА.

А. Пісні.

VI. Кошут і Кошутська війна.

Наша збірка пісень про Кошута і Кошутську війну була вже зведена і набрана (Ж. і Ст I, 461—477), коли ми дістали від д. Осипа Роздільського ще чотири варіанти пісень, що відносять ся до сего круга. Є в тих варіантах дещо нового, хоча нового світла на весь круг тих пісень вони не кидають. Друкуючи отсі варіанти ми розкладаємо їх в таким порядку, в який звели пісні сего круга в нашій першій збірці; до тої-ж збірки відносять ся й скорочення. Ось перший текст, що відносить ся до N. 7 попередньої збірки (стор. 470—472).

- 1 Ој надлегів чорниј ворон з за темного лугу;
- 2 А наш цысар маји в серцьу великују тугу.
- 3 Не того він тугу маји, шчо нема шчо јісти,
- 4 А тому він тугу маји: небезпечно сјісти.
- 5 Ој маји шчо јісти, пити, ји всьільакиј трунок;
- 6 Пише листи до Москаля: „Ходи на ратунок!“

- 7 = 11 N. 7. А.... пише-вітписує: „Та ја... 8 = 12 N. 7. А.
 9 Приїшли вони під Коморно, зачали радити,
 10 Та як би то у Коморні фестунок розбити.
 11 Як зачали бомбувати, втворила сї брама,
 12 Ој виходит Кошутинче та з біленьков фанов.
 13 Ој виходит Кошутинче та впав на кольїна:
 14 „Ој прошу-ж вас, Москалики, на бутельку вина“
 15—16 = 31—32 N. 7 А... Кошутинче... в тебе жити...
 7 Нема менї по вулана по над Подольана;
 8 Кївъ ворониї, сам хорошиї, то їго виграна.

(Від Миколи Навроцького в Ганусівцях під Станіславовом в р. 1893 записав Осип Роздільський)

Слідуючий текст належить до варіантів н-ру 8 нашої збірки. Ось він увесь:

- 1 Ој з за гори високої вітрец повіяї;
 2 Сидит цїсар на кріселку таї думку думаї.
 3 Не таку він думку маї, шо би їсти, пити,
 4 Но таку він думку маї, як би Венґра збити.
 5 = 5 N. 8. А. О пише-ж він дрібні листи... 6 = 6 N. 8 А.... салда-
 тоньку... 7 = 5 N. 8. Б. Москаль.. 8 = 6 N. 8. Б. Нема ми шчо...
 з раньа...

- 9 Ој як стали Москалики кульями доїти,
 10 Заплакала Венґерочка таї венґровскї дїти.
 11 Ој як виїшов старїї Венґир таї впав на кольїна:
 12 „Ој прошу-ж вас, Москалики, на бутельку вина“
 13 „Не приїшли ми, старїї Венґир, в тебе вина пити,
 14 Но приїшли ми, старїї Венґир, голови крутити.“

(В Яцівцях, повіту збарзького від одного парубка записав О. Роздільський.)

Слідуючі два варіанти відносять ся до групи зібраної у нас під н-ром 9.

- 1 = 1 N. 9. А. Там на горі, на гороїцї... 2 = 2 N. 9. А.... дум-
 ки думаї. 3 = 3 N. 9. А. Ој не тоїї.... 4 = 4 N. 9. А. Ој по того ...
 збити. 5 = 5 N. 9. А.... до Москальї темнеїкої... 6 = 6 N. 9. А....
 будь ми... 7 = 7 N. 9. А. 8 = 8 N. 9. А. Ја не буду мав шчо ..

- 9 Ој як нагнав Москаль вольська як чорної хмари,
 10 Всуїу Польщу заступили і шче було мало.
 11 Ој як взяли з гармат бити, куліми впускати,
 12 Аш сї взяли цїсарови фаноїки вклянати.
 13 = 19 N. 9. А. Збили... збили... і ше хотїт...; 14 = 20 N. 9. А. То-ж
 би виглядала...

- 15 А на тобі, цїсароїку, кошулина срібна;
 16 Подиви сї, цїсароїку, јака Польшчі бідна!

17 А на тобі, Австріяку, білі рукавиці;

18 Ой јуш тебе проплакали польські молодичі.

19 = 17 N. 9. Г. Плачѣйт... 20 = 18 N. 9. Г. Молодії дівчѣитојка...

(Від парубка Івана Крилишиного в с. Кожичах, городецького пов. в авг-1893 р. записав О. Роздільський.)

До тої самої групи належить і слідуючий варіант, хоча текст его якимось пізнішим співаком досить свобідно перероблений:

Сѣв пац цѣсар кінець стола, тај думку думаји,

Ој звітки-ж він на Француза заходить маји?

Пише карту до Москаля самої півночі:

„Додај же ми, славниј царю, віјска до помочи!“

Тај отримав він віт царя вітповідь скоренько:

„Не жури сѣа, Австріяку, прибуду борзенько.

Як ја тобі, Австріяку, до помочи піду,

Не стане ми Французика з рана до обіду.“

Вијшов цѣсар в чисте поле, думочку думаји,

Ој як бідні вуланчики в огни побивајут.

„Виступајте, вуланчики, іс фронту својого!

Наступаји граф Ормертер (?) нумер девјатого.“

Натѣагнули вуланчики як чорнаја хѣара,

Аш сѣй взѣала підносити французскаја фана.

„Ваша фана червонаја, а нашаја біла —

Напијмо сѣа, Австріяку, по бутельці вина!“

„Не будемо вина пити, бо треба платити;

За вітчину австріяцку мусимо сѣа бити.“

„Не бијмо сѣа Австріяку, жијмо собі в згоди;

Ми лиш трошки погульајем, як риба у водѣ.

Не бијмо сѣа, Австріяку, в згоди собі жијмо!

На прощаньи, Австріяку, вина сѣа напѣјмо!“

(В Гаях, пов. львівського, від писаря громадського записав О. Роздільський.)

І тут, як і в попереднх зведених варіантах, ми можемо бачити, як до памяти о Кошутській війні приплітали ся в народній фантазії згадки про інші події. Особливо інтересні тут наріканя на бідність Польщі і згадка про плач польських дівчат — мабуть відгомін подій 1863—64 років. В усякім разі д. Роздільському, пильному і дуже совістному моводому збирачеві нашої народньої словесности (у нас є его збірка казок і новел зложена з 120 нумерів) належить ся щира подяка за збережене отсих варіантів.

Ів. Франко.

Б. Легенди.

20. В церкві не бував — гріху не мав.

Був оден парубок, котрий мав дваццять літ і не був ані разу в церкві. Зачали люде гудкувати (гудити, доганяти), що такий великий а до церкви не ходит. Отець і мати наперли на него, щоби конечно ішов до перкви. Послухав він отца і матери тай зібрав ся до церкви. Треба було переходити через воду, але він не ззував ся, а таки перейшов через верх води і не замочив ходаків. Прийшов у церков, станув собі з боку тай широко ся богу молит. Посходили ся і люде, прийшов ксьондз, зачала ся служба божа, аж ту виліз із кутика чортик з воловов скіров і зачав на ній все записувати, що люде робили: як ся сміяли, одні других обмавляли, обзирали ся на всі боки і т. і. Так довго записував, аж му і скіри не стало. Тогди чортик приступив скіру ногами, а другий кінець взяв у зуби і хотів єї натягнути, щоби було більше місця, а скіра вихопила му ся із зубів і він перевернув ся горіницею. Той парубок не міг витримати тай засміяв ся, тай уже не видів більше чортика. Як ся служба божа скінчила, вертає ся до дому, хоче знову перейти воду через верх, але упав уже по самі коліна і замочив ся. І каже:

— Отжеж так! Поки м не ходив до церкви, лиш дома широко ся богу молив, то був єм святий, а пішов раз до церкви тай соргішив.

(В Крушельниці стрийського пов. від селянина Антона Лазоревича записав Юліян Яворський)

21. То тобі, боже! То міні, боже!

Ліхав раз једен піп через ліс. Дивит сьї, а там јакись чоловік через пень скаче. Скорит туди тај каже: „То тобі, боже!“ Скорит назад тај каже: „То міні, боже!“ Став тој піп, дивит сьї, дивит на тоту роботу а далі питаје сьї того чоловіка:

— Геј, чоловіче, а ти шчо робиш?

— Та мољу сьї богу, — каже чоловік, тај далі скаче та все свејї: То тобі, боже! То міні, боже!

— Слухај, чоловіче — каже јому піп, — та хіба ти не вмієш інакше сьї богу молити?

— Ньї, — каже чоловік, — не вміју. Ја тут у тім лісї родив сьї, тут і виріс, ніхто мене молитви не вчив, то ја вже сам хоць отак навчив сьї.

— Чекај, — каже піп, — ја тебе навчу.

Зліз він із брички, приклик разом із тим чоловіком, навчив го, јак сьї маје хрестити, провів му „очинач“ раз і другиј і третиј, а потому сьїв на бричку тај појіхав. Вціхав з ліса, а по під ліс текла велика ріка, шчо через нју треба сьї було пороном перевозити. Зајіхали

на порон, відплили вже на середину ріки, — дивит сьї піп, а тої лїсовиї чоловік біжит із лїса, руками махає таї кричит:

— Геї, геї, ти там! Зачекаї!

— Що за диво? — гадає собі піп і вже каже завертати порон. Дивит сьї, а тої лїсовиї чоловік як був на березї, так біжит на ріку, таї по водї, верхом так як по посачцї, аж прибіг до порона. Піп аж очі свої забув, а тої прибіг таї каже:

— Еї паночку, бії сьї бога! Проведи мїні шче раз своїу молитву, бо ја гет усе забув.

Піп тїлько очі витрішчив, а далї каже:

— Синочку! Благословеннїї ти у бога і без моїї молитви! Іди, іди і моли сьї так, як јес сьї доси молив. Твоїа молитва приїмнїша богу нїж моїа!

(В Нагуєвичах дрогобицького пов. від матери Марїї записав Іван Франко.)

22. Ангел у службі.

Була одна бідна сирота (вдова) і мала кїлькоро дітей. Жила вона, жила, аж раз заслабла. Післав пан біг до неї ангела таї каже:

— Іди до тої жінки сироти і возьми єї душу до неба з помежи тих дітей.

Пішов ангел до тої сироти жінки, сїв собі в головах, чим раз гірше почала тота жінка слабнути, а діти почали плакати та жалувати, що їм мама чим раз гірше слабне. Лемент такий підняли, що аж ангелови жаль ся зробило і пішов назад до бога. Питає его пан біг:

— А що, зробив-єсь то, шом тобі казав?

А він каже:

— Ні.

А бог питає: — А чомуж єсь так не зробив?

А ангел каже: — Бо мїні дуже ся жаль зробило тих дрібних дітей.

А пан біг каже: — То не твоя річ тими дітьми журити ся. Я за них дбаю. Зараз іди і виїми душу з їх матери. А за то, що-є мене не послухав, підеш на землю і будеш там служити, доки ја тебе не покличу знов до неба, і будеш глухий.

Пішов тогди тої ангел і виїмив душу з тої сироти жінки. А єї дрібні діти порозходили ся помеж людей: одного хлопця взяв швець, він потому зробив ся добрим майстром, другий дістав ся до купця і доробив ся так, що мав склеп з ріжним товаром, — усі в люде по-виходили.

А тої глухий ангел пішов собі по світї. Довго він ходив питаючи служби, але ніхто не хотїв его прийїмити. Аж раз зайшов до єдно-го богатого пана ділича і став у него за фірмана. Єдного разу вибрав ся тої пан в дорогу до якогось великого міста. Йїдут, йїдут, приїжджають до єдного села, а було то саме в недїлю, але дуже з рана. Йїдут вони по при коршму, стоять два піяки. Вачите, зайшли з рана до кор-

шми, підпили собі, а як вийшли з коршми, то так їм ся маркітно зробило, що так з рана святий день осквернили, тай поставали, тай радят ся.

— Слухай куме, — каже оден, — я за той гріх справлю до церкви свічку.

— А я справлю дзвін, — каже другий.

Власне в тій хвили надійхав той пан з фірманом. Пан не чув, що вони говорили, а фірман зняв шапку, поклонив ся їм тай каже:

— Боже вам помагай!

Пойіхали вони далі, йїдут по при церков. Фірман зліз із поїзду, як не вхопит великий камінь, тай лус ним у церков! А потому сів на поїзд тай пойіхали далі.

Йїдут другим селом, аж ту несут умерлого попа до гробу, 12 попів і владика межи ними. Пан як се побачив, зараз зліз із поїзду і пішов також за тим погребом, бо там було багато всілякого панства. А фірман навіть шапки з голови не зняв. Вернув пан із того погребу — такий злий та недобрий аж губи кусає, але нічого не каже. Сів на поїзд тай пойіхали далі.

Прийіхали вони до якогось бідного села, а напротив них знов погріб: несут якогось бідного, в простих дошках, без попа, без хреста. Фірман як то побачив, зараз зіскочив з поїзду, пішов за тим погребом аж на цвинтар, а там клякнув на гробі того бідолахи, помолив ся, а потому вернув назад до поїзду, сів і пойіхали далі.

Прийіхали до великого міста і зайіхали перед самі двері склену. А то був склеп з чобітьми, а в нім сидів той самий майстер, що ангел колись не хотів виймати душі з єго матери.

Питає єго пан дідич:

— А маєте майстре чоботи?

— Чомуж бим не мав, вельможний пане, — каже швець. — Прощу злізти і вибрати собі.

Зліз пан із поїзду, пішов до склену, вибрав одні чоботи, тай питає шевця, кілька би за них дати?

— Дванайцять ринських — каже швець.

— А будут ті чоботи дванайцять літ служити? — питає пан.

— Чомуж би не мали служити? — каже швець.

Заплатив пан, але бачив, що як він говорив до шевця, то фірман усміхав ся. Але пан мовчить.

Покупили вони в місті, що мали купувати, вертают назад до дому. Прийіхали, а пан кличе фірмана до свого покою:

— Ходи сюда фірмане!

Увійшов за ним фірман до покою. Пан зняв палаш із клинка тай каже до него:

— Зараз мені кажи всю правду, бо скоро-би-сь щось по правді не сказав, то диви ся на мій палаш — зараз тобі ним голову вігну. Що то значит, що як ми прийіхали до села в неділю рано і ровтили ся піячиска коло корчми, а ти здоймив перед ними капелюх?

— Я мусів так зробити, — каже фірман, — бо вони согрішили,

попили ся з рана, а потому почали міркувати, щоби поправити ся і справити до церкви дзвін, то я сказав: — Боже вам помагай на добре!

— А там чого-сь на церков каменем шпурнув?

— Бо під жінку з рана цибухом набив, а тогди пішов до церкви богу служити, а злі духи сиділи в бані та на буйволовій шкірі списували гріхи, а як я кинув каменем, то вони повтікали.

— Он як! Ну, а там той великий похорон — двадцять штири священники одного попа ховали, а ти навіть шапки не хотів зняти.

— А, бо то злі злого провадили.

— Добре. А там два одного умерлого несли навіть без хреста, а ти пішов уперед.

— А, бо то правдивого християнина несли.

— Ну, а як я чоботи купував, то чого ти сміяв ся?

— Того-ж сміяв ся, що пан хотіли, щоби чоботи дванадцять літ служили. А хіба пан знає, чи буде дванадцять літ жити?

В тій хвили ему скінчила ся служба і він щез панови з очей, полетів назад до бога.

(В Нагірянах заліщицького пов. записав М. Гуменюк.)

23. Як Саламон море міряв.

Прежудрий Саламон хотів змірити море і зробив собі такий човен і казав чотиром ковалям робити чотири роки ланц. Зробили вони ему той ланц, а він ученив его до того човна і прив'язав го до берега моря, і пустив ся йїхати морем. Аж тут надпливає рак, як уймив своїми щипцями за той ланц, як потис, тай перекусив. А Саламон на човні плине тай плине що раз далі. Аж тут надпливає риба тай проковтнула той човен разом з Саламоном. А то було в ночі, як Саламон спав у човні. Будит він ся вже в рибі, обзирає ся тай гадає собі: Що за диво! На морі все ся видно, чи в день чи в ночі, а тут не видно ся, хоть око вийми. Тогди почав мацати довкола себе і пізнав, що він у рибі. Виймив він ніжик і почав різати. Як почало тую рибу дуже боліти, то вона з болю вискочила аж на беріг і там загинула. Побачили люде тоту рибу на березі, прийшли та зачали єї різати. Як розпороли, дивят ся, а з риби вилізає чоловік. Вони го ся спитали: А ти де ся тут узав? А він каже, що плив по морі тай го риба з човном прожерла. Приймили его ті люде до себе. Жий, кажут, меже нами. Добре. Жие він там у тім селі. А тимчасом старий цісар, его отець, не знає, що сї з ним стало, розпитує всюди — нема ніякої відомости. Тогди він казав зробити золотий плуг, дав его двом своїм слугам і післав йїх у світ, щоби ходили від села до села і щоби питали, кільки той плуг варт? Раз вони прийшли до того самого села, де жив Саламон, тай питают у людей, але ніхто не знає, що би той плуг міг бути варт. А Саламон як то почув, то перебіг йїм дорогу, тай сів с—ти перед ними. От вони приходять просто него тай питают его:

— Слухайте господару, що той плуг може бути варт?

А він їм каже:

— Як би вересня до него яремце а мая дощ, то би щось був варт, а так то він нічого не варт.

Тогди вони догадали ся, що то мусит бути Саламон і взяли его з собою, але цісар не міг его пізнати. То він скликав велику силу людей на гостину, посадив їх за стіл, казав поставити страву, але ложки подав дуже довгі, ще й казав кожному привязати до руки. То вони сидят з тими ложками тай не йдять. Аж ту приходит Саламон тай каже:

— А ви для чого не йдете?

А вони кажут:

-- Бо не можемо, ади, які ложки довгі.

А він їм каже:

— От то дурні! Оден другого годуйте!

Аж тогди цісар пізнав, що то его син.

(В Нагірянах пов. заліщицького зап. Вл. Маркевич в р. 1891.)

24. Кого бог любить, того навіджає.

Ішов сьватиї Петро і Павло і Сус Христос, їх ішло трох, вони собі їшли дорогою. Але їде мужик трома кіньми, та і сьватиї Петро каже — а там дуже озеро було — та і сьватиї Петро каже: Чикаймо — кае — тої чоловік нас перевезе... А Ісус Христос каже: Нї, він нас ни возьме — бо він уже знав мисльї на-перед мужика. Али їде в заду їдним конем бідниї чоловік, такиї бідака, возинкоју, та і Ісус Христос каже: Отої нас забере.. — Але доганьаї тої мужик та і ті кажут до него: Забери наз, чоловічи — кае — бес те возеро! — А він каже: Ја јак вас заберу? Ко-б ја сам переїхав! (Трома кіньми!) І поїхав. Але приїжджаї тої бідниї та і сказав: Слава богу Ісусу Христу!... Ті віткавали їму, те і вони ни каут нїц їму, а він кажи: Сьїдаїти, льуди! — тої бідниї. А вони каут: Ко-б ти сам переїхав, ше — кае — нас забереш.. А то три хлопї, а Павло такиї великії, теньїї. А він каже: Поволенько переїдемо — каже, — за божоју волеју поволенько переїдемо... — Вот вони посьїдали і переїхали бес те возеро. Али сьватиї Петро каже до Ісуса Христа, каже: Господи боже, шо би ми їму ударували за ту ласку, жи він нас перевіз? — А Ісус Христос каже: Ми їму то ударуїмо, жи їму тої кїнь здохне. — А сьватиї Петро каже: Ах, господи боже — кае — та на-шо јиго так карати, коли він такиї добриї чоловік? Та льїше, жи-би тому мужикови здох, жи він нас ни хтїв взяти... — А Сус Христос каже так: Він ласку божу дістане на тамтїм сьвітї, ја їму дарују, а тої на тїм сьвітї гоїно жиї, то там буде відвчав на тамтїм сьвітї. — І кїнец. Бо кого бог лубит, того навіджаї.

(В Берлині бродського повіту записав Осип Роздільський.)

Д. Міти і вірування.

І. Зносок-біда.

Оден чоловік хотів мати чорта на багатство. Чув від людей, що як носити курячий зносок дев'ять день під лівов пахов, то вилізе чорт і скаже: „Чого ти хочеш, якого багатства?“ Але той чоловік бояв ся носити під пахов, для того положив его під курку. Курка висиділа чортика.

Раз пішов чоловік у поле сапати і лишив діти самі дома. Чортик виліз з під квочки і діти ним бавили ся. Приходить чоловік до дому, а чортик ему гиц на шию.

— А як же ся маєш? — каже він. — Чого-сь хотів, то і маєш.

Чоловік ся напудив тай взяв сокиру і хотів чорта вбити, але сокира не рубала его. Чоловік кинув его на двір, але він каглов знов уліз. Видит чоловік, що ся чорта не позбуде, пішов до ворожки, дав 20 ринських, і та собі его взяла.

З того маємо науку: не шукай собі чоловіче біди, бо вона сама тебе найде, але тяжко ся єї потім позбуди.

(В Сапогові пов. борщівського в р. 1883 записав нар. учитель Дмитро Шимчук. Правопис оригіналу захований.)

2. Чорт-баранчик.

Оден чоловік повертав з ярмарку п'яний. Приїхав перед фігуру тай бачит, що на траві пасе ся маленький баранчик. Той чоловік йїхав на кони. На дворі було тихо, нігде ані вітрец не шкабернув ані пес не загавкав. Місяць світив дуже ясно. Сей чоловік увидівши баранчика думав, що то его діти як пасли отару на пасовиску не далеко фігури, тай згубили того баранчика. Для того зліз із коня, підоймив баранчика на руках, висадив на сідло, сів сам і йїде дальше. На дорозі зауважав він, що его баранчик щось не хоче лежати на сідлі під его руками, але пне ся у гору і сам стоїт на сідлі і не паде. Здивувало его то дуже, але не міг догадати ся, що то може значити. Коли вже приїхав перед свої ворота, встав той чоловік з коня і хотів здіймати баранчика. Іно що простяг руки тай сказав: „Сараку баранчик!“ — а баранчик заревів басом: „Шараку баранчик!“ В тій хвили запіяв когут і баранчик зник.

(В Сапогові записано *ut supra*.)

3. Три чорти беруть жидову душу.

Мое татички як умирали, то були дуже щасливі, бо за йїх душечки прийшло три ангелі: оден з ріжком, другий з мішком, а третій

на губи (?). Той з ріжком сів коло татички тай гладив їх по під бороди, щоб борше вмирали; той на губи дивився, чи борше буде душечки виходити, а той з мішком чекав, аби душечки кинути. Татички були би ще довше жгли, але вони їх просили, то вже татички мусіли їм волю зробити. Той з ріжком забрався добувати душечки, і як зачав добувати, то аж бебехи витягнув. Потому той що був з мішком, кинув душечки в міх, а той що на губи, завдав мішок тому на плечі і полетіли на грушки, бо там мали відпочивати. Душечки було всунулося з мішком аж до п'ят. Той ангіль хотів собі поправити, як ударив пятами о міх, то душечки підсунулося аж на шнью, а грушки вилетіло в гору з корінном. Ми умисни дивилися, як будуть душечки татове пускати до неба, бо воно було дуже праведне, і чуємо: як кинули душечки в небо, а там лиш гур-гур!

(В Турильчу борщівського пов. записано *ut supra*.)

4. Нечаснє дитя хресту просить.

Кажут, що як уродится дитиня нечаснє, то воно просить Христа. Одна жінка подвигалася при роботі і мала нечаснє дитя. Того дитя уродилося неживе, отже його не христити ані з священником і процесів не ховали, лиш дід узав трумну і поніс на цвинтар і там загребав, не даючи на могилі навіть і хрестика. Перед вечером летіла душа того дитяти через огорок так як пташка і кричала: Христа! Христа! — бо, бачите, не була хрещена. Учужа то одна жінка тай промовила: „Во ім'я Отця і Сина і святого Духа Амінь. Будеш мати ім'я Марія, я тобі кума!“ А замість крижми при хресті вона урвала кавалочок своєї хустки і кинула в гору. Душа злетіла і взяла крижму з собою. Таким чином охрестилася жінка дитину і була щаслива в бога.

(В Сапогові записано *ut supra*.)

5. Дівчина-відьма.

Межи жінками трапляються декотрі відьми або опериці. Коли який отець має сім дочок, то сема наймолодша буде відьма. Отже оден чоловік мав дочку відьму. Коли прийшло свято Юрія, вона взяла дійницю, намастилася таков мастев, що їй ніхто не видів, сіла на коцюбу і поїхала через каглу на готар*). Разом з відьмами вона збирала росу і молоко від кожної звірини і зайшла до свого села до сусіда, щоб відібрати молоко його дуже молокодайній корові. Сусід сей не спав цілу ніч, а на браму стайні прибив борону з зубцями, котру робив по трошці цілий рік. Відьма прийшовши до стайні зачала сяди. Чоловік розпугав її з бороши і вона перекинулася в красного коня. Тоді сусід казав закликати коваля і підкувати її. Потім запряг її до воза наладованого мішками збіжжя і вона мусіла тягнути до гори до млина.

*) Готар — висока гора, де збираються відьми. *Прим. записки.*

Кілько разів ставала, тільки він бив її немилосердно, аж падала під бучками. Нарешті привів її до дому і прив'язав до жолоба в стайні. На другий день приходив, а при жолобі стоїть дівка, сусідова донька. Він узяв і запровадив її до хати. Страшно було дивитися, як тота дівка виглядала. Вся в синцях та шрамах, а руки і ноги попідбивані підковами. Він змилосердився над нею, повідривав підкови і пустив її кажучи: „Абись більше не приходила по молоко! Се маєш за то, щось хотіла мене бідного ущербити“.

Відьма пішла до дому і заснула. Зі збитків оден чоловік обернувся її ногами там, де лежала голова, і вона спала чотири дні не пробуджуючись, як мертва. Аж коли її знов обернули, то встала і сказала: „Як же я довго спала!“ Від того часу, коли ся з ран вилічила, не хотіла вже йти за молоком.

(В Сапогові записано *ut supra*.)

6. Св. Николай — опікун звірів.

Оден чоловік чув, що св. о. Николай часом дозволяє, а часом не дозволяє вовкам людей їсти. Довідавши ся, що св. Николай на Стрітені має раду з звірами, пішов він у ліс на полянку і сховав ся на дерево. На тій полянці мала ся відбутися рада. О півночі надходить св. Николай з сивов бородов і як свиснув, то всі звірі ся злетіли. Він собі сів на престолі і так каже до медведя: Ти маєш завтра зїїсти Панькового вола. Ти лисе маєш у Доцьки всі кури поїїсти. Ти дику маєш знищити побережникову кукурудзу. І так дальше, кождому звіреви назначив, що має зїїсти. В кінці звернувся до вовка і каже: А ти маєш нині досвіта зїїсти Процевого лисого коня, він пасе ся на сіножати під лісом. Проць як то вчув на дереві, аж остовпів. Зліз потихо з дерева, прибіг на пасовиско, тай що робити? взяв і замастив коневі лисину болотом, а сам виліз на дерево тай дивит ся, що далі буде. Над ранком надходить вовк, придивляє ся коням, але не бачучи лисого відходить гет. Проць цікавий, що св. Николай буде другого вечера говорити, спішит знов на вчорашнє місце. Виліз на дерево і чекає. О півночі являє ся св. Николай і всі звірі здають перед ним справу, що хто весь день робив. Говорив медвідь, лис, дик і т. д. аж приходить і вовк. „Я не зїїв лисого коня, — каже він, — бо там его не було“. — „То зїїж самого Проця! — каже св. Николай, — бо він тебе здурив: він лисину коневі затер болотом і ти не пізнав есь его.“ Як се наш Проць учув, аж мало не злетів з дерева. Зліз потихенько, прибіг до дому, оповів то своїм синам і вже ніколи нігде самий не виходив: мусіли его сини провадити, бо бояв ся, щоби его вовк не зїїв. Але раз випало весілля у его брата на другім селі. Братови не міг Проць відмовити, щоби на весілля не бути, а тут боїт ся вовка, щоби го не зїїв. Надумавши ся старий сідає в скриню, сини заткали го в ній віком, посідали на фіру тай йїдут. Йїдут вони, йїдут, аж тут біжить якась баба тай верещит: „Ей люде добрі, бійте ся бога! сховайте мене, бо біжить вовк за мною, хоче мя зїїсти!“ Вони борзенько відкрили

віко від скрині, кинули бабу до старого, забили віко знов тай ййдут— а вовка нема. Прийїхали на весїле, хочут батька свого виймати, підїймают віко, а тут вовк скакіць зі скрині. Дивлят ся до скрині, а там із йїх тата лише кости, гет вовк ізйїв. Так то вовк перекинувши ся за бабу зйїв свого Проця, котрий був єму призначений. Перед призначенем йїгде не сховаєш ся.

(В Сапогові записано *ut supra*.)

7. Мельник — пан над щурами.

Одного разу післав мене пан з фірами наладованими житом до млина. Було то в селі Василеві над Дністром. Коли вже парубки збіже позносили і поскладали на землю в млині, сїв я собі тай закурив люльку. Незабавки прийшло ще кількох господарів і мельник і посїдавши собі на землю в млині балакали то о сїм то о тїм і казали байку. Я присунув ся також до господарів і слухав йїх розмови. Нарешті чую, що за мішками в млині обзиває ся якийсь писк: кві, кві! і то чим раз дужше. Дивлю ся, а то щурі. Я потерпаючи, щоби вони не попроїдали наші мішки з мливом, кажу до моїх парубків: „Йди по Василю з Онуфрієм і позносїт мішки на сходки або на малий стрих, бо там щурі попроїдають.“ Учувши то мельник зірвав ся на рівні ноги і крикнув до мене: „Що, паничу?“ Я єму повторив. Тогди мельник як свиснув, а перед ним стало ціле стадо щурів старих, молодих, простих, кривих, грубих, тонких. Тогди мельник щось намуркотав до них і як свиснув, а щури знов ся розбігли. „Видите, паничу, — каже мені мельник, — се є моя худоба. Вона вам ані мені в млині найменшої шкоди не зробит. Мішки ваші можут безпечно стояти. А як вони голодні, то я посилаю йїх у стирти панські та жидівські тут зараз через дорогу і як вони хотят йїсти, то я йїм уперед мушу сказати, в котре місце мают йїти.“

(В Сапогові від писаря громадського Явецкого записано *ut supra*.)

8. Щурі в Бучачу.

Раз дуже розмножили ся щурі в Бучачу і робили великі шкоди. Пісів, котів загризали цілком, а навіть вже перед людьми не втікали. Бігали собі громадами через вулиці від дому до дому, до каналів і йїли що лиш надїбали. Раз прийшов до Бучача оден планетник. Зайшов до одного склепу, щоби собі купити цибух, дивит ся, а то щось квікає в склепі і уганяє.

— А то що? Чи не морські свинки тримаєте? — питає подорожний планетник.

— Ні — каже жидівка, — то щури, вони мені вже великі шкоди поробили.

— А ви йїх не бете або в лапки не лапаете? — питає планетник

— То нич не помагає, — каже жидівка.

— От знаєте що, — каже подорожний. — Дайте мені сто ринських, то я вам їх вижену.

Пішла жидівка, скликала міщан, котрим щурі також багато шкоди робили і радила їм, щоби зложили сто ринських. Але міщане сказали:

— Щурі робят шкоду так нам як і вам жидам, тож зложім ся по половині.

Міщане зложили планетникови 50 р., а жиди мали дати других 50. Тимчасом жиди не хотіли дати своїх грошей і пішли до рабіна радити ся. Рабін їм сказав:

— Щурів не треба виганяти з міста, бо вони є кара божа, а як бисьмо їх вигнали, то хто знає, чи не укарав би нас Господь чим іншим гіршим

Жиди услухали рабіна і не дали другої половини грошей. Приходять потім до планетника і кажуть, що рабін не казав нам дати грошей. Тоді планетник обизвав ся:

— Дайте мені міщане ще 5 р., а я від вас всіх щурів віджену і підут вони до жидів.

Міщане зложили єму ще 5 р. і мали спокій, бо всі щурі міщанам не робили жадної кривди, бо їм планетник заказав, але пішли до жидів. Жиди каляли ся, але за пізно.

(Записано ut supra.)

Є се інтересний варіант звісної німецької заги про щуролова з Гамельні (про н і гл. Sprenger-Reitzenstein, Geschichte der Stadt Hameln. Hameln 1861). Про насиланє мишей гл. Liebrecht, zur Volkskunde, стор. 17 і д.

І. Фр.

9. Дика баба (Літавиця).

Дика баба любить дуже горох, а найскорше можна єї зйімати, як їй ся возьме чоботи. Оден господар зйімав єї в своїм горосі, чоботи взяв, сховав до комори, а дика баба зачала єго просити, щоби їй віддав чоботи. Він не віддав, а она тогди пішла за ним до дому і служила му як найвірнійша служниця. Робила всяку господарську роботу дуже зручно і господар не міг єї нахвалити ся. Так служила єму аж до різдвяних свят. На святий вечер помогла газдини все робити і варити, а коли вечеря вже була готова, газдиня сказала всій челяди:

— Прошу вас всіх до вечері!

Всі посідали, а дика баба сіла собі в кутику і все сміяла ся через цілу вечеру, ниц не йїла, лише сміяла ся. Її ся питали, чого она ся сміє, але она не хотіла сказати. Аж як скінчили вечеряти і єще більше єї просили, щоби сказала їм, она їм обіцяла сказати, єсли їй віддадут чоботи. Господар їй обіцяв, що віддасть, а она зачала їм розповідати.

— Як би ви виділи, що ся з вашов вечеров діяло, ви би і самі не були йїли, лишень бисьте ся сміяли. Газдиня намісьць сказати „Про-

шу вас всіх хрещених до вечері“, сказала тільки „Прощу вас всіх до вечері“. Тоді ся злетіли всі чорти і показували різні фіґлі, скакали по столі, по мисках, плювали до них і т. і.“

Тоді господарі зачали єї ся розпитувати о різні річи, о ліки против різних хороб, чарів і т. і. Она їм все розповіла, они їй тоді дали чоботи і она пішла собі. Як уже була на дорозі, тоді господар пригадав собі єще, що не запитав ся єї, що робити на мотилицю у овець. Вибіг за нею на дорогу і питає ся єї. А она єму сказала:

— Возьми ніж, тай заріж, тай ізійж!

(В Крушельниці, стрийського пов. записав Юліян Яворський. Задержуючи всі языкові форми его запису я позволив собі тільки змінити правопись.)

10. Як бідна баба ворожкою стала.

Була бідна вдовиця з діточками і мало не щодень ходила до єгомощця (панотця), щоби їй чим обдарували. Сприкрило ся нарешті єгомощцюви тай каже до неї, щоби собі якийсь заробок винайшла.

— От могла би-сь ворожити!

Послухала баба тай пішла рвати зіля. Надходить друга баба тай питає ся:

— На що ви тото, кумонько, рвете?

— Ой, то помічне від усього, — відповіла вдова.

— А на що-ж?

— А — каже — тото від коров, тото від болячки, тото від перелистниці*), а ось то від дівок

— А на що-ж тото від дівок? — питає ся кума.

— Щоби ся віддавали, — каже вдова.

— Ой кумонько, дайте-ж мені того зіля! — каже кума, а у неї було три доньки, всі під вінець.

Нарвала вдовиця якогось буряну тай каже до неї:

— До схід сонця обкуріт тим свої доньки і най три рази обійдут хату довкола.

Прийшли осінні мясиці, прийшли до куми сватачі, а що баба добре віно дала, в зимні мясиці прийшли по другу, а по веліцідни віддала ся і трета. Баба надавала ворожці всячини, і варене і печене і всім єї обдарувала, що хотіла. А ще до того розголосила, що она славна ворожка, то так до неї люде йшли, як по свячену воду.

(Записано ut supra.)

*) Передлистница або літавица називає ся в стрийських горах та сама „дика баба“, про котру розказано в Н. 9. Вірять, що вона дуже вродлива і появляє ся особливо молодим парубкам, котрі влюбляють ся в неї, через те маріють, сохнуть і часто вмирають. Того, до кого чениць ся літавица, водять звичайно до церкви, святять єму воду, водять до ворожок, на відпусти і т. і. По мойій думці є се простонародне вьясненє онанізму. Ю. Яв.

II. Мороз.

Одного разу перед Різдом були дуже сильні морози. Люде сиділи в хатах, а старі баби на запічках і там прями куделі. Так сиділи в одній хаті обі матері молодих супругів і балакали собі о давних літах. Молода господиня порала ся коло вечері а єї муж що йно прийшов із роботи і грів руки коло огню.

— А що там чувати в селі? — питає мати

— А що мамуню, мороз! — каже син. — А он коло коршми люде балакают, що як яка баба пересидит сю ніч на хаті, то в зимні мясниці віддасть ся за парубка.

Баба нічого не відповіла, а тільки подумала собі: — Коби борше повечеряли! — По вечери всі забирают ся спати, господинина мама лізе на піч, а господарева задягнувши опанчинку пішла на двір, найшла драбину і вилізла на хату тай сидит. Коло півночи чує баба, що хтось іде дорогою. Оглядає ся і видит, що то якийсь чоловік. Увидів той чоловік і єї на хаті, став тай каже до неї:

— А що, бабуню, мороз?

— Ой мороз, мороз! Боже єго спомож! — відповіла баба з даху.

За те Мороз — бо то він був — дав їй кожух і пішов собі. Вже баба в теплі пересиділа до рана, а рано злізла і розповіла свою пригоду свасі і дітьом. На другу ніч, ще й не змеркло ся гаразд, а господинина мати взявши 12 кожухів пішла сидіти на хату. Не встигла вона вилізти на дах, аж тут як не пустит ся дощ! Геть змочив бабі кожух. Баба скинула мокрий і бере сухий, та і той мусіла не за довго скинути. Так скидаючи один по другім зістала вже лиш у остатнім, а й той мокрий як хлющ. Аж дивит ся, хтось іде улицею тай каже до неї:

— А що, бабуню, мороз?

— Ой мороз, мороз, — каже баба, — дідько з него тисне!

Мороз як того вчув, як потиснув, а баба лиш киц! тай злетіла нежива з хати. Поховали бабу, а господарева мама дістала кожух, а в зимні мясниці посватав їй молодий парубок. Так їй бог дав.

(В Досячу борщівського пов. в р. 1875 записав пок. Лев Васильович.)

12. Вітер зятем.

Був собі чоловік і жінка. Одного разу жали вони збіже в поли і дуже піпріли. Тогди тая жінка рекла:

— Повій вітрочку, дам за тебе дівочку, як буду мати. І зачав на ню думи вітер аж до вечера, а чоловік був так само зіпрів, як і перед тим. По якімось часі тотя жінка мала дочку, назвали єї Марусею. Росла собі тотя Маруся, а як прийшов той час, що могла вже віддавати ся, то посватали єї з одним парубком. Іде вже вона з ним до сльобу, а ту як не вірве ся буря, як не подув вітер, тай ухопив тую Марусю і повіс.

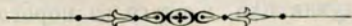
Минуло так кілька місяців. Мати дуже тужила за донькою і жадала дуже бути у неї. Вийшла вона раз на подвірє, а ту як не вірве ся вітер, ухопив єї і заніс до єї доньки. А тота Маруся була тепер того вітра жінка. Дуже вона втішила ся побачивши свою маму. Мати зачала єї випитувати, як їй ся поводить, подивила ся на єї господарство — достатки там такі, що боже! Побула там мати пять день, а як уже хотіла іти до дому, тогди єї дочка набрала досить грошей, положила матери на голову, обліпила тістом, а потім завилла матір у околот соломи. Вітер як подув добре, тай заніс свою тещу назад до єї дому.

Пішла тогди тота мати до свого сина тай просит, щоби їй голову змив, але син каже:

— Ідіг мамо до доньки! най вона вам змие!

Пішла мати до другої доньки, а тая зачала їй мити голову, а з голови посипали ся золоті гроші. Тай так і тоту другу доньку було чим вивінувати.

(В Нагірянах заліщицького пов. записав Михайло Гуменюк.)

Казка про задоволеного чоловіка.

Царь хорий. Даром з царства всіх сторін
Зійшли ся наймудрійші доктори,
Бо, видко, смерти вже піддасть ся він,
Не довго буде битись серце хоре
Мутними ще кругом очима водить,
І що-ж! На кождім він лиці знаходить
Укриту радість, бачить скритий сміх.
Єму здавсь, що кождий жде лиш смерти
Єго, щоб царську власть, добро роздерти;
В нім гнів кипить,— всіх вішав би, коб міг.

„Дурні доктори й ліки їх дурні!“
Промовив царь, постогнуючи з болю.
„Най щезнуть геть з перед очей мені,
А то мою послідну вчують волю...“
І вмовк на хвилю. — Кличте ворожбита!“
Сказав і в пів години сіра свита
В дверех явилась — в світі сивий дід.
З чола мов царські вичитавши мисли,
Закашлав лиш, — в очах дві іскри блисли,—
І так озвав ся хитрий ворожбит:

„Могучий царю мій, на твій недуг
 Докторів тисяч навіть не порадить;
 Незадоволений твій власний дух
 Приніс тобі хворобу й смерть провадить.
 Однак коли міркуєш, що послідний
 Підданий твій тебе лічити гідний,
 Я скажу раду крайної пори:
 Всім задоволену знайди людину,
 Здійми сорочку з неї і на спину
 На благородну свою вбери.“

„Так кажеш?“ мовить счудований цар.
 „Та тільки знай, що за брехливе слово...“
 „Я з рук твоїх прийму і десять кар,“
 Підхопив дід, а цар задумавсь знову.
 І думав він: „Та чейже між князями,
 Між графами, міністрами, панами
 Один такий знайде ся чоловік...
 Я-ж ласками обсилав не одного...“
 Так думав цар, а слуги за порогом
 Були вже, йшли цареви всі по лік.

В палати княжі — звісно — перший путь.
 Князь Міріс каже: „Завдяки цареви
 Живу в достатках і здоров мабуть,
 Так щож! коли минає день по дневи,
 Минають місяці й літа, — я швидко
 Й постаріюсь, а діточок не видко.
 Кому ж лишати все?“ вітхає князь.
 Здаєсь, він не одно ще мав сказати,
 Та слуг не стало. Вибігли з палати;
 Спішать, бо перша проба не вдалась.

„Я задоволений?“ князь Перм сказав.
 „Та був би, був, коли-ж на горе—лихо
 До честі й ласк днесь чоловік без прав
 Прийде, а ти сиди з всім правом тихо.
 Я трицять літ служив цареви вірно,
 Мов батькови коривсь ему покійно, —
 Приходить поділ забраних країв.
 Лір, що нічим не визначивсь ніколи,
 Бере пять міст, сім сед, ліси та поле,
 А я...“ Не чули слуги дальших слів.

Прийшли до Ліра. Граф найівшись в смак
 Спокійно спав собі як раз в тій хвили;

На подушках магких лежав навznak.
 В тім крики царських слуг єго збудили.
 „Чого?“ спитав. — Сказали. — „Милій Боже,
 Хтож задоволений днесь бути може?
 Знав цар, що дати. Там по селах всіх
 Народ бунтуєсь, на міста мов молот
 Біда звалилась, — вість дістав про голод...“
 Ще не скінчив, а слуги за поріг.

Міністер Галім вийшов на прохід.
 Застали в хаті лиш міністра жінку.
 Спитали в неї. „Ох, солодкий мід,
 Кому він не ся... Сядьте на хвилинку!“
 І вже стільці хотіла їм подати
 Її казати щось, а слуги далі з хати.
 Так всіх вельмож сходили. Де зайшли,
 Чи то був князь, міністер, граф, чи дука,
 У кожного свій клопіт, горе, мука;
 Всім задоволеного не знайшли.

Кидають ся вони і в другий бік,
 Міщан, купців питають, хліборобів —
 І даром все. Цар даром жде на лік,
 Не чує пільги у важкій хоробі.
 Ремісників, робітників, голоти
 Питати в слуг не стало вже охоти.
 Там при наріканях забракло-б слів.
 Смутні, з понуреною головою,
 Мов жовнірі поражені у бою,
 Поволи царські слуги йдуть домів.

Так не валив ще цвітів сонця жар,
 Як в них тепер з тривоги серце вяне;
 Глядять, — аж проти них через базар
 Жебрущий дід іде. Хоч в лахи вбране,
 Поставою самою горде тіло,
 Вид ясний, радість бє з лица.. Скортіло
 Слуг, — щастя в діда пробують ще раз:
 „Чекай! Чого такий веселий, враже?“
 „Бо задоволений собою!“ каже.
 „Не вже-ж?“ — „Таж так!“ — „Як так, ходиж до нас!“

І раді слуги вже, що вдався жарт,
 На силу тягнуть діда до палати;
 Дід сам сміє ся вже, що й він щось варт;
 Хоч чудуєсь, не знає, що й казати.

Прийшли. Цар хорий здивував ся тоже,
 Очам своїм повірити не може.
 Спитав і чує. „Дід не дід, — дарма!“
 А дід стоїть собі та жде в куточку.
 „Гей задоволений, скидай сорочку!“
 А дід: „Та скинув би, коли-ж нема...“

В Товстім, дня 10—12 сент. 1894

Василь Щурат.

Основи суспільности.

(Повість із сучасного життя.)

Часть перша.

VII.

О. Нестор увесь тряс ся, мов у лихорадці.

— Так ось воно як! Ось що сидить на дні тої чемности та прихильности, тої старанности о моє здоров'я, тої безкорисної услужливости! Спекуляція на мій масток! Цінізм! Безвстидна грубість! Боже, боже!

Тремтяча рука довго не могла попасти з ключем у дірку, щоб відімкнути двері від покою, а відімкнувши двері він добру ще хвилию мучив ся, поки витягнув ключ, устроїв его з внутрішнього боку і на два спусти замкнув двері з середини.

— Не чую ся тут безпечним! — мурмотів він, обзираючи, чи щільно позамикані вікна — Не чую ся... ані на хвилию... Ануж їм за довго стане чекати! Ануж вони... Господи ратуй мене!...

Хороблива уява, зворушена недавно перебутою сценою, бентежила всю его душу, паралізувала всі залишки его енергії. Він дивив ся і не видів, пригадував і не тямив, метав ся то сюди то туди, хапав ся за одно, друге й десяте, а ні в чому не міг найти ладу, ні з чим не вмів дати собі ради. Бачив добре, що вікна не замикають ся щільно, що в них бракує скоблів, що в однім збита шпібка і одчинити его з надвору нема ніякої трудности; бачив се виразно в тій хвили, як нераз уже перед тим, — тепер бачив се навіть докладніше, чув живіше всю небезпеку сеї обставини, та постоявши хвилию з витріщеними очима пе-

ред вікном, метнув ся безтямно в другий бік, бо щось іншого звернула єму на ум збентежена уява.

— Аджеж все на верха, по шуфлядах, по кішенях! — скрикнув він і ледво передвигаючи ногами, дихаючи приспінено і нерівно побіг до свого покою і почав судорожно відмикати шафи, висувати шуфляди, виймати різні старі реверенди, штани, камізельки, кваплячись, шукаючи чогось і зараз же кидаючи все безладно на купу. Нараз знов зупинив ся. Крізь вікно обернене до полудневого заходу кидало сонце до єго покою ясний сніп світла. Єму здавало ся, що крізь се вікно хтось заглядає до єго покою, цікаво слідить за всім, що він робить, йшовито підсміює ся з єго безпомічного поспіху, з єго безсильного шарпаня. Він побіг до вікна, виглянув на двір — нікогісінько. Відійшов від вікна, та тут же пригадав собі, що лишив єго отворене.

— Боже мій, боже мій! — простогнав він, чуючи, що не може опанувати своєї тривоги і свого зворушення. А власне тепер єму треба би як найбільше спокою і сили, щоб роздумати, розміркувати, що і як дальше почати з собою! Адже кожда хвиля опізнєня грозить небезпекою. Він і так доси хто знає як глибоко залетів у западню через свою необережність, через недбалство, — ні, через сліпу віру в доброту і чесність тої жінки. Хто знає, які вона вже сіті на него розставила! Хто знає, чи не навмисне, з обрахованєм вона вибухла сьогодні, визвірилась на него з отсею звірячою фізіономією, щоби поразити єго, спаралізувати єго силу і спокій, зробити єго безпомічним і безрадним в хвили найбільшої небезпеки!

— Боже, боже! — стогнав о Несгор, мало не плачучи і силкуючись, аж до болі в мізку силкуючись зібрати всі владі свого духа, сирягти в порядні ряди свої думки, запанувати над нервами, привернути рівновагу між постановами і вчинками. Він сів при отворенім вікні і почав дивляти ся в зелень дерев і синяву безхмарного неба. Свіже, тепле, запахуще повітрі і вид широких, рівних, барвистих і спокійних площ троха відсвіжили єго нерви, навіяли на него успокоєне. Він почав дихати рівнійше, повільнійше; дроз уступила і в голові почало прояснюватись.

— Ні, я ще не труп! — промурмотів він. — Я ще вам не аніма vilis, на котрій би ви могли робити свої досвіди! Я ще з вами поборю ся! Може то й ліпше, що ви так несподівано, так цінічно і безвстидно виявили свій апетит на моє добро! Злий демон, котрому ви служите, зробив собі з вас жарт — огидний жарт! Ви думали, що я відразу впаду, подам ся і візьмете мене в руки і зробите зо мною, що схочете! Аж ні! Ні, ні, ні, ні! Я отямив ся! Ви шпигонули мене, а я прокинувся з важкого сну! Того міні й треба було! Спасибі, спасибі! Тепер я вже не сплю, тепер я добре чую і бачу, де я і що зо мною робить ся! Тепер я не дам ся! Не дам ся! Виведу вас у поле! Зажартую собі з вас іще гірше, ніж ви собі з мене жартували!

І збираючи до купи всі свої сили, з певним острахом він стрібував встати. Бояв ся власної немічності, але врадував ся дуже, коли побачив, що немічність та минула, що се перед хвилиєю був тільки на-

глий, хвилевий напад, а не початок тяжкої хвороби. Він чув себе легким і хоч поверхово спокійним. Чув, що може думати і виконувати свої думки. Мов блискавки мигали в его голові різні плями, дикі, фантастичні, але за кожним у слід бігла холодна розвага, ловила его на лету, розщипувала мов пострілену птицю и кидала в нівеч. А за дикими і фантастичними плямами, що були немов остатні ракети уступаючого зворушення і тривоги, пішли звільна поважніші, практичніші думки.

— Фундацію! Фундацію зробию! Нехай хоч бідні люде мене добрим словом споминають! — Оті слова повторяв він, немов хотів втвердити їх на память, цвяхом вбити в свою душу. І вже укладав собі, як він поїде до Львова, відшукає знайомого нотаріуса, спíše заповіт. На душі его почало робити ся лекше, лекше, свободнійше при самій думці, що его капітал не пропаде марно, не піде в руки неробів, котрі швидко зуміють промити ему очи. Але се вдоволенє знов почало бліднути, розвивати ся парою, а з темного хаосу вражінь виривали нові погрози. Поки то ще до Львова! Отсе вже два роки, як він не був у Львові! Тай чи легко то ему старому туди вибрати ся! Як і на кого лишити помешканє! Аджеж остатня его подорож памятна ему — ой, і дуже памятна тим, що его тоді обікрали. О. Нестор звичаєм скупарів та загребигрошів до тої міри опанований був страстю громадженя, збираня та складаня, що ніколи не міг дійти до того, щоб вести порядний спис своіх до одів і страт, щоб мати ясне виображенє о тім, кілько він мав мастку. Незлічиму силу разів він постановлював собі „завтра зробити докладний рахунок“, та все якийсь забобонний страх зупиняв его при виконуваню сего діла. Він ніколи не вийшов понад уложене спису номерів книжочок щадничих та цінних паперів; готових грошей: червінців, талярів і інших монет, що були у него поскладані в різних купках та в різних крийівках, він так ніколи й не міг дорахувати ся до ладу. От тим то й вийшло, що коли підчас его остатньої подорожі до Львова до его помешканя закрав ся злодій, о. Нестор тільки по розбитім вікні та зломанім замку в шафі доміркував ся, що чиясь чужа рука господарювала в его хаті. Що і кілько забрав ему з хати сей непрошений гість, він докладно не міг дочислити ся. Тільки по довším слідженю і порівнуваню він переконав ся, що забрано ему шість книжечок щадничих вартости 6.000 гульденів — а що по над се. то хіба бог один знає. О. Нестор нікому не признавав ся про розмір своєї шкоди, тільки одній пані Олімнії розповів про все, просячи, щоб не розголошувала сего і заховала діло в секреті.

— Книжочки щадничі злодієви не придадуть ся ні на що, — говорив він. — У мене є номери і я ще нині телеграфічно завідомлю касу, що такі книжочки у мене вкрадено, — значить, вона їх нікому не виплатить, а коли хто зголосить ся за їх виплатою, той сам себе віддасть у руки поліції. А що крім того вкрадено, се вже — і о. Нестор махнув рукою, немов хотів сказати: Бог з ним, з тим злодієм!

— Щось там дрібних грошей забрав, — додав о. Нестор, — здасть ся, не багато, бо що там він у мене багато найде! Ну, та ще

годинник срібний — старе клепало! Не варто задля того й крику підіймати. А вже найсмійніше те, що в додатку взяв чоботи, і то не старі, а нові! Га, га, га! Як би він знав!...

О. Нестор не доповів. Їм уявлялося було признати ся, що в старих, діравих та запліснених чоботіх він як раз тоді мав зложених пару тисяч самими дукатами, коли тимчасом нові стояли порожнісінькі.

Пані Олімпія справді заховала в секреті оповіданє о. Нестора про сю крадіж, та справа вийшла по троха на верх без єї вини. Властєне ті нові чоботи видали злодія.

Одного дня, коли о. Нестор нічогосінько не надіяв ся, застукано до дверей єго покою, а коли він отворив, побачив жандарма, котрий держав закованого в ланцюжки Цвяха. За жандармом стояв війт з присяжним а за ними ціла юрба народа. Присяжний мав у руках украдені у о. Нестора чоботи, котрі Цвях хотів було продати в містечку жидави, та котрі видали єго тим, що в нутрішній частині холяв вистебнуване було зеленою ниткою імя і прозвище о. Нестора. Цвях, яко неписьменний, не надіяв ся зради, але жид зараз пізнав в чім діло і віддав єго в руки жандарма.

О. Нестор ще й доси без холодної дрожі не може спізнати про ті сцени, що тоді відбули ся в єго помешканю. Їм прийшло ся при всіх людях признати ся, що єго обікрадено, подати нумери шадничих книжечок, суму готівки (не знаючи єї докладно він подав як найменшу, кілька сот гульденів) і опис годинника. Він дрожав увесь час переслухання, вив ся і путав ся далеко гірше від злодія, котрий у-в-одно божив ся, що крім чобіт не вкрав нічогосінько. І справді, докладна ревізія в помешканю Цвяха не виказала ніякого сліду крадіжки, та про те єго оповіданє про сам факт тої крадіжки було дуже фантастичне та неподібне до правди. Коли б вірити Цвяхови, то до крадіжки сих нещасних чобіт він прийшов зовсім случайно і навіть невинно. Правда, він признав, що нічу лавив по під вікна о. Нестора і не міг вияснити, чого там шукав. А лаяючи по під вікна він нараз почув стук у покою. Скрикнув — і в тій хвили якась фігура вискочила через отворене вікно, а побачивши єго в траві шпурнула на него чобітьми так, що мало єму запятками ока не вибила. І Цвях з плачем показував величезний синяк під оком. Та всі, хто чув се єго оповіданє, замість співчутя над такою єго пригодою тільки реготали ся, а війт аж поклепав єго по плечех і сказав:

— Ей Цвяше, Цвяше! Та вже як береш ся брехати, то хоч би щось дрібочку розумнішого видумав!

Цвях дістав від жандарма що дістав „до признання“, та не признав ся ні до чого. Єго завели до Львова, посадили до криміналу і засудили за сю крадіж на півтора року в'язниці. Він відсидів своє і вернув назад у село, та о. Несторови від сего ані раз не було лекше. Щадничі книжечки пропали як камінь у воді, готових грошей також не слідно було у Цвяхових руках, тільки годинник віднайшла львівська поліція у одного золотника, котрий купив єго яко старовину у одного жида, а той знов мав єго купити у якогось проїїзжого пана в Чернів-

цях. Тут нитка урвала ся і о. Нестор із цілої сеї пригоди крім матеріальної страти виніс іще й те пересвідчене, що здобув собі нового ворога — Цвяха, чоловіка, котрий не має що тратити і готов відважитись на всяке і найогидніше діло.

Від часу сеї пригоди а особливо від часу повороту Цвяха з криміналу в село о. Нестор позаводив різні осторожності, раз у раз вдумував різні штуки, брав ся на різні способи щоби перехитрити, ошукати та на хибну дорогу звести сподіваних злодіїв. Він ненастанно переховував гроші в інші місця, ніколи не держав при купі більших сум, мав кілька списів своїх цінних паперів і держав кожний спис у іншій місці і то звичайно там, де би его найменше можна надіяти ся, позаводив різні секрети при замках шаф та шуфляд у комоді, — одним словом провадив формальну дуже сложну стратегію против фіктивному ворогові. Ся стратегія наповнювала его вбоге старече істноване, удержувала его мозок і нерви в ненастаннім руху і напруженю, хоча й не хоронила его грошей інколи від проникливих очей та ханчивих рук якого небудь Гаднини. Кілька разів трафляло ся то Гаднині то декому іншому зі слуг підглянути крийівки, де о. Нестор ховав гроші — звичайно невеличкі квоти, кільканадцять або кількадесять гульденів. Звісно, сих грошей о. Нестор в такім разі не находив уже в крийівці, та крім моментальної прикрости се не робило ему великої гризоти і він ніколи із за тих грошей не робив крику, незбивав бучі, боячи ся зрадитись перед людьми, що має багато грошей, а не менше того боячись в разі відшуканя злодія нажити собі в нім нового ворога. Тільки один Деменюк пару разів найшовши случайно такі крийівки з грішми в саду і мовчки відносив гроші о. Несторови, котрий так само мовчки, зовстидом приймав їх і переховував у інше, безпечніше місце.

Все се пригадував тепер о. Нестор то сидючи при вікні, то знов устаючи і укладаючи в голові смілий план, що має робити, щоб огорудити себе від якоїсь гіршої пригоди, котра — він чув се цілою душею — грозила ему від тих людей, що его окружали. Треба зробити все що можна! А поперед усього треба докладно обрахувати все, що маю. Адже се вже тепер не мої гроші! Се фундаційні гроші, котрими я завідую, тож мушу знати, чим я завідую і кілька від мене мають право жадати!

Тепер уже ніяка забобонна тривога не спиняла его від роблення обрахунку. Та про те осторожність конечно! О. Нестор замкнув вікно і заслонив єто полотняною фіранкою, а опісля почав із шуфляд комоди, із шафи, з кішенів убраня, з поміж різних шпаргалів, з під печи, із середини печи і з різних можливих і неможливих крийівок видобувати звитки паперів, пакети, мішочки, скруті та рулони. Все се він клав на купу, на стіл, поки вкінці, втомлений і спотілий від ходження та лаження і сам не впав на фотель коло стола, важко дишучи та стираючи піт із чола. Відітхнувши він почав звільна, осторожно розв'язувати пакети, розвивати рулони, складати осібно по категоріям книжки щадничі, осібно облігації, осібно льоси, осібно акції, осібно дукати, осібно всякі

інші монети. Весь стіл був заставлений тими паперовими та металевими батареями — вид, якого би не один банкір позавидів сему скромному, опущеному, нужденно одягненому старому священникови.

Розставивши все в порядку о. Нестор узяв аркуш паперу і почав списувати — старанно виразно і по порядку — кожду категорію тих цінних річей. Ся праця забрала ему доволі много часу; пройшли дві години, поки він списав усе і підвів суму всему своєму маєткови. Почисливши все звільна він прочитав остаточну цифру без голосу, тільки шевелячи безкровними, тонкими губами. Прочитав і мов одеревів, не зводячи очей із паперу. Ще раз прочитав, а потім стрібував вимовити на голос ту цифру, немов очам своїм не вірив, щоб се могла бути правда.

— Дві... двісті п'ять... десять тисяч, — прошептав він півголосом і широко витріщені очі впер недвижно у пусту просторінь перед собою — двісті п'ятьдесять тисяч — чверть міліона! Ну, я ніколи не думав, щоб аж тільки того було! Ніколи не надіяв ся! Ніколи б був не повірив, як би міні се хтось інший сказав! А тимчасом... так, не інакше! Ріхунок зовсім вірний — цифри не брешуть! Он воно як! Он на що вони зуби остряють!

І раптом знов трівожні думки мов чорнохмари поволокли ся по горизонті его уяви.

— О, вона мусить догадуватись, мусить знати, кільки у мене грошей є! Може не все знає, але догадуєсь. Вже вона не даремно так довгі літа до мене прилежувалась, обсновувала мене незначно, мов павук тонкою павутиною, аж поки не зробила рабом, невольником, безпомочним і zarazом такою пожаданою добычею! Боже, боже! Якими манівцями, якими крутими дорогами ти вів мене, в справедливім гніві своїм вів мене, поки не довів до пізнання мого впадку, мого нещастя!

І він зажмури́в очі, притаїв дух, весь углубив ся в своє нутро, в спомини, в минуше. Там десь глибоко в его мізку блисли мов два огоньки палкі очі князівни панни Олімпії, зарисували ся єї чудово гарні очертї лица, губ, носа, запахи єї золотисті кучері, котрих запах тоді так хапав его за душу. Та нині він здригнув ся від тих споминок. Аджеж се був початок его нещастя! Се була та солодка отрута, котрої закоштувавши він отруїв ціле своє житє. Від тої першої хвилі, коли оті блискучі очі зустріли ся з его поглядом там у князівській офіцині переробленій на школу, ся жєнщина стала ся проклятєм его житя, его фатальною звїздою, що причинила ему несказану силу мук і терпіня, мов ржа залїзо згризла всі его молоді чутя, і пориви спаралїзувала всі владї его душі, знірєчила его спосібности, звязала его надії, вигризла, витравила все те, що чинило его правдивим чоловіком, заплюгавила его душу споминами грїшних бажань і грїшних учинків — і все те, все те по що? Для якої цілі? З разу певно без цілі, тільки силою самого фаталїзму, нерозривно звязаного з жіночою природою, а потім — ох, потім фаталїзм став свідомим демонїзмом! Ся жєнщина, то мій злий дух, то демон спокусник, що облесливими словами приведе чо-

ловіка до упадку на те тільки, щоб насміяти ся над ним, втоптати єго в болото, взяти єго під ноги!

О. Нестор усе ще сидів опертий ліктями о стіл і затуливши долонями зажмурені очі. Він увесь тремтів вдвляючи ся очима фантазії в ті песамовито блискучі очі графині Торської, котрі тепер ясніли перед ним, ненастанно, вперто сверлюючи єго до дна душі так само, як сверлювали єго тоді, в фатальній хвили єго найтяжшого упадку.

— Демон! Демон! Демон! — вертіло в єго голові. — Се не проста жінка, се справді відьма, — не даром люде по селі говорять про неї, що вона кров людську ссе! А хіба ж мою не виесала? Хіба мене не звялила? Чи не готовить ся зйїсти мене до решти! Господи, ратуй мене від злого духа! Поможи міні ще вирвати ся з сеї западні, щоб я міг хоч раз дихнути свободіно про напругу того, що я ухибив цілим своїм житєм!

І він знов схопив ся і з подвійною силою, з горячковим поспіхом почав ховати свої гроші по різних кутках, у різні скритки. Ще не був готовий і до половини з сею роботою, коли в тім голосне стуканє до дверей єго покою перервало тишу і збентежило єго до решти. Він аж підскочив зо страху, бачучи багато кун паперів і грошей на столі, бачучи неможливість поховати все те в одній хвили, і не знав, що має діяти. Чи удати, що спить і не відзивати ся? А нуж се хтось у злім намірі приходить, а не чуючи єго голосу осмілить ся і влізе до середини? Адже поки б він міг докликати ся помочи, то моглоб бути за пізно! Він рішив ся обізвати ся, вхопив із шафи простирало і кинув єго на стіл так що воно накрило гроші, на простирало кинув подушку, потім стару реверенду. „Скажу, що роблю троха порядок у покою, а впрочім не позволю ні до чого доторкати ся.. Не випущу сюди, запру двері до сего покою... Коли хто чого потребує, най вйде до кухні і там скаже...“

Тимчасом стуканє до дверей роздало ся другий і третій раз, поки в кінці о. Нестор поховавши важніші сліди свого занятя в покою не зважив ся вийти до кухні, забираючи за собою покоєві двері.

— Ну, хто там? Хто там? — озвав ся він, коли стуканє знов роздало ся твердо, хоч і не надго міцно.

— Та то я, панотче!

— Що за я?

— Та я, Деменюк.

— А чого вам?

— Та може би єгомосьць отворили? Може чого треба, то я би...

О. Нестор тимчасом успокоїв ся. Голос Деменюка, котрого з разу серед зворушення не пізнав, був для него мов холодна вода в спрагу, Деменюка одного він не бояв ся, хоч і перед ним не видавав ся ніколи зі свого багатства.

— Тай стукаєте-ж ви, Гнате! — з лагідним докором мовив о. Нестор, коли Деменюк увійшов до кухні і поклонився йому. — Я трошечки задрімав, нараз чую, мов гармати гримають. Я аж перелякався, гадав, чи не революція яка в селі.

— Та перепрашаю єгомостя, — з заклопотанням сказав Деменюк. — Я не хотів, бігме не хотів! Тільки — знають єгомость мою натуру... Так міні тота дівчининско з голови не сходить... І так мене щось сими днями за серце тисне, все міні здаєся, що якусь велику біду пошле бог на мене.

— Ну, Деменюку! Гріх вам таке говорити! — відповів о. Нестор, хоча сам не менше Деменюка вірив у прочутя, сні і віщі знаки. — Не слід нам грішним забігати наперед у божі присуди. Що бог пошле, то пошле, то мусимо витерпіти.

— Та я против того нічого й не мовлю, прошу єгомостя. Вже як прийдеся витерпіти, то що й казати, єго свята воля. Але я сам не знаю, що маю думати про Маланку. Зовсім дівчина змінилася за сих останніх кілька неділей.

— Та не бійтеся, Гнате! Се вам так здаєся, а з нею нічого не сталося.

— Ей єгомость! Я її знаю! Не та вона, що до недавня була! Щось там у ній кіпиться.

— Ну, ну, Гнате! Причинюєте собі самі гризоти і то надармо. Маланка міні як на сповіді говорила... Вона передо мною ніколи не брехала...

— А тепер не вірте! От зараз переконаємось! Я тепер власне від коваля йду. Щось мов замануло мене піти і ще раз поглянути на неї. Приходжу — кажуть, нема. Вибігла зараз по обіді, казала, що до старого єгомостя йде.

— До мене?

— Так і є. Каже: єгомость казали міні прийти, щось мають зо мною говорити. І пішла. То я власне для того прийшов і збудив єгомостя, щоби спитати ся — —

— Але-ж вона в мене не була! Я її й на очі не бачив, як тільки там у ковалевім огороді.

— От і бачите! От і бачите! Біда моя з дівчиною тай біда! — не то проговорив, не то простогнав Деменюк.

— Ну, ну, Гнате, — се ще не така страшна біда. Могла піти десь між посестри, погуляти, побалакати...

— Та я то розумію, прошу єгомостя! — поспішно перебив Деменюк. — Все се може бути! Але по що вона бреше? Се мене тривожить. Адже-ж знаєте, як вона в мене вихована. Ніколи не брехала. Чи зле чи добре, вона все міні було скаже, а вже так забріхуватись, се ніколи не було її звичаєм. Тай тепер нема потреби. Адже коваль держить її як рідну дитину. Схоче погуляти, чи між посестри піти, то він їй прецінь не боронить. По що брехати і ще й вас у брехню втягати?

О. Нестор потішав Деменюка як міг, хоча й видно було, що слова не пили йому просто з серця, з живого пересвідчення. Говорили уста, випускаючи звичайні, утерті звороти, а думка тимчасом шибнула у інший бік, мов потапаючий ухопилась за стебелину, що власне надплила по течії. І нараз він переминив ся. Зі спокійного, на пів сонного, охлялого він зробив ся оживлений, весь затремтів, почав поспішно кидатись і жестикулювати, живо, з поспіхом виговорюючи слова, що доторкалися уже не Малайки, не Деменюка, але его власних гризот і клопотів.

— Та подумай, Гнате! Аджеж і я збрехав перед тобою! А як же, прости господи гріха — збрехав. Сказав, що ти розбудив мене зі сну, а то неправда. Куди міні до сну, Гнате! Горе мене притисло! Віда міні грозить, не приведи господи, яка біда!

— Що се таке єгомоть видумують? — з лагідним докором спитав Деменюк, немов обертав ся до капризної а безпомічної дитини. — Яка біда?

— Ой, не видумую, Гнате, ні! Аджеж слухай, що міні нині стало ся! Рано пані принесла міні сама каву. Я здивував ся, але в серці у мене щось тьохнуло, немов шепнуло міні: стережись! І справді, сіла і почала розмову. Сюди-не-туди закидає, мов кіт довкола сала заходить, аж нарешті вийїхала з тим, що єї коханому синкови треба грошей, тай то багато грошей.

— Та чути, що панич думає женитись, тай то дуже багато.

— То, то, то! І вона міні про ту женитьбу товкла. Та я тому не вірю, Гнате! А там — нехай собі женить ся, але я грошей не захотів дати. Ось вона при обіді вже прямо вийїхала, що я повинен усі свої гроші записати їйї і єї синові.

— Так і сказала се?

— Сказала? — скрикнув о. Нестор. — Ні, не сказала, а кричала, грозила, звірем диким на мене напалась, вона і єї чесний синок. Так таки й кажуть обоє: сей маєток належить ся і мусить бути наш, хоч ви собі й що міркуйте!

— Ну, по селі пані графиня давно голосить, що ви записали паничеви весь свій маєток.

— Чи так? Ну, то я їйї покажу, що завчасно се голосить. Слухай, Гнате! Я задумав обернути свої гроші на фундацію, щоби проценти з них ішли на бідних людей.

— Та се добре, але хто того допилине по вашій голові?

— Як то хто? Намістництво. Я передам гроші до урядової каси з таким записом.

— Га, господи помагай! Певно, що се була би памятка...

— Тільки знаєш, Гнате? Я тут не чую ся безпечним. Ані на хвилину не можу тут обезпечитись. Аджеж вони обоє очевидно — знаєш? — і о. Нестор нахилив ся ближше до Деменюка і шептав ему майже до уха — очевидно вони чигають на мою смерть.

— Пек запек! Най господь боронить! Се би вже була остатня річ! — скрикнув Деменюк.

— Ні, Гнате! — шептав далі о. Нестор. — Боюсь, що не остатня! Боюсь, що вони готові піти ще далі. Знаєш, до нині я був би ні за що в світі не повірив сему. Але тепер, коли почув їх слова, побачив оті дикі вирази в їх очах, ту звирячу кровожадність, безвстидну рівнодушність на людське терпінє, — ой Гнате! Не доведи боже більше бачити! Обридженє бере до людської натури! То тепер я всего, всего можу надіяти ся від них.

— Господи, боже! — скрикнув Деменюк і вдарив ся руками об поли, але по хвили додав: — Ні, егомость! Се не може бути. Се у вас слабість якась. Що вже як що можна закинути пані графині і паничеві, але щоб вони аж на щось подібного могли пустити ся — ні! Сему я ніколи не повірю! Се не може бути.

— Може чи не може, але я не чую ся тут безпечним. Я боюсь.

— Ну, чень вам у день нічого не стане ся, а в ночі — коли хочете, я можу почувати коло вас, у кухні.

— Ні, ні, ні! — замахав руками о. Нестор, котрому при всім его страсі навіть до голови не прийшло допустити якогось постороннього чоловіка, навіть такого як Деменюк, почувати з ним разом у одній хаті. — Се ні на що! Се не допоможе. Хіба ти можеш в разі що до чого дати міні захист?

— Ну, все таки що два то не один. Не всяке відважить ся йти на двох, а на одного тай ще такого як ви, то зовсім інше діло.

— Ні, Гнате! Так воно не буде, так не добре! Ліпше я ось що! Знаєш, що я задумав?

— Ну, що таке?

О. Нестор знов прихилив уста близько уха Деменюка, і хоч довкола не було ані живої душі і ніхто не міг їх чути, він шепнув ледви чутно з великим секретом:

— Утікати відси.

— Куди?

— Куди будь. До першого ліпшого хлопа, аби сю ніч переночувати. А завтра далі! Заберу ся до Львова, а там я вже дам собі раду.

Деменюк недовірливо похитав головою.

— Не лехка буде справа! І у котрого хлопа ви можете чути се безпечнішим, ніж тут? Хіба ви не знаєте наших людей?

— А у Гердера?

— Що, у Гердера? У коваля? — з зачудуванєм скрикнув Деменюк. — Ви хотіли би перейти відси до Гердера?

— Ну, а як би так справді? Що думаєш, вигнав би мене з хати?

— Коваль? Гердер! А, боже борони! А ще як би дізнав ся, на яке діло ви думаєте обернути свої гроші! Та він би ваші руки і ноги цілував.

— Не було би так дуже й за що, бо прецінь він сам своєю нинішньою розмовою напхнув мене на сю думку. Так знаєш що, Гнате? —

Не тратьмо часу! Бігай до коваля і скажи ему, що я задумав. Запитай его, чи прийме мене до себе на день, на два? А може злякає ся пані графині, бо вона ему певно за се не подякує.

— Що до сего будьте спокійні. Коваль Гердер не стоїть ні о чию ласку і не боїть ся нічийого гніву. Се я можу вам сказати навіть не питавши его.

— Ну, а коли так, то ще ліпше. Іди і розпитай его. А скоро він пристане і винайде для мене десь якийсь куттик у своїй хаті —

— Там у него осібний покій найде ся, просторий, гарний, з осібним входом.

— Ще ліпше! Ще ліпше! Коли пристане, зараз роздобудь міні вога і коня, а нехай і пару коней, щоби завезли мої меблі і все моє добро на нову квартиру.

Деменюк, ще не можучи зовсім отямити ся з диву потюпав від о. Нестора. Він іще не вірив, щоб о. Нестор напrawdę думав утікати зо двора, покидати паню Олімпію, не вірив, щоб его страх був оправданий і щоби графиня або єї сини справді могли мати якісь злі наміри. І він ішов вагуючи ся, помалу, з таким виразом непевности, що всякий стрічний поглянувши на него мимоволі мусів подумати: а сему чоловікови що такого?

Пані Олімпія і без того була цікава, що почне о. Нестор. По его відході вона почала троха каяти ся свого вибуху і пильно мов каия стерегла зі свого покою за всім, що діялось на подвір'ю, не зводила ока з дверей офіцини, що вели до помешканя о. Нестора. Вона бачила, як Деменюк підійшов до тих дверей, як стукав добру хвилю, поки ему отворено і перетерпіла страшенні муки цікавості і непевности, поки врешті дождала ся того, що Деменюк опять вийшов на подвір'є. Вона з гори догадувала ся, що там була мова про неї, що там раджено над чимось таким, про що їй конче треба було знати. Вид Деменюка, его неспокійне лице і нетвердий хід допевнили єї в тім, а zarazом подали їй надію, що від сего чоловіка не трудно буде дізнати ся про все, коли тільки зручно взяти ся до діла. Вона знала добре чесну і прямодушну Деменюкову натуру і зміркувала від разу, що бочи іменно в той бік зможе найлегше дійти до цілі. Коли Деменюк переходив близь єї вікон, вона відчинила кватирку і закликала его до себе. Деменюк зупинив ся, та не підходив близько, опять завагував ся, чи має йти до пані, чи ні.

— Ходіть, Деменюку, — ласкаво промовила пані, — маю вам дещо сказати.

— Та я би.. Я зараз буду пані служити, тільки наперед мушу... тут маленьке діло для егомосця...

— Та нічого, нічого! Я вас довго не задержу, то й діло ваше не втече. Ходіть, ходіть! Адже чень не боїте ся мене!

— Та що ясневелиможна пані!... заклопотано промовив Деменюк і рад не рад пішов до покою пані Олімпії.

— Представте собі мою гризоту, Деменюку! — почала пані Олімпія з таким щиросердечним і стурбованим видом, немов би мати розпо-

відала про недужу дитину. — Не знаю, що таке стало ся з єгомощем. Чи захорував щось, чи що таке? Взяв собі до голови, що я на его маєток напосідаю ся, що жадаю від него, щоб міні й мойому синові все записав, і бог іще там знає, що він повидумував. А я — бог міні свідком, що ніколи й не думала про се! І не знаю навіть, чи там о. Нестор має які маєтки. Тільки всего й знаю, що тоді як его обікрали, то міні жалувал ся. Ну, та ви самі знаєте, тих грошей не віднайдено, а чи у него їх більше є, їй богу не знаю. І я би мала лакомити ся на чуже добро? Господи! Тай чи я сего потребу? Адже богу дякувати, у мене й свого досить, є при чім віку дожити. А хоч би бог і те міні відібрав, то у мене два брати князі, на великих добрах сидять, великі пани, то прецінь при котрім небудь можу притулити ся. А сестра також за великим паном за мужем, і так раз у раз мене просить, щоб я покидала Торки, здала все в аренду і йшла до неї жити. Та я не хочу. Я привикла жити скромно, по просту, та на своїм. Та незтакого я роду, щоб мала на чуже лакомити ся! І скажіть міні тепер, Деменюку, що я маю робити, як маю говорити з єгомощем, щоби єму вибити з голови тоту нехить до мене? Чи то єму хто наговорив на мене, чи єму що приснило ся, чи так просто, старість, — та я, їй же богу, не дала єму ані найменшої підстави до таких думок. Адже самі знаєте, бо на вашім свідомі робить ся, чи я его не доглядаю, не опікую ся ним, не шаную его як свого рідного? А він ось як міні платить! Ось якими підозрівами міні віддячує ся!...

Невдержимим потоком плили слова з уст пані Олімпії. Вона уложила собі наперед ту промову і добувала всіх своїх сил, щоб віддати, відіграти єї по всім правилам акторської штуки, упередити всі заміти Деменюка, порушити всі его добрі чуття, зробити его зовсім безоружним. І справді, старий стояв при тих словах мов під градом не знаючи, що робити, не можучи здобути ся на ніяку самостійну думку і дав нести ся сему брхливому потокови. А коли при остатніх словах пані Олімпія, немов би то зворушена і збентежена до дна душі, піднесла хусточку до очей і почала буцім то обтирати сльози, то Деменюк був би присяг, що справді о. Нестор пересолів у своїй боязні, що скомпонував собі якусь небезпеку і дармо тільки мучить ся тим витвором своєї власної хорої голови.

— Та нехай пані графиня не беруть собі того так дуже до серця, — промовив він, силуячись успокоїти єї, — ваші єгомощь старенькі, вони мають свої різні дивацтва. Я думаю, що се у них не на довго.

— Та я не гніваю сю ані не жалую ся, — промовила знов тоном сердечної прихильності пані Олімпія. — Господи! Міні про себе зовсім байдуже! Я тільки бою ся, щоби самого о. Нестора ота боязнь не похнула до якого нерозважного кроку. Аджеж знаєте самі, він як дитина, безрадний, безпоміний, хто не хоче, той его обдурить, обікраде або й так у живі очі обдере. Ще поки у мене сидить, то так єму адає ся, що то все нічого. А він і сам не знає, кільки то я натурбую ся та напильную ся, щоби єму не стало ся якої злої пригоди. От і то-

ді, коли єго обікрали — тай бог знає, чи справді обікрали? Хіба він уміє сказати, кільки у него чого є? Каже, що позабирали щадничі книжочки, а потім почав списувати, вишукувати зі своїх сховків і показало ся, що всі книжечки у него. А кільки я мала неприємности та клопотів та тяганини!..

— Та я то й сам казав єгомосцеви, що вони дармо собі самі страху додають, — почав звільна підити Деменюк, зворушений оповіданєм пані. — А вони ні тай ні! Ані слухати не хочуть.

— Отто то й є! Завізьме собі щось у голову —

— Вони все одно: боюсь я тої пані! Не могу тут обезпечити ся.

— Бачите, бачите! Десять літ жие безпечно, піякої пригоди не дізнав, а тепер раптом не може обезпечити ся! Чиж то чоловік при здоровім розумі буде таке говорити?

— І міні також так здавало ся, що вони щось нездорові. Ні з се-го ні з того кажуть міні йти до коваля — знають пані, до Гердера отам на кінці села, — і просити єго, щоби йїх прийняв до себе в комірне.

— От як! — скрикнула пані. — Так він задумав від мене вті-кати! Тай ще куди, до того єретика, до Гердера! Ну, панотченьку, — вже ви собі робіть що хочете і говоріть що знаєте, а я на се не позволю!

Пані промовила се таким твердим, рішучим голосом, далеким від тої жалібної та лагідної сердечности, якою говорила доси, що Деменюк аж стрепенув ся. Тільки тепер він почув, що о Нестор не зовсім такий дурний та хорий, лякаючи ся сеї жєнщини і що вона під маскою добродушности та щирости саравді криє якісь інші замисли. Та поки ще він розмірковував, що єму далі робити, пані Олімпія майже силою випала єго за двері, замкнула свій покій і побігла прямо до помешканя о. Нестора. Деменюк стояв на подвірї мов остовпїлий. Він чув, що провинив ся супроти панотця, зрадивши перед панєю єго намір ви-брати ся від неї. Єму страшно прикро і встидно було того, що так се-бе дав провести пані Олімпії, та тепер він уже й зовсім не знав що діяти. Чи йти до коваля і говорити єму те, що казав о. Нестор, чи за-чекати, на чім скінчить ся розмова з ним пані Олімпії. По добрій хви-лі він рішив ся в кінці заждати і непевним кроком, вагуючись та озир-аючись почав звільна наближати ся опять до помешканя о. Нестора. На подвірї не було нікого. Якась непереможна сила тягла Деменюка до дверей офіцини, що вели до покою о. Нестора, та з другого боку єму встидно було підслухувати, що там говоріть ся.

А о Нестор, відправивши Деменюка, успокоєний троха взяв ся далі до своєї роботи — переховувати гроші. Вже був майже готовий із сею роботою, коли почув, що двері з сіней до єго кухні відчиняють ся. Він перелякав ся і тільки тепер пригадав собі, що виправляючи Деменюка в поспіху забув замкнути двері на ключ. Запхавши в кішеню решту грошей і списи цінних паперів він поспішив до дверей покою, щоб побачити, хто там увійшов; швидкі кроки, що перемірювали кухню

прямуючи до его дверей, збудили в нім якесь недобре прочутє. Та поки ще зміг отямити ся, двері его покою отворили ся зо скрипом і в них показала ся постать пані Олімпії. Очи єї блищали ще дужше н звичайно, лице палало від швидкого ходу і внутрішнього унеія, а на стиснених, енергічних устах висіли громи.

— Панотче, панотче! — промовила вона не витаючись і не здороваючись, — що се ви задумуєте?

— Га! Що се? То ви пані? — лепотів переляканий о. Нестор ухопивши ся за ручку крісла і стаючи так, щоб те крісло було між ним і панею.

— О, ви вже й не пізнаєте мене! — промовила пані Олімпія, холодно всміхаючись і не ждучи на запросини о. Нестора сіла при столику і почала розглядати ся по покою.

— Ну, що, вибираєтесь від мене? — випалила нараз.

О. Нестор увесь затремтів, его тонкі, старечі губи поблідли мов полотно, в горлі дух єму заперло і він не міг нічого відповісти.

— Слухайте, отче! — строго, холодно і рішучо говорила пані — Не робіть дурниць! Не шукайте собі біди на здорову голову! Чи я на те десять літ доглядала вас, пантрувала як малої дитини, як свого рідного, щоб ви тепер робили міні такий скандал? Та чи ви знаєте, що ваша втека від мене — так, втека, бо кождий скаже, що добровільно від мене до того геретика-коваля ви не перейшли — що ваша втека від мене заріже мене в людській опінії! Що се буде такий удар для мене і для мого сина! Що се дасть злим язикам причину до найріжніших байок і спліток! І не вже я вам така ненависна та обридла, що ви волієте жити у першого ліпшого хлопа, сказати по просту, десь під плотом, ніж у мене?

О. Нестор увесь тремтів при тих словах, скорчив ся мов зівалий лист і ледво міг держати ся дрожачими руками за ручку крісла, щоб не впасти на землю. Пані Олімпія, бачучи его заклопотанє, почала тепер лагідніше.

— Ні, панотче, се не гарно з вашого боку! Се невдячність! Аджеж я на ваш маєток не напосідаю ся! Не хочете записати его Адасеві — воля ваша. Я вас не силую. Але того скандалу міні не робіть! Я розумію, вам треба би більшого достатку, стараннішого призору, ніж тут маєте. Дуже жалую, що мої маєткові відносини не дозволяють міні дати вам єго. Але в такім разі вам не слід утікати від мене до хлопа, бо там і того не будете мати, що у мене. Коли хочете, то переберіть ся до Львова. Я вам сего не бороню. Противно, готова все зробити для вас, допоможу вам винайти помешканє, прислугу... Там будете мати все, чого вам треба. Я не хочу, щоб ви втікали мов із розбійницької ями з дому тої, котра вас... котру ви колись...

Пані Олімпія не докінчила. Її власні слова зворушили єї глибоко. Вона заплакала і почала хусточкою витирати сльози з очей.

— Алеж ясне ве... ве... ве... — почав о. Нестор, гикаючись та ледво вимовляючи слова, але пані Олімпія різким жестом руки заставила его мовчати.

— Мовчіть! — скрикнула вона крізь сльози — Ви недобрий чоловік! Невдячний чоловік! Для якоїсь примхи зранити глибоко жіноче серце, причинити болю і униження жінчині, котра вас.. котра супроти вас... котра від вас сего не заслужила — се у вас нічого! Ну, скажіть на милість, чи бачив хто таке? Втікати від мене! І куди? До Гердера! Що вам таке Гердер? Чим він вам близький? Чим заслужив собі на ваше довіре? Ну, говоріть! Скажіть! Може би й я від него навчила ся тої штуки.

О. Нестор почав опять путаючись та гикаючись говорити щось, звиняти ся та перепрашати. Пані Олімпія хвилю слухала его лепотання, а потім знов перебила его мову.

— Ну, досить сего, отче Нестор! Досить! Подайте міні руку! Забудьмо про се! Я не така зла, як ви о мні думаєте. Але й ви мусите викинути з душі всякі упередження до мене! Ну, де ж се хто бачив, щоб так зо мною поступати, а?

О. Нестор якось з нехотя, вагуючись подав їй свою руку, котру вона м'яко стиснула і не випускаючи зі своєї руки говорила далі:

— Значить, між нами згода? Чи як? Зістаєтесь у мене, бодай доки вам не винайду теплої кутка у Львові... Ну, проясніть же чоло! Перестаньте хмуритись! Сядьте ось тут коло мене!

І пані Олімпія посадила его майже на силу на кріслі коло себе і знов узяла его руку в свою долоню.

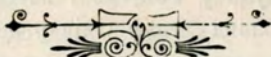
— Господи, і отак подумати, що така доля чекала нас обоє! Га, отче? Як би нам хто був се пророкував тоді, коли ми — тямте — перший раз цілувались з вами там, у імprovізованій школі в офіциві мого тата! Або тоді, коли я заховалась у корчах жасміну, а ви в задумі йшли доріжкою, а я вискочила і кинулась вам на рамена і затулила очі і перелякала вас, а потім мусіла поцілуями знов приводити до притомности! Чи тямте се все? Правда, нині згадуючи про ті золоті хвили здаєть ся, що се якісь повісти з Тисячі і одної ночі, якісь відомости з іншого світа, яснійшого, чистійшого, крашшого ніж наш!

— І по що... по що ясна пані се згадують? — ледво прошептав о. Нестор, злегка видобувши від неї свою руку і закриваючи лице долонями. — Обоє ми грішили.. Своєю любовою нарушили природні границі.. І за те тяжку кару прийняли..

— Ні, ні, ні! Не говоріть сего! — з жаром промовила пані Олімпія. — Не може се бути! Наша любов не була грішна. Бог не поклав жадних природних границь між людьми! Се ви яко священник найліпше повинні знати. Але я одно знаю: ви занадто в самоті живете. Вам треба троха більше розривок, товариства. Ні, отче, не відвертайте ся! Вже коли згода між нами, то мусите для мене се зробити. Я вас тут не лишу самого. Там до мене зараз прийде син з товариством на гербату. Ходіть! Розірветесь троха, відсвіжітесь видом молодих людей, побалакаємо!

О. Нестор хотів щось ремонструвати, але пані Олімпія не дала ему нічого говорити. Її зловбий і понурий настрій перемінився в очівлену веселість. Вона допомогла о. Несторови перебраться ся в нову реверенду і майже силоміць, не випускаючи его з рук, потягла его з собою, сама позамикавши его покої і сама поклавши ему ключі до кішені. А коли вийшли на подвірє отак у парі, побачив їх Деменюк, що ждав коло дверей. Бачучи радісне лице пані Олімпії і о. Нестора в новій реверенді він зрозумів, що про переносини нема й мови, і мовчки пішов у сад.

Іван Франко.

Щісня про Роланда.

Старофранцузький епос.

ССІ.

Сів на коня один посол і другий,
І сівши з міста рушили як стій;
Стривожені перед єміром стали
Й від Сарагосси віддали ключі.
„Щож бачили?“ питає Балігант.
„Де є Марсіль, що власть мав з рук мойих?“
А Кларієн: „Єму до смерти близько.
Вертаючи у Францію солодку,
Володар вчера вивозом ішов,
За ним сторожею вельможі йшли.
Був там его сестрінок граф Роланд,
Був Олівер, було дванайцять перів,
А з ними двацять тисяч збройних Франків.
Король Марсіль на них відважно вдарив.
На поли лиш один Роланд остав ся.
Сей Дурендалем так его затяв,
Що руку геть від тіла відрубав.
Вмер син, котрого так Марсіль любив,
Барони всі, котрих туди привів;

Втікали всі, куди лише хто міг, —
 Далеко в слід Карло за ними біг.
 Цар просить, щоб ти поміч дав ему;
 Він дасть тобі Іспанію цілу.
 Став Балігант важкі думки думати, —
 З журби він мало розуму не втратив.

ССІІ.

„Еміре“, каже бравий Кларієн,
 „Борба була у Ронсевалі вчора.
 Погиб Роланд, граф Олівер помер,
 Всі пери, що Карло їх так любив,
 Погибло й двацять тисяч Франків з ними.
 В борбі руки позбув ся цар Марсіль.
 Володар гнавсь за ними пару миль.
 Днесь лицар в тій землі вже не лишив ся
 Щоб не поляг ні в Ебрі не втопив ся.
 Стоять табором Франки здовж ріки.
 Не довго йти, — так близько нас вони;
 Слівце скажи, — не вернуть без біди.“
 А Балігант на него з горда глянув,
 Моторний став, зрадів, відвагу вчув
 І з крісла в мить на рівні ноги скочив:
 „Не гаяйтесь, барони, нам!“ гукнув.
 „Лишіть чайки! На коні всі і в путь!
 Старий Карло не вимкнесь нам мабуть.
 Ми пімстимо царя Марсіля рани:
 Замість руки він голову дістане.“

ССІІІ.

І вийшли всі невірні з кораблів,
 Хто на коня, а хто на мула сів.
 Пойіхали: що ж їм осталось ще?
 Емір, що всюди всім перед веде,
 Гукнув на друга Гемалфіна: „Ти
 Пильнуй, щоб в купі всі війська були.“
 Сам на коня, на свого Бруна сів;
 З ним разом п'ять щось йїхало князів.
 Так йїхав він аж в Сарагоссу знову.

Там зсів з коня на сходи мармурові.
 Приєїшки там ему графи держали.
 Відтак пустивсь по сходах до палати.
 Цариця йде — біжить его витати
 І каже: „Доле-ж ти гірка моя
 На ганьбу, сором пана втрачу я.“
 Й до ніг ему припала. Він царицю
 Підвів. Смутні обоє йшли в світлицю.

CCIV.

Коли Марсіль побачив Баліганта,
 Сказав до двох іспанських Сараценів:
 „Візьміть мене під руки й посадіть!“
 А сам він взяв рукою рукавицю
 І каже: „Пане й царю мій, еміре,
 Я віддаю тобі ціле се царство,
 Всі ленна, почеси всі й Сарагоссу.
 Пронащий я, пронащий мій народ!“
 А Балігант: „І жаль міні тебе,
 І годі тут нам довше говорити,
 Бо знаю, що Карло на нас не жде:
 Дасш, — візьму від тебе рукавицю.“
 Він відвернувся і заплакав з жалю
 І, вийшовши по сходах із палати,
 Сів на коня й помчавсь до свого війська.
 Тут на коня перед усім скрізь вів
 І скрізь ходив і всюди говорив:
 „Спішіть, бо Франк втікає вже домів!“

CCV.

Заблис над раном перший сонця світ.
 Король Карло збудивсь зі сну — не спить.
 А Гавриїл, котрого Бог зіслав,
 Рукою знак хреста на нім поклав.
 Володар вставши зброю з себе скинув.
 За ним цілий табір зробив так само.
 І кождий сів на коника й полинув
 Дорогами й широкими шляхами.
 У Ронсеваль, де бій відбувсь завзятий,
 Пойіхали оглянути всі страти.

CCVI.

Король Карло у Ронсевалі став,
 Побачив трупів, плакати почав,
 І каже Франкам: „Йдіть хіба поvoli!
 Я наперед поїду сам вже полем;
 Сестрінка свого віднайти б я рад.
 Я в Ахен був підчас різдвяних свят.
 Хвалили ся там лицарі знатні,
 В якій борбі хто був, в якій війні.
 І чув я як Роланд тоді сказав:
 Що, слиб він на чужині так вмирав,
 То перевисшить всіх вазалів, перів;
 До ворогів звернувшись головою
 З побідою умре хоробрий в бою.“
 Вмовк цар. Як прутом кинути, не далі, —
 Під гору йїхав поперед вазалів.

CCVII.

Гей йїде цар шукаючи сестрінка, —
 Що квітів бачить в лузі, кожда квітка
 Закрашена баронів наших кровю.
 Цар з туги сліз повстримати не може.
 Прийїхав він під дві ялиці гожі, —
 На трьох стовпах Роландові удари,
 Сестрінок сам лежить на трав коверци;
 Не диво, що Карло вчув біль у серци!
 Він зсів з коня, бігнем біжить до него,
 Бере его, на руки піднімає —
 Гей, гей! І з туги сам над ним вміває.

CCVIII.

Та от прийшов король Карло до себе.
 Тоді князь Найм із графом Аселіном
 І Готфрід з братом Генриком з Анжу
 Взяли его й оперли о ялицю.
 І бачить цар, — лежить его сестрінок;
 Заплакав він по нім солодко так:
 „Най Бог спасе тебе Роланде-друже!

Завзятий бій почати чи скінчити,
 Ти поміж всіми лицар був єдиний.
 З тобою днесь моя могутність гине.
 Цар мліє, прямо втриматись не може.

CCIX.

Король Карло прокинув ся з нетями;
 Держать его під руки три барони.
 І бачить він, — сестрінка труп лежить;
 Сам гарний, хоч і цвіт лица поблід,
 Запавші очі тьмою затягло.
 Сердечно, ревно затужив Карло:
 „Роланде-друже, най твою Бог душу
 В блаженних рай прийме на райські цвіти;
 По що тоді було в сей край ходити?
 День в день тебе оплакувати мушу.
 По славі днесь, по радощах моїх;
 Нікому вже піддержувати їх.
 Я не знайду вже друга. Є рідня
 Ще в мене... Щож, тобі вже не рівня!“
 Руками він волосє рвати став;
 Сто тисяч Франків жаль великий вчули,
 Гей кождий тут заплакав, заривав!

CCX.

„Роланде-друже, в Францію вернувши
 Я жити-му в Лаоні. З многих царств
 Чужі прийдуть в мою палату люде.
 Де граф Роланд? питати кождий буде.
 Що ж скажу я? В Іспанії поляг!
 Царетвоуванє моє лиш горем буде.
 Не буде дня без туги, сліз в очах...“

CCXI.

„Роланде-друже, гарний мій молодче,
 Зайдуть в мою каплицю в Ахен люде
 Чужі, новин почути кождий схоче.
 Що за страшна, погубна буде ся:
 Поляг Роланд, що світ здобув цілгий!

Збунтують ся Саксонці всі як стій,
 Болгаре, Угри, — бунт повстане всюди:
 Збунтуєсь Рим, Апулія, Палермо,
 Народи Африки і Каліферну...
 Прибуде горя, мук міні прибуде.
 Хто поведе могутчою рукою
 Війська моїї? Ти все нас вів до бою —
 І згинув... Франціє солодка, ти
 В сиріцтві! Скорше б вмерти я волів!^а
 І став він сиву бороду скубти,
 Волосє рвав руками з голови,
 А Франки мліли й падали долів.

ССХІІ.

„Най бог спасе тебе, Роланде-друже,
 Най днесь твою він душу в рай прийме!
 Хто вбив тебе, той нас осиротив.
 Дожив я горя! Вмерти б сам волів,
 Як щоб за мене мерли рідні всі.
 Коб дав так Бог, Марії син, міні,
 Щоб днесь ще, нім зайду в Сіверський вивіз,
 Моя душа покинула се тіло,
 Зійшлась з душами дорогих осіб,
 Щоб з ними враз мене сховали в гріб!“
 Цар плаче, білу бороду порвав.
 „Великий жаль в Карла!“ князь Найм сказав.

ССХІІІ.

„Мій царю!“ каже Готфрід із Анжу.
 „Не доводи до краю свого болю.
 Кажи всіх наших з поля позбирати,
 Котрих Іспанці повбивали в бою“
 Карло сказав лиш: „Дай же знак трубою!“

ССХІV.

Заграв у ріг свій Готфрід із Анжу.
 На знак Карла всі Франки з коней всіли,
 Побитих друзів своїх віднайшли
 І позносили всіх в одну могилу.

Епископи, ігумени, черці,
 Каноніки і всякі пан-отці
 Благословляють їх хрестом святим.
 Несе ся мірри й тіміаму дим.
 А скоро всіх вже гарно обкадили,
 З парадю засинали могилу
 Й лишили. Щож осталося більше їм?

CCXV.

Роланда, Олівера і Турпіна
 Володар каже набальсамувати.
 Казав при собі отворити трупів,
 Серця їх в шовк обвити і сховати
 У біломармурову домовину.
 А потім кожного барона тіло
 Велів піментом та вином мастити
 І гарно в шкіри з оленів зашити.
 А сам позвав Тедбальда й Гебуїна,
 Ще й графів двох Мілона та Отуна.
 На возах трупів каже везти їм,
 На гарних, критих шовком дорогим.

CCXVI.

Король Карло збирає ся в дорогу,
 Аж тут являють ся полки невірних.
 Посли два навпростець до него йдуть,
 На бій его в ім'я еміра звуть.
 „Гей не ялось втікати, гордий царю!
 Чи бачиш там, — се йде Балігант;
 З Арабії веде великі сили.
 Побачимо, чи будеш нині смілий.“
 Став бороду Карло скубти собі,
 Згадав всі горя-лиха, страти всі,
 Оглянув гордим оком всі війська
 Й грімким, могучим голосом сказав
 „До збруї Франки! Далі на коня!“

ССХVII.

І перший всіх оружить ся Карло.
 Вбрав живо кирас, привязав шолом
 І пречепив до боку Жуаеза,
 Котрий за блиск і з сонцем не міняв ся б
 Відтак до шийі щит приєднав з Бітерну,
 Взяв спис до рук, аж деревище трісло
 Й сів на вороного, на Тенседура, —
 Спіймав єго на болотах Марзуні,
 Коли впав трупом Малпалін з Нарбонни.
 Острогами вколов коня й басує, —
 За ним війська всі в тисячних рядах,
 А Бог і папа римський на устах.

ССХVIII.

Зсідають скрізь по поли з коней Франки,
 Сто тисяч їх оружити ся стало.
 Все гарне в них, на що лиш оком кинь:
 Хороша збруя, скоропадний кінь.
 І знову всі на коні вміло сіли,
 Явить ся ворог, в бій підуть в тій хвили.
 Поверх шоломів мають хоругви.
 Коли Карло побачив ту красу,
 Позвав до себе зараз Йозерана
 З Провансії й Могунцького Анзельма:
 „На ті війська вже мож числити вельми!
 Трус той, хто з ними ще боятись може.
 Коли Араби лиш сюди прийдуть,
 Роланда смерть пімщу я ще мабуть.“
 Князь Найм додав: „І Бог нам допоможе.“

ССХIX.

Карло позвав Рабела й Гвінемана:
 „Панове, каже, заступіть на час
 Роланда й Олівера, прошу вас.
 Один з мечем, а другий з Оліфантом
 Най перед військом йде на чолі, —
 Пятнайцять тисяч буде з вами Франків,
 Всі лицарі найкращі, молоді.

А других тільки вишлю в слід за ними
 Під проводом Лорана й Гебуїна.“
 Князь Найм у парі з графом Йозераном
 Виражують полки у поле справно;
 Де стрінуть ся з невірним, в бій пійдуть.

ССХХ.

На перші два полки зложились Франки.
 За ними йде у поле третій полк, —
 В тім полку вже були одні Баварці, —
 Пятнайцять тисяч лицарів було.
 В важкій борбі не бракне їх ніколи.
 Тай кращих вже над них не знав Карло,
 Крім Франків, що й Баварців побороли.
 Їх поведе могучий граф Ожер.
 Завзятих має лицарів тепер.

ССХХІ.

Є три полки в володаря Карла, —
 Князь Найм четвертий виражає в поле:
 Самі знатні хоробрістю барони,
 Моторні Аллеманії сини.
 Їх всіх було, як кажуть, тисяч дваццять.
 Хороша збруя в них і коні добрі:
 Хоча-б по смерть, у бій пійдуть хоробрі.
 Князь Трацький Герман вести їх обравсь.
 Він скорше вмер би, як в борбі злякавсь.

ССХХІІ.

Князь Найм у парі з графом Йозераном
 З Нормандців пятий полк зложили гарно,
 Як кажуть Франки: дваццять тисяч їх.
 Шпаркі в них коні, гарна збруя в них.
 На смерть пійти готові всі, як треба;
 Таких завзятих вже й нема під небом.
 Старенький Ришард поведе їх сам.
 Робота буде спісам і рукам.

ССХХІІІ.

На шестий полк зложили ся Бретонці,
 Всіх трийцять тисяч лицарів було.
 По лицарськи вони на конях йдуть
 Під лісом спісів, лісом хоругов.
 Се ленники могутого Отуна,
 Що вислав з ними графа Невелуна.
 Маркіз Отун з Тедбалдом з Реймс як стій
 „Хиба веде вже й наших разом в бій.“

ССХХІV.

Вже шість полків Карло Великий має;
 Князь Найм у поле семий виражає,
 Шле сорок тисяч лицарів хоробрих
 З Овернської землі і з Пуату.
 Всі в гарній збруї, всі на конях добрих,
 В долині враз зібрались під скалою.
 Карло благословляє їх рукою.
 Тих поведуть Годзельм та Йозеран.

ССХХV.

Полк осьмий в поле вирядив князь Найм,
 Полк лицарів фрізійських та фламандських.
 Було звиш сорок тисяч люда в нім.
 Де лиш побють ся, там вони при тім.
 І каже цар: „Ті зроблять в мене службу.
 Гамон з Галісії з Рембалтом в парі
 По лицарськи полк осьмий поведуть.“

ССХХVІ.

Князь Найм у парі з графом Йозераном
 Девятий полк хоробрих виражають,
 Бургундських лицарів та Лотарингів;
 Тих пятьдесят щось тисячів було.
 На голові шолом, на груди кирас,
 В руках тревале копе й спіс короткий.
 Коб лиш прийшли сюди Араби певно,
 То-ж то в борбі вдаряти будуть ревно!
 Їх поведе Аргонський князь Тьеррі.

ССХХVII.

Десятій полк — то з Франції барони,
 Найкращих в бою лицарів сто тисяч.
 У всіх вид пишний, смілива постава,
 Волосе сиве й борода білява.
 Всі в панцирах і кирасах подвійних,
 Всі при мечах французьких та іспанських.
 Щити у них мальовані, чудові, —
 На коні сіли, до борби готові.
 Карло при них. Всі „Монжуа“ кричать.
 Петра святого фану Оріфлам
 Несе Готфрід з Анжу. „Romaine“ вона
 Звалась; тепер прозвали „Монжуа“.

ССХХVIII.

Король Карло Великий зсів з коня
 І на зелені трави ниць упав;
 Лицем до сходу сонця обернувшись,
 Він так сердечно-щиро молить Бога:
 „Днесь заступи мене, правдивий батьку,
 Ти що пророка Йону спас від смерти,
 Ти що царя Нініви зберегав,
 Що Даніїла лвам не дав роздерти,
 З котрими він у ямі пробував,
 Що трьох молодців спас в горячій грани,—
 Зверни любов свою й на мене, пане!
 Будь ласкав нині, дай мені пімститись
 За смерть сестрінка мого, за Роланда!“

ССХХIX.

Король скінчив молитву, знявся на ноги,
 Могучий знак хреста поклав на собі
 І сів на скоропадного коня.
 Присішки Найм і Йозеран держали.
 Відтак взяв щит і остре конє з стали.
 Постава гарна й на кони він сміло
 Сидить, — вид ясний, благородне тіло.
 Він в чвал пустив ся. Перед ним, за ним
 Скрізь труби грають гомоном дзвінким.

Та краще всіх голосить Оліфонт, —
Всі Франки плачуть, тужать: вмер Роланд.

ССХХХ.

Володар гордо йде на кони,
А борода єго весь панцир вкрила.
Що робить він, те й роблять Франки всі.
По тім пізнати мож, що є їх сила.
Минають гори й скал шпилі високі,
Вузкі яри та долини глибокі,
Минули вивіз, край пісків, ялиць,
Зблизились до Іспанії границь
І в чистім поли на спочинок стали.
Вернулась Балігантова сторожа.
Один посол сирійський каже так:
„Я бачив гордого царя Карла.
Відважних має лицарів! — Пора
Оружити ся; без борби не буде.“
„Се в мене лицар!“ каже Балігант.
„Заграй же в ріг, щоб всі почули люде!“

ССХХХІ.

Озвались бубни по цілім таборі, —
Роги і труби голосно заграли.
Невірні з коней всіли й зброю брали;
Не залишив оружитись емір:
Надяг на себе дамасценський панцир,
Шолом у злоті й дорогім каміню,
До боку меч припняв, котрому імя
З бути дав пишне: звав єго на взір
Карлового меча, бо й чув про него.
Се імя гаслом стало у борбі,
Єго все військо тямило собі.
До шиї щит припняв емір широкий:
В нім галка злота, беріг кришталовий
А всі стяжки хороші, пурпурові.
До рук взяв копе прозване Малтетом, —
Там деревище як дубчак здоровий
Єго заліза не підніс би й мул.

І на коня сів Балігант. Маркул,
 Що із за моря був, держав присішки.
 Мав Балігант кріпкі, могучі ноги.
 Гладкі литки, м'ясисті й стан широкий;
 Мав груди міцну, хорошую і ніжну,
 Широкі плечі й дуже ясний вид
 І горді очі й кучерявий волос,
 Що білий був як серед літа цвіт.
 В борбі нераз вже пробував ся він.
 Коб він ще, Боже, був християнин!
 Вколов коня, аж ясна бризла кров
 І душком скочив через рів емір, —
 А мав рівчак той стіп щось сорок в шир.
 „Сей оборонить край!“ кричать невірні.
 „Не буде Франка, щоб з житєм втік з бою;
 Де б він не був, там ляже головою.
 Дурний Карло, що доси ще не втік.“

ССХХХІІ.

Емір цілком на лицаря схожий.
 Вся борода его як цвіт той гожий;
 В своїм законі вчений він як слід,
 А в бою теж завзятий, смілий він.
 Малпрім також хоробрий вдався син,
 Великий був, міцний як батько й дід.
 „То їдьмож, пане!“ каже до вітця.
 „Я страх цікавий бачити Карла.“
 „Бо й лицар — каже Балігант — він дійсний.
 Великої діждав ся слави в піснх.
 Однак Роланд, его сестрінок, ємер;
 Не зможе він опертись нам тепер.“

ССХХХІІІ.

„Мій гарний сину,“ каже Балігант.
 „Поляг у бою вчора граф Роланд,
 Поляг могучий лицар Олівер,
 Погибли пери всі, Карла любимці
 І Франків двацять тисяч. Я тепер
 За прочих всіх не дав би й рукавиці:

Володар сам прибуде певно з військом.
 Сю вість приніс мені посол сирійський.
 В Карла великих десять є полків.
 Могучий лицар грає в Оліфант —
 Дзвінкою грою скликає він друзів —
 І йде перший на чолі всіх військ,
 А з ним п'ятнайцять тисяч Франків йде,
 Молодців — цар зове їх діточками.
 А других тільки йде в слід за ним:
 Вдаряють міцно всі вони мечами.
 „Я перший вдарю днесь,“ сказав Малпрім.

CCXXXIV.

„Мій гарний сину“, каже Балігант.
 „Я зроблю все, чого бажаєш ти.
 В бій з Франками, хоч зараз, можна йти.
 Возьми царя Литовців Данаморта
 З собою й перського царя Торлея.
 Лиш тій буті великій мата дай,
 Я дам тобі землі свої пай
 Від Херіанту аж по Вал-Маркі.“
 А той: „Мій пане, дякую тобі!“
 Він приступив і взяв від него дар.
 Держав сю землю доси цар Флуріт,
 Та більше він єї вже не уздрить,
 Не зробить ленником єго емір.

CCXXXV.

Емір пустивсь оглянути війська, —
 За ним єго відважний, гордий син.
 Ще й два царі, Торлей і Данаморт.
 Складалось військо з трийцяти дружин
 Найхоробріших лицарів-борців.
 Найменчий полк сто тисяч їх числив.
 Дружина перша з Бутентрот була,
 З Мікенів друга в слід за нею йшла
 З великими лобами. В тій дружині
 Всі мали щіть поздовж хребтів як свині.
 З Блос та Кублєс була дружина третя

А з Брун і Есклавоз була четверта;
 За ними пята йшла з Сорбрес та Сорс
 І шеста з гір Арменії та Морс.
 Дружина сема вийшла з Бріхону;
 З над Нігру осьма вийшла, з Грос девята,
 В кінці з Балідської землі десята.
 Де ті прийдуть, там вже добра не ждати.
 Емір душею всею в Магомета
 Хоробрости собі й відваги молить:
 „Карло французький мов шалений гонить!
 Коли не вступить ся, я в бій пійду;
 Не мати ме на голові корони.“

ССХХХVІ.

І знов нових полків зложили десять.
 У першім йшли погані Канелійці, —
 Прибули прямо з Вал-Фуїт вони, —
 У другім Турки, в третім Перси йшли.
 Четвертий полк складавсь з самих Пінсенів,
 Полк пятий з жителів Солтра й Аверзи,
 Полк шестий з Ормалейців та Девійців,
 А семий з Самуїлових підданих.
 Полк з Брусси осьмий, з Десклавер девятий,
 З пустині Оціавту був десятий.
 Народ сей Бога нашого не знає;
 Таких ледви побачить хто гільтайів.
 На кождім шкіра як тверде зелізо.
 Шолом та панцир злишні в них. Завзятий
 Народ в борбі й великі горлорізи.

ССХХХVІІ

Ще десять вирядив полків емір.
 Тут перший був Жаянтів полк з Малперзи.
 Полк Гунів другий був, а Угрів третій,
 З широкої Балдізи був четвертий.
 За тими йшли полк пятий з Вал-Пенузи,
 Хоробрий шестий полк людей з Марузи
 І семий з Астрімонії та Левзи.
 З Аргілли осьмий був, з Кларбон девятий,

А з Фронди полк бородачів десятий.
 Народ сей Бога не любив ніколи.
 Про се й французька каже літопись.
 Заграли труби всі й війська могуті
 По лицарськи на конях понеслись

CCXXXVIII.

Емір хоробрий вдав ся чоловік.
 Крім смока свого вивісити каже
 Він Магомета й Тервагана фани
 На образі й Аполлін був поганий.
 А Канелійці з коней вколо них
 Таку голосять проповідь до всіх :
 „Той, хто в богів бажає оборони,
 Най молить їх, най щиро бє поклони!“
 Поганці очі й голови долів
 Схилили всі й шоломи всі схилили.
 А Франки: „Смерть чекає вас, драбів!
 Для всіх вас вже заглади дні зближились.
 Най Бог Карла в опіці має днесь;
 Най в імя боже ся борба почнесь!“

CCXXXIX.

Емір до діла мудро братись вмів.
 Він сина зве й дванайцятьох царів :
 „Пани барони, йїдьте ви вперед
 І разом всі війська мої ведіть.
 Собі я три полки найкращі лишу:
 Один Турецький, другий Ормалейський,
 А третій полк Жаянтівський-Малперський.
 Візьму я ще і полк із Оціанту, —
 Пійде зі мною на Карла й на Франків.
 Коли Карло зі мною схоче битись
 Я голову єму з карку здійму, —
 Не буде права кращого єму!“

CCXL.

Війська великі йдуть, полки стрійні.
 Кругом нема долини ні гори,

Дерев ні ліса, де-б укритись можна;
 Все гарно видко тут на рівнині.
 „Невірні люде“, каже Балігант,
 „Пора у бій вже йти!“ Воєнний стяг
 Взяв Амбуар, — держить его в руках.
 Невірне військо „Преціоз*)“ кричало,
 А Франки кажуть: „Лихо-б вас напало!“
 І грімко скрізь лунає: „Монжуа!“
 Король Карло заграти каже в труби.
 Найголоснійше грає Оліфант.
 Невірні кажуть: „Гарні й там війська!
 Завзята буде ся борба й важка!“

CCXLI.

В широких поли довга рівнина.
 Горять брилянтом-золотом шоломи,
 Блищать щити і панцирі з Дамаску,
 Блищать скрізь коня й повівають фани,
 А труби грають голосом дзвінким,
 Та найсильніша в Оліфанта гра.
 Емір зве свого брата Канабея,
 Котрий, царем у Флоредані бувши,
 Держав всю землю аж по Вал-Севре,
 Й показує ему полки Карлові.
 „Се Франції, бач, славної бута!
 Як гордо йде на кони сам цар,
 Оттой послідний між бородачами,
 Що бородами панцирі закрили,
 А кожда біла, наче сніг той білий.
 Хват кождий з них до списа чи меча.
 Важка і довга жде нас днесь борба,
 Борба, якої ще ніхто й не бачив.“
 Як прут рукою кинути, так боком
 По при війська верхи конем він йде
 І загриває кожного словами:
 „Дивіть, я перший йду перед вами.“

*) Преціоз — ст. фр. précieux (нов. фр. précieux) — дорогоцінний; тут назва емірового меча.

Помахуючи копя деревищем,
Він до Карла прицілює ся вістрем

CCXLII.

Коли Карло Великий вздрів еміра,
Побачив смока, стяги, хоругви
Й таку арабських військ велику силу,
Що поле все вона собою вкрила
Крім того кусня, де володар став, —
Могучо цар французький закричав:
„Вазали вірні, Франції барони!
Так много бойів виграли ви в поли,—
Дивіть на трусів, зрадників оттих!
Вся віра їх не варта і денара.
Богато військ, — та що за користь з них?
Хто хоче йти, най коло мене горнесь.“
І він коня острогами вколов.
Кінь Тенсендур зробив чотири скоки.
А Франки кажуть: „Се хоробрий цар!
Йїдь, царю, йїдь, з тобою йїдуть всі.“

CCXLIII.

Був ясний день, світило ясно сонце.
Війська хороші рушили полками.
Й чоло в чоло з собою вже зійшлись.
Граф Гвінеман з Рабелом графом в парі
Враз бистрим коням повіді звільнили;
Вдаряючи острогами що сили
Враз ostrі копя в гору підняли.

CCXLIV.

Неустрашимий лицар граф Рабел
Вколов коня острогами зі злата
Й на перського царя Торлея вдарив.
Удару щит не видержав. Крізь панцир
У серце вїїлось вістрем злате копє.
Торлей впав трупом на низенький корч,
А Франки кажуть: „Се вже божа поміч!
Карло наш в праві; стіймо-ж всі за ним!“

CCXLV.

На короля Литовського наваживсь
 Граф Гвінеман. Розбив цвітистий щит,
 На прах розбив на нім сталевий панцир
 І хоруговку кровю закрасив.
 Цар трупом впав, — хоч смійся тут, хоч плач.
 По тім ударі кажуть Франки так :
 „Пани барони, бийте, не ліпуйте!
 Перед невірним наш Карло є в праві!
 Найліпше се розсуджує наш Бог!“

CCXLVI

На білого коня усів Малпрім
 І кинувся на військ французьких лави.
 Скрізь розсіває він важкі удари, —
 За трупом труп валить ся перед ним.
 І знову перший тут емір кричить :
 „Барони, довго годував я вас.
 Дивіть, мій син пустивсь Карла стрічати.
 З баронами справляєсь копом в мить.
 Нема вазала кращого вже в нас!
 Ёму ви спісом острим допоможіть!“
 Вперед усі невірні подались.
 Важкі удари смерті сіють скрізь.
 Страшний, погубний бій лютує всюди,
 Якого довго не було й не буде.

CCXLVII.

Війська могуті всі й полки відважні
 Зійшлися разом у борбі поважній.
 Падуть з невірних рук міцні удари,
 І що тут, Боже, спісів наламали!
 Скрізь панцирі й порубані щити
 Лежать на цвітом вкращевій землі,
 Лежать на ніжних трав зеленім шовку.
 Емір озвав ся так до свого роду:
 „Вбивайте без пощади християн!“
 Горячий бій важкий триває довго.

Ще не було й не буде вже такого
Кінець борбі тій зробить смерть одна.

CCXLVIII.

Емір промовив так до свого війська :
„Рубайте днесь, — на теж прийшли сюди.
Я дам вам гарних, любих жіночок,
Землею й ленном кожного відзначу.“
„Гаразд“, озвали ся невірних хмари
Й посипали ся скрізь важкі удари.
Заблисло більше тисяча мечів
І закипів завзятий бій, кровавий.
Тут бачив би борбу, хто-б лиш хотів.

CCXLIX.

Король Карло Великий каже Франкам :
„Я вас люблю й числю на вас, барони.
За мене ви нераз ішли до бою,
Чимало ви й царів взяли в неволю.
Я вам повинен вивдячитись щиро
Землею й леннами, душею й тілом.
Пімстить своїх братів, синів-нащадків,
Що в Ронсевалі вчера полягли !
За нами правда, — най вам звісно стане.“
А Франки всі : „Ти правду кажеш, пане.“
І мав він дваїцять тисяч там таких,
Що мов один всі словом прирекли
Хоча-б на явну смерть пійти в потреби.
Спіс в руки брав, хто жив лише хто міг,
В борбі мечами жваво сікли всі.
Кровавий, довгий бій настав для всіх.

CCL.

Несе ся полем на кони Малпрім,
Богато страт наносить Франкам він
Князь Найм на него глянув лиш завзято
Й по лицарськи пустивсь его стрічати.
Від щита конем верхній край відбив
І всі пряжки від панцира віддер ;

В бік спіс по жовту хоруговку вбив, —
На сім сот трупів впав Малпрім і вмер.

CCLI.

Цар Канабей, еміра рідний брат,
Вколов мерщій острогами коня,
Добув меча, — з кришталю ручку мав, —
І по шоломі ним рубнів князя.
Так вдарив, що шолом на двоє тріс,
Що остре вістре пять пряжок розсікло.
Ні за денара не поміг візір,
Бо й тіла вже мечем досяг емір,
А часть візіра аж на землю впала.
По тім ударі втратив Найм притомність;
Було-б по нім, коли-б не божа поміч.
Він лиш коня за ший обіймив.
Коли-б невірний вдарив був ще раз,
Погиб би лицар добрий. Та наспів
Цар Франції Карло на поміч в час.

CCCLII

Князь Найм був сильно ражений ударом.
Невірний в друге вдарити вже мав.
„Гинь драбе!“ тут Карло єму сказав
І кріпко так почастував єго,
Що щит пробив, — а вимірив у груди, —
І відорвав від панцира візір.
Він трупом впа, лишив пусте сідло.

CCCLIII.

Гей зажуривсь король Карло Великий,
Коли уздрів глибокі Найма рани, —
Ллесь кров червона на зелені трави...
І радить так єму володар правий:
„Йїдь ти зі мною разом, гарний пане!
Підлець погиб і більше вже не встане.
Загнав єму я остре копє в тіло.“
Князь Найм промовив: „Вірю, пане, вірю.

Коб лиш прожити, вивдячусь тобі.“
 І йшли в любови разом та дружбі, —
 За ними-ж двацять тисяч Франків можних
 Рубати, битись добре вміє кожний.

CCCLIV.

Пустивсь емір верхи конем по полі
 І кинув ся на графа Гвінемана.
 Він проти серця в ясний вдарив щит,
 Повідривав від панцира пряжки
 І ребра два вложив єму у боці;
 Граф трупом впав із борзого коня.
 Убив емір Лоранта й Гебуїна
 Й старого Ришарда, царя Нормандців.
 Знов „Преціоз!“ кричать-ревуть поганці.
 „Вдаряйте під опікою еміра!“

CCCLV.

Хто б тут Арабських лицарів був бачив,
 Борців з Аргілли, з Оціанту й Басків,
 Той бачив би, як копами вдаряли.
 Та Франки теж втікати не гадали.
 Одних і других мерло тут досить
 Завзятий бій до вечера кипить.
 Богато страт вже мали Франки днесь,
 Ще більше горя визнати прийдесь.

CCCLVI.

Араби й Франки бють ся без утоми.
 Той ломить спіє, той ясне копе ломить.
 Хто-б ті щити поламані був бачив,
 І брязк чув ясних панцирів зі стали
 Й важкі мечів удари по шоломі,
 Хто-б бачив, як долів валились коні,
 Як з коней військо падало долів
 Як на землі що крок то лицар млів,—
 Хто-б все те бачив був і все те чув,
 По вік нещастя б того не забув.
 Емір Аполліна на поміч зве,

Зве Магомета й Тервагана кличе:
 „Я ж вірно вам служив, боги мої,
 Все образи вам ставив золоті.“
 В тім друг его надходить Гемалфін,
 Емірови несе злі вісти він:
 „Біда, говорить, пане Баліганте,
 Ти сина свого днесь Малпріма стратив;
 А Канабей твій брат поляг при нім.
 Се Франкам двом вдало ся їх убити.
 Один з тих Франків був володар, бачу.
 Він лицарську, відважну має вдачу,
 А борода его як майські цвіги.“
 Долів шолом склонив емір похмурий,
 Склонив лице, прибравши вид понурий.
 Він вмерти б рад, щоб збутись туги й горя.
 Він кличе ще Жанглея із-за моря.

CCLVII.

Емір сказав: „Жанглею, друже мій,
 Вдавсь мудрий ти й великий розум твій,
 Охотно слухав я твоєї ради.
 Як думаєш: чи Франки, чи Араби?
 Чия побіда буде в полі днесь?“
 А той сказав: „Ти, Баліганте, впреш.
 В своїх богів ти не знайдеш зашити.
 Карло бутний, а Франки вміють бити.
 Я ще не бачив лицарів таких.
 Скликай своїх баронів з Оціанту,
 Скликай Арабів, Турків та Жаянтів, —
 Хто-б там не був, мерщій втікай від них!“

CCLVIII.

Емір пускає бороду на груди,
 Пускає білу як терновий цвіт;
 З нічим не криєсь, най що хоче буде,
 Бере до уст своїх могучий ріг,
 І грає дзвінко, щоб всі Франки вчули.
 З всіх піль відразу всі війська прибули.
 Війська з Аргілли брешуть наче пси,

А з Оціанту мов ссли ревлі.
 Ще раз шалено кипулись на Франків
 І в найгустійших лавах розбрили ся.
 За сей лиш раз лягло їх тут сім тисяч.

CCLIX.

Не слабодух був граф Ожер. У панцир
 Ніколи ліпший не вбиравсь вазал.
 Коли уздрів розбиті лави Франків,
 Позвав Аргонського князя Тьеррі
 І Готфріда з Анжу і Йозерана
 І гордо так промовив до Карла:
 „Дивись, як бють твоїх людей невірні!
 Не дай тобі носити корону Бог,
 Поки не змиєш кровю тої ганьби!“
 Ніхто на те і словом не озвався;
 Острогами коня лиш вдарив кожний:
 Де тільки стрів ся, йшов з невірним в бій.

CCLX.

Могучо бєсь король Карло Великий,
 Завзято теж князь Найм і граф Ожер;
 Не зле й хорунжий Готфрід із Анжу,
 Однак Ожер найхоробрійше бив ся.
 Вколов коня і поводи звільнивши
 Пустивсь до того, що зі смоком був
 І вдарив так, що повалив на місци
 Невірного і королівський знак.
 Коли ємір побачив, що хорунжий
 На землю впав зі стягом Магомета,
 Їм у тепер по трохи ясно стало,
 Що не за ним, а за Карлом тут право.
 У ростіч всі Араби йдуть сотками
 І каже так володар: „Гей барони,
 Скажіть, чи мати му я поміч, пробі?“
 А Франки: „Так тобі питати годі.
 Той зрадник, хто-б не бив ся до загину.“

CCLXI.

Минає день і вечір йде поволи.
 Невірні бють ся з Франками у полі.
 На лицарів двох військо все глядить
 На тямці гасло в кожного лежить.
 Емір кричить все „Преціоз“. В Карла
 Було преславне гасло „Монжуа“.
 По голосах пізнали ся дзвінких
 І в мить один до другого прибіг.
 І вже упали два важкі удари;
 Два копя в круглі два щити понали.
 З щитів широкі спали обручі
 Й від панцирів пряжки відпали всі,
 Однак до тіла копя не дістались.
 Порвавсь ремінь, і зсунулось сідло:
 На землю впав емір і впав Карло.
 Та в мить оба на ноги позривались,
 Мечів добули сміливо оба:
 Тоді хиба скінчить ся та борба,
 Аж трупом хтось на землю повалить ся.

CCLXII.

Хоробрий лицар був Карло французький,
 Емір також не знав, що боязнь страх.
 В обо мечі обнажені в руках;
 В щити оба ударили могутю.
 Ремінь розсікли й дерево подвійне,
 Аж цяхи з него випали й галки.
 По панцирах ударили вони,
 Аж із шоломів ясних іскри блисли.
 Тоді хиба скінчить ся вже той бій,
 Аж хтось з них двох пізнасть нерозум свій.

CCLXIII.

„Подумай, Карле, лиш“, озвався емір.
 „І зваж, який я маю жаль до тебе.
 О скільки знаю, вбив ти мого сина
 Й безправно край міні забрати хочеш.

Піддай ся краще і приймай від мене
 Все в ленні відси аж по Оріент.“
 „Тай сором був би се!“ сказав Карло.
 „Не для невірних в мене мир-любов.
 Прийми закон наш божий, охрестись,
 Тоді й тебе любити я готов.
 Вселенної цареви покорись!“
 А Балігант: „Дурне на думці в тебе“.
 І знов мечами вдарили на себе.

CCLXIV.

Емір хоробрий вельми був. Як вдарив
 Карла мечем він по шолома стали,
 Розбив шолом на прах на голові,
 Аж меч сховався у кучері густі
 І на долоню шкіри з лоба здер:
 На нім відкрилась гола кість тепер.
 Карло схитнувся, мало що не впав,
 Та Бог Карлови вмерти ще не дав
 При нім явився Гавриїл у бою.
 „Великий царю, — каже, — що з тобою?“

CCLXV.

Коли Карло вчув ангельські слова,
 Він смерти вже ні дрібки не боявся.
 Їму вернула ся притомність, сила.
 Мечем французьким вдарив він еміра.
 Розбив шолом, що аж горів камінем,
 І лоб розтяв, аж мозок виплив весь,
 Лице по білу бороду розтяв, —
 Еміра труп на землю зараз впав,
 І знову дзвінко „Монжуа“ несесь.
 Вчув гасло се князь Найм, — коня привів.
 Король Карло на Тенсендура сів.
 Невірні втікли; сталась воля божа.
 Знайшов тут кожний Франк, чого хотів.

CCLXVI.

Невірні втікли; божя воля в тім.
 Карло за ними гнав ся, Франки з ним.

І каже цар: „Днесь горе все пімстить,
 Всі серця свого муки присмирить,
 Бо нині, бачу, плакали ви рано.“
 А Франки кажуть: „Пімести тра нам, пане.“
 З всіх сил мечем рубав тут кождий, сік.
 З невірних мало хто живий утік.

CCLXVII.

Велика спека, порохи встають.
 Невірні втікли; Франки далі йдуть,
 Женуть за ними аж до Сарагосси.
 На верх вежі виходить Брамімунда,
 А з нею всі каноніки й весь клир
 Поганих, Богови противних вір.
 Тонзур в них не було й нема уставів.
 Побачивши покованих Арабів,
 Кричить цариця: „Магомете милий!
 Мій царю любий, Франки нас побили.
 Поляг на сором-ганьбу наш емір.“
 Се вчувши до стіни звернувся Марсіль,
 Заплакав, — вид его покрило смутком, —
 І з болю згинув. Грішну душу хутко
 Поніс нечистий в пекло як свою.

CCLXVIII.

Все що не втікло, трупом полягло.
 Побіду славному мав король Карло;
 Казав розбити Сарагосси брами, —
 Знав, що ніхто противитись не стане.
 Розбивши, з військом всім війшов у город
 І тут насильно на ніч став табором.
 Сивобородий цар удався завзятий.
 Казав цариці вежі всі віддати,
 Веж менших пятьдесят, великих десять.
 З ким поміч божа, тому все веде ся.

CCLXIX.

Скінчив ся день, настала темна ніч,
 Та місяць ясний був, палали зорі.

Карло володар Сарагоссу взяв
 І тисяч Франків вислав, щоб ходили
 По всіх мошеях і по всіх домах
 З сокирою і мологом в руках:
 Всі статуї божків вони звалили
 Цар в Бога вірить, Богу й служить він;
 Він каже всім єпископам своїм
 Святити воду й всіх поган хрестити.
 А кожного, що опиравсь тоді,
 Вбивав Карло й палив его в огні.
 Одного дня хрестилось їх сто тисяч.
 Одна осталась без хресту цариця.
 Вона в солодку Францію піjde
 І по добру всім правдам там навчить ся.

CCLXX.

Скінчилась ніч і ясний день настав.
 Карло залогу в вежах полишав:
 Хоробрих тисяч лицарів Карлову
 В тім городі сповняти має волю.
 На знак Карла збираєсь військо в путь
 З царицею, котру в полон ведуть.
 Не дав зробити кривди їй Карло.
 Днес і вертати вєсело було.
 Минувши жваво, весело Нарбонну,
 В Бордо приходять, кріпость оборонну.
 Тут в дарі Северинові святому
 Цар дав Роландів ріг мангунів повен.
 Стрічали там его прочане всі.
 Відтак сів цар на скорі кораблі
 Й Жірондою сестрінка віз до Блеф,
 Сестрінка свого й друга Олівера
 Й хороброго, розумного Турпіна.
 Відтак зложив їх в гарні труни білі;
 Лишили Франки їх в опіці Бога
 Й черців і далі йдуть — важка дорога.
 Перед палатою з коня він скочив;
 З палати зараз розіслав послів,
 Щоб скликували в Ахен всіх суддів:

Всіх Німців, Сасів, Фрізів та Баварців,
Бретонців, Лотарингів і Нормандців,
Народ з Бургундії та Пуату.
Всі наймудріші Франки будуть тут;
Над Ганелоном буде в Ахен суд.

CCLXXI.

Вернув ся вже з Іспанії володар
В найкращий город Франків Аквісгран.
Ось і в палаті він, іде в світлицю.
Хороша Альда йде ему на стрічу
И царя питає: „Де-ж є граф Роланд,
Що присягавсь мене за жінку взяти?“
Карло за горем світа вже не бачить;
Він бороду рве білу й гірко плаче:
„Сестричко люба, не питай, бо згинув.
Я дам тобі ще кращого в заміну;
Се Людвік*), син мій, — ліпшого не маю.
Колись царем він буде ще в тім краю.“
І каже Альда: „Дивні се слова!
Не дай се Бог ні ангели тепер,
Що б я жила, коли Роланд помер!“
Поблідла вся і впала нежива
Перед Карлом. Най Бог простить єї!
Заплакали у тузі Франки всі.

CCLXXII.

Знайшла хороша Альда свій кінець.
Король гадав ще, що вона зомліла.
Він побиваєсь, тужить, плачуть очі;
В обійми взяв єї, підняти хоче,
Однак на плечі впала голова.
Побачив цар, що Альда нежива.
Він подає сю вість пяти графиням;
Ті віддали небіжку монахиням,
Що стерегли єї всю ніч до дня,

*) Про се, що в Карла були ще два другі сини, пісня не згадує.

А потім під престолом поховали.
Гей пишний похорон Карло їй справив!

CCLXXIII.

Карло вернув ся вже до Аквісграну.
Там під палатою серед майдану
В кайданах зрадник Ганелон стоїть.
Кати єго привязують до стовпа,
Ремінем вяжуть зрадникови руки,
Січуть різками, палицями бють.
На ліпше він не заслужив мабуть.
Він суду жде й терпить великі муки.

CCLXXIV.

Ось що говорить давня літопись :
Карло скликав людей зі всіх країн.
В каплицю в Ахен всі вони зійшлись,
В святочний день Сільвестрів се було.
Великий празник справивши, Карло
Розпочинає судову нараду,
Як покарати Ганелона зраду
Й велить привести перед суд єго.

CCLXXV.

„Пани барони“, каже цар Карло,
„По справедливості судіть єго!
Зі мною він в Іспанію ходив
І двайцять тисяч Франків погубив.
Не бачити вже вам сестрінка мого,
Ні Олівера лицаря знатного.
За гріш продав мойіх всіх перів він.“
А той на те: „Підлець лиш крив ся бз тим.
Він зрадою привів мене в біду.
За те я смерть зорудував єму,
Однак про зраду я й не думав тамки.“
„Побачимо, кажи!“ озвались Франки.

CCLXXVI.

Граф Ганелон перед Карлом став сміло.
 З лица він гарний вдав ся, гордий тілом.
 Колиб не зрадник, тоб то був барон!
 І дивить ся на Франків Ганелон,
 На всіх суддів своїх, на свояків
 І так могучим голосом повів:
 „Послухайте, пани барони, пробі!
 Володар все держав мене при собі.
 Я вірно, щиро все служив ему.
 Роланд мене ненавидів. Тому
 Й задумав горе, смерть міні знайти,
 Казав послом у Сарагоссу йти.
 Тоді лиш розум мій мене зберіг.
 Роланда з Олівером слушно міг
 Я зрадити і другів всіх его.
 Про се барони чули й чув Карло.
 Я лиш пімстивсь не думавши про зраду.“
 А Франки кажуть: „Починаймо раду!“

CCLXXVII.

Граф Ганелон, побачивши, що суд
 Почав ся, всю рідню збирає тут.
 Був там один поважаний усіма
 З Соренси-замку, Пінабель на імя.
 Був він вимовою своєю славний
 І лицар добрий, в поєдинку вправний.

CCLXXVIII.

„Тобі лиш вірю“, каже Ганелон.
 „Спаси мене від засуду і смерти!“
 А Пінабель: „На волі зараз будеш.
 Хто з Франків тут на смерть тебе засудить?
 Коб лиш володар бій назначив нам,
 Меч не завдасть брехні мойім словам.“
 Граф Ганелон припав ему до ніг.

CCLXXIX.

Зійшлись на раду Франки і Нормандці,
 Баварці, Німці, Саси й Аллеманці.
 Був з Цуату й Овернії народ.
 При Пінабелі мов води у рот
 Набрали: „Треба, шепчуть, уступити,
 Лишити суд і короля просити,
 Щоб Ганелона увільнив. Він буде
 Їму служити вірно, без облуди.
 Роланда не побачите, він вмер.
 Не вернесь він за злото нам тепер.
 Хиба-б шалений тут за него бив ся.“
 І всякий вже пристав на те, згодив ся,
 Та не згодивсь брат Готфріда Тьеррі.

CCLXXX.

Вернули ся до короля барони
 І кажуть: „Пане, просимо покійно,
 Пусти на волю графа Ганелона!
 Він рад тобі служити щиро й вірно.
 Даруй жите їму, — він лицар добрий.
 Роланд умер, не вернесь вже хоробрий,
 Ні за що вже не купимо его “
 „Ви зрадники!“ розсердив ся Карло.

CCLXXXI.

Коли Карло уздрів, що всі лишили
 Їго, він став смутний, чоло в низ хилить..
 В тім смутку він нещасним зве себе.
 Аж ось і лицарський Тьеррі іде,
 Брат Готфріда, князя з Анжу. Постава
 Їго струнка, хистка і величава,
 Волосє чорне, цвіт лица брунатний,
 Сам ні малий ні за високий — вдатний.
 Він так промовив чемними словами:
 „Чогож ти журиш ся, мій гарний пане?
 Я ж вірно, знаєш, все служив тобі.
 Я предків ради стану й днесь в борбі.
 Граф Ганелон, що-б там Роланд і винен,

Твою повнити службу був повинен;
 Та він гільтай тебе й Роланда зрадив
 І зрадивши в біду тебе впровадив.
 Я раджу, щоб повісити єго
 Як зрадника за скверне зради діло
 І псам на поже викинути тіло
 Коли-ж єго рідня на мене встане. —
 При боці ясний меч сей, бачиш пане? —
 В захисті слів моїх він блисне так же.“
 Озвались Франки: „Він розумно каже!“

CCLXXXII.

До короля приходить Пінабель.
 Кріпкий, високий, сміливий, прудкий.
 Кого він вдарить, попрощайся з світом.
 Він каже: „Пане, тут тобі судити.
 Тому скажи, щоб втихли всі ті спори.
 Та чую я, Тьеррі тут щось говорить.
 Що бреше, я докажу в поєдинку.“
 Сказавши се він скинув рукавицю.
 Однак володар зажадав поруки
 Дав Пінабель єму всіх кривних в руки.
 „Вам, каже цар, за него одвічати.“
 А поки що казав їй пильнувати.

(CLXXXIII.

Коли Тьеррі удрів, що буде бій,
 Він зараз дав Карлови рукавицю.
 Володар в заклад взяв єї собі
 Й казав поставити чотири лави,
 Де свідки бою всі сидіти мали*).
 Все відбуватись мало точно тут.
 Ожер, князь Данський видавав свій суд.
 Відтак по коні й зброю слуг післали.

*) В тексті сказано: *la runt sedeir cil ki s' deivent cumbatre*. Я змінив се місце, тому що в дословнім перекладі вийшла би нісенітниця.

CCLXXXIV.

Ще нім початись мала та борба
 Відбули сповідь, каялись оба,
 Запричащались в це; кві в час відправи *)
 Й монастирям зложили гарні дари.
 Відтак явили ся перед Карлом.
 В обох остроги щирим злотор сiali,
 Світились легкі панцирі тревалі
 Й на голові світивсь в обох шолом,
 При боці золочений меч звисав,
 На шийі висів гарний, пишний щит;
 Один і другий остре копе мав;
 Один і другий на кони сидить.
 На плач зібралось лицарям усім;
 Всі за Роландом тужать, за Тьєррім.
 Бог знає, як скінчить ся та борба.

CCLXXXV.

Під Аквісграном містом на луці
 До бою стали лицарі-барони:
 Оба моторні, сміливі борці,
 В обох були прудкі та скорі коні.
 Вкололи їх і поводи пустили
 І вдарили на себе з всеї сили.
 Оба щити і панцирі оба
 На прах розбили; насн від сідла
 Порвали ся; — сідло на землю впало,
 Аж Франки з жалю плакати всі стали.

CCLXXXVI.

На землю впавши, лицарі як стій
 Зірвали ся оба на рівні ноги.
 Пан Пінабель був жвавий та меткий.
 Не стало коней, пішки йдуть у бій.
 Мечами з щирозлотими ручками

*) Се була спеціальна церковна відправа, котру Франки звали „messe du jugement de Dieu.“

Вдаряють кріпко по шоломів стали,
Вдаряють міцно, щоб розбити їх,
Аж жаль збирає лицарів усіх.
„Вкажи ж нам правду, Боже!“ каже цар.

CCLXXXVII.

„Піддай ся, — каже Пінабель, — Тьеррі!
Служити щиро я готов тобі.
Я вивлячусь тобі моїм добром,
Лиш Ганелона примири з Карлом.“
„Даремна рада вся!“ Тьеррі сказав.
„Що-б я був варт, колиб на се пристав?
За ким з нас правда є, покаже Бог.“

CCLXXXVIII.

Тьеррі сказав: „Хоробрий Пінабеле,
Велика сила в тебе й гарне тіло.
Тебе з відваги знає кождий пер.
Піддай ся ти, лиш сей бій тепер.
З Карлом тебе готов я примирити,
Та Ганелон діждесь такої кари.
Що все про неї будуть говорити“
„Не дай се, Боже!“ каже Пінабель.
„Я шанувати хочу честь батьків
І не піддам ся сам нікому в світі.
Волів би вмерти як таке зробити!“
І знов рубати почали мечами
Поверх шололів з дорогим камінєм,
Що аж під небо сипали ся іскри.
І не скінчить ся се, хіба тоді,
Коли один поляже у борбі!

CCLXXXIX.

Пан Пінабель хоробрий був і бравий.
Противника в шолом прованський вдарив,
Аж іскрами замиготіли трави.
Відтак ще раз удар мечем поправив.
Затяв лице по середині вістрям.
Цілу щоку червона кров зросила.

Протяв до тіла панцир. Тут від смерти
Спасла Тьеррі лиш чудом божа сила.

ССХС.

Тьеррі почув, що кров сипиває з рани
І свіжі трави зрошує кругом.
Як Пінабеля острим вістрем вдарив,
То аж по віс протяв на нім шолом.
Весь мозок з лоба висипав ся геть.
Удар крішкий був, — тут єму і смерть.
А Франки кажуть: „Чудо Бог вчинив!
Цар Ганелона вішати вже може.
З ним рід его весь вішати муть тоже.“

ССХСІ

Коли Тьеррі побідно вийшов з бою,
Прийшов до него сам король Карло.
А разом з ним прийшли его барони,
Прийшов князь Найм і данський князь Ожер
І Вільгельм Блєфський з Готфрідом з Анжу.
Тьеррі Карлови тут в обійми кинувсь.
Цар футром з кун втер кров з лица єму.
І скинувши замазане, взяв друге.
А з лицаря знімають зброю слуги
Й приводять мула. З трудом він усів.
Веселі йдуть барони всі домів.
Прийшли до Ахен; тут скінчивсь їх путь.
Кого убити мали ще, убють.

ССХСІІ.

Карло покликав графів та князів:
„Щож буде тим, котрих я увязнив?
На Ганелонів суд вони прийшли
І Пінабеля закладом були.“
Цар зве до себе тивуна Базбруна:
„Йди тай повісь їх на сухі гіляки!
Та сивою кленусь тут бородою:
Коли-б хто втік, наложеш головою.“
А той говорить: „Що-ж робити пане!“

Взяв хлопців сто собі й на силу тягне.
Повисло трийцять їх одного дня.
Так гинуть зрадник і его рідня !

ССХСІІІ

А там прийшли Баварці й Аллеманці ,
Прийшли Бретонці , Фрізи і Норманці ,
Однак з них всіх найбільше Франки б раді ,
Щоб люта смерть кінець зробила зраді .
Зв'язали руки в Ганелона й ноги ,
Чотири хлопці коні гнати стали
Туди , де в полі жерело джурчало .
Страшна там смерть постигла Ганелона .
Всі жили в него натяглись , порвались ,
Всі члени тіла в него поламались ,
Зелеві трави кров красить червона .
Як кождий зрадник Ганелон вмирає .
Хто зрадник , той чванити ся не в праві .

ССХСІV.

Коли володар мсть свою сповнив ,
Ззиває всіх єпископів , попів ,
Французьких , аллеманських та баварських .
„Є у неволі в мене жінка царська ,
Що проповіді слухати й наук ,
І хрест приймати хоче з ваших рук .
Вчиніть їй волю , Богу душу дайте !“
А ті говорять : „Лиш кумів питайте !“
Народа много бачить днесь столиця
Приймає хрест Іспанії цариця ,
Що імя Юлії тепер дістала ,
В Христовій вірі правду всю пізнала .

ССХСV.

Коли володар мсть свою сповнив
І прояснив свій превеликий гнів ,
Він приказав хрестити Брамімунду .
Скінчив ся день і ніч настала всюди .

Від Бога вість приносить Гавриїл:
 „Час, Карле, знов тобі збирати сили
 І йти чим скорше в Біжську землю з ними
 Цареві Вівієнови на поміч.
 Єго невірні в Імфі облягли.
 Всі вірні кличуть там тебе; спіши!“
 Карло цілком туди вже йти не хоче.
 „За щож мене карає Бог-Отець?“
 Рве бороду Карло і плачуть очи.
 Тут пісні вже Турбьодовій кінець.

Із французького переклав

Василь Щурат.

„Пісня про Роланда“.

Статя Гастона Парі.

VI.

Такий був стан нашої поеми, коли вона дійшла до рук остатнього редактора, того, котрому ми маємо завдячити поему доховану до нашого часу (R). Він задержав найбільшу часть старої поеми, але розширив її значно і в многих місцях поробив глибокі зміни. Зараз на початку, замість того, щоб Карло мав посылати візване Марсілеви упоминаючи єго до підданя, що було би природнійше, він оповідає, що Марсіль, затрівожений побідами Карла (котрий отсе вже сім літ пробуває в Іспанії і здобув мало що не весь край) висилає до него післанців обіцяючи піддати ся, та се тільки в тій цілі, щоби позбути ся Франків із краю, бо Марсіль, хоч дає їй закладків, та зовсім не думає додержати слова. Щоб заключити мир предложенний таким робом, Карло, без очевидної потреби, висилає Ганелона до Сарагосси. Здасть ся, що наш поет наслідував тут один уступ, що відносить ся до давнійшої части переказів епічних про війну в Іспанії, і ся досить нещаслива інновація ввела деяке баламутство в цілу першу часть експозиції поеми. Коли діло доходить до вибору післанця, що має йти до Марсіля, Роланд офірує ся перший; за ним чинять те саме Турпія,

Олівер і Найм Баварський; із сего видно, що коли в кінці Роланд вказує на Ганелона, то чинить се з поважання до его спосібности, а не з ненависти до него, як про се запевнює Ганелон. Ганелон виступає тут перший раз як вітчим Роланда і сей родинний їх зв'язок є одною з причин ненависти, яку має він до Роланда.

Ще не дійшовши до Сарагосси Ганелон дає ся їй підмову хитрим словам Марсілевого посланця, з котрим разом йде дорогою. Помило сего новий редактор задержав із старої поеми сцену вивозу Марсіля іменем Карла (хоча сей вивоз подвійно стратив усяку рацію істновання), при чому бутна его постава мало що не доводить его до загибелі.

Найважніший додаток нової редакції поеми (R) находимо в початку опису битви, і хто зна, чи сей додаток своїм дійсно поетичним характером не причинив ся більше ніж усі прочі і не причинюєсь доси до великої популярности поеми. Є се сцена, де Олівер, що з вершка скали побачив величезну армію поганців надходячу долиною, звиває Роланда, щоби затрубив у ріг і таким робом спонукав Карла до повороту, а Роланд не хоче сего зробити з гордості, задля родинної честі і надмірної певности своїх сил і таким способом стає ся причиною нещастя, в котрім врешті гине й сам з усіма своїми товаришами. До сеї сцени поет додав пізніше другу подібну, де Роланд врешті рішає ся затрубити в ріг а Олівер відраджує се ему.

В цілій poemі Олівер займає обік Роланда дуже видне місце, якого не мав іще в такій мірі ані в RT, ані в RC; оба герої є не тільки військовими побратимами, але Роланд є нареченим Альди, сестри Олівера, котра пізніше, в Ахен, получивши вість про смерть свого судженого, і сама паде трупом при ногах Карла. Саме оповідане про битву є, здається, найменше підновленою частиною старої поеми; та все таки є в ній деякі уступи, котрі мусимо приписати поемному редакторови, а поперед усього гарні вірші про „великі жалощі“ всієї природи по смерті Роланда. Карло нівечить Сараценів, що втекли з Ронсевалю; та сеї пієсти ему мало, він доходить аж до Сарагосси, де схоронив ся Марсіль, смертельно ранений Роландом, але не вбитий на місці, як се ми бачили в RT і RC. Карло здобуває Сарагоссу, Марсіль умирає, а его вдову Брамимунду, котра вже в RC звичаєм усіх сараценських царівен у старій французькій епіці, являла ся прихильною до християн, ведуть у Францію, де вона добровільно вихрещує ся. По похороні Роланда, Олівера і Турпіна в Вле Карло вертає до Ахен, і тільки тут, перед урочистим судом, розсуджує ся вчинок Ганелона. Автор R змінив таким робом давнє оповідане, щоби розвести перед нами картину великого імперського двора і вилести в покаране зрадника, котрого так нетерпливо дожидають слухачі, як найбільше подробиць і врочистих церемоній. Остаточно судді скликаєні Карлом, перелякані погрозами Ганелонових свояків, увільнюють его від закиненої ему вини і Карло в розпущі не находить ніякого способу, щоби помстити свого сестрінка. Тоді Тьеррі з Анжу, один із суддів, признає его винуватим, убиває в поєдинку Пінабеля і таким способом доводить до того, що Ганелона

видають на заслужену кару смерті. Карло надієся хоч тепер мати троха супокою і відпочити, коли нараз ему являє ся в сні ангел Гавриїл і наказує ему іменем божим лагодити ся на нову війну. Таким способом автор R зв'язав свою поему з якоюсь іншою, без сумніву ним самим скомпонованою або переробленою, котра однак не дійшла до нас.

VII.

Пізнійше від сеї редакції, котрої зміст в головних обрисах ми отсе подали, або може й рівночасно з нею, та без сумніву особіно від неї якийсь незвісний поет скомпонував поему, в котрій він приписав Карлови ще більше блискучу пімсту за ронсевальську поразку, ніж се було вчинено в R. В тій новій poemі Марсієль являє ся вассалом Баліганта (імя вяте із старшої традиції), адмірала Вавилону і зверхника всіх поганців. Покликаний Марсієлем на поміч ще поприході Франків до Іспанії Балігант прибуває аж по сімох літах саме в тій хвили, коли після хвилевої побіди Сараценів у Ронсевалі на них упала страшенна поразка. Він піднімає відвагу Марсієля, що лежить у Сарагоссі на ложі болістї і визиває Карла, зайнятого похоронами погібших у Ронсевалі, до остатнього і рішучого бою, в котрім усі сили „поганства“ стають супроти всіх сил христіанства. Ся боротьба дає співакови нагоду до цікавого основанийого в великій части на дуже давніх переказах, вичислення всіх тих народів, котрі по думці співака були піддані Карлови, а також усіх тих, котрих загально називано поганцями і вважано ворогами Франції і христіанства. По кровавій битві, котра довго не переважувалась ні на сей ні на той бік, Карло при помочи ангела вбиває Баліганта в поєдинку і право христіан одержує від бога блискучий триумф.

Затрачений рукопис, від которого походять (крім кінцевих римованих підновлень, гл. далі) всі доховані до нас рукописі епопеї про Роланда, вилів, хоч і доволі незручно, поему про Баліганта в текст „Пісні про Роланда“, не вважаючи на те, що між обома поемами є деякі суперечности; таким способом обі поеми злучені в купу перейшли у всі пізнійші копії, переробки і переклади. Хоча зложена зорсім окремо від R і дуже правдоподібно зовсім іншим автором, ся поема також не є позбавлена стійности і в многих місцях відзначає ся навіть стилем більше поетичним, ніж сама епопея, в котру єї опісля вплетено.

VIII.

Редакція „Пісні про Роланда“, зложена в віршах з ассонансами замість римів, від котрої пішли різнородні пізнійші парості, не могла бути давнішою як друга половина XI. віку. Се потверджують крім язових вказівок також многі історичні натяки, виведенє в повісті на сцену осіб, що жили в X. віці, нпр. Рішарда Нормандського, Готфріда з Анжу „хорунжого царського“ і т. і., згадка про Оріфлам, про рабу-

нок Єрусалима Турками і вся загальна декорація поеми. З другого боку нема ніякої причини посувати дату зложення сеї епопеї пізнійше, як перша хрестова війна¹⁾. Звісно, що Тасфер (Taillefer), жонглер і лицар в часі битви при Гастінґсі (1066) співав якусь поему про Ронсеваль; се певно не була та сама поема, котру маємо ми, але без сумніву також се не була давніша редакція, бо в нашій poemі доховалися деякі вірші, що мабуть були зложені при нагоді походу Вільяма Байстрюка до Англії²⁾.

Отся редакція в більше або менше повнім виді заховала ся в слідуючих відписах: 1) рукопис, тепер у Оксфордї, писаний в Англії в другій половині XII. в. В тім рукописі приписано чи то виголошене чи скомпоноване епопеї якомусь Турольдові; дехто думає, що сей Турольд був тільки автором латинської хроніки (gesta), використаної поетом. 2) Рукопис венецький, колись власність родини Лонцаґа в Мантуї, писаний в XIV. віці мовою сильно підмішаною італіянїзмами; сей рукопис, котрий в перших 3846 віршах держить ся редакції тої що в ассонансах, має кінець узятий із інших жерел, певно для того, бо й ориґінал его не мав кінця. 3) Редакція римована з другої половини XII. віку, про котру зараз іще поговоримо. 4) Прозовий переклад на мову норвегську, з XIII віку; і сей текст мусів мати вірець, в котрім закінчене було відмінне від того, яке бачимо в оксфордській рукописі. 5) Віршований вільний переклад на німецьке, dokonаний попом Конрадом, около 1133 р. 6) Уривки віршованого перекладу нідерландського з XIII. віку. 7) Англійська поема неповна з XIV віку. 8) Ріжні італійські переробки, в котрих змішано редакцію римовану з деякими подробницями взятими з якогось окремого жерела і з новими видумками. Відносини сих ріжних текстів між собою поки що не є ще добре досліджені, та все таки здає ся, що всі вони походять від одного рукопису, а не з ріжних переказів устних списаних незалежно один від одного. Та про те переписачі позволяли собі з сим текстом більше вільностей, ніж звичайно, підлягаючи без сумніву інколи впливови ріжних відмінних переробок dokonаних жонглерами. От тим то в многих місцях ми не можемо відтворити собі первісного тексту; в усякім разі рукопис оксфордський, найцінніший з усіх, є майже на сотню літ пізнійший від часу списання того первісного тексту. Сю оксфордську копію писав якийсь переписач небалий і невважний, котрий бувши Англо-Норманцем дуже часто калічив мову, котрої добре не знав, калічив віршоване, котрого правил не тямив. Ще менше вірний є рукопис венецький, зладжений якимось писцем Італіянцем, котрий ані в зуб не розумів того, що переписував і котрий силував ся зовсім гупо ме-

¹⁾ Вичислене поганських народів у poemі про Баліганта мусимо признати давнішим від сего факту, котрий західнім народам дав пізнати много назв незвісних ще авторови поеми. Що правда, для цілої поеми се ще нічого не доказує, бо „Балігант“ міг бути троха давніший.

²⁾ Вільям ходив до Англії, щоб вимусити уплату контрибуції для папи, котру королі англійські привикли були з давня платити. Наша поема, приписуючи Карлові завойоване Англії, говорить про него, що „здер там подушне для Петра святого“ (строфа XXVIII).

ханічними способами перемінювати бодай для ока французькі ассонанси на рими; впрочім рукопис сей подає нашу поему в рецензії значно відмінній від тої, яку має рукопис оксфордський. Що до підновлень і перекладів, то розуміє ся, що коли вони досить часто можуть нам бути підмогою при віднаходженню затраченого зміслу в обох рукописах писаних ассонансами, то про самі вираження оригіналу вони хіба в дуже внемкових разях можуть нам дати докладні вказівки. Таким робом приходить ся відтворювати первісний текст тільки при помочи конектур більше або менше правдоподібних, а в деяких місцях ми мусимо по-прощати ся з можливістю відтворення тексту тої редакції, котру ми назвали R, в такій формі, яку надав їй було єї автор. Та про те можемо сказати, що сумніви відносять ся тільки до певних відтінків языка, до точок підрядної ваги і що загалом, дякуючи поперед усього оксфордському рукописови, ми можемо відтворити текст дуже зближений до того, який находив ся в тім затраченім рукописі, з котрого пішли всі інші парості.

IX.

Чи автор або радше переробщик поеми, поміщеної в тім затраченім рукописі, був особою духовною? Се видає ся не дуже правдоподібним. Правда, він знає назви Юнітера і Аполлона, з котрих він поробив злих демонів ¹⁾, знає деякі уступи з біблії, уживає досить многих учених слів, та все те не переходить по за границі того знання, яке міг мати жонглер, що одержав яку небудь науку, а він мусів єї одержати, сли міг сам списати свою поему. Як на свої жерела він вказує на „стародавні дії“. на „Geste Francor“ (Gesta Francorum), на повість, котру мав списати буцімто святий Жіль із Прованс ²⁾; та всі ті вказівки непевні і фантастичні. Коли б автор був священником, то був би заглянув до інших латинських жерел і ті були б полишали сліди в єго ділі. Дух, котрим пронята єго поема, се дух наскрізь войовничий і феодальний; коли декуди він видає ся дуже пронятий ідеєю релігійною, так се тільки для того, що в загалі тодішні люде були глибоко релігійні; та клерикального в нім не находимо нічого і тим різко відріжняє ся наш поет від редактора хроніки Турпіна. З другого боку можна бути певним, що він знав духовний побут, може розпочав був науку, щоб і самому стати ся духовним, та швидко подав ся на інший хліб ³⁾.

¹⁾ Автор „Баліганта“, загалом більше вчений ніж автор R., знає навіть Віргілія і Гомера, але тямить про них те тільки, що се були дуже стародавні особи.

²⁾ На ділі св. Жіль (Gilles) жив на 100 літ перед Карлом. Легенду про сего святого і єго мнїмі зносини з великим імператором гл в книжці „Vie de saint Gilles par Guillaume de Berneville, publiée par G. Paris et A. Bos. Paris 1881“.

³⁾ Се мусіла бути звичайна дорога для більшої части жонглерів. Для їх ремесла треба було мати певну елементарну освіту, котрої в ту пору набирали ся окрім синів великих панів хіба ті молоді люде, що були призначені до духовного стану.

Як ми вже бачили вище, автор сей не був простим переробником поеми; ему треба приписати деякі уступи, що належать до найефектовніших в цілій епопеї. Пильнучи про підновлене та прикрашене цілоти він полишив не одну суперечність у подробицях. І так на початку поеми Марсіль заявляє, що не має більше війська, а швидко опісля виражає величезну армію; его вуйко Каліф з початку грає видну роль а опісля щезає зо сцени; для ствердження мнимого мира з Карлом Марсіль дає закладників, про котрих опісля нема ніякої згадки; характер Ганелона виявляє, як ми вже бачили, яркі неконсеквенції; до стародавньої географії епічного переказу, вірного споминам про дійсні відносини, домішано виображення фантастичні і т. д. Майже завжди можна зрозуміти, що було причиною тих суперечностей: се бажане виставити як найліпше сю або ту подію, а особливо — зробити більше драматичною сю або ту подробицю. Поет, впрочім зручний і певний своїй силі, для хвилимого ефекту, котрий хоче осягнути, тратить з очей цілість композиції.

Та все таки ся композиція, загалом беручи, є добре обдуману і навіть дивно симетричну. І так три битви, в котрих виступає Роланд зі своєю дружиною, складають ся з поменших поєдинків, котрих у одній битві є як раз тільки, як і в другій і в третій. Жива, людська правда і різнородність подробиць раз у раз посвячують ся або підпорядковують ся загальній ідеї, що лежить у основі цілої поеми, ідеї боротьби християн з Сараценами під проводом Франції. Характери проведені через довгу попередню традицію, заокруглили ся так, що стали типами. Безсумнівна вмільсть, котра проблискує в сьому ділі, має вже всі основні признаки французької штуки, і епопея XI. віку в многих точках своєю концепцією і виконанем пригадує найклясичніші французькі трагедії. Дійство майже всюди не оповідає ся, але виводить ся перед очі слухача; вся поема, се тільки ряд картин; майже всі дієслова є в часі теперішнім.

Строфи (по старофранцузьки *laisses*) сполучені ассонансом, бувають не однаково довгі, та все ж таки не дуже нерівномірні; пересічно на одну строфу приходить ся 15 рядків. Кожда строфа становить найчастійше для себе цілість, маює одну цілу сцену, одну окрему картину і тільки рідко має з попередньою і слідуючою такий тісний зв'язок, як ми привикли стрічати в пізніших поемах. Можна сказати, що в Пісні про Роланда оповідане поступає не такою широкою та непереривною течією, як у гомерівських епопеях, не такими лагідними і рівними розмахами крил, як в Пісні про Нібелюнгів, але рядом слідуючих по собі вибухів, що завжди коротко тривають і опять рантовно слідують один за другим. З погляду на саму форму годі відрізнити часті давніші від пізніших, та все таки без сумніву, як ми вже казали, треба вважати центральне ядро поеми, оповідане про битву в Ронсевалі, за найвірнійше заховану частину давнішої поеми, за часть давнішу від усього того, що тепер находит ся перед нею і по ній.

Стіль пісні є простий, сильний, виразистий; не хибує ему в многих місцях ані величності ані чутя; та про те він не блискучий, без

відтінків, без правдивої поетичності і зовсім не гоняє ся за ефектами; він не є ані плоский ані розлізлий, як у многих пізнійших поемах, та все таки можна сказати, що він є млявий, монотонний, троха сухий. Бракує ему образности; в цілій poemі находимо всего тільки одно порівнянє, та й те не є ані оригінальне, ані живцем підхоплене з дійсности (Як олень той тікає перед псами, Так від Роланда геть біжать поганці). За то в Роланді находимо вже багато готових формул, наслідє давнішої епопеї, котрі влекшують поетови висказ его думок, та дуже легко роблять той висказ банальним і дуже часто не дозволяють поетови бачити безпосередно і з особистим відчутєм ті річи, котрі хоче малювати словами.

Від давнішої поезії походить також без сумніву ще одна фігура, котрої автор уживає інколи дуже щасливо і котру находимо також у найдавнійших *chansons de geste*, троха пізнійших від нашої: є се повторене того самого оповіданя, тої самої картини, тої самої розмови в інших ассонансах і так нпр. Роланд умираючи три рази силкує ся зломати свій меч і т. д. Декотрі з тих повторень, котрих не находимо у всіх рукописах, були, здаєть ся, додані якимось пізнішим співаком або походять із інших редакцій poemи: і так у двох сгрофах, що слідуєть одна по другій в оxfordськїм рукописі Роланд зовсім не однаково приймає предложене Ганелона, щоби ему повірити провід задньої сторожі; Карло, уявляючи собі на перед своє сумне житє у Франції по смерті свого сестрінка, уміщує сцену тої картини, котра рисує ся перед ним, раз в Ахені а раз в Лаоні, хоча сі дві столиці каролінгського королівства належать до двох відрубних епох.

По поводу Пісні про Роланда далась би ще піднести незлічима сила питань, котрих критика мабуть ніколи не повияснює всіх. Ані про вітчину ані про дату редакції, з котрої дійшли до нас ріжні рукописі і переклади вказані висше, ще й лоси між ученими нема цілковитої згоди. Зводячи в купу те, що було сказано висше, можемо признати найбільше правдоподібним те, що наша редакція поветала на основі poemи первісно зложеної у французькій Бретані, пізнійше перероблюваної за кількома наворотами в ріжних частях західної Франції, а котрої остатнім автором чи впорядчиком був якийсь „Француз із Франції“, котрий мусів викінчити своє діло, проняте широко-національним духом, в часі панованя Пилина І.

Помимо хиб композиції, що були наслідком повільного поставаня poemи, і недостатків виконаня, котрих ми не стараєм ся закривати, „Пісня про Роланда“ все таки являє ся величним памятником французького генія, з котрим не може порівняти ся ніякий памятник у інших сучасних народів. Він виявляє нам перед звиш 1000 літами таке могуче і високе чутє патріотизму, про котре нераз так і хочеть ся сказати, що воно далеко ближше до наших часів, виявляє таке почутє національної єдности, якого тоді не посідав жаден другий народ і котре переходячи чим раз більше з поля ідей у дійсність стало ся основою сучасної Франції. З сими почуттями вяже ся як основний тон вітхненя нашої poemи найчистійше почутє обовязку і горячий, майже пересадний,

але тим більше зворушуючий культ лицарської чести. В своїй поєдинчій і навіть троха сухій величності, в своїй концепції виключній і майже відірваній від життя, в своєму чуттю здержанім, але часто проймаючим наскрізь нашу душу, в своїм високім уже розумінню штуки епічного представлення поема про Роланда являє ся нам не тільки першим, але найчистішим національним витвором французької штуки. Вона стоїть при самім початку тої дороги, при котрій на протязі вісьмох століть здвигають ся пам'ятники французької літератури немов високі, масивні луки, — дороги тісної, коли хочете, та про те величньої, котрою не може ніхто пройти без подиву, пошани і без піднесення духа.

X.

Римована редакція дає підставу до піднесення многих питань, на котрі трудно відповісти, та котрі впрочім не так то й важні. Перша часть поеми в тій редакції дійшла до нас у двох переробках: одна захована в одному рукописі в Венеції і в одному в Шатору у Франції, а друга в одному рукописі в Парижі, в одному у Ліоні, одним у Кембріджі у Англії і один відривок лотарінгський.

Та і в сій остатній групі є значні різниці в подробицях, хоча обі ті переробки мають багато і то обширних уступів спільних, так що можна їх уважати впливом з одного жерела, що походить не далі як з початку остатньої третини XII. віку. В основній частині поеми римована редакція ограничує ся майже на тім, що ассонанси оригіналу перероблює на рими ¹⁾, нераз досить незручно; відси походить ненастанне розводнюванє і значне ослабленє стилу. Надто в тій редакції находимо деякі нові додатки, також зі шкодою для цілоти, так нпр. опис узброєння дванадцяти перів, досить нудний, втручений в середину оповідання про битву в Ронсевалі.

Конець поеми в римованій редакції, здаєть ся, не є переробкою з ассонансів; він дуже значно ріжнить ся від тої редакції в ассонансах, котрої найстарший тип маємо в оксфордським рукописі. Та ріжниця ті, звісно, не промовляють на користь римованої редакції. Коротенька а так ефектовна сцена смерті Альди тут перенесена до Бле, перед гріб Роланда і з неї зроблено довге оповіданє мелодраматичне і без правдивого чуття. Особливо процес і смерть Ганелона тут розширені в спосіб зовсім не вдатний. Та про те за римованою редакцією старша редакція в ассонансах попала в забутє; але й римована редакція своєю чергою не дуже довго тішила ся популярністю. Її переписувано

¹⁾ Ріжниця між ассонансами і римами така, що коли в перших ви-старчає схожість остатньої голосної, в других треба схожості не тільки голосної, але й шестестозвука одного чи кількох, загалом цілого остатнього складу. Так нпр. у нашій мові гість, кінь, звір, гріх будуть ассонанси, а гість і кість, кінь і тїнь, звір і не вір будуть рими.

ще в XIV. в. (рмп. ліонський), а в Англії ще і в XV. в. (рмп. кем-бріджський) та у Франції й вона попала в забуте, коли там для роз-
 ривки великих панів почали перероблювати на прозу старі „*chansons de geste*“, котрі ще до того часу тішили ся популярністю. Щоб увікові-
 нити спомини про битву в Ронсевалі, котрої головний герой завжди
 ще не перестав бути вельми популярною фігурою, перекладачки взяли
 поему з XIII. або XIV. віку „*Le Gaiien*“, в котрій епізод про ронсе-
 вальську битву опертий був мабуть на якісь жерелі незалежні від
 „Пісні про Роланда“; сей уступ із тої поеми, безмірно меншої пое-
 тичної стійности від нашої епосеї, переведений був із віршів на прозу
 в половині XV. віку, при кінці тогож віку був видрукований і від то-
 ді аж до наших часів передруковував ся безконечне число разів як
 одна з „книжок людських“, що входять у склад тзв. „*Bibliothèque*
bleue“. Треба додати, що ті прозові романи, зразу призначені для
 висших верств, перейшли з часом у дешевих друках і остали ся довгі
 віки виключно лектурою простого люду. Інші подібні книжки репро-
 дували переклад Турпінової хроніки, котру Ватландець Жан Баніон
 (XV. в.) випів у прозову переробку „Фіерабраса“, що був друкований
 від тоді незлічиму силу разів не тільки по французьки, але також по
 англійськи, по іспанськи і по німецьки.

Впрочім стародавня поема про Роланда і без того мала величезне
 поводжене за границею. Головно через неї французька епосея прони-
 кла до різних країв християнської Європи, де Роланд в середніх ві-
 ках був так само популярний, як і у Франції, а в деяких із них він
 не стратив своєї популярности і до наших днів. Ми згадали висше,
 що вже в р. 1133 під Конрад переробив її на німецьке; поема Конрада
 написана віршами з асонуансами, пізнійше була підновлена і переведена
 на вірші римовані а далі за кількома наворотами на прозу і дякуючи
 їй а також хроніці Турпіна імя Роланда, особливо в доішній Алле-
 манії, стало ся типовим іменем героя і сторожа справедливости; ось чо-
 му в многих містах сеї околиці, починаючи від XIV. в. ставлено ста-
 туї Роланда як символу справедливости цісарської або муніципальної.
 Не менше великою була популярність Роланда і в Нідерландах; кни-
 жечка, котра в значній часті описує ся на стародавнім наслідуванню
 французької „Пісні“, є там ще й доси улюбленою лектурою простолю-
 дя. Те саме бачимо і в краях скандинавських, дякуючи пере-
 робкам давнього норвегського перекладу нашої поеми на вірші з асо-
 наансами.

В Англії помімо дуже тісних звязків з Францією легенда про
 Ронсеваль не пустила глибокого коріння від часу згаданої вже висше
 поеми з XIV. в.; та про те й там Роланд славлений був у інших тво-
 рах, наслідуваних із французького, а інституція дванадцяти перів дала
 англійському языкови слово „*doseper*“, приложене тільки до одного
 з поміж них — найліпший доказ того, що наша епосея колись широко
 звисла була між англійською публікою та заравом давала причину до
 різних непорозумінь.

Тисячами різних доріг переходила традиція про ронсевальську битву до Італії і стала ся в кінці жерелом знаменитої поеми Пульчі „Morgante“, що основана була на давнійшій „Rotta di Roncesvalle“. Відомо, якої перемінли, несподіваної та забавної, дізнав тут поважний суджений гарної Альди: дякуючи особливо геніальній поемі Аріоста „Orlando furioso“ імя палядіна розславило ся по всій Італії, а його пригоди більше або менше фантастичні в многих околицях, а особливо в Сіцилії, достарчили тем до людських драм, на котрі народ глядить з великим уподобанем.

Та найоригінальніший, хоч у деяких фазах ще не прояснений був розвій Роландівської традиції в Іспанії. Перенесена на той бік Піренейів „Пісня про Роланда“, де звеличено факт що став ся на одній із іспанських долини, розбудила зразу живий ентузіазм, а пізнійше протести подітковані почутем національним. Наслідуюванем і то високо поетичним нашої поеми явили ся романси про Сіда (Cantares del Cid), та обік того й сама поема була основно перероблена; іспанський патріотизм впровадив до неї нову фігуру Бернарда дель Карпіо, котрий являє ся зразу суїрником, а далі противником і побідителем Роланда. Всі оті суперечні течії находимо в романсах XV. в.: в деяких із них бачимо зостанки давніших „cantares de gesta“, укладаних на взір французьких „chansons de geste“. Деякі романси величають поразку Франків у Ронсевалі як національний триумф, а другі оплакують її з чутем подіткованим французькою поемою. Подібні, хоч не так різко зазначені факти стрічаємо і в Португалії

Се величезне розширене „Пісні про Роланда“ за границею, сей вплив, який вона мала на многі літератури, се також моменти, котрих не слід маловажати при оцінюваню сего твору. Вони допомагають нам зрозуміти докладно его незрівняну величність і внемкову важність, основану не тільки на висоті его вітхненя але також на тому, що ідеал посвяченя, вірности, відваги і чести воплощений в тій поемі а витворений у феодальній християнській Франції став ся через неї ідеалом чільних верстов усеї Європи і на довгі часи запанував як образ найвисшої досконалости не тільки в поезії, але також у особистих, практичних змаганнях усякої людини.

Притча про чотири перстені.

Одного разу, йдучи залізницею, прийшлося мені чути розмову або, скоріш, промову одного жида про релігії і про антагонізм людей різних релігій. В вагоні були переважно жиди пасажирів і скільки руських, отже розмова велась з початку по жидівськи і я не могла розібрати її, але потім, коли надійшло більше руських пасажирів, то промовець перейшов на руську (россійську), трохи ломану мову, не вважаючи на видимо досаду інших жидів. Деякі з них навіть одвернулися від нього і почали завзято молитися богу, часами тільки поглядаючи скося та кидаючи короткі фрази по жидівськи; інші знов, переважно молодші, слухали і тісно обступили оповідача. То був молодий жид, одягнений сливе по європейськи, не в такому довгому халаті, як інші, хоч акцент його і фраза не показували на людину з шкільним російським образованием. Говорив він з завязям, як проповідник *). — Господа, — мовив він, обертаючись на сей раз більше до руських, — воть я тільки що говорив їмъ (він показав на гурт жидів, що стояли біля нього), что не хорошо ненавидѣть людей съ другою вѣрою, потому что и законъ не этого хочетъ. Но воть и между христіанами много есть людей, какъ будто одной вѣры, которые еще хуже ненавидятъ одинъ другого за разность вѣры, чѣмъ евреевъ. Такъ я вамъ хочу рассказать одну сказку, нѣтъ, не сказку, а такъ, примѣръ *), и вы увидите, если это правда, какъ я вамъ говорилъ про вѣры. Это, представьте вы себѣ, что былъ одинъ царь, очень сильный и очень мудрый, у котораго было много войска и онъ посылалъ это войско на непріятеля. Непріятелей было очень много и со всѣхъ сторонъ они нападали, такъ что одинъ начальникъ не могъ бы ихъ отбить. Воть царь раздѣлилъ войско свое на четыре части и наставилъ надъ ними четьрьохъ генераловъ, одинаково сильныхъ и ловкихъ. Только одинъ генералъ подумалъ себѣ, что его войско не будетъ слушаться, если у него не будетъ знака объ томъ, что его дѣйствительно самъ царь послалъ. Пошелъ онъ къ царю и говорить: дай миѣ, государь, какойнибудь знакъ, чтобы солдаты миѣ вѣрили, что я посланный отъ тебя. Царь далъ ему кольцо и сказалъ: если тебѣ не будутъ вѣрить, то покажи это кольцо съ моею печаткой и тебѣ повѣрятъ тогда. Тѣмъ временемъ и другіе генералы захотѣли, чтобы царь далъ имъ знакъ и каждый съ нихъ пошелъ за этимъ къ царю и царь далъ всѣмъ имъ по одному кольцу со своею печаткою, только они одинъ про одного ничего не знали, потому что не были знакомы. Воть пошли они къ своему войску и повели его на непріятеля каждый по той дорогѣ, какую царь указалъ.

*) За точність виразів не відповідаю, але зміст і стиль були такі.

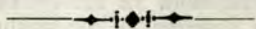
**) Промовець не казав, з якого джерела він бере свій „примѣръ“.

Только дорогой у одного генерала солдаты взбунтовались и не хотѣли идти туда, куда онъ имъ приказывалъ; тогда онъ имъ показалъ кольцо и сказалъ: видите, братцы, вотъ у меня знакъ отъ самого царя, кольцо съ его печатью, надо чтобъ вы меня слушались, потому что меня самъ царь поставилъ надъ вами. Солдаты, какъ увидали кольцо, перестали бунтовать съ и сказали: вотъ видно нашъ генераль очень важный человекъ, потому что у него кольцо отъ самого царя. Потомъ они шли, шли и встрѣтились съ войскомъ другого генерала. Солдаты начали разговаривать между собою и солдаты перваго генерала начали хвалить своего начальника и говорить, что онъ старше всѣхъ другихъ генераловъ, потому что онъ посланъ отъ самого царя. Солдаты другого генерала начали бунтоваться и хотѣли бросить своего начальника, но тотъ имъ тоже показалъ кольцо отъ царя и одни изъ нихъ успокоились, а другіе перешли въ войско перваго генерала, потому что былъ споръ, у кого кольцо настоящее, а у кого фальшивое. И когда объ этомъ узнали два другіе генералы, то и себѣ начали говорить, что они важнѣе всѣхъ, потому что у нихъ кольцо отъ царя. И каждый изъ нихъ хотѣлъ, чтобы всѣ солдаты перешли къ нему и каждый думалъ, что только его кольцо настоящее а у другихъ фальшивое и очень они всѣ за это ссорились и между солдатами тоже страхъ какой былъ безпорядокъ, — кто вѣрилъ своему генералу, кто чужому, кто за своего дрался, кто за чужого. Генералы же забыли о томъ, чтобы заниматься своей дорогой каждому, а старались только, чтобы всѣ шли за ними и чтобы всѣ признавали ихъ важность. И вотъ они вмѣсто того, чтобъ идти бить непріятеля, начали биться между собою, а никто не догадался, что всѣ кольца были настоящія, потому что царь хотѣлъ, чтобы всѣ были одинаково сильные. Генералы называли одинъ другого мошенниками и разбойниками и считали одинъ другого даже хуже непріятеля. Каждый дрался за то, что онъ будто одинъ посланъ отъ государя своего, а никто не думалъ о томъ, чтобы дѣлать такъ, какъ приказалъ государь.

— Такъ вотъ, господа, — закінчив промовець, — это я рассказывалъ для примѣра, вотъ какъ эти четыре генералы, такъ теперь есть четыре вѣры: еврейская, магометанская, католическая и православная и они между собою спорятъ, которая самая важная и которая справедливая, а не думаютъ о томъ, что каждому надо идти по тому пути, по какому приказалъ найстаршій царь — Богъ, а тогда все будетъ хорошо, потому что каждый родится въ той вѣрѣ, въ какой ему назначить Богъ.“

Після сього знялась жива розмова, сперечання, по руськи, а ще більше по жидівськи; я єі, на жаль, не чула, як слід, бо прийшлося виходити з вагону. А розмова була палка.

Лєся Українка.

Літературні стремління галицьких Русинів

від 1772 до 1872.

VI.

Історичні обставини, котрі виробили ся під впливом тодішньої урядової системи, придавили, як знаємо, здоровий розвиток руського мужика а з ним також письменної верстви руської. Система осягнула все, чого бажала: духове і економічне підневолене народа. Все, що освітою і наукою підоймалося по над темний народ, виховане було в консервативних поглядах, дивило ся з погордою на мужика і не знало ніякого вишого ідеалу окрім безусловного послушенства; всякі сліди самостійного мислення і свободного духа були придавлені і затерті. А сам народ став робучим волом наукою над ним верстви і в німій розпуці піддавати ся мусів тяжкій своїй недолі. Ще 1824 року, коли несподіване підвишене панщини в Скільських сторонах викликало було великий бунт мужицький, придавлений воєнною силою, (М. Устиянович, Месть Верховинця, Львів, 1879, ст. 84) народ побачив, що в своїм незавиднім положенню не має від кого сподівати ся помочи ні ратунку. І в національнім і в освітнім і в економічнім відношенню народ руський замирав.

Замирав але таки не вмер. Як історичні обставини его придавили, так его й піднесли. Посеред глухого спокою, в який его заколисала попередня чверть нашого віку, обізвав ся нараз свіжий, здоровий голос невеличкого кружка молодих студентів, котрий спас нарід від погібелі і отворив очи кождому письменному чоловікови, у которого лишило ся ще незіпсоване серце руське, показав ему его положеніє і обовязки для народа і спосіб, в який ті обовязки сповнити треба. Голос сей вийшов від Маркіяна Шашкевича і его товаришів. А хоть діяльність сего кружка сама по собі не була дуже значна і не далеко виходила по за границі кабінетної літературної праці, то все ж таки вона так противорічить духови тодішнього часу, так дуже виходить по за тісні рамки тодішнього публичного життя, що на перший погляд видає ся загадкою. На мужика освітлені верстви дивлять ся з погордою і зневагою, тримають его в темноті, кривдять і використовують его; а горетка молодих студентів звертає свої симпатії і любов до мужика. Освітлені верстви руські відвертають ся від живих питань теперішности і від живого народа, грядуть у схоластичній учености і давно відживших свій вік ідей і відповідно до того і мисли свої убирають або в польський або в церковний та літописний язык давніх віків. А горетка молодих студентів звертає ся до живого хоть пониженного народа, старає ся пізнати его потреби, его мисли і заспокоєні тих потреб,

розширенє его мислей і образованє его ставить собі яко ціль своєї діяльності. І відповідно до того і для вираженя своїх мислей в літературі починає уживати живого хоть простого язика мужицького, старає ся зробити той язик язиком письменним і через те зробити й свій рідний народ учасником культурного життя європейського, в приневолєну масу кинути іскру почутя людського і свободи.

Яким же способом се стало ся? Відгн взяла ся та оживляюча сила, котра серед мертвої тишини загрїла сих кількох молодих людей до живого діла?

Вона взяла ся відти, вілки вийшла попередня система, так неприхильна свободіному розвиткови народів, — з публичного життя західної Європи. Попередня система без великих заходів потрапила скривити або скалічити розвиток таких немічних народів як руський, але не годна була придавити духа свободи і критики між цивілізованими народами Європи. Не лишень в таємних заговорах, але і в отвертій політичній борбі, а передовсім у літературі поступові стремління XIX. віку бороли ся завзято зі змаганнями противними свободі, і всюди поступ показав ся сильнішим як реакція. Особливу вагу в цілій тій борбі, котра містила в собі ріжнородні елементи і стремління, покласти треба на оборону інтересів простого народа в поступовій літературі європейській. Бо не лиш у нас система підневолювала народ, але і в західній Європі. Але тут вона не так дуже приглушила була свободу, щоби відбрати можливість борби. І тому тут разом з підневолєнем народів починає ся політична а особливо літературна борба против него.

Відгомон тої борби відбив ся і о нашу землю; зерна критики тодішніх порядків долетіли і до нас, і у нас викликали своєрідний рух літературний для оборони приневолєного народа.

Дивна іронія судьби зробила так, що посередником між західною Європою і нашим народом в сій справі стали по часті змагання, від котрих можна було всего надїяти ся, лиш не оживляючого впливу на руський нарід. То були змагання до відбудованя Польщі. Відбудованє Польщі і оживленє руського народа! Яке противорічє! А прецінь змагання ті причиняли ся по троха, хоть зовсім против своєї волі, до відродженя руської інтелігенції і стали ся таким способом в приложєню до руського народа сею силою, die das Böse will und das Gute schafft.

Два рази доси після розділу Польщі патріоти польські поривали ся до відбудованя свого царства. Оба рази пориви їх не вдали ся. Причину тих невдач поступова частина польської інтелігенції бачила в тім, що і за часів Костюшка і в 1830 році шляхта польська свої інтереси поставила више як інтереси свого народа, що оба рази вона оперла ся освободженю мужиків і через те перешкодила відбудованю Польщі. Патріоти польські були переконані, що без помочи мужицтва нічого і думати їм про се відбудованє і тому вони, опинивши ся по невдачі 1831. року на еміграції, стали із чужини провадити огнисту пропаганду в цілі освободженя простого народа. Розумієть ся, освободженє простого народа мало бути лиш средством для відбудованя

розпавшого ся царства Орудіє для своєї пропаганди найшли вони в тодішній західно-європейській, особливо французькій літературі. При помочи критичного апарату, який давала ся література, легко було вказати всю несправедливість положення, в якім стоґнав тоді простий нарід в землях колишньої Польщі.

Та позитівна програма, в який би спосіб сему положенню зарадити, мусіла застосувати ся до фактичних обставин і тому польські патріоти стали домагати ся освободження мужика від панщини і уділення ему земельної власности. Сим способом еміґрація польська, котра в переважній часті злучила ся була в відому Демократичну партію, надіяла ся звязати економічні інтереси мужицтва зі своїми державно-реставраційними плянами і обіцянкою еманципації надіяла ся до відбудованя Польщі позискати навіть мужицтво руське і тому пропаганду свою перенесла і на руську Галичину. Тут ми єї й находимо в початках трицятих років.

Споконвічні історичні противники як би помінялись тут своїми ролями. Бо коли представителі руської інтелігенції душею і тілом прилипили до консервативних ідей, представителі інтелігенції польської виступають яко пропагатори ідей демократичних і поборники економічних та політичних інтересів мужика. Ся хвилева переміна ролей дуже улекшила роботу польській пропаганді на руській землі. Бо молоде покоління руське вже за-для молодости своєї легко приступне було для гуманних демократичних ідей а несимпатично відносило ся до консерватизму, котрий на кождім кроці давив і путав єго молодечі стремління. Тому-то воно в запалом стало слухати апостолів нового, нечуваного доси в Галичині слова поступу і свободи і горнути ся під стяг еманципації народа від утиску і неволі. Вийшовши з народа мужицького молодіж руська носила симпатію до демократичних ідей несвідомо в крові, уважала їх як щось свого, рідного, лиш гейби давно забутого і прилипла до них як дитина до несподівано віднайденної рідної матери. Вона липла до них тим радніше, бо обставини, в яких їй судило ся жити, такі були невідрадіні і сумні, що і найтушішому чоловікови душно було в них дихати, а хоть троха живіше серце раде було вхопити ся за кожду нову гадку, котра обіцувала перемену і освободжене з сих тяжких пут.

Не дивно отже, що пропаганда ся найшла собі легкий приступ до руської молодіжі, а особливо в руській семінарії ві Львові. Жаль лиш великий, що за-для недокладности історичних споминок із тих часів не можемо докладно прослідити того впливу ві всіх єго подробицях і мусимо огранічити ся лиш на сконстатованю факту, що вплив сей був, і зложити до купи ті дані, котрі про него знаємо. Розказуючи про жите Івана Вагилевича Головацький каже: „В 1830 і 1831 році під час польського повстаня движене польської агітації немогло не мати впливу на Вагилевича... Поляки давали учасій ся молодіжи багато книжок і брошур заграничних політичного змісту котрі волювали молододу душу, будили всіляки фантастичні комбінації і відвертали від шкільної праці. В такім душевнім неспокою що до непевної будучности більша часть студентів ходила на перший курс, але не здавши

іспита, покидала на весну колегії, щоби в осені знов на виклади записати ся¹⁾. Завязавши ся 1831 р.²⁾ кружок Шашкевича і Головацкого говорив і спорив не лиш о питаннях літературних і наукових, але і о політиці (Коцовський, тамже), і не мож сумнівати ся, що спорено в нім і о ідеях, котрі піддавала демократична пропаганда польська. 1834 року тодішній семінарист а пізніший правник Іван Сялецкий завязав у семінарії першу секцію товариства „Stowarzyszenie przysiągł ludu“, до котрої належав Дезидерій Гречанський, Іван Покинський, Йосиф Охримович, Михайло Гадзінський і Федір Кульчицький. Зложивши присягу в імени Христа, „першого мученика за свободу“, секція вибрала начальником Івана Сялецкого під проводом Теофіля Вісньовського, при чім Вісньовський виголосив огнисту бесіду³⁾. Таких секцій мусіло в руській семінарії бути більше⁴⁾, і всі головні представники Шашкевичевої групи належали до них⁵⁾; про Вагилевича і Головацкого згадує Зубрицкий виразно в листі до Погодина з початку 1842 року і додає від себе: „Жаль, що зійшовша з розуму молодіж по крайній мірі в наших сторонах путає ся в небезпечні сіті, жертвуючи свою долю“ (Письма кь М. П. Погодину изъ славянскихъ земель 1835—1861. Москва 1879—1880, стр. 563—564). Зі своїм приятелем і опікуном Васілевським жив Шашкевич в дуже близьких і сердечних відносинах. А Васілевський мав дуже багато знайомих між тодішніми польськими діячами; до одного з них, Івана Федоровича приходили у Львові многі питомці руської семінарії, між ними мабуть і Шашкевич (Коцовський, *op. cit.* XXI.). Спеціальним агентом польських конспіраторів для ловлення руських студентів був „десятник“ Жегота Павлі (тамже, після рукописної автобіографії Як. Головацкого). Свідчать

¹⁾ Я. Г. (Яків Головацкий). Судьба одного галицко-русского ученаго (кь біографіи Івана Николаевича Вагилевича). Киевская Старина 1833. стр. 456.

²⁾ Коцовський В. Введенє до III. тому Рускої бібліотеки, стр. XXIII. Головацкий каже, що сей кружок завязав ся 1833 і 1834 р. „Во время броженія 1833 и 1834 г. молодые люди, студенты университета вздумали составить кружокъ, который-бы имѣлъ цѣлью возрожденіе галицко-русской словесности“ (Голов., тамже стр. 457). Хто прав?

³⁾ Sala, Moritz, Geschichte des polnischen Aufstandes vom J. 1846, nach authentischen Quellen dargestellt. Wien 1867. стр. 62—64.

⁴⁾ Sala, тамже 71... ein auffallendes Zeichen, dass in der Gesinnung der ruthenischen Geistlichkeit, welche, wie wir gesehen haben, bisher an den revolutionären Umtrieben ebenso Theil genommen hatte, als jene des lateinischen Ritus, seit Kurzem eine Wandlung stattgefunden haben müsse... Говорить ся тут о руськѣм повістві загалом, з чого мож заключати, що і революційна пропаганда не ограничала ся на вузкі кружки, але огортала все, а по крайній мірі велику частину повіства, що отже і в семінарії конспірація не ограничувала ся на завязане одної секції, але що йїх було більше. Кілько іменно, не можу знати.

⁵⁾ Франко Іванъ. Польске повстанє въ Галичинѣ 1846 року. Зоря 1884, стор. 13.

о тій пропаганді і о її сумних наслідках також акти семінарські і консисторські; „положене було тим тяжше, що арештовано не лиш винних, але і їх знайомих і мешкавших разом з ними; доходження, слідства, здержування *titulum mensae* волоклись роками. Встеретись було тим тяжше, що до конспірацій належала майже вся інтелігенція польська, котра при тім уважала Русинів *ex offio* за своїх.“ (Коцовський, *op. cit.* XVIII.) Арештовані Поляки вмішували при переслухуваннях і Русинів (тамже XXVIII). ||

Окрім завязування секцій свого стоваришення пропагандісти провадили також устну і книжкову агітацію, проповідували рівність і вільність усіх людей, роздавали революційні книжки і звивали семінарстів, щоби скінчивши богословські науки і ставши сільськими священиками розширювали такі самі перекованя жеке сільським народом і старали ся позискати его для заложеня демократичної республіки обіймаючої всі країї колишньої Польщі. (M. Sala, 62—64.)

Певне, що пропаганда ся, котра ведена була з незвичайною енергією і силою і навіть між руським мужицтвом уміла найти собі подекуди хвилевих прихильників (Sala, 71—73), багато причинила ся до вироблення політичного світогляду тодішньої руської молодіжи і помогла навязати єї духове жите і стремління посередно з житєм і стремліннями західньої Европи. Заквасивши, так сказати, сей світогляд прогресівними ідеями о рівності, вільності і братерстві всіх народів і людей вона в великій мірі привинила ся до того, що тодішня руська молодіж не заскорула так як старше покоління в тісних границях партікулярних інтересів і дрібниць, не звела ся ні-на-що, не дала ся так скоро зломати ані не пагнула ся під убиваючим впливом абсолютизму, але виступила з ним до завзятої хоч нерівної борби. Вона дала руській мисли ширший розмах і полет, обернувши єї працю в сторону народа і надавши їй в службі для народнього освободження здорову ціль і напярм.

Але пропаганда для заложеня демократичної республіки в краях належавших до колишньої Польщі мала для руської молодіжи також багато небезпечного. Бо вона не знала і не признавала жадного руського народа, а знала лиш двацять чи двацять кілька міліонний нарід польський, живший від Балтійкого до Чорного моря, від Карпат аж геть далеко по за Дніпро. І як з одного боку вона з огнем і запалом вступала ся за інтересами і відродженем мужика надіючись зробити его головою підвалиною нової Польщі, так з другого боку з таким самим огнем виступала против інтересів і відродження руської народности, чуючи інстинктивно, що руська народність і відбудоване Польщі, то вода і огонь. Молодіж руська і без того так само як і старше покоління руське була ополячена на стілько, що мислила, говорила і писала по польськи, приймала польські звичайі і обичайі. Шашкевич на пр. до 1830 року писав свої стихи по польськи (гл. лист Вагилевича до Погодіна з д. 9 іюля 1843. Письма 643; Коцовський *op. cit.* XX.). Тепер затагнувши єї в свої демократичні ідеями і поступом заправлені пляни польська пропаганда легко могла зацитьками єї мужицькі і народололюбні інстинкти обіцтованими політичними і соціаль-

ними реформами і за то відорвати єї зовсім і на віки від руської ому-жиченої народности.

За обіцювані матеріальні користи руський мужичий нарід у Галичині стратив би був найкращу і найчеснійшу половину своєї інтелігенції, заплатив би був отже за грушки на вербі чистим золотом і причинив собі на довгі часи як найбільшу шкоду.

На щастє сей шкодливий вплив польської революційної пропаганди зрівноважив ся іншими впливами, котрі також мали своє жерело в духовім руху західної Європи, але дістали ся до галицько-руської молодіжи інчою дорогою, в інчій одежі і з інчою закраскою.

Маю тут на думці ту сторону європейського духового руху, котра менчу звертаючи увагу на політичні потреби простого народу звернула ся передовсім до морального і духового боку народнього життя і в пізнаню сего боку шукала чи то скріплення своїх поглядів на людськість і закони єї культури, чи то духового зближення з народом і єго ідеалами. Рух сей проявив ся між інчим в етнографічних студіях над народом, дав початок кільком галузям теперішньої науки і посередно, в дальшій своїй розвитку, мав також дуже важні політичні наслідки. Мав він йїх особливо в землях словянських, де через супротивні історичні обставини народні маси понали ся не лиш під державне але і національне панованє чужих народів, Німців, Мадярів, Турків, а верхні верстви зовсім відстали були від свого народу і перейшли на сторону народности пануючої (Драгоманов Мих. Переднє слово до повістей О. Федьковича. Київъ 1876, стр. X, XI.). Тут сей рух з початку чісто науковий, швидко викликав окрім етнографічного інтересу також політичні і національні сїмпатії для підневолених народностей і дав початок голосному і до тепер не завершеному ще національно-політичному рухови народів словянських.

Він проявив ся також і між Русинами під панованєм російським. І тут він держав ся з першу в вузьких границях етнографічно-наукових, але позволи також перейшов на поле національне і дав початок самостійній руській літературі незалежній від державної літератури російської.

Майже рівночасно з політичною пропагандою польської демократії а по части навіть троха скорше рух сей уділив ся також руській молодіжи в Галичині. Збірники українських пісень Цертелева Максимовича, Срезневського, малоруська граматика Павловського а також перші літературні праці на українськїм язикі, Енеїда Котляревського і Квітчині повісті дістали ся до Галичини і мали тут дуже благодатний вплив. Збірники пісень не лиш подали ополяченій молодіжи руській історію рідного краю в високо вироблєній поетичній формі, але показали багатство і високий розвиток тої мужицької мови, котра відчуженому від мужика письменному Русинови видавала ся такою неокресаною і грубою.

Коли отже з одного боку політична пропаганда польської демократії збудила в молодім руськїм поколіню горячий інтерес для питань політичних і помогла міні звернути ся зі своїми сїмпатіями до мужика,

то з другого боку літературна пропаганда українська не дала застигнути тим симпатіям на якісь неістнующім, абстрактнім мужику. Представивши в живій поетичній формі борбу мужиків того самого краю і походження що й воно, література українська навчила его, котрому мужикови має посвятити свої симпатії і змагання, коли хоче, щоб праця его скорше чи пізніше принесла пожиток і бодай трохи причинила ся до відродження народа. Очевидячки мужиком тим міг бути лиш той, що говорив язиком народніх пісень і дум історичних і в серці своїм задержав ті самі погляди і ідеали, які виставлялись в тих думках. Се був мужик руський.

Зі щирим запалом звернула ся отже молодіж тодішня до відпайденого народа свого, котрий єї неясним симпатіям і мріям дав ясну і живу форму і в поетичних образах стала описувати его славу хоть сумну бувальщину, тяжкі злидні его теперішности, надії на кращу долю в будучности (гл. Вагилевич, Переднє слово до нар. пісень в „Русалці Дністр.“ 1836.).

Думи українські показали також молодим Галичанам, хто був, як виразив ся Вагилевич, тим „понужателем із народа побратимого“, котрий рідний їх нарід „томив гірш Татар“. Підручники української і галицкої історії Енгеля, Гоппе, Бантин-Каменського і інших довершили і доповнили того, чого в думках не мож було найти. Потомки тих „понужателів“ жили ще й тепер між ними і так само томили нещасливий нарід; сумна теперішність неперервано вязалась із такою ж сумною минувістю. Ненависть за кривди нанесені предками руському народови зливалася з ненавистю за кривди роблені народови потомками. Перша річ пробудившої ся до народньої свідомости молодіжи руської була отже борба з ними; стремління до свободи народньої виявити ся мусіло в стремління до освободження себе з під впливу польського. Бо чия ж се як не польська вина була, що „нам судило ся послідними бути“, що „коли другі Словяне вершка ся дохаплюют, і если не вже то небавком побратають ся з повним ясным сонцем, нам на долині в густій студеній мраці гибіти“ (М. Шашкевич, Переднє слово до „Рус. Дністр.“)?

Так отже історичний антагонізм приспаний на хвилюку мертвлячою атмосферою реакції збудив ся зараз, як скоро свіжий вітер західно-європейського життя занесений на руську землю звільнив духову темряву і вернув руській письменній верстві спосібність самостійного мислення і спостереження. Голосними і енергічними словами висказав антагонізм сей Маркіян Шашкевич:

Радість, радість Галичане!

Не загостит більше враг;

Греми Дністре, шуми Сяне —

Не прискаче вовком Лях!

Не прискаче вовком Лях! (Зоря Галицка 1849, ч. 7)

Само собою розуміється, що такі погляди на рідну історію і на відносини польської народности до руської мусіли швидко переіменити відносини молодіжи руської до демократичної пропаганди польської, му-

єли збудити в ній підозріне і недовіре до людей, котрі хотіли на руській землі закладати польську демократичну республіку. Бо і проповідники сеї республіки були також потомками того народу, котрий на руїнах сам стійности руського народу розжив ся і розпаношив ся, котрий для удержання себе в своїм упривілейованім становищі і тепер мусів руйнувати все, що пахло руським духом і саморідним життям руським. Вже то, що своє тайне стоваришенє, до котрого вони вербували і руську молодіж, вони назвали Стоваришенем люду польського, не вішувало нічого доброго. Адже ж на руській землі люду польського не було!

І справді; на однім засіданню найвищої влади сего стоваришеня прийшла 1836 р. під наряду скарга прийнятих до сего стоваришеня руських богословів, що при названню стоваришеня на нарід руський не звернено ніякої уваги. „Коли би польські демократи сю несміливу заяву будившого ся народнього почутя були признали справедливою, коли би були руській народности підхлїбили і своє товариство назвали може „стоваришенем люду польського і руського“, то сей факт остав би ся був може без наслідків“, каже Сала (ор. cit. 98). „Але такий виступ видав ся властям стоваришеня як нечувана зарозуміість. Деж був той нарід руський, котрий хотів стоваришеня з польським? Хіба ж східна Галичина не була від часів Казимира Великого злучена з польським царством і так ґрунтовно ополячена, що той ніби руський нарід складав ся лиш з мужиків і попів? Хіба ж руський язык не був лиш языком церковним і говором простого народу, так що навіть з найнижших шкїл переважно був викинутий і що руське попівство в проповідях і товариських житю уживало переважно польської мови? Але горда відирава, котру семінаристи одержали на свою скаргу, зробила те, що вони дуже охолоцули для цілей стоваришеня. Бо вже з того вони могли пізнати, що польські демократи не признають їх ніколи рівноправними і лиш о стілько будуть їх терпіти в своїм стоваришеню, о скілько вони будуть безусловними і слїпими слугами польської справи. Скоро отже в руській семінарії прийшло до утвореня руської, або як єї Поляки злобно називали „московської“ партії. (Sala ор. cit. 98.)

Зірване зносин польські агітатори не приймали рівнодушно. Вони зрозуміли незабавки, яку велику страту понесли через відступленє руської молодіжи богословської і попівства, стративши в руській половині краю відразу весь ґрунт під ногами. Спорадичні проби ратувати свою справу між чужим народом питомими силами не удавали ся (про роботу Ценглевича гл. Житє і Слово, I, 392—401) і їм не лишило ся нічого іншого, як лиш свою пропаганду політичну, звернену спершу лиш против шляхти і уряду, звернути тепер і против руського попівства. Користей се Полякам не принесло, і було лиш виразом злети, що добича так несподівано виховзнула ся з їх рук.

От і все, що можемо на разі сказати про взаємини польської демократичної пропаганди і руського народнього руху. Певна річ, відомо-

сти сі скупі і недокладні; може бути, що деякі нові матеріали кинуть на се більше світла. Певним видасть ся нам хіба те, що пропаганда та мала якийсь вплив на початок руського руху літературного 30-тих років і на вироблене політичного і соціального світогляду тодішньої руської молодіжи; напечатана в Русалці Дністровій Шашкевичева повісточка „Олена“ носить на собі, як думаю, виразні сліди того впливу і виглядає немов цензурне виданє в белетристичній формі нецензурних проклямацій польських („потанцюєм з гнобителями“ і т. і.)

Далеко виразніше прослідити можна вплив другого європейського руху, про котрий ми згадували. Перші хоть слабі сліди того впливу, котрі зрештою не мали дальше сягаючих наслідків, ми бачимо незабарки після закінчення війни з Наполеоном. „Скоро мир благодійні свої плоди начав на люде розсівати, каже автор Молодої Руси (Зоря галицька 1850 ч. 85) і кожне племя власну о собі яло думати думку, возлеїята і на Галичій земля хвиля, в котрій і вічні скали зеленою приодівають ся барвою. Ідея народности вержена в світ німецькими і іншими письменниками возсіяла тогда-то в яснім людем виді. Ляхове, Чехи, Сербови і омаль не всі Славянщини щепи возприняли ю з найвисшою ревностю і вигтівали горячим чувством душевного страданія і тоскливих воспоминаній. Во всіх сторонах Славянщини греміла една піснь, приадна, наповидна. Она не могла відбитись бездільно о руський слух і руське серце. Неописанная тоска, якась недогадаемая жалкість завладіла була руською молодю Галича. Була то хвиля, мож би сказати, перших болестей будущего порода.“

„Тямлю ще як нині, бо ж і мої літа молодші стрітили тую хвилю, як нераз ровесники мої на всеучилищу львівськім розмавляли за рушину, за бувальщину, за святую батьківщину, а слези точили ся не одному по бідавеньким личку. Они тужили за чим-то, ждали чогось-то, надіялись на щось-то; они желали щось-то сказати світу, обголосоити по сусідщині, но слова не возмogli ще оддзвеніти чувства вирываючого ся з глибоких глубин серця. Сюда і тудя озвав ся голос вправді, однакож боязливо, слабо, як тая дитина, що лебедіти пічне. Не було ще півця, не було соловія....“

Початки впливу словянського руху починають ся у Відні. Петро Паславський, від року 1820 сотрудник при церкві св. Варвари у Відні не лиш правив службу божу після приписів восточної церкви і говорив кожної неділі проповіді по руськи, на котрі окрім невеличкого числа Русинів приходило багато Словяннів, Сербів, Хорватів, Чехів, щоби послухати руської бесіди, але потрафив свою хату зробити осередком для всіх Галичан, Русинів і Поляків, котрі приїжджали до Відня. Сюди заходили також і перші знаменитости словянського руху, як Копітар, Вук Караджіч, Коллар, Людевіт Гай, і окрім особистого знаомства уділювались зі своїми гадками представителям братнього руського племені (Дѣдицкій Б., Михайль Качковскій и современная галицко-русская литература. І. Львовъ 1876. стр. 80). Особливо Копітар старав ся вплинути на молоде покоління руське, і під его проводом образував ся перший руський писатель, про котрого ми вже згадували,

Йосиф Левіцький. Ми бачили, що перша проба Левіцького не вдала ся, і знаємо чому. До него справді дадуть ся приложити слова тільки що наведеного автора: він хотів щось сказати світові, але „слова не годни були ще віддзвентити чувства вирываючого ся з глибоких глубин серця“. По першій сій пробі він замовк на цілих десять років, не тому, що розмахував ся до більшої праці, але тому, що не мав що сказати. Се перше навіязуване духових взаємин з рухом словянським не вдало ся і не мало жадного оживляючого впливу на руське народне житє. Згадуємо про него лиш для історичної докладности.

Іншою дорогою і о кілька літ пізніше пробрав ся вплив словянський до галицької молодіжи. Появились між нею півці і соловії: „три молодці, Маркіян Шашкевич, Яцко Головацький і Іван Вагилевич віддихаючи, казав-бись, єдиними грудьми... сполучили ся яко покрєвні духом в ширю дружинну і походячи з народа спізнали потреби, вислідили желанє его або може зродили ся з ним і понявши ясно заданє доби вергли ся розумно на родимую ниву“ (Зоря Гал. 1850 ч. 88). Діялось се 1831 року. Вони були тоді на філософії (теперішня 7. і 8. класа гімн.). „Товариші називали їх в насмішку „руска тройца“; все в трійку говорили, читали, критикували, спорили — о літературі, народности, історії, політиці, майже все по руськи. Смілий Шашкевич скоро придбав і zorganizував ширший кружок молодих людей. Кождий вступавший подавав усім членам руку і обовязував ся чесним словом працювати ціле житє в користь народа і відродженя руської народної словесности. Щоби освятити свою звязь прийняли словянські імена: Руслан Шашкевич, Далибор Вагилевич, Ярослав і Богдан Головацькі, Мирослав Илькевич, Велимир Лопатинський, — були і Всеволоди, Мстислави, Володарі і др.“ (В. Коцовський, Введенє до III. т. Рускої бібліотеки, стр. XXIII.)

Оживленє житє тодішніх часів само їх звело до купи. Шашкевич записав ся на філософію 1829 року, прийнятий до семінарії, але незабаром за малу прорину вигнаний ходив часто до бібліотек, мав багато знайомих між польськими товаришами, між котрими тоді почалось було таке горяче житє. Знайомість з Поляком Василевським, дідичем Княжого, де він рідив ся, і его опікуном, улекшила єму вступ до бібліотек; він міг добити ся того, що другим не удавало ся, визиченя Калайдовичевих Билін Кірші Данилова; сам Василевський знайомив его з літературою українською, польською і сербською; Чех Іван Православ Коубек, пізніший професор чеської літератури в Празі, познайомив его з літературою чеською. Вагилевич також 1829 р. записав ся на філософію (Коцовський, ор. cit. XX, XXI). І его приймали відразу до семінарії. Але ще зі Станіславова, де він познайомив ся з польською і німецькою літературою, він привіз до Львова велике замилуване до книжок і науки; замилуване се привязало его ближе до народних діл, до історії, етнографії, філології і археології словянських народів. Занедавши через те шкільні науки він упав при іспиті з математики, мусів виступити з семінарії і кінчити філософію на свій власний кошт. На світі бібліотека університетська і Осесолінських, всілякі

наукові і ненаукові подорожі, а особливо політичний рух між Поляками ще більше пірвали его в вир публичного життя і ширших інтересів, так що філософію він скінчив аж 1837 року. Чеський писатель Кароль Владислав Зап познайомив его з чеською літературою (Головацький Я. Судьба одного галицько-руського ученого (Къ біографіи Ів. Вагилевича). Кіевская Старина 1883. стр. 456, 457. Коцовський стр. XXI.) Головацький був ві Львові ще в гімназії. Вже тоді дістав був Котляревського, Квітку, Державіна, Карамзіна; на квартирі стояв з двома братами і другими студентами-Русинами, з котрими співав церковні і народні пісні „Дайже боже добрий час“, „Станьмо братя в коло“, „Не ходи Грицю на вечерниці“, „Ой пігнала дівчиненька ягнятонька“, і тоді вже списав собі коло 10 народних пісень. На філософію записав ся 1831 року, читав безнастанно в бібліотечі університетській і Оссолінських, переважно книжки історичні і язикові (Коцовський, ор. сії. XXII). Однакове замишуванє до науки і справ народних швидко йїх познайомило між собою. З Шашкевичем познайомив ся Вагилевич на філософії, з Головацьким у бібліотечі, побачивши, що і сей живіще інтересує ся наукою і літературою.

Увійшовши таким способом в круг широких наукових, національних і політичних інтересів, стоячи під впливом окружаючого йїх руху словянсько-національного і польсько-державно-політичного і з свого боку впливаючи на него, молода громада руська почала свою діяльність. Перша ціль, котру вона собі поставила, щоби прилагодити ся до публичної праці для народнього відродженя, була — пізнати той нарід, его минувшість і теперішність, его потреби. І молоді громадяне пустили ся в подорожі. Вагилевич перевандрував бойківські сторони, а Головацький пустив ся около 1832—34 року пішки в дорогу, зійшов Стрийщину, Дністром в низ зайшов у Станіславщину, звідав розвалини Галича, в Коломиї познайомив ся з Верещинським, почуючи в убогих хатах, добре бідуючи, зайшов аж на Буковину, а всюди робив записки, збирав пісні. Се мало вплив і на его шкільні справи; філософію він не годен був скінчити скоро; другий рік кінчив в Угорщині, і курс в Кошицях, другий аж у Пешті. За те в Пешті познайомив ся зі словянськими, переважно сербськими студентами, котрі пізніше літературним змаганням молоді громади стали в великій пригоді (Коцовський тамже).

Р. 1834 Головацький з Вагилевичем покинувши університет пустили ся знов у дорогу, сим разом у західну Галичину. Граф Тарновський шукав спосібних студентів знаючих по руськи і по словянськи, щоби ему впорядкували его архів, і за порадою Шашкевича Василевський припоручив ему обох наших громадян. Коли вони перед тим переходили через край, котрий найбільше утернів під впливом колонізації. Особливо за Перемишлем мало вже було чути руської бесіди. Нарід був тихий, смирний, ві всім уступаючий, приголомшений перемагаючим колонізмом. Вагилевича обурювало се незвичайно сильне ополяченє краю. В одній корчмі, де вони попасали, сидів Русин-мужик в чорній свитці і жінка

в полотнянці, говорили з собою майже шептом по руськи попиваючи горівку. Нараз з шумом увійшли два люде, високі, сильно збудовані, Мазури-фірмани, почали з собою голосно говорити і зупинивши ся на-конець коло Русинів підступали все ближше і ближше майже штуркуючи їх. Русин узяв фляшку з горівкою і відійшов з жінкою на другий кінець стола. Але Мазури не відступили: вони підійшли до другого кінця стола, все голосно розмовляючи. Русини відійшли до другого стола; Мазури за ними і знов їх приперли. Русини і се місце кинули і стали в кутику коло дверей, тримаючи фляшку в руках. Подорожних поразило зухвальство Мазурів, але ще більше здивувала їх податливість прибитих Русинів. Коли Мазури вийшли до своїх коней, оба подорожні почали дорікати руському мужикови, чого він позволив сторонському Мауурови так збиткувати ся над собою, та й ще у себе дома; адже ж на своїм смітю і когут сміливий „Паничу, ви не знаєте, який то лукавий народ, ті Мазури!“ — сказав мужик, — „вони навмисне шукали зачіпки, а ми люде спокійні, всякому чортові вступаємось, на що нам біди? Від Мазура і полу вріж та тікай.“ (Головацький, Къ исторіи... К. Стар. 1883, ст. 652—655.) Тяжко обом народолобцям руським врзалося в серце те глибоке упокоренє рідного народа, тим тяжше може, що й ціла Галичина находила ся в такім постиднім положенню і навіть не дуже вже чула свій глибокий упадок.

Під такими ріжнородними вражіннями, які виносила молода громада зі своїх літературних студій, з безпосередних спостережень подорожних, із окружуючих єї обставин суспільних і політичних, вона забрала ся до своєї патріотичної діяльності. Може за-ля неконче добре розвивавших ся взаємин з польськими агітаторами, а може таки з вродженого замилювання громада обернула свою діяльність на поле літературне і до праць етнографічних та мовних.

Початок до сих праць дав Маркіян Шашкевич ще 1832 року, занявши ся записуванем народніх пісень. Збірничок єго ввійшов увесь у збірник народніх пісень польських і руських Вацлава з Олеська 1833 року, як загалом уся руська половина сего збірника, то робота руських богословів (Зоря Гал. 1850, ч. 88). Р. 1834 починають ся етнографічні змагання Івана Вагилевича. Записаних в селі Ясені стрийського округу кілька коляд він читає своїм товаришам, котрі їх приймали з великим запалом; декотрі з них напечатані були в Русалці Дністровій 1837 року. 1835 року видав Лозинський „Ruskoje wesile“. 1838 року Данкевич збирає матеріали до діла „О празниках і обрядах“; Ількевич подає Головацького збірничок приповідок до цензури, котрий виходить 1841 року у Відні. Радість, з якою молоде товариство приймало перші збірнички народньої літератури, загрила Вагилевича до дальшого збираня. Він позискав до своєї праці ще кількох товаришів: Михайла Тимяка, Андрія Навроцького, Андрія Маковія, Юліяна Скопчинського, Якова Головацького, Степана Луцка, Михайла Медвецького, а особливо свого приятеля І. Бірецького, „котрий пламенним серцем обняв усе словянське, особливо поезію, гордив ся тим, що він

Русин" і мав великий збірник народніх пісень. 1842 року він мав над 210 коляд записаних в різних сторонах Галичини, поминувши дуже численні збірнички інших пісень народніх, находивших ся у него і у других (гл. Вагилевич, Листи до Погодіна). Уже сам спис імен, котрі одному лиш Вагилевичеві доставляли свої збірнички, а ще більше великий збірник народніх пісень Якова Головацкого, котрий вийшов геть пізнійше у Москві, зложений також з цілої маси малих збірничків і своїми початками сягає до сих часів, свідчить, що в працях етнографічних брали участь не поодинокі люде, котрих з піснями вязав археологічний інтерес, але що се було діло громадське, праця цілого кружка молодих патріотів*). Більше ще може як археологія і етнографія тягнула їх та внутрішня жива сила народньої поезії, котра не лиш заспокоювала естетичні і поетичні потреби образованих людей, але вязала, зливала їх з народом, з его долею і недолею, з его горем і надіями, закрашувала собою їх погляди і розвивала народолюбні інстинкти у свідомий патріотизм. Окрім літературного значіння праці ті мали отже посередно також і значінє політичне.

З якими теплими, задушевними чуттями молоді збирателі відносили ся до народньої поезії і який вплив вона мала на них, видно найліпше з листу Вагилевича до Погодіна з 8. листопада 1843 року. „Яко гірняк з тих сторін, де живуть Бойки“, каже він. „я як усі мої крайне глибоко зріс ся з Верховиною, з її дрімачими лісами і глибокими зворами і з всім тим, з чого складає ся природа і житє чоловіка. Знаю, що кілько раз мої мати стояла і гляділа на гори з слезами в очех, я, мала дитина, зі здивованєм споглядав на ню. Коли-м був у школах, дуже-м тужив за горами і нічо мене так не радувало, як бути дома на святах, особливе на Коляду (Різдво). Бо тота Коляда, то найбільше свято у Верховинців; вони знають, що в ній є величнє споминки давньої золотої бувальщини та й прекрасний спів сумно-врочистий відповідає тим споминкам. Нераз, против волі родичів, прибігав я, 14-літній хлопчина, пішки зі школи зі Станіслава на Коляду, аби лиш учучи свою славу молодецку в піснях колядних. Може бути, що ся велична старосвітська поезія Коляд зі своїм особливим чудесним світом розсвітила мою фантазію, збудила мою душу з просоня. Може навіть бути, що вона мнї дала перо в руки.“

*) Крім названих тут збирачів, котрих збірки по більшій частині не дійшли до нас, треба згадати ще Ст. Петрушевича, котрий около 1832 р. зібрав споре число приповідок у Добрянках коло Стрия, далі Івана Мінчакевича, котрого збірочка приповідок з 30-тих років находить ся в „Народнім домі“ і Гнідковського, котрого багатою збіркою покористував ся впорядчик галицько-руських приповідок Вєслоцкий у Петербурзі. Збірка Петрушевича дійшла до нас у кількох рукописах, з котрих один находить ся в бібліотеці Осесидінських, два в бібліотеці університетській у Львові, а один перед кільканацятьма роками находив ся в антикварні Гельдця у Львові і куплений був звісним варшавським збирачем приповідок Бернфельдом. Переважна часть сего збірника була впрочім друкована польськими буквами в часописі „Przyjaciel Dłotowy“ 1857; дечого, звісно, не пропустила тодішня цензура. I. Ф.

Разом зі збиранем народніх пісень ішли й інші етнографічні, археологічні та язикословні „послідуваня“. Вагилевич пише о Гуцулах, Бойках, Гайдамаках, Лемках, Судомирянах, розкопує могили і пише про ушовби в Розгірчи, дупла в Поляниці і в Стениці, про берди в Урічі; збирає матеріали і пише про монастир в Скиті, про „звіздословіє“ Словян а особливо Русинів, про свято Коляди, збирає матеріали до „архітектоніки словянської“, пише словянську символіку, працює над словянською демонологією. 1839 р. пише Лозінський граматнику руського язика; Вагилевич від 1835 року готує словарь і більшу статтю о язичі южноруськім; К. Скоморівський укладає в перших часах 40-вих років обширний Словарь руського язика (див. листи Вагилевича до Погодіна), а Михайло Петрушевич, парох в Верчанах а опісля в Печеніжині уложив в р. 1845 короткий „Словарь рускій“, котрого оригінал перехований досі в рукописи у о. Ем. Петрушевича, пароха в Буску (напечатані з него лишень 2 випуски в Коломиї 1864 р.). Однакож праці ті не обмежували ся на одним народі руськім. Відроджене галицької молодіжи було многостороннє. Як з одного боку воно віддалявало єї літературно і політично від Поляків, так з другого зближувало єї до других народів словянських, у котрих то більше, т. рівночасно почалося таке саме науково національне відродженє. Вона не лиш стала знайомити ся з їх народньою літературою і перекладати на свою мову їх літературні пам'ятники (так нпр. Шашкевич переклав сербські народні пісні і за порадою Срезневського чеську Королеводворську рукопись і Суд Любуші (Драгоманов. Переднє слово до повістей Федьковича. Київ 1-76, стор. XVII), Вагилевич тоже Королевдворську рукопись (лист до Погодіна з д. 22 окт. 1836, стор. 624), — але вступала з ними в безпосередні зносини і кореспонденцію: Шашкевич зі Срезневським (Драгоманов, *op. cit.* XVII); Вагилевич з Шафариком (лист до Погодіна з 13. янв. 1836; лист Шафарика до Погодіна з 22 юлія 1839), котрий єго статтю про Гуцулів і про ушовби в Розгірчи напечатав по чеськи в Часописьмі чеського Музея, з Кіреевським*), Лукашевичем, котрим посилав свої Коляди, з Погодіном (Письма ст. 624), з котрим веде довголітню наукову кореспонденцію, посилав свої збірники народніх пісень і наукові розправи до печатаня, просить о присилку всіляких великоруських наукових матеріалів і українських книжок Гулака-Артемовського, Шевченка і інших; Головацький з Мацейовським і Погодіном (Письма 652—654). З галицької сторони вийшов був навіть проєкт, — неточну листовну переписку перемінити в стислу, спільну літературну працю в однім спільнім науковім журналі. „Упрашыв бих Вас ще“, пише Вагилевич до Погодіна 13. дек. 1836 року, „абиете розміркували, чей би можно було издавати письмо періодичное посвячене послідуваням о древности з всего огляду, в н а-

*) Про екземпляр „Малороссійских Приказок“ Гребінки, присланий Вагилевичеві Кіреевським з єго автографом гл. Зоря 1887, стор. 66, замітка В. Коцовського „До біографії Вагилевича“. Екземпляр сей, з автографом ушкодженим якоюсь вандалською рукою находить ся в моім посіданню.

шем і вашем наріччю, а ще лучше і чеськім і польськім. Се було би тельмом трібне і хісновато, ци то для просвіченя загалового словеньского, ци для літературної взаімности: письмо подобне принесло би торонкий гаразд. Сполусписателі найшлибись зде у нас і чей инуди.“ Проект сей не вдався; такий чоловік як Погодін зовсім інакше розумів „просвічене загалове словенське“ і літературну взаімність. Але проект цікавий сам по собі; він показує, як живо і гарно розвивала ся тоді діяльність літературна між Русинами, які великі користи вони бачили і для себе і для других народів словянських в літературнім зближеню зі Словянами і в якій формі вони се зближене собі представляли.

Найбільшу користь і найбільше зближене Галичане мали, розуміється, зі своїми рідними земляками на Україні. Який великий вплив мали на них українські збірники народніх пісень, ми вже згадували. Не менший вплив мали і перші літературні праці українські, як Енеїда Котляревського, Квітчині повісти, літературні збірники Гребінки, Метлинського. Вони викликували щирий запал у галицьких читателів, котрий так поетично проявляє ся в думі Шашкевича до Миколи Устияновича „Пабратимови“ і в его листі до Михайла Козловського, котрому він 1842 року послав Ластівку Гребінки і Думи і пісні Могили.

„Рідні любезенькі!“ пише він. „Несе ся воздухами до Вас, мої миленькіі, шпарка Ластівка. Ой ластівка-ж-то ластівка! Такої ще з роду ніхто не бачив, бо не то іно, що гарно виспіває та щебече та так мов примовляє, — а то ще і на зиму не ховає ся, і все снує ся. і все літає і все виспіває, що забудеш і біду і горе і смуток і журбу і здається тобі, що завсїгди весна. От така то летит до Вас Ластівка. При Ластівці стушає вагою савовитий, сумний, казавбись престарий Могила і заглядає не так як Ластівка весело в віконце, — а стушає в землю під могили, цілує давний порошок, обнімає кости, а нагорнувши там сили у свої груди, гуляє з вітрами по степах або з вороном по під небеса“ (Зоря Гал. яко Альб. 1860 гл. також Руска Бібл. III, 120).

Але окрім того праці ті дали їм практичний приклад і доказ, що і мисли письменного чоловіка дадуть ся прекрасно виразити простою мужицькою мовою, скоро лиш мисли ті живі і сам чоловік спосібний про живе думати. Під їх безпосереднім впливом і захоотою стали і наші галицькі писателі писати по народньому. Їх писання дали початок нашій літературі в Галичині. З початку вони держали ся майже зовсім складу і духа народніх пісень, були як би писаним продовженням усної словесности, як се бачимо в поезіях напечатаних в „Русалці Дністровій“, в „Вінку“ і в поезіях Моха: „Мотиль“ (1841). Сюди віднести належить, також літературні проби згаданого вже Стефана Петрушевича, пароха в Добрянах, написані в 30-тих роках під титулом „Людская повестька о С. Петрѣ“ и тогож „Первописна Опера. Мужъ старій Жѣнка молода, домовая забавка въ єдноѣ дѣйствіи з громадскихъ повѣстоукъ уложена“, а дотепер переховані в рукописи у о. Ем. Петрушевича пароха в Буску. Але поволи вони починають розширювати

свою роботу. Не лиш етнографічні і язикословні праці, не лиш поезії і оповідання їм на гадці; вони беруть ся і головні пам'ятники європейської літератури присвоювати своїй літературі і в вільних перекладах подають нам Іліаду Гомера, Віргілієву „Пісню про хліборобство“. Як гарно їм се удає ся, показують недавно видані „Переводи і наслідування Осипа Шухевича“ (Львів 1882). Про других, як про Ковшевича переклад Гомерових пісень (про него оповідав міні один студ. мед. у Відні) нічого сказати не знаємо, бо вони або пропали або ще ховають ся донебудь у рукописах. Найважнішими однакж суть проби народно-просвітної літератури, в котрих як загалом ві всім перед вім молодій громаді Марвіян Шашкевич. Він, як бачимо із виданих недавно его творів, перекладав євангеліє на народний язик і написав дуже розумно уложену Народну Читанку.

Все те показує нам, в який спосіб відбив ся вплив духового життя Європи на політичний і літературний світогляд тодішньої руської молодіжи і як той світогляд виразив ся в єї позитивній діяльності. На мужичім ґрунті, так до тепер поневірянім і запущеним вона як на скалі хотіла оснувати відродженє свого народа; побачивши, що мужик був єдиною живою частиною народности, вона, сама жива, цілим серцем пригорнула ся до грудей мужицьких, в котрих з давньою силою і свіжістю билось здорове народне серце, заховались і жили історичні традиції і спомини про бувальщину. Все те вона старала ся пізнати і вивчити, і в тій мірі, як єї пізнанє росло, вона хотіла взяти ся до другої, важнійшої роботи, до просвіти народної, хотіла поділити ся з народом своїм знанєм, з пасивного учасника публичного життя зробити его активним діячем.

Ся наукова і народно-просвітна діяльність не була навіть така дуже незначна, як на перший погляд видаєть ся; бо че треба забувати, що всего про ню ми не знаємо, що навіть і провідники тодішнього руху ледви чи знали всю его ширину між тодішньою молодіжю. Лиш від часу до часу дійде нас якась звістка, що той або сей ровесник Шашкевича робив то-то а то-то, або між старими ґратами на якім попівським стриху найде ся яка недодерта рукопись і стане живим свідком, що властитель єї колись давніше, за молодих літ брав ся щиро служити своему народови і що ему не чужі були думки про волю і гаразд народній...

Все ж таки і те, що ми бачимо, показує, що рух був здоровий і спочивав на здорових основах. Недостатків було багато і не малих, як при кожній початковій роботі. Коли-б праця розпочата могла була розвиватись нормально, без великих перешкод, то певне вже в трицятих і сорокових роках народна література була би станула в Галичині на твердих ногах і рік 1848 не застав би був Русинів так неготовими, як се дійсно стало ся.

Обставини тодішнього політичного життя знівечили майже всі змагання молодих патріотів. Навіть ті праці, про котрі ми згадували, остались по більшій часті лиш пляном або не могли бути докінчені. Тяжка

рука поліції, цензури і львівської консисторії потрапила зломати всіх живіщих людей а з людьми також їх заміри. Гірко признати ся, але нігде правди діти: орудієм реакції було вище руське духовенство; руські руки викопали яму патріотичним змаганням руським...

Бо ті пориви давно забутої народности, про котру всі думали, що вона давно мертва, були не лиш для революційної пропаганди польської дуже немилою несподіванкою, але і для всіх тих, хто з мертвоти руського духа черпав свої сили, для кого тота мертвота була основою неограниченого пановання або приносила великі політичні користи. Легко зрозуміти, що всі ті пануючі верстви дуже занепокоїли ся, коли побачили, що та тверда, несокрушима скала, на котрій вони опирали свої особисті і політичні комбінації, почала ні з сего ні з того рухати ся і давати знаки життя. Wir haben mit einer Nationalität (з польською) vollauf zu schaffen, und diese Tollköpfe wollen noch die todtbegrabene ruthenische Nationalität aufwecken! — сказав директор поліції Пайман. (Коцовський РБ. III, стор. XXVII). Не диво що занепокоєний уряд з недовірем почав слідити за сими поривами і „шукати якогось утаєного гальванічного апарату, котрий їх викликав“ (Sala, 101). Занепокоїло ся також і вище духовенство руське. Воно, на котре уряд з таким довірем здав був догляд над простим духовенством, уважало себе перед ним скомпромітованим. Молоді семінаристи, тримані і муштровані під таким острим доглядом, зачинають нараз писати книжки, ходити по селах і записувати якісь пісні, говорити про самостійність народа руського, а до того язиком грубим і неокресаним, котрого уживане в книжках уже само по собі містило признаки непростимого бунту, бо ставило язик рабів і слуг на рівні з цивілізованим язиком їх панів і зі священним язиком богослужебних книжок, судєбників і літописів!

Чи ж не міг уряд подумати, що нагадуване про права руської церкви, про освіту, про уживане сего давно забутого язика в народніх школах, котре так часто повторяло ся в урядових актах руської консисторії, прокрало ся якимось способом із актив між молодих людей і викликало між ними сей для него дивоглядний рух? Та й сама молодіж чи ж сим самовільним поступуванем не винувдала послушенство своїй безпосередній власти, свому архипастиреві, котрого обовязана була безусловно слухати? А особливо, коли показало ся, що ті самі молодики забули ся до того, що загнали ся в переступні політичні конспірації, в тайні товариства, і що для них властиве місце не в семінарії але — в криміналі; коли показало ся, що вони окрім того зносять ся якимись таємними способами з писателями російськими, українськими, дістають від них книжки, і — *horribile dictu!* — можуть від них заразити ся гадками, від котрих уже на саму споминку Високо Преосвященному мороз переходив по тілі! Аджеж у Росії в трицятих роках майже вся українська людність, що лишила ся була після 1794 до 1796 року в унії, перейшла на православіє, так що лишила ся ще лиш Холмська дієцезія! (P e l e s z, Geschichte der Union, II, 803—834) А що, як би і в Галичині так само — — —? Від людей, котрі пла-

чуть над якими-сь мужицькими піснями, братають ся з мужиками і розкопують могили, мож усеґо надіяти ся!

Лиш подвоєна строгість, знищене тих стремлінь у самім зароді, придавлене кожного, хто смів хоть би найневиннішим фактом показати, що й він причастний до сих переступних стремлінь, могло завчасу відвернути грізні небезпеченства. Тоді і уряд мож буде переконати, що він на виплекане ним више духовенство навіть тоді може безуслownie рахувати, коли б воно для доказана своєї благонадежности і вірности мусіло звернути ся против свого питомого народа, против своєї питомої крови. А доказати се мож було дуже легко. Заведене, в котрім ті небезпечні руські революціонери виховували ся, стояло під безпосереднім доглядом консисторії і митрополіта, вся будучина семінариста лежала в єї руках. Побіда була отже дуже легка а лаври багаті. А крім того і ширене шкодливих стремлінь між публікою дуже легко мож було спинити і тим способом заслужити собі на похвалу і одобрене уряду. Бо цензором для книжок писаних руським письмом був руський професор і крилошанин (Венедикт Левіцький).

Зараз першу книжку, котру Шашкевич з товаришами хотів видати, альманах „Зоря“ на 1834 рік, цензор не допустив до друку; редакторів трохи не позамикано; у Шашкевича відбула ся ревізія, після котрої він знищив бувшу у него частину рукописі альманаха; сама ж рукопись застрягла в цензурі. (Коц. ор. сіт. XXIV Руського цензора зрештою, як каже Коц, тоді ще не було і „Зоря“ ходила до віденської цензури.) Та Шашкевич не упадав духом. „Коли не можна друкувати руської книжки ві Львові, то повезем єї до Відня, а коли там не пустять на світ божий, то лишаєсь іще свободна Угорщина“, казав він своїм товаришам заохочуючи їх до витревалости і до дальшої праці (Зоря 1880, пор. статю Головацького, Слово 1879, ч. 27–29). Діставши ся 1835 р. до семінарії вже на богословіє він почав свою пропаганду між богословами словом і письмом; вплив єго на товаришів був невичайно великий. Особливо стишок на уродивині цісаря Франца 1835 р. зробив за-для гарно викінченої форми і за-для перший раз печатно ужитого народнього язика велике вражінє. „В тій малій пісоньці“ каже автор Молодої Руси, „заспівав він по святоруску, заспівав з широкої української груди: вzbив ся соколом по над дністрянські ниви і ваніс собою в короткім але високім возлеті руське слово в нечасній світи. Як блискавицею шибла тая мала пісня по землі Галича і розмноживши ся в тисячних переписках (печатано єї лиш в 250 прим.) і трафивши кождому до серця розсвітила ясніше ціль народнього желанія і стала ся, кругло сказавши, основним звуком для молодих письменників Галича“ (Зоря Гал. 1850, ч. 88).

Сєґо ж року Шашкевич виглосив перше руське слово до питомців, а першого октябрия три семінаристи, Шашкевич, Величковський і Устиянович виголосили одного і того самого дня в трьох львівських церквах руські проповіді. Се була не лиш національна маніфестація з їх боку, але й свого рода демонстрація против семінарської власти: вони бояли ся, що їм по руськи не позволять говорити, і подали

польські письменні вироби ректорови до одобрень (Коцовський op. cit. XXV).

Але вже 1836 р. митрополіт сконфіскував зовсім лояльну оду Антона Могильницького до архикнязя Франца-Карла і сховав запечатаний увесь наклад у своїй хаті за те лиш, що була печатана гражданкою! (Йос. Левіцький, *Das Schicksal der galizisch-russischen Sprache und Litteratur. Jordans Jahrbücher für slav. Lit.* 1844).

Вже після сих перших перешкод молоді писателі, побачивши несподівано против себе старше покоління, старалися оминати все, що могло визвати против них тяжку его руку. В Русалці Дністровій, напечатаній з осторожности в Пешті сербськими приятелями Головацького, нема анти-польських поезій Шашкевича ані его історичної розправи „Хмельничина“, котра мала також увійти в недопущену до друку „Зорю“. Дух цілої книжки дуже сувокий і лагідний. Але і се не допомогло нічого. Бо всеж таки на цілій книжці лежала печать нових стремлінь. І язык єї був „революційний“, бо мужицький, і напечатана вона була не кирилицею але гражданкою, і окрім того допустила ся ще й нового і тяжкого гріху — нової правописі. „Хочемо зачинати, про те знати нам конче, яке теперішньому языкови істинное лице; за-для-того держамисьмо ся правила: „пиши як чуєш, а читай як видиш“, каже в переднім слові Шашкевич. За-для сеї непростимої новизни руський цензор надійшовший з Пешту до Львова увесь наклад Русалки сконфіскував (Коц. XXVI, XXVII) і треба було аж громів 1848 року, щоб єї видобути з консисторських пивниць.

А на авторів єї посинались нові переслідуваня. Індагаціям, при-тикам не було кінця. Товариші могли лерви-не-ледви о стільки оборо-нити ся, що їх не віддано під суд і не прогнано (Коц. XXVI). Шашкевича вправді висвятили, але загнали на нужденну капелянію і до самої смерти не платили ніякої пенсії. Бідував нещасливий Мар-кіян може ще гірше як за шкільних часів і нераз у сусідів випрошу-вати мусів по чвертці пшениці, бо не було з чого жити (тамже). Зане-павши з тяжкого бідованя ще за шкільних часів, він скоро (1843 р.) в 33 році, під сими новими ударами умер. Головацький скінчив бого-словіє і оженив ся, але довгий час митрополіт не хотів его висвятити, так що він гірко мусів бідувати і Зубрицький в листі до Погодіна пи-ше, щоб він Головацькому гонорар (за якісь літературні праці) присла-вав грішми (Письма 563, 564). Вагилевича митрополіт також не хотів висвятити за те, „quod fovere videtur nexum cum scriptoribus rus-sicis“. „Прикро ми дуже“, жалус ся Вагилевич Погодінови, „учити ся теології ні нащо, а потому по 3 годах отримати таке слово від святи-теля нашого. Ходжу я коло того, аби его можно відмінити, але дуже думітую; а коли так, я зістану ще студентом медико-хірургії“ (Лист з 9. іюля 1843, Письма 640).

Строгости сеї допускав ся митрополіт і підвладний ему цензор не лиш против сих трьох писателів. Біблійну історію Штапфа переве-дену з німецького Іваном Лавровським цензор не позволив напечатати, поки єї в консисторії не переписували на церковний лад; так само ста-

до ся з переведенням з німецького учебником для сільських шкіл. Єврейський натиск ішов так далеко, каже Яків Головацький в *Zustände der Russinen in Galizien* (Jordan, *Jahrbücher* 1846, стор 361—379), що цензор не допустив до печати розправу Ламартена „О обов'язках духовного стану“, переведену на церковне після перекладу польського напечатаного в галицькій газеті, що найневинніші писання, переважно переклади, як наприклад: „Хлоп мільйонер“ переклад з німецького, розправу про те, як Словане вираховують день великодний, переведену також з німецького, біблійну історію переведену з німецького, методик (з німецького), переклад Конрада Валленрода, переклади з Анакреона і Карпінського, Йосифа Левіцького Руську Орфографію, его Другий лист о руській літературі, історію Галичини, Гарасевича історію руської єврейщини, Лозінського руську Граматику і багато других книжок цензура не дозволяла печатати; що критикувала не книжку але автора, его особистість на вагу клала і підозрівала... „Як же при таких обставинах може література розвивати ся? — каже Головацький далі — В якій дусі і яким способом мають автори писати?.. І що ж вийде з того всего, коли автори стративши марне тільки часу знеохотять ся до праці?!... Але митрополіт посуває ся ще далі! Він навіть будущині хоче замкнути уста. Перед кількома роками наказав віденьським семінаристам, між котрими деякі відважились були печатати поезії, щоб жален з них не важив ся що небудь писати і печатати.“

Йосиф Левіцький ще від 1839 року носив ся з гадкою видавати газету. Довго его гадка оставалась гадкою. Аж 1842 р. він подав до губернії о дозвіл на видавництво „Бібліотеки бесід духовних“. Губернія спитала ся митрополіта і перемиського єпископа о їх гадку. Перемиський єпископ Снігурський рад був газеті, але митрополіт усіма силами старав ся перешкодити проктованому видавництву. А коли уряд 1845 року таки на видаванє позволив, то він всім своїм підвладним наказав брати участь в газеті, а на редактора написав донос, що видаванє газети не може бути ему повірене, бо він свої статі не печатає дословно після цензурованої рукописі, але дозволяє собі в ній переміни. Зроблене слідство показало виправді невинність редактора, але підозрінє було кинене і дозвіл на видавництво відобрано... (Головацький, *Zustände*. Інтересний проспект сего видавництва опублікований був І. Франком в черновецькій „Руській Школі“ 1891, вип. 2 стор. 115—117.)

Легко зрозуміти, що се переслідуванє народньої літератури викликало між руськими писателями глибокий жаль до митрополіта. Головацький в наведеній статі живо виповідає той жаль против него. „Ми сподівали ся кращої будущини (як Левіцький став митрополітом), каже він, що митрополіт показував ся щирим Русиною; але від коли він порідняв ся з польською родиною Станькевичів, его переконання перемінили ся. І справді, гроші, котрі він ужив на добра Збора і інше, могли би були в протягу часу сотворити цілу літературу; гроші ті, крівавий піт его підданих і одновірців, могли би були, ужиті на добрі

ціли, принести вже тепер як найкращі користи... Що би він, чоловік на найвишнім уряді, найбагатший Русин, міг був зробити для добра свого народа!.. А що він зробив від 1813 р., від коли став єпископом? Чия се робота як не его, що руська мова і література так низько упала? Хто їй усюди кладе перешкоди? Які наслідки мали его канонічні візитації як не ті, що він сіяв сварню і роздор між шляхтою, для котрої був такий услужний і котрій так кадив у своїм пасторальнім листі з 1841 р., і між духовенством, з котрим обходив ся майже як деспот?.. Ще ніхто не чув промови архипастиря до народа в рідній мові, а пріці ж він не міська дигина, але простий сільський попович. Він вибрав собі людей без самостійного характеру, готових на всі услуги для его темних цілей і окружив ся ними. Він дав семінарії той скривлений напрям, котрий вона тепер має, віддавши ректорат людям неспосібним до такого уряду... Колись семінарія була красою Русинів, надією рідного краю. А в теперішній семінарії самі єзуїтські гіпокріти, польські ренегати, підлі прислужники... Дзвінок єсть ручкою, котра сю машину вводить в рух і дресує до поверхової побожности, одним словом, семінарія заведене для годования і виховування людей без духа і ідеї. Читане книжок семінаристам строго наказане; кожде відзначене молодих талантів, кожде сміливе слово будить підозріне. Ректор наказує читати Гете, Шіллера, Оссіана; молоді люде не сміють навіть читати польську газету, котра виходить ві Львові, ані книжки з університетської бібліотеки, ба навіть Раковецкого книжку „Prawda ruska“ і Карамзіна історію Росії в німецьким переводі, котрі суть в бібліотеці семінарській, не вільно читати.. Митрополіт пише пастирські послання, та вони не писані в душі христіанської любові, але в душі реакційних стремлень; з них видно лиш унижене підхлібство шляхті і сліпу ненависть против Гарасевича... Недавно виробив він для 13 молодих Русинів місце в Collegium de propaganda fide в Римі. По довгім шуканю найшов нарешті шість хлопців, котрих справді вислав до Риму, що-би там вивчились римського духа і его потому Галичанам виговували, бо Єзуїти не гідні его зашчени в тверді руські голови. Кажуть, що коли дерево не мож розрубати зелізною сокирою, то треба взяти дерев'яний клин і вбити его в щілину зроблену сокирою. Митрополіт послав руське дерево до Риму, що-би его римською сокирою на клини обтесали; а ті дерев'яні клини мають колись розколоти народній руський пень, бо зелізні сскири дармо силували ся і его лиш порисували...“

Так заходив ся митрополіт і его приближені коло змагань літературних руської молодіжі. Его заходам треба приписати в переважній часті, що ті змаганя так мало принесли реальної користи і для літератури і для народа. Бо сполошені робітники ховали ся тепер зі своїми працями, з котрих найбільша часть зосім пропала в рукописах; а та молодіж, котра безпосередно наступила після Шашкевича, навчена гірким досвідом своїх попередників, не конче й горнула ся до роботи, котра з собою приносила тільки гірких розчаровань. Чого не досягала може система урядового вихованя, те ломало ся під рукою митрополіта:

затирали ся самостійні характери і індивідуальности, а виробляла ся та рівнодушність для вишних стремлень і брак ініціативи, котрий в рівній мірі характеризує покоління попередивші часи Маркіяна і покоління виховані в десятиліттю слідуячим по упадку его кружка. Навіть на людях, котрі провадили цілий рух, відбив ся убиваючий вплив митрополита не лиш в матеріальнім але і в моральнім відношеню. Декотрі, як Шашкевич, гинли перед часом; декотрі, як Головацький, на довгий час замовкали; а декотрі, як Вагилевич, котрі не могли або не хотіли покинути своїх праць, калічились і пропадали морально. Як риба об лід товк ся сей нещасний чоловік о тяжкі обставини; его нервовий, вразливий темперамент шукав виходу зі свого незавидного положення то в науці, то в усіляких плянах і помислах, кидав ся то в той то в сей бік. Але нужда ломить і не таких людей. А він був дуже бідний, ще бідніший, як кожний інчий Руснак, і хотів жити і вісти як другі... То й не кидаймо на него каменем за те, що заблудив ся нарешті там, куди би не слід було заблудитись товаришеви Шашкевича. Не на его совісті лежить відвічальність за его упадок...

Стремління Шашкевича і товаришів упали. Сполучені сили уряду і висшого духовенства руського знищили їх в зароді. Але чи досягнули вони тим знищенням усе, чого бажали?

Ніде правди діти: в переважній половині вони свою ціль досягнули, бо убивши змагання руської молодіжи до літературного відродження убили в великій частині всі ідеальніші пориви, котрі життю молодіжи додають стільки свіжости і поезії. Замість ідеальних поривів ми бачимо тепер усі ті прояви, котрі характеризують часи морального упадку; погоню за грубими, змисловими розкошами, в котрих потапає вся енергія і змисл для вишних потреб життя, бездушні літературні арлекінади, котрі своєю трівіальністю і бездарністю живо показують ріжницю і пропасть між тим, що було, а тим що є. Порівняймо Шашкевичеві патріотичні поезії і бесіди, его Псалми Русланові з такими річами як „Mowa Żydowska Starozakonnego Rabina nowo-obranego Chaima w czasie ostatnich zapust miana przez Naumowicza samego Rabina przy installacyi na ową posadę“ або з одою „Do moi tabakierki yły Stych Wełmożnomu Panu Bazyłomu de Bilinskomu petomcewy III. r. jako najzasłużeńszomu i perwyszomu Nosożywciu wid kolegiw jeho poswiaszczennyj, deklamowanyj czerez Stefana Florianśkaho petomcia III. roku, sławnoho tabacznyka, obojęzykiw majstra i perwyszoho szmatiarą wo deń 1. Maja 1847“ *) Псалми Русланові і Ода до табакерки! Проблизки глибоко-ідеальної поезії і пустий сміх блазня, для котрого все — табака!

Коли отже се була ціль політично-церковної реакції, то вона єї досягнула. Але коли вона хотіла тим заткати всі шпари, якими продирали ся в семінарські мури політичні і революційні питання, що бурили

*) Вірші ті з ласкаво доставлених нам рукописів будуть напечатані в перших книжках слідуячого річника „Житя і Слова“. Ред.

тодішній світ, то се їй не вдало ся. Вона убила лиш руські стремління і зробила з руської молодіжи моральних калік. Але і ті каліки були люде, у котрих хоть часом било серце живіше, „тужило за чимось, ждало чогось-то“, а не маючи можливости убрати ті бажання в відповідну для Русина форму, убирало їх в інчу, котра в таким чаруючим світлі показувала себе світові. То була форма польська. Так було завше і буде й далі в Галичині. Русин, котрий за-для яких небудь історичних або політичних обставин не може бути в Галичині Русином, а має ще хоть троха живої іскри в собі, буде Поляком, бо окрім руської, мужицької ідеї, се єдина ідея, котра в Галичині жива. Так було і тут. „Власне для того,“ оповідає Наумович у своїй автобіографії (Наука, 1871, стр. 360), „що читане всяких книжок було заказане, кортіло кожного книжки читати, і то з тим більшою охотою, чим більше яка книжка була заказана; а же тогди (1844) польські діятели приготувляючи ся до революції, найбільшу увагу звернули на семінарію, то піддавали питомцям всякі книжки польські патріотичні і революційні, з Парижа і Лінска. Тогди бувало ідеш улицею, приступит до тебе який Полячок, склонить ся: *dzień dobry!* Заговорит з майки туди сюди, уже і твій приятель, уже і підсуває тобі книжочку і обіцяє, що іще більше дасть. Принесеш таку книжку до семінарії другі довідавши ся, що ти щось читаєш, уже пхають ся до тебе: дай і нам! І так переходить така книжка з рук до рук. А що в таких книжках против правительства писали, а правительство з поліційним своїм рядом не мало у молодежи сімпатії, то розпространеніє таких книжок дуже скоро поступало, в Польщі виділи ми саму найбільшу мученицю за свободу і так польський дух приймав ся і ширив ся між синами і будущими предводителями руського народа...“ Рік 1848 застав молодіж семінарську майже зовсім ополячену.

Туди завело молодіж руську старше руське покоління в спілці з тодішнім поліційним урядом. Ті великі надії, котрі розбита громада Маркіянова привязувала до своїх літературних змагань, розвіялись марно, і тим більшою стала тепер безнадійність, котра єї огорнула, коли таким наглим способом їй загородили можливість до чесної, безкористної праці. Сумно і важко стелилась перед єї очима будучність народа, котрого гіркій доли вона мусіла тепер придивляти ся з заложеними руками. „Нема надії на ліпшу будучину“, каже Головацький 1846 р., „неуправлене поле руської літератури і просвіти стоїть пусто і понуро, і мрачно лежать на нім чорві хмари.“ А Маркіянів товариш Михайло Козанович згадуючи єго і часи Русалки Дністрової каже: „Но коли невинну Русалку твою зачали самі Русини поругати і прослідувати, від тогди я понав в тугу і мої чувства закрились в болестнім серци; віддалений від тебе, зівстав я без потіхи, без роду і друга! Чувства любви к твій донечці горіли довго в серци огнем неугасимим, а гробне мовчане осіло на устах спалених! Все замовкло — надії наші уснули — і ти невіджалуваний загас!“ (Зоря 1880) А Микола Устиянович виспівав те саме чуте безнадійности в прекрасній пісні, де між іншим сказано:

Невісто мила, печальная мати,
 Ой лиши з руська дитинці співати!
 Бо руська думка — сумний хрест на гробі,
 А руська мова — сором на подобі,
 А руське серце — туга степовая,
 А руська доля — сирота німая!

Іван Заневич.

СТАРІ ХАРТІЇ ВІЛЬНОСТІ.

II.

Середньовічні англійські хартії.

4. Великі хартії вільностей.

Король Джон був мов навмисне створений напроти ідеалу, котрий виложив архієпископ Губерт у своїй коронаційній промові. Роскішний, ласий до жінок, здирливий, нездержний на язик, дразливий і недобрый і при тому безхарактерний, непостійний, — він мусів обриднути панам духовним і світським і богатим міщанам, а в той же час не мав у собі нічого такого, що б могло прихилати до него простіших людей. З перших же часів свого царювання він поставив проти себе висні стани, більш усього зборами грошей без їх згоди. Вже в 1201 р. барони заявили королеви, що не підуть з ним на війну на континент, коли він не буде шанувати їх прав. Так і зробила більша частина їх незабаром, але король у 1203 р. вказуючи все те, що він втратив землі на континенті через те, що барони єго покинули, наклав на їх землі новий не легкий податок, котрий їх ще більше обурих. Незабаром в 1205 р. дійшло до острого конфлікту між королем і духовними з поводу постанови наслідника архієп. Губерту, котрий умер в 1205 р.

В усій католицькій церкві боролись тоді три способи постанови церковних достойників: 1) вибір товариствами духовними (капітулами) при більшій або меншій згоді зо світською людністю, по крайній мірі

висших станів; 2) постанови достойника від короля, при більшій або меншій згоді капітули і 3) постанови его від папи. Всі три способи мали за себе і певну теорію і традиції практики. В англійській державі кларендонські постанови хотіли втвердити другий спосіб. По смерті архієп Губерта капітула кентерберійська вибрала ему наслідника не питавшись короля і послала его в Рим на посвяту у папи. Король розлючений звелів капітулі вибрати при собі другого кандидата. Але папа, знаменитий Іннокентій III, звелів тим членам кентерберійської капітули, котрі зійхались у Римі, вибрати кандидата зовсім на по-о. Вибір упав на кард. Степана Лангтона, чоловіка шановного і вченого, товариша і приятеля папи. Король не хотів прийняти сего вибору і тим часом держав маєтки архієпископії як вакантні і брав собі доходи з них. По довгих переговорах папа в 1209 р. наложив на Англію церковний інтердікт і коли король у відповідь на те став мучити духовних, захоплюючи при тім їх маєтки, то папа об'явив Джона скинутим з престолу Англії і предложив королеві Франції взяти англійську корону для себе (1212). Джон ще більше став мучити і грабувати духовних, але непевний помочи і світських своїх підданих, піддав ся папі (1213), та вже аж надто, так що стратив остатню пошану у світських Англічан: він не тільки згодив ся на вибір Лангтона, але признав себе васалом папи, виповняв перед его легатом обряд підданства і обіцяв ся платити в Рим окрім звичайного дінарія св. Петра ще 1000 фунтів щорічно.

Коли прибув у Англію Лангтон і з короля знімав ся по обряду церковному проклин папи, він присяг ся „любити святу церкву і боронити єї від усіх супротивників, возстановити всі добрі закони своїх попередників, а надто закони короля Едварда, судити всіх людей по правді і віддавати всякому его право.“ Тим часом ні світські ні навіть духовні пани не вдовільнились такими обіцянками короля. Світські впяць заявили ему, що вважають себе не обов'язаними іти з ним у поход на континент, і представили ему скарги на его чиновників а надто шерифів. Між духовними Лангтон показав свою далекоглядність і патріотизм тим, що не покладав ся на ту покірливість, яку виявив король церкві, а видимо хотів гарантій для свободи церкви в загальній земській свободі і для того навіть узяв ся організувати опозицію против короля з людей світських і духовних у купі. Вже на Великій раді 1213 р. Лангтон говорив нарізно з деякими зо світських панів, показував їм хартію Генріха I і казав, що опираючись на неї пани можуть повернути старий стан вільностей, страчених давно“. Далі Лангтон звелів прочи-

тати прилюдно сю хартію*). Очевидно хартія та розумілась ширше, ніж говорив єї текст.

В осени 1214 р. король Джон вернув ся з походу на континент, побитий французьким королем, і зараз же пани англійські зійхались у один монастир, мов би го на богоміле, а на ділі для ради, як добувати собі вільности в короля. Там опять читано хартію Генріха I. і всі за-присягли, що „коли король не згодить ся дати закони і вільности, котрі обіцяні в сій хартії церкві і магнатам, то вони будуть воюватись з ним і одречуть ся од підданства єму“. Тодішній літописець каже: „з того дня, як була виявлена хартія Генріха I., душі всіх були притягнуті до єї прихильників; усі казали і думали, що вони стануть як єїна за божий дім, за вільність церкви і царства.“ На Різдво магнати явились у Лондон оружні, але король випрохав одкласти розмови на Паску. 27 апр. 1215 р. магнати зібрались опять оружні в Браклей з такою силою, що король мусів обернутись до Лангтона і всяких магнатів і прохати їх посередництва.

Магнати склали „цедулу“ (schedula), в котрій виложили свої бажання і котру передав королеви Лангтон. Пункти сеї цедули в суті своїй були ті ж самі, які потім увійшли в Велику Хартію Вільностей 15. юня 1215 р. На них усе дивились як на понову „старих законів і звичайів царства“**). Король розсердив ся прочитавши ті пункти, сказав: „чому вже барони не жадають від мене і моєї корони“ і додав, що „ві за що не віддасть ся їм у підданство“. Тоді магнати вибрали собі старшину і прозвали єго „маршалом війська божого і святої церкви“. Міщане Лондона відчинили їм свої ворота і магнати з Лондона покликали все рицарство пристати до них. Літописці кажуть, що всі пристали до магнатів, а надто молоді люде, і що уряди скарбу і таріфів нічого не робили, бо не було нікого, хто б хотів давати гроші королеви ні покорятись єму.

Король став кликати магнатів на переговори, а тим часом жалувал ся на них папі і казав, що через них не може сповнити обіцянки — виступити в хрестовий похід. Нарешті король мусів піддатись, при-

*) Треба замітити, що сей збір Великої ради відбував ся в соборі св. Павла в Лондоні, як стало звичаєм в XIII. ст. В часи ж Генріха II. ради такі бували в королівських будинках для полювання. Сеї ріжниця місця збору Великих рад показує і ріжницю стану їх перед королями і участь, яку приймало духовенство англійське в боротьбі з королями за права рад.

**) Сі capitula напечатані в Вемонт по оригіналу, котрий зберегає ся в британському Музею. В сему музею продає ся фотографічна копія сих capitula, як і Великої Хартії 1215 р.

няв баронів у таборі коло Віндзору, на пляцу, котрий звав ся „Лу-гом нарад“ (Runnymede) д. 15. іюня 1215, — день на віки памятий в історії вільности для Англічан як і для чужинців! Переговори йшли до 23. іюня і нарешті настала згода, зложена була хартія, до котрої прикладена була велика печать державна.

Велика хартія вільностей (Magna charta libertatum) 1215 р. вже по правді може бути названа хартією конституційною, бо вона має в собі деякі пункти*), котрі і новіща наука політична вважає за основні права конституційні. Але вона вийшла не з теоретичних думок про вільність, а з конкретної боротьби тодішніх висших станів англійських з королівським урядом і не так з королівською владою в принципі, як з єї тяжкими, безпорядними утисками. Через те в ній справді політичних пунктів не багато, а більша частина їх належить до впорядкування феодалних відносин і до вкорочення самоволі королівських урядників, — так що приводити тут цілком ту хартію і розбирати єї всю було б злишнім в нашій статті, котра пишесть ся не для спеціальної публіки**).

Перший пункт сеї хартії говорить так: Перш усього відступаємо богу і сею хартією нашою стверджуємо за себе і за наслідників наших на завше, щоб англійська церква була вільна і мала свої права цілими і свої вільности непорушними. А що ми се хочемо зберегати, се видно з того, що ми по щирій і вільній нашій волі, ще до нашої незгоди з баронами, відступили і нашою хартією ствердили вільність виборів, котра вважає ся в англійській церкві за річ найважнішу і дуже потрібну, і що ми получили підтвердження того від пана нашого папи Іннокентія III. Сю вільність ми будемо берегти і хочемо, щоб і наслідники наші на віки по добрій вірности єї берегли. Також ми відступили всім вільним людям нашого царства, за себе і за наслідників наших на віки всі вільности списані далі, котрі вони і наслідники їх матимуть і вживатимуть від нас і від наслідників наших“.(***)

*) Нагадаємо, що умови козаків з царями московськими звались у нас п у н к т а м и.

**) Текст хартії, виправлений по чотирьом оригінальним спискам, що вбереглись до наших часів, (з них два можна бачити в Британськім Музею) див. у Stubbs і в Bémont. Російський переклад у А. Ясинського, „Історія Великої Хартії въ XIII. столѣтіи“, в кнївських „Универс. Извѣстіяхъ“ 1888 р.

***) Початок сего пункту нагадує осібну хартію вільностей церковних, видану королем 1214 р., але не треба думати, щоб відступлена королем вільність виборів буда зовсім уже повна. Сею хартією король відступає церковним

Дальші пункти (2—11) порядкують маєткові відносини наслідників королівських васалів до казни і адміністрації, між інчим стан вдів і сиріт і їх віддання заміж, опіку, сплату довгів, між інчим спеціально жидам, котрі були в силі при Джові як его кредитори; §§ 17—19 говорять про судові порядки; § 20—21 особно про суд присяжних сусід для вільних людей і рівних (перів, pares), для магнатів; §§ 24—31 обмежують самоволю королівських чиновників, між інчим в жаданю во-зів і коней від вільних людей. Осібним § 45 король обіцяв назначувати своїми чиновниками лишень людей, котрі знають закони царства і хотять совісно їх виповнювати; §§ 47—48 давали людям полекшу в держаню лісів, досить тяжкому по законам норманських королів, котрі кохались у полюваню; §§ 50—51 обіцяли одставку чиновників чужинців і чужого війська; §§ 52—55 обіцяли усунути надужитя королівської власти, зроблені в остатні роки, а §§ 56—59 обіцяли задовольнити в їх кривдах Уельсців і шотландського короля, котрі пристали до ліберальних Англічан і т. д., і т. д.

Серед таких пунктів велику важність має 13-й: „Місто Лондон нехай володіє всіма стародавніми вільностями і вільними звичаями на суші і на водах. Окрім того ми хочемо і даруємо, щоб усі другі городські громади (civitates), бурги, міста і порти володіли своїми вільностями і вільними звичаями“. Сім пунктом англійські магнати притягли до себе і міщан і тим поклали одну з міцніщих підвалин для зросту вільностей у Англії. Щоби скласти їх ціну, треба обернутись нпр. до Франції, де магнати ніколи не думали погодитись з міщанами, де в XIV—XV ст. конституційний рух найбільше йшов між міщанами і не міг дійти до ціли через незгоду проміж станами. Велику силу мали і §§ 33 і 35, по котрим король обіцяв знести всі загороди по річкам Англії, і встановляв одну міру (лондонську) для вина, пива, хліба, тканин і одну вагу по всій державі. В сих установах видно увагу до торговельних інтересів а також розумну державну централізацію там, де вона дійсно потрібна для людности. Сими встановами Англія получила потрібну для торгу одномірність багато раніше, ніж усі інші європейські держави.

товариствам право вибору достойників, але з тим, щоб на виборчу раду був випрошений дозвіл короля і щоб охорона (custodia) маєткова на час вакансії належала до короля. Коли ж за-для якої небудь причини дозволу на виборчу раду не буде, то товариство може приступити до вибору, а король ствердить вибір, коли не буде проти него резонної причини. Так зоставалась усе таки причіпка для королівської самоволі.

Властиво конституційний, ліберально-політичний характер мають установи хартії про податки і про права особисті. На першому місці в ряду таких установ стоїть § 12, котрий мусів підрізати королівське здирство, що так увірилось магнатам: „Ніякий податок від щита ні помічне (*nullum scutagium vel auxilium*) не буде накладатись в нашім царстві інакше, як спільною радою нашого царства (*per commune consilium regni nostri*), або коли нашу особу (*corpus nostrum*) треба викупати (з полону), або наш старший син буде поставлятися у рицарі, або наша старша дочка віддаватися заміж, та й тоді буде назначитись лишень розсудне помічне; подібно хай буде і з помічним від міста Лондона.“

Яка то мусить бути рада, котра накладатиме податки, об тім говорить § 14: „А для збору спільної ради царства для постанови помічного податку, окрім трьох означених висше випадків, або податку щитового, ми будемо скликати архієпископів, аббатів, графів і старших баронів нашими листами з печаткою, а окрім того будемо скликати загально через шерифів і боліфів наших усіх тих, хто держить лен від нас просто (*qui de nobis tenent in capite*) на певний день, то б то на строк найменше через 40 днів, в певне місце; і в усіх листах скликаючих ми назовемо причину збору.“

Дуже мудро поступили магнати, котрі складали пункти хартії, в тому, що признали і своїм вассалам такі ж самі права, яких потребували й собі від короля: § 15 дозволяє сюзерену брати податок і поміч з вільного чоловіка лишень в тих трьох випадках, коли і король може брати з своїх вассалів без ради царства, то б то для викупу з полону, при посвяті старшого сина в рицарі, при відданню старшої дочки заміж, а окрім того § 60 говорить загально, що „всі означені висше звичаї і вільності, котрі ми (король) відступили для наших (вассалів), хай зберігають і всі в нашім царстві, духовні як і світські, для своїх вассалів“. Такими постановами всі вільні люде Англії були заінтересовані в підпорі хартії, котра ставала загально-земельним правом.

Початок прав особи, того, що теперішня політична наука зве правами людини (*droits de l'homme*), або основними правами (*Grundrechte*), був покладений в хартії 1215 р. в таких установах. § 39: ні один вільний чоловік хай не буде ні арештований, ні замкнений у тюрму, ні підпаде конфіскації, ні буде позбавлений охорони законів, ні вигнаний, ні як небудь покараний, і ми не підемо проти него, ні пошлемо проти него інакше, як після законного суду єго перів і до за-

кону земському. § 42: Позволяє ся кожному виїздити з нашого царства і вертатись у него вільно і безопаси, по суші і по воді, під умовою захорони нам вірности (прибавлені далі обмеження сего права в часи війни).

Інтересно, що § 41 дає вільність входу і виходу і проживання в Англії також чужостороннім купцям і тим кладе початок такому праву, котре єсть тільки в Англії з усіх держав європейських, то б то, що в Англії і чужинці увільнені від своєї волі адміністрації, а поставлені під руку суду, як і Англічане. На перший погляд нема звязку між правами в державі своїх підданих і чужинців, — але зваживши, що інтереси, а надто економічні звязують тубильців і чужинців, треба признати, що право напр. поліції вигнати без суду з держави чужинця, підрізує інтереси і тих тубильців, котрі мають з ним діла. Через те треба признати далекозорим і мудрим те, що англійська хартія 1215 р., встановляючи Англічанам вільність виходу і повороту до своєї землі, дала подібну вільність і чужим купцям.

Гарантію на всі відступлені королем права дає хартія 1215 р. трохи чудненьку як на теперішні думки державні, але досить звичайну в середні віки. В § 61 король говорить таке: „Позаяк для бога і для поправи нашого царства і для ліпшого втихомирення незгоди, що виїшла між нами і баронами нашими, ми відступили все повисше сказане, то, бажаючи радіти з того, щоб те все на віки було цілим і твердо стояло, творимо і відступаємо їм низше писану гарантію (*securitatem*), а власне, щоб барони вибрали 25 баронів з царства, кого хочать, котрі мусять з усіх своїх сил берегти, держати і заставляти щоб шанувались мир і вільності, котрі ми їм відступили і сею нашою хартією утвердили, — значить так, щоб коли ми, або наш юстіціарій, або наші баліфи, або хто з чиновників наших в чому небудь согрішимо або переступимо який небудь з пунктів мира і єго забезпечення, і вчинок (той) буде показаний чотирьом баронам з висше названих 25-ти баронів, то ті чотири барони мусять приступити до нас або до нашого юстіціарія, коли ми будемо за границями царства, вложити перед нами той переступ і прохати, щоб ми єго поправили. А коли б ми єго не поправили, або, коли ми будемо за границями царства, юстіціарій наш не поправить у строк 40 днів після того, як буде показано нам, чи нашому юстіціарію, коли ми будемо за границями царства, то висше сказані чотири барони перенесуть ту справу остатнім з 25 баронів і ті 25 баронів при помочі всієї землі будуть примушувати і налягати всякими способами, якими зможуть, то б то захоплюючи замкі наші, землі, по-

сілости, і другими способами, як зможуть, поки справа не буде полагоджена по суду їх, тільки не торкаючи нашої особи і королеви нашої і дітей наших; а коли справа буде полагоджена, то опять будуть слухати нас, як перед тим робили. А хто в землі схоче, може заприсягти, що для виповнення всего висше сказаного буде слухатись наказів висше сказаних 25 баронів і буде з ними налягати на нас по змозі, тому ми публично і вільно дозволяємо присягати, і нікому не перешкаджатимемо присягати. А всіх тих із землі, хто сам по собі і по своїй волі не схоче присягати тим 25 баронам на те, щоб нас примушувати і налягати, ми тих заставимо присягати нашим приказом, як висше сказано.“

В середні віки подібні формули, котрими сам государь освящав право виступати проти него, ми знаходимо в многих краєвих статутах. Новітші ліберальні теоретики іподі бачуть в них право супротивлення, подібне до того, яке виголосила французька „декларация прав людини і горожанина“ 26. авг. 1789*). Ми будемо в свій час говорити про „право супротивлення“ і покажемо, що думка про него власне пізнійша від середніх віків і розвилась лишень з часів реформації, коли повстала в різних країнах Європи принципіальна незгода між підданими і государями. Тут досить буде сказати, що в висше приведеному § хартії 1215 р. про 25 баронів говорить ся не о супротивленю королеви, а об тім, як примушувати єго поправити ту кривду, котру він або чиновники єго зробили, — то б то про щось з одного боку менше, а з другого навіть більше, ніж супротивлене. Комітет 25 баронів, котрим давалось право примушувати короля і налягати на него (*distingere et gravare*), се був наївний старосвітський трибунал конфлікту між урядом королівським і правом, дивна для теперішніх часів гарантія того, що умова між королем і підданими буде виповнена: право війни проти короля, котре дає сам король і до присяги на котре він сам обіцяє примусити своїх підданих.

Хартія 1215 р. була великим ступнем у перед англійського земського лібералізму, але для свого часу занадто радикальним. Довго ще прийшлося англійським лібералам поборотись і в середні віки, поки основи сеї хартії стали міцним законом землі. Король Джон зараз же об'явив, що хартія та не обов'язкова для него і став наймати вояків на

*) „Люде родять ся і застають ся вільними і рівними в правах. Сі права суть: вільність, власність, безпеченство і супротивлення утискові (*la résistance à l'oppression*). — Про се право див. у Laveleye, *Du gouvernement dans la démocratie*.

континенті, щоб побити англійських баронів, а папа Інокентій III. скасував хартію і прокляв баронів, котрі повстали проти короля. В буллі 24 авг. 1215 папа нагадує, як король англійський покоровився церкві і каже далі, що „ворог роду людського, котрий завше звик зазидувати своїми хитрощами добрим ділам, підняв проти него баронів Англії.“ Далі папа наставляє баронів, що вони мусіли би покірно упрошувати короля, а не силувати его, і каже, що і сам він, папа, прохав короля бути до баронів ласкавим і що король згоджувався передати свою незгоду з баронами на суд папи, бо він, як вассал папи, навіть немає права розпорятись сам у царстві. Умову, котру барони вирвали в короля, папа зве „гидкою і поганою (vilem et turpem), беззаконною і неправедною, безмірно вменшуючою і відбираючою право і честь короля.“ Через те папа, в силу слів пророків, котрі б то поставили его над народами і царствами (Єремій, I, 9—10, Ісаї, LVI, 6) щоб касувати всяку неправду, касує угоду короля англійського з баронами, як „сором англійського народу і велике небезпеченство для всієї справи хреста“ і „під страхом анахеми забороняє королеві єї соблюдати, а баронам примушувати его до соблюдання, касує як хартію так і всякі інші умови ради неї зроблені“ *).

Булла ся найліпше показує, як не досить було самих католицьких теорій для того, щоб установити в Європі політичну волю. Папа, раз получивши від короля покірність, виступає противником справи політичних земельних вільностей у Англії; признаком великого політичного розвитку англійських прелатів, по крайній мірі таких як Лангтон, служить те, що вони в сій справі не послухались і папи і не відділили „вільности церкви“ від вільностей усієї землі. Барони не згодні зректись хартії 1215 р., обявили Джона скинутим з престолу і покликали короля Франції зайняти его. Папа поіменно і спеціально (*nominatim et in specie*) прокляв баронів у церкві латеранській. Лангтон не схотів виголосити той прокляти у Англії, так що папа мусів его викликати на континент і на час відставив его від архієпископства, але знаходились духовні англійські, як напр. брат самого Лангтона в Лондоні, котрі не признавали папського прокляну і справляли служби церковні так мов би то его не було. Серед такого заколоту вмер король Джон (19. окт. 1216 р.) лишивши наслідником престолу малолітка Генріха III., котрому всього пішов 9-ий рік.

*) Булла ся напечатана в Dumont, Bullarium Romanum і поміщена у Bémont, Chartes des libertés anglaises по оригінальному списку.

Тут проявилась у англійській історії перший раз та ознака англійського політичного життя, котру звать тепер словом компроміс (compromise), то б то згода, при котрій певна партія робить уступки формальні, щоб зберегти суть справи, а в усякім разі уступки кількості (квантитативні) а не яковості (квалікативні), бо інакше згода була б гнкою безиринціпністю. Ліберальна партія баронів, щоб уберегти Англію від домашньої війни, згодилаь відступити від короля французького а признати королем Генріха III з тим, щоб було назначене мішане регентство, в котрому поруч з папським легатом був би голова ліберальних баронів Марешаль, граф Немброку. Велика рада була скликана 11.ноября 1216 р. і перед нею дитина-король пообіцяв „поновити щасливі часи єго благородних предків, привернувши вільності і добрі звичаї“, а на другий день була обявлена, „по просьбі і за ухвалою“ магнатів духовних і світських нова Велика Хартія. Ця хартія вдержала більшу частину параграфів хартії 1215 р. з деякими змінами, але і з випуском кількох важних параграфів. Так, звісно, випущений параграф про комітет 25 баронів, як непотрібний в новім стані річей. Але були випущені і §§ 12 і 14, котрі говорили про спільну раду царства, без котрої не могли по хартії 1215 р. накладатись нові податки. Сей випуск можна пояснити так, що § 12 вменшував королівську власть і на ділі і в теорії. Остатнє було новиною противною роялістам і папі, і параграф через те мусів бути викинутий ради них, — а в той же час на ділі барони мали уряд у своїх руках по крайній мірі на час, поки король зросте, і від них самих залежало не накладати тяжких податків. Так значить. на певний час викид § 12 не зміняв практичного стану річей. За те всі параграфи, котрі дають судові гарантії для особи, zostавлені і навіть редакція деяких статей про суди ще більше вменшує силу королівську *).

Хартія 1216 р. була поновлена в 1217 р. після замиру з королем Франції, і нарешті в 1225 р., коли Генріх III. був признаний дорослим. Текст хартії 1225 р., мало відмінний від тексту 1216 р., як даний королем по добрій волі, вважав ся в Англії в слідуючих віках за основний закон державний (статут), тоді як хартія 1215 р. була забута аж до реформаційних часів з їх політичною боротьбою. Після

*) Хартія 1216 р. напечатана відповідно до хартії 1215 р у Stubbs, Select charters; у Bémont напечатана хартія 1215 р. так, що осібним шрифтом (італікою) відмічені ті частини, котрі викинуті в хартіях Генріха III.

того, що ми сказали про відміни між хартіями 1215 р. і 1216 р. нам нема рації спиянитись на хартії 1225 р.*)

За часи царювання Генріха III. (1216—1272) Великі ради скликались часто. (В 1252 р. в перший раз рада названа була парламентом). Ніхто вже в уряді не думав, щоб можна було обійтись без них. Але сам король Генріх III все таки радий був би панувати самовільно; він навіть заборонив викладати свою ж хартію 1225 р. в лондонській правничій школі — і в адміністрації самовольствував досить, роздаючи уряди Французам, родичам своїй жінки і матері. Папи підпирали короля, бо самі посиляли на духовні уряди в Англію чужинців Римлян, як їх звали в Англії, котрі дбали лишень про те, як би набрати в Англії грошей для Риму і для себе. Через те все довге царюванє Генріха III. пройшло в боротьбі між ним і баронами, а побік з тим ішла, хоч більш глуха, боротьба Англічан, навіть духовних, з Римлянами, котра виставляла на гору прелатів патріотів, як єпископ лінкольнський Гросетет, „великий неприхильник Римлян“, щось середнє між Лангтоном і Віклефом, приятель і порадник Сімона Монфора, славного провідника баронів у боротьбі з Генріхом III. Коли відкинути хвиливі прояви боротьби між баронами і Генріхом III., то головною справою в ній явить ся змаганє парламентів поставити в залежність від себе адміністративну машину державну, котра по принципі новоевропейських держав і по звичаю була в руках королів. Справа ся в Англії була рішена на користь парламенту лишень у XVIII. ст., коли виробилась постійна практика кабінетних міністерств, виділяємих з парламенту, то б то коли Англія стала власне республікою під монархічними декораціями. Баронські і парламентські комітети в часи Генріха III більше або менше силою навязані королеви, бували пробами такої переміни Англії власне в республіку і не вдержувались, як ще дуже зарані та не дуже й популярні, бо збивались на олігархію.

Ми далеко б відійшли від властивої речі нашої, хартій, коли б стали викладати тут усю історію боротьби баронів і Генріха III. і через те скажемо тут лишень про те в ній, що просто торкає ся до хартій і до зросту парламенту, котрий один міг дати міцну основу для того, щоб хартії вільностей не були мертвою буквою.

*) Текст єї див. B é m o n t. Відміни всіх трьох хартій Генріха III. у Stubbs, Select charters. Ми не розбіраємо далі Лісової хартії 1217, бо вона має дуже спеціальну вартість.

В 1253 р. Генріх III. мусів іти в поход у Гасконію, в свої континентальні землі; барони і прелати примусили его підтвердити Велику Хартію і в загалі обіцяти ненарушимо держати звичаї і вільности країви. Прелати і барони склали грамоту великого проклону (*excommunicatio generalis*) всім, хто порушить ті вільности. „Властю (*auctoritate*) Бога, всесильного отця і сина і св. духа і преславної Богородиці, вічної Диви Марії, блаженних апостолів Петра і Павла і всіх апостолів, святого Томи архієпископа і мученика і всіх мучеників, блаженного Едуарда короля Англії і всіх ісповідників і дів святих, всіх святих божих відлучаємо і анатемізуємо і від святої матері церкви відкидаємо всіх тих, хто свідомо і злобно відніме або загарба що у церкві самовільно; а також усіх тих, хто церковні вільности або старі ухвалені звичаї царства, а головню вільности і вільні звичаї, котрі містять ся в хартіях спільних вільностей і в лісовій, відступлених паном королем архієпископам, єпископам і другим прелатам Англії, графам, баронам, рицарям і вільним властителям (*libere tenentibus*) навмисне і свідомо порушить, злама, вменшить або змінить явно чи тайно, словом чи радою а також і всіх тих, хто протів тих хартій або якої частин їх видасть статуту або послугувати ме ся едіктами проти них, писарів тих статутів і радників і виконавців, котрі дозволять собі поступати по ним“ і т. д.*)

Коли обряд приголошення проклону справляли в церкві Уестмінстерській, то король не взяв свічки в руки, а лишень показавши на серце сказав, що „серце его служить найчистіjším свідком“, і заприсягнув як чоловік, християнин, рицарь і король, коронований і посвячений — берегти хартії. Але він не думав держати свої присяги, „слухаючи, як каже продовжатель літописі Матвія Парижського, — тих післанців сатани, котрі казали ему, що за невелику частину того, що він збере з підданих, папа увільнить его від присяги“. Папа дійсно звелів Англічанам платити королеви десятину, бо той обіцяв іти в хрестовий поход.

Оттут то і виступили рішучо проти короля барони та й прелати під проводом Сімона Монфора, графа Лейстерського (*Leicester*) і єпископа Гросетета і примусили короля згодитись на тзв. Оксфордські постанови (*Provisio facta apud Oxoniam*), по котрим адміністрація переходила в руки парламентського комітету (1258). Короля примусили

*) Текст грамоти у B é m o n t, Chartes etc. Екскомунікація накладає ся і на тих, хто нарушить мир королів і царства.

видати маніфест про згоду на постанову оксфордського парламенту, написаний на мовах латинській, французькій і англійській (перший раз!), в чому видно бажане ліберальних баронів склонити до своїх постанов громадську думку як можна найширшу.

Тільки ж в 1260 р. король усьвів захопити замок лондонський (Tower), а в 1261 получив від папи увільнене від присяги даної парламентови і об'явив підданим, щоб не слухались урядників назначених парламентським комітетом. Через два роки король опять згодився на Оксфордські постанови, а потім опять виступив проти них. Барони і король згодились передати спір на суд короля Франції, св. Людовіка. Сей рішив (1264, *la mise d' Amiens*), що оксфордські постанови незаконні, бо ламлють права короля (признані по св. писему і римському праву), але що король мусить удержувати старі хартії, ствержені королівськими присягами. Такий суд не задовільнив ні Генріха III., ні баронів. Барони післали королеви характерну заяву, що вони, „бажаючи вберегти добро і здоров'я тіла короля, будуть переслідувати его дорадників як ворогів не тільки своїх, але й короля і держави“. Почалась т. зв. баронська війна, в котрій баронам вів перед Сімон Монфор. Лондон і другі міста, оксфордські студенти, котрих було тоді до 15.000, і францішканські монахи, тоді дуже популярні як бідні братчики, — були на боці ліберальних баронів. Монфор побив військо короля і взяв его самого і наслідника Едварда в полон.

З тих часів дійшла до нас дуже интересна латинська вірша. Політичні думки єї можуть бути виложені так: „Тепер Англія переводить дух, чекаючи вільности... Перше з Англічанами обертались як з собаками, але нарешті вони підняли голови побивши ворогів... Хто хоче бути справжнім королем, той мусить володіти самим собою і добре правити царством. Все єму вільно робити для добра землі і нічого проти неї. Треба правити по законам, а не руйнувати державу противлячись законам... Народ — не царський а божий, і коли цар не по правді робить, то мусить бути скинутий! (*Rursum sciat (rex) populum — non suum, sed Dei.. Si princeps erraverit, debet revocari*)... Треба — щоб було відомо, що думає ціла громада народу (*communitas, universitas*), котра ліпше ніж хто інший розуміє свої закони. Ті, хто самі підпадають законам і пробують їх на собі що дня, знають їх найліпше. Більш того, коли діло йде про їх власні інтереси, то вони прикладуть усю свою увагу до справи і постараться влагодити єї

так, щоб нікого не зачепити. Ціла громада народу найліпше може вибрати тих, кому треба дати в руки справи державні*.)

Треба тільки завважити в сій вірші спомини жидівської історії по біблії, але в досить світському дусі, напр.: „царь Саул був скинутий, бо зламав закони, і Давид був покараний за те, що поступив проти законів“ і т. д., і часто повторену думку про те, що висше всего мусить стояти закон, котрий обов'язує і короля, — напр. „король не може правити, коли не шанує закону“; „коли хочеш царства, шануй закони“, — або: „звичайно кажуть: „як царь хоче, так і закон іде“, — а по правді інакше, — бо закон стоїть, а царь паде“*).

З сих слів видно, на скільки була вже ясна ліберальна думка серед письменних Англічан в часи баронської війни. Політика партії Сімона Монфора в значній мірі відповідала тій думці.

Маючи в своїх руках короля і наслідника, партія Монфора почала правити державою по своєму, але іменем короля. Між інчим тодішній уряд прославився пробами розширити склад парламентів, так щоб вони справді приблизилися до того, щоб бути відпоручниками всеї громади народу (*communitatis*, або *universitatis populi*).

Грамотою королівською з 3. іюня 1265 р. звелено було шеріфам нрислати в парламент по 4 порядніших рицарів вибраних згодою ради графства (*quatuor de legalioribus et discretioribus militibus dicti comitatus, per assensum ejusdem comitatus ad hoc electos*). Проба ся була не зовсім нова, бо вже король Джон в 1213 р., в пору своєї незгоди з баронами, котрі не хотіли йти з ним у похід на континент, кликав на Велику раду „по 4 чоловіка від графства для розмови про справи державні“ (*quatuor discretos homines ad loquendum nobiscum de negotiis regni nostri*). Можливо, що король Джон рахував опертись на більш демократичний стан у своїй боротьбі з магнатами. Тільки ж про той збір 1213 р. нічого не звісно. В 1254 р. Генріх III. кликав по 2 рицарі від графства, щоб сказали, яку поміч грішми вони ему назначать. В 1261 р. ліберальні барони і потім король кликали по 3 рицарі від графства „для наради про спільні справи державні“ (*tractaturi*

*) Ся довга вірша напечатана в вид Thomas Wright, The political Songs of England, 1839, стр. 72—121.

**) V. 449 Quod non potest regere qui non servet legem... v. 455. Si regnum desideres, leges venerare. VV. 871—872:

Dicitur vulgariter: „ut rex vult, lex vadit“;
Veritas vult aliter, nam lex stat, rex cadit.

super communibus negotiis regni nostri). Прості рицарі бували в радах державних або парламентах здавна, — тільки участь їх в тих радах була не впорядкована: ішов туди той, хто хотів, а більша частина, звісно, не йшла, коли простих рицарів кликали загальною грамотою до шеріфів. Але коли їх кликано в певнім числі від кожного графства, се давало правдиве представництво рицарського стану в парламенті поряд з магнатами, котрих кликано туди кожного особисто. До того ж важне було те, що рицарі-посли мусіли вибиратись на зборах графства, а на тих зборах бували послы від усіх вільних людей по громадам і послы та урядники з міст; там власне рицарі, формально посвячені, перемішувались з простішими вільними посідаателями землі і по троху зливались з ними в один стан, котрий пізнійше прозвано на пів рицарським іменем есквайр (*scuttarius, écuier* — щитоносець). Вибір рицаря-посла в парламент на зборі графства мусів перейти в вибір посла від усіх вільних посідателів (*freeholders*) графства, далі всіх заможнійших селян, котрі вважались у стані узброїтись як рицарі, — в представительство від графств у загалі.

В 1265 р. уряд партії Монфора покликав у парламент не багато магнатів і тільки по двох рицарів від графств, та за те покликав по двох послів від міст, бургів і п'яти портів. Сей парламент можна вважати за перший у Англії, котрий так чи інакше представляв усі вільні стани, так що партія Сімона Монфора по правді може вважатись за матір національного представництва в Англії. Між інчим сей парламент 1265 р., зібраний в Лондоні, настояв, „щоб по однодушній згоді і волі короля і сина его первенця, прелатів, графів, баронів і всеї громади царства“ (*communitatis regni*) були підтверджені хартії вільностей, щоб списки їх були послані в усі графства і щоб їх читали в зборі графства (*in pleno comitatu*) двічі на рік. То була найбільша публичність, яка тоді могла бути придумана.

Тільки ж англійським вільним установам прийшлося незабаром видержати ще один і не легкий іспит: партія ліберативних баронів знайшла собі противників навіть між магнатами, бо була по своєму радикальною і трохи виключною (ми вказали, що на парламент 1265 р. було покликано мало магнатів). А окрім того Сімон Монфор мав своїх особистих противників, уважав ся за чужинця, бо лишень по матері був Англічанином і держав у Англії маєток, а по батькові був Француз, син Сімона Монфора, звісного покорителя Провансу і мучителя Альбігойців. Між баронами зложилась партія явно противна Сі-

мону, князь наслідник утік від него, став на чолі тієї партії і вespів побити військо Монфора. навчившись від него ж тактики. Сам Монфор був убитий в тій війні. Король був знайдений в его таборі і станув на боці его противників. Незабаром встановлена була згода між партіями (*Dictum de Kenilworth, 1266, у Stubbs, Select Charters*), по котрій король узяв у свої руки адміністрацію (на ділі князь-наслідник), але також признані були вільности церковні, хартія вільностей і хартія лісова.

На скільки в часи Генріха III. вже вкорінилися у Англії ліберальні думки, видно найліпше з книги Брактона „Про закони і звичаї Англії“ (*De legibus et consuetudinibus Angliae*). Брактон був суддею королівським, знав право римське і церковне, але не поділяв ні апостольських ні римсько-імператорських думок про безумовну святість царської влади і про законність усякої волі царської. Брактон учить, що государь єсть „король (*rex*), коли добре поступає, а тірані, коли притісняє народ і панує насильно“. Проти римської формули, що закон єсть воля царська, Брактон ставить свою англійську: „має силу закону те, що по раді і по згоді магнатів і загальній думці держави властю короля по правилах було постановлено“. (*Legis habet vigorem quicquid de consilio et consensu magnatum et reipublicae communi sponione, auctoritate regis, iuste fuerit definitum*). Книга Брактона стала учебником права англійського для всіх урядників держави і підпирала і в них думки, що король без парламенту власне не король. Учених урядників стало в Англії багато особливо в часів Едуарда I., коли в Англії почали пильно вчити і римське право, але те право служило для впорядкування суду і адміністрації, а не могло підрізати земсько-ліберальних політичних поглядів, які виложив Брактон. Суть роботи Лангтонів і Монфорів стала основою англійського публичного права*).

Коли Лангтон, Монфор і т. і. можуть уважатись за батьків англійського лібералізму, то Едуард I., котрий правив Англією за батька після побіди над Монфором і потім царював сам довгенько (1272 до 1307), може вважатись за перший примір англійського консерватора. Звісно, що англійський консерватизм визначає ся тим, що власне не має в собі ретроградства, і вдовольняє ся тим, щоб зберегати існуюче і не ламлючи того, що вже було виборено поступовцями, послугуватись ним на свою користь, а коли треба, то навіть вводити і новини,

*) Про Монфора див. монографії німецьку Pauli і французьку Bémont.

щоб уберегти свою практичну силу, або розширити її. Вже в умові, установлений в Кенільворті видно такий консерватизм, котрий признав хартії Генріха III. Далі видно его і в тому, що Едуард I. зробив постійний звичай з учинку Монфора, котрий можна було вважати за революційний, а власне з покликання до парламенту унормованого посольства від графств і міст. Уряд Едуарда I. робив се, звісно, не з абстрактної расії, а перш усього мабуть тому, що коли міста почали рости і багатіти, то треба було притягти їх у парламент, щоб ліпше брати з них податки, на котрі б вони самі згоджувались поряд з магнатами, а далі може і для того, що простіші люде могли служити опорою для короля перед магнатами, менше слухняними. 1273 і 1283 р. Едуард кликав послів від міст у парламентські ради; в 1294 р. покликав їх на особну раду задля накладу на них податків, а з 1295 р. почав кликати їх регулярно в усякий парламент.

Тільки ж Едуард I. не думав зрікатись в принципі свого самодержавства і через те вийшли і в него конфлікти з підданими, найбільше з магнатами, духовними як і світськими. Король уважав себе маючим право накладати податки на підданих і в загалі збирати з них гроші по своїй волі, а окрім того думав, що вассали его мусять іти з ним на війну, куди він зажадає, за границі Англії. З за сих двох точок і вийшли в Едуарда конфлікти з підданими, найбільші в 1296 і 1297 рр.

В ноябрі того року, коли король мав на руках війну у Франції, Уельсі і Шотландії, світські барони і міщане ледве згодились на податок для короля, а духовні зовсім не згодились, закриваючись папською буллою *Clericis laicos*, що недавно була объявлена і між інчим забороняла світським урядам накладати податки на духовних. Король сказав депутації духовних (в янв. 1297 р.), „що коли вони не держуть вассальства (*homage*) і присяги, котрі обовязані вдержувати за свої баронства-лени, то і я нічим не обовязаний перед вами“, — і став захоплювати маєтки духовних і заборонив судам розбирати їх справи. Так духовенство було поставлено „без захисту руки королівської“. Зараз потім король скликав парламент без духовних і там просив баронів, щоб ішли з ним на війну на континент. Барони не згоджувались — „Кленусь богом, графе, — сказав король до гр. Марешаля, котрий був одним із головних провідників опозиції, — що ти або підеш або висіти меш!“ — „Тим же кленусь, королю, що і не піду і не висіти му!“ відповів Марешаль. Щоб мати гроші, король звелів, щоб уся воєна в королівстві була передана в руки его урядників. Едуард уже

не в перше налягав так на вовну, то забираючи єї по своїй таксі, з тим щоб продати дорожше, то видаючи єї назад властителям по одержанню від них певного податку і т. і. Дохід з вовни, котра почала тоді вивозитись з Англії до Фландрії, де по містах розрослося ткане і торг сукнами, ставав для королівського скарбу джерелом грошей, котрим король уважав себе вільним порядкувати. Тим часом вступив короля в сю справу зачіпали інтереси як властителів землі і овець, так і міщан-купців. Барони зібрались на особний зїїзд, щоб радитись, як укоротити короля. З свого боку архієпископ скликав духовних, щоб порадитись про „важну справу великих хартій вільностей і лісової, і про права і вільності церкви англійської, щоб примусити короля підтвердити їх і шанувати.“

Король заполюшив ся, скликав у Лондон правильний парламент, помирился з архієпископом вернув єму „баронію“ і обіцяв ствердити хартії, коли єму дадуть грошеву поміч. Барони згодились дати єсєму а міщане п'яту частину свого рухомого маєтку. Вийїжджаючи з Лондона до війська король урочисто прощав ся з народом, ставши на естраду перед двірцем з сином, з архієпископом і одним з графів, просив опрощіня в народу заявляючи з слізьми в очах, що він правив не так милостиво, як би слід королеви і складав причину того на війну. „Я тепер виставляюсь на смерть за вас, — сказав король. — Коли я вернусь, прийміть мене, як се ви робите сьєгодні, і я вам віддам усе, що взяв у вас. А коли не вернусь, дайте корону мєєму синові.“ Архієпископ плачучи присяг бути вірним королеви, і всі присутні присягались, здіймаючи руки до неба.

Тільки ж уся та слізлива сцена мало змінила стан короля і васалів. Поки король над берегом моря ждав часу, щоб плисти на війну в Фландрію, барони написали протест, в котрому заявили, що не обов'язані служити королеви у війні в Фландрії, що окрім того їм і не можливо йти в поход, бо королівські здиства всякого роду збіднили їх *). Вони домагали ся, щоб були поновлені хартії, „котрих усі пункти зломані на велику шкоду народа“. Осібно жалував ся парламент від усього народу (*tota communitas*) на забір королем вовни.

Король відповів на сей протест грамотою до шеріфів, в котрій досить горяче і зручно розвив те, що сказав у своїй прощальній промові лондонській. Грамота ся нічого не помогла. Духовенство зібрало

*) Здиства ті перечислялись: *nimis afflicti sunt per diversa tallagia, auxilia, prises, videlicet de avenis, frumentis, braseo, lanis, coriis, bobus, vaccis, carnibus salsis, sine solutione alicujus denarii...* Текст протесту у Bémont, Chartes, N. X.

ся у Лондоні і послало до короля двох єпископів сказати єму, що духовенство не може дати єму грошей без дозволу папи, і надто просити в короля дозволу видати екскомунікацію на тих, хто зачепить маєтки церковні. Король не позволив на се, не позволив також послати депутацію до папи, попросив зрештою благословення в єпископів і одустив їх. Незабаром король поплив у Фландрію, але перед самим відїїздом получив звістку, що депутація баронів явилась перед державним скарбником (Scaccarius) і вложила іменем „баронів і всієї громади (communitas) державної, духовної як і світської“, протест, переданий королеви, подібний до того, про який ми розказали вище, де протестовано проти беззаконства скарбника, котрий би то без відомости короля звелів брати восьмину і захопити вовну. Протест висказував нарешті загальну думку, що ніщо не може більше поставити людину в стан „рабства, як викуп крові і своєвільні податки“. Король відповів і на сей протест указом скарбникови — збирати восьмину, а про вовну казав, що він заплатить ціну єї. З тим король відплив за море, лишивши Англію під номінальним урядом свого 13-літнього сина-наслідника.

Барони, котрі не пішли на війну, не дозволяли королівським урядникам збирати восьмину, на котру б то вони не згодились, кажучи, що без згоди народу ніякого податку вимагати або накладати не можна (*sine quorum assensu tallagium non debet exigi vel imponi*). Навіть радні королівські настоювали на тому, щоб помирितись з тими баронами, котрі рішуче не згодились іти на війну за королем, — з Марешалем і Герефордом. Від імени короля був скликаний парламент, куди покликані були і ті барони, а в грамоті до шеріфів було написано, щоб прислали депутатів від графств, щоб „получити королівські листи, стверджуючі хартії вільностей“. Барони прийшли на парламент у Лондон з військом і домогали ся, щоб їм була передана сторожа воріт городських — і одержали єї. Після того князь-наслідник іменем королівським видав статут „Підтверджене хартій“, *Confirmatio cartarum* (10 окт. 1297).

На ділі сей статут (писаний по французькому, як се робилось в часи Едуардів, коли французькі рицарські романи підновили в Англії вживанє мови нормано-французької) давав більше ніж старі хартії Генріха III. Сим статутом король „для чести бога і святої церкви і для користи всего царства“ стверджує „Велику хартію вільностей і хартію лісову Генріха III. як установлені спільною згодою всего царства“, велить чиновникам обьявити їх народу і „касує всі постанови їм противні“ (§ I). Окрім того велить, щоб копії з тих хартій з печаткою королівською були послані в усі соборні цер-

кви в державі і читались два рази на рік (§ 3), щоб архієпископи і єпископи обявили екскомунікацію тим, хто словом, ділом або радою на-рушить ті хартії і щоб про таку екскомунікацію читалось у церквах двічі на рік (§ 4). Параграфом 5-им король заявляв, що старі податки, котрі він брав попереду „за згодою і доброю волею підданих, не мусять обертатись на поневолене їх і потомків їх“ і не будуть для них обовязковими на далі. Далі (§ 6) король обіцяє „за себе і наслідників своїх архієпископам, єпископам, аббатам, пріорам і другим людям святої церкви, а також графам і баронам і всій громаді земській (*toute la communauté de la terre*), що для ніякої потреби і ніяким способом не буде брати з держави ні податків ні помічних зборів інакше як за спільною згодою всего царства і для спільного добра того царства, окрім старих помочів і налогів, обовязкових і усвячених звичаєм. Остатній параграф говорив про податок з вовни, що „на будуще король не буде брати его інакше, як за спільною згодою і з доброї волі, окрім звичаєвого податку з вовни і шкур, установленого громадою державною“.

(Текст у Stubbs і Bémont)

Відповідно § 3-му сего статуту був написаний статут, котрий давав копію з хартії Генріха III. і котрий зве ся *Inspeximus* від першого слова, котре стоїть в нему після титулу королівського. Обидві ці хартії *Confirmatio* і *Inspeximus* послані були в Фландрію королеви, котрого військо тим часом успіли побити Фламандці. Король піддаючись „злій годині“ підтвердив ті статуту і дав амністю баронам, з котрими посварив ся. Коли ж Едуард I. вернув ся в Англію (14 марця 1298), то він довго відкручував ся, щоб не ствердити тих статутів урочисто і просто від себе, як того від него хотіли. То він відкладав се на час, коли повоює Шотландців, то навіть, назначивши вже для того день, утік з Лондону, де зібрав ся парламент. Коли ж магнати догнали его, то Едуард сказав їм, що відповідь їм дасть его рада. Рада ж відповіла, що король ствердить хартії, але з прибавкою слів: *salvo jure coronae nostrae* (з удержанєм права корони нашої). Тоді магнати покинули парламент, після чого мусіла наступити війна між ними і королем. Король пішов на уступки і послав шеріфам окружний лист в оборону свою (*Statutum de finibus levatis*, 2 апр. 1299) і указ шанувати хартії, нарешті скликав знову парламент і обіцяв сповнити всі его бажання. Та лишень через рік, 6. марця 1300 р. він видав нову *Confirmatio Cartarum* і при ній додаткові статті до старих хартій, — статут, котрий звичайно звуть *Articuli super Cartas*, а далі нове виданє *Inspeximus*. На слідуочий рік

парламент зараз як зібравсь, то заявив перше всего просьбу королеви, щоб „хартії вільностей і лісова удержувались в усіх своїх точках“. З того часу в XIV. ст. майже всякий парламент починав з такої просьби і получав від короля згоду (*placet, il plet au roy*), котру і записував у протоколи.

Такий звичай мав рацію, а надто при Едуарді I., бо сей найліпший з королів англійських, як помирился з королем французьким і з Шотландцями, обернувшись до папи (Клімента V.) і получив від него увільнення від своїх присяг і касацію хартій. Папа буллою з 29. дек. 1305 р. об'явив, що „всі уступки, зроблені Едуардом магнатам і шляхті (*magnates et nobiles*) були більше силувані ніж вільні“ і він „свою апостольською повагою і повнотою влади відбирає їх, нищить, касує і обявляє скасованими, неіснуючими і безсильними (*revocamus, annullamus, cassamus, cassas, nullas et irritas nuntiamus*).“ Але ся касація вже спізнилась навіть для самого Едуарда I., котрий незабаром умер. Після него ні один король англійський не міг зважитись на те, щоб скасувати зроблені ним і батьком его уступки, хоть, звісно, не один пробував обходити їх побічними дорогами.

З XIV. ст. дійшов до нас ще один документ, котрий уважає ся за одну з основ англійського державного права поряд з хартіями Генріха III. і Едуарда I. Се так званий статут „Про неплату податку“, *De tallagio non concedendo*. Найстарший список сего документу знаходить ся в літописі Гвальтера з Гемінбурга з XIV. століття під титулом неясним і неточним: *articuli inserti in Magna charta*. Але він не помічений числом і не вберіг ся в архівах парламентських і через те з XVII. ст. королівські юристи роялістичного напрямку, а потім учені не признавали его законности. Теперішні вчені думають, що документ сей єсть або латинським зводом трохи теоризованим хартій Едуарда I., зробленим незабаром після них (*Stubbs*), або петіцією баронів, поданою в 1297 р. урядови. В усякім разі важно, що сей документ переписувався вже з XIV. ст. в списки основних законів або статутів, що на него яко ні статут вказувала знаменита Петіція о права (*petition of right*) англійського парламенту 1628 і навіть судді коронні в процесі 1637 р. за неплату податків не ухвалених парламентом, а головне те, що в основі своїй сей документ передає суть того, чого добивались парламенти 1297 до 1330 рр. і що відступлено було тодішніми статутами Едуарда I. Позаяк та суть передана в сему документі стисло і рішуче, то ми й при-

ведемо тут єго перший параграф, котрий і дав єму єго історичну назву: *Statutum de tallagio non concedendo*.

„Ніякий податок ні поміч не буде накладатись ні збиратись ні нами ні нашими наслідниками в царстві нашім без волі і спільної згоди архієпископів, єпископів і других прелатів, графів, баронів, рицарів, міщан і других вільних людей в нашому царстві.“ *Nullum tallagium vel auxilium per nos vel haeredes nostros de cetero in regno nostro imponatur seu levetur sine voluntate et assensu archiepiscoporum, episcoporum et aliorum praelatorum, comitum, baronum, militum, burgensium et aliorum liberorum hominum in regno nostro* — Повні тексти у Stubbs і Bémont.

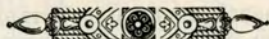
Коли порівняти оглянуті нами статuti Едуарда I. з хартіями Генріха III. і Джона, то побачимо, що перші поповняють власне головні з тих пропусків, які зроблені були за Генріха III. в хартії 1215 р., а власне § 12, котрий обов'язував короля прохати згоди „спільної ради“ царства для збору податків. До того треба додати, що раніше статутів 1297—1300 рр. практика Сімона Монфора і Едуарда I. розвила те, що встановляв § 14 хартії 1215 р., теж пропущений в хартіях Генріха III., а власне порядок тієї „спільної ради царства“ і ввела в ту раду дійсне національне посольство (від графств і міст), хоч і не зовсім демократичне на нашу теперішню мірку. Статuti 1297—1300 рр. признали безпременно потрібною для законности податку „спільну згоду всего царства“ (*commun assent de tout le roiaum*) і тим освятили законом практику парламентського складу С. Монфора і Едуарда I. Так була міцно основана в Англії конституційна монархія і політична свобода на двох підвалинах: 1) безпременної потреби суду для того, щоб покарати Англічанина і 2) такої ж потреби згоди парламенту, щоб наложити на Англічанина податок.

Сі дві умови на ділі ламались не раз в історії Англії і стали зовсім непорушними лишень після революцій 1688 р., але з XIV. ст. ні англійська людність не зрікалась уже ніколи сих двох основ, ні королі не сміли зовсім їх не признавати. Особливо міцно держались парламенти за своє право ухвалювати податки, навіть і тоді, коли, як в XV—XVI. ст. склались обставини, котрі давали королям можливість обходити те право. А з сего права вирости і всі інші права парламенту. Рано парламенти англійські взяли за спосіб перше передавати королеви свої просяби і настоювати на тому, щоб получить на них згоду королівсььку, а потім уже ухвалювати податки. Помалу з сего

виросло право парламентів і на контроль видатків державних і на участь в законодавстві — той англійський принцип, котрий пізнійше викладали юрісти словами, що Англією править король в парламенті (king in parliament), то б то, що король без парламенту власне не єсть законний державець.

(Далі буде.)

М. Драгоманов.

Будда і Буддизм.

Обрис Леона Фера.

III. Буддизм.

4. Відміни і секти буддизму.

(Первісні секти; 18 шкіл; чим вони різнилися; два средства. Святі закони. Буддизм цейлонський, бірманський, сіамський, тибетанський, гімалайський, монгольський, китайський, японський. Закінчене.)

Ми вже сказали, що після традиції братство буддійське в першій віці свого існування жило в певній єдності. В десятих році другого віку вибух розкол, а з кінцем II. віку було вже 18 різних шкіл Вони повстали після одних переказів із двох, а після других із трьох первісних шкіл. Далі говорять ся, що крім тих 18 повставали ще нові школи, так що в III. віці було їх 26. Ще інші говорять, що в II. віці число шкіл не дійшло ще до 18 і розкол не був загальний. В такім разі судячи по назвах тих шкіл, котрі заховали ся в книгах, їх або було більше як 18, або декотрі з них мали по пару різних назв. Тих 18 шкіл розкладено в чотири віддільні групи, з котрих кожда походила від особної первісної школи, що мала свого основника сучасного самому Будді. Може бути, що сей поділ мав дійсно якусь реальну підставу; се видно й з того, що й самому Будді вложено в уста пророцтво, що его церква розпаде ся на 4 галузі.

Ось назви тих чотирьох груп і число шкіл, що належали до кожної з них: 1) Сарвастівада (основн. Рагуля, 7 шкіл); 2) Магасангіка (осн. Касіана, 5 шкіл) 3) Самматія (осн. Упалі, 3 шк.) і 4) Ставіра (осн. Катіяна, 3 школи). Ортодокси буддійські часто закидали тим школам еретичним, що вони псували текст, мову і стиль святих книг.

Сей закид, висказанай у цейлонській хроніці Діпавамса, скріплюють і інші свідощтва. Звісно, що кожда школа уживала іншої мови: шк. 1. санскриту, шк. 2. пракриту; шк. 4 мала вживати мови „писатчів“, т. є. упирів, а шк. 3 мови звірів. Правдоподібно в тім є стільки правди, що поодинокі школи ширячись по різних краях, приймали мову тих племен, серед котрих ширили ся. Се стверджує впрочім і факт, що маємо дві редакції буддійського канона: санскритську (на півночі) і в мові палі (на півдні). Що при перекладах або переписуваннях змінювано й текст святих книг, на се маємо доказ у тім, що книги ті дійшли до нас в кількох редакціях, звичайно в двох, інколи навіть в чотирьох, нпр. власне виклад основної науки про чотири правди. Деякі діла або збірки діл приписують ся певним школам виключно. Цевна річ впрочім, що ті школи ріжнили ся між собою не мовою, не висловом, а ріжницями в самій науці. Які се були ріжниці?

Найчастіше ріжниці ті доторкали ся питань темних, абстрактійних і метафізичних. Питанє про „я чи не я“ належало до найважніших: 10 шкіл допускало істнуванє, особистість я, інші перечили сему. Та проте спорячи о такі тонкості всі школи шанували свою спільну основу — науку Будди.

Згадані 18 шкіл творили то, що називало ся Мале средство; се був стародавній, може навіть первісний буддизм; ріжнячи ся між собою дуже не багато, тільки в деяких питаннях спеціальних, вони остаточно опять зішляли ся в одно. Деякі з них трівали доволі довго; Гіуен-Цанг, подорожуючи по Індії довгий час після повстаня Великого средства, стрічав іще в Індії школи, що належали до Малого. Та з початком нашої ери школи Малого средства ділили ся на дві групи звані Вайбгачіка і Саутрантіка. Перші опирали ся на книгах свіжо уложених у Абгідамі, другі держали ся старих книг (сутра), з котрих деякі також були досить свіжої дати; та одні і другі мали претенсію, що посідають чисту науку Будди. Школа Вайбгачіка була приготованєм для школи Великого средства (Магайна), котра розвиваючи погляди вже зароджені в деяких школах Малого средства, встановила теорії про бодісаттів, про буддів контемплацийних, про Аді будду, про абсолютну порожнечу, про призрачність світа і таким способом повернула буддизм на нові дороги. Тай ся школа швидко розколола ся: Йога-чарія (містики) і Мадіаміка (ті, що держать ся середньої дороги); ті остатні опять розкололи ся на дві часті: Сватантра і Прасанга.

Поділ на Велике і Мале средство задержав ся доси в книгах канонічних буддійських: канон полудневих буддистів, званий Тріпітака, приналежить майже весь до Малого средства; натомість до Великого средства належить канон санскритський, котрого вривки найдено в Непалі, далі переважна часть канона тибетанського званого Канджур, хоча в ньому є також деякі книги з полудневого канона, врешті більша часть канона китайського званого також Тріпітака. Таким робом находимо у буддистів чотири збірки святих книг або канонів: полудневий, писаний на мові палі і званий Тріпітака; непальський, писаний санскритом, неповний; тибетанський, увесь перекладений із санскриту, зва-

ний Канджур, і китайський званий та-о-ж Тріпітака. Назва „Тріпітака“ (три коші) походить від поділу на три часті: віная (дисципліна, сутра (наука), абідгарма (метафізика). Тріпітака палійська є правилом релігійним у Цейлоні, Бірмі, Сіямі і Камбоджі; канон санскритський — зо-станок вмершого і забутого буддизму індійського, не обов'язує ніде; Канджур панує в Тибеті, Монголії і в краях гімалайських, в кінці кита-йська Тріпітака є святою книгою для Китайців, Японців, у Кореї і Анамі. Погляньмо, чим є буддизм у всіх тих краях?

Ми бачили, що острів Цейлон був першою країною, куди зайшов буддизм поза Індією; здаєть ся, що тут він і удержав ся в стані до-сить близьким до первісного. Цейлонці мають претензію, що їх канон є такий, який був уложений на соборі царя Асоки; ми вже сказали, що претензія ся безпідставна. Крім коментаріїв перекладених на мову палі Буддагочою є там багато книг і поем на мові сингалезькій старій і новій. Посвячене на монаха починає ся вчасно і триває довго. По трьох роках науки під проводом учителя молодий чоловік стає „сама-нерою“ (новиком), потім мусить перебути різні проби, щоб стати „бік-чу“. Монахи цейлонські часто відзначають ся наукою і строго аске-тичним життєм. Що року в юні і юлі відбувають ся два великі праз-ники з процесіями. В ту пору монахи віддають ся головно навчанню на-рода. Навчане відбуває ся нічю, при світлі місяця або ламп. Монахи засідають у дерев'яній будці без стін, за решіткою, народ збирає ся довкола і слухає їх проповідів. Звичайно монахи читають святе письмо, найчастіше джатаки, т. є. оповідання про давні переродження Будди. Є се навчаючі притчі, гарні приміри безоглядного посвячення, героїчної терпливости, а до них долучені витолкування і приписи моральні.

Крім того монахи сповняють і інші церемонії, з котрих найціка-війша є читанє „піріта“. Піріт (охорона) є збіорчка сутрів; читаючи їх кілька ночей при світлі ламп без перестанку осягає ся повчєнє в розпочатому ділі або відверненє лиха від того, для к-го робить ся (за гроші) ся церемонія. Хоча сутри ті, написані мовою палі, мають змісл ясний і зміст дуже навчаючий, але прості люде, для котрих читає ся піріт, а часто й самі читаючі монахи ані в зуб его не розуміють. Звичайно й проповіді монахів народ розуміє не багато через те, що вони підмішують багато слів з палі; от тим то г рячійші упасаки хо-дять від дому до дому, читаючи письмо святе і пояснюючи его зрозумілою мовою.

І на Цейлоні буддизм не лишив ся без розколу. При кінці XVIII. в. повстали дві секти, північна і полуднева, а на початку нашого віку третя, прозвана бірманською через те, що основник єї Амбагага-пітія зреформував цейлонський буддизм на звір бірманського.

На Цейлоні мають буддісти три цінні предмети, котрі дуже ша-нують: 1) дерево боді, заховане в Анурадгапурі, старій зруйнованій столиці, 2) зуб Будди (як кажуть, зуб мални!) і 3) слід стопи Будди (св'ята стопа, срі-пада) на вершку гори Адамів шпиль; по іншим віру-ванням є се слід стопи бога Шіви або стопи Адама або стопи св. То-

ми. Буддійський монах стереже „святої стопи“, приймає паломників, бере від них жертви і обертаєсь до них з промовами і поученнями.

Бірма не менше Цейлону славить ся тим, що посідає чистий буддизм, а навіть величає ся, що від неї вийшла направа буддизму в Цейлоні, коли книги буддійські в XI. в. знищені на Цейлоні нападами малабарськими, були там опять принесені в Бірми. В тім краю буддизм зорганізований сильно. Монахи звуть ся там „рагангі“ (попсоване слово „аргат“); звичайний монах зоветь ся „патцін“, начальник монастиря „фон-гій“. Всі фонгії з одної околиці слухають одного провінціала, а всі провінціали мають спільного голову „цая-део“, що живе в столиці краю і має дуже велику пошану. По монастирях живе множество дітей, котрі там учать ся, молодих парубків а навіть дорослих, що живуть у самоті. Вони зовуть ся „чіни“, т. є. новики, та більшість їх по році, по двох виходить із монастиря; лишають ся тільки ті, що хочуть бути монахами. Впрочім монах не мусить бути там до кінця життя; всякому вільно в кожній хвили вернути в світ. Загалом сказати можна, що вся мужеська людність бірманська за молоду переходить через монастир. От тим то монастирів у краю дуже багато. Для подорожніх вони служать zarazом гостинними домами. Церемонії вступлення в монахи не різнять ся від таких же церемоній у інших буддійських краях. Найславніший релігійний будинок бірманський, се велика пагода в Рангуні, прозвана Чье-дагон-фра; говорять, що в її фундаментах заховані ті обрізки нігтів і волося Будди, котрі той дав був купцям бірманським як плату за їх дари.

Буддизм у Сіамі мало різниться від бірманського. Будда зове ся там Сомана-Кодом (попсоване Срамана Готама). Монахів зове народ „фра“ (достойний). Найстарший між ними, голова всієї єрархії, зове ся санг-карат (царь братства), та его власть не така велика, як у Бірмі. Він має під собою начальників великих (царських) монастирів, а ті знов є зверхниками поменших монастирів. Обік монахів у монастирях живуть також новики і школярі. Власть світська має право наглядати над монахами; певні урядовики можуть їх судити, замикати в тюрму або й бити. Та хоча много монахів сіамських відзначає ся чистим і праведним життям, то дисципліна між ними не така строга, як у Бірмі. Вони часто вандрують із одного монастиря до другого. Світські вірші крім дарунків для монахів оказують свою побожність також милосердними вчинками такими нпр.: купують весь улов риби в рибаків і кидають їх назад у річку. І в Сіамі є своя стопа Будди звана „Фрабат“, до котрої відбувають ся численні паломництва.

Буддизм у Камбоджі не много різниться від цейлонського і бірманського: ті самі святі книги, та сама мова, ті самі встанови; особливо близький він до сіамського. Монахи мають тут не менше значіння і вплив, та пр. те первісні забобони і вірування існують в повній силі. В Бірмі та Сіамі є також багато ворожбитів та астрологів, але монахам заборонено сям займатися. Індуси не буддисти визнають легковірність народу, хоча се не вменшує щедрости народу для монахів буддійських.

Буддизм тибетанський став ся подекуди регулятором північного буддизму; его вплив розширив ся сильно на сусідні краї. Его святий канон званий Канджур, величезна збірка 100-томова, здобуток праці многих віків, уложений був остаточно аж у XIII. віці. Є в нім багато ріжнородних діл, перекладених переважно з санскриту, та є деякі переклади й з палі, з китайщини і навіть із языків гімалайських. Ті діла походять з різних шкіл, та школа Великого Средства переважає. Канджур ділиться на 7 частей; з них три (дісципліна, наука трансцендентальна і сутра) відповідають Трінітаці полудневих буддистів. Дісципліна ріжнить ся в многих поглядах від полудневої. Наука трансцендентальна є властива Великому средству, але відповідає абідгаммі, що належить до остаточної доби Малого средства. Сутра в Канджурі заповнює авши 30 томів. Остатній відділ Канджура, званий Тантра, є властивий Тибетови і вплив індуїзму а особливо шіваїзму видно тут дуже сильний; тут ьложено ті спеціальні теорії північних буддистів (особливо теорію Алі-будди), про котрі ми згадували. Так само находимо тут багато „дарані“ і „мантрів“ — тих формул переважно незрозумілих, що служать для цілей магичних, для лічення слабостів і відвертання нещастя.

Головна признака буддизму тибетанського, се культ бодісатвів. Крім книг уміщених в Канджурі і посвячених сему культові займає ся ним ще один довгий трактат, не вставлений до св. канону і званий Маві-ламбум, посвячений пам'яті Аватокітесвари, найбільшого поміж бодісатвами. Найдимо там між іншим ось яку легенду. Авалокітесвара, порушений співчутом для тих, що мучать ся в пеклі, вдає ся в глибокі роздумування, щоб їх увільнити і заклав сам себе, щоб его голова розскочила ся на тисячу кусників, коли ему не вдасть ся силою своєї медитації увільнити проклятих від муки. Се ему вдало ся і не вдало ся рівночасно; пекло випорожнило ся на хвилю, але зараз же знов наповнило ся новопривбуваючими грішниками. Бачучи се голова Авалокітесвари розскочила ся на тисячу куснів, та батько его Амитаба позбирав їх і зробив ему з них десять голов, через що він і назвав ся (і так представляє ся на малюнках) „Авалокітесвара з одинадцятьма головами.“ Ему приписує ся виводжене буддизму до Тибету і винайдене формулки „ом-ма ні пад-ме-гум“ (властиво „ом! мані падме гум“, що значить: о! клейноте в лотосі! амінь!). Сю формулу тибетанські буддисти повторяють пенастанно, пишуть усюди, приписують їй чудесну силу, хоч і не знають єї правдивого значіння. Правдоподібно є се виклад самого імя Авалокітесвари, бо назва ся значить іменно „клейнот у лотосі“.

Найбільший бодісатва після Авалокітесвари є Манджусрі. Его вельми шанують, хоч і не так, як першого. Тибетанці бачуть у кождім із своїх великих людей воплочене бодісатви. Далай-лама в Ласі є воплочене Авалокітесвари, другий лама, що живе коло Дігартчі, здаєть ся, є воплоченням Манджусрі. Із Тибету інституція ламів або відроджуючих ся, живих буддів“ розійшла ся по значній частині буддійського світа.

Буддизм у Тибеті має кілька відмін, а головню дві важні секти: жовту і червону. Обі ті секти носять убір червоний, тільки ріжнять

ся коліром високих острокінчастих шапок: у одних вони є жовті, у других червоні. Жовта секта вважає ся правовірною; вона переважає в Тибеті, а червона в сусідніх краях. Ті секти ділять ся на школи, котрих є всего девять, та так, що кожда секта має їх чотири, а дев'ята школа, Бруг-па, що чить грім, стоїть осібно від обох сект, хоча носить червоні шапки, і займає ся головно ворожбою і чарами.

Бгархія тибетанська має всі основні ціхи буддійського чернечого устрою. Понад звичайними монахами (гелонг) стоять начальники монастирів (кампо); понизше гелонгів стоять новики (гецуль) і світські прислужники (геієн). Ігумени мають при собі певних достойників для спеціальних функцій, як „ось бу-дзад“ управитель співу і декламації гимнів і „гебо“ — надзорець над дисципліною. Понад усіми ними стоять два Великі Лами, один в Ласі, а другий в Дігартчі — се „воплочені“ або „живі будди“. Слово „лама“ значить висший і відноситься до властиво до тих двох; та інколи ним називають і інших старших у бгархії, а навіть для почеси всіх монахів буддійських. Відси пішло, що весь тибетанський буддизм прозвано ламізмом.

В Тибеті так як і в інших буддійських краях, є монахи, але є їх не багато. Вони звуть ся „гелонгма“ або „ані“; їх головний монастир є на острові озера Пальтє. Ігуменя того монастиря що року з великою парадом йде до Ласі, щоби поклонити ся Далай-Ламі і прийняти єго благословенство.

З монахів деякі вандрують і кочують ненастанно, інші живуть зовсім самотно по пустинях і недоступних місцях, але більшість живе по монастирях, і то досить приємно, приймаючи дари від вірних або займаючись ріжними заробітками — не для себе, а для братства. Деякі держать ся досить строго правил монастирських, інші живуть як небудь. З великою парадом і музикою обходять вони вроцисті празники: початок року (в февралі), зачатіє Сакіямуні (в маю) і роковини смерті Цонг-ка-па. З особливими церемоніями обходиться свято ітунг-ма або покута за гріхи; воно триває два дні і відбувається з таким твердим постом, що не вільно навіть проковтнути свою власну слину. Крім сего монахи тибетанські сповнюють різні церемонії при приватних нагодах: весілях, похоронах і т. і. Через се вони мусять піддавати ся різним забобонам мас. А маси ті страшенно забобонні, всюди бачуть, надіють ся або лякають ся вмішання якогось демона доброго або злого. Ніхто не почне ніякого діла без певних віщовань і заклинань, котрі мають єму запевнити powodженє. От тим то кождий потребує ворожбита, закликача — і находить єго коли не між самим духовецтвом, то обік него. В Тибеті сей рід людей має тільки діла і зиску, як ніде в світі. Сі ворожбити звуть ся Цікани, стоять у звязку з братством буддійським і находить ся в кождім монастирі. На вид вони похожі на монахів, та проте живуть свобідно і можуть женити ся. Пошанованє людю для монахів є дуже велике, а Далай Лама віддають майже божеську честь і складають богаті дари. Памятників побожности народної в Тибеті повно. При всіх дорогах, особливо на небезпечних місцях стоять „обо“, т. є. лавки з тесаного каменя, при дорогах находить ся „мані“, т. є. мури більш або менше довгі, покриті написами; перед великими

будинками і брамами домів стоять таблиці з візерунками або хоругви також з написами. Не менше часто стрічають ся рисовані, мальовані або вирізані візерунки Будди, чайтії, т. є. скрині, де прохожі можуть скласти жертви, а в кінці звисні на весь світ „млики“, т. є. подвижні валки, обертані руками або водою і на котрих крутить ся свята форма „ом мані падме гум“.

Під буддизмом гімалайським я розумію буддизм у Непалі, Бутані і Сіккімі. В сих краях панує секта червона. Непаль має ту славу, що в ній заховали ся зостанки святих книг північного буддизму на мові санскритській; важні і численні діла найдені там не становлять цілості впорядкованої систематично, так що ми не можемо уявити собі, як виглядав буддійський канон в оригіналі. Буддизм у тім краю не є релігією пануючою виключно; племя Іорка, що здобуло сей край у другій половині XVIII. в., дало там браманізмowi перевагу і значіне урядової релігії. В Бутані живе великий жрець черв. ної секти званий Дгармараджа (царь закона); він живе в Тассісудоні і є для червоної секти майже тим самим, що Далай-Лама для жовтої.

Буддизм монгольський вяже ся тісно з тибетанським. Святі книги Монголів перекладені з тибетської мови, котру Монголи вважають святою. Великі Лами тибетські, особливо в Лассі, мають між Монголами найгорячіших почитателів. Та про те буддизм монгольський має своїх власних „відроджених ламів“ або „живих буддів“. Монголи і Калмики справляють три великі празники до року: празник ламі (новий рік), пр. урус (вхід Сакіямуні в лоно матери) і пр. цаган (білий день), що триває цілий тиждень, на пам'ять побіди, яку одержав Сакіямуні над вченими противниками.

Супроти сих відмін північного буддизму займає особіне становище буддизм крайнього сходу. Ми бачили, що буддизм із Китаю перейшов до Тибету; з часом вийшло так, що тибетський ламаїзм запаував у Китаю. Китайська література буддійська складає ся з множества перекладів, та також із значного числа діл оригінальних. коментарів до св. книг або оповідань історичних. В китайській каноні переклади становлять три часті а книги оригінальні четверту; книги Великого і Малого средства зведені тут у купу.

Перевага північного впливу видна з розширення „даранів“ т. є. чародійських формул, далі з розширення культу дьяні будди Амитаби і дьяні-бодисатви Авалокітесвари. Сей другий тут з'явився перемінений у жінчину у називає ся Кван-цеу-йін. Се мала бути дівчина-царівна; батько хотів силою віддати єї за муж, та вона втекла, по різних пригодах зайшла аж до пекла Ями, та Яма вигнав єї відтам задля того, бо за кождим єї кровом виростали цвіти а місце мук змінювало ся в місце роскоші. Тоді вона зайшла до порту Поталя, де й закінчила праведно своє життя.

Інституція ламів або „живих буддів“ розширена в Китаю не менше чим у Тибеті. Европеїці називають їх японським словом „бонзи“; по китайськи вони зовуть ся „го-чанг“. Бонзи китайські становлять таку саму єрархію, як у інших краях буддійських. Вони ділять ся на виших і низших (слуг). Монахині називають ся по китайськи „гні“

крім того жінки і дами світські під проводом бонзи становлять світське товариство, що має метою дбати о монастирі і святині.

Монахи китайські також живуть жебраниною. Вони прибігають до різних хитрощів, щоб порушити співчуте публіки, а нишком віддають ся нераз пиянству і гулянкам. В своїх святинях вони справляють релігійні празники з великою музикою; замість молитви побожні повторяють тисячі равів поряд слова: о-мі-то-фо (Амітаба-будда).

Бонзи не погорджують займатися також ворожбою, заклинаннями та чарами, хоча головню сим ділом займають прихильники і жерці іншої китайської релігії званої Тао-дзе а основаної сучасником Конфуція, знаменитим філософом Лао-дзе Вірний Китаєць обох шанує однако, обом дає дари, надіючись і просячи від Тао-дзе поведження і добра на сьому світі, а від Будди щасливого переселення душі.

Первісна релігія Японії, шінтоїзм, існує ще доси, хоча значно змінена і опанована буддизмом. Вона перевищує его числом церковів, котрих посідає 186 702, коли буддизм має їх лиш 72.158. Та про те буддизм має вчених і учеників 95.158, а шінтоїзм тільки 22.872. Буддизм японський близький до китайського. Святі книги ті самі, і власне з Японії одержали великі бібліотеки Парижа і Лондону ті екземпляри китайської Тріпітаки, котрі в них є. Секти буддійські в Японії походять також із Китаю, тільки що тут нема ламаїзму. Натомість цвите тут не менше як у Китаю культ Кван-вон (Авалокітесвари) і Амітаби; сам Кван-вон має 33 церкви, до котрих ходить множество паломників. Статуя его в Міако, колосального розміру, має 36 рук, а довкола неї стоїть 33.333 статуй різних героїв. Амітабу чтять у постаті похорий на Сакіямуні і повторяють его імя незлічиму сплу разів у всяку пору дня і при всякій нагоді. Особливо хто повторяє его при смерті, має надію війти в рай Амітаби.

Братство буддійське в Японії зорганізоване добре; братчики переходять новіціат і різні ступні, видержують екзамени, диспути і різні вправи. Назва бонзи, котру дали їм і китайським братчикам Європейці, походить від слова бозу, котре є тільки переробкою індійського бікчу. Монахинь у Японії більше ніж у других буддійських краях; кожда секта побіч мужських має й жіночі монастирі. Сект тепер налічують 10; з них 5 посвячені культови Амітаби, а найважніші звуться чін-чіу, со-то, чін-гон і зіо-до.

Як бачимо, буддизм усяди майже однаковий. Всяди находимо монахів і монахинь, самотних аскетів і таких що живуть спільно в монастирях. Школи різнять ся звичайно тільки в дрібницях та формальностях. Японець повторяє ненастанно „на-му-а-мі-та-бутсу“ (честь будді Амітабі!) так як Гібетанець „ом мані падме гум!“ Один кличе батька, а другий сина, що належать оба до розряду буддів. І між сектами різниці звичайно не глибокі, хоча часом попадають ся й доволі значні. І так секта зіо-до твердить, що хто дістав ся до пекла, той уже відтам не вийде — в прямій суперечности з системою буддійським, котрий проповідує вічну зміну і переходи. Секта чін-чіу, найчисленніша в Японії, допускає женитьбу монахів, також на перекір усіх наци Сакіямуні.

Лишаєсь нам іще сказати кілька слів про буддизм у Тонкіні, Кореї і на островах Сундських. Тонкін і Корея з погляду релігійного належать зовсім до Китаю, так що відмін тут нема ніяких. А буддизм на островах Сундських ми знаємо дуже мало; колись він цвів на острові Яві, та давно вже був там знищений, а в его існуванню свідчать тільки численні руїни святинь, із котрих найвеличніші є в Боро-будурі. Зостанки буддизму лишилися тільки на сусідніх малих островах, та про тамошній куток не знаємо майже нічого.

Варто тут піднести ще один факт дуже гідний уваги: многота шкіл і сект зовсім не шкодить ширенню і повазі буддизму. Се легко зрозуміти. Правдиві, майже одинокі буддісти, се монахи. Вони можуть собі творити тільки школу і сект, кілько їм хочеться — народ не знає про їх спори і роздори і не інтересуєся ними, се не его річ. Їго річ є давати милостиню монахам, не дбаючи о те, до якої школи чи секти хто з них належить. Сю різницю між монахами і світськими людьми треба мати на увазі, коли хочемо виробити собі поняття про число буддістів. Зачисляючи до буддизму все населення згаданих нами країв, одержимо ось які суми:

Полудневі буддісти:	
Цейлон	1,520.575
Бірма	5,447.831
Сіам	10,000.000
Анам	12,000.000
Властива Індія (Джайністи?) .	485.000

Разом 29,453.406

Північні буддісти:	
Нідерландська Індія	50.000
Британська Індія	500.000
Російська Азія (Калмики і т. і.)	600.000
Острови Ліу-Кіу	1,000.000
Корея	8,000.000
Бутан і Сіккім	1,000.000
Кашмір	200.000
Тибет	6,000.000
Монголія	2,000.000
Манджурія	3,000.000
Японія	32,000.000
Непаль	500.000
Китай	414,686.994

Разом 470,331.891

З полудневими 29,453.406

Разом усіх 499,785.297

Таким способом доходимо до цифри мало що меншої від 500 міліонів. Та треба сказати, що більша частина тих цифр полягає на обрахунках тільки приближених і непевних, а надто в самих буддизмі зв'язок між монахами а простим народом є дуже невеликий. Чоловік, що нині дає милостиню буддійському монахові і тим засвідчує свою належність

до буддизму, завтра з такою самою вірою удаєся до ворожбитів або чарівників, котрого ремесло прокляв Сакіямуні. Та все таки факт є, що існування буддизму в тих землях має значну силу і вплив, і що, значить, майже пів мільярда людей на землі вірять, хоч і не виконують на практиці (се було абсурдом), підпирає, піддержує релігію звязану з іменем Будди.

НОВІ КНИЖКИ.

ВАСИЛЬ ЩУРАТЪ, Замѣтки до поеми Тараса Шевченка „Чернець“ (Передрукъ зъ „Дѣла“). У Львовѣ 1894. Праця над детальним вивченням творів Шевченка поступає чим раз далі. Майже рівночасно появили ся обширна праця дра О. Колесси про вплив Міцкевича на Шевченка (про неї скажемо в сліду-ючій книжці) і невеличка праця Щуратова. Шевченкова поема „Чернець“ цікава не з одного погляду; під зглядом артистичного обробле-ня вона одна з найкращих Шевченкових пес, а й під зглядом психо-логії вона вельми цікава. Коли правда те, що звичайно приймаєся і що без дискусії приймає й д. Щурат, що ся поема написана вже в ор-єській кріпості 1848 р., то се був би документ незвичайно бодрого та смілого настрою его духа, яких в его „невольницьких“ творах не стрі-чає ся більше. Д. Щурат не вдає ся в аналіз сего психологічного під-кладу поеми, хоча й стверджує єї переважно суб'єктивний характер; на такий аналіз повинен був навести его сам вступ поеми, де Шевченко від разу ставить себе немов як сучасника, як свідка самовидця опису-ваних подій („у Києві на Подолі братерская наша воля“). Д. Щурат згадує вправді і доказує досить вірно, що Шевченко мусів чути ана-логію між своєю долею і долею Палія, а Палієві ідеали вважав і своїми та тут варто було не тільки вказати ідеали історичного Палія, але викинути глибоше в те, що д. Щ. називає ідеалізацією Паліївщини у Шевченка, т. є. виложити, як саме розумів Шевченко єї Палієві іде-али. Впрочім надто високих вимогів до праці д. Щ. ставити не можна; він хотів дати тільки „Замѣтки“ а дав дещо більше: історичну і на-родню (пісенну та легендову) основу Шевченкової поеми він показав добре (для повноти варто було б узглядити й працю А. Ролле „Buntu Palejowe“), виказав, що в своїй концепції Палія Шевченко не дер-жав ся докладно ані історії, ані легенд народніх, що заставив Палія кінчити свій вік у монастирі незгідно ані з історією ані з традицією, заставив его жити аж до часу, коли Петро велів гонити Українців на канальні роботи, т. є. до 1716 р. Вказав також д. Щурат звязок між піснями народніми а Шевченковою поемою; варто б ще додати, що ефектний стих „Ой високо сонце сходить, низенько захо-дить“ узятий Шевченком живцем із народньої пісні про Палія. В усякім разі праця д. Щ. являє ся цінним причинком до пояснення творів Шев-ченка, тим ціннішим, що свободним від усяких самовільних догадок, від усякого аллегоризованя та філософованя, котрим доси часто грі-шили інтерпрети Шевченка.

І. Ф.

В редакції „Життя і Слова“, а також у книгарні Ставропільській дістати можна ось які книжки:

Драгоманов М.	Австроруські спомини, часть І.	—	60	кр.
„	Чудацькі думки	—	50	„
„	Листи на наддніпрянську Україну	—	50	„
„	Шість сот літ швейцарської спідки	—	10	„
„	Братство хрестителів на Україні	—	10	„
„	Оповідання про заздрих богів .	—	10	„
„	Про рай і поступ	—	30	„
Павлик М.	Про читальні	—	50	„
Франко Ів.	В поті чола (оправлене) . . .	1	50	„
„	З вершин і низин, 2 вид.			
	брошуроване	1	50	„
	оправлене	1	85	„
	в гарній оправі	2	80	„
„	Украдене щасте, драма з нар. життя	—	30	„
„	Едіп царь Софокля	—	30	„
„	Без праці, казка	—	30	„
„	Етимологія і фонетика в южноруській літературі	—	10	„
„	Іван Вишенський і его твори .	1	—	„
Щурат В.	Пісня про Роланда, перекл. . .	—	50	„

Тамже можна ще добути „Літературно-наук. бібліотеку“, книжечки 4—30, кожда по 10 кр., Веселку (50 кр.), Поезії Шевченка заборонені в Росії (50 кр.), Драгоманова „Z dziejów liberalizmu w Rosji“ (30 кр.), Франка Вайка o dobrobycie (10 кр.).

Запросини до передплати
на другий річник

Житя і Слова.

Житє і Слово в р. 1895 виходити буде в такім самім форматі і обемі, що й доси. Крім праць розпочатих у першій річнику посідає редакція багатий матеріал етнографічний і історично-літературний, котрий міг би вистарчити на много літ. Між іншим у перших книжках слідуєчого року поміщені будуть незвісні доси листи Федьковича, Осипа Левіцького, В. Навроцького і другі нові матеріали до історії нашого народнього відродження перед 1848 р., до іст. 1846 р. і т. і. Передплата лишає ся та сама, що й доси, тільки для Росії ми найшли можливим установити передплату не 12, як доси, але 10 рублів річно. Ціна поодинокі книжки для Росії лишає ся 2 рублі.

Ново прибуваючі передплатники, можуть набути ще перший річник за 5 гульд. брошурований а за 6 г. оправлений (оба томи враз). На пересилку треба осібно долучити 25 кр.

Екземпляри висилають ся тільки за гроші. Реклямації незаплачених н-рів не будуть узгляднені.

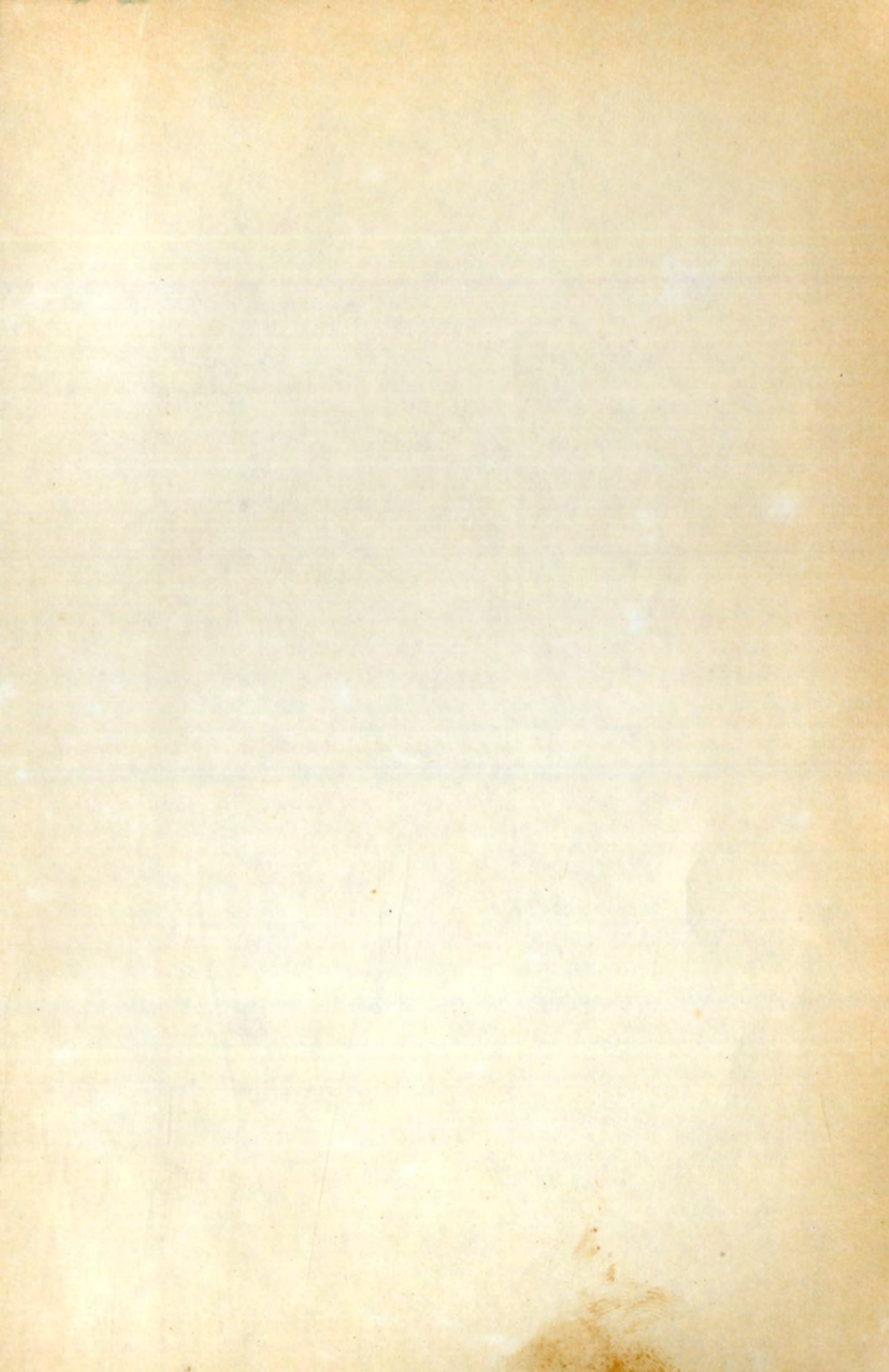
Всіх, котрі доси зволили підпирати наше видане передплатою, працями та присилкою матеріалів, просимо, щоб не забували про нас і далі, а особливо щоб приєднували нам нових пренумерантів. Кінчаючи перший рік видання з значним дефіцитом ми тільки в надії на численнішу ніж доси передплату зважуємо ся видавати „Житє і Слово“ ще рік, уважаючи се потрібним для нашої науки і літератури. Надіємось, що й публіка признає сю потребу і оцінить наші змаганя.

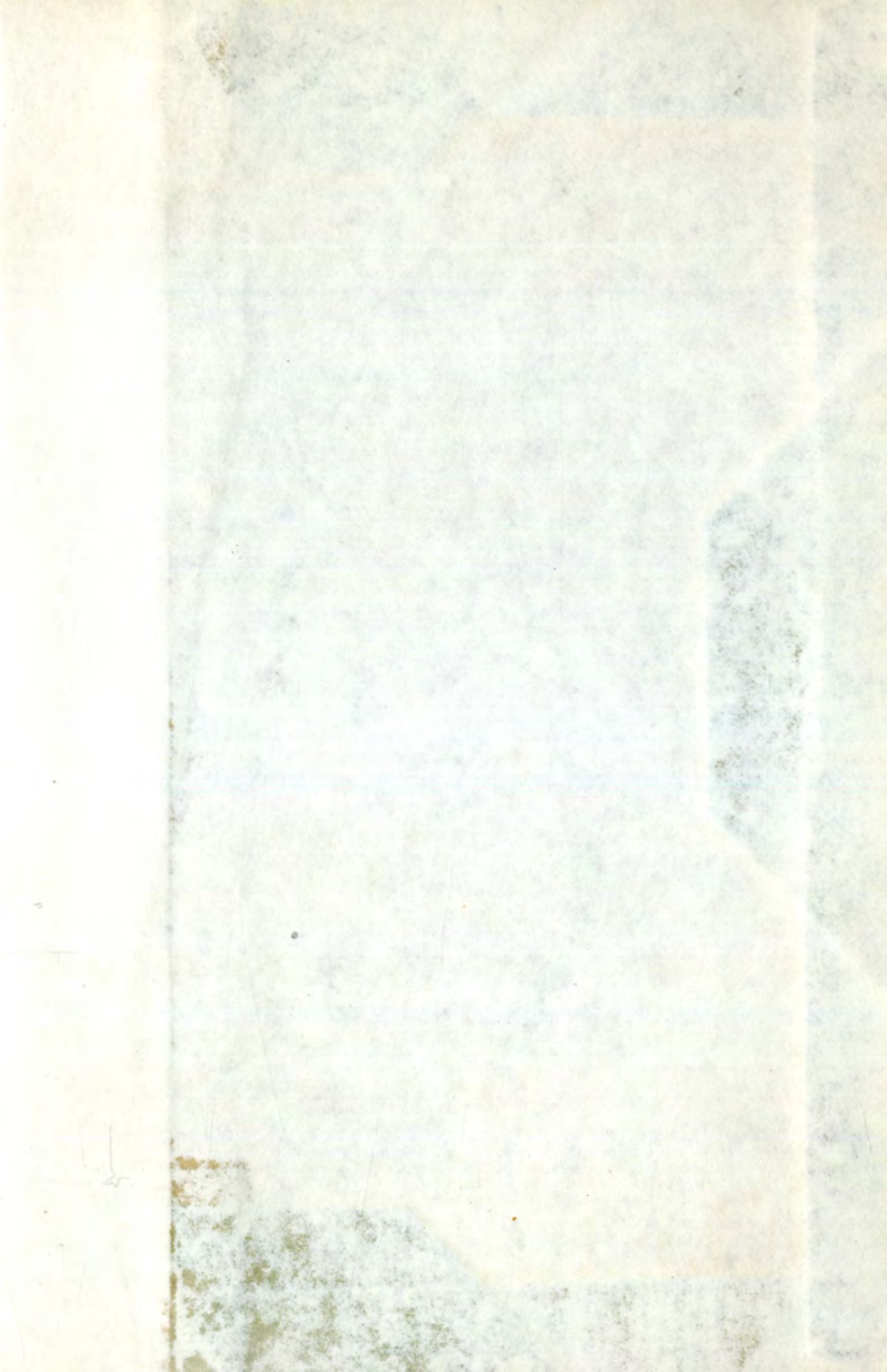
Редакція.

Житє і Слово виходить 10-аркушовими книжками раз на 2 місяці. Передплата виносить в Австрії 5 гульд., у Росії 10 рублів. Ціна поодинокі книжки з пересилкою 1 гульд. (2 рублі).

Адрес редакції і адміністрації: Львів, ул. Глубока, 7.

За редакцію відповідає Іван Франко.

ИП 21 941
1894

Т. 1 Кн. 1-3 Т. 2 Кн. 4-6

Життя
і слово
Т. I-II
1894

Життя
і слово
Т. I-II
1894